TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

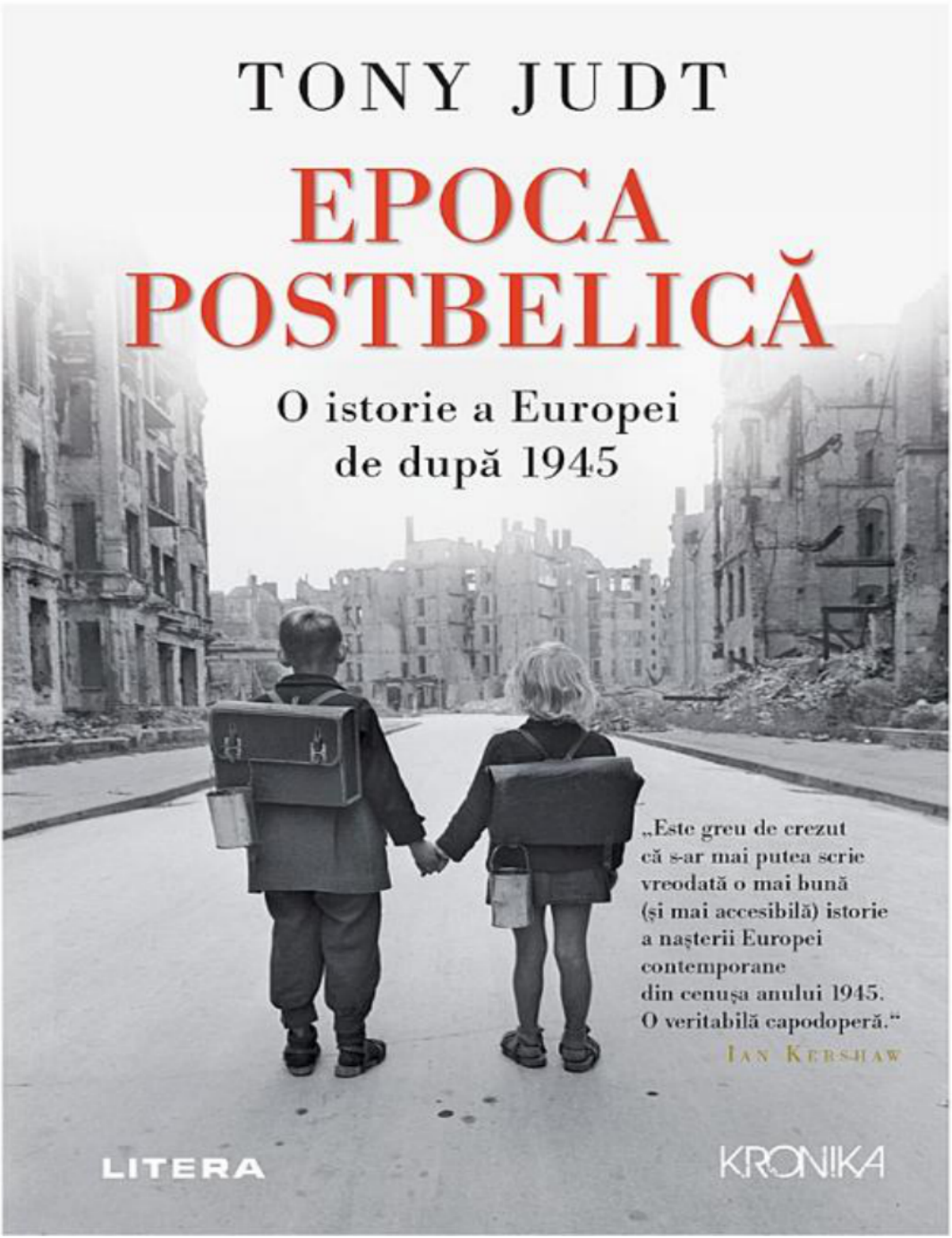

„Este greu de crezut că s-ar mai putea scrie vreodată o mai bună (și mai accesibilă) istorie a nașterii Europei contemporane din cenușa anului 1945. O veritabilă capodoperă."

IAN KERSHAW

LITERA

KRONIKA

TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

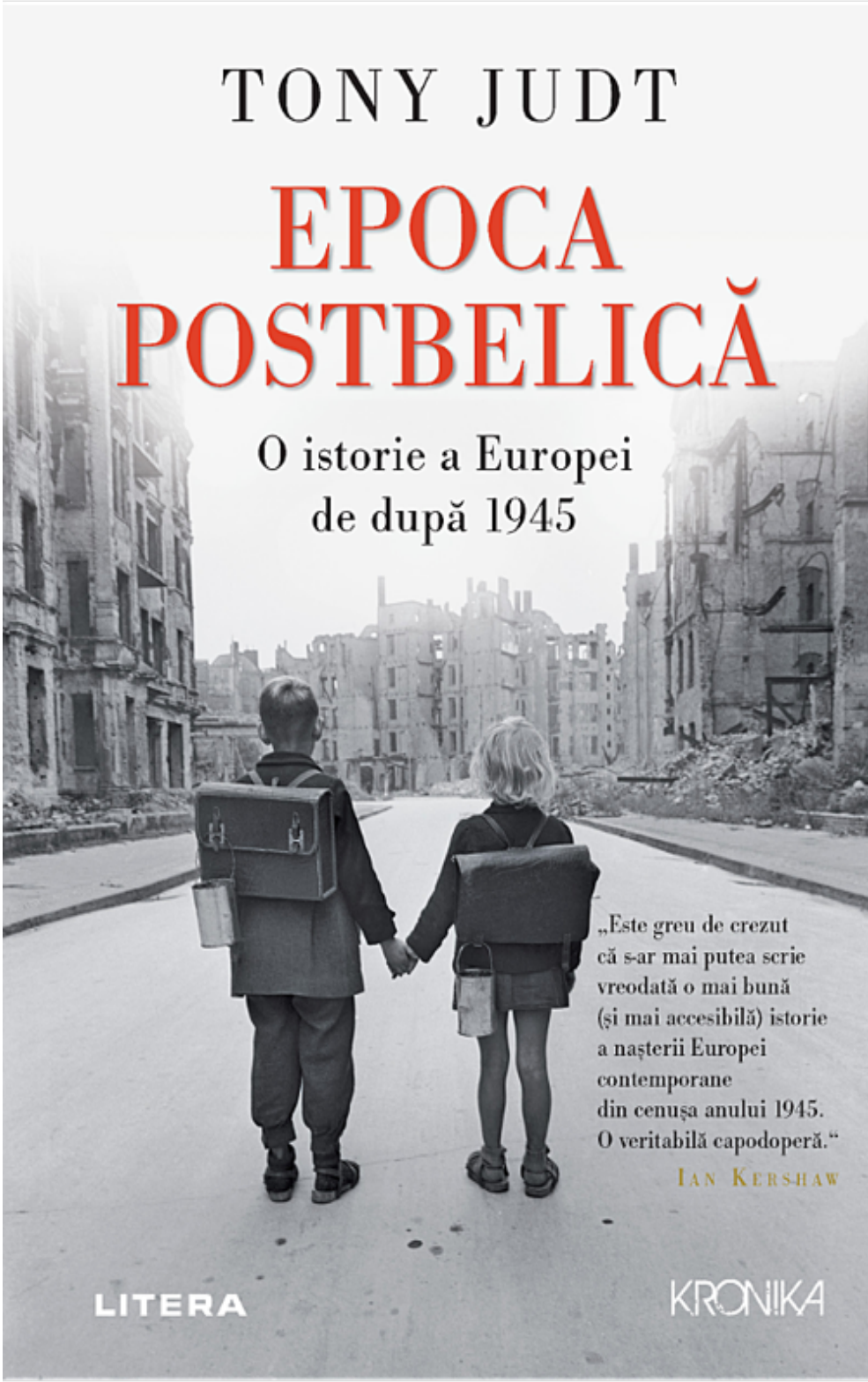

„Este greu de crezut că s-ar mai putea scrie vreodată o mai bună (și mai accesibilă) istorie a nașterii Europei contemporane din cenușa anului 1945. O veritabilă capodoperă."

IAN KERSHAW

LITERA

KRONIKA

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți
care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante
evenimente politice, sociale sau financiare de ieri şi de astăzi.

TONY JUDT

EPOCA POSTBELICĂ

O istorie a Europei de după 1945

Traducere din limba engleză de
GEORGIANA PERLEA

LITERA
București
2019

Postwar. A History of Europe Since 1945
Tony Judt
Copyright © 2005 Tony Judt
Toate drepturile rezervate.
Credit foto copertă © Al Cocking, Getty Images

Editura Litera
O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România
tel.: 021 319 63 90; 031 425 16 19; 0752 548 372
e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe
www.litera.ro

Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945
Tony Judt

Copyright © 2019 Grup Media Litera
pentru versiunea în limba română
Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză:
Georgiana Perlea

Editor: Vidrașcu și fiii
Corector: Valeria Radu
Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare și prepress: Mihai Suciu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Judt, Tony
Epoca postbelică: o istorie a Europei de după 1945 / Tony Judt; trad. din lb. engleză de Georgiana Perlea. – București: Litera, 2019

ISBN 978-606-33-4524-1

ISBN EPUB 978-606-33-4549-4

I. Perlea, Georgiana (trad.)

94

Prefață și mulțumiri

Introducere

Partea I
După război: 1945–1953

Capitolul 1
Moștenirea războiului

Capitolul 2
Răsplata

Capitolul 3
Reabilitarea Europei

Capitolul 4
Un acord imposibil

Capitolul 5
Venirea Războiului Rece

Capitolul 6
În vâltoare

Capitolul 7
Războaie culturale

Coda
Sfârșitul bătrânei Europe

Partea a II-a
Prosperitatea și neajunsurile ei: 1953–1971

Capitolul 8
Politica de stabilitate

Capitolul 9
Iluzii pierdute

Capitolul 10
Era bunăstării

Post-scriptum
Povestea celor două economii

Capitolul 11
Momentul social-democrat

Capitolul 12

Spectrul revoluției

Capitolul 13

Sfârșitul idilei

Partea a III-a
Actul final: 1971–1989

Capitolul 14

Speranțe risipite

Capitolul 15

Politica într-o cheie nouă

Capitolul 16

O epocă de tranziție

Capitolul 17

Noul realism

Capitolul 18

Puterea celor fără de putere

Capitolul 19

Sfârșitul vechii ordini

Partea a IV-a
După căderea comunismului: 1989–2005

Capitolul 20

Un continent fisionabil

Capitolul 21

Răfuiala

Capitolul 22

Vechea Europă – și cea Nouă

Capitolul 23

Feluritele Europe

Capitolul 24

Europa ca mod de viață

Epilog

Amintiri din casa morților

Sugestii de lecturi suplimentare

Imagini

Pentru Jennifer

Dar trecutul unei povestiri nu este cu atât mai profund, mai împlinit și mai legendar cu cât ea se desfășoară mai aproape de „odinioară“?

Thomas Mann, *Muntele vrăjit*

Prefață și mulțumiri

Europa este cel mai mic continent. De fapt, nici măcar nu e un continent, ci o anexă subcontinentală a Asiei. Europa întreagă (fără Rusia și Turcia) măsoară doar cinci milioane și jumătate de kilometri pătrați: mai puțin de două treimi din suprafața Braziliei; jumătate din cea a Chinei sau a Statelor Unite. E minusculă față de Rusia, care se întinde pe 17 milioane de kilometri pătrați. Dar, prin intensitatea diferențelor și a contrastelor ei interne, Europa este unică. La ultima numărătoare, ea cuprindea 46 de țări. Cele mai multe sunt state și națiuni cu o limbă proprie; nu puține includ alte etnii și limbi cărora nu le corespunde un stat. Toate au istorie, cultură, politică și amintiri proprii, dar care se întrepătrund, și fiecare dintre ele a fost intens studiată. Chiar și pentru scurta perioadă de 60 de ani din istoria Europei de după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial – de fapt, mai ales pentru această perioadă –, literatura secundară, fie și numai cea în limba engleză, este inepuizabilă.

Nimeni, așadar, nu poate aspira să scrie o istorie completă sau definitivă a Europei contemporane. În cazul meu, dificultatea sarcinii e agravată de proximitate: născut la scurt timp după sfârșitul războiului, sunt contemporan cu mai toate evenimentele descrise în această carte și îmi amintesc că am învățat, am observat sau chiar am participat la mare parte din această istorie pe măsură ce se desfășura. Îmi este atunci mai ușor să înțeleg povestea Europei postbelice sau mai greu? Nu știu. Dar sunt convins că imparțialitatea istoricului nu este întotdeauna la îndemână.

Această carte nu aspiră la o asemenea detașare olimpiană. Fără a renunța, sper, la obiectivitate și echidistanță, *Epoca postbelică* oferă o interpretare declarat personală a trecutului recent al Europei. Este, într-un cuvânt care a căpătat pe nedrept conotații peiorative, obstinată. Unele dintre judecățile sale vor fi poate controversate, altele se vor dovedi cu siguranță greșite. Toate sunt falibile. Bune sau rele, ele îmi aparțin – ca și greșelile care se vor fi strecurat inevitabil într-o lucrare de o asemenea amploare. Dar dacă erorile nu sunt majore, iar aprecierile și concluziile mele se dovedesc măcar în parte durabile, aceasta se datorează în mare măsură numeroșilor colegi și prieteni pe care m-am bizuit pe parcursul cercetării și scrierii cărții.

O astfel de carte se sprijină, înainte de orice, pe umerii altor cărți*. Mi-am aflat inspirația și modelele în câteva lucrări clasice ale istoriografiei moderne: *The Age of Extremes* (*Secolul extremelor*) de Eric Hobsbawm, *Europe in the Twentieth Century* de George Lichtheim, *English History 1914-1945* de A.J.P.

Taylor și *The Passing of an Illusion* (*Trecutul unei iluzii*) a regretatului François Furet. Complet diferite în celelalte privințe, aceste cărți și autorii lor au în comun o siguranță născută din profundă erudiție și dintr-o încredere în capacitățile intelectuale greu de găsit la succesorii lor, precum și o claritate a stilului care ar trebui să servească drept model tuturor istoricilor.

Dintre specialiștii în istoria recentă a Europei din ale căror lucrări am învățat cel mai mult, trebuie să-i menționez și să le mulțumesc în mod special lui Harold James, Mark Mazower și Andrew Moravcsik. Amprenta lucrărilor lor este vizibilă în paginile ce urmează. Ca toți cei care studiază Europa modernă, îi sunt extrem de îndatorat lui Alan S. Milward pentru studiile lui savante și iconoclastice despre economia postbelică.

Dacă pot pretinde că sunt familiarizat cu istoria Europei Centrale și de Est – un subiect adesea neglijat de istoriile generale ale Europei, scrise de specialiști din jumătatea de vest a continentului –, acest lucru se datorează unui grup de tineri cercetători talentați, printre care Brad Abrams, Catherine Merridale, Marci Shore și Timothy Snyder, precum și prietenilor mei Jacques Rupnik și István Deák. De la Timothy Garton Ash am învățat nu numai despre Europa Centrală (subiect pe care l-a dominat mulți ani), ci și despre cele două Germanii în epoca *Ostpolitik*. De-a lungul multor ani de conversații cu Jan Gross – și mulțumită scrierilor lui inovatoare – am învățat nu numai câte ceva din istoria Poloniei, ci și cum să înțeleg repercusiunile sociale ale războiului, subiect tratat de Jan cu o profunzime și un umanism inegalabile.

Pasajele referitoare la Italia sunt tributare, în mod vădit, operei lui Paul Ginsborg, iar capitolele despre Spania reflectă ceea ce am învățat citindu-l și ascultându-l pe remarcabilul Victor Perez-Diaz. Le datorez, lor și lui Annette Wieviorka – a cărei analiză magistrală privind reacția ambivalentă a Franței postbelice la Holocaust din *Deportation et genocide* a marcat profund propria mea versiune a acestei povești nefericite –, mulțumiri adânci. Concluziile mele despre „Europa ca mod de viață" au fost influențate în mare măsură de scrierile unui strălucit avocat internațional, Anne-Marie Slaughter, ale cărei lucrări despre „statele dezagregate" pledează convingător pentru forma de guvernare internațională practicată de Uniunea Europeană, nu pentru că este în mod inerent mai bună sau pentru că reprezintă un model ideal, ci pentru că, în lumea în care trăim, e singura variantă viabilă.

Pretutindeni în Europa, prietenii, colegii și publicul m-au învățat mult mai multe despre trecutul recent și prezentul continentului decât aș fi putut afla vreodată din cărți și arhive. Le sunt extrem de recunoscător lui Krzysztof Czyzewski, Peter Kellner, Ivan Krastev, Denis Lacorne, Krzysztof Michalski, Mircea Mihăieș, Berti Musliu, Susan Neiman și David Travis pentru ospitalitatea și ajutorul acordat. Îi sunt îndatorat lui Istvan Rév pentru neprețuita sa insistență ca – oricât de neplăcută ar fi experiența – să vizitez Casa Terorii din Budapesta. În New York, prietenii și colegii mei Richard Mitten, Katherine Fleming și Jerrold Seigel au fost generoși cu timpul și ideile lor. Dino Buturović a avut bunăvoința să verifice ceea ce am scris despre

complicatul *imbroglio* lingvistic din Iugoslavia.

Le sunt recunoscător decanilor succesivi ai Facultății de Arte și Științe din cadrul New York University – Philip Furmansky, Jess Benhabib și Richard Foley – pentru sprijinul acordat atât activității mele de cercetare, cât și Institutului Remarque, pe care l-am înființat pentru a încuraja studiul Europei. Nu aș fi putut să dezvolt acest Institut – care a găzduit numeroase prelegeri și ateliere, din care am învățat atât de mult – fără sprijinul generos și patronajul lui Yves-André Istel; și nu aș fi putut să scriu această carte în timp ce conduceam Institutul fără colaborarea răbdătoare și extrem de eficientă a directorului administrativ, Jair Kessler.

Ca mulți alții, le sunt profund recunoscător, pentru prietenia și sfaturile lor, agenților mei, Andrew Wylie și Sarah Chalfant: ei au sprijinit în mod consecvent un proiect care a durat – și care a crescut – mult mai mult decât ar fi putut ei să anticipeze. Mulțumindu-le editorilor mei, Ravi Mirchandani și Scott Moyers, trebuie să-i evidențiez pe Scott și pe colega lui, Jane Fleming, de la editura The Penguin Press din New York – ei știu cât de recunoscător le sunt pentru faptul că au făcut posibilă apariția acestei cărți. Prin bunăvoința lui Leon Wieseltier, unele dintre comentariile și opiniile exprimate în capitolele 12 și 14 au fost publicate inițial sub formă de eseuri, în remarcabila secțiune artistică a revistei *The New Republic*. Dar, în plan profesional, de departe cel mai mult îi datorez lui Robert Silvers, editor fără pereche al prestigioasei *The New York Review of Books*, care m-a încurajat de-a lungul anilor să explorez un spectru politic și istoric tot mai larg, cu riscurile și avantajele ce decurg dintr-o astfel de aventurare.

Această carte a beneficiat și de contribuția studenților de la New York University. Unii dintre ei – mai ales Dr. Paulina Bren, Dr. Daniel Cohen (acum la Rice University) și Dr. Nicole Rudolph – m-au ajutat să înțeleg perioada descrisă prin propria lor activitate de cercetare istorică, pe care o vor găsi menționată în paginile acestei cărți. Jessica Cooperman și Avi Patt au fost neprețuiți ca asistenți de cercetare. Michelle Pinto, alături de Simon Jackson, a devenit expertă în ilustrații; ei i se datorează multe dintre cele mai captivante fotografii, printre care și cea în care apare statuia învelită a lui Lenin, de la sfârșitul părții a treia. Alex Molot a identificat și a adunat sârguincios laolaltă rapoartele statistice și informațiile, publicate sau nepublicate, de care o astfel de carte depinde în mod inevitabil. Fără ele, efectiv nu aș fi putut să o scriu.

Familia mea a trăit mult timp cu Europa postbelică – de fapt, copiii mei și-au trăit toată viața în această epocă. Nu numai că au tolerat absențele, călătoriile și obsesiile generate de această carte, dar fiecare și-a adus contribuția la conținut. Lui Daniel cartea îi datorează titlul; lui Nicholas, morala că nu toate poveștile bune au un final fericit. Soției mele, Jennifer, cartea îi datorează, de asemenea, foarte mult – nu în ultimul rând, două lecturi atente și constructive. Dar autorul îi datorează mult mai mult. *Epoca postbelică* îi este dedicată.

Introducere

Fiecare epocă e un sfinx care se prăbușește în abis de îndată ce enigma i-a fost descifrată.

Heinrich Heine

Circumstanțele (pe care unii domni nu dau doi bani!) conferă în realitate fiecărui principiu politic o culoare distinctivă și un efect singular.

Edmund Burke

Evenimente, băiete, evenimente.

Harold Macmillan

Istoria universală nu este solul în care crește fericirea. Perioadele fericite sunt în ea pagini deșarte.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Am hotărât să scriu această carte în timp ce schimbam trenul la Westbahnhof, gara principală din Viena. Era decembrie 1989, un moment propice. Mă întorceam de la Praga, unde istoricii și dramaturgii din Forumul Civic al lui Václav Havel dislocau un stat polițist comunist, aruncând 40 de ani de „socialism real" la coșul de gunoi al istoriei. Cu câteva săptămâni în urmă, Zidul Berlinului căzuse pe neașteptate. În Ungaria și Polonia, toată lumea era preocupată de dificultățile politicii postcomuniste; vechiul regim – atotputernic cu doar câteva luni înainte – aluneca în irelevanță. Partidul Comunist din Lituania tocmai se pronunțase pentru desprinderea imediată de Uniunea Sovietică și pentru independență. Iar în taxiul care mă ducea la gară am auzit la un post de radio austriac primele știri despre revolta din România împotriva dictaturii nepotiste a lui Nicolae Ceaușescu. Un cutremur politic fărâma topografia înghețată a Europei postbelice.

O eră se sfârșea și o nouă Europă se năștea. Nu încăpea îndoială. Dar, odată cu apusul vechii ordini, multe dintre vechile premise urmau să fie puse sub semnul întrebării. Ceea ce păruse cândva permanent și oarecum inevitabil urma să capete un aer trecător. Războiul Rece, schisma dintre Est și Vest, întrecerea dintre „comunism" și „capitalism", poveștile separate și necomunicante ale Occidentului prosper și statelor-satelit din blocul sovietic – toate acestea nu mai puteau fi înțelese ca un produs al necesității ideologice sau

al vieții politice, cu logica ei de fier. Erau rezultate accidentale ale istoriei, iar istoria le dădea deoparte.

Viitorul Europei se anunța cu totul diferit; la fel și trecutul. Retrospectiv, anii 1945–1989 urmau să fie văzuți nu ca un prag al unei noi epoci, ci ca o perioadă interimară; o paranteză postbelică, epilogul lung de o jumătate de secol al unui conflict încheiat în 1945. Indiferent ce formă avea să ia Europa în anii următori, povestea „călduță" și familiară a anilor anteriori se schimbase pentru totdeauna. Am avut certitudinea, în acel decembrie înghețat din Europa Centrală, că istoria postbelică a continentului va trebui rescrisă.

Nu doar momentul era propice, ci și locul. Viena anului 1989 era un palimpsest al trecuturilor complicate și întrepătrunse ale Europei. În primii ani ai secolului XX, Viena *era* Europa: lăcașul fertil, excentric și autoamăgit al unei culturi și civilizații aflate în pragul apocalipsei. Între cele două războaie, transformată dintr-o glorioasă metropolă imperială în capitala secătuită și împuținată a unui stat-reziduu minuscul, Viena a intrat pe o pantă descendentă, sfârșind ca bastion de provincie al unui imperiu nazist căruia majoritatea vienezilor i-au jurat frenetic credință.

După ce Germania a fost înfrântă, Austria, repartizată în tabăra vestică, a primit statutul de „primă victimă" a lui Hitler. Acest noroc de două ori nemeritat i-a permis Vienei să-și exorcizeze trecutul. Uitându-și în mod convenabil simpatiile naziste, capitala austriacă – un oraș „vestic" flancat de Europa „estică" sovietizată – a căpătat o nouă identitate ca avanpost și exponent al lumii libere. Pentru foștii ei supuși (captivi acum în Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, România și Iugoslavia), Viena era simbolul „Europei Centrale": o comunitate imaginară a civilității cosmopolite, rătăcită, nu se știe cum, de europeni în cursul secolului. În anii agoniei comunismului, orașul a devenit un soi de frecvență radio a libertății, un spațiu întinerit de întâlnire și plecare pentru est-europenii care fugeau în Vest și pentru occidentalii care întindeau o punte spre Est.

Viena anului 1989 era așadar locul ideal din care să „gândești" Europa. Austria întruchipa mulțumirea de sine a Occidentului postbelic: un stat social bine înzestrat susținea prosperitatea capitalistă; slujbele și avantajele generos distribuite prin intermediul partidelor politice și grupurilor sociale majore garantau pacea socială; umbrela nucleară americană oferea implicit protecție și securitate externă – iar în acest timp Austria rămânea cu mândrie „neutră". Peste Leitha și Dunăre, la numai câțiva kilometri spre est, se întindea „cealaltă" Europă, cu securiști și sărăcie lucie. Distanța dintre cele două se reflecta de minune în contrastul dintre gările vieneze: dinamica Westbahnhof, unde oamenii de afaceri și vilegiaturiștii luau expresuri moderne, lucioase cu direcția München, Zürich sau Paris, și sinistra, neprimitoarea Südbahnhof: un loc ponosit, mizer și oarecum periculos, în care străinii fără un sfanț coborau din garnituri vechi și murdare, sosite de la Budapesta sau Belgrad.

Așa cum cele două mari gări ale orașului confirmau involuntar clivajul geografic al Europei – una privind optimist și profitabil spre Vest, cealaltă

trădând cu neglijență vocația estică a Vienei –, străzile capitalei austriece reprezentau o mărturie a abisului tăcerii care separa prezentul senin al Europei de trecutul ei tulbure. Clădirile impunătoare de pe Ringstrasse aminteau de chemarea imperială a Vienei de altădată (deși bulevardul era parcă prea grandios pentru o simplă arteră de circulație într-o capitală europeană de talie mijlocie), iar orașul se mândrea pe bună dreptate cu edificiile publice și spațiile sale civice. Viena își invoca gloria de odinioară cu plăcere. Dar în privința trecutului mai recent era foarte reticentă.

Iar motivul principal al reticenței erau evreii care locuiseră cândva în clădirile din centrul istoric al orașului, contribuind în mod decisiv la arta, muzica, teatrul, literatura, jurnalismul și ideile care *însemnau* Viena în perioada ei de glorie. Violența cu care evreii vienezi au fost scoși din casele lor, expediați din oraș spre est și excizați din memoria locală explica în bună măsură calmul vinovat al orașului. Viena de după război (și toată Europa Occidentală postbelică) era un edificiu impozant, clădit pe un trecut indicibil. Ororile acelui trecut se consumaseră în general pe teritorii ce au intrat apoi sub control sovietic, motiv pentru care au fost cu ușurință uitate (în Vest) sau suprimate (în Est). Acum însă, odată cu întoarcerea estului Europei, trecutul indicibil trebuia să fie rostit. Nimic – nici viitorul, nici prezentul și în nici un caz trecutul – nu putea rămâne la fel după 1989.

Deși am hotărât în decembrie 1989 să realizez o istorie a Europei postbelice, am scris cartea abia după mulți ani. Au intervenit diverse probleme. Dacă stau să mă gândesc, a fost spre norocul meu: multe lucruri pe atunci obscure au devenit între timp mai clare. S-au deschis arhive. S-au limpezit inevitabilele confuzii care urmează transformărilor revoluționare și cel puțin o parte dintre consecințele pe termen lung ale evenimentelor din 1989 sunt acum inteligibile. Replicile la seismul din 1989 s-au făcut simțite multă vreme. Când am vizitat din nou Viena, orașul făcea eforturi să adăpostească zeci de mii de refugiați din Croația și Bosnia.

Trei ani mai târziu, Austria și-a abandonat neutralitatea postbelică atent cultivată și s-a alăturat Uniunii Europene, a cărei proeminență în afacerile continentului era la rândul ei o consecință directă a revoluțiilor din Est. Vizitând Viena în octombrie 1999, am găsit Westbahnhof tapetată cu afișe pentru Partidul Libertății al lui Jörg Haider: deși își mărturisea deschis admirația pentru „oamenii cinstiți“ din armatele naziste care „și-au făcut datoria“ pe frontul de Est, politicianul a câștigat 27% din voturi exploatând anxietatea și nedumerirea austriecilor în fața schimbărilor survenite în lumea lor în ultimul deceniu. După aproape o jumătate de secol de toropeală, Viena – ca și restul Europei – reintrase în istorie.

Această carte spune povestea Europei după cel de-al Doilea Război Mondial și începe, prin urmare, în 1945: *Stunde nul*, cum îi spun germanii – „ora zero“. Dar istoria ei, ca și restul secolului XX, este influențată de Războiul

de 30 de ani, pornit în 1914, când continentul european a început să alunece spre dezastru. Primul Război Mondial a fost un măcel traumatizant pentru toți cei implicați – jumătate dintre bărbații sârbi între 18 și 55 de ani au murit în luptă –, dar nu a rezolvat nimic. Germania (contrar impresiei generale din epocă) nu a fost strivită în război și nici de tratatele de pace care au urmat: dacă ar fi fost așa, cum se explică faptul că în numai 25 de ani ea reușea din nou să domine Europa? În realitate, cum Germania nu și-a achitat datoriile de război după 1919, prețul victoriei pentru Aliați a fost mai mare decât cel al înfrângerii pentru Germania; ea a ieșit din război relativ *mai puternică* decât în 1913. „Problema germană" apărută în Europa prin ascensiunea Prusiei cu o generație în urmă a rămas nerezolvată.

Țărișoarele apărute în 1918 prin prăbușirea vechilor imperii erau sărace, instabile, nesigure și nemulțumite de vecinii lor. Între războaie, Europa era plină de state „revizioniste": Rusia, Germania, Austria, Ungaria și Bulgaria fuseseră învinse în Primul Război Mondial și așteptau ocazia unei reparații teritoriale. După 1918, stabilitatea internațională nu a fost restaurată și nici echilibrul dintre puteri nu s-a restabilit; a existat doar un interludiu cauzat de extenuare. Violența războiului nu s-a stins. A fost doar transpusă în afacerile interne: în polemici naționaliste, prejudecăți rasiale, ciocniri între clasele sociale și război civil. În anii 1920 și mai ales în anii 1930, Europa a pătruns în zona crepusculară dintre posteritatea unui război și umbra prevestitoare a altuia.

Conflictele interne și antagonismele interstatale din anii interbelici au fost exacerbate – și, într-o anumită măsură, provocate – de colapsul aferent al economiei europene. Viața economică de pe continent a primit în acei ani o triplă lovitură. Primul Război Mondial a afectat ocuparea forței de muncă, a distrus comerțul și a devastat regiuni întregi, aducând unele state la faliment. Numeroase țări – mai ales din Europa Centrală – nu și-au revenit niciodată. Cele care au făcut-o au fost lovite din nou de criza din anii 1930, când deflația, falimentul și eforturile disperate de a stabili tarife protecționiste au avut ca rezultat nu doar irosirea capacității industriale și niveluri fără precedent ale șomajului, ci și colapsul comerțului internațional (între 1929 și 1936, schimburile franco-germane au scăzut cu 83%), dublat de resentimente și competiții amare între state. A venit apoi cel de-al Doilea Război Mondial, al cărui impact fără precedent asupra populației *civile* și a economiei naționale a țărilor afectate este discutat în prima parte a acestei cărți.

Impactul cumulat al acestor lovituri a fost distrugerea unei civilizații. Amploarea dezastrului pe care Europa l-a abătut asupră-și a devenit limpede pentru contemporani chiar din prima clipă. La extrema dreaptă și la cea stângă a spectrului politic, unii au văzut în propria sacrificare a Europei ocazia de a lupta pentru ceva mai bun. Anii 1930 au fost, în cuvintele lui Auden, „un deceniu josnic, necinstit", dar au reprezentat și o perioadă a implicării și a credinței politice, culminând cu iluziile și viețile pierdute în războiul civil din Spania. Era vara târzie a viziunilor radicale de secol XIX, investite acum într-o

eră mult mai sumbră, cu angajamente ideologice violente: „Ce adâncă tânjire după o nouă ordine umană a existat în era interbelică și ce eșec mizerabil în a-i da viață!“ (Arthur Koestler).

Dezamăgiți de Europa, unii au fugit: mai întâi spre celelalte democrații liberale de la extremitatea vestică a continentului, apoi – dacă au apucat să scape la timp – în Americi. Alții, ca Stefan Zweig sau Walter Benjamin, și-au luat viața. Pe punctul de a aluneca pentru totdeauna în abis, Europa părea fără speranță. Ceea ce se pierduse odată cu implozia civilizației europene – pierdere ale cărei implicații fuseseră de mult intuite de Karl Kraus și Franz Kafka în Viena lui Zweig – avea să fie cu neputință de regăsit. În clasicul film omonim al lui Jean Renoir din 1937, *Marea Iluzie* a vremii era recursul la război și la miturile aferente despre castă, onoare și clasă. Dar în 1940, pentru europenii care deschideau bine ochii, cea mai mare dintre iluziile continentului – discreditat acum fatal – era însăși „civilizația europeană“.

În lumina evenimentelor anterioare, tentația de a nara istoria renașterii nesperate a Europei după 1945 într-un registru autolaudativ și chiar liric este de înțeles. Aceasta e tema subiacentă care precumpănește în istoriile Europei postbelice, mai ales în cele scrise înainte de 1989, și acesta era tonul adoptat de oamenii de stat europeni atunci când reflectau la propriile realizări în aceste decenii. Simpla supraviețuire și apoi revirimentul statelor distincte din Europa continentală după cataclismul războiului total, absența disputelor interstatale și extinderea constantă a formelor instituționalizate de cooperare intraeuropeană, precum și redresarea susținută după 30 de ani de dezastru economic și „normalizarea“ păcii, a optimismului și prosperității – toate acestea pledau pentru o reacție hiperbolică. Vindecarea Europei era un „miracol“. Europa „postnațională“ învățase lecțiile amare ale istoriei recente. Un continent pașnic și senin se ridicase, asemenea păsării Phoenix, din cenușa propriului trecut criminal (și sinucigaș).

Ca multe alte mituri, și această povestire agreabilă despre Europa din cea de-a doua jumătate a secolului XX conține un sâmbure de adevăr. Dar omite numeroase lucruri. Europa de Est (de la granița austriacă la munții Ural, de la Tirana la Tallinn) este lăsată pe dinafară. Deceniile sale postbelice au fost într-adevăr pașnice în comparație cu ceea ce se întâmplase înainte, dar numai datorită prezenței nedorite a Armatei Roșii: era liniștea din curtea închisorii, impusă cu tancul. Iar dacă țările-satelit din blocul sovietic s-au implicat într-o cooperare internațională aparent comparabilă cu evoluțiile din Vest, asta a fost numai pentru că Moscova le-a forțat să aibă instituții și schimburi „frățești“.

Istoriile celor două jumătăți ale Europei postbelice nu pot fi relatate separat. Moștenirea celui de-al Doilea Război Mondial – și deceniile dinainte, și războiul care le-a precedat – a obligat guvernele și popoarele din estul și vestul Europei să facă alegeri dificile privind afacerile interne, pentru a evita cu orice preț situațiile din trecut. Inițial, o opțiune populară în *ambele* jumătăți ale Europei a fost aplicarea programului radical al mișcărilor de tip „front popular“ din anii 1930 – ceea ce demonstrează că anul 1945 nu a însemnat nici

o clipă un nou început, așa cum pare uneori… În Europa de Est, o transformare radicală de o factură sau alta era inevitabilă. Întoarcerea la trecutul discreditat era imposibilă. Atunci ce urma să-i ia locul? Comunismul s-ar putea să fi fost soluția greșită, dar dilema căreia îi răspundea era cum nu se poate mai reală.

În Occident, perspectiva schimbării radicale a fost depășită pe neobservate, nu în ultimul rând datorită ajutorului (și presiunii) Statelor Unite. Atracția platformelor de front popular – și a comunismului – a pălit: ambele erau rețete pentru vremuri grele, iar în Occident, cel puțin după 1952, dificultățile nu mai erau chiar atât de mari. Și așa, în deceniile care au urmat, incertitudinile primilor ani de după război au fost uitate. Dar posibilitatea ca lucrurile să ia altă turnură – chiar *probabilitatea* ca ele să ia altă turnură – păruse în 1945 foarte reală: Europa de Vest a luat calea pe care astăzi o cunoaștem atât de bine tocmai pentru a reteza capul vechilor demoni: șomajul, fascismul, militarismul german, războiul, revoluția. Europa postnațională a statelor asistențiale, pașnică și cooperantă, nu s-a născut din proiectul optimist, ambițios și prevăzător pe care îl imaginează retrospectiv euroidealiștii de astăzi. Ea a fost copilul șovăielnic al anxietății. În umbra istoriei, liderii europeni au implementat reforme sociale și au clădit instituții noi ca măsură profilactică: pentru a ține trecutul la distanță. Acest lucru e mai ușor de înțeles dacă ne amintim că autoritățile din blocul sovietic erau implicate, în esență, în același proiect. Și ele încercau, înainte de toate, să înalțe o barieră împotriva recidivei politice – deși, în țările guvernate de comuniști, acest lucru a avut loc nu atât prin progres social, cât prin aplicarea forței fizice. Istoria recentă a fost rescrisă – și cetățenii încurajați să o uite – conform principiului că revoluția socială condusă de comuniști eliminase definitiv nu doar neajunsurile trecutului, ci și condițiile ce le făcuseră posibile. După cum vom vedea, această afirmație era un mit sau, în cel mai bun caz, doar o parte din adevăr.

Dar mitul comunist dezvăluie fără voie cât de important (și de dificil) era în *ambele* jumătăți ale continentului să administrezi o moștenire apăsătoare. Primul Război Mondial a distrus vechea Europă; al doilea a creat condițiile pentru o Europă nouă. Dar întreg continentul a trăit zeci de ani după 1945 în umbra războaielor și a dictatorilor din trecutul recent. Este una dintre experiențele care îi unesc pe europenii din generația postbelică și îi separă de americani, cărora secolul XX le-a dat lecții diferite și mult mai optimiste. Și este un punct de plecare necesar pentru oricine vrea să înțeleagă istoria Europei dinainte de 1989 și să aprecieze cât de mult s-a schimbat după aceea.

Comentând viziunea lui Tolstoi asupra istoriei, Isaiah Berlin făcea o distincție esențială între două stiluri de raționament, citând bine-cunoscutele cuvinte ale poetului grec Arhilocus: „Vulpea știe multe lucruri, ariciul doar unul și bine". În viziunea lui Berlin, această carte nu este, cu siguranță, un „arici". În paginile ce urmează nu propun o mare teorie asupra istoriei Europei

contemporane, nu detaliez o temă generală și nu dezvolt o narațiune unică și atotcuprinzătoare. Nu fiindcă aș considera că istoria Europei de după cel de-al Doilea Război Mondial nu are o formă tematică. Dimpotrivă: are chiar mai multe. Ca o vulpe, Europa știe multe lucruri.

În primul rând, aceasta este o istorie a „retrogradării" Europei. Statele constituente nu mai puteau aspira la un statut imperial sau internațional după 1945. Cele două excepții de la regulă (Uniunea Sovietică și, parțial, Marea Britanie) erau, în propriii ochi, doar pe jumătate europene și, oricum, la sfârșitul perioadei evocate aici, erau ele însele mult diminuate. Mai tot restul Europei continentale fusese umilită de înfrângere și ocupație. Nu reușise să se elibereze de fascism prin forțe proprii și nu era capabilă să țină comunismul la distanță fără ajutor din exterior. Europa postbelică a fost eliberată – sau securizată – de străini. Europenii și-au luat din nou soarta în mâini abia după zeci de ani și cu un efort considerabil. Deposedate de teritoriile de peste mări, imperiile maritime de altădată (Marea Britanie, Franța, Olanda, Belgia, Portugalia) au fost reduse în acești ani la nucleul lor continental și nevoite să se concentreze strict asupra Europei.

În al doilea rând, „marile narațiuni" din istoria Europei (marile teorii ale istoriei elaborate în secolul al XIX-lea, cu modelele lor de progres și schimbare, de revoluție și transformare, aflate la baza proiectelor politice și a mișcărilor sociale care au devastat Europa în prima jumătate a secolului) s-au ofilit în ultimele decenii ale secolului XX. Și aceasta este o poveste care nu poate fi înțeleasă decât în context paneuropean: declinul fervorii politice din Vest (mai puțin în rândul unei minorități intelectuale marginalizate) a fost însoțit de pierderea credinței politice (din motive complet diferite) și discreditarea marxismului oficial în Est. În anii 1980, *dreapta* intelectuală a părut la un moment dat că ar putea resuscita proiectul (născut tot în secolul al XIX-lea) de a demola „societatea", lăsând problemele publice în voia unei piețe nerestricționate și a unui stat minimalist. A fost însă doar o zvâcnire pasageră. După 1989, nici stânga, nici dreapta europeană nu mai aveau de oferit un proiect ideologic global – în afară de perspectiva libertății, care pentru cei mai mulți europeni era deja o realitate.

În al treilea rând, ca un substitut modest pentru ambițiile defuncte ale trecutului ideologic european, a apărut într-un târziu – și mai mult din întâmplare – „modelul european". Ivit dintr-un amestec eclectic de legislație social-democrată și creștin-democrată și din extinderea haotică a Comunității Europene și a Uniunii care i-a urmat, el reprezenta un mod inconfundabil „european" de a reglementa raporturile sociale și relațiile interstatale. Acoperind multiple aspecte, de la creșterea copilului până la normele legale internaționale, această abordare europeană constituia mai mult decât suma practicilor birocratice ale Uniunii Europene și ale statelor ei membre: la începutul secolului XXI, ea devenise un model pentru țările aspirante și o alternativă globală la tentația concurentă a „modului de viață american".

Această transformare greu de anticipat a Europei dintr-o expresie

geografică (și încă una destul de problematică) în exemplu demn de urmat și magnet pentru indivizi și țări întregi a fost un proces lent și cumulativ. Europa nu era, cum spunea Alexander Wat, parafrazând ironic iluziile oamenilor de stat polonezi din perioada interbelică, „condamnată la măreție". Ascensiunea ei în această poziție nu putea fi prezisă pe baza contextului din 1945 sau 1975. Această nouă Europă nu era un proiect comun preexistent: nimeni nu și-a propus să-l realizeze. Dar, odată ce a devenit limpede că Europa *ocupa* această poziție nouă în schema internațională, relațiile ei cu SUA au căpătat un aspect diferit – pentru europeni și americani deopotrivă.

Aceasta este a patra temă întreținută în lucrarea mea despre Europa postbelică: relația complicată și adesea greșit înțeleasă cu Statele Unite ale Americii. Vest-europenii doreau ca SUA să se implice după 1945 în problemele europene, dar, în același timp, nu puteau suferi această implicare și ceea ce spunea ea despre declinul Europei. Mai mult, în ciuda prezenței americane pe continent, mai ales în anii de după 1949, cele două componente ale „Vestului" au continuat să fie locuri foarte diferite. Războiul Rece a generat în Europa Occidentală un răspuns complet diferit de reacția alarmistă din SUA, iar „americanizarea" Europei în anii 1950 și 1960 e adesea exagerată, după cum vom vedea.

Europa de Est, desigur, vedea cu totul altfel America și atributele ei. Dar și acolo ar fi greșit să supraestimăm influența exemplului american asupra est-europenilor, atât înainte de 1989, cât și după. Disidenții din ambele jumătăți ale Europei – Raymond Aron în Franța, de exemplu, sau Václav Havel în Cehoslovacia – au avut grijă să precizeze că nu vedeau în America un model sau un exemplu pentru societatea în care trăiau. Și, cu toate că est-europenii din generația mai tânără au aspirat o vreme, după 1989, să-și liberalizeze țările după tiparul american, cu o piață liberă, impozite mici și servicii publice reduse, moda nu a prins. „Momentul american" al Europei rămâne undeva în trecut. Viitorul „micilor Americi" din Est era neîndoielnic în Europa.

În fine, istoria postbelică a Europei este o poveste umbrită de tăceri, de absență. Continentul european a fost cândva o tapiserie pestriță de limbi, religii, comunități și națiuni care se intersectau. Multe dintre orașele ei – mai ales cele mici, aflate la intersecția hotarelor noi și vechi de imperiu, precum Trieste, Sarajevo, Salonic, Cernăuți, Vilna sau Odessa – erau veritabile societăți multiculturale *avant le mot*, unde catolicii, ortodocșii, musulmanii, evreii și ceilalți trăiau într-o vecinătate familiară. Această veche Europă nu trebuie idealizată. Ceea ce scriitorul polonez Tadeusz Borowski numea „talmeș-balmeșul incredibil, aproape comic, de popoare și naționalități care mocnea periculos în inima Europei" era răvășit periodic de revolte, masacre și *pogromuri* – dar el era real și a rămas în amintirea oamenilor.

Între 1914 și 1945 însă, *acea* Europă a fost făcută una cu pământul. Cea care a apărut timid în locul ei în a doua jumătate a secolului era o Europă mai curată și cu mai puține probleme. Din motive de război, ocupație, ajustări teritoriale, expulzări sau genocid, fiecare european trăia acum în țara lui, cu

neamul lui. Timp de 40 de ani după cel de-al Doilea Război Mondial, europenii din Est și Vest au trăit în enclave naționale ermetice, unde minoritățile etnice sau religioase supraviețuitoare – evreii din Franța, de pildă – reprezentau un procent infim din totalul populației și erau perfect integrate în viața politică și culturală. Iugoslavia și Uniunea Sovietică – un imperiu, nu o țară, și oricum doar parțial europeană, cum am remarcat deja – erau singurele excepții în această Europă nouă, omogenă în fiecare segment al ei.

Dar din anii 1980 încoace, mai ales după căderea Uniunii Sovietice și extinderea Uniunii Europene, Europa se confruntă cu un viitor multicultural. Refugiații, muncitorii imigranți, locuitorii naturalizați din fostele colonii, atrași înapoi în metropolă de perspectiva libertății și a unui loc de muncă, sau imigranții voluntari și involuntari din statele eșuate sau represive de la marginile extinse ale Europei – toți aceștia au transformat Londra, Paris, Anvers, Amsterdam, Berlin, Milano și încă o duzină de alte locuri în orașe cosmopolite, fie că le place sau nu.

Prezența inedită a alterității „vii" a Europei – 15 milioane de musulmani în actuala Uniune Europeană și alte 80 de milioane care așteptau aderarea în Bulgaria și Turcia – a scos în relief nu numai actuala reticență în fața unei varietăți tot mai mari, ci și ușurința cu care alteritatea „moartă" din trecutul Europei era ștearsă din memorie. După 1989, a devenit mult mai clar în ce măsură stabilitatea Europei postbelice se baza pe realizările lui Iosif Stalin și Adolf Hitler. Au fost de ajuns doi dictatori, sprijiniți de colaboratorii lor din perioada războiului, pentru a netezi demografic terenul și a pune bazele unui continent nou și mai puțin complicat.

Acest nod deconcertant în povestea lină a unei Europe ce înaintează spre „culmi însorite", cum zicea Churchill, a fost omis și în Est, și în Vest până în anii 1960, după care a fost invocat numai cu privire la exterminarea evreilor de către germani. Cu câteva excepții controversate, dosarul altor criminali – și cel al victimelor lor – a rămas închis. Istoria și memoria celui de-al Doilea Război Mondial se limitau de regulă la obișnuitul repertoriu de convenții morale: Bine *versus* Rău, antifasciști contra fasciști, partizani împotriva colaboraționiștilor și așa mai departe.

După 1989 – prin depășirea unor vechi inhibiții –, s-a dovedit că este posibil să recunoști (cu riscul de a întâmpina rezistență și negări virulente) prețul moral plătit pentru renașterea Europei. Polonezii, francezii, elvețienii, italienii, românii și alții sunt acum mult mai în măsură să știe – dacă doresc să știe – ce s-a întâmplat cu adevărat în țara lor cu doar câteva decenii în urmă. Chiar și germanii își revăd istoria primită de-a gata – cu consecințe paradoxale. Acum, pentru prima oară după zeci de ani, atenția se îndreaptă asupra suferinței și victimelor *germane*, fie că au fost provocate de piloții britanici, de soldații ruși sau de cehii care au ordonat expulzări. Evreii, se sugerează din nou timid în anumite cercuri respectabile, nu au fost singurele victime…

Rămâne de văzut dacă astfel de discuții sunt un lucru bun sau rău. Este

toată această rememorare publică un semn de sănătate politică? Sau uneori e mai prudent – cum a înțeles foarte bine Charles de Gaulle, printre alții – să uiți? Această problemă va fi abordată în epilog. Aici vreau doar să remarc faptul că această ultimă rundă alarmantă de spasme ale memoriei nu trebuie înțeleasă – cum se întâmplă uneori (mai ales în Statele Unite), când este asociată cu răbufnirile contemporane de prejudecată etnică sau rasială – drept proba dezolantă a Păcatului Originar al Europei: neputința ei de a învăța din crimele trecute, nostalgia amnezică, înclinația irezistibilă de a reveni la 1938. Nu este, cum ar spune Yogi Berra, „un déjà-vu permanent".

Europa nu reintră în trecutul tulbure și belicos – dimpotrivă, îl părăsește. Germania de azi, ca și restul Europei, este mai conștientă ca oricând de istoria ei din secolul XX. Ceea ce nu înseamnă că alunecă *înapoi*. Fiindcă acea istorie a fost mereu prezentă. Cum încearcă să arate această carte, umbra celui de-al Doilea Război Mondial apăsa greu asupra Europei postbelice. Însă nu putea fi acceptată pe deplin. Obnubilarea trecutului recent a fost condiția necesară pentru construcția unui viitor european. Astăzi – după dezbateri publice dureroase în mai toate țările europene – pare cumva firesc (și, în orice caz, inevitabil) ca și germanii să poată interpela deschis canoanele memoriei oficiale bine intenționate. Poate nu ne convine; poate e chiar un semn rău. Dar *este* un mod de a trage linia. La 60 de ani de la moartea lui Hitler, războiul și consecințele lui intră în istorie. Epoca postbelică a durat mult în Europa, dar acum, în sfârșit, ea se încheie.

Partea I

După război: 1945–1953

Capitolul 1
Moștenirea războiului

Lumea europeană nu a decăzut lent. Alte civilizații s-au destrămat și s-au năruit; civilizația europeană a fost aruncată în aer.

H.G. Wells, *The War in the Air* (1908)

Problema umană pe care războiul o lasă în urmă e fără precedent – în fapt sau în imaginație. Niciodată structura vieții nu a fost astfel distrusă, pulverizată...

Anne O'Hare McCormick

Toată lumea tânjește după miracole și vindecări. Războiul i-a trimis pe napolitani înapoi în Evul Mediu.

Norman Lewis, *Naples '44*

Europa de după cel de-al Doilea Război Mondial era un adevărat spectacol al sărăciei și dezolării. Fotografiile și documentarele vremii înfățișează cortegii jalnice de civili neajutorați traversând orașe în ruină și câmpuri pustiite de bombardamente. Copii orfani se învârt disperați pe lângă pâlcurile de femei epuizate care scormonesc pe sub cărămizi. Deportați rași în cap și prizonieri în pijamale vărgate privesc fix la camera de luat vederi, înfometați și bolnavi. Până și tramvaiele, propulsate șovăielnic pe șinele distruse de un curent electric ce se întrerupe des, par în stare de șoc. Toți și toate – cu excepția notabilă a trupelor forțe de ocupație aliate – sunt obosiți, vlăguiți, extenuați. Dacă vrem să înțelegem cum a reușit același continent sfărâmat să se refacă atât de repede în anii care au urmat, trebuie să nuanțăm această imagine. Dar ea transmite un adevăr esențial despre starea Europei în momentul în care Germania a fost îngenuncheată. Europenii *se simțeau* la capătul puterilor, *erau* secătuiți – și nu e de mirare. Războiul european, început cu invadarea Poloniei de către Hitler în septembrie 1939 și încheiat cu capitularea necondiționată a Germaniei în mai 1945, a fost un război total, care a cuprins soldați și civili deopotrivă.

Ba chiar a fost o experiență *preponderent* civilă în țările ocupate de naziști, din Franța până în Ucraina și din Norvegia până în Grecia. Lupta armată propriu-zisă a avut loc doar la începutul și la sfârșitul conflictului. În rest, a

fost un război de ocupație, de represiune, de exploatare și de exterminare, în care soldații, trupele speciale și polițiștii au dictat traiul zilnic și însăși supraviețuirea zecilor de milioane de oameni captivi. În unele țări, ocupația a durat aproape tot războiul; pretutindeni, ea a adus teamă și sărăcie.

Așadar, spre deosebire de Primul Război Mondial, al doilea – războiul lui Hitler – a fost o experiență cvasiuniversală. Și a durat mult: aproape șase ani în țările implicate până la sfârșit (Germania, Marea Britanie). În Cehoslovacia a început chiar mai devreme, în octombrie 1938, când naziștii au ocupat regiunea sudetă. În estul Europei și în Balcani, nu s-a sfârșit odată cu învingerea lui Hitler: războiul civil și ocupația Armatei Roșii s-au prelungit mult după dezmembrarea Germaniei.

Desigur, războaiele de ocupație nu erau o raritate în Europa. Dimpotrivă. Amintirea Războiului de 30 de ani din Germania secolului al XVII-lea (când armatele de mercenari trăiau pe socoteala populației locale, terorizând-o) dăinuie încă, după 300 de ani, în basme și povești. În Spania anilor 1930, bunicile încă îi mai linișteau pe copiii obraznici cu amenințarea că vine Napoleon. Dar în cel de-al Doilea Război Mondial, experiența ocupației a fost de o intensitate aparte, în mare măsură din cauza atitudinii naziștilor față de popoarele supuse.

Armatele de ocupație din trecut (suedezii în Germania secolului al XVII-lea, prusacii în Franța, după 1815) trăiau pe seama localnicilor, pe care îi atacau sau îi omorau frecvent, uneori fără nici un motiv. Însă popoarele intrate sub stăpânire germană după 1939 au fost fie puse în slujba Reichului, fie programate pentru exterminare. Acest lucru nu se mai întâmplase pe continent. Peste mări, statele europene au subjugat sau aservit frecvent populațiile indigene din colonii și nu s-au dat în lături de la tortură, mutilare sau ucidere în masă pentru a-și forța victimele să se supună. Dar la ei acasă, europenii nu mai văzuseră astfel de metode din secolul al XVIII-lea, cel puțin nu la vest de Bug și Prut.

Al Doilea Război Mondial a mobilizat pentru prima oară statul european modern la capacitate maximă, în principalul scop de a cuceri și de a exploata alți europeni. Ca să lupte și să învingă, britanicii și-au consumat până la epuizare resursele proprii: spre sfârșitul conflictului, războiul înghițea mai mult de jumătate din produsul național brut al Marii Britanii. Germania nazistă, în schimb, a susținut războiul – mai ales în ultimii ani – parazitând economiile statelor-victimă (ca și Napoleon după 1805, dar cu o eficiență incomparabilă). Norvegia, Țările de Jos, Belgia, Boemia-Moravia și mai ales Franța au avut, împotriva voinței lor, o contribuție semnificativă la efortul de război german. Minele, fermele, căile ferate și fabricile lor erau exploatate întru satisfacerea nevoilor germane, iar oamenii munceau silit la producția de război – mai întâi acasă, apoi chiar pe pământ german. În septembrie 1944, în Germania se aflau 7 487 000 de străini, majoritatea constrânși; ei constituiau 21% din forța de muncă a țării.

Naziștii au trăit cât de mult au putut de pe urma averilor victimelor lor – de fapt, atât de mult, încât poporul german a început să resimtă impactul restricțiilor și al lipsurilor provocate de război abia în 1944. Până atunci însă, conflictul militar îi afectase destul de mult, mai întâi prin seriile de bombardamente organizate de Aliați, apoi prin apropierea simultană a trupelor aliate, deopotrivă dinspre est și vest. Abia în ultimul an de război, în timpul scurtei și intensei campanii spre vest a Uniunii Sovietice, a avut loc cea mai gravă distrugere fizică.

În ochii contemporanilor, impactul războiului nu se măsura în termeni de profit și pierdere industrială, nici în funcție de valoarea netă a bunurilor naționale în 1945 față de 1938, ci în distrugerea palpabilă a comunităților și a mediului înconjurător. De aici trebuie să începem pentru a înțelege trauma din spatele imaginilor pline de tristețe și deznădejde care au atras atenția observatorilor în 1945.

Foarte puține erau orașele europene, mari sau mici, care au scăpat din război neatinse. Printr-un acord tacit sau din pură întâmplare, centrele istorice ale unor orașe europene celebre – Roma, Veneția, Praga, Paris, Oxford – nu au fost vizate. Dar în primul an de război bombardierele germane au ras orașul Rotterdam, trecând apoi în Anglia, unde au distrus orașul industrial Coventry. În timpul invaziei din Polonia și, ulterior, în Iugoslavia și URSS, Wehrmachtul a nimicit în cale nenumărate orașe mai mici. În centrul Londrei, mai ales în zonele sărace din preajma docurilor din East End, cartiere întregi au fost victimele *blitzkrieg*-ului german.

Dar cele mai mari pagube materiale au fost provocate de campaniile de bombardare fără precedent ale Aliaților în 1944–1945 și de înaintarea neabătută a Armatei Roșii, din Stalingrad până la Praga. În Franța, forțele aeriene americane au eviscerat orașele-port Royan, Le Havre și Caen. Peste Hamburg, Köln, Düsseldorf, Dresda și alte câteva zeci de orașe germane, avioanele britanice și americane au lansat o ploaie de bombe. În est, orașul bielorus Minsk a fost distrus în proporție de 80%; Kiev, capitala Ucrainei, era o ruină mocnind în flăcări, iar Varșovia, capitala Poloniei, a fost distrusă și incendiată sistematic în toamna lui 1944, stradă cu stradă și casă cu casă, de armata germană în retragere. Când războiul s-a terminat în Europa – în mai 1945, când Berlinul s-a predat, în fine, Armatei Roșii, după ce, în ultimele 14 zile, încasase 40 000 de tone de obuze –, din capitala Germaniei nu mai rămăseseră decât grămezi de metal contorsionat și ruine fumegânde. Trei sferturi dintre clădiri erau nelocuibile.

Europa sub ocupația Axei: noiembrie 1942

Orașele nimicite erau dovada cea mai clară (și mai fotogenică) a devastării

și au devenit emblema universală a nenorocirii provocate de război. Întrucât cele mai afectate au fost clădirile de locuințe, lăsând fără adăpost o mulțime de oameni (circa 25 de milioane în Uniunea Sovietică și alte 20 de milioane în Germania, dintre care 500 000 numai în Hamburg), peisajul urban presărat cu dărâmături era amintirea cea mai vie a războiului recent încheiat. Dar nu și singura. În Europa Occidentală, transportul și comunicațiile erau grav afectate: din cele 12 000 de locomotive din Franța antebelică, în momentul capitulării Germaniei numai 2 800 mai erau în funcțiune. Multe străzi, linii de cale ferată și poduri fuseseră aruncate în aer – de către nemții aflați în retragere, de Aliații care avansau sau de Rezistența franceză. Două treimi din flota maritimă comercială franceză fusese scufundată. Într-un singur an (1944–1945), Franța a pierdut 500 000 de locuințe.

Însă francezii – ca și britanicii, belgienii, olandezii (care pierduseră 219 000 de hectare inundate de nemți și rămăseseră în 1945 doar cu 40% dintre șoselele, canalele și căile ferate dinainte de război), danezii, norvegienii (care au pierdut 14% din capitalul național în cursul ocupației germane) și chiar italienii – nu își dădeau seama cât de norocoși erau prin comparație. Adevăratele orori ale războiului avuseseră loc în Est. Naziștii îi trataseră pe europenii din Vest cu oarecare respect, deși doar ca să-i poată exploata mai bine, iar occidentalii le-au întors favoarea, făcând relativ puține eforturi de a sabota sau de a opri mașina de război germană. În Europa de Est și Sud-Est, nemții au fost fără milă, și nu doar pentru că partizanii le-au opus acolo o rezistență cruntă, disperată (îndeosebi în Grecia, Iugoslavia și Ucraina).

Așadar, consecințele materiale ale ocupației germane, ale avansului sovietic și luptelor partizane au fost de o cu totul altă natură decât experiența războiului în Vest. În Uniunea Sovietică, 70 000 de sate și 1 700 de orașe au fost distruse în timpul războiului, precum și 32 000 de fabrici și 65 000 km de cale ferată. În Grecia, două treimi din flota maritimă comercială, vitală pentru țară, a fost nimicită, o treime din păduri distruse și 1 000 de sate rase de pe fața pământului. În paralel, politica nemților de a stabili taxe de ocupație în funcție de nevoile armatei germane (și nu de capacitatea de plată a Greciei) a dus la creșterea inflației.

Iugoslavia a pierdut 25% din podgorii, 50% din șeptel, 60% din drumurile naționale, 75% din pământurile arabile și din podurile de cale ferată, o locuință din cinci și o treime din capitalul industrial și așa limitat – precum și 10% din populația de dinainte de război. În Polonia, trei sferturi din căile ferate erau inutilizabile și o fermă din șase imposibil de exploatat. Majoritatea așezărilor omenești funcționau cu greu, deși numai Varșovia era complet distrusă.

Aceste cifre șocante reflectă însă doar un aspect al tabloului realității: fundalul sumbru. Cu toate acestea, pagubele materiale suferite de europeni în cursul războiului, oricât de dezastruoase, nu însemnau nimic pe lângă pierderile umane. Se estimează că, între 1939 și 1945, 36,5 milioane de oameni au murit din cauza războiului (cât *toată* populația Franței în 1939) – iar acest număr nu include morțile din cauze naturale sau numărul copiilor care nu au

mai fost concepuți ori născuți, atunci sau mai târziu, din cauza războiului.

Rata mortalității din Primul Război Mondial, deși extrem de ridicată, pălește pe lângă numărul stupefiant de morți din cea de-a doua mare conflagrație (iar cifrele de mai sus nu includ victimele americane, japoneze sau de altă naționalitate noneuropeană). Nici un alt conflict din istorie nu a ucis atât de mulți oameni într-un timp atât de scurt. Cel mai frapant este numărul de civili necombatanți uciși: cel puțin 19 milioane, adică mai mult de jumătate dintre morți. Victimele civile au depășit pierderile militare în URSS, Ungaria, Polonia, Iugoslavia, Grecia, Franța, Olanda, Belgia și Norvegia. Numai în Marea Britanie și Germania au murit mai mulți soldați decât civili.

Nu se știe exact câți civili și-au pierdut viața pe teritoriul Uniunii Sovietice, deși, cel mai probabil, este vorba de peste 16 milioane (dublul numărului de soldați sovietici uciși pe câmpul de luptă, dintre care 78 000 numai în bătălia Berlinului). Pe teritoriul care însemna înainte de război Polonia au murit aproximativ 5 milioane de civili; în Iugoslavia 1,4 milioane, în Grecia 430 000, în Franța 350 000, în Ungaria 270 000, în Olanda 204 000, în România 200 000. Dintre aceștia, 5,7 milioane erau evrei și 221 000 rromi (cele mai mari procente fiind în rândul polonezilor, olandezilor și maghiarilor). Printre cauzele morților civile se numără: exterminarea în masă, în lagăre și pe câmpuri de execuție ce se întindeau de la Odessa la Marea Baltică; bolile, malnutriția și înfometarea (provocate sau nu); împușcarea și arderea ostaticilor de către Wehrmacht, Armata Roșie și partizanii de toate felurile; represaliile împotriva cetățenilor lipsiți de apărare; bombele, obuzele și luptele de infanterie, în Est pe toată durata războiului, iar în Vest de la debarcarea din Normandia (iunie 1944) până la moartea lui Hitler (mai 1945); mitralierea cu sânge-rece a coloanelor de refugiați și exploatarea până la ultima suflare a muncitorilor-sclavi din industria de armament și din lagărele de prizonieri.

Cele mai mari pierderi *militare* s-au înregistrat în Uniunea Sovietică: 8,6 milioane de membri ai armatei. Armata germană a înregistrat 4 milioane de victime, Italia a pierdut 400 000 de soldați, marinari și personal aviatic, iar România 300 000, majoritatea căzuți pe frontul de Est, în lupta cu armatele Axei. Dacă ne raportăm la populația totală, Austria, Ungaria, Albania și Iugoslavia au suferit pierderile cele mai semnificative. Dacă ținem cont de numărul total de morți – civili și militari la un loc –, cele mai afectate țări au fost Polonia, Iugoslavia, URSS și Grecia. Polonia a pierdut un om din cinci, procentul fiind mult mai ridicat în cazul celor cu studii, selectați de naziști pentru exterminare**. Față de populația antebelică, Iugoslavia a pierdut o persoană din opt, URSS una din 11, Grecia una din 14. Ca să subliniem contrastul: Germania a pierdut 1/15, Franța 1/77, Marea Britanie 1/125.

Pierderile sovietice au inclus un număr important de prizonieri de război. În cursul luptelor, germanii au capturat circa 5,5 milioane de soldați sovietici, dintre care trei sferturi în primele șapte luni de la declanșarea ofensivei antisovietice, în iunie 1941. Dintre ei, 3,3 milioane au murit de foame, frig și maltratare în lagărele germane: între 1941 și 1945 au murit mai mulți ruși în

prizonierat decât în tot Primul Război Mondial. Dintre cei 750 000 de soldați sovietici capturați la căderea Kievului în septembrie 1941, numai 22 000 au apucat înfrângerea Germaniei. La rândul lor, sovieticii au luat 3,5 milioane de prizonieri, în majoritate nemți, austrieci, români și maghiari; după război, majoritatea s-au întors acasă.

Nu e surprinzător, așadar, că Europa postbelică, mai ales în partea centrală și de est, suferea de o acută lipsă de bărbați. În Uniunea Sovietică, numărul femeilor îl depășea pe cel al bărbaților cu 20 de milioane – dezechilibru corectat abia o generație mai târziu. Economia rurală sovietică depindea acum de femei pentru toate tipurile de muncă: nu lipseau numai bărbații, ci și caii. În unele sate din Iugoslavia nu mai rămăsese nici un bărbat, din pricina acțiunilor germane de represiune, în care au fost împușcați toți cetățenii de sex masculin de peste 15 ani. Chiar și în Germania, doi din trei bărbați născuți în 1918 nu au supraviețuit războiului hitlerist: într-o comunitate pentru care dispunem de statistici detaliate (suburbia berlineză Treptow), printre tinerii între 19 și 21 de ani existau, în februarie 1946, doar 181 de bărbați la 1 105 femei. S-a scris mult despre superioritatea numerică a femeilor după război, mai ales în Germania. Statutul bărbaților nemți, înjosiți și umiliți – transformați din eroii strălucitoarei armate hitleriste într-un șir ponosit de prizonieri eliberați într-un târziu, care au găsit, buimăciți, la întoarcere o generație de femei dârze, perfect capabile să supraviețuiască și să se descurce fără ei –, nu este o ficțiune. Cancelarul german Gerhard Schroeder e doar unul dintre miile de copii germani care au crescut fără tată după război. Rainer Fassbinder captează cu măiestrie imaginea feminității germane postbelice în *Căsătoria Mariei Braun* (1979), un film în care eroina își folosește cu succes farmecele și cinismul, în ciuda rugăminților mamei ei de a nu face nimic „care ți-ar putea răni sufletul". Dar dacă Maria lui Fassbinder duce povara deziluziilor furioase ale unei generații ulterioare, femeile reale din Germania anului 1945 se confruntau cu probleme mai concrete.

În ultimele luni de război, milioane de civili – majoritatea germani – au fugit din calea trupelor sovietice care înaintau prin Europa Centrală și estul Prusiei. Diplomatul american George Kennan descrie astfel scena în memoriile sale: „Dezastrul care s-a abătut asupra acestei regiuni odată cu invazia sovietică nu are termen de comparație în Europa modernă. În anumite zone, judecând după dovezile existente, soldații sovietici nu au cruțat bărbat, femeie sau copil… Rușii… au căsăpit populația autohtonă ca pe vremea hoardelor asiatice".

Victime au căzut mai ales adulții de sex masculin (care mai rămăseseră) și femeile de orice vârstă. În primele trei săptămâni de la intrarea Armatei Roșii în Viena, clinicile și medicii vienezi au înregistrat 87 000 de violuri comise de ruși. Și mai multe femei au fost violate în Berlin pe durata marșului sovietic, majoritatea între 2 și 7 mai, cu o săptămână înaintea capitulării germane. Ambele cifre sunt, cu siguranță, subestimări și nu includ nenumăratele atacuri

asupra femeilor din satele austriece, poloneze și germane aflate în calea forțelor sovietice.

Comportamentul Armatei Roșii nu era un secret. Milovan Djilas, colaborator apropiat al lui Tito în armata iugoslavă de partizani și, pe atunci, comunist fervent, a abordat subiectul cu însuși Stalin. Răspunsul dictatorului, consemnat de Djilas, e revelator: „Tu, care ești scriitor, nu poți să înțelegi suferința din sufletul omului? Nu poți să-l înțelegi pe soldatul care a trecut prin foc și pară că se distrează cu o femeie sau șterpelește un fleac?".

În felul lui grotesc, Stalin avea pe jumătate dreptate. În armata sovietică nu existau permisii. Infanteriștii și tanchiștii au întors soarta luptei în trei ani teribili, printr-o serie neîntreruptă de marșuri și bătălii în vestul Uniunii Sovietice, prin Rusia și Ucraina. Pe parcurs, au avut parte de dovezi consistente ale atrocităților comise de nemți. Tratamentul aplicat de Wehrmacht prizonierilor de război, civililor, partizanilor și, în general, oricui le ieșea în cale (când au avansat spre Volga, până la porțile Moscovei și Leningradului, precum și înapoi, în retragerea lor cruntă și sângeroasă) lăsase urme adânci pe fața pământului și în sufletul oamenilor.

Când Armata Roșie a ajuns, în sfârșit, în Europa Centrală, soldaților epuizați li s-a arătat o altă lume. Contrastul dintre Rusia și Vest fusese dintotdeauna puternic – țarul Alexandru I regreta odinioară că i-a lăsat pe ruși să vadă cum trăiesc occidentalii – și se accentuase pe durata războiului. În timp ce soldații germani semănau distrugerea și moartea în Est, Germania rămăsese prosperă – în asemenea măsură încât populația civilă nu a resimțit costul conflictului decât spre sfârșit. Germania din timpul războiului era o lume urbană, electrificată, cu alimente, haine, magazine, bunuri de consum, cu femei și copii relativ îndestulați. Pentru soldatul sovietic, diferența față de patria lui distrusă trebuie să fi fost incomensurabilă. Nemții săvârșiseră fapte cumplite în Rusia; acum era rândul lor să sufere, să li se răpească averea și femeile. Cu consimțământul tacit al comandanților, Armata Roșie s-a dezlănțuit asupra populației civile din teritoriile germane proaspăt ocupate.

În drumul său către vest, Armata Roșie mai violase și prădase (aici, denumirea *pradă de război* se potrivește, din păcate, perfect) în Ungaria, România, Slovacia și Iugoslavia, însă cel mai mult au avut de suferit femeile din Germania. În zona germană ocupată de sovietici s-au născut în 1945–1946 între 150 000 și 200 000 de „bebeluși ruși", cifră care nu ia în calcul avorturile secrete, soldate cu moartea fătului nedorit și, adesea, a mamei. Pruncii aduși pe lume se adăugau numărului tot mai mare de copii orfani și fără adăpost: ruinele umane ale războiului.

La sfârșitul anului 1945, numai în Berlin existau 53 000 de copii fără familie. Giardini del Quirinale din Roma au devenit celebre ca loc temporar de întâlnire pentru miile de copii italieni mutilați, desfigurați și „nerevendicați". Cehoslovacia eliberată număra 49 000 de orfani, Olanda 60 000, Polonia aproximativ 200 000, iar Iugoslavia probabil 300 000. Printre copiii mici erau puțini evrei; cei care au supraviețuit exterminării și pogromurilor din anii de

război erau băieți aflați la vârsta adolescenței. La eliberare, în lagărul Buchenwald au fost găsiți în viață 800 de copii; la Belsen – doar 500, dintre care unii scăpaseră chiar de marșul morții de la Auschwitz.

Cine supraviețuise războiului lupta acum să supraviețuiască păcii. Grație intervenției rapide și eficiente a nou-createi Agenții a Națiunilor Unite pentru Refacere și Restabilire (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA) și armatelor aliate de ocupație, contractarea de boli contagioase sau epidemiile pe scară largă au fost evitate – amintirea gripei asiatice care a decimat Europa imediat după Primul Război Mondial era încă vie. Dar situația era destul de gravă. În 1945, populația Vienei subzista cu 800 de calorii/zi; în Budapesta, rația oficială în decembrie 1945 era de numai 556 de calorii/zi (800 pentru copiii din creșe). „Iarna foametei" din Olanda (1944–1945), când țara era deja parțial eliberată, a însemnat o rație calorică *săptămânală* mai mică, în unele zone, chiar și decât alocația *zilnică* recomandată de corpul expediționar aliat pentru soldați: 16 000 de cetățeni olandezi, majoritatea bătrâni și copii, au murit atunci.

În Germania, unde aportul nutritiv zilnic pentru un adult fusese de 2 445 de calorii pe zi între 1940 și 1941 și de 2 078 în 1943, acesta scăzuse la 1 412 calorii pe zi în perioada 1945–1946. Iar aceasta era media. În iunie 1945, în zona americană de ocupație, rația zilnică oficială a consumatorilor germani „normali" (în afara anumitor tipuri de muncitori) era de numai 860 de calorii. Cifre care ilustrează din plin gluma nemțească „Bucură-te cât e război – va fi mai greu pe timp de pace". Situația nu era cu nimic mai bună în Italia și chiar mai rea în anumite zone din Grecia și Iugoslavia***. De vină erau în parte fermele devastate, în parte comunicațiile perturbate și, mai ales, numărul imens de guri de hrănit, complet neajutorate. Chiar dacă fermierii europeni reușeau să producă alimente, ei ezitau să le livreze la oraș. Monedele europene erau, majoritatea, devalorizate; chiar dacă n-ar fi fost, banii lichizi nu-i atrăgeau pe țărani: nu aveau ce să cumpere cu ei. Mâncarea a apărut astfel pe piața neagră, la prețuri pe care numai bogătașii, criminalii și ocupanții și le puteau permite.

Între timp, oamenii sufereau de foame și se îmbolnăveau. În Grecia anului 1945, o treime din populația orașului Pireu suferea de conjunctivită granuloasă, provocată de deficiența acută de vitamine. În timpul epidemiei de dizenterie din Berlin din iulie 1945 (provocată de țevile distruse și de rezervele de apă poluate), mortalitatea infantilă era de 40%. Robert Murphy, consilierul american pe probleme germane, raporta în octombrie 1945 că zece oameni mureau zilnic în gara Lehrter din Berlin de epuizare, boală și malnutriție. În zona de ocupație britanică a Berlinului, în decembrie 1945, unul din patru copii cu vârsta sub un an nu a supraviețuit; în aceeași lună s-au înregistrat 1 023 de cazuri noi de febră tifoidă și 2 193 de cazuri de difterie.

În vara anului 1945, riscul contaminării de la cadavrele aflate în putrefacție în Berlin a persistat săptămâni întregi. În Varșovia, o persoană din cinci suferea de tuberculoză, boală cu care erau infectați și jumătate din cei 700 000

de copii nevoiași din Cehoslovacia, conform rapoartelor oficiale din ianuarie 1946. Copiii din toată Europa sufereau de boli asociate cu sărăcia, în special de tuberculoză și rahitism, dar și de pelagră, dizenterie și impetigo. Resursele erau foarte limitate: pentru cei 90 000 de copii din Varșovia eliberată exista un singur spital cu 50 de paturi. Copii altfel sănătoși au murit din cauza lipsei de lapte (milioane de vite fuseseră ucise în bătăliile din sudul și estul Europei între 1944 și 1945); majoritatea sufereau de subnutriție cronică. În vara anului 1945, rata mortalității infantile în Viena era de patru ori mai mare decât în 1938. Chiar și pe străzile relativ prospere ale orașelor occidentale, copiii sufereau de foame, iar alimentele erau strict raționalizate.

Dacă civilii greu încercați ai Europei (și milioanele de soldați prizonieri din rândurile fostei Axe) nu erau ușor de hrănit, adăpostit, îmbrăcat și îngrijit, problema era agravată de amploarea fără precedent a crizei refugiaților, fenomen inedit în Europa. Toate războaiele tulbură existența noncombatanților, cărora le distrug pământurile și locuințele, le perturbă mijloacele de comunicație, le răpesc soții, tații și fiii. Dar în cel de-al Doilea Război Mondial cele mai mari pagube au fost provocate nu de conflictul armat, ci de politica de stat.

Stalin și-a continuat politica antebelică, transferând populații întregi de-a latul imperiului sovietic. Între 1939 și 1941, peste un milion de oameni din vestul Ucrainei și țărilor baltice și din Polonia aflată sub ocupație sovietică au fost deportați în Est. În aceiași ani, naziștii au expulzat și ei din vestul Poloniei către est 750 000 de țărani polonezi, oferind pământul rămas acelor *Volksdeutsche*, minoritari germani din estul Europei, pe care i-au invitat să se „întoarcă acasă", în Reichul recent extins. Oferta a atras 120 000 de germani din zona baltică, alți 136 000 din Polonia ocupată de sovietici, 200 000 din România și mulți alții; toți aveau să fie expulzați câțiva ani mai târziu. Politica lui Hitler de transfer rasial și genocid în teritoriile estice cucerite făcea parte din proiectul nazist de reîntregire a Reichului, prin alipirea tuturor așezărilor – chiar și a celor mai îndepărtate – întemeiate de germani în Evul Mediu (precum și ocuparea pământurilor victimelor, proaspăt depopulate). Nemții i-au gonit pe slavi, i-au exterminat pe evrei și au importat muncitori-sclavi din Est și Vest deopotrivă.

Numai Stalin și Hitler la un loc au dezrădăcinat, mutat, expulzat, deportat și dispersat – între 1939 și 1943 – peste 30 de milioane de oameni. Când armatele Axei au intrat în retragere, procesul s-a inversat. Nemții recent mutați și milioanele de comunități germane mai vechi din tot estul Europei au fugit mâncând pământul din calea Armatei Roșii. Celor ajunși cu bine în Germania li s-au alăturat o sumedenie de refugiați de tot felul. William Byford-Jones, ofițer în armata britanică, descria astfel situația în 1945:

> Vai și amar! Femei care și-au pierdut bărbații și pruncii, bărbați care și-au pierdut nevestele; femei și bărbați care și-au pierdut casele și copiii; familii rămase fără ferme, pământuri, prăvălii, distilerii, fabrici, mori și

conace. Și mai erau și copilași singuri, care n-aveau decât un jalnic pachețel cu etichetă. Se pierduseră cumva de mamele lor sau mamele muriseră și fuseseră îngropate de alți refugiați, undeva la marginea drumului.

Din Est veneau balticii, polonezii, ucrainenii, cazacii, ungurii, românii și alții: unii fugeau de ororile războiului, alții migrau în Vest de teama instalării unui regim comunist. Un reporter de la *The New York Times* descria o coloană de 24 000 de soldați cazaci însoțiți de familiile lor, care traversau sudul Austriei, „nu cu mult diferiți de ce ar fi pictat un artist pe vremea războaielor napoleoniene".

Din Balcani soseau nu numai etnici germani, ci și peste 100 000 de croați asociați cu regimul fascist al lui Ante Pavelić din timpul războiului, ocolind acum mânia partizanilor lui Tito****. În Germania și Austria, pe lângă milioanele de soldați ai Wehrmachtului deținuți de Aliați și soldații aliați proaspăt eliberați din lagărele germane de prizonieri, erau mulți străini care luptaseră împotriva Aliaților, alături de nemți sau sub comanda lor: armata antisovietică a generalului Andrei Vlasov (compusă din ruși, ucraineni ș.a.), voluntarii din Waffen SS (proveniți din Norvegia, Olanda, Belgia și Franța), personalul auxiliar din armata germană și angajații lagărelor de concentrare (recrutați din Letonia, Ucraina, Croația ș.a.). Toți aveau motive temeinice să fugă de represaliile sovietice.

Mai erau apoi femeile și bărbații aduși de naziști să lucreze în Germania, recent repuși în libertate. Recrutați cu milioanele de pe întreg continentul pentru a munci în fabricile și fermele germane, ei erau risipiți în toată țara și în teritoriile anexate, formând în 1945 cel mai mare grup de persoane strămutate de naziști. Astfel, migrația economică forțată a fost principala experiență socială pentru mulți civili europeni, inclusiv pentru cei 280 000 de italieni mutați cu forța în Germania de foștii lor aliați, după ce Italia a capitulat în fața Aliaților, în septembrie 1943.

Majoritatea lucrătorilor străini din Germania au fost aduși împotriva voinței lor – dar nu toți. Unii dintre cei prinși în vârtejul eșecului german din mai 1945 veniseră din proprie inițiativă – șomerii olandezi, de exemplu, găsiseră slujbe în Germania înainte de 1939 și rămăseseră acolo*****. În ciuda salariilor derizorii plătite de patronii germani în timpul războiului, cei din Europa de Est, Balcani, Franța și Benelux erau mai avantajați decât la ei acasă. Iar lucrătorii sovietici (peste 2 milioane munceau în Germania în septembrie 1944), chiar dacă fuseseră aduși cu forța, nu erau neapărat nefericiți – cum povestea după război una dintre muncitoare, Elena Skriabina:

„Nimeni nu se plângea că a fost luat de nemți să lucreze în industria germană. Era singura noastră ocazie să ieșim din Uniunea Sovietică".

Nu toate persoanele deplasate erau la fel de încântate. Supraviețuitorii lagărelor de concentrare au avut de suferit pentru felurite „crime", precum opoziția politică sau religioasă împotriva nazismului ori a fascismului,

rezistența armată, atacurile împotriva soldaților sau a instalațiilor Wehrmachtului (pentru care se dădeau pedepse colective), încălcări minore ale regimului de ocupație, diverse delicte reale sau inventate, nerespectarea legilor rasiale naziste. Ei au supraviețuit unor lagăre care, la sfârșitul războiului, erau înțesate de cadavre și pline de boli endemice: dizenterie, tuberculoză, difterie, febră tifoidă, tifos, bronhopneumonie, gastroenterită, cangrenă și multe altele. Dar chiar și acești supraviețuitori o duceau mai bine decât evreii, programați pentru exterminare conform unui plan riguros și exhaustiv.

Puțini evrei au supraviețuit. Dintre cei eliberați, 4 din 10 au murit în câteva săptămâni de la sosirea armatelor aliate – starea lor depășea posibilitățile medicinei occidentale. Dar evreii supraviețuitori, ca alte milioane de europeni fără adăpost, au ajuns tot în Germania, unde urmau să fie amplasate agențiile și taberele aliate – și oricum, în estul Europei nu ar fi fost în siguranță. După o serie de pogromuri în Polonia, mulți dintre evreii care au supraviețuit au plecat definitiv: din iulie până în septembrie 1946, în Germania au sosit 63 387 de evrei.

Ceea ce se întâmpla în 1945 era un exercițiu fără precedent de epurare etnică și transfer de populație, care dura de aproape un an. Parțial, era rezultatul unei separări etnice „voluntare": evreii părăseau Polonia, unde erau nedoriți și chiar în primejdie, iar italienii preferau să plece din peninsula Istria decât să trăiască sub regimul iugoslav. Numeroase minorități etnice care colaboraseră cu forțele de ocupație (italienii în Iugoslavia, ungurii din nordul Transilvaniei, aflată sub stăpânire maghiară în timpul războiului și restituită apoi României, ucrainenii în vestul Uniunii Sovietice etc.) au fugit odată cu armata germană în retragere, pentru a scăpa de represalii din partea majorității locale sau a Armatei Roșii care înainta. Nu s-au mai întors niciodată. Deși plecarea lor nu a fost dictată de lege sau organizată de autoritățile locale, nu aveau de ales.

În alte zone, încă dinainte de sfârșitul războiului funcționa o politică oficială. Inițiativa le aparținea, bineînțeles, nemților, care ordonaseră exterminarea evreilor și expulzarea în masă a polonezilor și a altor popoare slave. Sub dominația germană, românii și maghiarii s-au mutat dintr-un loc în altul între 1939 și 1943, în funcție de noile frontiere ale Transilvaniei aflate în dispută. Autoritățile sovietice au organizat la rândul lor o serie de schimburi forțate de populație între Ucraina și Polonia: un milion de polonezi au fugit sau au fost strămutați în ceea ce era acum vestul Ucrainei, în timp ce jumătate de milion de ucraineni au trecut din Polonia în Uniunea Sovietică, din octombrie 1944 până în iunie 1946. În câteva luni, o regiune cândva pestriță, cu religii, etnii și limbi diferite, s-a transformat în două teritorii distincte, monoetnice. Bulgaria a transferat 160 000 de turci în Turcia; printr-un acord din februarie 1946 cu Ungaria, Cehoslovacia a schimbat 120 000 de oameni din comunitățile maghiare din Slovacia, la nord de Dunăre, pe un număr egal de slovaci din Ungaria.

Alte transferuri de acest gen s-au realizat între Polonia și Lituania și între Cehoslovacia și Uniunea Sovietică; în locul celor 600 000 de germani și italieni plecați din nordul Iugoslaviei au fost mutați 400 000 de oameni din sud. Ca peste tot, indivizii în chestiune nu au fost consultați. Dar cel mai mare grup afectat au fost germanii.

Germanii din estul Europei ar fi fugit probabil oricum spre Apus: în 1945, nu mai erau doriți acolo unde familiile lor se stabiliseră cu sute de ani în urmă. Pentru că exista o autentică dorință populară de a-i pedepsi pe germanii locali pentru ravagiile ocupației și ale războiului, iar guvernele postbelice exploatau această stare de spirit, comunitățile de limbă germană din Iugoslavia, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, regiunea baltică și vestul Uniunii Sovietice erau condamnate – și o știau prea bine.

În orice caz, nu li s-a dat de ales. Încă din 1942, britanicii agreaseră propunerea cehilor de a strămuta după război populația germană din regiunea sudetă, iar rușii și americanii li s-au alăturat în anul următor. Pe 19 mai 1945, președintele cehoslovac Edvard Beneš decreta: „Am hotărât să eliminăm o dată pentru totdeauna problema germană din republica noastră“******. Proprietatea nemților (ca și a ungurilor sau a altor „trădători“) urma să fie pusă sub controlul statului. În iunie 1945, aceștia au fost expropriați, iar pe 2 august li s-a retras cetățenia cehoslovacă. Aproape trei milioane de germani, majoritatea din regiunea sudetă, au fost apoi transferați în Germania în cursul următoarelor 18 luni. Circa 267 000 au murit în cursul strămutării. Dacă în 1930 germanii însumau 29% din populația Boemiei și Moraviei, la recensământul din 1950 ajunseseră la doar 1,8%.

Alți 623 000 de germani au fost scoși din Ungaria, 786 000 din România, jumătate de milion din Iugoslavia, 1,3 milioane din Polonia. Dar cei mai mulți refugiați au venit chiar din fostele teritorii estice ale Germaniei: Silezia, Prusia Orientală, Pomerania răsăriteană și estul Brandenburgului. La întâlnirea ruso-anglo-americană de la Potsdam (17 iulie – 2 august 1945) s-a decis, în termenii Articolului XIII din acordul realizat, că cele trei guverne „recunosc că trebuie realizat transferul populației sau al elementelor germane din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria în Germania“. Era o justificare a deplasărilor deja efectuate, dar și o recunoaștere oficială a consecințelor extinderii Poloniei spre vest. Șapte milioane de nemți trăiau acum în Polonia, iar autoritățile poloneze (și forțele de ocupație sovietice) voiau să-i înlăture – pentru ca polonezii și alte etnii dezmoștenite prin includerea regiunilor estice în URSS să poată ocupa, la rândul lor, pământurile din vest.

Efectul a fost recunoașterea *de jure* a unei noi realități. Europa de Est fusese curățată forțat de etnici germani: așa cum promisese în septembrie 1941, Stalin a readus „Prusia Orientală în lumea slavă căreia îi aparține“. În Declarația de la Potsdam se prevedea ca „orice transfer efectuat să fie întreprins în mod disciplinat și uman“, dar în practică acest lucru era puțin probabil. Corespondenta cotidianului *The New York Times*, Anne O'Hare McCormick, își nota impresiile pe 23 octombrie 1946: „Gigantica strămutare și

condițiile în care se desfășoară sunt fără precedent în istorie. E de ajuns să vezi de aproape aceste orori ca să te convingi că sunt o crimă împotriva umanității pe care istoria o va răzbuna".

Istoria nu a răzbunat-o. În plus, cei 13 milioane de expulzați s-au stabilit și s-au integrat în societatea vest-germană cu un succes remarcabil, deși amintirile trecutului persistă, iar în Bavaria (unde au ajuns mulți dintre ei) subiectul e încă sensibil. Pentru percepția contemporană e, poate, supărător să vezi în expulzarea germanilor o „crimă împotriva umanității" la numai câteva luni după deconspirarea unor crime de o cu totul altă factură, comise în numele aceloraşi germani. Însă germanii erau vii și prezenți, pe când victimele lor (mai ales evreii) moarte și îngropate. Cum spunea mulți ani mai târziu Telford Taylor, procurorul american care a instrumentat dosarele liderilor naziști la Nürnberg: există o diferență crucială între expulzările postbelice și lichidarea unor populații din timpul războiului, când „executorii îi însoțeau pe expulzați ca să se asigure că ajung în ghetouri și sunt fie omorâți, fie puși la muncă silnică".

Sfârșitul Primului Război Mondial a creat sau a ajustat frontiere, lăsând populațiile neatinse*******. După 1945, s-a întâmplat exact invers: cu o singură excepție majoră, granițele au rămas relativ intacte, în timp ce oamenii au fost mutați. Politicienii occidentali împărtășeau senzația că Liga Națiunilor și clauzele minorităților din Tratatele de la Versailles eșuaseră și că ar fi o greșeală să se încerce resuscitarea lor. Prin urmare, au încuviințat cu destulă ușurință transferurile de populație. Dacă minoritățile care supraviețuiseră în Europa Centrală și de Est nu puteau fi protejate în mod eficient prin acorduri internaționale, atunci era mai bine să fie expediate în regiuni prielnice. „Epurarea etnică" a existat așadar înainte ca termenul să fie inventat – și ea nu a suscitat nici pe departe jena sau dezacordul unanim.

Excepția, ca de obicei, era Polonia. Rearanjarea geografică a Poloniei (care a cedat Uniunii Sovietice 179 000 km^2 la est și a fost recompensată cu 104 000 km^2 în teritorii germane de mai bună calitate, la est de râurile Oder și Neisse) a fost spectaculoasă și a avut numeroase consecințe pentru nemții, ucrainenii și polonezii din teritoriile afectate. Dar era neobișnuită în contextul din 1945 și trebuie înțeleasă mai degrabă ca o componentă a amplei ajustări teritoriale impuse de Stalin la marginea vestică a imperiului său: a recuperat de la români Basarabia, a răpit Bucovina și Rutenia subcarpatică României, respectiv Cehoslovaciei, a absorbit statele baltice în Uniunea Sovietică și a păstrat peninsula Karel, capturată în timpul războiului de la Finlanda.

La vest de noile frontiere sovietice nu s-a schimbat mare lucru. Bulgaria a recuperat de la România Cadrilaterul, o fâșie de pământ din Dobrogea; cehoslovacii au obținut de la Ungaria (aflată în tabăra Axei învinse, deci incapabilă să protesteze) trei sate de pe malul drept al Dunării, vizavi de Bratislava; Tito a reușit să păstreze o parte din pământul italian (în jurul orașului Trieste și în Veneția Iulia) ocupat de armatele lui la sfârșitul

războiului. În rest, teritoriile ocupate cu forța între 1938 și 1945 au fost restituite, revenindu-se la *statu quo ante*.

Cu anumite excepții, rezultatul a fost o Europă a statelor-națiune care nu fusese nicicând mai omogenă din punct de vedere etnic. Uniunea Sovietică a rămas, desigur, un imperiu multinațional. Iugoslavia nu și-a pierdut nimic din complexitatea etnică, în ciuda sângeroaselor lupte intercomunitare din timpul războiului. România avea încă o importantă minoritate maghiară în Transilvania și nenumărați rromi (de ordinul milioanelor). Dar Polonia trecuse de la 68% polonezi în 1938 la o majoritate poloneză covârșitoare în 1946. Germania era aproape toată germană (dacă nu luăm în calcul refugiații străini și persoanele deplasate). Populația Cehoslovaciei, care înainte de München cuprindea 22% germani, 5% maghiari, 3% ucraineni carpatici și 1,5% evrei, era acum aproape exclusiv cehă și slovacă: din cei 55 000 de evrei cehoslovaci care au supraviețuit războiului, numai 16 000 se mai aflau acolo în 1950. Diasporele tradiționale din Europa – grecii și turcii din sudul Balcanilor și din jurul Mării Negre, italienii din Dalmația, ungurii din Transilvania și din nordul Balcanilor, polonezii din Volhinia (Ucraina), Lituania și Bucovina, germanii de la Marea Baltică la Marea Neagră și de la Rin la Volga, evreii de pretutindeni – s-au împuținat și au dispărut. Se născuse o Europă nouă, mai „curată".

Inițial, organizarea persoanelor deplasate și a refugiaților – gruparea lor, adăpostirea în tabere și furnizarea de alimente, haine și ajutor medical – a fost asigurată de armatele aliate ce ocupau Germania, în special de armata americană. Altă autoritate nu exista în Germania și nici în Austria sau în nordul Italiei – celelalte zone în care s-au strâns refugiații. Numai armata dispunea de resursele și de capacitatea organizatorică necesară pentru a administra echivalentul demografic al unei țări de mărime medie. Era o misiune nemaiauzită pentru uriașa mașină militară care, cu numai câteva săptămâni înainte, se consacra exclusiv răpunerii Wehrmachtului. În răspuns la criticile privind felul în care militarii se ocupau de refugiați și de supraviețuitorii din lagăre, generalul Dwight D. Eisenhower, comandantul suprem al forțelor aliate, îi scria lui Harry Truman într-un raport din 8 octombrie 1945: „În anumite cazuri nu am fost la înălțime, dar aș dori să subliniez cât de complexă este pentru întreaga armată trecerea de la lupta militară la misiuni de repatriere și apoi la problemele sociale aparte din momentul de față".

După ce sistemul de tabere a fost pus la punct, responsabilitatea îngrijirii și repatrierii (sau integrării) milioanelor de persoane deplasate i-a revenit treptat Agenției pentru Sprijin și Reabilitare a Națiunilor Unite. Înființată la 9 noiembrie 1943 la Washington, într-o întâlnire a 44 de state (viitoare membre ale Națiunilor Unite) care anticipa problemele postbelice, UNRRA avea să joace un rol vital în situațiile critice de după război. Din iulie 1945 până în iunie 1947, agenția a cheltuit 10 miliarde de dolari, alocați în mare parte de guvernele Statelor Unite, Canadei și Marii Britanii. Cea mai mare parte a

ajutorului financiar a fost consacrat foștilor aliați din Europa de Est – Polonia, Iugoslavia și Cehoslovacia – și Uniunii Sovietice, precum și problemei refugiaților din Germania și din altă parte. Dintre fostele membre ale Axei, numai Ungaria a primit ajutor de la UNRRA, dar într-o măsură nesemnificativă.

La sfârșitul anului 1945, UNRRA administra 27 de tabere de refugiați și centre de ajutor social în Germania, alte 25 în Austria și câteva în Franța și Benelux. În iunie 1947 avea nu mai puțin de 762 de astfel de unități în Europa de Vest, marea majoritate în zona vestică a Germaniei. Numărul maxim de civili eliberați aflați în grija Națiunilor Unite (în afara cetățenilor din țări foste membre ale Axei), întreținuți sau repatriați de UNRRA și de alte agenții aliate, a fost înregistrat în septembrie 1945: 6 795 000. Alți 7 milioane erau sub autoritate sovietică, iar lor li se adăugau milioanele de refugiați germani. Pe naționalități, cel mai numeros grup provenea din Uniunea Sovietică – foștii prizonieri din lagăre și tabere de muncă silnică. Urmau 2 milioane de francezi (prizonieri de război, muncitori și deportați), 1,6 milioane de polonezi, 700 000 de italieni, 350 000 de cehi, peste 300 000 de olandezi, 300 000 de belgieni și mulți alții.

Alimentele furnizate de UNRRA au salvat vieți mai ales în Iugoslavia: fără contribuția agenției, numărul deceselor în perioada 1945–1947 ar fi fost mult mai mare. În Polonia, UNRRA a reușit să mențină consumul alimentar la 60% din nivelul de dinainte de război, iar în Cehoslovacia la 80%. În Germania și Austria, misiunea de a ajuta refugiații și persoanele deplasate a fost împărțită cu Organizația Internațională pentru Refugiați (IRO), ale cărei statute au fost aprobate de Adunarea Generală a ONU în decembrie 1946.

IRO era și ea finanțată de puterile occidentale aliate. Statele Unite au contribuit cu 46% la primul său buget (1947), procent mărit până la 60% în 1949; aportul Marii Britanii era de 15%, al Franței de 4%. Pentru că Uniunea Sovietică și aliații vestici nu s-au înțeles în problema repatrierilor forțate, IRO a fost mereu privită de URSS (și mai târziu de blocul sovietic) ca un instrument pur occidental, iar serviciile sale s-au limitat la refugiații din zonele controlate de armatele de ocupație vestice. Mai mult, cum IRO se ocupa de nevoile refugiaților, persoanele strămutate de origine germană au fost private de sprijinul său.

Distincția dintre persoane strămutate (despre care se presupunea că au, undeva, o casă la care se pot întoarce) și refugiați (care intrau în categoria persoanelor fără adăpost) este doar una dintre nuanțele introduse în acești ani. Cetățenii țărilor foste aliate (Cehoslovacia, Polonia, Belgia etc.) erau tratați altfel decât cei din țările foste inamice (Germania, România, Ungaria, Bulgaria etc.). Această distincție a fost invocată și atunci când s-au stabilit prioritățile de repatriere a refugiaților. Primii trimiși acasă au fost cetățenii țărilor membre ONU care fuseseră în lagăre de concentrare; apoi persoanele strămutate din țări membre ONU (cel mai adesea, foști lucrători în lagărele de muncă forțată); lor le-au urmat persoanele deplasate din Italia și, în cele din urmă, cetățenii

statelor foste inamice. Germanii au fost lăsați pe loc, urmând să fie asimilați de comunitățile locale.

Întoarcerea cetățenilor francezi, belgieni, olandezi, britanici sau italieni în țările lor de origine era relativ necomplicată, singurele impedimente fiind de ordin logistic: trebuia să se stabilească cine și unde are dreptul să meargă și să se găsească suficiente trenuri pentru a-i duce pe oameni acolo. La o lună de la capitularea Germaniei, din cei 1,2 milioane de francezi aflați acolo în mai 1945, numai 40 550 nu ajunseseră încă în Franța. Italienii au trebuit să aștepte mai mult, ca foști inamici și pentru că guvernul italian nu avea un plan concret de repatriere a propriilor cetățeni. Dar s-au întors toți înainte de 1947. În Est însă, existau două complicații majore. Unele persoane strămutate din estul Europei erau, tehnic, apatride: nu aveau o țară unde să se înapoieze. Iar multe dintre ele nu voiau să se întoarcă. Lucru ce i-a surprins la început pe administratorii occidentali. Conform acordului semnat în mai 1945 în Germania, la Halle, toți cetățenii Uniunii Sovietice, foști prizonieri de război sau nu, urmau să se întoarcă acasă – fiindcă se presupunea că asta își doreau. Exista o singură excepție: aliații occidentali nu au recunoscut alipirea statelor baltice la URSS, iar estonilor, letonilor și lituanienilor din taberele din Germania și Austria li s-a oferit posibilitatea să se întoarcă în Est sau să se stabilească în Vest.

Balticii nu erau singurii care refuzau să plece. Numeroși cetățeni sovietici, polonezi, români și iugoslavi preferau să rămână în taberele temporare din Germania decât să se întoarcă în țările de origine. Cetățenii sovietici se temeau pe bună dreptate de tipicele represalii împotriva oricui stătuse în Vest (chiar dacă fusese ținut într-un lagăr). Balticii, ucrainenii, croații și alții ezitau să se întoarcă în state aflate acum, oficial sau *de facto*, sub control comunist: reticența lor era motivată de riscul represaliilor (li se puteau imputa crime de război), dar și de simpla dorință de a duce o viață mai bună în Occident.

De-a lungul anilor 1945 și 1946, autoritățile occidentale au preferat să ignore în mare aceste sentimente, trimițându-i acasă pe sovietici și pe est-europeni, uneori cu forța. Reprezentanții sovietici veneau să-și adune efectiv concetățenii din taberele germane, în vreme ce refugiații din Est încercau cu disperare să-i convingă pe oficialii francezi, britanici sau americani că nu vor să se întoarcă „acasă“ și că ar prefera să rămână în… Germania. Nu toți au reușit: între 1945 și 1947, aliații au returnat 2 272 000 de cetățeni sovietici.

În primele luni de după război au avut loc scene sfâșietoare, când partizanii ucraineni și emigranții ruși care nu trăiseră niciodată în URSS au fost adunați de trupele britanice sau americane și împinși (uneori chiar la propriu) peste graniță, în brațele NKVD********. Odată ajunși pe mâinile sovieticilor, ei au îngroșat rândurile celorlalți repatriați, alături de unguri, germani și alți foști inamici. Armata Roșie i-a deportat în masă în est. Până în 1953, au fost repatriați 5 500 000 de cetățeni sovietici. O cincime au fost împușcați sau expediați în Gulag. Mult mai mulți au fost trimiși direct în Siberia sau încorporați în batalioane de muncă silnică.

Repatrierile forțate au încetat abia în 1947, odată cu declanșarea Războiului Rece: s-a admis ca persoanele deplasate din blocul sovietic să fie considerate refugiați *politic* (cei 50 000 de cehi aflați în Germania și Austria când la Praga a avut loc lovitura de stat comunistă din februarie 1948 au primit pe loc acest statut). Astfel au scăpat de repatriere mai bine de 1 500 000 de polonezi, unguri, bulgari, români, iugoslavi, sovietici și evrei. Alături de baltici, ei formau majoritatea covârșitoare a persoanelor strămutate în Italia și în zonele germane și austriece ocupate de aliații vestici. În 1951, Convenția Europeană a Drepturilor Omului a consacrat protecția la care aveau dreptul străinii refugiați, punându-i în sfârșit la adăpost de întoarcerea forțată în mâinile persecutorilor.

Rămânea o singură întrebare: ce urma să se întâmple cu ei? Refugiații știau exact ce voiau. „Sunt dispuși să meargă oriunde pe fața pământului, numai acasă nu", scria Genêt (Janet Flanner) în *The New Yorker*, în octombrie 1948. Dar cine să-i primească? Statele vest-europene, care sufereau de o criză a forței de muncă și care se aflau în plin proces de reconstrucție economică și materială, au fost inițial deschise la importul selectiv de apatrizi. Belgia, Franța și Marea Britanie aveau nevoie în special de mineri, muncitori în construcții și lucrători agricoli. În 1946–1947, Belgia a preluat 22 000 de persoane strămutate (împreună cu familiile lor) pentru a lucra în minele din Valonia. Franța a acceptat 38 000 de oameni pentru diverse slujbe manuale. Marea Britanie a primit 86 000 de refugiați, inclusiv veterani din armata poloneză și ucraineni care luptaseră în divizia Waffen SS Galițiană********.

Criteriile de admitere erau simple: statele vest-europene căutau lucrători manuali zdraveni (bărbați) și, din această cauză, i-au favorizat vădit pe baltici, polonezi și ucraineni, indiferent de partea cui fuseseră în război. Femeile nemăritate erau bine-venite ca muncitoare sau femei de serviciu – dar Ministerul Muncii canadian respingea în 1948 tinerele care încercau să emigreze în Canada ca fete în casă dacă exista cea mai vagă bănuială că ar avea studii postgimnaziale. Nimeni nu voia bătrâni, orfani sau femei singure cu copii. În general, refugiații nu erau întâmpinați cu brațele deschise – indiferența publicului față de situația lor dificilă e consemnată de sondajele din Statele Unite și Europa postbelică. Cei mai mulți doreau o imigrație redusă, nu sporită.

Problema evreilor era mai specială. La început, autoritățile occidentale i-au tratat pe refugiații evrei ca pe toți ceilalți, îngrămădindu-i în taberele din Germania alături de foștii lor torționari. Dar în august 1945 președintele Truman a anunțat că persoanele deplasate de origine evreiască vor beneficia de așezări separate în zona americană a Germaniei: după cum conchidea o anchetă pe această temă comandată de președinte, taberele și centrele mixte de până atunci reprezentau o „abordare absolut nerealistă a problemei. Refuzul de a-i recunoaște pe evrei ca atare are ca efect… mușamalizarea persecuției lor anterioare, mult mai barbară". La sfârșitul lui septembrie 1945, toți evreii din zona americană a Germaniei erau îngrijiți separat.

Nu se pusese niciodată problema întoarcerii evreilor în Est – nimeni din Polonia, Uniunea Sovietică sau din altă parte nu dădea nici cel mai mic semn că i-ar fi vrut înapoi. Nici în Occident evreii nu erau mai bine văzuți, mai ales dacă erau educați sau calificați pentru profesii nonmanuale. Ei au rămas așadar, printr-o ironie a soartei, în Germania. Problema „plasării" evreilor în Europa a fost soluționată abia prin crearea statului Israel: între 1948 și 1951, 332 000 de evrei au plecat în Israel, fie din centrele IRO din Germania, fie direct din România, Polonia ș.a. Alți 165 000 au emigrat în Franța, Marea Britanie, Australia și America de Nord sau de Sud.

Acolo li s-au alăturat persoanele strămutate și refugiații care mai rămăseseră din cel de-al Doilea Război Mondial, cărora li s-a adăugat, între 1947 și 1949, un nou val de refugiați politic din țările Europei Centrale și de Est. În total, Statele Unite au primit în acei ani 400 000 de azilanți, plus alți 185 000 în 1953-1957. Canada a admis 157 000 de refugiați și de persoane strămutate, iar Australia 182 000 (printre care 60 000 de polonezi și 36 000 de baltici).

Era o realizare de o amploare remarcabilă. Anumite categorii de etnici germani din Iugoslavia și România au rămas în captivitate pentru că acordurile de la Potsdam nu acopereau cazul lor. Dar în numai șase ani, pe un continent mutilat, înveninat și sărăcit, care traversase ani teribili de război și care presimțea deja scindarea adusă de Războiul Rece, guvernele militare aliate și agențiile civile ale Națiunilor Unite au reușit să repatrieze, să integreze sau să instaleze milioane de oameni disperați de pe tot continentul, din zeci de națiuni sau comunități. La sfârșitul anului 1951, când UNRRA și IRO au fost înlocuite de Înaltul Comisariat al Națiunilor Unite pentru Refugiați, în taberele sociale din Europa se mai aflau doar 177 000 de oameni – bătrânii și infirmii pe care nu-i voia nimeni. Ultima tabără de refugiați din Germania, cea de la Foehrenwald, în Bavaria, a fost desființată în 1957.

Refugiații și strămutații din Europa trecuseră nu numai printr-un război mondial, ci și printr-o serie de războaie civile mai mici. Între 1934 și 1949, Europa a fost scena unei serii nemaivăzute de conflicte sângeroase, în interiorul granițelor statale. În multe cazuri, ocupația străină a germanilor, rușilor sau italienilor care a urmat a facilitat și a legitimat urmărirea obiectivelor politice și a antagonismelor de dinainte de război, cu mijloace noi și violente. Ocupanții nu erau neutri, desigur. În general, ei s-au alăturat unei facțiuni din statul ocupat, luptând împotriva unui inamic comun. Astfel, o grupare politică sau o minoritate etnică dezavantajată în viața politică pe timp de pace a putut exploata noile circumstanțe, pentru a-și regla conturile pe plan local. Germanii au mobilizat și au exploatat prompt aceste disensiuni, nu numai pentru a dezbina și a cuceri, ci și pentru a reduce, în noile teritorii care trebuiau administrate și supravegheate, costurile și problemele: se puteau baza pe colaboratorii locali.

Din 1945, termenul *colaboraționist* a dobândit o conotație morală distinctă și peiorativă. Dar la nivel local afiliațiile și opozițiile din timpul războiului erau mai complicate și mai obscure decât sugerează etichetele sumare de după război: „colaborare" și „rezistență". De exemplu, unii flamanzi din Belgia ocupată s-au lăsat ispitiți de promisiunea autonomiei (o ocazie de a scăpa de monopolul elitei francofone asupra statului belgian) și au sprijinit ocupația germană, repetând astfel o greșeală din Primul Război Mondial. Aici, ca și în alte părți, naziștii au jucat cu plăcere cartea alianței, câtă vreme le-a convenit: belgienii flamanzi care erau prizonieri de război au fost eliberați în 1940, la încetarea ostilităților, în timp ce valonii francofoni au rămas în lagăre de prizonieri până la sfârșitul războiului.

În Franța și Belgia, ca și în Norvegia, rezistența împotriva nemților a fost reală, mai ales în ultimii doi ani de ocupație, când tinerii au ales riscul luptei clandestine în *maquis* („hățișuri") în locul muncii forțate în Germania impuse de naziști. Dar abia la sfârșitul ocupației numărul partizanilor activi a depășit numărul celor care colaborau cu naziștii, din convingere, pentru bani sau din interes – în Franța, se estimează că numărul celor realmente implicați era aproape același de ambele părți: între 160 000 și 170 000. Iar dușmanii lor, cel mai adesea, erau conaționalii din tabăra adversă: nemții erau aproape absenți.

În Italia, circumstanțele erau mai complicate. Când Mussolini a fost detronat, prin lovitura de stat din iulie 1943, fasciștii se aflau la putere de 20 de ani. Poate că din această cauză rezistența locală împotriva regimului era infimă; mai toți antifasciștii activi erau în exil. După 1943, când țara a devenit oficial „cobeligerantă" de partea Aliaților, nordul Italiei (zona ocupată de germani) era sfâșiat între un regim-marionetă (Republica de la Salò a lui Mussolini) și o rezistență partizană mică, dar temerară, sprijinită de armatele aliate care înaintau.

Dar și aici, ceea ce părea un conflict între majoritatea italienilor (cu vederi de dreapta) și o bandă izolată de teroriști criminali înțeleși cu o putere străină a fost, de fapt, un autentic război civil, cu numeroși italieni implicați în ambele tabere între 1943 și 1945. Fasciștii de la Salò erau, într-adevăr, colaboratorii atipici ai unei forțe de ocupație brutale, dar susținerea internă de care se bucurau pe atunci nu era deloc neglijabilă – și același lucru se poate spune despre adversarii lor cei mai virulenți, mișcarea partizană condusă de comuniști. Rezistența antifascistă a fost, în realitate, una dintre taberele unui conflict civil, a cărui amintire s-a estompat fericit din memoria italienilor în deceniile următoare.

În Europa de Est, situația era și mai complicată. Slovacii și croații au profitat de prezența nemților pentru a înființa state teoretic independente, conform proiectelor de suflet ale partidelor separatiste din perioada antebelică. În Polonia, germanii nu aveau nevoie de colaboratori, dar mai la nord – în țările baltice și chiar în Finlanda – Wehrmachtul a fost întâmpinat favorabil la început, ca o alternativă la ocupația și absorbția de către Uniunea Sovietică. În special ucrainenii au făcut tot posibilul să profite de ocupația germană de după

1941, pentru a căpăta mult visata independență, iar teritoriile din estul Galiției și vestul Ucrainei au fost scena unui conflict civil sângeros între partizanii ucraineni și polonezi, care se opuneau atât naziștilor, cât și sovieticilor. În aceste condiții, distincțiile subtile dintre război ideologic, conflict interetnic și luptă pentru independența politică și-au pierdut relevanța: în special pentru populația locală, care era de fiecare dată victima predilectă.

În funcție de loc și de moment, polonezii și ucrainenii au fost pe rând adversari și aliați, luptându-se cu sau împotriva Wehrmachtului și a Armatei Roșii. În Polonia, acest conflict, care s-a transformat după 1944 în luptă de gherilă anticomunistă, a costat viețile a 30 000 de polonezi între 1945 și 1948. În Ucraina ocupată de sovietici, ultimul comandant partizan, Roman Șukevici, a fost asasinat lângă Lvov în 1950, însă activitățile antisovietice au continuat sporadic alți câțiva ani, îndeosebi în Ucraina și Estonia.

În Balcani, cel de-al Doilea Război Mondial a fost resimțit preponderent ca un conflict civil, și încă unul extrem de nimicitor. Pentru Iugoslavia, semnificația etichetelor convenționale – colaborator, rezistent – rămâne impenetrabilă. Ce era Draža Mihailović, liderul sârb al partizanilor cetnici*********? Un patriot? Un partizan? Un colaboraționist? Ce-i determina pe oameni să lupte? Rezistența împotriva ocupantului (german, italian)? Dorința de a se răzbuna pe adversarii politici din statul iugoslav interbelic? Conflictele comunitare dintre sârbi, croați și musulmani? Obiectivele pro- sau anticomuniste? Pentru cei mai mulți, motivele se împleteau.

Astfel, regimul ustaș al lui Ante Pavelić în statul-marionetă croat a ucis sârbi (peste 200 000) și musulmani. Dar și partizanii monarhiști conduși de Mihailović, în majoritate sârbi, au ucis musulmani. Nu-i de mirare că musulmanii din Bosnia au cooperat uneori cu armatele germane, încercând să se protejeze. Deși urmăreau eliberarea Iugoslaviei de sub ocupația germană și italiană, partizanii comuniști ai lui Tito au purces mai întâi la distrugerea cetnicilor – mai ales pentru că acesta era un obiectiv realizabil. Un deceniu mai târziu, deziluzionat de rezultatul confruntărilor dintre comuniști și cetnici, în care jucase el însuși un rol eroic, Milovan Djilas depune mărturie despre adevărata experiență a războiului și a rezistenței în Iugoslavia ocupată:

> Într-un ținut sleit, captiv, însângerat, două armate se cățărau ore întregi prin ravene stâncoase ca să scape cu viață sau ca să ucidă o mână de compatrioți, adesea vecini, pe un pisc ascuțit, la 2 000 m înălțime. Mi-am dat seama că asta era tot ce mai rămăsese din toate teoriile și viziunile noastre despre lupta țăranilor și a muncitorilor împotriva burgheziei.

Mai la sud, pentru Grecia (ca și pentru Iugoslavia), cel de-al Doilea Război Mondial a însemnat simultan invazie, ocupație, rezistență, represalii și război civil, culminând cu cinci săptămâni de confruntări, în decembrie 1944, la Atena, între comuniști și forțele britanice aflate de partea monarhiștilor. După

armistițiul semnat în februarie 1945, luptele au reizbucnit în 1946 și au durat încă trei ani, până când comuniștii au fost dibuiți în ascunzișurile lor din nordul muntos al țării. Deși rezistența greacă împotriva nemților și a italienilor a fost mai eficientă decât renumitele mișcări din Franța sau Italia (numai între 1943 și 1944 au fost uciși sau răniți peste 6 000 de soldați germani), ea a făcut și mai mult rău grecilor. Gherila comunistă (KKE) și guvernul atenian al regelui, sprijinit de Occident, au continuat timp de zeci de ani să terorizeze satele și să distrugă mijloacele de comunicație, divizând țara. În septembrie 1949, când s-au terminat luptele, 10% din populație nu avea adăpost. Deși nu rivaliza cu luptele din Ucraina sau Iugoslavia în materie de complexitate etnică********, războiul civil grec a avut cele mai ridicate costuri umane.

Impactul postbelic al acestor războaie civile europene a fost imens. În primul rând, ele indicau faptul că războiul nu s-a terminat în Europa în 1945, odată cu plecarea germanilor: un atribut traumatizant al războiului civil este faptul că inamicul, chiar și învins, rămâne pe loc – și, odată cu el, amintirea conflictului. Dar luptele fratricide din acești ani au mai avut un efect. Combinate cu brutalitatea fără precedent a naziștilor și, mai târziu, cu ocupația sovietică, ele au erodat însăși structura statului european. După ele, totul s-a schimbat. În adevăratul sens al unui cuvânt utilizat de multe ori abuziv, ele au transformat cel de-al Doilea Război Mondial – războiul lui Hitler – într-o revoluție socială.

În primul rând, faptul că diferite puteri străine au ocupat succesiv o țară a erodat inevitabil autoritatea și legitimitatea conducătorilor locali. Deși pretins autonom, regimul francez de la Vichy – ca și statul slovac al părintelui Jozef Tiso sau regimul ustaș al lui Pavelić la Zagreb – era o entitate subordonată lui Hitler, iar oamenii o știau prea bine. La nivel municipal, autoritățile locale din Olanda sau Boemia și-au menținut, în ciuda colaborării, un oarecare drept la inițiativă, dar numai fiindcă evitau scrupulos să-i contrarieze pe stăpânii germani. În Est, naziștii și apoi sovieticii au înlocuit instituțiile existente cu oameni și aparate proprii, făcând excepții numai acolo unde le convenea să exploateze o vreme disensiunile și ambițiile locale. În mod paradoxal, un anumit grad de independență locală s-a menținut, cel puțin până în 1944, numai în acele țări aliate cu naziștii (Finlanda, Bulgaria, România și Ungaria) și lăsate, din acest motiv, să se autoguverneze.

Cu excepția Germaniei și a miezului Uniunii Sovietice, fiecare stat european continental implicat în cel de-al Doilea Război Mondial a fost ocupat de cel puțin două ori: mai întâi de inamici, apoi de armatele eliberatoare. Unele țări (Polonia, țările baltice, Grecia, Iugoslavia) au fost ocupate de trei ori în cinci ani. Cu fiecare invazie, regimul anterior era distrus, autoritatea sa demolată, elitele eliminate. În unele locuri, rezultatul a fost *tabula rasa*: toate vechile ierarhii au fost discreditate, iar reprezentanții lor compromiși. În Grecia, de exemplu, dictatorul Metaxas eliminase înainte de război clasa parlamentară; germanii l-au înlăturat pe Metaxas, apoi au fost la rândul lor izgoniți, iar în urmă au rămas foștii colaboraționiști, dezonorați și vulnerabili.

Cea mai spectaculoasă schimbare a fost probabil lichidarea vechilor elite sociale și economice. Exterminarea evreilor europeni de către naziști nu era doar o oroare în sine. Ea a avut consecințe sociale semnificative pentru numeroasele orașe din Europa Centrală, unde evreii constituiau clasa profesională locală: doctori, avocați, oameni de afaceri, profesori. Mai târziu, aceleași orașe au pierdut un alt segment important al burgheziei locale: germanii. Ca urmare, peisajul social a fost radical transformat, iar polonezii, balticii, ucrainenii, slovacii, ungurii și alții au avut șansa de a prelua slujbele (și casele) celor plecați.

Acest proces de nivelare, prin care populațiile native din Europa Centrală și de Est au luat locul minorităților gonite, a fost contribuția cea mai durabilă a lui Hitler la istoria societății europene. Germanii intenționau să distrugă evreii și inteligheția locală din Polonia și Uniunea Sovietică și să reducă restul popoarelor slave la neoservitute, punând teritoriile și puterea statală în mâinile germanilor recent sosiți. La venirea Armatei Roșii, nemții au fost expulzați, iar noua situație s-a dovedit ideală pentru proiectele extreme ale URSS.

Și asta pentru că anii ocupației au adus nu numai o mobilitate socială rapidă, scăldată în sânge, ci și colapsul legii și dispariția unui mod de viață asociat cu statul de drept. Se înșală cei care cred că ocupația germană a Europei continentale a fost o perioadă de liniște și ordine, sub ochiul vigilent al unei puteri omniprezente și atotștiutoare. Chiar și în Polonia, cel mai reprimat și mai atent controlat dintre teritoriile ocupate, societatea continua să funcționeze împotriva noii conduceri: polonezii au creat un întreg univers clandestin, în care existau ziare, școli, activități culturale, servicii sociale, schimburi economice și chiar o armată – toate interzise de germani și funcționând în afara legii, cu riscuri imense pentru cei implicați.

Și exact asta era ideea. Ca să trăiești normal în Europa ocupată, trebuia să încalci legea: în primul rând legile ocupanților (interdicțiile de circulație, regulile de călătorie, legile rasiale etc.), dar și legile și normele convenționale. Majoritatea oamenilor obișnuiți, neavând acces la produsele agricole, erau obligați să recurgă la piața neagră sau la trocul ilegal pentru a-și hrăni familia. Furtul – de la stat, de la un concetățean sau dintr-o prăvălie evreiască devastată – era atât de obișnuit, încât în ochii multora încetase să mai fie un delict. Ba mai mult: în condițiile în care jandarmii, polițiștii și primarii locali reprezentau și serveau forțele de ocupație, care la rândul lor încălcau sistematic legea în detrimentul anumitor segmente ale populației civile, delictele comune au fost transmutate în acte de rezistență (deși adesea retrospectiv, după eliberare).

Mai presus de orice, violența era la ordinea zilei. Autoritatea statului modern s-a bazat dintotdeauna *in extremis* pe monopolul violenței și pe posibilitatea de a recurge la forță în momente de criză. Dar în Europa ocupată autoritatea se baza exclusiv pe forță, desfășurată fără inhibiții. În mod paradoxal, tocmai în aceste circumstanțe statul a pierdut monopolul asupra violenței. Grupurile și armatele partizane revendicau o legitimitate măsurată în

capacitatea de a-și impune regulile într-un teritoriu dat. Acest lucru era limpede în regiunile mai sălbatice din Grecia, Muntenegru și spre granița estică a Poloniei, unde autoritatea statală nu a fost niciodată foarte fermă, dar spre sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial se aplica și unor părți din Franța și Italia.

Violența a alimentat cinismul. Ca forțe de ocupație, atât naziștii, cât și sovieticii au declanșat o stare de război generalizată. Ei au descurajat nu numai loialitatea față de autoritatea defunctă a regimului/statului precedent, ci și orice urmă de civilitate sau atașament în relațiile dintre indivizi – și în mare parte și-au atins scopul. Dacă oficialitățile îl brutalizau ilegal pe vecinul tău – fiindcă era evreu sau membru al unei elite educate ori al unei minorități etnice, deoarece căzuse în dizgrația regimului sau fără un motiv aparent –, tu de ce ar fi trebuit să-l respecți? Dimpotrivă, era prudent să mergi chiar mai departe: făcându-i vecinului probleme, te puneai bine cu autoritățile. În toată Europa sub ocupație germană (și chiar în zonele neocupate), incidența rapoartelor anonime, a acuzațiilor personale și a simplelor zvonuri a fost, până la sfârșit, incredibil de ridicată. Între 1940 și 1944, SS, Gestapoul și poliția locală din Ungaria, Norvegia, Olanda și Franța au primit un număr enorm de denunțuri. Cele mai multe nici măcar nu urmăreau favoruri sau un câștig material. Și sub stăpânirea sovietică (mai ales în estul Poloniei, între 1939 și 1941), încurajarea informatorilor în stil iacobin și obiceiul revoluționar (francez) de a pune la îndoială loialitatea altora au înflorit nestingherite.

Pe scurt, toată lumea se temea de toată lumea – și pe bună dreptate. Pe fondul unei suspiciuni generale, oamenii se grăbeau să-i denunțe pe ceilalți pentru presupuse abateri sau avantaje ilicite. Autoritățile nu ofereau protecție; cei aflați la putere nesocoteau ei înșiși legea. Pentru mulți europeni, în anii 1939–1945, drepturile – civile, legale, politice – nu mai existau. Statul a încetat să mai fie garantul legii și al dreptății; dimpotrivă, în Noua Ordine hitleristă guvernul era prădătorul principal.

Este notorie atitudinea naziștilor față de viața și integritatea umană, dar poate că moștenirea practică cea mai importantă lăsată lumii postbelice este felul în care tratau *proprietatea*.

În timpul ocupației germane, dreptul la proprietate era în cel mai bun caz contingent. Evreii din Europa au fost deposedați de bunuri, case, bani, magazine și afaceri. Proprietățile lor au fost împărțite între naziști, colaboratorii și prietenii lor, iar rămășițele au revenit, prin furt și jaf, comunității locale. Dar sechestrarea și confiscarea nu se limitau la averile evreilor. Dreptul de posesie a devenit volatil, nesemnificativ, complet dependent de bunăvoința, interesul sau cheful celor care dețineau acum puterea.

În seria tranzacțiilor nedorite de proprietate au existat deopotrivă câștigători și perdanți. Casele și magazinele evreilor și ale altor victime etnice au fost ocupate, după plecarea acestora, de localnici; noii proprietari au furat sau au confiscat ustensilele, mobila și hainele rămase. Mai pronunțat în „zona

morții“ dintre Odessa și Marea Baltică, fenomenul s-a produs peste tot: întorși din lagărele de concentrare în 1945, supraviețuitorii și-au găsit casele din Praga sau Paris ocupate de indivizi „aciuați“ în timpul războiului și care refuzau să plece, revendicând virulent proprietatea. Sute de mii de unguri, polonezi, cehi, olandezi sau francezi au fost astfel, în calitate de beneficiari, complici la genocidul nazist.

În toate țările ocupate, fabricile, pământul, vehiculele, aparatura și produsele finite au făcut obiectul exproprierii fără compensație în avantajul noilor conducători: era, *de facto*, o naționalizare în bloc. Mai ales în Europa Centrală și de Est, naziștii au preluat averi private substanțiale și numeroase instituții financiare pentru a susține economia de război. Ceea ce nu însemna întotdeauna o ruptură cu trecutul. După 1931, tendința autarhică dezastruoasă din regiune s-a manifestat printr-un intervenționism masiv; în Polonia, Ungaria și România, sectorul de stat s-a extins considerabil în perioada imediat antebelică și în primii ani de război, ca măsură preventivă împotriva penetrării economice germane. În Europa de Est, economia dirijată de stat nu a început în 1945.

Exproprierea după război a etnicilor germani, din Polonia până în Iugoslavia, a completat transformarea radicală inițiată de nemți prin mutarea evreilor. Comunitățile germane din regiunea sudetă, Silezia, Transilvania și nordul Iugoslaviei dețineau proprietăți funciare semnificative. Confiscarea lor de către stat, în vederea redistribuției, a avut un impact imediat. În Cehoslovacia, bunurile și proprietățile luate de la germani și de la colaboratorii lor însumau un sfert din averea națională; numai din distribuția terenului agricol au avut de câștigat peste 300 000 de țărani, muncitori agricoli și familiile lor. La o asemenea scară, transformarea era cu adevărat revoluționară. Ca și războiul însuși, ea reprezenta o cezură radicală, o ruptură completă cu trecutul și, în același timp, un preambul la schimbările și mai mari ce aveau să vină.

În jumătatea de *vest* a Europei eliberate, nu erau multe bunuri germane de redistribuit, iar războiul nu fusese chiar un cataclism, ca în Est. Dar și acolo legitimitatea autorităților constituite a fost zdruncinată. Administrațiile locale din Franța, Norvegia și Benelux nu erau tocmai acoperite de glorie. În general, ele îndepliniseră prompt dorințele forțelor de ocupație. În 1941, nemții conduceau Norvegia ocupată cu un personal administrativ de 806 oameni. Pentru administrarea Franței au fost suficienți 1 500 de germani. Poliția franceză era atât de serviabilă, încât naziștii au menținut în teritoriu (pe lângă personalul administrativ) doar 6 000 de polițiști militari și civili pentru a supune o națiune de 35 de milioane. Același lucru se întâmpla în Olanda. Depunând mărturie după război, șeful securității germane din Amsterdam a adeverit că „principalul sprijin al forțelor germane în sectorul polițienesc (și nu numai) era poliția olandeză. Fără ea, nu am fi realizat nici 10% din obiectivele ocupației“. La polul opus se situează Iugoslavia: divizii întregi din armata germană abia reușeau, cu maximă vigilență, să țină în frâu grupările

partizane********.

Era doar una dintre diferențele între Est și Vest. O alta era tratamentul rezervat de naziști națiunilor ocupate. Norvegienii, danezii, olandezii, belgienii, francezii și (după septembrie 1943) italienii au fost umiliți și exploatați. Dar, dacă nu erau evrei, comuniști sau rezistenți de un fel sau altul, erau, în linii mari, lăsați în pace. În consecință, popoarele eliberate din Occident își puteau imagina o întoarcere la trecut. Până și democrațiile parlamentare din perioada interbelică parcă nu mai păreau atât de rele, grație interludiului nazist – Hitler discreditase cu succes cel puțin una dintre alternativele extremiste la pluralismul politic și domnia legii. Mai presus de orice, locuitorii extenuați ai Europei de Vest continentale doreau să regăsească aparențele unei vieți normale într-un stat care să funcționeze corect.

Dacă situația din statele vestice recent eliberate era destul de gravă, în Europa Centrală se produsese, după cum remarca John J. McCloy de la Comisariatul de Control al SUA în Germania, un „colaps economic, social și politic complet… de o amploare fără egal în istorie, comparabil doar cu prăbușirea Imperiului Roman". McCloy se referea la Germania, unde guvernele militare aliate au trebuit să reconstruiască totul de la zero: legea, ordinea, serviciile, comunicațiile, administrația. Din fericire, aveau resursele necesare. Spre Est, lucrurile stăteau mult mai rău.

În concluzie, Hitler a contribuit la divizarea continentului la fel de mult ca Stalin. Istoria Europei Centrale (teritoriile Imperiilor German și Habsburgic, nordul fostului Imperiu Otoman și chiar extremitatea apuseană a teritoriului țarilor ruși) a fost dintotdeauna distinctă, ca amploare, de cea a statelor-națiune din Vest. Dar nu neapărat și ca substanță. Înainte de 1939, ungurii, românii, cehii, polonezii, croații și balticii se uitau poate cu invidie peste gard, la locuitorii mai norocoși ai Franței sau Țărilor de Jos. Dar aveau propriile aspirații la stabilitate și prosperitate: românii se visau la Paris, iar economia cehă o depășea în 1937 pe cea austriacă, rivalizând cu cea belgiană. Războiul a schimbat totul. La est de Elba, sovietele și reprezentanții lor locali au moștenit un subcontinent unde ruptura radicală cu trecutul se consumase deja. Tot ce nu era complet discreditat era distrus iremediabil. Guvernele exilate din Oslo, Bruxelles sau Haga se puteau întoarce de la Londra și revendica autoritatea legitimă la care au fost forțați să renunțe în 1940. Dar foștii lideri de la București și Sofia, Varșovia, Budapesta și chiar de la Praga nu aveau nici un viitor: universul lor fusese spulberat de violența transformatoare a naziștilor. O nouă ordine trebuia să înlocuiască trecutul irecuperabil, iar configurația ei politică era încă un mister.

Capitolul 2
Răsplata

Belgienii, francezii și olandezii au ajuns să creadă în timpul războiului că datoria lor patriotică este să înșele, să mintă, să speculeze, să calomnieze și să fure: în cinci ani, obiceiul le-a intrat în sânge.

Paul-Henri Spaak (ministru de Externe al Belgiei)

Răzbunarea n-are nici un rost, dar unii oameni nu-și aveau locul în lumea pe care visam s-o construim.

Simone de Beauvoir

Pentru cel mai mare dintre trădători, onoarea națiunii cere un verdict aspru și drept.

Rezoluția organizațiilor rezistenței cehoslovace, cerând o pedeapsă severă pentru părintele Jozef Tiso, noiembrie 1946

Pentru ca guvernele Europei eliberate să fie legitime, să poată invoca autoritatea unor state adecvat constituite, trebuiau mai întâi să se confrunte cu moștenirea regimurilor discreditate din timpul războiului. Naziștii și aliații lor fuseseră învinși, dar acest lucru era, evident, insuficient, având în vedere gravitatea crimelor comise. Dacă legitimitatea guvernelor postbelice se baza doar pe victoria militară asupra fascismului, cu ce erau ele mai bune decât regimurile fasciste detronate? Era important ca actele acestora din urmă să fie identificate drept crime și pedepsite corespunzător. Bazat pe un solid raționament politic și legal, impulsul punitiv venea și în întâmpinarea unei nevoi interioare. Pentru cei mai mulți europeni, cel de-al Doilea Război Mondial a însemnat în primul rând nu o bătălie eroică, ci o degradare progresivă a vieții, în care oamenii au fost trădați și umiliți, împinși la delicte și josnicii mărunte; fiecare a pierdut câte ceva, iar unii au pierdut chiar totul.

Mai mult, în contrast cu amintirea încă vie a primei conflagrații mondiale, în 1945 sentimentul predominant nu era mândria, ci un amestec de jenă și vinovăție. După cum am văzut, majoritatea europenilor au avut un rol pasiv în război – învinși și ocupați de un rând de străini, apoi eliberați de altul. Singura sursă de mândrie colectivă la nivel național erau mișcările armate de partizani care au opus rezistență invadatorilor – tocmai de aceea, mitul Rezistenței era

mai important în vestul Europei, unde opoziția reală se manifestase mai puțin. În Grecia, Iugoslavia, Polonia sau Ucraina, unde numeroși partizani au luptat deschis atât cu forțele de ocupație, cât și între ei, lucrurile erau, ca de obicei, mai complicate.

În Polonia eliberată, de pildă, autoritățile sovietice nu priveau cu ochi buni elogierea publică a partizanilor, care erau antinaziști, dar și anticomuniști. În Iugoslavia postbelică, după cum am văzut, unii rezistenți erau mai egali decât alții – cel puțin pentru mareșalul Tito și camarazii săi victorioși. În Grecia, ca și în Ucraina, toți partizanii identificați în 1945 au fost arestați, încarcerați sau executați de autoritățile locale.

„Rezistența", pe scurt, era o categorie proteică și incertă, ba chiar, în unele locuri, imaginară. „Colaboraționismul" era însă cu totul altceva. Colaboraționiștii puteau fi identificați și execrați. Erau cei care lucraseră sau se culcaseră cu invadatorii, care trecuseră de partea naziștilor sau a fasciștilor, care urmăriseră din oportunism avantaje politice și economice, profitând de război. Uneori, ei reprezentau o minoritate națională, religioasă sau lingvistică și, ca atare, erau deja disprețuiți sau temuți din alte motive. Deși „colaboraționismul" nu exista ca delict, neavând o definiție legală și o pedeapsă corespunzătoare, colaboratorii puteau fi acuzați în mod plauzibil de trădare, o infracțiune reală, comportând sancțiuni destul de severe.

Pedepsirea colaboraționiștilor (reali și imaginari) a început înainte de sfârșitul războiului. Mai exact, a avut loc în toți acei ani, fie sub formă de acțiuni individuale, fie pe baza instrucțiunilor de la organizațiile clandestine. În intervalul dintre refluxul armatelor germane și preluarea efectivă a controlului de către guvernele aliate, frustrările populare și vendetele personale au generat, adesea sub impulsul oportunismului politic sau al unui avantaj economic, un scurt, dar sângeros ciclu de răfuieli. În Franța, circa 10 000 de oameni au fost uciși prin metode „extrajudiciare", mulți dintre ei fiind executați de grupurile independente de rezistență armată, mai cu seamă de faimoasele *Milices Patriotiques*, care i-au adunat pe suspecții de colaborare, le-au confiscat averile și, în multe cazuri, i-au împușcat pe loc.

Aproximativ o treime dintre cei executați astfel au murit înainte de debarcarea Aliaților în Normandia pe 6 iunie 1944, iar restul în următoarele patru luni de luptă pe teritoriul francez. Cifrele sunt mai degrabă scăzute dacă luăm în considerare gradul de ură și suspiciunea generalizată din Franța după patru ani de ocupație și după regimul mareșalului Pétain de la Vichy; nimeni n-a fost surprins de aceste represalii: cum spunea un venerabil fost prim-ministru, Edouard Herriot, „înainte ca republicanii să revină la putere, Franța trebuie să treacă printr-o baie de sânge".

Starea de spirit era identică în Italia, unde represaliile și pedepsirea neoficială, mai ales în Emilia-Romagna și Lombardia, s-au soldat cu circa 15 000 de morți în ultimele luni de război și au continuat sporadic timp de alți trei ani. În restul Europei Occidentale, vărsarea de sânge a fost mult mai moderată: 265 de oameni au fost linșați sau executați în Belgia și mai puțin de

100 în Olanda. Sub alte forme însă, răzbunarea era omniprezentă. Acuzațiile de *collaboration horizontale* aduse femeilor, cum spuneau cinicii de limbă franceză, erau foarte răspândite: în Olanda, numitele *moffenmeiden* au fost tăvălite prin smoală și pene, iar suspectele din Franța au fost dezbrăcate și rase în cap în piața publică, chiar în ziua eliberării de sub ocupație sau la scurt timp după aceea.

Frecvența cu care femeile erau acuzate – adesea de alte femei – de relații cu nemții e revelatoare. Multe dintre acuzații nu erau complet false: prestarea de servicii sexuale în schimbul mâncării, al hainelor sau ajutorului reprezenta deseori singura salvare pentru femeile și familiile aflate la strâmtoare. Dar popularitatea acuzei și plăcerea dușmănoasă pe care o suscitau pedepsele demonstrează că, pentru femei, ca și pentru bărbați, ocupația a fost resimțită în primul rând ca o *umilință*. Jean-Paul Sartre descria colaborarea în termeni deliberat sexuali, ca „supunere" în fața puterii ocupantului; în numeroase romane din anii 1940, colaboratorii sunt fie femei, fie bărbați slabi („efeminați"), seduși de farmecul viril al stăpânitorilor teutoni. Răzbunându-se crunt pe femeile pierdute, francezii încercau să înăbușe amintirea incomodă a neputinței lor personale și colective.

Acte anarhice de pedepsire violentă au avut loc și în teritoriile eliberate din Europa de Est, însă ele s-au manifestat diferit. În Vest, germanii racolaseră activ colaboratori; în țările slave au guvernat direct, prin forță. Singura colaborare încurajată constant a fost cea a separatiștilor locali și numai câtă vreme ea a servit interesele germane. În consecință, atunci când armata germană s-a retras, primele victime ale răzbunării spontane din Est au fost minoritățile etnice. Forțele sovietice și aliații locali nu au făcut nimic pentru a împiedica acest lucru. Răfuiala nepremeditată (însă discret alimentată, în unele cazuri) contribuia la eliminarea elitelor locale și a acelor politicieni care ar fi putut sta în calea ambițiilor comuniste. În Bulgaria, de exemplu, nou-apărutul Front al Patriei a stimulat pedepsirea neoficială a colaboratorilor de orice speță, sub acuza generică de „simpatizant fascist", și a încurajat denunțarea oricărei persoane suspectate de simpatii prooccidentale.

În Polonia, răzbunarea populară îi viza frecvent pe evrei – în primele patru luni ale anului 1945, în Polonia eliberată au fost uciși 150 de evrei. În aprilie 1946, cifra ajunsese la 1 200. Atacuri de mai mică amploare au avut loc în Slovacia (la Vel'ké Topoľčany în septembrie 1945) și în Kunmadaras (Ungaria), în mai 1946, dar un adevărat pogrom s-a desfășurat la Kielce (Polonia), unde, pe 4 iulie 1946, 42 de evrei au fost uciși și mulți alții răniți, din cauza zvonului că un copil din localitate a fost răpit și omorât în cadrul unui ritual. Într-un sens, și aceste acte erau îndreptate împotriva colaboraționiștilor, pentru că, în ochii multor polonezi (inclusiv ai foștilor partizani antinaziști), evreii erau suspectați de afinități cu ocupantul sovietic.

Nu se cunoaște numărul exact al oamenilor uciși în primele luni de epurări și execuții „neautorizate" din estul Europei, ocupat de sovietici, sau din Iugoslavia. Dar reglarea haotică de conturi a fost de scurtă durată. Nu era în

interesul noilor guverne – fragile, nici pe departe universal acceptate și adesea vizibil improvizate – să permită unor bande înarmate să cutreiere țara, arestând, torturând și ucigând după pofta inimii. Prima sarcină a noilor autorități era să-și asume fără echivoc monopolul forței, al legitimității și instituțiilor judiciare. Dacă cineva trebuia arestat pentru delicte săvârșite în timpul ocupației, aceasta era responsabilitatea autorităților în drept. Dacă urmau să aibă loc procese, ele trebuiau să respecte domnia legii. Dacă se cerea vărsare de sânge era apanajul exclusiv al statului. Tranziția a avut loc de îndată ce noile puteri s-au simțit suficient de puternice pentru a-i dezarma pe partizani, a impune autoritatea propriei poliții și a descuraja cererea populară de sentințe aspre și pedepse colective.

Dezarmarea partizanilor s-a dovedit surprinzător de necontroversată, cel puțin în Europa Centrală și de Vest. Diversele infracțiuni și crime deja comise în euforia eliberării au fost uitate: guvernul provizoriu al Belgiei a proclamat o amnistie pentru toate delictele comise de Rezistență (sau în numele său) în primele 41 de zile de la data oficială a eliberării naționale. În schimb, se subînțelegea că instituțiile guvernamentale recent restabilite își asumau sarcina pedepsirii vinovaților.

Aici au apărut problemele. Ce era un „colaboraționist"? Cu cine colaborase și în ce scop? Dincolo de cazurile simple de omucidere sau furt, de ce se făceau vinovați „colaboraționiștii"? Cineva trebuia să plătească pentru suferințele națiunii, dar ce însemna, concret, această suferință și cui putea fi imputată? Conturul acestei enigme varia de la stat la stat, dar dilema fundamentală era una singură: nu exista un precedent pentru experiența europeană din ultimii șase ani.

În primul rând, orice lege referitoare la actele celor care colaboraseră cu nemții avea să fie fatalmente retroactivă – înainte de 1939, delictul „colaborării cu inamicul" nu exista. În războaiele anterioare, armatele de ocupație ceruseră și obținuseră cooperare și sprijin de la popoarele cucerite, dar, cu excepția unor cazuri speciale – cum au fost naționaliștii flamanzi în Belgia aflată sub ocupație germană între 1914 și 1918 –, acest lucru nu era privit ca o încălcare a legii, ci ca un rău inevitabil al războiului.

După cum am remarcat, colaboraționismul nu cădea sub incidența legii decât atunci când echivala cu trădarea. Ca să luăm un exemplu grăitor, mulți colaboraționiști din Franța – indiferent de circumstanțele particulare – au fost inculpați și condamnați, conform Articolului 75 al Codului Penal din 1939, pentru „pactizare cu inamicul". Dar cei aduși în fața curților judecătorești franceze lucraseră adesea nu pentru naziști, ci cu regimul de la Vichy, condus și administrat de francezi și, în aparență, moștenitorul legitim al statului francez antebelic. Aici, ca și în Slovacia, Croația, Ungaria, Protectoratul Boemiei, Republica de la Saló a lui Mussolini sau România mareșalului Antonescu, colaboraționiștii s-au apărat, pretinzând că nu lucraseră decât cu și pentru autoritățile propriului stat.

Din partea înalților funcționari din poliție sau guvern, evident vinovați de

a fi slujit interesele naziste prin intermediul regimurilor-marionetă, argumentul era cel puțin nesincer. Dar figurile mai puțin importante și miile de oameni învinuiți pentru simplul fapt că au avut o slujbă în aceste administrații (sau în firme și agenții care lucrau cu puterea) erau victimele unei confuzii reale. Era drept, de exemplu, să acuzi pe cineva că a rămas după 1940 membru al unui partid politic ce fusese reprezentat în parlament înainte de război, dar care colaborase cu nemții în timpul ocupației?

Anticipând acest impas, guvernele în exil francez, belgian și norvegian au emis încă din timpul războiului decrete ce anunțau represalii postbelice dure. Menite să descurajeze cooperarea cu naziștii, ele nu tratau însă chestiuni mai ample, precum jurisprudența și imparțialitatea. Și, mai ales, nu puteau tranșa anticipat între responsabilitatea individuală și cea colectivă. În anii 1944–1945, era un avantaj politic să poți atribui în bloc delictul de colaboraționism și responsabilitatea pentru crime de război unor categorii prestabilite: membrii anumitor partide politice, organizații militare și agenții guvernamentale. Dar această procedură lăsa în libertate numeroși indivizi a căror pedepsire era universal solicitată, includea oameni vinovați doar de inerție sau de lașitate și, mai ales, presupunea o formă de condamnare colectivă, curată blasfemie pentru majoritatea juriștilor europeni.

Prin urmare, acuzațiile au fost individuale, iar rezultatele diferite, în funcție de loc și de moment. Mulți au fost puși la zid pe nedrept. Alții, mai numeroși, au scăpat nevătămați. Au existat nenumărate nereguli și ironii procedurale, iar motivele guvernelor, ale juraților și procurorilor erau corupte – de interesul personal, de calcule politice sau de resentimente. Era o soluție imperfectă. Dar când analizăm procedurile penale și catharsisul public corespunzător, caracteristic pentru tranziția Europei de la război la pace, nu trebuie să scăpăm din vedere tragedia recentă. În circumstanțele din 1945, e remarcabil simplul fapt că domnia legii a fost reînstăpânită – la urma urmei, era prima oară când un întreg continent trebuia să judece crime de o asemenea anvergură și să aducă vinovații în fața a ceva care să semene a justiție.

Numărul celor pedepsiți, ca și gravitatea sentințelor, varia enorm de la o țară la alta. În Norvegia, la o populație de numai 3 milioane de locuitori, toți cei 55 000 de membri ai Nasjonal Samling, principala organizație a colaboraționiștilor pronaziști, au fost puși sub acuzare, alături de alți 40 000; 17 000 au fost condamnați la închisoare și 30 la moarte, dintre care 25 au fost executați.

Nicăieri în altă parte proporțiile nu au fost atât de ridicate. În Olanda, 200 000 de oameni au fost investigați și aproape jumătate dintre ei închiși – o parte pentru că întrebuințaseră salutul nazist; 17 500 de funcționari publici și-au pierdut slujbele (dar nu în afaceri, învățământ sau profesiile liberale), 154 de oameni au fost condamnați la moarte și 40 dintre ei executați. În Belgia învecinată s-au pronunțat mai multe sentințe capitale (2 940), dar au fost executate într-un procent mai mic (242). Numărul de colaboraționiști trimiși la închisoare a fost aproximativ același, dar, în vreme ce olandezii i-au

amnistiat curând pe majoritatea deținuților, statul belgian i-a ținut mult timp după ziduri, iar foștii colaboraționiști vinovați de delicte grave nu și-au recăpătat niciodată integral drepturile civile. Contrar unui longeviv mit postbelic, populația flamandă nu a fost pedepsită cu predilecție, deși este adevărat că, prin represiunea eficientă a suporterilor Noii Ordini (în majoritate flamanzi), elitele din Belgia antebelică – catolici, socialiști, liberali – au recăpătat controlul asupra Flandrei și Valoniei.

Contrastul dintre Norvegia, Belgia, Olanda și Danemarca, ale căror guverne legitime au ales calea exilului, și Franța, unde regimul de la Vichy *era* guvernul legitim, este sugestiv. În Danemarca nu a existat, practic, colaborare. Cu toate acestea, 374 de danezi din 100 000 au fost condamnați la închisoare în cadrul unui proces postbelic. În Franța, colaboraționismul a fost pedepsit mai blând tocmai pentru că fusese atât de răspândit. De vreme ce însuși statul era colaboraționistul principal, să acuzi de acest lucru niște simpli cetățeni părea abuziv și risca să semene discordia – cu atât mai mult cu cât 3 din 4 judecători de la procesele colaboraționiștilor francezi fuseseră ei înșiși angajați ai statului colaboraționist. Până la urmă, numai 94 de oameni din 100 000 (mai puțin de 0,1% din populație) au fost condamnați la închisoare pentru infracțiuni săvârșite în timpul războiului. Dintre cei 38 000 de întemnițați, majoritatea au beneficiat de amnistia parțială din 1947, iar după cea din 1951 nu au mai rămas decât 1 500.

Între 1944 și 1951, curțile judecătorești din Franța au condamnat la moarte 6 763 de persoane (3 910 *in absentia*) pentru trădare și delicte similare. Dintre aceste sentințe, numai 791 au fost executate. Principala pedeapsă aplicată colaboraționiștilor francezi a fost „decăderea din drepturi", introdusă imediat după eliberarea Parisului pe 26 august 1944 și comentată sardonic de Janet Flanner: „Decăderea din drepturi [*degradation nationale*] înseamnă să pierzi tot ceea ce francezii consideră agreabil: dreptul de a purta decorații de război, dreptul de a fi avocat, notar, învățător, judecător sau chiar martor, dreptul de a conduce o editură, un post de radio sau o companie de producție cinematografică și, mai ales, dreptul de a fi director de bancă sau într-o companie de asigurări".

49 723 de francezi au primit această pedeapsă. 11 000 de funcționari civili (1,3% dintre angajații statului, dar mult mai puțini decât cei 35 000 care și-au pierdut slujba în timpul regimului de la Vichy) au fost dați afară sau sancționați, cei mai mulți recăpătându-și posturile în următorii șase ani. În total, *l'epuration* a atins cam 350 000 de persoane, însă celor mai mulți nu le-a afectat dramatic viața sau cariera. Nimeni nu a fost pedepsit pentru ceea ce numim astăzi crime împotriva umanității. Responsabilitatea pentru acestea și alte crime de război a revenit integral nemților.

Cazul italian era aparte, din mai multe motive. Deși făcuse parte din Axă, Italia a fost autorizată de guvernele aliate să-și organizeze singură procesele și epurarea – la urma urmei, italienii întorseseră armele în 1943. Dar nu era deloc clar cine și cum trebuia urmărit în justiție. Dacă în restul Europei

colaboratorii erau prin definiție acuzați de „fascism“, în Italia termenul acoperea o categorie mult prea largă și eterogenă. Condusă de fasciștii locali între 1922 și 1943, țara a fost scoasă de sub sceptrul lui Mussolini de unul dintre mareșalii acestuia, Pietro Badoglio, al cărui prim guvern antifascist era alcătuit în majoritate din foști fasciști.

Singurul delict fascist evident condamnabil era colaborarea cu inamicul după (invazia germană din) 8 septembrie 1943. Prin urmare, majoritatea inculpaților erau din nordul ocupat și avuseseră de-a face cu guvernul-marionetă instalat la Saló, lângă lacul Garda. Mult persiflatul chestionar „Ai fost fascist?“ (*Scheda Personale*), pus în circulație în 1944, viza tocmai diferența dintre fasciștii afiliați la Saló și ceilalți. Cei dintâi au fost sancționați pe baza Decretului nr. 159, promulgat în iulie 1944 de Adunarea Legislativă provizorie, vizând acele „acte de o gravitate deosebită, care, fără a fi delicte propriu-zise, contrazic normele demnității și ale decenței politice“.

Acest act legislativ minor permitea inculparea oamenilor pentru acte săvârșite în timp ce erau în slujba autorităților naționale recunoscute. Dar Înalta Curte, înființată în septembrie 1944 pentru judecarea celor mai importanți prizonieri, era compusă din judecători și avocați care fuseseră ei înșiși fasciști; la fel și personalul Curții Extraordinare cu Juri, instanță creată special pentru a-i pedepsi pe angajații mărunți ai regimului colaboraționist. În aceste condiții, demersurile judiciare nu puteau stârni populației un prea mare respect.

Cum era de așteptat, rezultatele nu au mulțumit pe nimeni. Până în februarie 1946, au fost anchetați 394 000 de angajați guvernamentali, dintre care numai 1 580 au fost concediați. Majoritatea celor chestionați au invocat *gattopardismo* („leopardismul“ sau „cameleonismul politic“), susținând că făcuseră un subtil joc dublu în fața presiunii fasciste – la urma urmei, funcționarii civili erau obligați să fie membri ai Partidului Fascist. Cum mulți dintre anchetatori s-ar fi putut afla la fel de bine de partea cealaltă a mesei, aceste argumente au fost primite cu înțelegere. După procesele zgomotoase ale câtorva generali și fasciști importanți, anticipata epurare a guvernului și a administrației era dezamorsată.

Înalta Comisie care avea sarcina de a superviza epurarea a fost desființată în martie 1946, iar trei luni mai târziu au fost anunțate primele amnistii, inclusiv anularea tuturor sentințelor sub cinci ani. Practic, toți prefecții, primarii și funcționarii epurați în 1944–1945 și-au recăpătat slujbele sau au fost scutiți de plata amenzilor primite, iar majoritatea celor 50 000 de italieni întemnițați pentru activități fasciste au ieșit rapid din închisoare********. Cel mult 50 de oameni au fost executați pentru crimele săvârșite în urma unui proces legal; li se adaugă 55 de fasciști masacrați de partizani pe 17 iulie 1945 în închisoarea Schio.

În timpul Războiului Rece, transformarea suspect de facilă a Italiei din putere a Axei în aliat democratic a fost pusă pe seama presiunii străine (americane) și a influenței politice a Vaticanului. În realitate, lucrurile erau mai

complicate. Desigur, Biserica Catolică a scăpat ușor, având în vedere faptul că Pius al XII-lea a avut relații călduroase cu regimul fascist și a închis ferm ochii la crimele naziștilor din Italia și de peste tot. Prelații *erau* influenți. Autoritățile militare anglo-americane *au ezitat* într-adevăr să elimine funcționarii compromiși, în timp ce încercau să restabilească normalitatea în peninsulă. Iar în ansamblu, epurarea fasciștilor *a fost* mai eficientă în regiunile unde rezistența de stânga și reprezentanții ei politici predominau.

Însă amnistia din iunie 1946 a fost semnată de Palmiro Togliatti, liderul de 51 de ani al Partidului Comunist Italian și ministru al Justiției în guvernul de coaliție de după război. După două decenii petrecute în exil și numeroși ani ca înalt oficial în Internaționala Comunistă, Togliatti nu-și făcea iluzii despre ce avea să urmeze după războiul european. Întors de la Moscova în martie 1944, el a anunțat la Salerno că Partidul îmbrățișa cauza unității naționale și a democrației parlamentare – spre surprinderea și confuzia multor simpatizanți.

Într-o țară unde milioane de oameni, și nu numai cei de dreapta, erau compromiși de regimul fascist, Togliatti nu dorea să împingă națiunea în pragul războiului civil – mai bine zis, să prelungească un război civil deja în desfășurare. Mai util era să se încerce restabilirea ordinii și a normalității, să fie lăsată în urmă era fascistă, iar puterea să fie câștigată la urne. Din poziția sa privilegiată în mișcarea comunistă internațională, Togliatti avea o perspectivă strategică mai amplă, în care situația Greciei servea drept avertisment.

În Grecia, deși lumea afacerilor și elita administrativă colaboraseră masiv în timpul războiului, epurarea postbelică nu a vizat dreapta, ci stânga politică. Era un caz unic, dar concludent. Războiul civil din 1944–1945 i-a convins pe britanici că această țară mică, dar vitală din punct de vedere strategic nu putea fi stabilizată decât prin reinstalarea fermă la Atena a unui regim conservator. Eliminarea sau periclitarea politicienilor și a oamenilor de afaceri care lucraseră cu italienii ori cu germanii puteau avea implicații serioase într-o țară în care stânga revoluționară era pe punctul de a prelua puterea.

Pe scurt, stabilitatea în zona Mării Egee și în sudul Balcanilor nu mai era amenințată de armata germană, acum în retragere, ci de comuniștii greci și de partizanii lor din munți. Foarte puțini oameni au fost pedepsiți pentru colaborarea cu puterile Axei; în schimb, în lupta împotriva stângii a plouat cu sentințe capitale. Pentru că la Atena nu se făcea nici o distincție între partizanii de stânga care luptaseră împotriva lui Hitler și gherilele comuniste care încercau să dărâme statul grec postbelic (ce-i drept, adesea era vorba despre aceiași oameni), judecați și condamnați în anii următori au fost nu colaboratorii, ci inamicii lor, rezistenții – în plus, ei s-au văzut excluși din viața publică decenii la rând, iar copiii și nepoții lor nu s-au putut angaja în supradimensionatul sector de stat până spre sfârșitul anilor 1970.

Procesele și epurările din Grecia au fost așadar flagrant politizate. Dar, într-un sens, la fel erau și procedurile mai convenționale din vestul Europei. Orice demers judiciar care e consecința directă a unui război sau a unui conflict politic *este* politic. La procesele lui Pierre Laval sau Philippe Pétain în

Franța, ori la cel al șefului poliției italiene, Pietro Caruso, atmosfera nu era deloc cea a unor proceduri judiciare oarecare. Reglarea de conturi, vărsarea de sânge, răzbunarea și calculul politic au jucat un rol crucial în toate procesele și epurările postbelice. Să reținem acest lucru când ne îndreptăm atenția asupra represaliilor postbelice oficiale din Europa Centrală și de Est.

Fără îndoială că, din punctul de vedere al lui Stalin și al autorităților de ocupație sovietice din teritoriile controlate de Armata Roșie, pedepsirea colaboratorilor, a fasciștilor și nemților reprezenta în primul rând un mod de a curăța peisajul social și politic local de posibile impedimente în calea comunismului. La fel și în cazul Iugoslaviei lui Tito. Numeroase persoane au fost acuzate de crime fasciste, când singura lor vină era apartenența la un grup social sau național nedorit, afilierea la un partid politic ori la un cult religios incomod sau, pur și simplu, o prea mare vizibilitate și popularitate în comunitatea locală. În procesul de transformare socială și politică inițiat de sovietici, epurarea, exproprierea, expulzarea, aresturile și execuțiile menite să elimine adversarii politici au fost etape cruciale. Dar ele au pedepsit deopotrivă criminali de război și fasciști autentici.

Astfel, printre persecuțiile care vizau Biserica Catolică din Croația, Tito l-a acuzat și pe rău famatul cardinal Alois Stepinac din Zagreb, apologet al oribilelor crime săvârșite de regimul ustaș din Croația, care a scăpat ușor, petrecându-și următorii 14 ani în arest la domiciliu, până în 1960, când s-a stins în patul lui. Draža Mihailović, liderul cetnicilor, a fost judecat și executat în iulie 1946. După el, în cei doi ani de la eliberarea Iugoslaviei, au fost uciși zeci de mii de noncomuniști. Toți erau victimele unei răzbunări sistematice, motivată politic, dar să nu uităm că, pentru ceea ce făcuseră în timpul războiului ca ustași, cetnici, domobranci sau membri ai Gărzii Albe slovene, mulți ar fi primit sentințe grele în orice sistem legal********. Mulți minoritari unguri au fost executați sau deportați pentru implicarea în masacrele militare din Voivodina, în ianuarie 1942, iar pământurile lor au fost făcute cadou suporterilor nonmaghiari ai noului regim. Era o mișcare politică atent calculată, dar în multe cazuri victimele nu erau acuzate degeaba.

Iugoslavia era un caz deosebit de încâlcit. În Ungaria, Curțile Populare au judecat la început adevărați criminali de război – îndeosebi activiștii din regimurile progermane ale lui Döme Sztójay și Ferenc Szálasi din 1944. Procentul fasciștilor și al colaboratorilor condamnați în Ungaria nu l-a depășit pe cel din Belgia sau Olanda postbelică – deși nu încape îndoială că ei săvârșiseră crime majore, executând cu entuziasm (și chiar anticipând) programul german de expediere în lagăre a sute de mii de evrei maghiari. Abia ulterior, autoritățile maghiare au inclus delictele de „sabotaj" și „conspirație", cu scopul evident de a acoperi o gamă mai largă de oponenți ce s-ar fi putut împotrivi instaurării regimului comunist.

Curțile Populare Extraordinare din Cehoslovacia, înființate prin decret prezidențial la 19 mai 1945, au împărțit 713 sentințe capitale, 741 de condamnări pe viață și 19 881 de alte sentințe privative de libertate

„trădătorilor, colaboraționiștilor și elementelor fasciste din rândurile națiunii cehe și slovace". Cuvintele amintesc de jargonul judiciar sovietic, prefigurând viitorul sumbru al țării. Dar în Cehoslovacia ocupată existaseră într-adevăr trădători, colaboraționiști și fasciști: unul dintre aceștia, părintele Tiso, a fost spânzurat la 18 aprilie 1947. Dacă părintele Tiso și alții au avut parte de un proces corect – sau dacă un proces corect *ar fi fost posibil* în atmosfera vremii – rămâne o întrebare legitimă. Dar soarta lor nu a fost nici mai rea, nici mai bună decât, să zicem, cea a lui Pierre Laval. Justiția cehoslovacă postbelică folosea noțiunea vagă și îngrijorătoare de „crime împotriva națiunii", o metodă de pedeapsă colectivă, ideală pentru germanii sudeți. Dar în acei ani procedeele justiției franceze, de exemplu, erau chiar și mai lipsite de temei.

Succesul proceselor și al epurărilor antifasciste din zonele europene ce fuseseră ocupate este greu de măsurat. La vremea respectivă, sentințele au fost aspru criticate: cei judecați când războiul era încă în plină desfășurare sau imediat după eliberare au primit pedepse mult mai aspre decât cei inculpați ulterior. Prin urmare, delincvenții mărunți judecați în primăvara anului 1945 au primit sentințe mai lungi decât diverși colaboraționiști notorii, care nu au compărut decât abia după un an. În Boemia și Moravia, foarte multe (95%) dintre sentințele capitale au fost duse la îndeplinire, din pricina unei reguli care prevedea ca prizonierii să fie executați în două ore de la pronunțarea sentinței: în alte părți, toți cei care au scăpat de execuția pe loc se puteau aștepta ca sentința să fie schimbată.

Condamnările la moarte erau frecvente pe atunci și nu provocau proteste: războiul devalorizase viața în asemenea măsură, încât ele păreau mai puțin șocante – și mai justificate – decât în condiții obișnuite. Lucrul mai supărător – și care în unele locuri a discreditat complet demersul punitiv – era inconsecvența vădită a verdictelor, pe lângă faptul că multe erau pronunțate de curți și juriați cu un trecut cel puțin dubios. Cei mai afectați au fost scriitorii și jurnaliștii, fiindcă lăsaseră în urmă dovezi scrise ale simpatiilor din timpul războiului. Procesele intens mediatizate ale unor intelectuali de seamă – cel al lui Robert Brasillach din ianuarie 1945, de la Paris – au stârnit protestele unor rezistenți de bună-credință, precum Albert Camus, care considera nedrept, dar și imprudent să ucizi oameni pentru opiniile lor, oricât de înspăimântătoare.

În schimb, oamenii de afaceri și înalții oficiali care profitaseră de pe urma ocupației nu au avut prea mult de suferit, cel puțin nu în Europa de Vest. În Italia, Aliații au insistat ca Vittorio Valletta de la Fiat și alții ca el să fie lăsați în pace, în ciuda asocierii lor notorii cu autoritățile fasciste. Alți afaceriști italieni au supraviețuit demonstrând că se opuseseră lui Mussolini și Republicii de la Saló – ceea ce era adevărat, fuseseră împotrivă tocmai pentru că era prea „socială". În Franța, anchetele judiciare privind colaborarea economică au fost devansate de naționalizarea selectivă – a uzinelor Renault, de exemplu, ca răsplată pentru contribuția considerabilă a lui Louis Renault la efortul german de război. Pretutindeni, micii întreprinzători, bancherii și funcționarii publici care contribuiseră la instaurarea regimurilor de ocupație, la construcția

Zidului Atlantic pentru a preveni invazia Franței de către Aliați sau la aprovizionarea forțelor germane au fost lăsați în funcții, pentru a oferi aceleași servicii regimurilor democratice care au urmat, garantând o anumită continuitate și stabilitate.

Probabil că astfel de compromisuri erau inevitabile. Colapsul moral și amploarea distrugerilor din 1945 însemnau că puținul care mai rămăsese trebuia folosit ca piatră de temelie pentru viitor. Guvernele provizorii din lunile de eliberare erau aproape neputincioase. Cooperarea necondiționată (și plină de recunoștință) a elitelor economice, financiare și industriale era vitală pentru a asigura alimente, haine și combustibil unei populații neajutorate și înfometate. Epurarea economică risca să fie contraproductivă, chiar paralizantă.

Prețul plătit a fost cinismul politic: o pierdere abruptă a iluziilor și speranțelor aduse de eliberare. Pe 27 decembrie 1944, scriitorul napolitan Guglielmo Giannini nota deja în *L'Uomo Qualunque*, ziarul unui nou partid italian cu același nume, care miza tocmai pe acest sentiment de dezamăgire neașteptată: „Sunt cel care, întâlnind un fost *gerarca*, întreabă: «Tu cum ai ajuns în tabăra judecătorilor?»… Sunt cel care se uită în jur și spune: «Acestea sunt metode și sisteme fasciste»… Sunt cel care nu mai crede în nimeni și nimic".

Italia era, după cum am văzut, un caz dificil. Dar sentimente precum cele exprimate de Giannini, resimțite spre sfârșitul anului 1945 în toată Europa, au permis evoluția rapidă a mentalității. După ce împărțiseră vina pentru trecutul recent și sancționaseră cazurile cele mai scandaloase sau psihologic gratifiante, cei din regiunile ocupate până nu demult de nemți doreau mai degrabă să uite amintirile dureroase sau neplăcute și să-și reia viețile întrerupte de război. În orice caz, puțini erau pe atunci dispuși să-și acuze compatrioții de crimele cele mai sângeroase. Responsabilitatea acestora, considerau toți la unison, le revenea integral germanilor.

Ideea că vina supremă pentru ororile celui de-al Doilea Război Mondial trebuie să cadă pe umerii Germaniei era atât de răspândită, încât până și Austria a fost exceptată. Printr-un acord al Aliaților din 1943, Austria era declarată oficial „prima victimă" a lui Hitler, urmând să aibă parte de un tratament diferit de cel rezervat Germaniei la sfârșitul războiului. Aranjament care se potrivea cu teoria lui Winston Churchill despre originile prusace ale nazismului (generația sa fusese obsedată de emergența Prusiei în ultima treime a secolului al XIX-lea și de pericolul reprezentat de aceasta pentru stabilitatea europeană). Dar le convenea și celorlalți Aliați – cum Austria avea o poziție crucială în Europa Centrală, al cărei viitor politic era deocamdată incert, părea mai prudent ca soarta ei să fie separată de cea a Germaniei.

Însă Austria nu era o țară ocupată ca oricare alta, unde era de ajuns ca fasciștii și colaboratorii locali să fie pedepsiți pentru ca viața să-și reia cursul normal. Din 7 milioane de locuitori, 700 000 fuseseră membri ai Partidului Nazist; când războiul s-a terminat, existau 536 000 de membri cu carnet; 1,2

milioane de austrieci făcuseră parte în timpul războiului din efectivele germane. Austriecii erau chiar prea bine reprezentați în SS și în conducerea lagărelor de concentrare. Viața publică și cultura de elită erau dominate de simpatizanții naziști: 45 din cei 117 membri ai Orchestrei Filarmonice din Viena erau naziști (în timp ce Filarmonica din Berlin număra doar 8 membri de partid din 110 muzicieni).

În aceste condiții, Austria a scăpat surprinzător de ușor. Din cei 130 000 de austrieci investigați pentru crime de război, 23 000 au fost puși sub acuzare, 13 600 găsiți vinovați, 43 condamnați la moarte și numai 30 executați. Circa 70 000 de funcționari publici au fost demiși. Cele patru puteri aliate au stabilit în toamna anului 1946 ca, în continuare, Austria să-și vadă singură de criminali și de „denazificare". Sistemul educativ, deosebit de corupt, a fost denazificat cum se cuvenea: au fost concediate 2 493 de cadre din învățământul primar și 477 din cel secundar, însă numai 27 din învățământul superior – în ciuda simpatiilor evident pronaziste ale multor profesori universitari.

În 1947, autoritățile austriece au promulgat o lege ce făcea distincția între naziștii „vinovați" și cei „mai puțin vinovați". Cei din urmă, în număr de 50 000, au fost amnistiați anul următor și repuși în drepturile civile. Cei dintâi, maxim 42 000, aveau să fie cu toții eliberați înainte de 1965. După care austriecii au uitat, pur și simplu, ce legătură aveau cu Hitler. Flirtul cu naziștii a fost iertat atât de ușor în Austria și fiindcă interesele locale convergeau asupra necesității de a ajusta trecutul recent: conservatorul Partid Popular, moștenitor al Partidului Creștin Social dinainte de război, avea toate motivele să cosmetizeze ceea ce era nongerman, la el însuși și la întreaga Austrie, pentru a face uitat regimul corporatist pe care îl impusese cu forța în 1934. Social-democrații austrieci, indiscutabil antinaziști, aveau totuși de șters amintirea apelurilor lor dinainte de 1933 la *Anschluss* cu Germania. Un alt motiv era faptul că toate partidele doreau să atragă voturile foștilor naziști, o masă electorală semnificativă, cu un rol determinant pentru viitorul țării. Și, nu în ultimul rând, debutul Războiului Rece crea, după cum vom vedea, noi configurații.

Astfel de calcule se făceau și în Germania. Dar acolo populația locală nu a avut nici un cuvânt de spus despre propria soartă. Prin aceeași Declarație de la Moscova, din 30 octombrie 1943, care exonera Austria de responsabilitatea orientării sale naziste, Aliații îi avertizau pe germani că vor fi trași la răspundere pentru crimele de război săvârșite. Ceea ce s-a și întâmplat. Într-o serie de procese care au avut loc între 1945 și 1947, puterile aliate din Germania ocupată i-au pus sub acuzare pe naziști și pe complicii lor pentru crime de război, crime împotriva umanității, omucidere și alte delicte de drept comun comise în slujba nazismului.

Tribunalul Militar Internațional de la Nürnberg, care i-a judecat pe liderii naziști din octombrie 1945 până în octombrie 1946, este instanța cea mai cunoscută, dar au existat multe altele: curțile militare americane, britanice și franceze au judecat naziști de rang inferior în zonele lor din Germania ocupată

și, împreună cu Uniunea Sovietică, au predat o serie de naziști altor țări – îndeosebi Franței și Poloniei –, pentru a fi judecați la locul faptei. Programul de pedepsire a crimelor de război a continuat de-a lungul ocupației Germaniei de către Aliați: în zonele vestice, peste 5 000 de oameni au fost condamnați pentru crime de război sau crime împotriva umanității, dintre care aproape 800 la moarte, în cele din urmă fiind executați 486 – ultimii în iunie 1951, în închisoarea Landsberg, pe fondul unor zgomotoase apeluri germane la clemență.

Germanii nu puteau fi pedepsiți pentru simplul fapt că fuseseră naziști, deși Nürnberg hotărâse că Partidul Nazist a fost o organizație criminală. Era vorba de prea mulți oameni, iar argumentele împotriva vinii colective au prevalat. În orice caz, nu era clar ce urma să se întâmple dacă milioane de oameni erau găsiți vinovați în acest fel. Responsabilitatea liderilor naziști era însă clară, iar soarta care îi aștepta – neîndoielnică. În cuvintele lui Telford Taylor, unul dintre procurorii americani de la Nürnberg și procuror-șef la procesele ulterioare: „Prea mulți oameni credeau că au fost lezați pe nedrept de liderii celui de-al Treilea Reich și voiau o *judecată* în acest scop".

De la început, procesele criminalilor de război germani au îmbinat justiția și pedagogia. Procesul de la Nürnberg era transmis de două ori pe zi la radio, iar dovezile adunate aveau să fie expuse în școli, cinematografe și centre de reeducare din întreaga țară. Și totuși, efectul educativ al proceselor nu era întotdeauna garantat. La primele procese, mulți dintre șefii și gardienii lagărelor au scăpat nevătămați. În instanță, avocații lor i-au umilit pe martorii care supraviețuiseră taberelor de concentrare, exploatând în avantajul propriu sistemul juridic anglo-american bazat pe confruntare. Când personalul lagărului Bergen-Belsen a fost judecat în procesul de la Lüneburg (17 septembrie – 17 noiembrie 1945), avocații *britanici* ai apărării au argumentat cu destul succes că inculpații nu făcuseră decât să respecte legea (nazistă): 15 din cei 45 de acuzați au fost achitați.

E dificil așadar să ne dăm seama în ce măsură au contribuit procesele la reeducarea politică și morală a populației germane. Mulți le priveau cu ostilitate, ca pe o mostră de „dreptate a învingătorului" – și exact asta și erau. În același timp, erau procesele reale ale unor criminali cât se poate de adevărați, pentru un comportament criminal ce putea fi dovedit și, ca atare, au creat un precedent vital pentru jurisprudența internațională în deceniile următoare. Procesele și investigațiile întreprinse din 1945 până în 1948 (când Comisia pentru Crime de Război a Națiunilor Unite a fost desființată) au furnizat o cantitate impresionantă de documente și mărturii (mai ales despre programul german de exterminare a evreilor din Europa), exact în momentul în care germanii și ceilalți erau dispuși să uite cât mai repede tot ce se întâmplase. Aceste dovezi au consfințit faptul că și acele crime comise de indivizi în scopuri ideologice sau sub umbrela statului erau tot responsabilitatea indivizilor și cădeau sub incidența legii. „Executarea ordinelor" nu era un argument valid.

Pedepsirea de către Aliați a criminalilor de război germani prezenta totuși două neajunsuri inevitabile. Prezența judecătorilor și a procurorilor sovietici a fost interpretată de numeroși comentatori germani și est-europeni ca o dovadă de ipocrizie. Stilul Armatei Roșii și metodele sovietice în teritoriile „eliberate" nu erau un secret – erau, poate, mai bine cunoscute și mai mediatizate atunci decât ulterior. Epurările și masacrele din anii 1930 erau încă vii în memoria multor oameni. Faptul că sovieticii îi judecau pe naziști – pentru crime pe care și ei le comiseseră – a devalorizat procesul de la Nürnberg, care părea astfel un simplu exercițiu de răzbunare pe germani. După cum spunea George Kennan, „singura concluzie la care ducea această procedură era că astfel de crime erau justificate și iertate dacă fuseseră comise de membrii unui anumit guvern, în anumite circumstanțe, dar impardonabile, injuste și pasibile de pedeapsa cu moartea dacă autorii erau membrii altui guvern, în alte circumstanțe".

Prezența sovietică la Nürnberg era prețul plătit pentru alianța militară și pentru rolul crucial al Armatei Roșii în înfrângerea lui Hitler. Cel de-al doilea neajuns era inerent procesului judiciar, prin însăși natura sa. Tocmai pentru că vina individuală a liderilor naziști, în frunte cu Hitler, era atât de clară și de indiscutabilă, mulți germani s-au simțit îndreptățiți să creadă că restul poporului era nevinovat, iar națiunea germană fusese, ca toate celelalte, victima pasivă a nazismului. Crimele naziștilor au fost „comise în numele Germaniei", cum spunea o jumătate de secol mai târziu cancelarul Helmut Kohl; puțini admiteau că au fost comise de germani.

Germania și Austria: sectoarele ocupației aliate

Americanii erau cei mai conștienți de acest lucru și au inițiat imediat un program de reeducare și denazificare în zona lor, având ca obiective scoaterea Partidului Nazist în afara legii și eradicarea ideilor naziste, pentru a instaura în viața publică germană libertatea și democrația. Armata americană din Germania era însoțită de un roi de psihologi și de alți specialiști însărcinați să descopere cauzele „rătăcirii" poporului german. Britanicii au inițiat proiecte similare, dar cu resurse mai mici și cu un scepticism pronunțat. Pe francezi subiectul nu părea să-i intereseze. Sovieticii însă au fost perfect de acord la început, măsurile agresive de denazificare fiind unul dintre puținele subiecte asupra cărora autoritățile de ocupație aliate s-au înțeles, cel puțin pentru o vreme.

Însă în condițiile din 1945 nici un program de stârpire a nazismului din viața germană nu putea fi viabil. Comandantul forțelor armate americane, generalul Lucius Clay, observa că „marea problemă administrativă pentru noi este să găsim cetățeni germani relativ competenți, care n-au colaborat cu regimul nazist… Adesea pare că singurii calificați sunt funcționarii de carieră, iar cei mai mulți dintre ei au fost implicați, și nu doar cu numele, în activitățile Partidului Nazist".

Clay nu exagera. La 8 mai 1945, când războiul a luat sfârșit în Europa, în Germania existau 8 milioane de naziști. Din cei 112 medici din Bonn, 102 erau sau fuseseră membri de partid. În devastatul Köln, din cei 21 de specialiști locali în alimentarea cu apă și canalizare – vitali pentru reconstrucția sistemului și prevenirea bolilor infecțioase – 18 fuseseră naziști. Administrația publică, sănătatea, reconstrucția urbană și inițiativa privată în Germania postbelică erau date inevitabil pe mâna acestor oameni, deși sub supravegherea Aliaților. Era imposibil să-i elimini pur și simplu din viața publică germană.

Nu că nu s-ar fi încercat. 16 milioane de *Fragebogen* (chestionare) au fost completate în cele trei zone apusene ale Germaniei ocupate, majoritatea în zona controlată de americani. Acolo, autoritățile au declarat „inculpabili" 3,5 milioane de locuitori (un sfert din populația zonei); până la urmă, majoritatea nu au fost aduși în fața tribunalelor de denazificare create în martie 1946 și conduse de nemți, sub ochiul atent al Aliaților. Civilii germani au fost duși în vizite obligatorii în lagărele de concentrare și puși să privească pelicule ce ilustrau atrocitățile naziste. Profesorii naziști au fost concediați, bibliotecile reaprovizionate, iar proviziile de hârtie au fost atribuite de Aliați unor noi proprietari și editori, cu vederi indiscutabil antinaziste.

Chiar și aceste măsuri s-au lovit de o opoziție considerabilă. La 5 mai 1946, viitorul cancelar vest-german Konrad Adenauer critica public măsurile de denazificare într-o cuvântare la Wuppertal, cerând ca „tovarășii de drum naziști" să fie lăsați în pace. Două luni mai târziu, într-un discurs adresat noii sale Uniuni Creștin-Democrate, el repeta: denazificarea durează prea mult și nu folosește la nimic. Adenauer era sincer îngrijorat. În opinia lui, confruntarea germanilor cu crimele naziste – prin procese, tribunale sau proiecte de reeducare – risca mai degrabă să exacerbeze naționalismul decât să

inspire căință. Tocmai pentru că nazismul avea rădăcini atât de adânci în această țară, viitorul cancelar considera mai prudent să permită și chiar să încurajeze tăcerea pe această temă.

Și nu se înșela prea tare. În anii 1940, germanii nu aveau habar cum îi vedea restul lumii. Nu realizau ce făptuiseră, ei și liderii lor, fiind mai preocupați de neajunsurile personale (penuria de alimente, de locuințe etc.) decât de calvarul victimelor din întreaga Europă. Ba chiar pozau ei înșiși în victime, considerând procesele criminalilor și celelalte confruntări cu ororile naziste o răfuială a aliaților victorioși cu un regim defunct********. Cu câteva excepții notabile, autoritățile politice și religioase din Germania postbelică și liderii firești ai țării (din profesiile liberale, justiție, administrația publică) erau cei mai compromiși dintre toți.

De aceea, chestionarele au fost ridiculizate. Nu făceau decât să scoată basma curată niște indivizi altfel suspecți, procurându-le certificate de bună purtare (poreclite „Persil", de la detergentul cu același nume). Reeducarea a avut un impact redus. Una era să-i obligi pe nemți să meargă să vadă documentare, alta să-i faci să se uite într-adevăr și să reflecteze. Mulți ani mai târziu, scriitorul Stephan Hermlin descria o scenă dintr-un cinematograf din Frankfurt, unde germanii trebuiau să urmărească documentare despre Dachau și Buchenwald înainte de a primi cartelele de alimente: „În lumina proiectorului, am putut vedea cum majoritatea și-au întors privirea după ce filmul a început și au rămas așa până la sfârșit. Azi sunt convins că milioane de oameni și-au întors astfel privirea… Nefericitul meu popor era în același timp sentimental și insensibil. Nu voia să fie zdruncinat de evenimente și n-avea nici un chef să se «cunoască pe sine»"********.

Când Aliații au abandonat, în sfârșit, eforturile de denazificare, pe măsură ce se contura Războiul Rece, era clar că ele nu fuseseră de prea mare ajutor. În Bavaria, jumătate dintre profesorii de gimnaziu fuseseră concediați înainte de 1946 numai ca să-și recapete posturile doi ani mai târziu. Noua Republică Federală a pus capăt în 1949 tuturor investigațiilor privind trecutul funcționarilor civili și al membrilor armatei. În Bavaria anului 1951, 94% dintre judecători și procurori, 77% dintre angajații Ministerului de Finanțe și 60% dintre lucrătorii în Ministerul regional al Agriculturii erau ex-naziști. În 1952, unul din trei funcționari ai Ministerului de Externe de la Bonn era fost membru al Partidului Nazist. Din nou-constituitul corp diplomatic vest-german, 43% erau foști membri SS și alți 17% făcuseră parte din Gestapo sau SD********. Hans Globke, mâna dreaptă a cancelarului Adenauer în anii 1950, era omul care fusese însărcinat să comenteze oficial legile de la Nürnberg din 1935********. Wilhelm Hauser, noul șef al poliției din Palatinatul Rinului, era același *Obersturmführer* care ordonase masacrele din Bielorusia.

Același tipar se poate observa și în afara administrației publice. Universitățile și sistemul juridic au fost cele mai puțin denazificate, în ciuda aderenței lor notorii la regimul hitlerist. Nici oamenii de afaceri nu au avut de suferit. Friedrich Flick, criminal de război condamnat în 1947, a fost eliberat

trei ani mai târziu de autoritățile de la Bonn, redevenind acționar principal la Daimler-Benz. Afaceriștii importanți din carteluri industriale compromise, precum I.G. Farben și Krupp, au fost eliberați rapid și au reintrat în viața publică, foarte puțin șifonați. Până în 1952, Fordwerke, divizia germană a companiei americane Ford, și-a reconstituit integral echipa de management superior din anii lui Hitler. Până și judecătorii naziști și medicii lagărelor de concentrare, condamnați sub jurisdicție americană, și-au văzut sentințele reduse sau preschimbate de către Înaltul Comisar american John J. McCloy.

Rezultatele sondajelor de opinie din primii ani postbelici confirmă insuccesul eforturilor aliate. În octombrie 1946, când procesul de la Nürnberg a luat sfârșit, numai 6% din populație admitea că i se păruse „nedrept"; patru ani mai târziu, un german din trei era de această părere. Ceea ce nu e surprinzător: între 1945 și 1949, majoritatea nemților găseau că „nazismul era o idee bună, prost aplicată". În noiembrie 1946, 37% dintre cei intervievați în cadrul unui sondaj în zona americană considerau că „exterminarea evreilor, polonezilor și altor nonarieni era necesară pentru siguranța germanilor".

În același sondaj din noiembrie 1946, un neamț din trei era de acord cu afirmația că „evreii nu ar trebui să aibă aceleași drepturi ca și arienii". Deloc șocant: timp de doisprezece ani, un guvern autoritarist le inculcase această convingere. Mai surprinzător este un sondaj întreprins șase ani mai târziu, în care un procent ceva mai ridicat de vest-germani (37%) afirmă că ar fi fost mai bine dacă pe teritoriul Germaniei nu s-ar fi aflat evrei. Dar de ce să ne mirăm, când în același an 1952, 25% dintre cetățenii Republicii Federale aveau o „părere bună" despre Hitler.

În zona ocupată de sovietici, moștenirea nazistă era tratată puțin altfel. Deși la procesul de la Nürnberg au luat parte judecători și avocați sovietici, în Est, denazificarea a însemnat mai ales pedepsirea colectivă a naziștilor și eliminarea nazismului din toate sferele existenței. Conducerea comunistă locală știa prea bine ce se întâmplase. La numai șase săptămâni după înfrângerea țării sale, Walter Ulbricht, viitor lider al Republicii Democrate Germane, afirma la Berlin în fața reprezentanților Partidului Comunist German: „Tragedia poporului german e că s-a supus unei bande criminale… Clasa muncitoare și populația producătoare din Germania au picat testul istoriei".

Adenauer și majoritatea politicienilor din Germania de Vest nu mergeau atât de departe, cel puțin nu în public. Dar pe Ulbricht, ca și pe șefii lui sovietici, îl interesa mai puțin pedepsirea crimelor naziste și mai mult instalarea unui regim comunist în Germania și suprimarea capitalismului. În consecință, deși denazificarea a mers mai departe – în unele cazuri – în zona sovietică decât în Vest, ea se baza pe două mistificări ale nazismului: una inerentă teoriei comuniste, cealaltă deliberat oportunistă.

Unul dintre clișeele marxismului și doctrinei oficiale sovietice era faptul că nazismul se reducea la fascism, iar fascismul, la rândul său, era produsul

intereselor capitaliste într-un moment de criză. Prin urmare, autoritățile sovietice ignorau caracterul specific rasist al nazismului și efectele sale de genocid, concentrându-se în schimb pe arestarea și exproprierea oamenilor de afaceri, funcționarilor compromiși, profesorilor și tuturor celor care promovau interesele așa-zisei clase sociale din spatele lui Hitler. În acest sens, demontarea moștenirii naziste în Germania de către sovietici nu era fundamental diferită de transformarea socială provocată de Stalin în restul Europei Centrale și de Est.

Dimensiunea oportunistă a politicii sovietice față de foștii naziști izvora dintr-o slăbiciune. În Germania ocupată, comuniștii nu reprezentau o mișcare puternică – iar faptul că au descins din trenul auxiliar al Armatei Roșii nu îi făcuse prea simpatici alegătorilor. Singura lor șansă politică, în afară de forța brută și frauda electorală, era să facă apel la interesul electorilor. În est și sud, comuniștii au promovat expulzarea etnicilor germani și s-au erijat în garanți și protectori ai sârbilor/polonezilor/slovacilor care preluaseră fermele, casele și afacerile rămase în urma nemților. În Germania trebuia găsită altă tactică. La alegerile din Austria, la sfârșitul anului 1945, partidul comunist local a comis greșeala de a respinge sprijinul potențial al naziștilor de rând și al foștilor membri de partid, ceea ce a năruit șansele comunismului în Austria postbelică. Berlinul și-a învățat lecția: Partidul Comunist German (KPD) a hotărât să-și deschidă larg porțile, oferind ajutor și protecție milioanelor de foști naziști.

Cele două perspective – doctrina și calculul – nu sunt neapărat incompatibile. Ulbricht și colegii săi credeau realmente că nazismul nu putea fi extirpat din Germania decât prin realizarea unei transformări socio-economice: ei nu se sinchiseau de responsabilitatea individuală sau de reeducarea morală. Dar au înțeles și faptul că nazismul nu era doar o farsă jucată nevinovatului proletariat german. Clasa muncitoare germană, ca și burghezia, își neglijase fatal îndatoririle. Tocmai din acest motiv, ea putea fi determinată să adopte obiectivele comuniste, dacă biciul și zăhărelul erau dozate corect. Și în orice caz, autoritățile din estul Germaniei, ca și cele din vest, nu aveau de ales: cu cine să conducă țara, dacă nu cu foștii naziști?

Astfel, pe de o parte, forțele de ocupație sovietice au concediat un număr imens de foști naziști (520 000 până în aprilie 1948) și au desemnat „antifasciști" în posturile administrative din zona lor de ocupație. Pe de altă parte, liderii comuniști germani i-au încurajat pe foștii naziști care nu erau foarte vizibil compromiși să li se alăture. Cum era de așteptat, au avut un succes uriaș. Naziștii abia așteptau să-și exorcizeze trecutul, trecând în tabăra învingătorilor. Ca membri de partid, funcționari locali, informatori și polițiști, erau ideali pentru nevoile statului comunist.

La urma urmei, noul sistem era extrem de asemănător cu precedentul: comuniștii au preluat pur și simplu instituții naziste precum organizația muncitorească a partidului (NSDAP) sau gardienii de bloc********, schimbându-le doar numele și conducerea. Dar naziștii erau adaptabili și pentru că erau șantajabili. Autoritățile sovietice erau pregătite să conspire cu

foștii inamici, minținд cu privire la natura și amploarea nazismului în estul Germaniei – în versiunea lor, elementele capitaliste și naziste se limitau la zona de vest a Germaniei, în timp ce viitoarea RDG era o țară de muncitori, țărani și eroi antifasciști –, dar știau prea bine adevărul și îl puteau dovedi, la nevoie, cu dosarele naziștilor. Contrabandiștii, profitorii de război și foștii naziști de orice fel au devenit astfel comuniști devotați, fiindcă aveau toate motivele să-și dea silința.

La începutul anilor 1950, mai mult de jumătate din rectorii instituțiilor de învățământ superior est-germane erau foști membri ai Partidului Național-Socialist, ca și 10% dintre parlamentari un deceniu mai târziu. Nou-formata Stasi (agenția de securitate a statului) a preluat de la Gestapoul nazist nu numai funcția și metodele, ci și mii de angajați și informatori. Victimele politice ale noului regim comunist (acuzate la grămadă sub eticheta de „criminali naziști") au fost arestate de polițiști foști naziști, interogate de judecători foști naziști și păzite de gardieni foști naziști în închisori și tabere de concentrare din era nazistă, preluate în bloc de noile autorități.

Ușurința cu care oamenii și instituțiile au trecut de la nazism sau fascism la comunism nu era apanajul exclusiv al Germaniei de Est, unde fenomenul a avut totuși o amploare aparte. În Italia, mișcarea de rezistență din timpul războiului includea un procent destul de ridicat de foști fasciști de varii orientări, iar moderația postbelică a Partidului Comunist Italian se datora probabil și faptului că mulți dintre potențialii săi suporteri fuseseră compromiși sub regimul precedent. Comuniștii din Ungaria postbelică i-au curtat deschis pe foștii membri ai mișcării fasciste Crucea cu Săgeți, ținându-le chiar partea împotriva evreilor care cereau să le fie restituite proprietățile. În timpul războiului, comuniștii slovaci Vlado Clementis și Eugen Löbl au fost filați la Londra de agenți sovietici recrutați din partidele fasciste ale Cehiei antebelice; mărturia acestora avea să fie folosită împotriva lor la procesul-spectacol care îi aștepta peste un deceniu.

Comuniștii nu erau singurii care au închis ochii la trecutul fascist sau nazist al oamenilor în schimbul susținerii politice. În Austria, autoritățile occidentale îi favorizau adesea pe foștii fasciști, permițându-le să practice jurnalismul și alte profesii delicate: afilierea lor la regimul corporatist și autoritar din Austria antebelică fusese neutralizată de invazia nazistă și de antipatia lor față de stânga, perfect credibilă și din ce în ce mai utilă. În zona de frontieră din nord-estul Italiei, guvernul militar aliat îi proteja pe colaboratori și pe foștii fasciști, vânați de iugoslavi, în timp ce serviciile de spionaj de pretutindeni recrutau foști naziști experimentați și bine informați – inclusiv pe „măcelarul din Lyon", ofițerul Gestapo Klaus Barbie – pentru a-i folosi ulterior, printre altele, la identificarea altor foști naziști, trecuți în serviciul Uniunii Sovietice.

Iată ce spunea Konrad Adenauer în prima sa cuvântare oficială în fața parlamentului RFG, la 20 septembrie 1949, despre denazificare și moștenirea nazistă: „Guvernul Republicii Federale, convins că mulți au ispășit lăuntric o

vină care nu era prea mare, este hotărât, pe cât posibil, să lase deoparte trecutul". Fără îndoială că mulți germani aprobau din toată inima această declarație. Dacă denazificarea a eșuat este pentru că, din motive politice, nemții se „denazificaseră" spontan la 8 mai 1945.

Și nu erau singurii. În Italia, cotidianul noului Partid Creștin-Democrat a lansat în ziua morții lui Hitler un apel similar la amnezie: „Avem puterea de a uita!", proclama el. „Uitați cât mai curând!" În Est, comuniștii promiteau un nou început revoluționar în țările unde toată lumea încerca să uite ceva (ce făcuseră sau ce înduraseră). Europa întreagă era animată de dorința de a uita trecutul și a o lua de la capăt – cum spunea Isocrate atenienilor, la sfârșitul războaielor peloponeziene, „Haideți să guvernăm împreună ca și cum nimic rău nu s-ar fi întâmplat".

Cea mai importantă moștenire nevăzută a celui de-al Doilea Război Mondial în Europa a fost această subminare a memoriei recente și căutarea unor mituri comode ale antifascismului – pentru o Germanie antinazistă, o Franță a Rezistenței sau o Polonie a victimelor. În varianta sa pozitivă, ea a facilitat redresarea națiunilor, permițându-le unor oameni precum mareșalul Tito, Charles de Gaulle sau Konrad Adenauer să le ofere compatrioților o imagine de sine plauzibilă și chiar onorabilă. În materie de tradiții inventate, până și Germania de Est revendica o origine nobilă: faimoasa „revoltă" comunistă de la Buchenwald din aprilie 1945, în mare parte fictivă. Aceste povești permiteau țărilor care înduraseră pasiv războiul, ca Olanda, să uite nenumăratele compromisuri, iar celor unde activismul se dovedise a fi îndreptat în direcție greșită, precum Croația, să înece amintirea acestuia într-un basm confuz al eroismelor antagoniste.

Fără o asemenea amnezie, uimitoarea reconstrucție a Europei după război nu ar fi fost cu putință. Desigur, multe lucruri date uitării aveau să revină dureros în memorie.

Dar abia mult mai târziu s-a văzut în ce măsură Europa postbelică era clădită pe mituri fondatoare care se vor deplasa și fisura în timp. În condițiile din 1945, era mai avantajos pentru un continent acoperit de ruine să pretindă că trecutul era mort și îngropat și că la orizont mijea o eră nouă. Din păcate, cu prețul unei amnezii colective și selective, mai ales în Germania. Fiindcă acolo, ce-i drept, erau multe de uitat.

Capitolul 3
Reabilitarea Europei

Știm cu toții foarte bine că, după acest război, nu ne putem întoarce la o societate de tip laissez-faire; *el a înfăptuit o revoluție silențioasă, deschizând drumul pentru un nou tip de ordine planificată.*

Karl Mannheim

Aproape toată lumea pare să fie de acord că reconstrucția nu se poate face doar cu metode capitaliste.

Joseph Schumpeter

Mulți dintre noi am fost dezamăgiți de Anglia găsită la întoarcere... nimeni nu o putea transforma peste noapte în Anglia visată.

Doamna Winnie Whitehouse (în Paul Addison, *Now the War Is Over*)

Soluția este să rupem cercul vicios și să le redăm popoarelor europene încrederea în viitorul economic al țărilor lor și al întregii Europe.

George C. Marshall

Calamitatea din Europa a avut o asemenea amploare, încât a deschis noi perspective. Războiul schimbase totul. Aproape nicăieri nu se punea problema întoarcerii la situația dinainte de 1939. Nu era numai părerea celor tineri și radicali, ci și a observatorilor perspicace din generațiile mai vechi. Charles de Gaulle, care avea 54 de ani la eliberarea Franței și care crescuse într-un mediu burghez catolic și conservator din nordul țării, diagnostica situația cu precizia-i caracteristică: „În timpul catastrofei, sub povara înfrângerii, spiritul oamenilor a suferit o schimbare majoră. Pentru mulți, dezastrul din 1940 a însemnat eșecul deplin al sistemului și al clasei dominante".

Dar problemele, în Franța sau în alte părți, nu au apărut în 1940. Partizanii antifasciști de pretutindeni susțineau că luptă nu numai cu inamicii de război și reprezentanții lor locali, ci cu un întreg sistem social și politic, pe care îl considerau direct responsabil de nenorocirea abătută asupra țării lor. De vină erau politicienii, bancherii, afaceriștii și soldații din perioada interbelică: ei își târâseră patria în pragul catastrofei, trădând sacrificiile eroilor din Primul Război Mondial și deschizând drumul pentru un al doilea. Ei erau „Vinovații",

decreta o broșură britanică, arătându-i cu degetul pe conservatori, care promovaseră înainte de 1940 politica de reconciliere. Ei și sistemul lor erau ținta planurilor schițate în timpul războiului cu privire la perioada postbelică.

Astfel, rezistența era peste tot implicit revoluționară. Era un aspect inerent. Renegând societatea care dăduse naștere fascismului, oamenii visau în mod firesc o „revoluție care să înceapă cu *tabula rasa*" (Italo Calvino). Ceea ce s-a și întâmplat, după cum am văzut, în mai tot estul Europei. Dar o transformare socială rapidă și spectaculoasă era universal anticipată și în Occident: la urma urmei, cine ar fi putut să-i stea în cale?

Din punctul de vedere al mișcărilor de rezistență, politica postbelică nu putea fi decât o continuare a luptei din timpul războiului, proiecția și extensia firească a existenței lor clandestine. Mulți tineri care s-au remarcat activând ca ilegaliști nu cunoscuseră o altă formă de implicare publică: politica normală dispăruse în Italia din 1924, în Germania, Austria și în cea mai mare parte a Europei de Est de la începutul anilor 1930, iar în Europa continentală ocupată din 1940. Partidele politice fuseseră scoase în afara legii, alegerile falsificate sau desființate. Să te opui autorităților, să militezi pentru schimbare socială sau pentru simpla reformă politică însemna să te plasezi în afara legii.

Pentru această nouă generație, politica era așadar *legată* de rezistență – împotriva autorității, împotriva cadrului social și economic acceptat, împotriva trecutului. Claude Bourdet, activist în Rezistența franceză și publicist de frunte în presa postbelică de stânga, rezuma această stare de spirit în memoriile sale, L'*Aventure incertaine*: „Rezistența – scria el – ne-a transformat pe toți în contestatari în toate sensurile cuvântului, opuși în egală măsură oamenilor și sistemului".

Era firesc, după experiența rezistenței antifasciste, să refuzi întoarcerea la erorile anilor 1930. De unde și atmosfera suspect de optimistă care a urmat eliberării. Deși totul în jur era distrus – de fapt, tocmai din această cauză –, ceva nou și mai bun se profila la orizont.

„Nici unul dintre noi" – scriau în noiembrie 1945 editorii revistei italiene *Società* – „nu își mai recunoaște trecutul. Ne pare de neînțeles… ce ne domină astăzi viața e sentimentul de stupoare și încercarea instinctivă de a găsi o direcție. Suntem pur și simplu dezarmați de realitate".

După înfrângerea lui Hitler, impedimentul principal în calea transformării radicale nu au fost fasciștii sau reacționarii care se aliaseră cu dictatorii și fuseseră măturați odată cu aceștia, ci guvernele în exil legitime, care așteptaseră sfârșitul războiului la Londra. Pentru acestea, organizațiile locale de rezistență nu reprezentau un posibil aliat, ci un obstacol: un tineret nechibzuit care trebuia dezarmat și reintegrat în viața civilă, lăsând problemele de interes public în seama clasei politice, curățate cum se cuvenea de colaboratori și trădători. Alternativa era anarhia sau ocupația pe termen nelimitat de către armatele aliate.

Grupurile de rezistență din timpul războiului, devenite în 1944–1945 varii

mișcări politice, erau și ele la fel de suspicioase. În ochii lor, politicienii, funcționarii și oamenii de curte care supraviețuiseră ocupației erau de două ori discreditați: prin erorile lor antebelice și prin tăcerea care le-a urmat. În Franța și Norvegia, reacția din 1940 i-a descalificat pe legislatorii aleși în 1936. În Belgia și Olanda, guvernele revenite după o absență de cinci ani erau străine de suferința locală și noua sensibilitate colectivă izvorâtă din experiența ocupației naziste. În Europa Centrală și de Est, cu excepția Cehoslovaciei, fostele guverne au fost scoase din joc de sosirea Armatei Roșii (deși unele dintre ele au înțeles mai greu acest lucru).

Autoritățile recent întoarse erau dispuse la compromis în problemele concrete, mai ales în privința reformelor sociale și economice, cum vom vedea. Dar insistau asupra a ceea ce Charles de Gaulle și alții au numit „o tranziție ordonată". Cum forțele de ocupație aliate doreau același lucru în Est, ca și în Vest, iluziile Rezistenței au fost repede spulberate. În Europa de Est (cu excepția Iugoslaviei), sovieticii au decis conturul guvernelor postbelice și le-au dictat ce măsuri să adopte. În Europa de Vest au fost instalate autorități provizorii până la organizarea alegerilor. Pretutindeni, mișcările de rezistență au fost încurajate și, în cele din urmă, forțate să predea armele și să-și desființeze rețelele.

Dacă privim retrospectiv, e izbitor cât de puțin s-a rezistat la restaurarea *statu quo*-ului instituțional. În Polonia și vestul Uniunii Sovietice, grupurile partizane înarmate au continuat să existe câțiva ani, dar luptau pentru o cauză specific națională și anticomunistă. În Norvegia, Belgia, Franța și Italia, după război, rezistența organizată s-a integrat de bunăvoie în partide și sindicate. În noiembrie 1944, membrii rezistenței armate din Belgia au fost somați să predea armele în două săptămâni; în replică, la Bruxelles a avut loc (la 25 noiembrie) un marș de protest în cursul căruia poliția a deschis focul, rănind 45 de persoane. Dar astfel de incidente erau izolate********. Deloc surprinzător, 200 000 de francezi care luptaseră în Rezistență au fost încorporați cu succes în armată atunci când organizația lor, *Forces Françaises de l'Interieur*, a fost desființată fără proteste.

Demobilizarea rezistenței a fost facilitată semnificativ de strategia Uniunii Sovietice, care favoriza restaurarea regimurilor parlamentare în vestul Europei (ca și, teoretic, în Europa de Est). Lideri comuniști precum Maurice Thorez în Franța și Palmiro Togliatti în Italia au asigurat cooperarea pașnică a simpatizanților comuniști (uneori perplecși). Dar mulți voiau să creadă că energia și ambițiile rezistenței puteau fi puse acum în slujba proiectelor politice de renaștere națională.

Au supraviețuit însă, pe alocuri, contactele stabilite în Rezistență – „depilarizarea" postbelică a societății olandeze, de exemplu, adică prăbușirea segregării confesionale vechi de secole dintre comunitățile catolice și protestante a început cu legăturile personale create în timpul războiului. Dar ideea unui „partid al Rezistenței" nu s-a concretizat nicăieri, nici măcar în Italia, unde Ferrucio Parri, devenit prim-ministru în iunie 1945, a promis că

formațiunea sa politică, Partidul Acțiunii, va duce mai departe spiritul și țelurile Rezistenței. Parri nu era politician și, când guvernul său a căzut după șase luni, puterea politică a reintrat pentru totdeauna în mâinile partidelor tradiționale. Chiar și de Gaulle, un strateg politic mult mai bun, a preferat să abandoneze (la o lună după Parri) decât să sacrifice marile speranțe din timpul războiului în favoarea rutinei parlamentare, aducând astfel un omagiu involuntar Republicii pe care tot el o restabilise.

În anii imediat după război, popoarele europene erau guvernate, așadar, nu de comunități noi și fraterne de partizani, ci de coaliții formate din politicieni de stânga și centru-stânga, similare fronturilor populare din anii 1930. Nu-i de mirare. Singurele partide tradiționale capabile să funcționeze normal în acei ani erau cele vădit antifasciste – sau, în cazul Estului ocupat de sovietici, cele cărora noile autorități găseau de cuviință să le atribuie acest titlu de glorie, cel puțin pe moment. Și anume comuniștii, socialiștii și o mână de grupuri liberale sau radicale. Alături de creștin-democrații recent impuși pe scena politică, aceștia au format partidele de guvernământ în primii ani după război, cu ajutorul oamenilor și tacticilor din era Frontului Popular.

Partidele tradiționale de stânga câștigaseră enorm implicându-se în mișcarea de Rezistență: mai ales în Franța, unde comuniștii au reușit să transforme în capital politic vitejia din timpul războiului (exagerată pe alocuri), convingându-i chiar și pe cei mai neutri dintre privitori de prestigiul lor moral fără pereche – „marii eroi ai Rezistenței", îi numea Janet Flanner în decembrie 1944. Nu e de mirare că programele de reformă ale guvernelor europene postbelice reprezentau ecoul și continuarea afacerilor lăsate neterminate în anii 1930.

Dacă politicienii experimentați i-au înlocuit cu ușurință după 1945 pe activiștii partizani e pentru că, deși toți împărtășeau etosul antifascist și dorința de schimbare, Rezistența și urmașii ei nu aveau propuneri concrete. Partidul Acțiunii din Italia urmărea abolirea monarhiei, naționalizarea industriei și marelui capital și reforma în agricultură. Consiliul Național Francez al Rezistenței nu avea un rege de detronat, dar nutrea aspirații la fel de vagi. Grupurile rezistente fuseseră prea absorbite de luptă sau de simpla supraviețuire ca să se îndeletnicească cu elaborarea de proiecte legislative detaliate pentru perioada de după război.

Mai presus de toate, partizanii erau dezavantajați de lipsa experienței. În organizațiile clandestine, numai comuniștii se pricepeau la politică (și, în afara Franței, nici ei foarte bine). Iar comuniștii nu erau dornici să se lege de mâini și de picioare prin declarații programatice detaliate, care ar fi putut aliena potențiali aliați strategici. Rezistența nu a lăsat în urmă proiecte postbelice măreațe, dincolo de generalități și nobile declarații de intenție – și chiar și acestea erau, după cum observa în august 1944 un François Mauriac de altfel înțelegător, „fantezii dactilografiate în grabă".

Cu toate acestea, partizanii și politicienii erau totuși de acord asupra unui lucru: „planificarea". Dezastrele din deceniile interbelice (ocaziile ratate după

1918, crahul bursier din 1929 și marea criză care i-a urmat, șomajul, capitalismul de tip *laissez-faire*, ale cărui inegalități, ineficiențe și nedreptăți i-au făcut pe mulți să cadă în capcana autoritarismului; aroganța și indiferența sfidătoare a elitei conducătoare și incompetența unei clase politice inadecvate) păreau să izvorască toate dintr-un deficit de organizare a societății. Pentru a funcționa și a-și recăpăta prestigiul, democrația trebuia să fie *planificată*.

Se consideră uneori că această credință în planificare, o veritabilă religie politică a Europei postbelice, se baza pe exemplul Uniunii Sovietice: o economie planificată care ocolise aparent traumele Europei capitaliste, rezistase asaltului nazist și câștigase al Doilea Război Mondial grație unor detaliate planuri cincinale. E complet eronat. În Europa Centrală și de Vest de după război, numai comuniștii își puneau speranța în planuri de tip sovietic (despre care nu știau mare lucru) și nici ei nu aveau idee cum s-ar putea aplica acestea la circumstanțele locale. Obsesia sovietică a baremurilor numerice, cotelor de producție și puterii centralizate le era complet străină adepților occidentali ai planificării. Aceștia – de orientări foarte diferite – se inspirau din alte surse. Moda planurilor și a planificării a început cu mult înainte de 1945. În timpul crizei dintre cele două războaie mondiale, din Ungaria până în Marea Britanie, mai multe voci au venit în sprijinul unei economii planificate de un fel sau altul. Unele propuneri, mai ales în Austria și în rândul Societății Fabiene din Marea Britanie, derivau dintr-o mai veche tradiție socialistă, dar majoritatea își aveau originea în reformismul liberal dinainte de 1914. Argumentul era că „statul gardian" din secolul al XIX-lea, mărginit la rolul de menținere a ordinii și siguranței, era acum perimat. Măcar din prudență – pentru a preveni agitația politică –, era necesar să se intervină în economie pentru a regla dezechilibrele, pentru a elimina ineficiența și pentru a compensa inechitatea pieței.

Înainte de 1914, astfel de proiecte reformiste insistau pe apelul la impozitul progresiv, protecția muncii și, ocazional, naționalizarea unui număr restrâns de monopoluri naturale. Dar după colapsul economiei internaționale și războiul care i-a urmat, planificarea a devenit urgentă și ambițioasă. Printre tinerii ingineri, economiști și funcționari publici din Franța și Germania circulau frenetic proiecte rivale pentru un Plan național, prin care statul să intervină activ, sprijinind, descurajând, facilitând și, la nevoie, dirijând sectoare economice cheie.

În perioada interbelică, adepții planificării și suporterii lor au lâncezit frustrați la periferia politică. Generația mai veche de politicieni era surdă la apelurile lor: pentru mulți conservatori de centru și de dreapta, intervenția statului în economie era încă odioasă, în vreme ce stânga socialistă considera, în general, că numai o societate postrevoluționară poate să-și planifice rațional activitatea economică. Până atunci, capitalismul era condamnat să sufere și, eventual, să se prăbușească sub povara propriilor contradicții. Ideea că o economie capitalistă poate fi „planificată" le părea ambelor tabere absurdă. Frustrați, campionii planificării economice au găsit înțelegere la dreapta

radicală, în sânul unor partide autoritare mult mai deschise la propunerile lor. Nemulțumiți fiindcă partidul lor nu oferea un răspuns adecvat la Marea Criză, Oswald Mosley și alți laburiști britanici au luat calea fascismului. Cum tovarășii săi socialiști nu se lăsau convinși de viabilitatea unui „Plan", belgianul Henri de Man s-a lansat în soluții mai autoritare. În Franța, tineri promițători s-au desprins de Partidul Socialist și au format noi mișcări, dezamăgiți de neputința partidului în fața crizei economice. Mulți dintre ei (și mulți ca ei) au sfârșit prin a deveni fasciști.

Înainte de 1940, Mussolini era invidiat de admiratorii englezi și francezi pentru succesul său aparent: părea să fi depășit dezavantajele economice ale Italiei prin planificarea de stat și înființarea unor agenții-umbrelă pentru întregi sectoare economice. Albert Speer, administratorul Noii Ordini hitleriste, era foarte apreciat în străinătate pentru programul său economic dirijist. În septembrie 1943, Albert Speer și Jean Bichelonne, ministrul Producției Industriale în guvernul de la Vichy, au creat un sistem de reducere a tarifelor bazat pe idei interbelice „planificatoare", care prefigura relațiile comerciale europene și coordonarea economică franco-germană din anii următori. În „Jeune Europe", club fondat în 1933 de tineri gânditori și politicieni dornici de schimbare în politica economică, viitorul eurofil și om de stat belgian Paul-Henri Spaak schimba idei intervenționiste cu contemporani cu vederi similare de pe tot continentul, inclusiv cu Otto Abetz, viitorul administrator nazist al Parisului ocupat.

„Planificarea", pe scurt, avea o istorie complicată. Mulți dintre adepții ei căpătaseră experiență ca funcționari și manageri în cadrul unui regim de ocupație – în Franța, Belgia, Cehoslovacia, ca să nu mai vorbim de Germania și Italia. Marea Britanie nu era ocupată, dar și acolo războiul aclimatizase noțiunea până atunci abstractă de planificare guvernamentală. Mai mult, războiul făcuse din guvernul britanic inima activității economice. Printr-o lege din mai 1940 privind guvernarea prin decret pe durata stării de urgență, executivul britanic avea dreptul să comande orice oricui în interesul național, să controleze proprietatea și să folosească orice întreprindere industrială după cum găsea de cuviință pentru binele țării. În biografia lui Clement Attlee, liderul laburist britanic de după război, Kenneth Harris remarcă: „Planificarea națională și proprietatea de stat, care păreau să reprezinte în 1945–1951 aplicarea principiilor socialiste de către un guvern laburist, erau în realitate moștenirea unui stat ce fusese organizat pentru a duce un război total".

Fascismul și războiul au transformat astfel planificarea economică dintr-o noțiune marginală, heterodoxă și deseori controversată în politica economică oficială a perioadei postbelice. Această filieră compromițătoare nu a afectat însă cu nimic atracția exercitată de planificare: fie că era asociată cu stânga, cu dreapta, cu ocupația sau cu războiul, planificarea *nu* era asociată cu politica discreditată a anilor interbelici – un avantaj unanim recunoscut. În esență, planificarea însemna încredere în stat. În multe țări domina impresia bine întemeiată (și confirmată de experiența războiului) că, în absența oricărei alte

instanțe de reglementare sau distribuție, singura forță care putea salva individul de sărăcie rămânea statul. Dar entuziasmul vremii pentru statul intervenționist nu izvora din disperare sau interes personal. Clement Attlee, al cărui Partid Laburist i-a învins pe conservatorii lui Churchill în dramaticele alegeri din 1945, exprima o stare de spirit generală când observa că necesare, înainte de toate, erau „orașe, parcuri, terenuri de joacă, școli și case, fabrici și prăvălii – bine plănuite și bine construite".

Exista așadar o încredere fără margini în capacitatea (și nu doar datoria) guvernului de a rezolva probleme structurale mobilizând și dirijând oamenii și resursele în slujba binelui colectiv. Evident, această viziune le surâdea mai ales socialiștilor, dar convingerea că o economie planificată echivala cu o societate mai prosperă, mai justă și mai echilibrată a fost îmbrățișată de un spectru politic foarte larg, inclusiv de partidele creștin-democrate aflate în ascensiune în tot vestul Europei. Istoricul englez A.J.P. Taylor spunea ascultătorilor BBC, în noiembrie 1945, că „nimeni în Europa nu crede în traiul american – adică în inițiativa privată; mai bine zis, cei care cred în el reprezintă un partid învins, care are tot atâta viitor cât iacobiții în Anglia după 1688". Taylor exagera ca de obicei, se înșela pe termen lung (ca toată lumea) și ar fi fost uimit să afle că mulți dintre americanii care administrau în prezent Germania, deși adepți ai programului New Deal al lui F.D. Roosevelt, erau entuziaști ai planificării. Dar în acel moment, el avea în linii mari dreptate.

Ce era „Planificarea"? Termenul poate genera confuzii. Singurul element comun tuturor teoriilor era implicarea statului în problemele sociale și economice. Mai departe viziunile variau, de obicei în funcție de tradițiile politice naționale. În Marea Britanie, unde nici nu a existat o *planificare* propriu-zisă, adevărata miză era *controlul* (industriilor, serviciilor sociale și economice) prin proprietatea de stat, ca scop în sine. Așadar naționalizarea (îndeosebi a minelor, căilor ferate, transportului de bunuri și a utilităților) și furnizarea de servicii medicale formau după 1945 nucleul programului laburist. Pe scurt, au fost preluate „posturile de control" ale economiei. Dar asta a fost tot.

În Italia, moștenirea instituțională a fascismului (care adusese importante sfere ale economiei sub supervizarea statului) a rămas intactă după război. Nu s-a schimbat decât culoarea politică a partidelor ce beneficiau acum de puterea financiară și industrială conferită de marile concerne și agenții de stat. În Germania de Vest, după 1948, economia a rămas în mare măsură în mâini private, dar cu aranjamente detaliate și aprobate public în ceea ce privea conducerea fabricilor, relațiile dintre angajați și angajatori și condițiile de încadrare și distribuție. În Olanda, planificarea centralizată era doar un amestec pestriț de edicte predictive și normative pentru uzul întreprinzătorilor particulari.

Majoritatea țărilor occidentale aveau sectoare publice în creștere rapidă, dacă ne luăm după cheltuielile guvernamentale sau după numărul de angajați la stat. Însă entuziasmul retoric pentru planificarea de stat nu s-a materializat

decât în Franța. Ca și cele britanice, guvernele franceze postbelice au naționalizat: transportul aerian, băncile, 32 de companii de asigurări, utilitățile, minele, industria de armament, fabricile de avioane și concernul gigant Renault (ca pedeapsă pentru contribuția proprietarului la efortul de război german). În mai 1946, o cincime din capacitatea industrială a Franței devenise proprietate de stat.

Între timp, la 4 decembrie 1945, Jean Monnet i-a prezentat președintelui Charles de Gaulle un Plan pentru Modernizare și Echipament (*Plan de Modernisation et d'Équipement*). O lună mai târziu a fost creat Comisariatul General al Planului (*Commissariat Général du Plan*), condus de Monnet. În lunile următoare, acesta a numit comisii de modernizare pentru varii industrii (minerit, electricitate, transporturi, materiale de construcții, oțel și utilaje agricole; mai târziu, le-au urmat petrolul, produsele chimice, îngrășămintele, navigația și fibrele sintetice), care au contribuit la rândul lor cu propuneri și planuri pe sectoare. La exact un an de la înființare, în ianuarie 1947, primul Plan național al Comisariatului a fost aprobat de executivul francez – fără discuții.

Planul Monnet era unic. Era creația unui om deosebit********. Dar și fructul unei culturi politice predispuse la procese de decizie autoritariste și la clădirea consensului prin *fiat* guvernamental. Sub auspiciile sale, Franța a devenit prima țară occidentală care îmbrățișa creșterea economică și modernizarea drept politici de stat. Planul presupunea în mare măsură accesul neîngrădit al Franței la materiile prime și piețele germane, de aceea povestea succesului său face parte din istoria relațiilor Franței cu Germania și restul Europei în deceniul postbelic: o poveste bogată în starturi ratate, constrângeri și frustrări.

Conceput inițial ca o măsură de urgență în răspuns la criza postbelică a Franței, Planul Monnet a fost ulterior extins și adaptat la termenii Planului Marshall. Dar profilul strategiei economice era clar de la început. Planificarea franceză a avut întotdeauna un caracter pur „indicativ": ea nu stabilea cote de producție, ci desemna obiective. În această privință era cât se poate de diferită de planificarea sovietică, ce avea ca trăsătură caracteristică (și defect principal) fixația asupra unor cifre rigide și arbitrare, dictând productivitatea în funcție de sectoare și bunuri. Planul Monnet se mulțumea să furnizeze guvernului o strategie și pârghii economice pentru atingerea anumitor obiective. Pentru acea vreme, era un demers profund original.

În Cehoslovacia, o Comisie Centrală de Planificare cu trăsături și aspirații similare a fost creată în iunie 1946, pentru a ghida și coordona importantul sector public naționalizat de președintele Beneš în 1945. În anul de dinaintea loviturii de stat comuniste de la Praga din februarie 1948, 93% dintre lucrătorii în transport și 78% dintre cei angajați în industrie lucrau deja pentru stat. Băncile, minele, companiile de asigurări, utilitățile de bază, fabricile de oțel și produse chimice, industria alimentară și toate întreprinderile de proporții fuseseră preluate: 2 119 firme, care totalizau 75% din producția industrială.

În cazul Cehoslovaciei, naționalizarea și planificarea economiei au început, prin urmare, cu mult înainte de impunerea comunismului și reprezentau preferința politică a majorității electoratului – abia în februarie 1949, la un an după puciul comunist, Comisia de Planificare a fost epurată și redenumită Oficiul Planificării de Stat, cu un mandat foarte diferit. În restul regiunii, naționalizările de amploare, precum cele dictate în Polonia prin Legea Naționalizării din ianuarie 1946, erau opera guvernelor de coaliție dominate de comuniști. Dar și acolo existau rădăcini precomuniste: guvernul autoritar din Republica Poloneză interbelică inaugurase în 1936, prin Planul de Investiții Cvadrienal, un sistem rudimentar de planificare directivă centralizată.

Obiectivul principal al planificării în Europa continentală postbelică îl constituiau investițiile publice. Într-o perioadă de acută criză de capital, cu o cerere imensă de investiții în toate sectoarele, planificarea guvernamentală implica alegeri dificile: unde să fie alocate resursele limitate ale statului și în detrimentul cui. În Europa de Est, accentul cădea inevitabil pe cheltuielile de bază: șosele, căi ferate, fabrici, utilități. Nu mai rămânea prea mult pentru alimentație și locuințe, foarte puțin pentru spitale, școli și alte servicii sociale, iar bunurile de consum neesențiale erau excluse. O astfel de eșalonare a cheltuielilor nu avea cum să fie pe placul electoratului, mai ales în țările care îndураseră ani de lipsuri materiale: nu e de mirare că planificarea în vremuri de restriște era peste tot acompaniată, mai devreme sau mai târziu, de un regim autoritar și un stat polițist.

Dar situația din Vest nu era chiar atât de diferită. După cum am văzut, britanicii au plătit pentru redresarea economiei cu ani de „austeritate". În Franța sau Italia, unde piața capitalului privat pe termen lung era practic inexistentă, toate investițiile majore au necesitat finanțare publică – de aceea Planul Monnet privilegia investițiile în ramuri industriale importante, în detrimentul consumului intern, al locuințelor și serviciilor. Consecințele politice nu erau greu de anticipat: în 1947, Franța (ca și Italia) era amenințată de greve, demonstrații violente și de o popularitate tot mai mare a Partidului Comunist și a sindicatelor sale. Neglijarea deliberată a bunurilor de larg consum și direcționarea slabelor resurse naționale spre câteva sectoare industriale vitale erau economic avantajoase pe termen lung, dar reprezentau o strategie riscantă în plan politic.

Mecanismele economice ale Planificării derivau clar din lecțiile anilor 1930: o strategie de succes pentru reconstrucția economică după război trebuia să împiedice orice alunecare în stagnare economică, criză, protecționism și, mai presus de orice, șomaj. Aceleași considerații au stat la baza creării statului asistențial modern în Europa. Opinia că polarizările politice din ultimul deceniu al perioadei interbelice fuseseră efectul direct al crizei economice și a costurilor ei sociale era general acceptată în anii 1940. Atât fascismul, cât și comunismul își trăgeau seva din disperarea socială și din prăpastia imensă care

îi separa pe bogați de săraci. Pentru ca democrațiile să-și revină, trebuia ridicată problema „condiției poporului". Cum spunea Thomas Carlyle cu o sută de ani mai devreme, „dacă nu facem ceva, acel *ceva* se va face singur într-o bună zi și într-o manieră care nu va fi pe placul nimănui".

Dar „statul asistențial" – planificarea *socială* – era mai mult decât o banală măsură profilactică împotriva instabilității politice. Disconfortul pe care ni-l provoacă astăzi noțiunile *rasă, eugenie, degenerare* etc. tinde să umbrească rolul important pe care acestea l-au jucat în gândirea populară europeană în prima jumătate a secolului XX: naziștii nu erau singurii lor adepți. Înainte de 1945, două generații de doctori, antropologi, comentatori politici și funcționari ai departamentelor de sănătate publică animaseră dezbateri și polemici ample despre „sănătatea rasială", creșterea demografică, sănătatea mediului și confortul ocupațional, discutând măsurile practice prin care acestea puteau fi ameliorate și stabilizate. Exista un larg consens asupra faptului că starea fizică și morală a cetățenilor era o problemă de interes general și, ca atare, una dintre responsibilitățile statului.

Drept consecință, rudimente ale unor politici de asistență socială erau deja frecvente înainte de 1945, deși calitatea și efectul lor variau considerabil. Ca de obicei, Germania era cea mai avansată, având deja un sistem de pensii, asigurări medicale și de accidente instituit pe timpul lui Bismarck, între 1883 și 1889. Alte țări au început să recupereze întârzierea în anii premergători Primului Război Mondial și imediat după 1918. Guvernele liberale ale lui Asquith din primul deceniu al secolului trecut au introdus în Anglia un sistem incipient de asigurări și pensii la nivel național, iar ministere ale sănătății au apărut atât în Anglia, cât și în Franța imediat după Primul Război Mondial, în 1919, respectiv 1920.

Asigurarea de șomaj obligatorie, introdusă pentru prima dată în Anglia în 1911, a fost apoi instituită în Italia (1919), Austria (1920), Irlanda (1923), Polonia (1924), Bulgaria (1925), Germania și Iugoslavia (1927) și Norvegia (1938). România și Ungaria aveau sisteme de asigurări de accidente și boală încă dinainte de Primul Război Mondial, iar toate țările est-europene au introdus sisteme naționale de pensii în perioada interbelică. Alocațiile familiale reprezentau un element-cheie pentru creșterea ratei natalității (o adevărată obsesie în țările care suferiseră pierderi masive în război) și au fost introduse mai întâi în Belgia (1930), apoi în Franța (1932), iar în Ungaria și Olanda chiar înainte de izbucnirea războiului.

Dar nici una dintre aceste scheme, nici măcar cea a naziștilor, nu reprezenta un sistem propriu-zis de asistență socială. Ele erau doar o colecție de reforme ad-hoc, fiecare încercând să rezolve o problemă socială anume sau să îmbunătățească măsurile deja existente. De exemplu, sistemele de pensii și asigurări medicale din Anglia ofereau foarte puține beneficii și includeau numai muncitorii bărbați, excluzând soțiile și alți membri ai familiei. În Anglia interbelică, dreptul la ajutorul de șomaj se stabilea prin evaluarea mijloacelor

de subzistență ale individului (*Means Test*). Procedeul se baza pe un principiu din Legea Săracilor din secolul al XIX-lea, care îi obliga pe cei care solicitau ajutor să-și demonstreze sărăcia. Nicăieri nu era stipulată obligația statului de a garanta un anumit sistem de servicii tuturor cetățenilor, fie ei bărbați sau femei, angajați sau șomeri, tineri sau bătrâni.

Războiul a schimbat această stare de fapt. Așa cum Primul Război Mondial fusese un catalizator pentru apariția legislației cu caracter social – fie și numai pentru văduvele, invalizii și șomerii din anii imediat postbelici –, tot astfel, al Doilea Război Mondial a transformat atât rolul statului, cât și orizontul de așteptări al societății. Această schimbare a fost izbitoare în Marea Britanie, unde Maynard Keynes anticipase corect „un apetit postbelic pentru securitate socială și personală". Dar pretutindeni (în cuvintele istoricului Michael Howard) „războiul și asistența socială au mers mână în mână". De fapt, în unele țări, alimentația și îngrijirea medicală s-au îmbunătățit în timpul războiului: mobilizând oamenii pentru războiul total, statul avea interes să urmărească starea lor de sănătate și să facă tot posibilul pentru a-i menține productivi. Deși foarte diferite ca beneficii furnizate și mod de finanțare, statele asistențiale din Europa de după 1945 aveau totuși câteva trăsături comune. Furnizarea de *servicii* sociale privea în primul rând educația, locuințele și îngrijirea medicală, dar și zonele de recreere urbană, transportul public subvenționat, arta și cultura finanțate din bugetul de stat, precum și alte beneficii indirecte asigurate de un stat intervenționist. *Securitatea* socială consta în principal în asigurarea de stat – care acoperea boala, șomajul, accidentele și vicisitudinile vârstei a treia. În anii de după război, statele europene furnizau sau finanțau, mai mult sau mai puțin generos, majoritatea acestor beneficii.

Diferența consta în mecanismele instituite pentru finanțarea noilor alocații publice. Unele țări colectau bani prin impozitare, asigurând îngrijire și servicii gratuite sau în mare parte subvenționate (era cazul sistemului din Marea Britanie, care reflecta preferința vremii pentru monopolul de stat). În alte țări, beneficiarii primeau o alocație în bani lichizi pe criterii sociale, având apoi libertatea de a cumpăra serviciile dorite. În Franța și în unele țări mai mici, cetățenii trebuiau să plătească, de exemplu, pentru anumite categorii de servicii medicale, iar statul le restituia apoi o mare parte din banii cheltuiți.

Aceste diferențe se datorează mecanismelor de finanțare și contabilizare diferite de la o țară la alta, dar reflectă și opțiuni strategice fundamental diferite. De una singură, asigurarea socială, chiar generoasă, nu era în principiu expresia radicalismului politic – după cum am văzut, ea a fost introdusă relativ devreme chiar și de regimurile cele mai conservatoare. În schimb, sistemele *complete* de asistență socială sunt inerent redistributive. Caracterul lor universal și scara la care funcționează necesită un transfer de resurse – de obicei, prin impozitare – de la privilegiați spre cei mai puțin favorizați. Statul asistențial era așadar o întreprindere radicală în sine, iar diferențele dintre statele asistențiale europene de după 1945 reflectau nu

numai proceduri instituționale diferite, ci și o doză de calcul politic.

În Europa de Est, de exemplu, regimurile comuniste de după 1948 nu au folosit un sistem universal de asistență socială – acesta nu era necesar, deoarece regimul putea efectua redistribuirea resurselor prin forță, fără a cheltui fonduri de stat pentru servicii publice. Țăranii, de exemplu, erau excluși frecvent, pe motive politice, din sistemul de asigurări sociale și de pensii. În Europa de Vest, numai șase țări – Belgia, Norvegia, Austria, Republica Federală Germania și Marea Britanie – au introdus după 1945 asigurarea de șomaj obligatorie și universală. Sistemele subvenționate de asigurare cu participare voluntară au supraviețuit în Olanda până în 1949, în Franța până în 1967, iar în Elveția până în anii 1970. În Europa catolică, existența îndelungată a unor sisteme locale și cooperative de asigurare împotriva șomajului a împiedicat dezvoltarea sistemelor universale de asigurări. În țări ca Marea Britanie și Belgia, unde șomajul interbelic a avut urmări traumatizante, cheltuielile pentru asigurări sociale au fost în mare parte determinate de dorința de a menține ocuparea integrală a forței de muncă. Acolo unde șomajul nu fusese o problemă semnificativă (Franța, Italia), prioritățile erau altele.

Deși Suedia și Norvegia (dar nu și Danemarca) erau în avangarda statelor cu o gamă largă de servicii sociale, iar Germania de Vest păstrase serviciile sociale moștenite de la regimurile precedente (inclusiv programele din perioada nazistă, care urmăreau încurajarea natalității), Marea Britanie a fost țara care a făcut cele mai mari eforturi de a construi, pornind de la zero, un autentic stat asistențial. În parte, aceasta s-a datorat poziției singulare a Partidului Laburist, care câștigase detașat alegerile din iulie 1945 și, spre deosebire de majoritatea guvernelor europene, avea libertatea de a-și transpune în lege întregul program electoral, fără interferențe ale partenerilor de coaliție. Dar a derivat și din originea specifică a reformismului britanic.

Legislația socială din Anglia postbelică s-a bazat pe faimosul raport al lui sir William Beveridge, publicat în noiembrie 1942 și devenit instantaneu bestseller. Născut în 1879 în familia unui judecător britanic din India imperială, Beveridge era animat de aspirații și ambiții comune marilor liberali reformatori din epoca edwardiană. Raportul său reprezenta o înfierare a nedreptății sociale din Regatul Unit de dinainte de 1939, dar și un proiect politic de reformă radicală după terminarea războiului. Nici măcar Partidul Conservator nu a îndrăznit să conteste recomandările esențiale ale raportului, devenit astfel fundamentul moral al celor mai populare și durabile elemente din programul postbelic al Partidului Laburist.

Beveridge a postulat patru principii ale asistenței sociale, puse în practică de guvernul britanic de-a lungul generației următoare: trebuia să existe un serviciu național de sănătate publică, un sistem adecvat de pensii de stat, alocații familiale și o ocupare aproape deplină a forței de muncă. Ultimul, deși aparent fără legătură cu asistența socială în sine, era cheia întregului sistem, pentru că prevedea ca orice adult sănătos să aibă o slujbă remunerată, cu

normă întreagă. Această ipoteză asigura resursele necesare pentru asigurări de șomaj, pensii, alocații familiale, servicii medicale și de altă natură, care urmau să fie acoperite de taxe pe veniturile salariale, precum și prin impozitarea progresivă a întregii populații lucrătoare.

Consecințele au fost semnificative. Femeile care nu lucrau au obținut pentru prima dată o asigurare proprie de sănătate. Umilința și dependența socială impuse de Legea Săracilor sau de *Means Test* au fost înlăturate: în rarele (de presupus) ocazii când cetățeanul statului asistențial ar fi avut nevoie de asistență socială, acesta era dreptul său inalienabil. Serviciile medicale și stomatologice au devenit gratuite, pensia a devenit universală și s-au introdus alocații familiale în funcție de numărul de copii. Principala inițiativă legislativă ce consfințea aceste drepturi a fost promulgată în noiembrie 1946, iar Serviciul Național de Sănătate (NHS) – temelia sistemului de asistență socială – a luat ființă prin Legea din 5 iulie 1948.

Statul asistențial britanic a marcat atât finalizarea unui ciclu de reforme început cu Legile Fabricilor de la mijlocul secolului al XIX-lea, cât și o autentică ruptură cu trecutul. Contrastul dintre Anglia lui Orwell din *Road to Wigan Pier* (1937) și cea care îl îndreptățea pe Harold Macmillan, prim-ministru conservator, să-i arunce unui contestatar „N-ați dus-o în viața voastră atât de bine" se datorează Serviciului Național de Sănătate și măsurilor aferente de securitate socială, stabilizare a venitului și ocupare a forței de muncă. Astăzi, când putem examina previziunile greșite ale primilor reformatori postbelici, este ușor să le minimalizăm sau chiar să le ignorăm realizările. În doar câțiva ani, multe dintre promisiunile NHS s-au dovedit prea costisitoare pentru a mai putea fi îndeplinite, calitatea serviciilor a scăzut de-a lungul anilor și, cu timpul, a devenit clar că anumite ipoteze fundamentale – inclusiv prognoza optimistă a ocupării integrale a forței de muncă – erau cel puțin mioape. Dar oricine a crescut (asemenea autorului) în Anglia postbelică are motive întemeiate să fie recunoscător statului asistențial.

Același lucru se poate spune despre generația postbelică de pe restul continentului, deși nicăieri altundeva nu a existat o tentativă de asigurare a asistenței sociale de dimensiunea celei din Marea Britanie. Mulțumită instaurării statului asistențial, europenii mâncau mai mult și, în general, mai bine, trăiau mai mult și mai sănătos, aveau haine și locuințe mai bune decât în orice alt moment din istorie. Mai presus de toate, aveau siguranța zilei de mâine. Nu întâmplător, când sunt întrebați ce cred despre serviciile lor publice, europenii vorbesc în primul rând despre un soi de plasă de siguranță pe care a furnizat-o statul postbelic prin asigurări și pensii. Chiar și în Elveția, o țară aflată sub standardul european de asistență socială, Legea Federală pentru Asigurarea Vârstnicilor și Urmașilor din decembrie 1948 este considerată una dintre cele mai mari realizări naționale.

Statul asistențial nu a fost ieftin. Costul său, suportat de țări care nu-și reveniseră după declinul anilor 1930 și distrugerile războiului, a fost

considerabil. Franța, care în 1938 alocase doar 5% din PIB pentru servicii sociale, în 1949 cheltuia 8,2% – cu 64% mai mult. În Marea Britanie a anului 1949, aproape 17% din fondurile publice erau alocate numai pentru securitate socială (alte servicii publice fiind finanțate separat), cu 50% mai mult decât în 1938, și asta într-un moment foarte critic pentru finanțele țării. Chiar și în Italia, țară mult mai săracă, ale cărei guverne încercau să evite costurile ridicate ale securității sociale implicând sectorul privat în activități de asistență socială, cheltuielile sociale ale guvernului – ca procent din PIB – au crescut de la 3,3% în 1938 la 5,2% în 1949.

De ce erau europenii dispuși să plătească atât de mult pentru asigurări și alte beneficii de lungă durată, când viața era încă grea și lipsurile generalizate? Mai întâi, tocmai pentru că vremurile erau dificile, sistemul postbelic de asistență socială garanta un minim de dreptate sau echitate. Nu era revoluția spirituală sau socială visată de partizani, dar contrasta salutar cu deznădejdea și cinismul din perioada de dinainte de război.

În al doilea rând, statele asistențiale din vestul Europei nu divizau politic populația. Deși *erau* orientate spre redistribuirea veniturilor în scopuri sociale (unele mai mult decât altele), aceste state nu erau câtuși de puțin revoluționare: ele nu îi „jupuiau" pe cei bogați. Dimpotrivă: deși pe termen scurt cel mai mare avantaj era resimțit de cei săraci, pe termen lung, adevărații beneficiari ai sistemului aveau să fie cei cu profesiuni liberale și comerciale din clasa de mijloc. Cel mai adesea, slujbele acestora nu le garantaseră asigurări sociale de sănătate, șomaj sau pensii: înainte de război, fuseseră obligați să cumpere aceste servicii din sectorul privat. Acum, ele le erau accesibile gratuit sau la un preț scăzut. Dacă luăm în calcul și învățământul secundar și superior gratuit sau subvenționat de stat, rezultă că segmentul de populație educat și salariat dispunea de o calitate sporită a vieții și de mai mulți bani de cheltuit. Departe de a învrăjbi clasele sociale, statul asistențial european le-a apropiat mai mult decât oricând printr-un interes comun: salvgardarea și păstrarea acestui sistem.

Dar popularitatea asistenței și serviciilor sociale finanțate de stat se datorează, înainte de toate, percepției că ele ilustrau adevărata misiune a guvernului. Statul postbelic european era un stat „asistențial", implicit (sau explicit – prin prevederile constituționale) responsabil de bunăstarea cetățenilor săi. El avea obligația de a asigura nu numai instituțiile și serviciile necesare unui teritoriu bine administrat, apărat si prosper, dar și de a *îmbunătăți* nivelul de trai al populației sale, măsurat printr-o gamă tot mai largă de indicatori. Dacă statul putea sau nu să pună în practică aceste deziderate era cu totul altă problemă.

Evident, idealurile statului asistențial erau mai ușor de realizat, pe durata întregii vieți a cetățenilor, într-o țară ca Suedia – bogată, omogenă și cu o populație mică – decât într-o țară ca Italia. Dar încrederea în capacitatea statului de a le pune în practică a fost la fel de mare în țările sărace ca și în cele bogate – probabil chiar mai mare, de vreme ce în astfel de locuri numai statul

putea oferi speranță sau ajutor majorității populației. Iar în haosul care a urmat crizei economice, ocupației și războiului civil, statul – ca agent al bunăstării, securității și echității – a reprezentat o sursă vitală de comuniune și coeziune socială. Numeroși comentatori de astăzi tind să vadă în proprietatea de stat și în dependența față de stat explicația problemelor Europei, iar în salvarea venită de sus – marea iluzie a epocii. Însă pentru generația de la 1945, găsirea unui echilibru viabil între libertățile politice și funcția de distribuitor rațional și echitabil a statului-administrator părea singura soluție pentru ieșirea din prăpastie.

Asistența socială universală nu era unica expresie a dorinței de schimbare după 1945. Primii ani postbelici au reprezentat o adevărată epocă a reformei comprimată, care a văzut rezolvarea multor probleme îndelung amânate. Printre cele mai importante s-a numărat reforma agrară, considerată pe atunci de cunoscători drept cea mai stringentă dilemă a Europei. Greaua moștenire a trecutului apăsa încă asupra țărănimii europene. Numai în Anglia, Țările de Jos, în Danemarca, în ținuturile din Alpi și parțial în Franța se putea vorbi despre o pătură prosperă de fermieri independenți. Populația predominat rurală a Europei trăia, în covârșitoarea ei majoritate, în condiții extreme de sărăcie.

Unul dintre motive e faptul că vaste suprafețe de teren arabil, în special pășuni, erau controlate de un număr relativ redus de latifundiari de multe ori absenți și care se opuneau adesea violent oricărei ameliorări, fie că era vorba despre situația terenurilor, a arendașilor sau a lucrătorilor agricoli. Altă cauză era declinul prelungit al prețului produselor agricole în comparație cu cele industriale – tendință exacerbată, începând cu anii 1870, de importul de cereale ieftine și carne din cele două Americi și dominioanele britanice. În anii 1930, aproape trei generații de țărani își văzuseră situația înrăutățindu-se constant. Mulți dintre ei – din Grecia, sudul Italiei, Balcani, Europa Centrală și de Vest – emigraseră în America, Argentina sau în altă parte. Cei rămași s-au dovedit o pradă ușoară pentru demagogia naționalistă și fascistă. După război se vehicula (mai ales printre cei cu vederi de stânga) ipoteza că o potențială renaștere a fascismului în Europa avea să înceapă la țară. Chestiunea agrară avea așadar două fețete: prin ameliorarea situației economice a țărănimii, se evita pericolul ca ea să cedeze tentației autoritariste.

Primul obiectiv fusese deja atacat imediat după Primul Război Mondial printr-o serie de reforme agrare – mai ales în România și Italia, dar, într-o oarecare măsură, cam peste tot. Scopul lor a fost redistribuirea marilor proprietăți și reducerea numărului de parcele mici și ineficiente, dând astfel fermierilor șansa de a deveni mai productivi și de a-și putea vinde produsele. Dar aceste reforme nu și-au atins scopul – în parte deoarece, în condițiile economice dezastruoase din Europa interbelică, când prețurile scădeau chiar mai rapid decât înainte de 1914, noii fermieri-țărani independenți erau mai vulnerabili ca oricând.

Reforma agrară a fost readusă în actualitate după al Doilea Război Mondial. În România, reforma din martie 1945 a expropriat 1 400 000 hectare de pământ de la „chiaburi" și „criminali de război" și le-a împărțit la peste 600 000 de țărani săraci sau fără pământ. În Ungaria, unde regimul interbelic al amiralului Horthy împiedicase orice redistribuire semnificativă a terenurilor, o treime din suprafața țării a fost expropriată, conform Programului de la Szeged, din decembrie 1944, al guvernului provizoriu de coaliție. În același an, guvernul Frontului Național din Cehoslovacia alcătuise un program similar, pe care l-a pus în aplicare în primele luni după terminarea războiului, împărțind mari suprafețe de pământ provenite mai ales din fermele confiscate de la ungurii și germanii din regiunea sudetă. Între 1944 și 1947, în toate țările est-europene s-a creat o pătură largă de mici proprietari, recunoscători noilor autorități pentru pământul lor. Peste numai câțiva ani, ei vor fi deposedați la rândul lor de către regimurile comuniste, în cadrul colectivizării forțate. Între timp, categorii întregi de moșieri și mari fermieri au dispărut pur și simplu din Polonia, estul Prusiei, Ungaria, România și Iugoslavia.

În Occident, numai sudul Italiei a suferit schimbări comparabile. După confiscarea și ocuparea proprietăților latifundiare în Basilicata, Abruzzi și Sicilia, legile reformei agrare din 1950 anunțau redistribuirea pământurilor în Sicilia și *Mezzogiorno*. Cu toată agitația, puține lucruri s-au schimbat: cea mai mare parte a pământurilor provenite din vechile moșii nu aveau apă, drumuri sau locuințe. Din cele 74 000 de hectare împărțite în Sicilia după război, 95% erau de calitate inferioară, improprii exploatării agricole. Țăranii săraci care le primiseră nu aveau bani și nici posibilitatea să ia împrumuturi bancare, așa încât nu puteau face nimic cu noile lor proprietăți agricole. Reforma agrară italiană a eșuat. Scopul ei declarat – soluționarea „problemei Sudului" – va fi atins abia după un deceniu, și atunci doar parțial, când țărănimea din Sud își va fi abandonat pământurile, plecând în căutare de lucru spre orașele înfloritoare din Nordul „miracolului" italian.

Sudul Italiei era oricum un caz dificil. În Franța însă, micii arendași au fost stimulați prin noile prevederi legislative să investească în ferme, în timp ce existența unor sisteme ingenioase de credit agricol și a băncilor rurale le dădea posibilitatea practică să facă acest lucru. În paralel, noile sisteme de subvenții de stat pentru produsele agricole au stopat în sfârșit, după zeci de ani, declinul prețurilor, încurajând fermierii să producă la capacitate maximă și oferind garanția cumpărării la preț fix a recoltei lor agricole. În același timp, cererea fără precedent de forță de muncă din orașe atrăgea excesul de mână de lucru, lăsând în mediul rural o populație mai productivă în exploatarea pământului și mai puține guri de hrănit.

Dimensiunile politice ale problemei agrare au făcut obiectul unui program mai amplu de reforme politice adoptate în primii ani de după război. Multe dintre acestea erau de natură constituțională și, încă o dată, duceau la bun sfârșit schimbările începute în 1918. În Italia, Franța și Belgia femeile au obținut în cele din urmă drept de vot. În iunie 1946, Italia a decis în urma unui

scrutin să devină republică, însă cu o diferență relativ mică de voturi (12,7 milioane pentru abolirea monarhiei, 10,7 milioane pentru menținerea ei), iar rezultatul n-a făcut decât să exacerbeze divizarea politică a țării: tot Sudul, cu excepția regiunii Basilicata, votase pentru rege (în Napoli, de exemplu, în proporție de 80%).

Grecii, în schimb, au votat în septembrie 1946 pentru menținerea monarhiei. Belgienii și-au păstrat și ei monarhia, dar l-au detronat pe Leopold al III-lea ca pedeapsă pentru colaborarea cu naziștii. Luată sub presiunea populară, această decizie ignora dorința a peste jumătate din populație și a creat diviziuni ce reflectau granițele comunitare și lingvistice: valonii au votat pentru detronarea lui Leopold, în timp ce 72% dintre flamanzi erau în favoarea lui. În lipsa unui monarh pe care să-și verse focul umilinței îndurate în război, francezii s-au mulțumit să voteze în 1946 pentru înlocuirea celei de-a Treia Republici cu a patra. Asemenea Legii Fundamentale a Germaniei din 1949, Constituția celei de-a Patra Republici încerca să elimine riscul ca francezii să cedeze cântecului de sirenă autoritarist sau cezarist – aspirație ce urma să se dovedească a fi total nerealistă…

Adunările provizorii sau constituante care au promulgat aceste constituții postbelice au propus referendumuri populare pe teme controversate și au votat reforme instituționale majore, cu o orientare ușor stângistă. În Italia, Franța și Cehoslovacia, partidele comuniste au avut rezultate bune la alegerile de după război. În alegerile din 1946, Partidul Comunist Italian (PCI) a obținut 19% din voturi, iar Partidul Comunist Francez (PCF) 28,6% din voturi în al doilea scrutin din același an – cel mai bun rezultat din istoria sa. În Cehoslovacia, la alegerile libere din mai 1946, comuniștii și-au adjudecat 38% din voturi (40% în teritoriile cehe). În alte țări, rezultatele comuniștilor la alegerile libere n-au fost la fel de bune, deși reprezentau mai mult decât aveau să mai obțină vreodată: de la 13% în Belgia până la doar 0,4% în Marea Britanie.

Inițial, comuniștii din vestul Europei și-au datorat influența politică asocierii lor cu partidele socialiste, care ezitau înainte de 1947 să se desprindă din alianțele de tip „Front Popular", reconstituite în cadrul mișcărilor de rezistență. Partidele socialiste din Italia și Franța au obținut aproape același succes în alegeri ca și comuniștii, iar cele din Belgia s-au descurcat chiar mai bine. În Scandinavia, social-democrații au învins detașat toate celelalte partide, obținând între 38% și 41% în alegerile ținute între 1945 și 1948 în Danemarca, Norvegia și Suedia.

Și totuși, cu excepția Marii Britanii și a țărilor nordice, „vechea stângă" a comuniștilor și socialiștilor n-a reușit niciodată să guverneze singură. În vestul Europei, balanța politică era controlată și adesea dominată de o nouă creatură politică: partidele creștin-democrate. Partidele catolice erau ceva obișnuit în Europa continentală, prosperând în special în Belgia și Olanda. Germania wilhelmină și apoi Republica de la Weimar au avut un Partid Catolic de Centru, iar aripa conservatoare din politica austriacă a fost multă vreme legată de Partidul Popular Catolic. Însăși creștin-democrația era o idee mai veche, cu

origini în reformismul catolic de la începutul secolului XX și în mișcările catolice de centru care încercaseră – fără succes – să-și croiască o identitate în anii tulburi de după Primul Război Mondial. După 1945 însă, raportul de forțe s-a inversat.

În primul rând, aceste partide – în special Uniunea Creștin-Democrată (UCD) în Germania de Vest, Creștin-Democrații (CD) în Italia și Mișcarea Republicană Populară (MRP) în Franța – aproape monopolizaseră electoratul catolic. În Europa anului 1945, acest lucru era important: opțiunile catolicilor erau încă strict conservatoare, în special pe probleme sociale și în regiuni dominate de credincioși practicanți. Alegătorii catolici din Italia, Franța, Belgia, Olanda și cei din sudul și vestul Germaniei votau arareori cu socialiștii și aproape niciodată cu comuniștii. Dar – și aceasta era o ciudățenie a epocii postbelice – în multe țări, catolicii conservatori nu puteau vota decât cu creștin-democrații, în pofida tendințelor reformiste ale acestora, și asta pentru că partidele obișnuite de aripă dreaptă erau fie compromise, fie într-un con de umbră, fie pur și simplu interzise. Chiar și conservatorii necatolici s-au orientat din ce în ce mai mult către creștin-democrați, considerându-i o stavilă în fața stângii „marxiste".

În al doilea rând, din motive similare, partidele creștin-democrate aveau votul feminin: în 1952, două treimi din catolice practicante din Franța au votat pentru MRP. Autorul era, fără îndoială, influent; însă partidele creștin-democrate au atras femeile pur și simplu prin platforma lor electorală. În contrast cu tenta insurecțională, de care discursul socialist sau comunist nu putea scăpa, chiar și în versiunea sa temperată, creștin-democrații (Maurice Schumann și Georges Bidault în Franța, Alcide De Gasperi în Italia și Konrad Adenauer în Germania Federală) au pus întotdeauna accentul pe reconciliere și stabilitate.

Creștin-democrația a evitat să apeleze la sensibilitatea unei clase anume, punând în schimb accentul pe reforme sociale și morale. A insistat în special asupra importanței familiei, o temă creștină cu implicații politice semnificative într-o perioadă în care nevoile familiilor monoparentale, fără locuințe și mijloace de subzistență, erau mai mari ca niciodată. Astfel, partidele creștin-democrate erau ideal plasate pentru a profita de fiecare aspect al situației postbelice: dorința de stabilitate și siguranță a zilei de mâine, speranța schimbării, absența alternativelor tradiționale de dreapta și nădejdea pusă în stat – pentru că, spre deosebire de politicienii catolici din generațiile precedente, liderii partidelor creștin-democrate, precum și mai tinerii lor simpatizanți radicali, nu ezitau să folosească puterea de stat pentru a-și atinge țelurile. Principalul oponent al creștin-democraților din primii ani de după război era mai degrabă liberalismul pieței libere decât stânga colectivistă; ei doreau să demonstreze că statul modern poate interveni salvator și altfel decât pe căi socialiste.

Drept urmare, partidele creștin-democrate din Italia și Germania de Vest și-au asigurat pentru mulți ani, cu un oarece sprijin american, un

cvasimonopol al puterii politice. În Franța, în schimb, succesul MRP a pălit sub greutatea a două războaie coloniale, urmate de revenirea la putere a lui Charles de Gaulle în 1958. Chiar și așa, MRP a rămas un arbitru al jocului politic, cu o prezență incontestabilă în ministere-cheie (în special Externele). În Benelux, partidele catolice de orientare creștin-democrată au deținut puterea fără întrerupere timp de mai bine de o generație, iar în Austria până în 1970.

Liderii creștin-democrați, asemenea lui Winston Churchill, erau oameni dintr-o altă epocă: Konrad Adenauer se născuse în 1876, Alcide De Gasperi cu cinci ani mai devreme, iar Churchill însuși în 1874 – și aceasta nu este o simplă coincidență biografică. Până în 1945, multe țări europene pierduseră deja două generații de lideri potențiali: cei din prima – victime sau invalizi ai Primului Război Mondial; cei din a doua – seduși de tentația fascismului sau asasinați de naziști și simpatizanții lor. De unde calitatea în general mediocră a tinerilor politicieni din acești ani (Palmiro Togliatti, care petrecuse ultimii douăzeci de ani ca activist la Moscova, era o excepție). Popularitatea lui Leon Blum, reintrat în viața politică franceză după ce fusese închis de regimul de la Vichy și prizonier la Dachau și Buchenwald, se datora nu numai eroismului său, ci și vârstei (se născuse în 1872).

La prima vedere, poate părea ciudat că reconstrucția postbelică a Europei s-a datorat unor oameni care se maturizaseră și intraseră în politică cu decenii în urmă. Churchill, ales pentru prima dată în Parlament în 1901, s-a prezentat întotdeauna drept un „copil al epocii victoriene", iar Clement Attlee, născut în 1883, era și el victorian. Și totuși, poate n-ar trebui să fim atât de surprinși. În primul rând, acești oameni erau excepționali prin faptul că traversaseră, nepătați politic și etic, treizeci de ani de tulburări; astfel de traiectorii rarisime le amplificau credibilitatea politică. În al doilea rând, ei proveneau dintr-o generație remarcabilă de reformatori sociali care au atins maturitatea politică între 1880 și 1910 – fie ei socialiști (Blum, Attlee), liberali (Beveridge sau viitorul președinte italian Luigi Einaudi, născut în 1874) sau catolici progresiști (De Gasperi, Adenauer). Instinctele și interesele lor se potriveau foarte bine cu starea de spirit postbelică.

În al treilea rând – și poate cel mai important –, bătrânii politicieni care au reconstruit Europa Occidentală reprezentau continuitatea. Noul și modernul fuseseră destul în vogă în perioada interbelică. Parlamentele și democrațiile fuseseră privite de mulți – și nu numai de fasciști și comuniști – drept decadente, stagnante, corupte și, în orice caz, necorespunzătoare misiunii statului modern. Războiul și ocupația au spulberat aceste iluzii – cel puțin pentru electorat, dacă nu și pentru intelectuali. În lumina crudă a păcii, compromisurile terne ale democrației constituționale au căpătat subit o strălucire nouă. Desigur, în 1945, cei mai mulți erau dornici de progres social și reînnoire, însă numai prin reforme politice stabile și familiare. Dacă Primul Război Mondial s-a dovedit un factor politizant și radicalizant, al doilea a avut exact efectul contrar: oamenii tânjeau după normalitate.

În consecință, oamenii de stat a căror experiență își avea rădăcinile dincolo de agitatele decenii interbelice, în epoca mult mai calmă și încrezătoare de dinainte de 1914, exercitau o atracție deosebită. Prin însăși continuitatea persoanei lor, ei puteau îndulci dificila tranziție de la climatul politic incandescent din trecutul recent la o eră iminentă de transformări sociale fulgerătoare. Indiferent de eticheta de partid, vechii oameni de stat ai Europei deveniseră toți practicanți sceptici, pragmatici ai artei posibilului. Această distanțare personală de dogmele brutale ale politicii interbelice reflecta fidel starea de spirit a electoratului. Erau zorii erei post-„ideologice".

Șansele de stabilitate politică și reformă socială în Europa postbelică depindeau în primul rând de redresarea economiei continentului. Nici planificarea de stat, nici orientarea politică nu puteau disimula sarcina gigantică a europenilor în 1945. Cel mai vizibil, războiul afectase locuințele. Pagubele din Londra, unde au fost distruse trei milioane și jumătate de case din regiunea metropolitană, le depășeau pe cele provocate de marele incendiu din 1666. La Varșovia, 90% din case erau distruse. În Budapesta anului 1945, numai 27% din clădirile rezidențiale puteau fi locuite. Germania pierduse 40% din locuințe, Marea Britanie – 30%, Franța – 20%. Italia a pierdut 1,2 milioane de case, majoritatea în orașe cu peste 50 000 de locuitori. Problema lipsei de adăpost era, cum am văzut, consecința cea mai evidentă a războiului în perioada imediat postbelică – în Germania Federală și Marea Britanie, criza de locuințe avea să dureze până la jumătatea anilor 1950. Ieșind de la o Expoziție a Locuințelor Postbelice din Londra, o femeie de condiție medie exclama: „Sunt atât de disperată, încât mi-ar conveni orice. Patru pereți și un tavan – nu-mi doresc mai mult"*********.

Din a doua categorie de pagube evidente făcea parte transportul: flote comerciale, linii de cale ferată, parcuri feroviare, poduri, șosele, canale și tramvaie. Între Paris și mare, peste Sena nu mai existau poduri; rămăsese unul singur peste Rin. Prin urmare, chiar dacă minele și fabricile puteau produce bunurile necesare, nu puteau să le transporte: deși multe mine europene funcționau din nou în decembrie 1945, Viena tot nu avea cărbuni.

Cel mai șocant era impactul vizual: multe țări *arătau* răvășite și zdrobite, fără speranță de refacere. Și e adevărat că, în mai toate țările europene implicate în al Doilea Război Mondial, economia națională a stagnat sau regresat în comparație cu (mediocra) performanță din anii interbelici. Dar războiul nu reprezintă întotdeauna un dezastru economic; dimpotrivă, poate fi un stimul puternic, generând creșteri rapide în anumite sectoare. Mulțumită războiului, Statele Unite au dobândit o întâietate comercială și tehnologică de nezdruncinat, precum Marea Britanie pe vremea războaielor napoleoniene. Și, într-adevăr, după cum au realizat curând experții aliați, distrugerea *economică* provocată de războiul antihitlerist nu era nici pe departe totală, așa cum se așteptau, nici măcar în Germania. Dincolo de costurile umane, campania de bombardare a provocat mai puține pagube economice decât speraseră

partizanii săi. În mai 1945, doar 20% dintre uzinele germane fuseseră distruse; chiar și în bazinul Ruhr, unde se concentrase bombardamentul Aliaților, două treimi din fabrici și utilaje rămăseseră intacte. În alte zone, de pildă în Cehia, industria și agricultura înfloriseră sub ocupația germană și au scăpat practic nevătămate; Slovacia, ca și o parte din Ungaria, a trecut în anii războiului printr-o industrializare accelerată și, la încheierea păcii, a ieșit până la urmă în avantaj.

Natura absolut injustă a pagubelor – oamenii și locurile au suferit teribil, în vreme ce fabricile și bunurile au fost, în general, cruțate – explică refacerea neașteptat de rapidă a sectoarelor economice de bază după 1945. Industria constructoare de mașini s-a dezvoltat în timpul războiului. Marea Britanie, Uniunea Sovietică, Franța, Italia și Germania (ca și Japonia și Statele Unite) și-au mărit toate stocul de mașini-unelte în acei ani. În Italia, numai industria aeronautică și cea de construcții navale au fost serios afectate. Firmele constructoare de mașini situate în Nord (departe de confruntările cele mai intense din timpul campaniei din Italia) au prosperat – ca și în Primul Război Mondial –, investițiile și productivitatea din timpul conflagrației compensând din plin eventualele pierderi. Industria constructoare de mașini din viitoarea RFG și-a pierdut în război doar 6,5% din echipamente.

În alte țări, desigur, *nu existau* pagube de război. Irlanda, Spania, Portugalia, Elveția și Suedia au rămas neutre de-a lungul conflictului. Ceea ce nu înseamnă că nu au fost afectate. Dimpotrivă, majoritatea țărilor neutre au fost implicate îndeaproape, deși indirect, în efortul de război nazist. Germania avea nevoie de Spania lui Franco pentru aprovizionarea cu mangan. Din coloniile portugheze, prin Lisabona, veneau proviziile de tungsten. Din necesarul german de minereu de fier, 40% era livrat de Suedia, cu vasele proprii, în porturile germane. Și toate acestea erau plătite în aur, cel mai adesea furat de la victimele Germaniei și transmis prin filiera elvețiană.

Elvețienii nu s-au mulțumit să spele bani și să servească drept canal plăților germane – contribuții substanțiale la războiul lui Hitler. În 1941–1942, 60% din industria de armament elvețiană, 40% din cea optică și 40% din industria constructoare de mașini produceau pentru nemți și erau remunerate în aur. În aprilie 1945, firma de arme ușoare Bührle-Oerlikon încă mai producea pentru Wehrmacht arme automate. Cifrele spun totul: pe durata celui de-al Doilea Război Mondial, banca națională a Germaniei a depus în Elveția echivalentul în aur a 1 638 000 000 de franci elvețieni. Iar autoritățile elvețiene au fost cele care au solicitat, înainte de izbucnirea conflictului, ca pașapoartele germane să indice dacă posesorii erau evrei, pentru a limita numărul sosirilor nedorite.

Trebuie spus că autoritățile elvețiene aveau motive temeinice să mențină prietenia cu naziștii. În iunie 1940, marele stat-major al Wehrmachtului a amânat invadarea Elveției, dar planul nu a fost niciodată abandonat; exemplul Belgiei și cel al Olandei reprezentau un avertisment sumbru cu privire la soarta statelor neutre și vulnerabile aflate în calea lui Hitler. Din motive similare (și

pentru că depindeau, ca întotdeauna, de cărbunele german), suedezii cooperau cu Berlinul. Suedia făcea de mult comerț cu Germania: chiar și înainte de război, jumătate din importurile de minereu germane traversau Marea Baltică și trei sferturi din exporturile de minereu suedeze aveau ca destinație Germania. În orice caz, teama de ambițiile rusești înclina de mult balanța neutralității suedeze spre Germania. Cooperarea cu naziștii (suedezii au permis tranzitul a 14 700 de soldați germani la începutul operațiunii Barbarossa, precum și al soldaților germani din Norvegia aflați în permisie, și au amânat înrolarea lucrătorilor din minele suedeze de fier ca să poată asigura livrări regulate către Germania) era așadar un năravmai vechi. După război, elvețienii (dar nu și suedezii) au fost inițial ținta suspiciunilor internaționale în calitatea lor de complici la efortul de război german: ca reglementare finală a tuturor plângerilor legate de tranzacțiile Reichsbank prin băncile elvețiene, Acordurile de la Washington din mai 1946 i-au obligat să ofere o contribuție „voluntară" de 250 de milioane de franci elvețieni la reconstrucția Europei. Dar în acel moment Elveția era deja reabilitată ca insulă prosperă a corectitudinii fiscale, cu bănci extrem de profitabile, cu ferme și uzine care abia așteptau să furnizeze mâncare și utilaje sărmanelor piețe europene.

Înainte de război, nici Elveția, nici Suedia nu fuseseră grozav de prospere – ba chiar existau regiuni masive cufundate în sărăcie rurală. Avansul câștigat în timpul războiului s-a dovedit decisiv: ambele sunt în vârful ligii europene de mai bine de patru decenii. În alte țări, drumul spre reconstrucție a fost mai anevoios. Dar chiar și în Europa de Est, infrastructura economică, cel puțin, a fost reparată cu o viteză remarcabilă. În ciuda dezastrului provocat de Wehrmachtul în retragere și de Armata Roșie eliberatoare, podurile, șoselele, căile ferate și orașele din Ungaria, Polonia și Iugoslavia au fost reconstruite. În 1947, rețelele de transport și parcurile feroviare din Europa Centrală fuseseră readuse la nivelul antebelic (sau îl depășiseră). În Cehoslovacia, Bulgaria, Albania și România, mai puțin distruse de război, procesul a fost mai scurt decât în Iugoslavia sau Polonia, dar până și economia poloneză și-a revenit rapid – în parte pentru că teritoriile vestice dobândite de la germani erau mai fertile și mai bogate în fabrici și orașe industriale.

Și în Europa de Vest prejudiciile materiale au fost neutralizate cu o viteză remarcabilă; cel mai repede în Belgia, mai lent în Franța, Italia și Norvegia, și cel mai încet în Olanda, unde răul major care a afectat fermele, digurile, drumurile, canalele și oamenii s-a desfășurat în ultimele luni de război. Belgienii au beneficiat de statutul privilegiat al orașului Anvers, singurul mare port european care a ieșit din război neatins, și de concentrația trupelor aliate pe teritoriul lor, care au pompat un flux constant de bani lichizi într-o economie specializată în cărbune, ciment și metale semifabricate, toate vitale pentru efortul de reconstrucție.

Norvegia, în schimb, o ducea mult mai rău. Jumătate din flota comercială și de pescuit a țării, vitală pentru economie, a fost pierdută în război. Devastată cu sălbăticie de armata germană în retragere, Norvegia avea în 1945 o

producție industrială echivalentă cu 57% din cea din 1938; capitalul social al țării era redus cu aproape o cincime. În anii care au urmat, contrastul cu Suedia n-a trecut neobservat de norvegienii blazați. Până la sfârșitul anului 1946, Norvegia și-a refăcut însă cea mai mare parte a rețelei rutiere și feroviare, iar în cursul anului următor (cum se întâmpla și în restul Europei de Vest și în marea parte a Europei de Est) penuria de combustibil și comunicațiile inadecvate nu mai constituiau o piedică în calea redresării economice.

Pentru contemporani, cea mai frapantă a fost tocmai capacitatea de refacere a *Germaniei*. Populația locală a pus umărul cu o hotărâre impresionantă la reconstrucția țării nimicite. În ziua morții lui Hitler, funcționau 10% din căile ferate: țara era literalmente pe linie moartă. Un an mai târziu, în iunie 1946, 93% din căile ferate germane erau din nou practicabile și 800 de poduri fuseseră reconstruite. În mai 1945, producția germană de cărbune era de zece ori mai mică decât în 1939; un an mai târziu, producția crescuse de cinci ori. În aprilie 1945, Saul K. Padover, psiholog în armata americană ce ocupase vestul Germaniei, credea că vor fi necesari 20 de ani pentru reconstrucția orașului Aachen; după numai câteva săptămâni, tot el consemna redeschiderea fabricilor locale de textile și de anvelope și primele semne de viață economică.

Germania s-a refăcut rapid și fiindcă, odată ce locuințele muncitorilor au fost reconstruite și rețelele de transport restaurate, industria era mai mult decât pregătită să funcționeze. La uzinele Volkswagen, 91% din utilaje supraviețuiseră bombardamentelor și jafului, iar în 1948 fabrica producea jumătate din mașinile construite în Germania de Vest. Sucursala germană a uzinelor Ford era neatinsă. Grație investițiilor din timpul războiului, o treime din echipamentul industrial german nu avea nici cinci ani în 1945, față de numai 9% în 1939. Iar industriile în care Germania investise masiv în timpul războiului – optică, chimică, industria ușoară, constructoare de automobile sau cea a metalelor neferoase – erau exact cele pe care se va baza avântul economic al anilor 1950. La începutul anului 1947, impedimentul principal în calea refacerii Germaniei nu mai erau pagubele de război, ci insuficiența materiilor prime și, înainte de toate, viitorul ei politic incert.

Anul 1947 urma să fie crucial pentru soarta continentului. Până atunci, europenii fuseseră acaparați de reparații și reconstrucție sau ocupați cu punerea bazelor instituționale pentru refacerea pe termen lung. În cele optsprezece luni de la victoria Aliaților, dispoziția pe continent a trecut de la ușurare (la gândul păcii și al unui nou început) la resemnare sumbră; sarcina abia începută se dovedea de o complexitate dezarmantă. Era clar, la începutul lui 1947, că deciziile cele mai dificile nu fuseseră încă luate și nu mai puteau fi amânate mult timp.

În primul rând, problema fundamentală a proviziilor alimentare nu era

încă rezolvată. Penuria de hrană era generalizată, cu excepția Elveției și Suediei. Numai rezervele UNRRA, făcute în primăvara anului 1946, i-au salvat pe austrieci de la înfometare în cele 12 luni care au urmat. Aportul caloric în zona britanică a Germaniei a scăzut de la 1 500/zi/adult la jumătatea lui 1946 la 1 050 la începutul anului 1947. Italienii, care au suferit doi ani de foamete consecutivă în 1945 și 1946, aveau în primăvara lui 1947 cele mai puține alimente dintre toate popoarele occidentale. În sondajele de opinie franceze din 1946, „mâncare", „pâine" și „carne" surclasau sistematic toate celelalte preocupări ale populației.

Occidentul nu mai putea apela, ca înainte, la grânarele din estul Europei, pentru că nici acolo mâncarea nu ajungea. În România, recolta din 1945 a fost dezastruoasă, din cauza vremii și a reformelor agrare ratate. Din vestul Valahiei până în vestul Ucrainei și regiunea mediană a Volgăi, trecând prin Basarabia, recoltele slabe și seceta au adus zona în pragul foametei în toamna anului 1946: agențiile de ajutorare menționau copii de un an cântărind numai trei kilograme și raportau cazuri de canibalism. Asistenții sociali din Albania vorbeau de o „dezolare înspăimântătoare". A venit apoi iarna anului 1947, cea mai grea după 1880. Canalele au înghețat, străzile au fost impracticabile săptămâni la rând, punctele nevralgice au paralizat rețele feroviare întregi. Fragila refacere postbelică a fost frânată brutal. Cărbunele, încă deficitar, nu satisfăcea cererea internă și oricum nu putea fi transportat. Producția industrială s-a împotmolit – producția de oțel, abia remontată, scăzuse brusc cu 40% în anul precedent. La topirea zăpezilor, multe zone din Europa au fost inundate, iar câteva luni mai târziu a început una dintre cele mai fierbinți și uscate veri din toate timpurile. Era clar că recoltele vor fi distruse, în unele locuri pentru al treilea an consecutiv: față de recolta amărâtă din anul precedent, producția agricolă a scăzut cu o treime. Penuria de cărbune a fost compensată parțial prin importuri americane (34 de milioane de tone în 1947). Tot din America și dominioanele britanice se putea achiziționa și mâncare. Dar toate aceste importuri trebuiau plătite în valută forte, de obicei dolari americani.

Două dileme structurale se ascundeau în spatele crizei europene din 1947. Una era dispariția efectivă a Germaniei din economia europeană. Înainte de război, Germania fusese o piață majoră pentru Europa Centrală și de Est, ca și pentru Olanda, Belgia și regiunea mediteraneeană (până în 1939, de exemplu, Germania furniza o treime din importurile Greciei și cumpăra 38% din exporturile acesteia). Cărbunele german constituia o resursă vitală pentru producătorii francezi de oțel. Dar în absența unui viitor politic, economia Germaniei – cu tot potențialul său restabilit – rămânea înghețată, blocând efectiv refacerea economică a întregului continent.

A doua problemă privea nu Germania, ci Statele Unite, deși cele două erau legate. În 1938, 44% din importurile britanice de utilaje (ca valoare) proveneau din Statele Unite, iar 25% din Germania. În 1947 cifrele erau 65%, respectiv 3%. În alte țări europene, situația era similară. Această creștere bruscă a cererii

de produse americane era, paradoxal, un semn de înviorare în activitatea economică europeană – dar ca să cumperi produse și materiale americane aveai nevoie de dolari americani. Europenii nu aveau ce să vândă restului lumii, iar fără valută forte nu puteau să cumpere alimente pentru a salva de la foamete milioane de oameni și nici să importe materiile prime și utilajele necesare pentru a urni producția proprie.

Criza dolarului era serioasă. În 1947, *jumătate* din importurile Marii Britanii, a cărei datorie externă crescuse de patru ori din 1939, provenea din Statele Unite, ceea ce agrava criza de lichidități. Franța, cea mai mare importatoare de cărbune din lume, avea față de Statele Unite un deficit de plată anual de 2 049 milioane de dolari. Cele mai multe țări europene nu aveau nici măcar valute convertibile. Inflația din România a ajuns într-un punct critic în august 1947. În Ungaria învecinată, inflația a atins un record istoric (depășind-o cu mult pe cea din Germania anului 1923): cinci cvintilioane (530) de pengo la un dolar, ceea ce însemna că atunci când forintul a înlocuit *pengö* în august 1946, toate bancnotele maghiare aflate în circulație valorau la un loc a mia parte dintr-un cent.

În Germania nu funcționa nici o monedă. Piața neagră înflorea, iar țigările erau moneda de schimb acceptată: învățătorii din taberele de refugiați erau plătiți cu 5 pachete pe săptămână. În Berlin, un carton de țigări americane se vindea cu 60 până la 165 de dolari, o ocazie pentru soldații din forțele de ocupație americane să facă bani serioși convertind și reconvertind alocația de țigări: în primele patru luni de ocupație aliată, numai soldații din Berlin au trimis acasă cu 11 milioane de dolari mai mult decât suma salariilor primite. În Braunschweig, cu 600 de țigări puteai cumpăra o bicicletă – o strictă necesitate în Germania, ca și în Italia, surprinsă memorabil în filmul lui Vittorio de Sica *Hoții de biciclete* (1948).

Americanii au sesizat gravitatea crizei europene. A fost unul dintre motivele pentru care au căutat cu insistență o soluție în problema germană, cu sau fără cooperare sovietică. În opinia unor consilieri prezidențiali bine informați, precum George Kennan, Europa din primăvara anului 1947 se afla pe marginea prăpastiei. Frustrările occidentalilor, care crezuseră într-o refacere mai rapidă și în întoarcerea la condiții economice normale, alături de disperarea nemților și a altora din Europa Centrală, amplificate de neașteptata criză a mijloacelor de subzistență din 1947, nu puteau decât să alimenteze șansele comunismului sau riscul instaurării anarhiei.

Comunismul avea un succes real. Deși partidele comuniste din Italia, Franța și Belgia (ca și cele din Finlanda și Islanda) au rămas în coalițiile de guvernare până în mai 1947, ele au reușit, prin demonstrații populare și sindicatele afiliate, să mobilizeze nemulțumirea populară, transformând eșecul propriilor guverne într-un avantaj electoral. Succesele electorale ale comuniștilor locali, combinate cu aura invincibilei Armate Roșii, au dat credibilitate „căii italiene“ (sau franceze, sau cehe) „spre socialism“. Până în 1947, 907 000 de persoane intraseră în Partidul Comunist Francez. În Italia,

cifra atingea 2 250 000, fiind mai mare decât în Polonia sau Iugoslavia. Chiar în Danemarca și Norvegia, un alegător din opt a fost inițial sedus de alternativa comunistă. În vestul Germaniei, autoritățile aliate se temeau că nostalgia pentru zilele bune ale nazismului și reacția stârnită de programele de denazificare, penuria de alimente și epidemia de infracțiuni minore i-ar putea favoriza pe sovietici sau neonaziști.

Din fericire pentru statele occidentale, în primăvara anului 1947 partidele lor comuniste încă propovăduiau calea modernă, democratică, adoptată în 1944. În Franța, Maurice Thorez încă îi mai împingea pe mineri să „producă". Ambasadorul britanic în Italia vorbea despre influența moderatoare a lui Togliatti asupra aliaților săi socialiști, mai „înfierbântați". Stalin avea și el motive întemeiate să nu-și încurajeze suporterii din centrul și vestul Europei la exploatarea mâniei populare. Însă spectrul războiului civil și al revoluției rămânea prezent. Constatând în Belgia serioase tensiuni politice și comunitare, Aliații au plasat țara în rândul celor „instabile", alături de Grecia și Italia. În Franța, greutățile economice din iarna anului 1947 s-au tradus în insatisfacția populației față de noua Republică. Într-un sondaj de opinie din 1 iulie 1947, 92% dintre cei intervievați considerau că în Franța lucrurile merg „rău sau destul de rău". Meditând asupra entuziasmului spulberat din primii ani postbelici, laburistul Hugh Dalton, ministru de Finanțe britanic, nota în jurnalul său: „S-a sfârșit cu diminețile pline de speranță". Omologul lui francez, André Philip, ministru socialist al Economiei Naționale, spunea același lucru, dar mai apăsat, într-un discurs din aprilie 1947: „Ne amenință catastrofa economică și financiară totală".

Senzația de disperare și dezastru iminent era universală. „De două luni – relata din Paris Janet Flanner în martie 1947 – există în Paris, poate chiar în toată Europa, un climat de disconfort sporit și palpabil, de parcă francezii – sau toți europenii – așteaptă să li se întâmple ceva; ori, mai rău, nu se mai așteaptă la nimic." Continentul european, după cum remarca tot ea cu câteva luni înainte, intra lent într-o nouă eră glaciară. George Kennan i-ar fi dat dreptate. Șase săptămâni mai târziu, el sugera într-un raport al Biroului Executiv că problema reală nu era comunismul, decât poate indirect. Angoasa europeană era provocată de efectele războiului și de ceea ce Kennan diagnostica drept „epuizare fizică și morală". Obstacolele cu care se confrunta continentul păreau de netrecut acum, când se risipiseră primul val de speranță și avântul reconstrucției postbelice. Hamilton Fish, redactor la *Foreign Affairs* (prestigios jurnal ce reflecta vederile oficiale americane în politica externă), își rezuma astfel impresiile asupra Europei în iulie 1947:

> Totul e neîndestulător: prea puține trenuri, tramvaie, autobuze și automobile care să transporte oamenii la lucru în timp util (ca să nu mai vorbim să-i ducă în vacanțe); prea puțină făină pentru pâine fără aditivi, care și așa nu-i de ajuns pentru cei care muncesc din greu; prea puțină hârtie pentru ziare, care nu raportează decât o părticică din ce se

întâmplă în lume; prea puține semințe pentru culturi și prea puține îngrășăminte; prea puține case cu prea puține geamuri de pus în ferestre; prea puțină piele pentru încălțări, lână pentru haine, gaz pentru gătit, bumbac pentru scutece, zahăr pentru dulceață, untură pentru prăjit, lapte pentru prunci, săpun pentru rufe.

În ciuda vremurilor sumbre, cercetătorii de azi sunt convinși că reconstrucția postbelică inițială și planurile reformiste din anii 1945-1947 au pus bazele viitoarei prosperități europene. Și, cel puțin pentru Europa de Vest, 1947 a fost într-adevăr anul salvator. Dar pe atunci nu era deloc evident. Dimpotrivă. Al Doilea Război Mondial și urmările sale ar fi putut la fel de bine să precipite declinul final al Europei. Pentru Konrad Adenauer și mulți alții, haosul european părea chiar mai adânc decât în 1918. Bântuiți de amintirea greșelilor de după Primul Război Mondial, mulți europeni și americani se gândeau la ce era mai rău. În cel mai bun caz, credeau ei, continentul avea să înfrunte zeci de ani de sărăcie și conflicte. Locuitorii germani din zona americană nu credeau că țara lor se va ridica în mai puțin de două decenii. În octombrie 1945, Charles de Gaulle îi informase imperios pe concetățenii săi că vor fi necesari douăzeci și cinci de ani de „muncă acerbă" pentru revirimentul Franței.

Dar până atunci, credeau pesimiștii, Europa continentală avea să cunoască din nou războiul civil, fascismul și comunismul. Când secretarul de stat american George C. Marshall s-a întors, la 28 aprilie 1947, de la întâlnirea de la Moscova a miniștrilor aliați de Externe, dezamăgit de atitudinea Uniunii Sovietice în problema germană și zdruncinat de starea economică și psihologică a Europei de Vest, el era convins că trebuia făcut ceva extraordinar, și asta cât mai curând. Judecând după dispoziția resemnată și pesimistă din Paris, Roma și Berlin, inițiativa trebuia să vină de la Washington.

Planul lui Marshall pentru un Program de Reconstrucție Europeană (*European Recovery Program* – ERP), dezbătut alături de consilierii săi în următoarele săptămâni și anunțat, la 5 iunie 1947, într-o faimoasă cuvântare inaugurală la Universitatea Harvard, era spectaculos și original. Dar nu apăruse din senin. Între sfârșitul războiului și anunțarea Planului Marshall, Statele Unite cheltuiseră deja miliarde de dolari pe ajutoare și împrumuturi acordate Europei. Cei mai importanți beneficiari au fost, de departe, Marea Britanie și Franța, care au primit împrumuturi de 4,4, respectiv 1,9 miliarde de dolari, dar nici o țară nu a fost exclusă – până la jumătatea anului 1947, Italia a primit peste 513 milioane de dolari, iar Polonia (251 milioane), Danemarca (272 milioane), Grecia (161 milioane) și multe alte țări erau și ele îndatorate Statelor Unite.

Dar aceste împrumuturi nu făceau decât să astupe găuri, să răspundă urgențelor. Înainte de Marshall, ajutorul american nu fusese folosit pentru reconstrucție sau investiții pe termen lung, ci pentru aprovizionare, reparații și servicii de bază. Mai mult, împrumuturile – în special cele acordate statelor

occidentale – nu erau dezinteresate. Imediat după capitularea japoneză, președintele Truman a luat măsura imprudentă de a anula acordurile Lend-Lease („împrumut-închiriere“) din timpul războiului, ceea ce l-a făcut pe Maynard Keynes să avertizeze cabinetul britanic, într-un raport din 14 august 1945, asupra faptului că țara era în pragul unui „Dunkerque economic“. În lunile următoare, Keynes a negociat cu succes un împrumut substanțial din partea Statelor Unite, obținând dolari pentru cumpărarea produselor care nu mai erau disponibile prin Lend-Lease, dar termenii americani ai acordului erau absurd de restrictivi – mai ales condiția ca Marea Britanie să renunțe la comerțul preferențial cu dominioanele și la controlul cursului valutar, transformând lira sterlină în valută liber convertibilă. Rezultatele, prezise de Keynes, au fost prima dintre numeroasele lovituri postbelice date lirei sterline, dispariția rapidă a rezervei valutare britanice și o criză chiar mai serioasă în anul următor.

Termenii acordului franco-american negociat la Washington în mai 1946 erau oarecum mai rezonabili. Pe lângă anularea unei datorii de 2,25 miliarde de dolari (împrumuturi din timpul războiului), francezii au obținut credite de sute de milioane de dolari și promisiunea unor împrumuturi viitoare cu dobândă redusă. În schimb, Parisul a promis să renunțe la tarifele de import protecționiste, facilitând intrarea pe piață a produselor americane și din alte țări. Ca și împrumutul britanic, acest acord promova interesele americane: un comerț internațional mai liber, schimburi valutare libere și stabile, o mai strânsă cooperare internațională. În practică, banii s-au dus într-un an, iar singura moștenire pe termen mediu a fost o antipatie populară sporită (și speculată abil de partidele de stânga) față de potența economică americană.

Așadar abordarea bilaterală de către Washington a problemelor economice europene eșuase vizibil înainte de primăvara anului 1947. Deficitul comercial între Europa și Statele Unite a atins 4 742 de milioane de dolari în 1947, dublu față de 1946. Dacă acesta era un „sughiț de creștere“, cum s-a spus ulterior, atunci Europa era pe punctul să se sufoce. De aceea, Ernest Bevin, ministrul de Externe britanic, a numit cuvântarea inaugurală a lui Marshall „unul dintre marile discursuri ale istoriei universale“ – și nu se înșela.

Propunerile lui Marshall erau absolut noi. În primul rând, dincolo de câteva condiții generale, rămânea la latitudinea europenilor dacă să accepte ajutorul american și cum să-l folosească, deși consilierii americani aveau să joace un rol important în administrarea fondurilor. În al doilea rând, ajutorul urma să fie acordat pe o perioadă de câțiva ani, fiind astfel din start un program strategic de reconstrucție și dezvoltare, și nu un fond umanitar.

În al treilea rând, sumele în chestiune erau realmente substanțiale. Până în 1953, când Planul Marshall a luat sfârșit, Statele Unite au cheltuit 13 miliarde de dolari, mai mult decât toate ajutoarele internaționale acordate anterior de americani la un loc. Sumele cele mai mari (ca valoare absolută) au revenit Marii Britanii și Franței, dar și mai semnificativ a fost impactul relativ asupra Italiei și beneficiarelor mai mărunte: în primul an de la lansarea Programului

de Reconstrucție Europeană, din iulie 1948 până în iunie 1949, 14% din venitul Austriei provenea din fondurile Marshall. Erau cifre uriașe pentru acea perioadă: în bani lichizi, ERP valora aproximativ 100 de miliarde în dolarii de azi (2004), dar ca procent din produsul național brut american (între 1948 și 1951, ajutorul economic a consumat aproximativ 0,5% din PNB-ul Statelor Unite), Planul Marshall ar costa la începutul secolului XXI 201 miliarde de dolari.

Imediat după discursul lui Marshall, miniștrii de Externe ai Marii Britanii, Franței și Uniunii Sovietice s-au întâlnit la Paris, la sugestia lui Bevin, pentru luarea unei decizii. La 2 iulie, ministrul de Externe sovietic Viaceslav Molotov a părăsit negocierile, iar două zile mai târziu Franța și Marea Britanie au invitat oficial reprezentanții a 22 de țări (excluzând doar URSS și Spania) să discute propunerile. La 12 iulie, 16 state europene au luat parte la aceste dezbateri. Toate (Marea Britanie, Franța, Italia, Belgia, Luxemburg, Olanda, Danemarca, Norvegia, Suedia, Elveția, Grecia, Turcia, Irlanda, Islanda, Austria și Portugalia) aveau să beneficieze de noul plan. În ciuda interesului manifestat de Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Bulgaria și Albania, nici unul din viitoarele state comuniste nu a făcut parte din ERP și nu a primit vreun dolar în urma Planului Marshall.

Merită să ne oprim asupra implicațiilor acestui fapt. A fost mai ușor pentru Truman, anul următor, să obțină aprobarea Congresului pentru ERP în condițiile în care banii erau destinați exclusiv Vestului (cu grecii și turcii ca occidentali onorifici).

Multe se schimbaseră într-un an: Congresul voia să creadă că Planul Marshall reprezenta o barieră economică în calea expansiunii sovietice. Dar în iunie 1947, oferta de ajutor a fost înaintată tuturor țărilor europene, fără deosebire. Stalin și Molotov suspectau, desigur, motivele americanilor (termenii propuși de Marshall erau incompatibili cu economia închisă a Uniunii Sovietice), dar părerile lor nu erau împărtășite de restul Europei de Est, care nu era încă un bloc.

Astfel, ministrul de Externe necomunist la Cehoslovaciei, Jan Masaryk, a acceptat cu entuziasm invitația franco-britanică din 4 iulie. Chiar a doua zi, Klement Gottwald, prim-ministru și lider al Partidului Comunist Cehoslovac, a fost convocat la Moscova și instruit să se prezinte la întâlnirea de la Paris. Dar ordinele erau clare: trebuia să profite de prezența sa la conferință ca să demonstreze „caracterul inacceptabil al planului anglo-francez, să împiedice adoptarea unei decizii unanime și apoi să părăsească dezbaterile, antrenând cât mai mulți reprezentanți ai altor țări".

Patru zile mai târziu, Stalin s-a răzgândit. Lui Gottwald i s-a spus să refuze invitația, contramandând participarea la conferință. Întâlnindu-se cu o delegație a guvernului ceh, din care făcea parte și Masaryk, Stalin a avertizat că „aceasta este o problemă fundamentală, de care depinde prietenia ruso-cehoslovacă. Mergând la Paris, veți arăta că doriți să luați parte la o acțiune menită să izoleze Uniunea Sovietică". A doua zi, guvernul de coaliție ceh a

anunțat conștiincios că nu va trimite nici o delegație la Paris. „Participarea cehoslovacă ar fi interpretată ca o dezmințire a prieteniei cu Uniunea Sovietică și cu restul aliaților noștri. De aceea, guvernul a decis în unanimitate că nu va fi prezent la această conferință."

De ce au cedat cehii? Vecinii lor unguri și polonezi, cârmuiți deja de comuniști sub ochiul grijuliu al Armatei Roșii, nu puteau decât să urmeze „indicațiile" sovietice. Dar în Cehoslovacia, Armata Roșie plecase de mult și comuniștii nu dețineau încă monopolul puterii. Cu toate acestea, Masaryk și colegii lui au cedat la primul semn de nemulțumire din partea lui Stalin. Dacă partidele necomuniste din Cehoslovacia ar fi insistat pentru acceptarea Planului Marshall, ele ar fi avut de partea lor majoritatea populației (inclusiv numeroși comuniști cehi), iar aplicarea voinței lui Stalin ar fi fost mai greu de justificat. În contextul mai larg al politicii de după München, decizia cehă de a înclina spre tabăra sovietică este de înțeles, dar ea a deschis drumul pentru succesul loviturii de stat comuniste de la Praga, șapte luni mai târziu.

Excluderea Cehoslovaciei din programul de ajutor economic a reprezentat pentru țară o catastrofă economică și politică. Același lucru e valabil și pentru „alegerea" impusă tuturor țărilor din Est, și poate mai ales pentru Uniunea Sovietică. Decizia lui Stalin de a sta departe de ERP a fost una dintre marile sale erori strategice. Indiferent de calculele lor secrete, americanii lansaseră oferta pentru toți și nu ar fi putut să nu includă Europa de Est în ERP; consecințele acestui gest ar fi fost incalculabile. Așa, sprijinul economic s-a limitat la Occident și a marcat începutul separării între cele două jumătăți ale continentului.

Planul Marshall a fost gândit de la început ca un ajutor autolimitat. Scopul său, expus chiar de Marshall la Harvard, era „să rupă cercul vicios, redând popoarelor europene încrederea în viitorul economic al țărilor lor și al Europei în ansamblu". În loc să ofere ajutor în bani lichizi, el propunea aprovizionarea gratuită cu bunuri livrate țărilor europene pe baza unor cereri anuale, formulate de fiecare stat beneficiar în cadrul unui plan pe patru ani. Prin vânzare, aceste bunuri aveau să genereze în fiecare țară așa-numitele „fonduri de contrapartidă" în moneda locală, care puteau fi folosite conform acordurilor bilaterale încheiate între Washington și fiecare guvern național. Unele țări au folosit aceste fonduri ca să achite alte importuri; altele, precum Italia, le-au transferat în vistieria națională, ca rezerve pentru necesitățile valutare viitoare.

Acest mod inedit de a furniza sprijin a avut consecințe inovatoare. Programul a obligat guvernele europene să facă planuri anticipate și să calculeze în avans investițiile necesare. Le-a pus condiția să negocieze și să se consulte nu numai cu Statele Unite, ci și între ele, deoarece comerțul și schimburile prevăzute de Plan urmau să se transforme cât mai curând din bilaterale în multilaterale. A constrâns guvernele, firmele și sindicatele să imagineze împreună metode și condiții favorabile pentru creșterea productivității. Mai presus de orice, a blocat întoarcerea la tentațiile care năruiseră economia interbelică: subproducția, protecționismul reciproc

distructiv și colapsul schimburilor comerciale.

Deși administratorii americani ai Planului nu făceau un secret din așteptările lor, ei au lăsat europenilor responsabilitatea de a determina nivelul de ajutor necesar și metodele de distribuție. Obișnuiți cu interesul nedisimulat al americanilor în negocierile bilaterale anterioare pentru împrumuturi, politicienii europeni au fost destul de surprinși. Nedumerirea lor era de înțeles. Americanii înșiși aveau păreri împărțite despre obiectivele Planului. Idealiștii adepți ai politicii New Deal – numeroși în administrațiile americane postbelice – vedeau în el o oportunitate de a reconstrui Europa după chipul Statelor Unite, punând accentul pe modernizare, investiții în infrastructură, productivitate industrială, creștere economică și cooperare între sindicate și patronat. În cadrul „misiunilor de productivitate" finanțate de Planul Marshall, mii de manageri, tehnicieni și sindicaliști au venit în Statele Unite pentru a studia stilul antreprenorial american – cinci mii numai din Franța (un sfert din total), între 1948 și 1952. O sută patruzeci și cinci de „echipe de productivitate europene" au sosit în Statele Unite numai din martie până în iulie 1951, de cele mai multe ori alcătuite din bărbați (rareori femei) care nu puseseră niciodată piciorul în afara Europei. Între timp, entuziaștii susținători ai programului New Deal din structura Organizației pentru Cooperare Economică Europeană (OCEE), înființată în 1948 ca vehicul pentru fondurile ERP, propovăduiau printre colegii lor europeni libertatea comerțului, colaborarea internațională și integrarea interstatală.

Aceste presiuni americane au avut inițial un succes moderat. Cei mai mulți politicieni și planificatori europeni nu erau pregătiți să conceapă planuri grandioase de integrare economică internațională. În această privință, cea mai mare reușită a artizanilor Planului Marshall a fost Uniunea Europeană a Plăților (UEP), propusă în decembrie 1949 și inaugurată un an mai târziu. Obiectivul său modest era să „multilateralizeze" comerțul european, creând un fel de casă de compensații pentru debite și credite în monede europene. Ea trebuia să prevină riscul ca fiecare țară europeană să încerce să pună deoparte dolarii atât de necesari prin restricționarea importurilor din alte țări europene, ceea ce ar fi dăunat, până la urmă, tuturor.

Folosind ca agent Banca Acordurilor Internaționale, statele europene au fost stimulate să solicite linii de credit proporționale cu nevoile lor comerciale. Apoi, în loc să folosească puținii dolari pe care îi aveau, puteau să-și achite plățile printr-un transfer de credit intraeuropean. Nu conta partenerul de afaceri, ci balanța totală a creditelor și debitelor în valute europene. Până în 1958, când a fost desființată, Uniunea Plăților a contribuit discret nu numai la expansiunea constantă a comerțului intraeuropean, ci și la un număr fără precedent de colaborări reciproc avantajoase – finanțate, trebuie amintit, de o infuzie substanțială de dolari americani care a alimentat fondul de credit inițial.

Dintr-un punct de vedere american mai convențional, comerțul liber și avantajele asociate cu acesta constituiau un obiectiv în sine și o justificare

suficientă pentru programul ERP. Grav afectate de criza comerțului și exporturilor în anii 1930, Statele Unite au făcut tot posibilul să-i convingă pe ceilalți că moneda convertibilă și liberalizarea tarifelor vamale erau esențiale pentru reconstrucția postbelică. La fel ca entuziasmul liberalilor englezi pentru liber-schimb înainte de 1914, nici pledoariile americane pentru circulația nestingherită a bunurilor nu erau complet dezinteresate. Totuși, această lipsă de altruism era una temperată de inteligență. La urma urmei, așa cum observase directorul CIA, Allen Dulles, „Planul pleacă de la presupunerea că dorim să sprijinim revirimentul unei Europe care va putea intra în competiție cu noi pe piața mondială și care, exact din această cauză, va fi capabilă să cumpere produsele noastre în cantități substanțiale". În câteva cazuri existau însă și beneficii imediate: în SUA, sprijinul sindicatelor pentru Plan a fost obținut în schimbul promisiunii că toate transporturile de produse din Statele Unite se vor face cu nave americane, încărcate de docheri americani, membri ai sindicatului AFL-CIO. Dar aceasta era una din rarele situații când SUA obținea un avantaj direct și imediat. Dulles avea dreptate: Planul Marshall era de folos Americii fiindcă repunea pe picioare cel mai important partener comercial al său, nu fiindcă transforma Europa într-o anexă imperială.

Însă miza era cu mult mai mare. Chiar dacă nu toată lumea realiza la vremea aceea, în 1947, Europa era pusă în fața unei alegeri. Ea oscila între refacere și colaps, dar întrebarea mai subtilă era dacă nu cumva Europa și europenii pieduseră controlul propriului lor destin, dacă treizeci de ani de conflicte ucigașe nu puseseră soarta continentului în mâinile celor două mari puteri de la fruntarii – SUA și Uniunea Sovietică. Aceasta din urmă se mulțumea să aștepte deznodământul: după cum scrie Kennan în memoriile sale, vălul de frică ce atârna deasupa Europei în 1947 pregătea căderea continentului, aidoma unui fruct copt, în mâinile lui Stalin. Dar pentru strategii americani vulnerabilitatea Europei constituia o problemă, nu o ocazie. Conform unui raport al CIA din aprilie 1947, „cel mai mare pericol pentru securitatea Statelor Unite este posibilitatea unui colaps economic în vestul Europei și venirea la putere a elementelor comuniste".

Un grup special ad-hoc al comitetului ce coordona Departamentele de Stat, de Război și al Marinei prezenta și mai clar pericolul, într-un raport datat 21 aprilie 1947: „Este important să păstrăm în mâini prietene zonele care conțin sau protejează surse de metale, petrol și alte resurse naturale, care conțin obiective tactice sau zone situate strategic, care au potențial industrial substanțial, care posedă efective civile și militare organizate în număr semnificativ sau care, din motive politice sau psihologice, pot ajuta SUA să exercite o mai mare influență pentru stabilitate mondială, securitate și pace". Acesta este contextul mai larg al Planului Marshall – un peisaj politic și militar în care interesele americane erau indisolubil legate de cele ale unui subcontinent european fragil și bolnav.

Cei mai informați destinatari europeni ai ajutorului american, în special Bevin și Georges Bidault, omologul său de la ministerul de Externe francez, au

înțeles foarte bine acest lucru. Dar interesul pentru Programul de Reconstrucție Europeană și aplicațiile sale variau, desigur, considerabil de la o țară la alta. În Belgia, care avea probabil cel mai puțin nevoie de asistența americană, se poate ca Planul Marshall să fi avut chiar un impact negativ pe termen lung, fiindcă a dat guvernului posibilitatea să investească masiv în industrii tradiționale cu impact electoral ridicat, cum ar fi extragerea cărbunelui, fără a contabiliza costurile de lungă durată.

În cele mai multe cazuri însă, Planul a fost aplicat așa cum fusese conceput. În primul an, ajutorul primit de Italia a fost folosit în mare parte pentru importuri urgente de cărbune și cereale și pentru consolidarea sectoarelor aflate în criză, precum industria textilă. Mai târziu însă, 90% din fondurile de contrapartidă italiene au fost direcționate spre investiții tehnologice, energie, agricultură și rețeaua de transport. De fapt, sub Alcide De Gasperi și creștin-democrați, planificarea economică în Italia la sfârșitul anilor 1940 semăna mai degrabă cu cea est-europeană, producția de bunuri de consum fiind în mod deliberat defavorizată, consumul alimentar menținut la nivelul de dinainte de război și resursele deturnate către dezvoltarea infrastructurii. Îngrijorați, observatorii americani s-au străduit inutil să încurajeze guvernul să introducă impozite progresive, să relaxeze politica de austeritate și să permită scăderea rezervelor valutare, pentru a evita declanșarea recesiunii economice. Aici, ca și în Germania de Vest, planificatorii americani ar fi dorit să vadă o politică economică și socială mai de centru, nu tradiționala politică deflaționistă.

În Franța, ajutorul economic i-a ajutat pe planificatorii autohtoni să-și atingă obiectivele. Cum recunoștea mai târziu Pierre Uri, unul dintre asociații lui Monnet, „ne-am folosit de americani ca să impunem guvernului francez ceea ce consideram necesar", ignorând dorința de liberalizare a americanilor, dar răspunzând cu entuziasm presiunilor Statelor Unite de a investi și moderniza. Dolarii ERP (1,3 miliarde în 1948–1949 și încă 1,6 miliarde în următorii trei ani) au finanțat aproape 50% din investițiile franceze în domeniul public, în cadrul Planului Monnet de la începutul anilor 1950; fără ei, țara n-ar fi ieșit niciodată la liman. Ironia este că tocmai în Franța Planul Marshall a suscitat cele mai acerbe critici. La mijlocul anilor 1950, numai unul din trei adulți francezi auzise de el, iar dintre aceștia, 64% îl declarau „nefast" pentru țară!

Percepția defavorabilă a Planului în Franța reprezenta un succes de imagine pentru comuniștii francezi, poate cel mai mare pe care l-au repurtat********. În Austria, comuniștii locali – sprijiniți de forțele sovietice care ocupau încă porțiunea estică a țării – nu au reușit să știrbească popularitatea americanilor și a ajutorului oferit de aceștia: el însemna hrană pentru populație, iar asta era cel mai important. În Grecia, situația era și mai limpede. Pe fondul unui război civil brutal, ajutorul Marshall, oferit țării în aprilie 1948, a însemnat pasul de la sărăcie la supraviețuire. Cele 649 de milioane de dolari oferite Greciei prin ERP i-au salvat pe refugiați, stăvilind foametea și boala: simplul fapt că fermierii săraci au primi catâri a scăpat de la

moarte mii de familii de țărani. În 1950, Planul Marshall furniza Greciei jumătate din PNB.

Cât succes a avut Programul de Reconstrucție Europeană? Europa de Vest s-a refăcut într-adevăr, și asta exact în perioada Planului Marshall (1948–1951). În 1949, producția industrială și cea agricolă a Franței depășeau amândouă, pentru prima oară, nivelul din 1938. După același criteriu, un progres economic susținut s-a înregistrat în Olanda în 1948, în Italia și Austria în 1949, iar în Grecia și RFG în 1950. Dintre țările care au fost victimele ocupației, numai Belgia, Danemarca și Norvegia s-au refăcut mai devreme (în 1947). Din 1947 până în 1951, media produsului național brut din Europa Occidentală a crescut cu 30%.

Pe termen scurt, contribuția esențială a Planului la reconstrucție a fost, cu siguranță, aportul de credite în dolari. Acestea au compensat deficitele comerciale, facilitând importul pe scară largă de materii prime indispensabile și ajutând astfel Europa să depășească momentul critic din 1947. Patru cincimi din grâul consumat de europeni în perioada 1949-1951 provenea din zone în care circula dolarul. În lipsa ajutorului Marshall, e greu de înțeles cum ar fi fost depășită penuria de combustibil, de alimente și de bumbac fără a provoca o criză politică. Fiindcă economiile vest-europene ar fi continuat cu siguranță să se dezvolte și fără sprijin american, dar numai înăbușind cererea locală, reducând serviciile sociale recent introduse și înrăutățind și mai mult nivelul de trai.

Era un risc pe care cele mai multe guverne alese nu voiau să și-l asume. În 1947, guvernele de coaliție din Occident nu aveau altă ieșire și erau perfect conștiente de acest lucru. Privind în urmă, e ușor să vedem că Planul Marshall „nu a făcut decât" să remedieze blocajul iscat dintr-un exces de cerere, că noua abordare de la Washington a soluționat o criză „temporară" a dolarului. Dar în 1947 nimeni nu bănuia că deficitul de 4,6 miliarde de dolari era „temporar". Și cine poate băga mâna în foc că el nu ar fi împins fragilele democrații europene într-un hău fără fund? Chiar dacă Programul de Reconstrucție Europeană nu a făcut decât să ofere un răgaz, el a reprezentat o contribuție crucială, fiindcă exact asta îi lipsea Europei: timpul. Planul Marshall era un program economic, dar el a prevenit o criză politică.

Beneficiile pe termen lung ale Planului Marshall sunt greu de evaluat. Unii au fost dezamăgiți de aparentul eșec al americanilor, care nu i-au convins pe europeni să adopte planificarea în măsura sperată inițial. Și e adevărat că obiceiurile și instituțiile colaborative dobândite de europeni se datorează doar indirect – sau deloc – eforturilor americane în acest sens. Dar în lumina trecutului recent al Europei, chiar și cel mai mic pas în această direcție reprezenta un progres; invitația lui Marshall a avut cel puțin meritul de a obliga statele europene, toate la fel de suspicioase, să stea la masa tratativelor pentru a-și coordona răspunsurile – ceea ce a adus și alte puneri de acord.

The Times nu se înșela foarte mult când afirma, într-un editorial din 3 ianuarie 1949, că „dacă e să comparăm eforturile de cooperare făcute anul

trecut cu naționalismul economic intens din anii interbelici, se poate spune că Planul Marshall a deschis o eră nouă, plină de speranță, în istoria europeană".

Adevăratele beneficii au fost de natură psihologică. Aproape că s-ar putea spune că Planul Marshall i-a ajutat pe europeni să-și depășească complexele. I-a determinat să renunțe definitiv la moștenirea șovinismului, crizei și soluțiilor autoritare. A transformat coordonarea politicilor economice dintr-o raritate într-un procedeu curent. A făcut ca practicile monetare și comerțul de tip să-moară-și-capra-vecinului din anii 1930 să pară mai întâi imprudente, apoi inutile și în cele din urmă absurde.

Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil dacă Planul Marshall ar fi fost prezentat ca un model de „americanizare" a Europei. Dimpotrivă, europenii din acea perioadă erau atât de conștienți de dependența lor umilitoare de ajutorul și protecția Statelor Unite, încât o presiune nedelicată din partea americanilor ar fi fost dezastruoasă din punct de vedere politic. Permițând guvernelor europene să adopte strategii care erau rodul compromisurilor și experiențelor locale și evitând standardizarea programelor de reconstrucție, Washingtonul a renunțat, de fapt, la o parte din speranțele sale de integrare a Vestului, cel puțin pe termen scurt.

Fiindcă ERP nu a fost parașutat în vid. Europa Occidentală a putut profita de ajutorul american pentru că era, de secole, o regiune cu proprietate privată, economie de piață și (cu excepția anilor din urmă) entități politice stabile. Dar tocmai din acest motiv, Europa de Vest trebuia să se conducă singură și nu putea renunța la această poziție. După cum constata diplomatul britanic Oliver Franks, „Planul Marshall a pus dolarii americani în mâinile europenilor, care au cumpărat cu ei uneltele reconstrucției". Restul – monede convertibile, relații bune de lucru, bugete echilibrate și liberalizarea comerțului – depindea numai de europeni.

Comparația inevitabilă nu se face însă între viziunea americană și practicile europene, ci între anii 1945 și 1918. În mai multe privințe decât ne amintim, cele două ere postbelice semănau izbitor. În anii 1920, americanii îi încurajau deja pe europeni să adopte tehnici de producție și relații de lucru americane. În anii 1920, numeroși observatori din SUA vedeau salvarea Europei în integrarea economică și investiția în capital. Și tot în anii 1920, europenii priveau și ei peste Atlantic, căutând soluții de viitor și sprijin practic pentru prezent.

Marea diferență este că, după Primul Război Mondial, Statele Unite au oferit doar împrumuturi, nu ajutoare, iar acestea erau în general furnizate prin piața de capital privat. Erau, prin urmare, scumpe și acordate pe termen scurt. Când a trebuit să fie returnate, la începutul *Marii Crize*, efectul a fost dezastruos. În această privință, contrastul e izbitor: după bâlbele inițiale din 1945–1947, factorii de decizie americani au făcut efortul să nu repete greșelile din cealaltă eră postbelică. Planul Marshall este deosebit de important nu numai prin ceea ce a realizat, ci și prin erorile pe care le-a evitat.

Rămânea însă o problemă europeană pe care Programul de Reconstrucție

nu putea nici să o rezolve, nici să o ignore, și de care depindea totul: *problema germană*. Fără renașterea germană, planificarea franceză nu ducea nicăieri: Franța voia să folosească fondurile de contrapartidă ale Planului Marshall pentru a construi oțelării gigantice în Lorena, dar, fără cărbunele german, acestea erau inutile. Degeaba aveai fonduri Marshall cu care să cumperi cărbune german, dacă nu *exista* cărbune. În primăvara anului 1948, producția industrială a Germaniei era încă la jumătatea celei din 1936. Economia britanică nu avea cum să se remonteze când țara cheltuia sume fără precedent (317 milioane de dolari numai în 1947) doar pentru a asigura subzistența populației neajutorate din zona sa de ocupație în nord-vestul Germaniei. Economiile comerciale ale Țărilor de Jos și Danemarcei erau muribunde fiindcă germanii nu puteau să le cumpere produsele.

Logica Planului Marshall impunea ridicarea tuturor restricțiilor asupra producției vest-germane, pentru ca țara să-și poată aduce contribuția crucială la economia europeană. Secretarul de stat american a anunțat clar de la început că Planul punea capăt speranțelor francezilor de a primi reparații de război de la nemți: scopul său era dezvoltarea și integrarea Germaniei, nu transformarea ei într-un paria aservit. Pentru a evita repetarea tragică a evenimentelor din anii 1920 – când tentativa eșuată de a obține reparații de război de la o Germanie distrusă a provocat, până la urmă, nesiguranța Franței, resentimentele Germaniei și ascensiunea lui Hitler –, americanii și aliații lor au conceput Planul Marshall ca pe o parte dintr-un acord politic mai amplu, în care francezii și nemții deopotrivă găseau avantaje reale și durabile. Nu era un mister: rezolvarea situației din Germania era cheia viitorului politic al Europei, lucru la fel de evident pentru Moscova ca și pentru Paris, Londra și Washington. Dar forma concretă a acestui acord era aprig controversată.

Capitolul 4
Un acord imposibil

Cei care încă nu se născuseră vor înțelege mai greu în ce măsură politica europeană din anii de după război era dominată de teama unei resurecții germane și hotărâtă să o împiedice cu orice preț.

Sir Michael Howard

Nu vă faceți iluzii: toată zona Balcanilor, cu excepția Greciei, va fi bolșevizată, iar eu nu pot să împiedic acest lucru. Și nici pentru Polonia nu pot face nimic.

Winston Churchill (ianuarie 1945)

Îmi amintea de despoții din vremea Renașterii – fără principii, fără metode, dar și fără vorbe goale – întotdeauna „da" sau „nu", deși puteai conta pe el numai la „nu".

Clement Attlee despre Stalin

În numai cinci ani, am dobândit un formidabil complex de inferioritate.

Jean-Paul Sartre (1945)

„Nimeni pe lumea asta nu poate să înțeleagă ce simt europenii față de germani până nu vorbește cu belgienii, cu francezii sau cu rușii. Pentru ei, singurul neamț bun e neamțul mort." Autorul acestor cuvinte, consemnate în 1945 într-un jurnal, era Saul K. Padover, psihologul din armata americană cu care ne-am întâlnit în capitolul III. Orice relatare a scindării Europei după război trebuie să țină cont de această observație. În Europa, scopul celui de-al Doilea Război Mondial a fost îngenuncherea Germaniei; orice alt considerent era minor câtă vreme lupta continua.

În timpul războiului, principala grijă a Aliaților a fost să se susțină unii pe alții. Americanii și britanicii erau permanent îngrijorați că Stalin ar putea încheia pace separată cu Hitler, mai ales din clipa în care Uniunea Sovietică a recuperat teritoriul pierdut după iunie 1941. Stalin, pe de altă parte, vedea în deschiderea cu întârziere a celui de-al doilea front (vestic) o stratagemă a Aliaților, pentru a istovi Rusia și a profita apoi de sacrificiile sale. Pacturile și acordurile dinainte de război ofereau fiecărei părți dovada neseriozității celeilalte; singurul lucru care le unea era inamicul comun.

Această suspiciune reciprocă explică acordurile din timpul războiului și

înțelegerile la care au ajuns cele trei mari guverne aliate. La Casablanca, în ianuarie 1943, s-a convenit că războiul european nu va lua sfârșit înainte de capitularea necondiționată a Germaniei. La Teheran, unsprezece luni mai târziu, Cei Trei (Stalin, Roosevelt și Churchill) au stabilit în principiu viitoarea dezintegrare a Germaniei, întoarcerea la așa-zisa „Linie Curzon"******** între Polonia și URSS, recunoașterea autorității lui Tito în Iugoslavia și accesul Uniunii Sovietice la Marea Baltică prin Königsberg, port al fostei Prusii Orientale.

Beneficiarul evident al acestor acorduri era Stalin, ceea ce părea logic, din moment ce Armata Roșie avea de departe rolul cel mai important în lupta cu Hitler. Din același motiv, când Churchill a negociat cu Stalin la Moscova, în octombrie 1944, celebrul „acord procentual", el nu făcea decât să cedeze dictatorului sovietic teritorii pe care acesta avea să pună mâna oricum. În acest acord, schițat în grabă de Churchill și întins peste masă lui Stalin, care „a bifat cu un creion albastru ", controlul asupra Iugoslaviei și Ungariei era împărțit în mod egal între cele două puteri, 90% din România și 75% din Bulgaria intrau sub influența Uniunii Sovietice, iar Grecia era în proporție de 90% „britanică".

Trei remarci se impun în legătură cu această „înțelegere" secretă. În primul rând, procentele pentru România și Ungaria erau absolut arbitrare: adevărata problemă o constituiau Balcanii. În al doilea rând, ambele părți au respectat înțelegerea în linii mari, după cum vom vedea. În al treilea rând, oricât de crudă le-ar putea părea această observație țărilor în cauză, acordul nu însemna mare lucru. E valabil și pentru discuțiile de la Ialta din februarie 1945. „Ialta" e sinonimă, în vocabularul politic central-european, cu trădarea Occidentului: momentul în care Aliații vestici au abandonat Polonia și celelalte state dintre Rusia și Germania.

În realitate, Ialta nu a contat prea mult. Desigur, toți Aliații semnaseră Declarația privind Eliberarea Europei: „Ca să creeze condițiile necesare pentru exercitarea acelor drepturi [democratice], cele trei guverne, în colaborare, îi vor sprijini pe locuitorii oricărui stat european eliberat sau fost membru al Axei" să formeze guverne reprezentative, să faciliteze alegeri libere etc. Cinismul postbelic al Uniunii Sovietice în privința acestui angajament va fi reproșat Vestului de reprezentanții mânioși (pe bună dreptate) ai națiunilor captive. Însă tot ce s-a decis la Ialta fusese deja convenit la Teheran sau în altă parte.

Tot ce se poate spune despre Ialta este că reprezintă un caz frapant de neînțelegere, mai ales în cazul lui Roosevelt, victimă a propriilor iluzii. Fiindcă, în acel moment, Stalin nu mai avea nevoie de permisiunea Occidentului pentru a face tot ce poftea în estul Europei; britanicii, cel puțin, au înțeles perfect acest lucru. Teritoriile estice cedate lui Stalin prin protocoalele secrete ale pactelor sovieto-naziste din 1939 și 1940 se găseau din nou în mâinile Uniunii Sovietice: când a avut loc întâlnirea de la Ialta (4–11 februarie 1945), „Comitetul Lublin" (comuniștii polonezi care au sărit din trenul de aprovizionare al Armatei Roșii direct la cârma Poloniei) era deja instalat la

Varșovia********.

De fapt, Ialta lăsa deoparte problema cea mai importantă – viitorul Germaniei – tocmai pentru că era un aspect atât de important și de sensibil. E puțin probabil că liderii occidentali ar fi obținut termeni mai buni de la Stalin în aceste ultime luni de război, chiar dacă le-ar fi trecut prin cap să negocieze. Singura speranță a polonezilor și a celorlalți era ca Stalin să fie generos cu ei, în schimbul bunăvoinței occidentalilor. Însă aceasta era garantată; multă vreme după înfrângerea lui Hitler, Aliații vestici au căutat cooperarea lui Stalin, nu invers. Uniunea Sovietică trebuia menținută în război împotriva Germaniei (apoi, cum se presupunea pe atunci, împotriva Japoniei); problema Europei Centrale putea fi rezolvată pe timp de pace. De n-ar fi fost așa, Churchill și Roosevelt ar fi protestat mai vehement în august 1944, când 200 000 de polonezi au fost uciși de nemți în cursul unei revolte disperate la Varșovia, în timp ce Armata Roșie privea liniștită de pe celălalt mal al Vistulei.

Poate că liderii vestici nu considerau, precum Stalin, că Armata de Interior poloneză era „o mână de aventurieri și criminali avizi de putere", dar nu aveau de gând să-l contrarieze pe aliatul lor militar cel mai important la numai șase săptămâni după debarcarea în Normandia. Pentru polonezi, era astfel trădat însuși scopul războiului: la urma urmei, Franța și Marea Britanie îi declaraseră război lui Hitler în septembrie 1939 pe motiv că agresase Polonia. Dar pentru Aliații occidentali era evident că lui Stalin trebuie să i se dea mână liberă în Est. Obiectivul războiului era înfrângerea Germaniei.

Acesta a rămas, până în ultima clipă, impulsul primordial. În aprilie 1945, când Germania era practic învinsă, Roosevelt declara că „atitudinea noastră trebuie să fie una de deliberare și amânare a deciziei finale" în privința aranjamentelor postbelice pentru Germania. Poziție adoptată din motive temeinice: ajungerea la un acord în chestiunea germană avea să se dovedească teribil de dificilă, după cum remarcau deja observatorii cei mai fini; era de preferat să se mențină cât mai mult timp cu putință alianța antigermană care unise marile puteri în timpul războiului. Cu toate acestea, forma Europei postbelice a fost determinată în primul rând nu de înțelegerile și acordurile din timpul războiului, ci de poziția armatelor de ocupație în momentul capitulării Germaniei. Când Molotov și-a exprimat dubiile asupra termenilor din bine intenționata Declarație pentru Eliberarea Europei, Stalin i-a explicat: „Putem să-i respectăm în felul nostru. Importantă este corelarea puterilor".

În sud-estul Europei, războiul se terminase la sfârșitul anului 1944, iar forțele sovietice controlau pe deplin nordul Balcanilor. Până în mai 1945, în Europa Centrală și de Est, Armata Roșie eliberase și reocupase Ungaria, Polonia și cea mai mare parte din Cehoslovacia. Trupele sovietice trecuseră prin Prusia și ajunseseră în Saxonia. În vest, unde americanii și britanicii duceau practic două războaie separate în nord-vestul și, respectiv, sud-vestul Germaniei, Eisenhower *ar fi putut* intra în Berlin înaintea rușilor, dar nu a fost încurajat în acest sens de la Washington. Lui Churchill îi surâdea un asalt vestic al Berlinului, dar Roosevelt lua în calcul atât temerile generalilor săi

privind posibilele pierderi omenești (o cincime din pierderile umane ale armatei americane în al Doilea Război Mondial se înregistraseră numai la bătălia din Ardeni, în iarna precedentă), cât și interesul lui Stalin pentru capitala Germaniei.

Prin urmare, în Germania și în Cehoslovacia (unde armata americană a avansat inițial până la 27 de kilometri de Praga și a eliberat regiunea Pilsen din vestul Boemiei numai pentru a o ceda în scurt timp Armatei Roșii), linia ce separa viitoarea Europă „Vestică" de cea „Estică" a picat mai la vest decât sugera rezultatul luptelor. Dar numai cu puțin: oricât ar fi avansat generalul Patton sau generalul Montgomery, rezultatul final nu ar fi fost foarte diferit. Între timp, la 2 mai 1945, Armata Iugoslavă de Eliberare Națională și Armata a VIII-a Britanică au ajuns față în față la Trieste, trasând prin cel mai cosmopolit dintre orașele Europei Centrale o linie care avea să devină prima frontieră reală a Războiului Rece.

Desigur, Războiul Rece „oficial" nu era încă o realitate. Dar, în anumite privințe, începuse cu mult înainte de mai 1945. Cu un inamic comun de talia Germaniei, era ușor să uiți disputele și antagonismele ce separau Uniunea Sovietică de aliații săi militari. Dar ele nu dispăruseră. Patru ani de cooperare nesigură într-o luptă pe viață și pe moarte cu dușmanul comun nu puteau șterge treizeci de ani de suspiciune reciprocă. Adevărul e că, în Europa, Războiul Rece a început nu după al Doilea Război Mondial, ci după primul.

Acest lucru era foarte clar în Polonia, care a dus o luptă disperată cu noua Uniune Sovietică în 1920; în Marea Britanie, unde Churchill și-a clădit reputația interbelică în parte pe „spaima roșie" de la începutul anilor 1920 și pe tema antibolșevismului; în Franța, unde anticomunismul a fost atuul dreptei pe plan intern, din 1921 până la invazia germană din mai 1940; în Spania, unde Stalin și Franco deopotrivă aveau interes să exagereze importanța comunismului în războiul civil; și, se înțelege, mai ales în Uniunea Sovietică, unde monopolul stalinist al puterii și epurările sângeroase ale criticilor partidului se bazau pe afirmația că Occidentul și aliații săi locali complotează pentru a submina URSS și a distruge experimentul comunist. Anii 1941-1945 au fost doar un interludiu în lupta internațională dintre democrațiile occidentale și totalitarismul sovietic, o luptă ale cărei contururi au fost mascate, dar nu modificate fundamental, de amenințarea comună: fascismul și nazismul în ascensiune în inima continentului.

În 1941, Germania a reușit să unească din nou Rusia și Vestul, așa cum făcuse și înainte de 1914. Dar alianța era condamnată din start. Între 1918 și 1934, strategia sovietică în centrul și vestul Europei – scindarea stângii, încurajarea subversiunii și protestelor violente – a creionat un „bolșevism" esențialmente ostil și străin. Patru ani de alianțe dificile și controversate de tip „Front Popular" au atenuat întru câtva această impresie, în ciuda proceselor și execuțiilor în masă din aceeași perioadă în URSS. Dar Pactul Molotov-Ribbentrop din august 1939 și ajutorul dat de Stalin lui Hitler pentru dezmembrarea vecinilor comuni în anul următor au subminat considerabil

avantajul propagandistic câştigat în anii Frontului Popular. Numai eroismul Armatei Roşii şi al cetăţenilor sovietici între 1941 şi 1945, juxtapus crimelor fără precedent ale naziştilor, a reuşit să risipească vechile amintiri.

Cât despre Soviete, ele nu au abandonat nici o clipă neîncrederea faţă de Occident – suspiciune apărută înainte de 1917 şi alimentată de intervenţia militară vestică în timpul războiului civil din 1917–1921, de excluderea Uniunii Sovietice din instituţiile internaţionale în următorii cincisprezece ani, de bănuiala (fondată) că mulţi lideri occidentali, dacă ar fi avut de ales, îi preferau pe fascişti comuniştilor şi de intuiţia că Franţa şi Marea Britanie nu s-ar fi supărat dacă Uniunea Sovietică şi Germania nazistă s-ar fi implicat într-un conflict reciproc distructiv. Chiar şi după ce s-a încheiat alianţa militară, iar interesul comun a devenit clar, gradul de suspiciune reciprocă rămânea frapant: serviciile de spionaj din Vest şi Est au schimbat extrem de puţine informaţii în timpul războiului.

Destrămarea alianţei militare şi împărţirea ulterioară a Europei nu s-au produs, aşadar, din greşeală, din interes sau conform unor planuri diabolice: ele erau doar rodul istoriei. Înainte de al Doilea Război Mondial, relaţiile dintre SUA şi Marea Britanie, pe de o parte, şi URSS pe de alta fuseseră mereu tensionate. Diferenţa era că nici unul dintre state nu răspundea pentru mari fâşii din continentul european. În plus, fuseseră ţinute la distanţă, printre altele, de prezenţa Franţei şi a Germaniei. Dar, după umilirea Franţei în 1940 şi zdrobirea Germaniei cinci ani mai târziu, totul se schimbase. Era foarte probabil, dar nu inevitabil, ca Războiul Rece să continue în Europa. Decisive au fost nevoile şi scopurile în ultimă instanţă incompatibile ale diverselor părţi interesate.

Datorită agresiunii germane, Statele Unite erau acum, pentru prima oară, o forţă în Europa. Era limpede, chiar şi pentru cei fascinaţi de izbânzile Armatei Roşii, că americanii aveau o putere covârşitoare. Produsul naţional brut american se dublase în timpul războiului şi, în primăvara anului 1945, America se putea lăuda cu jumătate din capacitatea de producţie mondială, cel mai mare surplus alimentar şi, practic, toate rezervele financiare internaţionale. Statele Unite înrolaseră pentru lupta cu Axa 12 milioane de oameni, iar în momentul capitulării Japoniei, flota americană era mai mare decât toate celelalte din lume la un loc. Cum aveau să-şi folosească Statele Unite puterea? La sfârşitul Primului Război Mondial, Washingtonul alesese să n-o exercite – dar după al doilea? Ce voia America?

În privinţa Germaniei – 85% din efortul de război al americanilor fusese direcţionat împotriva acestei ţări –, planurile iniţiale erau severe. O directivă a Statului-Major Interarme (*Joint Chiefs of Staff*), JCS 1067, i-a fost prezentată preşedintelui Truman la 26 aprilie 1945, la două săptămâni după moartea lui Roosevelt. Reflectând printre altele vederile lui Henry Morgenthau, ministrul american de Finanţe, ea recomanda:

„Trebuie să li se aducă la cunoştinţă germanilor că războiul nemilos dus de

țara lor și rezistența fanatică a naziștilor au distrus economia germană, provocând inevitabil suferință și haos, și că germanii nu pot fi exonerați: toate acestea li s-au întâmplat din vina lor. Germania nu va fi ocupată în scopul eliberării, ci ca o națiune inamică înfrântă". Sau, cum spunea Morgenthau însuși, „e vital ca fiecare persoană din Germania să înțeleagă că, de această dată, Germania e învinsă".

Pe scurt, ideea era să se evite una dintre erorile majore ale Tratatului de la Versailles: germanii nu fuseseră obligați să conștientizeze amploarea păcatelor lor și nenorocirea care se abătuse asupra lor. Inițial, logica americană în chestiunea germană era așadar demilitarizarea, denazificarea și dezindustrializarea – urmărindu-se privarea Germaniei de resursele militare și economice și reeducarea populației. Măsuri puse în practică, măcar parțial: Wehrmachtul a fost dizolvat oficial la 20 august 1946; au fost create programe de denazificare, mai ales în zona de ocupație americană, cum am văzut în capitolul II; producția industrială germană a fost drastic limitată (în special producția de oțel, conform Planului pentru Nivelul Economiei Postbelice din martie 1946). Dar, de la început, „strategia Morgenthau" a fost criticată viguros chiar în sânul administrației americane. La ce folosea o Germanie (controlată de americani) redusă la starea preindustrială? Cea mai mare parte a terenului agricol german se afla acum sub control sovietic sau fusese transferat Poloniei. Între timp, Germania de Vest era potopită de refugiați flămânzi și dezmoșteniți. Restricțiile asupra dezvoltării urbane sau industriale puteau menține Germania în prostrație, dar nu o puteau hrăni sau reconstrui. Această sarcină, deloc neglijabilă, revenea ocupanților victorioși. Mai devreme sau mai târziu, ei aveau să transfere această responsabilitate asupra germanilor înșiși, moment în care vor *trebui* lăsați să-și reclădească economia.

La aceste preocupări, criticii americani ai radicalei soluții inițiale adăugau încă o observație. Nu era rău să le bagi nemților în cap că luaseră bătaie, dar dacă nu li se oferea și speranța unui viitor mai bun, rezultatul ar fi fost același ca în trecut: o națiune îngenuncheată, plină de resentimente, vulnerabilă la demagogia de stânga sau de dreapta. Cum îi spunea lui Truman, în 1946, fostul președinte Herbert Hoover, „poți avea răzbunare sau pace, dar nu pe amândouă". Dacă balanța s-a înclinat mai mult spre „pace" în tratamentul aplicat de americani Germaniei, aceasta se datorează în mare măsură deteriorării treptate a relațiilor sovieto-americane.

Într-un cerc restrâns de inițiați de la Washington, a fost clar de la început că interesele sovietice și americane divergente vor duce la conflict și că soluția prudentă pentru problemele postbelice ar putea fi existența unor zone de influență clar delimitate. George Kennan era de această părere. „De ce – scria el la 26 ianuarie 1945 – n-am putea face un compromis convenabil și fără echivoc cu URSS? Să împărțim clar Europa în sfere de influență – noi nu ne băgăm în sfera rușilor și nici ei în a noastră, iar în zona de acțiune care ne rămâne, oricât de mică, am putea măcar [încerca] să refacem existența, după război, pe o bază stabilă și demnă."

Șase săptămâni mai târziu, ambasadorul american la Moscova, Averell Harriman, îi sugera președintelui Roosevelt o atitudine mai pesimistă și implicit belicoasă față de acțiunile sovietice în estul Europei: „Dacă nu dorim să vedem Europa invadată de barbari în secolul XX și violența întinzându-se mai departe în Est, trebuie să găsim o cale pentru a pune capăt politicii abuzive a Uniunii Sovietice… Dacă nu ne ocupăm de aceste probleme *acum*, următoarea generație va trăi în epoca sovietică".

Deși difereau implicit în răspunsurile propuse la acțiunile sovietice, Harriman și Kennan erau perfect de acord asupra a ceea ce făcea Stalin. Alți lideri erau însă mult mai optimiști, și nu doar în primăvara anului 1945. Charles Bohlen, diplomatul american căruia Kennan îi adresa scrisoarea citată mai sus, credea în posibilitatea unui aranjament postbelic bazat pe cooperarea între marile puteri și pe principii generice de autodeterminare. Conștient de necesitatea cooperării cu URSS pentru soluționarea problemei germane, Bohlen și alții – precum secretarul de stat James Byrnes – își puneau speranțele în ocupația militară de către Aliați a statelor din fosta Axă și a sateliților lor, combinată cu alegeri libere în spiritul înțelegerii de la Ialta. Abia mai târziu (când au observat manevrele puterii sovietice în cadrul Comisiilor Aliate de Control, mai ales în România și Bulgaria) au acceptat și ei incompatibilitatea de obiective dintre SUA și URSS, împărtășind în cele din urmă preferința lui Kennan pentru sfere separate și *realpolitik*.

La început, un motiv de optimism era opinia generală potrivit căreia Stalin nu avea nici un interes să provoace o confruntare. În iunie 1946, generalul Eisenhower le spunea președintelui Truman și Statului-Major Interarme: „Nu cred că Roșii vor război. Cu ce s-ar alege dintr-un conflict armat? Nu pot asimila mai mult decât au câștigat deja". Într-un oarecare sens, Eisenhower avea dreptate: Stalin nu se pregătea de război cu SUA (deși concluzia care se putea trage de aici – că avea interes să coopereze pe deplin cu foștii săi aliați – era mai puțin adevărată). Statele Unite, care dețineau monopolul armei atomice, nu aveau nimic de pierdut dacă menținеau comunicarea cu URSS și căutau soluții reciproc avantajoase la problemele comune.

Un alt element al politicii americane imediat după război a fost crearea de noi instituții internaționale, cu dorința sinceră ca ele să fie un succes. Dintre ele, cea mai cunoscută este Organizația Națiunilor Unite, a cărei Cartă a fost ratificată la 24 octombrie 1945 și a cărei Adunare Generală s-a întrunit pentru prima oară în ianuarie 1946; însă, pentru politicienii vremii, mai importante erau probabil agențiile financiare și economice și acordurile asociate cu „Bretton Woods".

Pentru americani, criza europeană și mondială începuse cu dezastrul economic din perioada interbelică. Întoarcerea la zilele triste din septembrie 1931, când sistemul monetar de după Primul Război Mondial s-a prăbușit, se putea evita numai dacă valutele erau convertibile, iar țările beneficiau reciproc de dezvoltarea comerțului. Conduși de Maynard Keynes – sufletul întâlnirii de la centrul de conferințe Bretton Woods din New Hampshire, în iulie 1944 –,

economiștii și oamenii politici au căutat o alternativă la sistemul financiar internațional din perioada antebelică: mai puțin rigid și deflaționist decât etalonul aur, dar mai stabil și mai reciproc benefic decât regimul valutar cu rată flotantă. Oricare ar fi fost acest nou regim, susținea Keynes, urma să aibă nevoie de un fel de bancă internațională, care să funcționeze precum banca centrală a unei economii naționale: să mențină o rată de schimb fixă și, în același timp, să încurajeze și să faciliteze tranzacțiile de valută.

Aceasta a fost concluzia de la Bretton Woods. A fost creat (cu bani americani) un Fond Monetar Internațional, „pentru a facilita dezvoltarea și creșterea echilibrată a comerțului internațional" (Articolul I). Consiliul Executiv inițial, modelat după Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite, era alcătuit din reprezentanții Statelor Unite, Marii Britanii, Franței, Chinei și Uniunii Sovietice. Propunerea de a înființa o Organizație Internațională a Comerțului se va materializa în 1947, sub forma Acordului General pentru Tarife și Comerț, devenit mai târziu Organizația Mondială a Comerțului. Membrii au stabilit tarife vamale și alte concesii pentru partenerii comerciali, formulând coduri comerciale și proceduri de soluționare a disputelor și încălcărilor de contract. Toate acestea reprezentau o schimbare dramatică față de abordările „mercantiliste" anterioare și erau menite, în timp, să inaugureze noua eră a comerțului liber.

Scopurile și instituțiile stabilite la Bretton Woods, printre care și o nouă Bancă Mondială, implicau o intervenție externă fără precedent în practicile naționale. Mai mult, valutele urmau să devină convertibile, condiție necesară pentru un comerț internațional viabil și previzibil, pe baza raportului față de dolarul american. În practică nu a fost simplu; atât Marea Britanie, cât și Franța s-au opus convertibilității: britanicii din cauza „zonei sterline"******** protejate și a unei economii postbelice șubrede, francezii din cauza vechii obsesii a „francului puternic" și din dorința de a menține rate de schimb diferite pentru varii sectoare și produse, relicvă neocolbertiană a unei lumi de mult apuse. Convertibilitatea totală s-a realizat abia peste mai bine de un deceniu, când francul și lira sterlină s-au alăturat, în fine, sistemului Bretton Woods în 1958, respectiv 1959 (le vor urma marca germană în mai 1959 și lira italiană în ianuarie 1960).

Așadar sistemul financiar postbelic a fost edificat în timp. Participanții la Bretton Woods anticipaseră că, până la sfârșitul anilor 1940, va exista o convertibilitate internațională universală, dar nu au luat în calcul consecințele economice și politice ale Războiului Rece (sau măcar ale Planului Marshall). Cu alte cuvinte, idealurile creatorilor de noi instituții presupuneau o eră a stabilității și cooperării internaționale din care toți ar fi avut de câștigat. Inițial, sistemul financiar propus la Bretton Woods includea URSS, care avea să fie al treilea cotizant, ca mărime, la resursele Fondului Monetar Internațional (FMI). Poate era naiv din partea americanilor (și a unora dintre britanici) să-și imagineze că aceste propuneri vor fi agreate de factorii de decizie din URSS sau din Franța; în orice caz, impedimentul a fost evitat printr-un expedient

foarte simplu: nici francezii și nici rușii nu au fost consultați la trasarea acestor planuri.

Cu toate acestea, ei credeau cu adevărat că beneficiile reciproce obținute prin dezvoltarea comerțului internațional și stabilitate financiară vor depăși în cele din urmă barierele naționale și neîncrederea politică. Iar când Uniunea Sovietică a anunțat subit, la începutul anului 1946, că nu va adera la instituțiile de la Bretton Woods, Ministerul de Finanțe american a fost sincer uimit; pentru a explica raționamentul din spatele deciziei lui Stalin, George Kennan a trimis de la Moscova, în noaptea de 22 februarie 1946, faimoasa „Telegramă lungă", primul pas semnificativ în recunoașterea iminentei confruntări de către americani.

Cu excepția lui Kennan, responsabilii politicii externe americane par, în această prezentare, de o candoare surprinzătoare. Poate chiar erau – și nu numai cei ca Walter Lippmann sau senatorul Estes Kefauver, care refuzau pur și simplu să accepte ceea ce auzeau despre acțiunile sovieticilor în Europa de Est și în alte părți. Cel puțin până la jumătatea anului 1946, mulți lideri americani au vorbit și acționat ca și cum credeau sincer în continuarea parteneriatului cu Stalin. Lucrețiu Pătrășcanu, unul dintre liderii comuniștilor români (și mai târziu victimă a unei înscenări judiciare în propria țară), remarca în timpul negocierilor de pace de la Paris din vara anului 1946 că „americanii sunt într-o ureche. Le dau rușilor chiar mai mult decât cer și se așteaptă să primească"********.

Dar politica americană nu era complet inocentă. În 1945 și mult timp după aceea, Statele Unite voiau sincer să scape din Europa cât mai rapid posibil și, prin urmare, vizau încheierea unui acord viabil care să nu implice prezența sau supravegherea americană. Acest aspect al gândirii americane postbelice e relativ uitat sau ignorat astăzi, dar prevala în calculele din epocă – după cum explicase Roosevelt la Ialta, Statele Unite aveau în vedere o ocupație a Germaniei (deci o prezență în Europa) de cel mult doi ani.

Truman era supus acestor presiuni. Sistarea bruscă a ajutorului militar pentru aliați (programul Lend-Lease) făcea parte dintr-un demers mai amplu de reducere a angajamentelor economice și militare în Europa. Între 1945 și 1947, bugetul apărării americane a fost redus cu cinci șesimi. La sfârșitul războiului, Statele Unite aveau în Europa 97 de divizii de infanterie gata de luptă; la jumătatea anului 1947 mai rămăseseră doar 12 divizii, majoritatea sub capacitate și ocupate cu sarcini administrative. Celelalte fuseseră repatriate și demobilizate, spre satisfacția alegătorilor americani (dintre care numai 7% considerau, în octombrie 1945, situația externă mai importantă decât problemele de acasă), dar spre nemulțumirea aliaților europeni ai Statelor Unite, care se temeau de o revenire a izolaționismului interbelic. Și nu se înșelau foarte tare: așa cum știau deja britanicii, după 1945, strategia americană în cazul unei invazii sovietice a vestului Europei consta în retragerea imediată spre baze periferice din Spania, Orientul Mijlociu și Marea Britanie.

Dar în timp ce reduceau angajamentul militar în Europa, diplomații americani se confruntau cu realități mai complexe. Același secretar de stat Byrnes, care se baza inițial pe acordurile din timpul războiului și pe buna-credință sovietică, ținea la Stuttgart, la 6 septembrie 1946, o cuvântare menită să liniștească publicul german: „Câtă vreme e nevoie de o forță de ocupație în Germania, armata Statelor Unite va face parte din această forță". Nu era chiar un angajament sonor pentru apărarea europeană, dar, provocat probabil de o scrisoare din iunie a lui Truman („M-am săturat să le cânt în strună rușilor"), reflecta frustrarea crescândă a americanilor față de dificila Uniune Sovietică.

Germanii nu erau singurii îngrijorați: englezii erau și ei neliniștiți de dorința explicită a americanilor de a scăpa de povara europeană. La Washington, nu toată lumea simpatiza Marea Britanie. La 12 aprilie 1946, vicepreședintele Henry Wallace amintea într-o cuvântare că „în afară de limba și tradițiile literare comune, nu avem mai multe în comun cu Anglia imperialistă decât cu Rusia comunistă". Desigur, Wallace era celebru pentru îngăduința față de comunism, dar oprobriul său față de implicarea Statelor Unite în Marea Britanie și Europa era împărtășit de personalități din întregul spectru politic. Când Winston Churchill a rostit faimosul discurs despre Cortina de Fier în Fulton (Missouri), în martie 1946, *Wall Street Journal* a comentat acid: „Reacția țării la cuvântarea domnului Churchill e dovada concludentă că SUA nu dorește o alianță, sau ceva ce seamănă a alianță, cu nici o altă țară".

Churchill nu era însă deloc surprins nici de Wallace, nici de editorialistul citat. Se convinsese încă din 1943 de dorința lui Roosevelt de a lichida Imperiul Britanic – uneori, Roosevelt părea că vrea micșorarea Marii Britanii postbelice la fel de mult pe cât dorea stăvilirea Uniunii Sovietice. Dacă se poate vorbi de o strategie coerentă a Statelor Unite între 1944 și 1947, obiectivele acesteia erau: 1) să ajungă la un acord continental european cu Stalin; 2) să constrângă Marea Britanie să renunțe la colonii și să adopte convertibilitatea monedei și comerțul liber; 3) să se retragă rapid din Europa. Dintre acestea, numai al doilea a fost atins; al treilea a căzut victimă imposibilității primului.

Britanicii aveau altă perspectivă. În 1944, un subcomitet ministerial subliniase patru aspecte de interes maxim în tratativele cu Uniunea Sovietică: 1) petrolul din Orientul Mijlociu; 2) bazinul mediteraneean; 3) „comunicațiile maritime vitale"; 4) menținerea și protecția forței industriale a Marii Britanii. După cum se poate vedea, nici unul nu privea Europa propriu-zisă, cu excepția celui de-al doilea punct, care explică interesul britanic pentru Grecia. Europa de Est era trecută sub tăcere. Dacă liderii britanici nu aveau încredere în Stalin, nu era din cauza planurilor lui în estul Europei, ci fiindcă anticipau manevre sovietice în Asia Centrală și Orientul Apropiat. Ceea ce era logic, fiindcă Marea Britanie nu-și schimbase prioritățile: Asia de Est, India, Africa și Caraibele. Dar aceleași iluzii imperiale (cum li se spunea deja, nu doar la Washington) îi făceau pe strategii britanici să fie mult mai lucizi în privința Europei decât aliații lor americani. Londra luptase pentru înfrângerea

Germaniei, iar dacă prețul acestei victorii era un Imperiu Sovietic în estul Europei, el nu era prea mare. Britanicii continuau să vadă Europa în termenii unui echilibru al puterilor: în cuvintele lui sir William Strang, de la Ministerul de Externe, „este mai bine să domine Rusia Europa de Est decât Germania Europa de Vest".

Strang scria lucrurile astea în 1943. În 1945, când amploarea dominației sovietice a devenit limpede, liderii britanici erau mai puțin optimiști decât omologii lor americani. După lovitura de stat aranjată de ruși la București în februarie 1945 și, ulterior, amestecul grosolan al Uniunii Sovietice în România și Bulgaria, era evident că prețul local al hegemoniei sovietice avea să fie ridicat. Dar britanicii erau oricum sceptici în privința progresului regiunii: ministrul de Externe Ernest Bevin îi spunea omologului Byrnes: „În țările astea, un rând de șarlatani se va schimba cu altul".

Lucrul de care se temeau cu adevărat britanicii nu era faptul că URSS va controla estul Europei (un *fait accompli* înainte de sfârșitul anului 1944), ci că ar putea atrage pe orbita sa o Germanie frântă și plină de resentimente, punând stăpânire pe întregul continent. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, au conchis în toamna anului 1944 șefii de stat-major ai Regatului Unit, poate că Germania trebuie divizată în două, iar partea de vest ocupată. Situație în care, după cum afirma un document confidențial al Ministerului de Finanțe britanic din martie 1945, soluția ar fi să se renunțe la ideea unei rezoluții pentru întreaga Germanie și, în schimb, zona vest-germană să fie perfect integrată în economia occidentală. Generalul Alan Brooke, șef al Marelui Stat-Major Imperial, nota la 27 iulie 1944 în jurnalul său: „Marea putere în Europa nu mai este Germania. E Rusia… Ea… nu are cum să nu devină, în cincisprezece ani de acum încolo, principala amenințare. De aceea, Germania trebuie încurajată, remontată treptat și inclusă într-o Federație a Europei de Vest. Din păcate, toate astea trebuie să se întâmple în umbra sfintei alianțe dintre Rusia, Anglia și America".

Mai mult sau mai puțin, asta s-a întâmplat patru ani mai târziu. Dintre puterile aliate, Marea Britanie a intuit cel mai bine (și a urmărit activ) acordul final. Dar ea nu era în măsură să impună acest rezultat; de fapt, nu putea să impună mai nimic de una singură. Spre sfârșitul războiului era clar că Londra nu putea rivaliza cu Moscova sau Washingtonul. Regatul Unit își epuizase forțele în eroica încleștare cu Germania și mult timp nu a mai putut nici măcar să mimeze alura unei mari puteri. Între ziua victoriei europene din 1945 și primăvara anului 1947, efectivele britanice au fost reduse de la 5,5 milioane de oameni la numai 1,1 milioane. În toamna anului 1947, Marea Britanie a fost nevoită să renunțe la manevrele navale pentru a economisi combustibil. În cuvintele ambasadorului american William Clayton, un observator empatic de altfel, „speranța englezilor că vor reuși cumva, cu ajutorul nostru, să salveze Imperiul Britanic și să rămână în fruntea lui atârnă de un fir de păr".

În aceste circumstanțe, britanicii se temeau nu atât de un atac sovietic –

politica britanică era construită pe ipoteza că agresiunea sovietică putea lua orice formă *în afară de* război –, cât de o retragere americană. O facțiune din Partidul Laburist aflat la putere s-ar fi bucurat să-i vadă pe americani plecând și s-ar fi bazat mai degrabă pe o alianță defensivă europeană, tinzând spre neutralitate. Dar prim-ministrului Clement Attlee nu-și făcea astfel de iluzii și explica de ce, într-o scrisoare adresată colegului său laburist Fenner Brockway: „Unii [membri ai Partidului Laburist] credeau că trebuie să ne concentrăm eforturile pe clădirea unei A Treia Forțe în Europa. Foarte drăguț, fără îndoială. Dar la vremea aceea ne lipsea o bază materială sau spirituală. Europa – sau ce mai rămăsese din ea – nu era în stare să reziste de una singură Rusiei. O putere mondială nu putea fi oprită decât de altă putere mondială… fără barajul american, rușii puteau mătura Europa. Poate că n-ar fi făcut-o, dar nu era o posibilitate pe care s-o ignori".

Dar se putea conta pe americani? Diplomații britanici nu uitaseră Legea de neutralitate din 1937. Și, desigur, înțelegeau perfect ambivalența americanilor în materie de angajamente în străinătate, fiindcă și ei fuseseră cândva în aceeași situație. De la jumătatea secolului al XVIII-lea până la trimiterea Corpului Expediționar Britanic în Franța, în 1914, englezii preferaseră să lupte „prin procură": fără o armată permanentă, evitând implicarea serioasă pe continent și abținându-se să desfășoare trupe pe pământ european. În trecut, o putere maritimă în căutare de mercenari se putea orienta spre spanioli, olandezi, elvețieni, suedezi, prusaci și, bineînțeles, spre ruși. Dar vremurile se schimbaseră.

De aici și decizia britanică, în ianuarie 1947, de a-și dezvolta propriul program atomic. Alegere care avea să conteze abia mai târziu. Pe moment, singura speranță a britanicilor era să încurajeze prezența continuă a americanilor în Europa (ceea ce însemna să îmbrățișeze public credința americană într-un acord negociat) și să colaboreze simultan cu rușii, în limitele realismului. Cât timp teama de revanșismul german prevala, această politică putea fi susținută cu greu.

La începutul anului 1947 însă, ea devenise vizibil inadecvată. Nu era clar dacă Uniunea Sovietică reprezenta sau nu un pericol real și iminent (Bevin a considerat până în decembrie 1947 că Rusia era mai puțin periculoasă decât o Germanie revigorată). Dar un lucru dureros de clar era faptul că impasul din Germania, unde economia stagna din cauza discuțiilor politice neconcludente, iar britanicii suportau costuri enorme în zona lor de ocupație, nu mai putea să dureze mult. Economia germană trebuia salvată, cu sau fără acordul sovieticilor. Nu e de mirare că britanicii, care duseseră două lungi războaie împotriva Germaniei și erau sleiți de dificilele victorii, erau cei mai interesați să închidă acest capitol, instituind pe continent un *modus vivendi* oarecare, și să meargă mai departe.

În vremuri mai bune, britanicii s-ar fi întors în insule (așa cum îi suspectau pe americani că vor să se retragă pe continentul lor), lăsând securitatea Europei Occidentale în grija păstrătorilor ei tradiționali, francezii. Acesta

fusese, până în 1938, fundamentul strategiei britanice: Franța, cea mai mare putere militară de pe continent, putea să stăvilească nu numai ambițiile germane în Europa Centrală, ci și posibilele amenințări sovietice dinspre răsărit. Reputația Franței de (*cea mai*) mare putere europeană a fost zdruncinată de München, dar, în afara cancelariilor est-europene, nu era încă distrusă. În mai și iunie 1940, când marea armată franceză a clacat și s-a destrămat înainte ca tancurile germane să treacă râul Meuse și să traverseze Picardia, unda seismică ce a străbătut Europa a fost cu atât mai zguduitoare cu cât nimeni nu se aștepta.

În șase săptămâni de șoc, punctele cardinale ale relațiilor interstatale europene s-au modificat pentru totdeauna. Franța nu mai era o mare putere (pe moment, nici măcar o putere) și nici nu a redevenit vreodată, în ciuda eforturilor lui de Gaulle în deceniile următoare. Fiindcă înfrângerii răsunătoare din iunie 1940 i-au urmat patru ani de ocupație umilitoare, înjositoare, servilă, în care mareșalul étain și regimul de la Vichy au jucat cum le cânta Germania. Indiferent ce au declarat public, liderii și responsabilii francezi înțelegeau perfect ce s-a abătut asupra țării lor. La o săptămână după eliberarea Parisului în 1944, un document oficial francez consemna: „Dacă, în generația următoare, Franța va fi supusă la un al treilea asalt, avem motive să ne temem că… se va nărui pentru totdeauna".

Dar aceste declarații nu erau făcute publice. Oficial, politicienii francezi de după război insistau ca țara lor să fie recunoscută ca membră a coaliției victorioase: o putere mondială cu același statut ca și celelalte. Iluzie ce a fost alimentată până la un punct, fiindcă ea convenea celorlalți aliați. Uniunea Sovietică dorea un astfel de aliat strategic în Vest, care îi împărtășea suspiciunea față de „anglo-americani"; englezii doreau ca Franța să aibă rolul cuvenit în consiliile europene, scutind Marea Britanie de obligații continentale; chiar și americanii vedeau niște avantaje, deși nu foarte multe, în a-i da Parisului un loc la masa principală. Astfel, francezii au primit o poziție permanentă în noul Consiliu de Securitate al Națiunilor Unite, un rol în administrația militară a Vienei și Berlinului și chiar (la insistența britanicilor) o zonă de ocupație – decupată din cea americană – în sud-vestul Germaniei, într-o regiune lipită de frontiera franceză și mult la vest de linia frontului sovietic.

Însă efectul acestor încurajări a fost umilirea și mai tare a unei națiuni îngenuncheate. La început, francezii au reacționat cu previzibile izbucniri de orgoliu. În Comisia Aliată de Control din Germania, ei au blocat sistematic implementarea deciziilor luate de Cei Trei la Conferința de la Potsdam, pe motiv că Franța nu participase. Autoritățile provizorii franceze au refuzat inițial să coopereze cu guvernele militare aliate și cu UNRRA în sprijinul refugiaților, pe motiv că deportații și refugiații *francezi* trebuiau să fie ajutați în cadrul unei operațiuni independente, exclusiv *franceză*.

Mai presus de orice, guvernele Franței postbelice au resimțit puternic excluderea usturătoare din deciziile la nivel înalt luate de Aliați. Nu se puteau

încrede în britanici (care în iulie 1940 au distrus flota franceză la Mers-el-Kebir), nici în americani (care dăduseră bir cu fugiții din Europa în 1920), dar mai ales în cele două puteri luate împreună – sentiment care îl încerca acut pe Charles de Gaulle, bântuit de amintirile neplăcute ale șederii sale la Londra ca musafir în timpul războiului și de disprețul pe care i-l arătase Roosevelt. Francezii erau convinși că Washingtonul și Londra luau decizii care îi priveau direct fără să le ceară părerea.

La fel ca Marea Britanie, Franța era un imperiu – cel puțin pe hârtie. Dar în cursul ocupației Parisul se înstrăinase de colonii. În orice caz, în ciuda posesiunilor importante din Africa și sud-estul Asiei, Franța a fost întotdeauna o putere eminamente continentală. Manevrele sovietice în Asia sau viitoarea criză din Orientul Mijlociu nu-i priveau pe francezi – spre deosebire de englezi – decât indirect. Tocmai pentru că teritoriul Franței se micșorase simțitor, Europa domina acum câmpul său vizual. Iar în Europa, Parisul avea într-adevăr motive de îngrijorare. Influența franceză în Est, o arenă în care diplomația franceză strălucise în perioada interbelică, era compromisă: în octombrie 1938, un Edvard Beneš buimăcit își recunoștea „cea mai mare greșeală în fața Istoriei… fidelitatea față de Franța", iar toată regiunea îi împărtășea deziluzia.

Atenția Franței era acum îndreptată asupra Germaniei. Și pe bună dreptate: între 1814 și 1940, pământul francez a fost invadat și ocupat de nemți în cinci rânduri, dintre care cei vârstnici în 1945 apucaseră trei. Franța plătise un preț uriaș, suportând pagube teritoriale și materiale, suferință și pierderi de vieți omenești. Ministerul de Externe francez era torturat de faptul că nu putuse ține în frâu, după 1918, printr-un sistem de constrângeri și alianțe, Germania răzbunătoare. După înfrângerea lui Hitler, prioritatea țării era să se asigure că greșeala nu se va repeta.

Poziția inițială a Franței față de chestiunea germană era așadar foarte clară și se baza pe lecțiile anilor 1918-1924 – în asemenea măsură chiar, încât din exterior părea un *déjà-vu*: același scenariu de după Primul Război Mondial, însă cu armata altora. Responsabilii francezi urmăreau dezarmarea completă și destabilizarea economică a Germaniei, urmând ca producția de arme și materiale de război auxiliare să fie interzisă, să se plătească reparații de război (inclusiv prin munca forțată a lucrătorilor germani în Franța), iar produsele agricole, cheresteaua, cărbunele și utilajele să fie rechiziționate. Zonele miniere Ruhr, Saar și o parte din bazinul Rinului urmau să fie separate de statul german, iar Franța să dispună de resursele și producția lor.

Dacă acest program era pus în practică, el ar fi anihilat Germania pentru mult timp – scop care era pe jumătate mărturisit (și constituia o excelentă platformă politică în Franța). În plus, ar fi plasat imensele resurse germane în serviciul refacerii economiei franceze: Planul Monnet se baza explicit pe livrările de cărbune german, fără de care industria franceză a oțelului ar fi fost pierdută. În 1938, Franța era cel mai mare importator de cărbune din lume,

cumpărând din străinătate 40% din necesarul de cărbune și cocs. În 1944, producția internă de cărbune scăzuse la mai puțin de jumătate față de cea din 1938. Dependența de cărbunele străin crescuse. În 1946, când producția internă revenise la nivelul din 1938, importurile franceze de cărbune (10 milioane de tone) tot nu satisfăceau cererea internă. Fără cărbunele german, reconstrucția economiei franceze nu era posibilă.

Calculele franceze prezentau totuși o serie de inconveniente. În primul rând, atrăgeau aceleași obiecții pe care Keynes le făcea politicii economice franceze cu un sfert de secol în urmă. Era ilogic să distrugi resursele germane dacă ele erau vitale pentru refacerea Franței; germanii nu puteau fi obligați să muncească pentru Franța în timp ce acasă nivelul de trai le era coborât artificial, iar speranța unei ameliorări – refuzată. Riscul de a provoca în Germania o reacție naționalistă împotriva opresiunii străine postbelice era la fel de mare în anii 1940 precum cu douăzeci de ani mai devreme.

Dar cea mai serioasă obiecție la intențiile franceze în privința Germaniei era că nu țineau cont de interesele celorlalți Aliați occidentali, omisiune gravă pentru o perioadă în care nu numai securitatea, ci chiar supraviețuirea Franței depindea acut de aceștia. În probleme secundare – uniunea monetară și vamală cu regiunea Saar, obținută în 1947 –, Aliații puteau satisface pretențiile franceze. Dar în chestiunea centrală a viitorului Germaniei, Parisul nu avea nici un avantaj strategic prin care să forțeze acordul anglo-americanilor.

Relația Franței cu Uniunea Sovietică era puțin diferită. Franța și Rusia legaseră și rupseseră alianțe de mai multe ori în ultima jumătate de secol, iar Rusia ocupa un loc aparte în afecțiunea publică franceză: sondajele de opinie din Franța postbelică indicau o substanțială rezervă de simpatie pentru URSS********. După înfrângerea Germaniei, diplomații francezi puteau spera, așadar, ca o concordanță firească de interese – teama comună de Germania și suspiciunea față de anglo-americani – să se traducă în sprijin sovietic pentru obiectivele diplomatice franceze. Ca și Churchill, de Gaulle echivala URSS cu „Rusia“ și se lăsa antrenat de grandioase analogii istorice: în decembrie 1944, aflat în drum spre Moscova pentru negocierea unui inutil tratat franco-rus împotriva unui nou atac german, de Gaulle a remarcat în anturajul său că tratează cu Stalin precum Francisc I cu Soliman Magnificul cu 400 de ani înainte, cu diferența că „în Franța secolului al XVI-lea nu exista un partid musulman“.

Stalin însă nu împărtășea iluziile francezilor. Nu avea nici un interes să treacă de partea Franței pentru a contrabalansa greutatea internațională a Londrei și Washingtonului – deși francezii s-au convins de acest lucru abia în aprilie 1947, la întâlnirea de la Moscova a miniștrilor aliați de Externe, când Molotov a refuzat să susțină propunerea lui Georges Bidault de a separa bazinul Rinului și a impune control străin asupra zonei industriale Ruhr. Și totuși, francezii continuau să plăsmuiască alternative pentru o himerică independență în politica externă. Au existat negocieri eșuate cu Polonia și Cehoslovacia, în încercarea de a obține cărbune și piețe de desfacere pentru

oțelul și produsele agricole franțuzești. În 1947, Ministerul de Război lansa propunerea (confidențială) ca Franța să adopte o poziție neutră, încheind acorduri preventive cu SUA *și* URSS, pentru a se putea opune celei care ar fi încercat să o agreseze.

Franța a renunțat în cele din urmă la aceste fantezii și s-a raliat în 1947 poziției comune a partenerilor săi vestici din trei motive. În primul rând, planurile franceze eșuaseră: Germania nu urma să fie dezmembrată și nici să plătească reparații. Franța nu avea puterea să impună propria-i soluție la problema germană, cu care nimeni altcineva nu era de acord. Al doilea motiv l-a reprezentat situația economică dezastruoasă de la mijlocul anului 1947: la fel ca și restul Europei, Franța avea imperios nevoie nu numai de ajutorul american, ci și de redresarea Germaniei. Iar cel dintâi depindea (nu direct, dar evident) de acordul francez asupra unei strategii pentru cea din urmă.

Al treilea motiv, decisiv, a fost schimbarea dispoziției naționale franceze (și a poziției politicienilor) în a doua jumătate a anului 1947. Respingerea de către sovietici a Planului Marshall și apariția Kominformului (despre care vom vorbi în capitolul următor) au transformat puternicul Partid Comunist Francez dintr-un partener stingher în coaliția guvernamentală într-un critic virulent al politicii franceze interne și externe, în asemenea măsură încât, la sfârșitul lui 1947 și începutul lui 1948, Franța părea sortită unui război civil. Bântuit de spectrul războiului, Parisul amesteca teama remanentă de revanșismul german cu zvonul unei iminente invazii sovietice.

În aceste condiții, după mustrarea lui Molotov, francezii s-au întors cu reticență spre Vest. Întrebat de secretarul de stat american George Marshall, în aprilie 1947, dacă America „se putea baza pe Franța", ministrul francez de Externe Georges Bidault a răspuns „da" – în timp și dacă în Franța nu izbucnea un război civil. Evident, Marshall nu a fost prea încântat; unsprezece luni mai târziu, el susținea că Bidault e „bolnav de nervi", iar fixația franceză asupra pericolului german era „învechită și nerealistă"*********. Cuvintele lui Marshall erau cât se poate de exacte, dar trădau o lipsă de înțelegere față de trecutul recent al Franței. Nu era un fleac pentru parlamentul francez să aprobe în 1948 planurile anglo-americane privind Germania de Vest, cu scorul strâns de 297 voturi pentru și 289 împotrivă. Francezii nu aveau de ales și erau perfect conștienți de acest lucru. Dacă doreau reconstrucția economică și garanții militare minime din partea americanilor și britanicilor împotriva renașterii germane sau expansiunii sovietice, trebuiau să se conformeze – mai ales acum, când Franța era prinsă în costisitorul război colonial din Indochina, pentru care avea nevoie urgent de ajutor american.

Americanii și britanicii puteau apăra Franța de un nou pericol militar german, iar planul american garanta revirimentul economic al Germaniei. Dar asta nu rezolva dilema franceză: cum să aibă acces privilegiat la resursele și materialele de acolo? Dacă obiectivul nu putea fi atins cu forța sau prin anexare, trebuia găsită o alternativă. În următoarele luni, în gândirea franceză s-a cristalizat o soluție: „europenizarea" problemei germane. Cum spunea

Bidault în ianuarie 1948, „pe plan economic, dar și politic, trebuie… să propunem ca obiectiv Aliaților, dar și germanilor, integrarea Germaniei în Europa… Este… singurul mod de a da viață și substanță unei Germanii descentralizate, dar prospere".

Pe scurt, dacă Germania nu putea fi distrusă, ea trebuia integrată într-un cadru european căruia nu putea să-i facă rău din punct de vedere militar, ci doar mult bine la nivel economic. Dacă ideea nu le venise conducătorilor francezi înainte de 1948, nu era din lipsă de imaginație, ci pentru că reprezenta, evident, un *pis-aller*, un rezultat acceptabil doar în lipsă de ceva mai bun. Soluția „europeană" la problema germană nu putea fi adoptată decât după renunțarea la soluția franceză, ceea ce le-a luat liderilor francezi trei ani. În trei ani, Franța a acceptat un procedeu care nega abrupt 300 de ani de istorie: în condițiile de atunci, era o izbândă semnificativă.

Situația Uniunii Sovietice în 1945 era la antipodul celei franceze. După două decenii de excludere efectivă din problemele Europei, Rusia reintrase în scenă. Rezistența populației sovietice, succesele Armatei Roșii, precum și, s-o spunem pe șleau, talentul naziștilor de a-și face dușmani chiar și printre țările cele mai antisovietice i-au adus lui Stalin influență și credibilitate, în cancelariile diplomatice și pe străzi deopotrivă.

Bolșevismul aureolat de putere devenise seducător. Fiindcă Uniunea Sovietică era realmente puternică: în ciuda pierderilor imense din primele șase luni ale invaziei germane – când Armata Roșie a pierdut 4 milioane de oameni, 8 000 de avioane și 17 000 de tancuri –, trupele sovietice s-au refăcut, devenind în 1945 cea mai mare putere militară din istoria Europei: numai în Ungaria și România au fost staționați, până în 1946, 1 600 000 de oameni. Stalin controla direct sau (în cazul Iugoslaviei) indirect o suprafață imensă din Europa Centrală și de Est. Numai avansul rapid al trupelor britanice comandate de Montgomery i-a împiedicat pe ruși să ajungă prin nordul Germaniei până la frontiera daneză.

Cum știau prea bine generalii din Occident, nimic nu putea sta în calea Armatei Roșii dacă Stalin i-ar fi ordonat să avanseze până la Atlantic. Americanii și britanicii erau clar avantajați când venea vorba de bombardamentul strategic, iar Statele Unite se aflau în posesia bombei atomice (ceea ce Stalin știa înainte ca Truman să-i spună la Potsdam, în iulie 1945). Stalin, evident, voia o bombă atomică sovietică – de aceea a și insistat ca URSS să controleze estul Germaniei și mai ales Cehoslovacia, unde se găseau rezerve de uraniu: în câțiva ani, 200 000 de est-europeni aveau să lucreze în aceste mine în cadrul programului atomic sovietic********.

Dar bomba atomică, deși îi îngrijora pe ruși, făcându-l pe Stalin chiar mai sceptic în privința motivelor și intențiilor Statelor Unite, nu a afectat calculele militare sovietice. Acestea decurgeau direct din planurile politice ale lui Stalin, care încununau la rândul lor obiective rusești străvechi. Primul țel era teritorial: Stalin urmărea recâștigarea zonelor pierdute în 1918 prin Tratatul de

la Brest-Litovsk și doi ani mai târziu, în cursul războiului cu Polonia. Acest scop fusese parțial atins prin clauzele secrete ale pactelor cu Hitler din 1939 și 1940. Restul era posibil grație deciziei lui Hitler de a invada Uniunea Sovietică în iunie 1941, ceea ce a permis Armatei Roșii să ocupe la rândul ei teritorii disputate, în cursul marșului spre Berlin. Astfel, când sovieticii au ocupat și anexat Basarabia și Bucovina (luate de la România), Rutenia subcarpatică (de la Cehoslovacia), vestul Ucrainei (de la Polonia), estul Finlandei, trei republici baltice independente și orașul Königsberg/Kaliningrad din Prusia Orientală, toate acestea au părut laurii victoriei, și nu roadele unor acorduri infame cu inamicul fascist.

Pentru Uniunea Sovietică, lărgirea teritorială avea două consecințe. Punea capăt statutului de paria. Acest lucru conta foarte mult pentru Stalin, devenit liderul unui imens bloc eurasiatic: pentru a consacra acest nou statut, URSS a insistat asupra unui sistem de veto în noul Consiliu de Securitate al Națiunilor Unite. Teritoriile aduceau nu numai prestigiu, ci și securitate. Din perspectiva sovietică, un *glacis* la vest, o fâșie largă de pământ pe care germanii trebuiau s-o traverseze ca să atace Rusia, era un atu militar vital. La Ialta și la Potsdam, Stalin a insistat ca teritoriile dintre Rusia și Germania, dacă nu erau incluse cu totul în URSS, să fie state „fără elemente fasciste și reacționare".

Acest principiu a fost aplicat într-o manieră controversată, ca să folosim un eufemism. Dar în 1945, americanii și britanicii nu erau dispuși să-l contrazică pe Stalin. Exista sentimentul că sovieticii își câștigaseră dreptul de a defini securitatea națională cum doreau, la fel cum s-a acceptat inițial că Moscova era îndreptățită să pretindă reparații, trofee de război, forță de muncă și echipament de la fostele state membre ale Axei (Germania, Austria, Ungaria, România, Bulgaria și Finlanda). Retrospectiv, aceste deposedări teritoriale și spolieri economice reprezintă prima etapă a bolșevizării Estului european. Dar pe atunci, acest lucru nu era evident pentru toată lumea – observatorii occidentali considerau atitudinea postbelică a Moscovei liniștitor de cunoscută și tradițională********. Exista un precedent.

În general, regimul comunist din Rusia nu poate fi înțeles dacă nu-i luăm în serios ambițiile și aserțiunile ideologice. Dar în anumite perioade, printre care și anii 1945–1947, chiar dacă ignorăm complet doctrina bolșevică, putem înțelege politica externă a Uniunii Sovietice prin referința la cea țaristă. Rusia domina prin „protecția" vecinilor încă din vremea lui Petru cel Mare. Sub Ecaterina cea Mare, imperiul s-a extins spre sud și sud-vest. Iar țarul Alexandru I a consacrat modelul de implicare în Europa a Rusiei imperiale.

La Congresul de la Viena din 1815, unde puterile aliate victorioase și reciproc suspicioase s-au întâlnit pentru a restabili echilibrul continental în urma înfrângerii unui tiran (exact ca în 1945), intențiile țarului Alexandru I au fost foarte clare. Preocupările țărilor mici erau eclipsate de cele ale marilor puteri. Cum Marea Britanie avea interese preponderent coloniale, iar pe continent Rusia nu avea rival, țarul urma să arbitreze aranjamentul european de după război. Protestele locale, tratate ca pericole pentru acordurile de pace,

au fost înăbușite energic. Securitatea rușilor era direct proporțională cu teritoriul aflat sub control țarist – trebuia ca armatele occidentale să nu poată atinge Moscova cu ușurință – și cu măsura în care locuitorii acestui teritoriu se împăcau, de voie sau de nevoie, cu noul sistem.

Exact aceleași erau calculele sovietice în 1945. Alexandru și miniștrii săi n-ar fi avut nimic de obiectat la memorandumul din noiembrie 1944 al lui Ivan Maiski, comisar al poporului pentru probleme externe: „Pentru noi, cea mai avantajoasă situație ar fi ca în Europa postbelică să existe doar o mare putere continentală, URSS, și o mare putere maritimă, Marea Britanie". Desigur, 130 de ani mai târziu, existau și diferențe: în 1945, Stalin era mai preocupat de Asia Centrală și Orientul Apropiat decât fusese Alexandru (dar nu și succesorii lui, foarte activi în zonă); invers, strategii sovietici nu mai erau obsedați, ca țarii, de Constantinopol, strâmtori și sudul Balcanilor. Dar în politica externă a Uniunii Sovietice continuitățile erau mai importante decât diferențele. Veriga de mijloc sunt calculele lui Sazunov (ministru de Externe al Rusiei când a izbucnit războiul din 1914), care imagina deja viitoarea Europă de Est ca un ciorchine de state mici și vulnerabile, independente pe hârtie, dar cliente *de facto* ale Marii Rusii.

La aceste teme durabile ale politicii străine țariste în Europa se adăugau calculele personale ale lui Stalin. El credea sincer în apropiatul colaps economic al Vestului – conform dogmei marxiste și extrapolând precedentul interbelic – și exagera conflictul „inevitabil" dintre Statele Unite și Marea Britanie, competitori imperiali pentru o piață mondială tot mai mică. În concluzie, el se aștepta nu numai la vremuri turbulente – de unde nevoia Uniunii Sovietice de câștiguri categorice –, ci și la scindarea foarte probabilă a Aliaților din cauza Orientului Mijlociu, poate și a Germaniei. Din acest motiv nici nu s-a grăbit să ajungă la un acord în Germania: timpul, credea Stalin, era de partea sa.

Dar asta nu îl liniștea câtuși de puțin. Dimpotrivă, politica externă sovietică, în toate aspectele sale, se caracteriza printr-o atitudine defensivă și neîncrezătoare: ceea ce George Kennan numea în 1946 „paranoia Kremlinului în probleme globale". De unde faimosul discurs de la Teatrul Balșoi din 9 februarie 1946, în care Stalin anunța că Uniunea Sovietică revine la prioritățile antebelice (industrializarea, pregătirea de război, conflictul inevitabil dintre capitalism și comunism) și proclama ceea ce era deja evident: de acum înainte, URSS avea să coopereze cu Occidentul numai când îi convenea.

Nimic nou: Stalin revenea la poziția radicală adoptată de bolșevici înainte de 1921, apoi în perioada dintre 1927 și formarea Fronturilor Populare. Regimul bolșevic a fost dintotdeauna nesigur (se născuse, la urma urmei, prin lovitura de stat a unei minorități, în condiții nefavorabile și într-un mediu extrem de ostil), iar Stalin, ca orice tiran, trebuia să invoce pericole și dușmani – locali sau străini. Mai mult, el știa prea bine că victoria din al Doilea Război Mondial fusese obținută printr-un noroc: dacă nemții ar fi atacat cu o lună înainte (conform programului inițial al lui Hitler), Uniunea Sovietică putea fi

îngenuncheată. Ca și Statele Unite după Pearl Harbor, însă din motive oarecum mai solide, conducerea sovietică era obsedată de „atacuri-surpriză“ și de nerecunoașterea staturii sale internaționale. Timp de multe decenii, rușii, chiar mai mult decât francezii, au continuat să vadă în Germania principala amenințare********.

Și atunci, ce voia Stalin? Anticipând răcirea relațiilor cu Vestul, încerca să-și valorizeze la maximum câștigurile și să profite de fragilitatea Occidentului. Dar nu e deloc sigur că avea o strategie mai amplă. După cum conchide Norman Naimark, istoricul ocupației sovietice în estul Germaniei, „sovieticii acționau sub impulsul evenimentelor concrete din zonă, nu conform unui plan prestabilit sau imperativelor ideologice“. Observație ce concordă cu abordarea generală a lui Stalin și rămâne valabilă dincolo de granițele Germaniei de Est.

În mod sigur, sovieticii nu plănuiau un al treilea război mondial în viitorul apropiat. Între luna iunie 1945 și sfârșitul lui 1947, Armata Roșie a fost redusă de la 11 365 000 la 2 874 000 de oameni, procent comparabil cu cel din armata americană sau britanică (menținând însă la locul confruntărilor un contingent mult mai numeros, format din divizii motorizate și bine înarmate). Desigur, pentru contemporanii din Vest, calculele sovietice nu erau transparente, nici măcar pentru cei care vedeau pragmaticul circumspect din Stalin. Însă Molotov spune cu siguranță adevărul când sugerează în memoriile sale că Uniunea Sovietică era gata să profite de situațiile prielnice, dar nu dorea să riște pentru a le crea: „Principiul nostru e acțiunea ofensivă, pe cât posibil, iar dacă nu, expectativa“.

Stalin însuși, se știa, nu agrea riscul: ceea ce îi face pe unii analiști să deplângă faptul că Vestul nu a reușit „stăvilirea“ sovieticilor mai devreme și mai adânc în Est. Dar în acei ani nimeni nu voia un alt război; dacă Stalin putea fi convins cu ușurință să nu atace Roma sau Parisul (unde nu avea armate), prezența sovietică în Est era, în ochii tuturor, imposibil de negociat. În Comisiile Aliate de Control din România sau Bulgaria, sovieticii nici măcar nu se prefăceau că iau în considerare dorințele britanice sau americane, cu atât mai puțin pe cele locale. Numai în Cehoslovacia, de unde Armata Roșie se retrăsese de mult, exista o anumită ambiguitate.

Din punctul lui de vedere, Stalin acționa cu ceea ce trecea la Moscova drept bună-credință. El presupunea că Aliații occidentali au înțeles că sovieticii plănuiau să ocupe și să controleze jumătatea „lor“ de Europă și considera că protestele occidentale față de comportamentul sovietic în zona estică erau pur formale, neplăceri inevitabile în trâncăneala democratică. Constatând că Vestul a început să-și ia propria retorică prea în serios, pledând pentru libertate și autonomie în Estul european, conducerea sovietică a răspuns sincer indignată. Tonul reacției este perfect surprins într-o însemnare făcută de Molotov în februarie 1945 pe tema intervenției Vestului în viitorul Poloniei: „Cum sunt alcătuite guvernele Belgiei, Franței sau Greciei – nu știm. Nu ne-a cerut nimeni părerea, deși n-am afirmat că ne place vreunul. Nu am intervenit pentru că e zona de acțiune militară anglo-americană“.

Toată lumea se aștepta ca al Doilea Război Mondial să se încheie, ca și primul, cu un Tratat de pace atotcuprinzător. La Paris s-au semnat, într-adevăr, în 1946, cinci tratate separate care reglementau problemele teritoriale și alte aspecte în România, Bulgaria, Ungaria, Finlanda și Italia, dar nu și în Norvegia, care a rămas oficial în război cu Germania până în 1951********. Deși importante pentru popoarele în cauză (ele consfințeau abandonarea României, Bulgariei și Ungariei în mâinile sovieticilor), aceste acorduri au fost semnate tocmai pentru că nici una dintre marile puteri nu ar fi riscat o confruntare din pricina lor.

În schimb Germania era cu totul altceva. Nemții contau imens, mai ales pentru ruși. Germania era subiectul războiului și al păcii. Spectrul revanșismului german nu bântuia numai calculele francezilor, ci și pe cele ale rușilor. Când Stalin, Truman și Churchill s-au întâlnit la Potsdam (în perioada 17 iulie – 2 august 1945, cu Attlee în locul lui Churchill după victoria laburiștilor în alegerile generale britanice), ei au reușit să cadă de acord în câteva privințe: expulzarea nemților din Europa de Est, divizarea administrativă a Germaniei pentru a facilita ocupația, obiectivele „democratizării", „denazificării" și „decartelizării". Dincolo de acest nivel general al bunelor intenții, au început dificultățile.

S-a convenit ca economia germană să fie tratată unitar, dar în același timp li s-a acordat sovieticilor dreptul de a extrage și de a transporta bunuri, servicii și capital financiar din zona lor de ocupație. În plus, ei primeau 10% din reparațiile de război plătite în zonele vestice, pentru care furnizau la schimb alimente și materii prime din estul Germaniei. Acordurile conțineau așadar o contradicție: tratau separat resursele economice ale Estului și Vestului. Reparațiile au fost de la început un măr al discordiei, cum se întâmplase și după 1918: rușii (ca și francezii) le revendicau cu tărie, iar autoritățile sovietice nu au ezitat să disloce și să transporte uzine și echipament din Germania încă de la început, cu sau fără consimțământul coocupanților.

Un acord privind noile frontiere dintre Germania și Polonia nu a putut fi atins, și chiar democratizarea, un subiect necontroversat, s-a dovedit până la urmă dificil de implementat. Prin urmare, Aliații au acceptat existența unui diferend și au hotărât să amâne luarea deciziei, ordonându-le miniștrilor de Externe să continue discuțiile la o dată ulterioară. Au urmat doi ani de întâlniri între reprezentanții guvernelor sovietic, american, britanic și, spre sfârșit, francez. Prima reuniune a avut loc la Londra, la două luni după Potsdam, iar ultima tot la Londra, în decembrie 1947. Scopul lor declarat era să formuleze un aranjament definitiv pentru Germania postbelică și să pregătească tratatele de pace între Puterile Aliate și Germania și Austria. În cursul acestor întâlniri – mai ales la Moscova, în martie-aprilie 1947 – a devenit evidentă prăpastia ce separa atitudinea Occidentului de cea sovietică.

Prudența politică ghida strategia anglo-americană. Dacă germanii din zona vestică rămâneau demoralizați și sărăciți, fără a li se oferi șansa unei

ameliorări, mai devreme sau mai târziu ei aveau să recadă în plasa nazismului – sau a comunismului. De aceea, în regiunile ocupate de britanici și americani, accentul s-a deplasat de timpuriu pe reconstrucția instituțiilor civice și politice, pentru a le reda germanilor responsabilitatea în problemele interne. Acest lucru le-a conferit tinerilor politicieni germani mult mai multă influență decât puteau spera să aibă la sfârșitul războiului, iar ei au folosit-o fără ezitare, sugerând că, dacă situația nu se îmbunătățea, iar ocupanții nu le urmau sfaturile, nu puteau fi trași la răspundere pentru orientarea politică viitoare a națiunii germane.

Din fericire pentru Aliații vestici, politica de ocupație comunistă din Berlin și din teritoriile est-germane aflate sub control sovietic nu erau de natură să atragă voturile și simpatiile nemților debusolați. Oricât de antipatici le-ar fi fost americanii, englezii sau francezii, alternativa era mult mai rea; dacă Stalin chiar dorea ca Germania să rămână unită, cum i-a instruit pe comuniștii locali să susțină în primii ani de după război, atunci metodele alese erau complet greșite. De la început, sovieticii au impus în zona lor de ocupație, fără acordul Aliaților, un guvern condus propriu-zis de comuniști și au zădărnicit imediat acordurile de la Potsdam, demolând sau acaparând tot ce le-a ieșit în cale.

Nu că Stalin ar fi avut de ales. Comuniștii n-aveau nici o șansă să câștige controlul țării – sau măcar al zonei de ocupație – altfel decât prin forță. În alegerile municipale de la Berlin din 20 octombrie 1946, candidații comuniști s-au plasat mult în urma social-democraților și creștin-democraților. După aceea politica sovietică s-a înăsprit vizibil. Dar ocupanții vestici începuseră să aibă propriile dificultăți. Până în iulie 1946, Marea Britanie a trebuit să importe 112 000 tone de grâu și 50 000 tone de cartofi pentru a hrăni populația din zona pe care o ocupase (nord-vestul urbanizat și industrializat al Germaniei), achitând cu bani împrumutați de la americani.

Britanicii obțineau anual cel mult 29 de milioane de dolari ca reparații de război, iar ocupația îi costa 80 de milioane, diferența fiind suportată de contribuabilii britanici, în condițiile în care guvernul fusese nevoit să raționalizeze pâinea în țară, ceea ce nu se întâmplase nici măcar în timpul războiului. În opinia ministrului britanic de Finanțe, Hugh Dalton, Marea Britanie „plătea reparații Germaniei". Americanii nu sufereau aceleași constrângeri economice și zona lor fusese mai puțin afectată de război, dar situația le părea la fel de absurdă: armata americană nu era prea încântată că milioane de nemți flămânzi se hrăneau din bugetul ei. George Kennan constata: „Capitularea necondiționată a Germaniei… ne-a transformat în unic responsabil pentru o parte a țării care nu a fost niciodată independentă economic în timpurile moderne și al cărei potențial de autonomie a fost redus dezastruos de război și de înfrângerea Germaniei. Când am acceptat acea responsabilitate, nu aveam un program de reabilitare economică a zonei noastre, preferând să lăsăm acest lucru în sarcina aranjamentelor ulterioare, convenite la nivel internațional".

Confruntat cu această dilemă și cu nemulțumirea crescândă a nemților, care își vedeau uzinele și echipamentele dezmembrate și expediate în Est, guvernatorul militar american, generalul Clay, a luat în mai 1946 decizia unilaterală de a suspenda plata reparațiilor din zona americană către Uniunea Sovietică (sau către orice alt stat), remarcând că autoritățile sovietice nu și-au respectat angajamentul de la Potsdam. Două luni mai târziu, britanicii le-au urmat exemplul. Era o primă divergență, dar nu mai mult decât atât. Franța, ca și Uniunea Sovietică, încă mai pretindea reparații, iar Aliații susțineau în continuare formal acordul din 1946 asupra nivelului industrial (prin care Germania trebuia menținută la un standard de viață care să nu depășească media europeană, calculată făcând excepție de Marea Britanie și URSS). Mai mult, guvernul britanic reunit în mai 1946 și-a manifestat reticența față de o împărțire oficială a Germaniei în două jumătăți, cu toate implicațiile acestui act pentru securitatea europeană.

Era clar că cele patru puteri ocupante nu erau pe cale să ajungă la un acord. Când procesul de la Nürnberg a luat sfârșit în octombrie 1946 și după ce termenii Tratatelor de pace de la Paris au fost definitivați luna următoare, Aliații nu mai aveau în comun decât responsabilitatea pentru Germania, ale cărei contradicții erau din ce în ce mai evidente. La sfârșitul anului 1946, britanicii și americanii au convenit să unească economiile zonelor lor de ocupație într-o așa-zisă „Bi-zonă", dar chiar și acest lucru nu reprezenta încă o diviziune fermă a Germaniei, și cu atât mai puțin o intenție declarată de a integra Bi-zona în Occident. Dimpotrivă: trei luni mai târziu, în februarie 1947, francezii și britanicii au semnat ostentativ Tratatul de la Dunkerque, prin care se angajau să se sprijine reciproc în cazul unei viitoare agresiuni germane. Iar secretarul de stat american Marshall spera încă, la începutul anului 1947, că orice aranjamente s-ar face pentru a surmonta dezastrul economic german, ele nu vor necesita scindarea țării. Cel puțin în această privință, oficial, Estul și Vestul erau încă de acord.

Adevărata ruptură s-a produs în primăvara anului 1947, când cei patru miniștri de Externe s-au întâlnit la Moscova între 10 martie și 24 aprilie, încercând să schițeze un Tratat de pace pentru Germania și Austria. Divergențele erau acum clare. Britanicii și americanii erau hotărâți să sprijine economia germană pentru ca nemții să poată subzista singuri, dar și să contribuie la reconstrucția economiei europene în general. Reprezentanții sovietici urmăreau reluarea plății reparațiilor din zonele occidentale ale Germaniei și, în acest scop, o administrație și o economie unite, așa cum se prevăzuse inițial (deși foarte vag) la Potsdam. Dar Aliaților occidentali nu le mai convenea o administrație germană unică, pentru că aceasta ar fi presupus nu numai abandonarea populației vest-germane – un considerent politic de sine stătător –, ci și includerea *de facto* a Germaniei în zona de influență sovietică, având în vedere asimetria militară a vremii.

După cum recunoștea Robert K. Murphy, consilier politic în guvernul militar american din Germania, „Conferința de la Moscova din 1947…

reprezintă momentul în care s-a lăsat cu adevărat Cortina de Fier". Ernest Bevin abandonase orice speranță de a se ajunge la un acord în privința Germaniei încă dinainte de a sosi la Moscova, dar pentru Marshall și Bidault acesta a fost momentul decisiv. Ca și pentru Stalin și Molotov, fără îndoială. Până la următoarea întâlnire a celor patru miniștri de Externe (27 iunie – 2 iulie, la Paris), când s-a discutat noul și spectaculosul Plan Marshall, americanii și britanicii conveniseră deja, la 23 mai, să includă reprezentanți germani în Consiliul Economic al Bi-zonei, devenit astfel embrionul viitorului guvern vest-german.

Mai departe, situația a evoluat rapid. Nici una dintre părți nu a mai căutat sau oferit concesii: americanii și britanicii, care se temuseră multă vreme de o pace ruso-germană separată și de aceea toleraseră amânări și compromisuri, au încetat să mai ia în considerație această ipoteză improbabilă. În august au luat decizia unilaterală de a permite creșterea producției în Bi-zonă (suscitând un val de critici din partea rușilor *și* francezilor). Directiva JCS 1067 a Statului-Major Interarme (Planul Morgenthau) a fost înlocuită de JCS 1779, care proclama oficial noile obiective americane: unificarea economică a vestului Germaniei și încurajarea autonomiei. Pentru americani mai ales, germanii ieșeau cu repeziciune din rolul de inamici********.

Miniștrii de Externe – Molotov, Bevin, Marshall și Bidault – s-au întâlnit o ultimă dată la Londra, între 25 noiembrie și 16 decembrie 1947. Era o adunare ciudată, de vreme ce relațiile dintre ei erau practic rupte. Aliații occidentali elaborau mai departe planuri independente pentru refacerea europeană, în timp ce Stalin crease Kominformul, instruise partidele comuniste din Franța și Italia să adopte o poziție intransigentă în afacerile interne și devenise mult mai drastic în țările din noul bloc sovietic, controlate de comuniști. Miniștrii au discutat, ca și în trecut, perspectiva unui guvern exclusiv german sub control aliat și alți termeni pentru un eventual Tratat de pace. Dar, în absența unui acord privind planurile pe termen lung și administrarea comună a Germaniei, întâlnirea s-a terminat fără programarea unor reuniuni viitoare.

În schimb, Franța, SUA și Marea Britanie au inițiat discuții tripartite în cadrul unei conferințe extinse care a avut loc tot la Londra, începând cu 23 februarie 1948. În aceeași săptămână a avut loc lovitura de stat a Partidului Comunist din Cehoslovacia, semnalând faptul că Stalin renunțase definitiv la strategia anterioară, acceptând inevitabilitatea confruntării, și nu a înțelegerii, cu Vestul. În umbra evenimentelor de la Praga, Franța și Marea Britanie au extins Tratatul de la Dunkerque, semnând la 17 martie Pactul de la Bruxelles, prin care Regatul Unit, Franța și țările Beneluxului își promiteau sprijin militar reciproc în cazul unui atac.

Nimic nu-i mai oprea pe liderii occidentali, iar Conferința de la Londra a convenit rapid ca vestul Germaniei să beneficieze de Planul Marshall și a propus variante de guvern pentru un eventual stat vest-german (delegația franceză a acceptat acest aranjament în schimbul separării – temporare – a regiunii Saar de Germania și a unei propuneri ca activitatea industrială din

bazinul Ruhr să fie supervizată de o autoritate independentă). Aceste planuri contraziceau explicit spiritul acordurilor de la Potsdam, motiv pentru care generalul Vasili Sokolovski, reprezentantul sovietic în Comisia Aliată de Control din Berlin, a protestat vehement (omițând să admită că URSS violase în mod repetat aceleași acorduri).

La 10 martie, Sokolovski a condamnat interesele capitaliste impuse forțat unei populații care pierdea astfel ocazia de a-și demonstra aplecarea către socialism și a reiterat afirmațiile sovietice că puterile occidentale se foloseau de prezența lor în Berlin – despre care URSS susținea că aparține zonei sovietice – pentru a se amesteca în treburile est-germane. Zece zile mai târziu, la o întâlnire a Comisiei Aliate de Control în Berlin, la 20 martie, Sokolovski a denunțat din nou „acțiunile unilaterale" ale Aliaților occidentali, „luate în vestul Germaniei, contrar intereselor altor țări pașnice și populației germane doritoare de pace, care vrea unitate și democratizare". Apoi a ieșit furtunos din încăpere, urmat de delegația sovietică. Data următoarei întâlniri nu a mai fost stabilită. Ocupația Germaniei de către Aliați se terminase: în mai puțin de două săptămâni, la 1 aprilie, autoritățile militare sovietice din Berlin au început să se amestece în traficul de suprafață dintre Germania de Vest și zonele de ocupație ale Aliaților occidentali în Berlin. Începuse adevăratul Război Rece.

E clar, din această povestire, că nu are rost să ne întrebăm cine a început Războiul Rece. În măsura în care Războiul Rece era legat de Germania, toate părțile preferau probabil rezultatul final – o țară divizată – unei Germanii unite. Nimeni nu urmărea acest rezultat în 1945, dar până la urmă puțini au fost profund nemulțumiți. Unii politicieni germani, printre care însuși Konrad Adenauer, îi datorau întreaga lor carieră: dacă Germania ar fi rămas o țară unită sau cvadrizonală, este greu de crezut că un obscur politician local din zona Rinului, catolică și apuseană, ar fi ajuns în vârful ierarhiei.

Dar Adenauer nu urmărea divizarea Germaniei, oricât de utilă i-ar fi fost în plan personal. Principalul său adversar în primii ani ai Republicii Federale era Kurt Schumacher, protestant din Prusia Occidentală și promotor neobosit al unității germane. Spre deosebire de Adenauer, el ar fi acceptat fără ezitare anihilarea Germaniei ca preț al menținerii unui stat unic, adică exact ceea ce oferea Stalin. Iar poziția lui Schumacher era probabil mai populară în Germania vremii, motiv pentru care Adenauer trebuia să facă manevre subtile, asigurându-se că responsabilitatea pentru împărțirea țării revenea fără echivoc forțelor ocupante.

Deja în 1948, Statele Unite, ca și Marea Britanie, nu protestau împotriva conturării unei Germanii divizate, supusă în segmentul vestic, mai mare, influenței americane. Dar, deși George Kennan și alții ca el anticipaseră cu perspicacitate acest rezultat (încă din 1945 el conchidea că SUA nu putea decât „să conducă bucata ei de Germanie… spre o formă de independență atât de prosperă, de sigură, de superioară, încât să nu poată fi amenințată de Est"), ei reprezentau o minoritate. Americanii, ca și Stalin, improvizau în acești ani. Se

sugerează uneori că anumite decizii și declarații americane cheie, îndeosebi „doctrina Truman“ din martie 1947, au precipitat reculul lui Stalin de la compromis la o atitudine rigidă și că responsabilitatea pentru falia europeană revine astfel Washingtonului, vinovat de insensibilitate sau, mai rău, de intransigență calculată. Dar acest lucru nu e adevărat.

Fiindcă „doctrina Truman“, ca să luăm doar un exemplu, a influențat strategia sovietică extrem de puțin. Anunțul lui Truman, făcut la 12 martie 1947 în fața Congresului („Politica Statelor Unite trebuie să fie sprijinirea popoarelor libere împotriva presiunilor din exterior și a minorităților înarmate care încearcă să le subjuge“), era o replică la incapacitatea Londrei de a mai furniza ajutor Greciei și Turciei în urma crizei economice britanice din februarie 1947. America trebuia să preia rolul Marii Britanii. Truman încerca să obțină de la Congres mărirea cu 400 de milioane de dolari a bugetului pentru ajutor transatlantic; pentru a primi fondurile, el a prezentat cererea pe fondul unei crize provocate de insurecția comunistă.

Congresul l-a luat în serios, Moscova nu. Stalin nu era foarte interesat de Turcia și Grecia – principalele beneficiare ale ajutorului străin – și înțelegea perfect că declarațiile sforăitoare ale lui Truman nu-l vor afecta în propria-i sferă de interes. El continua să creadă că era foarte probabil ca tabăra Aliaților occidentali să se descompună: faptul că americanii își asumau în estul Mediteranei responsabilități cândva britanice era unul dintre semnele ce prevesteau ruptura. Diverși factori vor fi influențat calculele lui Stalin în Europa de Est, dar retorica politicii interne a Statelor Unite nu era, mai mult ca sigur, unul dintre ei********.

Cauza directă a împărțirii Germaniei și Europei sunt chiar greșelile lui Stalin din acei ani. În Europa Centrală, unde ar fi preferat o Germanie unită, neputincioasă și neutră, el a dat cu piciorul avantajului din 1945–1947 prin tactici de confrunatre și o intransigență rigidă. Dacă Stalin sperase să lase țara în paragină până când fructul disperării și nemulțumirii germane i-ar fi picat în mâini, atunci s-a înșelat fatal – deși, în anumite momente, chiar autoritățile aliate din vestul Germaniei se întrebau dacă nu cumva va reuși. În acest sens, Războiul Rece în Europa a fost o consecință inevitabilă a personalității dictatorului sovietic și a sistemului peste care domnea.

Dar nu mai puțin adevărat este că Germania era la cheremul său, după cum adversarii lui știau foarte bine. „Problema e că ne jucăm cu un foc pentru care nu avem extinctoare“, declara Marshall în fața Consiliului de Securitate Națională la 13 februarie 1948. Ar fi fost suficient ca Uniunea Sovietică să accepte Planul Marshall și să-i convingă pe majoritatea nemților că Moscova dorea sincer o Germanie neutră și independentă. În 1947, acest lucru ar fi înclinat balanța europeană. Indiferent ce credeau Marshall și Bevin despre aceste manevre, ei nu ar fi putut să li se opună. Ideea nu i-a trecut prin cap lui Stalin, ceea ce nu e câtuși de puțin meritul Occidentului. Cum spunea Dean Acheson în altă împrejurare, „am avut noroc la adversari“.

După războiul ucigător împotriva unei Germanii excesiv de puternice în

inima continentului european, învingătorii au fost, paradoxal, complet incapabili să formuleze acorduri postbelice care să mențină colosul german la pământ și au sfârșit prin a și-l împărți pentru a profita separat de vigoarea lui recăpătată. Devenise limpede – mai întâi pentru britanici, apoi pentru americani, cu întârziere pentru francezi și în cele din urmă pentru sovietici – că termenii dezbaterii trebuiau schimbați: ca să nu mai fie o problemă, Germania trebuia să devină o soluție. Nu era prea comod, dar a funcționat. În cuvintele lui Noel Annan, un ofițer de spionaj britanic în Germania ocupată: „Era cumplit să te trezești în aceeași tabără cu cei care fuseseră dispuși să i se alăture lui Hitler pentru a-i ține pe comuniști la distanță. Dar cea mai bună soluție pentru Vest era să-i încurajeze pe germani să creeze ei înșiși un stat democratic occidental".

Capitolul 5
Venirea Războiului Rece

Imaginați-vă Imperiul Austro-Ungar împărțit într-o mulțime de republici mari și mici. Ce început promițător pentru monarhia rusă universală!

František Palacky (aprilie 1848)

Iugoslavii vor Macedonia de la greci. Vor și Albania, chiar părți din Austria și Ungaria. E prea de tot! Nu-mi place cum se poartă.

Iosif Stalin (1945)

Ca să ajungă la Marea Nordului, Armata Roșie avea nevoie de un singur lucru: bocanci.

Dennis Healey

Ideea unei ordini europene nu este o creație artificială a Germaniei, ci o necesitate.

Paul-Henri Spaak (aprilie 1942)

E ceva ce știm, în adâncul sufletului, că nu putem face.

Anthony Eden (ianuarie 1952)

„Războiul acesta nu e ca-n trecut; cine ocupă un teritoriu dictează și organizarea socială. Fiecare își impune sistemul până unde ajunge puterea sa armată. Altfel nu se poate." Faimosul aforism al lui Stalin – consemnat de Milovan Djilas în ale sale *Conversații cu Stalin* – era mai puțin original decât părea la prima vedere. Al Doilea Război Mondial nu era pentru Europa primul conflict în care victoria armată dicta organizarea socială: războaiele religioase din secolul al XVI-lea s-au încheiat în 1555 cu Pacea de la Augsburg, care permitea domnitorilor să-și impună religia în teritoriile câștigate *(cuius regio eius religio*); în cuceririle europene ale lui Napoleon la începutul secolului al XIX-lea, succesul militar s-a tradus rapid într-o revoluție socială și instituțională supă modelul celei franceze.

Însă ce voia Stalin să spună e limpede – și i-a spus-o lui Djilas cu mult înainte de impunerea comunismului în Europa de Est. Tabăra sovietică dusese

războiul pentru a învinge Germania și pentru a reinstaura o Rusie puternică, cu granițe vestice sigure. Indiferent ce urma să se aleagă de Germania, teritoriul dintre aceasta și Rusia nu putea fi lăsat la voia întâmplării. În arcul desfășurat de la nord la sud de Finlanda și Iugoslavia se găseau state mici și vulnerabile, ale căror guverne interbelice (cu excepția parțială a Cehoslovaciei) fuseseră toate defavorabile Uniunii Sovietice. Îndeosebi Polonia, Ungaria și România, circumspecte față de intențiile sovietice la adresa lor, fuseseră sistematic ostile Moscovei. Singurul rezultat acceptabil în ochii lui Stalin era instalarea – în acele state pe care URSS nu le absorbea preventiv – a unor guverne despre care putea fi sigur că nu vor periclita vreodată siguranța sovietică.

Acest rezultat nu putea fi garantat decât aliniind sistemele politice ale statelor est-europene la sistemul din Uniunea Sovietică: aceasta a fost, de la început, intenția și dorința lui Stalin. Pe de o parte, părea un țel ușor de atins: în țări ca România și Ungaria, vechile elite fuseseră discreditate; nu era greu să le elimini și să pornești de la zero. În multe locuri, armata sovietică de ocupație a fost întâmpinată la început cu bucurie, ca eliberatoare și aducătoare de schimbare și reforme.

Pe de altă parte, Uniunea Sovietică nu avea, dincolo de prezența-i militară strivitoare, nici o greutate în afacerile interne ale vecinilor ei dinspre apus. Mai peste tot comuniștii fuseseră excluși din viața publică și din activitatea politică legală timp de aproape 25 de ani. Acolo unde partidele comuniste funcționau în legalitate, ele deveniseră insignifiante în politica est-europeană, fiindcă se identificau cu Rusia și aplicau tacticile rigide impuse după 1927 de la Moscova. Le mai șubrezise chiar URSS, care i-a exclus din partid sau i-a arestat pe mulți dintre comuniștii polonezi, maghiari sau iugoslavi refugiați la Moscova: conducerea Partidului Comunist Polonez din perioada interbelică, de pildă, a fost aproape complet eliminată.

Astfel, când Matyas Rákosi, liderul Partidului Comunist Maghiar, s-a întors de la Moscova în februarie 1945, putea conta în Ungaria pe sprijinul a 4 000 de comuniști. În România, după estimarea Anei Pauker, partidul avea mai puțin de 1 000 de membri la o populație de aproape 20 de milioane. Nici în Bulgaria lucrurile nu stăteau mai bine: în septembrie 1944 existau cam 8 000 de comuniști. Ceva ce aducea a bază electorală pentru Partidul Comunist se găsea doar în zonele industriale din Boemia și în Iugoslavia, unde partidul era identificat cu rezistența partizană victorioasă.

Precaut ca de obicei și în relații încă bune cu puterile occidentale, Stalin a adoptat inițial o tactică bine cunoscută din anii Frontului Popular și ai războiului civil spaniol: a favorizat formarea guvernelor „de uniune națională“ (coaliții formate din comuniști, socialiști și alte partide „antifasciste“), care urmau să-i excludă și să-i persecute pe susținătorii vechiului regim, dar într-o manieră precaută și „democratică“, mai degrabă reformistă decât revoluționară. Înainte de sfârșitul războiului sau imediat după aceea, fiecare

țară din Europa de Est avea un asemenea guvern de coaliție.

Chestiunea responsabilității pentru scindarea Europei suscită încă experților răspunsuri divergente, de aceea merită poate subliniat faptul că nici Stalin, nici reprezentanții săi nu aveau ezitări asupra obiectivului lor final. Coalițiile erau doar o etapă necesară pentru accesul comuniștilor la putere, în zone în care, în mod tradițional, partidele comuniste erau slabe; nimic altceva decât un mijloc pentru atingerea acestui scop. Discipolilor săi, care se minunau în 1945 de politica partidului, liderul comuniștilor est-germani, Walter Ulbricht, le explica în particular: „E foarte clar – trebuie să pară democratic, dar să menținem totul sub control".

Controlul era, într-adevăr, chiar mai important decât măsurile luate. Nu întâmplător în fiecare guvern de coaliție – „front patriotic", „guvern de unitate" sau „bloc al partidelor antifasciste" – comuniștii încercau să dețină ministerele-cheie: Ministerul de Interne, care le asigura controlul asupra poliției și serviciilor secrete, precum și controlul presei, prin autorizațiile de apariție; Ministerul Justiției, care veghea asupra epurărilor, tribunalelor și judecătorilor; Ministerul Agriculturii, care controla reforma agrară, permițând comuniștilor să facă favoruri și să cumpere loialitatea a milioane de țărani. De asemenea, ei și-au asigurat poziții cruciale în comitetele de „denazificare", în comisiile regionale și în sindicate.

Pe de altă parte, comuniștii din Est nu se grăbeau să-și adjudece funcțiile de președinte, prim-ministru sau ministru de Externe, preferând să le lase colegilor de coaliție din partidele socialist, țărănesc sau liberal. Se menținea astfel structura inițială a guvernelor postbelice – comuniștii fiind în minoritate –, întru liniștea observatorilor occidentali. Mai greu de păcălit, populația locală și-a luat măsuri de precauție (spre sfârșitul anului 1945, Partidul Comunist Român a ajuns la 800 000 de membri), dar în multe privințe strategia comunistă era realmente liniștitor de moderată. Partidul nu urmărea colectivizarea, ci, dimpotrivă, împărțirea pământului și împroprietărirea țăranilor. Dincolo de confiscarea bunurilor „fasciste", partidul nu milita pentru naționalizare sau proprietatea de stat – în orice caz, nu mai mult, adesea chiar mai puțin decât unii dintre partenerii săi de coaliție. Despre „socialism" ca obiectiv se vorbea rareori.

Scopul declarat al comuniștilor în 1945 și 1946 era să „desăvârșească" revoluțiile burgheze neterminate din 1848, prin redistribuirea proprietății, garantarea egalității și respectarea drepturilor democratice într-o parte a Europei în care cele trei fuseseră dintotdeauna sporadice. Erau țeluri tangibile (cel puțin în aparență) și seducătoare pentru cei care, la fața locului sau în Europa de Vest, voiau să creadă în bunele intenții ale lui Stalin. Însă într-o serie de alegeri locale și naționale din Austria, Germania de Est și Ungaria s-a dovedit că acest program era dezavantajos tocmai pentru comuniști. A fost clar de foarte timpuriu (de exemplu, la alegerile municipale din Budapesta, în noiembrie 1945) că, oricât de abil s-ar fi insinuat în poziții de influență locală,

comuniștii nu vor câștiga niciodată puterea la urne. În ciuda ocupației militare și a influenței economice de care beneficiau, candidații comuniști erau sistematic surclasați de reprezentanții vechilor partide: liberal, social-democrat, țărănesc sau al micilor proprietari.

Prin urmare, partidele comuniste au trecut mai întâi la strategii de presiune mascată, apoi la represiune și teroare declarată. În cursul anilor 1946 și 1947, opozanții politici au fost calomniați, amenințați, bătuți, arestați, judecați ca fasciști sau colaboratori și încarcerați sau chiar împușcați. Milițiile „populare" au contribuit la crearea unui climat de teamă și nesiguranță, pe care reprezentanții Partidului Comunist l-au imputat de îndată adversarilor politici. Politicienii vulnerabili sau nepopulari din partidele necomuniste au fost supuși oprobriului public, iar colegii lor au consimțit la acest tratament injust în speranța că nu le va fi aplicat și lor. Astfel, în Bulgaria, 7 din cei 22 de membri ai prezidiului Uniunii Agrare și 35 din cei 80 de membri ai Consiliului Executiv erau în închisoare încă din vara anului 1946. O acuzație tipică era cea adusă jurnalistului țărănist Kunev, al cărui articol i-ar fi „numit pe membrii guvernului bulgar, în cuvinte de-a dreptul criminale, visători în politică și economie".

Țărăniștii, liberalii și celelalte partide tradiționale s-au dovedit o pradă ușoară: împroșcați cu acuzații de fascism sau sentimente antinaționale, ei au fost eliminați în etape. Un impediment mai serios în calea comuniștilor erau partidele socialiste și social-democrate locale, care nutreau și ele ambiții reformatoare. Nu era simplu să-i acuzi pe social-democrații din Europa Centrală și de Est de fascism sau colaboraționism: ei fuseseră în general, ca și comuniștii, victime ale represiunii. În măsura în care se poate vorbi despre un proletariat industrial în Europa de Est, predominant agrară, el îi sprijinea pe socialiști, nu pe comuniști. Neputând să-i învingă pe socialiști, comuniștii au hotărât să li se alăture.

Mai exact, să-i facă pe socialiști să li se alăture *lor*. Era o strategie comunistă clasică. Între 1918 și 1921, tactica lui Lenin a fost scindarea partidelor socialiste, coalizând facțiunile de extremă stângă în noi mișcări comuniste și denunțându-i pe ceilalți ca reacționari depășiți de mersul istoriei. Când partidele comuniste s-au trezit în minoritate în următoarele două decenii, Moscova a schimbat abordarea, iar comuniștii le-au prezentat socialiștilor (mai numeroși) perspectiva unificării stângii sub egida comunistă. După eliberare, în circumstanțele specifice Europei de Est, propunerea le-a părut socialiștilor perfect rezonabilă.

Chiar și în Vest, membrii mai radicali ai Partidelor Socialiste Francez și Italian au fost seduși de invitațiile comuniștilor de a se uni într-o singură forță politică. În Est, presiunea s-a dovedit literalmente irezistibilă. Procesul a început cu Estul Germaniei, aflat sub ocupație sovietică: într-o întâlnire secretă din februarie 1946 la Moscova, comuniștii au hotărât fuziunea cu „aliații" lor mai numeroși, socialiștii. Două luni mai târziu, convergența se concretiza în Partidul Unității Socialiste (în toate contopirile de acest tip, termenul *comunist*

era deliberat omis de proaspăta formațiune). Fiindcă încurajaseră fuziunea, un număr important de foști lideri social-democrați din Germania de Est au primit posturi onorifice în noul partid și în guvernul corespunzător. Socialiștii care s-au opus au fost denunțați, excluși din partid și, în cel mai bun caz, marginalizați în viața publică sau constrânși să se autoexileze.

În 1948, „uniuni" comunist-socialiste cu o structură similară au împânzit blocul sovietic: România în februarie 1948, Ungaria și Cehoslovacia în iunie, Bulgaria în august și Polonia în decembrie. Între timp, partidele socialiste erau atât de scindate pe tema fuziunii, încât cu multă vreme înainte să dispară încetaseră deja să mai reprezinte o forță politică. Și, la fel ca în Germania, foștii social-democrați care au marșat alături de comuniști au fost răsplătiți pe măsură, cu titluri goale: primul șef de stat al Ungariei comuniste, desemnat la 30 iulie 1948, era Árpád Szakasits, fost socialist.

Social-democrații din Est erau într-o situație imposibilă. Socialiștii din Vest îi încurajau adesea să se alăture comuniștilor – fie din convingerea inocentă că e mai bine pentru toată lumea, fie în speranța de a tempera comportamentul comuniștilor. Chiar și în 1947, partidele socialiste independente din Est (adică acei socialiști care nu voiau să coopereze cu camarazii comuniști) nu erau admise în organizațiile socialiste internaționale, pe motiv că împiedicau alianța forțelor „progresiste". Acasă erau supuși jignirilor și violenței. Chiar și atunci când acceptau pactul comunist, situația nu era cu mult mai bună: în România, la congresul reunit al celor două partide din februarie 1948, liderul comunist Ana Pauker i-a acuzat pe colegii foștii socialiști că slujesc guvernele reacționare prin sabotaj și „calomnii" antisovietice.

După decimarea, arestarea sau absorbția principalilor adversari, rezultatele comuniștilor s-au îmbunătățit într-adevăr la alegerile din 1947 și după aceea – poate și pentru că practicau atacurile violente asupra adversarilor rămași, intimidarea la secțiile de votare și falsul grosolan în numărarea voturilor. A urmat apoi, sistematic, formarea unor guverne în care Partidul Comunist (sau nou-formatul partid „al Unității" ori „Muncitoresc") era clar majoritar: partenerii de coaliție, dacă existau, aveau doar un rol nominal. Reflectând tranziția de la coaliții de uniune națională la monopolul comunist asupra puterii, strategia sovietică a redevenit în anii 1948–1949 radicală; obiectivele sale erau: o etatizare extremă, colectivizarea, distrugerea clasei de mijloc și pedepsirea dușmanilor reali sau imaginari.

Această relatare a impunerii puterii sovietice în Europa de Est descrie un parcurs comun tuturor țărilor din zonă. Calculele lui Stalin nu țineau cont de specificul național. Acolo unde comuniștii puteau spera să dobândească puterea prin mijloace legale sau aparent legale, Stalin nu avea nimic împotrivă, cel puțin până în toamna anului 1947. Dar obiectivul nu era legalitatea, ci puterea, motiv pentru care strategiile au devenit mai agresive și indiferente la

reguli judiciare sau politice, cu riscul de a pierde simpatia internațională, când comuniștii au înțeles că succesul electoral îi va ocoli.

Cu toate acestea, au existat importante diferențe locale. Intervenția sovietică a fost mai puternică în Bulgaria și România – pe de o parte fiindcă ambele țări fuseseră în război împotriva Uniunii Sovietice, iar pe de altă parte, fiindcă mișcarea comunistă locală era slabă, dar mai ales pentru că poziția geografică le sortea inevitabil dominației sovietice. În Bulgaria, liderul comunist (și fost secretar al Kominternului) Gheorghi Dimitrov declara fără menajamente, încă din octombrie 1946, că cine votează pentru opoziția anticomunistă va fi considerat trădător. Cu toate acestea, la alegerile următoare adversarii comuniștilor au câștigat nu mai puțin de 101 din cele 465 de locuri în parlament. Însă opoziția era sortită pieirii: singurul lucru care împiedica Armata Roșie și pe aliații ei locali să înăbușe pe loc vocile discordante era nevoia de a colabora cu Aliații occidentali la elaborarea unui Tratat de pace pentru Bulgaria și de a obține recunoașterea anglo-americană a legitimității guvernului comunist.

Odată ce tratatele au fost semnate, comuniștii nu mai aveau de ce să aștepte, iar cronologia evenimentelor e grăitoare. La 5 iunie 1947, Senatul american a ratificat Tratatele de pace cu Bulgaria, România, Ungaria, Finlanda și Italia, în ciuda avertismentelor trimise de diplomații americani de la Sofia și București. Chiar a doua zi, figura marcantă a opoziției anticomuniste bulgare, liderul țărănist Nikola Petkov (care refuzase să se înscrie, ca alți țărăniști mai flexibili, în Frontul Patriotic Comunist), a fost arestat. Procesul lui a durat de pe 5 până pe 15 august.

La 15 septembrie, Tratatul de pace cu Bulgaria a intrat în vigoare și patru zile mai târziu Statele Unite au recunoscut oficial guvernul de la Sofia. În 96 de ore, Petkov a fost executat, sentința nefiind pronunțată până la comunicatul oficial american. După asasinatul juridic al lui Petkov, comuniștii bulgari nu mai aveau de ce să se teamă. Armata Roșie era de partea lor, împotriva partidelor „burgheze". După cum declara generalul sovietic Biriuzov, „nu aveam dreptul să stăm cu mâinile în sân când poporul bulgar lupta să strivească năpârca".

Dacă în Bulgaria partidul profita de o rusofilie străveche********, în România poziția comuniștilor era și mai precară. Deși Uniunea Sovietică a restituit României nordul Transilvaniei (cedat sub presiune Ungariei în 1940), Stalin nu intenționa să returneze Basarabia sau Bucovina, ambele incluse în URSS, și nici sudul Dobrogei, alipit acum Bulgariei. Prin urmare, comuniștii români erau constrânși să justifice pierderi teritoriale semnificative, așa cum în perioada interbelică fuseseră incomodați de pretențiile sovietice asupra Basarabiei, pe atunci teritoriu românesc.

Mai rău, liderii comuniști români nu erau adesea nici măcar… români, cel puțin nu după criteriile românești. Ana Pauker era evreică, Emil Bodnăraș – ucrainean, Vasile Luca – secui. Alții erau maghiari sau bulgari. Percepuți ca străini, comuniștii români erau complet dependenți de forțele sovietice.

Supraviețuirea lor politică depindea nu de câștigarea voturilor – ceea ce nu fusese nicicând un obiectiv realist –, ci de viteza și eficiența cu care acaparau statul și reușeau să dezbine și să distrugă partidele istorice aflate în centrul liberal al spectrului politic. Misiune pe care au îndeplinit-o fără probleme: încă din martie 1948, lista guvernului a câștigat în alegerile naționale 405 din cele 414 locuri în parlament. În România, ca și în Bulgaria (sau în Albania, unde Enver Hoxha i-a mobilizat pe toscii din sud pentru a învinge rezistența tribală a ghegilor din nord), complotul și violența nu erau doar o posibilitate printre altele, ci singura cale de acces la putere.

Polonezii erau și ei predestinați sferei sovietice după al Doilea Război Mondial: din cauza poziției geografice (între Berlin și Moscova), din cauza istoriei lor de etern obstacol în calea ambițiilor imperiale ale Rusiei și, în fine, pentru că și în cazul Poloniei emergența spontană a unui guvern prosovietic din voința poporului era extrem de improbabilă. Spre deosebire de statele balcanice, Polonia nu fusese însă aliata lui Hitler, ci victima sa: sute de mii de soldați polonezi luptaseră alături de Aliați pe Fronturile de Est și de Vest. Polonezii nutreau așadar speranțe în legătură cu situația lor postbelică.

Speranțe care, s-a dovedit mai târziu, nu erau complet nejustificate. Comuniștii polonezi din așa-numitul Comitet de la Lublin (creat în iulie 1944 de autoritățile sovietice, pentru a dispune de un guvern gata constituit când aveau să intre în Varșovia) nu se puteau mândri cu o masă electorală, dar se bucurau de o anumită simpatie populară, mai ales în rândul tinerilor, și puteau să invoce câteva avantaje reale ale „prieteniei" sovietice: o garanție certă împotriva revanșismului german (preocupare reală în acel moment) și o politică de schimburi prin care polonezii din est se întorceau în noile granițe naționale, iar țara era „purificată" de minoritatea ucraineană care-i mai rămăsese. Aceste considerații le permiteau comuniștilor polonezi, deși marginali (și printre ei mulți erau de origine evreiască), să se înscrie în tradițiile politice naționale – și chiar naționaliste – ale Poloniei.

Cu toate acestea, ei ar fi rămas întotdeauna o minoritate insignifiantă din punct de vedere electoral. Partidul Țărănesc Polonez al lui Stanisław Mikołajczyk număra 600 000 de membri în decembrie 1945, de zece ori mai mulți decât comuniștii din Partidul Muncitoresc Polonez (devenit, după asimilarea socialiștilor în decembrie 1948, Partidul Muncitoresc Unit Polonez). Dar Mikołajczyk, care fusese în timpul războiului prim-ministru al guvernului polonez în exil, era dezavantajat fatal de încăpățânarea tipic poloneză cu care partidul său era deopotrivă antinazist *și* antisovietic.

Așa cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, lui Stalin nu îi păsa prea mult de succesul „socialismului" în Polonia. Dar nu era deloc indiferent la linia generală a politicii poloneze, mai ales cea externă. Împreună cu rezultatul impasului din Germania, aceasta era grija lui principală, cel puțin în Europa. Prin urmare, Partidul Țărănesc a fost treptat marginalizat, suporterii săi amenințați, liderii supuși atacurilor, credibilitatea subminată. În alegerile parlamentare din ianuarie 1947, măsluite cu nerușinare, Blocul

Democratic condus de comuniști a câștigat 80% din voturi, iar Partidul Țărănesc numai 10%********. Nouă luni mai târziu, Mikołajczyk fugea din țară pentru a scăpa cu viață. Rămășițe ale Armatei de Interior (AK) din timpul războiului au continuat câțiva ani lupta de gherilă împotriva autorităților comuniste, dar și cauza lor era pierdută.

URSS avea un interes atât de evident în coloratura politică a Poloniei, încât speranțele polonezilor din timpul războiului – înainte și după Ialta – pot părea absurde. În Ungaria însă, perspectiva unei „căi maghiare spre socialism" nu era complet fantezistă. Pentru Moscova, Ungaria postbelică prezenta interes doar ca un posibil culoar pentru trupele Armatei Roșii, dacă trebuiau să se deplaseze spre vest către Austria (sau, mai târziu, spre sud către Iugoslavia). Dacă ar fi existat un amplu sprijin popular pentru comuniștii locali, sfetnicii lor sovietici ar fi ales să joace până la capăt cartea „democratică".

Dar și în Ungaria comuniștii s-au dovedit constant nepopulari, chiar și la Budapesta. Deși etichetat drept reacționar și chiar fascist, Partidul Micilor Proprietari (echivalentul maghiar al partidelor țărănești) a obținut majoritatea absolută în alegerile naționale din noiembrie 1945. Cu sprijinul socialiștilor (al căror lider, Anna Kéthly, refuza să creadă că aliații lor comuniști s-ar înjosi într-atât încât să falsifice alegerile), comuniștii au reușit să dea afară din parlament câțiva deputați, pe care i-au acuzat în februarie 1947 de conspirație și, în cazul liderului Béla Kovács, de spionaj împotriva Armatei Roșii (Kovács a fost trimis în Siberia, de unde s-a întors în 1956). La noile alegeri din august 1947, falsificate fără jenă de ministrul comunist de Interne László Rajk, comuniștii au obținut doar 22% din voturi, deși Micii Proprietari au fost reduși strategic la 15%. În aceste condiții, calea maghiară spre socialism semăna teribil cu cea a vecinilor de la est. La următoarele alegeri, din mai 1949, Frontul Popular a obținut 95,6% din voturi. Dacă privim în urmă, e limpede că speranțele pentru o Europă de Est democratică erau minime după 1945. Europa Centrală și de Est nu avea suficiente tradiții democratice sau liberale autohtone. Regimurile interbelice în această parte a Europei fuseseră corupte, autoritare și uneori criminale. Vechile pături dominante erau adesea venale. Adevărata clasă stăpânitoare în Estul european interbelic erau funcționarii, recrutați din aceeași pătură socială care avea să furnizeze mai târziu cadre statelor comuniste. În ciuda retoricii „socialiste", tranziția de la înapoiere economică și autoritarism la „democrația populară" comunistă a fost scurtă și simplă. Întorsătura istoriei nu este chiar atât de surprinzătoare.

Mai mult, în România, Polonia sau Ungaria, întoarcerea la politica și oamenii de stat antebelici nu reprezenta o alternativă reală la demersul comuniștilor, cel puțin până după 1949, când dimensiunile reale ale terorii sovietice s-au făcut simțite. La urma urmei, întreba cu ipocrizie liderul comunist francez Jacques Duclos în cotidianul *L'Humanité* din 1 iulie 1948, nu era Uniunea Sovietică cea mai bună garanție că aceste țări nu se vor întoarce la

vremurile grele dinainte și că își vor menține independența națională? Părerea era foarte răspândită pe atunci. După cum remarca Churchill, „într-o bună zi, germanii vor dori să-și recapete teritoriul, iar polonezii nu vor putea să-i oprească". Uniunea Sovietică era acum protectoarea autodesemnată a granițelor României și Poloniei, și, evident, redistribuia la discreție teritoriile rămase în zonă după deportarea populațiilor (germani și alții).

Toate acestea aminteau – dacă mai era nevoie – de omniprezența Armatei Roșii. Armata a 37-a de pe Frontul 3 ucrainean a fost detașată de trupele care ocupau România în septembrie 1944 și staționată în Bulgaria, unde a rămas până la semnarea tratatelor de pace din 1947. Forțele sovietice au rămas în Ungaria până la jumătatea anilor 1950 (și din nou după 1956), iar în România până în 1958. Republica Democrată Germană s-a aflat sub ocupație militară sovietică în toți cei 40 de ani ai săi de existență, iar Polonia era tranzitată regulat de trupele sovietice. URSS nu avea de gând să părăsească această parte a Europei; așa cum evenimentele aveau să confirme, viitorul Estului rămânea strâns legat de soarta gigantului vecin.

Cehoslovacia părea să fie, desigur, excepția. Mulți cehi i-au întâmpinat pe ruși ca pe niște eliberatori. După acordul de la München, cehii nu-și mai făceau iluzii cu privire la puterile occidentale: guvernul în exil de la Londra, condus de Edvard Beneš, a fost singurul care a făcut avansuri clare Moscovei înainte de 1945. După cum se exprima Beneš față de Molotov în decembrie 1943, „în chestiunile de importanță majoră, (…) vom vorbi și acționa mereu după placul reprezentanților guvernului sovietic". Poate că Beneš nu era la fel de conștient de riscurile sovietizării ca mentorul său, răposatul președinte Tomáš Masaryk, dar nici naiv nu era. Praga se împrietenea cu Moscova din același motiv pentru care căutase să aibă legături strânse cu Parisul înainte de 1938: fiind o țară mică și vulnerabilă în Europa Centrală, Cehoslovacia avea nevoie de un protector.

Astfel, deși era în multe privințe cea mai „vestică" dintre țările est-europene – având o cultură politică tradițional pluralistă, un sector industrial și urban dezvoltat, o economie capitalistă prosperă înainte de război și o politică social-democrată prooccidentală după aceea –, Cehoslovacia era după 1945 și aliatul principal al Uniunii Sovietice în regiune, în ciuda faptului că își pierduse extremitatea estică, Rutenia subcarpatică, în urma „ajustărilor" teritoriale sovietice. Din același motiv, dintre est- și sud-est-europeni, Beneš a fost singurul prim-ministru în exil care și-a adus guvernul acasă, unde l-a reconfigurat în aprilie 1945 pentru a include șapte comuniști și unsprezece membri din celelalte patru partide.

Comuniștii cehi conduși de Klement Gottwald credeau sincer că aveau șanse să câștige puterea la urne. La ultimele alegeri dinainte de război avuseseră o prestație respectabilă, obținând 849 000 de voturi (10% din total) în 1935. Nu depindeau de Armata Roșie, care s-a retras din Cehoslovacia în noiembrie 1945 (deși în Praga, la fel ca și în alte părți, URSS a menținut prin personalul său diplomatic unități de spionaj și o importantă poliție secretă). În

alegerile cehoslovace din mai 1946, într-adevăr libere, dar psihologic tensionate, Partidul Comunist a obținut 40,2% din voturi în Boemia și Moravia, 31% în Slovacia catolică și predominant rurală. A fost întrecut doar de Partidul Democrat Slovac, al cărui succes se limita prin definiție la treimea slovacă a populației********.

Comuniștii cehi anticipau succese în continuare, motiv pentru care au întâmpinat inițial cu bucurie Planul Marshall și au organizat campanii de recrutare pentru a-și maximiza șansele la următoarele alegeri. Partidul a crescut de la 50 000 de membri în mai 1945 la 1 220 000 în aprilie 1946, ajungând la 1 310 000 în ianuarie 1948 (la o populație de numai 12 milioane). Desigur, pentru a obține sprijin, comuniștii nu se sfiau să apeleze la intimidare și favoritism. Ca peste tot, își luaseră precauții obținând ministere vitale, plasându-și oamenii în posturi-cheie din poliție etc. Dar înaintea alegerilor din 1948, comuniștii locali se pregăteau să vină la putere pe o „cale cehă" cu totul diferită de cele din Est.

Nu e clar dacă liderii sovietici l-au crezut pe Gottwald când acesta îi asigura că Partidul Comunist Cehoslovac va triumfa prin forțe proprii. Dar cel puțin până în toamna anului 1947, Stalin a lăsat Cehoslovacia în pace. Cehii au expulzat populația germană din regiunea sudetă (ceea ce le-a atras ostilitatea Germaniei și i-a făcut și mai dependenți de protecția sovietică), iar accentul pus de guvernele postbelice ale lui Beneš pe efort, proprietate de stat și planificare economică îi amintea unui jurnalist francez, în mai 1947, de spiritul și retorica stahanovismului. Cu mult înainte de monopolizarea puterii și chiar de formarea unui guvern comunist, portretele lui Stalin atârnau la Praga alături de cele ale președintelui Beneš. Am văzut deja cum ministrul de Externe Jan Masaryk și colegii săi n-au ezitat în vara anului 1947 să decline, la cererea Moscovei, ajutorul oferit prin Planul Marshall. Pe scurt, Stalin n-avea nici un motiv să se plângă de Cehoslovacia.

Cu toate acestea, în februarie 1948 comuniștii au orchestrat la Praga o lovitură de stat, profitând de demisia imprudentă a miniștrilor necomuniști (din motivul credibil, nedemonstrat, că poliția fusese infiltrată de comuniști), pentru a obține controlul asupra țării. Lovitura de stat de la Praga a avut o importanță enormă, tocmai pentru că s-a produs într-o țară relativ democratică și care părea prietenă cu Moscova. Ea a solidarizat puterile occidentale, care au dedus că marșul comunist se continuă spre Vest********. I-a salvat, probabil, pe finlandezi: din cauza problemelor pe care lovitura de stat cehă i le crease în Germania și nu numai, Stalin a fost nevoit să facă un compromis cu Helsinki în aprilie 1948, semnând un Tratat de prietenie (după ce încercase să impună Finlandei soluția est-europeană, divizându-i pe social-democrați și obligându-i să fuzioneze cu comuniștii într-o Ligă pentru Apărarea Poporului Finlandez, pe care a adus-o la putere).

În Occident, Praga le-a deschis ochii socialiștilor asupra vieții politice reale din Europa de Est. La 29 februarie 1948, un Leon Blum în vârstă publica în ziarul socialist francez *Le Populaire* un articol extrem de influent, acuzându-i

pe socialiștii din Vest că au trecut sub tăcere soarta camarazilor lor din Europa de Est. Grație loviturii de stat, o bună parte a stângii necomuniste din Franța, Italia și alte țări se situa acum cu fermitate în tabăra occidentală, evoluție ce a condamnat la izolare și neputință partidele comuniste aflate în afara zonei de influență sovietică.

Faptul că Stalin nu prevăzuse aceste consecințe când a pus la cale lovitura de stat de la Praga nu înseamnă că ținea neapărat să-și impună voința în tot blocul printr-o metodă unică. Nici că Cehoslovacia conta foarte mult în planul de ansamblu. Ce se întâmplase la Praga – și ce se întâmpla în Germania, unde politica sovietică trecea rapid de la tergiversare și dezacord la confruntare deschisă cu foștii aliați – marca întoarcerea lui Stalin la stilul și strategia unei ere anterioare. În linii mari, schimbarea se datora nervozității lui Stalin, care nu reușea să modeleze cum dorea situația europeană și germană, dar un factor special era Iugoslavia, care îl irita din ce în ce mai mult.

În 1947, guvernul iugoslav condus de Iosip Broz Tito avea un statut unic. Dintre partidele comuniste europene, numai cel iugoslav a ajuns la putere prin forțe proprii, fără să depindă nici de aliați locali, nici de ajutorul străin. Se știe că în decembrie 1943 britanicii au sistat ajutorul trimis partizanilor cetnici și au început să-l susțină pe Tito, iar imediat după război, Agenția Națiunilor Unite pentru Refacere și Restabilire (UNRRA) a cheltuit în Iugoslavia mai mult decât în orice altă țară din Europa (415 milioane de dolari), 72% din fonduri provenind din Statele Unite. Însă cel mai important lucru pentru contemporani era faptul că partizanii comuniști iugoslavi au opus ocupației germane și italiene unica mișcare de rezistență încununată de succes.

Propulsați de victorie, comuniștii lui Tito n-au avut nevoie de o coaliție asemenea celor din teritoriile est-europene eliberate și au purces de îndată la distrugerea *tuturor* adversarilor lor. La primele alegeri postbelice, în noiembrie 1945, alegătorii s-au confruntat cu următoarea „alternativă": Frontul Popular al lui Tito sau o urnă intitulată simplu „Opoziția". În ianuarie 1946, Partidul Comunist din Iugoslavia a introdus o Constituție calchiată după cea sovietică. Tito a continuat cu arestări în masă, încarcerarea și execuția oponenților, precum și colectivizarea forțată, într-o vreme în care comuniștii vecini din Ungaria și România încă mai calibrau atent o imagine moderată. Iugoslavia părea să fie în avangarda comunismului european.

Radicalismul iugoslav și succesul comuniștilor de a controla ferm o regiune crucială din punct de vedere strategic avantajau aparent URSS, iar relațiile dintre Moscova și Belgrad erau călduroase. Ridicând în slăvi partidul și pe Tito, Moscova deborda de entuziasm pentru izbânzile lor revoluționare și propunea Iugoslavia ca model demn de urmat. La rândul lor, liderii iugoslavi nu scăpau nici o ocazie de a-și arăta respectul pentru Uniunea Sovietică și se prezentau drept pionierii balcanici ai modelului bolșevic de revoluție și guvernare. După spusele lui Milovan Djilas, „toți înclinam, în spirit, către

URSS. Și i-am fi rămas devotați de n-ar fi fost pretențiile de extremă loialitate ale Marii Puteri".

Din perspectiva lui Stalin, devotamentul iugoslav față de bolșevism a fost dintotdeauna puțin cam *prea* aprins. După cum am văzut, lui Stalin îi păsa mai puțin de revoluție și mai mult de putere. Moscova era cea care trebuia să hotărască strategia partidelor comuniste, Moscova trebuia să decidă când era nevoie de o abordare moderată și când se impunea o atitudine radicală. Ca origine și sursă a revoluției mondiale, Uniunea Sovietică nu era *un* model de revoluție, ci *unicul* model. În condiții adecvate, partidele comuniste mai mici puteau să-i calce pe urme, dar nu era indicat să i-o ia înainte. Iar în ochii lui Stalin, acesta era defectul capital al lui Tito. În ambiția lui de a înfige stindardul comunist în sud-estul Europei, fostul general depășea previziunile sovietice. Îmbătat de succese revoluționare, devenise mai catolic decât papa.

Stalin n-a ajuns la toate aceste concluzii subit, cu toate că și-a manifestat frustrarea față de „neexperimentatul" Tito încă din ianuarie 1945. Dincolo de sentimentul pregnant, la Moscova, că Tito exagera, transformând revoluția iugoslavă într-un contramodel antisovietic, neînțelegerile dintre acesta și Stalin au fost iscate de aspecte practice ale politicii în zonă. Sub Tito, iugoslavii nutreau ambiția – inspirată de istoria mai veche a regiunii – de a include Albania, Bulgaria și părți din Grecia într-o Iugoslavie lărgită, o nouă Federație Balcanică. Ideea plăcea și altora: economic, ar fi convenit Bulgariei, credea Traicio Kostov, unul dintre liderii comuniști de la Sofia, și ar fi însemnat depășirea acelui naționalism specific statelor mici, care le stânjenise serios dezvoltarea înainte de război.

Inițial, Stalin însuși a fost favorabil ideii de federație balcanică, iar Dimitrov, confidentul său în Komintern și primul lider comunist al Bulgariei, vorbea deschis chiar și în ianuarie 1948 despre această posibilitate. Seducătorul plan de a reuni tot sud-estul Europei într-un aranjament federal unic cu un guvern comunist ridica totuși două probleme. Ceea ce păruse la început o bază de cooperare între comuniștii locali s-a transformat curând, în ochii suspicioși ai lui Stalin, în tentativa unuia dintre ei de a obține hegemonia regională. Chiar și numai asta l-ar fi determinat pe Stalin, în timp, să reteze ambițiile generalului. În plus – și acesta a fost elementul decisiv –, Tito îi făcea probleme în Vest.

Iugoslavii au susținut și încurajat deschis insurecția greacă în 1944 și, mai grav, trei ani mai târziu, când războiul civil grec a reizbucnit. Acest sprijin reflecta activismul întru câtva narcisist al lui Tito – îi ajuta pe comuniștii greci să emuleze propriile lui succese – și era accentuat de un oarecare interes iugoslav pentru regiunile „slave" din Macedonia greacă. Dar Grecia aparținea sferei vestice de interes, așa cum Churchill și mai apoi Truman subliniaseră foarte clar. Stalin nu avea nici un interes să declanșeze un conflict cu Vestul din cauza Greciei: o chestiune, după el, secundară. În revolta lor, comuniștii greci au mizat cu naivitate pe ajutorul sovietic, poate chiar pe intervenția armată, care erau în realitate excluse. Dimpotrivă, Stalin îi privea ca pe niște

aventurieri zănateci, luptând pentru o cauză pierdută și riscând să declanșeze o intervenție americană.

Sprijinul provocator acordat de Tito rebelilor greci l-a enervat așadar pe Stalin (care socotea pe bună dreptate că, dacă n-ar fi fost ajutorul iugoslav, situația politică tulbure din Grecia s-ar fi rezolvat de mult pe cale pașnică*********), îndepărtându-l și mai mult de acolitul din Balcani. Dar Tito nu îl făcea de râs (stârnind în plus iritarea anglo-americană) numai în sudul Balcanilor. La Trieste și în peninsula Istria, ambițiile teritoriale iugoslave îi împiedicau pe Aliați să încheie Tratatul de pace cu Italia: când acesta a fost în sfârșit semnat, în septembrie 1947, viitorul zonei Trieste era incert, trupele aliate păstrându-și pozițiile pentru a bloca o anexare iugoslavă. În Carintia învecinată, districtul cel mai sudic al Austriei, Tito pretindea o soluție teritorială în favoarea Iugoslaviei, în timp ce Stalin prefera să nu rezolve avantajosul statu-quo, ce permitea Uniunii Sovietice să mențină trupe în estul Austriei și, în felul acesta, și în Ungaria. Amestecul titoist de iredentism iugoslav și fervoare revoluționară partizană era, prin urmare, o neplăcere crescândă pentru Stalin. Conform *Official British History* of the Second World War, în cercurile militare occidentale se impusese din mai 1945 ideea că, dacă un al treilea război mondial ar izbucni în curând, el ar începe cu siguranță în regiunea Trieste. Dar Stalin nu voia să provoace un al treilea război mondial – și, cu siguranță, nu de dragul unui colț obscur din nord-estul Italiei. Îi mai displăcea și faptul că vecinii comuniști ai Italiei făceau de rușine, prin pretențiile lor teritoriale, Partidul Comunist Italian.

Din toate aceste motive, în vara anului 1947 Stalin era deja exasperat de Iugoslavia. Nu era prea încântat, probabil, că în gara din Sofia afișele cu Tito erau alăturate celor cu Stalin și Dimitrov sau că în Ungaria comuniștii își propuneau să emuleze modelul iugoslav de guvernare – până și Rákosi, de obicei loial până la servilism, s-a trezit lăudându-l pe Tito lui Stalin într-o întâlnire de la sfârșitul anului 1947. Tito nu deranja Uniunea Sovietică doar în relațiile diplomatice cu Aliații din Vest, ci crea probleme și în sânul mișcării comuniste internaționale.

Pentru observatorii din exterior, comunismul era o singură entitate politică, structurată și condusă de la „Centru", din Moscova. Din perspectiva lui Stalin însă, lucrurile erau mai complicate. Între sfârșitul anilor 1920 și începutul războiului, Moscova reușise într-adevăr să-și impună dominația asupra comuniștilor din lumea întreagă, cu excepția Chinei. Dar războiul a schimbat totul. În lupta împotriva nemților, Uniunea Sovietică a fost nevoită să invoce patriotismul, libertatea, democrația și alte țeluri „burgheze". Comunismul și-a abandonat aerul revoluționar și s-a pierdut intenționat într-o largă coaliție antifascistă. Desigur, aceasta fusese și tactica Fronturilor Populare antebelice, dar în anii 1930 Moscova reușise să controleze destul de strict partidele din străinătate – prin ajutor financiar, intervenții personale și teroare.

Controlul pierdut în timpul războiului – fapt simbolizat de sfârșitul

Kominternului în 1943 – nu a fost recuperat integral nici în primii ani postbelici: partidul iugoslav era singurul din Europa ajuns la putere fără sprijin sovietic, dar și partidele comuniste din Franța și Italia, deși își afirmau în continuare loialitatea față de Moscova, funcționau în viața de zi cu zi fără sfaturi sau instrucțiuni din străinătate. Liderii de acolo nu erau la curent cu intențiile lui Stalin. Ca și cehii, dar cu și mai puține directive din partea Uniunii Sovietice, ei urmau o „cale spre socialism" franceză sau italiană, participând la coaliții de guvernare și tratând obiectivele naționale și pe cele comuniste ca perfect compatibile.

Toate acestea au început să se schimbe în vara anului 1947. Miniștrii comuniști au fost excluși din guvernele Franței și Italiei în mai 1947. Acest lucru i-a surprins întru câtva, iar Maurice Thorez, liderul comunist francez, a continuat o vreme să spere că partidul său va fi reintegrat în coaliția de guvernare; la Congresul de la Strasbourg al partidului, în iunie 1947, el îi caracteriza pe adepții unei opoziții deschise drept „aventurieri". Comuniștii din Europa Occidentală nu știau cum să reacționeze la Planul Marshall și nu au înțeles decât tardiv refuzul lui Stalin. În general, comunicarea între Moscova și partidele acolite din Vest era deficitară. După ieșirea de la guvernare a comuniștilor francezi, Andrei Jdanov i-a trimis lui Thorez o scrisoare confidențială (transmisă, nu întâmplător, și lui Gottwald, liderul comunist ceh): „Mulți cred că linia comuniștilor francezi a fost stabilită împreună [cu noi]. Știți bine că nu e adevărat și că deciziile voastre au luat prin surprindere Comitetul Central".

Evident, comuniștii din Vest nu puteau ține pasul. La numai câteva săptămâni după scrisoarea către Thorez, la 2 iunie, Moscova încheia tratate comerciale cu vecinii și sateliții săi est-europeni, în cadrul unei reacții concertate împotriva Planului Marshall, care amenința influența sovietică în regiune. Politica de cooperare urmată de comuniști la Praga, Roma și Paris și aprobată tacit de Stalin a fost înlocuită rapid cu o strategie de confruntare rezumată de nou-promulgata teorie jdanovistă a celor două tabere ireconciliabile.

Pentru a implementa noua abordare, Stalin a convocat partidele comuniste din Polonia, Ungaria, România, Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Franța, Italia și, bineînțeles, URSS pentru o întâlnire la Szklarska Poręba, în Polonia, la sfârșitul lui septembrie 1947. Scopul declarat al întâlnirii era constituirea Kominformului (Biroul Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești), un succesor al Internaționalei Comuniste, menit să coordoneze activitatea comunistă internațională și să amelioreze comunicarea între Moscova și partidele-satelit. Dar obiectivul real al întâlnirii și al Kominformului însuși (care s-a reunit de numai trei ori înainte de a fi desființat în 1956) era să restabilească dominația sovietică în cadrul mișcării internaționale.

Exact cum procedase cu Partidul Bolșevic douăzeci de ani mai devreme, Stalin a început să penalizeze și să discrediteze devierea „de dreapta". La Szklarska Poręba, reprezentanții francezi și italieni au trebuit să rabde predici

avizate despre strategia revoluționară din partea iugoslavilor Eduard Kardeli și Milovan Djilas, al căror „stângism“ exemplar era proslăvit de Jdanov și Malenkov, delegații sovietici. Comuniștii din Vest (precum și reprezentanții partidelor ceh și slovac, pe care critica îi viza în egală măsură) au fost realmente luați prin surprindere. Coexistența pașnică, de felul celei pe care o urmăriseră ei în politica internă, nu mai era la ordinea zilei. O „tabără democratică antiimperialistă“ (în cuvintele lui Jdanov) se forma și trebuia urmată o nouă linie de partid. De acum, Moscova le cerea comuniștilor să fie mai atenți, subordonând considerațiile locale intereselor sovietice.

După Szklarska Poręba, comuniștii de pretutindeni au trecut la tactici de confruntare: greve, marșuri, campanii împotriva Planului Marshall și – în Europa de Est – preluarea accelerată a puterii. Comitetul Central al Partidului Comunist Francez s-a reunit la Paris pe 29–30 octombrie 1947 și a inaugurat oficial o campanie de denigrare a foștilor aliați, socialiștii. Comuniștilor italieni le-a luat puțin mai mult timp, dar în ianuarie 1948 Congresul PCI (Partito Communista Italiano) a adoptat și el o „nouă direcție“, axată pe „lupta pentru pace“. În consecință, comuniștii vest-europeni au fost, bineînțeles, afectați – fiind marginalizați în afacerile interne și pierzând masiv, în cazul Italiei, la alegerile generale din aprilie 1948, când ambasada americană și Vaticanul au intervenit masiv de partea anticomuniștilor********. Dar asta nu conta. În teoria jdanovistă a celor două tabere, comuniștii din Vest erau reduși la un rol secundar, de sacrificați.

Stilul hiperrevoluționar iugoslav, până acum un impediment pentru diplomația stalinistă, ar fi putut să pară util în aceste condiții – și chiar fusese la Szklarska Poręba, unde Partidului Iugoslav i s-a dat partitura-cheie. Un lucru e sigur: francezii, italienii și ceilalți delegați nu le-au iertat niciodată iugoslavilor aerul condescendent de intangibilitate de la Szklarska Poręba: după schisma sovieto-iugoslavă, comuniștii de pretutindeni au condamnat prompt „devierea titoistă“ și nu au avut nevoie de un imbold sovietic pentru a-i acoperi de dispreț și calomnii pe camarazii balcanici căzuți în dizgrație.

Dezacordul dintre Tito și Stalin a fost făcut public în 1948, când dictatorul sovietic a condamnat proiectul unei Federații Balcanice, iar URSS a sistat tratativele comerciale, rechemând în luna următoare personalul civil și militar de la Belgrad. A continuat cu o serie de comunicate și acuzații oficiale, în care ambele părți afișau cele mai bune intenții, și a culminat cu refuzul lui Tito de a lua parte la a doua conferință a Kominformului. Ruptura s-a consumat apoi la respectiva conferință, pe 28 iunie 1948, printr-o rezoluție oficială ce excludea Iugoslavia din organizație sub pretext că refuza să recunoască rolul conducător al Armatei Roșii și al Uniunii Sovietice în eliberarea țării și în transformarea ei socialistă. Oficial, guvernul de la Belgrad era acuzat că duce o politică externă naționalistă și ia măsuri eronate pe plan intern. În realitate, Iugoslavia era echivalentul internațional al unei „opoziții de stânga“ față de monopolul stalinist al puterii, iar conflictul era inevitabil: Stalin trebuia să-l doboare pe Tito pentru a da de înțeles tuturor comuniștilor că Moscova nu va tolera

disensiunile.

Desigur, Tito n-a căzut. Dar el și țara lui erau mai vulnerabili decât păreau și, fără ajutorul vestic susținut, Tito n-ar fi supraviețuit boicotului economic (în 1948, 46% din comerțul iugoslav se făcea cu blocul sovietic; un an mai târziu, cifra era redusă la 14%) și amenințărilor credibile cu o intervenție sovietică. Dacă privim în urmă, iugoslavii au plătit cu vârf și îndesat pentru înfumurarea lor. În următorii doi ani, atacurile Kominformului s-au amplificat constant. În lexiconul de injurii leniniste, Tito a devenit „Iuda înconjurat de complici", „noul țar al pan-sârbilor și al întregii burghezii iugoslave". Partizanii săi erau „jalnici trădători și slujbași ai imperialismului", „vestitori funebri ai taberei războiului și a morții, iscoade perfide și adevărați moștenitori ai lui Hitler". Partidul Comunist Iugoslav, „o bandă de spioni, agitatori și criminali", era format din „câini în lesa americană, ce rod oase capitaliste și amușină capitalul străin". E grăitor faptul că atacurile asupra lui Tito și a discipolilor săi au coincis cu apogeul cultului stalinist al personalității, cu epurările și procesele exemplare din anii următori. Fiindcă nu încape îndoială că Stalin vedea într-adevăr în Tito o amenințare și un obstacol, temându-se de influența-i corozivă asupra loialității și obedienței altor partide și regimuri comuniste. Kominformul bătea monedă, în ziarele și publicațiile sale, pe „ascuțirea luptei de clasă în tranziția de la capitalism la socialism" și pe „rolul conducător" al Partidului, dar risca astfel să le amintească oamenilor că exact acestea fuseseră principiile Partidului Iugoslav după 1945. De aici cealaltă temă omniprezentă, loialitatea față de Stalin și Uniunea Sovietică, respingerea tuturor căilor „particulare" sau „naționale" spre socialism și imperativul unei „vigilențe sporite". Începea a doua eră glaciară a stalinismului.

Stalin a făcut tot posibilul pentru a-și afirma și reafirma autoritatea în Estul Europei tocmai fiindcă pierdea din influență în Germania********. Reuniți la Londra pe 1 iunie 1948, Aliații occidentali au anunțat proiectul unui stat vest-german separat. La 18 iunie a fost anunțată o nouă valută, *Deutsche Mark*, pusă în circulație trei zile mai târziu (bancnotele fuseseră tipărite în mare secret în Statele Unite și transportate la Frankfurt sub escorta armatei americane). Vechea *Reichsmark* a fost retrasă din circulație, fiecare rezident german putând schimba doar 40 de mărci vechi pentru 40 de mărci noi, după care cursul devenea de 10 la 1. Detestată la început (fiindcă pe moment a distrus economiile și a mărit prețurile reale, făcând ca bunurile să devină inaccesibile majorității locuitorilor), noua valută a fost rapid acceptată când magazinele s-au umplut de marfă pe care producătorii și comercianții erau dispuși să o vândă la prețuri fixe pentru a asigura stabilitatea mediului de schimb.

La 23 iunie, autoritățile sovietice au răspuns emițând o nouă *marcă*, est-germană, și tăind liniile ferate ce legau Berlinul de vestul Germaniei (trei săptămâni mai târziu aveau să închidă și canalele). În ziua următoare, autoritățile militare occidentale din Berlin blocau eforturile sovietice de a impune noua valută a zonei estice în Berlinul de Vest – o chestiune de

principiu importantă, fiindcă orașul era administrat de patru mari puteri, iar zona vestică fusese până atunci tratată separat de Germania estică ocupată de sovietici. Când trupele sovietice au întărit controlul asupra legăturilor de suprafață cu orașul, guvernele american și britanic au optat pentru aprovizionarea zonelor proprii pe cale aeriană: la 26 iunie, pe aerodromul Tempelhof din Berlinul de Vest ateriza primul avion de transport.

Blocada Berlinului s-a încheiat la 12 mai 1949. Pe parcursul celor 11 luni, Aliații occidentali au trimis 2,3 milioane de tone de alimente cu 277 500 de zboruri ce au costat viața a 73 de piloți din Forțele Aliate. Stalin a vrut să forțeze Vestul să părăsească orașul (profitând de faptul că protocoalele de la Potsdam nu garantau în scris Aliaților accesul terestru în Berlin) ori să renunțe la planul unui stat vest-german distinct. Scopul real al lui Stalin era cel din urmă – pentru el, Berlinul a fost dintotdeauna o pârghie –, dar în final a ratat ambele obiective.

Nu numai că Aliații și-au menținut zona în Berlin (oarecum spre propria lor surpriză și spre recunoștința uimită a locuitorilor), dar blocada sovietică, amplificând efectul loviturii de stat de la Praga, i-a convins și mai mult de necesitatea de a crea o Germanie de Vest; între timp, populația germană accepta treptat divizarea țării. Franța s-a alăturat Bi-zonei în aprilie 1949, formând o entitate economică vest-germană unică, cu 49 de milioane de locuitori (față de numai 17 milioane în zona sovietică a Germaniei).

Ca majoritatea aventurilor diplomatice ale lui Stalin, blocada Berlinului a fost o improvizație, nu o etapă dintr-un plan de agresiune calculat (deși Vestul nu avea de unde să știe acest lucru). Stalin nu voia să se lupte pentru Berlin********. Prin urmare, când blocada a eșuat, liderul sovietic a schimbat tactica. La 31 ianuarie 1949, a propus oficial ridicarea blocadei în schimbul amânării demersurilor pentru un stat vest-german. Aliații occidentali nici nu se gândeau să facă o asemenea concesie, dar au acceptat să convoace o întâlnire pentru a discuta situația: La 12 mai, Uniunea Sovietică a ridicat blocada în schimbul unei simple conferințe a miniștrilor de Externe, programată pe 23 mai.

Conferința a avut așadar loc și a durat o lună, dar, cum era de așteptat, nu s-a ajuns la nici un acord. Nici nu începuse bine și consiliul parlamentar vest-german din Bonn a aprobat Legea fundamentală prin care se instituia un guvern vest-german; o săptămână mai târziu, Stalin reacționa prin proiectul unui stat complementar est-german, creat oficial la 7 octombrie********. Când conferința a fost suspendată, la 20 iunie, guvernul militar din Germania de Vest fusese înlocuit de Înalți Comisari din Statele Unite, Marea Britanie și Franța. Republica Federală Germană ființa deja, deși Aliații formulaseră anumite clauze de intervenție și își rezervaseră chiar dreptul de a reveni la putere dacă ar fi considerat necesar. La 15 septembrie 1949, la o lună după succesul electoral al Partidului Creștin-Democrat, Konrad Adenauer devenea primul cancelar al Republicii. Criza Berlinului a avut trei consecințe majore. În primul rând, a dus la crearea celor două state germane, rezultat pe care nici

unul din cei patru Aliați nu îl urmărise cu patru ani în urmă. Pentru puterile occidentale, divizarea devenise un obiectiv atrăgător și realizabil; dincolo de idealul proclamat al reunificării Germaniei, nimeni nu se grăbea să treacă la fapte. Nouă ani mai târziu, când Charles de Gaulle l-a întrebat pe prim-ministrul britanic Harold Macmillan ce părere are despre o Germanie unită, acesta a răspuns: „Teoretic. Teoretic, trebuie să sprijinim mereu reunificarea. Nu e nici un pericol în asta". Pentru Stalin, care a înțeles că nu putea nici să rivalizeze cu Aliații în simpatia nemților, nici să-i oblige să-și abandoneze planurile, un stat est-german comunist era cel mai mic rău posibil.

În al doilea rând, criza Berlinului a angajat pentru prima oară o prezență militară semnificativă a Statelor Unite pe teritoriul Europei, pe termen nelimitat. Acest succes i se datorează lui Ernest Bevin, ministrul de Externe britanic, care i-a determinat pe americani să preia conducerea operațiunilor, odată ce Marshall și generalul Clay, comandantul trupelor americane în Berlin, l-au convins pe Truman că riscul merita asumat. Francezii au fost mai puțin implicați în criza Berlinului fiindcă, între 18 iulie și 10 septembrie 1948, traversau o criză politică internă în absența unei majorități clare în Adunarea Națională.

A treia consecință, care derivă din primele două, a fost o reevaluare a calculelor militare occidentale. Dacă Vestul voia să-și apere clienții germani de agresiunea sovietică, trebuia să aibă mijloacele necesare. La începutul crizei Berlinului, americanii staționaseră strategic în Marea Britanie bombardiere capabile să transporte arme atomice (pe atunci, Statele Unite aveau 56 astfel de bombe). Dar la Washington nu existau reguli clare în privința armelor atomice (Truman însuși era refractar la ideea utilizării lor), iar în cazul unei înaintări sovietice, strategia americană în Europa prevedea retragerea de pe continent.

Situația militară a început să fie regândită după lovitura de stat din Cehoslovacia. Europa intrase într-o perioadă de maximă insecuritate; se vorbea mult despre război. Chiar generalul Clay, care nu era defel panicard, împărtășea frica generalizată:

„Vreme de multe luni, bazându-mă pe analiza logică a situației, am crezut și susținut că cel puțin zece ani de acum încolo nu se întrevede nici un război. De câteva săptămâni simt o schimbare subtilă în atitudinea sovieticilor: nu pot să o definesc, dar mă face să cred că războiul ar putea începe fulgerător". Aceasta e atmosfera în care Congresul american a promulgat legislația Planului Marshall, iar Aliații europeni au semnat Pactul de la Bruxelles, la 17 martie 1948. Acest pact, însă, era un tratat tipic pe 50 de ani care angaja Marea Britanie, Franța și Țările de Jos să „colaboreze întru sprijin reciproc în cazul unei noi agresiuni germane", în vreme ce politicienii europeni se simțeau din ce în ce mai expuși pericolului *sovietic*. În această privință erau extrem de vulnerabili: așa cum avea să-și amintească Dirk Stikker, ministrul de Externe al Olandei, „noi, în Europa, nu aveam decât o promisiune verbală a președintelui Truman privind sprijinul american".

Europa Centrală și de Est după al Doilea Război Mondial

Noua abordare față de Washington a fost inițiată de britanici. Într-o cuvântare din Parlament, la 22 ianuarie 1948, Bevin promisese că Marea Britanie va coopera cu vecinii continentali pentru o strategie de apărare

comună, o Uniune Europeană Occidentală", având în vedere că securitatea britanică nu mai putea fi separată de cea continentală – o ruptură grăitoare de gândirea britanică din trecut. Această Uniune Europeană Occidentală a fost inaugurată oficial prin Pactul de la Bruxelles, dar, așa cum îi explica Bevin lui Marshall într-un mesaj din 11 martie, un astfel de aranjament era incomplet dacă nu se urmărea securitatea nord-atlantică în ansamblul ei – remarcă la care Marshall a fost cu atât mai sensibil cu cât Stalin tocmai încerca să forțeze semnarea unui pact de „neagresiune" între Norvegia și Uniunea Sovietică.

Și atunci, insistențele lui Bevin, la Washington au avut loc convorbiri secrete între reprezentanții britanici, americani și canadieni în vederea unui tratat de apărare atlantică. Pe 6 iulie 1948, la zece zile de la începutul blocadei Berlinului și imediat după excluderea Iugoslaviei din Kominform, convorbirile au fost deschise și altor membri ai Pactului de la Bruxelles, printre care și francezilor, nemulțumiți să descopere că anglo-americanii au aranjat din nou ordinea mondială pe la spatele lor. Până în luna aprilie a anului următor, Pactul Nord-Atlantic (*North Atlantic Treaty Organisation* – NATO) a fost semnat de Statele Unite, Canada și zece state europene.

NATO reprezenta un proiect remarcabil. Până în 1947, puțini și-ar fi imaginat că Statele Unite se vor angaja într-o alianță militară europeană. Ce-i drept, în Congresul american mulți au ezitat să aprobe Articolul V (care îi obliga pe membrii NATO să se sprijine reciproc dacă erau atacați), iar Tratatul a fost promulgat după trei luni de discuții, pentru că era înfățișat ca un pact *atlantic* de apărare, și nu ca o alianță euro-americană. Apărând inițiativa guvernului în fața Senatului, Dean Acheson n-a uitat să sublinieze că America *nu* va desfășura trupe numeroase în Europa.

Și aceasta era, într-adevăr, intenția americanilor. Dacă Statele Unite se angajau, în premieră, într-o complicată alianță europeană, era pentru că la Washington mulți vedeau în NATO, ca și în Planul Marshall, un mod de a ridica moralul europenilor și de a le reda autonomia – în speță, organizarea propriei apărări. NATO nu a schimbat nimic în echilibrul militar european: din cele 14 divizii staționate în vestul Europei, numai două erau americane. Forțele terestre ale Aliaților occidentali erau oricum de 12 ori mai mici decât cele sovietice. Comandamentul american a calculat în 1949 că o defensivă eficientă a Rinului nu putea fi realizată mai devreme de 1957. Parcă simbolic, la 9 aprilie 1949, la ceremonia de semnare a Tratatului în Sala Constituției de la Washington, orchestra cânta *I've Got Plenty of Nothing…*

Cu toate acestea, dinspre Europa lucrurile se vedeau cu totul altfel. Americanii nu atribuiau alianțelor militare o semnificație deosebită, dar europenii, cum îi avertiza Walter Bedell Smith pe colegii săi din divizia strategică a Departamentului de Stat, „dau mai multă importanță peticului de hârtie care promite sprijin decât i-am dat noi vreodată". Deloc surprinzător: nu aveau altă speranță. Marea Britanie, măcar, era o insulă. Însă francezii, ca toți ceilalți, erau mai vulnerabili decât oricând: în fața nemților și, acum, a rușilor.

NATO era așadar de două ori important pentru Paris: deplasa linia

defensivă antisovietică mai departe către est – cum observa Charles Bohlen cu câteva luni înainte de semnarea Tratatului, „francezii se agață de o licărire de speranță: multe, puține, trupele americane stau între ei și Armata Roșie". Mai important, NATO reprezenta pentru ei o poliță de asigurare împotriva revanșismului german. Guvernul francez, încă marcat de consecințele Primului Război Mondial, nu și-a dat aprobarea pentru un stat vest-german decât în schimbul protecției promise de NATO.

Francezii au primit deci NATO cu brațele deschise: constituia acea garanție împotriva unei Germanii renăscute pe care ei nu reușiseră să o obțină în ultimii trei ani pe cale diplomatică. Olandezii și belgienii vedeau și ei în NATO o stavilă în calea viitorului revanșism german. Italienii au fost incluși pentru a consolida popularitatea locală a lui Alcide De Gasperi în fața opoziției comuniste. Englezii priveau Pactul Nord-Atlantic ca pe un succes manifest în lupta pentru implicarea Statelor Unite în apărarea europeană. Iar administrația Truman a prezentat acest acord Congresului – și americanilor în general – ca pe o barieră în calea agresiunii sovietice în zona Atlanticului de Nord. De unde faimosul *bon mot* al lordului Ismay, care a devenit în 1952 primul secretar general al NATO: scopul organizației era „să-i țină pe ruși afară, pe americani înăuntru și pe nemți la pământ".

NATO era un bluf. Așa cum nota în memoriile sale Denis Healey, viitor ministru britanic al Apărării, „cei mai mulți europeni nu erau interesați de o nouă confruntare; scopul NATO era să prevină un alt război". Originalitatea Tratatului nu consta în ceea ce putea să realizeze practic, ci în ceea ce simboliza: precum Planul Marshall – și Tratatul de la Bruxelles din care a izvorât –, NATO ilustra schimbarea cea mai semnificativă produsă în Europa (și în SUA) ca urmare a războiului – dorința de a împărtăși informații, de a coopera în domeniul apărării, securității, comerțului, politicii valutare etc. Pentru prima oară în istorie, Forțele Aliate stăpâneau împreună și pe timp de pace.

Dar acordurile din 1949 nu reprezentau forma definitivă a NATO. În primăvara anului 1950, Washingtonul se străduia încă să le explice francezilor și altor națiuni din Europa că singura șansă reală pentru apărarea Occidentului era reînarmarea Germaniei – subiect tensionat și gest susceptibil, se credea, de a declanșa o reacție imprevizibilă din partea lui Stalin. În orice caz, nimeni nu dorea să risipească resurse vitale pe reînarmare. Neutralitatea – ca alternativă la o confruntare fără defensivă – devenea din ce în ce mai populară în Germania și Franța deopotrivă. Dacă nu ar fi izbucnit chiar atunci războiul din Coreea (o ipoteză contrafactuală nu chiar absurdă, fiindcă era cât pe ce să nu aibă loc), profilul istoriei europene recente ar fi fost cu totul altul. Printre erorile lui Stalin, cea mai serioasă a fost sprijinul dat lui Kim Ir Sen pentru invazia Coreei de Sud la 25 iunie 1950. Americanii și europenii au conchis de îndată (greșit) că aceasta era doar o diversiune sau un preludiu, ținta următoare fiind Germania – raționament alimentat și de afirmația imprudentă a lui Walter Ulbricht, potrivit căruia următoarea victimă avea să fie Republica

Federală. Cu opt luni înainte, URSS testase cu succes bomba atomică, ceea ce i-a făcut pe experții militari americani să exagereze capacitatea de război a Uniunii Sovietice; chiar și așa, creșterea bugetului solicitată în documentul nr. 68 din 7 aprilie 1950 al Consiliului de Securitate Națională nu ar fi fost aprobată dacă nu ar fi avut loc atacul coreean.

Riscul unui nou război în Europa era cu mult exagerat, dar nu inexistent. Stalin se gândea serios la un posibil asalt – nu asupra Germaniei, ci a Iugoslaviei –, dar a renunțat la idee din cauza reînarmării occidentale. Exact așa cum Vestul a interpretat greșit implicarea sovietică în Coreea, la fel și Stalin – informat corect de serviciile sale de spionaj despre proiectele Statelor Unite de înarmare masivă – a presupus în mod eronat că americanii aveau și ei planuri de agresiune în estul Europei, sfera sa de influență. Aceste prezumții și erori de calcul păreau pe atunci fapte indubitabile, iar generalii și politicienii acționau pe baza precedentului istoric și a informațiilor limitate de care dispuneau.

Amploarea reînarmării în Occident era într-adevăr impresionantă. După ce președintele Truman a declarat starea de urgență la nivel național, bugetul apărării americane a crescut de la 15,5 miliarde de dolari în august 1950 la 70 miliarde în decembrie 1951. În 1952–1953, cheltuielile pentru apărare consumau 17,8% din produsul național brut al Statelor Unite, față de numai 4,7% în 1949. La cererea Washingtonului, aliații Americii din NATO au mărit și ei bugetul apărării: după o perioadă de scădere constantă după 1946, costurile militare în Marea Britanie au atins în 1951–1952 10% din PNB, crescând chiar mai repede decât în perioada de înarmare frenetică dinaintea războiului. În fiecare dintre statele membre NATO, cheltuielile militare au atins apogeul postbelic în anii 1951–1953.

Fără precedent erau și consecințele economice ale acestor subite investiții militare. Germania, în special, a fost asaltată de comenzi pentru instalații mecanice, unelte, vehicule și alte produse în care RFG excela, cu atât mai mult cu cât vest-germanii, neputând să fabrice arme, se concentrau pe celelalte ramuri industriale. Producția de oțel a RFG – 2,5 milioane de tone în 1946 și 9 milioane de tone în 1949 – a atins în 1953 aproape 15 milioane de tone. Deficitul dolarului în Europa și în lume a scăzut cu 65% într-un singur an, fiindcă Statele Unite cheltuiau în străinătate sume imense pe arme, stocuri de echipament, baze militare și soldați. În Torino, Fiat a obținut primele sale contracte americane, pentru avioane auxiliare (afacere încheiată de Washington la presiunile ambasadei de la Roma, din motive politice).

Nu toate veștile economice erau însă bune. Guvernul britanic a fost nevoit să redirecționeze fonduri pentru a-și îndeplini angajamentele militare în detrimentul asistenței sociale, ceea ce a scindat Partidul Laburist, aflat la putere, și l-a făcut să piardă alegerile din 1951. Costul vieții în Occident creștea pe măsură ce cheltuielile publice agravau inflația – după izbucnirea războiului din Coreea, în numai doi ani prețurile au crescut în Franța cu 40%. Europa de Vest, care abia începuse să culeagă roadele ajutorului economic american, era

evident incapabilă să susțină pentru mult timp echivalentul unei economii de război, lucru confirmat de Actul american de Securitate Reciprocă din 1951 prin care Planul Marshall a luat sfârșit, devenind un program de ajutor militar. Spre sfârșitul anului 1951, Statele Unite trimiteau în Europa Occidentală aproape 5 miliarde de dolari sub formă de ajutor militar.

Dintr-un stimul pentru încrederea în sine a europenilor, NATO s-a transformat într-un angajament militar major, întemeiat pe resursele aparent nelimitate ale economiei Statelor Unite, obligându-i pe americani și aliații lor la o acumulare de forțe umane și materiale nemaivăzută pe timp de pace. Generalul Eisenhower s-a întors în Europa în calitate de comandant suprem al Forțelor Aliate, iar în Franța și Belgia au apărut state-majore și birouri administrative ale NATO. Pactul Nord-Atlantic era acum, fără îndoială, o alianță. Sarcina sa principală era ceea ce strategii militari numesc „apărarea ofensivă" a Europei, și anume confruntarea cu Armata Roșie în centrul Germaniei. Consiliul NATO întrunit la Lisabona în februarie 1952 a decis că, pentru a îndeplini acest rol, alianța avea nevoie, în următorii doi ani, de cel puțin 96 de divizii noi.

Deși prezența militară americană era semnificativă și continua să crească, singurul mod în care NATO își putea atinge obiectivul era reînarmarea vest-germanilor. Coreea i-a obligat pe americani să deschidă acest subiect delicat (prima mențiune oficială a fost făcută de Dean Acheson la o întâlnire a miniștrilor de Externe din septembrie 1950), deși la început chiar și președintele Truman era reticent. Pe de o parte, nimeni nu voia să pună arme în mâinile nemților la cinci ani după eliberarea Europei; pe de altă parte – și prin analogie cu dificultățile economice ale Bi-zonei cu numai trei ani în urmă –, era oarecum paradoxal să cheltuiești miliarde de dolari pentru a-i proteja pe vest-germani de un atac rus fără ca ei să contribuie cu nimic. Iar dacă Germania avea să devină, cum anticipaseră unii, un fel de zonă-tampon și viitor câmp de bătaie, atunci riscul de a aliena simpatia nemților, alimentându-le preferința pentru neutralitate, nu putea fi ignorat.

Moscova, desigur, nu privea cu ochi buni reînarmarea Germaniei Federale. Dar simțămintele sovietice nu mai erau, după iunie 1950, argumentul principal. Britanicii, deși foarte reticenți, nu vedeau altă soluție decât găsirea unei metode pentru a înarma Germania, menținând-o însă sub controlul ferm al Aliaților. Cel mai tare s-au opus francezii: când se alăturaseră NATO, cu siguranță nu se așteptau ca organizația să devină o umbrelă pentru remilitarizarea Germaniei. Franța a reușit să amâne acest moment până în 1954. Dar cu câtva timp înainte, politica franceză suferise deja o transformare semnificativă, care făcea ca Parisul să accepte cu relativă seninătate reconstrucția parțială a Germaniei. Frustrată de noua sa condiție (cea mai mică dintre marile puteri), nemulțumita Franță își găsise o nouă vocație: aceea de inițiatoare a unei noi Europe.

Ideea unei uniuni europene, sub o formă sau alta, nu era nouă. O varietate

de uniuni vamale care mai de care mai nereușite existaseră în secolul al XIX-lea în Europa Centrală și de Vest, și chiar înaintea Primului Război Mondial se afirma ocazional, din idealism, că viitorul Europei stătea în unirea părților ei disparate. Războiul însuși, în loc să spulbere asemenea viziuni optimiste, părea să le fi alimentat: după cum insista Aristide Briand, politician francez și entuziast autor de propuneri și pacte europene, venise timpul ca vechile rivalități să fie uitate, iar oamenii să gândească, să vorbească și să simtă ca niște europeni. În 1924, economistul francez Charles Gide și alți semnatari de pe tot continentul au lansat un Comitet Internațional pentru o Uniune Vamală Europeană. Trei ani mai târziu, un secretar de stat din Ministerul de Externe britanic se declara „stupefiat" de amploarea interesului continental pentru ideea paneuropeană.

Mai concret, Primul Război Mondial a reușit, în mod curios, să-i facă pe francezi și pe germani să realizeze cât de mult depind unii de alții. După ce confuzia postbelică s-a risipit, iar Parisul a abandonat eforturile inutile de a smulge Germaniei reparații de război, în 1926, Franța, Germania, Luxemburg, Belgia și regiunea (pe atunci autonomă) Saar au semnat un Pact Internațional al Oțelului pentru a regla producția și a preveni capacitatea excesivă. Deși în anul următor li s-au alăturat Cehoslovacia, Austria și Ungaria, pactul rămânea un simplu cartel de tip tradițional; însă Gustav Stresemann, prim-ministrul german, vedea în el embrionul viitoarelor acorduri transnaționale – și nu era singurul.

Ca multe proiecte ambițioase din anii 1920, Pactul Oțelului a supraviețuit cu greu crahului din 1929 și crizei economice care a urmat. Dar el consfințea ceea ce era clar încă din 1919: industria franceză a oțelului, dublată prin recăpătarea Alsaciei și Lorenei, depindea acut de cărbunele german și avea nevoie, prin urmare, de un cadru de colaborare pe termen lung. Situația era la fel de limpede pentru nemți: când naziștii au ocupat Franța în 1940 și au semnat cu étain un acord stipulând plăți și livrări ce echivalau cu punerea silită a resurselor franceze în slujba economiei de război germane, mulți observatori din ambele tabere au văzut în această „colaborare" franco-germană nucleul unei noi ordini economice „europene".

Pierre Pucheu, un membru de vază al guvernului de la Vichy care avea să fie excutat de Francezii Liberi, imagina o ordine europeană postbelică fără bariere vamale, cu o singură economie și o monedă unică. Viziunea lui Pucheu (împărtășită de Albert Speer și mulți alții) era o versiune contemporană sub auspicii hitleriste a Sistemului Continental napoleonian și atrăgea o generație întreagă de birocrați și tehnicieni care se confruntaseră cu dificultatea de a elabora politici economice în anii 1930.

Aceste concepții erau cu atât mai tentante cu cât se prezentau ca izvorând din interesul comun paneuropean, și nu ca proiecții particulare ale unor interese naționale distincte. Erau „europene", și nu franceze sau germane, și erau venerate ca atare în timpul războiului de cei care voiau cu orice preț să

creadă că ocupația nazistă poate avea și aspecte pozitive. Faptul că naziștii unificaseră, tehnic vorbind, cea mai mare parte din Europa – anihilând granițe, expropriind, integrând rețele de transport etc. – făcea ideea și mai plauzibilă. Visul unei Europe eliberate de antagonismele din trecut era la fel de seducător și pentru alte țări. La patru ani după înfrângerea nazismului, în octombrie 1949, George Kennan îi mărturisea lui Dean Acheson că, deși înțelege teama de un reviriment german, „în timpul războiului, trăind acolo, mi se părea adesea că singurul cusur al noii ordini hitleriste era Hitler".

Remarca lui Kennan a fost făcută în particular. În public, după 1945, puțini erau dispuși să admită părțile bune ale Noii Ordini din timpul războiului – ordine ale cărei ineficiență și rea-credință sunt grav subestimate de Kennan. Interesul pentru cooperare economică intraeuropeană era neclintit: Jean Monnet, de pildă, continua să creadă după război, ca și în 1943, că pentru a se bucura de „prosperitate și progres social… statele din Europa trebuie să formeze o «entitate europeană», care le va transforma într-un monolit". Iar Mișcarea pentru Unitatea Europeană creată în ianuarie 1947 la sugestia lui Churchill avea entuziaștii săi.

Winston Churchill a fost de timpuriu un promotor influent al ideii de unitate europeană. La 21 octombrie 1942, îi scria lui Anthony Eden: „Trebuie să recunosc că mă gândesc în primul rând la Europa, la renașterea gloriei europene… ar fi un dezastru fără margini dacă bolșevismul rus ar sufoca independența și civilizația vechilor state europene. Deși în prezent e greu de spus cum, am convingerea că Europa poate acționa ca o familie, sub conducerea unui Consiliu European". Dar circumstanțele politice postbelice nu erau favorabile acestor idealuri. În cel mai bun caz, se spera la crearea unui forum pentru discuții europene – ceea ce a propus la Haga, în mai 1948, Congresul Mișcării pentru Unitate Europeană. Rod al acestei sugestii, Consiliul Europei a fost inaugurat în mai 1949 la Strasbourg, unde s-a ținut în luna august a aceluiași an prima sa reuniune: au luat parte delegați din Marea Britanie, Irlanda, Franța, țările Beneluxului, Italia, Suedia, Danemarca și Norvegia. Consiliul nu avea putere și nici autoritate; nici un fel de statut judecătoresc, legislativ sau executiv. Delegații nu reprezentau pe nimeni. Cea mai mare realizare era simpla sa existență, deși în noiembrie 1950 s-a emis o Convenție Europeană a Drepturilor Omului care avea să capete în deceniile următoare o importanță sporită. După cum admitea Churchill într-un discurs ținut pe 19 septembrie 1946 la Zürich, „primul pas în recrearea unei familii europene trebuie să fie parteneriatul între Franța și Germania". Dar în primii ani de după război, francezii n-aveau nici un chef, după cum am văzut, să pună la cale un astfel de parteneriat.

Însă vecinii lor mai mici de la nord acționau prompt. Chiar înainte de sfârșitul războiului, guvernele în exil ale Luxemburgului, Belgiei și Olandei au semnat Acordul Benelux, eliminând barierele tarifare și anticipând libera circulație a capitalului, serviciilor și forței de muncă între țările lor. Uniunea Vamală Benelux a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1948 și a provocat discuții

incoerente între Franța, Italia și țările Beneluxului pe marginea unei posibile extinderi a cooperării într-un cadru lărgit. Dar proiectul incert al unei „Mici Europe“ a eșuat din cauza problemei germane.

Toată lumea era de acord, așa cum au conchis negociatorii Planului Marshall în iulie 1947 la Paris, că „economia germană trebuie integrată în economia europeană în așa fel încât să contribuie la creșterea nivelului general de trai“. Dar cum? Germania de Vest, chiar și după ce a devenit un stat în 1949, nu avea legături directe cu restul continentului decât prin mecanismele Planului Marshall și prin ocupația Forțelor Aliate – ambele temporare. Majoritatea occidentalilor încă vedeau în RFG o amenințare, nu un partener. Economic, olandezii au depins dintotdeauna de Germania (48% din câștigurile lor „invizibile“ proveneau din comerțul german prin porturile și căile maritime olandeze), deci renașterea sa economică era vitală pentru olandezi. Dar în 1947 numai 29% din populația olandeză avea o atitudine „prietenească“ față de Germania; pentru olandezi, era important ca Germania redresată economic să fie slabă din punct de vedere politic și militar. Părere împărtășită cu însuflețire de Belgia. Nici una dintre aceste țări nu concepea o reconciliere cu Germania fără implicarea liniștitoare a Marii Britanii. Impasul a fost depășit prin evenimentele internaționale din 1948-1949. Odată cu lovitura de stat de la Praga, apariția unui stat vest-german, blocada Berlinului și planurile NATO, politicieni francezi ca Georges Bidault și Robert Schuman au înțeles că Franța trebuie să-și reconsidere atitudinea față de Germania. Exista acum o entitate politică vest-germană ce includea bazinul Ruhr și Renania; numai regiunea Saar fusese separată temporar de teritoriul german, însă cărbunele din această zonă nu era cocsificabil. Cum puteau fi controlate și în același timp mobilizate în avantajul francezilor resursele noii Republici Federale?

La 30 octombrie 1949, Dean Acheson i-a cerut lui Schuman ca Franța să înceapă să includă noul stat vest-german în economia europeană. Francezii știau prea bine că trebuie să facă ceva – după cum avea să-i reamintească Jean Monnet lui Georges Bidault, americanii urmau să încurajeze cu siguranță producția de oțel a proaspăt formatei Germanii de Vest, iar dacă aceasta inunda piața, Franța ar fi fost obligată să-și protejeze propria industrie a oțelului, ajungându-se din nou la războaie comerciale. Așa cum am văzut în capitolul III, Planul lui Monnet – și cu el renașterea Franței – depindea de rezolvarea acestei dileme.

În aceste circumstanțe, Monnet a propus Ministerului de Externe francez așa-numitul Plan Schuman. Era o adevărată revoluție diplomatică, deși una pregătită timp de cinci ani. În principiu era foarte simplu. În cuvintele lui Schuman, „guvernul francez propune ca întreaga producție de cărbune și oțel franco-germană să fie administrată de o Înaltă Autoritate comună, în cadrul unei organizații deschise și participării altor țări europene“. Mai mult decât un cartel al cărbunelui și oțelului, dar mai puțin decât un model de integrare europeană, propunerea lui Schuman era o soluție practică la problema care sâcâia Franța anului 1945. În viziunea lui Schuman, Înalta Autoritate urma să

încurajeze competiția, să controleze politica tarifară, investițiile directe și să facă tranzacții în numele țărilor participante. Și, mai ales, să preia controlul bazinului Ruhr și al altor resurse vitale din mâini exclusiv germane. Era o soluție europeană la o problemă – *principala* problemă – franceză.

Robert Schuman și-a anunțat Planul pe 9 mai 1950, la o zi după ce îl informase pe Dean Acheson. Englezii nu primiseră nici un avertisment. Quai d'Orsay savura situația: prima revanșă măruntă pentru atâtea decizii anglo-americane luate fără a consulta Parisul. Cea mai recentă fusese, cu numai opt luni înainte, devalorizarea unilaterală de către Marea Britanie a lirei sterline cu 30%: doar americanii fuseseră anunțați, iar restul Europei a fost nevoit să se conformeze********. Paradoxal, tocmai amintirea riscurilor legate de lipsa de comunicare între statele europene și apariția unor noi interese economice îi determinase pe Monnet și pe ceilalți să elaboreze respectiva soluție.

Guvernul german a întâmpinat de îndată favorabil propunerea lui Schuman – și avea toate motivele s-o facă: încântat, Konrad Adenauer i-a răspuns lui Schuman că „planul guvernului francez a dat relațiilor dintre țările noastre, ce riscau să fie paralizate de răceală și neîncredere, un imbold nou către cooperarea constructivă". Sau, cum le-a spus tot el, mai franc, subordonaților săi: *Das ist unser Durchbruch* („Am ieșit la lumină"). Pentru prima oară, Republica Federală Germană se alătura unei organizații internaționale pe picior de egalitate cu alte state independente și devenea indisociabilă de alianța Vestului, cum dorise Adenauer.

Nemții au fost primii care au ratificat Planul Schuman. Apoi Italia și țările Beneluxului, deși la început olandezii nu voiau să se implice fără englezi. Aceștia din urmă au declinat invitația lui Schuman, iar fără Marea Britanie scandinavii nici nu se gândeau să semneze. Așadar doar șase state occidentale au semnat, în aprilie 1951, Tratatul de la Paris, care punea bazele Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului (CECO).

Poate că merită să ne oprim asupra unei trăsături a Comunității care n-a trecut nici atunci neobservată. Toți cei șase miniștri de Externe care au semnat Tratatul în 1951 erau membri ai unui partid creștin-democrat. Politicienii de vârf din principalele state membre – Alcide De Gasperi, Konrad Adenauer și Robert Schuman – erau toți născuți aproape de graniță: De Gasperi în Trentino, în nord-estul Italiei, Adenauer în Renania și Schuman în Lorena. La nașterea lui De Gasperi – și o mare parte din viața sa ca adult – Trentino făcea parte din Imperiul Austro-Ungar, iar el a studiat la Viena. Schuman a crescut în Lorena când aceasta făcea parte din Imperiul German. În tinerețe a făcut parte din asociații catolice – aceleași pe care le frecventase Adenauer cu zece ani mai devreme. Când se întâlneau, cei trei conversau în limba lor comună, germana. Pentru ei, ca și pentru colegii lor creștin-democrați din Olanda, din Luxemburgul bilingv și din Belgia bilingvă și biculturală, un proiect de cooperare europeană reprezenta o soluție economică, dar și culturală: un mod de a depăși criza civilizației care nimicise Europa cosmopolită a tinereții lor. Venind de la marginile propriilor țări, unde dintotdeauna identitățile fuseseră

multiple și frontierele mobile, Schuman și colegii lui nu se speriau de o oarecare întrepătrundere a suveranităților naționale. Nu de mult, în timpul războiului și ocupației, cele șase țări membre ale CECO își văzuseră suveranitatea călcată în picioare: așadar nu aveau mult de pierdut. Creștin-democrați, toți erau preocupați de coeziunea socială și responsabilitatea colectivă, ceea ce îi făcea să încline în favoarea unei Înalte Autorități transnaționale care să exercite puterea executivă pentru binele comun.

Mai la nord, perspectivele erau întru câtva diferite. Pentru regiunile protestante ale Scandinaviei și Marii Britanii (sau în abordarea protestantă a unui neamț din nord precum Schumacher), CECO avea un iz autoritarist. Social-democratul Tage Erlander, prim-ministru al Suediei între 1948 și 1968, chiar își motiva poziția ambivalentă față de aderarea la CECO invocând strivitoarea majoritate catolică din noua Comunitate. Kenneth Younger, consilierul lui Bevin, nota în jurnalul său pe 14 mai 1950 (la cinci zile după ce aflase despre Planul Schuman) că, deși era de acord cu integrarea economică europeană în general, noile propuneri „ar putea fi încă un pas în consolidarea «internaționalei negre» a catolicilor, care conduce din umbră Consiliul Europei". Pe atunci, nu era un punct de vedere ieșit din comun sau rar întâlnit.

CECO nu era o „internațională neagră". Nu era nici măcar o forță economică reală, fiindcă Înalta Autoritate nu a exercitat niciodată drepturile pe care Monnet voia să i le confere. Mai degrabă, ca multe alte inovații instituționale din acei ani, ea a oferit spațiul psihologic în care Europa a avansat, regăsindu-și încrederea în sine. Cum îi explica Adenauer lui Macmillan zece ani mai târziu, CECO nu era nici măcar o organizație economică propriu-zisă (și, prin urmare, Marea Britanie avusese dreptate, după părerea lui, să nu adere). Nu era nici măcar un proiect de integrare europeană, dacă lăsăm la o parte fanteziile lui Monnet, ci doar cel mai mic numitor comun al intereselor occidentale reciproce în momentul semnării. Era, sub aparența economică, un vehicul politic: un mecanism pentru a depăși ostilitatea franco-germană.

Între timp, problemele pentru care fusese creată CECO au început să se rezolve singure. În ultimul trimestru al anului 1949, producția industrială a RFG a atins nivelul din 1936; spre sfârșitul lui 1950, îl depășise cu o treime. În 1949, balanța comercială a Germaniei de Vest cu Europa se baza pe exportul de materii prime (în principal cărbune). Un an mai târziu, în 1950, balanța era negativă, fiindcă Germania își utiliza materiile prime în industria locală. În 1951, balanța era din nou pozitivă și avea să rămână așa timp de mulți ani, grație exportului german de bunuri fabricate. La sfârșitul anului 1951, volumul exporturilor germane era de șase ori mai mare decât cel din 1948, iar cărbunele, comerțul și produsele finite germane impulsionau renașterea economică a Europei – spre sfârșitul anilor 1950, Europa de Vest suferea chiar efectele supraofertei de cărbune. E greu de estimat care a fost în toate acestea rolul CECO – mașina industrială germană fusese pusă în mișcare nu de Schuman, ci de Coreea. Până la urmă, nici nu conta atât de mult.

Dacă CECO era mult mai puțin importantă decât s-a pretins – dacă implicarea francezilor în organisme supranaționale nu era decât un tertip pentru a controla o Germanie în care continuau să nu aibă încredere și dacă boomul economic european nu datora mare lucru Înaltei Autorități, care nu influența mai deloc concurența, piața muncii și prețurile –, atunci de ce au refuzat englezii să i se alăture? Și de ce neparticiparea lor a făcut atâtea valuri?

Englezii nu aveau nimic împotriva unei uniuni vamale europene – erau chiar în favoarea ei, cel puțin pentru ceilalți europeni. Ce îi deranja la Înalta Autoritate era ideea de putere executivă supranațională, chiar dacă aceasta dirija producția și prețul a numai două produse. Londra își exprimase clar poziția de ceva vreme: în 1948, când Bevin discuta cu guvernul laburist propunerile americane pentru viitoarea Organizație pentru Cooperare Economică Europeană, grija sa principală era „să mențină controlul efectiv în mâinile delegațiilor naționale… pentru a împiedica secretariatul (sau un președinte «independent») să acționeze de unul singur… Nici nu se pune problema ca organizația să dea ordine membrilor individuali".

Reticența britanică în a ceda câtuși de puțin controlul național era evident incompatibilă cu rolul CECO, așa cum îl înțelegea Monnet. Marea Britanie vedea în Comunitate începutul unei ingerințe continentale în afacerile insulare, cu implicații pe cât de neclare, pe atât de periculoase. Explicând refuzul Marii Britanii de a adera, Bevin îi spunea lui Acheson: „Când la mijloc sunt aspecte de o importanță vitală, nu putem semna cu ochii închiși; la fel ar face și americanii, sunt convins, dacă ar fi puși într-o situație similară". Subordonaților săi le-a împărtășit aceleași presimțiri negre despre Consiliul Europei în cuvinte și mai plastice: „Dacă deschidem cutia Pandorei, nu se știe ce cai troieni mai ies din ea".

Raționamentul britanic era în parte unul economic. Economia Regatului – mai ales ramura bazată pe comerț – părea mult mai sănătoasă decât cea a vecinilor de pe continent. În 1947, exporturile britanice valorau cât exporturile Franței, Italiei, Germaniei de Vest, Norvegiei, Danemarcei și țărilor Beneluxului luate la un loc. În timp ce statele occidentale făceau pe atunci comerț mai ales între ele, Marea Britanie avea tranzacții importante în întreaga lume – ba mai mult, comerțul britanic cu Europa era *mult mai redus* în 1950 decât în 1913.

În ochii oficialilor britanici, țara avea așadar mai mult de pierdut decât de câștigat dacă se implica în aranjamente economice obligatorii cu țări ale căror perspective erau incerte. Cu un an înainte de propunerea lui Schuman, poziția Marii Britanii, exprimată în particular de funcționari publici importanți, era următoarea: „Nu ne interesează cooperarea economică pe termen lung cu Europa. În cel mai bun caz ne-ar greva resursele; în cel mai rău, ne-ar compromite economia". La care trebuie adăugată nervozitatea aparte a Partidului Laburist când venea vorba de implicarea în acorduri continentale ce i-ar fi putut îngrădi libertatea de a adopta măsuri „socialiste" acasă, măsuri

strâns legate de interesele corporatiste ale vechilor sindicate industriale ce fondaseră partidul cu cincizeci de ani în urmă: după cum explica prim-ministrul interimar Herbert Morrison Cabinetului în 1950, când invitația lui Schuman a fost (sumar) analizată, „nu merge, nu se poate, minerii din Durham nu înghit așa ceva". Și apoi mai era Commonwealthul. În 1950, Commonwealthul britanic cuprindea mari părți din Africa, Asia de Sud, Australia, Oceania și cele două Americi. Teritorii coloniale din Malaysia până în Ghana aduceau profituri frumoase și mențineau în Londra sume importante – faimoasele „balanțe sterline". Commonwealthul reprezenta o sursă majoră de materii prime și alimente, iar Imperiul (cum îi spuneau încă majoritatea britanicilor) era o componentă esențială a identității naționale – sau cel puțin așa părea. Pentru majoritatea politicienilor era imprudent – și practic imposibil – să incluzi Marea Britanie într-un sistem continental european, care i-ar fi eclipsat o dimensiune esențială a existenței.

Marea Britanie făcea așadar parte din Europa, dar și dintr-o comunitate imperială de limbă engleză, la scară mondială. Și avea o relație aparte cu Statele Unite. Englezii aveau păreri împărțite în privința Americii, pe care o antipatizau fiindcă o percepeau de la distanță ca pe un „paradis al splendorilor consumului" (Malcolm Bradbury), la antipodul existenței lor chinuite. Guvernele britanice, pe de altă parte, continuau să-și exprime încrederea în ceea ce mai târziu se va numi „relația specială" dintre cele două țări. Într-o anumită măsură, poziția era motivată de prezența britanicilor la „masa principală" ca una din cele trei mari puteri la Ialta și Potsdam și ca a treia putere nucleară după testarea cu succes a unei bombe britanice în 1952. Se baza și pe colaborarea strânsă dintre cele două țări în timpul războiului. Și puțin pe senzația foarte englezească de superioritate față de cei care îi înlocuiseră pe tronul imperial.********

Americanii erau frustrați de faptul că Marea Britanie ezita să-și lege soarta de cea a Europei și iritați de insistența cu care britanicii țineau să-și păstreze statutul imperial. Cu toate acestea, Londra nu acționa în 1950 doar din încăpățânare sau prin prisma amăgirilor imperiale. Cum avea să recunoască mai târziu și Monnet în memoriile sale, Marea Britanie nu fusese invadată sau ocupată: „Nu simțea nevoia să exorcizeze istoria". Britanicii au trăit al Doilea Război Mondial ca pe un moment de unitate și reconciliere națională, și nu ca pe o breșă corozivă în structura statului și națiunii, cum a rămas în memoria celor de pe continent. În Franța, războiul a revelat viciile culturii politice naționale; în Marea Britanie, el a părut să valideze instituțiile și obiceiurile naționale. Pentru majoritatea englezilor, războiul s-a purtat între Germania și Marea Britanie, iar poporul britanic a ieșit învingător, pe deplin răzbunat.********

Marea Britanie se detașa de continent prin mândria tăcută a unei țări capabile să sufere, să îndure și, în cele din urmă, să triumfe. Sentiment care a modelat și cultura politică a anilor postbelici. În alegerile din 1945, laburiștii au obținut pentru prima oară o majoritate parlamentară clară și au pus în

practică o largă paletă de naționalizări și reforme sociale, ducând la apariția primului stat asistențial din lume. Reformele guvernamentale erau în general populare, chiar dacă atitudinile și obiceiurile cele mai profunde ale națiunii s-au schimbat remarcabil de puțin. Cum scria J.B. Priestley în iulie 1949 în *The New Statesman*, „suntem o monarhie socialistă care e, de fapt, ultimul monument al liberalismului".

Politica internă în Marea Britanie gravita, după război, în jurul aspectelor de justiție socială și a reformelor instituționale necesare. Lucru datorat în bună măsură eșecului cumulativ al guvernelor precedente, care ignoraseră inegalitatea socială. Reorientarea tardivă a dezbaterii spre cheltuieli publice urgente – sănătate, educație, transport, locuințe, pensii – le părea multora o recompensă binemeritată pentru sacrificiile recente ale țării. Dar însemna și că majoritatea alegătorilor britanici (și mulți membri ai Parlamentului) nici nu-și imaginau cât de săracă era țara lor și ce preț plătiseră pentru victoria în bătălia epică împotriva Germaniei.

În 1945, Marea Britanie era insolvabilă. Englezii se mobilizaseră total și mai mult timp decât orice altă țară: în 1945, 10 milioane de femei și bărbați (dintr-o populație activă de 21,5 milioane) erau înrolați sau fabricau arme. În loc să dimensioneze efortul de război după resursele limitate ale țării, Winston Churchill a riscat totul, împrumutând de la americani și vânzând posesiuni britanice din străinătate pentru ca banii și echipamentul să nu lipsească. Cum spunea un ministru de Finanțe din timpul războiului, în acești ani „Anglia s-a transformat din cel mai mare creditor în cel mai mare debitor din lume". Al Doilea Război Mondial a costat Marea Britanie de două ori mai mult decât primul; țara a pierdut un sfert din averea națională.

De aici crizele valutare recurente din anii de după război, când Marea Britanie avea de plătit, dintr-un venit drastic redus, datorii imense în dolari. De aceea Planul Marshall n-a avut aproape nici un impact asupra investițiilor sau modernizării industriale: 97% din fonduri (mai mult decât oriunde altundeva) au fost folosite pentru achitarea imensei datorii externe. Pentru orice țară europeană medie, aceste probleme ar fi fost destul de grave în circumstanțele vitrege ale perioadei postbelice; pentru Marea Britanie, ele erau exacerbate de responsabilitățile imperiale la scară globală.

După 1939, Marea Britanie a plătit din ce în ce mai scump pentru statutul de mare putere. Între 1934 și 1938, cheltuielile militare și diplomatice ajungeau la 6 milioane de lire sterline pe an. În 1947, bugetul prevedea 209 milioane de lire sterline numai pentru costurile militare. În iulie 1950, în zorii războiului din Coreea – adică *înainte* de marile cheltuieli pentru înarmare antrenate de izbucnirea conflictului –, Marea Britanie avea o flotă navală completă în Atlantic, una în Mediterana și o a treia în Oceanul Indian, precum și o „stație chineză" permanentă. În întreaga lume existau 120 de escadrile ale Aviației Regale Britanice, iar armatele sau trupele erau staționate permanent în Hong Kong, Malaysia, Golful Persic și Africa de Nord, Trieste și Austria, Germania de Vest și, bineînțeles, Marea Britanie. Pe deasupra, un amplu și costisitor corp

diplomatic, consular și de spionaj, împrăștiat peste tot în lume, pe lângă funcționarii din colonii: o grea povară birocratică și administrativă, chiar și după retragerea englezilor din India.

Pentru a merge înainte în aceste circumstanțe extreme, britanicii s-au supus voluntar la privațiuni, acceptând o penurie fără precedent – ceea ce explică o trăsătură frapantă a acelor ani: victorioasă, mândra Anglie părea mai cenușie și mai tristă decât acele țări continentale mai devreme învinse, ocupate și devastate. Totul era raționalizat, limitat, controlat. Pesimist notoriu, redactorul și eseistul Cyril Connolly surprindea totuși cu acuratețe spiritul vremii când compara, în aprilie 1947, America și Marea Britanie:

> Aici nu avem decât jumătăți de ego; cei mai mulți dintre noi nu sunt bărbați sau femei, ci membri ai unei vaste clase asexuate, ponosite, chinuite și reglementate până la refuz, cu boarfe vechi, cartele de alimente și cărți polițiste, cu apatiile noastre învechite, stricte și înciudate – un popor măcinat de griji. Iar simbolul acestei stări e Londra, devenită cel mai întins, trist și plumburiu dintre marile orașe, cu zeci de case scorojite și nelocuite, cu birturi fără friptură și cârciumi fără bere în cartiere cândva însuflețite și piețe altădată elegante… cu mulțimi târându-se în impermeabile veștede pe lângă iedera cantinelor, sub un cer veșnic tern, apăsător ca un capac de tablă.

Era epoca austerității. Pentru a mări exporturile (și a obține astfel valuta străină indispensabilă), aproape totul era raționalizat sau, pur și simplu, inexistent: carne, zahăr, haine, mașini, benzină, călătorii în străinătate, chiar dulciuri. Din 1946 până în iulie 1948 a fost raționalizată pâinea, ceea ce nu se întâmplase nici măcar pe timp de război. La 5 noiembrie 1949, guvernul a sărbătorit ostentativ „sfârșitul rațiilor", dar multe au fost impuse din nou când s-a strâns iar cureaua cu ocazia războiului din Coreea. Raționalizarea alimentelor de bază a luat sfârșit în Marea Britanie abia în 1954, mult după restul Europei de Vest. Scenele stradale din anii postbelici ar fi părut cunoscute celor din blocul sovietic; amintindu-și de acei ani, o gospodină englezoaică povestea: „Era coadă la orice, chiar dacă nu știam ce se dă… stăteai la coadă fiindcă știai că e ceva la capăt".

Britanicii au îndurat lipsurile cu stoicism – poate și din convingerea că erau egal distribuite în societate –, însă nemulțumirea acumulată față de rații și constrângeri, precum și aerul de paternalism puritan adoptat de unii oficiali laburiști (în special ministrul de Finanțe, sir Stafford Cripps) au contribuit la succesul conservatorilor în alegerile din anii 1950. Senzația că nu aveai de ales și nu îți rămânea decât să te încrezi în guvern făcea ca prima generație a Angliei postbelice să fie, spre deosebire de cea care avea să-i urmeze, „prudentă, timidă, recunoscătoare pentru orice nimic și cu ambiții modeste", cum își amintește David Lodge despre anii tinereții. Dar nimicurile cu pricina nu erau de lepădat. Sam Watson, liderul sindicatului minier din Durham, declara la conferința anuală din 1950 a Partidului Laburist: „Sărăcia a fost

eradicată. Foamea-i doar o amintire. Bolnavii sunt îngrijiți. Bătrânii sunt respectați, iar copiii noștri cresc într-o țară a tuturor posibilităților".

Regatul rămânea o societate a deferenței, sensibilă la diferențele de clasă – iar statul asistențial, după cum am văzut, era de folos mai mult clasei de mijloc. Dar legislația postbelică a redistribuit într-adevăr veniturile: proporția din averea națională deținută de cei mai bogați (1%) oameni a scăzut de la 56% în 1938 la 43% în 1954, iar dispariția completă a șomajului dădea motive de optimism, spre deosebire de sinistrul deceniu dinaintea războiului. Între 1946 și 1948, 150 000 de britanici au emigrat în Canada, Australia și Noua Zeelandă, și mult mai mulți se gândeau la aceeași soluție, însă în 1951 greul părea să fi trecut, iar țara oferea spectacolul optimist al unui Festival Britanic ce marca 100 de ani de la marea Expoziție a prințului Albert din 1851.

Humphrey Jennings a rezumat admirabil sentimentele vremii în documentarul său despre Anglia anului 1951, „Portret de familie". Titlul în sine (pe care nu l-ar fi ales un cineast din Franța, Italia, Belgia sau Germania) dezvăluie o trăsătură specifică. Printr-un noian de amintiri comune despre gloria și suferința din războiul recent, scăldate într-o mândrie locală abia conștientizată, filmul celebrează spiritul englez. Se insistă pe știință și progres, pe muncă și organizare. Fără cea mai vagă referință la vecinii sau aliații Angliei (*sic*), țara e prezentată în 1951 așa cum fusese, de fapt, în 1940: un erou solitar.

În 1828, poetul german Heinrich Heine făcea o remarcă devenită celebră: „Rareori îi vezi pe englezi, în dezbaterile lor parlamentare, enunțând un principiu. Ei discută numai despre utilitatea sau inutilitatea unui lucru, invocând fapte pro și contra". E adevărat că în 1950 britanicii au respins propunerea lui Schuman din cauza tradiționalei lor rețineri față de complicațiile continentale, precum și pentru că nu vedeau utilitatea participării la un proiect economic. Dar decizia de a nu se alătura CECO a fost mai ales una instinctivă, psihologică și chiar sentimentală, rezultat al unei experiențe recente absolut aparte. În ianuarie 1952, Anthony Eden rezuma astfel decizia britanică în fața unui public newyorkez: „E ceva ce știm, adânc în sufletul nostru, că nu putem face".

Decizia nu era definitivă, dar în acea conjunctură s-a dovedit fatală. În absența Marii Britanii (și, în consecință, a țărilor scandinave), puterea în „Mica Europă" occidentală a revenit automat Franței. Cum ar fi făcut și britanicii, francezii au modelat „Europa" după chipul lor, creând în timp instituții și politici conform precedentului francez. Nu englezii, ci alții de pe continent și-au exprimat pe atunci regretul față de turnura luată de evenimente. Lideri europeni importanți doreau din tot sufletul ca Marea Britanie să se implice. Așa cum avea să-și amintească cu regret belgianul Paul-Henri Spaak, „rolul de lider moral era al vostru – nu trebuia decât să-l vreți". Și Monnet se va întreba, retrospectiv, cum ar fi arătat lucrurile dacă Marea Britanie ar fi luat inițiativa atunci când avea o autoritate fără egal. Zece ani mai târziu, englezii și-au reconsiderat, ce-i drept, poziția. Dar în Europa postbelică un deceniu însemna o veșnicie: zarurile fuseseră aruncate.

Capitolul 6
În vâltoare

Orice ai spune... comuniștii erau mai deștepți. Aveau un program grandios, un plan pentru o lume nouă-nouță în care să existe un loc pentru fiecare... De la început, unii și-au dat seama că lumea asta idilică nu se potrivea cu temperamentul lor și au încercat să părăsească țara. Dar cum lumea idilică era prin definiție aceeași pentru toți, cei care doreau să emigreze îi negau implicit validitatea. În loc să ajungă în străinătate, au ajuns după gratii.

Milan Kundera

Și uite așa trebuia să-i înveți pe oameni să nu gândească și să nu emită judecăți, trebuia să-i forțezi să aibă năluciri și să negi vehement ceea ce toți vedeau limpede.

Boris Pasternak, *Doctor Jivago*

În lagăr am cunoscut mulți oameni care pricepeau destul de bine ce se întâmpla în țară și care, în același timp, aveau un cult religios pentru Stalin.

Evghenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*

Stalinismul înseamnă uciderea omului lăuntric. Indiferent ce zic sofiștii, indiferent ce minciuni spun intelectualii comuniști, la asta se reduce totul. Omul lăuntric trebuie ucis pentru ca în suflet să pătrundă Decalogul comunist.

Alexander Wat

Aici mai întâi spânzură omul și apoi îl judecă.

Molière, *Monsieur de Pourceaugnac*

În anii de după 1945, occidentalii erau pur și simplu înspăimântați de Uniunea Sovietică. Armata Roșie mărșăluia pe jos, transportând armele și munițiile în care trase de vite; soldații n-aveau parte de permisii și, dacă ezitau, nici de clemență: numai în 1941 și 1942, 157 593 dintre ei au fost executați pentru „lașitate". Dar, după un început șovăielnic, URSS a copleșit și a îngenuncheat colosul nazist, zdrobind magnifica mașină de război germană. Pentru prieteni, ca și pentru dușmani, victoria sovietică în al Doilea Război Mondial ilustra împlinirile bolșevismului. Politica lui Stalin dădea roade, crimele-i antebelice erau aproape uitate. Victoria, cum Stalin știa prea bine, e măsura succesului.

Dar victoria sovietică a fost amarnic de scumpă. Dintre toți învingătorii din al Doilea Război Mondial – ba chiar dintre toate țările participante, învinși și învingători la un loc –, numai URSS a suferit pagube economice permanente. Pierderile umane și materiale erau imense și se vor face simțite decenii la rând. Zdeněk Mlynář, un comunist ceh care studia la Moscova în 1950, evoca orașul cufundat în „sărăcie și înapoiere… un sat nesfârșit de colibe din lemn". La țară, situația era și mai rea. În mai toată Bielorusia, Ucraina și în partea de vest a Rusiei, străzile, podurile și căile ferate fuseseră distruse intenționat. La începutul anilor 1950, recolta de grâne era mai proastă decât cea din 1929, inferioară, la rândul ei, ultimei recolte pe timp de pace din vremea țarilor. Războiul s-a desfășurat pe cele mai bune terenuri arabile ale Uniunii Sovietice, iar sute de mii de cai, vaci, porci și alte animale au fost ucise. Ucraina, care nu-și revenise încă după foametea deliberată, punitivă, din anii 1930, s-a confruntat cu o alta, neplanificată, în iarna și primăvara 1946–1947.

Anii de război au însemnat și semimilitarizarea durabilă a vieții sovietice. Economia centralizată și producția susținută de tancuri, arme și avioane au transformat URSS într-o mașină de război surprinzător de eficientă, insensibilă la costurile umane sau bunăstarea soldaților, dar perfect capabilă de un război total. Cohorta birocraților de partid formați în timpul războiului – generația Brejnev – echivala puterea și succesul cu o producție uriașă în industria apărării, model după care avea să conducă țara încă patruzeci de ani. Vechea metaforă leninistă a luptei de clasă se împletea acum cu amintiri orgolioase dintr-un război adevărat. Statul-partid sovietic dobândise un nou mit fondator: marele război pentru apărarea țării.

Grație tratamentului aplicat de naziști zonelor ocupate, războiul purtat între 1941 și 1945 în Rusia *a fost* într-adevăr unul pentru apărarea țării. Stalin încurajase exprimarea autonomă a sentimentelor naționale și religioase, astfel încât Partidul și țelurile sale au fost temporar eclipsate de iluzia unității în bătălia colosală cu invadatorii nemți. În mod similar, conexiunea dintre URSS și trecutul imperial al Rusiei i-a permis lui Stalin să jefuiască mai bine Europa Centrală după război.

Cum am văzut, în Europa, Stalin dorea mai presus de orice securitatea. Dar nu era indiferent la beneficiile economice ce puteau decurge din victoriile sale în vest. De la Polonia la Bulgaria, statele mici din Europa Centrală trăiseră în umbra Germaniei chiar și înainte de al Doilea Război Mondial: în anii 1930 mai cu seamă, Germania nazistă era cel mai important partener comercial și principala sursă de capital străin. Raportul s-a simplificat în timpul războiului, devenind cel dintre stăpân și sclav: Germania exploata la maximum pământul și oamenii pentru a-și susține efortul militar. După 1945, Uniunea Sovietică n-a făcut decât să preia frâiele, anexând Europa de Est la propria economie și profitând de ea fără milă.

Uniunea Sovietică a cerut reparații Ungariei și României, ca foste aliate ale lui Hitler. Aceste reparații, precum și cele luate în natură din zona sovietică a Germaniei nu compensau pierderile Rusiei, dar au însemnat sacrificii

substanțiale pentru țările platnice: în 1948, România dădea Uniunii Sovietice 15% din venitul național, iar Ungaria 17%. Stalin era la fel de exigent și cu țările care nu luptaseră împotriva sa – ce-i drept, nu în termeni punitivi, ci „fraterni".

Se consideră că, până la sfârșitul anilor 1950, Uniunea Sovietică primise de la RDG, România și Ungaria cu mult mai mult decât cheltuia pentru a le controla. În Cehoslovacia, balanța era echilibrată. Polonia și Bulgaria au primit, probabil, mai mult ajutor între 1945 și 1960 decât au returnat prin comerț și alte mijloace. Istoricii colonialismului cunosc bine acest gen de hartă a beneficiilor variabile în relațiile economice: din acest punct de vedere, relația dintre URSS și teritoriile de la vest era una clasic „imperialistă" (cu observația că, în cazul sovietic, centrul imperial era mai sărac și mai înapoiat decât periferia subjugată).

Ce îl deosebea pe Stalin de alți ziditori de imperii, chiar și de țări, era mania de a reproduce în teritoriile controlate forme de guvern și organizări sociale *identice* cu cele din Uniunea Sovietică. Cum făcuse în estul Poloniei între 1939 și 1941 sau în statele baltice în 1940 și din nou în 1945, când le-a recâștigat de la naziști, Stalin s-a apucat să recreeze Europa de Est după modelul sovietic, să reproducă istoria, instituțiile și practicile sovietice în fiecare dintre micile state controlate acum de partide comuniste. Albania, Bulgaria, România, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și Republica Democrată Germană urmau să devină, în fericita formulare a unui cercetător, „miniaturi contigue"********* ale Uniunii Sovietice. Fiecare urma să aibă o constituție copiată după cea sovietică (prima a fost adoptată în Bulgaria în decembrie 1947, ultima în Polonia, în iulie 1952). Fiecare urma să suporte „reforme" economice și să adopte planuri cincinale, aliniindu-și instituțiile și practicile cu cele ale Uniunii Sovietice. Fiecare avea să devină un stat polițist după tiparul sovietic. Și fiecare avea să fie condusă de aparatul unui Partid Comunist subordonat (practic, dacă nu și teoretic) Partidului Comunist conducător de la Moscova********.

Așa cum am mai spus, Stalin reproducea societatea sovietică în statele-satelit din motive foarte simple. În Europa de Est postbelică, dorința generală de pace, pământ, mâncare și un nou început le-ar fi putut ușura comuniștilor accesul la putere, dar nu le garanta sprijin local pentru politica sovietică. Experiența practică a unui regim comunist putea altera preferința de moment pentru comuniști în loc de fasciști sau pentru o formă de socialism democratic. Chiar garanțiile sovietice împotriva revanșismului german puteau, cu vremea, să-și piardă din greutate.

Stalin trebuia să se asigure de supunerea neclintită a sateliților vecini, iar pentru asta nu avea decât o soluție: mai întâi, Partidul trebuia să-și asigure monopolul puterii. După cum prevedea Constituția maghiară din august 1949, el trebuia să-și asume și să mențină un „rol conducător", eliminând sau absorbind celelalte formațiuni politice. Partidul devenea singurul mediu al mobilității sociale, comandând și împărțind – prin controlul curților

judecătorești – dreptatea. Inseparabile de stat, ale cărui instituții le monopolizase, recipiente ale ordinelor directe de la Moscova, partidul local și aparatul securității de stat funcționau ca niște curele de transmisie pentru puterea sovietică.

În al doilea rând, partidul-stat urma să exercite monopolul în deciziile economice. Nu era deloc simplu. Statele est-europene aveau economii considerabil diferite. Unele erau moderne, urbane și industriale, cu o clasă muncitoare numeroasă, altele (majoritatea) erau rurale și nevoiașe. Unele dintre ele, precum Polonia și Ungaria, aveau un important sector de stat, rămășiță a strategiilor antebelice de protecție împotriva penetrării economice germane. În altele, precum Cehoslovacia, proprietatea și afacerile fuseseră preponderent private înainte de război. Unele țări și regiuni aveau un comerț dezvoltat, altele semănau cu părți din Uniunea Sovietică. Mai toate suferiseră serios de pe urma Marii Crize și a măsurilor protecționiste autarhice adoptate pentru combaterea ei, dar, cum am văzut, anumite sectoare industriale – în special în Ungaria și Slovacia – au înflorit în anii 1940 de pe urma investițiilor germane în producția de război.

Ignorând această diversitate, comuniștii au trecut rapid la uniformizarea economică a întregii regiuni de îndată ce au preluat puterea. Fidel definiției leniniste a socialismului în termeni de proprietate, și nu de relații sociale, statul a expropriat mai întâi acele mari companii din industrie, comerț și servicii care nu erau deja în mâini publice. Apoi a acaparat, a impozitat la sânge sau a marginalizat toate firmele cu peste 50 de angajați. În decembrie 1948, în Cehoslovacia nu mai exista nici o firmă privată cu mai mult de 20 de angajați. La aceeași dată, 83% din industria maghiară era în mâinile statului, ca și 84% din industria poloneză, 85% din cea românească și 98% din cea bulgărească. Un alt mecanism de eliminare a clasei de mijloc, deținătoare de proprietăți, l-a constituit în Est reforma valutară. Era varianta modernă a unei jecmăneli fiscale clasice, precum taxa pe capital, și o metodă sigură de a distruge economiile lichide ale țăranilor și ale oamenilor de afaceri. În România a fost pusă în aplicare de două ori: în august 1947, cu obiectivul legitim de a pune capăt hiperinflației, și în ianuarie 1952, când le-a spulberat țăranilor economiile din ultimii patru ani (în care nu prea avuseseră pe ce cheltui banii).

Ca și în URSS, în Estul sovietizat țărănimea era condamnată. Primele reforme la sate de după război distribuiseră parcele mici de teren unui număr mare de agricultori. Deși foarte populare, aceste reforme n-au făcut decât să exacerbeze vechea criză agrară din regiune: prea puține investiții în utilaje și îngrășăminte, prea multă mână de lucru folosită parțial, cinci decenii de scădere constantă a prețurilor la produsele agricole. Până s-au instalat confortabil la putere, partidele comuniste din Est au încurajat activ redistribuirea ineficientă a pământului. Însă după 1949 au început, cu viteză și agresivitate crescânde, să-i distrugă pe „culaci" și pe „nepmeni".

În primele faze ale colectivizării, micii proprietari de la țară – deja nu prea

mai existau moșieri – au fost încolțiți cu impozite la sânge (ce le depășeau adesea veniturile lichide), prețuri diferențiale și cote-părți care avantajau noile ferme de stat și colective; li s-au refuzat cartelele pentru bunuri raționalizate, iar copiii lor au fost discriminați: nu puteau să facă decât școala primară. Un număr impresionant de țărani independenți au rezistat chiar și în aceste condiții, majoritatea pe „microfundii" de două hectare sau mai puțin, insignifiante din punct de vedere economic.

În România, unde zeci de mii de țărani au fost băgați în colective în toamna anului 1950, iar regimul nu s-a sfiit să recurgă la forță, abia în 1962 Nicolae Ceaușescu, viitorul președinte, putea anunța mândru sfârșitul colectivizării „cu trei ani înainte de termen". În Bulgaria, tot terenul agricol a fost luat de la proprietarii particulari în primele două cincinale de după 1949. Pe pământ ceh, unde colectivizarea a început foarte târziu (în 1956, cea mai mare parte a terenului arabil era încă exploatată de particulari), 95% din pământ a fost preluat în următorii zece ani; în regiunile îndepărtate și inaccesibile din Slovacia, numai 85%. Aici, ca și în Ungaria și pretutindeni în Est, fermierii independenți existau doar cu numele. Măsurile potrivnice și distrugerea pieților și a rețelelor de distribuție i-au adus la sapă de lemn.

Măsurile economice iraționale, uneori de-a dreptul aiuritoare, ale Uniunii Sovietice erau reproduse cu fidelitate în întregul bloc comunist. La 30 septembrie 1948, Gheorghe Gheorghiu-Dej, din Partidul Comunist Român, anunța că „vrem să realizăm o acumulare socialistă, în detrimentul elementelor capitaliste de la sate" – într-o țară în care „elementele capitaliste" din economia rurală străluceau prin absență. În Slovacia, în cursul anului 1951, au fost trimiși pe câmp funcționari de la oraș și lucrători din guvern. „Operațiunea 70 000 trebuie să dea roade", cum s-a numit, a fost un dezastru rapid abandonat – dar acest exercițiu de maoism *avant l'heure*, la numai 80 km est de Viena, spune mult despre spiritul vremii. În acest timp, la fel ca în zonele baltice recent sovietizate, consecința reformei agrare comuniste a fost penuria instituționalizată în țări în care mâncarea fusese până atunci ieftină și din abundență********.

Ca răspuns la aceste erori palpabile, autoritățile au introdus legi în stil sovietic ce incriminau „parazitismul", „speculația" și „sabotajul". Cum spunea dr. Zdenka Patschová, judecătoare și membră a Adunării Naționale Cehoslovace, adresându-se la 27 martie 1952 colegilor legislatori, „procedurile judiciare au ca sarcină principală să-i demaște pe chiaburi, arătându-i în adevărata lor lumină… Neparticiparea și neîndeplinirea planului de producție agricolă trebuie să fie pedepsite sever, ca sabotaj". După cum sugerează acest ecou fidel al retoricii staliniste din anii 1930, antipatia față de țăran și implementarea cu succes a colectivizării erau una dintre pietrele de încercare ale ortodoxiei staliniste.

În *industrie* însă, implementarea planurilor de inspirație sovietică nu a părut, pe termen scurt, un dezastru: în anumite privințe, economia de comandă chiar funcționa. Colectivizarea pământului și distrugerea micilor

întreprinderi au disponibilizat mână de lucru din abundență pentru fabrici și mine, iar obstinația cu care comuniștii au investit exclusiv în industria grea, în detrimentul serviciilor și bunurilor de consum, a asigurat creșteri fără precedent ale producției. Pretutindeni s-au adoptat planuri cincinale cu obiective hiperbolice. În termeni de produs brut, rata creșterii în primul val de industrializare era impresionantă, mai ales în țări ca România sau Bulgaria, care porniseră de la zero.

Numărul persoanelor angajate în agricultură a scăzut între 1948 și 1952 cu 18%, chiar și în cel mai urbanizat stat din Est, Cehoslovacia. În zona sovietică a Germaniei, producția brută de oțel a crescut de la 120 000 de tone în 1946 la peste 2 milioane de tone în 1953. Părți din Europa de Est (sud-vestul Poloniei, centura industrială din nord-vestul Bucureștiului) s-au transformat parcă peste noapte: orașe întregi (ca Nowa Huta, lângă Cracovia) au fost clădite pentru a adăposti miile de muncitori care produceau fier, oțel și mașini-unelte. Industrializarea de primă generație a Uniunii Sovietice din anii interbelici, monolitică și semimilitarizată, se realiza acum, la scară mai redusă, în tot blocul comunist. Ca și cei din Rusia de altădată, comuniștii din Europa de Est reproduceau în versiune prescurtată și accelerată revoluția industrială occidentală din secolul al XIX-lea.

Văzută în această lumină, istoria economică a Estului după al Doilea Război Mondial aduce întru câtva cu refacerea vest-europeană din aceiași ani. Și în Occident s-a acordat prioritate creșterii economice și productivității în defavoarea serviciilor și bunurilor de consum; Planul Marshall a temperat însă neplăcerile acestei strategii. Și în Vest anumite sectoare industriale și regiuni s-au dezvoltat de la zero, iar în anii 1950 a avut loc un exod dramatic de la sat la oraș, îndeosebi în Franța și Italia. Dar asemănările se opresc aici. Trăsătura distinctivă a istoriei economice din Europa comunistă e că, pe lângă oțel, cărbune, fabrici și blocuri de apartamente, primul val de industrializare sovietică a produs, chiar mai mult decât în URSS, distorsiuni și contradicții grotești.

După înființarea CAER-ului (Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc*********) în 1949, au fost trasate regulile comerțului între statele comuniste. Fiecare țară urma să trateze bilateral cu URSS (alt ecou al exigențelor din era nazistă, locul Berlinului fiind luat de Moscova) și primea în cadrul economiei comuniste internaționale un rol ce nu putea fi negociat. Astfel, Germania de Est, Cehoslovacia și Ungaria urmau să aprovizioneze URSS cu produse industriale finite (la prețuri stabilite de Moscova), în timp ce Polonia și România se specializau în producția și exportul de alimente și produse industriale de bază. În schimb, Uniunea Sovietică urma să comercializeze combustibil și materii prime.

Cu excepția bizarei inversiuni deja remarcate – puterea imperială furniza materii prime, iar coloniile exportau produse finite –, structura amintește de colonizarea întreprinsă de statele europene. În estul Europei, ca și în colonii, economiile indigene au fost afectate de subdezvoltare și au suferit deformări.

Unele țări au fost împiedicate să fabrice produse finite, altele au fost obligate să producă din abundență anumite articole (Cehoslovacia – pantofi, Ungaria – camioane) și să le vândă Uniunii Sovietice. Nu s-a făcut nici un calcul economic comparativ.

Modelul sovietic al anilor 1930, improvizat pentru circumstanțele tipic sovietice (distanțe mari, materii prime abundente și mână de lucru ieftină, inepuizabilă), nu se potrivea deloc unor state mici ca Ungaria sau Cehoslovacia, lipsite de materii prime, dar bogate în muncitori calificați și piețe de desfacere internaționale pentru produse cu valoare adăugată mare. Cazul ceh e frapant. Înainte de al Doilea Război Mondial, Boemia și Moravia (care reprezentau până în 1914 inima industrială a Imperiului Austro-Ungar) aveau o producție pe cap de locuitor mai mare decât Franța, specializându-se în pielărie, vehicule motorizate, arme sofisticate și o gamă largă de bunuri de lux. După criteriile calificării, productivității, standardului de viață și pătrunderii pe piețe străine, Cehoslovacia dinainte de 1938 era comparabilă cu Belgia și mult înaintea Austriei și Italiei.

În 1956, Cehoslovacia comunistă nu numai că rămăsese în urma Austriei, Belgiei și restului Europei Occidentale, dar era mai săracă și mai ineficientă decât cu douăzeci de ani înainte. Dacă în 1938 numărul de mașini pe cap de locuitor era comparabil în Austria și Cehoslovacia, în 1960 cifra austriacă era de trei ori mai mare decât cea cehoslovacă. Nici măcar produsele în care excelau – în special armele mici – nu le mai aduceau cehilor vreun profit, de vreme ce erau obligați să-și direcționeze exporturile exclusiv către stăpânii sovietici. Cât despre apariția unor mamuți industriali ca Gottwald Steelworks în Ostrava, identic cu oțelăriile din Polonia, RDG, Ungaria, România, Bulgaria și URSS, aceștia reprezentau pentru cehi nu o industrializare rapidă, ci o arierare forțată (s-au pus în practică programe-fulger de industrializare bazate pe producția de oțel, în ciuda faptului că Cehoslovacia avea resurse limitate de minereu de fier). După beneficiile inițiale aduse de creșterea fără precedent în industriile de bază, la fel s-a întâmplat în toate celelalte state. La mijlocul anilor 1950, Europa de Est sovietizată intra deja într-un declin constant, finalizat cu scleroza „planificării".

Această scurtă trecere în revistă a economiilor din blocul sovietic se cuvine a fi nuanțată de două excepții parțiale. În Polonia, industrializarea primitivă a fost întreprinsă cu entuziasmul împărtășit peste tot, dar nu același lucru se poate spune despre colectivizare. Se pare că Stalin și-a dat seama cât de nepractic era să-i bage pe țăranii polonezi în colective (însă acest argument nu l-ar fi oprit). Faptul că în relațiile cu Polonia sovieticii abordau un stil circumspect cu care ne vom mai întâlni era exclusiv o mișcare calculată. Spre deosebire de ceilalți supuși din estul Europei, polonezii erau numeroși; capacitatea și predispoziția lor la răzvrătire împotriva jugului străin erau cunoscute de generații întregi de funcționari și ofițeri sovietici, iar dominația URSS le era, evident, mai nesuferită decât altora.

Sovieticii erau agasați de opoziția poloneză (rămășițe ale mișcării partizane

din timpul războiului au continuat lupta de gherilă împotriva regimului comunist până la sfârșitul anilor 1940) și o găseau nejustificată. Nu câștigaseră polonezii 104 000 km2 de pământ bun pentru agricultură în schimbul a 178 000 km2 de tranșee estice transferate Uniunii Sovietice după război? Nu reprezenta Moscova pentru polonezi garanția (unică) împotriva Germaniei, a cărei relansare era universal anticipată? Mai mult, Polonia scăpase de minoritățile dinaintea războiului: evreii fuseseră uciși de nemți, iar nemții și ucrainenii – expulzați de ruși. Dacă Polonia era mai „poloneză" decât fusese vreodată în cursul complicatei sale istorii, era meritul Moscovei.

Dar relațiile interstatale, mai ales în blocul sovietic, nu se bazau pe recunoștință sau pe lipsa acesteia. Polonia era utilă Moscovei mai ales ca zonă-tampon în calea agresiunii germane sau aliate. Era de dorit ca Polonia să devină socialistă, dar și mai important era ca ea să rămână stabilă și puternică. În schimbul calmului domestic polonez, Stalin era dispus să tolereze o clasă de fermieri independenți (chiar dacă era ineficientă și ideologic jenantă) și o Biserică Catolică prezentă în viața publică, lucru de neconceput mai la sud sau mai la est. De asemenea, universitățile poloneze au rămas practic intacte, în vreme ce corpul profesoral din instituțiile de învățământ superior din Cehoslovacia vecină și de aiurea a fost epurat energic.

Cealaltă excepție era, desigur, Iugoslavia. Până la ruptura dintre Stalin și Tito, Iugoslavia fusese, așa cum am văzut, statul cel mai avansat pe drumul spre socialism. Planul cincinal al lui Tito îl depășea pe cel al lui Stalin, țintind la cea mai mare rată a investițiilor industriale din blocul sovietic. Nici nu începuse colectivizarea în celelate state-satelit și acolo existau deja 7 000 de colective, iar ca eficiență și ubicuitate a aparatului represiv, Iugoslavia era pe cale să bată până și Moscova. Serviciile de siguranță ale partizanilor din timpul războiului fuseseră transformate într-o rețea polițistă completă, a cărei misiune, potrivit lui Tito, era „să semene groaza în inimile celor care nu iubesc această Iugoslavie".

Venitul iugoslav pe cap de locuitor în momentul despărțirii de Stalin era cel mai mic din Europa, cu excepția Albaniei; patru ani de ocupație și război civil aruncaseră o țară scăpătată în mizerie. Moștenirea amară a războiului era complicată și mai mult de compoziția etnică a ultimului stat cu adevărat multinațional din Europa: conform recensământului din 1946, populația de 15,7 milioane de locuitori a Iugoslaviei cuprindea 6,5 milioane de sârbi, 3,8 milioane de croați, 1,4 milioane de sloveni, 800 000 de musulmani (cei mai mulți în Bosnia), 800 000 de macedoneni, 750 000 de albanezi, 496 000 de unguri, 400 000 de muntenegreni, 100 000 de aromâni și un număr incert de bulgari, cehi, germani, italieni, români, ruși, greci, turci, evrei și rromi.

Dintre aceștia, numai sârbii, croații, slovenii, muntenegrenii și macedonenii erau recunoscuți ca etnii în Constituția din 1946, însă li se recomanda, lor și celorlalți, să se considere „iugoslavi"*********. Să fii iugoslav nu era ușor. Scriind din Belgrad unui prieten grec la sfârșitul anilor 1940,

Lawrence Durrell era de părere că „situația e cam sinistră aici – condiții ca în plin război, aglomerație, sărăcie. Cât despre comunism – dragă Theodore, o scurtă vizită aici te va convinge de meritele capitalismului. O fi el sumbru și pătat de sânge, dar tot nu-i așa de trist, arid și vlăguit ca un stat polițist sinistru și apatic".

În primele luni de după ruptura cu Stalin, Tito a devenit chiar *mai* radical, mai „bolșevic", vrând parcă să arate că poziția lui e legitimă, iar criticile sovietice – nejustificate. Postură care nu putea fi menținută mult timp. Fără sprijin extern, pus în fața unei posibile invazii sovietice, Tito a cerut ajutor Vestului. În septembrie 1949, Banca Americană de Import-Export a împrumutat Belgradului 20 de milioane de dolari. Luna următoare, Iugoslavia a mai împrumutat 3 milioane de la Fondul Monetar Internațional, iar în luna decembrie a aceluiași an a semnat un acord comercial cu Marea Britanie și a primit credite de 8 milioane de dolari.

Amenințarea sovietică l-a forțat pe Tito să mărească cheltuielile pentru apărare (ca procent din anemicul buget iugoslav) de la 9,4% în 1948 la 16,7% în 1950; producția de muniție a țării a fost deplasată, pentru siguranță, în munți, în Bosnia (ceea ce a contat în războaiele din anii 1990). În 1950, convins de importanța Iugoslaviei în Războiul Rece global, Congresul american i-a mai oferit 50 de milioane prin Legea Ajutorului de Urgență pentru Iugoslavia, urmată în noiembrie 1951 de un acord care-i permitea să primească ajutor militar conform Acordului pentru Securitate Reciprocă. În 1953, ajutorul american acoperea integral deficitul iugoslav de cont curent; între 1949 și 1955, Tito a obținut de la Occident ajutoare totale de 1,2 miliarde de dolari, dintre care numai 55 de milioane au fost returnate. Tensiunea provocată de Trieste, care îngreuna din mai 1945 relațiile Iugoslaviei cu Italia și cu Vestul, a luat sfârșit printr-un Memorandum de Acord semnat (la 5 octombrie 1954) de Iugoslavia, Italia, Marea Britanie și SUA.

Ajutorul occidental i-a permis Iugoslaviei să favorizeze în continuare industria grea și de apărare, cum făcuse după ruptura din 1948. Deși Liga Comuniștilor Iugoslavi guverna autoritar, ultrabolșevismul anilor de după război a fost abandonat. În primăvara anului 1951, numai transportul aerian și fluvial, căile ferate și poșta se aflau sub control federal. Celelalte servicii și unități economice erau, toate, în mâinile diverselor republici. Până în 1954, 80% din terenul agricol a redevenit privat în urma unui decret din 30 martie 1953, care le permitea țăranilor să se retragă din colective. Din cele 7 000 de colective au mai rămas 1 000.

Din confruntarea cu Hitler, Stalin a ieșit mai puternic ca oricând, aureolat, în țară și în afară, de gloria Armatei lui Roșii. Cultul personalității dictatorului sovietic, destul de proeminent și înainte de război, a atins acum apogeul. Documentarele sovietice despre al Doilea Război Mondial îl înfățișau pe Stalin obținând victoria de unul singur, plănuind strategii și conducând bătălii fără vreun general prin preajmă. În toate domeniile, de la botanică la dialectică, Stalin a fost declarat autoritatea supremă, de necontestat. Biologii sovietici au

primit ordin să adopte teoriile șarlatanului Lîsenko, care îi promisese lui Stalin progrese inimaginabile dacă aplica în agricultură teoriile lui despre transmisibilitatea genetică a caracteristicilor dobândite – ceea ce s-a și făcut, cu efecte dezastruoase********. La aniversarea celor 70 de ani în decembrie 1949, imaginea lui Stalin, desenată cu proiectoare agățate în dirijabile, a iluminat cerul nocturn de deasupra Kremlinului. Poeții s-au întrecut în omagii aduse Conducătorului – acest cuplet al letonului V. Lukss din 1951 este reprezentativ:

Cu fir roșu ne-am țesut în inimi
Numele tău, Stalin, frate și tătuc.

Despotul era preamărit cu un servilism neobizantin; pe un fond din ce în ce mai sumbru de tiranie și teroare, i se atribuiau puteri cvasimagice. Invocând naționalismul rus, în ultimii ani de război Stalin a expulzat în Siberia și Asia Centrală națiuni întregi din zonele de graniță vestice și sud-vestice, mai ales din Caucaz: ceceni, inguși, caraci, nalkari, calmuci, tătari din Crimeea și alții le-au urmat germanilor de pe Volga, deportați în 1941. Tratamentul brutal aplicat națiunilor mici nu era ceva nou: balticii și polonezii fuseseră exilați cu sutele de mii în Est între 1939 și 1941, ucrainenii în 1930 și înaintea lor alții, încă din 1921.

Primele procese postbelice intentate colaboratorilor și trădătorilor reflectau și ele sentimente naționaliste. Lideri ai partidelor țărăniste din Polonia, Ungaria și Bulgaria au fost arestați, judecați și împușcați între 1945 și 1947 pentru un amestec de vini reale și imaginare, de la simpatii fasciste și colaboraționism până la spionaj în favoarea Occidentului; în fiecare caz, procurorii au avut grijă să le conteste credibilitatea și patriotismul ca reprezentanți ai „poporului“ bulgar, maghiar, polonez. Socialiștii care refuzaseră să îmbrățișeze Partidul Comunist, precum bulgarul Krastin Partahov (judecat în 1946 și condamnat la închisoare, unde a murit trei ani mai târziu), au fost și pedepsiți ca dușmani ai poporului.

Ce frapează la victimele necomuniste ale primelor procese publice e că, în afară de cei care avuseseră o activitate vădit de partea nemților, au refuzat categoric să se recunoască vinovați sau să-și mărturisească așa-zisele fapte „antinaționale“. În august 1947, la Sofia, în procesul vizibil aranjat al liderului țărănist Nicola Petcov și al „complicilor“ săi, patru din cei cinci acuzați s-au declarat nevinovați, în ciuda torturii și a mărturiilor falsificate********.

După criza iugoslavă din 1948, atitudinea lui Stalin s-a schimbat. Pentru mulți, Belgradul era o alternativă atrăgătoare față de Moscova. Spre deosebire de Stalin, Tito nu avea ambiții imperiale (în afară de zona balcanică). Eliberându-și țara și conducând-o spre comunism fără ajutor moscovit, liderul iugoslav dăduse un exemplu remarcabil pentru orice comunist din Est tentat să fundamenteze revoluția locală pe sentimente naționale. Paranoic, Stalin își vedea monopolul puterii amenințat din toate direcțiile, ceea ce nu înseamnă că

se înșela complet în privința pericolului „titoist", care era autentic. Din acest moment, așadar, naționalismul („șovin", „burghez") n-a mai constituit un avantaj, ci a fost inamicul public numărul unu. La întâlnirea Kominform din iunie 1948, termenul „naționalist" a fost în premieră folosit în sens peiorativ pentru a condamna „devierea" titoistă.

Acum, când toți adversarii din interior ai comunismului erau morți, încarcerați sau exilați, ce mai amenința realmente monopolul sovietic al puterii? Intelectualii puteau fi cumpărați sau intimidați. Armata era la dispoziția forțelor sovietice de ocupație. Singurul pericol semnificativ pentru regimurile comuniste erau protestele populare, care puteau eroda serios legitimitatea statului „muncitoresc și țărănesc". În primii ani, însă, democrațiile populare nu erau deloc nepopulare în rândul celor pe care pretindeau că îi reprezintă. Dimpotrivă: distrugerea claselor de mijloc și expulzarea minorităților etnice au deschis perspective de ascensiune socială pentru țărani, muncitori și copiii lor.

Oportunitățile abundau, mai ales pentru săraci și pentru funcționari: posturi de ocupat, apartamente de închiriat la prețuri reduse, locuri în școli rezervate copiilor de muncitori și refuzate copiilor de „burghezi". Competența conta mai puțin decât fidelitatea politică, slujbele erau garantate, iar birocrația comunistă în formare căuta cadre serioase, bărbați și femei, pentru o varietate de posturi, de la administrator de bloc la torționar********. Majoritatea populației din Europa de Est sovietizată și-a acceptat soarta fără să protesteze, cel puțin în acești ani.

Cele două excepții bine cunoscute la această generalizare au apărut în zonele cele mai urbanizate și avansate ale blocului: în Boemia puternic industrializată și pe străzile Berlinului sovietic. „Reforma valutară" cehoslovacă din 31 mai 1953, o declarată „lovitură de moarte pentru foștii capitaliști", a micșorat salariile din industrie cu 12% (prin creșterea prețurilor pe care a provocat-o). Alături de înrăutățirea condițiilor de lucru în ceea ce fusese cândva o economie industrială avansată, bazată pe o mână de lucru calificată și bine remunerată, reforma valutară a declanșat protestul a 20 000 de muncitori de la uzina Škoda din Plzeň, un centru industrial important din vestul Boemiei, urmat de un marș la primărie pe 1 iunie 1953, la care mii de muncitori au defilat cu portretele lui Beneš și Tomáš Masaryk (președintele dinainte de război).

Demonstrația de la Plzeň, un simplu oraș de provincie, s-a stins de la sine. Însă câteva zile mai târziu, mărirea normelor oficiale de lucru din RDG (dar nu și a salariilor) a stârnit un amplu protest la câteva zeci de kilometri mai la nord. Măsurile au fost impuse de un regim nepopular, mai rigid chiar decât șefii de la Moscova (care îi avertizaseră pe liderii comuniști est-germani să accepte reforme și compromisuri pentru a stăvili valul de muncitori calificați spre Occident). La 16 iunie, 400 000 de muncitori din Germania de Est au intrat în grevă, cele mai mari demonstrații având loc chiar la Berlin.

Ca și protestatarii din Plzeň, muncitorii germani au fost anihilați cu ușurință de *Volkspolizei*, dar nu fără consecințe. Aproape 300 au fost uciși când au intervenit tancurile Armatei Roșii; câteva mii au fost arestați, dintre care 1 400 condamnați la ani grei de închisoare. Două sute de „agitatori" au fost împușcați. Revolta din Berlin a fost pentru Bertolt Brecht ocazia unicului dezacord literar deschis cu regimul comunist pe care – nu fără o anumită ambivalență – îl susținea:

> După revolta din șaptesprezece iunie secretarul Uniunii Scriitorilor a-mpărțit broșuri pe Aleea Stalin în care era scris că poporul și-a pierdut, pentru mult timp, încrederea în guvern. N-ar fi mai simplu atunci ca guvernul să dizolve poporul și să aleagă altul?

Muncitorii disponibilizați și furioși de la extremitatea occidentală, industrializată, a Imperiului Sovietic nu făceau reclamă bună comunismului, dar nici nu reprezentau un pericol pentru puterea sovietică – nu întâmplător ambele revolte, din Plzeň și Berlin, au avut loc după moartea lui Stalin. În timpul lui Stalin, amenințarea reală venea de la însuși aparatul comunist. Aceasta era adevărata semnificație a schismei iugoslave, iar Stalin a revenit la vechile metode, actualizate și adaptate circumstanțelor, ca răspuns la „titoism". Între 1948 și 1954, lumea comunistă a cunoscut un al doilea val de arestări și procese-spectacol cu semnificație politică.

Precedentul istoric al epurărilor și proceselor din acești ani era, desigur, Teroarea Sovietică din anii 1930. Și atunci, principalele victime au fost comuniștii înșiși, în scopul declarat de a curăța partidul de „trădători" și varii pericole pentru politica și persoana Secretarului General. În anii 1930, agitatorul prezumtiv era Lev Troțki – un erou comunist autentic, ca și Tito, independent de Stalin și cu vederi personale despre practica și strategia comunistă. Teroarea anilor 1930 a consolidat și a ilustrat puterea discreționară a lui Stalin, iar epurările din anii postbelici serveau unui scop similar în Europa de Est.

Procesele din anii 1930 de la Moscova, mai ales cel al lui Nikolai Buharin din 1938, fuseseră inovații teatrale *sui generis*, șocante prin spectacolul lugubru al unei revoluții care își devora nu doar copiii, ci și părinții. În schimb, procesele și epurările din deceniile următoare erau copii nerușinate ale trecutului sovietic (de parcă regimurile-satelit nu meritau nici măcar o aparență de verosimil) și veneau, pe deasupra, după un lung șir de epurări judiciare.

Pe lângă pedepsirea trădătorilor și procesele politice înscenate anticomuniștilor, regimurile comuniste din Europa de Est au folosit curțile judecătorești pentru a pedepsi și desființa bisericile de pretutindeni – în afară de Polonia, unde confruntarea deschisă cu Biserica Catolică era considerată prea riscantă. În 1949, liderii Bisericii Protestante Unite din Bulgaria au fost judecați sub acuzația de conspirație pentru „reîntronarea capitalismului". În

anul precedent, Biserica Greco-Catolică din România fusese unită forțat de noul regim comunist cu mai flexibila Biserică Ortodoxă Română, conform tradiției de persecuție inaugurate de țarii ruși în secolul al XVIII-lea. Preoți catolici marcanți au fost judecați în două rânduri la Praga, sub pretext că spionează în favoarea Vaticanului (și a Statelor Unite), și au primit sentințe între zece ani și detenție pe viață. La începutul anilor 1950, în închisorile cehoslovace se aflau opt mii de călugări și măicuțe. Capul Bisericii Catolice din Ungaria, cardinalul Mindszenty, a fost întemnițat, iar monseniorul Grősz, care i-a succedat în ianuarie 1949, a fost găsit vinovat de complot pentru restaurarea Habsburgilor și de conspirație cu titoiștii pentru înarmarea fasciștilor maghiari.

Procesele comuniștilor erau de două tipuri. Primul, desfășurat între 1948 și 1950, a constat în replici imediate la ruptura dintre Stalin și Tito. În Albania, ministrul comunist de Interne Koiçi Xoxe a fost judecat în mai-iunie 1949, condamnat și spânzurat în luna următoare. Acuzat de titoism, Xoxe se distingea prin faptul că sprijinise realmente planurile balcanice ale lui Tito, pe vremea când acestea aveau și aprobarea Moscovei. De aceea, cazul lui era destul de neobișnuit; pe deasupra, a fost și tratat în secret.

Procesului albanez i-au urmat arestarea, judecarea și execuția în Bulgaria a lui Traicio Kostov, unul dintre fondatorii Partidului Comunist Bulgar. Kostov, mutilat de conducătorii interbelici ai Bulgariei********, era oponentul notoriu al lui Tito și criticase planul acestuia de a absorbi Bulgaria într-o Federație Balcanică (între Kostov și Tito exista o antipatie reciprocă). Cu toate acestea, Stalin îl suspecta – imprudent, Kostov criticase acordul economic sovieto-bulgar ca fiind defavorabil țării sale. Era candidatul ideal pentru pedepsirea exemplară a crimelor naționaliste.

El și grupul său („Grupul Trădător de Spionaj și Sabotaj al lui Traicio Kostov“) au fost acuzați în decembrie 1949 de colaborare cu mișcarea fascistă antebelică, spionaj pentru serviciile secrete britanice și conspirație cu Tito. După ce a cedat în cele din urmă sub tortură și a semnat „confesiunea“ în care se recunoștea vinovat, Kostov a refuzat în fața Curții să pronunțe textul prestabilit, a retractat public declarațiile smulse de anchetatori și a fost târât afară din sală în timp ce protesta, susținând că e nevinovat. Două zile mai târziu, la 16 decembrie 1949, a fost spânzurat, iar „complicii“ săi au primit ani grei de închisoare, conform deciziilor luate de Stalin și Lavrenti Beria, șeful NKVD, înainte ca procesul să înceapă. Cazul lui Kostov era special pentru că el a fost singurul comunist est-european care și-a retractat într-un proces public confesiunea, afirmând că e nevinovat. Reacțiile internaționale au jenat oarecum regimul (procesul lui Kostov era transmis la radio și comentat pe larg în Vest), care a hotărât că acest lucru nu trebuie să se mai întâmple. Și nu s-a mai întâmplat.

Cu puțin înainte de execuția lui Kostov, comuniștii unguri i-au înscenat un proces-spectacol ministrului comunist de Interne László Rajk, un avatar

maghiar al lui Tito. Textul era același ca și în Bulgaria: doar numele au fost schimbate. Acuzațiile, detaliile, confesiunile erau toate identice – ceea ce nu e surprinzător, fiindcă ambele procese au fost orchestrate de la Moscova. Rajk însuși nu era nevinovat: întemnițase, ca ministru de Interne comunist, o mulțime de oameni. Dar în cazul lui, rechizitoriul condamna cu insistență „activitatea de trădare" desfășurată ca „agent plătit al unei puteri străine"; maghiarii urau ocupația sovietică, iar Moscova nu dorea să riște transformarea lui Rajk în erou al „comunismului național".

În cazul de față, nu exista un asemena pericol. Rajk și-a rostit docil replicile, recunoscând că a activat ca agent anglo-american, urmărind căderea comunismului în Ungaria, a informat Curtea că numele său real era Reich (fiind, așadar, de origine germană, nu maghiară) și că fusese recrutat în 1946 de agenți iugoslavi care l-au amenințat că vor dezvălui colaborarea sa cu naziștii maghiari în timpul războiului „dacă nu le îndeplinește toate dorințele". Radio Budapesta a transmis în direct procedurile tribunalului care îi judeca pe Rajk și pe tovarășii săi pentru conspirație, inclusiv confesiunea acuzatului din 16 septembrie 1949. Verdictul prestabilit a fost anunțat la 24 septembrie; Rajk și alți doi au fost condamnați la moarte. Execuțiile, prin spânzurare, au avut loc la 15 octombrie.

Procesele publice ale lui Rajk și Kostov erau doar vârful unui aisberg de procese și tribunale secrete create pentru vânarea titoiștilor din guvernele și partidele comuniste locale. Cel mai afectat a fost „sectorul sudic" al statelor apropiate de Iugoslavia: Bulgaria, România, Albania și Ungaria. Numai în Ungaria (unde frica lui Stalin de influențe titoiste era aproape justificată, având în vedere proximitatea Iugoslaviei, importanta minoritate maghiară din regiunea sârbă Vojvodina și alinierea Ungariei și Iugoslaviei pe probleme externe în 1947), aproximativ 2 000 de comuniști au fost executați rapid, alți 150 000 au primit ani de detenție și 350 000 au fost excluși din partid (ceea ce însemna pierderea slujbei, apartamentului, privilegiilor și dreptului la educație superioară).

Persecuțiile din Polonia și Germania de Est, deși au aruncat mii de bărbați și femei în închisoare, nu au condus la procese publice majore. Exista și în Polonia un candidat pentru rolul de Tito-Kostov-Rajk: Władisław Gomułka, secretar general al Partidului Muncitoresc Polonez și vicepreședinte al Consiliului polonez de Miniștri. Gomułka criticase deschis planurile de colectivizare în Polonia și era cunoscut ca adept al „căii naționale" poloneze spre socialism. Criticat de staliniștii fideli din partid, în august 1948 el a fost înlocuit în funcția de secretar general de Bolesław Bierut. Cinci luni mai tîrziu a demisionat din postul ministerial, în noiembrie 1949 a fost exclus din partid, iar în decembrie Bierut i-a acuzat oficial pe Gomułka și „grupul" său de naționalism și titoism. Ajuns un biet agent de asigurări sociale în Varșovia, Gomułka a fost până la urmă arestat în iulie 1951 și eliberat abia în septembrie 1954. Nevătămat însă și fără un proces titoist la Varșovia. Au existat procese și în Polonia – unul dintre ele, în care un grup de ofițeri erau acuzați de

conspirație împotriva statului, a început chiar în ziua arestării lui Gomułka, în 1951. După o schemă elaborată de serviciile secrete de la Moscova, Gomułka avea să fie legat de Rajk, Tito și ceilalți printr-o rețea complexă de contacte reale sau născocite, urzită în jurul americanului Noel Field, director al operațiunilor de ajutorare întreprinse în Europa postbelică de Biserica Unitariană. Deja invocată în acuzațiile aduse lui Rajk și altora, rețeaua imaginară de superspioni titoiști a lui Field, cu sediul la Budapesta, urma să fie principala dovadă împotriva lui Gomułka.

Polonezii au rezistat însă presiunii sovietice de a desfășura public ample vânători de vrăjitoare după modelul maghiar. Partidul Comunist Polonez în exil fusese decimat de Stalin la Moscova, așa că Bierut întrevedea ce îl așteaptă dacă Polonia intra într-un vârtej de arestări, epurări și procese. Polonezii au avut și noroc: Gomułka a rezistat interogatoriului, refuzând să semneze o confesiune falsă; dosarul nu era instrumentat când Stalin a murit, iar Beria, omul lui de paie, a fost ucis înainte ca procesul să poată începe. În fine, unii lideri sovietici au considerat că este imprudent să distrugă încă din primii ani, în văzul lumii, conducerea Partidului Comunist Polonez.

Cehoslovacia n-a avut însă noroc de asemenea inhibiții: cel mai mare proces-spectacol a fost organizat la Praga, în noiembrie 1952. Un proces-mamut fusese planificat încă din 1950, imediat după scandalurile Rajk și Kostov, dar până să fie pus în scenă accentul s-a deplasat. Inamicul era în continuare Tito, iar spionajul în favoarea puterilor occidentale rămânea principalul cap de acuzare. Dar dintre cei 14 acuzați în „Procesul capilor conspirației împotriva statului" 11 erau evrei. Rechizitoriul sublinia, de la prima pagină, că nu e o coincidență. „Trădătorii naționaliști-burghezi, troțkiști-titoiști, dușmani ai poporului cehoslovac" erau pe deasupra – și mai presus de orice – și „sioniști".

Stalin era – și fusese dintotdeauna – antisemit. Înainte de al Doilea Război Mondial, antipatia lui față de evrei era mascată de distrugerea altor categorii de indivizi – vechi bolșevici, troțkiști, deviaționiști de stânga și de dreapta, intelectuali, burghezi etc. – a căror origine evreiască părea un accident al soartei. În orice caz, comunismul excludea dogmatic orice prejudecată rasială sau religioasă și, odată ce cauza sovietică a devenit sinonimă cu „antifascismul" (din 1935 până în august 1939, apoi din nou după iunie 1941), cel mai bun prieten al evreilor din Europa a fost Iosif Stalin.

Afirmația de mai sus nu e ironică decât pe jumătate. Partidele comuniste din Europa, mai ales din Europa Centrală și de Est, aveau în componență numeroși evrei. În perioada interbelică, evreii din Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și România reprezentau o minoritate oprimată și detestată. Tinerii evrei laici nu aveau multe opțiuni politice: sionismul, bundismul********, social-democrația (acolo unde era legală) sau comunismul. Fiind cel mai ambițios și ferm antinaționalist, comunismul prezenta o atracție aparte. Cu toate defectele ei trecătoare, Uniunea Sovietică oferea o alternativă revoluționară, într-un moment în care Europa Centrală și de Est avea de ales

între un trecut autoritar și un viitor fascist.

Experiența războiului accentuase și mai mult atracția față de URSS. Evreii care se aflau în Polonia ocupată de sovietici după atacul german din 1939 au fost deportați către est, unde boala și suferința i-au ucis pe mulți. Dar nu au fost sistematic exterminați. Înaintarea Armatei Roșii prin Ucraina și Bielorusia spre țările baltice, România, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și Germania i-a salvat pe evreii care mai rămăseseră. Auschwitz a fost eliberat de Armata Roșie. Desigur, Stalin nu a intrat în al Doilea Război Mondial pentru evrei, dar dacă Hitler ar fi învins – iar teritoriile ocupate până la bătălia de la Stalingrad ar fi rămas în mâinile nemților și colaboratorilor lor –, alte câteva milioane de evrei ar fi fost exterminați.

Când partidele comuniste au preluat puterea în Europa de Est, multe cadre din conducere erau de origine evreiască. Mai ales în rândul celor de rangul al doilea, șefii poliției din Polonia și Ungaria erau evrei, ca și economiștii, lucrătorii din administrație, jurnaliștii de marcă și teoreticienii partidului. În Ungaria, șeful partidului era evreu (Mátyás Rákosi), iar în România, Cehoslovacia și Polonia nu liderul însuși, dar majoritatea celor din nucleul conducător erau evrei. Comuniștii evrei din întregul bloc sovietic îi datorau totul lui Stalin. Nu erau bine-veniți în țările în care se întorseseră, adesea după un lung exil: nici ca evrei, nici în calitate de comuniști. Războiul și ocupația accentuaseră ostilitatea populației locale față de evrei („De ce te-ai mai întors?“ a întrebat-o un vecin pe Heda Margolius, scăpată de la Auschwitz și revenită în Praga abia la sfârșitul războiului********); pe comuniștii evrei din Est se putea conta, mai mult decât pe oricine, pentru realizarea planurilor lui Stalin.

În primii ani postbelici, Stalin nu a manifestat nici o ostilitate față de subordonații săi evrei. La Națiunile Unite, URSS era un suporter entuziast al proiectului sionist, favorizând crearea unui stat evreiesc în Orientul Mijlociu ca piedică pentru ambițiile imperiale britanice. Acasă, Stalin încuviința activitatea Comitetului Antifascist Evreiesc, format în timpul războiului pentru a mobiliza opinia evreiască din URSS și (mai ales) din exterior în timpul luptei antinaziste. Evreii sovietici, ca mulți alții aflați sub influența Moscovei, sperau că starea de spirit ecumenică din anii războiului, când Stalin cerea și accepta ajutor de la oricine, se va traduce în vremuri mai bune după victorie.

În realitate, s-a întâmplat exact contrariul. Încă înainte de încheierea războiului, Stalin exila, cum am văzut, națiuni întregi spre est și avea, fără îndoială, planuri similare pentru evrei. Pe pământ sovietic, ca și în Europa Centrală, deși evreii au fost cei mai afectați, era mai ușor și mai firesc ca aceiași evrei să fie învinovățiți pentru suferința tuturor celorlalți. Facând apel în timpul războiului la naționalismul rus, retorica sovietică se apropiase de limbajul slavofil al antisemiților ruși de altădată, ceea ce nu putea decât să avantajeze regimul. Stalin însuși se întorcea pe tărâm cunoscut, stârnit de contemplarea succesului uriaș cu care Hitler exploatase antisemitismul popular.

Din diverse motive, sovieticii au preferat dintotdeauna să minimalizeze caracterul net *rasist* al brutalității naziste: masacrul evreilor ucraineni din Babi Yar a fost comemorat oficial ca „uciderea unor cetățeni sovietici pașnici", la fel cum memorialul de la Auschwitz menționa doar, generic, „victimele fascismului". Rasismul nu încăpea în vocabularul marxist: evreii morți erau asimilați postum în aceleași comunități locale care îi prigoniseră în timpul vieții. Dar acum, presupusul cosmopolitism al evreilor – legăturile internaționale de care Stalin sperase să profite în lunile negre ce au urmat ofensivei germane – le era din nou reproșat, pe măsură ce taberele Războiului Rece se conturau, iar contactele și comunicările internaționale din timpul războiului deveneau în ochii lui Stalin o culpă retroactivă.

Primele victime au fost chiar liderii evrei ai Comitetului Antifascist. Solomon Mihoels, principalul său animator și o figură majoră a Teatrului Idiș din Rusia, a fost asasinat la 12 ianuarie 1948. Când Golda Meir, ambasadoarea Israelului, a sosit la Moscova pe 11 septembrie 1948, a fost întâmpinată cu izbucniri spontane de entuziasm, iar de Rosh Hashana și Yom Kippur au avut loc demonstrații de stradă și s-a cântat „Anul viitor la Ierusalim" în fața legației israeliene. Pentru Stalin, aceasta ar fi fost oricând o provocare inacceptabilă. În acea perioadă, era și din ce în ce mai nemulțumit de Israel: în ciuda tendințelor sale vag socialiste, era clar că noul stat nu intenționa să devină aliatul sovieticilor în regiune. Mai rău, statul evreiesc manifesta tendințe proamericane alarmante într-un moment delicat: blocada Berlinului tocmai începuse, iar conflictul cu Tito intra în faza acută.

La 21 septembrie 1948, *Pravda* a publicat un articol de Ilya Ehrenburg, indicând clar schimbarea liniei față de sionism. Din ianuarie 1949, în *Pravda* au început să apară articole ce atacau „cosmopoliții fără patrie", „grupul dușmănos al criticilor de teatru", „cosmopoliții dezrădăcinați", „persoanele fără identitate" și „rătăcitorii fără pașaport". Școlile și teatrele idiș au fost închise, ziarele evreiești interzise și bibliotecile desființate. Comitetul Antifascist Evreiesc fusese suprimat la 20 noiembrie 1948. Liderii, artiștii, scriitorii și funcționarii care mai rămăseseră au fost arestați luna următoare și ținuți timp de trei ani în închisoare. Torturați ca să dezvăluie conspirația „antisovietică", ei făceau, evident, obiectul unui viitor proces-spectacol.

Colonelul de securitate care a condus investigația, Vladimir Komarov, a căutat să ducă acuzațiile până la o conspirație evreiască de amploare împotriva Uniunii Sovietice, dirijată de la Washington și Tel Aviv. Cum îi spunea lui Solomon Lozovsky, unul dintre prizonieri: „Evreii sunt oameni josnici, de nimic, evreii sunt toți niște nemernici, toată opoziția e formată din evrei, evreii din toată Uniunea Sovietică duc o campanie de defăimare a țării. Evreii vor să-i anihileze pe toți rușii"********. Însă un antisemitism atât de fățiș nu-i convenea nici măcar lui Stalin; până la urmă, cei 15 acuzați (toți evrei) au fost judecați în secret de un Tribunal Militar în vara anului 1952. Cu o excepție, toți au fost executați; singura supraviețuitoare, Lina Shtern, a primit zece ani de închisoare. Între timp, valul antisemit creștea în statele-satelit. În România,

unde o parte importantă a populației evreiești a supraviețuit războiului, o campanie antisionistă a fost lansată în toamna anului 1948 și susținută cu energie fluctuantă timp de șase ani. Dar mărimea comunității evreiești din România și legăturile ei cu Statele Unite au împiedicat atacurile directe; o vreme, românii au permis chiar plecarea evreilor: cererile de viză au fost posibile din primăvara anului 1950, fiind sistate abia în aprilie 1952, timp în care numai în Israel au plecat 90 000 de evrei români.

În România, un proces-spectacol i se pregătea liderului comunist (ne-evreu) Lucrețiu Pătrășcanu. A fost arestat în aprilie 1948: dubiile exprimate public în privința colectivizării făceau din el candidatul perfect pentru un „proces Rajk" românesc, bazat pe acuzații de titoism. Dar în timp ce anchetatorii pregăteau procesul obiectivul s-a schimbat, și cazul său a fost comasat cu al Anei Pauker. Ea *era* evreică: fiica unui măcelar din Moldova, Ana Pauker a fost primul ministru evreu din istoria României și prima femeie ministru de Externe din lume. De o strictețe notorie în probleme practice și doctrinale, ea era ținta perfectă pentru guvernul român în încercarea de a câștiga simpatia populației.

Moartea lui Stalin a zădărnicit planurile lui Gheorghe Gheorghiu-Dej de a le înscena un proces Anei Pauker și altora. În schimb, în 1953 și în prima parte a anului 1954, Partidul Comunist Român a organizat o serie de procese secrete ale unor pești mai mici, sub acuzația că sunt spioni sioniști în slujba „agenților imperialiști". De la membrii autentici ai Sionismului Revizionist de dreapta la comuniștii evrei întinați cu acuzația de sionism, victimelor li s-au pus în cârcă relații ilegale cu Israelul și colaborarea cu naziștii în timpul războiului. Au primit sentințe între zece ani și închisoare pe viață. În cele din urmă, Pătrășcanu a fost judecat în aprilie 1954, după ce zăcuse în închisoare timp de șase ani; acuzat de spionaj pentru britanici, a fost condamnat și executat.

Pauker a avut mai mult noroc: protejată de Moscova (întâi de Stalin, apoi de Molotov), ea nu a fost acuzată niciodată de „sionism" și a supraviețuit excluderii din partid în 1952, rămânând în obscuritate până la moarte, în 1960. Partidul Comunist Român, mai mic și mai izolat decât celelalte partide comuniste din Est, fusese mereu sfâșiat de lupte interne, iar eliminarea extremelor dreaptă (Pătrășcanu) și stângă (Pauker) a însemnat, mai presus de orice, triumful facțiunii lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, dictator de o eficacitate cruntă, cu un stil de guvernare ce amintea morbid (ca și cel al succesorului său, Nicolae Ceaușescu) de vechile regimuri autoritariste din Balcani.

În acești ani, evreii din România au fost înlăturați din posturile guvernamentale și de partid, ca și cei din Germania de Est și Polonia, alte două țări în care o facțiune a partidului putea mobiliza sentimentul popular antisemit împotriva „cosmopoliților" din interiorul partidului. Germania de Est era un teritoriu deosebit de propice. În ianuarie 1953, pe măsură ce „conspirația medicilor" lua amploare la Moscova, evreii est-germani proeminenți și comuniștii evrei au fugit în Vest. Un membru al Comitetului Central est-german, Hans Jendretsky, a cerut ca evreii – „inamicii statului" – să

fie excluși din viața publică. Fie din întâmplare, fie din nesincronizare, fie din prudență, toate cele trei state au evitat un proces antisemit de amploare, de genul celui plănuit la Moscova și realizat la Praga.

Procesul Slánský, așa cum avea să fie cunoscut, este procesul comunist clasic. A fost pregătit meticulos timp de trei ani. Primii care urmau să fie „investigați" erau câțiva lideri comuniști slovaci, în frunte cu ministrul de Externe Vladimír Clementis, arestat în 1950 și acuzat de „naționalism burghez". Li se adăugau diverși comuniști cehi de rang mijlociu, acuzați – ca și slovacii – că au luat parte la o conspirație titoistă-trotkistă de genul celei din cazul Rajk. Nici unul dintre cei învinuiți și încarcerați între 1950 și 1951 nu era, însă, o figură destul de importantă pentru a juca rolul de lider și agitator în marele proces public comandat de Stalin.

În primăvara anului 1951, Beria, șeful poliției sovietice, i-a instruit pe cehi să schimbe orientarea investigației de la un complot titoist spre unul sionist. Din acest moment, întreaga afacere a fost în mâinile serviciilor secrete sovietice – colonelul Kamarov și un al doilea ofițer au fost trimiși la Praga pentru a se ocupa de anchetă, iar conducerea comunistă și poliția secretă cehă le-au urmat ordinele. În căutarea unei victime proeminente, atenția rușilor s-a îndreptat spre numărul al doilea în ierarhia cehă după președintele Klement Gottwald: secretarul general al partidului, Rudolf Slánský. Spre deosebire de Gottwald, care era un lider docil și un partinic flexibil, Slánský, deși eminamente stalinist (ca și Rajk), era evreu.

La început, Gottwald s-a opus arestării lui Slánský – cei doi colaboraseră strâns la epurarea din ultimii trei ani a colegilor lor: dacă secretarul general era pus sub acuzație, Gottwald însuși putea fi la rând. Dar sovieticii au insistat, prezentând dovezi false ale legăturilor lui Slánský cu CIA, iar Gottwald a cedat. La 23 noiembrie 1951 Slánský a fost arestat; i-au urmat, în câteva zile, comuniștii evrei de marcă aflați încă în libertate. Serviciile secrete și-au propus apoi să obțină confesiuni și „dovezi" de la numeroșii lor prizonieri pentru a construi un dosar solid împotriva lui Slánský și a colaboratorilor lui. Cum victimele au rezistat eroic (mai ales însuși fostul secretar general), deși au fost torturate cu barbarie, misiunea le-a luat anchetatorilor aproape un an.

În cele din urmă, în septembrie 1952 rechizitoriul era gata. Textul mărturisirilor, rechizitoriul, sentințele prestabilite și scenariul procesului au fost trimise la Moscova pentru ca Stalin să le aprobe personal. La Praga a fost organizată – și înregistrată pe bandă – o repetiție generală a procesului în integralitatea sa. Exista astfel un text de rezervă pentru „transmisia în direct", în cazul în care unul dintre acuzați ar fi retractat declarațiile anterioare, precum Kostov. Nu a fost nevoie.

Procesul s-a desfășurat între 20 și 27 noiembrie 1952. Conform precedentului împământenit, acuzații erau învinuiți de fapte și afirmații fictive (pe baza confesiunilor smulse cu forța de la alți martori, inclusiv de la ceilalți acuzați); au fost inculpați și de fapte *comise*, dar cărora li se atribuiau semnificații noi (trei dintre ei au fost învinuiți că au favorizat Israelul în

acordurile comerciale, pe vremea când aceasta era chiar politica sovietică); procurorii l-au acuzat pe Clementis că s-a întâlnit cu Tito („călăul poporului iugoslav“ și „sluga imperialismului“) – pe vremea când Clementis era ministru adjunct de Externe, iar Tito se afla încă în grațiile sovieticilor.

Două caracteristici diferențiază procesul Slánský de cele precedente. Procurorii și martorii au subliniat în mod repetat apartenența etnică a majorității acuzaților – „cosmopolitul Rudolf Margolius“, „Slánský… speranța evreimii din Partidul Comunist“, „reprezentanții sionismului internațional“ etc. Originea evreiască (uneori „originea sionistă“) servea drept prezumție de vinovăție, fiind dovada intențiilor anticomuniste, anticehe. Limbajul procurorilor, transmis la radioul cehoslovac, amintea și chiar depășea vituperările triviale ale procurorului Vîșinski în procesele de la Moscova: „trădători scârboși“, „câini“, „lupi“, „javrele lui Hitler“ și altele de aceeași factură, consemnate și de presa cehă.

În a patra zi a procesului, cotidianul comunist praghez *Rudé Právo* comenta într-un editorial: „Te cutremuri de scârbă la vederea acestor făpturi reci și fără inimă. Vipera de Slánský“, continua ziarul, se baza pe „aceste elemente străine, canalii cu un trecut suspect“. Un ceh, explica autorul, nu ar fi putut comite asemenea crime: „Numai niște sioniști cinici, fără patrie… cosmopoliți vicleni, vânduți dolarului. În activitatea lor criminală au fost mânați de sionism, naționalism evreiesc burghez, șovinism“.

Unsprezece dintre cei 14 au fost condamnați la moarte și executați, iar trei au primit închisoare pe viață. O lună mai târziu, adresându-se Convenției Naționale a Partidului Comunist Cehoslovac, Gottwald spunea despre foștii săi camarazi: „În mod normal, bancherii, industriașii, foștii culaci n-au ce căuta în partidul nostru. Dar fiindcă erau evrei și de orientare sionistă, am trecut cu vederea originea lor socială. Această stare de lucruri s-a născut din repulsia noastră față de antisemitism și din respect pentru suferința evreilor“.

Procesul Slánský a fost o mascaradă criminală, un asasinat juridic transformat în reprezentație publică********. Ca și procesul Comitetului Antifascist din Moscova, evenimentele de la Praga se voiau o uvertură la arestul medicilor evrei din URSS, a căror „conspirație“ fusese denunțată de *Pravda* la 13 ianuarie 1953. Acești medici evrei – o „bandă de teroriști sioniști“ acuzați de asasinarea lui Andrei Jdanov, de conspirație cu „burghezia anglo-americană“ și de susținerea „naționalismului evreu“ alături de Comitetul Mixt de Distribuție Americano-Evreiesc (precum și cu răposatul „naționalist burghez evreu“ Solomon Mihoels) – urmau să fie judecați la trei luni după pronunțarea verdictelor în procesul Slánský.

În ochii Kremlinului, se pare că acest proces era, la rândul său, un preambul și o scuză pentru arestarea în masă a evreilor sovietici și exilarea lor ulterioară la Birobidjan („patria“ destinată evreilor în est) și în Asia Centrală sovietică, unde mulți evrei polonezi fuseseră trimiși anterior, între 1939 și 1941: editura MVD tipărise și pregătise pentru distribuție, într-un milion de exemplare, broșura care explica „De ce evreii trebuie mutați din regiunile

industriale ale țării". Se pare, însă, că până și Stalin a ezitat (Ilya Ehrenburg l-a avertizat că un proces-spectacol al doctorilor evrei ar avea un efect devastator asupra opiniei publice occidentale); în orice caz, a murit la 5 martie 1953, înainte de a fi luat o decizie.

Prejudecățile lui Stalin nu necesită o explicație: în Rusia și în estul Europei, antisemitismul era avantajos în sine. Mai interesant este obiectivul lui Stalin în orchestrarea acestor parodii de epurări, rechizitorii, confesiuni și procese. Ce nevoie avea dictatorul sovietic de procese? Moscova putea elimina pe oricine dorea, oriunde în blocul sovietic, prin „măsuri administrative". Prin comparație, procesele par complicate; mărturiile și confesiunile evident false, persecuția fățișă a anumitor indivizi și categorii sociale nu erau deloc făcute să-i convingă pe observatorii străini de buna-credință a procedurilor judiciare sovietice.

Dar procesele-spectacol din blocul comunist nu urmăreau dreptatea. Erau mai degrabă o demonstrație pedagogică pentru public, o venerabilă instituție comunistă (primele procese de acest fel au avut loc în URSS în 1928) menită să ilustreze structurile autorității din sistemul sovietic. Procesele lămureau publicul cine are dreptate și cine se înșală, îi indicau cine este vinovat de eșecurile politice și cine s-a remarcat prin loialitate și obediență; ele furnizau chiar și replicile, un vocabular anume care trebuia folosit în discuțiile publice. După arest, Rudolf Slánský nu s-a mai numit altfel decât „spionul Slánský", denumire rituală ce funcționa ca exorcism politic********.

Procesele-spectacol – sau tribunalele, potrivit *Manualului sovietic de investigație criminală* al lui Vîșinski – au fost realizate cu scopul explicit de a „mobiliza opinia publică proletară". Cum spunea pe scurt Legea cehoslovacă a Organizării Judecătorești din ianuarie 1953, rolul curților era „să-i învețe pe cetățeni loialitatea și devotamentul față de Republica Cehoslovacă". Robert Vogeler, inculpat în procesul de la Budapesta din 1948, nota la vremea respectivă: „Dacă judecăm după scenariul procesului, era mai important să ni se atribuie o identitate alegorică decât să ni se dovedească vinovăția. Fiecare dintre noi, în declarația sa, era obligat să se «demaște» pentru binele radioului și al publicațiilor Kominform".

Acuzații erau transformați din presupuși critici ai regimului sau oponenți politici într-un furnicar de conspiratori josnici, cu țeluri venale și infame. Stilul greoi al Imperiului Sovietic maschează uneori acest obiectiv – ce să înțelegi dintr-un limbaj care încerca să mobilizeze opinia publică într-o metropolă ca Budapesta reiterând greșelile celor care s-au opus „luptei împotriva culacilor"? Însă publicul nu trebuia să creadă ce auzea – el era doar dresat să repete.

Unul dintre obiectivele proceselor publice era să furnizeze țapi ispășitori. Dacă măsurile economice ale comuniștilor nu dădeau roadele trâmbițate, dacă politica externă sovietică se împotmolise sau era la strâmtoare, cineva trebuia să fie de vină. Cum altfel puteau fi explicate greșelile unui Lider infailibil?

Candidați erau destui: Slánský era antipatizat deopotrivă în interiorul Partidului Comunist Cehoslovac și în afara lui. Stalinistul Rajk fusese un ministru de Interne neîndurător. Tocmai pentru că puseseră în practică măsuri nepopulare al căror eșec era vizibil, toți liderii și miniștrii comuniști erau victime potențiale. Așa cum în războaiele revoluționare franceze generalii învinși erau acuzați de trădare, miniștrii comuniști se declarau sabotori când măsurile implementate de ei dădeau greș.

Mărturisirea, pe lângă uzul ei simbolic ca exercițiu de transfer al vinei, avea avantajul că întărea doctrina comunistă. Nu existau dezacorduri în universul lui Stalin, numai erezii; nici critici, doar inamici; nici erori, ci crime. Procesele ilustrau simultan virtuțile lui Stalin și infamiile dușmanilor. Ele scot în evidență și paranoia dictatorului, cultura suspiciunii în care se scălda. Una dintre explicații e profunda anxietate izvorâtă din sentimentul inferiorității ruse și „estice" în general, din frica de influența Vestului și de seducătoarea abundență occidentală. În cadrul procesului „spionilor americani din Bulgaria" care a avut loc la Sofia în 1950, inculpații au fost acuzați de propagarea ideii că „rasele superioare trăiesc în Vest, în ciuda faptului că toate au pornit din Est". Rechizitoriul revela în acuzați „tendința slugarnică de a se subestima" pe care spionii occidentali o exploataseră cu succes.

Vestul era așadar o amenințare care trebuia exorcizată repetat. Desigur, existau spioni occidentali: cei adevărați. La începutul anilor 1950, după izbucnirea războiului din Coreea, Washingtonul a luat în considerare varianta destabilizării Europei de Est, iar serviciile de spionaj americane au avut câteva tentative eșuate de a penetra blocul sovietic, ceea ce conferea un strop de verosimil comuniștilor care mărturiseau că ar fi colaborat cu CIA sau că ar fi spionat pentru serviciile secrete britanice. În ultimii săi ani, se pare că Stalin se aștepta realmente la un război: cum explica într-un „interviu" din *Pravda* din februarie 1951, o confruntare între capitalism și comunism era inevitabilă și din ce în ce mai probabilă. Din 1947 până în 1952, blocul sovietic a fost permanent pe picior de război: producția de arme în Cehoslovacia a crescut de șapte ori între 1948 și 1953, mai multe trupe sovietice au fost deplasate în RDG și s-au făcut proiecte pentru o escadră de bombardiere.

Astfel, arestările, epurările și procesele constituiau un avertisment public despre viitoarea confruntare, o justificare pentru temerile Uniunii Sovietice și, în același timp, o strategie (cunoscută din deceniile anterioare) prin care partidul leninist își reducea efectivele și se pregătea de luptă. Învinuirea adusă lui Rajk în 1949, de conspirație cu Statele Unite și Marea Britanie pentru răsturnarea regimului, era plauzibilă pentru mulți comuniști și pentru simpatizanții din Vest. Chiar și acuzațiile absurde formulate împotriva lui Slánský *et al.* erau clădite pe adevărul general admis că Cehoslovacia avea mai multe legături cu Vestul decât celelalte state din bloc. Dar de ce Rajk? De ce Slánský? Cum erau aleși țapii ispășitori?

În ochii lui Stalin, orice comunist care stătuse o vreme în Vest, în afara zonei de influență sovietice, trebuia privit cu neîncredere, indiferent ce făcuse

acolo. Comuniștii care luptaseră în anii 1930 în războiul civil din Spania (și erau mulți din Europa de Est și Germania) au fost primii suspectați. László Rajk luptase acolo (în calitate de comisar politic al „batalionului Rákosi"), ca și Otto Sling, unul dintre acuzații în procesul Slánský. După victoria lui Franco, mulți veterani din Spania s-au refugiat în Franța, ajungând în lagărele de concentrare locale. De acolo, mulți s-au alăturat Rezistenței franceze, unde au luptat alături de comuniști din Germania și din alte părți care se refugiaseră în Franța. Erau suficient de mulți pentru ca Partidul Comunist Francez să-i organizeze într-o subsecție de ilegaliști: *Main d'Œuvre Immigré* (MOI). Cei care au devenit după război comuniști de vază, ca Artur London (altă victimă a procesului Slánský), stabiliseră numeroase contacte cu Vestul pe vremea când activau în MOI, ceea ce a trezit bănuielile lui Stalin și li s-a imputat ulterior.

Comitetul Antifascist Evreiesc din URSS fusese instruit în timpul războiului să stabilească legături cu Vestul pentru a dovedi atrocitățile naziste – mai târziu, acuzațiile penale au fost elaborate pornindu-se de la aceste activități. Comuniști germani ca Paul Merker, care a petrecut anii războiului în Mexic, comuniști slovaci ca viitorul ministru de Externe Clementis, care a lucrat la Londra, și cei care rămăseseră în regiunile ocupate de naziști – toți erau vulnerabili la acuzațiile că fuseseră contactați de agenți occidentali sau că au colaborat prea îndeaproape cu necomuniștii în mișcările de rezistență. Josef Frank, un comunist ceh care a supraviețuit încarcerării la Buchenwald, a fost acuzat în procesul Slánský că profitase de timpul petrecut în lagăr pentru a-și face cunoștințe dubioase printre „dușmanii de clasă".

Singurii comuniști care n-au avut de înfruntat bănuielile apriorice ale lui Stalin erau cei care stătuseră mult timp la Moscova, sub supravegherea Kremlinului. Pe aceștia se putea conta din două motive: cum petrecuseră mult timp în văzul autorităților sovietice, aveau puține contacte în străinătate sau deloc; dacă supraviețuiseră epurărilor din anii 1930 (prin care a fost eliminat grosul conducerii în exil a partidelor comuniste polonez, iugoslav etc.), se putea conta pe obediența lor totală față de dictatorul sovietic. Comuniștii „naționali" însă, cei care rămăseseră pe pământul natal, au fost considerați suspecți. Adesea ei avuseseră o activitate mai eroică în rezistență decât confrații de la Moscova (care s-au întors abia după război, grație Armatei Roșii) și se bucurau, prin urmare, de o popularitate mai mare. Erau, de asemenea, înclinați să aibă păreri proprii despre „calea spre comunism", pe care o voiau locală sau națională.

Din toate aceste motive, comuniștii „naționali" au fost mai mereu principalele victime ale proceselor postbelice. Rajk, de exemplu, era un comunist „național", în timp ce Rákosi și Gerő – nomenclaturiștii maghiari care i-au organizat procesul – erau „moscoviți" (deși Gerő luptase și el în Spania). Altceva nu prea îi deosebea. În Cehoslovacia, cei care organizaseră revolta națională slovacă antinazistă (inclusiv Slánský) au căzut automat sub incidența suspiciunii sovietice: lui Stalin nu-i plăcea să împartă cu alții meritul

eliberării Cehoslovaciei. Kremlinul prefera „moscoviți" de încredere, fără glorie și fără imaginație, pe care îi cunoștea: oameni precum Klement Gottwald.

În timpul războiului, Traicio Kostov a fost liderul partizanilor comuniști bulgari, până când a fost arestat; după război a ocupat poziția secundă, după Gheorghi Dimitrov, proaspăt întors de la Moscova, până în 1949, când i-a fost imputată activitatea din timpul războiului. În Polonia, Gomułka organizase rezistența armată antinazistă, împreună cu Marian Spychalski; după război, Stalin i-a preferat pe Bierut și alți polonezi cu state de plată la Moscova. Ulterior, Gomułka și Spychalski au fost arestați și, cum am văzut, s-au aflat la un pas de propriul lor proces-spectacol.

Existau și excepții. În România, căderea comunistului „național" Pătrășcanu a fost orchestrată de un alt „național", Gheorghe Gheorghiu-Dej: tot el a pus la cale eclipsarea Anei Pauker, moscovită și stalinistă impecabilă. Chiar și Kostov petrecuse o parte din anii 1930 la Moscova, la biroul balcanic al Kominternului. Era și un critic consacrat al lui Tito (deși din motive proprii: Kostov vedea în Tito moștenitorul ambițiilor teritoriale sârbe ce amenințau Bulgaria). În loc să-l salveze, acest lucru i-a exacerbat vina: Stalin nu căuta consimțământul altora, doar obediența lor neclintită.

În fine, instrumentalismul cinic și reglarea de conturi aveau o pondere semnificativă în selectarea victimelor și acuzațiile ce li se aduceau. Cum spunea Karol Bacílek pe 17 decembrie 1952, la Conferința Națională a Partidului Comunist din Cehoslovacia, „în final, partidul este cel care va hotărî, cu ajutorul organelor de securitate națională, cine e vinovat și cine nu". În anumite cazuri, organele respective le fabricau oamenilor dosare din întâmplare sau din pură imaginație; în altele susțineau intenționat contrariul a ceea ce știau. Astfel, doi dintre învinuiți în procesul Slánský au fost acuzați de supraevaluarea produselor cehoslovace vândute Moscovei. De obicei, produsele fabricate în statele-satelit erau deliberat subevaluate în avantajul Uniunii Sovietice; numai Moscova putea autoriza excepții. „Supraevaluarea" în cazul cehoslovac era o practică sovietică arhicunoscută, iar procurorii o știau prea bine: era un canal prin care lichiditățile ajungeau în Vest, via Praga, pentru operațiuni de spionaj.

La fel de cinică era și acuzația (în cadrul unei întregi campanii de defăimare) adusă Anei Pauker, căreia i se reproșa simultan „deviaționismul" de dreapta și cel de stânga: mai întâi se opusese colectivizării rurale, apoi îi obligase pe țărani să intre în colective împotriva voinței lor. Rajk a fost acuzat că dizolvase în 1947 rețeaua comunistă din cadrul poliției maghiare; o făcuse, de fapt (înainte de alegerile din 1947 și cu aprobare oficială), ca să mascheze disoluția rețelei social-democrate din interiorul poliției, mult mai puternică. Mai târziu, el a restabilit rețeaua comunistă, fără să permită același lucru altor partide. Acțiunile sale, impecabile la vremea respectivă, au dat mai târziu apă la moară sovieticilor pentru simplul motiv că venise vremea să fie înlăturat.

Inculpații din procesele publice erau toți comuniști. Alți membri de partid

au fost epurați fără judecată publică și fără nici un fel de procedură judiciară. Dar majoritatea covârșitoare a victimelor lui Stalin, în Uniunea Sovietică și în statele-satelit, nu erau, desigur, comuniști. În Cehoslovacia, între 1948 și 1954, comuniștii reprezentau doar a zecea parte din numărul celor condamnați la închisoare sau muncă forțată și a douăzecea parte din condamnații la moarte. În RDG, Stasi a luat ființă la 8 februarie 1950 cu scopul de a supraveghea și controla nu numai comuniștii, ci întreaga societate. Stalin îi suspecta nu numai pe comuniștii cu contacte sau experiență în Vest, ci pe oricine trăise în afara blocului sovietic.

Se înțelege așadar că, practic, întreaga populație a Europei de Est era suspectată de Kremlin în acei ani. Nu că represiunea postbelică din Uniunea Sovietică n-ar fi fost și ea generalizată: așa cum expunerea rușilor la influența vestică în anii 1813–1815 a precipitat, se pare, revolta decembristă din 1825, contactele din timpul războiului, se temea Stalin, puteau da naștere la contaminări și proteste. Orice soldat sau cetățean sovietic care supraviețuise încarcerării sau ocupației naziste era suspect. Când Prezidiul Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice a promulgat, în 1949, o lege ce-i pedepsea pe soldații care comiseseră violuri cu 10 până la 15 ani într-un lagăr de muncă forțată, nu a făcut-o câtuși de puțin din dezaprobare față de faptele comise de Armata Roșie în Austria și Germania de Est. Scopul real era inventarea unei modalități de a-i pedepsi după bunul-plac pe soldații sovietici întorși de pe front.

Scara sancțiunilor administrate cetățenilor din URSS și Europa de Est în deceniul ce a urmat războiului era monumentală și, în afara Uniunii Sovietice, fără precedent. Procesele nu erau decât partea vizibilă dintr-un întreg arhipelag al represiunii: închisoare, exil, batalioane de muncă silnică. În 1952, perioada de vârf a celei de-a doua terori staliniste, 1,7 milioane de prizonieri se aflau în lagăre de muncă, alți 800 000 în colonii și 2 753 000 în „așezări speciale". Sentința „normală" în Gulag era de 25 de ani, urmată de obicei (în cazul supraviețuitorilor) de exil în Siberia sau Asia Centrală sovietică. În Bulgaria, dintr-o forță de muncă industrială de aproape o jumătate de milion, două persoane din nouă erau practic sclavi.

În Cehoslovacia, se estimează că la începutul anilor 1950 existau 100 000 de deținuți politici la o populație de 13 milioane, cifră care nu include zecile de mii de oameni puși la muncă silnică în mine. O altă variantă a pedepsei erau „lichidările administrative": femei și bărbați încarcerați au fost împușcați în secret, fără judecată și fără publicitate. Familia unei victime afla că aceasta „dispăruse" abia după un an sau mai mult. Trei luni mai târziu, fără altă confirmare oficială, persoana în cauză era considerată decedată. La apogeul terorii în Cehoslovacia, în presa locală apăreau treizeci-patruzeci de asemenea anunțuri pe zi. Astfel au dispărut zeci de mii de oameni; sute de mii au fost privați de locuințe, posturi, privilegii.

În Ungaria, dintr-o populație totală de mai puțin de zece milioane, se estimează că un milion de persoane au fost arestate, urmărite în justiție,

încarcerate sau deportate între 1948 și 1953. O familie din trei a fost direct afectată. Rudele sufereau pe măsură. Fritzi Loebl, soția unuia dintre „complicii" lui Slánský, a fost ținută un an în închisoarea de la Ruzyň, în afara Pragăi, și interogată de ruși care o numeau „târfă jidancă împuțită". La eliberare a fost exilată într-o fabrică din nordul Boemiei. Soțiile prizonierilor și deportaților și-au pierdut slujbele, apartamentele și bunurile personale. Cei norocoși au fost uitați, ca Josephine Langer: soțul ei, Oskar Langer, martor în procesul Slánský, a fost condamnat la 22 de ani de închisoare în cadrul unui proces secret. Ea și fiicele ei au trăit timp de șase ani într-o pivniță.

România probabil a fost martora celei mai dure persecuții; în orice caz, cea mai lungă. Pe lângă cei peste un milion de deținuți (cifră care nu include persoanele deportate în URSS) din închisori, lagăre de muncă și de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, dintre care zeci de mii au murit, România se remarca prin severitatea condițiilor de detenție și prin diferite închisori „experimentale", în special cea de la Pitești, unde, timp de trei ani, din decembrie 1949 până la sfârșitul lui 1952, prizonierii au fost încurajați să se „reeduce" reciproc prin tortură fizică și psihică. Majoritatea victimelor erau studenți, „sioniști" și alți deținuți politici necomuniști.

Statul comunist era permanent într-un război nedeclarat cu propriii cetățeni. Ca și Lenin, Stalin exploata nevoia de inamici: era în logica statului stalinist să se mobilizeze constant împotriva dușmanilor săi – din exterior, dar mai ales din interior. Cum spunea Stefan Rais, ministrul cehoslovac al Justiției, cuvântând pe 15 iunie 1952 la Conferința Avocaților Cehoslovaci:

> (Avocatul) trebuie [...] să se bazeze pe cea mai avansată teorie, singura corectă și adevărată din lume, teoria legală sovietică, și să se prevaleze permanent de precedentul din practica legală sovietică... Lupta de clasă, mereu mai ascuțită, e o necesitate absolută în ziua de azi.

Vocabularul marțial atât de drag retoricii comuniste reflecta această stare de conflict permanent. Metaforele militare abundau: lupta de clasă impunea alianțe, colaborări cu masele, mișcări eluzive și atacuri frontale. Afirmația lui Stalin că lupta de clasă se ascuțea pe măsură ce socialismul se apropia a fost invocată pentru a justifica fapul bizar că, deși pretutindeni alegerile indicau un sprijin în proporție de 99% pentru partid, dușmanii se înmulțeau neabătut, lupta devenea tot mai aprigă, iar istoria națională a Uniunii Sovietice trebuia reprodusă minuțios în tot blocul sovietic. Principalii inamici erau, desigur, țăranii și burghezii. Dar în practică intelectualii erau cel mai ușor de persecutat, așa cum fuseseră și pentru naziști. Atacul veninos al lui Stalin împotriva Annei Ahmatova – „călugăriță sau târfă, mai bine zis călugăriță și târfă, amestecând rugăciunea și curvăsăria. Poezia Annei Ahmatova e complet străină poporului"******** – reflectă convenționalele teme staliniste antiintelectuale: religia, prostituția, alienarea de popor. Dacă Ahmatova ar fi fost evreică, precum o mare parte din intelighenția europeană, caricatura ar fi fost completă.

Represiunea politică, cenzura, chiar și dictatura existaseră, desigur, în jumătatea de est a Europei Centrale înainte de venirea stalinismului, deși toți cei în măsură să compare erau de acord că închisorile și anchetatorii din Ungaria, Polonia sau România interbelică erau preferabile celor din timpul „democrațiilor populare". Instrumentele de control și teroare folosite de statul comunist după 1947 au fost perfecționate de oamenii lui Stalin, dar în cele mai multe cazuri nu a fost necesară importarea lor din Est: existau deja la fața locului. Nu din întâmplare închisoarea de la Pitești a fost creată și condusă pentru Securitatea comunistă de Eugen Țurcanu, care fusese în timpul studenției sale la Iași membru activ al Gărzii de Fier.

Însă statul-partid al comuniștilor nu se deosebea de predecesorii săi autoritariști numai prin eficacitatea sistemului represiv, ci mai ales prin faptul că puterea și resursele erau acum monopolizate și folosite în beneficiul cvasiexclusiv al unei puteri străine. Ocupației naziste i-a urmat, după o tranziție necomplicată, ocupația sovietică, plasând jumătatea estică a Europei pe orbita Moscovei (pentru cetățenii Germaniei de Est, aflați de 12 ani sub dictatura nazistă, tranziția a fost și mai blândă). Acest proces și consecințele sale – „sovietizarea" și „rusificarea" tuturor lucrurilor din Europa de Est, de la procesele de fabricație până la titlurile universitare – aveau să alieneze treptat pe toată lumea, în afară de staliniștii cei mai inveterați.

Și au avut, în subsidiar, darul de a-i face pe mulți să nu-și mai amintească atitudinea echivocă pe care au avut-o inițial față de transformarea comunistă. Era ușor să uiți, în anii din urmă, că tonul antisemit și adesea xenofob al limbajului stalinist oficial avusese succes la public în mai toată Europa de Est, ca și în Uniunea Sovietică. Naționalismul economic avea și el puternice rădăcini locale, astfel încât exproprierea, naționalizarea și intervenția statului n-au surprins pe nimeni. În Cehoslovacia, de exemplu, conform Planului Bianual introdus în 1946, muncitorii recalcitranți puteau fi trimiși în lagăre de muncă (deși, într-adevăr, în 1946–1948, majoritatea judecătorilor cehi au refuzat să aplice astfel de sancțiuni).

În faza inițială, așadar, intrarea Europei de Est în sfera de influență sovietică nu a reprezentat o schimbare atât de nedorită și brutală cum avea să pară ulterior – și nu ne referim la speranțele reale pe care câțiva tineri din Praga sau Varșovia și le puneau în viitorul comunist. Dar așa cum brutalitatea naziștilor alienase simpatia locală de care s-ar fi putut bucura în teritoriile „eliberate" de la ruși în 1941–1942, la fel și Stalin a risipit curând iluziile și așteptările din statele-satelit.

Am notat deja ce efect a avut impunerea, în țările mai dezvoltate dinspre vest, a păguboasei istorii economice a Uniunii Sovietice în versiune accelerată. Singura resursă pe care managerii comuniști se puteau baza sistematic era mărirea producției prin exploatarea forței de muncă. De aceea teroarea stalinistă din perioada 1948–1953 în Europa de Est semăna atât de bine cu echivalentul sovietic al anilor 1930: ambele erau legate de o politică de

industrializare coercitivă. Economiile centralizate reușeau efectiv să extragă cu forța plusvaloare de la mineri și muncitori, dar nu mai mult. Agricultura din blocul sovietic regresa vizibil, ineficiența-i proverbială fiind ilustrată de acei funcționari sovietici din Frunze (astăzi Bișkek, în Kîrgîzstan) care în 1960 îi încurajau pe țărani să-și facă norma de unt (arbitrară și irealizabilă) cumpărând în vrac de la băcănie… Epurările și procesele, cu corul aferent de plăsmuiri, au distrus în Est și ce mai rămăsese din sfera publică. Politica și administrația au devenit sinonime cu corupția și represiunea arbitrară practicate în folosul propriu de o clică venală, mânată la rândul ei de teamă și suspiciune. Nu era o experiență nouă în regiune. Dar *anti*-guvernarea comunistă se remarca prin cinism: abuzurile tradiționale erau acum migălos înveșmântate într-o retorică a egalității și progresului social, ipocrizie de care se lipsiseră atât oligarhii interbelici, cât și ocupanții naziști. Și, încă o dată, această proastă administrație servea unei puteri străine, ceea ce a făcut Uniunea Sovietică odioasă dincolo de propriile granițe.

Sovietizat, Estul european s-a îndepărtat constant de jumătatea vestică a continentului. În timp ce Europa de Vest se pregătea să intre într-o eră a transformărilor spectaculoase și prosperității fără precedent, Europa de Est aluneca în hău: o perioadă sumbră de inerție și resemnare, ritmată de cicluri de protest și supunere, ce avea să dureze aproape patru decenii. E simptomatic și oarecum logic faptul că, în timp ce Planul Marshall a pompat 14 miliarde de dolari *în* economia renăscândă a Europei Occidentale, Stalin a extras cam aceeași sumă *din* Europa de Est, prin reparații de război, livrări forțate și impunerea unor legături comerciale flagrant dezavantajoase.

Europa de Est a fost dintotdeauna diferită de Europa Occidentală. Dar distincția dintre Est și Vest nu era singura prin care continentul se înțelegea pe sine și nici cea mai importantă. Europa mediteraneeană era foarte diferită de nord-vestul Europei; religia jucase un rol mai important decât politica în definirea granițelor istorice inter- și intrastatale. În Europa antebelică, diferențele dintre Nord și Sud, bogăție și sărăcie, urban și rural contau mai mult decât cele dintre Est și Vest.

Astfel, în anumite privințe, impactul stăpânirii sovietice asupra teritoriilor de la est de Viena a fost mai mare chiar decât asupra Rusiei. Imperiul Rus, la urma urmei, fusese dintotdeauna doar parțial european, iar identitatea europeană a Rusiei de după Petru I era foarte controversată în secolul dinaintea loviturii de stat leniniste. Tăind brutal legăturile Uniunii Sovietice cu istoria și cultura europeană, bolșevicii au rănit Rusia adânc și pentru multă vreme. Dar mefiența lor față de Vest și frica de influența occidentală nu erau inedite, ci înrădăcinate în scrieri și practici deliberat slavofile cu mult înainte de 1917.

Europa Centrală și de Est nu avea asemenea precedente. Cu naționalismul anxios specific țărilor mici, polonezii, românii, croații și alții se autoreprezentau nu ca niște escorte îndepărtate la marginea civilizației europene, ci mai degrabă ca apărători neînțeleși ai celei mai de preț moșteniri

europene – așa cum cehii și maghiarii își spuneau, nu fără motiv, că se află în inima continentului. Intelectualii români și polonezi preluau de la Paris tendințele artistice și intelectuale, așa cum inteligheția germanofonă din fostul Imperiu Habsburgic, din Rutenia subcarpatică până la Trieste, le prelua de la Viena.

Acea Europă cosmopolită și integrată nu a existat, desigur, decât pentru puțini – și a dispărut în 1918. Dar noile state creionate la Versailles erau fragile și oarecum provizorii încă de la început. Deceniile interbelice au fost astfel un soi de eră interimară nici pacifistă, nici războinică, în care soarta Europei Centrale și de Est postimperiale a rămas indecisă. Rezultatul cel mai probabil – că o Germanie revigorată va fi moștenitoarea *de facto* a vechilor imperii ce se întindeau de la Stettin la Istanbul – a fost evitat la limită doar mulțumită erorilor lui Hitler.

Soluția sovietică, impusă în locul celei germane, a rupt vulnerabila jumătate estică de restul continentului. Pe atunci, occidentalii nu s-au sinchisit. Cu excepția nemților – națiunea cea mai afectată de diviziunea Europei, dar și cel mai puțin în măsură să protesteze –, europenii din Vest erau în general indiferenți la dispariția Europei de Est. Ba chiar s-au obișnuit atât de rapid, ocupați cum erau cu transformările notabile din propriile lor țări, încât impermeabila barieră armată de la Marea Baltică până la Marea Adriatică a părut în scurtă vreme cât se poate de naturală. Însă pentru popoarele aflate la est de barieră, împinse parcă într-un colț obscur al propriului lor continent, la mila unei mari puteri seminecunoscute, mai înapoiată decât ele și care le parazita resursele în scădere, istoria părea că s-a oprit în loc.

Capitolul 7
Războaie culturale

Toți repudiam epoca precedentă. O știam mai mult din literatură și mi se părea o eră a prostiei și a barbariei.

Milan Šimečka

La mijloc de secol XX, orice gest implică adoptarea unei poziții față de sistemul sovietic.

Raymond Aron

Am avut dreptate să mă înșel; tu și ai tăi v-ați înșelat când ați avut dreptate.

Pierre Courtade (lui Edgar Morin)

Ne place sau nu, construcția socialismului are avantajul că nu poate fi înțeleasă decât dacă-i îmbrățișăm cauza și îi adoptăm idealurile.

Jean-Paul Sartre

N-ai ce-i face, uneori oamenii au păreri corecte din motive greșite... Teama de a nu fi într-o bună companie nu-i expresia neîntinării politice; este expresia neîncrederii în sine.

Arthur Koestler

Cu o repeziciune ce avea să șocheze generațiile următoare, lupta europeană dintre fascism și democrație, abia încheiată, a fost înlocuită de o nouă falie: cea dintre comuniști și anticomuniști. Pozițiile politice și intelectuale pro și contra Uniunii Sovietice au apărut înainte de divizarea postbelică a Europei. Dar linia care despărțea Estul de Vest, stânga de dreapta s-a întipărit în viața culturală și intelectuală europeană în acești ani: între 1947 și 1953.

Circumstanțele erau neobișnuit de favorabile. Între cele două războaie, extrema dreaptă avusese un succes de care cei mai mulți preferau acum să nu-și amintească. De la Bruxelles la București, jurnalismul polemic și literatura anilor 1930 abundau în rasism, antisemitism, ultranaționalism, clericalism și spirit reacționar. Intelectualii, jurnaliștii și profesorii care în perioada interbelică și în timpul războiului îmbrățișaseră vederi fasciste sau ultrareacționare aveau toate motivele ca, după 1945, să-și afirme zgomotos recentele afiliații progresiste sau radicale (ori să se retragă în umbră, temporar sau definitiv). De vreme ce majoritatea partidelor și ziarelor de orientare

fascistă sau ultraconservatoare erau oricum interzise (cu excepția Peninsulei Iberice, unde lucrurile stăteau exact invers), adeziunile politice public exprimate se rezumau la centrul și stânga spectrului. Gândirea și opinia de dreapta intraseră într-un con de umbră în Europa.

Dar, deși *conținutul* scrierilor și manifestărilor publice s-a metamorfozat spectaculos după căderea lui Hitler, a lui Mussolini și a adepților lor, *tonul* a rămas același. Stilul imperios-apocaliptic al fasciștilor; apelul lor la soluții violente și „definitive", de parcă schimbarea autentică presupune obligatoriu nimicirea totală; disprețul față de compromis și de „ipocrizia" democrației liberale; entuziasmul pentru alternativele maniheiste (totul sau nimic, revoluție sau decadență): toate aceste impulsuri puteau servi la fel de bine stânga – și chiar asta s-a întâmplat după 1945.

Interesul scriitorilor fasciști din perioada interbelică pentru națiune, degenerare, sacrificiu și moarte își avea originea în Primul Război Mondial. După 1945, stânga intelectuală a fost și ea modelată de experiența războiului, de data aceasta sub forma unei ciocniri între opțiuni morale incompatibile, excluzând posibilitatea oricărui compromis: Bine *vs* Rău, Libertate *vs* Tiranie, Rezistență *vs* Colaboraționism. În eliberarea de sub ocupația fascistă sau nazistă, mulți au văzut cu entuziasm ocazia unei schimbări radicale în politică și în societate; șansa de a transforma distrugerea din timpul războiului într-un nou început, un moment revoluționar. Când, după cum am văzut, ocazia a fost aparent ratată, iar viața „normală" și-a reluat prompt cursul, așteptările înșelate s-au transformat în cinism sau în extremism de stânga: o lume polarizată în tabere politice ireconciliabile.

Intelectualii europeni de după război erau grăbiți și prea puțin dispuși la compromisuri. Erau tineri. În Primul Război Mondial a pierit o întreagă generație de tineri. După al Doilea Război Mondial, din scenă a dispărut o cohortă de oameni în vârstă, discreditați. În locul lor au apărut scriitori, artiști, jurnaliști și activiști politici prea tineri ca să fi apucat războiul din 1914-1918, însă dornici să recupereze anii pierduți în următorul. Educația lor politică se făcuse în era fronturilor populare și a mișcărilor antifasciste, iar când au căpătat recunoaștere publică și influență, adesea ca rezultat al activităților din război, erau neobișnuit de tineri după criteriile europene tradiționale.

În Franța, când războiul s-a terminat, Jean-Paul Sartre avea 40 de ani, Simone de Beauvoir 37, iar Albert Camus, cel mai influent dintre ei, doar 32. Din generația veche, numai François Mauriac (născut în 1885) se bucura de o influență comparabilă, tocmai pentru că nu fusese pătat de colaborarea cu Vichy. Dintr-o generație anterioară de personalități italiene rămânea doar filosoful napolitan Benedetto Croce (născut în 1886). În Italia postfascistă, Ignazio Silone, născut în 1900, era printre cei mai vârstnici dintre intelectualii influenți; romancierul și comentatorul politic Alberto Moravia avea 38 de ani, iar scriitorul și editorul comunist Elio Vittorini era cu un an mai mic. În Germania, unde simpatiile naziste și războiul îi seceraseră pe scriitori și intelectuali, Heinrich Böll – cel mai tânăr dintr-o generație de scriitori declarat

nouă, care s-a coagulat în „Grupul 47“ la doi ani după înfrângerea lui Hitler – avea numai 28 de ani când războiul a luat sfârșit.

În Europa de Est, unde elitele intelectuale din anii interbelici erau mânjite de ultraconservatorism, naționalism mistic sau chiar mai rău, ascensiunea socială a tineretului a fost și mai frapantă. Czesław Miłosz, al cărui celebru eseu *Gândirea captivă* a fost publicat în 1951, când avea doar 40 de ani și se afla deja în exil, nu era deloc un caz atipic. Jerzy Andrzejewski (care apare în cartea lui Miłosz într-o lumină nu foarte favorabilă) și-a publicat faimosul roman despre Polonia postbelică, *Cenușă și diamant*, la 38 de ani. Tadeusz Borowski, născut în 1922, nu împlinise încă 30 de ani când și-a publicat amintirile de la Auschwitz: *Doamnelor și domnilor, poftiți la gazare*.

Liderii partidelor comuniste est-europene erau, în general, oameni puțin mai vârstnici, care supraviețuiseră anilor interbelici ca deținuți politici, ca exilați la Moscova sau și una, și alta. Dar în eșalonul imediat următor activau o mulțime de tineri și tinere al căror succes se datora în principal adeziunii lor idealiste la dominația sovietică. În Ungaria, Géza Losonczy, care avea să cadă victimă represiunii sovietice după revolta din 1956, avea douăzeci și ceva de ani când a complotat, ca sute de tineri, să aducă la putere Partidul Comunist Maghiar. Soțul Hedei Kovaly, Rudolf Margolius, unul dintre inculpații în procesul Slánský din decembrie 1952, avea 35 de ani când a fost numit ministru în guvernul comunist al Cehoslovaciei; Artur London, alt acuzat în acest proces, era și mai tânăr (33 de ani) când comuniștii au preluat puterea. Educația politică a lui London fusese făcută în Rezistența franceză: ca mulți ilegaliști comuniști, a învățat să-și asume responsabilități politice și militare la o vârstă foarte fragedă.

Intelectualii din clasa de mijloc împărtășeau – în Est, ca și în Vest – un entuziasm tineresc pentru viitorul comunist, dublat de un net complex de inferioritate față de proletariat. În anii imediat următori războiului, muncitorii calificați erau la mare căutare – spre deosebire de anii Marii Crize, încă vii în memoria colectivă. Cărbunele trebuia extras; șoselele, căile ferate, clădirile și liniile electrice urmau să fie reconstruite sau înlocuite; trebuiau făcute unelte și folosite apoi la fabricarea altor bunuri. Pentru toate aceste meserii mâna de lucru era insuficientă: după cum am văzut, bărbații tineri și în putere din taberele de refugiați și-au găsit cu ușurință slujbă și adăpost, spre deosebire de femeile cu copii sau de „intelectualii“ de orice fel.

Una dintre consecințe a fost exaltarea universală a muncii și a lucrătorilor industriali – un atu politic important pentru partidele care pretindeau că îi reprezintă. Burghezii educați care nutreau simpatii de stânga, dar care erau jenați de originea lor socială, puteau să-și atenueze disconfortul abandonându-se comunismului. Chiar dacă n-au mers atât de departe încât să intre în partid, mulți artiști și scriitori, mai ales în Franța și Italia, „se prosternau în fața clasei muncitoare“ (Arthur Koestler) și idolatrizau „proletariatul revoluționar“ (imaginat de regulă, în spirit realist-socialist/fascist, drept masculin, sever și

musculos).

Deși fenomenul avea o amploare europeană și nu se limita la comunism (cel mai cunoscut exponent intelectual al „muncitorismului" era Jean-Paul Sartre, care nu a intrat niciodată în Partidul Comunist Francez), el a avut consecințe reale mai ales în Europa de Est. Studenți, profesori, scriitori și artiști din Marea Britanie, Franța, Germania au dat năvală în Iugoslavia (cea dinaintea schismei) să participe cu sudoarea frunții la reconstrucția căilor ferate. În august 1947, Italo Calvino scria cu entuziasm despre tinerii italieni care făceau voluntariat în Cehoslovacia. Ideea fascinantă a unui nou început, adularea unei comunități muncitorești mai mult sau mai puțin reale, admirația pentru Soviete (și atotputernica lor Armată Roșie) constituiau tot atâtea mijloace prin care tânăra generație postbelică se distanța de originile sociale și de trecutul național.

Hotărârea de a deveni comunist (sau marxist – ceea ce, în circumstanțele de atunci, însemna, de obicei, comunist) era luată de timpuriu. Cum mărturisește cehul Luděk Pachman: „Am devenit marxist în 1943. Aveam 19 ani și gândul că deodată înțelegeam tot și puteam explica tot m-a sedus, ca și ideea de a mărșălui alături de proletarii din întreaga lume, întâi împotriva lui Hitler și apoi împotriva burgheziei internaționale". Chiar cei care nu se lăsau vrăjiți de incantația dogmei, precum Czesław Miłosz, au aplaudat fără reținer reformele sociale comuniste: „Eram încântat să văd, în sfârșit, că structura semifeudală a Poloniei se prăbușea, că universitățile își deschideau porțile tinerilor muncitori și țărani, că începuse reforma agrară, iar țara era, în cele din urmă, pe drumul spre industrializare". Cum observa Milovan Djilas, evocând propria sa experiență ca adjunct al lui Tito, „la început, totalitarismul e numai entuziasm și convingere; abia mai târziu se transformă în structuri, șefie, carierism".

La început, partidele comuniste i-au flatat pe intelectuali, care vedeau în ambițiile comunismului o alternativă atrăgătoare atât la provincialismul patriotard, cât și la antiintelectualismul violent al naziștilor. Pentru mulți tineri intelectuali, comunismul nu era o convingere, ci o credință – cum observa ulterior Alexander Wat (alt viitor ex-comunist polonez), inteligheția laică din Polonia tânjea după un „catehism subtil". Dintre studenții, dramaturgii, romancierii, jurnaliștii și profesorii est-europeni, numai o mică parte au devenit comuniști activi, dar ei erau adesea vârfurile generației.

Pavel Kohout, care avea să capete în deceniile următoare faimă internațională ca disident și eseist/dramaturg postcomunist, s-a remarcat inițial în Cehoslovacia natală ca suporter ardent al noului regim. În 1969, el își amintea că încercase o „senzație de certitudine" în ziua loviturii de stat din februarie 1948, văzându-l pe Klement Gottwald, liderul partidului, în Piața Orașului Vechi din Praga, împânzită de mulțime. Acolo, „în acea masă de oameni care pornise în căutarea dreptății și în acel om [Gottwald] care îi conducea în lupta decisivă", tânărul Kohout, de numai 20 de ani, a găsit acel „*Centrum securitatis* pe care Comenius îl căutase în van". Patru ani mai târziu,

pătruns de credință, Kohout scria o „Cântare Partidului nostru Comunist“:

> Slavă să înălțăm partidului!
> Tânăr e ca verzii muncitori fruntași Minte are cât un milion de oameni Și tărie cât un milion de brațe.
> În luptă-i sunt batalioane Vorbele lui Stalin și Gottwald.
> În miezul înflorit al lunii mai Flutură-n tărâm îndepărtat
>
> Un drapel peste vechiul Castel:
> „Adevărul biruiește întotdeauna!“ Vorbele glorios se împlinesc:
> Adevărul muncitorilor a-nvins! Viitor de aur țara noastră are.
> Slavă pentru Gottwald și partid!
> Slavă!
>
> Slavă!********

Acest gen de pioșenie era frecvent în generația lui Kohout. Așa cum observa Miłosz, comunismul opera pe principiul că scriitorii n-au nevoie să *gândească*, ci doar să *înțeleagă*. Înțelegerea se limita de fapt la angajament, iar tinerii intelectuali din regiune nu doreau mai mult. „Eram copiii războiului“, scria Zdeněk Mlynář (care se alăturase Partidului Comunist Cehoslovac în 1946, la 15 ani), „și, cum nu apucasem să luptăm împotriva nimănui, am dus mai departe spiritul războinic în primii ani postbelici, când aveam în sfârșit ocazia să ne batem pentru ceva“. Generația lui Mlynář nu cunoscuse decât anii de război și ocupație nazistă, perioadă în care „erai de o parte sau de cealaltă – nu exista cale de mijloc. Experiența noastră unică ne-a inoculat astfel ideea că victoria concepției corecte însemna pur și simplu lichidarea, distrugerea celeilalte“*********.

Entuziasmul inocent cu care unii tineri est-europeni s-au aruncat în brațele comunismului („Am chef de revoluție!“ exclama scriitorul Ludvík Vaculík în fața prietenei lui când s-a înscris în partid) nu micșorează cu nimic responsabilitatea Moscovei pentru ceea ce era, până la urmă, anexarea acelor țări de către URSS. Dar ne ajută să înțelegem amploarea deziluziei care a urmat. Comuniștii puțin mai în vârstă, precum Djilas (născut în 1911), au înțeles probabil dintotdeauna că „manipularea fervorii e sâmburele servituții“. Dar adepții mai tineri, în special intelectualii, au fost uimiți să descopere rigorile disciplinei comuniste și realitatea puterii staliniste.

Un șoc aparte pentru democrațiile populare din estul Europei a fost dogma jdanovistă a celor „două culturi“, impusă după 1948, care obliga la adoptarea pozițiilor „corecte“ în toate domeniile, de la botanică la poezie. Supunerea oarbă față de linia partidului, deja împământenită în URSS, unde se înscria oricum într-o tradiție presovietică de rigiditate și represiune, nu venea de la sine în țările recent ieșite de sub benignul regim habsburgic. În Europa Centrală din secolul al XIX-lea, intelectualii și poeții căpătaseră obiceiul și responsabilitatea de a vorbi în numele națiunii. În comunism, rolul lor s-a

schimbat. Dacă reprezentaseră cândva „poporul“ abstract, acum nu mai erau decât portavocea culturală a unor tirani foarte reali. Mai rău, urmau să fie curând victima predilectă – ca „paraziți“, evrei sau cosmopoliți – a acestor tirani care căutau țapi ispășitori pentru propriile greșeli.

Mai tot entuziasmul intelectualilor est-europeni pentru comunism – chiar și în Cehoslovacia, unde fusese cel mai puternic – s-a evaporat până la moartea lui Stalin, deși avea să mai treneze câțiva ani sub forma unor proiecte „revizioniste“ sau de „reformă a comunismului“. Fractura din interiorul statelor comuniste nu mai era între comunism și dușmanii săi. Distincția majoră se făcea, din nou, între cei aflați la putere (statul-partid, cu ai săi polițiști, birocrați și intelectuali de casă) și toți ceilalți.

În acest sens, falia creată de Războiul Rece era nu atât între Est și Vest, cât *în* sânul Europei de Est, respectiv de Vest. În Europa de Est, așa cum am menționat, aparatul partidului comunist era într-o stare de război nedeclarat cu restul societății, iar familiarizarea cu realitatea comunistă redesenase taberele: cei cărora comunismul le aducea avantaje sociale concrete și cei pentru care însemna dezamăgire, discriminare și represiune. În Europa de Vest, fractura era aceeași, iar intelectuali se regăseau de ambele părți; entuziasmul pentru comunism în teorie era însă, în mod sistematic, invers proporțional cu experiența directă a comunismului real.

Această ignoranță generalizată în ceea ce privește soarta Europei de Est contemporane, dublată de indiferența crescândă a occidentalilor, stârnea în Est uluire și frustrare. Problema est-europenilor (intelectuali și nu numai) nu era poziția lor periferică – soartă cu care se împăcaseră de mult. Ce i-a durut după 1948 a fost *dubla* excludere: din propria istorie, din cauza prezenței sovietice, și din conștiința Vestului, unde intelectualii de frunte le ignorau experiența și exemplul. Scrierile est-europene despre Occident de la începutul anilor 1950 au în comun o notă de mâhnire și stupoare: „iubire înșelată“, cum spunea Miłosz în *Gândirea captivă*. Europa nu-și dă seama, scria în aprilie 1952 exilatul Mircea Eliade, că i s-a amputat o parte din propriul trup? „Fiindcă… toate aceste țări *sunt* în Europa, toate aceste popoare aparțin comunității europene.“

Dar ele nu îi mai aparțineau – și exact asta se dorise. Stalin își decupase cu succes un perimetru defensiv adânc în inima Europei, scoțând Estul din ecuație. Viața intelectuală și culturală europeană de după al Doilea Război Mondial se desfășura pe o scenă drastic micșorată, de unde fuseseră măturați cehii, polonezii și ceilalți. În ciuda faptului că problema comunistă era în centrul dezbaterilor occidentale, experiența practică a „comunismului real“ cu câțiva kilometri mai la est a trecut practic neobservată – de nimeni alții decât cei mai fervenți admiratori ai comunismului.

Starea intelectuală a Europei Occidentale postbelice ar fi fost de nerecunoscut pentru un vizitator din trecut, chiar din trecutul foarte apropiat. Europa Centrală germanofonă – motor al culturii europene în prima treime a

secolului XX – încetase să mai existe. Viena, deja în umbră după căderea Habsburgilor în 1918, a fost împărțită, ca și Berlinul, între cele patru puteri aliate. Abia reușea să asigure haine și alimente locuitorilor săi; de contribuții la viața intelectuală a continentului nici nu putea fi vorba. Filosofii, economiștii și savanții austrieci, ca și omologii lor din teritoriile fostei monarhii austro-ungare, fie reușiseră să fugă (în Franța, Marea Britanie, Statele Unite), fie colaboraseră cu autoritățile sau fuseseră uciși.

Germania însăși era distrusă. Emigrația intelectuală germană după 1933 nu lăsase în urmă decât figuri compromise de colaborarea cu regimul. Simpatia notorie dintre Heidegger și naziști era atipică doar prin controversatele implicații asupra influentelor sale scrieri filosofice; zeci de mii de Heideggeri mai mici din școli, universități, administrația locală și națională, instituții culturale și presă erau la fel de compromiși de entuziasmul cu care își conformaseră scrierile și faptele exigențelor naziste.

Scena germană postbelică era complicată tot mai mult de existența a două Germanii, dintre care una revendica moștenirea exclusivă a ceea ce era „bun" în trecutul german: antifascistă, progresivă, luminată. Mulți intelectuali și artiști au fost tentați să treacă de partea Zonei Sovietice și a succesoarei sale, Republica Democrată Germană. În contrast cu Republica Federală de la Bonn, parțial denazificată și prea puțin dispusă să se confrunte cu trecutul recent, Germania de Est se putea mândri că e antinazistă. Autoritățile comuniste protejau istoricii, dramaturgii sau regizorii care voiau să reamintească publicului de crimele „celeilalte" Germanii – câtă vreme respectau anumite tabuuri. Dintre relicvele Republicii de la Weimar, talente importante au migrat spre est.

În parte pentru că intelectualii din Germania de Est, singurul stat din sfera sovietică cu un doppelgänger vestic, aveau, spre deosebire de scriitorii români sau polonezi, acces la un public occidental. Dacă cenzura și presiunea deveneau insuportabile, se puteau oricând întoarce în Vest prin punctele de trecere din Berlin, cel puțin până în 1961, când a fost construit Zidul. Astfel, Bertolt Brecht a ales să trăiască în RDG, tineri scriitori precum Christa Wolf au preferat să rămână acolo, iar scriitori și mai tineri, ca viitorul disident Wolf Biermann, chiar au migrat în Est pentru a studia și a scrie (în cazul lui Biermann, la 17 ani, în 1953)********.

Ce-i atrăgea pe intelectualii radicali din Vestul „materialist" era autoportretul RDG ca stat progresiv, egalitarist și antinazist, o alternativă vitală și serioasă la Republica Federală. Aceasta din urmă părea în același timp îngreunată de un trecut pe care prefera să-l oculteze și bizar de fragilă, fără baze politice, depinzând cultural de Aliații occidentali, mai ales de Statele Unite, care o inventaseră. Viața intelectuală de la începuturile Republicii Federale nu avea o orientare politică. Opțiunile extremiste de orice fel erau excluse explicit din viața publică, iar tinerii scriitori ca Böll ezitau să se implice în politica de partid (spre deosebire de generația care avea să urmeze).

Debușeurile culturale nu lipseau, cu siguranță: până în 1948, penuria de hârtie fusese depășită, rețelele de distribuție reconstituite, peste două sute de publicații literare și politice circulau în Zona Vestică a Germaniei (deși multe aveau să dispară după reforma valutară), iar proaspăta Republică Federală se putea lăuda cu o varietate surprinzătoare de ziare de calitate, în special noul săptămânal *Die Zeit*, publicat la Hamburg. Și totuși Germania de Vest era – și avea să rămână pentru mulți ani – marginală în raport cu tendințele majore ale vieții intelectuale europene. Melvin Lasky, jurnalist și editor berlinez, scria în 1950 despre situația intelectuală a Germaniei: „Niciodată în istoria modernă, cred, o națiune și un popor nu s-au dovedit atât de secătuite, atât de lipsite de inspirație și chiar de talent".

Contrastul cu efervescența culturală anterioară a Germaniei explică în parte dezamăgirea încercată de mulți observatori interni și internaționali la contemplarea noii republici: Raymond Aron nu era singurul care își amintea că, în urmă cu câțiva ani, secolul XX păruse a fi unul german. O mare parte din moștenirea culturală a Germaniei fiind pătată și compromisă de orientarea nazistă, nu era clar ce contribuție mai aveau nemții în Europa. Gânditorii și scriitorii lor erau obsedați, pe bună dreptate, de dileme specific *germane*. Karl Jaspers, singura figură majoră din universul intelectual prenazist care a participat activ la dezbaterile de după 1945, este cunoscut mai ales pentru contribuția unică la o discuție *internă*: eseul său din 1946 despre *Conștiința culpei*. Dar ce i-a marginalizat pe intelectualii vest-germani în primul deceniu postbelic a fost faptul că evitau scrupulos dezbaterile ideologice într-o perioadă în care dialogul public din Europa Occidentală era intens politizat și polarizat.

Britanicii erau și ei la periferia vieții intelectuale europene în acești ani, dar din motive foarte diferite. Argumentele politice care divizau Europa nu erau necunoscute în Regatul Unit – confruntările interbelice despre pacifism, Marea Criză și războiul civil spaniol scindaseră profund Partidul Laburist și stânga intelectuală. Dar în perioada interbelică, nici fasciștii, nici comuniștii n-au reușit să transforme în Marea Britanie nemulțumirea socială în revoluție politică. Fasciștii nu au răzbătut în afara cartierelor nevoiașe ale Londrei, unde exploatau în anii 1930 antisemitismul popular; Partidul Comunist al Marii Britanii (CPGB) nu s-a bucurat niciodată de prea mult sprijin în afara unor vechi nuclee electorale din industria navală scoțiană, unele comunități de mineri și câteva uzine din West Midlands, în Anglia. Chiar la efemerul său apogeu electoral, în 1945, partidul a obținut doar 102 000 de voturi (0,4% din votul național), adică două fotolii în Parlament – însă ambii aleși au pierdut în alegerile din 1950. La alegerile din 1951, CPGB a atras doar 21 000 de voturi la o populație de 49 de milioane de locuitori.

Așadar comunismul în Marea Britanie era o abstracție politică. Ceea ce nu împiedica intelighenția londoneză și mediul universitar să aibă pentru marxism o simpatie intelectuală. De la început, bolșevismul i-a atras întru

câtva pe socialiștii britanici din Societatea Fabiană, ca H.G. Wells, care recunoștea în politica lui Lenin și chiar a lui Stalin ceva familiar și compatibil: inginerie socială făcută de cei de sus, care știu cel mai bine. Iar în Marea Britanie, nici stânga elitistă, nici funcționarii din Ministerul de Externe nu aveau timp pentru patimile țărișoarelor dintre Germania și Rusia, care le păruseră dintotdeauna o pacoste.

Dar dacă aceste probleme stârneau dezbateri aprinse dincolo de Canalul Mânecii, în Marea Britanie comunismul n-a reușit nici pe departe să-i mobilizeze sau să-i dezbine pe intelectuali. Cum observa George Orwell în 1947, „englezii nu sunt suficient de interesați de problemele intelectuale pentru a deveni intoleranți". Dezbaterea culturală în Anglia (și, în mai mică măsură, în restul Regatului Unit) era centrată pe un subiect intern: apăruseră primele indicii ale unei anxietăți durabile pe tema „declinului" național. E simptomatic pentru dispoziția ambivalentă a Angliei postbelice faptul că țara tocmai câștigase un război de șase ani împotriva dușmanului ei de moarte și se angajase în experimentul fără precedent al capitalismului social – însă tot ce vedeau comentatorii culturali erau semnele eșecului și dezintegrării.

În *Note pentru o definiție a culturii* (1948), T.S. Eliot putea afirma „cu destulă încredere că era noastră este una a declinului, că standardele culturale sunt inferioare celor de acum cincizeci de ani și că dovezile acestei decăderi sunt evidente în toate sferele activității umane". Din motive similare, Radiodifuziunea Britanică a inaugurat în 1946 Programul Trei la radio: un produs elitist și sofisticat, cu scopul explicit de a stimula și disemina „calitatea". Deși se adresa segmentului numit în Europa „inteligheție", acesta evita într-un stil englezesc inconfundabil, prin amestecul de muzică clasică, discuții serioase și conferințe de specialitate, orice subiect politic sensibil sau controversat.

Britanicii nu erau indiferenți la problemele europene. Diverse periodice informau regulat despre politica și cultura europene, iar cititorii britanici puteau fi la curent dacă doreau. Ei conștientizau, de asemenea, proporțiile traumei suferite pe continent. În septembrie 1945, Cyril Connolly descria în propriul ziar, *Horizon*, starea Europei contemporane: „Moral și economic, Europa a pierdut războiul. Marea cupolă a civilizației europene, cu lumina ei blândă în care toți am crescut, am citit, am scris sau am călătorit, s-a prăbușit; funiile sunt roase, marele stâlp e rupt, mesele și scaunele s-au făcut fărâme, cortul e gol, trandafirii s-au uscat în glastre…"

Deși îngrijorați de starea continentului, comentatorii britanici (și mai ales englezi) stăteau puțin deoparte, ca și cum problemele evident similare ale Europei și Regatului Unit ar fi fost totuși diferite în punctele esențiale. Cu unele excepții notabile********, intelectualii britanici nu au jucat un rol major în marile dispute de pe continent, ci le-au urmărit de pe margine. În linii mari, chestiunile *politice* din Europa suscitau în Marea Britanie doar un interes intelectual, în vreme ce subiectele *intelectuale* de pe continent aveau un ecou britanic doar în cercurile universitare, iar uneori nici acolo.

În Italia, lucrurile stăteau exact invers. Dintre țările occidentale, Italia cunoscuse cel mai bine flagelurile epocii. Timp de douăzeci de ani, țara a avut parte de primul regim fascist din lume. A fost ocupată de nemți, apoi eliberată de Aliați, într-un interminabil război de uzură care a durat aproape doi ani și care a cuprins trei sferturi de țară, distrugând practic pământul și oamenii. Mai mult, din septembrie 1943 până în aprilie 1945, nordul Italiei a fost zguduit de un adevărat război civil.

Ca fostă membră a Axei, Italia era suspectă și în ochii Vestului, și în ochii Estului. Până la ruptura dintre Tito și Stalin, frontiera incertă cu Iugoslavia era cea mai instabilă și potențial explozivă graniță a Războiului Rece, iar relația dificilă dintre Italia și vecina ei comunistă era complicată de existența, în Italia, a celui mai mare partid comunist din afara blocului sovietic: 4 350 000 de voturi (19% din total) în 1946, atingând 6 122 000 (23%) în 1953. În același an, *Partito Comunista Italiano* (PCI) avea 2 145 000 de membri cotizanți. Influența locală a partidului era accentuată de cvasimonopolul puterii în anumite zone (mai ales Emilia-Romagna, în jurul orașului Bologna), de sprijinul oferit de *Partito Socialista Italiano* (PSI)******** al lui Pietro Nenni și, nu în ultimul rând, de imensa popularitate a unui lider subtil și înțelept ca Palmiro Togliatti.

Din toate aceste motive, viața intelectuală în Italia postbelică era extrem de politizată și indisociabil legată de problema comunismului. Majoritatea covârșitoare a tinerilor intelectuali italieni, chiar și unii dintre cei mai fervenți simpatizanți ai fascismului, se formaseră în umbra lui Benedetto Croce. Amestecul crocean de idealism hegelian în filosofie și liberalism de secol al XIX-lea în politică funcționase ca reper etic pentru o întreagă generație de intelectuali antifasciști, dar părea insuficient în circumstanțele de după război. Italienii se confruntau cu o alternativă brutală: clericalism politizat – alianța dintre Vaticanul conservator (sub Pius al XII-lea) și creștin-democrații sprijiniți de SUA – sau politică marxistă.

PCI se diferența de celelalte partide comuniste, din Est și din Vest, printr-o trăsătură aparte. De la început fusese condus de intelectuali. Togliatti, ca și Antonio Gramsci și alți tineri care fondaseră partidul cu douăzeci de ani în urmă, era mai inteligent – și plin de respect față de inteligență – decât liderii altor partide comuniste din Europa. În plus, în deceniul de după al Doilea Război Mondial, partidul i-a primit cu brațele deschise pe intelectuali, ca membri și ca aliați, având grijă să atenueze, în retorica partidului, acele elemente care i-ar fi putut îndepărta. Mai exact, Togliatti a adaptat conștient comunismul pentru uzul intelectualilor italieni, după o formulă proprie: „jumătate Croce, jumătate Stalin".

Formula a avut un succes uriaș. Oameni ca Giorgio Amendola, Lucio Lombardo Radice, Pietro Ingrao, Carlo Cassola și Emilio Sereni, care proveneau din lumea filosofiei și a literaturii, au urmat toți calea de la antifascismul liberal al lui Croce la marxism, devenind cei mai talentați lideri ai Partidului Comunist Italian. După 1946 li s-au alăturat cei dezamăgiți de

incapacitatea Partidului Acțiunii de a transforma în realitate aspirațiile Rezistenței, vestind în viața publică italiană sfârșitul speranței într-o alternativă laică, radicală și nemarxistă. „Croceeni făcuți de ocară", cum îi numea un scriitor.

Prezentat drept vocea modernității și a progresului într-o țară stagnantă și drept unica șansă de reformă socială și politică reală, PCI a polarizat în jurul său un cortegiu de savanți și scriitori care confereau politicii de partid o aură de inteligență, responsabilitate și chiar spirit ecumenic. Dar, după divizarea Europei, strategia lui Togliatti a devenit problematică. Criticile adresate PCI de către Soviete la prima întâlnire a Kominformului în septembrie 1947 au dovedit hotărârea lui Stalin de a-i controla mai ferm pe comuniștii italieni (și francezi): tacticile lor politice urmau să fie coordonate de Moscova, iar toleranța culturală – înlocuită cu rigida teză jdanovistă a celor „două culturi". Între timp, pe fondul intervenției flagrante, dar reușite a Statelor Unite în favoarea creștin-democraților la alegerile din 1948, planul postbelic al lui Togliatti de a acționa *prin* instituțiile democrației liberale începea să pară naiv.

Chiar dacă avea îndoieli, singura lui opțiune era să exercite un control mai riguros și să impună norme staliniste. Acest lucru a stârnit protestul public al unor intelectuali din partid, liberi până atunci să distingă între autoritatea politică a partidului – pe care nu o puneau sub semnul întrebării – și terenul „culturii", unde se bucurau de autonomie. Vittorini, editorul revistei culturale comuniste *Il Politecnico*, îi amintise deja lui Togliatti, într-o scrisoare deschisă din ianuarie 1947: cultura nu poate fi subordonată politicii decât în detrimentul propriu și cu prețul adevărului.

Togliatti, care își petrecuse anii 1930 la Moscova și jucase un rol-cheie în operațiunile spaniole ale Kominformului între 1937 și 1938, era de altă părere. Într-un partid comunist, fiecare urma instrucțiunile de sus, acceptând primatul politicii. Cultura nu se putea sustrage literei de lege sovietice. Vittorini și ai săi trebuiau să accepte linia partidului în literatură, artă și gândire – sau să plece. În cursul anilor următori, partidul italian a fost din ce în ce mai fidel autorității sovietice, iar Vittorini și alți intelectuali l-au abandonat, cum era de așteptat. Dar, în ciuda loialității nezdruncinate a lui Togliatti față de Moscova, PCI a păstrat mereu o aură de nedogmatism, ca singurul partid comunist important care tolera și chiar îmbrățișa dezacordul inteligent și autonomia gândirii; în deceniile următoare, această reputație avea să-i fie utilă.

Criticii lui Togliatti din zona stângii necomuniste se loveau mereu de percepția generalizată, în țară și (mai ales) în străinătate, că PCI nu era un partid comunist ca toate celelalte. Cum avea să recunoască mai târziu Ignazio Silone, singurii vinovați erau chiar socialiștii. Relațiile strânse dintre cele două grupări, cel puțin până în 1948, și reticența marxiștilor necomuniști de a critica Uniunea Sovietică au împiedicat apariția în politica italiană a unei alternative viabile de stânga la comunism.

Dar dacă Italia era unică în Occident prin aerul relativ *simpatico* al

comuniștilor săi, ea era atipică și din alt motiv. Căderea lui Mussolini în 1943 nu putea ascunde complicitatea multor intelectuali italieni de-a lungul celor douăzeci de ani de stăpânire. Ultranaționalismul lui Mussolini viza, printre altele, cultura și influența străină, iar fascismul favorizase în mod scandalos intelectualii „naționali", aplicând artelor și literaturii politici autarhice de protecție și substituție similare cu cele impuse împotriva unor produse străine mult mai banale.

Inevitabil, mulți intelectuali francezi (mai ales cei tineri) acceptaseră sprijin și subvenții de la statul fascist; alternativa era tăcerea sau exilul. Înșuși Elio Vittorini câștigase premii în competiții literare fasciste. Înainte de a deveni principalul exponent al neorealismului postbelic, Vittorio de Sica a fost un cunoscut actor de film în epoca fascistă. Alt neorealist, regizorul Roberto Rossellini, ale cărui filme postbelice exprimă indubitabil simpatii comuniste, făcuse cu doar câțiva ani în urmă documentare și filme artistice în Italia lui Mussolini, subvenționate de autorități – și acesta nu era un caz izolat. În 1943, regimul lui Mussolini părea cât se poate de firesc milioanelor de italieni care nu cunoscuseră alt guvern pe timp de pace********.

Starea morală a celor mai mulți intelectuali italieni în anii de după război reflecta, așadar, postura oarecum ambivalentă a întregii țări, prea înglodată în propriul trecut autoritarist pentru a ocupa un loc central în treburile europene. În orice caz, Italia fusese mult timp ciudat de periferică în cultura europeană modernă, poate și din cauza propriei istorii și geografii centrifuge: Napoli, Florența, Bologna, Milano și Torino formau lumi aparte, având fiecare universitățile, ziarele, cercurile intelectuale și academiile sale. Roma servea drept leagăn al autorității, sursă a fondurilor și locus al puterii. Dar nu a monopolizat niciodată viața culturală a națiunii.

Nu rămânea, prin urmare, decât un loc pentru viața intelectuală *europeană* în anii de după război: un singur oraș, singura capitală națională ale cărei obsesii și diviziuni puteau reflecta și defini starea culturală a întregului continent. Orașele rivale erau fie acaparate, fie distruse, fie absorbite de probleme locale. Încă din anii 1920, pe măsură ce statele europene cădeau pe rând pradă dictatorilor, refugiații politici sau în exil intelectual se îndreptaseră spre Franța. Unii rămăseseră acolo în timpul războiului, alăturându-se Rezistenței: mulți au căzut victime nazismului sau regimului de la Vichy. Unii au fugit la Londra, New York sau în America Latină, dar aveau să se întoarcă după eliberare. Alții, precum Czesław Miłosz sau istoricul și politologul maghiar François Fejtö, nu au emigrat decât atunci când loviturile de stat sovietice în estul Europei i-au obligat să fugă – moment în care s-au dus, firește, direct la Paris. În consecință, pentru prima oară după anii 1840, când Karl Marx, Heinrich Heine, Adam Mickiewicz, Giuseppe Mazzini și Alexander Herzen trăiau cu toții în exil la Paris, Franța era din nou adăpostul european *par excellence* al intelectualului dezmoștenit, cartierul general al gândirii și politicii moderne europene. Viața intelectuală pariziană după război era de

două ori cosmopolită: fiindcă o animau exilați de pretutindeni și fiindcă era singura scenă europeană unde opiniile și dezbaterile locale erau amplificate și transmise unui larg public internațional.

Și astfel, după înfrângerea devastatoare suferită de Franța în 1940, după subjugarea umilitoare în cei patru ani de ocupație germană, cu toată ambiguitatea morală a mareșalului Pétain și a regimului de la Vichy și în ciuda rolului secundar jucat pe lângă SUA și Marea Britanie în diplomația de după război, cultura franceză a revenit în centrul atenției internaționale: intelectualii francezi au devenit influenți purtători de cuvânt ai epocii deoarece sensul disputelor politice franceze rezuma fractura ideologică la scară mondială. Din nou – și pentru ultima oară –, Parisul era capitala Europei.

Contemporanii au sesizat ironia situației. Numai un noroc istoric i-a adus pe intelectualii francezi în lumina reflectoarelor în acești ani: preocupările lor erau la fel de înguste ca ale altora. Franța postbelică era la fel de cufundată în sărăcie, instabilitate politică și reglări de conturi ca orice altă țară. Intelectualii francezi reinterpretau politica lumii în lumina propriilor obsesii, iar importanța exagerată a Parisului pentru Franța era proiectată fără urmă de modestie asupra întregii lumi. În cuvintele memorabile ale lui Arthur Koestler, intelectualii francezi de după război („fluturașii din Saint Germain des Prés“) „trăgeau cu ochiul la destrăbălarea Istoriei printr-o gaură din perete“. Dar pentru asta tot Istoria îi cocoțase pe un adevărat jilț.

Facțiunile ce vor caracteriza comunitatea intelectuală franceză în anii următori nu se lăsau bănuite la început. Când Jean-Paul Sartre a fondat *Les Temps Modernes* în 1945, din consiliul de redacție făceau parte nu numai Simone de Beauvoir, ci și Maurice Merleau-Ponty și chiar Raymond Aron, reflectând un larg consens în jurul politicii de stânga și a filosofiei existențialiste. Eticheta din urmă i se aplica (întru neplăcerea sa) și lui Albert Camus, pe atunci prieten bun cu Sartre și Simone de Beauvoir: ca editorialist al cotidianului *Combat*, el era cel mai influent scriitor din Franța postbelică.

Toți împărtășeau o atitudine „rezistențialistă“ (deși numai Camus participase personal la Rezistență – Aron era la Londra cu Francezii Liberi, iar alții s-au eschivat cum au putut în timpul ocupației). Potrivit lui Merleau-Ponty, încleștarea războiului tranșase pentru intelectualii francezi dilema „a fi sau a face“. De acum încolo erau *în* Istorie și trebuiau să participe din plin. Intelectualii nu-și mai puteau permite luxul de a refuza să aleagă politic: adevărata libertate consta în acceptarea acestei realități. În cuvintele lui Sartre, „a fi liber nu înseamnă să faci ce vrei, ci să vrei să faci ceea ce poți“.

Altă lecție pe care Sartre și generația lui pretindeau că au învățat-o din război era caracterul inevitabil – și chiar dezirabil – al violenței politice. Aceasta nu era nici pe departe o interpretare tipic franțuzească a experienței recente: în 1945, mulți europeni traversaseră trei decenii de violență politică și armată. Tinerii de pe tot continentul se deprinseseră cu un nivel de brutalitate publică, în vorbă și în faptă, care i-ar fi șocat pe strămoșii lor din secolul al XIX-lea. Retorica politicii moderne oferea o „dialectică“ pentru familiarizarea

cu apelurile la violență și conflict: Emmanuel Mounier, editorul revistei *Esprit* și figură marcantă a stângii creștine, era doar unul dintre cei care credeau, în 1949, că e ipocrit să te împotrivești violenței sau luptei de clasă când „violența albă“ capitalistă face victime în fiecare zi.

Dar în Franța, apelul la soluții violente nu reprezenta doar proiecția în viitor a unei experiențe recente. Era și ecoul unei moșteniri mai vechi. Acuzațiile de colaborare și trădare, setea de pedeapsă și visul unui nou început nu au apărut odată cu Eliberarea. Ele recapitulau o venerabilă tradiție franceză. Încă din 1792, cei doi poli ai vieții publice franceze, revoluționar și contrarevoluționar, au exemplificat și perpetuat marea sciziune națională: pro sau contra monarhiei, pro sau contra Revoluției, pro sau contra lui Robespierre, pro sau contra Constituțiilor din 1830 și 1848, pro sau contra Comunei. Nici o altă țară nu avea o astfel de experiență îndelungată și neîntreruptă a politicii bipolare, accentuată și de istoriografia convențională care de zeci de ani le inculca școlarilor francezi mitul revoluționar.

Franța, mai mult decât oricare alt stat-națiune din Occident, era o țară în care intelectualii aprobau și chiar exaltau violența ca instrument politic. George Sand descria cândva o plimbare pe malul Senei, în 1835, cu un prieten care pleda pentru o revoluție proletară urgentă și sângeroasă: numai când Sena va fi roșie, când Parisul va arde, iar săracii își vor căpăta locul de drept, abia atunci adevărul și dreptatea vor triumfa. Un secol mai târziu, eseistul englez Peter Quennell descria în *New Statesman* „idolatrizarea cvasipatologică a violenței care îi domină pe atât de mulți scriitori francezi“.

Când bătrânul radical francez Édouard Herriot (președinte al Adunării Naționale până în 1957, când a murit la 85 de ani) anunța la Eliberare că normalitatea politică nu va fi regăsită până când „Franța nu va trece printr-o baie de sânge“, limbajul său nu șoca auzul francez, deși venea de la un burtos parlamentar din provincie, reprezentând centrul spectrului politic. Scriitorii și cititorii francezi erau obișnuiți de mult cu ideea că transformarea istorică și vărsarea de sânge merg mână în mână. Când Sartre și contemporanii săi susțineau că violența comunistă reprezintă o formă de „umanism proletar“, „moașa istoriei“, ei erau mai convenționali decât își imaginau.

Locul central al violenței revoluționare în imaginarul francez, alături de amintirile zugrăvite în sepia ale vechii alianțe franco-ruse, îi predispuneau pe intelectualii francezi să îngăduie apologetica la care se dedau comuniștii în cazul brutalității sovietice. Nici dialectica nu era de lepădat. Comentând procesul Slánský pentru revista lui Sartre, *Les Temps Modernes*, Marcel Peju le amintea cititorilor săi că nu e nimic rău în a-ți ucide dușmanii politici. Cusurul Pragăi era că „ceremonia prin care sunt uciși [procesul-spectacol] nu înseamnă nimic pe lângă ce ar trebui să vedem dacă violența ar fi justificată din perspectiva comunistă. La urma urmei, acuzațiile sunt, la prima vedere, cât se poate de plauzibile“.

Intelectualii francezi care vizitau blocul sovietic se extaziau mai mult decât oricine dinaintea comunismului în construcție. Suprarealistul Paul Éluard se

adresa în 1948 unui public bucureștean (fără îndoială perplex): „Vin dintr-o țară în care nimeni nu mai râde, nimeni nu mai cântă. Franța e în umbră. Voi, însă, ați descoperit strălucirea Fericirii". Același Éluard, un an mai târziu, în Ungaria ocupată de sovietici: „Nu trebuie decât să redai pământul poporului și în câțiva ani Fericirea va fi lege supremă, iar Bucuria, orizontul zilnic".

Sentimentele comunistului Éluard se regăseau chiar la intelectuali și artiști care nu intraseră în partid. În 1948, după lovitura de stat cehă, Simone de Beauvoir era sigură că victoria va fi a comuniștilor pretutindeni: după cum nota contemporanul Paul Nizan cu mulți ani înainte, un filosof revoluționar poate fi de folos numai dacă e de partea clasei care aduce revoluția, iar comuniștii erau reprezentanții autoproclamați ai acelei clase. Intelectualii angajați erau obligați să se implice de partea progresului și a Istoriei, indiferent de micile impedimente morale********.

Comunismul era important pentru intelectualii din Franța și datorită omniprezenței Partidului Comunist Francez (PCF). Deși nu a atins efectivele partidului italian omolog, numărând la apogeu 800 000 de membri, în anii imediat următori războiului PCF a avut chiar mai mult succes în alegeri, obținând 26% din voturi în 1946. Și, spre deosebire de italieni, comuniștii francezi nu se confruntau cu un partid catolic de centru-dreapta. În schimb, Partidul Socialist Francez, familiarizat cu tacticile comuniste interbelice, nu s-a aliniat fără discernământ comuniștilor încă din primele etape ale Războiului Rece (deși o parte dintre membri doreau acest lucru). Așa se face că PCF era în același timp mai puternic și mai izolat decât orice alt partid comunist.

Era și deosebit de ostil intelectualilor. Spre deosebire de italieni, PCF a fost dintotdeauna condus de nomenclaturiști înguști la minte și pragmatici, cel mai bun exemplu fiind fostul miner Maurice Thorez, care a condus partidul din 1932 până la moarte, în 1964. Pentru Stalin, principala calitate a lui Thorez (ca și a lui Gottwald în Cehoslovacia) era că se putea conta pe el să execute ce i se ordona, fără să pună întrebări. Nu e o coincidență faptul că, după ce dezertase din armata franceză în timpul războiului ciudat (*drôle de guerre*) din 1939–1940, Thorez a petrecut următorii cinci ani la Moscova. Partidul Comunist Francez era, pe scurt, un partid-satelit de încredere, chiar dacă oarecum rigid: un vehicul perfect pentru ideile și practica staliniste.

Generația de studenți de după război, sedusă de lideri și directive, de disciplină și de perspectiva acțiunii cot la cot cu „muncitorii", a fost atrasă tocmai de rigiditatea PCF – cel puțin în primii ani, la fel cum partidul ceh sau polonez i-a entuziasmat inițial pe tinerii din Est. Dar intelectualii francezi consacrați se vedeau amenințați zilnic, în vederile lor progresiste, de fervoarea cu care comisarii culturali ai PCF impuneau ortodoxia în paginile turgide ale cotidianului de partid *L'Humanité*. Scriitorii și savanții care trecuseră de partea PCF nu puteau spera, precum Vittorini în Italia sau Grupul Istoricilor din Partidul Comunist la Londra, să li se permită vreo derivă********.

Din acest motiv, afinitățile inteligheției pariziene constituie radiografia diferențelor de credință și opinie în Europa Războiului Rece. La Paris mai mult

decât oriunde, schismele intelectuale trasau conturul celor politice, acasă și în străinătate. Procesele-spectacol din estul Europei au fost dezbătute la Paris cu o intensitate aparte pentru că multe dintre victimele comuniste trăiseră și munciseră în Franța. László Rajk fusese internat în Franța după războiul civil spaniol; Artur London activase în Rezistența franceză, era soțul unei comuniste de frunte din Franța și viitorul socru al alteia; „André Simone" (Otto Katz, altă victimă a procesului Slánský) era familiar cercurilor jurnalistice pariziene unde activase în anii 1930; Traicio Kostov era cunoscut de pe vremea când lucra pentru serviciile secrete bulgare la Paris – arestul lui la Sofia a fost pe prima pagină a ziarului lui Camus, *Combat*.

Parisul avea și el propriile procese politice. În 1946, Viktor Kravcenko, un funcționar sovietic mărunt care fugise în SUA în aprilie 1944, și-a publicat memoriile, intitulate *Am ales libertatea*. Când acestea au apărut la Paris în luna mai a anului următor, sub titlul *J'ai choisi la liberté*, au făcut senzație prin relatarea epurărilor sovietice, masacrelor și mai ales a sistemului concentraționar sovietic, Gulagul. În noiembrie 1947, la două luni după întâlnirea Kominform din Polonia, unde liderii PCF fuseseră făcuți cu ou și cu oțet pentru că nu urmau cu sfințenie noile directive sovietice, revista de cultură a partidului, *Les Lettres françaises*, a publicat o serie de articole în care se susținea că amintirile lui Kravcenko erau cusute cu ață albă: o făcătură a serviciilor secrete americane. Când acuzațiile au fost repetate și amplificate în aprilie 1948, Kravcenko i-a dat în judecată pentru calomnie.

La proces, care a durat din 24 ianuarie până pe 4 aprilie 1949, Kravcenko a chemat în apărarea sa o serie de martori întru câtva obscuri; acuzații, însă, se puteau mândri cu un florilegiu de depoziții ale intelectualilor francezi necomuniști: romancierul Rezistenței, Vercors, fizicianul Frédéric Joliot-Curie, câștigător al Premiului Nobel, criticul de artă Jean Cassou, erou al Rezistenței și director al Muzeului de Artă Modernă din Paris și mulți alții. Toți au confirmat trecutul impecabil al PCF, meritele revoluționare ale Uniunii Sovietice și implicațiile scandaloase ale afirmațiilor lui Kravcenko – chiar dacă ar fi fost adevărate. La pronunțarea sentinței, Kravcenko a primit 1 franc insultător în chip de daune morale.

Această victorie „morală" a stângii progresiste coincidea cu prima rundă de procese politice din Est și cu adoptarea pozițiilor intelectuale pro și contra Uniunii Sovietice – cum repeta Sartre de câteva luni, „trebuie să alegem între URSS și blocul anglo-saxon". Pentru mulți critici ai Uniunii Sovietice, Kravcenko nu fusese purtătorul de cuvânt ideal. Un vechi aparatcic care alesese exilul în SUA nu le surâdea acelor intelectuali europeni anticomuniști (poate majoritatea) care doreau în egală măsură să stea departe de Washington și să conteste Moscovei monopolul ideilor progresiste. Cu o asemenea persoană, scriau Sartre și Merleau-Ponty în ianuarie 1950, nu se putea fraterniza: era dovada vie a declinului „valorilor marxiste chiar în Rusia".

Un alt proces a fost mai greu de ignorat. Pe 12 noiembrie 1949, la patru săptămâni după execuția lui Rajk la Budapesta, David Rousset a publicat în *Le*

Figaro littéraire un apel către supraviețuitorii lagărelor naziste, cerându-le sprijinul în realizarea unei anchete asupra taberelor de concentrare *sovietice*. Bazându-se chiar pe Codul Muncii Corecționale din URSS, el susținea că acestea nu reprezentau centre de reeducare, așa cum pretindea versiunea oficială, ci un sistem concentraționar subordonat sistemului penal și economiei sovietice. O săptămână mai târziu, din nou în *Les Lettres françaises*, scriitorii comuniști Pierre Daix și Claude Morgan l-au acuzat că-și inventează sursele și caricaturizează Uniunea Sovietică într-o gravă calomnie. Rousset i-a dat în judecată pentru defăimare.

Personajele confruntării erau desoebit de interesante. Rousset nu era un dezertor de la Kremlin. Era francez, odinioară troțkist și de o bună bucată de vreme socialist; erou al Rezistenței și supraviețuitor de la Buchenwald și Neuengamme; cofondator, în 1948, împreună cu amicul său Sartre, al unei mișcări politice efemere, *Rassemblement démocratique révolutionnaire*. Faptul că un astfel de om acuza existența în URSS a unor lagăre de muncă și detenție zdruncina profund afiliațiile politice convenționale din epocă. Daix fusese și el arestat pentru activitatea în Rezistență și deportat la Mauthausen. Ciocnirea celor doi foști rezistenți de stânga și supraviețuitori ai lagărelor naziste dovedea în ce măsură vechile alianțe și apartenențe politice erau umbrite acum de chestiunea arzătoare a comunismului.

Pentru Rousset au depus mărturie diferiți experți, care mai de care mai credibili, ai sistemului penitenciar sovietic, culminând cu depoziția emoționantă a Margaretei Buber-Neumann, care trecuse nu numai prin lagărele sovietice, ci și pe la Ravensbrück, după ce Stalin a predat-o autorităților naziste în 1940 (o consecință printre altele a Pactului Molotov-Ribbentrop). Rousset a câștigat procesul. A reușit chiar să aibă un oarecare impact asupra cunoștințelor și conștiințelor contemporane. După pronunțarea sentinței în ianuarie 1950, Maurice Merleau-Ponty a admis că „faptele pun sub semnul întrebării sensul sistemului rus". Simone de Beauvoir s-a simțit obligată să introducă în noul ei roman cu cheie, *Mandarinii*, o serie de discuții tensionate între eroi pe tema știrilor din lagărele sovietice (modificând avantajos cronologia, pentru a da impresia că Sartre și prietenii lui erau la curent cu aceste probleme încă din 1946).

Pentru a-l contracara pe Rousset și a-i struni pe intelectualii „progresiști", partidele comuniste au folosit pretextul „antifascismului", care avea avantajul familiarității. Pentru mulți europeni, prima experiență a mobilizării politice fusese în fronturile populare antifasciste din anii 1930. Majoritatea își aminteau al Doilea Război Mondial ca pe o victorie împotriva fascismului, sărbătorită ca atare în Franța și în Belgia. „Antifascismul" amintea liniștitor, pacificator, de vremuri mai simple.

La baza retoricii antifasciste arborate de stânga oficială se afla o viziune dual asupra apartenenței politice: noi suntem ce nu sunt ei. Ei (fasciștii, naziștii, franchiștii, naționaliștii) sunt Dreapta, noi suntem Stânga. Ei sunt reacționari, noi suntem progresiști. Ei reprezintă Războiul, noi – Pacea. Ei sunt

forțele Răului, noi suntem de partea Binelui. Cum spunea Klaus Mann la Paris în 1935: „Nu știu ce sunt fasciștii, dar eu nu sunt și mă opun". De vreme ce oponenții antifascismului își defineau poziția în primul rând ca anticomunistă (de unde atracția exercitată de naziști asupra elitelor conservatoare, din Danemarca până în România), această simetrie perfectă îi avantaja polemic pe comuniști. Filocomunismul – sau măcar antianticomunismul – era esența logică a antifascismului********.

Desigur, Uniunea Sovietică avea tot interesul să atragă atenția asupra meritelor ei antifasciste în anii de după război, mai ales când Statele Unite au înlocuit Germania ca inamic. Retorica antifascistă viza acum America, acuzată mai întâi că îi apără pe fasciștii revanșarzi și prezentată apoi, prin extensie, ca fiind ea însăși o amenințare fascistă. Eficacitatea tacticii comuniste se explică prin frica autentică și generalizată, în Europa, de o renaștere a fascismului sau de apariția din ruine a unor simpatii neofasciste. Antifascismul, conotând rezistență și alianță, profita și de imaginea favorabilă a Uniunii Sovietice din timpul războiului, de simpatia autentică pe care mulți occidentali o nutreau pentru eroii învingători la Kursk și Stalingrad. Simone de Beauvoir nota în memoriile ei, generalizând ca de obicei: „Prietenia noastră față de URSS era fără rezerve; sacrificiile poporului rus dovediseră că țara avea lideri de nădejde". Victoria de la Stalingrad, după cum observa Edgar Morin, măturase toate îndoielile, toate obiecțiile. Să nu uităm că Parisul fusese eliberat de Aliații *vestici*, înregistrați de aceea negativ în memoria locală.

Dar rusofilia intelectuală nu se limita la atât. E important să ne amintim ce se petrecea cu doar câțiva kilometri mai la est. Entuziasmul intelectualilor occidentali pentru comunism a atins apogeul nu în momentele de „comunism de gulaș" sau „socialism cu față umană", ci în perioadele de maximă cruzime a regimului: 1935–1939 și 1944–1956. Scriitorii, profesorii, artiștii, învățătorii și jurnaliștii îl admirau adesea pe Stalin nu în ciuda greșelilor sale, ci *din cauza lor*. Persoana și cultul său erau mai seducătoare când ucidea oameni la scară industrială sau când procesele-spectacol dezvăluiau fațeta teatral-macabră a comunismului sovietic. Tocmai distanța uriașă dintre retorică și realitate îi fascina pe oamenii de bună-credință aflați în căutarea unei Cauze********.

Comunismul aprindea imaginația intelectualilor într-un fel cu care nici Hitler și (cu siguranță) nici democrația liberală nu puteau concura. Comunismul avea o locație exotică și o grandoare eroică. În 1950, Raymond Aron remarca o „surpriză ilară… stânga europeană îl confundă pe un constructor de piramide cu Dumnezeu". Era chiar atât de uimitor? Jean-Paul Sartre, de pildă, era irezistibil atras de comuniști exact când „constructorul de piramide" se lansase în proiectele sale finale, cele mai nebunești. Ideea că Uniunea Sovietică pornise într-o călătorie decisivă a cărei miză scuza orice neajuns era deosebit de atrăgătoare pentru intelectualii raționaliști. Păcatul fatal al fascismului fusese legat de obiectivele sale specifice. Țelurile comunismului, însă, erau impecabil de universale și transcendente. Până și observatorii necomuniști erau dispuși să-i ierte crimele, fiindcă simțeau că

tratează cu Istoria.

Chiar și așa, în primii ani ai Războiului Rece, mulți occidentali ar fi spus mai sincer ce credeau despre Stalin, despre URSS și despre comuniștii locali dacă nu s-ar fi temut că dau apă la moară dușmanilor politici. Era și aceasta o moștenire a „antifascismului": ideea fixă că „nu avem dușmani la stânga" (regulă ignorată cu dezinvoltură de însuși Stalin). Încercând să-l convingă să nu scrie despre procesul Rajk, progresistul abate Boulier îi explica lui François Fejtö: să atragi atenția asupra păcatelor comuniste înseamnă „să faci jocul imperialiștilor"********.

Teama de a servi involuntar intereselor antisovietice nu era nouă. Dar în anii 1950 devenise un factor major în dezbaterile intelectuale europene, cu precădere în Franța. Chiar și după ce procesele-vendetă i-au făcut în cele din urmă pe Mounier și pe alții din grupul *Esprit* să se distanțeze de Partidul Comunist Francez, ei au avut grijă să dezmintă că ar fi devenit anticomuniști – sau, mai rău, că încetaseră să fie antiamericani. Antianticomunismul devenea un scop cultural și politic în sine.

De o parte a faliei culturale europene se aflau așadar comuniștii, împreună cu prietenii și apologeții lor: progresiștii și „antifasciștii". De cealaltă parte, tabăra anticomunistă, mult mai numeroasă (în afara blocului sovietic), dar și foarte eterogenă. Cum aceasta includea grupările cele mai diverse, de la troțkiști la neofasciști, criticii Uniunii Sovietice s-au trezit împărțind platforme sau petiții cu persoane ale căror vederi politice le păreau, în rest, execrabile. Aceste alianțe dubioase constituiau o țintă favorită a polemicii sovietice, drept pentru care era uneori dificil să-i convingi pe criticii liberali ai comunismului să se exprime în public: se temeau că vor fi luați drept reacționari. În 1948, Arthur Koestler mărturisea unui public numeros adunat la Carnegie Hall, în New York: „N-ai ce-i face, uneori oamenii au păreri corecte din motive greșite… Teama de a nu fi într-o bună companie nu este expresia neîntinării politice, ci a neîncrederii în sine".

Intelectualii cu adevărat reacționari erau rari în primul deceniu de după război. Chiar și cei care se declarau deschis de dreapta, ca francezii Jacques Laurent sau Roger Nimier, gustau mai degrabă farmecul unei cauze pierdute, afișând o nostalgie boemă pentru trecutul discreditat și arborându-și cu mândrie insignifianța politică. Cum stânga avea vântul în pupă și istoria de partea ei, literații de dreapta din noua generație s-au declarat sfidător perdanți, transformând decadența autentică și solipsismul morbid al unor Drieu La Rochelle și Ernst Junger într-un stil comportamental și vestimentar – și prefigurându-i astfel pe cei care aveau să fie numiți, în Anglia doamnei Thatcher, *young fogeys*.

Mai reprezentativi, cel puțin în Franța și Marea Britanie, erau intelectualii conservatori care se opuneau comunismului de treizeci de ani. În ambele țări, ca și în Italia, intelectualii catolici au jucat un rol important în polemica

anticomunistă. În viața culturală engleză, catolicul conservator și ursuz este o adevărată instituție: lui Hilaire Belloc și G.K. Chesterton le-au urmat Evelyn Waugh și Graham Greene. Dar dacă tradiționaliștii englezi se mulțumeau să deplângă lipsa de idei a vieții moderne sau s-o evite complet, un catolic *francez* ca François Mauriac nu putea scăpa de schimburile polemice cu stânga politică.

După război, Mauriac s-a implicat durabil în viața publică, scriind regulat în *Le Figaro* până spre 80 de ani (s-a stins în 1970, la 85 de ani). Argumentele sale au fost mereu de factură etică: mai întâi în diferendul cu Camus pe tema epurărilor postbelice, apoi cu alți conservatori pe marginea războiului din Algeria (cu care nu era de acord) și în permanență cu comuniștii (pe care îi detesta). În numărul din 24 octombrie 1949 al cotidianului *Le Figaro*, Mauriac le explica cititorilor că justificarea adusă de comuniștii francezi procesului-spectacol de la Budapesta, pe atunci în plină desfășurare, era *une obscénité de l'esprit*. Dar luciditatea sa morală față de crimele comunismului era dublată în acești ani de disprețul moralizator față de „valorile stranii" ale societății americane: ca mulți conservatori europeni, Mauriac a fost întotdeauna puțin stânjenit de apropierea de America pe care o impunea Războiul Rece.

Pentru liberalii realiști ca Raymond Aron, acest lucru nu era o problemă. Ca mulți alți „războinici reci" din centrul politic european, Aron avea pentru SUA o simpatie limitată: „Economia americană nu mi se pare un model", scria el, „nici pentru umanitate și nici pentru Occident". Dar Aron înțelegea un adevăr crucial despre politica europeană postbelică: conflictele interne și internaționale erau de acum inseparabile. „În epoca noastră", scria el în iulie 1947, „pentru indivizi, ca și pentru națiuni, alegerea-cheie este una globală, mai exact, una geografică. Fie în universul țărilor libere, fie într-un teritoriu aflat sub aspra stăpânire sovietică. De acum încolo, în Franța, fiecare va trebui să-și exprime alegerea". Sau, cum a spus cu altă ocazie, „lupta nu e niciodată între bine și rău, ci între preferabil și detestabil".

Intelectualii liberali, în varianta continentală (Aron sau Luigi Einaudi) sau britanică (Isaiah Berlin), acceptau mai ușor decât conservatorii conexiunea americană impusă de istorie. Oricât de curios ar părea, același lucru era valabil și pentru social-democrați. Poate și fiindcă amintirea lui Roosevelt era încă proaspătă, iar mulți dintre diplomații și politicienii americani cu care europenii tratau în această perioadă erau adepți ai Noii Înțelegeri care promovau un rol activ al statului în economie și societate și aveau simpatii de centru-stânga.

Dar era și o consecință directă a politicii americane. Federațiile sindicale, serviciile secrete și Departamentul de Stat al SUA vedeau în partidele muncitorești și social-democrate bazate pe sindicate cea mai bună pavăză în calea comunismului, în special în Franța și Belgia (în Italia, unde configurația politică era diferită, Statele Unite au investit speranțele și cea mai mare parte a fondurilor în creștin-democrați). Până la jumătatea anului 1947, pariul ar fi fost riscant. Dar după ieșirea de la guvernare, în acea primăvară, a partidelor

comuniste din Franța, Belgia și Italia și mai ales după lovitura de stat de la Praga din februarie 1948, socialiștii și comuniștii din Vest s-au îndepărtat unii de alții. Ciocniri violente între sindicatele socialiste și cele comuniste, între greviștii comuniști și forțele de ordine trimise de miniștrii socialiști, precum și veștile despre socialiștii din estul Europei, arestați și încarcerați, au transformat mulți social-democrați occidentali în dușmani declarați ai blocului sovietic și beneficiari avizi ai fondurilor secrete americane.

Pentru socialiști ca Léon Blum în Franța sau Kurt Schumacher în Germania, gesturile politice la care îi obliga Războiul Rece erau familiare măcar într-o privință: ei îi cunoșteau de mult pe comuniști și erau destul de vârstnici ca să-și amintească amarele lupte fratricide din anii sumbri dinaintea Frontului Popular. Celor mai tineri le lipsea această consolare. Albert Camus – care în anii 1930 făcuse parte pentru scurt timp din Partidul Comunist Algerian – credea cu tărie la sfârșitul războiului, ca mulți dintre contemporanii săi, într-o coaliție rezistențialistă a comuniștilor, socialiștilor și reformatorilor radicali de orice speță. „Anticomunismul", scria el în martie 1944 la Alger, „este începutul dictaturii".

Poziția lui Camus a devenit mai nuanțată în timpul proceselor și epurărilor postbelice din Franța, când comuniștii au adoptat o poziție extrem de radicală, proclamându-se *Partidul* Rezistenței și solicitând excluderea, întemnițarea și pedeapsa cu moartea pentru mii de colaboratori reali sau închipuiți. După 1947, pe măsură ce apartenențele politice și intelectuale se anchilozau, Camus a început să se îndoiască din ce în ce mai mult de buna-credință a aliaților săi politici – dubii pe care le-a înăbușit inițial, din reflex, dar și de dragul unității. A cedat în iunie 1947 controlul asupra ziarului *Combat*, fiindcă nu mai avea certitudinea politică sau optimismul din 1944. În romanul *Ciuma*, publicat în același an, era clar că autorul nu mai împărtășea neîndurătorul realism politic al companionilor săi. Tarrou, unul dintre personaje, afirmă: „Am decis să resping tot ceea ce, direct sau indirect, ucide oameni sau îi îndreptățește pe alții să ucidă".

Cu toate acestea, Camus ezita să se dezică de foștii săi prieteni. În public, el încerca încă să contrabalanseze critica onestă a stalinismului cu referințe „obiective" la rasismul american și alte fărădelegi din tabăra capitalistă. Dar procesul Rousset și mascaradele judiciare din Est i-au spulberat și ultimele iluzii. În carnetele personale, Camus nota: „Unul dintre regretele mele este că am cedat prea mult obiectivității. Obiectivitatea este uneori o simplă acomodare. Astăzi lucrurile sunt clare, și dacă ceva e *concentraționar*, trebuie să-i spunem pe nume, chiar dacă e vorba despre socialism. Într-un sens, nu voi mai fi niciodată politicos".

E poate un ecou involuntar al afirmațiilor de la Conferința Internațională a Pen Club cu doi ani înainte, când Ignazio Silone, vorbind despre *La dignité de l'intelligence et l'indignité des intellectuels*, deplora public tăcerea – a sa și a camarazilor de stânga: „Am pus la păstrare, precum borcanele în cămară,

principiul libertății tuturor, principiul demnității umane și celelalte principii". Ca și Silone, care avea să scrie unul dintre cele mai bune eseuri din antologia lui Richard Crossman *Zeul care a eșuat* (1950), Camus a devenit un critic din ce în ce mai înverșunat al iluziilor „progresiste", culminând prin condamnarea violenței revoluționare în eseul său din 1951 *Omul revoltat* – ceea ce a provocat ruptura cu prietenii de odinioară din stânga intelectuală pariziană. Pentru Sartre, datoria primordială a intelectualului radical era să nu-i trădeze pe muncitori. Pentru Camus, ca și pentru Silone, cel mai important era să nu se trădeze pe sine. Liniile de forță ale Războiului Rece în cultură erau trasate.

E dificil, după atâtea decenii, să pătrundem contrastele puternice și retorica Războiului Rece în acei ani de început. Stalin nu era încă o rușine, dimpotrivă. Cum declara Maurice Thorez în iulie 1948, „oamenii își închipuie că ne insultă pe noi, comuniștii, făcându-ne «stalinişti». Ei bine, eticheta asta e o onoare pentru noi și ne străduim s-o merităm pe deplin". Iar mulți necomuniști talentați ezitau, așa cum am văzut, să-l condamne pe liderul sovietic, căutând să-i minimalizeze crimele sau chiar să i le scuze. Iluziile cu privire la tărâmul sovietic mergeau mână în mână cu prevestirile negre despre America********.

Statele Unite, împreună cu noua Republică Federală Germană, erau primele expuse la violența retoricii comuniste. Era o tactică abilă. Statele Unite nu erau foarte populare în Vestul european, în ciuda (sau, pe alocuri, *din cauza*) generosului ajutor dat pentru reconstrucția economică a Europei. În iulie 1947, numai 38% din francezii de vârstă adultă considerau că Planul Marshall nu reprezintă o amenințare serioasă pentru independența Franței; suspiciunea față de implicarea Americii a fost alimentată în continuare de spectrul războiului în 1948 și de luptele din Coreea doi ani mai târziu. Acuzațiile fabricate de comuniști – că armata americană folosea arme biologice în Coreea – au găsit un public receptiv.

În probleme culturale, comuniștii nu aveau nevoie să ia inițiativa. Teama de dominația americană și de pierderea autonomiei și inițiativei naționale a adus în tabăra progresistă oameni de toate orientările politice – sau lipsiți de orientare. În comparație cu țările sărăcite și dependente din Vest, America părea carnivoră din punct de vedere economic și obscurantistă în materie de cultură: o combinație letală. În octombrie 1949 – al doilea an de ajutor Marshall și momentul finalizării proiectelor NATO –, criticul cultural francez Pierre Emmanuel îi informa pe cititorii ziarului *Le Monde* că principalul dar al Americii pentru Europa postbelică fusese… falusul; chiar și în țara lui Stendhal, „falusul e pe cale să devină o zeitate". Trei ani mai târziu, editorii creștini ai revistei *Esprit* le reaminteau cititorilor că „noi am avertizat încă de la început că integritatea națională e periclitată de cultura americană, care atacă tocmai fundamentele coeziunii psihologice și morale a popoarelor europene".

Între timp, un insidios artefact american se răspândea pe continent. Între 1947 și 1949, compania Coca-Cola a deschis fabrici de îmbuteliere în Olanda, Belgia, Luxemburg, Elveția și Italia. În cinci ani de la apariție, Germania de

Vest avea 96 astfel de sucursale, devenind cea mai mare piață de desfacere din afara Statelor Unite. Dacă în Belgia și Italia s-au făcut auzite câteva obiecții, în Franța, planurile companiei americane au declanșat un adevărat scandal public. Când *Le Monde* a dezvăluit că obiectivul Coca-Cola pe 1950 era să vândă în Franța 240 de milioane de sticle, au apărut proteste sonore, încurajate (însă nu orchestrate) de comuniști, care s-au mulțumit să avertizeze că rețeaua de distribuție Coca-Cola va funcționa și ca rețea de spionaj pentru americani. În editorialul din 29 martie 1950, *Le Monde* decreta: „Coca-Cola este Danzigul culturii europene".

Scandalul stârnit de „coca-colonizare" avea și aspecte amuzante (se zvonea că firma voia să monteze o siglă de neon în vârful turnului Eiffel…), dar sentimentele subiacente erau cât se poate de serioase. Europenii de dreapta și de stânga împărtășeau aceleași păreri despre caracterul grosier al culturii americane – de la filme la răcoritoare – și despre ambițiile imperialiste ce motivau prezența americană în Europa. Dacă Uniunea Sovietică punea în primejdie Europa pe moment, America reprezenta un pericol mai insidios și mai durabil. Aceste vederi au câștigat teren după izbucnirea războiului din Coreea, când Statele Unite au început să pledeze pentru reînarmarea vest-germanilor. Comuniștii puteau combina acum atacurile asupra ex-naziștilor din Bonn cu acuzația că America sprijină „revanșismul fascist". Ostilitatea naționalistă față de „anglo-americani", încurajată în timpul ocupației, dar înăbușită după eliberare, a fost scoasă de la naftalină și repusă în circulație în Italia, Franța și Belgia, precum și în Germania, de către Brecht și alți scriitori est-germani.

Vrând să profite de teama nelămurită – dar generalizată – de un nou război, precum și de suspiciunea elitelor europene față de orice lucru legat de America, Stalin a inițiat o Mișcare pentru pace internațională. Din 1949 și până la moartea lui, „pacea" a fost cuvântul de ordine al strategiei culturale sovietice. Mișcarea pentru pace a fost lansată în august 1948 în Polonia, la Wrocław, la un Congres Mondial al Intelectualilor. Întâlnirii de la Wrocław i-au urmat, în aprilie 1949, primele congrese pentru pace, organizate aproape simultan la Paris, Praga și New York. Prototip al „frontului", organizația Mișcării pentru pace era aparent condusă de savanți și intelectuali eminenți precum Frédéric Joliot-Curie, însă activitățile variilor comitete, controlate de comuniști, erau atent coordonate de Kominform, al cărui periodic, publicat la București, a fost rebotezat *Pentru pace durabilă, pentru democrație populară*.

Mișcarea pentru pace a reușit ce și-a propus. Apelul Comitetului Permanent al Congresului Mondial al Partizanilor Păcii, lansat la Stockholm în martie 1950, a obținut milioane de semnături în Europa de Vest (pe lângă zecile de milioane de semnatari fără voie din blocul sovietic). Strângerea de semnături era chiar activitatea principală a mișcării, mai ales în Franța, unde se bucura de cel mai important sprijin. Dar, sub umbrela Mișcării pentru pace, alte organizații diseminau același mesaj: Uniunea Sovietică era de partea păcii, în timp ce americanii (și prietenii lor din Coreea, Iugoslavia și guvernele

occidentale) urmăreau războiul. Janet Flanner, corespondenta la Paris a revistei *The New Yorker*, se arăta impresionată în mai 1950: „Pe moment, propaganda comunistă are cel mai mare succes pe care l-a avut vreodată în Franța, mai ales în rândul necomuniștilor".

Atitudinea comunistă față de mișcările populare era strict utilitaristă: Mișcarea pentru pace nu a fost decât un simplu instrument al puterii sovietice – de aceea, în 1951 a trecut subit la tema „coexistenței pașnice", conform tendinței din strategia internațională a lui Stalin. Între ei, comuniștii – mai ales cei din blocul estic – nu aveau decât dispreț pentru iluziile tovarășilor de drum. Când suporterii Mișcării pentru pace (predominant francezi, italieni și indieni) vizitau democrațiile populare, comuniștii locali îi omagiau pentru sprijinul lor, râzând pe la spate de „papagali", noua generație de „idioți utili", cum spunea Lenin.

Comuniștii au reușit să cucerească simpatia (măcar condiționată) a multora din Europa de Vest, iar parada făcută de partidele comuniste, mai ales în Franța și Italia, cu sprijinul unor elite culturale americanofobe, a declanșat, în fine, o reacție tardivă, dar fermă din partea unui grup de intelectuali occidentali. Îngrijorați că Stalin ar putea câștiga bătălia culturală din lipsă de adversari, ei au înființat un „front" cultural propriu. Congresul pentru Libertatea Culturii (CLC) a fost fondat în iunie 1950 la Berlin. Conceput ca replică la Mișcarea pentru pace organizată de Moscova cu un an înainte, Congresul a coincis cu începutul războiului din Coreea, ceea ce sporea însemnătatea gestului. Inaugurarea la Berlin – și nu la Paris – a fost premeditată: din start, Congresul intra în luptă culturală cu Sovietele.

Congresul pentru Libertatea Culturii a fost fondat sub patronajul lui Bertrand Russell, Benedetto Croce, John Dewey, Karl Jaspers și Jacques Maritain. Dacă vârstnicii confereau inițiativei respectabilitate și prestigiu, entuziasmul politic și energia intelectuală veneau de la o generație sclipitoare de intelectuali liberali sau ex-comuniști între două vârste: Arthur Koestler, Raymond Aron, A.J. Ayer, Margarete Buber-Neumann, Ignazio Silone, Nicola Chiaromonte și Sidney Hook. Aceștia erau secondați la rândul lor de un eșalon mai tânăr, compus în general din americani, care se ocupa cu planificarea zilnică și administra activitățile CLC.

În timp, CLC avea să deschidă birouri în 35 de țări din întreaga lume, dar Europa rămânea sfera predilectă, mai cu seamă Franța, Italia și Germania. Scopul său era să solidarizeze, să anime și să catalizeze intelectualii și cercetătorii în lupta anticomunistă, îndeosebi prin publicarea și distribuția unor periodice culturale: *Encounter* în Marea Britanie, *Preuves* în Franța, *Tempo Presente* în Italia și *Der Monat* în Germania. Nici una dintre aceste publicații nu a atins un public larg: *Encounter*, cea mai populară, se lăuda în 1958 cu un tiraj de 16 000 de exemplare; în același an, *Preuves* avea doar 3 000 de abonați. Dar conținutul lor era invariabil de bună calitate, autorii erau cei mai buni scriitori din deceniile postbelice și umpleau o lacună importantă – mai ales în Franța, unde *Preuves* reprezenta unicul forum liberal,

anticomunist, într-un peisaj cultural dominat de periodice neutraliste, pacifiste, ale tovarășilor de drum sau mărturisit comuniste.

Congresul și numeroasele sale activități erau sprijinite oficial de Fundația Ford și finanțate în secret de CIA – lucru ignorat de mai toți activiștii și scriitorii până când a fost făcut public ani mai târziu. Implicațiile – și anume faptul că guvernul american sponsoriza ilicit activități culturale anticomuniste în Europa – nu erau, poate, atât de grave cum par retrospectiv. Într-o vreme în care Moscova subvenționa pe ascuns periodice comuniste, de „front" și diverse alte produse culturale, mecenatul american nu avea de ce să-i jeneze pe scriitorii CLC. Arthur Koestler, Raymond Aron sau Ignazio Silone n-aveau nevoie de imboldul oficialilor americani ca să se opună vehement comunismului, iar pe de altă parte, nu există dovezi că vederile lor critice la adresa Statelor Unite au fost vreodată îndulcite sau cenzurate ca să placă trezorierilor de la Washington.

Pentru SUA era prima experiență a unui război cultural. Uniunea Sovietică înființase în 1925 Societatea pentru Relații Culturale cu Națiunile Străine; francezii, germanii și italienii finanțau o „diplomație culturală" externă dinainte de 1914. Americanii nu au alocat fonduri pentru astfel de activități decât în pragul celui de-al Doilea Război Mondial și au intrat serios în joc abia în 1946, prin înființarea Programului Fulbright. Până în toamna anului 1947, proiectele educative și culturale ale americanilor în Europa vizaseră „reorientarea spre democrație"; abia atunci anticomunismul a devenit obiectivul strategic principal.

În 1950, schimburile culturale și programele informative ale Americii în Europa trecuseră integral în grija Agenției Americane de Informații (USIA). Împreună cu Filiala Serviciului de Informații a autorităților de ocupație din Germania de Vest și Austria (care controla toate debușeele mediatice și culturale în zona americană a acestor țări), USIA putea exercita acum o influență imensă asupra vieții culturale vest-europene. În 1953, la apogeul Războiului Rece, programele culturale ale Statelor Unite în străinătate (excluzând fundațiile private și subsidiile secrete) foloseau 13 000 de angajați și costau 129 de milioane de dolari, din care cea mai mare parte erau cheltuiți în bătălia pentru mințile și inimile elitei intelectuale din Europa de Vest.

„Lupta pentru pace", cum au botezat-o comuniștii, se dădea pe „frontul" cultural printr-o „Bătălie a Cărții" (remarcați limbajul militarizat tipic leninist). Primele manifestări au avut loc în Franța, Belgia și Italia la începutul primăverii anului 1950. Autori comuniști marcanți – Elsa Triolet, Louis Aragon – călătoreau în diverse orășele de provincie unde conferențiau, semnau cărți și ilustrau virtuțile literare ale lumii comuniste. În practică, acest lucru nu a servit prea mult comunismului: în Franța, două dintre bestsellerurile postbelice au fost *Întuneric la amiază* de Arthur Koestler (vândut în 420 000 de exemplare între 1945 și 1955) și *Am ales libertatea* de Victor Kravcenko (503 000 de exemplare în aceeași perioadă). Dar „Bătălia" nu urmărea vânzarea de carte, ci doar să le amintească cititorilor (și nu numai) că autorii comuniști

erau sinonimi cu cultura franceză.

În replică, americanii au înființat Case Americane cu biblioteci și săli de periodice, invitând conferențiari, organizând întâlniri și cursuri în limba engleză. În 1955, în Europa existau deja 69 de Case Americane. În unele zone, impactul lor a fost considerabil: în Austria, unde în anii Planului Marshall au fost distribuite 134 de milioane de cărți în limba engleză, un procent semnificativ din locuitorii Vienei (administrată de cele patru puteri) și Salzburgului (aflat în zona americană de ocupație) vizitau Casa Americană locală unde citeau ziarele și împrumutau cărți. În liceele austriece, elevii au optat pentru studiul limbii engleze în loc de franceză sau limbi clasice.

Ca și posturile de radio finanțate de americani („Europa Liberă" a fost inaugurat la München la o lună după izbucnirea războiului din Coreea), programele Casei Americane erau uneori subminate de imperativele grosiere de propagandă ce porneau de la Washington. La apogeul erei McCarthy, directorii Caselor Americane au petrecut mult timp *scoțând* cărțile de pe rafturi. Printre zecile de autori ale căror scrieri erau puse la index se aflau nu numai suspecții evidenți – John Dos Passos, Arthur Miller, Dashiell Hammett, Upton Sinclair –, ci și Albert Einstein, Thomas Mann, Alberto Moravia, Tom Paine și Henry Thoreau. În Austria, mulți observatori au remarcat că, în „Bătălia Cărții", America își făcea singură probleme.

Din fericire pentru Occident, cultura populară americană exercita o atracție pe care inepția politică nu reușea să o eclipseze. Condamnând oficial cinematograful american și jazzul decadent, comuniștii aminteau de vederile lui Goebbels – un net dezavantaj. În timp ce statele comuniste est-europene au proscris jazzul ca pe un gen decadent și venetic, „Europa Liberă" difuza în Est, în fiecare după-amiază a săptămânii de lucru, trei ceasuri de muzică presărate la fiecare oră de zece minute de știri. Cinematograful, celălalt mediu universal al epocii, putea fi controlat în statele comuniste, dar în tot *Vestul* european succesul filmelor americane era fără egal. Propaganda sovietică nu putea oferi un echivalent; până și progresiștii occidentali, atrași de filmul și muzica americane, se despărțeau aici de linia partidului.

În primii ani ai Războiului Rece, competiția culturală a fost inegală. Elitele culturale din Europa aveau încă senzația că împărtășesc, dincolo de fracturile ideologice și chiar de Cortina de Fier, o cultură comună amenințată acum de America. Mai ales francezii au îmbrățișat această poziție, în concordanță cu eforturile postbelice ale diplomaților de a sustrage hegemoniei americane politica internațională. De pildă, șeful Misiunii Culturale Franceze în Berlinul ocupat, Felix Lusset, se înțelegea mult mai bine cu omologul său sovietic (Aleksandr Dîmșiț) decât cu reprezentantul britanic sau cel american și visa, la fel ca șefii săi de acasă, să refacă axa culturală Paris-Berlin-Leningrad. Statele Unite au cheltuit sute de milioane de dolari încercând să câștige simpatia europenilor, însă multe dintre produsele și publicațiile rezultate erau grosolane și neproductive, nefăcând decât să confirme judecățile apriorice ale

inteligheņiei europene. În Germania, insistența Americii asupra crimelor comuniste era văzută de mulți ca o stratagemă prin care se încerca uitarea sau relativizarea crimelor naziste. În Italia, campaniile zgomotoase ale Vaticanului împotriva comuniștilor au umbrit argumentele antistaliniste expuse de Silone, Vittorini și alții. Numai în artă și literatură, unde absurditatea politicii culturale staliniste îi afecta pe poeți și pictori, intelectualii occidentali s-au dezis constant de Moscova – însă chiar și aici opoziția lor era estompată, de teamă să nu încurajeze „propaganda“ americană********.

Pe de altă parte, în lupta pentru simpatia maselor occidentale, Sovietele pierdeau teren cu repeziciune. Pretutindeni în afară de Italia scorul comuniștilor a fost, de la sfârșitul anilor 1940, în declin constant, iar – dacă e să ne luăm după sondajele de opinie – simpatizanții comuniști vedeau în propriul vot un protest simbolic sau expresia solidarității de clasă. Cu mult înainte de cataclismele anului 1956, când simpatia intelectualilor occidentali pentru blocul sovietic se va topi subit, ceilalți vest-europeni aveau deja o orientare atlantică.

Coda
Sfârșitul bătrânei Europe

După război viața s-a schimbat surprinzător de puțin.
David Lodge

„Mi-am petrecut anii copilăriei în orășele industriale și suburbiile adiacente, printre cărămizi, funingine, coșuri de uzine și străzi pietruite. Mergeam la plimbare cu tramvaiul și în călătorii mai lungi cu trenul. La fiecare masă cumpăram mâncare proaspătă, nu pentru că eram pretențioși, ci fiindcă n-aveam frigider (alimentele mai puțin perisabile se păstrau în beci). În fiecare dimineață, mama se trezea în frig și făcea focul în soba din salon. Apa curentă era de un singur fel: rece ca gheața. Comunicam prin poștă și aflam știrile mai ales din ziare (însă eram destul de moderni, în sensul că aveam un radio de mărimea unui dulap). Primele săli de clasă în care am învățat aveau sobe cu cărbuni și bănci duble cu călimară în care ne înmuiam penițele. Noi, băieții, purtam pantaloni scurți până la ceremonia de *communion solennelle*, la doisprezece ani. Și așa mai departe. Toate astea nu se întâmplau în vreun ungher tainic al Carpaților, ci în vestul postbelic al Europei, unde momentul «postbelic» a durat aproape douăzeci de ani.“********

Descrierea belgianului Luc Sante se referă la Valonia industrială din anii 1950, dar se potrivește unei mari părți din Europa de Vest a acelor ani. Autorul rândurilor de față, care a copilărit după război în cartierul londonez Putney, își amintește vizitele frecvente la o bombonerie întunecoasă ținută de o băbuță zbârcită, care îl informa cu reproș că vinde „acadele băieților ca tine de la jubileul de aur al Reginei“ – adică din 1887: se referea, bineînțeles, la regina Victoria********. Pe aceeași stradă, băcănia locală, Sainsbury's, era o prăvălie cu rumeguș pe podea, unde lucrau bărbați vânjoși în cămăși vărgate și fete zglobii cu berete și șorțuri apretate. Totul era la fel ca în fotografiile în sepia atârnate pe pereți, făcute în anii 1870, la deschiderea magazinului. În multe privințe, viața cotidiană de după al Doilea Război Mondial ar fi fost perfect familiară generației de la începutul secolului. În acei ani, cărbunele acoperea încă, în Marea Britanie, 90% din necesarul de combustibil, iar în Belgia și celelalte țări din noua Comunitate Europeană a Cărbunelui și Oțelului, 82%.

Din cauza omniprezentului foc de cărbune, Londra – oraș cu tramvaie și docuri – era încă învăluită ocazional în ceața umedă pe care o asociem cu orașul industrial de la sfârșitul epocii victoriene. Filmele britanice din acei ani au un parfum edwardian inconfundabil – fie prin cadrul social (*The Winslow Boy*, 1948), fie prin aerul de epocă. În *The Man in a White Suit* (1951), Manchesterul contemporan pare desprins din secolul al XIX-lea, de la cărucioare și locuințe la relațiile sociale: patronii și liderii sindicali deopotrivă exaltă amatorismul antreprenorial, indiferent de efectul asupra productivității. Trei milioane de britanici, bărbați și femei, frecventau săptămânal săli de dans autorizate, iar la începutul anilor 1950, numai în orașul Yorkshire din Huddersfield fiinţau 70 de cluburi muncitorești (deși generația tânără manifesta deja mai puțin interes pentru aceste tipuri de activitate socială).

Asupra Europei continentale plana aceeași senzație că timpul s-a oprit în loc. Viața rurală din Belgia părea ieșită de sub penelul lui Millet: fânul era strâns cu furci de lemn, grâul bătut cu îmblăciul, fructele și legumele culese cu mâna și transportate în căruțe trase de cai. Precum orășelele de provincie din Franța (unde bărbații cu basc chiar se îndreptau spre casă cu o baghetă târguită în colț, la Café de la Paix, botezată așa în 1919) sau Spania conservată în aspic de regimul autoritar al lui Franco, Belgia și Anglia pluteau într-un decor edwardian întârziat. Europa postbelică se încălzea încă la tăciunii fumegânzi ai revoluției economice din secolul al XIX-lea, care se consumase practic, lăsând în urmă relații sociale și obiceiuri culturale din ce în ce mai nelalocul lor în noua eră a avioanelor și armelor atomice. Războiul părea să fi dat timpul înapoi. Fervoarea modernizării din anii 1920 și 1930 dispăruse: lumea s-a întors la traiul de demult. În Italia, ca în mai toată Europa rurală, copiii începeau să muncească imediat după absolvirea (sau mai degrabă neabsolvirea) școlii primare; în 1951, numai un copil italian din nouă continua să meargă la școală după vârsta de 13 ani.

Religia, mai ales cea catolică, a cunoscut un ultim reviriment în viața publică. În Spania, instituția catolică avea atât mijloacele, cât și sprijinul politic necesare pentru a relansa contrareforma: prin concordatul din 1953, Franco a acordat Bisericii nu numai autonomia și scutirea de impozite, ci și dreptul de a supune cenzurii orice scriere sau cuvântare considerată improprie. În replică, ierarhia ecleziastică a menținut și a accentuat amalgamul tipic conservator de religie și identitate națională. Biserica era atât de profund integrată în narațiunile identității și datoriei naționale, încât principalul manual de istorie pentru școala primară, *Yo soy español* (apărut în 1943), prezenta istoria spaniolă ca pe o poveste unică, perfect coerentă, care începea în grădina Raiului și se termina cu Generalissimo********.

La aceasta s-a adăugat un nou cult al morților – „martirii“ taberei victorioase în recentul război civil. În miile de spații publice dedicate victimelor republicanismului anticlerical, Biserica spaniolă a organizat nenumărate ceremonii și pomeniri. Un amestec abil de pietate, autoritate

civică și comemorare a victoriei consacra monopolul spiritual și mnemonic al instituției bisericești. Franco avea nevoie de catolicism chiar mai mult decât avea nevoie Biserica de el (cum altfel puteau fi menținute legăturile destul de încordate ale Spaniei postbelice cu comunitatea internațională și cu „Vestul"?), de aceea i-a acordat toate prerogativele necesare pentru a recrea în Spania modernă spiritul de cruciadă al vechiului regim.

În restul Europei Occidentale, Biserica Catolică se confrunta cu forțe concurente și ostile care revendicau simpatia maselor. Dar chiar și într-o țară ca Olanda structurile catolice se simțeau suficient de puternice pentru a-i excomunica pe cei care au votat cu oponenții lor, laburiștii, în primele alegeri de după război. Moartea lui Pius al XII-lea în 1958 a marcat sfârșitul unei ere, dar cu numai doi ani înainte, șapte italieni din zece asistau regulat la mesa duminicală. Ca și în Flandra, în Italia Biserica era foarte influentă, mai ales în rândul femeilor, vârstnicilor și monarhiștilor – adică majoritatea populației. Articolul 7 al Constituției italiene din martie 1947 relua cu exactitate termenii Concordatului din 1929 al lui Mussolini: ierarhia catolică își menținea influența asupra învățământului și superviza toate aspectele legate de căsătorie și moravuri. La insistențele lui Togliatti, chiar și Partidul Comunist a votat, fără tragere de inimă, această lege, ceea ce nu a împiedicat Vaticanul să-i excomunice un an mai târziu pe italienii care votau cu PCI.

În Franța, structurile catolice și suporterii lor politici se simțeau suficient de puternici pentru a solicita privilegii educaționale în cadrul unei *guerre scolaire* care amintea de conflictul dintre stat și Biserică de la sfârșitul anilor 1880. Obiectul controversei era subvenționarea școlilor catolice de către stat: o doleanță deloc nouă, dar aleasă cu grijă. Reacția anticlericală din secolul al XIX-lea (în țări ca Franța, Italia sau Germania) se epuizase sau fusese canalizată în conflicte ideologice noi, însă costul și calitatea educației rămâneau probleme care îi mobilizau cu succes chiar și pe cei cu o pietate foarte sporadică.

Dintre religiile tradiționale europene, numai catolicismul și-a îngroșat rândurile în anii 1940 și 1950. Pe de o parte pentru că Biserica Catolică era singura care susținea formațiuni politice specifice (complet dependente de ea în unele cazuri) în Germania, Olanda, Belgia, Italia, Franța și Austria; pe de altă parte, catolicismul era puternic, de secole, exact în acele regiuni europene care s-au schimbat cel mai puțin în acei ani. Mai presus de orice, Biserica Catolică le oferea enoriașilor un lucru foarte prețios: senzația de continuitate, calm și siguranță într-un univers care se schimbase violent în ultimul deceniu și avea să se transforme și mai spectaculos în anii următori. Biserica Catolică a câștigat în acești ani de tranziție tocmai pentru că era asociată cu vechile rânduieli și se împotrivea ferm modernității și schimbării.

Bisericile protestante din nord-vestul Europei nu se puteau lăuda cu o influență comparabilă. În Germania, un segment semnificativ al populației necatolice se afla sub regimul comunist și, în orice caz, autoritatea bisericilor evanghelice germane era atinsă de compromisul cu Hitler – cum au

recunoscut liderii protestanți printr-o declarație oficială în 1945, la Stuttgart. Dar problema principală, în Germania de Vest și nu numai, era că religia protestantă nu oferea o alternativă la lumea modernă, ci un mod de viață ce se armoniza cu aceasta.

În mod tradițional, autoritatea spirituală a pastorului protestant sau a vicarului anglican nu o concura pe cea a statului, ci i se subordona – motiv pentru care bisericile protestante din Europa Centrală nu au rezistat în acei ani presiunilor statului comunist. Dar când statul occidental a decis să-și asume un rol mai important, de călăuză materială și spirituală a cetățenilor, distincția dintre Biserică și stat ca arbitri ai moralei publice a pierdut din claritate. Sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950 reprezintă așadar o perioadă de tranziție, în care se mențineau convențiile deferenței sociale și ideile de rang și autoritate, însă comportamentul colectiv începea să fie ghidat mai puțin de Biserică sau apartenența de clasă și din ce în ce mai mult de statul modern.

Broșura educativă (*Programele de varietăți ale BBC. Ghidul scenariștilor și producătorilor*) redactată de BBC pentru uz intern în 1948 rezumă perfect caracterul epocii. Serviciul public de radio își asuma cât se poate de explicit conștiința unei responsabilități *morale*: „BBC poate avea o influență uriașă asupra ascultătorilor săi, de aceea are obligația să mențină cele mai înalte exigențe în materie de gust". Era interzis să glumești despre religie sau să numești gusturile muzicale demodate „î.Hr."(„înainte de [Bing] Crosby"). Trebuiau eliminate referințele la „toalete" și aluziile la „bărbați efeminați". Autorii trebuiau să evite glumele curente în ambianța destinsă a războiului sau să facă poante cu două înțelesuri despre lenjeria de damă, precum „se apropie iarna"… Aluziile sexuale de orice fel erau interzise: nici vorbă de „iepuri" sau „instincte animale"*********.

Mai mult, membrii parlamentului nu puteau apărea în programe radiofonice „nedemne sau nepotrivite" pentru personalități și nu erau tolerate glumele sau referințele ce puteau încuraja „greve sau dispute industriale, piața neagră, trântorii și pungașii". E clar, după formulele folosite („trântori" și „pungași" pentru figuri dubioase și delincvenți minori, „piața neagră" ca termen generic incluzând toți comercianții și cumpărătorii care fentau sistemul de rații și celelalte restricții), că Marea Britanie trăia încă în umbra războiului. În anii 1950, producătorul popularei emisiuni umoristice *The Goon Show*, Peter Eton, a fost mustrat de BBC pentru că îi permisese „maiorului Dennis Bloodnok" (interpretat de Peter Sellers) să primească Ordinul Imperiului Britanic pentru că „golise pubele în focul bătăliei" (și pentru că lăsase un actor „să imite vocea Reginei în timp ce gonea porumbeii din Trafalgar Square").

Astfel de îngrădiri, cu aerul lor de strictețe și reformism edwardian, erau, poate, specifice Angliei. Dar tonul lor nu era străin nicăieri în Europa. În școli și biserici, la radioul de stat, în marile cotidiene pline de aplomb și ironie, dar și în presa de scandal, în discursul și vestimentația personalităților, europenii rămâneau prizonieri vechilor reguli și obiceiuri. Am văzut deja câți dintre

politicienii epocii erau oameni din alte vremuri: Clement Attlee n-ar fi părut deloc deplasat într-o delegație victoriană la periferiile industriale și nu este de mirare că prim-ministrul sub care Marea Britanie a devenit un stat social modern își începuse cariera publică făcând fapte caritabile în cartierele londoneze sărace dinaintea Primului Război Mondial.

Această bătrână Europă care se mișca în ritmul de odinioară, transformată de război, dar încorsetată de rutina antebelică, avea însă o distracție principală indubitabil *modernă*. Era epoca de aur a cinematografului. În Marea Britanie, publicul de cinema a atins cote maxime curând după sfârșitul războiului, cu 1 700 de milioane de bilete vândute în 1946 în cele 5 000 de cinematografe ale țării. În acel an, o persoană din trei a mers în fiecare săptămână la cinema. Chiar în 1950, când audiența intrase deja în declin, englezii mergeau la cinema în medie de 28 de ori pe an, cu 40% mai mult decât în ultimul an dinaintea războiului.

Dacă în sălile britanice publicul a scăzut constant de-a lungul anilor 1950, în Europa continentală el continua să crească. În prima jumătate a deceniului al șaselea, 1 000 de noi cinematografe s-au deschis în Franța și tot atâtea în Germania de Vest; în Italia au apărut 3 000, ridicând cifra totală la 10 000 în 1956. Cu un an înainte s-a înregistrat recordul italian de audiență: 800 de milioane de bilete vândute (jumătate din cifra britanică, la o populație aproximativ egală). Publicul francez, la apogeu numeric spre sfârșitul anilor 1940, nu se compara cu cel britanic sau italian********. Și nici cel din Germania de Vest, deși în RFG recordul de audiență s-a înregistrat abia în 1959. Dar spectatorii erau într-adevăr foarte numeroși; chiar și în Spania, unde media de vizionare în rândul populației adulte era în 1947 printre cele mai ridicate din Europa.

Entuziasmul postbelic pentru filme, datorat în parte cererii nesatisfăcute din timpul războiului, se transformase în isterie în cazul filmelor americane – interzise de naziști, de Mussolini (după 1938) și de regimul Pétain în Franța sau pur și simplu indisponibile din cauza greutăților războiului. În 1946, 87% din biletele vândute în Italia erau pentru filme străine (mai ales americane); din cele 5 000 de filme care au rulat în Madrid între 1939 și sfârșitul anilor 1950, 4 200 erau străine (și aici, majoritatea americane). În 1947, industria cinematografică franceză a produs 40 de filme și a importat din Statele Unite 340. Producțiile americane nu erau doar numeroase, ci și populare: cele mai bine vândute filme în Berlinul postbelic au fost *The Gold Rush* (*Goana după aur*) al lui Chaplin și *The Maltese Falcon* (*Șoimul maltez*) (turnat în 1941, dar vizionat în Europa abia după sfârșitul războiului).

America nu domina însă cinematograful european postbelic numai dintr-un capriciu al gustului popular. Exista un context politic: filmele americane „pozitive" au inundat Italia exact în momentul crucial al alegerilor din 1948; Departamentul de Stat a încurajat studiourile Paramount să relanseze în acel an *Ninocika* (1939) pentru obține un maxim de voturi anticomuniste. Și invers: Washingtonul a cerut ca *The Grapes of Wrath* (*Fructele mâniei*) al lui John Ford

(realizat în 1940) să fie oprit de la distribuție în Franța fiindcă imaginea nefavorabilă a Americii de după Marea Criză risca să fie exploatată de Partidul Comunist Francez. În general, filmele americane accentuau farmecul Americii și, ca atare, constituiau atuuri semnificative în Războiul Rece cultural. Doar câțiva intelectuali puteau aluneca de la emoție estetică la afinitate politică sub impresia Odessei din *Bronenoseț Potemkin* (*Crucișătorul Potemkin*) de Serghei Eisenstein, în vreme ce Humphrey Bogart era seducător pentru toți ceilalți (inclusiv pentru intelectuali).

Cu toate acestea, succesul filmului american în Europa a fost motivat în primul rând de considerente economice. Dintotdeauna filmele produse în SUA au fost exportate cu succes în Europa. Dar după al Doilea Război Mondial, producătorii americani, strânși cu ușa între declinul audienței interne și costul tot mai ridicat al producției de film, au luat cu asalt piețele europene. În schimb, guvernele din Europa erau mai reticente ca oricând în fața valului de produse americane ce amenința piața internă: industria cinematografică locală, încă importantă în Marea Britanie și mai ales în Italia, trebuia protejată împotriva *dumping*-ului american, iar prețioșii dolari erau prea puțini pentru a fi aruncați pe importul de filme americane.

Încă din 1927, Parlamentul britanic instituise prin lege un sistem procentual: până în 1936, minimum 20% din filmele difuzate în Marea Britanie erau producții interne. După al Doilea Război Mondial, guvernul britanic spera să ridice cota la 30% pentru anul 1948. Francezii, italienii și spaniolii aveau obiective similare sau chiar mai ambițioase (industria germană a filmului nu era, desigur, în măsură să se apere). Dar un lobby hollywoodian insistent a menținut prin Departamentul de Stat presiunea asupra negociatorilor europeni, reușind să includă în fiecare acord comercial sau împrumut acordat de Statele Unite aliaților din Europa în primul deceniu postbelic o clauză favorabilă filmelor americane.

Astfel, prin acordul Blum-Byrnes din mai 1946, guvernul Franței a redus cu strângere de inimă cota protecționistă, de la 55% filme franceze pe an la numai 30% – iar efectul a fost înjumătățirea producției interne, în numai un an. Guvernul laburist britanic a eșuat, de asemenea, în încercarea de a stăvili afluxul de filme americane. Numai Franco a reușit să restricționeze importurile în Spania (în ciuda tentativei producătorilor americani de a „boicota“ piața spaniolă între 1955 și 1958), iar asta numai fiindcă nu era obligat să dea socoteală opiniei publice sau să anticipeze consecințele politice ale deciziilor sale. Dar chiar și în Spania, după cum am văzut, filmele americane depășeau cu mult ca număr producțiile autohtone.

Americanii știau foarte bine ce fac: când guvernele europene au început, după 1949, să taxeze biletele de cinema pentru a subvenționa industria națională, producătorii americani au trecut la investiții directe în producțiile străine, alegându-și pentru filmări locațiile europene unde existau cele mai avantajoase subvenții. Și astfel, cu timpul, guvernele europene s-au trezit că subvenționează indirect, prin intermediari locali, chiar industria de la

Hollywood. În 1952, 40% din veniturile cinematografiei americane erau realizate în străinătate, în principal în Europa. Șase ani mai târziu, cifra urcase la 50%.

Din cauza dominației americane, filmele *europene* din această perioadă nu constituie neapărat un barometru fidel pentru gusturile și sensibilitățile spectatorilor europeni. Imaginea unui britanic despre Anglia contemporană se forma probabil la intersecția dintre experiența lui directă și felul în care Anglia era reprezentată la Hollywood.

Mrs. Miniver (1942), o poveste tipic englezească despre tăria și rezistența națională, despre rezerva și perseverența caracteristice clasei de mijloc, narată pe fundalul dezastrului de la Dunkerque (însăși întruchiparea acestor virtuți), era un produs pur hollywoodian. Însă, pentru prima generație de spectatori englezi, filmul a rămas multă vreme expresia cea mai autentică a imaginii de sine și memoriei naționale.

Filmele americane fascinau nu numai prin luxul și strălucirea pe care le infuzau în lumea cenușie în care erau vizionate, ci și prin „calitatea" lor. Erau bine făcute, pe o peliculă inaccesibilă ca preț producătorilor europeni. Nu erau însă filme de „evaziune", precum fanteziile romantice sau comediile „țăcănite" din anii 1930. Cele mai populare filme americane din anii 1940 aparțineau unui gen botezat ulterior de admiratorii de pe continent *film noir*. Pretextul era o dramă socială sau o poveste polițistă, dar atmosfera – și textura cinematografică – erau mult mai sumbre decât în producțiile americane din deceniile precedente.

Filmele escapiste erau făcute acum de europeni: nemții făceau povești vaporoase de iubire în decorul de basm din Pădurea Neagră sau Alpii bavarezi, iar englezii, comedioare ca *Piccadilly Incident* (1946), *Spring in Park Lane* (1948) sau *Maytime in Mayfair* (1949), toate în regia lui Herbert Wilcox și plasate în West End (cartierul șic al Londrei, relativ neafectat de război), cu Anna Neagle, Michael Wilding sau Rex Harrison în roluri de debutanți sclipitori sau aristocrați capricioși. Echivalentele italiene și franceze, la fel de efemere, erau de obicei filme de epocă actualizate, în care afaceriștii și mecanicii îi înlocuiau ocazional pe nobili și țărani.

Cele mai bune filme europene din epocă – gustate și astăzi de spectatori – aveau inevitabil legătură cu războiul. Eliberarea a adus un scurt val de filme despre Rezistență – (*Peloton d'execution* (1945), *Le Jugement dernier* (1945), *La Bataille du Rail* (1946) în Franța; *Roma, città aperta* (*Roma, oraș deschis*, 1945), *Paisan* (Paisa, 1946), *Un giorno della vita* (1946) în Italia; în toate, un abis moral îi separă pe rezistenții eroici de lașii colaboratori și brutalii nemți. Le-au urmat o serie de filme amplasate (la propriu și la figurat) pe dărâmăturile Berlinului: *Germania anno zero* (*Germania în anul zero*, 1947) de Roberto Rossellini, *A Foreign Affair* (*Scandalul internațional*, 1948), o producție americană în regia lui Billy Wilder, emigrat din Austria, și *Die Mörder sind unter uns* (1946) de Wolfgang Staudte, remarcabil la vremea sa fiindcă era singurul film german ce aborda implicațiile morale ale atrocităților naziste

(fără a pronunța însă cuvântul „evreu“).

Trei dintre aceste filme, *Roma, città aperta*, *Paisa* și *Germania anno zero,* îi aparțin lui Roberto Rossellini. Filmele neorealiste realizate între 1945 și 1952 i-au propulsat, pe el și pe Vittorio de Sica – autorul celebrelor *Sciuscià* (1946), *Ladri di biciclette* (*Hoții de biciclete*, 1948) și *Umberto D.* (1952) –, în prim-planul cinematografiei mondiale. Ca și cele câteva comedii englezești filmate în aceeași perioadă în studiourile Ealing (mai ales *Passport to Pimlico*, 1949), filmele neorealiste au găsit în orașele devastate de război un decor și, în oarecare măsură, un subiect pentru cinematograful postbelic. Dar filmele englezești, chiar și cele mai bune, nu au atins niciodată umanismul tragic al capodoperelor italiene.

„Adevărurile“ simple din aceste filme reflectau nu atât lumea europeană așa cum era, cât lumea europeană văzută prin prisma miturilor și amintirilor despre război.

Muncitorii, satele neatinse de bombardamente, copiii mici (în special băieții) reprezintă ce a mai rămas bun, nepătat și real, chiar în mijlocul distrugerii și sărăciei din orașe, spre deosebire de pseudovalorile emanând din statut social, avere, lăcomie, colaborare, *luxe et volupté*. De cele mai multe ori, americanii sunt absenți (în afară de soldații cărora li se lustruiesc pantofii în eponimul *Sciuscà* sau posterele cu Rita Hayworth în *Ladri di biciclette*, contrastând cu amărâtul care lipește afișe); este o Europă a europenilor ce trăiesc în cartiere mărginașe, construite doar pe jumătate și pe jumătate distruse, filmată aproape ca un documentar (și inspirată în mare măsură de experiența documentariștilor care acompaniau armatele în timpul războiului). Odată cu universul Europei postbelice, aceste filme au dispărut după 1952, deși neorealismul a mai zvâcnit un timp în Spania: Luis Garcia Berlanga a realizat *Bienvenido Mister Marshall* în 1953, iar trei ani mai târziu Juan Antonio Bardem regiza *Muerte de un ciclista*.

Ca și alte distracții ale momentului, mersul la cinema era o plăcere colectivă. În micile orașe italiene, filmul săptămânal era văzut și comentat de toată lumea: un divertisment public, dezbătut public. În Anglia, la matineele de sâmbătă pentru copii, pe ecran defilau cântece, iar spectatorii erau îndemnați să cânte în cor, ghidați de o mingiuță albă care sărea din cuvânt în cuvânt. Evocând anii copilăriei, petrecuți după război în sudul Londrei, un scriitor își amintește un astfel de cântecel de prin 1946:

> Venim aici la matineu
> Zâmbind la mici și mari,
> Venim aici la matineu
> Și știm: nu-i în zadar.
> Mici spectatori la Odeon, noi vrem a deveni
> Buni cetățeni când vom fi mari
> Și-ai libertății fii.

Tonul didactic nu era reprezentativ – cel puțin nu în această formă

evidentă – și va dispărea în doar câțiva ani. Dar cântecelul, cu aerul său naiv și demodat, surprinde întocmai atmosfera acelor timpuri. Amuzamente populare precum columbofilia, cursele de ogari sau întrecerile pe autostradă au atins în acea perioadă o culme a popularității, intrând apoi într-un declin constant, accelerat spre sfârșitul anilor 1950. Aceste divertismente își aveau originea în perioada victoriană târzie, după cum atestau și accesoriile spectatorilor: basca francezului și șapca englezească, venite la modă în anii 1890, erau încă ținuta tipică în 1950. Băieții se îmbrăcau precum bunicii lor altădată, cu excepția omniprezenților pantaloni scurți.

Dansul era și el la modă datorită soldaților americani: ei au adus în Europa genuri precum swing și be-bop, preponderente în sălile de dans și cluburile de noapte și intens difuzate la radio (puțini își puteau permite un patefon înainte de anii 1950, iar tonomatul nu înlocuise încă orchestra). Prăpastia dintre generații ce avea să caracterizeze deceniul următor nu se făcea simțită deocamdată. „NewLook" lansat de Christian Dior în februarie 1947 (menit să contrasteze cu criza de textile din timpul războiului, noul stil, de un lux ostentativ, abunda în fuste ample, umeri falși, mâneci bufante și o avalanșă de funde și falduri) a fost adoptat, după posibilități, de femei de toate vârstele: aspectul exterior era încă determinat de clasă și venit, mai degrabă decât de etate.

Desigur, tensiunile dintre generații nu lipseau. În timpul războiului, tinerii parizieni și londonezi arborau, spre oroarea celor mai în vârstă, costume *zazou* de inspirație americană (pantaloni bufanți și haină până la genunchi, cu umeri supradimensionați), iar entuziasmul boemilor și intelectualilor, la sfârșitul anilor 1940, pentru scurta din nolton (cândva haina tradițională a pescarilor belgieni) prevestea tendința tineretului de a adopta un stil vestimentar din ce în ce mai relaxat. În clubul de noapte ultra-șic *Le Tabou*, inaugurat la Paris în aprilie 1947, licențele vestimentare erau însăși esența mondenității, iar *Rendez-vous de juillet*, un film francez din 1949, insistă asupra lipsei de maniere a tinerei generații: la masă, capul de familie al unei gospodării burgheze tradiționale e șocat de comportamentul mezinului, care se încăpățânează să prânzească fără cravată.

Simplă revoltă adolescentină, nimic nou. Tineri sau bătrâni, oamenii din Europa postbelică erau în primul rând preocupați să-și procure minimul necesar. La începutul anilor 1950, o familie italiană din patru trăia în sărăcie – și nici celelalte nu o duceau mai bine. Mai puțin de jumătate din locuințe aveau toaleta în interior și numai una din opt se putea lăuda cu o cadă. În regiunile cele mai defavorizate din extremitatea sud-estică a Italiei, sărăcia era endemică: în satul Cuto din Marchesato di Crotone, cei 9 000 de locuitori se aprovizionau cu apă de la o singură fântână publică.

Mezzogiorno era un caz extrem. Dar în Germania de Vest a anului 1950, 17 milioane de locuitori (din totalul de 47) erau clasați drept „nevoiași", în principal pentru că nu aveau locuință. Chiar și în Londra, o familie aflată pe lista pentru casă sau apartament avea de așteptat în medie șapte ani; între timp,

erau plasați în „prefabricate“, containere de metal amplasate pe terenul viran de la marginea orașelor pentru a-i adăposti pe cei fără acoperiș până la construcția necesarului de locuințe. În sondajele de după război, pe primul loc în rândul grijilor e „locuința“; în filmul lui Vittorio de Sica *Miracolo a Milano* (*Miracol la Milano*, 1951), o mulțime fără adăpost cântă „Vrem un acoperiș deaspura capului, vrem să credem, noi și copiii, în ziua de mâine“.

Modelele de consum în Europa postbelică reflectau penuria prelungită de pe continent și impactul durabil al Marii Crize și al războiului. Raționalizarea a ținut cel mai mult în Marea Britanie: pâinea s-a distribuit pe cartelă din iulie 1946 până în iulie 1948, cupoanele de textile au fost folosite până în 1949, aprovizionarea cu haine și mobilier minimal din timpul războiului s-a menținut până în 1952, iar carnea și alte alimente au fost raționalizate până în 1954 (cu o scurtă întrerupere în iunie 1953, la încoronarea reginei Elisabeta a II-a, când toată lumea a primit cadou o livră de zahăr și patru uncii de margarină)********. Chiar și în Franța, unde rațiile (și odată cu ele piața neagră) au dispărut mai repede, obsesia foametei nu s-a risipit până prin 1949.

Totul era fie greu de găsit, fie de dimensiuni reduse (mult-râvnitele locuințe familiale construite în Marea Britanie de guvernul laburist aveau suprafața standard de 56 de metri pătrați pentru un apartament cu patru camere). Foarte puțini europeni aveau mașină sau frigider: muncitoarele din Anglia, unde nivelul de trai era mai ridicat decât în majoritatea țărilor de pe continent, mergeau la piață de două ori pe zi, pe jos sau cu mijloacele de transport în comun, la fel ca mamele și bunicile lor, pe vremuri. Marfa din țări străine era exotică și costisitoare. Senzația generală de restricție era accentuată de controlul călătoriilor în străinătate (pentru a reține în țară prețioasa valută străină) și de legislația care împiedica circulația muncitorilor străini și a altor imigranți (în Franța, republica postbelică a menținut în vigoare legislația din anii 1930 și din timpul ocupației, menită să blocheze forța de muncă străină și alți indivizi nedoriți, exceptând doar anumiți lucrători calificați, după necesitățile din economie).

În multe privințe, Europa de la sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950 era mai închisă, mai puțin mobilă și mai izolată decât în 1913. Era cu siguranță mai devastată, și nu doar în Berlin, unde până în 1950 au fost înlăturate doar un sfert din dărâmăturile rămase în urma bombardamentelor. Robert Hewison, specialist englez în istorie socială, îi descria pe britanicii din acei ani ca „un popor obosit care lucrează cu echipamente obosite“. Dacă în Statele Unite, la sfârșitul anilor 1940, echipamentul industrial avea în medie mai puțin de cinci ani, în Franța de după război mașinile erau vechi de douăzeci de ani. Un fermier francez obișnuit producea mâncare pentru cinci concetățeni; fermierul american producea deja de trei ori mai mult. Patruzeci de ani de război și criză economică apăsau asupra Europei.

„Epoca postbelică“ a durat, așadar, multă vreme; mult mai mult decât susțin unii istorici când înfățișează dificila perioadă de după război în lumina avantajoasă a deceniilor de prosperitate care au urmat. Puțini europeni de

atunci, informați sau nu, anticipau amploarea transformărilor ce aveau să urmeze. Experiența ultimilor cincizeci de ani le indusese multora un scepticism amar. Înainte de Primul Război Mondial, Europa era un continent optimist: politicienii și jurnaliștii priveau cu încredere spre viitor. Treizeci de ani și două războaie mondiale mai târziu, oamenii fixau cu anxietate un trecut teribil. Mulți observatori anticipau o nouă criză postbelică, alt val de extremism, un al treilea război mondial.

Dar uriașa nefericire colectivă pe care europenii și-au provocat-o singuri în prima jumătate a secolului a avut un efect profund depolitizant: departe de a căuta din nou soluții extreme, ca în anii ce au urmat Primului Război Mondial, europenii din această perioadă sumbră s-au îndepărtat de politică. Pe moment nu au fost sesizate decât vag consecințele acestui fenomen: neputința partidelor comuniste sau fasciste de a profita de greutățile traiului zilnic, faptul că economia, și nu politica, a devenit noul scop și limbaj al acțiunii colective, iar consumul și divertismentul au luat locul participării în viața publică.

Și se mai întâmpla ceva. După cum remarca în mai 1946 ziarista Janet Flanner de la *The New Yorker*, produsele cele mai solicitate în Franța postbelică erau, după lenjeria intimă, cărucioarele. Cum nu se mai întâmplase de mult, europenii începeau din nou să aibă copii. În 1949, rata natalității era în Marea Britanie cu 11% mai mare decât în 1937; în Franța a crescut cu procentul-record de 33%. Această explozie de fertilitate, pe un continent unde din 1913 indicatorul demografic prevalent era mortalitatea prematură, avea o importanță epocală. Nebănuită de contemporani, o nouă Europă se năștea.

Partea a II-a

Prosperitatea și neajunsurile ei: 1953–1971

Capitolul 8
Politica de stabilitate

Cei mai mulți vor fi înțeles, chiar înainte ca al Doilea Război Mondial să nu lase urmă de îndoială, că a trecut de mult vremea când țările europene se ciondăneau între ele pentru dominația mondială. Europa nu mai are ce spera în direcția asta și orice european care tânjește încă după puterea mondială e sortit deznădejdii sau ridicolului, ca Napoleonii fără număr din spitalul de nebuni.

Max Frisch (iulie 1948)

Fiindcă trupele noastre erau acolo, europenii nu și-au mai făcut treaba. N-au făcut sacrificii nici măcar pentru siguranța propriilor soldați.

Dwight Eisenhower

Motivul principal pentru care francezii nu trebuie să aibă capacitate nucleară e efectul pe care l-ar avea asupra nemților: i-ar încuraja să dorească același lucru.

John F. Kennedy

Tratatele, vedeți dumneavoastră, sunt ca fetele și trandafirii: durează cât durează.

Charles de Gaulle

Numai instituțiile politice pot forma caracterul unei națiuni.

Madame de Staël

În faimosul său studiu despre creșterea stabilității politice în Anglia de la începutul secolului al XVIII-lea, istoricul J.H. Plumb notează: „Burke și istoricii secolului al XIX-lea au împământenit credința populară că stabilitatea politică se consolidează lent, ca un recif de corali: fruct al timpului, împrejurărilor, înțelepciunii, acumulat încet de-a lungul secolelor… Nimic nu este, după părerea mea, mai departe de adevăr. (…) Stabilitatea politică, atunci când există, apare într-o societate peste noapte, la fel de subit cum se transformă apa în gheață“********.

Ceva asemănător s-a întâmplat pe neașteptate în Europa, la începutul anilor 1950. Din 1945 până la începutul lui 1953, europenii au trăit, cum am văzut, în umbra celui de-al Doilea Război Mondial, anticipând nervos un al treilea. Eșecul aranjamentului din 1919 era încă viu în mintea politicienilor și a

electoratului. Comunismul impus în Europa de Est era un memento strident al instabilității revoluționare de după Primul Război Mondial. Lovitura de stat de la Praga, tensiunile din Berlin și războiul din Coreea aduceau îngrijorător cu crizele internaționale în serie din anii 1930. În iulie 1951, Aliații vestici declaraseră că „starea de război" cu Germania a luat sfârșit, dar pe fondul unui Război Rece care se agrava rapid, șansele de a încheia un tratat de pace erau din ce în ce mai mici. Nimeni nu putea garanta că fascismul nu va prinde din nou rădăcini în solul fertil al problemei germane sau oriunde altundeva.

Hățișul tot mai des de alianțe, agenții și acorduri internaționale nu părea să garanteze armonia internațională. Astăzi este limpede că, puse la un loc, Consiliul Europei, Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, Uniunea Europeană a Plăților și mai ales Pactul Nord-Atlantic reprezentau nucleul unui sistem nou și stabil de relații interstatale. Documente precum *Convenția pentru Protecția Drepturilor Omului* (semnată de Consiliul Europei în 1950) aveau să capete în deceniile următoare o semnificație durabilă. Dar, la vremea lor, asemenea documente și agențiile care le promulgau semănau teribil cu pacturile și ligile din anii 1920: pline de bune intenții, dar sortite eșecului. E de înțeles că scepticii momentului nu le-au dat prea multă importanță.

Cu toate acestea, după moartea lui Stalin și sfârșitul Războiului din Coreea, Europa Occidentală a pășit pe nesimțite într-o eră remarcabilă de stabilitate politică. Pentru prima oară în patruzeci de ani, statele din jumătatea vestică a continentului nu erau nici în război și nici imediat amenințate, cel puțin în cercul lor. Conflictele politice interne se domoliseră. Partidele comuniste de pretutindeni, cu excepția Italiei, erau marginalizate treptat, iar spectrul unui reviriment fascist nu mai era invocat decât în campaniile politice ale comuniștilor.

Liniștea nesperată a occidentalilor era legată de incertitudinea Războiului Rece. Internaționalizarea confruntărilor politice și implicarea ulterioară a Statelor Unite au atenuat virulența conflictelor domestice. Probleme politice care într-o altă eră ar fi generat cu siguranță violență și război – problema nerezolvată a Germaniei, conflictele teritoriale dintre Italia și Iugoslavia, viitorul Austriei ocupate – au fost stabilizate și abordate la timpul cuvenit, în contextul unor confruntări și negocieri între marile puteri în care europenii nu aveau oricum prea mare greutate.

Problema germană a rămas nesoluționată. Chiar după ce panica din 1950 s-a potolit, iar liderii din Vest au realizat că Stalin nu intenționa să „repete Coreea" în Europa Centrală, cele două tabere tot nu s-au apropiat de un acord. Poziția oficială a Vestului era că cele două Germanii apărute în 1949 trebuiau reintegrate într-un stat democratic unic. Dar, câtă vreme germanii nu puteau alege liber regimul politic în care să trăiască, o asemenea reunificare era imposibilă. Între timp, Republica Federală Germană îi reprezenta pe toți cetățenii germani. Dincolo de versiunea oficială, nici americanilor și nici europenilor nu le displăcea o Germanie divizată pe termen nedefinit. Cum îi spunea John Foster Dulles președintelui Eisenhower în februarie 1959, existau

„multe argumente pentru actualul statu-quo", dar ele nu puteau fi „susținute public".

Ca o ironie a sorții, URSS avea o atitudine similară. Stalin a susținut până la moarte poziția oficială sovietică: Moscova dorea o Germanie unită și ar fi acceptat-o chiar neutră, însă neînarmată. Într-o serie de *Note* din primăvara anului 1952, Stalin propunea ca puterile ocupante să elaboreze un tratat de pace prin care să proclame un stat german unic, neutru și demilitarizat, în care să nu mai existe forțe de ocupație, ci un guvern ales exclusiv de germani prin vot liber. În opinia unor istorici, Washingtonul e vinovat că nu a acceptat propunerile lui Stalin, „ratând ocazia" de a pune capăt Războiului Rece sau măcar de a calma spiritele în cea mai periculoasă zonă de conflict.

E adevărat că liderii occidentali nu au luat în serios *Notele* lui Stalin și i-au declinat oferta. S-a dovedit însă că aveau perfectă dreptate. Nici măcar conducerea sovietică nu acorda o importanță deosebită propriilor propuneri și nu se aștepta realmente ca americanii, britanicii și francezii să-și retragă trupele, lăsând Germania neutră și dezarmată să plutească în derivă în inima continentului. Stalin și succesorii săi erau chiar mulțumiți de prezența militară permanentă a Statelor Unite pe teritoriul german: pentru liderii sovietici din acea generație, prezența soldaților americani în Germania de Vest era cea mai bună pavăză împotriva revanșismului german. Ei nu ar fi riscat această situație confortabilă decât în schimbul unei Germanii demilitarizate sub control sovietic (caz în care Moscova i-ar fi abandonat fără să clipească pe clienții est-germani cu Republica lor Democrată cu tot).

Dacă era ceva ce rușii *nu* voiau, era o Germanie de Vest remilitarizată. Scopul demersurilor sovietice nu era să ajungă la un acord cu puterile occidentale în privința reunificării, ci să prevină iminenta reînarmare a Germaniei. Din cauza războiului din Coreea, americanii vorbeau deja despre această posibilitate, la numai cinci ani după înfrângerea lui Hitler. Administrația Truman solicitase suplimentarea ajutorului militar internațional, dar pentru a aproba acest lucru Congresul dorea să vadă că și aliații Americii – inclusiv Germania – își aduc contribuția la apărarea propriului continent.

Când secretarul de stat american Dean Acheson a inițiat în septembrie 1950 discuțiile cu Franța și Marea Britanie pe tema reînarmării Germaniei, francezii s-au opus vehement. Cele mai negre bănuieli despre NATO păreau să li se confirme: Pactul nu era un ferm angajament american de a apăra flancul estic al Franței, ci o stratagemă pentru remilitarizarea Germaniei. Chiar și nemții erau reticenți, deși din alte motive. Konrad Adenauer a înțeles perfect oportunitatea creată de noile circumstanțe: în loc să profite de ocazia reînarmării, RFG s-a abținut. În schimbul contribuției germane la apărarea Occidentului, Bonnul a cerut recunoașterea internațională deplină a RFG și amnistierea criminalilor de război germani aflați în custodia Aliaților.

Presimțind că o astfel de înțelegere ar putea fi pecetluită fără știrea lor, francezii s-au grăbit să descurajeze ideea unei contribuții militare germane la

NATO cu o contrapropunere. În octombrie 1950, prim-ministrul francez René Pleven a sugerat înființarea unei Comunități Europene de Apărare, după modelul Planului Schuman. Pe lângă o Adunare Parlamentară, un Consiliu de Miniștri și o Curte de Justiție, această comunitate urma să dețină și o Forță Europeană de Apărare (FEA). Nici americanii, nici britanicii nu erau foarte încântați, dar au decis să accepte această soluție de compromis în problema apărării continentale.

Tratatul de înființare a Comunității Europene de Apărare (CEA) a fost așadar semnat la 27 mai 1952, împreună cu documentele auxiliare care prevedeau ca, de îndată ce toate țările semnatare vor fi ratificat tratatul, Statele Unite și Marea Britanie să coopereze cu FEA, iar ocupația militară a Germaniei să ia sfârșit. *Acesta* era acordul pe care URSS a încercat în van să-l împiedice oferind un tratat de pace ce includea demilitarizarea Germaniei. Bundestagul vest-german a ratificat Tratatul CEA în martie 1953; i-au urmat țările Beneluxului********. Nu mai trebuia decât ca Adunarea Națională franceză să ratifice Tratatul pentru ca Europa de Vest să aibă un fel de armată europeană ce combina și integra contingente naționale, inclusiv unul german. Însă francezii tot nu erau mulțumiți. După cum observa cu perspicacitate Janet Flanner în noiembrie 1953, „pentru francezi, problema CEA este Germania – nu Rusia, cum e pentru SUA". Ezitările Franței îi frustrau pe americani: la întâlnirea Consiliului NATO din decembrie 1953, noul secretar de stat al lui Eisenhower, John Foster Dulles, amenința cu o „reconsiderare usturătoare" a politicii americane în cazul unui eșec al CEA. Dar, deși Planul Pleven venea din partea unui prim-ministru francez, reacția publică a demonstrat că francezii nu tolerau sub nici o formă reînarmarea Germaniei. Mai mult, propunerile de remilitarizare și ideea unei armate europene picau cât se poate de prost: armata franceză era în acel moment învinsă și umilită în Vietnam, iar noul prim-ministru francez, Pierre Mendès-France, a socotit (pe bună dreptate) că fragilul guvern de alianță ar fi fost periclitat de propunerea nepopulară ca inamicul național să fie reînarmat.

În consecință, când Tratatul CEA a ajuns în final la Adunarea Națională pentru ratificare, Mendès-France a refuzat să-și asume responsabilitatea, iar la 30 august 1954 documentul a fost respins cu 264 de voturi pentru și 319 împotrivă. Proiectul unei Comunități Europene de Apărare (și, odată cu el, ideea unei Germanii reînarmate în cadrul unei armate europene) era mort. Într-o discuție privată cu ministrul de Externe belgian Paul-Henri Spaak și prim-ministrul luxemburghez Joseph Bech, un Adenauer frustrat afirma că „evreitatea" lui Mendès-France îl face să compenseze aliniindu-se la sentimentele naționaliste franceze. O explicație mai plauzibilă pentru eșecul CEA a fost oferită de însuși Mendès-France: „Prea multă integrare și prea puțină Anglie".

Europenii și aliații lor americani se găseau așadar din nou la linia de start. Dar circumstanțele erau complet schimbate. Războiul din Coreea se terminase, Stalin era mort, NATO se impusese pe scena internațională. Francezii reușiseră

să evite o vreme problema apărării europene, dar nu definitiv. La câteva săptămâni de la votul negativ dat CEA, puterile aliate din Occident – Statele Unite, Marea Britanie și Franța – s-au întâlnit de două ori în cadrul unor conferințe convocate în grabă la Londra și Paris. La inițiativa ministrului de Externe britanic Anthony Eden s-a adoptat rapid un set de propuneri******** – așa-zisele Acorduri de la Londra – care, definitivate apoi în Tratatele de la Paris, vor forma baza politicii europene de apărare în următoarea jumătate de secol. Ca remediu la „prea puțina Anglie", Eden a propus ca forțe britanice (patru divizii) să fie permanent prezente în Europa continentală (lucru care nu se mai întâmplase din Evul Mediu). Tratatul de la Bruxelles din 1948 urma să fie extins într-o Uniune a Europei Occidentale, căreia să i se alăture Germania și Italia (deși Tratatul din 1948, cum am văzut, fusese creat anume pentru protecția reciprocă a țărilor semnatare *împotriva* Germaniei). În schimb, francezii îngăduiau RFG o armată de cel mult jumătate de milion de oameni, iar Germania adera la NATO ca stat suveran********.

Când aceste tratate ratificate intrau în vigoare, ocupația Germaniei avea să ia practic sfârșit, iar Aliații vestici să semneze pacea cu inamicii. Trupele aliate urmau să rămână în Republica Federală pentru a împiedica o recidivă germană, dar numai în cadrul unei prezențe europene și conform unui acord reciproc. Francezii nu aprobau unanim aceste planuri, dar cum refuzaseră tocmai alternativa pe care tot ei o propuseseră, nu mai puteau protesta, deși Germania de Vest a obținut termeni mai avantajoși prin tratatele din 1954 decât conform Planului Pleven. Franța era din nou propriul său dușman în disputele internaționale privind Germania. Evident, Tratatele de la Paris s-au bucurat în Franța doar de o susținere moderată. Ele au fost ratificate de Adunarea Națională la 30 decembrie 1954, cu o majoritate de numai 27 de voturi: 287 pentru, 260 împotrivă.

Dacă francezii ezitau, rușii erau de-a dreptul indignați. Pe 15 mai 1955, la zece zile după intrarea oficială a Germaniei de Vest în NATO și desființarea Înaltei Comisii Aliate din RFG, Uniunea Sovietică anunța formarea Pactului de la Varșovia. Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria, Albania și Uniunea Sovietică formau o alianță pentru „prietenie, cooperare și ajutor reciproc", sub control unic. Moscova abrogase aliațele încheiate în timpul războiului cu Franța și Marea Britanie și, acceptând inevitabilul, proclamase suveranitatea deplină a Republicii Democrate Germane, incluzând-o în Pactul de la Varșovia. Problema germană nu era tocmai soluționată, dar cum ambele părți erau acum perfect integrate în respectivele alianțe internaționale, ea putea fi uitată pentru o vreme; curând i-a luat locul o altă dilemă, cea a fostei capitale divizate, Berlin.

Acum, când viitorul imediat al Germaniei fusese rezolvat, ambele părți au început să se ocupe de conflicte și tensiuni secundare. Noua generație de la Kremlin, în special Nikita Hrușciov, și-a luat în serios misiunea de a promova „coexistența pașnică" în Europa; ea împărtășea dorința americanilor de a minimiza riscul unor confruntări viitoare. A doua zi după semnarea Pactului

de la Varșovia, cele patru puteri ocupante au semnat un tratat privitor la Austria. Aceasta urma să fie independentă și neutră față de NATO și față de Pactul de la Varșovia, liberă să își aleagă calea********. Cele patru armate de ocupație urmau să se retragă, deși URSS, care storsese deja 100 de milioane de dolari din zona sa de ocupație în estul Austriei, a obținut un ultim profit obligând Austria să „răscumpere" interesele economice sovietice din sectorul estic al țării pe alte 150 de milioane.

Între timp, Iugoslavia și Italia au hotărât să soluționeze conflictul legat de Trieste. Printr-un acord intermediat de britanici și americani în octombrie 1954, orașul Trieste rămânea italian, în timp ce împrejurimile sale, cu o populație majoritar slovenă, reveneau Iugoslaviei. Acordurile de la Trieste, ca atâtea alte lucruri în acei ani, au fost facilitate de convingerea că erau „provizorii": în cuvintele lui Alberto Tarchiani, ambasadorul italian în America, acordul privitor la Trieste „avea un caracter aparent provizoriu, dar în realitate era final".

Acordurile cu privire la Austria, Iugoslavia și Italia au fost încheiate în noua dispoziție de „detentă" din Europa, ilustrată de Summitul de la Geneva din iulie 1955 (primul după Potsdam) și de admiterea a 16 noi state membre în Națiunile Unite după zece ani de răceală între Est și Vest. Dincolo de atmosfera prietenoasă în care s-au derulat dialogurile dintre Eisenhower, Hrușciov și Eden, cea mai importantă problemă rezolvată la Geneva a fost soarta a 10 000 de prizonieri de război germani, aflați încă în URSS. Liderii sovietici au consimțit la repatrierea acestora în schimbul vizitei lui Adenauer la Moscova în septembrie 1955 și a stabilirii de relații diplomatice: 9 626 de prizonieri au fost eliberați chiar în acel an, iar restul până la sfârșitul lunii ianuarie 1956. Între timp, vecinii mai mici din vestul Germaniei au ajuns și ei la un acord cu Bonn. Disputele minore legate de frontiere și compensațiile pentru crimele de război ale germanilor au fost soluționate de danezi în 1955, de belgieni un an mai târziu (Marele Ducat de Luxemburg, însă, a ajuns la un acord cu nemții abia în 1959, iar Olanda abia în 1960). Se încheia astfel, fără o proclamație oficială, o eră de crime și pedepse: războiul european și urmările sale.

Aceste evoluții liniștitoare aveau loc pe fondul unei curse internaționale a înarmării. Acest fenomen – faptul că pacea europeană se contura în timp ce cele două mari puteri ale momentului se înarmau până-n dinți, pregătindu-se pentru un eventual război nuclear – e mai puțin paradoxal decât pare la prima vedere. Fiindcă strategii sovietici și americani se concentrau asupra armelor nucleare și a rachetelor intercontinentale, statele europene, care nu puteau rivaliza în resurse cu cele două superputeri, nu mai simțeau nevoia să concureze pe acest plan – în ciuda faptului că Europa Centrală rămânea terenul cel mai probabil al ipoteticei confruntări. Din acest motiv, în acești ani Războiul Rece a fost trăit altfel în vestul Europei decât în SUA (și chiar decât în URSS).

Arsenalul nuclear al Statelor Unite crescuse rapid în anii 1950. De la 9 în

1946, 50 în 1948 și 170 la începutul deceniului, numărul armelor nucleare de care dispunea armata americană a ajuns la 841 în 1952, apoi la 2 000 în perioada intrării Germaniei în NATO (pentru a ajunge la 28 000 șapte ani mai târziu, în pragul crizei cubaneze). Pentru a lansa aceste bombe, aviația militară americană dispunea de o flotă de bombardiere B-29 care s-a extins de la 50 de avioane la începutul blocadei Berlinului la peste 1 000 cinci ani mai târziu. Primele bombardiere intercontinentale B-52 au intrat în funcțiune în iunie 1955. Cum URSS era, ca efective și arme convenționale, net superioară pe teren european, era firesc ca armele nucleare să devină prioritatea strategică a Washingtonului, mai ales după ce președintele Truman a ordonat în secret, la 10 martie 1950, dezvoltarea accelerată a unei bombe cu hidrogen.

Truman a luat această decizie după ce URSS a testat cu succes propria bombă atomică în august 1949. Capacitatea nucleară a sovieticilor se apropia de cea a americanilor: primul test termonuclear reușit al Statelor Unite a avut loc la 1 noiembrie 1952 pe atolul Elugelab din Pacific; testul sovietic echivalent, la Semipalatinsk, a fost anunțat după numai zece luni, la 12 august 1953. O lună mai târziu soseau în Germania de Vest primele arme nucleare americane; în ianuarie 1954, Dulles anunța noua strategie a lui Eisenhower. NATO urma să fie nuclearizat: amenințarea cu folosirea armelor atomice pe teritoriul european urma să facă parte din strategia defensivă a Alianței. Pentru ca această amenințare să fie credibilă în ochii Uniunii Sovietice, distincția dintre armele convenționale și cele nucleare urma să fie abolită. Cum explica Dulles la întâlnirea Consiliului NATO din aprilie 1954, „capacitatea atomică este, în ochii Statelor Unite, esențială pentru apărarea zonei NATO în fața prezentei amenințări. Pe scurt, trebuie să privim aceste arme ca fiind într-adevăr convenționale".

Coincidența dintre nuclearizarea NATO și stabilizarea continentului nu era întâmplătoare. Războiul convențional în centrul și vestul Europei își pierdea din interesul strategic și pentru sovietici. Moscova acumula arme nucleare, ajungând de la 5 în 1950 la 1 700 până la sfârșitul deceniului. Dar sovieticii puneau accentul pe dezvoltarea capacității de lansare a armelor nucleare nu numai în Europa, ci și peste ocean, ca răspuns la planurile americane de a amplasa arme nucleare în RFG, la doar câteva sute de kilometri de Rusia.

Celebrul *missile gap* (avantajul rachetei) despre care vorbea John F. Kennedy în timpul campaniei din 1960 pentru președinția Statelor Unite era un mit, o reușită a propagandei sovietice; la fel și popularele relatări contemporane despre superioritatea tehnică și educațională a Uniunii Sovietice. Cu 20 de ani înainte de observația cancelarului german Helmut Schmidt, Hrușciov și colegii săi știau deja că imperiul peste care domneau era practic o „Burkina Faso cu rachete". Dar URSS se străduia efectiv să-și dezvolte capacitățile balistice. Sovieticii au testat cu succes o rachetă balistică intercontinentală în august 1957, cu cinci luni înaintea americanilor. Lansarea

satelitului *Sputnik* la 4 octombrie 1957 i-a demonstrat apoi potențialul (spre oroarea americanilor********).

Armele balistice – rachete intercontinentale capabile să lanseze focoase nucleare de pe teritoriul sovietic spre ținte americane – îl interesau în mod desoebit pe Nikita Hrușciov. Erau mai ieftine decât armele convenționale și îi permiteau să mențină relații bune cu industria grea și de apărare, deturnând în același timp resurse spre producția de bunuri de consum. În plus, după cum vor constata ambele părți, aveau efectul curios de a diminua riscul unui război major. Din cauza armelor nucleare, Moscova și Washingtonul erau mai agresive în aparență – era important să pară pregătite și capabile să le folosească –, dar mult mai temperate în realitate.

Pentru americani, ele mai prezentau un avantaj. Statele Unite încercau încă să iasă din încurcăturile europene în care intraseră, în ciuda celor mai bune intenții ale liderilor. Nuclearizarea Europei era o posibilă soluție. N-ar mai fi fost nevoie de o uriașă prezență militară americană staționată pe termen nelimitat în inima Europei – oamenii politici și strategii militari deopotrivă așteptau cu nerăbdare clipa în care Europa va putea să se apere singură, sprijinită doar de promisiunea americană a unei revanșe nucleare masive în cazul unui atac sovietic. După cum reamintea Eisenhower în 1953, prezența Statelor Unite în Europa fusese dintotdeauna doar „o soluție temporară pentru a le reda încrederea și siguranța prietenilor noștri de dincolo de Atlantic".

Dorința americanilor de a părăsi Europa nu s-a realizat niciodată, din diverse motive. Spre sfârșitul anilor 1950, Statele Unite promovau ideea unei forțe nucleare europene sub comandă colectivă. Nici englezilor, nici francezilor nu le surâdea ideea. Nu pentru că guvernele lor erau împotriva înarmării nucleare. Britanicii au detonat prima lor bombă cu plutoniu în august 1952, în deșertul australian; paisprezece luni mai târziu, prima bombă atomică britanică intra în dotarea Royal Air Force. Din motive militare și economice, guvernele britanice din acea perioadă abia așteptau să treacă de la o strategie de apărare continentală la una de descurajare nucleară: insistențele lor l-au convins pe Eisenhower să adopte noua strategie, iar englezii nu s-au opus staționării de bombardiere nucleare americane pe teritoriul britanic********.

Și francezii aveau un program atomic, aprobat de Mendès-France în decembrie 1954, deși prima bombă exclusiv franceză nu a fost detonată cu succes decât în februarie 1960. Cu toate acestea, nici francezii și nici englezii nu doreau să cedeze controlul armamentului nuclear unei entități europene de apărare; francezii, în special, se temeau că americanii ar putea permite accesul nemților la declanșatorul nuclear. Americanii au concluzionat fără entuziasm că prezența lor în Europa era indispensabilă: exact ce voiau să audă aliații lor europeni********.

Al doilea considerent care îi lega pe americani de Europa era problema Berlinului. În urma blocadei din 1948–1949, capitala Germaniei a rămas un fel de oraș deschis: Berlinul de Est și cel de Vest erau legate prin linii telefonice și

rețele de transport care intersectau diversele zone de ocupație. Era și singura rută de tranzit din Europa de Est către Occident. Nemții care voiau să fugă în Vest se strângeau din întreaga RDG în Berlinul de Est, traversau zona sovietică de ocupație spre zonele vestice, apoi treceau prin coridorul rutier și de cale ferată care lega Berlinul de Vest de restul RFG. Ajunși acolo, aveau automat dreptul la cetățenia vest-germană.

Călătoria nu era lipsită de riscuri, iar refugiații puteau avea doar bagaje de mână – ceea ce nu i-a oprit pe est-germanii mai tineri. Din primăvara anului 1949 până în august 1961, între 2,8 și 3 milioane de est-germani au trecut în Vest prin Berlin: aproximativ 16% din populația țării. Celor cu studii (viitorul Germaniei de Est) li s-au alăturat mii de țărani care au fugit de colectivizare în 1952 și muncitori care au abandonat regimul după represiunea violentă din iunie 1953.

Statutul curios al Berlinului era așadar o rușine publică, un dezastru pentru imaginea regimului comunist din Germania de Est. În decembrie 1959, amabsadorul sovietic în RDG comunica plin de tact Moscovei că „prezența în Berlin a unei frontiere deschise și, ca să spunem lucrurilor pe nume, necontrolate între lumea socialistă și cea capitalistă invită, din păcate, la comparații între cele două părți ale orașului – iar concluzia nu e întotdeauna favorabilă Berlinului democrat". Situația din Berlin avea și avantaje pentru Moscova, ca și pentru ceilalți: orașul a devenit centrul de ascultare și principalul post de spionaj în Războiul Rece; în 1961, acolo operau 70 de agenții de spionaj distincte, iar unele dintre cele mai răsunătoare succese ale agenților sovietici au fost repurtate la Berlin.

Însă cum liderii sovietici acceptaseră diviziunea Germaniei și transformaseră zona estică într-un stat suveran, ei nu puteau ignora la nesfârșit hemoragia de resurse umane. Dar nu sensibilitatea rănită a conducătorilor RDG e motivul pentru care Moscova a atras din nou atenția internațională asupra Berlinului, generând o criză de trei ani în legătură cu statutul orașului. În 1958, URSS era din nou îngrijorată că Statele Unite i-ar putea înarma pe vecinii săi vest-germani, de data aceasta cu arme nucleare. Nu era, așa cum am văzut, o temere nefondată – la urma urmei, o împărtășeau și unii occidentali. Hrușciov a decis așadar să folosească Berlinul, oraș de care rușii, de altfel, nu se sinchiseau ca pârghie pentru a bloca nuclearizarea Bonnului, de care le păsa în schimb foarte mult.

Primul pas în criza Berlinului a fost făcut la 10 noiembrie 1958, când Hrușciov a declarat public, la Moscova, adresându-se puterilor occidentale:

> Imperialiștii au transformat chestiunea germană într-o sursă permanentă de tensiune internațională. Elitele conducătoare ale Germaniei Occidentale fac tot posibilul să stârnească pasiuni militare împotriva RDG… Cuvântările cancelarului Adenauer și ministrului Apărării Strauss, dotarea nucleară a armatei federale și diferitele exerciții militare sunt, toate, semnele unei tendințe clare în strategia elitelor vest-

germane... A sosit vremea ca semnatarii Acordului de la Potsdam să renunțe la ce a mai rămas din regimul de ocupație în Berlin și să facă posibilă o situație normală în capitala Republicii Democrate Germane. Uniunea Sovietică, la rândul ei, va preda funcțiile îndeplinite în prezent de agențiile sovietice statului suveran RDG.

Scopul evident al ofensivei lui Hrușciov, formulat și mai imperativ două săptămâni mai târziu, când liderul sovietic a cerut Vestului să hotărască retragerea în termen de șase luni, era să-i determine pe americani să abandoneze Berlinul, care să devină astfel un „oraș liber". Dacă se întâmpla acest lucru, implicarea americană în apărarea Europei de Vest și-ar fi pierdut dramatic din credibilitate, iar opinia neutralistă și antinucleară ar fi câștigat teren în RFG și nu numai. Dar chiar dacă puterile occidentale insistau să rămână în Berlin, URSS putea cere la schimb, când își dădea acordul, garanția că Bonnul nu va primi arme nucleare.

Când liderii occidentali au refuzat orice concesii în privința Berlinului, amintind că însăși URSS încălcase angajamentele de la Potsdam când a integrat Berlinul de Est în guvernul și instituțiile est-germane înainte de semnarea unui tratat final, Hrușciov a încercat din nou. După o serie de discuții neconcludente ale miniștrilor de Externe la Geneva în vara anului 1959, el și-a repetat solicitările întâi în 1960, apoi în iunie 1961. Prezența militară occidentală în Berlin trebuia să ia sfârșit. Altfel, URSS avea să se retragă unilateral din Berlin, încheind pace separată cu RDG și lăsând Vestul să negocieze soarta zonelor proprii de ocupație cu un stat est-german independent. Din noiembrie 1958 până în vara lui 1961, criza Berlinului a fiert la foc mic, nervii diplomatici s-au tocat mărunt, iar exodul est-germanilor s-a transformat într-un puhoi.

Ultimatumul lui Hrușciov a fost lansat în iunie 1961 în cadrul întâlnirii la vârf cu John F. Kennedy, desfășurată la Viena. Summitul precedent, din mai 1960, între Hrușciov și Eisenhower fusese anulat după ce sovieticii au doborât un avion U2 în care se afla pilotul american Gary Powers, iar americanii au admis în cele din urmă că spionau de la mare altitudine (după ce inițial negaseră orice amestec). În discuțiile cu Kennedy, Hrușciov a amenințat cu lichidarea privilegiilor occidentale în Berlin dacă până la sfârșitul anului nu se ajungea la un acord.

Ca și Eisenhower înaintea lui, Kennedy a adoptat în public o poziție fermă, susținând că Vestul își va respecta angajamentele. Washingtonul și-a reiterat drepturile conferite de Acordul de la Postdam și și-a mărit bugetul național de apărare cu scopul declarat de a fortifica prezența militară americană în Germania. Dar, neoficial, Statele Unite erau mult mai flexibile. Americanii – spre deosebire de clienții lor vest-germani – acceptau realitatea unui stat est-german și înțelegeau temerile sovieticilor, inspirate de tonul belicos adoptat de Adenauer și mai ales de ministrul Apărării, Franz Josef Strauss, în alocuțiuni recente. Situația din Germania se cerea clarificată – cum îi spunea Eisenhower

lui Macmillan la 28 martie 1960, Occidentul „nu-și permite să rămână 50 de ani pe muchie de cuțit". În același spirit, Kennedy l-a asigurat pe Hrușciov la Viena că Statele Unite nu intenționau să ia măsuri care să „rupă legăturile Uniunii Sovietice în Europa de Est": o confirmare voalată că rușii puteau păstra ceea ce aveau deja, inclusiv partea estică a Germaniei și teritoriile ex-germane care aparțineau acum Poloniei, Cehoslovaciei și Uniunii Sovietice********.

La puțin timp după ce Kennedy s-a întors la Washington, autoritățile est-germane au început să restricționeze libera circulație a posibililor emigranți. În replică, președintele american a reafirmat public angajamentul occidental în Berlinul *de Vest*, admițând astfel implicit că jumătatea estică a orașului se afla în sfera de influență sovietică. Rata exodului prin Berlin a crescut spectaculos: până în iulie au trecut în Vest 30 415 persoane; în prima săptămână din august 1961 le-au urmat alte 21 828, dintre care jumătate aveau sub 25 de ani. În acest ritm, RDG amenința să rămână pustie.

În replică, Hrușciov a decis să taie nodul gordian al Berlinului. După ce miniștrii de externe reuniți la Paris pe 6 august au respins încă o notă prin care URSS amenința să încheie pace separată cu RDG dacă nu se ajungea la un acord, Moscova i-a autorizat pe est-germani să tragă efectiv o linie, separând pentru totdeauna cele două părți ale orașului. La 19 august 1961, autoritățile est-germane au mobilizat soldați și muncitori pentru construcția unui zid despărțitor în mijlocul orașului. În trei zile a fost înălțat un zid grosolan, suficient pentru a împiedica circulația între cele două jumătăți ale Berlinului. În săptămânile următoare, acesta a fost înălțat și fortificat. Au fost adăugate reflectoare, santinele și sârmă ghimpată; ușile și ferestrele clădirilor adiacente au fost mai întâi astupate, apoi zidite. Străzile și piețele au fost împărțite în două și orice comunicație de-a latul orașului a fost urmărită îndeaproape sau suspendată. Era Zidul Berlinului.

Oficial, Occidentul era oripilat. Timp de trei zile, în octombrie 1961, tancurile americane și sovietice s-au confruntat la punctul de trecere dintre zonele lor respective – una din ultimele legături rămase între acestea –, în timp ce autoritățile est-germane testau voința puterilor vestice de a-și reafirma dreptul de acces în zona estică, potrivit acordului inițial dintre cele patru puteri. În fața intransigenței comandantului militar american, care a refuzat să recunoască dreptul est-germanilor de a stânjeni mișcările Aliaților, sovieticii au cedat până la urmă în această privință: în următorii 30 de ani, toate cele patru puteri au rămas la fața locului, deși ambele tabere au cedat *de facto* autorităților germane locale administrarea zonelor lor respective de control.

Neoficial, numeroși lideri occidentali au încercat un sentiment de ușurare la apariția Zidului. Timp de trei ani, Berlinul amenințase să devină punctul focal al unei confruntări internaționale, exact ca în 1948. Kennedy și alți lideri din Vest admiteau în particular că un zid în mijlocul Berlinului era preferabil unui război – indiferent ce declarau în public, puțini politicieni se vedeau

cerându-le soldaților „să moară pentru Berlin“. Cum a remarcat discret Dean Rusk, secretarul de stat al lui Kennedy, Zidul avea utilitatea lui: „În termeni realiști, probabil că ar facilita o înțelegere în privința Berlinului“.

Deznodământul crizei Berlinului a demonstrat că cele două mari puteri semănau mai mult decât le plăcea să creadă. Dacă Moscova își propunea să nu redeschidă subiectul statutului Aliaților în Berlin, Washingtonul accepta existența unui guvern est-german și urma să reziste cererii vest-germane de arme nucleare. Stabilitatea în centrul Europei era în interesul ambelor părți; mai la obiect, URSS și Statele Unite erau sătule de solicitările clienților lor germani. Primul deceniu al Războiului Rece le conferise politicienilor germani din Est și din Vest o influență fără precedent asupra stăpânilor de la Moscova și Washington. De teamă să nu-și piardă credibilitatea în fața germanilor „lor“, fiecare dintre marile puteri s-a lăsat șantajată întru „fermitate“ de Ulbricht, respectiv Adenauer.

Moscova – care, după cum am văzut, nu intenționase să aibă un stat-client în estul Germaniei ocupate, ci acceptase această variantă în lipsă de altceva mai bun – a făcut un efort disproporționat pentru a consolida un regim comunist fragil și nepopular în Berlin. Comuniștii est-germani, la rândul lor, s-au temut întotdeauna că vor fi trădați de șefii de la Moscova********. Zidul îi liniștea într-o oarecare măsură, deși au fost dezamăgiți de faptul că, după înălțarea barierei, Hrușciov nu a mai insistat să se încheie un tratat de pace. La Bonn, pe de altă parte, persista temerea că americanii se vor hotărî într-o bună zi să plece. Washingtonul s-a străduit întotdeauna să asigure autoritățile de la Bonn că aveau sprijinul neprecupețit al Statelor Unite, dar când Zidul a fost construit cu încuviințarea tacită a americanilor, neliniștea vest-germană a crescut. Au urmat promisiuni repetate de la Washington că Statele Unite nu își vor părăsi niciodată zona – de unde declarația lui Kennedy, *Ich bin ein Berliner* (*sic*), din iunie 1963. Cu 250 000 de soldați în Europa în 1963, americanii, ca și rușii, nu se grăbeau, evident, să plece.

Prin construcția Zidului, Berlinul și-a încheiat cariera de zonă fierbinte a problemelor europene și mondiale. Deși au fost necesari zece ani pentru a se ajunge la un acord formal în chestiunea accesului, din noiembrie 1961 Berlinul nu a mai contat, iar zona vestică a orașului a început să alunece lent în irelevanță politică. Chiar și rușii și-au pierdut interesul. În mod bizar, Occidentul nu a sesizat imediat acest lucru. În anul următor, când a izbucnit criza cubaneză, Kennedy și consilierii lui erau convinși că Hrușciov orchestrează o intrigă complexă, machiavelică, pentru a-și atinge scopurile în Germania. Lecția din 1948–1950 fusese învățată prea bine.

Așa cum Truman și Acheson văzuseră în incursiunea coreeană un posibil preludiu la o intruziune sovietică în vestul Germaniei, Kennedy și colegii săi au văzut în rachetele amplasate în Cuba o stratagemă a Uniunii Sovietice pentru a forța o Americă vulnerabilă să cedeze în chestiunea Berlinului. În

primele zece zile ale crizei cubaneze, nu trecea oră în care liderii americani să nu revină la subiectul Berlinului de Vest și la necesitatea de a „neutraliza“ o iminentă manevră a lui Hrușciov în orașul divizat. După cum îi spunea Kennedy prim-ministrului britanic Macmillan la 22 octombrie 1962: „Nu trebuie să-ți mai explic legătura dintre Berlin și această manevră secretă și periculoasă a lui Hrușciov“.

Însă Kennedy luase prea în serios propaganda și exagerările sovietice recente și concepea relațiile ruso-americane mai ales în funcție de chestiunea Berlinului. De unde importanța exagerată acordată crizei cubaneze – la 19 octombrie, Kennedy își informa consilierii cei mai apropiați: „Nu cred că avem de ales… nu e vorba numai de Cuba, ci și de Berlin. Și, fiindcă suntem conștienți de importanța Berlinului în Europa și de importanța aliaților pentru noi, ne confruntăm în clipa de față cu o dilemă. Altfel, răspunsul ar fi simplu“. Cu trei zile înainte, când începuse criza cubaneză, secretarul de stat Dean Rusk își rezuma astfel părerea despre acțiunea sovieticilor: „Cred că Berlinul are un rol major în toată povestea. Pentru prima oară, chiar încep să mă întreb dacă Hrușciov e pe deplin rațional în problema Berlinului“.

Dar Hrușciov, cum s-a dovedit, era *pe deplin* rațional. Uniunea Sovietică era net superioară ca forțe armate convenționale în Europa și ar fi putut ocupa Berlinul de Vest (și mare parte din Europa Occidentală) în orice moment. Dar, cum Statele Unite promiseseră că vor apăra libertatea Berlinului de Vest prin orice mijloace (în practică, asta însemna arme nucleare), Hrușciov n-avea nici cea mai vagă intenție să riște un război nuclear pentru Germania. După cum consemna ulterior în memoriile sale ambasadorul URSS la Washington, „Kennedy a supraestimat disponibilitatea lui Hrușciov de a face gesturi decisive în Berlin: cel mai agresiv a fost înălțarea Zidului“********.

După Berlin și Cuba, superputerile au trecut cu o rapiditate surprinzătoare la rezolvarea incertitudinilor din prima fază a Războiului Rece. La 20 iunie 1963, un „fir roșu“ lega Moscova de Washington; o lună mai târziu, convorbirile de la Moscova dintre Statele Unite, URSS și Marea Britanie culminau cu parafarea unui Tratat pentru Interzicerea Testelor Nucleare. Acest tratat, intrat în vigoare la 10 octombrie, avea o importanță deosebită pentru Europa – nu atât prin obiectivele declarate, cât prin subtext.

Nici una dintre marile puteri nu dorea ca armele nucleare să ajungă în mâinile Chinei sau Germaniei de Vest – acesta era scopul real al tratatului. O Germanie nenuclearizată era ceea ce dorea Moscova în schimbul unui compromis în Berlin; americanii erau dispuși să-și piardă din popularitate la Bonn pentru a atinge acest obiectiv. RFG a acceptat nu fără resentimente vetoul înarmării nucleare, așa cum acceptaseră și divizarea Berlinului, pentru a-i reține pe americani. Între timp, tratatul confirma o direcție nouă în strategia sovietică: atenția URSS părăsea Europa pentru a se îndrepta spre alte continente.

Stabilizarea Războiului Rece în Europa, probabilitatea redusă ca el să devină „fierbinte“ și faptul că aceste decizii oricum nu le aparțineau i-au făcut

pe occidentali să adopte concluzia confortabilă că un conflict armat convențional era depășit. Războiul, credeau mulți în anii 1953–1963, era improbabil, cel puțin pe continentul european (el a continuat să rămână soluția predilectă pentru rezolvarea conflictelor în restul lumii). În cazul unui război, arsenalul nuclear uriaș al marilor puteri sugera consecințe de o gravitate inimaginabilă: războiul nu putea fi decât rezultatul unei greșeli de calcul. Iar în acest caz, europenii nu puteau face mare lucru pentru a-i atenua consecințele.

Nu toată lumea era de aceeași părere. Pentru câțiva, aceeași stare de fapt a inspirat mișcări de protest care cereau dezarmarea nucleară imediată. Campania pentru Dezarmare Nucleară (CDN) din Marea Britanie a fost lansată la Londra pe 17 februarie 1958. De la început s-a plasat ferm în marea tradiție a opoziției radicale din politica britanică: majoritatea suporterilor erau educați, adversari ai violenței și cu vederi de stânga; solicitările lor erau adresate în primul rând propriului guvern, nu rușilor sau americanilor (cele două mari partide din Regatul Unit erau amândouă convinse de necesitatea unui potențial nuclear britanic independent, deși era limpede, la sfârșitul anilor 1950, că o bombă britanică nu își putea atinge ținta fără rachetele și submarinele americane).

La apogeu, în 1962, CDN a raliat 150 000 de suporteri pentru marșul anual de protest la Institutul pentru Arme Atomice de la Aldermaston. Dar, în cursul anilor 1960, campania britanică și-a pierdut din vigoare, ca și mișcările similare din Germania de Vest și țările Beneluxului. Protestatarii au devenit insignifianți după semnarea Tratatului de Interzicere a Testelor Nucleare: era din ce în ce mai greu să pretinzi că anihilarea amenința Europa; dezarmarea a fost înlocuită de subiecte noi pe agenda radicală. Chiar și în URSS, fizicianul atomic și disidentul Andrei Saharov a abandonat tema riscului unui dezastru nuclear iminent, îndreptându-și atenția „dinspre problemele mondiale spre apărarea indivizilor".

Majoritatea occidentalilor erau, fără îndoială, în favoarea dezarmării nucleare, atunci când subiectul le era adus în discuție: sondajele din 1963 arată că îndeosebi italienii ar fi întâmpinat cu bucurie interzicerea tuturor armelor nucleare. Francezii erau mai puțin unanimi, iar nemții și englezii aveau păreri împărțite, deși peste tot exista o majoritate net antinucleară. Dar, spre deosebire de dezbaterile animate despre dezarmare din anii 1920 și începutul anilor 1930, problema nucleară nu stârnea pasiuni în Europa. Era prea abstractă. Numai britanicii și (în mod oficial) francezii aveau arme nucleare, iar dintre ceilalți nimeni nu încerca să se înarmeze, cu excepția unei minorități din clasa politică vest-germană.

Italienii, danezii și olandezii se arătau ocazional neliniștiți de prezența bazelor militare americane pe teritoriul lor, care i-ar fi pus în pericol în eventualitatea unui război. Dar armele care suscitau îngrijorare aparțineau superputerilor, iar europenii au conchis, pe bună dreptate, că nu aveau mare influență asupra deciziilor luate la Moscova și Washington. Mai mult,

caracterul pronunțat ideologic al retoricii americane din timpul Războiului Rece a permis multor vest-europeni, după ce pericolul nuclear iminent trecuse, să considere că făceau o favoare Statelor Unite acceptându-le protecția. Și astfel, în loc să se angajeze de o parte sau alta în dezbaterile pe tema dezarmării, ei și-au văzut de ograda proprie.

Aspectul cel mai remarcabil al scenei politice europene din anii 1950 nu erau însă schimbările vizibile, ci schimbările *in*vizibile. Surprinzător, în Europa de după război au reapărut state democratice autonome, care nu aveau nici mijloacele, nici intenția să se războiască și care erau conduse de oameni în vârstă al căror crez politic comun și tacit era „Fără experimente". În ciuda așteptărilor generale, temperatura politică a Occidentului a părăsit zona incandescentă a ultimilor patruzeci de ani. Calamitățile trecutului recent fiind încă vii în memoria publică, europenii au abandonat ușurați politica mobilizării în masă. Administrația și serviciile au înlocuit disperarea economică și speranțele revoluționare ca preocupări principale ale alegătorilor (printre care se numărau, pentru prima oară în multe locuri, femei); guvernele și partidele politice au reacționat corespunzător.

În Italia mai ales, schimbarea era izbitoare. Spre deosebire de celelalte state mediteraneene – Portugalia, Spania și Grecia –, Italia a devenit o democrație și a rămas un stat democratic de-a lungul deceniilor postbelice. Era o adevărată performanță. Italia era o țară profund scindată. Însăși existența ei ca stat a fost multă vreme un subiect controversat, care avea să revină în actualitate. Unele studii de la începutul anilor 1950 sugerează că mai puțin de un adult din cinci comunica exclusiv în italiană: mulți continuau să se identifice în primul rând cu localitatea sau regiunea de baștină și foloseau în mai toate interacțiunile zilnice un dialect. Îndeosebi cei fără studii liceale – pe atunci, majoritatea populației.

Înapoierea sudului Italiei, *Mezzogiorno*, era notorie. Norman Lewis, un ofițer al armatei britanice staționat la Napoli în timpul războiului, a fost frapat de numeroșii cărăuși de apă napolitani, „identici cu cei din frescele de la Pompei". Carlo Levi, doctorul piemontez exilat de Mussolini ca pedeapsă pentru activitatea lui din Rezistență, făcea observații similare în *Hristos s-a oprit la Eboli*, bine cunoscuta-i povestire (publicată în 1945) despre viața într-un sătuc îndepărtat de pe înălțimile golașe din sudul Italiei. Dar Sudul nu era doar neschimbat de secole; era sărac. O anchetă parlamentară din 1954 releva că 85% dintre cele mai sărace familii italiene trăiau la sud de Roma. Un muncitor rural din Apulia, în sud-estul Italiei, câștiga cel mult jumătate din salariul omologului său lombard. Considerând că venitul mediu italian *per capita* în acel an era 100, cifra pentru Piemont, în nord-vestul prosper al Italiei, era 174; cea a Calabriei, la extremitatea sudică, doar 52.

Războiul exacerbase diviziunea istorică din Italia: în vreme ce Nordul, începând din septembrie 1943, trăise doi ani de stăpânire germană și rezistență politică, urmate de ocupația militară de către Aliați a orașelor radicalizate,

sudul Italiei a fost scos prompt din război de sosirea trupelor aliate occidentale. În *Mezzogiorno*, structurile sociale și administrative moștenite de la fasciști au scăpat neatinse din sângeroasa lovitură de stat prin care Mussolini a fost înlocuit cu unul dintre generalii săi. Vechiul contrast economic și politic dintre sudul și nordul Italiei era accentuat acum de amintirile complet diferite despre război.

Eșecul reformelor agrare postbelice a condus guvernele italiene la o abordare nouă a spinoasei „chestiuni a Sudului". În august 1950, parlamentul italian a înființat *Cassa per il Mezzogiorno*, un Fond al Sudului, cu scopul de a canaliza bogăția națională spre Sudul sărăcit. Nu era în sine o idee nouă: primele demersuri de la Roma pentru a atenua sărăcia și deznădejdea Sudului au fost întreprinse la începutul secolului XX de guvernele reformiste ale lui Giovanni Giolitti. Dar eforturile anterioare nu se soldaseră cu succese și singura soluție pentru necazurile italienilor din sud rămânea (aceeași încă de la apariția Italiei moderne) emigrația. Însă *Cassa* reprezenta o mobilizare de resurse mult mai amplă decât orice plan anterior și avea mai multe șanse de reușită, fiindcă se acorda perfect cu mecanismele politice de bază ale noii republici italiene.

Funcția statului republican nu diferea prea mult de cea a statului fascist precedent – de la care moștenise și majoritatea birocraților********: rolul Romei era să asigure un loc de muncă, servicii și asistență socială numeroșilor cetățeni italieni care nu aveau altă soluție. Prin diverși intermediari și agenții – unele fondate de Mussolini, precum Institutul pentru Reconstrucție Industrială (IRI) sau Institutul Național pentru Asistență Socială (INAS); altele, precum Agenția Națională pentru Hidrocarburi (ANH), înființate în anii 1950 – statul italian fie deținea, fie controla largi porțiuni din economia italiană: îndeosebi energia, transportul, industria constructoare de mașini, industria chimică și producția de alimente.

Indiferent ce obiecții economice i se puteau aduce acestei strategii, avantajele ei sociale și politice erau clare. La începutul anilor 1950, IRI avea 216 000 de angajați; alte sute de mii lucrau în celelalte agenții, inclusiv filialele locale ale aparatului administrativ național. Alt motiv erau contractele finanțate de *Cassa* (pentru construcția de drumuri, construirea de locuințe la oraș și proiecte de irigație la sate) și subvențiile de la stat pentru noi fabrici și servicii comerciale – o sursă substanțială de finanțare centralizată, cum erau și slujbele la stat: la jumătatea anilor 1950, aproape trei funcționari din cinci erau din Sud, deși regiunea însuma doar o treime din populația țării.

Aranjamentul oferea și oportunități pentru corupție și infracțiuni: și în această privință, Republica se înscria în tradiția statului italian, încă de la primii ani de unificare. Cei care se aflau la cârma statului italian era perfect plasați pentru a dispensa favoruri, direct și indirect. Dincolo de patina de fervoare ideologică sau religioasă, politica în Italia postbelică era așadar o luptă pentru a ocupa statul, ajungând la pârghiile patronajului și privilegiilor. Iar în acapararea și manevrarea acestor pârghii, creștin-democrații lui Alcide De

Gasperi și succesorii săi au fost inegalabili ca energie și pricepere.

În 1953 și apoi în 1958, creștin-democrații au câștigat peste 40% din voturi (abia spre sfârșitul anilor 1970 cota lor a scăzut sub 38%). În coaliții cu partidele mici de centru, ei au condus țara fără întrerupere până în 1963, când s-au aliat cu partidele minoritare ale stângii necomuniste. Electoratul lor cel mai fidel, pe lângă alegătorii catolici din Veneția și regiunea Veneto, era localizat în Sud: Basilicate, Molise, Calabria, insulele Sardinia și Sicilia. În acestea din urmă, nu credința, ci serviciile i-au fidelizat timp de generații pe alegătorii din orașele mici. În Sud, un primar creștin-democrat sau un reprezentant în parlamanetul național era ales și reales pentru că promitea electrificare, apă curentă, credite rurale, străzi, școli, fabrici și locuri de muncă – și, cum partidul lui avea monopolul puterii, avea posibilitatea să se țină de cuvânt.

Creștin-democrații italieni semănau în multe privințe cu partidele similare din Germania federală, Olanda și Belgia. Nu aveau bagaj ideologic. Desigur, De Gasperi și urmașii lui se întâlneau regulat cu autoritățile papale și aveau grijă să nu propună sau să sprijine proiecte legislative care n-ar fi fost pe placul Vaticanului; Italia postbelică era într-un fel revanșa Bisericii pentru secularismul agresiv anticlerical al noului stat italian după 1861. Dar rolul activ al Bisericii Catolice în politica italiană era mai puțin important decât susțineau atât suporterii, cât și detractorii săi. Principalul instrument de control social erau atotputernicele ministere: nu-i de mirare că De Gasperi, aidoma partidelor comuniste din estul Europei în primii ani postbelici, a menținut ferm Ministerul de Interne sub control creștin-democrat.

Cu timpul, sistemul clientelar împământenit de creștin-democrați a ajuns să caracterizeze politica italiană la nivel național. Celelalte partide au fost nevoite să se conformeze: în orașele și regiunile controlate de PCI, mai ales în Bologna „roșie“ și zona înconjurătoare, Emilia, comuniștii *își* sprijineau prietenii și *își* favorizau clienții: muncitorii de la oraș și micii proprietari rurali de pe valea Padului. Singura diferență: comuniștii se mândreau cu onestitatea și bunul mers al administrației lor municipale, în timp ce prefecturile creștin-democrate din Sud erau notorii pentru corupție și legăturile cu Mafia. În anii 1950, marea corupție era apanajul creștin-democraților; în deceniile următoare, socialiștii care administrau marile orașe din Nord le-au urmat exemplul cu un succes considerabil. Corupția, în politică, e în mare măsură rodul oportunităților.

Guvernarea în stil italian nu era deosebit de performantă, dar a funcționat. În timp, familiile politice au structurat domenii întregi de activitate publică și civică. Industriile au fost „colonizate“ de creștin-democrați. Controlul și direcția personalului în presă, radio – mai târziu și televiziune – erau împărțite între creștin-democrați, socialiști și comuniști; ocazional, aveau un cuvânt de spus și liberalii anticlericali de modă veche, un grup a cărui popularitate scăzuse. Posturile și favorurile erau create și acordate în proporție directă cu distribuția politică la nivel local, regional și național. Fiecare organism social,

de la sindicate la cluburile sportive, se declina în variantele creștin-democrat, socialist, comunist, republican și liberal. Din punctul de vedere al „Omului Economic", sistemul avea pierderi imense și contraria inițiativa privată și eficiența fiscală. „Miracolul economic" italian s-a produs, cum vom vedea, mai degrabă *în ciuda* sistemului decât *datorită* lui.

Și totuși, stabilitatea politică a Italiei postbelice a fost condiția crucială pentru progresul economic al țării și transformarea socială care i-a urmat. Iar acea stabilitate se baza, oricât de paradoxal ar părea, tocmai pe aranjamentele instituționale neobișnuite descrise mai sus. În Italia nu exista o majoritate clară de partea unui partid sau program, iar sistemul electoral complicat de reprezentare proporțională genera parlamente prea divizate ca să poată promulga legi majore sau controversate: Constituția republicană postbelică nu a avut o Curte Constituțională până în 1956, iar mult-discutata autonomie regională nu a fost votată în parlament decât paisprezece ani mai târziu.

În consecință, precum Franța celei de-a Patra Republici și în parte din aceleași motive, Italia era condusă în practică de administratori nealeși din structura guvernului sau din numeroasele agenții de pe lângă stat. Efect evident nedemocratic, care i-a făcut pe istorici să trateze sistemul politic italian cu un anumit dispreț. Ocaziile pentru deturnare de fonduri, mită, corupție, favoritism politic și chiar jaf la drumul mare erau într-adevăr numeroase și de ele au profitat în special creștin-democrații, care monopolizaseră practic puterea********. Dar sub umbrela acestor aranjamente, statul și societatea din Italia s-au dovedit remarcabil de rezistente în fața dificultăților de moment și ale celor care aveau să urmeze. După standardele canadiene sau daneze, Italia anilor 1950 suferea în ceea ce privește probitatea publică și transparența instituțională. Dar față de propriul trecut național măcinat de lupte sau de trecutul altor state mediteraneene – termene tradiționale de comparație –, Italia făcuse un progres remarcabil.

În câteva privințe importante, situația postbelică a Italiei era asemănătoare cu cea a Austriei. Ambele luptaseră de partea Germaniei, ceea ce le-a afectat în mod similar după război (Italia a plătit reparații Uniunii Sovietice, Greciei, Iugoslaviei, Albaniei și Etiopiei – în total, 360 de milioane de dolari). Ca și Italia, Austria era o țară săracă și instabilă al cărei trecut recent nu promitea o renaștere economică după război. Cele două grupări politice dominante ale țării petrecuseră perioada interbelică într-un conflict acerb. Social-democrații, în marea lor majoritate, priveau ca pe o aberație economică și politică apariția unui stat trunchiat – Austria – pe ruinele Imperiului Habsburgic în 1918. În opinia lor, foștii supuși de limbă germană ai fostei monarhii austro-ungare erau sortiți să se alăture celorlalți germani într-o *Anschluss* (joncțiune) și acest lucru s-ar fi întâmplat deja dacă clauzele de autodeterminare ale Acordului de la Versailles ar fi fost aplicate sistematic.

Stânga austriacă s-a bazat dintotdeauna pe muncitorimea vieneză și din centrele urbane ale estului Austriei. Pe timpul Primei Republici Austriece, în

perioada interbelică, mai tot restul țării – rural, alpin și profund catolic – votase pentru creștin-sociali, un partid conservator și provincial care nu agrea străinii și schimbările. Spre deosebire de social-democrați, creștin-socialii nu aveau dorințe pangermaniste: ar fi fost absorbiți de o Germanie urbană și majoritar protestantă. Dar nici nu simpatizau politica mișcării muncitorești vieneze; în 1934, lovitura de stat pusă la cale de dreapta a distrus bastionul social-democrat din „Viena roșie" și, odată cu el, democrația austriacă. Din 1934 până la invazia nazistă, Austria a devenit un regim clerical autoritar, în care partidul catolic deținea monopolul puterii.

Prima și nefericita experiență democratică în Austria era o amintire apăsătoare pentru republica postbelică. Creștin-socialii, reîncarnați în Partidul Popular Austriac, își făceau un titlu de glorie din opoziția lor față de anexarea germană în 1938, dar treceau sub tăcere contribuția majoră avută, cu patru ani mai devreme, la distrugerea democrației. Socialiștii – noul nume al social-democraților – puteau revendica un dublu statut de victime: ale războiului civil din 1934 și ale naziștilor. Însă acest lucru camufla entuziasmul lor de altădată pentru *Anschluss*. Dr. Karl Renner, lider socialist și primul președinte al republicii independente create prin Tratatul Statului Austriac din 1955, susținuse cu entuziasm unirea Austriei cu Germania până în 1938.

Prin urmare, ambele părți aveau interes să uite trecutul – am văzut ce s-a întâmplat cu primele tentative de denazificare în Austria postbelică. Socialiștii reprezentau partidul majoritar în Viena (care cuprindea un sfert din populația țării), în timp ce Partidul Popular se bucura de fidelitatea electoratului rural și din orășelele alpine. Politic, țara era împărțită aproape simetric în două: în alegerile din 1949, Partidul Popular i-a depășit pe socialiști cu 123 000 de voturi; în 1953, socialiștii conduceau cu 37 000; în 1956, Partidul Popular a revenit în frunte la o diferență de 126 000 de voturi; în 1959, rezultatul a fost favorabil socialiștilor cu 25 000 de voturi, pentru ca în 1962 situația să se inverseze din nou: Partidul Popular a câștigat cu un plus de 64 000 de voturi dintr-un total de patru milioane și un sfert.

Aceste diferențe mărunte aminteau de alegerile la fel de strânse din Republica interbelică. Austria catolică și Austria socialistă se confruntau din nou cu riscul ca parlamentarismul să degenereze într-un război civil al culturilor politice. Chiar cu ajutorul unui terț – liberalii, care depindeau în mod stânjenitor de votul ex-naziștilor și a căror popularitate scădea oricum cu fiecare scrutin –, nici unul dintre partidele austriece nu putea spera că va forma un guvern stabil; orice proiect legislativ controversat risca să stârnească amintiri amare. Prognoza pentru democrația austriacă nu era deloc optimistă.

Și totuși, Austria a reușit nu numai să evite repetarea istoriei, ci să devină în scurt timp democrația alpină model: neutră, prosperă și stabilă. Era în parte meritul Armatei Roșii, care a ocupat până în 1955 sudul Austriei, după care s-a retras spre est, dar numai câțiva kilometri – proximitate dezagreabilă care amintea că Austria avea acum trei vecini comuniști (Iugoslavia, Ungaria și Cehoslovacia). Din cauza acestei poziții vulnerabile, erau mai prudente

politicile conciliante, neconflictuale, acasă și peste hotare. În plus, Războiul Rece îi atribuise Austriei, prin asocierea cu blocul vestic, o identitate greu de proiectat din interior: o țară occidentală, liberă și democratică.

Dar stabilizarea politică a Austriei s-a datorat mai ales opiniei generale că trebuiau evitate confruntările ideologice care divizaseră țara înainte de război. De vreme ce Austria trebuia să fiinţeze – după 1945 nu se mai punea problema anexării ei la Germania vecină –, comunitățile politice trebuiau să coexiste. Liderii țării au admis că soluția era să conducă țara în tandem permanent, eliminând însăși posibilitatea confruntării. În politică, cele două mari partide au guvernat împreună: între 1947 și 1966, Austria a fost guvernată de o „Mare Coaliție" a socialiștilor și Partidului Popular. Portofoliile erau împărțite cu grijă: prim-ministrul din Partidul Popular, ministrul de Externe din tabăra socialistă etc.

În administrația publică – care cuprindea în Austria postbelică toate serviciile publice, mai toată mass-media și mare parte din economie, de la bănci la prelucrarea lemnului –, responsabilitățile au fost împărțite conform unui algoritm similar: Proporz. La fiecare nivel posturile erau atribuite, de comun acord, unui candidat propus de unul dintre cele două partide. În timp, acest sistem de „slujbe pentru ai noștri" a prins rădăcini în societatea austriacă, formând un lanț de patroni și clienți interdependenți, care rezolvau fiecare conflict fie prin negociere, fie prin schimbul de poziții și favoruri. Conflictele de muncă erau soluționate mai degrabă prin arbitraj decât prin confruntare, într-un stat bicefal care încerca să elimine divergențele incluzând părțile adverse în același sistem de beneficii și recompense. Prosperitatea fără precedent din acești ani a permis Marii Coaliții să netezească dezacordurile și conflictele de interese, cumpărând practic consensul pe care se baza echilibrul țării.

Anumite grupuri din societatea austriacă au fost inevitabil excluse – micii comercianți, meșteșugarii, fermierii izolați, oricine se plasa, prin profesie sau opinie politică, în afara rețelei de poziții și beneficii alocate. Iar în zonele în care una dintre tabere avea un avantaj covârșitor, regula proporțională ceda locul unui monopol partinic al posturilor și favorurilor. Dar imperativul armoniei triumfa de obicei asupra interesului local. Așa cum neutralitatea de dată recentă a Austriei a fost adoptată cu entuziasm ca emblemă națională, înlocuind amintirea neplăcută a identităților problematice din trecut – „habsburgică", „germană", „socialistă", „creștină" –, și implicațiile postideologice (chiar postpolitice) ale guvernării-în-coaliție și administrației-prin-*Proporz* au ajuns să definească viața publică austriacă.

La prima vedere, soluția austriacă și cea italiană la instabilitatea politică erau diferite; la urma urmei, o prăpastie politică îi separa în Italia pe comuniști de catolici – a căror juxtapunere nu e tocmai „postideologică"*********. Dar cele două cazuri erau în realitate similare. Togliatti și partidul său se distingeau prin importanța acordată, de-a lungul deceniilor postbelice, stabilității politice, păstrării și consolidării instituțiilor din viața publică democratică – chiar dacă,

astfel, comuniștii pierdeau în credibilitate ca avangardă revoluționară. Italia era și ea administrată printr-un sistem de favoruri și funcții care semăna oarecum cu *Proporz*, cu toate că avantaja puternic una din părți.

Dacă Italia a dobândit stabilitatea politică în schimbul unui nivel intolerabil de corupție publică, pentru austrieci costul a fost mai puțin evident, dar la fel de pernicios. Un diplomat occidental compara Austria de după război cu „o operă interpretată de dubluri" – și nu se înșela. În urma Primului Război Mondial, Viena și-a sfârșit cariera de capitală imperială; în timpul ocupației naziste și a celui de-al Doilea Război Mondial, orașul și-a pierdut evreii – adică mare parte din pătura cea mai educată și cosmopolită********. După plecarea rușilor în 1955, orașul nu mai avea nici măcar farmecul dubios al Berlinului scindat. Majoritatea vizitatorilor găseau Viena molcomă în platitudinea ei – și aceasta e dovada cea mai clară că Austria depășise cu succes un trecut tulbure.

Dincolo de fascinația discretă a „republicii alpine" de o prosperitate crescândă, Austria era și ea coruptă în felul ei. Aidoma Italiei, își cumpărase siguranța cu o doză masivă de uitare națională. Însă, în vreme ce majoritatea țărilor europene – mai ales Italia – puteau invoca un mit al rezistenței naționale împotriva ocupației germane, experiența de război a austriecilor nu se preta la astfel de interpretări. Și, spre deosebire de vest-germani, ei nu fuseseră constrânși să recunoască, nici măcar formal, crimele comise sau îngăduite. În mod bizar, Austria semăna cu Germania *de Est*, și nu numai prin birocrația monotonă a instituțiilor publice. Ambele aveau o realitate geografică arbitrară, a cărei existență postbelică se baza pe decizia tacită de a fabrica o identitate de larg consum nouă și măgulitoare – doar că exercițiul a fost mult mai reușit în cazul Austriei.

Un partid creștin-democrat cu intenții reformiste, o stângă parlamentară, consensul general că diviziunile ideologice sau culturale moștenite nu trebuiau împinse până la polarizare sau destabilizare politică, precum și o populație depolitizată – acestea erau trăsăturile distinctive ale stabilității postbelice în Europa de Vest. Modelul italian sau austriac poate fi reperat, în configurații diverse, mai peste tot. Chiar și în Scandinavia mobilizarea politică s-a diminuat constant după apogeul atins la jumătatea anilor 1930: vânzările anuale de insigne pentru Ziua Muncii au scăzut constant în Suedia din 1939 până în 1962 (cu un scurt reviriment la sfârșitul războiului), după care au crescut din nou odată cu entuziasmul unei noi generații.

Diversele comunități din țările Beneluxului (catolicii și protestanții în Olanda, valonii și flamanzii în Belgia) erau de multă vreme organizate în structuri comunitare separate – *zuilen* sau *pillars* –, acoperind un spectru larg de activități. Catolicii din Olanda predominant protestantă spuneau rugăciuni diferite și frecventau alte biserici decât concetățenii lor protestanți. Dar ei aveau și opțiuni electorale aparte, citeau ziare diferite, ascultau propriile programe de radio și, mai târziu, urmăreau posturi de televiziune distincte. În 1959, 90% dintre copiii olandezi catolici erau înscriși la o școală primară

catolică; 95% dintre fermierii catolici olandezi aparțineau unuia din sindicatele catolice ale fermierilor. Catolicii călătoreau, înotau, mergeau pe bicicletă și jucau fotbal în organizații catolice, erau asigurați de companii de asigurare catolice și, când le venea rândul, tot astfel erau îngropați: separat.

Linii de demarcație asemănătoare ghidau viața de zi cu zi a flamanzilor din nordul Belgiei și îi separau de francofonii din Valonia, deși ambele comunități erau majoritar catolice. Aici însă, *pilarizarea* însemna comunități nu doar lingvistice, ci și politice: existau sindicate catolice și socialiste, ziare catolice și socialiste, posturi de radio catolice și socialiste – fiecare împărțite la rândul lor după comunitatea pe care o deserveau (flamandă sau valonă). Mai firave, curentele liberale din ambele țări nu își permiteau o împărțire demonstrativă pe criterii comunitare.

Experiența războiului și a ocupației, precum și amintirea disensiunilor civice din deceniile anterioare au încurajat însă o tendință accentuată de cooperare dincolo de granițele comunitare. Mișcările extremiste, în special naționalismul flamand, au fost discreditate de colaborarea oportunistă cu naziștii. În urma războiului, oamenii se identificau mai puțin cu un anumit partid *politic* (dar la fel de mult cu serviciile comunitare asociate). Atât în Belgia, cât și în Olanda, un partid catolic – Partidul Creștin Social în Belgia și Partidul Popular Catolic în Olanda – s-a instalat permanent la guvernare de la sfârșitul anilor 1940 până în anii 1960 și după*********.

Partidele catolice din țările Beneluxului erau moderat reformiste și funcționau asemenea partidelor creștin-democrate din alte țări, urmărind să protejeze interesele comunității catolice, să colonizeze guvernarea la fiecare nivel (de la stat la municipalitate) și să asigure prin mecanismele puterii bunăstarea diverselor categorii sociale care formau baza lor electorală. Cu excepția laturii religioase, această descriere se potrivește și principalelor partide de opoziție – Partidul Muncii în Olanda și Partidul Muncitoresc (devenit mai târziu Socialist) Belgian. Ambele erau mai apropiate de modelul nord-european al unei mișcări muncitorești sindicale decât de partidele socialiste mediteraneene, cu moștenirea lor radicală și discursul adesea antiecleziastic, și nu se jenau să concureze pentru putere (și să împartă roadele acesteia) cu catolicii.

Echilibrul politic postbelic al Țărilor de Jos s-a născut exact din această combinație specifică între comunități culturale autonome și partide reformiste de centru-stânga și centru-dreapta. Dar nu a fost mereu așa: Belgia mai ales se confruntase cu un val de violență politică în anii 1930, când separatiștii flamanzi și fasciștii *rexiști* ai lui Léon Degrelle puseseră în pericol regimul parlamentar; în anii 1960 avea să traverseze o perioadă și mai turbulentă de conflict intercomunitar. Însă vechile elite politice și administrative (și ierarhia catolică locală), a căror supremație fusese amenințată pentru scurtă vreme în 1945, și-au recăpătat puterea, dând în același timp frâu liber reformelor de tot felul. În acest mod, *pilarizarea* s-a menținut până în anii 1960 – ecou anacronic al unei epoci prepolitice care a dăinuit îndeajuns pentru a funcționa ca

stabilizator cultural și instituțional într-o perioadă de transformare economică febrilă.

Exemplul cel mai dramatic – și, cel mai important, cu siguranță – de stabilizare politică în Europa postbelică este, când îl privim retrospectiv, și cel mai puțin surprinzător. În momentul aderării la NATO în 1955, Republica Federală Germană era de mult pe drumul miracolului economic (*Wirtschaftswunder*) cu care se mândrea. Dar Republica de la Bonn era și mai de apreciat pentru faptul că infirmase cu succes previziunile numeroșilor observatori din ambele tabere, care prevestiseră ce putea fi mai rău. Sub conducerea lui Konrad Adenauer, Germania de Vest navigase în siguranță între Scylla neonazismului și Charibda neutralității filosovietice și era acum trainic ancorată în alianța vestică, sfidând parcă îndoielile criticilor din țară și de peste hotare.

Instituțiile Germaniei postbelice au fost în mod deliberat concepute pentru a evita riscul unei reeditări a Weimarului. Guvernarea era descentralizată: responsibilitatea pentru administrație și asigurarea serviciilor publice a fost transferată către *Länder*, unitățile regionale în care era împărțită țara. Unele dintre acestea, ca Bavaria și Schleswig-Holstein, corespundeau statelor germane independente de odinioară care în secolul al XIX-lea fuseseră înghițite de Germania imperială. Altele, ca Renania-Westfalia în nord-vest, rezultaseră din unirea sau împărțirea unor unități teritoriale mai vechi în vederea unei administrări mai ușoare.

Berlinul de Vest a devenit Länd în 1955, fiind reprezentat în *Bundesrat* (camera superioară a parlamentului, formată din delegații regiunilor), deși deputații săi în *Bundestag* (camera inferioară, ai cărei membri sunt aleși prin vot direct) nu aveau drept de vot în sesiunile plenare. Pe de o parte, puterea guvernului central era considerabil redusă în comparație cu cea din trecut, întrucât Aliații au pus ascensiunea lui Hitler pe seama tradiției prusace a guvernării autoritariste și au acționat în așa fel încât istoria să nu se repete. Pe de altă parte, Bundestagul nu-l putea înlătura cu ușurință pe cancelarul ales și guvernul său; pentru aceasta, parlamentul era obligat să aibă pregătit dinainte un candidat la succesiune cu suficiente voturi pentru a-și asigura succesul. Scopul acestei reguli era să prevină instabilitatea politică asociată cu un guvern fără susținere de tipul celei din ultimii ani ai Republicii de la Weimar; ea a contribuit și la longevitatea și autoritatea unor cancelari puternici cum ar fi Konrad Adenauer și, mai târziu, Helmut Schmidt și Helmut Kohl.

Acest efort de a anihila sau controla conflictele a influențat întreaga cultură publică a Republicii de la Bonn. Legislația „pieței sociale“ urmărea să reducă riscul apariției conflictelor de muncă sau politizării disputelor economice. Prin Legea Codeterminării din 1951, firmele mari din industriile cărbunelui, metalurgică și siderurgică erau obligate să includă reprezentanți ai angajaților în consiliile de conducere, procedură extinsă mai târziu la alte sectoare și în

întreprinderile mici. Guvernul federal și landurile erau active în multe dintre sectoarele economice și, în pofida obiecțiilor sale de principiu la adresa monopolurilor naționale, guvernul creștin-democrat al anilor 1950 deținea sau controla 40% din producția de fier și cărbune, două treimi din capacitățile de producere a energiei electrice, trei sferturi din producția de aluminiu și majoritatea băncilor germane.

Cu alte cuvinte, descentralizarea puterii nu însemna neimplicarea guvernului. Menținând o prezență economică activă fie direct, fie indirect (prin companiile deținute), guvernele regionale și cel federal aveau capacitatea de a încuraja politici și practici aducătoare de armonie socială și profit privat. Băncile jucau un rol crucial, acționând ca intermediari între guvern și întreprinderi – care, de obicei, aveau bancheri în consiliile de conducere. Astfel au reapărut vechile practici economice germane, în special manipularea prețurilor și împărțirea de comun acord a pieței. Întrucât, în special la nivel local, majoritatea funcționarilor, oamenilor de afaceri și bancherilor din epoca nazistă rămăseseră în funcții, către sfârșitul anilor 1950 mare parte din economia vest-germană era condusă într-un mod ce amintea de marile trusturi și carteluri ale deceniilor precedente.

Acest corporatism *de facto* nu fusese probabil preconizat de factorii de decizie americani pentru noua republică germană, având în vedere opinia generală că trusturile și puterile lor contribuiseră la ascensiunea lui Hitler și erau oricum potrivnice unei piețe libere. Dacă economistul Ludwig Erhard – lider al Partidului Liber-Democrat, al treilea partid al Germaniei – și-ar fi putut aplica ideile, economia vest-germană și, implicit, relațiile sociale vest-germane ar fi arătat cu totul altfel. Dar controlul pieței și relațiile strânse dintre guvern și lumea afacerilor erau acceptate de creștin-democrați, atât pentru compatibilitatea lor cu principiile sociale generale, cât și din calcul pragmatic. Cel mai adesea, sindicatele și grupurile de afaceri au colaborat, iar aluatul economic a crescut suficient de rapid încât cele mai multe doleanțe să poată fi satisfăcute fără conflict.

Uniunea Creștin-Democrată a fost permanent la putere de la primele alegeri din 1949 până în 1966, iar Konrad Adenauer a condus fără întrerupere Republica de la Bonn, demisionând în 1963, la vârsta de 87 de ani. Faptul că UCD, cu Adenauer în funcția de cancelar, a deținut puterea neîntrerupt o perioadă atât de lungă a avut explicații diverse. Una dintre ele era influența Bisericii Catolice în Germania de Vest postbelică: cum regiunile predominant protestante (Brandenburg, Prusia și Saxonia) se aflau acum în mâinile comuniștilor, catolicii reprezentau mai mult de jumătate din populația vest-germană. În Bavaria, unde conservatorii catolici formau majoritatea covârșitoare a electoratului, Uniunea Creștin-Socială (UCS) avea o impresionantă bază de putere locală, pe care a folosit-o ca să-și adjudece un loc permanent ca partener minoritar în guvernele de coaliție ale lui Adenauer.

Adenauer însuși era suficient de vârstnic ca să-și amintească primii ani ai Imperiului wilhelminian, când Biserica Catolică fusese ținta campaniei de

laicizare (*Kulturkampf*) a lui Bismarck. El a avut precauția să nu profite excesiv de noul echilibru de forțe, ceea ce ar fi riscat reaprinderea conflictului pe marginea relației Stat-Biserică, în special acum, când poziția neeroică a bisericilor germane sub naziști era încă prezentă în memorie. Așadar, Adenauer a căutat de la bun început să facă din partidul său un vector electoral mai degrabă *creștin* decât unul exclusiv catolic, reliefând mesajul social-ecumenic al creștin-democrației. Și a avut un succes remarcabil: dacă alianța UCD-UCS a avut o victorie strânsă asupra social-democraților în primele alegeri din 1949, până în 1957 scorul ei aproape s-a dublat, ajungând la peste 50% din total.

O altă cauză a succesului alianței UCD-UCS (care de acum înainte avea să-și adjudece constant cel puțin 44% din voturile din întrega țară) a fost aceea că, asemenea creștin-democraților italieni, ea atrăgea un electorat larg. Creștin-socialii bavarezi, precum omologii lor din Țările de Jos, aveau o bază electorală restrânsă, obținând voturile unei comunități religioase conservatoare dintr-o singură regiune. Însă UCD, deși în chestiuni culturale era conservatoare prin tradiție (de exemplu, în multe orășele și comunități rurale activiștii UCD se asociaseră cu Biserica Catolică și cu alte grupări creștine în încercarea de a controla și cenzura programele de cinema), avea o poziție destul de ecumenică în alte privințe, în special în politica socială.

În acest mod, creștin-democrații și-au creat o bază multiregională și multiconfesională în politica germană. Ei se puteau baza pe voturi provenite atât de la sate, cât și de la orașe, atât de la patroni, cât și de la muncitori. În vreme ce creștin-democrații italieni colonizaseră statul, în Germania, UCD a colonizat atribuțiile statului. În politica economică, în protecția și serviciile sociale și în special în subiectul încă delicat al diviziunii Est-Vest și al numărului mare de germani exilați, UCD era ferm pe poziții ca partid-umbrelă al centrului majoritar – o premieră în cultura politică germană.

Principala victimă a succesului UCD a fost Partidul Social-Democrat (PSD). La prima vedere, acesta ar fi trebuit să aibă o poziție mai bună, chiar și după ce pierduse electoratul socialist prin tradiție din nordul și estul Germaniei. Performanțele antinaziste ale lui Adenauer nu fuseseră prea strălucite: în 1932, el încă mai credea că Hitler putea fi determinat să se comporte responsabil; din fericire, a atras suspiciunile naziștilor în 1933 (când a fost îndepărtat din postul de primar al orașului Köln) și, din nou, în ultimele luni ale războiului, când a fost întemnițat pentru scurtă vreme ca opozant al regimului. Aliații vestici nu i-ar fi sponsorizat ascensiunea politică dacă biografia sa n-ar fi conținut aceste evenimente.

Liderul socialist Kurt Schumacher, în schimb, fusese dintru început un antinazist ferm. Au rămas faimoase cuvintele cu care, în Reichstag, la 23 februarie 1923, el a catalogat național-socialismul drept „un apel permanent la porcul din om", unic în istoria germană pentru succesul cu care „mobiliza fără răgaz prostia omenească". Arestat în iulie 1933, el și-a petrecut următorii 12 ani în lagăre de concentrare, lucru care i-a afectat sănătatea și i-a scurtat viața.

Slăbit și adus de spate, erou și adept neclintit al ideii că Germania avea după război obligația de a-și recunoaște crimele, Kurt Schumacher era nu numai liderul firesc al socialiștilor, ci și singurul politician local din Germania postbelică ce putea servi drept reper moral pentru conaționali.

Dar Schumacher, deși plin de calități, nu a înțeles imediat noul regim internațional din Europa. Născut la Kreisstadt, în Prusia, el nu voia să abandoneze perspectiva unei Germanii unite și neutre. Nu avea încredere în comuniști, care îi displăceau, și nu își făcea iluzii cu privire la ei; dar credea sincer, se pare, că o Germanie demilitarizată va fi lăsată să-și hotărască soarta și că acest lucru îi va favoriza pe socialiști. În consecință, el se opunea virulent orientării prooccidentale a lui Adenauer, care părea să aprobe divizarea pe termen nelimitat a Germaniei. Pentru socialiști, restabilirea unei Germanii suverane, unite și neutre din punct de vedere politic era mai importantă decât orice complicație internațională.

Schumacher era iritat mai ales de entuziasmul lui Adenauer față de proiectul integrării vest-europene. În ochii lui, Planul Schuman din 1950 era menit să creeze o Europă „conservatoare, capitalistă, ecleziastică și dominată de carteluri". Dacă se înșela complet sau nu este mai puțin important. Problema e că social-democrații lui Schumacher nu ofereau o alternativă. Combinând programul socialist tradițional de naționalizări și garanții sociale cu dezideratul unificării și neutralității, ei au avut un scor respectabil în primul scutin din RFG, în 1949: 29% dintre opțiuni, adică votul a 6 935 000 de alegători (cu 424 000 mai puțin decât UCD-UCS). Dar, la mijlocul anilor 1950, cum Germania de Vest era inclusă ferm în alianța occidentală și în proiectul incipient al Uniunii Europene, iar profețiile economice sumbre ale socialiștilor se dovediseră false, PSD și-a pierdut suflul. În alegerile din 1953 și 1957, votul socialist a crescut imperceptibil, iar baza lor electorală a stagnat.

Abia în 1959, la șapte ani după moartea prematură a lui Schumacher, o nouă generație de socialiști germani a abandonat oficial linia marxistă a partidului, veche de șaptezeci de ani, și și-a făcut o virtute din nevoia de a accepta realitatea RFG. Marxismul avusese în socialismul german postbelic cel mult o funcție retorică – PSD abandonase ambițiile revoluționare în 1914, asta dacă le-a avut vreodată. Dar renunțând la formulele anchilozate ale socialismului maximalist, socialiștii germani au putut să-și modifice însăși substanța gândirii. Deși mulți erau în continuare nemulțumiți de rolul țării în noua Comunitate Economică Europeană (CEE), ei au acceptat apartenența Germaniei la blocul vestic și necesitatea de a deveni un *Volkspartei* care transcende barierele sociale (în loc să se bazeze exclusiv pe nucleul muncitoresc) pentru a putea contesta cu șanse de succes omnipotența lui Adenauer.

În timp, reformiștii din PSD au avut succes: partidul și-a ameliorat procentul la alegerile din 1961 și 1965 și a intrat în 1966 într-un guvern de coaliție: social-democrații, conduși acum de Willy Brandt, se aflau la putere pentru prima oară după Weimar. Dar au plătit un preț ironic pentru șansele

proaspăt dobândite. Câtă vreme își menținuseră opoziția de principiu față de Adenauer, social-democrații germani contribuiau involuntar la stabilitatea politică a Republicii Federale. Partidul Comunist n-a avut niciodată succes în RFG (în 1947 a obținut numai 5,7% din voturi, în 1953 2,2%, iar în 1956 a fost scos în afara legii de Curtea Constituțională). PSD avea astfel monopolul stângii și reușea să absoarbă toate elementele tinere și protestatare ale epocii. Dar când a ajuns la putere alături de creștin-democrați și a adoptat o agendă reformistă și moderată, PSD și-a înstrăinat elementele radicale ale stângii. S-a creat astfel o arenă extra-parlamentară pentru noua generație destabilizatoare de extremiști politici.

Liderii politici din Germania de Vest nu aveau de ce să se teamă de ascensiunea unui succesor direct al naziștilor, deoarece orice asemenea partid era interzis explicit prin Constituție. Existau totuși milioane de alegători care fuseseră naziști, împărțiți între principalele partide de pe scena politică. Mai exista și un nou grup electoral format de *Vertriebene* – etnici germani expulzați din Prusia Orientală, Polonia, Cehoslovacia etc. Aproape nouă milioane din cei treisprezece milioane de germani expulzați se stabiliseră de la început în zonele vestice; până la mijlocul anilor 1960, încă 1,5 milioane de est-germani aveau să sosească în RFG, parte a fluxului constant de refugiați prin Berlin.

Vertriebene, în majoritate mici fermieri, comercianți și oameni de afaceri, erau prea numeroși pentru a putea fi ignorați: ca „etnici germani“ (*Volksdeutsche*), drepturile lor de cetățeni și refugiați erau înscrise în Legea Fundamentală din 1949. În primii ani ai Republicii, ei erau cei mai vulnerabili din punctul de vedere al locuințelor sau slujbelor și aveau astfel o motivație puternică să participe la alegeri sub imperiul unui singur deziderat: dreptul de a se întoarce la pământurile și proprietățile lor din țările blocului sovietic – iar dacă acesta era irealizabil, obținerea de compensații pentru pierderile suferite.

Pe lângă *Vertriebene* mai erau milioanele de veterani de război, al căror număr a crescut și mai mult după ce Hrușciov a acceptat în 1955 să elibereze ultimii prizonieri de război. Ca și expulzații, veteranii și reprezentanții lor se considerau victimele războiului și ale acordurilor postbelice. Ipoteza că Germania și în special forțele armate germane cauzaseră singure, prin acțiunile lor, aceste suferințe era respinsă cu mânie. Germania lui Adenauer se vedea pe sine ca pe o triplă victimă: în primul rând a lui Hitler – succesul enorm al unor filme ca *Die Letzte Brücke* (*Ultimul pod*, 1954), despre o femeie doctor care opunea rezistență naziștilor, sau *Canaris* (1955) a popularizat ideea că nemții buni își petrecuseră războiul opunându-se lui Hitler; în al doilea rând, ca victimă a dușmanilor – orașele lăsate în ruină de bombardamentele aliate alimentau ideea că acasă, ca și pe front, germanii suferiseră enorm din cauza inamicilor; în fine, ca victimă a „distorsiunilor“ răuvoitoare ale propagandei postbelice care, potrivit opiniei generale, minimaliza pierderile Germaniei și în același timp îi exagera în mod deliberat „crimele“.

În primii ani ai Republicii Federale existaseră semne că aceste sentimente

s-ar putea transforma într-o resurgență periculoasă. Diversele partide populiste ale dreptei naționaliste câștigaseră deja 48 de locuri în parlament la alegerile din 1949 – de trei ori mai multe decât comuniștii și aproape la fel de multe ca liber-democrații. Îndată ce refugiaților li s-a dat dreptul la organizare politică a apărut Blocul Expulzaților și Dezmoșteniților, care în 1950, la alegerile locale din Schleswig-Holstein (fost bastion rural al Partidului Nazist), a câștigat 23% din voturi. În anul următor, în Saxonia Inferioară învecinată, un *Sozialistische Reichspartei* care căuta să atragă un electorat asemănător a obținut 11%. Având în vedere existența acestui grup electoral semnificativ, Konrad Adenauer a evitat să critice deschis trecutul recent al Germaniei, blamând în schimb explicit Uniunea Sovietică și pe Aliații vestici pentru problemele țării, în special cele rezultate din acordurile de la Potsdam.

Pentru a satisface cererile refugiaților și ale suporterilor lor, Adenauer și UCD au adoptat o linie dură față de Est. În relațiile sale internaționale, Bonnul a susținut că, până la organizarea unei conferințe de pace finale, frontierele Germaniei de la 1937 rămân în vigoare. Conform „doctrinei Hallstein" propuse în 1955, Bonnul refuza să întrețină relații dipomatice cu orice țară ce ar fi recunoscut Republica Democrată Germană (contestând astfel implicit pretenția RFG, stipulată în Legea Fundamentală din 1949, că este reprezentanta *tuturor* germanilor). Singura excepție a fost Uniunea Sovietică. Rigiditatea Bonnului a fost demonstrată în 1957: Adenauer a rupt relațiile diplomatice cu Iugoslavia după ce Tito recunoscuse Germania de Est. Relațiile Germaniei cu Europa de Est au fost efectiv înghețate de-a lungul următorilor zece ani. Pe plan intern, pe lângă alocarea de resurse considerabile pentru a ajuta refugiații, prizonierii repatriați și familiile lor să se integreze în societatea vest-germană, guvernele anilor 1950 au încurajat o abordare evident necritică a trecutului recent al Germaniei. În 1955, Ministerul de Externe a protestat formal împotriva selecționării documentarului *Nuit et brouillard* (*Noapte și ceață*) de Alain Resnais la Festivalul de Film de la Cannes din acel an. În perspectiva apropiatei intrări în NATO a Germaniei de Vest ca partener cu drepturi depline, filmul ar fi putut dăuna relațiilor cu alte state (cum spunea protestul oficial, „va tulbura armonia internațională a festivalului prin evocarea emfatică a unui trecut dureros"). Guvernul francez s-a conformat prompt și filmul a fost retras.********

Aceasta nu era doar o anomalie izolată. Ministerul de Interne german avea să interzică până în 1957 filmul *Der Untertan* (*Supusul*), realizat în 1951 de est-germanul Wolfgang Staudte după romanul lui Heinrich Mann, nefiind de acord cu mesajul său potrivit căruia autoritarismul are rădăcini istorice adânci în Germania. Deși acest fapt pare să confirme ideea că Germania postbelică suferea de amnezie colectivă, realitatea era totuși mai complicată. Germanii nu uitaseră, ci mai degrabă își aminteau selectiv. De-a lungul anilor 1950, oficialitățile vest-germane au încurajat o viziune reconfortantă despre trecut conform căreia Wehrmachtul se comportase eroic, iar naziștii reprezentau o minoritate ce fusese pedepsită cum se cuvine.

Printr-o serie de amnistii, criminalii de război aflați în închisoare au fost treptat eliberați și reintegrați în viața civilă. Totodată, multe din cele mai grave crime de război (comise în Est și în lagăre) n-au fost niciodată investigate. În pofida înființării în 1956, la Stuttgart, a unui Birou Central al Ministerelor de Justiție din landuri, procurorii locali au blocat cu zel deschiderea anchetelor până în 1963, când Bonnul a început să exercite presiuni asupra lor. Acestea au avut impact abia după 1965, când guvernul federal a prelungit termenul de prescriere de douăzeci de ani pentru cazurile de crimă.

Adenauer însuși avea o atitudine ambivalentă față de aceste probleme. Pe de o parte, el își dădea seama că o tăcere prudentă era de preferat declamării provocatoare a adevărului în public – germanii din acea generație erau atât de compromiși moral, încât democrația nu putea să funcționeze decât cu prețul acestei tăceri. Orice altă poziție ar fi riscat să declanșeze renașterea dreptei. Spre deosebire de Schumacher, care vorbea în public într-un mod mișcător despre suferințele provocate de germani evreilor, sau de președintele Theodor Heuss, care declarase în noiembrie 1952, la Bergen-Belsen, că *Diese Scham nimmt uns niemand ab*********, Adenauer evita subiectul. Mai exact, deși vorbea despre victimele evreiești, nu menționa niciodată făptașii germani.

Pe de altă parte, el a acceptat presiunea de nestăvilit pentru reabilitarea poporului evreu. În septembrie 1952, Adenauer a ajuns la un acord cu prim-ministrul israelian Moshe Sharett privind plata către evreii supraviețuitori a unei sume ce avea să atingă, de-a lungul anilor, 100 de miliarde de mărci. Prin acest acord, Adenauer și-a asumat un risc politic: într-un sondaj de opinie din decembrie 1951, doar 5% dintre vest-germani admiteau că se simt „vinovați" față de evrei, iar alți 29%, că Germania era datoare cu o despăgubire față de poporul evreu. Restul respondenților erau împărțiți în cei care considerau că numai cei „care făcuseră ceva" erau vinovați și trebuiau să plătească (două cincimi) și cei care credeau că „evreii înșiși erau parțial responsabili pentru ce li s-a întâmplat sub al Treilea Reich" (21%). Când acordul de reparații a fost dezbătut în Bundestag la 18 martie 1953, comuniștii au votat împotrivă, liber-democrații s-au abținut, iar Uniunea Creștin-Socială și partidul lui Adenauer au avut păreri împărțite, mulți deputați opunându-se oricăror *Wiedergutmachen* (reparații). Pentru ratificarea acordului, Adenauer a avut nevoie de voturile opoziției social-democrate.

Nu o dată, Adenauer a exploatat nervozitatea internațională față de o posibilă resurecție a nazismului pentru a-i împinge pe aliații Germaniei de Vest în direcția dorită. Dacă Aliații doreau ca Germania să contribuie la apărarea Europei, atunci – sugera Adenauer – ar fi fost bine să se abțină de la criticarea comportamentului germanilor sau evocarea trecutului tulbure. Dacă doreau să evite renașterea extremismului, trebuiau să dejoace, alături de Adenauer, planurile sovietice în RDG. Și așa mai departe. Aliații vestici au înțeles perfect tactica lui Adenauer. Însă ei urmăreau și sondajele de opinie. Așa că i-au acordat o libertate de manevră considerabilă, acceptându-i rolul de tampon între ei și o alternativă mai puțin plăcută, precum și pretenția că avea

nevoie de concesii externe pentru a evita apariția unor probleme interne. Până și Eisenhower a fost forțat să declare în ianuarie 1951 că făcuse o greșeală identificând Wehrmachtul cu naziștii: „Soldatul german a luptat cu vitejie și onoare pentru patrie". Într-o manieră similară, generalul Ridgeway, succesorul lui Eisenhower în funcția de comandant aliat suprem în Europa, le-a cerut în 1953 înalților comisari aliați să-i achite pe toți ofițerii germani care fuseseră condamnați pentru crime de război pe Frontul de Est.

Comportamenul lui Adenauer nu a atras stima interlocutorilor săi: Dean Acheson, de exemplu, detesta insistența Bonnului de a pune condiții înainte de a accepta intrarea în comunitatea națiunilor civilizate, de parcă Germania de Vest le-ar fi făcut o favoare Aliaților vestici victorioși. Dar în rarele ocazii în care Washingtonul sau Londra își manifestau nemulțumirea în public sau ori de câte ori exista o bănuială că ele ar purta discuții cu Moscova fără știrea Bonnului, Adenauer transforma rapid situația în capital politic, reamintind electoratului cât de nestatornici sunt aliații Germaniei și cum el e singurul de încredere în privința protejării intereselor naționale.

Reînarmarea Germaniei nu a avut un sprijin intern foarte puternic în anii 1950, iar crearea unei armate vest-germane (*Bundeswehr*) în 1956, la doar unsprezece ani după înfrângere, nu a stârnit prea mult entuziasm. Adenauer a avut o poziție ambiguă, insistând – cu o sinceritate moderată – că nu făcuse decât să răspundă presiunii internaționale. Una dintre reușitele Mișcării pentru pace (sprijinită de sovietici) de la începutul anilor 1950 fusese aceea că izbutise să-i convingă pe mulți vest-germani că țara lor ar fi putut obține atât reunificarea, cât și garanții de securitate dacă s-ar fi autodeclarat „neutră". La începutul anilor 1950, mai mult de o treime din germanii chestionați în sondajele de opinie optau pentru o Germanie unită și neutră, iar aproape 50% doreau ca, în caz de război, Republica Federală să se declare neutră.

Aspirații ciudate dacă ne gândim la faptul că însăși situația Germaniei constituia, în Europa, cea mai probabilă cauză a unui al treilea război mondial. Dar una dintre ciudățeniile Republicii Federale Germane a fost exact faptul că, pentru mulți cetățeni, protectoratul american reprezenta o sursă de securitate, dar și de resentimente. Iar acestea din urmă n-au făcut decât să se accentueze la sfârșitul anilor 1950, când a devenit clar că un război în Germania ar implica folosirea armelor nucleare tactice – sub controlul total al altora.

Adenauer avertizase încă din 1956 că RFG nu putea rămâne pentru totdeauna un „protectorat nuclear". Atunci când, la începutul anilor 1960, devenise clar că Aliații vestici ajunseseră la o înțelegere cu Moscova pe această temă delicată și că nu vor permite niciodată accesul Germaniei la arme *nucleare*, Adenauer s-a înfuriat********. Pentru scurtă vreme, se părea că Bonnul ar putea renunța la loialitatea față de Washington în favoarea Parisului lui de Gaulle: Franța și RFG erau legate prin resentimentul față de tratamentul despotic al americanilor și suspiciunea comună că SUA încerca să se debaraseze de obligațiile față de clienții săi europeni.

Efortul Franței de a dobândi arme nucleare proprii oferea, desigur, un

precedent atrăgător pentru Germania de Vest, pe care de Gaulle l-a exploatat cu măiestrie în eforturile sale de a îndepărta Bonnul de prietenii americani. Conform lui de Gaulle (în aceeași conferință de presă din 14 ianuarie 1963 la care spusese „Non!" candidaturii Marii Britanii la CEE), el „simpatiza" cu aspirațiile vest-germane spre un statut nuclear. În săptămâna ce a urmat avea să transforme „simpatia" într-un Tratat de Prietenie Franco-Germană. Dar, cu toate surlele și trâmbițele, tratatul era lipsit de substanță. Schimbarea de orientare a lui Adenauer a fost dezaprobată de mulți dintre colegii săi de partid; în cursul aceluiași an, ei au conspirat pentru a-l îndepărta de la putere și a-și reafirma loialitatea față de NATO. Cât despre de Gaulle, el nu își făcea iluzii în privința nemților. Cu șase luni mai devreme, la Hamburg, președintele Franței spusese unei mulțimi entuziaste *Es lebe die Deutsch-französiche Freundschaft! Sie Sind ein grosses Volk!* („Trăiască prietenia franco-germană! Sunteți un popor măreț!"), adăugând către un adjutant: „Dacă ar mai fi un popor măreț, nu m-ar aclama chiar așa".

În orice caz, oricât de reci ar fi fost relațiile bilaterale, nici un lider vest-german n-ar fi îndrăznit să rupă relațiile cu Washingtonul pentru o iluzorie alternativă franceză.

Cu toate acestea, intrigile lui Adenauer din politica externă erau menite să rezoneze cu un sentiment profund de nemulțumire față de inevitabila subordonare a Germaniei față de SUA. Azi presupunem cu prea mare ușurință că Republica Federală postbelică a primit cu entuziasm și brațele deschise tot ceea ce era american; că infanteriștii americani care împestrițau Germania centrală și de sud cu aparatura, bazele, convoaiele, filmele, muzica, mâncarea, hainele, banii și guma lor de mestecat erau universal iubiți și acceptați de poporul a cărui libertate veniseră s-o apere.

Realitatea era mai complicată. Luați individual, majoritatea soldaților americani (și britanici) erau în general simpatizați. Însă după ușurarea inițială – fiindcă fuseseră „eliberați" (*sic*) de Vest, și nu de Armata Roșie – germanii au nutrit și alte sentimente. Anii ocupației aliate postbelice erau mai grei decât viața sub regimul nazist. În timpul Războiului Rece America era acuzată că a pus Germania în centrul conflictului „său" cu Uniunea Sovietică, expunând-o astfel riscului confruntării. Mulți conservatori, în special din sudul catolic, atribuiau ascensiunea lui Hitler influențelor laicizante ale Vestului și susțineau că Germania ar trebui să adopte o cale de mijloc între cele trei rele ale modernității – nazismul, comunismul și „americanismul". Iar importanța crescândă a Republicii Federale la extremitatea estică a alianței amintea nelămurit rolul autoatribuit al Germaniei naziste ca pavăză a Europei în fața hoardelor asiatice din URSS.

Mai mult, americanizarea Germaniei de Vest și omniprezența ocupanților străini contrastau cu Germania aseptică din imaginarul popular, alimentat la începutul anilor 1950 de filmele nostalgice din producția internă. Aceste așa-numite filme despre patrie (*Heimat*) erau de obicei plasate în decorul muntos din sudul Germaniei și spuneau povești despre dragoste, loialitate și

comunitate, filmate în costume populare sau de epocă. Teribil de populare și de un kitsch nerușinat, ele erau adesea calchiate după filme din epoca nazistă (uneori cu titluri identice – de exemplu, *Schwarzwaldmädel* [1950] era un remake după filmul omonim din 1933): operele unor regizori ca Hans Deppe, celebru sub naziști, sau ale discipolilor lor, precum Rudolf Schundler.

Titlurile – *Grun ist die Heide* (1951), *Das Land des Lächelns* (1952), *Wenn der weiße Flieder wieder blüht* (1953), *Viktoria und ihr Husar* (1954), *Der Treue Husar* (1954), *Das Fröhliche Dorf* (1955), *Wenn die Alpenrosen bluhn* (1955), *Die Rosel vom Schwarzwald* (1956) și multe altele în același stil – evocă un ținut și un popor netulburate de bombe sau refugiați, o „Germanie profundă" sănătoasă, rurală, fericită, pură și blondă. Atemporalitatea lor sugera în mod plăcut o țară și un popor libere de ocupanții din Vest și din Est, dar și fără vină, neîntinate de trecutul recent al Germaniei.

Filmele Heimat reflectau paseismul și provincialismul de la începuturile Republicii Federale și dorința sinceră a nemților de a fi lăsați în pace. Demobilizarea germanilor era probabil facilitată de prezența disproporționată a femeilor în populația adultă. La primul recensământ postbelic din 1950, o treime din căminele germane aveau drept cap de familie o femeie divorțată sau văduvă. Dezechilibrul s-a păstrat chiar și după întoarcerea din URSS a prizonierilor de război în 1955–1956: în 1960 existau 126 de femei la 100 de bărbați. Mai mult chiar decât în Marea Britanie sau Franța, familia și căminul primau în preocupările publice. Retorica națiunii, naționalismul, reînarmarea, gloria militară sau confruntarea ideologică nu prezentau interes pentru această lume a femeilor, dintre care multe munceau și își creșteau singure copiii*********, având amintiri teribile din ultimele luni de război și din perioada imediat următoare.

Adoptarea unor deziderate publice care să înlocuiască ambițiile discreditate ale trecutului a fost calculată. După cum explicase Konrad Adenauer cabinetului său la 4 februarie 1952, descriind importanța Planului Schuman pentru conaționalii săi: „Trebuie să dăm o nouă ideologie poporului. Nu poate fi decât una europeană". Germania de Vest era un caz unic prin faptul că era singura țară ce încerca să-și recapete suveranitatea prin aderarea la organizații internaționale, iar idealul european avea potențialul de a umple vidul rămas în viața publică germană după eviscerarea naționalismului – conform speranțelor explicite ale lui Schuman.

În cazul elitei intelectuale și politice, recanalizarea energiilor a avut efectul scontat. Însă pentru femeia de rând vechea politică a fost înlocuită nu de noua „Europă", ci de nevoia de a supraviețui – și prospera. Potrivit laburistului Hugh Dalton, Winston Churchill spera la sfârșitul războiului ca Germania să crească „grasă, dar neputincioasă". Și așa s-a și întâmplat, mai repede și cu implicații mai profunde decât ar fi îndrăznit Churchill să spere. Nu a fost nevoie, timp de 20 ani după înfrângerea lui Hitler, ca vest-germanilor să li se distragă atenția de la politică spre producție și consum: ei singuri au adoptat această direcție cu trup și suflet.

Câștigul, economiile, achiziția și consumul au devenit nu numai principala activitate a vest-germanilor, ci chiar rațiunea de fi, public declarată și unanim acceptată, a întregii națiuni. Ani mai târziu, reflectând asupra acestei surprinzătoare prefaceri colective și a zelului concentrat cu care cetățenii din RFG își vedeau de treabă, scriitorul Hans Magnus Enzensberger avea să observe că „energia deconcertantă a nemților nu poate fi înțeleasă decât îmbrățișând ideea că ei și-au transformat defectele în virtuți. Și-au pierdut mințile, în sensul cel mai literal cu putință, și acest lucru le-a permis să reușească".

Condamnați universal după căderea lui Hitler pentru că se supuseseră orbește unor ordine imorale, germanii au convertit astfel obediența sârguincioasă dintr-un defect într-o virtute națională. Cum puțini și-ar fi imaginat cu un deceniu înainte, efectul zguduitor al înfrângerii și ocupației ulterioare i-a făcut pe vest-germani să accepte o democrație impusă din afară. În loc de „devotamentul pentru conducători" pe care Heine îl observase la poporul german cu un secol în urmă, germanii anilor 1950 și-au atras respectul internațional printr-un devotament la fel de sincer față de eficiență, detaliu și calitate în fabricarea de produse finite.

Această dăruire inedită întru edificarea prosperității era salutată fără rețineri de către cei mai în vârstă. Chiar și în anii 1960, mulți germani de peste șaizeci de ani – categorie în care intrau mai toți cei aflați în poziții de autoritate – încă simțeau că viața fusese mai bună sub Kaiser. Dar dacă ne amintim ce i-a urmat Kaiserului, siguranța și liniștea conferite de automatismul pasiv al vieții zilnice din RFG erau un substitut mai mult decât acceptabil. *Tinerii*, însă, erau mult mai suspicioși. „Generația sceptică" – formată din cei născuți în ultimele zile ale Republicii de la Weimar, deci destul de bătrâni pentru a fi trăit sub nazism, dar și destul de tineri ca să nu poarte responsibilitatea pentru crimele acestuia – nu avea încredere în noua ordine germană.

Pentru oameni ca Gunther Grass sau Jurgen Habermas, ambii născuți în 1927, Germania de Vest era o democrație fără democrați. Cetățenii ei trecuseră cu o ușurință șocantă de la Hitler la societatea de consum; ei se vindecaseră de amintirile vinovate devenind prosperi. Grass și alții ca el au văzut în trecerea nemților de la politică la acumularea privată o dezicere de responsabilitățile civice trecute și prezente. Față de aforismul lui Bertold Brecht *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* („Mâncarea vine prima, apoi moralitatea") ei au susținut cu tărie dezacordul exprimat de primarul Berlinului de Vest în martie 1947:„Nu există afirmație mai periculoasă. Suntem înfometați și morți de frig în această clipă fiindcă am îngăduit doctrina eronată rezumată în această propoziție".

Habermas avea să fie asimilat mai târziu cu căutarea unui *Verfassungspatriotism* („patriotism constituțional"), singura formă de sentiment național pe care o considera corectă și care putea fi încurajată fără pericol la compatrioții săi. Încă din 1953, el s-a remarcat printr-un articol din *Frankfurter Allgemeine Zeitung* în care îl ataca pe Martin Heidegger pentru că

permisese republicarea prelegerilor sale de la Heidelberg cu tot cu aluziile la „măreția interioară“ a nazismului din varianta originală. La vremea respectivă, acest incident era izolat și nu a suscitat atenția internațională, însă a marcat un moment de referință, prefigurând interogațiile amare de mai târziu.

În *Ehe der Maria Braun* (1978), regizorul Rainer Werner Fassbinder (născut în 1945) disecă acid defectele Republicii Federale, așa cum apăreau ele tineretului critic. Eroina filmului își reface viața din ruinele înfrângerii, într-o Germanie unde „toți bărbații par intrați la apă“, și lasă trecutul în urmă, anunțând că „nu-i momentul să avem emoții“. Maria se dedică apoi cu hotărâre nestrămutată preocupării naționale, făcând bani cu o abilitate uluitoare. Evoluând de la vulnerabilitate la cinism, eroina exploatează resursele, sentimentele și credulitatea bărbaților – printre care un soldat american (negru) –, în timp ce rămâne „fidelă“ soțului său Hermann: soldat, prizonier la ruși, ale cărui merite în război rămân extrem de vagi.

Toate relațiile, realizările și satisfacțiile Mariei se măsoară în bani, culminând cu o casă nouă, plină de aparatură, în care plănuiește să-l primească pe soțul eliberat. La un pas de extazul conjugal, cei doi și bunurile lor lumești sunt distruse de o neatenție: o scăpare la țeava de gaze (*sic*) din bucătăria lor ultramodernă. Pe fundal, radioul aclamă isteric victoria Republicii Federale la campionatul mondial de fotbal din 1954. Pentru Fassbinder și tânăra generație de contestatari vest-germani, noile calități ale noii Germanii din noua Europă – prosperitate, compromis, demobilizare politică și angajamentul tacit de a nu trezi fantomele memoriei naționale – nu puteau masca vechile defecte. *Erau* vechile defecte, într-o formă nouă.

Capitolul 9
Iluzii pierdute

Indië verloren, rampspoed geboren. [Dacă pierdem Indiile, suntem pierduți.j

Zicală olandeză, populară în anii 1940

Vântul schimbării suflă peste acest continent și, fie că ne place sau nu, conștiința de sine a Africii este o realitate politică.

Harold Macmillan, cuvântare la Cape Town (3 februarie 1960)

Marea Britanie a pierdut un imperiu și nu și-a găsit încă un rol.

Dean Acheson, discurs la West Point, 5 decembrie 1962

Vă vorbește Imre Nagy, președintele Consiliului de Miniștri al Republicii Populare Ungare. În primele ore ale acestei dimineți, trupele sovietice au lansat un atac asupra capitalei noastre, cu intenția evidentă de a răsturna guvernul maghiar legal și democratic. Informez poporul și opinia publică mondială că trupele noastre luptă și guvernul este pe poziție.

Imre Nagy la Radioul ungar (4 noiembrie 1956, ora 5.20 a.m.)

Este o eroare gravă să apelezi la trupe străine pentru a da o lecție unui popor.

Iosip Broz Tito (11 noiembrie 1956)

La sfârșitul războiului, popoarele din Europa de Vest, care abia reușeau să se guverneze și să-și asigure subzistența, continuau să stăpânească o mare parte a globului. Această situație neverosimilă, ale cărei implicații nu scăpau elitelor indigene din coloniile europene, a avut consecințe perfide. Pentru mulți britanici, francezi sau olandezi, posesiunile imperiale alinau suferința și umilințele războiului din Europa. Ele își demonstraseră valoarea materială în acel război ca resurse naționale vitale. Dacă n-ar fi avut acces la teritoriile îndepărtate și la resursele materiale și umane din colonii, britanicii și îndeosebi francezii ar fi fost și mai dezavantajați în lupta cu Germania și Japonia.

Acest lucru le era limpede mai ales britanicilor. Pentru oricine a crescut (precum autorul) în Marea Britanie postbelică, „Anglia", „Britania" și „Imperiul Britanic" erau cvasisinonime. Hărțile geografice din școala primară

ilustrau o lume împestrițată de roșul imperial; cărțile de istorie examinau în detaliu istoria cuceririlor britanice, mai ales în India și Africa; jurnalele cinematografice, buletinele de știri de la radio, ziarele, revistele ilustrate, poveștile pentru copii, benzile desenate, întrecerile sportive, cutiile de biscuiți, etichetele de pe conservele de fructe, vitrinele măcelarilor – totul reamintea de prezența crucială a Angliei în inima istorică și geografică a unui imperiu maritim. Pentru insulari, numele de orașe, râuri și figuri politice din colonii și dominioane erau la fel de familiare ca și cele din Marea Britanie.

Britanicii pierduseră „primul" lor imperiu din America de Nord; următorul, deși obținut nu tocmai „într-un moment de neatenție", nu era nici pe departe fructul unui proiect rațional. Menținerea ordinii, întreținerea și administrarea sa costau mult; ca și în cazul imperiului francez din nordul Africii, cei care îl prețuiau și apărau cu cea mai mare ardoare erau o clasă puțin numeroasă de coloniști și fermieri – în ținuturi ca Rhodesia sau Kenya. Dominioanele „albe" (Canada, Australia, Noua Zeelandă) și Africa de Sud erau independente. Însă apartenența lor formală la Coroană, legăturile afective cu Marea Britanie, alimentele și materiile prime furnizate, precum și forțele lor armate erau practic considerate bunuri naționale. Restul Imperiului Britanic avea la prima vedere mai puțin o valoare materială și mai mult una strategică: posesiunile din Africa de Est sau teritoriile și porturile controlate de britanici în Orientul Mijlociu și în jurul Peninsulei Arabice și Oceanului Indian erau apreciate în principal ca accesorii ale Indiei, principala posesiune imperială – care, la vremea respectivă, includea Sri Lanka, Birmania și teritoriile care formează astăzi Pakistanul și Bangladeshul. Toate imperiile europene se formaseră prin anexiuni sporadice, episodice și (cu excepția rutelor terestre și maritime care serveau India britanică) fără calcule privind coerența logistică sau câștigul economic. Spaniolii pierduseră deja cea mai mare parte a imperiului lor: la început în favoarea britanicilor, apoi cedând cererilor de independență ale propriilor coloniști și, cel mai recent, în fața puterii crescânde a Statelor Unite – o sursă de antiamericanism persistent în Spania, atunci și acum. Nu le mai rămăseseră decât enclave, Marocul și Guineea Ecuatorială, care aveau să fie abandonate de Franco (cel mereu realist) între 1956 și 1968.

Însă cea mai mare parte din Africa și Asia era încă în mâinile europenilor. Guvernarea coloniilor se făcea fie direct din capitalele imperiale, printr-o castă de guvernanți locali recrutată din rândul intelectualilor educați în Europa, fie prin conducători indigeni aflați în alianță servilă cu stăpânii europeni. Din acest motiv, politicienii Europei postbelice, care cunoșteau numai astfel de oameni, nu erau la curent cu întețirea rapidă a sentimentului național la tinerii activiști de pe întreg cuprinsul imperiilor (poate cu excepția Indiei, însă și acolo ei au subestimat multă vreme amploarea și seriozitatea acestuia).

Astfel, nici britanicii și nici celelalte puteri coloniale europene nu au anticipat colapsul iminent al posesiunilor și influenței lor maritime. După cum atestă istoricul englez Eric Hobsbawm, sfârșitul imperiilor coloniale europene

le părea foarte îndepărtat în 1939 chiar și studenților de la un seminar pentru tinerii comuniști din Marea Britanie și coloniile sale. Șase ani mai târziu, lumea era încă împărțită în asupritori și asupriți, puternici și nevolnici, bogați și săraci – și era greu de crezut că diferențele vor dispărea în viitorul apropiat. Chiar și în 1960, cu mult după ce mișcarea mondială pentru independență luase avânt, 70% din produsul mondial brut și 80% din valoarea economică adăugată prin fabricarea bunurilor de consum proveneau din Europa de Vest și America de Nord.

Micuța Portugalie – cea mai măruntă și săracă dintre puterile coloniale europene – extrăgea materii prime la prețuri foarte avantajoase din coloniile sale din Angola și Mozambic; acestea constituiau și o piață captivă pentru exporturile portugheze, altfel necompetitive pe plan internațional. Astfel, Mozambicul cultiva bumbac pentru piața portugheză în loc să producă alimente pentru populația locală, o anomalie care a generat atât profituri considerabile, cât și crize periodice de foamete. În aceste circumstanțe, în ciuda revoltelor eșuate din colonii și a puciurilor de acasă, portughezii au amânat pe cât posibil decolonizarea********.

Statele europene se puteau descurca fără imperiile lor, dar puține își imaginau coloniile supraviețuind singure, fără sprijinul unei guvernări străine. Chiar liberalii și socialiștii, care înclinau către autonomia și, eventual, independența supușilor din colonii, estimau că vor trece mulți ani înainte ca astfel de țeluri să fie atinse. Merită amintit aici că, nu mai departe de 1951, secretarul britanic de Externe, laburistul Herbert Morrison, asemăna independența pentru coloniile africane cu „a-i da unui copil de zece ani o cheie de lacăt, un cont în bancă și o pușcă".

Dar războiul mondial provocase în colonii transformări mai mari decât își puteau imagina cei mai mulți europeni. Deși teritoriile est-asiatice ale Marii Britanii ocupate de japonezi în timpul războiului au fost recuperate după înfrângerea Japoniei, prestigiul vechii puteri coloniale fusese radical subminat. Capitularea britanicilor în Singapore în februarie 1942 era o umilință pe care Imperiul Britanic din Asia nu a șters-o niciodată. Chiar dacă forțele britanice au reușit să împiedice căderea Birmaniei (și, ca urmare, a Indiei) în mâinile japonezilor, mitul invincibilității europene fusese spulberat pentru totdeauna. După 1945, puterile coloniale din Asia vor fi supuse unei presiuni crescânde pentru a renunța la pretențiile tradiționale.

Consecințele au fost traumatice îndeosebi pentru Olanda, cea mai veche putere colonială din regiune. Indiile Orientale olandeze și compania de comerț care le dezvoltase făceau parte din mitul național: o legătură directă cu Epoca de Aur și un simbol al gloriei comerciale și maritime olandeze. Opinia generală, mai ales în anii sumbri și mizeri de după război, era că materiile prime din Indii, în special cauciucul, vor constitui salvarea economică a Olandei. Dar la numai doi ani după înfrângerea Japoniei, olandezii se aflau din nou în război: teritoriile olandeze din Asia de Sud-Est (Indonezia de azi) imobilizau 140 000 de soldați (profesioniști, recruți și voluntari), iar revoluția

indoneziană de independență stârnea admirație și imitații în tot restul imperiului olandez din Pacific, Caraibe și America de Sud.

Războiul de gherilă care a rezultat a durat patru ani și a costat Olanda peste 3 000 de militari și civili – morți, răniți sau dispăruți. Independența Indoneziei, proclamată unilateral de liderul naționalist Sukarno la 17 noiembrie 1945, a fost în cele din urmă recunoscută de autoritățile olandeze (și de regina Juliana, înlăcrimată) la Conferința de la Haga din decembrie 1949. Un val constant de europeni (de fapt, mulți dintre ei se născuseră în Indii și nu văzuseră niciodată Olanda) reveneau „acasă". Până la sfârșitul anului 1957, dată la care președintele Sukarno a închis Indonezia pentru oamenii de afaceri olandezi, numărul celor „repatriați" era de ordinul zecilor de mii. Experiența decolonizării a otrăvit viața publică olandeză, deja foarte afectată de suferințele din război. Mulți foști coloniști și prietenii lor alimentau așa-zisul „mit al bunei guvernări", blamând stânga pentru eșecul Olandei de a-și restabili autoritatea colonială după episodul ocupației japoneze. Pe de altă parte, cei mobilizați (adică majoritatea covârșitoare a soldaților) erau pur și simplu bucuroși să se vadă teferi acasă după un război colonial de care nimeni nu era mândru, în care succesul militar, după părerea multora, fusese stingherit de insistențele ONU asupra unui transfer negociat de putere, fiind aruncat rapid la groapa memoriei naționale.

Pe termen mai lung, retragerea forțată din colonii a facilitat în Olanda o simpatie crescândă pentru Europa. Al Doilea Război Mondial demonstrase că Olanda nu putea rămâne în afara relațiilor internaționale, îndeosebi în raporturile cu vecinii ei mari, iar pierderea Indoneziei amintea la timp statutul real al Olandei: un stat european mic și vulnerabil. De voie, de nevoie, olandezii s-au trasnformat în susținători extrem de entuziaști ai integrării economice (și mai târziu politice) europene. Dar acest proces n-a fost simplu și nici nu s-a manifestat ca o schimbare bruscă în sensibilitatea națiunii. Până în primăvara anului 1951, planurile și cheltuielile militare ale guvernelor olandeze postbelice nu vizau apărarea europeană (în pofida participării Olandei în Pactul de la Bruxelles și în NATO), ci păstrarea suveranității în colonii. Doar încet-încet, și nu fără un regret reținut, politicienii olandezi au ajuns să acorde atenție deplină treburilor europene, abandonând vechile priorități.

Același fenomen s-a petrecut, într-o măsură sau alta, cu toate puterile coloniale și foste coloniale din Occident. Cercetătorii americani, care proiectează experiența și preocupările Washingtonului asupra restului lumii vestice, pierd din vedere câteodată această trăsătură distinctivă a Europei postbelice. În Statele Unite, cel mai mult conta Războiul Rece: prioritățile interne și externe, precum și discursul public reflectau acest lucru. Dar la Haga, Londra sau Paris grija principală o reprezentau costisitoarele războaie de gherilă în colonii îndepărtate și din ce în ce mai neguvernabile. De-a lungul anilor 1950, problema strategică au constituit-o mișcările naționale de independență, nu Moscova și ambițiile sale – deși, în unele cazuri, acestea se

confundau.

Imperiul Francez, asemenea celui britanic, beneficiase după 1919 de redistribuirea coloniilor asiatice și africane preluate de la Puterile Centrale. Așa se făcea că, în 1945, Franța eliberată era din nou stăpână pe Siria și Liban, pe mari fâșii din Africa subsahariană și pe câteva insule din Caraibe și Pacific. Dar „nestematele" Coroanei imperiale franceze erau teritoriile ei din Indochina și în special vechile colonii de pe coasta mediteraneeană a Africii de Nord: Tunisia, Maroc și Algeria. În cărțile de istorie franțuzești însă, acestea aveau un statut mai ambiguu decât coloniile britanice, în parte fiindcă Franța era o republică în care dominionul imperial nu-și găsea un loc firesc, în parte pentru că multe din primele cuceriri ale Franței trecuseră de mult în stăpânirea lumii anglofone. În 1950 trăiau încă milioane de francezi care puteau rememora „incidentul Fashoda" din 1898, când Franța cedase în confruntarea cu Marea Britanie pentru controlul Egiptului, Sudanului și Nilului Superior. A vorbi despre Imperiu în Franța însemna a-ți aminti și victoria, și înfrângerea.

Pe de altă parte, școlarilor francezi li se prezenta cu insistență imaginea Franței ca un tot transoceanic, un loc în care atributele culturale și civice specific franceze le erau accesibile tuturor, unde toate școlile primare de la Saigon la Dakar predau despre *nos ancêtres les Gallois* („strămoșii noștri galii") și proclamau, fie și numai în principiu, importanța unei asimilări culturale uniforme care ar fi fost de neconceput pentru administratorii coloniilor britanice, belgiene, spaniole sau portugheze********. Numai în Franța era posibil ca guvernul din metropolă să trateze cele mai prețioase posesiuni coloniale nu ca pe niște pământuri străine, ci drept anexe administrative ale Franței înseși. Astfel, „Algeria" era doar o expresie cu utilitate geografică: regiunea cu acest nume acoperea, în ordine administrativă, trei departamente franceze (în care, însă, numai rezidenții *europeni* se bucurau de drepturi civile depline).

Francezii, ca și britanicii și olandezii, își pierduseră în timpul războiului prețioasele colonii din Asia de Sud-Est în favoarea japonezilor. Dar, în cazul Franței, ocupația japoneză a început târziu (până în martie 1945, Indochina franceză rămăsese sub tutela autorităților de la Vichy) și oricum a fost infinit mai puțin traumatizantă decât propria înfrângere de acasă din 1940. Umilința suferită de Franța în Europa a accentuat importanța simbolică a imperiului său de peste mări: dacă francezii nu fuseseră reduși, în propriii lor ochi, la o „masă de protoplasmă neajutorată și fără speranță" (cum îi descria Eisenhower în 1954), acest lucru se datora credibilității de care se bucurau în continuare ca mare putere colonială.

De Gaulle restabilise prezența franceză în Africa la Conferința de la Brazzaville din februarie 1944. Acolo, în capitala Africii Ecuatoriale franceze, peste râu de Congo-ul belgian, conducătorul Francezilor Liberi și-a exprimat emblematic viziunea asupra viitorului colonial al Franței: „În Africa franceză, ca în fiecare teritoriu unde flutură steagul nostru, nu există progres real dacă

oamenii nu pot beneficia de el, moral și material, pe pământul lor natal; dacă nu se pot ridica puțin câte puțin la un nivel care să le permită să participe la propria lor guvernare. Este de datoria Franței să facă posibil acest lucru".

Ca de atâtea ori (și probabil în mod intenționat), nu se știe exact ce voia să spună de Gaulle. Dar e sigur că vorbele lui au fost *înțelese* ca o referire la emanciparea colonială și autonomia ulterioare. Circumstanțele erau favorabile. Opinia publică franceză nu era împotriva reformelor coloniale – în *Voyage au Congo* (1927), André Gide condamnase folosirea muncii forțate, sensibilizând publicul antebelic față de crimele europenilor în Africa Centrală –, iar americanii aveau tendințe îngrijorător de anticoloniale. Secretarul de stat american Cordell Hull vorbise recent în termeni favorabili despre posibila instituire a unui control internațional asupra coloniilor europene mai puțin avansate și despre autoguvernare pentru celelalte********.

Era ușor să vorbești, ca de Gaulle, despre reforme în Africa francofonă izolată și săracă, când Franța metropolitană încă nu era ea însăși eliberată. În Asia de Sud-Est lucrurile erau însă mai complicate. La 2 septembrie 1945, Ho Și Min, liderul naționalist vietnamez (și membru fondator al Partidului Comunist Francez, fiindcă participase în tinerețe la Congresul din decembrie 1920 de la Tours), a proclamat independența națiunii sale. După două săptămâni, forțele britanice au început să sosească în Saigon, urmate de francezi o lună mai târziu. În schimb, francezii au primit în februarie 1946 districtele din nordul Vietnamului, aflate până atunci sub controlul Chinei.

În acel moment, cum autoritățile din Paris inițiaseră discuții cu reprezentanții naționaliștilor, se contura perspectiva unei autonomii negociate sau a independenței. Însă, la 1 iunie 1946, amiralul Thierry d'Argenlieu, reprezentantul plenipotențiar francez, a proclamat separarea unilaterală a Cochinchinei (partea de sud a țării) de Nordul dominat de naționaliști, sabotând astfel eforturile propriului guvern de a ajunge la un compromis și întrerupând discuțiile guvernamentale cu Ho. Până în toamna aceluiași an, francezii au bombardat portul Haiphong, iar naționaliștii Vietminh i-au atacat pe francezi la Hanoi, declanșând astfel primul război din Vietnam.

Efortul Franței de a-și restabili după război autoritatea în Indochina a fost o catastrofă politică și militară. Ho Și Min era apreciat de stânga franceză în dubla lui ipostază de luptător pentru independența națională și revoluționar comunist – două identități tot atât de indisolubil legate în propria-i gândire pe cât erau de inseparabile în poleita lui imagine internațională********. Pentru electoratul francez, era absurd să trimiți la moarte oameni tineri într-un „război murdar" în Indochina; iar a-l sprijini pe Bao Dai (personaj evident inadecvat, pe care francezii l-au proclamat drept noul „împărat" al țării în martie 1949) era chiar mai neinspirat decât a lăsa puterea în mâinile autorităților de la Hanoi.

Pe de altă parte, corpul ofițeresc francez era dornic să continue lupta în Vietnam, unde, ca mai târziu în Algeria, gloria militară franceză (sau ceea ce mai rămăsese din ea) părea să fie în joc, iar Înaltul Comandament Francez

avea ceva de demonstrat. Însă economia franceză n-ar fi putut susține un război de uzură într-o colonie îndepărtată fără un ajutor extern substanțial. Războiul francez din Indochina a fost finanțat de americani. La început, contribuția Washingtonului a fost indirectă: grație împrumuturilor și ajutorului american, francezii au putut aloca resurse considerabile efortului tot mai costisitor și inutil de a învinge trupele Vietminh. Statele Unite au sponsorizat practic modernizarea economică postbelică a Franței, în timp ce aceasta își aloca resursele războiului.

Din 1950, ajutorul american a luat forme mai directe. Din iulie (la o lună după izbucnirea războiului în Coreea învecinată), Statele Unite au intensificat puternic asistența militară pentru forțele franceze din Asia de Sud-Est. Francezii au negociat la sânge înainte de a accepta să sprijine proiectul de apărare european (destinat eșecului) și intrarea Germaniei de Vest în NATO. Ceea ce au obținut la schimb (pentru a permite Statelor Unite să-i apere, după cum constatau cu iritare surse din interiorul guvernului de la Washington) a fost un substanțial ajutor militar american. Dintre toate statele europene, în 1953, Franța era de departe cea mai dependentă de sprijin american, în bani și în produse.

Washingtonul a stopat asistența abia în 1954, respingând cererile francezilor, tot mai disperate, de sprijin aerian pentru salvarea garnizoanei condamnate de la Dien Bien Phu. După aproape opt ani de lupte sângeroase și inutile, Washingtonul înțelesese nu numai că francezii nu mai puteau recâștiga autoritatea pierdută în Indochina, dar și că erau inferiori forțelor armate oficiale și de gherilă conduse de Ho Și Min. În viziunea americanilor, francezii le tocaseră banii și erau o investiție din ce în ce mai riscantă. Nimeni n-a fost surprins când Dien Bien Phu a capitulat la 7 mai 1954 și francezii au cerut încetarea focului.

Căderea Indochinei franceze a precipitat colapsul ultimului guvern de coaliție francez care încercase s-o recupereze, urmat de venirea ca prim-ministru a lui Pierre Mendès-France. Sub conducerea lui „PMF", Franța a negociat un acord, semnat la Geneva pe 21 iulie 1954, conform căruia Franța se retrăgea din regiune lăsând două entități separate – Vietnamul de Nord și Vietnamul de Sud – ale căror relații politice și instituții urmau să fie stabilite la urne. Alegerile cu pricina nu au avut loc niciodată și misiunea de a sprijini jumătatea de sud a fostei colonii franceze le-a revenit în întregime, din acel moment, americanilor.

Puțini francezi au regretat pierderea Indochinei. Spre deosebire de olandezi, francezii nu avuseseră în regiune o prezență îndelungată. Și chiar dacă America plătise pentru primul război din Vietnam (lucru de care puțini francezi aveau cunoștință la vremea respectivă), cei care au luptat și au murit acolo erau soldații francezi. Dreapta franceză i-a blamat pe Mendès-France și pe predecesorii săi pentru modul nesăbuit în care purtaseră războiul, dar nimeni nu avea o propunere mai bună și aproape toți erau mulțumiți în sinea

lor că Vietnamul era de domeniul trecutului. Doar Armata Franceză (mai exact, corpul ofițeresc profesionist) continua să fie nemulțumită. Unii ofițeri mai tineri, în special cei care luptaseră în Rezistență sau pentru Franța Liberă, au început să nutrească resentimente difuze, dar periculoase. Încă o dată, șopteau ei, trupele franceze de pe câmpul de luptă au fost trădate de elita politică de la Paris.

Odată cu pierderea Indochinei, atenția Franței s-a îndreptat spre Africa de Nord. Dintr-un anumit punct de vedere, chiar așa s-au petrecut lucrurile: insurecția algeriană a început la 1 noiembrie 1954, la doar paisprezece săptămâni de la semnarea acordurilor de la Geneva. Dar Africa de Nord era de mult timp un motiv major de îngrijorare pentru Paris. Încă de la sosirea în 1830 a francezilor pe teritoriul Algeriei de astăzi, colonia de acolo fusese doar o mică parte a unei vechi ambiții franceze – aceea de a domina Africa sahariană de la Atlantic la Suez. Blocați la est de britanici, francezii se mulțumiseră cu supremația în vestul Mediteranei și, dincolo de Sahara, în Africa Centrală și de Vest.

În afară de mult mai vechea colonie din Québec și câteva insule din Caraibe, Africa de Nord (Algeria în special) era singura colonie franceză în care europenii se așezaseră în număr mare. Dar mulți dintre aceștia nu erau francezi, ci spanioli, italieni, greci sau de alte naționalități. Chiar și un algerian tipic francez ca Albert Camus era parte spaniol, parte francez, iar strămoșii lui de origine franceză sosiseră foarte recent în Algeria. Franța nu avusese de multă vreme un excedent de populație. Și spre deosebire de Rusia, Polonia, Grecia, Italia, Spania, Portugalia, Scandinavia, Germania, Irlanda, Scoția (și chiar Anglia), Franța nu fusese o țară de emigranți. Francezii nu erau defel colonizatori.

Cu toate acestea, dacă exista o Franță în afara Franței, aceasta era Algeria – fapt confirmat, cum am văzut, de prezența sa *înăuntrul* Franței, ca parte a structurii administrative metropolitane. Cea mai apropiată analogie este Ulsterul, o altă enclavă într-o fostă colonie de peste mări, încorporată în „patria-mamă“ și cu o veche comunitate de coloniști care erau mai atașați de inima imperiului decât majoritatea metropolitană. Ideea că Algeria ar putea deveni într-o bună zi independentă (și, prin urmare, condusă de arabi, dată fiind majoritatea covârșitoare a arabilor și berberilor) era de neconceput pentru minoritatea europeană din acest teritoriu.

Prin urmare, politicienii francezi au evitat mult timp să se gândească la acest subiect. Nici un guvern francez, cu excepția Frontului Popular al lui Léon Blum în 1936, nu dăduse atenție guvernării scandaloase practicate de administratorii coloniali din Africa de Nord. Naționaliștii algerieni moderați ca Ferhat Abbas le erau bine cunoscuți politicienilor și intelectualilor francezi de dinainte și de după al Doilea Război Mondial, însă nimeni nu se aștepta ca Parisul să satisfacă prea curând modestele lor doleanțe privind autoguvernarea sau „conducerea internă“. Cu toate acestea, conducătorii arabi au sperat la început că înfrângerea lui Hitler va aduce reformele mult așteptate, iar în

manifestul lansat la 10 februarie 1943, după debarcarea Aliaților în Africa de Nord, au avut mare grijă să evidențieze atașamentul lor față de idealurile de la 1789, precum și afecțiunea lor pentru „cultura Franței și a Vestului, pe care o primiseră și o prețuiau".

Apelurile lor n-au fost auzite. Guvernul Franței eliberate n-a arătat mare interes pentru starea de spirit a arabilor, iar când, în mai 1945, această indiferență a dus la o revoltă în regiunea Kabilia, la est de Alger, insurgenții au fost zdrobiți fără ezitare. În următorul deceniu, atenția Parisului a fost îndreptată în altă parte. Iar când acești ani de furie înăbușită și așteptări frustrate au culminat cu izbucnirea, la 1 noiembrie 1954, a insurecției organizate, era prea târziu pentru un compromis. Frontul algerian de Eliberare Națională (*Front pour la Liberation Nationale* – FLN) era condus de o generație mai tânără de naționaliști arabi care disprețuiau strategiile moderate și francofile ale predecesorilor lor mai vârstnici. Scopul lor nu era „guvernarea internă" sau reforma, ci independența – obiectiv inadmisibil pentru câteva guverne franceze succesive. Aceasta a dus la opt ani ucigători de război civil.

Autoritățile franceze au propus reforme, dar era prea târziu. În martie 1956, noul guvern socialist al lui Guy Mollet a acordat independența coloniilor vecine, Tunisia și Maroc – prima cedare a puterii coloniale de pe continentul african. Dar când Mollet a vizitat Algerul, coloniștii europeni l-au bombardat cu fructe stricate. Parisul era prins între cererile inflexibile ale FLN-ului clandestin și refuzul rezidenților europeni din Algeria, reprezentați de un Comitet pentru Apărarea Algeriei Franceze, de a accepta orice compromis cu vecinii lor arabi. Strategia franceză, dacă poate fi numită astfel, era acum să învingă FLN prin forță înainte de a-i obliga pe coloniști să accepte reformele politice și o redistribuire a puterii.

Armata franceză a demarat așadar un război de uzură împotriva gherilelor FLN. Ambele părți s-au folosit frecvent de intimidare, tortură, crimă și terorism în toată regula. În decembrie 1956, după o serie terifiantă de asasinate comise de arabi și răzbunări ale europenilor, Robert Lacoste, reprezentantul politic al lui Mollet, i-a dat mână liberă colonelului de parașutiști Jacques Massu să elimine insurgenții naționaliști din Alger prin orice mijloace. În septembrie 1957 Massu a învins, după ce spărsese o grevă generală și îi zdrobise pe insurgenți în bătălia pentru Alger. Populația arabă a plătit un preț îngrozitor, însă reputația Franței a fost terfelită iremediabil. Iar coloniștii europeni au rămas suspicioși ca întotdeauna față de intențiile pe termen lung ale Parisului********.

În februarie 1958, guvernul proaspăt instalat al lui Felix Gaillard a fost pus într-o situație dificilă de aviația franceză care a bombardat Sakhiet, un oraș de peste granița cu Tunisia suspectat că funcționează ca bază pentru naționaliștii algerieni. Protestele internaționale care au urmat și ofertele anglo-americane de „bune oficii" pentru rezolvarea acestei situații tulburi au accentuat temerile europenilor din Algeria că Parisul plănuia să-i abandoneze. În Paris și Alger, polițiștii și militarii au început să-și arate deschis simpatia pentru cauza

coloniștilor. Guvernul Gaillard, al treilea în unsprezece luni, a demisionat la 15 aprilie. Zece zile mai târziu, o uriașă demonstrație în Alger cerea păstrarea Algeriei franceze pentru totdeauna și întoarcerea lui de Gaulle la putere. Organizatorii adunării s-au constituit într-un Comitet pentru Siguranța Publică, amintind provocator de instituția cu același nume din timpul marii Revoluții franceze. Pe 15 mai, la 48 de ore după ce încă un guvern francez, condus de Pierre Pfimlin, fusese învestit la Paris, generalul Raoul Salan, comandantul militar francez în Algeria, striga numele lui de Gaulle în fața unei mulțimi entuziaste adunate în Forumul din Alger. De Gaulle însuși, care, după retragerea din viața publică în satul Colombey din estul Franței, evitase orice declarații, a apărut în public la 19 mai, pentru o conferință de presă. Rebelii înarmați au preluat controlul în Corsica, iar Parisul fierbea de zvonuri despre raiduri iminente ale parașutiștilor. La 28 mai, Pfimlin a demisionat, iar președintele René Coty a apelat la de Gaulle pentru formarea unui nou guvern. Fără să se lase rugat, generalul a preluat postul pe 1 iunie; în ziua următoare, Adunarea Națională a hotărât prin vot să îi confere puteri depline. Prima sa acțiune a fost să zboare la Alger, unde pe 4 iunie a anunțat oracular, unei mulțimi entuziaste, formată din soldați care îl aclamau și europeni plini de recunoștință: *Je vous ai compris* („V-am înțeles").

Noul lider francez îi înțelesese într-adevăr pe suporterii săi algerieni, chiar mai bine decât își imaginau ei. Era foarte popular printre europenii din Algeria, care vedeau în el un salvator: la referendumul din septembrie 1958 a obținut 80% din voturi în Franța și 96% în Algeria********. Una dintre trăsăturile distinctive ale lui de Gaulle era încrederea nestrămutată în ordine și legitimitate. Eroul Francezilor Liberi, criticul nemilos al regimului de la Vichy, omul care a redat credibilitatea statului francez după august 1944 nu era de partea algerienilor rebeli (mulți dintre ei foști petainiști) și cu atât mai puțin de partea tinerilor ofițeri care li se raliaseră în cadrul insurecției. Prima sa misiune, așa cum o înțelegea el, era să refacă autoritatea guvernului în Franța. Al doilea obiectiv era să rezolve conflictul algerian care o subminase într-un mod atât de dramatic.

Un an mai târziu, era limpede că Parisul și Algerul se îndreptau spre o confruntare. Opinia internațională era tot mai favorabilă Frontului de Eliberare Națională și dezideratului său de independență. Britanicii acordau independența coloniilor lor africane. Chiar și belgienii au eliberat Congo în iunie 1960 (deși într-o manieră iresponsabilă și cu rezultate dezastruoase)********. Algeria colonială devenea rapid un anacronism, iar de Gaulle înțelegea perfect acest lucru. El crease deja o *Communauté Française*, prim pas spre un „commonwealth" al fostelor colonii franceze. La sud de Sahara, o independență formală avea să le fie rapid acordată elitelor francofone ale unor țări care erau prea slabe ca să se administreze singure și care vor depinde complet de Franța timp de zeci de ani. În septembrie 1959, la doar un an de la venirea la putere, președintele francez a propus „autodeterminarea" Algeriei.

Înfuriați de ceea ce ei luau drept dovada unei trădări iminente, ofițerii și coloniștii din Algeria au început să plănuiască o revoltă generală. S-au făcut comploturi, puciuri și se vorbea despre o revoluție. În ianuarie 1960, la Alger s-au ridicat baricade și „ultrapatrioții" au tras în jandarmii francezi. Însă revolta s-a risipit în fața intransigenței lui de Gaulle, iar ofițerii superiori de o loialitate îndoielnică (inclusiv Massu și superiorul său, generalul Maurice Challe) au fost transferați în afara Algeriei. Cu toate acestea, tulburările au continuat, culminând în aprilie 1961 cu un puci militar eșuat care fusese inspirat de nou-formata OAS (*Organisation de l'Armée Secrète*). Conspiratorii n-au reușit să-l descurajeze pe de Gaulle, care a denunțat pe postul național de radio „proclamația militară a câtorva generali în retragere". Principalele victime ale puciului au fost moralul și imaginea internațională (ce mai rămăsese din ea) ale Armatei Franceze. Majoritatea covârșitoare a francezilor, dintre care mulți aveau fii înrolați în Algeria, au tras concluzia că independența Algeriei era nu doar inevitabilă, ci chiar de dorit – și asta, pentru binele Franței, cât mai repede cu putință********.

De Gaulle, realist ca întotdeauna, a început negocieri cu FLN în orașul-stațiune Evian de pe malul lacului Geneva. Convorbirile inițiale, în iunie 1960 și apoi în iunie-iulie 1961, nu s-au soldat cu un compromis. O nouă încercare, în martie 1962, a fost mai reușită: după doar zece zile de discuții, cele două părți au ajuns la un acord și, pe 19 martie, după aproape opt ani de luptă neîntreruptă, FLN a declarat încetarea focului. Conform acordului de la Evian, de Gaulle a convocat un referendum duminică 1 iulie, la care poporul francez a votat într-o proporție covârșitoare pentru eliberarea de cătușa algeriană. Două zile mai târziu, Algeria era stat independent.

Tragedia algeriană nu s-a sfârșit însă aici. OAS se dezvoltase într-o organizație clandestină puternică, dedicată la început păstrării Algeriei franceze și apoi, după ce nu reușise acest lucru, pedepsirii celor care „trădaseră" cauza. Numai în februarie 1962, militanții și bombele OAS au ucis 553 de oameni. Spectaculoasele tentative de asasinat asupra ministrului Culturii André Malraux și asupra lui de Gaulle însuși au eșuat, deși un plan de atacare prin surprindere a mașinii președintelui în suburbia pariziană Petit Clamart a fost foarte aproape de reușită. Timp de câțiva ani, la începutul deceniului șase, Franța a fost supusă unei amenințări teroriste hotărâte și tot mai disperate. Deși serviciile secrete franceze au anihilat în cele din urmă OAS, amintirea tragediei a rămas.

Între timp, împotriva voinței lor, milioane de algerieni erau împinși spre exil în Franța. Europenii din Algeria, *les pieds-noirs*, s-au așezat în mare parte în sudul Franței; prima generație a purtat multă vreme ranchiună autorităților franceze care le-au trădat cauza, obligându-i să-și părăsească slujbele și proprietățile. Evreii algerieni au părăsit și ei țara, îndreptându-se spre Israel sau, cei mai mulți – asemenea evreilor marocani înaintea lor –, spre Franța, unde vor forma cu vremea cea mai mare comunitate evreiască din vestul Europei, predominant sefardă. Mulți arabi au părăsit și ei Algeria

independentă. Unii au plecat pentru că anticipau guvernarea opresivă și dogmatică a Frontului de Eliberare Națională. Alții, în special cei care cooperaseră cu francezii sau serviseră ca personal auxiliar pe lângă poliția franceză și autoritățile militare – așa-numiții *harkis* –, au fugit de furia previzibilă a naționaliștilor victorioși. Mulți dintre ei au fost prinși și au suferit o răzbunare cumplită, iar cei care au ajuns teferi în Franța n-au primit nici o mulțumire din partea francezilor, sacrificiile lor nefiind cu adevărat recunoscute sau recompensate.

Franța se grăbea să uite trauma algeriană. Acordurile de la Evian din 1962 au însemnat pentru francezi sfârșitul a cinci decenii de război și teamă de conflict. Populația era sătulă de crize, lupte, amenințări, zvonuri și conspirații. A Patra Republică supraviețuise doar doisprezece ani. Neiubită și neplânsă de nimeni, ea a fost dintru început slăbită dramatic de absența unui executiv eficient – moștenire a experienței Vichy, care i-a făcut pe legiuitorii postbelici reticenți față de edificarea unei președinții puternice. Ea a fost handicapată de un sistem parlamentar și electoral care favoriza pluripartitismul și producea guverne de coaliție instabile. A adus schimbări sociale fără precedent, care au generat însă reacții politice ireductibil opuse. Pierre Poujade, un librar din Saint-Cere, în sud-vestul îndepărtat al Franței, a format primul partid protestatar din Europa dedicat unei cauze unice: țelul său era să apere *des petits, des matraqués, des spoliés, des laminés, des humiliés* – pe cei mici, chinuiți, jefuiți, mințiți, umiliți, lăsați în urmă de istorie. Cincizeci și doi de deputați antisistem „poujadiști" au câștigat fotolii în parlament la alegerile naționale din 1956.

Dar, mai presus de toate, prima republică franceză de după război a fost trasă în jos de luptele sale coloniale. Aidoma Vechiului Regim, a Patra Republică a fost schilodită de costul războiului. Din decembrie 1955 până în decembrie 1957, Franța și-a pierdut două treimi din rezerva valutară, în pofida creșterii susținute a economiei. Controlul ratelor de schimb, ratele de schimb multiple (asemenea celor din blocul sovietic în deceniile ulterioare), datoria externă, deficitul bugetar și inflația cronică – toate acestea puteau fi atribuite cheltuielilor scăpate de sub control în timpul războaielor coloniale purtate fără succes din 1947 până în 1954 și, în continuare, din 1955. Guverne de toate culorile s-au scindat și au căzut în fața acestor obstacole. Chiar și cu o armată loială, a Patra Republică ar fi trebuit să depună un efort imens pentru a se ridica deasupra acestor încercări, la doar un deceniu după cea mai grea înfrângere militară din istoria națiunii și o umilitoare ocupație de patru ani. E de mirare că a rezistat chiar și atât.

Instituțiile celei de-a Cincea Republici a lui Charles de Gaulle au fost cu bună știință construite în așa fel încât să evite defectele predecesoarei sale. Importanța Adunării Naționale și a partidelor politice a fost redusă, iar executivul – întărit considerabil: Constituția îi dădea președintelui un control și o inițiativă considerabile în definirea liniei politice, precum și superioritate

absolută asupra prim-ministrului, pe care îl putea numi și demite practic după bunul său plac. De Gaulle a propus ca președintele republicii să fie ales direct, prin sufragiu universal (iar nu de către Adunare, ca până atunci); acest amendament la Constituție a fost aprobat cu entuziasm într-un referendum, la 28 octombrie 1962. Susținut de instituții, de trecut și de personalitatea sa – precum și de amintirea colectivă a alternativei –, președintele francez dispunea acum de mai multă putere decât oricare alt șef de stat sau de guvern liber ales din lume.

În politica internă, de Gaulle s-a mulțumit să lase treburile zilnice în seama miniștrilor săi. Programul de reforme economice radicale, care începuse cu emiterea unei noi monede la 27 decembrie 1958, a urmat recomandările anterioare ale Fondului Monetar Internațional și a contribuit direct la stabilizarea situației financiare incerte a Franței. Cu toată alura sa de mandarin, de Gaulle era prin natura lui un radical, fără teamă de schimbare: așa cum scrisese în *Vers l'armée de métier*, un tratat din tinerețe despre reforma armatei, „nimic nu durează dacă nu este reînnoit în permanență". Nu este surprinzător, așadar, că cele mai semnificative transformări în infrastructura de transport, planificarea urbană și investițiile industriale dirijate de stat au fost concepute și lansate sub administrația sa.

Dar, ca mai toate acțiunile lui de Gaulle ce vizau modernizarea internă, cum ar fi ambițiosul plan al lui Malraux de restaurare și curățare a tuturor clădirilor publice istorice din Franța, aceste schimbări concurau întotdeauna la un obiectiv politic mai amplu: Franța trebuia să-și regăsească *la grandeur*. Precum generalul Franco în Spania (cu care, de altfel, nu avea nimic în comun), de Gaulle vedea stabilizarea și modernizarea economică drept arme pentru recâștigarea gloriei naționale. Franța se afla într-un declin continuu cel puțin din 1871, o traiectorie sumbră marcată de înfrângeri militare, umilințe diplomatice, retragerea din colonii, declinul economic și instabilitatea internă. Scopul generalului era să pună capăt erei declinului francez. „Toată viața mea – scria el în memoriile de război – mi-am făcut o anumită idee despre Franța." Era timpul s-o transpună în realitate.

Arena aleasă de președintele francez a fost politica externă – alegere dictată atât de gustul personal, cât și de imperioasa *raison d'Etat*. De Gaulle fusese afectat de repetata *umilire* suferită de Franța – mai puțin din partea inamicului german în 1940, cât din partea aliaților anglo-americani mai târziu. El n-a uitat niciodată izolarea sa umilitoare din timpul războiului, când era la Londra reprezentantul modest și ignorat al Franței. Percepția sa corectă asupra realității militare l-a împiedicat să-și exprime durerea, împărtășită de alți francezi, atunci când britanicii au scufundat mândra flotă mediteraneeană a Franței la Mers-el-Kebir în iulie 1940 – dar amintirea acestui fapt nu l-a părăsit niciodată.

De Gaulle avea motive solide să nutrească sentimente ambivalente față de Washington, unde Franklin Roosevelt nu-l luase niciodată în serios. Statele Unite menținuseră cu regimul de la Vichy relații mult mai bune decât ar fi fost

decent sau prudent. Franța a lipsit de la negocierile aliate din timpul războiului și, chiar dacă acest lucru i-a permis ulterior lui de Gaulle să se lepede cu cinism de orice responsabilitate pentru înțelegerile de la Ialta (cu care, de altfel, în sinea lui era de acord), amintirea faptului îl irita. Dar cele mai grele umilințe au venit după victorie. Franța a fost efectiv exclusă din toate deciziile majore privind Germania. Informațiile secrete pe care Marea Britanie și SUA le schimbau între ele n-au fost niciodată transmise Franței (considerată pe bună dreptate o potențială sursă de scurgeri informaționale periculoase). „Clubul" nuclear nu a inclus Franța, care s-a văzut astfel redusă la o insignifianță fără precedent în calculele militare internaționale.

Și mai rău, Franța a fost total dependentă de SUA în războiul colonial pe care l-a purtat în Asia. În octombrie 1956, când Marea Britanie, Franța și Israelul au complotat să atace Egiptul lui Nasser, președintele american Eisenhower i-a presat pe britanici să se retragă, stârnind furia neputincioasă a Franței. Un an mai târziu, în noiembrie 1957, diplomații francezi spumegau în van în timp ce britanicii și americanii livrau arme Tunisiei, în ciuda temerilor franceze că acestea ar fi putut ajunge în mâinile rebelilor algerieni. La scurtă vreme după ce a venit la putere în 1958, însuși de Gaulle a fost informat fără menajamente de generalul Norstad, comandantul american al NATO, că nu va primi detalii despre amplasamentul armelor nucleare americane pe teritoriul francez.

Aceasta era situația politicii externe în momentul în care de Gaulle a primit puteri prezidențiale depline. El nu aștepta prea multe de la americani. De la arme nucleare până la poziția privilegiată a dolarului în lume ca monedă valutară de rezervă, America avea o poziție care îi permitea să-și impună interesele asupra restului alianței – și era de așteptat să o facă. Deși nu puteai avea încredere în americani, comportamentul lor era previzibil; important era să nu depinzi de Washington, așa cum depinsese Franța în Indochina și în Suez. Franța trebuia să-și apere poziția cât putea de bine, procurându-și, de exemplu, arme nucleare. Față de Marea Britanie, atitudinea lui de Gaulle era însă mai complicată.

Ca mai toată lumea, președintele francez își imagina că Marea Britanie va face eforturi să-și mențină poziția de mijloc între Europa și America și că, silită să facă o alegere, Londra ar fi optat pentru aliatul său de peste Atlantic în defavoarea vecinilor europeni. Această intuiție a fost confirmată fără putință de tăgadă în decembrie 1962, când prim-ministrul britanic Harold Macmillan s-a întâlnit cu președintele Kennedy la Nassau, în Bahamas, și a acceptat un aranjament prin care SUA urma să furnizeze Marii Britanii rachete nucleare Polaris cu lansare submarină (ca parte a unei forțe multilaterale care plasa armele nucleare britanice sub controlul Statelor Unite).

De Gaulle spumega. Deși înainte de a merge la Nassau Macmillan se întâlnise cu de Gaulle la Rambouillet, el nu lăsase să se întrevadă nimic din ceea ce urma. Așadar Nassau era încă un aranjament anglo-american pus la

cale pe la spatele Franței. Situația a devenit de nesuportat când francezilor li s-au oferit rachete Polaris în condiții similare, însă fără ca Franța să fi participat la discuții. Acesta era contextul în care, la 14 ianuarie 1963, de Gaulle a anunțat la o conferință de presă că Franța avea să se opună cererii Marii Britanii de a adera la Comunitatea Economică Europeană. Dacă Marea Britanie dorea să fie un satelit al Statelor Unite, foarte bine – însă nu putea fi și „europeană" în același timp. În paralel, de Gaulle s-a orientat, după cum am văzut, către Bonn și a semnat Tratatul cu Republica Federală – plin de încărcătură simbolică, dar lipsit de obiect.

Ideea că Franța putea compensa vulnerabilitatea la presiunile anglo-americane printr-o aliniere cu vechiul său inamic de peste Rin nu era câtuși de puțin nouă. În iunie 1926, diplomatul francez Jacques Seydoux îi informa pe superiorii săi politici, într-o notă confidențială, că „este mai bine să conlucrăm cu germanii și să dominăm Europa decât să ne punem împotriva lor… o reconciliere franco-germană ne va permite să ieșim și mai rapid din strânsoarea anglo-americană"********. Un raționament similar ghidase calculele diplomaților conservatori care l-au susținut pe Pétain în 1940. Dar, în cazul tratatului cu Germania din 1963, o asemenea strategie nu avea mare însemnătate practică. Francezii nu plănuiau să iasă din NATO, iar de Gaulle nu avea nici cea mai mică intenție să se lase atras în vreo stratagemă germană de revizuire a acordurilor postbelice din Est.

Tratatul din 1963 și noul condominiu franco-german au confirmat orientarea fermă a Franței către Europa. Pentru Charles de Gaulle, lecția secolului XX a fost că Franța nu putea spera să-și recapete gloria pierdută decât investind în proiectul european și modelându-l în așa fel încât să servească obiectivelor Franței. Algeria era pierdută. Coloniile o urmau. Anglo-americanii, ca întotdeauna, nu manifestau nici un fel de compasiune. Înfrângerile și pierderile succesive din ultimele decenii nu-i lăsau Franței nici o alternativă, dacă mai voia să recupereze ceva din influența trecută. Cum îl consola Adenauer pe prim-ministrul francez Guy Mollet în ziua în care francezii au fost forțați de presiunea americană și retragerea britanică să stopeze operațiunile militare de la Suez: „Europa va fi răzbunarea voastră".

Cu o excepție importantă, retragerea britanicilor din imperiu a fost foarte diferită de cea a francezilor. Moștenirea colonială a Marii Britanii era mai vastă și mai complicată. Imperiul Britanic, ca și cel sovietic, deși slăbit, supraviețuise intact războiului. Marea Britanie era puternic dependentă de fermierii din imperiu pentru asigurarea alimentelor de bază (spre deosebire de Franța, unde producția internă era suficientă, iar teritoriile imperiale, în mare parte tropicale, produceau bunuri de cu totul altă natură); în anumite arene ale războiului mondial – Africa de Nord în special –, Commonwealthul contribuise cu un număr mai mare de soldați decât britanicii. Rezidenții Marii Britanii erau, așa cum am văzut, mult mai conștienți decât francezii că trăiau în inima unui imperiu. Unul dintre motivele pentru care Londra era mult mai mare decât Parisul era că prosperase datorită rolului său imperial de port,

antrepozit comercial, centru de producție și capitală financiară. Ghidul intern al BBC îi avertiza pe angajați să nu uite de audiența predominant necreștină de peste mări: „Remarcele condescendente, nemaivorbind de cele peiorative, la adresa budiștilor, hindușilor, musulmanilor și așa mai departe… reprezintă insulte grave și trebuie evitate în mod absolut".

Însă, după 1945, britanicii nu puteau spera în mod realist să-și conserve moștenirea imperială. Resursele țării erau epuizate, iar costurile menținerii, fie și numai a imperiului indian, nu mai erau compensate de vreun avantaj economic sau strategic: exporturile către subcontinentul indian, care în 1913 formau aproape o optime din totalul exporturilor britanice, ajunseseră după al Doilea Război Mondial la doar 8,3% și erau în scădere. În orice caz, toată lumea înțelegea că tendința spre independență era de nestăvilit. Commonwealthul fusese creat prin Statutul de la Westminster din 1931 pentru a elimina mișcările bruște spre independența colonială, oferind un cadru în care teritoriile autonome și semiautonome rămâneau legate prin loialitate și obedință de Coroana britanică, scutite însă de simbolurile neplăcute ale dominației imperiale. Acum însă Commonwealthul era pe cale să devină un club al fostelor colonii, state independente pe care statutul de membru nu le obliga la nimic în plus față de ce le dictau propriile interese și sentimente.

India, Pakistanul și Birmania au obținut independența în 1947, iar Ceylonul, în anul următor. Procesul nu a fost deloc unul pașnic – milioane de hinduși și musulmani au fost masacrați în epurările etnice și schimburile de populație care au urmat –, dar puterea colonială în sine s-a retras relativ intactă. Numai insurgența comunistă din Malaysia învecinată a determinat guvernul britanic să declare în iunie 1948 starea de urgență, care avea să fie ridicată abia doisprezece ani mai târziu, după înfrângerea definitivă a rebelilor. În general însă – și în pofida retragerii din India și din țările vecine a mii de rezidenți și administratori coloniali –, plecarea Marii Britanii din Asia de Sud a fost mai ordonată și mai puțin traumatică decât ar fi fost de așteptat.

În Orientul Mijlociu lucrurile erau mai complicate. În 1948, Marea Britanie a abandonat responsabilitățile pe care le avea pe teritoriul Mandatului Britanic al Palestinei în circumstanțe umilitoare, dar fără prea multă vărsare de sânge (din nou, din punctul de vedere al britanicilor). Conflictul dintre arabi și evrei s-a dezlănțuit abia după ce britanicii au ieșit din scenă. În Irak, unde Marea Britanie și America aveau interese petroliere comune, americanii i-au înlocuit treptat pe britanici ca influență imperială dominantă. Egiptul a reprezentat însă locul – deși, culmea, nu fusese niciodată o colonie britanică în sensul convențional al cuvântului – unde Marea Britanie a resimțit din plin umilințele și drama decolonizării, suferind o înfrângere de proporții istorice. În criza Suezului din 1956, Marea Britanie a suferit pentru prima dată o umilință internațională (care a ilustrat și a accelerat declinul țării) de tipul celor cu care francezii se obișnuiseră.

Interesul britanic în Egipt era direct determinat de importanța Indiei, căreia i se adăugase în ultimii ani nevoia de petrol. Trupele britanice au

capturat Cairo pentru prima dată în 1882, la treisprezece ani după deschiderea Canalului Suez, administrat de la Paris de compania cu același nume. Înaintea Primului Război Mondial, Egiptul a fost condus practic de un consul britanic (în persoana formidabilului lord Cromer). Din 1914 până în 1922, Egiptul a fost protectorat britanic, iar apoi a devenit stat independent. Relațiile dintre cele două țări au rămas stabile pentru o vreme, fiind consfințite de un tratat în 1936. Dar în octombrie 1952 noul guvern din Cairo, condus de ofițerii de armată care îl răsturnaseră pe regele egiptean Faruk, a abrogat tratatul. Temându-se să nu-și piardă accesul privilegiat la o cale maritimă strategică, britanicii au reocupat zona Canalului.

Doi ani mai târziu, Gamal Abdul Nasser, unul dintre ofițerii revoluționari, devenit între timp șef al guvernului, a început să exercite presiuni pentru retragerea soldaților britanici de pe teritoriul egiptean. Englezii erau dispuși să ajungă la un compromis, întrucât aveau nevoie de cooperarea egipteană. Regatul Unit se baza tot mai mult pe petrolul ieftin importat prin Canalul Suez și plătit în lire sterline. Dacă această sursă ar fi fost întreruptă sau dacă arabii ar fi decis să refuze plata în lire, Marea Britanie ar fi fost nevoită să-și folosească rezervele financiare ca să cumpere dolari și să importe petrol din altă parte. Mai mult, așa cum avertiza ministrul de Externe Anthony Eden cabinetul britanic în februarie 1953, „ocupația ar putea fi menținută prin forță, însă, în cazul Egiptului, baza militară necesară ocupației nu folosește la nimic dacă nu e deservită de localnici".

Ca urmare, în octombrie 1954, Londra a semnat un acord pentru evacuarea bazei din Suez până în 1956, cu o clauză de „reactivare" a prezenței militare britanice în Egipt în cazul în care interesele britanice ar fi fost amenințate de atacuri asupra sau din partea statelor din zonă. Acordul a fost respectat, ultimii soldați britanici fiind evacuați din Suez la 13 iunie 1956. Dar între timp, colonelul Nasser, care se autoproclamase președinte al Egiptului în noiembrie 1954, devenise o problemă în sine. El era o figură proeminentă în noua mișcare a statelor independente din Africa și Asia, care se întruniseră la o conferință în Bandung (Indonezia) în aprilie 1955 și condamnaseră „colonialismul în toate manifestările sale". Era o figură charismatică pentru arabii radicali din întreaga regiune. Și începuse să suscite și interesul sovieticilor: în septembrie 1955, Egiptul anunța cumpărarea unei mari cantități de arme din Cehoslovacia.

Ca urmare, în 1956 britanicii îl considerau pe Nasser un pericol: un despot radical pus de-a curmezișul unei căi maritime vitale și un exemplu prost pentru ceilalți. Eden și consilierii săi îl comparau regulat cu Hitler: o amenințare care trebuia înlăturată, nu doar atenuată. Parisul era de aceeași părere, deși antipatia francezilor față de Nasser ținea mai puțin de amenințarea pe care acesta o reprezenta pentru Suez sau de prietenia tot mai strânsă cu blocul sovietic și mai mult de influența sa nocivă asupra supușilor francezi din Africa de Nord. Nici Statele Unite nu erau prea încântate de președintele

Egiptului. Pe 18 iulie 1956, în Iugoslavia, la o întâlnire cu Tito și prim-ministrul Indiei Jawaharlal Nehru, Nasser a semnat o declarație comună de nealiniere, disociind explicit Egiptul de orice dependență față de Vest. Americanii s-au simțit jigniți: în ciuda faptului că, în noiembrie 1955, inițiaseră discuții cu Egiptul în legătură cu finanțarea americană pentru construcția barajului de la Assuan, secretarul de stat american Dulles a întrerupt negocierile la 19 iulie. O săptămână mai târziu, la 26 iulie, Nasser naționaliza Compania Canalului Suez********.

Reacția inițială a puterilor occidentale a fost formarea unui front comun: Marea Britanie, SUA și Franța au convocat o conferință la Londra pentru a decide adoptarea unei atitudini. Conferința s-a ținut conform înțelegerii și, la 23 august, a fost conceput un plan pe care ministrul australian Robert Menzies urma să i-l prezinte lui Nasser. Acesta însă l-a respins. Cei trei s-au întâlnit din nou între 19 și 21 septembrie și de această dată au convenit să formeze o Asociație a Utilizatorilor Canalului Suez. În același timp, britanicii și francezii au anunțat că vor aduce disputa asupra Suezului în atenția Națiunilor Unite.

Până în acest punct, britanicii avuseseră grijă să-și sincronizeze reacțiile la acțiunile lui Nasser cu cele ale Washingtonului. Marea Britanie avea încă mari datorii către SUA, cărora le plătea dobândă pentru împrumuturi aflate în derulare; în 1955, presiunea asupra lirei sterline aproape că determinase Londra să solicite să fie temporar exonerată de aceste plăți. Londra suspecta dintotdeauna intențiile americanilor în zonă: Washingtonul, se credea, plănuia să ia locul Marii Britanii în Orientul Mijlociu, ceea ce explica de ce purtătorii de cuvânt americani adoptau uneori o retorică anticolonialistă – probabil cu intenția de a seduce elitele locale. Cu toate acestea, relațiile dintre cele două țări erau în general bune. Coreea și dinamica Războiului Rece aplanaseră resentimentele reciproce din anii 1940 și britanicii credeau că se pot baza pe simpatia americanilor față de interesele și obligațiile internaționale ale Marii Britanii. Și astfel, chiar dacă Eisenhower însuși le spusese că își făceau prea multe griji cu privire la Nasser și amenințarea pe care acesta o reprezenta, liderii britanici erau convinși că SUA i-ar fi sprijinit fără ezitare dacă se ajungea la un conflict.

Acesta era contextul în care prim-ministrul britanic Anthony Eden (care luase cu un an înainte locul lui Churchill) a purces la reglarea conturilor cu enervantul egiptean. Indiferent ce declarau în public, britanicii și francezii își pierduseră răbdarea cu Organizația Națiunilor Unite și procedurile ei alambicate. Ei *nu doreau* o soluție diplomatică. În timp ce oficial se convocau conferințe și se discutau planuri internaționale în funcție de acțiunile lui Nasser, guvernul britanic începuse negocieri secrete cu Franța, plănuind o invazie militară comună a Egiptului. La 21 octombrie, planul a fost extins pentru a include Israelul, care a participat alături de britanici și francezi la negocierile ultrasecrete de la Sèvres. Interesele Israelului erau destul de clare: granița sa cu Egiptul fusese trasată prin armistițiul din februarie 1949, însă ambele părți o considerau temporară și lansau raiduri frecvente, mai ales peste

frontiera din Gaza. Egiptenii blocaseră Golful Aqaba încă din iulie 1951, restricție asupra comerțului și libertății de mișcare israeliene pe care Ierusalimul era hotărât s-o înlăture. Israelul voia înlăturarea lui Nasser pentru a-și atinge obiectivele teritoriale și de securitate în Sinai și în zona limitrofă.

Conspiratorii de la Sèvres au ajuns la un acord. Israelul urma să atace armata egipteană în Sinai și să ocupe întreaga peninsulă, inclusiv Canalul Suez, de pe latura ei vestică. Franța și Marea Britanie urmau să dea un ultimatum ambelor părți combatante cerându-le să se retragă și apoi, pretinzând că acționează în numele comunității internaționale ca părți dezinteresate în conflict, urmau să atace Egiptul, întâi din aer și apoi de pe mare. Ele urmăreau să preia controlul Canalului, să declare că Egiptul nu este capabil să administreze o resursă atât de importantă în mod echitabil și eficient, să restabilească *statu quo ante* și să-l submineze decisiv pe Nasser. Planul a fost ținut, într-adevăr, în secret absolut: în Marea Britanie, numai Eden și patru miniștri de rang înalt din cabinetul său aveau cunoștință de protocolul semnat la Sèvres după trei zile de discuții, între 21 și 24 octombrie.

La început, totul a decurs conform planului. Pe 29 octombrie, la două săptămâni după ce Consiliul de Securitate al ONU eșuase în încercarea de a găsi o soluție pentru Suez (din cauza votului sovietic) și la numai o săptămână după întâlnirea de la Sèvres, forțele israeliene au intrat în Sinai. Vasele de război britanice au părăsit baza din Malta, îndreptându-se spre est. În ziua următoare, Marea Britanie și Franța s-au opus prin veto unei rezoluții ONU care cerea Israelului să se retragă și au adresat un ultimatum Israelului și Egiptului, cerând cu ipocrizie *ambelor* părți să înceteze lupta și să accepte o ocupație anglo-franceză a zonei Canalului. A doua zi, avioanele britanice și franceze au atacat aeroporturile egiptene. În 48 de ore de la începerea atacului, israelienii ocupaseră Peninsula Sinai și Fâșia Gaza, ignorând apelul de încetare a focului lansat de Adunarea Generală a ONU. De cealaltă parte, egiptenii au scufundat nave în Canalul Suez, blocând astfel traficul vaselor comerciale. Două zile mai târziu, primele trupe de infanterie anglo-franceze debarcau în Egipt.

În acel moment, complotul a început să se destrame. La 6 noiembrie, Dwight Eisenhower a fost reales președinte al Statelor Unite. Administrația de la Washington era furioasă din cauza șiretlicului anglo-francez și scandalizată de minciunile care i se serviseră despre intențiile reale ale aliaților săi: Londra și Parisul ignoraseră, atât în literă, cât și în spirit, Declarația Tripartită din 1950 prin care Marea Britanie, Franța și Statele Unite se obligau să acționeze împotriva agresorului în cazul unui conflict arabo-israelian. SUA au început să exercite, pe căi publice și private, o presiune considerabilă asupra Marii Britanii pentru a o determina să oprească invazia din Egipt, amenințând chiar să sisteze ajutorul financiar. Șocat de opoziția manifestă a americanilor, însă incapabil să facă față căderii accelerate a lirei sterline, Eden a ezitat puțin, dar apoi a capitulat. Pe 7 noiembrie, la doar două zile după ce primii parașutiști britanici aterizaseră la Port Said, forțele britanice și franceze au încetat focul.

În aceeași zi, ONU autoriza trimiterea în Egipt a unei forțe de menținere a păcii, acceptată de Nasser pe 12 noiembrie, cu condiția ca suveranitatea egipteană să nu fie știrbită. Trei zile mai târziu, trupele ONU au sosit în Egipt, iar la 4 decembrie au intrat în Sinai.

Între timp, britanicii și francezii și-au anunțat retragerea din Suez, care a durat până pe 22 decembrie. Marea Britanie, ale cărei rezerve de lire sterline și dolari scăzuseră cu 279 de milioane de dolari în decursul crizei, a primit promisiuni de ajutor financiar din partea americanilor (concretizat sub forma unei linii de credit de 500 de milioane de dolari de la Banca Americană de Import-Export). La 10 decembrie, FMI a aprobat un împrumut de 561,47 de milioane de dolari pentru Marea Britanie și un angajament de stand-by pentru încă 738 de milioane. După ce a obținut din partea Statelor Unite garanții publice privind dreptul de trecere prin Golful Aqaba și Strâmtoarea Tiran, Israelul și-a retras trupele din Gaza în prima săptămână din martie 1957. La o săptămână după retragerea trupelor anglo-franceze a început dragarea Canalului Suez, care a fost redeschis pe 10 aprilie 1957. A rămas în posesia egiptenilor. Fiecare țară implicată a învățat ceva din acest dezastru. Israelienii, în pofida dependenței lor de armamentul francez, au înțeles că viitorul lor depindea de legăturile cât mai strânse cu Washingtonul – în special după ce președintele american a anunțat în ianuarie 1957 „doctrina Eisenhower", care stipula că Statele Unite vor folosi forța armată în cazul unei agresiuni a Internaționalei Comuniste în Orientul Mijlociu. Poziția lui Nasser în lumea nealiniată a fost consolidată de faptul că sfidase cu succes vechile puteri coloniale. Influența lui morală și puterea exemplului asupra naționaliștilor arabi a atins acum noi culmi, confirmând temerile francezilor. Dezastrul din Egipt prevestea și mai multe probleme cu francezii din Algeria.

Pentru Statele Unite, aventura din Suez a fost un mod de a-și reaminti propriile responsabilități, dar și o ocazie de a-și încorda mușchii. Eisenhower și Dulles detestau modul în care Mollet și Eden contaseră pe sprijinul necondiționat al americanilor. Ei erau iritați de francezi și britanici: nu doar pentru că se angajaseră în secret într-o expediție atât de prost planificată și executată, dar și pentru momentul ales. Criza Suezului aproape a coincis cu ocuparea Ungariei de către sovietici. Implicându-se într-un complot imperialist flagrant împotriva unui singur stat arab, cu intenția vădită de a se răzbuna pe acesta fiindcă își exercitase suveranitatea teritorială, Londra și Parisul au distras atenția întregii lumi de la ce se petrecea în Europa de Est: Uniunea Sovietică invadase un stat independent și îi anihilase guvernul. Ele puseseră interesele proprii (anacronice, în viziunea Washingtonului) înaintea intereselor NATO.

Mai grav era că francezii și britanicii au făcut Moscovei un cadou propagandistic nemaivăzut. URSS n-a avut aproape nici un rol în criza propriu-zisă: nota sovietică din 5 noiembrie care amenința Franța, Marea Britanie și Israelul cu acțiuni militare dacă nu acceptă o încetare a focului a avut o influență minimă asupra desfășurării evenimentelor, iar Hrușciov și

colegii săi nu intenționau să o pună în aplicare. Dar permițând Moscovei să interpreteze, chiar și numai simbolic, rolul de protectoare a părții agresate, Franța și Marea Britanie au distribuit Uniunea Sovietică într-un rol în care ea va improviza cu aplomb în deceniile următoare. Datorită crizei Suezului, diviziunile și retorica Războiului Rece vor fi importate tocmai în Orientul Mijlociu și Africa.

Consecințele erorii din Suez au fost resimțite cel mai acut de Marea Britanie. Au trecut mulți ani până când au fost dezvăluite public toate ramificațiile conspirației împotriva lui Nasser, deși mulți le-au bănuit încă de la început. În numai câteva săptămâni însă, Anthony Eden a fost forțat să demisioneze, umilit de incompetența strategiei militare pe care o aprobase și de refuzul americanilor, exprimat deschis, de a o susține. Deși Partidul Conservator, aflat la putere, nu a fost afectat prea mult în alegeri – sub conducerea lui Harold Macmillan, care participase cu oarecare rețineri la planificarea expediției din Suez, conservatorii au câștigat alegerile generale din 1959 cu un avantaj confortabil –, guvernul britanic a fost silit la o reevaluare radicală a politicii sale externe.

Prima lecție a Suezului a fost că Marea Britanie nu mai putea menține o prezență colonială globală. După cum se văzuse în mod clar, țara nu avea resursele economice și militare necesare, iar în urma unei demonstrații atât de concrete a limitelor britanice, ea se putea aștepta să se confrunte cu cereri tot mai numeroase de independență. După o pauză de un deceniu, în care doar Sudanul (în 1956) și Malaysia (în 1957) rupseseră legăturile cu Marea Britanie, țara a intrat într-o fază accelerată de decolonizare, îndeosebi în Africa. Coasta de Aur și-a căpătat în 1957 libertatea sub numele de Ghana, primul stat independent dintr-o lungă serie. Între 1960 și 1964, alte 17 colonii britanice au organizat ceremonii de independență, iar demnitarii britanici au cutreierat lumea în lung și-n lat pentru a da jos steagul Regatului Unit și a instaura noi guverne. Commonwealthul, care în 1950 avea doar opt membri, a ajuns în 1965 la 21, cărora li se vor adăuga în timp alții.

În comparație cu trauma Algeriei sau cu consecințele catastrofale ale retragerii Belgiei din Congo în 1960, destrămarea Imperiului Britanic a fost relativ pașnică. Dar au existat și excepții. În estul și îndeosebi în sudul Africii, destrămarea imperiului s-a dovedit mai controversată decât fusese în Africa de Vest. Când Harold Macmillan i-a informat pe sud-africani, într-o cuvântare faimoasă ținută la Cape Town în 1960, că „vântul schimbării suflă peste acest continent și, fie că ne place sau nu, această dezvoltare a conștiinței [africane] este o realitate politică", el nu aștepta o reacție favorabilă și nici nu i s-a oferit așa ceva. Coloniștii albi din Africa de Sud au proclamat republica în 1961 și au ieșit din Commonwealth pentru a putea menține guvernul bazat pe apartheid instaurat în 1948. Patru ani mai târziu, în Rhodesia de Sud învecinată, coloniștii albi au proclamat în mod unilateral independența și guvernarea autonomă a țării. În ambele țări, minoritatea conducătoare a mai reușit timp de câțiva ani să suprime fără milă opoziția internă.

Însă Africa de Sud era un caz aparte. În alte locuri – de exemplu, în Africa de Est – comunitățile de coloniști albi, care aveau privilegii similare, și-au acceptat soarta. Odată ce a devenit limpede că Londra nu avea nici resursele și nici dorința să impună statutul de colonie unei majorități care se opunea (lucru care nu era deloc evident la începutul anilor 1950, când forțele britanice purtaseră un război murdar secret și brutal împotriva revoltelor Mau-Mau din Kenya), coloniștii europeni au acceptat inevitabilul și au plecat în liniște.

În 1968, guvernul laburist al lui Harold Wilson a tras concluzia finală și ineluctabilă a evenimentelor din noiembrie 1956 și a anunțat că forțele britanice vor fi de acum înainte permanent retrase din diferitele baze, porturi, antrepozite, porturi de alimentare cu combustibil și alte stabilimente din epoca imperială pe care țara le menținuse la „est de Suez" – inclusiv în fabulosul port natural Aden din Peninsula Arabică. Țara nu-și mai permitea să aibă pretenții coloniale. În general, această decizie a fost primită cu ușurare în Marea Britanie: așa cum prevăzuse Adam Smith la sfârșitul primului Imperiu Britanic în 1776, renunțarea la „ornamentele splendide și fastuoase ale imperiului" era cel mai bun mod de a stabiliza datoria țării, permițând Regatului să-și „adapteze viziunile și proiectele de viitor la mediocritatea reală a situației sale".

A doua lecție a Suezului, limpede pentru toată clasa politică britanică, a fost că Marea Britanie nu trebuia să se mai afle niciodată în opoziție față de Washington. Asta nu însemna că cele două țări aveau să fie mereu de acord – de exemplu, Londra a fost mult mai dispusă să acorde concesii Moscovei în privința Berlinului și Germaniei, atitudine care s-a soldat cu o anumită răceală în relațiile anglo-americane între 1957 și 1961. Dar faptul, demonstrat deja, că sprijinul Washingtonului nu era garantat în orice împrejurare, l-a împins pe Harold Macmillan exact spre contrariul concluziei trase de Charles de Gaulle. Indiferent de ezitări sau de sentimentele ambivalente față de anumite gesturi americane, guvernele britanice aveau să adere de acum înainte cu loialitate la pozițiile Statelor Unite. Numai astfel puteau spera să-i influențeze pe americani și să-și asigure sprijinul acestora în momentele critice. Această realiniere strategică va avea consecințe cruciale pentru Marea Britanie și pentru Europa.

Consecințele de lungă durată ale crizei din Suez s-au resimțit la nivelul societății britanice. Începutul anilor 1950 fusese neobișnuit de optimist pentru Marea Britanie și în special pentru Anglia. Alegerea unui guvern conservator în 1951 și primele indicii ale unui avânt economic împrăștiaseră mohoreala egalitaristă a anilor de după război. În primii ani de domnie a noii regine, englezii au trăit o blândă vară indiană a satisfacției și bunăstării. Primul cuceritor al Everestului a fost un englez (1953) – condus cum se cuvine de un ghid colonial – și tot un englez a alergat pentru prima dată distanța de o milă în mai puțin de patru minute (în 1954). Mai mult, așa cum li se amintea frecvent, britanicii erau cei care realizaseră fisiunea atomului, inventaseră radarul, descoperiseră penicilina, proiectaseră motorul cu reacție și multe altele.

Tonul acelor ani – „noua epocă elisabetană", cum se spunea, cu un

oarecare exces de entuziasm – este bine reflectat de cinematografia vremii. Cele mai populare filme britanice ale primei jumătăți a anilor 1950 – comedii ca *Genevieve* (1953) sau *Doctor in the House* (1954) – descriu un sud al Angliei exuberant, tineresc, prosper și sigur de sine. Cadrele și personajele nu mai sunt cenușii sau chinuite, dar în alte privințe totul rămâne puternic tradițional: toți sunt inteligenți, tineri, educați, din clasa de mijloc, respectuoși și cu o exprimare aleasă. Era o Anglie unde domnișoarele care debutau în societate erau încă prezentate la Curte (un ritual anacronic și din ce în ce mai absurd, la care regina a renunțat în cele din urmă, în 1958), unde unul din cinci parlamentari conservatori studiase la Eton și unde procentul de studenți proveniți din clasa muncitoare era în 1955 același ca în 1925.

Pe lângă comediile sociale benigne, cinematograful englez a înflorit printr-o producție constantă de filme de război: *The Wooden Horse* (1952), *The Cruel Sea* (1953), *The Dam Busters* (1954), *Cockleshell Heroes* (*Comando în ape inamice*, 1955), *The Battle of the River Plate* (1956). Inspirate, cu acuratețe istorică variabilă, de episoade de eroism britanic din al Doilea Război Mondial (mai ales din luptele navale), aceste filme evocau consolator motivele britanicilor de a fi mândri – și plini de sine. Fără a exalta conflictul, ele cultivau mitul războiului britanic, subliniind importanța camaraderiei ce unea personajele dincolo de rang și ocupație. Dacă se făcea vreo aluzie la tensiuni sociale sau diferențe de clasă, tonul era sceptic-isteț, nu resentimentar. Numai în *The Lavender Hill Mob* (1951) al lui Charles Crichton, cea mai caustică dintre comediile filmate în studiourile Ealing, transpare o umbră de comentariu social – un sortiment englezesc de poujadism: visurile și resentimentele celor mici și oropsiți.

Din 1956, nuanțele au început să se întunece simțitor: filme de război ca *The Bridge on the River Kwai* (*Podul de pe râul Kwai*, 1957) sau *Dunkirk* (1958) aveau conotații subtile de interogație și îndoială, de parcă încrederea în sine din anii 1940 începuse să se fisureze. În 1960, *Sink the Bismarck*, un film de război turnat după vechile tipare, părea ciudat de anacronic și chiar făcea notă discordantă cu noua stare de spirit. Tonul a fost dat de piesa îndrăzneață a lui John Osborne *Look Back in Anger* (*Privește înapoi cu mânie*), reprezentată pentru prima dată la Londra în 1956 și transpusă doi ani mai târziu într-o adaptare cinematografică remarcabil de fidelă. În această dramă a frustrării și deziluziei, protagonistul, Jimmy Porter, se sufocă într-o societate și o căsătorie pe care nu poate nici să le abandoneze, nici să le schimbe. El o insultă pe Alison, soția lui, pentru originea-i burgheză, iar ea este captivă între un soț provenit din clasa muncitoare și un tată bătrân (fost ofițer în armata imperială din colonii), dezorientat și rănit de o lume pe care nu o mai înțelege. Alison îl mustră cu blândețe: „Tu suferi fiindcă totul s-a schimbat. Jimmy suferă fiindcă totul a rămas la fel. Și nici unul dintre voi nu poate privi realitatea în față".

Poate că acest diagnostic al atmosferei instabile din Marea Britanie în momentul crizei Suezului nu era teribil de nuanțat, însă el conținea o doză de adevăr. *Privește înapoi cu mânie* a apărut pe marile ecrane acompaniat de o

sumedenie de filme într-o notă similară, cele mai multe bazate pe romane sau piese de teatru scrise în a doua jumătate a anilor 1950: *Room at the Top* (*Drumul spre înalta societate*, 1959), *Saturday Night and Sunday Morning* (*Sâmbătă seara, duminică dimineața*, 1960), *The Loneliness of the Long-Distance Runner* (*Singurătatea alergătorului de cursă lungă*, 1962), *A Kind of Loving* (*Un fel de dragoste*, 1962), *The Sporting Life* (*Viață sportivă*, 1963). Filmele de la începutul anilor 1950 aveau ca protagoniști fie actori din clasa de mijloc, scorțoși și cu accent de BBC (Kenneth Moore, Dirk Bogarde, John Gregson, Rex Harrison, Geoffrey Keene), fie „tipuri" londoneze simpatice, portretizate de obicei de actori evrei (Sidney James, Alfie Bass, Sidney Tafler sau Peter Sellers). Filmele de mai târziu, poreclite „drame de bucătărie" fiindcă înfățișau viața de zi cu zi necosmetizată, erau jucate de o pleiadă de actori tineri – Tom Courtenay, Albert Finney, Richard Harris și Alan Bates. Ele erau plasate în comunitățile muncitorești din Nord, cu limbajul și accentele corespunzătoare. Anglia apărea ca o lume divizată, înăcrită, cinică și împietrită, cu iluziile spulberate. Singurul lucru pe care filmele de la începutul anilor 1950 și cele de la începutul anilor 1960 îl aveau în comun era că femeile jucau întotdeauna roluri secundare și toți cei de pe ecran erau albi.

Dacă iluziile Imperiului fuseseră înecate în Suez, încrederea în sine a clasei de mijloc a Angliei insulare se afla de mult sub asediu. Dezastrul din 1956 n-a făcut decât să accelereze prăbușirea acesteia. Semnalul simbolic dat de eșecul echipei naționale de cricket a Angliei în fața unei echipe din Indiile de Vest (în 1950 și tocmai pe „pământ sfânt", în casa spirituală a jocului: terenul de cricket Lord's din Londra) a fost dureros înțeles trei ani mai târziu, când echipa de fotbal a Angliei a fost învinsă de echipa modestei Ungarii, chiar pe stadionul național și cu surprinzătorul scor de 6-3. Anglia pierduse supremația în două competiții internaționale, la jocuri sportive pe care ea însăși le inventase și răspândise în întreaga lume.

Aceste semne nepolitice ale declinului național au avut un impact cu atât mai mare cu cât societatea britanică din acei ani era practic apolitică. Partidul Laburist, aflat în opoziție în timpul crizei Suezului, a fost incapabil să întoarcă eșecul lui Eden în avantajul său, pentru că electoratul nu mai trecea experiențele realității prin filtrul partidelor politice. Ca și restul Occidentului, britanicii trăgeau spre consum și distracție. Aplecarea spre religie era pe cale de dispariție și, odată cu ea, orice apetit pentru mobilizarea colectivă. Harold Macmillan, politician conservator cu instincte liberale – un cameleon politic din clasa de mijloc care poza în nobil de țară edwardian –, era liderul perfect în acest moment de tranziție, oferind retragerea din colonii în politica externă și o liniște prosperă în țară. Electoratul mai în vârstă era destul de mulțumit cu acest rezultat; numai dezamăgirea celor tineri creștea.

Retragerea din Imperiu a alimentat o neliniște crescândă în legătură cu pierderea orientării naționale. În absența gloriei imperiale, Commonwealthul slujea Marii Britanii mai mult ca sursă de alimente. Mulțumită regimului tarifar preferențial pentru importurile din statele membre, produsele

alimentare provenite din Commonwealth erau ieftine și reprezentau o treime din valoarea totală a importurilor Regatului Unit la începutul anilor 1960. Pe de altă parte, ponderea exporturilor britanice în țările Commonwealthului *scădea* continuu, mare parte a lor îndreptându-se acum spre Europa (în 1965, volumul schimburilor comerciale cu Europa avea să-l depășească pentru prima dată pe cel cu Commonwealth). După catastrofa din Suez, Canada, Australia, Africa de Sud și India luaseră act de proporțiile declinului britanic și, în consecință, își reorientau schimburile comerciale și politica externă spre SUA, Asia și spre ceea ce curând avea să se numească „Lumea a Treia".

Cât despre Marea Britanie, America era aliatul vital, însă ea nu le oferea britanicilor un scop colectiv și cu atât mai puțin o identitate națională modernă. Dimpotrivă, dependența de America ilustra slăbiciunea fundamentală și starea de izolare a națiunii. Și astfel, deși practic nimic din instinctul, cultura sau educația lor nu îi împingea spre Europa continentală, mulți politicieni britanici – și însuși Macmillan – realizau că, într-un fel sau altul, viitorul țării se afla dincolo de Canalul Mânecii. Unde altundeva putea Marea Britanie să-și regăsească reputația internațională dacă nu în Europa?

„Proiectul european", în măsura în care el existase vreodată altundeva decât în mintea câtorva idealiști, rămăsese înțepenit pe la mijlocul anilor 1950. Adunarea Națională franceză refuzase propunerea de a constitui o armată europeană și, odată cu aceasta, orice idee a unei mai bune coordonări europene. Deși fuseseră încheiate o serie de acorduri regionale după modelul țărilor Beneluxului – de exemplu, în 1954, Piața Comună Nordică a Muncii în Scandinavia –, nu se întrevedea nici un proiect mai ambițios. Partizanii cooperării europene nu se puteau lăuda decât cu Comunitatea Europeană a Energiei Atomice, anunțată în primăvara anului 1955; dar aceasta – ca și Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului – era o inițiativă franceză, iar succesul ei se datora, în mod simptomatic, mandatului său restrâns și cu un caracter pronunțat tehnic. Așa se face că, dacă britanicii erau la fel de sceptici ca întotdeauna față de șansele unității europene, perspectiva lor nu era întru totul nerezonabilă.

Imboldul pentru un nou început a venit, firește, dinspre țările Beneluxului, care aveau pe de o parte cea mai mare experiență în crearea de uniuni transfrontaliere și, pe de altă parte, cel mai puțin de pierdut prin estomparea identității naționale. Oamenii de stat europeni – printre care Paul-Henri Spaak, ministrul de Externe al Belgiei – înțelegeau că, pe moment, integrarea politică și militară nu era posibilă. În orice caz, europenii nu mai aveau la mijlocul anilor 1950 preocupările militare din deceniul precedent. Părea evident că accentul trebuia pus pe integrarea *economică*, un domeniu în care interesul național și cooperarea puteau fi armonios îmbinate fără a răni sensibilitățile tradiționale. Pentru dezbaterea acestei strategii, Spaak și omologul său olandez au convocat o reuniune la Messina, în iunie 1955.

La Conferința de la Messina au participat cei șase membri ai CECO împreună cu un „observator" britanic (de rang inferior). Spaak și colaboratorii

săi au făcut mai multe propuneri privind uniunea vamală, acordurile comerciale și alte proiecte destul de convenționale de coordonare transnațională – toate ambalate cu grijă, în așa fel încât să nu lezeze sensibilitatea Marii Britanii și a Franței. Francezii au manifestat un entuziasm temperat, iar britanicii un scepticism profund. După Messina, negocierile au continuat în cadrul unui comitet de planificare internațională prezidat de însuși Spaak, care avea misiunea de a elabora recomandări ferme pentru o economie europeană mai bine integrată – o „piață comună". Dar în noiembrie 1955 britanicii se retrăseseră deja, alarmați de perspectiva unei Europe prefederale, croită exact pe tiparul de care se temuseră dintotdeauna.

Spre deosebire de britanici, francezii au decis să rişte. Când Comitetul Spaak a revenit în martie 1956 cu o recomandare formală în favoarea unei Pieţe Comune, Parisul i s-a raliat. Observatorii britanici au rămas pesimişti. Ei erau, desigur, conştienţi de riscul de a fi lăsaţi pe dinafară: conform unei observaţii confidenţiale a unui comitet guvernamental britanic, făcută cu doar câteva săptămâni înainte ca recomandările lui Spaak să devină publice, „dacă puterile de la Messina reuşesc integrarea economică fără Regatul Unit, aceasta va însemna hegemonia Germaniei în Europa"********. Cu toate acestea – şi în pofida presiunilor anglofilului Spaak şi a fragilităţii arealului internaţional al lirei sterline, demonstrată câteva luni mai târziu la Suez –, Londra nu s-a putut hotărî să li se alăture „europenilor". Când s-a semnat la Roma, pe 25 martie 1957, tratatul de înfiinţare a Comunităţii Economice Europene (şi a Euratom, autoritatea pentru energie atomică), intrat în vigoare la 1 ianuarie 1958, noua CEE (cu cartierul general la Bruxelles) cuprindea aceleaşi şase state care formaseră CECO în urmă cu şapte ani.

Este important să nu exagerăm importanţa Tratatului de la Roma. El reprezenta mai mult o declaraţie de bune intenţii. Semnatarii săi schiţaseră un calendar pentru reduceri tarifare şi armonizare, deschiseseră perspectiva unor eventuale alinieri monetare şi căzuseră de acord să promoveze libertatea de mişcare a mărfurilor, monedei şi forţei de muncă. Cea mai mare parte a textului forma un cadru pentru instituirea de proceduri menite să stabilească şi să aplice reglementări viitoare. Singura inovaţie cu adevărat semnificativă – înfiinţarea, conform Articolului 177, a unei Curţi Europene de Justiţie căreia curţile naţionale urmau să-i remită dosare pentru decizia finală – avea să se dovedească de o importanţă majoră în deceniile următoare, dar a trecut neobservată la vremea respectivă.

CEE s-a născut nu din forţă, ci din slăbiciune. După cum evidenţia raportul lui Spaak din 1956, „Europa, care altădată avea monopolul producţiei şi obţinea resurse importante din posesiunile sale de peste mări, îşi vede astăzi poziţia externă slăbită, influenţa în declin şi capacitatea de progres erodată prin fărâmiţare". Britanicii au refuzat să se alăture CEE exact pentru că nu înţelegeau – *încă* – situaţia în care se aflau. Ideea că Piaţa Comună Europeană era menită să concureze puterea crescândă a Statelor Unite – idee care avea să aibă oarecare influenţă în cercurile politice de la Washington în deceniile de

mai târziu – este aşadar destul de absurdă: nou-formata CEE depindea pe de-a-ntregul de garanţia de securitate americană, fără de care statele membre nu şi-ar fi permis niciodată să se ocupe de integrarea economică în detrimentul apărării.

Chiar şi în statele membre, nu toată lumea era pe deplin mulţumită de noile propuneri. În Franţa, mulţi deputaţi conservatori (inclusiv gaullişti) au votat împotriva ratificării Tratatului de la Roma pe considerente „naţionale", în timp ce unii socialişti şi radicali de stânga (inclusiv Pierre Mendès-France) s-au opus formării unei „Europe mici", fără prezenţa liniştitoare a Marii Britanii. În Germania, Ludwig Erhard, ministrul Economiei în guvernul lui Adenauer şi un adept entuziast al comerţului liber, s-a opus „uniunii vamale" neomercantiliste, care ar fi putut să afecteze legăturile Germaniei cu Marea Britanie, să restricţioneze fluxurile comerciale şi să dea peste cap preţurile. În viziunea lui Erhard, CEE era „un nonsens macroeconomic". Cum observa cu acuitate un specialist, lucrurile ar fi putut lua o întorsătură diferită: „Dacă la conducerea Germaniei ar fi fost Erhard, rezultatul cel mai probabil ar fi fost o Asociaţie Anglo-Germană pentru Comerţ Liber, fără o componentă agricolă, iar efectele excluderii economice ar fi forţat Franţa să i se alăture"********.

Dar nu s-a întâmplat aşa. Iar forma finală a Comunităţii Economice Europene a avut o anumită logică. De-a lungul anilor 1950, ţările Europei de Vest continentale au stabilit relaţii comerciale bilaterale tot mai strânse. Iar fiecare dintre ele făcea schimburi comerciale îndeosebi cu Germania de Vest, astfel încât revirimentul economic european depindea tot mai mult de pieţele şi produsele Republicii Federale. În plus, fiecare stat european postbelic era acum profund implicat în economie – prin planificare, reglementare, strategii de creştere economică şi felurite subsidii. Însă promovarea exporturilor, direcţionarea resurselor dinspre vechile industrii spre cele noi, încurajarea sectoarelor privilegiate precum agricultura sau transportul – toate acestea necesitau cooperare transfrontalieră. Nici una dintre economiile vest-europene nu se putea lipsi de celelalte.

Această tendinţă spre coordonarea reciproc avantajoasă a fost aşadar determinată de interesul naţional, şi nu de obiectivele Autorităţii Cărbunelui şi Oţelului a lui Schuman, care nu a avut greutate în elaborarea politicii economice în acei ani. Aceeaşi preocupare pentru protecţia şi dezvoltarea intereselor locale care împinsese statele Europei spre izolaţionism înainte de 1939 le aducea acum mai aproape unele de altele. Dispariţia piedicilor şi lecţiile trecutului recent au fost probabil cei mai importanţi catalizatori ai schimbării. Olandezii, de exemplu, nu erau tocmai încântaţi de perspectiva tarifelor externe mari ale Comunităţii Economice Europene, care aveau să ducă la creşterea preţurilor locale, şi, la fel ca vecinii lor belgieni, erau îngrijoraţi de absenţa britanicilor. Cu toate acestea, ei nu puteau risca să rămână izolaţi de principalii lor parteneri comerciali.

Germania avea interese pro şi contra. Ca principală naţiune exportatoare a Europei, ea era din ce în ce mai interesată de comerţul liber cu Europa de Vest,

mai ales că producătorii germani își pierduseră pieţele importante din estul Europei şi nu aveau foste teritorii coloniale pe care să le exploateze. Dar, aşa cum își dăduse seama Erhard, o uniune vamală europeană protejată de tarife comerciale şi limitată la şase ţări nu era neapărat un obiectiv raţional pentru politica germană. Ca şi britanicii, el şi mulţi alţi germani ar fi preferat o zonă comercială liberă mai extinsă şi mai vag definită. Însă, în concordanţă cu unul dintre principiile politicii externe, Adenauer nu s-ar fi îndepărtat niciodată de Franţa, oricât de divergente ar fi fost interesele lor. Pe lângă toate acestea mai exista şi problema agriculturii.

În prima jumătate a secolului XX, în Europa, un număr prea mare de ţărani ineficienţi produceau doar cât reuşeau să vândă pe o piaţă care nu le putea plăti destul pentru a-şi asigura subzistenţa. Rezultatul: sărăcie, emigraţie şi fascism rural. În anii de foamete imediat după 1945 au fost create tot felul de programe pentru a-i încuraja şi sprijini pe fermieri (îndeosebi pe cei care deţineau teren arabil) să producă mai mult. Accentul a fost pus pe încurajarea volumului producţiei agricole, mai degrabă decât pe randament, cu scopul de a reduce dependenţa de importuri în dolari din Canada şi SUA. Fermierii nu aveau de ce să se teamă de o revenire a deflaţiei dinainte de război: până în 1951, producţia agricolă din Europa nu a revenit la nivelul antebelic, iar venitul fermierilor era oricum garantat prin protecţia şi subvenţionarea preţurilor de către guvern. Dintr-un anumit punct de vedere, anii 1940 au fost o epocă de aur pentru fermierii europeni. De-a lungul anilor 1950, volumul producţiei a continuat să crească, chiar dacă surplusul de forţă de muncă din mediul rural era absorbit de noile locuri de muncă din oraşe: ţăranii Europei deveneau fermieri tot mai eficienţi. Însă ei au continuat să beneficieze de ceea ce echivala cu o permanentă asistenţă socială.

Acest paradox era deosebit de acut în Franţa. În 1950, ţara era încă un importator net de alimente. Ulterior, volumul producţiei agricole a explodat. Producţia de unt a Franţei a crescut cu 76% între 1949 şi 1956, iar cea de brânză cu 116% între 1949 şi 1957. Recolta de sfeclă-de-zahăr a crescut cu 201% din 1950 până în 1957, iar cele de orz şi porumb cu un uluitor 348%, respectiv 815%. Nu numai că Franţa îşi putea satisface singură necesarul de alimente, dar ea avea acum chiar un excedent de produse agricole. Al treilea Plan de Modernizare, din anii 1957-1961, a favorizat şi mai mult investiţiile în producţia de carne, lapte, brânză, zahăr şi grâu (principalele produse din nordul Franţei şi bazinul parizian, unde puternicele sindicate ale fermierilor francezi aveau cea mai mare influenţă). În acelaşi timp, guvernul francez, conştient ca întotdeauna de semnificaţia simbolică a pământului în viaţa publică franceză (şi de importanţa reală a electoratului rural), încerca să susţină artificial preţurile şi să găsească pieţe externe pentru surplus.

Această problemă a jucat un rol vital în decizia Franţei de a intra în CEE. Principalul interes economic al Franţei într-o piaţă europeană comună era accesul preferenţial pe care aceasta l-ar fi permis pe pieţele străine – îndeosebi cea germană (ori britanică) – pentru carne, lactate şi cereale. Acesta, împreună

cu promisiunea menținerii subvențiilor și un angajament din partea partenerilor europeni că vor cumpăra producția agricolă excedentară, a convins Adunarea Națională să voteze pentru Tratatul de la Roma. În schimbul deschiderii pieței interne pentru exporturile industriale ale Germaniei, francezii au obținut practic mutarea sistemului lor intern de garanții rurale pe umerii partenerilor CEE, ușurând astfel Parisul de o povară de lungă durată, excesiv de costisitoare și tensionată din punct de vedere politic.

Acesta este fundalul pe care a apărut celebra Politică Agricolă Comună a Comunității Economice Europene (PAC), inaugurată în 1962 și formalizată în 1970, după un deceniu de negocieri. Prețurile europene au crescut artificial și *toată* producția alimentară a Europei a devenit prea scumpă pentru a mai fi competitivă pe piața mondială. În ciuda eficienței lor, cooperativele olandeze de prelucrare a laptelui nu o duceau mai bine decât micile ferme germane neproductive, întrucât toate erau forțate să se supună unei structuri comune a prețurilor. De-a lungul anilor 1960, CEE s-a consacrat elaborării unui set de proceduri și reglementări care să rezolve această problemă. Urmau să se stabilească prețuri-țintă pentru toate produsele agricole. Tarifele comerciale externe ale Comunității Economice Europene urmau apoi să ridice costul produselor agricole importate până la aceste niveluri, bazate de obicei pe cei mai scumpi și mai ineficienți producători din toată Comunitatea.

În fiecare an de-acum înainte, CEE avea să cumpere excedentul de produse agricole al membrilor săi la valori cu 5-7% sub prețurile-țintă. Apoi urma să lichideze surplusul, subvenționând revinderea lui în afara Pieței Comune la prețuri sub nivelul celor europene. Acest mecanism evident ineficient a fost rezultatul unor tocmeli aprige. Micile ferme ale Germaniei necesitau subvenții ridicate pentru a supraviețui. Fermierii francezi și italieni nu practicau prețuri deosebit de mari, dar nimeni nu îndrăznea să le spună să limiteze producția și, cu atât mai puțin, să le ceară să-și vândă produsele la prețul pieței. Fiecare țară le-a dat fermierilor ceea ce doreau, iar costurile au fost suportate în parte de consumatorii urbani, dar mai ales de contribuabili.

Existau precedente pentru PAC. Tarifele vamale practicate în Europa la sfârșitul secolului al XIX-lea împotriva importurilor de cereale ieftine din America de Nord erau relativ similare. De asemenea, în timpul Marii Crize de la începutul anilor 1930 au existat diverse tentative de a ridica prețurile produselor agricole, cumpărând surplusurile și plătindu-i pe fermieri pentru a produce mai puțin. Iar într-un acord din 1938 dintre Germania și Franța care n-avea să fie niciodată pus în practică, Germania promitea să preia exporturile agricole franceze în schimbul deschiderii de către Franța a pieței sale interne pentru produsele chimice și industriale germane (în timpul războiului, o expoziție din Parisul ocupat dedicată „Franței europene“ punea accentul pe bogăția agrară a Franței și pe beneficiile posibile prin participarea la Noua Europă a lui Hitler).

Agricultura modernă n-a fost niciodată ferită de protecționism motivat politic, într-o formă sau alta. Chiar Statele Unite, ale căror tarife comerciale

externe au scăzut cu 90% între 1947 și 1967, au avut grijă (și au încă) să nu includă agricultura în această liberalizare a comerțului. Iar produsele agricole au fost excluse de la început din negocierile Acordului General pentru Tarife și Comerț. Așadar CEE nu era un caz izolat. Însă Politica Agricolă Comună a fost unică prin consecințele ei perverse. Pe măsură ce producătorii europeni deveneau tot mai eficienți (veniturile lor mari garantate dându-le posibilitatea să investească în echipamente agricole și fertilizatori de cea mai bună calitate), oferta a depășit cu mult cererea, îndeosebi la produsele favorizate de PAC. Aceasta era extrem de neuniformă, acordând o pondere net mai însemnată producției de cereale și celei animaliere, în care tindeau să se specializeze marile întreprinderi agricole franceze, în detrimentul cultivatorilor de fructe, măsline și legume din sudul Italiei.

Odată cu scăderea prețurilor mondiale la produsele agricole, spre sfârșitul anilor 1960, prețurile CEE au rămas la niveluri de-a dreptul absurde. În câțiva ani de la inaugurarea PAC, porumbul și carnea de vacă europene se vindeau la 200% din prețurile mondiale, iar untul la 400%. În 1970, patru din cinci administratori ai Pieței Comune lucrau pentru PAC, iar agricultura costa 70% din buget – o situație bizară pentru unele dintre cele mai industrializate state ale lumii. Nici o țară n-ar fi putut duce de una singură povara unei asemenea politici absurde, însă transferând obligațiile asupra Comunității și corelându-le cu obiective mai generale ale Pieței Comune, fiecare guvern avea de câștigat, cel puțin pe termen scurt. Numai populația urbană săracă (și fermierii din afara CEE) aveau de pierdut de pe urma PAC, însă pentru aceasta existau de obicei alte forme de compensație.

În acestă etapă, desigur, cele mai multe țări vest-europene *nu* erau membre ale CEE. La un an de la inaugurarea Pieței Comune, britanicii – care încă mai încercau să împiedice formarea unui bloc supranațional european – au venit cu sugestia ca CEE să fie extinsă sub forma unei zone comerciale libere pentru produsele industriale, incluzând, pe lângă statele CEE, alte țări europene, precum și state din Commonwealthul britanic. Cum era de așteptat, de Gaulle a respins această idee. În replică, la inițiativa Marii Britanii, reprezentanții câtorva state europene din afara CEE s-au întrunit la Stockholm în noiembrie 1959 și au constituit Asociația Europeană a Comerțului Liber (European Free Trade Association – EFTA). Statele membre ale EFTA – Austria, Elveția, Danemarca, Norvegia, Suedia, Portugalia și Marea Britanie, cărora li s-au adăugat mai târziu Irlanda, Islanda și Finlanda – erau în majoritate prospere, mărginașe și adepte fervente ale comerțului liber. Agricultura lor, cu excepția Portugaliei, era la scară redusă, însă foarte eficientă și orientată spre piața externă.

Din aceste motive, precum și din cauza legăturilor lor strânse cu Londra (îndeosebi în cazul țărilor scandinave), ele nu aveau mare nevoie de CEE. Dar EFTA era (și rămâne) o organizație minimalistă, nu atât o alternativă reală, cât o reacție la defectele Bruxellesului. Ea a constituit întotdeauna o zonă comercială liberă numai pentru bunuri de consum, produsele agricole fiind

lăsate să-și afle singure prețul. Câteva dintre statele membre mai mici, cum ar fi Austria, Elveția sau Suedia, puteau prospera exploatând nișe de piață pentru produsele industriale cu valoare adăugată mare și pentru atracțiile turistice. Altele, cum ar fi Danemarca, depindeau de Marea Britanie ca piață de desfacere pentru carnea și produsele lor lactate.

Însă Marea Britanie avea nevoie, pentru exporturile industriale, de o piață mult mai extinsă decât îi puteau oferi mărunții ei aliați din Scandinavia și Alpi. Intuind inevitabilul – deși spera încă să poată influența politica CEE –, guvernul lui Harold Macmillan a depus o cerere formală de aderare la Comunitatea Economică Europeană în iulie 1961, la șase ani după ce Londra părăsise disprețuitoare convorbirile de la Messina. Irlanda și Danemarca, ale căror economii erau strâns dependente de cea a Regatului Unit, au depus și ele cereri de aderare. Nu se poate ști dacă cererea britanicilor ar fi fost acceptată sau nu: cele mai multe dintre statele membre CEE doreau ca Marea Britanie să li se alăture, dar, pe de altă parte, se îndoiau pe bună dreptate de devotamentul Londrei față de obiectivele de bază ale Tratatului de la Roma. Răspunsul la această întrebare a devenit însă irelevant: așa cum am văzut, în ianuarie 1963, de Gaulle și-a exprimat public opoziția față de aderarea Marii Britanii. E revelator pentru viteza cu care s-au succedat evenimentele după criza Suezului faptul că respingerea Marii Britanii de către o comunitate europeană până atunci neinteresantă l-a făcut pe Macmillan să scrie aceste rânduri disperate în jurnalul său personal: „Acesta e sfârșitul… a tot ce am construit atâția ani. Toată politica noastră internă și externă e la pământ".

Britanicii nu aveau altă opțiune decât să mai încerce o dată, în mai 1967 – doar ca să primească din nou, șase luni mai târziu, răzbunarea calmă a președintelui francez, sub forma unui nou veto. În cele din urmă, în 1970, după demisia și moartea lui de Gaulle, negocierile dintre Marea Britanie și Europa au fost deschise pentru a treia oară, culminând de această dată cu acceptarea cererii de aderare (în parte și fiindcă nivelul schimburilor comerciale dintre Marea Britanie și Commonwealth scăzuse atât de mult, încât Londra nu a mai insistat ca Bruxelles să garanteze un regim tarifar preferențial pentru terțe părți nemembre ale CEE). În 1973, când Marea Britanie, Danemarca și Irlanda au intrat în cele din urmă în Comunitatea Economică Europenă, aceasta avea deja o configurație bine definită, iar nou-intratele nu erau în măsură să o influențeze, așa cum nădăjduiseră cândva liderii britanici.

CEE era un condominiu franco-german în care Bonnul sponsoriza Comunitatea, iar Parisul îi dicta politica. Dorința nemților de a face parte din Comunitatea Europeană a fost plătită scump, însă Adenauer și succesorii săi au suportat acest preț decenii la rând fără să se plângă, preferând alianța franceză surprizei britanice. Între timp, francezii „europenizaseră" subvențiile și compensațiile lor agricole, fără să cedeze însă în ceea ce privește suveranitatea. Aceasta a fost o preocupare majoră în strategia diplomatică franceză. În 1955, la Messina, ministrul francez de Externe Antoine Pinay enunțase clar obiectivele Franței: ea avea să accepte instituțiile administrative

supranaționale, dar numai dacă se subordonau deciziilor luate în unanimitate la nivel interguvernamental.

În acest scop, de Gaulle a făcut presiuni agresive asupra restului Comunității Economice Europene în primul său deceniu de existență. Conform Tratatului de la Roma, toate deciziile majore (cu excepția admiterii de noi membri) trebuiau luate cu o majoritate de voturi în Consiliul de Miniștri interguvernamental. Retrăgându-se din convorbirile interguvernamentale, din iunie 1965 până când partenerii săi au acceptat finanțarea comunitară a agriculturii conform pretențiilor franceze, de Gaulle a blocat funcționarea mecanismelor Comunității. După o rezistență de șase luni, celelalte țări au cedat: în ianuarie 1966, ele au consimțit cu reticență ca, pe viitor, măsurile adoptate de Consiliul de Miniștri să nu mai poată trece cu vot majoritar. A fost prima derogare de la Tratat și, în același timp, o remarcabilă demonstrație de forță a francezilor.

Cu toate acestea, succesul CEE a fost impresionant de timpuriu. Până în 1968, tarifele intracomunitare fuseseră deja înlăturate (înainte de termenul planificat). Volumul schimburilor comerciale între cele șase state membre a crescut de patru ori în aceeași perioadă. În agricultură, forța de muncă a scăzut continuu cu 4% pe an, iar productivitatea a crescut în anii 1960 cu 8,1% pe an. La sfârșitul primului său deceniu, deși aflată în umbra lui de Gaulle, Comunitatea Economică Europeană dobândise o aură de inevitabilitate, atrăgând și alte state europene.

Dar nu totul mergea strună. O uniune vamală costisitoare, axată doar pe interesele sale și condusă de la Bruxelles de o administrație centralizată și de un executiv care nu era ales, ci numit, nu reprezenta un câștig clar pentru Europa sau pentru restul lumii. Rețeaua de acorduri vamale protecționiste și subvenții indirecte instituită la comanda Franței era complet în afara spiritului și instituțiilor sistemului de comerț internațional care apăruseră în deceniile de după Bretton Woods. Nu era de bun augur faptul că sistemul de guvernare al CEE, modelat după cel al Franței, perpetua moștenirea ei napoleoniană.

În ultimul rând, influența Franței asupra primilor ani ai Comunității Europene a dus la făurirea unei noi Europe ce putea fi acuzată că reproducea trăsăturile cele mai negative ale statului-națiune la scara unui întreg subcontinent: nu era de neglijat riscul ca prețul plătit pentru renașterea Europei de Vest să fie un anumit provincialism eurocentric. Cu toată bogăția ei în continuă creștere, lumea Comunității Economice Europene era destul de limitată. În anumite privințe, era de fapt cu mult mai mică decât lumea pe care francezii sau olandezii o cunoscuseră pe vremea când statele lor naționale se deschiseseră spre populații și locuri îndepărtate, de peste mări. În împrejurările din acea vreme, occidentalii oricum nu aveau de ales. Dar acest lucru avea să creeze cu timpul o mentalitate europeană îngustă, cu implicații îngrijorătoare pentru viitor.

Moartea lui Iosif Stalin în martie 1953 a precipitat lupta pentru putere

între câțiva moștenitori nervoși. La început, se părea că Lavrenti Beria, șeful poliției secrete, va fi succesorul unic al dictatorului. Exact din acest motiv, tovarășii săi au pus la cale asasinarea lui în luna iulie a aceluiași an și, după un scurt ocol pe la Gheorghi Malenkov, două luni mai târziu Nikita Hrușciov a fost confirmat în funcția de prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – căutși de puțin o figură proeminentă în anturajul lui Stalin. Situația a fost paradoxală: cu toate psihozele sale, Beria era un partizan al reformelor și chiar a ceea ce se va numi „destalinizare". În scurta perioadă dintre moartea lui Stalin și propria arestare, el a dovedit că acuzațiile din „complotul doctorilor" fuseseră fabricate, a eliberat o parte din prizonierii din Gulag și chiar a propus reforme în statele-satelit, spre confuzia șefilor de partid de acolo. Noua conducere, colectivă cu numele, dar în care Hrușciov a devenit rapid un *primus inter pares*, nu putea decât să urmeze calea deschisă de Beria. Moartea lui Stalin, după ani și ani de opresiune și sărăcie, declanșase ample proteste și cereri de schimbare. În cursul anilor 1953 și 1954, în lagărele de muncă forțată din Siberia au izbucnit revolte – la Norilsk, Vorkuta și Kengir; pentru a le înăbuși, Kremlinul a apelat la tancuri, avioane și la o considerabilă desfășurare de trupe. Dar, odată ce „ordinea" a fost restabilită, Hrușciov s-a întors la strategia lui Beria. Între 1953 și 1956, din Gulag au fost eliberați cinci milioane de prizonieri.

În democrațiile populare, epoca de după moartea lui Stalin nu a fost marcată numai de revolta de la Berlin din 1953 (vezi capitolul 6): a existat rezistență chiar și în avanposturile imperiale obscure și terorizate ca Bulgaria, unde lucrătorii din industria tutunului s-au răsculat în mai-iunie 1953. Deși dominația Moscovei nu era nicăieri pusă în pericol, autoritățile sovietice au luat în serios amploarea nemulțumirii publice. Misiunea lui Hrușciov și a colegilor săi era acum să-l îngroape pe Stalin cu tot cu excesele lui, păstrând însă intact sistemul pe care teroarea stalinistă îl construise și avantajele pe care partidul le acumulase prin monopolul puterii.

Strategia lui Hrușciov, așa cum s-a conturat ea în anii următori, avea patru componente. În primul rând, așa cum am văzut, el avea nevoie să stabilizeze relațiile cu Occidentul, după reînarmarea Germaniei de Vest, intrarea ei în NATO și constituirea Pactului de la Varșovia. În același timp, Moscova a început să reînnoade legăturile cu lumea „nealiniată" – începând cu Iugoslavia, pe care Hrușciov și mareșalul Bulganin au vizitat-o în mai 1955 (la doar o lună după semnarea Tratatului austriac) cu scopul de a reanima relațiile sovieto-iugoslave după șapte ani de îngheț. În al treilea rând, Moscova a început să-i încurajeze pe reformatorii partidelor din statele-satelit, permițând critica moderată a „greșelilor" vechii gărzi staliniste și reabilitarea unora dintre victimele acesteia, punând capăt ciclului de procese-spectacol, arestări în masă și epurări de partid.

Acestea sunt împrejurările în care Hrușciov a avansat cu delicatețe spre a patra (și, în viziunea lui, ultima) fază a reformelor controlate: ruptura de Stalin însuși. Cadrul adecvat l-a constituit al XX-lea Congres al PCUS, în februarie

1956, la care Hrușciov a ținut faimoasa „cuvântare secretă“ în care a denunțat crimele, erorile și „cultul“ secretarului general. Deși această cuvântare a căpătat cu timpul o aură mitică, importanța sa epocală nu trebuie exagerată. Nikita Hrușciov era un comunist, un leninist și un apostol la fel de dedicat cauzei partidului ca oricare dintre ceilalți conducători. El urmărea acum obiectivul complicat de a recunoaște și a face cunoscute faptele lui Stalin, limitând în același timp responsabilitatea lor la un singur individ. Misiunea sa, așa cum o vedea el, era să confirme legitimitatea proiectului comunist, aruncând toată vina și oprobriul pe cadavrul „tătucului“.

Discursul, ținut la 25 februarie 1956, era perfect convențional ca lungime și vocabular. Era adresat elitei partidului și se limita la a descrie „pervertirile“ doctrinei comuniste de care se făcuse vinovat Stalin. Dictatorul era acuzat că a „ignorat normele vieții de partid și a călcat în picioare principiile leniniste de conducere colectivă a partidului“ – cu alte cuvinte, că lua deciziile de unul singur. Colegii săi de rang inferior (printre care Hrușciov se numărase încă de la începutul anilor 1930) erau astfel absolviți de responsibilitate atât pentru excesele lui criminale, cât și, mai important, pentru eșecurile lui politice. Hrușciov și-a asumat un risc calculat dezvăluind amploarea defectelor personale ale lui Stalin (șocând astfel și rănind sensibilitatea cadrelor obediente din audiență), cu scopul de a întări și chiar de a păstra reputația neîntinată a lui Lenin, sistemul de guvernare leninist și, bineînțeles, pe urmașii lui Stalin.

„Cuvântarea secretă“ și-a atins scopul – cel puțin în interiorul PCUS. A tras o linie fermă sub era stalinistă, recunoscând monstruozitățile și dezastrele acesteia, menținând totodată ficțiunea conform căreia actuala conducere a partidului nu avea nici o vină. Hrușciov și-a asigurat astfel poziția la putere și a obținut libertate de acțiune în reforma economiei sovietice și liberalizarea aparatului de teroare. Vechii stalinișți erau acum marginalizați: Molotov a fost înlăturat din postul de ministru de Externe în iunie, în ajunul vizitei lui Tito la Moscova. Cât despre contemporanii lui Hrușciov și mai tinerii aparatcici, precum Leonid Brejnev, ei erau la fel de vinovați ca și el de complicitate la crimele lui Stalin și, din această postură, nu îi puteau contrazice afirmațiile sau contesta credibilitatea. Destalinizarea controlată le convenea tuturor.

Dar atacul lui Hrușciov asupra lui Stalin n-a putut fi ținut secret – și aici se află sâmburele eșecului său. Deși cuvântarea nu a fost publicată oficial în Uniunea Sovietică până în 1988, serviciile secrete occidentale au aflat despre ea în doar câteva zile. La fel și partidele comuniste din Vest, deși nu fuseseră informate despre intențiile lui Hrușciov. Ca urmare, în câteva săptămâni, zvonurile despre acuzele lui Hrușciov la adresa lui Stalin se răspândiseră peste tot. Efectul a fost euforic. Printre comuniști, condamnarea publică a lui Stalin și a faptelor sale aducea confuzie și îndoială, dar și o mare ușurare. De-acum încolo, credeau cei mai mulți, comuniștii nu mai trebuiau să conteste sau să se apere de acuzele teribile ale criticilor lor. Unii dintre membrii și simpatizanții

partidelor comuniste occidentale le-au părăsit, însă convingerile celor rămași au fost reînnoite.

În Europa de Est, lepădarea de Stalin a avut un impact chiar mai dramatic. Interpretată în contextul recentei reconcilieri cu Tito a liderului sovietic și al dizolvării muribundului Kominform la 18 aprilie, repudierea dictatorului părea să sugereze că de-acum înainte Moscova avea să trateze cu îngăduință alte „căi spre socialism" și că respingea teroarea și represiunea ca instrumente ale conducerii comuniste. Acum avea să fie pentru prima dată posibil să se vorbească deschis – se credea. Cum explica autorul ceh Jaroslav Seifert la Congresul Scriitorilor ținut la Praga în aprilie 1956: „Auzim tot mai des spunându-se la acest congres că e necesar ca scriitorii să spună adevărul. Asta înseamnă că, în anii din urmă, ei nu au scris adevărul… Acest capitol este de-acum încheiat. Duhul rău a fost alungat".

În Cehoslovacia, ai cărei lideri comuniști păstrau o tăcere adâncă asupra propriului lor trecut stalinist, amintirea terorii era prea vie pentru ca zvonurile venite dinspre Moscova să determine o acțiune politică********. Unda de șoc a destalinizării a avut un efect foarte diferit asupra Poloniei vecine. În iunie s-a apelat la armată pentru reprimarea demonstrațiilor de protest din Poznan, declanșate (asemenea celor din Berlinul de Est cu trei ani mai înainte) de dispute asupra salariilor și normelor de lucru. Însă asta n-a făcut decât să alimenteze și să multiplice protestele care au continuat toată toamna, într-o țară imperfect sovietizată, unde cei mai mulți comuniști de la vârf scăpaseră nevătămați din epurările postbelice.

În octombrie 1956, îngrijorat de perspectiva pierderii controlului asupra stării de spirit a populației, Partidul Muncitoresc Unit Polonez a decis îndepărtarea mareșalului sovietic Konstantin Rokossowski din postul de ministru al Apărării și excluderea lui din Biroul Politic. În același timp, partidul l-a ales ca prim-secretar pe Władisław Gomułka în locul stalinistului Bolesław Bierut. Această schimbare dramatică avea și un caracter simbolic: Gomułka fusese închis cu doar câțiva ani mai devreme și scăpase de proces ca prin urechile acului. Pentru publicul polonez, el reprezenta chipul „național" al comunismului polonez, iar promovarea lui a fost percepută ca un act de sfidare din partea unui partid forțat să aleagă între baza sa națională și autoritatea superioară de la Moscova.

Cu siguranță, așa vedeau lucrurile liderii sovietici. Hrușciov, Mikoian, Molotov și alți trei oficiali au zburat spre Varșovia la 19 octombrie cu intenția de a împiedica numirea lui Gomułka, de a interzice îndepărtarea lui Rokossowski și de a reinstaura ordinea în Polonia. Pentru a face și mai clare aceste intenții, Hrușciov a ordonat deplasarea unei brigăzi de tancuri sovietice spre Varșovia. Dar, în urma unor discuții aprinse cu însuși Gomułka, purtate în parte chiar pe pista aeroportului, Hrușciov a ajuns la concluzia că interesele sovietice în Polonia erau mai avantajate de acceptarea noii situații din Partidul Polonez decât de crearea unei crize ce ar fi provocat cu siguranță confruntări violente. Gomułka, în schimb, i-a asigurat pe ruși că era în stare să recâștige

controlul asupra situației și că nu intenționa să abandoneze puterea, să scoată Polonia din Tratatul de la Varșovia sau să ceară trupelor sovietice să părăsească țara.

Faptul că noul lider polonez a reușit să evite o catastrofă pentru țara sa e cu atât mai remarcabil dacă avem în vedere discrepanța de putere dintre Hrușciov și Gomułka. Dar Hrușciov nu se înșelase în privința interlocutorului său – așa cum avea să explice el Biroului Politic sovietic la întoarcerea la Moscova, Ponomarenko, ambasadorul sovietic la Varșovia, „greșise mult în aprecierile asupra lui Gomułka". Deși controlul comunist în Polonia avea să fie menținut cu prețul câtorva schimbări de personal și al liberalizării vieții publice, Gomułka era un om de nădejde al partidului și nu intenționa să abandoneze puterea în favoarea poporului sau a oponenților partidului. De asemenea, el era un realist: dacă *el* nu putea calma tulburările din Polonia, alternativa era Armata Roșie. Destalinizarea, așa cum înțelesese Gomułka, nu însemna că Hrușciov plănuia să renunțe la o parte din influența teritorială a Uniunii Sovietice sau din monopolul politic al acesteia.

Acel „octombrie polonez" a avut așadar un sfârșit norocos: puțini știau pe atunci cât de aproape a fost Polonia de o a doua ocupație sovietică. În Ungaria însă, lucrurile aveau să ia o întorsătură diferită, greu de anticipat. Nu mai târziu de iulie 1953, conducerea stalinistă a Ungariei fusese înlocuită (la inițiativa Moscovei) cu un comunist reformist, Imre Nagy. Ca și Gomułka, Nagy fusese eliminat din conducerea partidului și închis, așa încât nu purta o mare responsabilitate pentru perioada de teroare și proastă guvernare prin care tocmai trecuse țara sa; de fapt, prima sa acțiune ca lider de partid a fost să propună, cu sprijinul lui Beria, un program de liberalizare. Lagărele de internare și muncă forțată urmau să fie închise, iar țăranilor să li se permită să iasă din colhozuri dacă doreau. În general, agricultura avea să primească un sprijin mai mare, iar obiectivele industriale nerealiste să fie abandonate: în limbajul specific, voalat, al unei rezoluții confidențiale a Partidului Comunist Maghiar din 28 iunie 1953, „politica economică falsă a fost o bravadă riscantă, întrucât dezvoltarea industriei grele presupune resurse și materii prime care (unele dintre ele) pur și simplu nu existau".

Din punctul de vedere al Moscovei, Nagy nu era, desigur, o opțiune obișnuită. În septembrie 1949, el criticase linia ultrastalinistă a lui Mátyás Rákosi și fusese unul dintre cei doi membri ai Biroului Politic maghiar care s-au opus execuției lui László Rajk. Acest lucru, împreună cu luările critice de poziție față de colectivizarea rurală, dusese la excluderea sa din conducerea partidului și la o „autocritică" publică în care Nagy a admis că a avut o „atitudine oportunistă" și că s-a abătut de la linia partidului. Cu toate acestea, el a reprezentat o alegere logică de vreme ce a venit momentul să facă schimbări într-o țară a cărei elită politică, asemenea economiei, fusese distrusă de excesele staliniste. Sub dictatura lui Rákosi, 480 de personalități publice au fost executate între 1948 și 1953 – fără a-i număra pe Rajk și alte victime comuniste; în aceeași perioadă au fost închiși peste 150 000 de oameni, dintr-o

populație de mai puțin de 9 milioane.

Nagy a rămas prim-ministru până în primăvara anului 1955. În acel moment, Rákosi – care, împreună cu alți veterani din Partidul Muncitoresc Maghiar, încercase să-l submineze pe colegul lor încă de la revenirea la conducere – a reușit să convingă Moscova că Nagy nu putea menține un control ferm într-un moment în care Uniunea Sovietică se afla sub amenințarea expansiunii NATO, iar Austria vecină era pe punctul de a deveni un stat independent și neutru. Comitetul Central sovietic a condamnat prompt „deviaționismul de dreapta" al lui Nagy, acesta a fost îndepărtat din post (și mai târziu exclus din partid), iar Rákosi și prietenii lui au revenit la putere la Budapesta. Acest reflux al reformei, cu doar opt luni înainte de cuvântarea lui Hrușciov, ilustrează în avans faptul că liderul sovietic nu intenționa deloc ca, în procesul demolării reputației lui Stalin, să afecteze exercitarea netulburată a puterii comuniste.

„Grupul Nagy" a continuat să funcționeze neoficial în cadrul Partidului Comunist Maghiar ca un soi de opoziție „reformatoare" neoficială – prima de acest fel în comunismul postbelic. Între timp, venise rândul lui Rákosi să-și atragă dizgrația Moscovei. Așa cum am văzut, Hrușciov era dornic să restabilească legăturile sovieticilor cu Iugoslavia. Pe de altă parte, Rákosi jucase un rol important în cursul isteriei declanșate împotriva lui Tito din anii precedenți. Nu întâmplător acuzația de „titoism" atârnase atât de greu în procesele-spectacol ungare, mai ales în procesul lui Rajk: în acele împrejurări, Partidului Comunist Maghiar îi revenea rolul de procuror și conducerea se achitase cu zel de această sarcină.

Rákosi era așadar pe cale să devină o piedică, un impediment anacronic pentru proiectele sovietice. După negocierile sovieto-iugoslave la nivel înalt de la Moscova din iunie 1956, părea o provocare să menții la putere în Budapesta un stalinist nereformat, sinonim cu vremurile tulburi de altădată, cu atât mai mult cu cât trecutul și intransigența-i prezentă începeau să provoace proteste publice în Ungaria. În ciuda eforturilor lui Rákosi – în martie 1956, el a publicat în ziarul *Szabad Nép* o înflăcărată denunțare a lui Beria și a lui Gábor Péter (locotenentul acestuia din poliția secretă ungară), reprezentând un ecou fidel al denunțării de către Hrușciov a „cultului personalității" și sărbătorind demascarea acestor criminali pentru persecuția la care îi supuseseră pe nevinovați –, timpul său trecuse. La 17 iulie 1956, Anastas Mikoian a zburat la Budapesta și l-a înlăturat definitiv pe Rákosi din funcție.

În locul lui, sovieticii l-au promovat pe Ernő Gerő, un alt ungur cu ascendență stalinistă impecabilă. Aceasta s-a dovedit a fi o greșeală: Gerő nu putea nici să conducă schimbarea, nici să o suprime. Pe 6 octombrie, printr-un gest ce viza mai ales Belgradul, autoritățile de la Budapesta au permis reînhumarea publică a lui László Rajk și a victimelor procesului care i se înscenase. Béla Szász, unul dintre supraviețuitorii procesului Rajk, a vorbit la înmormântare:

După ce László Rajk a fost executat pe baza unor acuzații fabricate, rămășițele lui s-au odihnit timp de șapte ani într-un mormânt necunoscut. Însă moartea lui a devenit un avertisment pentru poporul maghiar și pentru întreaga lume. Pentru că sutele de mii de oameni care trec pe lângă acest sicriu nu vor numai să-i aducă un omagiu celui dispărut; ei vin cu speranța arzătoare și cu hotărârea fermă de a îngropa o epocă întreagă. Fărădelegea, arbitrariul și decăderea morală din acei ani rușinoși trebuie înmormântate pe vecie; iar pericolul pe care îl constituie adepții maghiari ai guvernării prin forță și ai cultului personalității trebuie înlăturat pentru totdeauna.

Exista o ironie a sorții în simpatia pe care o stârnea acum destinul lui Rajk, un om care trimisese el însuși atâția inocenți (necomuniști) la eșafod. Dar, cu ironie sau fără, reînhumarea lui Rajk a fost scânteia care a aprins revoluția maghiară.

La 16 octombrie 1956, studenții din orașul de provincie Szeged s-au organizat în Liga Studenților Maghiari, independentă de organizațiile oficiale ale studenților comuniști. În decurs de o săptămână, în toată țara s-au înființat organizații studențești, culminând pe 22 octombrie cu manifestul celor „Șaisprezece Puncte" formulat de studenții de la Universitatea Tehnică din Budapesta. Revendicările studenților cuprindeau reforme industriale și agrare, o democrație lărgită și libertatea cuvântului, precum și eliminarea nenumăratelor restricții și reglementări ale vieții instituite de guvernarea comunistă. Mai mult, ei solicitau instalarea lui Imre Nagy ca prim-ministru, judecarea crimelor lui Rákosi și ale colegilor săi și retragerea trupelor sovietice din țară.

În ziua următoare, 23 octombrie, studenții au început să se adune în Piața Parlamentului din Budapesta pentru o demonstrație. Regimul era derutat și nu știa cum să reacționeze: la început Gerő a interzis mitingul, apoi l-a aprobat. După desfășurarea lui, în cursul serii, Gerő a condamnat adunarea și pe organizatorii săi într-un discurs difuzat la radio. O oră mai târziu, demonstranții înfuriați au dărâmat statuia lui Stalin din centrul orașului; trupele sovietice au intrat în oraș pentru a ataca mulțimea, iar Comitetul Central al partidului s-a întrunit pentru dezbateri ce au durat toată noaptea. În dimineața următoare, la ora 08.13, a fost anunțată numirea lui Imre Nagy ca prim-ministru al Ungariei.

Liderii partidului speraseră că revenirea lui Nagy avea să pună capăt revoluției, ceea ce s-a dovedit a fi un calcul profund eronat. Nagy era, desigur, el însuși hotărât să restabilească ordinea: la o oră de la preluarea puterii, a declarat starea de război. În convorbirile purtate cu Suslov și Mikoian (care au sosit în aceeași zi cu avionul de la Moscova), Nagy și ceilalți membri ai noii conduceri au insistat asupra necesității de a negocia cu demonstranții. Întorși la Moscova pe 26 octombrie, rușii au raportat, într-o adunare specială a Prezidiului Partidului Sovietic, că János Kádár******** le explicase că este

posibil și important să se facă distincția între masele loiale, care își pierduseră încrederea în partid din cauza greșelilor din trecut ale acestuia, și contrarevoluționarii înarmați, pe care guvernul lui Nagy spera să-i izoleze.

E posibil ca explicațiile lui Kádár să-i fi convins pe unii dintre liderii sovietici, însă ele nu reflectau realitatea din Ungaria. Pe tot cuprinsul țării se formau în mod spontan organizații studențești, consilii ale muncitorilor și „comitete naționale" revoluționare. Ciocnirile dintre poliție și demonstranți au provocat contraatacuri și linșaje. Ignorând sfatul câtorva membri, conducerea Partidului Comunist Maghiar a refuzat la început să recunoască revolta drept o revoluție democratică, insistând ca aceasta să fie tratată ca o „contrarevoluție" și pierzând astfel ocazia de a o coopta. Abia pe 28 octombrie, la aproape o săptămână de la declanșarea evenimentelor, Nagy a propus, într-o declarație radiodifuzată, încetarea ciocnirilor armate, a recunoscut legitimitatea și caracterul revoluționar al protestelor, a promis să dizolve detestata poliție secretă și a anunțat retragerea iminentă a trupelor sovietice din Budapesta.

Deși avea dubii, conducerea sovietică a decis să aprobe noua strategie a liderului ungar. În raportul său din ziua discursului lui Nagy, Suslov a prezentat noile concesii ca fiind prețul ce trebuia plătit pentru a aduce mișcarea de masă sub controlul partidului. Dar calculele Moscovei erau depășite de ritmul evenimentelor din Ungaria. Două zile mai târziu, pe 30 octombrie, după ce atacurile asupra sediului din Budapesta al Partidului Comunist se soldaseră cu 24 de morți din rândurile apărătorilor săi, Imre Nagy s-a adresat din nou țării la postul național de radio. De data aceasta, el anunța că guvernul său se va baza de acum înainte pe „cooperarea democratică între partidele din coaliție, la fel ca în 1945". Cu alte cuvinte, Nagy forma un guvern multipartit. Departe de a se confrunta cu opoziția, Nagy își baza acum tot mai mult autoritatea pe însăși mișcarea populară. În propoziția finală a discursului său, exaltând Ungaria „liberă, democratică și independentă", el a mers până la a omite, pentru prima oară, compromisul adjectiv „socialistă". În același timp, Nagy a cerut public Moscovei să „înceapă retragerea trupelor sovietice" din Budapesta și de pe teritoriul maghiar.

Pariul lui Nagy – el credea sincer că putea reinstaura ordinea în Ungaria, înlăturând astfel amenințarea neexprimată a unei intervenții sovietice – a fost susținut și de alți comuniști din partid. Însă inițiativa nu-i mai aparținea. În toată țara apăruseră comitete insurecționale populare, partide politice și ziare. Sentimentele antirusești se făceau auzite pretutindeni și era evocată frecvent reprimarea de către Rusia imperială a revoluției maghiare din 1848-1849. Mai grav, liderii sovietici își pierdeau încrederea în el. Când Nagy a anunțat, în după-amiaza zilei de 31 octombrie, startul negocierilor pentru retragerea Ungariei din Tratatul de la Varșovia, soarta lui era probabil deja pecetluită.

Ca mai devreme în cazul Poloniei, Hrușciov și colegii săi consideraseră dintotdeauna că trebuiau să intervină în Ungaria dacă „contrarevoluția" ar fi scăpat de sub control. Dar se pare că ezitaseră inițial să urmeze această cale.

Chiar pe 31 octombrie, Prezidiul Comitetului Central a făcut o declarație în care se arăta dispus „să înceapă negocieri corespunzătoare“ cu conducerea ungară privind retragerea trupelor sovietice din teritoriu. Însă, chiar în momentele în care făceau această concesie, ei primeau rapoarte despre demonstrații studențești în Timișoara și despre „sentimente ostile“ printre intelectualii bulgari simpatizanți ai revoluției maghiare. Totul părea să indice un efect incipient de contaminare, de care liderii sovietici se temeau de multă vreme, ceea ce i-a determinat să adopte o nouă abordare.

În consecință, la numai o zi după ce Prezidiul Sovietic promisese negocieri pentru retragerea trupelor, Hrușciov a avertizat că „imperialiștii“ vor interpreta o asemenea retragere ca pe un simptom al slăbiciunii sovietice. Dimpotrivă, URSS trebuia acum „să ia inițiativa restabilirii ordinii în Ungaria“. Diviziile armatei sovietice staționate în România și Ucraina au primit ordin de deplasare spre granița ungară. La aflarea acestei vești, prim-ministrul ungar l-a convocat pe ambasadorul sovietic (Iuri Andropov) și l-a informat că, în semn de protest față de noile mișcări ale trupelor sovietice, Ungaria renunță în mod unilateral la statutul de membru al Pactului de la Varșovia. În aceeași seară, la 19.50, Nagy anunța la radio că Ungaria era de acum înainte o țară neutră și cerea Organizației Națiunilor Unite să îi recunoască noul statut. Declarația a avut un larg ecou în țară; consiliile muncitorești din Budapesta, care erau în grevă de la începutul revoltei, au răspuns cu un apel de reluare a lucrului. Nagy îi atrăsese în sfârșit de partea sa pe majoritatea celor care îi suspectaseră intențiile.

În aceeași seară în care Nagy lansa apelul său istoric, János Kádár a fost transportat în secret la Moscova, unde Hrușciov l-a convins de necesitatea formării, cu sprijin sovietic, a unui nou guvern la Budapesta. Armata Roșie urma oricum să intre în Ungaria și să restabilească ordinea; singura problemă era cine va avea onoarea de a colabora cu ea. Șovăielile lui Kádár, pus acum în situația de a-i trăda pe Nagy și pe conaționalii săi, au fost spulberate de insistențele lui Hrușciov că sovieticii își recunoșteau greșeala făcută prin instalarea lui Gerő în iulie. Această eroare nu avea să se mai repete după reinstaurarea ordinii la Budapesta. Hrușciov a pornit apoi spre București pentru a se întâlni cu liderii români, bulgari și cehi și pentru a coordona planurile de intervenție în Ungaria (o altă delegație se întâlnise cu liderii polonezi în ziua precedentă). Între timp, Nagy continua să protesteze față de intensificarea activității militare sovietice. La 2 noiembrie, el a cerut secretarului general al ONU, Dag Hammerskjöld, să medieze între Ungaria și URSS și să obțină din partea Occidentului recunoașterea neutralității Ungariei.

În ziua următoare, 3 noiembrie, Guvernul Nagy a început (sau credea că începe) tratative cu autoritățile militare sovietice pentru retragerea trupelor. Dar când echipa maghiară de negociatori a revenit în acea seară la cartierul general al armatei sovietice din Tököl, a fost arestată pe loc. La scurt timp după aceea, la ora 04.00, în dimineața zilei de 4 noiembrie, tancurile sovietice au început atacul asupra Budapestei, urmat, o oră mai târziu, de o proclamație

radiodifuzată din partea de est a Ungariei, ocupată deja de trupele sovietice, care anunța înlocuirea lui Imre Nagy cu un nou guvern. În replică, Nagy însuși a făcut un ultim apel către poporul maghiar, chemând la rezistență împotriva invadatorilor. Apoi, împreună cu cei mai apropiați colaboratori, s-a refugiat în Ambasada Iugoslaviei, unde le-a fost acordat azil politic.

Rezultatul confruntării militare n-a fost nici o clipă pus sub semnul întrebării: în pofida unei rezistențe solide, forțele sovietice au pus stăpânire pe Budapesta în mai puțin de 72 de ore și, la 7 noiembrie, a fost instalat guvernul lui János Kádár. Unele consilii muncitorești au supraviețuit încă o lună – Kádár preferând să nu le atace direct –, iar grevele sporadice au continuat până în 1957: conform unui raport confidențial din 22 noiembrie 1956 către Comitetul Central sovietic, lucrul în minele de cărbune ale Ungariei fusese redus la 10% din capacitate. Dar în numai o lună noile autorități căpătaseră suficientă încredere ca să preia inițiativa. La 5 ianuarie 1957 a fost introdusă pedeapsa cu moartea pentru „instigare la grevă" și represiunea a început în forță. Pe lângă cei 2 700 de maghiari uciși în cursul luptelor, alți 341 au fost judecați și executați în următorii ani (ultima condamnare la moarte a fost executată în 1961). În total, aproape 22 000 de maghiari au fost condamnați la închisoare pentru rolul lor în „contrarevoluție". Alți 13 000 au fost trimiși în lagăre, iar mult mai mulți și-au pierdut slujbele sau au fost puși sub supraveghere, până la declararea unei amnistii generale, în martie 1963.

Se estimează că 200 000 de oameni – peste 2% din populație – au fugit din Ungaria în urma ocupației sovietice, majoritatea tineri și mulți membri ai elitei educate din Budapesta și din vestul urbanizat al țării. Ei s-au stabilit în SUA (care a primit 80 000 de refugiați unguri), Austria, Marea Britanie, Germania de Vest, Elveția, Franța și în multe alte locuri. Soarta lui Nagy și a colegilor săi a rămas neclară pentru o vreme. După trei săptămâni petrecute în ambasada Iugoslaviei din Budapesta, ei au fost păcăliți să o părăsească la 22 noiembrie, arestați pe loc de autoritățile sovietice, apoi transportați și închiși în România.

Lui Kádár i-a luat mult timp ca să decidă soarta prietenilor și camarazilor săi de altădată. Pentru a evita protestele internaționale, se păstra pe cât posibil tăcerea asupra represaliilor ce aveau loc împotriva muncitorilor și soldaților care participaseră la luptele de stradă; cu toate acestea, au existat cereri externe de clemență în cazul unor figuri proeminente, cum ar fi scriitorii József Gáli și Gyula Obersovszky. Soarta lui Nagy însuși era un subiect deosebit de sensibil. În aprilie 1957, Kádár și colegii săi au decis readucerea lui Nagy și a „complicilor" săi în Ungaria pentru a fi judecați, însă procesul a fost amânat până în iunie 1958. La 15 iunie 1958, într-un proces strict secret, toți cei acuzați au fost găsiți vinovați de incitarea la contrarevoluție și condamnați la moarte sau închisoare pe termen lung. Scriitorii István Bibó și Árpád Göncz (viitorul președinte al Ungariei postcomuniste) au fost condamnați la închisoare pe viață. Alți doi – József Szilágyi și Géza Losonczy au fost uciși în închisoare înainte de începerea procesului. Imre Nagy, Pál Maleter și Miklós

Gimes au fost executați în zorii zilei de 16 iunie 1958.

Insurecția maghiară, o revoltă scurtă și fără speranță într-un mic avanpost al Imperiului Sovietic, a avut asupra relațiilor internaționale un impact devastator. În primul rând, a constituit o lecție practică pentru diplomații occidentali. Până în acel moment, Statele Unite recunoșteau pe de o parte în mod oficial că sateliții est-europeni nu se pot desprinde de pe orbita sovietică, iar pe de altă parte încurajau „spiritul de rezistență" în țările respective. Operațiunile secrete și sprijinul diplomatic aveau ca scop, conform Raportului Consiliului de Securitate Națională nr. 174 (decembrie 1953), „crearea unor condiții care vor permite, într-un moment favorabil din viitor, eliberarea statelor-satelit". Dar, după cum evidențiază un alt document confidențial de politică externă, elaborat în iulie 1956 pentru a lua în considerare tulburările din acel an, „Statele Unite nu sunt pregătite să poarte un război pentru a elimina dominația sovietică asupra sateliților săi" (NSC5608/1 „Politica SUA față de sateliții sovietici din Europa de Est").

Încă de la înăbușirea revoltei din Berlin în 1953, Departamentul de Stat ajunsese la concluzia că Uniunea Sovietică va păstra în viitorul apropiat un control de nezdruncinat asupra „zonei" sale. *Singura* strategie a Occidentului în Europa de Est era „neintervenția". Dar rebelii unguri nu aveau de unde să știe. Mulți dintre ei sperau sincer în ajutorul occidental, încurajați de tonul ferm al discursului public american și de transmisiunile postului de radio „Europa Liberă", ai cărui redactori i-au încurajat pe unguri să pună mâna pe arme, promițând ajutor extern iminent. Este de înțeles faptul că, atunci când sprijinul nu s-a materializat, rebelii înfrânți și deziluzionați au alunecat în cinism.

Chiar dacă guvernele vestice ar fi vrut să facă mai mult, circumstanțele de moment erau foarte neprielnice. În ziua izbucnirii revoltei maghiare, reprezentanții Franței și ai Marii Britanii se aflau la Sèvres, unde purtau convorbiri secrete cu israelienii. Franța, mai ales, era preocupată de problemele sale din nordul Africii: după cum explica ministrul de Externe Christian Pineau pe 27 octombrie într-o notă strict confidențială către reprezentantul Franței în Consiliul de Securitate al ONU: „Este esențial ca proiectul de rezoluție ce va fi propus Consiliului de Securitate în chestiunea Ungariei să nu conțină nici o prevedere care să afecteze activitățile noastre în Algeria. În mod special, suntem împotriva formării unei comisii de anchetă". Când ambasadorul britanic la Moscova a sugerat ca Londra să adreseze un apel direct Kremlinului să se abțină de la intervenție în Ungaria, ministrul de Externe britanic Selwyn Lloyd îi scria prim-ministrului Anthony Eden în același spirit: „Nu cred că este momentul pentru un astfel de mesaj".

Cum le spunea Hrușciov la 28 octombrie colegilor săi din Prezidiul Comitetului Central, „englezii și francezii sunt într-o mare încurcătură în Egipt"********. Cât despre Eisenhower, el se afla în ultima săptămână a campaniei electorale: în ziua când el a fost reales, în Budapesta se dădeau lupte

grele. Consiliul său Național de Securitate n-a luat în discuție Ungaria decât la trei zile după invazia sovietică și nu a sesizat imediat semnificația acțiunilor lui Nagy, îndeosebi renunțarea la sistemul monopartit, într-o țară care nu era importantă pentru ampla strategie americană (mai multă atenție din partea Washingtonului primise criza recentă din Polonia). Iar când Ungaria a apărut, în cele din urmă, pe agenda CNS la ședința din 8 noiembrie, părerea generală – de la Eisenhower în jos – a fost că vina le revine integral britanicilor și francezilor. Dacă aceștia n-ar fi invadat Egiptul, Uniunea Sovietică n-ar fi putut ataca Ungaria. Administrația Eisenhower avea conștiința împăcată.

În aceste condiții, liderii sovietici au sesizat avantajul pe care îl aveau și l-au exploatat. În ochii comuniștilor, adevărata amenințare creată de Nagy nu era nici liberalizarea economică, nici slăbirea cenzurii. Nici măcar declarația de neutralitate a Ungariei, deși considerată de Moscova „provocatoare", n-a fost cauza căderii lui Nagy. Ceea ce Kremlinul nu putea trece cu vederea a fost faptul că partidul maghiar renunța la monopolul puterii, la „rolul conducător al partidului" (în Polonia, Gomułka avusese grijă să nu permită niciodată așa ceva). O asemenea abatere de la practica sovietică constituia o periculoasă infiltrare a democrației, care ar fi dus la pieirea partidelor comuniste de pretutindeni. Acesta e motivul pentru care liderii comuniști din toate celelalte state-satelit au aprobat prompt decizia lui Hrușciov de a-l înlătura pe Nagy. Când Biroul Politic din Cehoslovacia s-a întrunit la 2 noiembrie și și-a exprimat dorința de a contribui activ la „păstrarea prin orice mijloace a democrației populare în Ungaria", sentimentul era, fără îndoială, sincer și profund********.

Chiar și Tito a recunoscut, în cele din urmă, că pierderea controlului de către partid în Ungaria și colapsul aparatului securității de stat dădeau un exemplu periculos. Liderul iugoslav considerase inițial schimbările din Ungaria drept o dovadă în plus a destalinizării. Dar evoluția evenimentelor din Budapesta de la sfârșitul lui octombrie l-a făcut să se răzgândească: îl preocupau vecinătatea Ungariei cu Iugoslavia, prezența unei importante minorități maghiare în Voivodina și riscurile de contagiune aferente. Când Hrușciov și Malenkov s-au deranjat, pe 2 noiembrie, să zboare până la refugiul lui Tito din Adriatica pentru a-l informa despre apropiata invazie, acesta s-a arătat îngrijorat, dar înțelegător. Principala lui grijă era ca guvernul-marionetă ce avea să fie instalat în Ungaria să nu-i includă pe Rákosi și pe alți staliniști nereformați. În această privință, lui Hrușciov nu i-a fost greu să-l liniștească.

Dar Hrușciov a fost vizibil nemulțumit când, doar două zile mai târziu, Tito le acorda azil politic lui Nagy, altor cincisprezece membri ai guvernului său și familiilor acestora. Decizia iugoslavă pare să fi fost luată în focul crizei ungare și se baza pe presupunerea că rușii nu aveau nici un interes să creeze martiri. Dar, când liderii sovietici și-au exprimat nemulțumirea și mai ales când cei din grupul Nagy au fost răpiți în momentul în care părăseau ambasada iugoslavă, după ce Kádár le promisese că vor trece nevătămați, Tito s-a văzut într-o poziție neplăcută. Deși a continuat să-și exprime public

aprobarea pentru noul guvern al lui Kádár, în relațiile neoficiale Tito nu-și ascundea insatisfacția provocată de deznodământul evenimentelor.

Amestecul sovietic nestânjenit în treburile interne ale unui alt stat comunist crea un precedent care nu era de natură să facă URSS mai simpatică iugoslavilor. Relațiile dintre Moscova și Belgrad s-au deteriorat încă o dată, iar regimul iugoslav a inițiat deschiderea spre Vest și spre țările nealiniate din Asia. Replica lui Tito la invazia din Ungaria a avut, astfel, două fațete. Asemenea liderilor sovietici, el era ușurat că ordinea comunistă fusese restabilită, însă modul în care se realizase acest lucru a creat un precedent periculos și a lăsat un gust amar.

În alte părți, răspunsul a fost mai puțin ambiguu. Odată ce cuvântarea secretă a lui Hrușciov ajunsese să fie cunoscută în Vest, ea a marcat sfârșitul unui anumit tip de credință comunistă, însă a creat totodată posibilitatea reformei și reînnoirii poststaliniste: sacrificându-l pe Stalin pentru a conserva iluzia purității revoluționare leniniste, Hrușciov le oferise membrilor de partid și tovarășilor de drum progresiști un mit de care se puteau agăța. Însă lupta de stradă disperată din Budapesta spulberase orice iluzii despre acest nou model „reformat" sovietic. Încă o dată se demonstrase limpede că autoritatea comunistă nu are alt sprijin decât țeava de tun a tancului. Restul era dialectică. Partidele comuniste din Vest au început să piardă aderenți. Potrivit unor statistici proprii, 400 000 de membri au părăsit Partidul Comunist Italian între 1955 și 1957. Așa cum le explicase Togliatti liderilor sovietici la apogeul crizei din Ungaria: „Ne vine greu, după felul în care au evoluat evenimentele din Ungaria, să le clarificăm în cadrul partidului sau să obținem un consens în favoarea conducerii".

În Italia, ca și în Franța, Marea Britanie și mai peste tot, membrii de partid tineri și educați au plecat în valuri********. Ca și intelectualii de stânga necomuniști, ei fuseseră atrași atât de promisiunea reformelor poststaliniste în URSS, *cât și* de însăși revoluția maghiară, cu consiliile ei muncitorești, inițiativele studențești și ideea că până și un partid aflat la putere în blocul sovietic se putea adapta și putea asimila noi direcții. Hannah Arendt, de exemplu, credea că apariția consiliilor (și nu reînvierea partidelor politice de către Nagy) a semnificat o autentică ridicare a democrației împotriva dictaturii, a libertății contra tiraniei. Părea, în sfârșit, posibil să vorbești despre comunism și libertate în aceeași propoziție. Cum avea să spună mai târziu Jorge Semprin, pe atunci un tânăr comunist spaniol care lucra clandestin în Paris, „cuvântarea secretă ne-a rupt lanțurile; ne-a dat măcar șansa să fim eliberați din… somnul rațiunii". Clipa de speranță a luat sfârșit odată cu invadarea Ungariei.

Câțiva observatori din Occident au încercat să justifice intervenția sovietică sau măcar s-o explice, acceptând versiunea oficială comunistă potrivit căreia Imre Nagy condusese sau fusese corupt de o *contra*-revoluție. În stilul său caracteristic, Sartre insista că revolta ungară fusese marcată de un „spirit de dreapta". Dar, indiferent de motivele insurgenților maghiari – și acestea

erau mult mai variate decât părea la vremea respectivă –, nu răzvrătirea lor, ci mai degrabă represiunea sovietică i-a impresionat pe observatorii străini. De acum înainte comunismul va fi asociat pentru totdeauna cu opresiunea, nu cu revoluția. Vreme de patruzeci de ani, stânga occidentală privise spre Rusia iertând și chiar admirând violența bolșevică, în care vedea prețul încrederii în sine revoluționare și al marșului istoriei. Moscova era oglinda flatantă a iluziilor lor politice. În noiembrie 1956, această oglindă s-a făcut țăndări.

Într-o notă datată 8 septembrie 1957, scriitorul maghiar István Bibó observa că, „zdrobind revoluția ungară, URSS a dat o lovitură dură și poate fatală mișcărilor «companioane» (de pace, femei, tineret, studenți, intelectuali etc.) care au contribuit la forța comunismului". Deposedat de charisma stranie a terorii staliniste și expus la Budapesta în toată mediocritatea sa blindată, comunismul sovietic a pierdut farmecul pe care îl avusese pentru cei mai mulți simpatizanți și admiratori din Vest. Căutând să scape de „duhoarea stalinismului", foști comuniști – precum poetul francez Claude Roy – și-au întors „nările spre alte orizonturi". După 1956, secretele istoriei nu mai puteau fi aflate în fabricile mohorâte și în colhozurile disfuncționale ale democrațiilor populare, ci în alte sfere, mai exotice. O minoritate în scădere de apologeți nereformați ai leninismului au rămas atașați de trecut; dar, de la Paris la Berlin, o nouă generație de progresiști occidentali căutau consolare și exemplu în afara Europei, în aspirațiile și frământările viitoarei Lumi a Treia.

Și în Europa de Est iluziile au fost spulberate. După cum relata un diplomat britanic din Budapesta la 31 octombrie, la apogeul primei serii de lupte: „Este aproape un miracol că poporul maghiar a înfruntat și respins acest asalt diabolic. Ei nu vor uita și nu vor ierta niciodată". Însă maghiarii nu erau singurii care aveau să fie afectați de mesajul tancurilor sovietice. Studenții români au demonstrat în sprijinul vecinilor lor unguri; intelectualii est-germani au fost arestați și trimiși în judecată pentru că au criticat actele sovieticilor; în URSS, evenimentele din 1956 au deschis ochii unor comuniști convinși, precum tânărul Leonid Pliușici. O nouă generație de intelectuali disidenți, ca Paul Goma în România sau Wolfgang Harich în RDG, s-a născut din molozul Budapestei.

Desigur, în Europa de Est diferența era că supușii deziluzionați ai unui regim discreditat nu puteau să privească spre zări mai luminoase sau să reaprindă flacăra credinței revoluționare de la văpaia revoltelor țărănești de pe tărâmuri îndepărtate. Ei erau forțați să trăiască în și cu regimurile comuniste, în promisiunile cărora nu mai credeau. Est-europenii au simțit evenimentele din 1956 ca pe o condensare a dezamăgirilor acumulate în timp. Speranțele lor legate de comunism, reînnoite pentru scurtă vreme de promisiunea destalinizării, au fost făcute scrum; la fel și nădejdea în ajutorul Occidentului. Dacă dezvăluirile lui Hrușciov despre Stalin ori mișcările ezitante de reabilitare a victimelor terorii sugeraseră până în acel moment că ideologia comunistă conține sâmburele schimbării și eliberării, după evenimentele din Ungaria sentimentul dominant era unul de resemnare cinică.

Această situație a avut și părțile ei bune. Întrucât popoarele din Europa de Est comunistă erau acum cuminţite, iar ordinea lucrurilor fusese restabilită, conducerea sovietică din epoca lui Hrușciov a ajuns cu timpul să permită un grad limitat de liberalizare locală – mai ales, ca o ironie a sorții, în Ungaria. Acolo, după încheierea represaliilor împotriva insurgenților din 1956 și a simpatizanților lor, Kádár a creat statul comunist „post-politic" model. În schimbul acceptării necondiționate a monopolului de putere și autoritate al partidului, maghiarilor li s-a permis un anumit grad de libertate – limitată, dar reală – a producției și consumului. Nu i se cerea nimănui să creadă în Partidul Comunist și cu atât mai puțin în nomenclatură, ci doar să se abțină de la orice manifestare de împotrivire. Tăcerea lor urma să fie înțeleasă drept consimțământ tacit.

„Comunismul de gulaș" care a rezultat a întărit stabilitatea Ungariei, iar amintirea lecției a asigurat, cel puțin în următorul deceniu, stabilitatea în restul blocului. Această stabilitate a avut însă prețul ei. Sistemul socialist pierduse, pentru cei mai mulți oameni care trăiau sub comunism, toate promisiunile radicale, utopice și vizionare cu care fusese asociat odinioară și care erau o parte din atracția sa – în special pentru tineri – nu mai departe de începutul anilor 1950. Devenise acum doar un mod de viață care trebuia îndurat. Ceea ce nu însemna că nu putea dăinui pentru multă vreme – după 1956, puțini anticipau un sfârșit apropiat al sistemului sovietic de guvernare. Mai mult optimism în această privință existase *înainte* de evenimentele acelui an. După noiembrie 1956, statele comuniste din estul Europei, chiar și URSS, au început să se afunde într-un marasm de stagnare, corupție și cinism care avea să dureze zeci de ani.

Și sovieticii au plătit un preț: în multe privințe, 1956 a reprezentat eșecul și prăbușirea mitului revoluționar cultivat cu succes de Lenin și urmașii săi. După cum avea să recunoască Boris Elțîn, mulți ani mai târziu, într-un discurs ținut în parlamentul maghiar la 11 noiembrie 1992, „tragedia din 1956… va rămâne o pată de neșters pe obrazul regimului sovietic". Dar asta nu însemna nimic în comparație cu prețul impus de sovietici victimelor lor. Treizeci și trei de ani mai târziu, la 16 iunie 1989, într-o Budapestă ce-și sărbătorea tranziția spre libertate, sute de mii de maghiari au luat parte la o altă reînhumare ceremonială: de data aceasta a lui Imre Nagy și a colegilor săi. Printre cei care au ținut cuvântări la mormântul lui Nagy se afla și Viktor Orbán, viitor prim-ministru. „Consecința directă a înăbușirii sângeroase a revoluției", a spus el mulțimii adunate, „este aceea că a trebuit să ne asumăm responsabilitatea falimentului și să căutăm o cale de ieșire din fundătura asiatică în care eram împinși. Realmente, Partidul Socialist Muncitoresc Maghiar a furat viitorul tinerilor de azi în 1956".

Capitolul 10
Era bunăstării

Hai să fim cinstiți: ai noștri n-au dus-o niciodată atât de bine.

Harold Macmillan (20 iulie 1957)

Admasa e, pe scurt, întregul sistem de productivitate crescândă, plus inflație, plus creșterea nivelului de trai, plus presiunea reclamelor și vânzărilor, plus comunicațiile de masă, plus democrația culturală și apariția gândirii de masă, a omului de masă.

J.B. Priestley

– *Uită-te la ăștia! Primitivi!*
– *De unde vin?*
– *Din Lucania.*
– *Unde-i asta?*
– *În fundul țării!*

Rocco și frații săi, regia Luchino Visconti (1960)

Mergem spre zările-nsorite, Mergem spre mările-azurii.
Cum am văzut în filme –
Ni s-or adeveri?

Cliff Richard, din *Vacanța de vară* (1959)

E groaznic să trăiești în era americană – bineînțeles, dacă nu ești american.

Jimmy Porter, în *Privește înapoi cu mânie* (1956)

În 1979, scriitorul francez Jean Fourastié publica un studiu despre transformarea economică și socială a Franței în cei treizeci de ani de după al Doilea Război Mondial. Titlul – *Les Trente glorieuses, ou La revolution invisible de 1946 à 1975* – era bine ales. În Occident, cele trei decenii care au urmat înfrângerii lui Hitler au fost realmente „glorioase". Uimitoarea accelerare a dezvoltării economice a fost însoțită de debutul unei epoci de nemaiîntâlnită prosperitate. Pe parcursul unei singure generații, economiile țărilor din Europa de Vest continentală au recuperat decalajul acumulat în patruzeci de ani de război și depresiune, iar performanța economică europeană și tendințele consumului au început să semene cu cele din Statele Unite. După ce se ridicaseră împleticindu-se din moloz, în mai puțin de un deceniu europenii au

intrat, spre încântarea și consternarea lor, în era bunăstării.

Istoria economică a Europei Occidentale postbelice este o poveste simetric opusă celei din deceniile precedente. Accentul malthusian pus pe protecție și pe reducerea cheltuielilor din anii 1930 a fost abandonat în favoarea liberalizării comerțului. În loc să taie din buget și cheltuieli, guvernele le-au mărit. Peste tot a existat un angajament susținut față de investițiile pe termen lung, publice și private, în infrastructură și utilaje; fabricile și echipamentele mai vechi au fost modernizate sau înlocuite, cu un efect semnificativ pentru randament și productivitate; a mai existat o creștere pronunțată a comerțului internațional; iar populația tânără și salariată cerea și își permitea o gamă din ce în ce mai vastă de bunuri.

Avântul economic postbelic s-a produs la intervale ușor diferite, mai întâi în Germania și Marea Britanie și abia mai târziu în Franța și Italia, și a avut un impact variabil, în funcție de diferențele naționale în probleme de fiscalitate, cheltuieli publice sau profilul investițiilor. Primele cheltuieli ale guvernelor postbelice au vizat în general modernizarea infrastructurii: construcția sau repararea de drumuri, căi ferate, case și fabrici. În unele țări, cheltuielile de consum au fost deliberat ținute în frâu, ceea ce a făcut – după cum am văzut – ca, după război, mulți oameni să trăiască în continuare în sărăcie, deși lipsurile nu erau aceleași. Gradul de schimbare relativă a depins, evident, și de punctul de plecare: cu cât țara era mai bogată, cu atât transformarea a părut mai lentă și mai puțin dramatică.

Cu toate acestea, în fiecare țară europeană au crescut constant PIB și PNB *per capita*: măsurile proaspăt stabilite ale forței și bunăstării naționale. Pe parcursul anilor 1950, rata *anuală* medie de creștere a producției naționale *pe cap de locuitor* în Germania de Vest a fost de 6,5%, în Italia de 5,3%, iar în Franța de 3,5%. Semnificația acestor rate de creștere atât de ridicate și susținute este cel mai bine înțeleasă atunci când ele sunt comparate cu performanța acelorași țări în deceniile anterioare: între 1913 și 1950, rata de creștere a Germaniei *per annum* a fost de doar 0,4%, a Italiei de 0,6%, iar a Franței de 0,7%. Chiar și în deceniile prospere de după 1870 ale Imperiului wilhelmian, media anuală de creștere a economiei germane a fost de 1,8%.

Până în anii 1960, rata de creștere a început să încetinească, dar economiile occidentale au crescut în continuare într-un ritm neobișnuit. În total, între 1950 și 1973, PIB-ul Germaniei pe cap de locuitor a crescut de mai mult de trei ori în termeni reali. PIB-ul pe cap de locuitor în Franța a crescut cu 150%. Economia italiană, care a pornit mai de jos, s-a descurcat chiar mai bine. Țările istoric sărace au avut îmbunătățiri spectaculoase în realizările economice: între 1950 și 1973, PIB-ul *per capita* în Austria a sărit de la 3 731 $ la 11 308 $ (la valoarea din 1990 a dolarului), iar în Spania – de la 2 397 $ la 8 739 $. Economia olandeză a crescut cu 3,5% în fiecare an în perioada 1950–1970 – de *șapte* ori media ratei anuale de creștere din cei 40 de ani precedenți.

Un factor major al acestui succes era intensificarea comerțului maritim, care a crescut mult mai rapid decât producția națională totală în majoritatea

țărilor europene. Prin simpla înlăturare a impedimentelor ce stânjeneau comerțul internațional, guvernele din Vestul postbelic au reușit să depășească stagnarea din deceniile anterioare********. Beneficiarul suprem a fost Germania de Vest, a cărei parte din exportul mondial de mărfuri a sporit de la 7,3% în 1950 la 19,3% doar zece ani mai târziu, redând economiei germane locul de frunte pe care-l ocupa în comerțul internațional înainte de Marea Criză din 1929.

În cei patruzeci și cinci de ani de după 1950, exporturile la nivel mondial au crescut în volum de 16 ori. Chiar și o țară ca Franța, a cărei cotă din exportul mondial a rămas constantă pe parcursul acestor ani, în jur de 10%, a beneficiat foarte mult de pe urma incredibilei creșteri a comerțului internațional. De fapt, *toate* țările industrializate au avut de câștigat în acești ani – condițiile contractuale s-au modificat substanțial în favoarea lor după al Doilea Război Mondial, întrucât costul materiilor prime și al hranei importate din alte spații decât cele occidentale a scăzut constant, în timp ce prețul mărfurilor fabricate a continuat să crească. Pe parcursul celor trei decenii de comerț privilegiat, inegal, cu Lumea a Treia, Occidentul s-a umplut practic de bani********.

Cu toate acestea, trăsătura specifică a avântului economic din Europa Occidentală este tocmai gradul de integrare europeană *de facto* cu care s-a soldat. Chiar și înainte de Tratatul de la Roma, viitoarele țări membre ale Comunității Economice Europene aveau schimburi comerciale în primul rând unele cu altele: în 1958, 29% din exporturile Germaniei (ca valoare) mergeau către Franța, Italia și țările Beneluxului, iar 30% către alte țări europene. În ajunul semnării Tratatului de la Roma, 44% din exporturile belgiene mergeau deja către viitorii ei parteneri din CEE. Chiar și țări ca Austria, Danemarca sau Spania, care nu vor adera oficial la Comunitatea Europeană decât mulți ani mai târziu, erau deja integrate în rețelele ei comerciale: în 1971, cu douăzeci de ani înainte de a adera la viitoarea Uniune Europeană, Austria importa mai mult de 50% din cele șase state membre inițiale ale CEE. Comunitatea (mai târziu Uniunea) Europeană nu punea bazele unei Europe integrate din punct de vedere economic; ea era mai curând expresia instituțională a unui proces aflat deja în desfășurare********.

Un alt element crucial al revoluției economice postbelice a fost productivitatea crescută a muncitorului european. Între 1950 și 1980, productivitatea muncii în Europa Occidentală a crescut de trei ori față de rata din cei 80 de ani anteriori: PIB-ul pe ora lucrată a crescut chiar mai rapid decât PIB-ul pe cap de locuitor. Având în vedere că tot mai mulți oameni lucrau, este vorba de o creștere însemnată a eficienței și, aproape peste tot, de relații de lucru considerabil îmbunătățite. Aceasta, de asemenea, a fost o consecință parțială a recuperării decalajului: preschimbările politice, șomajul în masă, subinvestițiile și exterminarea fizică din cei 30 de ani anteriori aduseseră Europa, în 1945, într-un punct de plecare extrem de modest. Chiar și fără interesul contemporan pentru modernizare și tehnologii îmbunătățite,

performanța economică nu putea decât să se amelioreze.

În spatele creșterii constante a productivității se află totuși o mutație permanentă, mai adâncă, în natura muncii. În 1945, cea mai mare parte a Europei era încă preindustrială. Țările mediteraneene, Scandinavia, Irlanda și Europa de Est erau încă predominant rurale – și, după orice etalon, înapoiate. În 1950, trei din patru adulți activi din Iugoslavia și România erau țărani. Una din două persoane active era angajată în agricultură în Spania, Portugalia, Grecia, Ungaria și Polonia; în Italia, două persoane din cinci. Unul din trei angajați austrieci lucra în ferme; în Franța, aproape trei din zece persoane angajate erau fermieri de un tip sau altul. Chiar și în Germania de Vest, 23% din populația ocupată muncea în agricultură. Doar în Marea Britanie, unde cifra era de doar 5%, și într-o măsură mai mică în Belgia (13%), revoluția industrială din secolul al XIX-lea a creat cu adevărat o societate postagrară********.

Pe parcursul următorilor treizeci de ani, numeroși europeni au abandonat pământul și și-au găsit slujbe în orașe, cele mai mari schimbări petrecându-se în anii 1960. În 1977, doar 16% din italienii ocupați lucrau pământul; în regiunea Emilia-Romagna din nord-est, cota populației active ocupate în agricultură a scăzut precipitat, de la 52% în 1951 la doar 20% în 1971. În Austria, cifra la nivel național scăzuse la 12%, în Franța la 9,7%, în Germania de Vest la 6,8%. Chiar și în Spania, doar 20% erau angajați în agricultură în 1971. În Belgia (la 3,3%) și în Regatul Unit (la 2,7%), fermierii deveneau statistic (dacă nu și politic) nesemnificativi. Producția agricolă și de lapte a devenit mai eficientă și mai puțin solicitantă ca muncă – în special în țări ca Danemarca sau Olanda, unde untul, brânza și produsele din carne de porc erau acum mărfuri de export profitabile și stâlpii economiei naționale.

Ca procent din PIB, agricultura a scăzut constant: în Italia, cota ei din producția națională a scăzut de la 27,5% la 13% între 1949 și 1960. Principalul beneficiar a fost sectorul terțiar (inclusiv cel guvernamental), care a absorbit mulți dintre foștii muncitori agricoli și pe copiii lor. Unele locuri – Italia, Irlanda, părți din Scandinavia și Franța – au trecut direct, într-o singură generație, de la o economie bazată pe agricultură la una bazată pe servicii, sărind practic etapa industrială în care Marea Britanie sau Belgia au fost prinse timp de aproape un secol********. La sfârșitul anilor 1970, o majoritate clară a populației ocupate din Marea Britanie, Germania, Franța, țările Beneluxului, Scandinavia și țările alpine lucra în sectorul serviciilor: comunicații, transport, bănci, administrație publică etc. Italia, Spania și Irlanda erau în urmă, dar foarte aproape.

În Europa de Est comunistă, în schimb, cei mai mulți foști muncitori agricoli au fost direcționați spre un minerit primitiv și epuizant și spre sectorul industrial; în Cehoslovacia, gradul de ocupare în sectorul terțiar al serviciilor *a scăzut* de fapt pe parcursul anilor 1950. La mijlocul deceniului al șaselea, exact când producția de cărbune și minereu de fier era pe sfârșite în Belgia, Franța, Germania de Vest și Marea Britanie, ea continua să crească în Polonia,

Cehoslovacia și RDG. Accentul dogmatic al comuniștilor pe extracția de materie primă și producția de bunuri primare a generat inițial o creștere rapidă în producția brută și în PIB-ul *per capita*. Pe termen scurt, caracterul industrial al economiilor comuniste de comandă a părut astfel impresionant (inclusiv pentru mulți observatori occidentali). Dar nu prevestea nimic bun pentru viitorul regiunii.

Declinul agriculturii ar fi justificat singur mare parte din dezvoltarea Europei, așa cum saltul de la țară la oraș și de la agricultură la industrie însoțise, cu un secol în urmă, supremația britanică. Mai mult, faptul că în Regatul Unit nu mai rămăsese un surplus de populație agricolă care să fie transferată în slujbele prost plătite din producție sau servicii și, ca urmare, nici un câștig în ceea ce privește eficiența care să fie obținut printr-o tranziție rapidă de la această înapoiere explică performanța relativ slabă a Marii Britanii în acești ani, cu rate de creștere consecvent mai mici decât cele din Franța sau Italia (sau România, dacă am ajuns aici). Din același motiv, Olanda a surclasat-o în aceste decenii pe vecina ei industrializată Belgia, beneficiind de transferul surplusului de forță de muncă rurală în sectoarele până acum subdezvoltate ale industriei și serviciilor.

Rolul guvernului și al planificării în miracolul economic european este mai greu de măsurat. În unele locuri a părut aproape superfluu. „Noua" economie din nordul Italiei, de exemplu, își trăgea mai toată energia din miile de firme mici – compuse din lucrători familiali care deseori lucrau și ca muncitori agricoli sezonieri – cu investiții și cheltuieli de regie scăzute, care plăteau impozite foarte mici sau nu plăteau deloc. În 1971, 80% din forța de muncă națională lucra în asociații cu mai puțin – adesea mult mai puțin – de 100 de angajați. În afară de faptul că au trecut cu vederea infracțiuni fiscale, zonale, de construcție și de alte feluri, nu e limpede cum au susținut autoritățile centrale italiene eforturile economice ale acestor firme.

În schimb, rolul statului a fost crucial în finanțarea schimbărilor de anvergură, care nu stăteau în puterea inițiativei individuale sau investitorilor particulari: aportul de capital nonguvernamental în Europa a fost mult timp o raritate, iar investițiile private din America nu au luat locul Planului Marshall sau asistenței militare decât pe la sfârșitul anilor 1950. În Italia, *Cassa per il Mezzogiorno*, susținută de un amplu împrumut de la Banca Mondială, a investit inițial în infrastructură și dezvoltări agrare: asanarea pământului, construcția de drumuri, canalizare, viaducte etc. Mai târziu, s-a orientat către sprijinirea noilor uzine industriale. Ea a oferit stimulente – împrumuturi, donații, scutiri de impozite – firmelor private dornice să investească în Sud; a fost vehiculul prin care agențiile de stat au fost ghidate să amplaseze 60% din noile lor investiții în Sud; în deceniile de după 1957, în treimea sudică a peninsulei fuseseră înființate 12 „zone de creștere" și 30 de „nuclee de creștere".

Ca și proiectele de stat de scară largă din alte părți, *Cassa* a fost ineficientă și destul de coruptă. *Majoritatea* avantajelor a mers către regiunile de coastă

favorizate; mare parte din noua industrie pe care a încurajat-o a fost capital-intensivă, creând puține locuri de muncă. Multe dintre fermele mai mici, „independente", apărute în regiune în urma reformei agrare, au rămas dependente de stat, făcând din *Mezzogiorno* un fel de zonă de asistență socială semipermanentă. Cu toate acestea, pe la mijlocul anilor 1970, consumul *per capita* în Sud se dublase, veniturile locale crescuseră în medie cu 4% *per annum*, mortalitatea infantilă se înjumătățise, iar electrificarea era aproape completă – în ceea ce era, pentru o întreagă generație, una dintre cele mai amărâte și înapoiate regiuni ale Europei. Dată fiind viteza cu care Nordul industrializat avansa – într-o anumită măsură, așa cum vom vedea, grație muncitorilor din Sud –, uimitoare nu este neputința *Cassei* de a produce un miracol la sud de Roma, ci faptul că regiunea a reușit până la urmă să țină pasul. Pentru acest lucru trebuie să recunoaștem meritul autorităților de la Roma.

În alte părți, rolul guvernului a variat, dar nu a fost niciodată neglijabil. În Franța, statul s-a limitat la ceea ce a devenit cunoscut drept „planificare indicativă" – folosind pârghiile puterii pentru a direcționa resurse către regiuni, industrii și chiar produse anume și compensând intenționat malthusianismul devastator al subinvestițiilor din deceniile antebelice. Oficialii guvernamentali au reușit să exercite un control relativ eficient asupra investițiilor interne pentru că, pe parcursul acestor prime decenii de după război, legile monetare și mobilitatea limitată a capitalului internațional au împiedicat competiția străină. Limitați în libertatea lor de a căuta venituri mai profitabile pe termen scurt peste granițe, bancherii și creditorii privați din Franța și din alte părți au investit acasă********.

În Germania de Vest, unde amintirile de neșters din perioada interbelică erau legate de conflict și instabilitate (politică și monetară deopotrivă), guvernanții de la Bonn s-au implicat mai puțin decât omologii lor francezi sau italieni în proiectarea sau regizarea comportamentului economic, dar au acordat mai multă atenție aranjamentelor menite să prevină sau să atenueze conflictul social, mai ales dintre angajați și angajatori. Mai exact, ei au încurajat și au semnat negocieri și „contracte sociale" menite să reducă riscul de grevă sau inflația salariilor. În consecință, industriile private (și băncile cu care lucrau sau care le dețineau) au fost mult mai predispuse să investească în viitorul lor, pentru că puteau conta pe restricțiile salariale pe termen lung. Muncitorul de la șaibă din Germania de Vest sau din Scandinavia a fost recompensat pentru această relativă docilitate printr-un loc de muncă sigur, o inflație scăzută și, mai presus de toate, servicii publice de asistență socială și beneficii finanțate dintr-un abrupt impozit progresiv.

În Marea Britanie, guvernul a intervenit mai direct în economie. Majoritatea naționalizărilor încercate de guvernul laburist din perioada 1945-1951 au fost menținute de guvernele conservatoare care i-au urmat. Dar ambele partide au rămas loiale planificării economice pe termen lung sau intervenției agresive în sistemul forței de muncă. Implicarea activă, atât cât era,

consta în orientarea cererii: au fost manevrate ratele dobânzii și grilele de impozitare pentru a încuraja fie economiile, fie consumul. Acestea erau tactici pe termen scurt. Principalul obiectiv strategic al guvernelor britanice de orice culoare, în acești ani, era să prevină o întoarcere la nivelul traumatizant al șomajului din anii 1930.

Așadar peste tot în Europa de Vest, guvernele, patronii și muncitorii au conspirat la formarea unui cerc virtuos: cheltuieli guvernamentale sporite, impozitare progresivă și creșteri salariale limitate. După cum am văzut, aceste deziderate erau deja întipărite în opinia generală, făurită în timpul războiului și în anii imediat următori, că este nevoie de o economie planificată și de un stat asistențial, într-o formă sau alta. Ele erau, prin urmare, produsul politicilor guvernamentale și al voinței colective. Condiția care a înlesnit succesul lor fără precedent trebuie căutată, însă, dincolo de acțiunea guvernamentală directă. Declanșatorul miracolului economic european și al transformărilor sociale și culturale care i-au urmat a fost creșterea rapidă și susținută a populației Europei.

Europa mai văzuse explozii demografice în trecut – cel mai recent la mijlocul secolului al XIX-lea. Dar acestea nu au condus neapărat la creșteri susținute ale populației: fie pentru că agricultura tradițională nu putea suporta prea multe guri de hrănit, fie din cauza războaielor și a bolilor sau pentru că noul exces de populație, în special tinerii, au emigrat în străinătate în căutarea unei vieți mai bune. Și astfel, în secolul XX, războiul și emigrația au menținut creșterea demografică mult sub ce era de așteptat după saltul ratei natalității din primele decenii.

În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, efectele devastatoare ale dispariției unei generații de tineri în Primul Război Mondial, pe lângă criza economică, războaiele civile și incertitudinea politică din anii 1930, au adus rata natalității, în unele regiuni occidentale, la minime istorice. În Marea Britanie erau doar 15,3 nou-născuți vii la mia de locuitori, în Belgia 15,4, în Austria 12,8. În Franța, unde rata natalității în 1939 a rămas de 14,60, rata mortalității a fost mai mare decât rata natalității nu doar în timpul primei conflagrații mondiale, în 1919 și din nou în 1929, dar și în fiecare an din intervalul 1935-1944. Acolo, ca și în Spania pe durata războiului civil, populația scădea constant. În restul Europei mediteraneene și la est de Viena, rata natalității era mai mare, câteodată dublul cifrelor din Vest. Dar nivelul ridicat al mortalității infantile și ratele crescute de deces la toate grupele de vârstă făceau ca până și acolo creșterea populației să fie nesemnificativă.

Boom-ul nașterilor din perioada postbelică trebuie înțeles în acest context și ținând cont de dezastrul demografic din al Doilea Război Mondial. Între 1950 și 1970, populația Marii Britanii a crescut cu 13%, iar cea a Italiei cu 17%. În Germania Occidentală, populația a crescut în acești ani cu 28%, în Suedia cu 29%, iar în Olanda cu 35%. În unele dintre aceste cazuri, creșterea locală a fost sprijinită de imigrație (prin reîntoarcerea coloniștilor în Olanda sau

afluxul de est-germani și alți refugiați în Republica Federală). În Franța însă, factorii exogeni au avut doar un rol nesemnificativ: între primul recensământ postbelic din 1946 și sfârșitul anilor 1960, populația a crescut cu aproape 30% – cea mai rapidă rată de creștere înregistrată vreodată pe pământ francez.

Cea mai frapantă caracteristică a Europei între 1950 și 1960 – care poate fi dedusă din orice scenă de stradă contemporană – era așadar numărul mare de tineri și copii. După patruzeci de ani, Europa devenea din nou tânără. Anii de vârf pentru nașterile postbelice în majoritatea țărilor au fost 1947–1949: în 1949 s-au născut în Franța 869 000 de copii, față de numai 612 000 în 1939. În 1960, în Olanda, Irlanda și Finlanda, 30% din populație avea sub 15 ani. În Franța anului 1967, o persoană din trei avea sub 20 de ani. Pe lângă faptul că după război s-au născut milioane de copii, ei au supraviețuit într-o proporție nemaivăzută.

Grație alimentației îmbunătățite, condițiilor de locuit și îngrijirilor medicale, rata mortalității infantile – numărul de copii, din 1 000 de nou-născuți vii, care mor înainte de a împlini un an – a scăzut brusc în aceste decenii în Europa de Vest. În Belgia a scăzut de la 53,4‰ în 1950 la 21,1‰ în 1970, cea mai mare parte a schimbării petrecându-se în primul deceniu. În Italia a scăzut de la 63,8‰ la 29,6‰ și în Franța, de la 52‰ la 18,2‰. De asemenea, bătrânii au început să trăiască mai mult – cel puțin în Occident, unde rata deceselor a scăzut constant de-a lungul aceleiași perioade. Rata supraviețuirii nou-născuților în Europa de Est s-a îmbunătățit și ea, ce-i drept, prin comparație cu o cifră de start mult mai proastă: în Iugoslavia, rata mortalității la copii a scăzut de la 118,6‰ în 1950 la 55,2‰ douăzeci de ani mai târziu********. Chiar și în Uniunea Sovietică procentele au scăzut de la 81‰ în 1950 la 25‰ în 1970, deși cu mari variații între diferitele republici. Dar ratele de fertilitate în statele comuniste au scăzut destul de devreme față de Vest și, de la mijlocul anilor 1960, erau sincronizate cu ratele mortalității, care se înrăutățeau constant (în special în rândul bărbaților).

Există multe explicații pentru revirimentul fertilității după al Doilea Război Mondial, însă majoritatea se rezumă la o combinație de optimism și lapte gratuit. În timpul marii crize demografice dintre 1913 și 1945, guvernele au căutat zadarnic să stimuleze procrearea, să compenseze prin îndemnuri patriotice, „coduri" familiale și alte legi lipsa cronică de bărbați, locuințe, slujbe și protecție. Acum – chiar înainte ca progresul postbelic să se traducă în slujbe sigure și într-o economie de consum – pacea, siguranța și puțină încurajare din partea statului au fost suficiente pentru a obține ceea ce nu reușise toată propaganda pro-natală de dinainte de 1940.

Soldații demobilizați, prizonierii de război întorși din captivitate și deportații politici, încurajați de programele de raționalizare și alocare ce favorizau cuplurile căsătorite cu copii și de alocațiile pentru fiecare copil, s-au însurat cu ocazie. Și mai era ceva. La începutul anilor 1950, țările Europei Occidentale puteau oferi cetățenilor lor mai mult decât speranță și o plasă de

siguranță socială: ele furnizau și numeroase locuri de muncă. Pe parcursul anilor 1930, rata medie a șomajului în Europa Occidentală era de 7,5% (11,5% în Marea Britanie). În 1950, ea scăzuse sub 3% peste tot în afară de Italia. Pe la mijlocul anilor 1960, media europeană a ratei șomajului era de numai 1,5%. Pentru prima dată de când se făceau astfel de statistici, Europa Occidentală cunoștea ocuparea completă a forței de muncă. În multe sectoare se înregistrau acum crize de muncitori.

Deși acest lucru avantaja organizațiile de muncitori, sindicatele (cu excepția tipică a Marii Britanii) erau fie neputincioase, fie refractare în a-și exercita puterea. Era o moștenire a deceniilor interbelice: sindicatele militante sau politice nu și-au revenit niciodată pe deplin după impactul crizei economice și al represiunii fasciste. În schimbul noului lor statut respectabil de parteneri naționali de negociere, reprezentanții sindicatelor au preferat adesea, de-a lungul anilor 1950 și la începutul anilor 1960, să colaboreze cu patronii în loc să exploateze conflictele de muncă în avantajul lor imediat. În 1955, când primul acord de productivitate din Franța a fost încheiat între reprezentanții muncitorilor și uzina naționalizată Renault, simptomul acestei schimbări de mentalitate e faptul că principalul câștig al muncitorilor nu a constat în salarii, ci în concesia inedită a unei a treia săptămâni de concediu cu plată********.

Un alt motiv pentru care vechile sindicate ale muncitorilor din uzine nu mai erau atât de importante în Europa Occidentală este acela că baza lor – muncitori manuali calificați, bărbați – era în declin. Numărul de lucrători în minerit, oțel, textile și alte industrii de secol al XIX-lea se micșora, deși fenomenul a devenit evident abia în anii 1960. Din ce în ce mai multe slujbe erau create în sectorul terțiar, iar persoanele care le acceptau erau de multe ori femei. Unele ocupații – industria textilă, munca domestică – au fost puternic feminizate pentru multe decenii. Dar, după război, șansele de angajare în ambele sectoare s-au diminuat substanțial. Forța de muncă feminină nu mai consta în femei singure care lucrau ca servitoare sau țesătoare, ci era formată tot mai mult din femei mature (adesea măritate) angajate în magazine sau birouri și din exponente ale anumitor profesii prost plătite, în special asistente medicale sau profesoare. În 1961, o treime din forța de muncă ocupată din Marea Britanie era formată din femei, iar două din trei femei angajate erau funcționare sau secretare. Chiar și în Italia, unde, prin tradiție, femeile mai în vârstă nu lucrau (oficial), la sfârșitul anilor 1960, 27% din forța de muncă era feminină.

Cererea de muncă nestăvilită din sfertul nord-vestic prosper al Europei justifică impresionanta migrație în masă din anii 1950 și de la începutul anilor 1960. Aceasta a luat trei forme. În primul rând, bărbații (și într-o măsură mai mică femeile și copiii) au abandonat satul pentru oraș și s-au mutat în regiuni mai dezvoltate ale țării. În Spania, peste un milion de locuitori din Andaluzia s-au mutat spre nord, în Catalonia, în cele două decenii de după 1950: în 1970, 1,6 milioane de spanioli născuți în Andaluzia părăsiseră regiunea natală, 712 000 dintre ei fiind stabiliți numai în Barcelona. În Portugalia, un procent

substanțial de locuitori din sărmana regiune Alentejo au plecat la Lisabona. În Italia, între 1955 și 1971, aproximativ nouă milioane de oameni s-au mutat dintr-o regiune a țării în alta.

Acest fenomen nu se limita la zona mediteraneeană. Milioanele de tineri care au abandonat Republica Democrată Germană în favoarea Republicii Federale Germane între 1950 și 1961 optau poate pentru libertate politică, dar, îndreptându-se către Vest, căutau și slujbe bine plătite și o viață mai bună. În această privință, ei diferă foarte puțin de contemporanii lor spanioli sau italieni – sau de sfertul de milion de suedezi din centrul și nordul rural al țării, care s-au mutat la oraș în deceniul de după 1945. Mare parte din această mișcare a fost provocată de inegalitățile de venit; dar dorința de a scăpa de privațiuni, izolare, plictiseala vieții de țară și de strictețea ierarhiilor rurale tradiționale au avut și ele un rol, în special pentru tineri. Un folos accidental a fost faptul că, în consecință, salariile celor rămași în urmă și pământul aflat la dispoziția lor au crescut.

O a doua soluție adoptată de migranți era mutarea dintr-o țară europeană în alta. Emigrația europeană, desigur, nu era nimic nou. Dar cei cincisprezece milioane de italieni care și-au părăsit țara între 1870 și 1926 au plecat aproape fără excepție peste ocean: în Statele Unite sau Argentina. Este valabil și pentru milioanele de greci, polonezi, evrei și alții care au emigrat în aceiași ani, sau scandinavii, germanii și irlandezii mai vârstnici. După Primul Război Mondial, a existat, într-adevăr, un flux constant de mineri și fermieri din Italia și Polonia către Franța, de exemplu; iar în anii 1930, refugiații politici au scăpat de nazism și fascism îndreptându-se spre Vest. Dar migrația în interiorul Europei, în special în căutare de locuri de muncă, a rămas excepția.

La sfârșitul anilor 1950, toate acestea s-au schimbat. Deplasarea forței de muncă peste granițe a început la scurt timp după încheierea războiului – ca urmare a unui acord din iunie 1946, zeci de mii de tineri muncitori italieni călătoreau în convoaie organizate pentru a lucra în minele din Valonia, în schimbul unui angajament belgian de a furniza cărbune Italiei. Dar, în cursul deceniului, expansiunea economică a nord-vestului Europei a surmontat creșterea populației locale: generația *baby-boom* nu era încă la vârsta activă, iar cererea de muncitori era maximă. Cum economia germană, în special, lua avânt, guvernul de la Bonn a fost nevoit să caute forță de muncă ieftină în afara granițelor.

În 1956, cancelarul Adenauer se afla la Roma, oferind transport gratuit oricărui muncitor italian dispus să meargă în Germania și căutând sprijinul oficialităților italiene pentru a transporta șomeri din Sud peste Alpi. În deceniul următor, autoritățile de la Bonn vor semna o serie de acorduri nu numai cu Italia, ci și cu Grecia și Spania (1960), Turcia (1961), Maroc (1963), Portugalia (1964), Tunisia (1964) și Iugoslavia (1968). Muncitorii străini („invitați") erau încurajați să se angajeze în Germania, în ideea că șederea lor era strict temporară, ei urmând să se întoarcă în țara de origine. Ca și muncitorii imigranți finlandezi în Suedia sau cei irlandezi în Marea Britanie,

acești oameni – majoritatea sub 25 de ani – proveneau din regiuni sărace, rurale sau montane. Cei mai mulți erau necalificați (sau au acceptat „decalificarea“ pentru a găsi de lucru). Câștigurile lor în Germania sau în alte țări nordice au contribuit la susținerea economiilor regiunilor natale, chiar dacă plecarea lor a ușurat competiția locală pentru slujbe și locuințe. În 1973, banii expediați acasă de muncitorii din străinătate reprezentau 90% din câștigurile de export ale Turciei și 50% din câștigurile de export ale Greciei, Portugaliei și Iugoslaviei.

Impactul demografic al acestor transferuri de populație a fost semnificativ. Deși imigranții erau oficial „temporari“, ei și-au părăsit casele definitiv. Ei nu se vor întoarce decât eventual peste mulți ani, pentru a se pensiona. Șapte milioane de italieni și-au părăsit țara între 1945 și 1970. În anii 1950–1970, un sfert din întreaga forță de muncă din Grecia a plecat pentru a găsi de lucru în străinătate: în perioada de vârf a emigrației, la mijlocul anilor 1960, 117 000 de greci părăseau anual țara.******** Se estimează că între 1961 și 1974, un milion și jumătate de portughezi și-au găsit de lucru în străinătate – cea mai mare deplasare de populație din istoria Portugaliei, care a lăsat în urmă o forță de muncă de numai 3,1 milioane. Aceste cifre erau dramatice pentru o țară a cărei populație totală era în 1950 de doar 8,3 milioane. Emigrarea tinerelor femei în căutarea unor posturi de menajere la Paris și în alte părți a avut un efect semnificativ mai ales în mediul rural, unde lipsa de tineri a fost compensată (parțial) de sosirea imigranților din coloniile portugheze din Africa și Insulele Capului Verde. În municipalitatea portugheză Sabugal, din nordul rural, populația locală a scăzut, sub impactul emigrației, de la 43 513 persoane în 1950 la doar 19 174 treizeci de ani mai târziu.

Avantajul economic al țării „importatoare“ a fost considerabil. În 1964, muncitorii străini (majoritatea italieni) constituiau un sfert din forța de muncă a Elveției, al cărei comerț turistic depindea substanțial de sezonierii ieftini – ușor de angajat, ușor de concediat. În Germania de Vest, în anul de vârf 1973, se găseau 2,8 milioane de lucrători străini, majoritatea în construcții, în industria metalurgică și în cea producătoare de automobile. Ei reprezentau un muncitor din opt în forța de muncă națională. În Franța, cele 2,3 milioane de lucrători străini înregistrați în acel an reprezentau 11% din populația activă. O mare parte erau femei angajate ca bucătărese, femei de serviciu, portărese și bone – în majoritate covârșitoare de origine portugheză.

Cei mai mulți migranți nu aveau drept de ședere permanentă, așa încât nu au fost incluși în acordurile semnate de sindicate și patronate, care ofereau siguranță, asistență socială și pensie pentru angajații autohtoni. Astfel, ei reprezentau pentru antreprenor și pentru țara-gazdă o obligație sau un cost minim pe termen lung. Până târziu în anii 1980, „muncitorii-invitați“ din Germania erau ținuți pe loc în posturi și cu salarii de începători. S-au descurcat cât au putut de bine, trimițând cea mai mare parte din câștiguri acasă: indiferent cât de mică era leafa lor în mărci sau franci, ea valora mult mai mult decât ce-ar fi câștigat în satele de origine. Situația lor semăna cu cea a

unui personaj caricaturizat subtil în filmul lui Franco Brusati *Pane e cioccolata* (1973): chelnerul italian disperat din orașul elvețian Lucerna.

În 1973, numai în Germania de Vest trăiau aproape jumătate de milion de italieni, 535 000 de iugoslavi și 605 000 de turci********. Germanii – ca și elvețienii, francezii, belgienii sau britanicii – nu au sărit în sus de bucurie când toți acești străini au erupt subit pe teritoriul lor. Experiența vieții printre atât de mulți străini din locuri necunoscute era inedită pentru majoritatea europenilor. Dacă a fost relativ tolerată, doar cu explozii ocazionale de insulte și violență împotriva comunităților de muncitori străini, e pentru că aceștia din urmă locuiau separat de populația locală, în suburbiile dărăpănate ale orașelor mari; pentru că nu reprezentau o amenințare economică într-o epocă de ocupare completă a locurilor de muncă; pentru că, cel puțin în cazul creștinilor din Portugalia, Italia și Iugoslavia, erau fizic și cultural „asimilabili" – adică nu de culoare sau musulmani; și pentru că era general știut faptul că într-o zi vor pleca.

Aceste considerații nu se aplicau însă celei de-a treia categorii de muncitori „de import": imigranții din fostele și actualele colonii europene. Inițial, numărul lor nu a fost semnificativ. Mulți dintre cei care s-au întors în Olanda, Belgia și Franța din vechile așezări imperiale din Asia, Africa, America de Sud și Pacific erau albi educați sau fermieri pensionați. Chiar și cetățenii algerieni care trăiau în Franța în 1969 se cifrau la doar 600 000, mai puțin decât minoritatea locală italiană sau spaniolă.

Chiar și în Marea Britanie, unde guvernele anilor 1950 au încurajat în mod activ imigrația din Caraibe pentru a completa necesarul de personal din transporturi și serviciile municipale ale țării, cifrele nu erau frapante. La recensământul din 1951, 15 000 de persoane din Indiile de Vest (majoritatea din Barbados) erau rezidente în Marea Britanie, dintre care 4 000 la Londra. În 1959, imigrația din Indiile de Vest către Marea Britanie ajunsese la aproximativ 16 000 de persoane pe an. Imigrația din alte părți ale Commonwealthului era chiar mai redusă – în 1959, doar 3 000 de oameni soseau în fiecare an din India și Pakistan. Numărul va crește în anii următori – mai ales când guvernul britanic a fost nevoit să primească asiaticii din estul Africii, expulzați de dictatorul ugandez Idi Amin –, dar în 1976 existau doar 1,85 milioane de „non-albi" în populația Marii Britanii, 3% din total. Și 40% dintre ei se născuseră în Regatul Unit.

Diferența, desigur, era că acești oameni erau mulatri sau negri – și, fiind cetățeni ai Commonwealthului, aveau un drept prezumtiv de ședere permanentă și, în cele din urmă, de cetățenie în metropola imperială. Deja în 1958 conflictele rasiale din vestul Londrei au avertizat guvernul că intrarea „prea multor" imigranți într-o societate istoric albă prezenta un anumit risc. De aceea, deși nevoia economică de imigranți necalificați rămânea acută, iar numărul lor total nesemnificativ, Marea Britanie a creat primul mecanism de control al imigrației non-europene. Decretul Imigrației din Commonwealth din 1962 a introdus în premieră „cupoanele de angajare" și a supus imigrația

non-albă în Regatul Unit unor controale riguroase. Următorul decret din 1968 le-a înăsprit și mai mult, limitând cetățenia britanică la persoanele cu cel puțin un părinte britanic; iar în 1971, un alt decret, vizând deschis persoanele de culoare, a restricționat în mod sever primirea rudelor întreținute de imigranții aflați deja în Marea Britanie.********

Efectul clar al acestor legi a fost stoparea imigrației non-europene către Marea Britanie în mai puțin de douăzeci de ani de la începuturile ei. De acum înainte, proporția persoanelor de culoare în populația engleză va crește în funcție de natalitatea africanilor, caraibienilor și sud-asiaticilor din Regatul Unit. Pe de altă parte, deși dreptul africanilor și asiaticilor de a intra în Regatul Unit a fost sever restricționat, odată ajunși acolo speranța lor de viață se îmbunătățea considerabil. Un Decret al Relațiilor dintre Rase din 1965 a interzis discriminarea în spațiile publice, a introdus măsuri contra discriminării la locul de muncă și a stabilit pedepse pentru instigare la ură rasială. Unsprezece ani mai târziu, un alt decret a scos definitiv în afara legii *orice* formă de discriminare rasială și a înființat o Comisie pentru Egalitate Rasială. În anumite privințe, noua populație non-europeană a Regatului Unit (și mai târziu a Franței) a fost mai norocoasă decât europenii din clasa de mijloc care și-au găsit de lucru la nord de Alpi. Dacă proprietăresele britanice nu mai puteau pune afișe de tipul „Interzis accesul negrilor, irlandezilor și câinilor", în parcurile elvețiene au mai existat ani buni inscripții ce interziceau accesul „câinilor și italienilor".

În nordul Europei, lucrătorii și alți rezidenți străini erau menținuți deliberat într-o situație precară. Guvernul olandez a încurajat muncitorii din Spania, Iugoslavia, Italia (și mai târziu Turcia, Maroc și Surinam) să vină să lucreze în industria textilă, minerit și construcția de nave. Dar când vechile industrii s-au închis, acești muncitori și-au pierdut slujbele, adesea fără a avea vreo asigurare sau o plasă de siguranță socială care să atenueze impactul asupra lor și familiilor lor. În RFG, Legea Străinilor din 1965 cuprindea „Reglementările Poliției pentru străini", promulgate pentru prima dată de naziști în 1938. Muncitorii străini erau descriși și tratați ca o prezență temporară, la discreția autorităților. Cu toate acestea, în 1974, când economia europeană se târa și mulți dintre muncitorii imigranți nu mai erau utili, ei deveniseră deja rezidenți permanenți. În acel an, 17,3% dintre copiii născuți în Germania de Vest erau ai „străinilor".

Impactul net al acestor deplasări în masă nu poate fi supraestimat. În total, era vorba de aproape patruzeci de milioane de oameni în tranzit, călătorind fie în interiorul fiecărei țări, fie între o țară și alta, fie din străinătate în Europa. Fără această forță de muncă ieftină și abundentă, într-o formă vulnerabilă și în mare parte neorganizată, avântul economic european nu ar fi fost posibil. Statele postbelice – și angajatorii din sectorul privat – au beneficiat foarte mult de pe urma acestui flux constant de muncitori docili, prost plătiți, pentru care nu trebuiau să achite întregul cost social. Când boom-ul s-a încheiat și a sosit timpul concedierilor, forța de muncă migrantă și imigrantă a fost prima care a

avut de suferit.

Ca toată lumea, noii muncitori nu erau doar producători, ci și cumpărători. Era ceva complet nou. De-a lungul istoriei scrise, majoritatea oamenilor din Europa – și din restul lumii – au avut doar patru tipuri de lucruri: cele moștenite de la părinții lor, cele pe care și le-au făcut singuri, cele obținute prin troc și cele, foarte puține, pentru care plătiseră cu bani, făcute mai întotdeauna de cineva cunoscut. Industrializarea din secolul al XIX-lea transformase orașele și locuitorii, dar în multe părți din Europa rurală economia tradițională a funcționat în mare măsură neschimbată până la (și chiar după) al Doilea Război Mondial.

De departe, cele mai mari cheltuieli din bugetul unei familii tradiționale erau hrana și îmbrăcămintea: împreună cu locuința, ele absorbeau mai tot venitul unei familii. Cei mai mulți oameni nu făceau cumpărături și nu „consumau" în sensul modern; ei subzistau. Pentru majoritatea covârșitoare a populației europene, până la mijlocul secolului XX, „venitul disponibil" era o contradicție în termeni. Nu mai devreme de 1950, o gospodărie obișnuită *occidentală* cheltuia mai mult de jumătate din venituri pe necesități: hrană, băutură și tutun (*sic*). În Europa mediteraneeană, cifra era semnificativ mai mare. Dacă adăugăm îmbrăcămintea și chiria, nu mai rămânea mare lucru pentru articolele neesențiale.

În generația următoare, totul s-a schimbat. În cele două decenii de după 1953, salariile reale aproape s-au triplat în Germania de Vest și în țările Beneluxului. În Italia, rata creșterii venitului era încă și mai mare. Chiar și în Marea Britanie, puterea de cumpărare a cetățeanului obișnuit aproape s-a dublat în acești ani. În 1965, hrana și îmbrăcămintea reprezentau doar 31% din cheltuielile de consum în Marea Britanie; în 1980, media pentru nordul și vestul Europei era mai mică de un sfert.

Oamenii aveau bani disponibili și îi cheltuiau. În 1950, comercianții vest-germani au vândut 900 000 de perechi de ciorapi de damă din nylon (articolul de „lux" emblematic din anii de după război). Patru ani mai târziu, în 1953, s-au vândut 58 de milioane de perechi. Pentru produsele tradiționale, revoluția în cheltuirea banilor a venit din modul în care aceste produse erau ambalate și scara la care erau vândute. Au început să apară supermarketurile, mai ales în anii 1960, deceniul în care creșterea puterii de cumpărare a fost resimțită cel mai puternic. În Olanda, care avea doar șapte supermarketuri în 1961, zece ani mai târziu existau 520. În același deceniu, numărul supermarketurilor din Belgia vecină a crescut de la 19 la 456, iar în Franța, de la 49 la 1 833.********

Logica supermarketurilor era să tenteze clienții (în cea mai mare parte gospodine) să cheltuiască mai mult la cumpărături, de vreme ce tot ce își doreau – sau puteau fi ispitiți să-și dorească – putea fi găsit cu ușurință într-un singur loc. Ceea ce presupunea apoi ca femeile să aibă unde păstra mâncarea când o duceau acasă. În 1957, majoritatea gospodăriilor europene încă nu

aveau un frigider (cifrele oscilând între 12% în Germania de Vest și mai puțin de 2% în Italia). Motivul nu era atât tehnic (la mijlocul anilor 1950, aproape toată Europa Occidentală avea servicii complete de electricitate, cu excepția unor părți din Norvegia rurală și din regiunile sudice și de mare altitudine din Italia), cât logistic: câtă vreme gospodinele nu-și permiteau să cumpere multă hrană perisabilă la o singură ieșire și nu puteau să o transporte acasă, nu exista un motiv pentru care să se cheltuie o sumă mare de bani pe un frigider.********

Astfel, este simptomatic pentru multe alte schimbări conexe faptul că, în 1974, în majoritatea locurilor absența unui frigider stârnea comentarii: în Belgia și în Marea Britanie, 82% din gospodării aveau frigider, în Franța – 88%, iar în Olanda și Germania de Vest – 93%. Fapt uimitor, 94% din gospodăriile italiene dețineau acum un frigider – cea mai mare rată din Europa. Italia devenise lider european în producția de frigidere și alte aparate electrocasnice. În 1951, fabricile italiene produceau doar 18 500 de frigidere; două decenii mai târziu, Italia fabrica 5 247 000 pe an – aproape la fel de multe ca SUA și mai multe decât restul Europei la un loc.

Pe lângă frigiderul casnic, în acești ani și-a făcut apariția mașina de spălat. Era și ea concepută să ușureze munca noii gospodine îmbogățite și să o încurajeze la extinderea gamei de cumpărături. Totuși, mașina de spălat a fost acceptată mai lent decât frigiderul – pe de o parte, pentru că, la mijlocul anilor 1950, mai mult de jumătate din gospodăriile din Belgia, Italia, Austria, Spania și din anumite părți din Franța și Scandinavia nu aveau încă apă curentă, iar pe de altă parte, pentru că în multe locuri sistemul energetic nu suporta două aparate mari într-o singură locuință.******** Chiar în 1972, când majoritatea vest-europenilor locuiau deja în case echipate cu toalete interioare și canalizare completă, doar două gospodării din trei dețineau o mașină de spălat, proporție care s-a mărit constant, dar lent, cu fiecare deceniu. Mașina de spălat a rămas pentru mulți ani inaccesibilă celor săraci, în special familiilor numeroase care aveau cea mai mare nevoie de ea. Parțial din acest motiv, mașina de spălat – ca și mașina de spălat vase după mijlocul anilor 1970 – a rămas asociată în imaginarul publicitar cu însemnele domestice ale prosperității burgheze.

Mașinile de spălat și frigiderele deveneau mai ieftine. Ca și jucăriile și hainele, ele erau fabricate la scară mai mare ca oricând, întrucât investiția, pe de o parte, și cererea mare constantă, pe de altă parte, au coborât prețurile: chiar și în Franța, unde producția de masă a rămas mereu puțin în urmă, cifra de afaceri în industria jucăriilor a crescut cu 350% în primii ani ai *baby-boom*-ului din 1948–1955. Dar cercul virtuos al milioanelor de consumatori proaspăt angajați a avut impactul cel mai semnificativ nu în casă, ci în afara ei. De departe, cel mai important efect al prosperității a fost revoluția adusă de mașina de familie.

Până în anii 1950, mașina motorizată era un lux pentru majoritatea europenilor și în multe părți o raritate. Chiar și în orașele importante, ea sosise

foarte recent. Majoritatea oamenilor nu călătoreau pe distanțe lungi de plăcere, iar când mergeau la serviciu sau la școală foloseau transportul public: trenuri, tramvaie și autobuze. La începutul anilor 1950, în Spania existau doar 89 000 de mașini particulare (excluzând taxiurile): una la fiecare 314 000 de persoane. În 1951, doar într-o gospodărie franceză din douăsprezece exista o mașină. Numai în Marea Britanie posesia de automobile era un fenomen de masă: existau 2 258 000 în 1950. Dar distribuția geografică era inegală: aproape un sfert dintre mașini erau înregistrate la Londra – zonele rurale erau sărace în automobile, ca și cele din Franța sau Italia. Chiar și așa, mulți londonezi nu aveau o mașină și mii de comercianți, vânzători ambulanți și alții își făceau treaba cu un cal și o căruță.

Posesia de automobile urma să crească spectaculos în următoarele două decenii. În Marea Britanie, unde avântul inițial din anii 1930 fusese frânat de lipsurile din perioada războiului și din anii următori, ea s-a dublat în fiecare deceniu din 1950 până în 1980. De la 2 milioane și un sfert de vehicule în 1950, posesia de mașini în Marea Britanie s-a ridicat la 8 milioane în 1964 și a atins cifra de 11,5 milioane la sfârșitul anilor 1960. Italienii, care dețineau doar 270 000 de automobile particulare în momentul izbucnirii războiului și 342 000 în 1950 (mai puține decât numărul mașinilor din Londra și suburbii), aveau 2 milioane de vehicule în 1960, 5 milioane și jumătate în 1965, peste 10 milioane în 1970 și aproximativ 15 milioane cinci ani mai târziu – două mașini la fiecare șapte locuitori.******** În Franța, posesia de mașini s-a ridicat de la mai puțin de 2 milioane la aproape 6 milioane de vehicule în cursul anilor 1950, apoi s-a dublat iar în următorii zece ani. Semn al vremurilor, la sfârșitul anilor 1950 au fost introduse în Marea Britanie parcometrele; pe parcursul anilor 1960, ele s-au răspândit în Franța și în alte părți.********

Dacă europenii cumpărau inimaginabil de multe mașini pentru uzul personal, asta nu însemna doar că aveau mai mulți bani de cheltuit. Existau mai multe mașini disponibile pentru a satisface cererea înăbușită pe toată durata Marii Crize și a războiului. Cu mult înainte de 1939, unii producători europeni de mașini (Porsche în Germania, Renault și Citroën în Franța, Morris în Marea Britanie), anticipând un salt în cererea de automobile personale după revirimentul economic, au început să se gândească la un nou tip de mașină de familie – analog ca funcție cu Modelul T al lui Henry Ford din urmă cu douăzeci de ani: fiabil, produs în masă și accesibil. Războiul a întârziat apariția acestor modele, dar, la începutul anilor 1950, noi linii de producție erau instalate într-un ritm accelerat.

În fiecare țară europeană occidentală exista o marcă și un model de autoturism local dominant, dar, în esență, toate erau uimitor de asemănătoare. Volkswagen Beetle, Renault 4CV, Fiat 500 și 600, Austin A30 și Morris Minor erau automobile micuțe, cu două uși, pentru transportul familiei: ușor de cumpărat, de condus și de reparat. Aveau caroserii subțiri de tablă, motoare reduse, de putere mică (proiectate să consume cât mai puțin combustibil), și erau echipate cu minimum de accesorii și armături. Volkswagen, Renault și

Fiat aveau motorul și tracțiunea pe spate, lăsând spațiu în fața șoferului pentru o cantitate mică de bagaje și pentru baterie, roata de rezervă, manivelă și scule.

Morris-ul cu motor în față, ca și contemporanul și rivalul lui Ford Popular (deținut de americani, dar fabricat pentru piața locală în Dagenham, lângă Londra, la uzinele Ford din Marea Britanie), aspira la un nivel mai înalt de confort – și mai târziu va apărea în versiunea cu patru uși, cum se cuvenea Angliei prospere din anii următori. Firma franceză Citroën a introdus faimosul său 2CV (inițial adresat fermierilor ce căutau o variantă mai bună sau un substitut pentru camionetă), a adăugat patru uși, capotă și scaune mobile și motorul unei motociclete de mărime medie. În ciuda acestor variații culturale, mașinuțele din anii 1950 aveau toate același scop: să aducă un automobil la ușa fiecărei familii din Occident.

Ani buni după începutul revoluției transportului în Europa postbelică, oferta de mașini nu a putut ține pasul cu cererea (o situație care în Europa de Est a durat până în 1989). Astfel, o vreme au înflorit afacerile cu biciclete, motorete și motociclete cu ataș – acestea din urmă ca vehicul de familie pentru cei care nu-și permiteau o mașină sau încă nu-și procuraseră una. Scuterele cu motor și-au făcut și ele apariția – în Franța și mai ales în Italia, unde primul raliu național de scutere, desfășurat la Roma pe 13 noiembrie 1949, a fost urmat de o creștere explozivă a pieței pentru aceste simboluri ieftine și comode ale libertății și mobilității urbane, populare printre tineri și lăudate cum se cuvine – în special modelul Vespa – în orice film contemporan din sau despre Italia.

La începutul anilor 1960 însă, automobilul s-a impus în Europa Occidentală, mutând traficul de pe șine pe șosele și din transportul public în cel privat. Rețelele de căi ferate atinseseră cote maxime ca lungime și volum de utilizatori în anii de după Primul Război Mondial; acum, serviciile neprofitabile au fost suprimate și mii de kilometri de cale ferată au fost scoși din funcțiune. În Marea Britanie, căile ferate au avut în 1946 nu mai puțin de 901 milioane de pasageri, aproape de maximul istoric. Dar, după aceea, cifrele au scăzut în fiecare an. În restul Europei de Vest, traficul feroviar a rezistat mai bine; în țările mici, aglomerate, cu rețele eficiente – precum Belgia, Olanda și Danemarca –, chiar a crescut, dar mult mai lent decât traficul rutier.

Pentru prima oară în istorie a început să scadă și numărul de călători care foloseau autobuzele: din ce în ce mai mulți oameni mergeau la serviciu cu mașina. Între 1948 și 1962, în capitala congestionată a Marii Britanii, numărul total de pasageri înregistrați de regia de transport în autobuze, tramvaie, troleibuze și metrou a scăzut de la 3 955 de milioane de persoane anual la 2 485: oamenii preferau să folosească mașina personală. În ciuda stării evident deficitare a drumurilor europene – în afara Germaniei, nici o rețea națională de drumuri nu fusese adusă la zi de la sfârșitul anilor 1920 –, indivizii (mai cu seamă familiile) foloseau din ce în ce mai mult mașinile pentru a călători după bunul-plac: în expediții de cumpărături la supermarketurile recent amplasate la marginea orașelor și mai ales în excursii de weekend și concedii

anuale.********

Călătoria de plăcere nu era ceva nou în Europa, deși ea fusese rezervată mai întâi aristocrației și, mai recent, celor cu dare de mână și pretenții culturale din clasa de mijloc. Dar, ca orice alt sector economic, turismul a avut de suferit în timpul războiului și al recesiunii economice. Industria elvețiană de turism, care se lăuda în 1913 cu 21,9 milioane de nopți de cazare, va atinge din nou această cifră abia la mijlocul anilor 1950. Când s-a produs în sfârșit, avântul turistic din anii 1950 era de altă factură. El a fost facilitat și încurajat de transportul individual și mai ales de faptul că tot mai mulți salariați beneficiau de concedii cu plată: în 1960, majoritatea angajaților din Europa continentală aveau dreptul legal la două săptămâni de concediu plătit (trei în Norvegia, Suedia, Danemarca și Franța) și preferau să și-l petreacă departe de casă.

Voiajul de plăcere devenea turism de masă. Companiile de transport au înflorit, transformând tradiția excursiei anuale cu autocarul pe litoral (dragă muncitorilor din fabrici și ferme) în servicii comerciale intra- și internaționale. Tineri antreprenori în domeniul aviatic – precum britanicul Freddie Laker, care a cumpărat un surplus de avioane cu reacție Bristol Britannia – au dezvoltat servicii charter către stațiunile estivale recent apărute în Italia, Franța și Spania. Campingul – care înainte de război avea deja succes la turiștii cu mijloace modeste și la entuziaștii aerului liber – a devenit o industrie importantă spre sfârșitul anilor 1950. Au apărut campinguri la mare și în zone pitorești, magazine de corturi și accesorii, ghiduri tipărite și distribuitori autorizați de echipament specific. Stațiunile turistice mai vechi – de-a lungul coastelor și din zonele rurale din nordul și vestul Europei – prosperau. Locații proaspăt descoperite (sau redescoperite) au devenit noile atracții, figurând la loc de cinste în broșurile turistice lucioase și în folclorul popular. Riviera franceză, cândva un refugiu liniștit unde ierna nobilimea edwardiană, a căpătat o imagine tânără și seducătoare grație noului gen al filmului estival: în 1956, Roger Vadim „a inventat“ Saint-Tropez ca decor pentru noua lui starletă, Brigitte Bardot, în *Et Dieu… créa la femme*.

Nu toată lumea își permitea să meargă la Saint-Tropez sau în Elveția – deși litoralul și munții francezi și italieni erau încă ieftini pentru turiștii din Marea Britanie sau Germania, care schimbau lire sterline și mărci germane în francii și lirele subevaluate la zi. Dar vacanțele *domestice* pe litoral, încă populare printre britanici, olandezi și germani, erau acum cu adevărat ieftine. Billy Butlin, un canadian angajat într-un parc de distracții care și-a deschis prima lui operațiune la Skegness în 1936, a făcut avere în anii 1950 vânzând vacanțe familiale „ieftine și vesele“, cu toate cheltuielile incluse, în colonii de vacanță înșirate strategic pe litoralul Angliei industriale: „Walmart cu cazare peste noapte“, cum le califica retrospectiv, cu cinism, un critic. Dar Butlin era extrem de popular pe atunci – el a fost strămoșul instituțional nerecunoscut al rețelei franceze Club Med, alegerea preferată a generației următoare, mai cosmopolită: inclusiv „instructorii simpatici“ (*gentils moniteurs*), care călcau pe urmele „vestelor roșii“ ale lui Butlin.

Pentru cei niţel mai aventuroşi existau staţiunile proaspăt apărute pe coasta mediteraneeană a Spaniei, unde turiştii puteau alege între locurile de tip demipensiune (*bed-and-breakfast*), pensiunile şi hotelurile modeste de pe malul mării rezervate în bloc de o nouă specie de operatori de turism profilaţi pe pachete. La toate acestea se putea ajunge acum cu maşina. Îmbrăcate în haine de vară lejere (un produs nou în sine şi o dovadă a noii prosperităţi), milioane de familii se înghesuiau în maşinile lor Fiat, Renault, Volkswagen sau Morris – adesea în aceeaşi zi, întrucât concediile se dădeau de obicei în august – şi porneau la drum către un litoral îndepărtat, pe drumuri strâmte şi fără popasuri, rămase din altă eră a turismului.

A rezultat un val de ambuteiaje nemaivăzute, îngrozitoare, care s-au înrăutăţit progresiv odată cu sfârşitul anilor 1950. Uşor de imaginat pe ce artere s-au produs: şoseaua A303 sud-vest de la Londra la Cornwall; *Routes Nationales* 6 şi 7 de la Paris spre coasta mediteraneeană; *Route Nationale* 9 de la Paris la graniţa spaniolă (de la câteva mii de turişti în 1955, numărul de francezi care vizitau Spania a crescut la trei milioane în 1962 şi şapte milioane doi ani mai târziu – în Spania lui Franco, chiar şi francul francez era puternic, mai ales după reevaluarea gaullistă).******** Turiştii germani au urmat ruta comerţului medieval către sud, revărsându-se prin Tirolul austriac şi mai departe prin pasul Brenner către Italia, în număr din ce în ce mai mare. Mulţi continuau drumul până în Iugoslavia, care, ca şi Spania, s-a deschis turismului străin în acei ani: deja în număr de 1,7 milioane în 1963, turiştii străini în singura ţară accesibilă din blocul comunist (binecuvântată cu o coastă adriatică lungă şi ieftină) se cifrau, un deceniu mai târziu, la aproape 6,3 milioane pe an.

Turismul de masă, după cum s-a mai spus, nu e foarte responsabil din punct de vedere ecologic, dar prezintă avantaje redistributive specifice. Cum nordicii prosperi se îngrămădeau să viziteze zonele mediteraneene sărace, au apărut slujbe pentru muncitori în construcţii, bucătari, chelneri, cameriste, şoferi de taxi, prostituate, portari, echipaje de întreţinere a aeroporturilor şi aşa mai departe. Pentru prima dată, muncitorii tineri şi necalificaţi din Grecia, Iugoslavia, Italia şi Spania puteau găsi slujbe sezoniere prost plătite acasă, în loc să le caute în străinătate. Decât să migreze către economiile în dezvoltare din nord, ei le slujeau acum de pe propriul teritoriu.

Călătoriile în străinătate nu lărgeau neapărat orizontul turiştilor: cu cât devenea mai populară, cu atât destinaţia străină ajungea să semene – cu excepţia climei, în toate privinţele esenţiale – cu zona de origine a turistului. Într-adevăr, turismul în masă din anii 1960 şi din anii următori era cu atât mai profitabil cu cât îi făcea pe britanici, germani, olandezi, francezi şi alţi călători neofiţi să se simtă cât mai bine cu putinţă, înconjuraţi confortabil de concetăţenii lor şi la adăpost de exotic, necunoscut şi neprevăzut. Dar simplul fapt de a merge undeva departe în mod regulat (anual) şi noile mijloace de transport folosite pentru a ajunge acolo – maşina personală, zborul charter – ofereau milioanelor de bărbaţi şi femei până atunci izolaţi (şi mai ales copiilor

lor) o fereastră către o lume mult mai mare.

Până în anii 1960, sursa principală de informare, opinie și distracție pentru europeni a fost radioul. De la radio oamenii aflau știrile, iar dacă a existat o cultură națională comună, ea era modelată în mai mare măsură de ceea ce oamenii auzeau decât de ce vedeau sau citeau. În fiecare țară europeană, în această perioadă, radioul era reglementat de stat (în Franța, rețeaua națională de difuzare se închidea la miezul nopții). Posturile de radio, emițătorii și lungimile de undă erau autorizate și de obicei deținute de guvernele naționale: puținele posturi care transmiteau de dincolo de granițele țării erau de obicei situate pe vase sau insule și numite colocvial „posturi-pirat".

Posesia de aparate de radio, deja frecventă înainte de război, era aproape universală în 1960: în acel an exista un aparat de radio la fiecare cinci persoane în URSS, unul la fiecare patru persoane în Franța, Austria și Elveția, unul la fiecare trei persoane în Scandinavia și Germania de Est. Practic, fiecare familie avea un radio.******** Majoritatea aparatelor domestice evoluaseră puțin de la unitățile mari, greoaie, cu lămpi, din deceniile interbelice. Exista, de obicei, unul la o familie. Era pus la loc de cinste în salon sau bucătărie: când familia se reunea, era musai să îl asculte. Chiar și radiourile pentru mașină s-au modificat puțin: familia călătorea împreună și asculta împreună; părinții alegeau programele. Radioul fără fir era așadar un mediu conservator prin natura lui, atât în conținut, cât și în modelele sociale pe care le crea și perpetua.

Tranzistorii vor schimba toate acestea. Radioul cu tranzistori era încă rar în 1958 – în toată Franța, de exemplu, existau doar 260 000. Dar trei ani mai târziu, în 1961, francezii dețineau 2 250 000 de radiouri cu tranzistori. În 1968, când fiecare nouă din zece oameni în Franța avea un radio, două treimi din aparate erau modele portabile. Tinerii nu mai erau nevoiți să asculte în familie știri și piese radiofonice pe gustul adulților, programate la „orele de ascultare ale familiei", de obicei după masa de seară. Acum aveau propriile lor programe – *Salut les copains* pe postul național francez, *Pick of the Pops* pe BBC etc. Radiourile individualizate au dat naștere programelor adresate unui anumit segment; cum sistemele naționale s-au adaptat cu greutate, stațiile radio „periferice" – Radio Luxembourg, Radio Monte Carlo, Radio Andorra, care transmiteau legal, dar din alte țări, și care erau finanțate din publicitatea comercială – au exploatat această oportunitate.

Radiourile cu tranzistori care funcționau cu baterii erau ușoare, portabile, bine adaptate la o epocă cu o mobilitate în creștere – habitatul lor natural era plaja turistică sau parcul public. Radioul era totuși un mediu auditiv și, astfel, limitat în capacitatea lui de adaptare la o eră ce devenea preponderent vizuală. Pentru generația mai în vârstă, radioul a rămas o sursă esențială de informații, iluminare și divertisment. În statele comuniste, aparatul de radio era, de asemenea, singurul mijloc de acces, deși inadecvat, la știri și opinii necenzurate, de la „Europa Liberă", Vocea Americii și mai ales BBC World Service. Dar tinerii de pretutindeni ascultau acum radioul în special pentru muzica ușoară. Pentru orice altceva, ei se orientau din ce în ce mai mult spre

televiziune.

Serviciul de televiziune a venit treptat în Europa, iar în unele locuri destul de târziu. În Marea Britanie, transmisia continuă a început în anii 1940 și mulți oameni au urmărit încoronarea reginei Elisabeta din iunie 1953 în direct la televiziune. În 1958 erau autorizate mai multe licențe de televiziune decât de radio: țara avea zece milioane de aparate TV pentru uzul domestic chiar înainte ca deceniul al șaptelea să înceapă. Franța, în schimb, deținea doar 60 000 de televizoare în iunie 1953 (într-o perioadă în care existau 200 000 în Germania de Vest și 15 milioane în Statele Unite); chiar și în 1960, doar o familie franceză din opt deținea un televizor, de cinci ori mai puțin decât în Marea Britanie, la o populație comparabilă. În Italia cifrele erau în continuare mai mici.

În cursul anilor 1960, totuși, televiziunea a prins aproape peste tot – micile aparate TV alb-negru deveniseră un articol de mobilier domestic accesibil și din ce în ce mai important, chiar și în cea mai modestă gospodărie. În 1970, în Europa Occidentală exista, în medie, un televizor la fiecare patru oameni – mai multe în Regatul Unit, mai puține în Irlanda. În acest timp, în unele țări – Franța, Olanda, Irlanda, Italia (cel mai mare producător de televizoare din Europa, ca și de frigidere) – era mai probabil ca o familie să aibă un televizor decât un telefon, deși, prin prisma standardelor mai recente, nu îl foloseau foarte mult: trei sferturi din adulții italieni se uitau la televizor mai puțin de 13 ore pe săptămână. Două gospodării est-germane din trei aveau un televizor (deși mai puțin de jumătate posedau un frigider); cehii, ungurii și estonienii (care puteau urmări programele de televiziune finlandeze încă din 1954) urmau la mică distanță.

Impactul televiziunii a fost complicat. Conținutul ei nu a fost, la început, extrem de inovator – televiziunile de stat reglementau strict conținutul politic și moral al programelor pentru copii și adulți deopotrivă. Televiziunea comercială s-a lansat în Marea Britanie în 1955 și nu a depășit granițele naționale decât mult mai târziu – în majoritatea țărilor europene nu s-a pus problema înființării de posturi TV private până târziu în anii 1970. În primele decenii ale noului mijloc de comunicare, majoritatea programelor TV erau convenționale, greoaie și mai mult decât moralizatoare – ele nu subminau, ci confirmau normele și valorile tradiționale. În Italia, Filiberto Guala, directorul RAI (*Radio Audizioni Italiane* – rețeaua națională de radio) între 1954 și 1956, și-a instruit angajații ca programele lor „să nu submineze instituția familiei“ sau să prezinte „atitudini, poze ori detalii care ar putea stârni instincte primare“********.

Existau foarte puține opțiuni – unul, maxim două canale în majoritatea locurilor –, iar serviciul funcționa doar câteva ore după-amiaza și seara. Cu toate acestea, televiziunea *a fost* un mediu de subversiune socială. Ea a pus capăt izolării și ignoranței comunităților îndepărtate, furnizând tuturor aceeași experiență și o cultură vizuală comună. A fi „francez“, „german“ sau „olandez“ era acum ceva modelat mai puțin de educația primară sau festivitățile publice

decât de înțelegerea țării așa cum se desprindea ea din imaginile ce pătrundeau în fiecare casă. „Italienii“ – din păcate sau din fericire – au fost modelați mai mult de experiența comună a vizionării de sport sau varietăți pe RAI decât de un secol de guvernare națională unificată.

Mai presus de toate, televiziunea a adus politica națională în căminele oamenilor. Până la apariția televiziunii, politica de la Paris sau Bonn, Roma sau Londra era apanajul unei elite conduse de lideri îndepărtați, cunoscuți doar prin vocile lor imateriale de la radio, fotografii fără viață din ziare sau apariții scurte, stilizate în secvențele standard de știri prezentate la cinema. Acum, în mai puțin de două decenii, liderii politici au trebuit să devină plăcuți în aparițiile televizate: capabili să transmită autoritate și încredere, concomitent cu simularea confortului egalitar și a caldei familiarități în fața unei audiențe de masă – o performanță pentru care politicienii europeni erau mai puțin pregătiți decât omologii lor americani. Puși în fața camerelor de televiziune, mulți politicieni mai în vârstă au eșuat lamentabil. Aspiranții tineri, mai ușor adaptabili, au profitat enorm. Cum avea să remarce în memoriile lui conservatorul britanic Edward Heath referindu-se la succesul mediatic al adversarului său, liderul laburist Harold Wilson, televiziunea „putea fi abuzată de orice șarlatan capabil să o manipuleze cum trebuie. Așa s-a dovedit în deceniul următor“.

Ca mediu vizual, televiziunea reprezenta o provocare directă pentru cinema. Nu numai că oferea divertisment alternativ pe ecran, dar mai putea să aducă filme de lung metraj în casele oamenilor, astfel încât aceștia nu mai erau nevoiți să iasă din locuință decât pentru ultimele apariții. În Regatul Unit, cinematografele au pierdut 56% din clienți între 1946 și 1958. Cifrele au scăzut mai lent în celelalte părți ale Europei, dar, mai devreme sau mai târziu, au coborât peste tot. Mersul la cinema a ținut mai mult în Europa mediteraneeană – în special în Italia, unde nivelurile de audiență au rămas constante până la mijlocul anilor 1970. Dar atunci italienii nu numai că mergeau la film regulat (de obicei săptămânal), ci erau și mari producători de film: în Roma de la mijlocul deceniului al șaselea, industria filmului era al doilea mare angajator după industria construcțiilor, făcând nu numai filme clasice ale unor faimoși *auteurs*, dar și (mai profitabil) zeci de filme minore în care jucau regine ale frumuseții și starlete efemere – *le maggiorate fisiche* (cele „avantajate din punct de vedere fizic“).

Până la urmă, chiar și industria italiană de film și publicul italian de cinema și-au pierdut entuziasmul. Producătorii europeni, lipsiți de resursele Hollywoodului, nu puteau spera să concureze ca ritm sau standarde tehnice cu filmele americane, așa încât s-au limitat tot mai mult la producții ce reflectau „viața obișnuită“, fie că era vorba de „noul val“, „drama de bucătărie“ sau comedia domestică. În Europa, cinematograful decădea: dintr-o activitate socială, el a devenit o formă de artă. În timp ce spectatorii din anii 1940 și 1950 mergeau să vadă orice rula la cinematograful local, acum oamenii intrau doar dacă erau atrași de un film anume. Pentru distracția obișnuită, pentru a

vedea ce se mai întâmplă în lume, ei se orientau în schimb către televizor.

În ciuda faptului că era un mediu „tânăr", televiziunea a constituit o atracție deosebită pentru audiența mai în vârstă, mai cu seamă în primii ani, când era reglementată de stat și precaută cultural. Dacă altădată ascultau radioul sau mergeau la cinema, acum oamenii stăteau acasă și se uitau la televizor. Sportul comercial, îndeosebi sporturile care aveau spectatori în mod tradițional, precum fotbalul sau cursele de câini, au avut de suferit: în primul rând, pentru că publicul lor avea acum o sursă alternativă de divertisment, mai la îndemână și mai confortabilă; iar în al doilea rând, pentru că sportul a început curând să fie televizat, de regulă în weekenduri. Doar tinerii ieșeau în număr mare. Iar gusturile lor în materie de divertisment începeau să se schimbe.

La sfârșitul anilor 1950, economia europeană a început să resimtă serios impactul comercial al valului demografic. Mai întâi s-au dezvoltat foarte mult produsele pentru bebeluși și copii: cărucioare, pătuțuri, scutece, mâncare și îmbrăcăminte pentru copii, echipament sportiv, cărți, jocuri și jucării. A urmat expansiunea școlilor și serviciilor educaționale, dând naștere unei noi piețe de uniforme școlare, birouri, manuale, echipament școlar și o gamă mai extinsă ca oricând de produse educaționale (inclusiv profesori). Dar cumpărătorii tuturor acestor produse și servicii erau adulți: părinți, rude, administratori de școli și instituții centrale. În jurul anului 1957, pentru prima oară în istoria Europei, tinerii au început să-și cumpere singuri obiecte.

Până la această dată, tinerii nici nu existaseră ca grup distinct de consumatori. Într-un fel, nu existaseră deloc. În familiile și comunitățile tradiționale, copiii rămâneau copii până părăseau școala și mergeau la lucru, moment în care deveneau tineri adulți. „Adolescentul", o nouă categorie intermediară care definea o generație nu prin statut, ci prin vârstă – nici copil, nici adult –, era fără precedent. Iar ideea că aceste persoane – adolescenții – ar putea reprezenta un grup distinct de consumatori ar fi fost de neconceput cu câțiva ani înainte. Pentru majoritatea oamenilor, familia fusese dintotdeauna o unitate de producție, nu de consum. În măsura în care orice tânăr din cadrul familiei avea venituri independente, acestea făceau parte din bugetul familiei și contribuiau la acoperirea cheltuielilor colective.

Însă, în condițiile în care salariile reale creșteau cu rapiditate, familiile puteau subzista – și chiar trăi bine – cu salariul principalului aducător de venit, cu atât mai mult dacă ambii părinți erau salariați. Un fiu sau o fiică ce părăsise școala la 14 ani (vârsta obișnuită de absolvire pentru majoritatea tinerilor europeni în acei ani), care trăia acasă și avea o slujbă stabilă sau doar una cu program redus, nu mai era automat nevoită să predea în fiecare vineri familiei tot ce câștigase. În Franța, în 1965, 62% dintre tinerii între 16 și 24 de ani care încă locuiau cu părinții își păstrau tot venitul pentru a-l cheltui după propria dorință.

Cel mai evident simptom imediat al acestei noi puteri de cumpărare a adolescenților s-a manifestat în vestimentație. Cu mult înainte ca generația

baby-boom să descopere minijupele și părul lung, predecesoarea ei – generația născută în timpul războiului, nu imediat după el – și-a afirmat prezența printr-un cult al bandelor. Îmbrăcați în haine închise la culoare, mulate – uneori din piele, alteori din piele întoarsă, întotdeauna croite strâmt și cumva amenințătoare –, așa-zișii *blousons noirs* (Franța), Halbstarker (Germania și Austria), *skinknuttar* (Suedia) și londonezii *teddy boys* afișau o atitudine cinică, indiferentă, un amestec de Marlon Brando (în *The Wild One* [*Sălbaticul*]) și James Dean (în *Rebel Without a Cause* [*Rebel fără cauză*]). Dar, în ciuda unor izbucniri de violență sporadice – cele mai serioase în Marea Britanie, unde bande de tineri îmbrăcați în piele au atacat imigranții caraibieni –, acești tineri și hainele lor nu amenințau decât noțiunile de bunăcuviință ale unei generații mai în vârstă. Ei *arătau* diferit.

Vestimentația specifică vârstei era importantă, ca o declarație de independență și chiar semn de revoltă. Era, de asemenea, nouă – în trecut, tinerii nu aveau de ales: purtau aceleași haine ca tații și mamele lor. Dar nu a fost, economic vorbind, cea mai importantă schimbare adusă de adolescenții cheltuitori: tinerii dădeau o mulțime de bani pe haine, dar și mai mult – mult mai mult – pe muzică. Asocierea dintre „adolescent“ și „muzica pop“, care a devenit automată la începutul anilor 1960, avea o bază atât comercială, cât și culturală. În Europa, ca și în America, dacă familia se putea lipsi de contribuția materială a copilului, primul lucru pe care-l făcea adolescentul eliberat era să-și cumpere un gramofon.

Discul a fost inventat în 1948. Primul disc la 45 de turații pe minut, cu câte un cântec pe fiecare parte, a fost comercializat de RCA în următorul an. Vânzările în Europa nu au explodat atât de prompt ca în America – unde veniturile din vânzările de discuri au crescut de la 277 de milioane de dolari în 1955 la 600 de milioane patru ani mai târziu. Dar au crescut totuși. În Marea Britanie, unde inițial tinerii au fost mai expuși la modele americane decât contemporanii lor de pe continent, explozia muzicii pop poate fi datată odată cu proiectarea filmului *Rock Around the Clock* (1965), cu Bill Haley and his Comets și Platters. Producția în sine era mediocră chiar și după standardele scăzute ale filmelor de muzică rock, dar melodia-titlu eponimă (cântată de Haley) a entuziasmat o generație de adolescenți britanici.

Tinerii proveniți din rândurile clasei muncitoare, pentru care jazzul nu a avut niciodată mare trecere, au fost imediat atrași de revoluția americană (și, la începuturile ei, britanică) a muzicii pop: antrenantă, melodioasă, accesibilă, sexy și, mai presus de toate, a lor.******** Dar nu era nici o revoltă în ea, violență cu atât mai puțin, și chiar sexul era ocultat de producătorii caselor de înregistrări, managerii de vânzări și directorii stațiilor radio. Iar asta din cauză că revoluția inițială a muzicii pop a fost un fenomen al anilor 1950: nu a însoțit transformarea culturală a anilor 1960, ci a precedat-o. În consecință, ea făcea frecvent obiectul criticilor oficiale. Comitetele de profil ale consiliilor locale, scandalizate, au interzis *Rock Around the Clock*, precum și un musical rock fără doar și poate superior, *Jailhouse Rock* cu Elvis Presley. Consilierii municipali

din Swansea (Țara Galilor) l-au găsit pe interpretul de skiffle Lonnie Donegan „inadecvat". Lui Tommy Steele, un rocker britanic relativ energic de la sfârșitul anilor 1950, nu i s-a permis să cânte în Portsmouth de sabat. Johnny Hallyday, o clonă franceză semireușită a rockerului american de tip Gene Vincent sau Eddie Cochran, a stârnit indignarea unei generații de intelectuali francezi conservatori în 1960, când i-a apărut primul disc. Privind retrospectiv, reacția îngrozită a părinților, profesorilor, clericilor, liderilor de opinie și a politicienilor din toată Europa de Vest pare bizar de energică. În mai puțin de un deceniu, Haley, Donegan, Steele, Hallyday și gusturile lor vor părea demodate fără speranță, relicve ale unei preistorii inocente.

Adolescenții europeni de la sfârșitul anilor 1950 și începutul anilor 1960 nu visau să schimbe lumea. Ei crescuseră în siguranță și într-o relativă bunăstare. Majoritatea voiau doar să arate diferit, să călătorească mai mult, să asculte muzică pop și să cumpere lucruri. În această privință, ei reflectau comportamentul și gusturile cântăreților preferați și ale DJ-lor de la radio pe care îi ascultau la tranzistoarele personale. Dar, ca evoluție, era liniștea dinaintea furtunii. Mai mult chiar decât părinții lor, ei au fost vizați de industria publicității care a urmat, a însoțit și a prevestit boom-ul consumatorului. Se fabricau și se cumpărau tot mai multe bunuri, de o diversitate fără precedent. Mașini, haine, cărucioare pentru copii, hrană ambalată și detergent – toate intrau acum pe piață într-o varietate tulburătoare de forme, mărimi și culori.

Publicitatea are o istorie lungă în Europa. Ziarele, în special cele populare care s-au dezvoltat începând cu anii 1890, au avut întotdeauna reclame. Afișele și panourile de pe marginea drumului erau o pacoste familiară cu mult înainte de anii 1950 și orice călător din Franța mijlocului de secol cunoștea îndemnurile pictate pe pereții fermelor de la țară și ai teraselor urbane de a bea *St. Raphael* sau *Dubonnet*. Jingle-urile comerciale, ca și fotografiile statice au însoțit multă vreme jurnalele de știri și filmul care le urma în cinematografele din toată Europa. Dar această publicitate tradițională nu ținea cont de plasarea produsului către grupul-țintă sau segmentarea pieței după vârstă și preferințe. De la mijlocul anilor 1950, în schimb, alegerea pe care o face consumatorul a devenit un principiu major de marketing; iar publicitatea, care în Europa antebelică încă mai reprezenta o cheltuială minoră, a căpătat un rol proeminent.

În plus, în timp ce produsele de curățat și cerealele pentru micul dejun care apăreau la tânăra televiziune comercială britanică se adresau gospodinelor și copiilor, pauzele publicitare de la Radio Monte Carlo și din alte părți vizau mai ales piața „tinerilor". Cheltuielile discreționare ale adolescenților – pe tutun, alcool, motorete și motociclete, haine la modă cu preț redus, încălțăminte, produse de machiaj, de îngrijire a părului, bijuterii, reviste, discuri, pick-upuri, radio – reprezentau un imens și neexplorat rezervor de bani, lucru pe care agențiile de publicitate s-au năpustit să-l valorifice. Cheltuielile anuale pe reclame la produse în Marea Britanie au crescut de la

102 milioane de lire în 1951 la 2,5 miliarde de lire în 1978.

În Franța, investițiile în publicitatea din revistele adresate adolescenților au crescut cu 400% în anii crucialii 1959–1962. Pentru mulți, lumea, așa cum era prezentată în reclame, era încă de neatins: în 1957, majoritatea tinerilor francezi chestionați în sondaje se plângeau că nu aveau acces la divertismentul preferat, la o vacanță așa cum și-o imaginau, la propriile mijloace de transport. Dar este interesant faptul că respondenții priveau deja aceste bunuri și servicii ca pe niște drepturi de care erau privați, și nu ca pe niște fantezii la care n-ar fi putut aspira niciodată. Peste Canalul Mânecii, în același an, un grup de activiști din clasa de mijloc, deranjați de impactul direct al reclamelor comerciale și de proliferarea mărfurilor pe care acestea le vindeau, au publicat primul ghid al consumatorului apărut vreodată în Europa. Titlul ales este grăitor: nu *What? (Ce?)*, ci *Which? (Care?)*.

Aceasta era minunata lume nouă pe care romancierul britanic J.B. Priestley a decris-o în 1955 ca „admasă". Pentru mulți alți observatori contemporani era vorba, foarte simplu, de „americanizare": adoptarea în Europa a tuturor practicilor și aspirațiilor Americii moderne. Deși multora le părea o deviere radicală, de fapt, nu era o experiență nouă. Europenii erau „americanizați" – și se înspăimântau la acest gând – de cel puțin treizeci de ani.******** Voga liniilor de producție stil SUA și „taylorizarea" normelor de lucru, ca și fascinația pentru filmele și modele americane erau o poveste veche chiar și înaintea celui de-al Doilea Război Mondial. Intelectualii europeni din perioada interbelică deplângeau lumea „haină" a modernității americane care îi aștepta pe toți, iar naziștii și comuniștii deopotrivă au făcut mare caz de rolul lor ca ocrotitori ai culturii și valorilor în fața capitalismului american dezlănțuit și a cosmopolitismului „corcit" și dezrădăcinat simbolizat de New York și de exemplul său contagios.

Dar, cu toată prezența lor în imaginarul european – și realitatea cât se poate de fizică a soldaților americani staționați în toată Europa Occidentală –, Statele Unite erau încă o mare necunoscută pentru majoritatea europenilor. Americanii vorbeau engleza – limbă pe care majoritatea europenilor continentali nu o cunoșteau mai deloc în această perioadă. Istoria și geografia Statelor Unite nu erau studiate în școlile europene; scriitorii americani erau necunoscuți chiar și minorității educate; sistemul lor politic era un mister pentru toți, cu excepția câtorva aleși. Mai nimeni nu făcuse călătoria lungă și costisitoare în SUA: doar cei bogați (și nu mulți dintre ei); câțiva sindicaliști aleși pe sprânceană, trimiși la schimb de experiență cu bani din fondurile Marshall; câteva mii de studenți cu bursă – și o seamă de greci și italieni care emigraseră în America după 1900 și au revenit în Sicilia sau în insulele grecești la vârste înaintate. Adeseori est-europenii aveau mai multe legături cu SUA decât vesticii, întrucât numeroși polonezi sau unguri aveau prieteni sau rude plecate în America, iar mulți alții s-ar fi dus și ei dacă ar fi putut.

Fără îndoială, guvernul Statelor Unite și diferite agenții private – mai ales Fundația Ford – se străduiau să reducă prăpastia ce separa Europa de America:

anii 1950 și începutul anilor 1960 au constituit marea epocă a investițiilor culturale străine, de la centrele culturale de tipul America Houses la bursele Fulbright. În unele locuri – cu deosebire Republica Federală Germană – consecințele au fost serioase: între 1948 și 1955, 12 000 de germani au fost aduși în America pentru șederi prelungite de o lună sau mai mult. O generație întreagă de vest-germani a crescut în umbra militară, economică și culturală a Statelor Unite; Ludwig Erhard se descria cândva pe sine drept „o invenție americană".

Dar este important să subliniem că acest tip de influență și exemplu american a depins curios de puțin de implicarea economică directă a Statelor Unite. În 1950, America avea trei cincimi din capitalul Occidentului și cam aceeași parte din producție, dar un procent foarte mic din profituri zbura peste Atlantic. Investițiile de după 1945 au venit mai ales din partea guvernului Statelor Unite. În 1956, investițiile private americane în Europa se cifrau la doar 4,15 miliarde de dolari. După aceea au început să crească vertiginos, luând avânt în perioada anilor 1960 (mai ales în Marea Britanie) și ajungând la 24,52 miliarde de dolari în 1970 – provocând în acel moment o rafală de avertismente din partea unor publicații îngrijorate de ascendentul economic al Statelor Unite, în special eseul din 1967 al lui Jean-Jacques Servan-Schreiber *Le Défi americain*.

Prezența economică americană în Europa a fost resimțită mai puțin în investițiile sau influența economică directă decât în revoluția consumatorului, care afecta America și Europa deopotrivă. Europenii aveau acum acces la o gamă de produse fără precedent, cu care consumatorii americani erau deja familiarizați: telefoane, electrocasnice, televizoare, aparate de fotografiat, produse de curățat, mâncăruri la pachet, haine ieftine și colorate, mașini și accesorii etc. Asta însemnau prosperitatea și consumul ca mod de viață – „modul de viață american". Pentru tineri, farmecul Americii era contemporaneitatea ei agresivă. Ca abstracție, ea reprezenta opusul trecutului: era mare, deschisă, prosperă – și tânără.

Un aspect al americanizării deja menționat a fost muzica pop – deși nici acest lucru nu era o noutate: în 1903 se cânta deja *ragtime* la Viena, iar trupele de dans americane și grupurile de jazz circulau în toată lumea înainte și după al Doilea Război Mondial. Nu a fost nici un proces unidirecționat: cea mai mare parte a muzicii pop moderne era un hibrid de genuri locale și importate. Muzica „americană" din Marea Britanie era ușor diferită de muzica „americană" din Franța sau Germania. Preferințele francezilor au fost cu deosebire influențate de interpreții negri care au ajuns la Paris pentru a scăpa de persecuțiile de acasă – motiv pentru care imaginea Americii în cultura franceză a fost constant infuzată cu ideea de rasism.

În anii 1950, impactul exemplului american asupra audienței europene se resimțea preponderent prin intermediul filmului. Publicul european avea acces aproape liber la tot ceea ce Hollywoodul putea exporta: spre sfârșitul deceniului, Statele Unite comercializau aproape 500 de filme pe an, în timp ce

producția totală a Europei era de aproximativ 450 de pelicule. Filmele americane sufereau de dezavantajul limbii, desigur (deși în multe locuri, mai ales Italia, erau pur și simplu dublate *en masse* în limba locală). Și, parțial din acest motiv, publicul de peste o anumită vârstă a continuat să prefere produsul local. Dar copiii lor vedeau lucrurile altfel. Publicul tânăr aprecia din ce în ce mai mult filmele de lung metraj americane – făcute adesea de regizori europeni care fugiseră de Hitler sau Stalin.

Criticii contemporani se temeau că, alături de mesajele politice subliminale sau manifeste incluse în filme destinate publicului larg, conformismul suficient al culturii populare americane va corupe sau va seda sensibilitatea tineretului european. Însă filmele, în măsura în care contau, par să fi avut mai degrabă efectul contrar. Tinerii spectatori europeni filtrau conținutul propagandistic al filmelor americane obișnuite – invidiind „traiul bun" prezentat pe ecran în mai mare măsură decât o făcuseră părinții lor cu douăzeci de ani înainte, dar râzând în hohote de patosul exagerat și naivitatea amorului american și a rutinei domestice. În același timp însă, acordau o atenție sporită *stilului* actoricesc adesea subversiv.

Muzica din filmele americane a reapărut în Europa la radio, în cafenele, baruri și discoteci. Limbajul corporal al tinerilor rebeli americani – așa cum se vedea în film – a devenit pentru contemporanii lor europeni ultimul răcnet. Tinerii europeni au început să se îmbrace „în stil american": când primii blugi „Levi's originali" au fost scoși la vânzare în Paris, la *Marché aux Puces* în mai 1963, cererea a epuizat stocul. Uniforma tinerilor americani (blugi și tricouri) avea minime conotații de clasă (cel puțin până când ambele piese au fost însușite de marii designeri, dar chiar și atunci distincția rezultată nu ținea de rangul social, ci de resursele materiale). Mai mult, purtați de clasa de mijloc și clasa muncitoare deopotrivă, blugii au bulversat filiera tradițională de transmitere a modei „de sus în jos": ei s-au transmis „de jos în sus", fiind inițial o ținută de lucru autentică. Erau, de asemenea, declarat *tineri*: ca multe alte haine străfmte imitate din filmele de la sfârșitul anilor 1950, ei nu se potriveau celor vârstnici.

În foarte scurt timp, blugii – ca și motocicletele, Coca-Cola, părul lung (la femei și bărbați) și vedetele pop – au împânzit, în variante locale, toată Europa de Vest (filmele americane și produsele etalate de ele nu se găseau în Est). Era o parte dintr-un fenomen mai amplu. Temele filmelor americane obișnuite – science-fiction, povești polițiste, western – au fost aclimatizate în versiuni europene stilizate. Milioane de vest-germani au aflat despre cowboy din romane ieftine scrise de autori locali care nu fuseseră niciodată în America; în 1960, numai în RFG se vindeau anual 91 de milioane de romane „western" de limbă germană. Al doilea personaj de desen animat ca popularitate după băiețelul-detectiv belgian *Tintin* era tot un produs belgian: *Lucky Luke*, un cowboy ghinionist și simpatic care apărea săptămânal în benzile desenate de limbă franceză și flamandă. America, reală sau imaginată, devenea un cadru natural pentru divertismentul facil de toate genurile.

Influența americană asupra tinerilor europeni a contribuit direct la ceea ce era deja deplâns ca o „prăpastie între generații". Concetățenii lor mai vârstnici observau și regretau tendința tinerilor europeni de pretutindeni de a condimenta conversațiile cu americanisme reale sau imaginare. Un studiu a estimat că, pe parcursul anilor 1960, aceste „americanisme" s-au multiplicat de paisprezece ori în presa germană și austriacă; în 1964, criticul francez Rene Etiemble a publicat *Parlez-vous franglais?*, o plăcută (și, s-ar putea spune, profetică) analiză a daunelor aduse limbii franceze de poluarea anglofonă.

Antiamericanismul – neîncrederea și antipatia de principiu față de civilizația americană și toate manifestările ei – se limita, de regulă, la elitele culturale, influența acestora făcându-l să pară mai răspândit decât era. Conservatorii culturali, ca André Siegfried în Franța – al cărui T*ableau des États-Unis* relua toate resentimentele și câteva dintre antisemitismele polemicilor interbelice –, îi aprobau pe radicalii culturali, cum ar fi Jean-Paul Sartre (sau britanicul Harold Pinter în ultimele decenii): America era tărâmul puritanilor isterici, sclavi ai tehnologiei, standardizării și conformismului, lipsiți de originalitatea gândirii. Asemenea pericole culturale aveau de-a face mai mult cu ritmul schimbării în Europa decât cu provocarea sau amenințarea reprezentată de America. Așa cum adolescenții europeni identificau viitorul cu o Americă pe care nu prea o cunoșteau, la fel învinuiau părinții lor America pentru dispariția unei Europe care nu existase de fapt niciodată: un continent sigur pe identitatea, autoritatea și valorile lui, neînduplecat de cântecul unor sirene ca modernitatea și societatea de masă.

Aceste sentimente nu erau totuși curente în Germania sau Austria, nici chiar în Italia, unde mulți oameni în vârstă încă îi mai priveau pe americani drept eliberatori. Invers, antiamericanismul era mai frecvent îmbrățișat în Anglia și Franța, cele două foste puteri coloniale, scoase din cursă de ascensiunea Statelor Unite. După cum îi informa Maurice Duverger pe cititorii săptămânalului francez *L'Express* în martie 1964, comunismul nu mai reprezenta o amenințare: „Există un singur pericol imediat pentru Europa, iar acela este civilizația americană" – „o civilizație de căzi și frigidere", cum o desființa poetul Louis Aragon cu treisprezece ani înainte. Dar, dincolo de disprețul arogant al intelectualilor parizieni, o civilizație de căzi și frigidere – și instalații sanitare, și sisteme de încălzire centrală în case, și televizoare, și mașini – era exact ceea ce își doreau acum majoritatea europenilor. Și voiau aceste produse nu pentru că erau americane, ci pentru că ele reprezentau confortul și un grad de comoditate. Pentru prima dată în istorie, tihna și confortul erau acum posibile pentru majoritatea oamenilor din Europa.

Post-scriptum
Povestea celor două economii

Germania colcăie de copii. E înspăimântător când te gândești că, pe termen lung, s-ar putea ca germanii să fi câștigat până la urmă războiul.

Saul Padover (1945)

Desigur, dacă reușeam și noi să pierdem două războaie mondiale, să ne ștergem toate datoriile – în loc să avem 30 de milioane de lire sterline de plătit –, să scăpăm de toate obligațiile externe și să nu menținem forțe peste hotare, am fi fost la fel de bogați precum germanii.

Harold Macmillan

Bunăstarea și forța economiei britanice pe care [ministrul de Finanțe britanic] J. Butler le lăuda în discursurile din 1953 și 1954 au constituit ultimul val de prosperitate ce scălda țărmurile britanice, adus de trezirea economiei germane care se ridica pe val, trăgând după ea flotila europeană. Dacă privim în urmă, 1954 pare ultima vară de iluzii grandioase pentru Marea Britanie.

Alan Milward

O particularitate izbitoare în istoria Europei Occidentale postbelice o reprezintă contrastul dintre performanța economică a Germaniei de Vest și cea a Marii Britanii. Pentru a doua oară într-o singură generație, Germania era puterea învinsă – orașele zdrobite, moneda distrusă, forța de muncă masculină decedată sau în închisori, transportul și infrastructura pulverizate. Marea Britanie era singurul stat european care ieșea victorios fără echivoc din al Doilea Război Mondial. În afară de distrugerile provocate de bombe și pierderile umane aferente, structura țării – drumuri, căi ferate, porturi, fabrici și mine – supraviețuise intactă. Cu toate acestea, la începutul anilor 1960, Republica Federală era forța motrice a Europei, expansivă și prosperă, în timp ce Marea Britanie era întârziată și neperformantă, cu o rată de creștere mult în urma celorlalte țări occidentale.******** În 1958, economia vest-germană era deja mai prosperă decât cea a Marii Britanii. În ochii multor observatori, Regatul Unit avea toate șansele să devină oaia neagră a Europei.

Sursele acestei răsturnări ironice de situație sunt instructive. Premisa „miracolului" economic german al anilor 1950 a fost revirimentul din anii *1930*. Investițiile naziștilor – în comunicații, armament și producția de

autovehicule, în optică, în industriile chimică, constructoare de mașini și a metalelor neferoase – au fost întreprinse pentru o economie adaptată la război; dar răsplata lor a venit douăzeci de ani mai târziu. Economia socială de piață a lui Ludwig Erhard își are rădăcinile în politicile lui Albert Speer – într-adevăr, mulți dintre tinerii directori și planificatori care au ocupat poziții înalte în afacerile și în guvernul Germaniei de Vest postbelice au debutat sub Hitler; ei au adus comitetelor, autorităților de planificare și firmelor din RFG politici și practici favorizate de birocrații naziști.

Infrastructura lumii afacerilor din Germania nu a fost afectată de război. Firmele de producție, băncile, companiile de asigurări, distribuitorii își reluaseră activitatea la începutul anilor 1950, aprovizionând cu produse și servicii o piață străină insațiabilă. Nici măcar marca germană constant supraevaluată nu a stânjenit progresul german. A făcut materia primă din import ieftină, fără a restricționa cererea străină pentru produsele germane – acestea erau, de regulă, de mare valoare și avansate din punct de vedere tehnic și s-au vândut pe baza calității, nu a prețului. În orice caz, în primele decenii postbelice concurența era slabă: dacă firmele suedeze, franceze sau olandeze voiau un anumit tip de produs sau unealtă pentru construcții, aveau doar opțiunea de a o cumpăra din Germania și la prețul cerut.

Prețurile afacerilor germane s-au menținut la un nivel scăzut datorită investițiilor susținute în tehnici de producție noi și eficiente – și de forța de muncă docilă. Republica Federală a beneficiat de un stoc aproape inepuizabil de muncitori ieftini – ingineri calificați tineri care fugeau din Germania de Est, supraveghetori de mașini semicalificați și lucrători la asamblare din Balcani, muncitori necalificați din Turcia, Italia și din alte părți. Toți aceștia erau recunoscători pentru salariile în monedă stabilă primite în schimbul muncii stabile și, precum o generație neprotestatară de muncitori germani mai în vârstă, moștenită din anii 1930, nu voiau să creeze probleme.

Rezultatele pot fi ilustrate cu exemple dintr-o singură industrie. În anii 1960, producătorii germani de mașini își creaseră cu succes o reputație pentru calitatea construcțiilor și fiabilitatea asamblărilor, astfel încât firme precum Mercedes-Benz în Stuttgart și BMW în München puteau vinde mașini din ce în ce mai scumpe unei piețe aproape captive, la început acasă și apoi, treptat, în străinătate. Guvernul de la Bonn a susținut fără rețineri astfel de „campioni naționali", exact așa cum făcuseră naziștii înainte, alimentându-i în primii ani cu împrumuturi preferențiale și încurajând nucleul pieței bancare care a furnizat prompt capital pentru investiții companiilor germane.

În cazul Volkswagen, startul s-a dat din 1945. Ca mare parte din industria vest-germană postbelică, Volkswagen a beneficiat de toate avantajele unei economii cu piață liberă – mai ales de o cerere crescândă pentru produsele sale –, fără a suferi dezavantajul competiției sau al costurilor de cercetare, dezvoltare și retehnologizare. Compania primise resurse inepuizabile înainte de 1939. Nazismul, războiul și ocupația militară au trecut cu bine pe lângă ea, guvernul militar aliat privind Volkswagen cu îngăduință, tocmai din cauza

capacității sale de producție perfect puse la punct dinainte de război, care putea acum să funcționeze fără eforturi suplimentare. Când s-a dezlănțuit cererea pentru mașinile mici de familie, produse în masă, nu exista o competiție locală serioasă pentru VW Beetle, așa încât, chiar și la un preț mic și fix, mașinile au adus profit – datorită naziștilor, compania nu avea datorii de returnat.

Și în Marea Britanie exista un „campion național": British Motor Corporation (BMC), un conglomerat de diverși producători de mașini anterior independenți, precum Morris sau Austin, care a fuzionat el însuși mai târziu cu Leyland Motors pentru a produce British Leyland (BL). Până târziu în anii 1980, BL și-a vândut produsele drept tipic britanice: „Conduceți steagul – cumpărați un Austin Morris". La fel ca producătorii germani, fabricanții de mașini britanici au pus din ce în ce mai mult accent pe piața externă. Dar asemănările se opresc aici.

După război, guvernele britanice succesive au obligat în special BMC (aveau mai puțină influență asupra Ford-ului american sau asupra filialelor General Motors din Regatul Unit) să vândă cât mai multe mașini în străinătate – în efortul disperat de a obține câștiguri în monedă străină, pentru a contracara datoriile de război imense ale țării (obiectivul de export fixat oficial de guvern era, la sfârșitul anilor 1940, de 75% din producția britanică de mașini). Prin urmare, compania a neglijat în mod deliberat controlul calității în favoarea producției rapide. Rezultatul, calitatea inferioară a mașinilor, a contat mai puțin la început. Firmele britanice aveau o piață captivă: atât acasă, cât și în Europa, cererea depășea stocul disponibil. Iar producătorii europeni continentali nu puteau concura în volum: în 1949, Regatul Unit a produs mai multe mașini de pasageri decât restul Europei la un loc. Dar, odată „câștigată" faima calității scăzute și a serviciilor slabe, ea s-a dovedit imposibil de zdruncinat. Cumpărătorii europeni au abandonat în masă mașinile britanice, de îndată ce au avut la dispoziție alternative mai bune, produse în propria țară.

Când s-au hotărât să-și înnoiască flotele și să modernizeze liniile de producție, firmele de automobile britanice nu au avut bănci afiliate la care să apeleze pentru investiții și împrumuturi, în manieră germană. Spre deosebire de Fiat în Italia sau Renault în Franța, ele nu s-au putut baza nici pe stat pentru a compensa impedimentul. Totuși, sub presiune politică intensă de la Londra, ei au construit fabrici și centre de distribuție în zone neavantajoase din țară – pentru a se conforma politicii regionale oficiale și a satisface politicienii și sindicatele locale. Chiar și după ce această strategie economic irațională a fost abandonată, iar companiile britanice de automobile au fost oarecum consolidate, ele au rămas inutil diseminate: în 1968, British Leyland avea 60 de uzine diferite.

Guvernele au încurajat activ ineficiența producătorilor britanici. După război, autoritățile au distribuit producătorilor puținele stocuri de oțel pe baza cotei de piață *antebelice*, înghețând astfel un sector major al economiei în mucegaiul trecutului și penalizându-i decisiv pe noii producători, potențial

mai eficienți. Luate la un loc, garanția stocurilor, cererea artificial mărită pentru orice produs și presiunea politică de a acționa în maniere ineficiente din punct de vedere economic au dus firmele britanice la faliment. În 1970, producătorii europeni și japonezi le preluau pieţele și îi întreceau în calitate și preț. Criza petrolului de la începutul anilor 1970, intrarea în CEE și dispariția ultimelor piețe protejate (în dominioanele și coloniile britanice) au distrus în cele din urmă industria autonomă de mașini din Regatul Unit. În 1975, British Leyland, singurul producător independent de mașini de masă din Marea Britanie, s-a prăbușit și a trebuit să fie resuscitat prin naționalizare. Câțiva ani mai târziu, părțile profitabile vor fi cumpărate pe nimic… de BMW.

Declinul și, în cele din urmă, dispariția unui sector automobilistic britanic autonom poate fi un exemplu pentru experiența economică a țării în ansamblu. Economia britanică nu a dus-o inițial atât de rău: în 1951 era încă principalul centru industrial al Europei, producând de două ori mai mult decât Franța și Germania la un loc. A asigurat ocuparea deplină a locurilor de muncă și s-a dezvoltat, deși mai lent decât oriunde altundeva. A suferit, totuși, de două dezavantaje majore: unul era rezultatul ghinionului istoric, celălalt era autoimpus.

Criza endemică a balanței de plăți din Marea Britanie a fost în mare măsură efectul datoriilor chinuitoare acumulate în războiul de șase ani împotriva Germaniei și Japoniei, la care ar trebui adăugate costurile uriașe de menținere a unui sector eficient de apărare după război (8,2% din venitul național în 1955, față de germani, care cheltuiau mai puțin de 4%). Lira sterlină – încă o unitate majoră în tranzacțiile internaționale în anii 1950 – era supraevaluată, de unde și dificultatea Marii Britanii de a vinde peste hotare pentru a compensa deficitul cronic al lirei sterline în fața dolarului. Stat insular, grav dependent de importurile de alimente și materii prime vitale, Marea Britanie compensa istoric această vulnerabilitate structurală prin accesul ei privilegiat la piețele protejate din Imperiu și Commonwealth.

Dar această dependență de piețe și resurse îndepărtate, un avantaj în anii imediat de după război, când restul Europei se zbătea să-și revină, a devenit o serioasă răspundere odată ce Europa – și mai ales zona CEE – a fost reconstruită. Marea Britanie nu putea concura cu SUA și, mai târziu, cu Germania pe piețele externe neprotejate, iar exporturile britanice către Europa rămâneau din ce în ce mai în urma celor realizate de alți producători europeni. Exporturile de produse britanice reprezentau, ca valoare, 25% din totalul mondial în 1950; douăzeci de ani mai târziu, ele constituiau doar 10,8%. Marea Britanie își pierduse cota de pe piața mondială, iar furnizorii ei tradiționali – Australia, Noua Zeelandă, Canada și coloniile africane – se îndreptau acum și către alte piețe.

Într-o anumită măsură, declinul economic relativ al Marii Britanii era astfel inevitabil. Dar contribuția ei nu trebuie subestimată. Înainte de al Doilea Război Mondial, se știa deja că industria britanică este ineficientă și se bazează pe succese din trecut. Nu era vorba despre faptul că britanicii erau

supraevaluați. Chiar dimpotrivă. După cum sublinia Maynard Keynes într-un comentariu sardonic asupra perspectivelor economice britanice de după război: „Salariul în această țară este (în general) de 2/- pe oră; în SUA este de 5/- pe oră. Nici măcar vestita ineficiență a producătorilor britanici nu poate (să sperăm) contrabalansa, în numeroase sectoare industriale, această diferență de cost inițială în favoarea lor, deși au reușit asta, s-o recunoaștem, în câteva momente importante. Statisticile de care dispunem sugerează că îi batem pe toți la costuri, cu condiția să fie un produs pe care nu l-am mai făcut“.********

O problemă era forța de muncă. Fabricile britanice erau ticsite de bărbați (și câteva femei) care erau dintotdeauna organizați în – literalmente – sute de asociații meșteșugărești: în 1968, fabricile de automobile British Layland numărau 246 de sindicate diferite cu care managementul trebuia să negocieze separat fiecare detaliu de normă de muncă și salarii. Era o epocă de ocupare completă a forței de muncă. Menținerea ocupării complete era chiar obiectivul social principal al fiecărui guvern britanic în acei ani. Decizia de a evita o revenire la ororile anilor 1930, când oamenii și mașinile rugineau de inactivitate, a primat asupra oricărei alte considerații privitoare la creștere economică, productivitate sau eficiență. Sindicatele – și în special reprezentanții lor locali, administratorii halelor – erau mai puternice ca oricând. Grevele – deopotrivă simptom al laburismului militant și al incompetenței managementului – erau frecvente în viața industrială britanică postbelică.

Chiar dacă liderii sindicatelor britanice ar fi urmat exemplul german, creând relații amicale în uzină și acceptând constrângeri salariale în schimbul investițiilor, dezvoltării și siguranței locului de muncă, este greu de crezut că managerii ar fi mușcat momeala. În anii 1930, viitorul prim-ministru laburist Clement Attlee identificase cu precizie maladia economică a Marii Britanii drept o problemă de subinvestiții, lipsă de inovație, imobilitate a muncii și mediocritate managerială. Dar, odată ajuns în funcție, el și succesorii lui au părut incapabili să facă ceva pentru a opri declinul. În timp ce industria germană moștenise toate avantajele schimbărilor aduse de nazism și de război, industriile tradiționale și necompetitive ale Marii Britanii moșteniseră stagnarea și o profundă teamă de schimbare.

Industria textilă, mineritul, construcțiile navale, industria energetică și siderurgică aveau toate nevoie de restructurare și retehnologizare în deceniile de după război; însă, așa cum au ales să calmeze sindicatele, și nu să atace ineficiența practicilor de muncă, managerii fabricilor britanice au preferat, de asemenea, să opereze într-un ciclu de subinvestiții, cercetare și dezvoltare limitată, salarii mici și un portofoliu de clienți care se diminua considerabil, în loc să riște un start nou, cu produse noi, pe piețe noi. Soluția nu era simplă. Keynes, din nou: „Dacă, dintr-o tristă eroare geografică, aviația americană (este prea târziu să ne punem toate speranțele în inamic) ar distruge fiecare uzină de pe coasta de nord-est și din Lancashire (la o oră când sunt acolo

numai directorii), am fi salvați. Nu știu cum altfel am putea regăsi acea exuberantă lipsă de experiență care, pe cât se pare, e indispensabilă pentru succes".

În Franța, povara similară a incompetenței manageriale și a inerției a fost compensată de investițiile publice și de o fermă planificare elocventă. Însă guvernele britanice s-au limitat la negocieri colective, managementul cererii și diverse predici. Pentru un stat care naționalizase arii vaste ale economiei după 1945 și care a fost până în 1970 responsabil de cheltuirea a 47% din PNB, această prudență pare un paradox curios. Dar statul britanic, deși deținea sau administra mare parte din sectoarele de transport, medical, educațional și de comunicații, nu s-a lăudat niciodată cu vreo ambiție strategică de ansamblu la nivel național; în practică, economia a fost lăsată pe seama propriilor mecanisme. I-a revenit unei generații ulterioare de reformatori ai pieței libere – și unui prim-ministru conservator alergic la stat – sarcina de a aplica întreaga forță a guvernului central la problema stagnării economiei britanice. Dar în acel moment, o parte dintre remediile care vizau economia britanică „veche" și slab adaptată trebuiau aplicate, din motive diferite, și unei economii germane în impas.

Capitolul 11
Momentul social-democrat

Misiunea guvernului nu e să facă – mai bine sau mai rău – ceea ce fac deja indivizii, ci să facă acele lucruri de care în prezent nu se ocupă nimeni.

John Maynard Keynes (1926)

Surpriza nu va veni din Statele Unite, [...] din Germania de Vest sau din Franța, ci de la acele națiuni care, oricât de tare s-ar înșela – și eu cred că se înșală în multe privințe –, culeg în sfârșit roadele planificării economice și ale proprietății colective.

Aneurin Bevan (1959)

Țara noastră înseamnă democrație și canalizări impecabile.

John Betjeman

Să deschidem larg ferestrele Bisericii: noi să privim în afară, iar oamenii să vadă înăuntru.

Papa Ioan al XXIII-lea

Fotografia este adevăr. Filmul e adevăr de douăzeci și patru de ori pe secundă.

Jean-Luc Godard

Anii 1960 au însemnat apogeul statului european. În secolul precedent, relația dintre cetățean și stat era un compromis variabil între nevoile militare și revendicările politice: obligația străveche de a-și apăra glia contrabalansa, pentru cetățenii deveniți suverani, drepturile moderne. După 1945, elementul definitoriu al relației a devenit păienjenișul de beneficii sociale și strategii economice prin care statul își servea supușii – și nu invers.

Ulterior, ambițiile atotcuprinzătoare ale statului asistențial occidental aveau să-și piardă din atracție, poate și pentru că nu mai reușeau să se materializeze: șomajul, inflația, o populație îmbătrânită și ritmul încetinit al creșterii economice au contribuit toate la incapacitatea statului de a asigura echilibrul promis. Transformările de pe piața internațională de capital și din comunicațiile electronice moderne au alterat capacitatea guvernelor de a concepe și aplica măsuri economice la nivel național. Și, mai ales, însăși legitimitatea statului intervenționist a fost subminată: pe plan intern, de rigiditatea și ineficiența agenților și producătorilor din sectorul public, iar pe

plan extern, de dovada clară că statele socialiste din blocul sovietic sufereau de represiune politică și disfuncții economice severe.

Dar acest moment nu sosise încă. La apogeul statului asistențial european, când aparatul administrativ se bucura încă de o autoritate vastă și o credibilitate indiscutabilă, se ajunsese la un consens remarcabil. Opinia generală era că statul era de preferat, sub toate aspectele, pieței libere: nu numai pentru a împărți dreptatea, a apăra teritoriul sau a distribui bunuri și servicii, ci și în elaborarea și aplicarea de strategii pentru coeziune socială, sprijin moral și vitalitate culturală. Ideea că aceste probleme ar putea fi lăsate în seama interesului personal (chiar dacă educat) și a mecanismelor unei piețe libere a mărfurilor și ideilor era privită în cercurile politice și academice din Europa ca o relicvă bizară a epocii pre-keynesiene: în cel mai bun caz, drept o incapacitate de a asimila lecțiile Marii Crize, iar în cel mai rău caz, ca o sămânță de conflict și un apel voalat la cele mai josnice instincte umane.

Așadar statul era un lucru bun – și prezent cu prisosință. Între 1950 și 1973, cheltuielile guvernului au crescut de la 27,6% la 38,8% din PIB în Franța, de la 30,4% la 42% în RFG, de la 34,2% la 41,5% în Marea Britanie și de la 26,8% la 45,5% în Olanda – într-o perioadă când însuși produsul intern brut creștea într-un ritm neegalat vreodată. Cea mai mare parte a creșterii cheltuielilor guvernamentale s-a concretizat în asigurări, pensii, sistem sanitar, educație și locuințe. În Scandinavia, numai procentul din venitul național consacrat asigurărilor sociale a crescut cu 250% în Danemarca și Suedia între 1950 și 1973. În Norvegia s-a triplat. Numai în Elveția, partea din PNB cheltuită de stat după război a rămas comparativ scăzută (abia în anii 1980 a ajuns la 30%), dar chiar și acolo contrasta puternic cu cifra din 1938: doar 6,8%. Pretutindeni, succesul capitalismului în Europa postbelică era sinonim cu rolul amplificat al sectorului public. Dar natura implicării statului varia considerabil. În Europa continentală, statul a evitat de regulă naționalizarea industriei (dar nu și pe cea a transportului public sau a comunicațiilor), preferând să exerseze un control indirect, adesea prin agenții teoretic independente (dintre care cea mai mare și mai bine cunoscută e tentaculara *IRI* italiană – vezi capitolul 8).

Conglomeratele de acest tip serveau nu doar consumatorii și propriii angajați, ci și o puzderie de partide politice, sindicate, agenții sociale și chiar biserici cărora le perpetuau patronajul și le consolidau influența. Partidul Creștin-Democrat Italian a „colonizat" la fiecare nivel, de la sat până la capitala țării, o gamă diversă de servicii publice și produse controlate sau subvenționate de stat: transportul, media, băncile, energia, construcția de mașini, industria chimică, industria alimentară și construcțiile. Beneficiarii principali, după partid, au fost milioanele de copii și nepoți ai țăranilor fără pământ care și-au găsit o slujbă sigură în aparatul birocratic aferent. Institutul Național Italian pentru Orfani de Război avea 12 angajați la fiecare 70 de orfani și cheltuia 80% din banii primiți de la buget pe salarii și costuri operative.

În mod asemănător, în Belgia, controlul companiilor din sectorul public a

permis guvernului de la Bruxelles să calmeze resentimentele locale și să cumpere armonia intereselor regionale și lingvistice divergente distribuind cu grijă servicii, slujbe și costisitoare investiții în infrastructură. În Franța, naționalizările de după război au creat rețele durabile de influență și patronaj. Électricité de France (EDF) era furnizorul principal de energie al țării. Dar și unul dintre cei mai mari angajatori. Printr-un acord din legislația promulgată imediat după război, 1% din cifra de afaceri a EDF intra anual într-un fond social administrat de sindicatul cel mai important pe atunci, Confederation Générale du Travail (CGT). Vacanțele și alte beneficii plătite din acest fond (nemaivorbind de posturile create pentru administrarea sa) au reprezentat timp de zeci de ani o pârghie profitabilă și utilă politic pentru patronul CGT, Partidul Comunist Francez.

Statul ungea astfel în diverse moduri rotițele comerțului, politicii și societății. Și era responsabil, direct sau indirect, de angajarea și remunerarea milioanelor de oameni care, din acest motiv, aveau interes să susțină statul, fie ca funcționari, fie ca profesioniști. Absolvenții celor mai bune universități britanice, ca și contemporanii lor de la *grandes écoles* din Franța nu căutau slujbe în sectorul privat, cu atât mai puțin în industrie și comerț, ci în educație, medicină, servicii sociale, justiție, monopolurile de stat sau administrația publică. La sfârșitul anilor 1970, 60% dintre absolvenții de facultate din Belgia lucrau în instituții publice sau în sectorul social subvenționat de stat. Statul european fabricase o piață specială pentru bunurile și serviciile pe care le oferea. Întru satisfacția cvasiuniversală, el crease un cerc virtuos de influență și locuri de muncă.

Deși între stânga și dreapta, creștin-democrați și comuniști, socialiști și conservatori existau diferențe pronunțate la nivel doctrinal cu privire la rolul declarat al statului, toți aveau oportunitatea să câștige, grație statului, venit și influență. Încrederea în stat – ca planificator, coordonator, intermediar, arbitru, furnizor, gardian și umbră tutelară – era un fenomen general, care depășea aproape toate barierele politice.******** Statul asistențial era declarat social, dar nu socialist. În acest sens, capitalismul asistențial din Occident era cu adevărat postideologic.

Cu toatea acestea, în consensul european postbelic se distingea o viziune, cea a social-democraților. Social-democrația a fost dintotdeauna un hibrid, lucru pe care i l-au reproșat și adversarii de stânga, și cei de dreapta. O practică în căutarea teoriei, social-democrația s-a născut dintr-o epifanie a socialiștilor europeni la începutul secolului: revoluția socială radicală din inima Europei moderne – profețită și orchestrată de vizionarii socialiști din secolul al XIX-lea – nu aparținea viitorului, ci trecutului. Ca soluție la nedreptatea și ineficiența capitalismului industrial, paradigma de secol nouăsprezece a insurecției urbane violente era nu numai inaptă și indezirabilă, ci și redundantă. Condiția tuturor claselor putea fi ameliorată efectiv prin metode pașnice și graduale.

Nu înseamnă că axiomele fundamentale ale socialismului din secolul precedent au fost uitate. Deși menținеau distanța față de Marx și urmașii lui

declarați, cei mai mulți social-democrați europeni de la jumătatea secolului XX respectau cu sfințenie postulatul conform căruia capitalismul e inerent disfuncțional, iar socialismul îi este superior moral *și economic*. Dar, spre deosebire de comuniști, ei nu credeau că decesul capitalismului era iminent, nici că trebuia grăbit prin inițiative politice. Misiunea lor, revelată după decenii de criză economică, divizare și dictatură, era să folosească resursele statului pentru a elimina patologiile sociale asociate cu formele capitaliste de producție și cu funcționarea neîngrădită a economiei de piață, construind nu utopii economice, ci societăți viabile.

Politica social-democrată nu era întotdeauna pe placul tineretului nerăbdător, după cum aveau să arate evenimentele ulterioare. Dar ea rezona cu cei care trecuseră prin deceniile teribile de după 1914: în anumite zone din vestul Europei, la mijlocul anilor 1960 social-democrația nu mai însemna o politică, ci un mod de viață. Lucru de netăgăduit în Scandinavia. Între 1945 și 1964, scorul Partidului Social-Democrat Danez la scrutinul național a crescut de la 33% la 42%; Partidul Muncitoresc Norvegian a câștigat constant între 43% și 48%; cât despre social-democrații suedezi, ei au obținut la toate alegerile postbelice minimum 45%. La alegerile din 1968 au depășit chiar 50%.

Nu cifrele în sine sunt remarcabile: Partidul Socialist Austriac a avut ocazional un succes comparabil, iar la alegerile generale din Marea Britanie din 1951, laburiștii lui Clement Attlee au primit 48,8% din voturi (deși conservatorii, cu mai puține sufragii, au obținut mai multe locuri în parlament). Remarcabilă este constanța lor. An de an, partidele social-democrate scandinave au primit peste două cincimi din votul concetățenilor, rămânând la guvernare zeci de ani fără întrerupere – ocazional în fruntea unei coaliții cu parteneri minoritari cooperanți, dar de cele mai multe ori singure. Între 1945 și 1968, opt guverne daneze din zece au fost conduse de social-democrați; în aceiași ani, toate cele patru cabinete suedeze și trei din cele cinci norvegiene au fost social-democrate. Și oamenii au rămas aceiași: norvegianul Einar Gerhardsen a condus două guverne social-democrate timp de paisprezece ani; în Suedia, Tage Erlander și-a cârmuit partidul și țara timp de 23 ani, din 1946 până în 1969.********

Societățile scandinave moșteniseră o serie de avantaje. Mici și omogene social, fără colonii sau ambiții imperiale, ele erau de mulți ani state constituționale. Constituția daneză din 1849 a adus un parlamentarism moderat, dar o libertate substanțială a presei și cultelor. Constituția suedeză (și norvegiană, pe atunci) din 1809 (care a rămas în vigoare până în 1975) a introdus instituții politice moderne, printre care reprezentarea proporțională și postul exemplar de *ombudsman* (comisar), adoptat ulterior în toată Scandinavia, furnizând un cadru stabil în care se putea dezvolta sistemul partidelor politice.

Dar Scandinavia a fost dintotdeauna săracă: o zonă cu păduri, ferme, cherhanale și câteva industrii de bază, cele mai multe în Suedia. Relațiile de muncă, mai ales în Suedia și Norvegia, erau afectate de conflicte severe – rata

grevelor în ambele țări era, în primele decenii ale secolului XX, printre cele mai ridicate din lume. În timpul Marii Crize din anii 1930, regiunea a cunoscut un șomaj cronic. În perioada 1932-1933, un sfert din forța de muncă suedeză era în șomaj, iar în Norvegia și Danemarca, 40% dintre adulți nu aveau serviciu – cifre comparabile cu cei mai sumbri ani din Marea Britanie, Germania Republicii de la Weimar sau statele industriale americane. În Suedia, criza a dus la confruntări violente: în 1931, armata a pus capăt grevei de la fabrica de hârtie din Ådalen (regizorul suedez Bo Widerberg a redat memorabil episodul într-un film din 1969, *Ådalen '31*).

Dacă în perioada interbelică Scandinavia – și în special Suedia – nu a avut soarta altor societăți afectate de criză de la marginea Europei, meritul le revine în mare măsură social-democraților. După Primul Război Mondial, partidele socialiste scandinave au abandonat în linii mari dogma radicală și ambițiile revoluționare pe care le împărtășiseră cu socialiștii nemți și cu alte mișcări socialiste din Internaționala a II-a; în cursul anilor 1930, ei au tins spre un compromis istoric între capital și forța de muncă. La Saltsjöbaden, în 1938, reprezentanții patronatului și sindicatelor suedeze au semnat un pact care avea să constituie fundamentul relațiilor sociale ale țării – anticipând parteneriatele sociale neocorporatiste formate în Germania și Austria după 1945, dar practic necunoscute înainte de război, cu excepția celor încheiate sub auspicii naziste.********

Social-democrații scandinavi erau deschiși la astfel de compromisuri pentru că nu își făceau iluzii asupra presupusei baze „proletare" pe care se bizuiau alte partide socialiste. Dacă s-ar fi limitat la votul muncitorilor din mediul urban sau la o alianță între aceștia și reformiștii din clasa de mijloc, partidele socialiste scandinave ar fi rămas mereu în minoritate. Pentru a avea o șansă, politic vorbind, ei trebuiau să cucerească populația predominant rurală din regiune. Și astfel, spre deosebire de mai toate partidele socialiste sau social-democrate din Europa, social-democrații scandinavi nu au fost dezavantajați de antipatia instinctivă față de țărani ce caracteriza toată stânga europeană, de la remarcile lui Marx despre „idioțenia vieții rurale" la dezgustul lui Lenin față de „culaci".

Mizeri și încrâncenați, țăranii din centrul și sudul Europei interbelice au format un electorat facil pentru naziști, fasciști sau populiști agrari de o zi. Însă fermierii, arendașii, cherestegii și pescarii la fel de necăjiți din nordul îndepărtat al Europei s-au îndreptat spre social-democrați, care sprijineau activ cooperativele agricole (cruciale în Danemarca, unde exploatarea agricolă comercială era frecventă și rentabilă, dar pe scară foarte mică) și anulau astfel distincția socialistă (aducătoare de dezastre electorale în celelalte țări) dintre producția particulară și scopurile colectiviste, dintre mediul rural „înapoiat" și mediul urban „emancipat".

Alianța dintre muncitori și țărănime – facilitată de independența neobișnuită a țăranilor scandinavi, care trăiau în comunități de un protestantism fervent, neîngrădite de obediența tipic rurală față de preot sau

moșier – a constituit platforma durabilă pe care s-au clădit cele mai reușite democrații sociale din Europa. Coalițiile „roșu-verzi“ (la început între Partidul Agrar și Partidul Social-Democrat, apoi exclusiv în interiorul celui din urmă) erau de neconceput în altă parte; în Scandinavia, ele au devenit o regulă. Partidele social-democrate au fost vehiculul prin care societatea rurală tradițională și proletariatul industrial au pășit împreună în epoca urbană: în acest sens, în Scandinavia, social-democrația nu era doar o opțiune politică printre altele – era însăși manifestarea modernității.

Statul asistențial scandinav apărut după 1945 își avea așadar originea în cele două pacte sociale din anii 1930: între angajați și angajatori și între țărani și muncitori. Asigurările sociale și celelalte servicii publice care vor deveni sinonime cu „modelul scandinav“ reflectau aceste origini, subliniind egalitatea și universalitatea: drepturi sociale universale, venituri egalizate, beneficii fixe acoperite printr-o impozitare abrupt progresivă. Ele contrastau puternic cu versiunea tipic continentală, în care statul returna sau transfera venit către familii sau indivizi, iar aceștia puteau plăti cu bani gheață pentru servicii sociale care erau, în esență, servicii private subvenționate (în special asigurări și spitale). Dar, cu excepția educației, care era deja universală și cuprinzătoare dinainte de 1914, sistemul scandinav de asistență socială nu a fost conceput și implementat dintr-odată. El s-a conturat treptat. Sănătatea a fost un domeniu codaș: în Danemarca, asigurarea medicală universală a apărut abia în 1971, la douăzeci și trei de ani după ce Aneurin Bevan inaugurase Serviciul Național de Sănătate în Marea Britanie.

Ceea ce părea din exterior un monolit nordic conținea, în realitate, diferențe naționale. Danemarca era cel mai puțin „scandinavă“. Nu numai că depindea de comerțul maritim pentru produsele alimentare (mai ales produse lactate și carne de porc), fiind astfel mai sensibilă la măsurile economice și manevrele politice din restul Europei, dar forța sa de muncă era divizată datorită apartenenței lucrătorilor la organizații tradiționale de tip corporatist. În această privință semăna mai mult cu Marea Britanie decât cu Norvegia, iar în anii 1960 social-democrații danezi au fost nevoiți nu o dată să emuleze guvernele britanice în încercarea de a controla prețurile și salariile pe o piață a muncii volatilă. Măsuri de succes după criteriile britanice; după exigențele scandinave, relațiile sociale și performanța economică a Danemarcei au fost dintotdeauna problematice.

Norvegia era cea mai mică și mai omogenă dintre societățile nordice (cu excepția Islandei). Era și cea mai afectată de război. Chiar înainte de descoperirea zăcămintelor de petrol în apropierea coastei, Norvegia avea o situație aparte. Stat de graniță pentru Războiul Rece, obligată prin urmare la cheltuieli de apărare mult mai substanțiale decât micuța Danemarcă sau Suedia neutră, Norvegia era și cea mai întinsă dintre țările nordice, cu o populație de numai patru milioane presărată pe cel mai lung litoral european: 1 752 de kilometri. Multe dintre satele și orașele îndepărtate sunt și azi complet dependente de pescuit. Social-democrat sau ba, guvernul de la Oslo trebuia să

dedice resursele statului unor obiective sociale și comune: subvențiile care se dirijau din centru spre periferie (pentru transport, comunicații, educație și asigurarea de servicii și specialiști – mai ales în treimea de țară aflată la nord de Cercul Arctic) reprezentau fluidul vital al statului-națiune norvegian.

Suedia, de asemenea, era aparte – deși, cu timpul, particularitățile ei au devenit norma spațiului scandinav. Cu o populație cât a Norvegiei și Danemarcei la un loc (numai orașul Stockholm și suburbiile sale adăposteau echivalentul a 45% din populația Norvegiei), Suedia era de departe cea mai bogată și mai industrializată dintre societățile scandinave. În 1973, producția sa de minereu de fier era cât cea a Franței, Marii Britanii și Republicii Federale la un loc sau cât jumătate din cea a Statelor Unite. În producția de hârtie și cherestea și în transportul acestora, Suedia era lider mondial. În vreme ce social-democrația norvegiană consta în mobilizarea, raționalizarea și distribuția unor resurse limitate într-o societate săracă, Suedia era deja, în anii 1960, una dintre cele mai bogate țări din lume. Acolo, social-democrația însemna alocarea bogăției și serviciilor în spirit de egalitate, pentru binele tuturor.

În toată Scandinavia, dar mai ales în Suedia, proprietatea privată și exploatarea mijloacelor de producție nu au fost niciodată periclitate. Spre deosebire de stânga britanică, a cărei doctrină de bază era, din 1918, încrederea nezdruncinată în avantajele proprietății de stat, social-democrații suedezi au lăsat cu dragă inimă capitalul și inițiativa în mâinile proprietarilor particulari. Suedia a evitat experimente de genul British Motor Corporation, un cobai prin care guvernul Marii Britanii a încercat alocarea centralizată de resurse. Volvo, Saab și alte companii private au fost lăsate să prospere sau să dea faliment în deplină libertate.

Mai mult, capitalul industrial din Suedia „socialistă“ era concentrat în mâinile unui număr redus de proprietari, mai mic decât oriunde în Europa de Vest. Guvernul nu a interferat nici cu acumularea privată, nici cu piața bunurilor și de capital. Chiar și în Norvegia, după cincisprezece ani de guvernare social-democrată, sectorul de stat al economiei era mai restrâns decât cel din Germania de Vest creștin-democrată. Dar în ambele țări, ca și în Danemarca și Finlanda, statul a aplicat fără milă impozitul progresiv, redistribuind profitul privat pentru binele public.

Pentru mulți străini și pentru majoritatea scandinavilor, rezultatele vorbeau de la sine. În 1970, Suedia (alături de Finlanda) era una din cele patru mari economii ale lumii după criteriul puterii de cumpărare pe cap de locuitor (celelalte două fiind Statele Unite și Elveția). Scandinavii trăiau mai mult și mai bine decât majoritatea oamenilor de pe glob (țărănimea nordică izolată și sărăcită cu numai trei generații în urmă ar fi fost uimită să afle acest lucru). Serviciile sociale, educaționale, medicale, pensiile și asigurările erau fără egal în lume (față de SUA și chiar față de Elveția); la fel liniștea și confortul material în care scandinavii își duceau viața tihnită. La jumătatea anilor 1960, „Nordul înghețat“ al Europei avea deja un statut mitic: chiar dacă modelul social-

democrat suedez nu putea fi reprodus cu ușurință în alte părți, el stârnea valuri de invidie și o admirație universală.

Oricine cunoaște cultura nordică, de la Ibsen și Munch la Ingmar Bergman, va recunoaște un alt aspect al vieții scandinave: aplecarea spre introspecție și melancolie, traduse pe atunci, în percepția populară, ca predispoziție la depresie, alcoolism și sinucidere. În anii 1960 (dar și mai târziu), criticii conservatori ai sistemului scandinav se grăbeau să explice aceste probleme printr-o paralizie morală indusă de prea multă siguranță economică și centralizare. Mai era și tendința scandinavilor de a se dezbrăca în public (și pe peliculă) și – se zvonea – de a face dragoste cu persoane complet necunoscute: dovadă în plus, pentru unii, a ravagiilor psihice cauzate de un stat omnipotent care oferă tot și nu interzice nimic.********

Dacă acestea erau păcatele modelului scandinav, atunci social-democrații suedezi puteau să-și contemple mai departe, mulțumiți (sau nemulțumiți – după plata impozitelor), conturile în bancă. Dar criticii sistemului nu se înșelau complet: statul omnipotent avea într-adevăr o latură sumbră. Convingerea – apărută în zorii secolului XX – că statul putea ameliora societatea luase forme diverse: social-democrația scandinavă, ca și reformismul fabian al statului asistențial din Marea Britanie se născuseră din fascinația exercitată de ideea de manipulare a structurilor sociale. Pentru un stat care ajusta veniturile, cheltuielile, piața muncii și informația, apărea tentația de a-i ajusta chiar și pe indivizi.

Eugenia – „știința" îmbunătățirii raselor – nu era doar un moft din perioada edwardiană, ca promenada sau vegetarianismul (deși toate au avut succes cam la același tip de om). Adoptată de gânditori de toate culorile politice, ea mergea mână-n mână cu planurile de reformă socială cel mai bine intenționate. Dacă ținta este ameliorarea globală a condiției umane, de ce să nu profităm în același timp de cuceririle științei pentru a face anumite ameliorări mărunte? De ce să nu încercăm, pe măsură ce prevenim sau eliminăm defectele condiției umane, să prevenim (sau să eliminăm) fărăturile umane imperfecte? În primele decenii ale secolului XX, proiectele sociale sau genetice bazate pe descoperiri științifice erau des întâlnite și perfect respectabile; ideea a fost discreditată în Europa abia de naziști, prin ambițiile lor „igieniste" care au debutat cu o antropometrie contrafăcută și au culminat cu camerele de gazare.

Cum s-a dovedit după mulți ani, autoritățile scandinave nu abandonaseră complet interesul teoretic – și practic – pentru „igiena rasială". Între 1934 și 1976, în Norvegia, Suedia și Danemarca au fost aplicate programe de sterilizare sub auspiciile și cu știrea guvernelor social-democrate. În acești ani, 6 000 de danezi, 40 000 de norvegieni și 60 000 de suedezi (90% femei) au fost sterilizați cu scopul „igienic" de a „ameliora populația". Motorul intelectual al acestor programe, Institutul de Biologie Rasială de la Universitatea din Uppsala (Suedia), fusese creat în 1921 la apogeul modei cu pricina și a funcționat timp de 55 de ani.

Ce ne spune această poveste tristă despre social-democrație nu e clar – alte societăți și guverne clar *ne*socialiste și *ne*democratice au făcut lucruri mult mai rele, pe scară mult mai largă. Legitimitatea de care se bucura statul în Scandinavia postbelică, autoritatea și inițiativa pe care cetățenii i le-au cedat fără probleme îi permiteau să acționeze nesupravegheat întru ceea ce tot el decreta că este interesul comun. Nici un *ombudsman* nu s-a gândit să investigheze abuzurile celor situați în afara comunității ocrotite a cetățenilor plătitori de impozite. Pentru guvernele social-democrate din Scandinavia de după război, se pare că nu era mare diferență între impozit progresiv, concediu de paternitate și control forțat al reproducerii cetățenilor „defecți". O concluzie posibilă ar fi că lecțiile morale ale celui de-al Doilea Război Mondial nu erau atât de clare cum s-a presupus – tocmai (și nu întâmplător) în țări precum Suedia, cu o conștiință colectivă aparent fără pată.

În afara Scandinaviei, o altă țară mică, neutră, situată la marginea Europei de Vest, aproxima idealul social-democrat: Austria. Similaritatea era atât de mare la suprafață, încât mulți vorbeau despre „modelul austro-scandinav". Austria, o țară fără bogății, predominant rurală, ca și Suedia sau Norvegia, devenise o oază prosperă și calmă de bunăstare asigurată de stat. Și în Austria se încheiase un adevărat pact – între socialiști și conservatorii din Partidul Popular – pentru a evita întoarcerea la conflictul deschis din deceniile interbelice. Dar asemănările se sfârșesc aici.

Austria era într-adevăr „socială" (având cel mai mare sector naționalizat dintre democrațiile vest-europene, după Finlanda), dar nu era foarte social-democrată. Primul șef de guvern socialist a fost cancelarul Bruno Kreisky în 1970. Deși Austria a implementat în timp măsuri și servicii sociale asociate cu sistemul social-democrat scandinav – creșe, ajutor familial, pensii de șomaj și de vârstă generoase, acces universal la educație și îngrijire medicală, rețele de transport exemplare subvenționate de stat –, ea se deosebea de Suedia prin alocarea sistematică de posturi, fonduri și favoruri în funcție de afiliația *politică*. Felul în care statul austriac și resursele lui erau apropriate pentru a stabiliza piața preferințelor politice avea mai puțin de a face cu idealurile sociale decât cu amintirea traumelor din trecut. În umbra experienței lor interbelice, socialiștii din Austria se străduiau mai degrabă să stabilizeze o democrație fragilă decât să revoluționeze politica socială.********

Ca și restul societății austriece, social-democrații locali și-au uitat prompt trecutul. În alte țări, social-democrații au abandonat mai greu nostalgia transformărilor radicale. În RFG, Partidul Social-Democrat și-a reformulat obiectivele abia la Congresul din 1959 de la Bad Godesberg. Noul program adoptat susținea fără ocolișuri că „socialismul democratic, ale cărui origini în Europa sunt morala creștină, umanismul și filosofia clasică, nu ține să proclame adevăruri absolute". Conform acestui document, statul trebuie „să se limiteze la a influența economia prin metode indirecte". Libertatea pieței muncii și a bunurilor era vitală: „Dirijismul economic totalitarist distruge

libertatea“.********

Era o recunoaștere tardivă a unui adevăr evident – contrastând cu decizia Partidului Muncitoresc Belgian (*Parti Ouvrier Belge*) de a reconfirma în 1960 carta fondatoare a partidului din 1894, care urmărea colectivizarea mijloacelor de producție, precum și refuzul de care s-a lovit liderul reformist Hugh Gaitskell când le-a propus laburiștilor britanici, în același an, să înlăture un deziderat identic din programul partidului (celebra Clauză a IV-a), formulat în 1918. Acest contrast se datorează în parte diferențelor din experiența recentă: pe social-democrații din Germania și Austria – ca și pe comuniștii din Italia –, amintirea luptelor devastatoare și proximitatea pericolului totalitar, fie în trecutul recent, fie imediat peste graniță, i-a făcut să valorizeze compromisul.

Partidul Laburist britanic nu avea asemenea coșmaruri de exorcizat. Și fusese încă de la început, precum echivalentul său din Belgia sau Olanda, mai degrabă o mișcare *muncitorească* decât un partid *socialist*, animată în special de preocupările (și de banii) sindicatelor afiliate. Avea așadar un caracter mai puțin ideologic, dar și vederi mai înguste. Purtătorii de cuvânt ai Partidului Laburist subscriau cu plăcere la obiectivele de ansamblu ale social-democraților de pe continent, însă interesele lor erau mult mai practice și cu caracter local. Tocmai *din cauza* stabilității inerente a culturii politice britanice (sau cel puțin engleze) și mulțumită bazei muncitorești tradiționale (aflată, ce-i drept, în scădere), Partidul Laburist nu era interesat de măsurile inovatoare ce au caracterizat statul asistențial din Scandinavia și din țările vorbitoare de limbă germană.

Compromisul britanic consta în manipularea cererii prin politica fiscală și crearea unor costisitoare servicii sociale universale, susținute printr-o impozitare sever progresivă și un vast sector naționalizat, pe fondul unor relații industriale instabile și antagoniste prin tradiție. În afară de elogiul naționalizării, aceste aranjamente ad-hoc erau în linii mari agreate de către liberali și conservatori. Politica britanică era marcată și ea de un șoc istoric, însă de altă factură: dincolo de nuanțele politice, toată lumea dorea să evite cu orice preț reapariția șomajului în masă.

Chiar și după ce Partidul Laburist a revenit la putere în 1964, după treisprezece ani de opoziție, sub conducerea unui nou lider, Harold Wilson, care vorbea cu entuziasm despre „incandescenta revoluție tehnologică“ a prezentului, lucrurile nu s-au schimbat. După victoria electorală obținută la limită în 1964 (majoritatea parlamentară era dată de patru oameni), Wilson nu era dispus să-și asume riscuri politice; deși doi ani mai târziu laburiștii au avut mai mult succes în alegeri, ei nu au făcut schimbări radicale în politica socială sau economică. Wilson însuși, ca și celebrii săi predecesori Attlee și Beveridge, era fabian în teorie și keynesian în practică și nu se dădea în vânt după inovații economice (sau politice). Ca mai toți politicienii britanici, indiferent de culoarea politică, el era extrem de convențional și pragmatic, mândru de propria miopie în problemele de interes public: „o săptămână e un veac în politică“.

Cu toate acestea, statul social-democrat britanic avea specificitatea lui și nu e vorba doar de refuzul insular al partidelor implicate de a accepta denumirea de mai sus. Stânga britanică (și, pe atunci, multe dintre partidele de centru și centru-dreapta) urmărea cu precădere *dreptatea*. Atât reformele lui Beveridge, cât și votul masiv dat laburiștilor în 1945 s-au născut din sentimentul frapant că viața e nedreaptă, din injustețea perioadei interbelice. Conservatorii au ajuns la putere în 1951 și au rămas acolo multă vreme, fiindcă promiteau să liberalizeze economia fără a renunța la un sistem *just* de servicii și recompense. Impozitul progresiv și asigurarea medicală universală au fost aplaudate de britanici nu pentru că erau „socialiste", ci pentru că le păreau instinctiv mai drepte.

În mod similar, curiosul efect regresiv al sistemului britanic de alocații și servicii cu valoare fixă – care avantaja exagerat clasa de mijloc – părea acceptabil pentru cei mai mulți fiindcă era, cel puțin în aparență, egalitarist. Cea mai importantă reformă a guvernului laburist în anii 1960 – introducerea studiilor secundare generaliste și desființarea examenului de admitere în școli și licee de elită, promisiune laburistă mai veche pe care Attlee a ignorat-o judicios după 1945 – a fost întâmpinată favorabil nu atât pentru meritele-i intrinseci, cât pentru că era „antielitistă" și, prin urmare, „dreaptă". Din același motiv, guvernele conservatoare au dus chiar mai departe reforma educației după plecarea lui Wilson în 1970, în ciuda avertismentelor din toate părțile că aceste schimbări riscau să aibă consecințe neplăcute.********

Dependent de sprijinul sindicatelor, Partidul Laburist a fost nevoit să amâne diverse reforme industriale pe care mulți (inclusiv unii dintre conducătorii partidului) le considerau de mult indispensabile. Relațiile industriale britanice au rămas împotmolite în confruntări de fabrică și conflicte mărunte despre salarizarea la normă care erau practic necunoscute în Scandinavia, Germania, Austria sau Olanda. Miniștrii laburiști au încercat vag să elimine această moștenire jenantă, dar fără succes; e unul dintre motivele pentru care Marea Britanie nu a rivalizat niciodată cu performanțele social-democrației continentale.

Mai mult, caracterul universal al sistemului britanic de asistență socială, introdus cu două-trei decenii înaintea celui din Franța sau Italia, masca reușitele foarte modice ale Regatului Unit în domeniul egalității materiale: în 1967, 80% din averea totală se afla încă în mâinile a 10% din populație. Măsurile redistributive din primele trei decenii postbelice au avut ca efect deplasarea venitului și proprietăților de la primii 10% spre următorii 40%, în timp ce ultimii 50% s-au ales cu mai nimic, în ciuda ameliorării de ansamblu a siguranței și bunăstării.

Orice bilanț al erei statului asistențial în Occident este alterat inevitabil de faptul că știm cu ce probleme s-a confruntat sistemul în deceniile următoare. Azi e ușor de constatat că o inițiativă precum Legea reformei asigurărilor sociale din RFG (1957), care le garanta lucrătorilor o pensie în funcție de

salariul avut în momentul pensionării și indexări ulterioare în funcție de costul vieții, avea să devină o povară insuportabilă pentru buget în noile circumstanțe economice și demografice. Privind retrospectiv, e limpede că egalizarea forțată a salariilor în Suedia social-democrată a redus economiile private, inhibând astfel investițiile viitoare. Era clar încă de pe atunci că redistribuția efectuată de guvern și compensațiile sociale fixe îi favorizau pe cei care știau să profite: îndeosebi clasa de mijloc educată, care se va lupta pentru a-și menține privilegiile recent dobândite.

Progresele „statelor-doică" din Europa – fie că au fost introduse de social-democrați, de catolici paternaliști ori de conservatori și liberali cu o aplecare spre prudență – erau totuși cât se poate de reale. După programele de bază pentru protecție socială și economică, statele asistențiale au trecut la sisteme de ajutorare, alocații, dreptate socială și redistribuirea venitului – și au operat această transformare substanțială fără pierderi de capital politic. Până și apariția unei noi clase de funcționari sociali și beneficiari relativ înstăriți avea virtuțile ei: ca și fermierii, cei din segmentul inferior al clasei de mijloc (odinioară problematic) erau acum direct interesați de susținerea valorilor și instituțiilor statului democratic. Un câștig pentru social-democrați ca și pentru creștin-democrați, așa cum au sesizat ambele partide. Și mai important, era o pierdere pentru fasciști și comuniști.

Aceste schimbări reflectau transformările demografice deja menționate, dar și un nivel fără precedent de siguranță personală și o mobilitate socială și educațională sporită. Occidentalii erau acum mai puțin legați de locul, ocupația, nivelul de venit și clasa socială în care se născuseră, așa că nu se mai identificau automat cu mișcările politice și afiliațiile sociale din lumea părinților lor. Generația anilor 1930 se mulțumea acum cu siguranța economică, preferând să renunțe la mobilizare politică și riscurile aferente; generația anilor 1960, mult mai numeroasă, nu cunoștea decât pacea, stabilitatea politică și statul asistențial – pe care le credea în firea lucrurilor.

Pe măsură ce influența tot mai mult locul de muncă și bunăstarea cetățenilor, statul își pierdea din autoritatea asupra moralei și opiniilor acestora. Pe atunci, nimeni nu a fost surprins. Adepții liberali și social-democrați ai statului asistențial considerau că guvernul poate foarte bine să se îngrijească de situația medicală și economică a populației, garantând bunăstarea cetățenilor de la naștere până la moarte, fără să-și bage câtuși de puțin nasul în vederi și practici strict personale precum religia, viața sexuală, gustul artistic sau judecata. Creștin-democrații din Germania sau Italia nu făceau o distincție limpede – pentru ei, statul avea încă un interes legitim față de manierele și moravurile supușilor –, dar și ei au fost nevoiți, cu timpul, să se adapteze.

Până la începutul anilor 1960, autoritățile occidentale (cu excepția parțială a Scandinaviei) au exercitat un control ferm asupra opiniilor și vieții private a cetățenilor, cu precădere în sensul represiunii. Homosexualitatea era

pretutindeni în afara legii și pasibilă de ani buni de închisoare. În multe țări, subiectul nu putea fi abordat nici măcar în artă. Avortul era ilegal mai peste tot. Chiar și contracepția era tehnic împotriva legii în anumite state catolice, însă în practică era tolerată. Divorțul era pretutindeni dificil, iar în unele țări chiar imposibil. În multe state vest-europene (din nou, cu excepția parțială a Scandinaviei), agențiile guvernamentale cenzurau teatrul, filmul, literatura, iar radioul și televiziunea erau, în general, monopoluri de stat care funcționau, după cum am văzut, conform unor reguli stricte în materie de conținut, cu o toleranță minimă pentru păreri divergente sau „necuviință". Chiar și în Marea Britanie, unde televiziunea comercială a apărut în 1955, ea era strict reglementată și avea obligația recunoscută public de a oferi, pe lângă reclame și emisiuni distractive, „educație și informație".

Cenzura, ca și impozitul, a fost favorizată de război. În Marea Britanie și Franța, cele mai severe constrângeri asupra comportamentului și exprimării fuseseră introduse în timpul Primului sau celui de-al Doilea Război Mondial și rămăseseră de atunci în vigoare. În alte teritorii – Germania, Italia și câteva dintre statele ocupate de acestea –, regulamentele postbelice se situau în prelungirea unor legi fasciste pe care parlamentul democratic preferase să le mențină. În pragul anilor 1970, relativ puține dintre forțele „morale" represive datau dinaintea secolului al XIX-lea (cea mai anacronică instituție fiind, probabil, Biroul Lordului Chamberlain din Marea Britanie, consacrat cenzurii teatrului: posturile de examinator al pieselor și *examinator delegat* erau relicve din 1738). Excepția majoră era, desigur, Biserica Catolică.

Încă din 1870, de la primul Conciliu Vatican, întrunit sub influența și auspiciile unui papă mărturisit reacționar, Pius al IX-lea, Biserica Catolică adoptase o viziune cuprinzătoare și absolut dogmatică a responsabilităților sale ca stâlp moral al turmei păstorite. Tocmai pentru că statul modern îl deposeda treptat de influență politică, Vaticanul era de neclintit în exigențele lui față de adepți. Pontificatul lung și – retrospectiv – controversat al lui Eugenio Pacelli, Pius al XII-lea (1939–1958), nu numai că a reafirmat autoritatea spirituală a Vaticanului, dar a reușit să readucă Biserica pe scena politică.

Îmbrățișând deschis o politică reacționară, de la legăturile strânse cu Mussolini la entuziasmul pentru dictatorii catolici din Spania și Portugalia, papalitatea a menținut sub Pacelli o linie fermă și în politica internă a țărilor democratice. Catolicii italieni, în special, au fost lămuriți că e o impietate să votezi împotriva creștin-democraților; în țări relativ liberale precum Belgia sau Olanda, instituția catolică locală avea instrucțiuni stricte să mobilizeze votul credincioșilor exclusiv în favoarea partidelor catolice. Abia la nouă ani de la moartea lui Pius al XII-lea, în 1967, un episcop olandez a îndrăznit să sugereze în public că enoriașii care votau pentru un partid non-catolic nu riscau să fie excomunicați.

În aceste circumstanțe, nu e de mirare că instituția catolică a adoptat după război poziții inflexibile cu privire la familie, conduită morală sau cărți și filme inadecvate. Dar catolicii mai tineri și preoții din noua generație erau

conștienți, la sfârșitul anilor 1950, că rigiditatea autoritaristă a Vaticanului în chestiuni publice și private deopotrivă era nu numai anacronică, ci și de rău augur. În 1900, cele mai multe căsnicii italiene durau aproximativ 20 de ani și luau sfârșit la moartea unuia dintre soți. La jumătatea anilor 1970, mariajele durau peste 35 de ani, iar dreptul la divorț era solicitat din ce în ce mai asiduu. Între timp, explozia postbelică a natalității (*baby-boom*) anihilase argumentele demografice împotriva contracepției, făcând din opoziția răspicată a autorităților ecleziastice o poziție izolată. Tot mai puțini oameni participau la mesă în Europa de Vest. Indiferent de motive – mobilitatea geografică și socială a sătenilor până nu demult supuși, emanciparea politică a femeilor, declinul școlilor religioase și asociațiilor caritabile catolice în era statului asistențial –, problema era una reală și, după cum realizau cei mai subtili dintre liderii catolici, nu putea fi rezolvată prin simplul apel la autoritate și tradiție sau suprimată, ca la sfârșitul anilor 1940, prin invocarea anticomunismului.

La moartea lui Pacelli, succesorul său, Ioan al XXIII-lea, a convocat un nou Conciliu Vatican pentru a depăși aceste dificultăți și pentru a moderniza atitudinea și practicile Bisericii. Vatican II, cum i s-a spus, s-a reunit la 11 octombrie 1962. Lucrările sale, pe parcursul anilor următori, au transformat nu numai liturghia și limba creștinătății catolice (mai exact, latina a încetat să mai fie folosită în ritualurile zilnice, spre furia perplexă a unei minorități tradiționaliste), ci și răspunsul Bisericii la dilemele vieții moderne. Decretele conciliului arătau clar că Biserica nu se mai teme de schimbare și nu se opune liberal-democrației, economiei mixte, științei moderne, gândirii raționale – nici măcar politicii seculare. S-au făcut primii pași – foarte timizi – spre reconcilierea cu celelalte confesiuni creștine și s-a recunoscut întru câtva – nu complet – că stătea în puterea Bisericii să descurajeze antisemitismul prin reformularea ideii mai vechi că evreii L-au ucis pe Iisus. Mai presus de orice, Biserica Catolică nu mai era un suporter al regimurilor autoritare; dimpotrivă: în Asia, Africa și mai ales America Latină, ea era mai degrabă de partea oponenților dictaturii.

Aceste schimbări nu au fost apreciate de toată lumea și nici măcar de toți reformatorii: unul dintre delegații la Conciliu, un tânăr preot din Cracovia, își va propune, odată devenit papă, să redea deplina influență și autoritate morală unei ierarhii catolice de neclintit. Conciliul nu a reușit nici să inverseze tendința de diminuare a practicii religioase în rândul catolicilor din Europa: chiar și în Italia, procentul participanților la mesă a scăzut de la 69% dintre credincioși în 1956 la 48% doisprezece ani mai târziu. Dar, cum declinul religiei în Europa nu se limita la catolicism, evoluția era probabil inevitabilă. Un lucru pe care Conciliul Vatican II l-a realizat – sau cel puțin l-a facilitat și autorizat – a fost divorțul final, în Europa continentală, între politică și religie.

După moartea lui Pius al XII-lea, nici un papă sau episcop nu a mai îndrăznit să amenințe catolicii cu consecințe grave dacă nu votau cu partidul corect; legătura dintre autoritățile bisericești și partidele catolice sau creștin-democrate din Olanda, Belgia, RFG, Austria și Italia a încetat să mai fie foarte strânsă.******** Chiar în Spania lui Franco, unde ierarhia catolică locală se bucurase de puteri și privilegii neobișnuite, Conciliul Vatican II a provocat schimbări dramatice. Până la jumătatea anilor 1960, conducătorul spaniol condamnase orice manifestare care contravenea fățiș credinței sau practicii religioase catolice. Dar în 1966 el s-a simțit constrâns să promulge o lege care le permitea și altor Biserici creștine să subziste, deși catolicismul rămânea privilegiat; patru ani mai târziu, libertatea cultelor (creștine) era deplină. Reușind în sfârșit să „dezinstaureze" Biserica Catolică și să introducă o minimă distincție între aceasta și regim când Franco încă mai trăia, Vaticanul a atenuat pentru Biserica spaniolă consecințele colaborării sale îndelungate cu „vechea stăpânire".

Această *rupture culturelle*, cum i s-a zis în Belgia și nu numai, între religie și politică, precum și între Biserica Catolică și trecutul său recent e definitorie pentru spiritul „șaizecist". Reformismul Vaticanului avea, bineînțeles, limitele lui: pentru mulți dintre participanți, impulsul strategic al acestui conciliu nu era să îmbrățișeze schimbarea radicală, ci să o stăvilească. Când legalizarea avortului și liberalizarea divorțului au fost supuse la vot câțiva ani mai târziu, autoritățile ecleziastice s-au opus viguros (deși inutil) în țările predominant catolice precum Italia, Franța sau Germania de Vest. Dar chiar și în aceste probleme spinoase, Biserica nu a adoptat o poziție extremă, iar opoziția exprimată nu mai risca să scindeze comunitatea. Într-o societate care devenea treptat „post-religioasă", Biserica și-a acceptat locul redus și l-a exploatat cu succes.********

În societățile occidentale non-catolice – adică Scandinavia, Regatul Unit, o parte din Olanda și din țările de limbă germană – eliberarea cetățenilor de sub autoritatea morală tradițională a fost, evident, mai puțin limpede, dar nu mai puțin spectaculoasă. Tranziția a fost frapantă în Marea Britanie. Până la sfârșitul anilor 1950, cetățenilor britanici le era interzis: să practice jocurile de

noroc; să citească sau să vizioneze materiale considerate de către cenzori „obscene“ sau periculoase din punct de vedere politic; să propovăduiască (și cu atât mai mult să comită) acte homosexuale; să pună capăt unei sarcini, ca medici sau ca pacienți; să divorțeze (altfel decât cu mari dificultăți și cu prețul rușinii publice). Iar dacă săvârșeau o crimă sau altă infracțiune majoră, riscau spânzurătoarea.

În 1959, edificiul convenției a început să se surpe. Legea Publicațiilor Obscene din acel an stipula că o lucrare literară destinată adulților și necenzurată era la adăpost de acuzația de „obscenitate“ dacă era „în interesul științei, literaturii, artei sau educației“. Din acel moment, editorii și autorii se puteau justifica la tribunal invocând valoarea de ansamblu a cărții, folosind în apărare opinia „experților“. În octombrie 1966 a avut loc faimosul proces cu privire la *Lady Chatterley's Lover* (*Amantul doamnei Chatterley*), un roman altfel neinteresant de D.H. Lawrence, publicat pentru prima oară în versiune necenzurată în Marea Britanie de editura Penguin Books. Cazul Chatterley a fost extrem de interesant pentru britanici – nu din cauza pasajelor interzise la care se vedeau deodată expuși, ci pentru că notorietatea romanului are de a face cu un erotism care transcende barierele sociale. Întrebat de procuror dacă ar lăsa acest roman pe mâna „nevestei sau a cameristei“ (*sic*), un martor a replicat că n-ar avea nimic împotrivă – dar că în ruptul capului nu l-ar lăsa pe mâna paznicului său de vânătoare.

Treizeci și cinci de experți au depus mărturie în favoarea editurii, care a fost achitată de acuza de obscenitate: declinul autorității morale a instituțiilor britanice poate fi datat cu precizie în momentul acestei sentințe. În același an, în Regatul Unit au fost legalizate jocurile de noroc. Patru ani mai târziu, noul guvern laburist a abolit pedeapsa cu moartea; în 1967, cu un reformist remarcabil, Roy Jenkins, la Interne, laburiștii au creat clinici de planning familial finanțate de stat, au modificat legea privind homosexualitatea și au legalizat avortul. În anul următor a fost desființată cenzura dramatică. În 1969 s-a dat Legea Divorțului, care nu a precipitat, ci doar a confirmat transformarea dramatică a instituției matrimoniale: dacă în ultimul an dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial, în Anglia și Țara Galilor se înregistra un divorț la 58 de căsătorii, patruzeci de ani mai târziu proporția era de unul la trei.

Reformele liberale și liberalizante din Anglia anilor 1960 au fost aplicate în tot nord-vestul Europei, însă la distanțe variabile în timp. Social-democrații vest-germani conduși de Willy Brandt au introdus schimbări similare spre sfârșitul deceniului și în anii 1970, stânjeniți mai puțin de lege sau precedent cât de ezitările partenerilor de coaliție – mai ales liber-democrații, liberali în probleme economice, dar conservatori în cele sociale. În Franța, pedeapsa capitală a fost abolită abia când socialiștii lui Mitterrand au ajuns la putere în 1981, însă legile cu privire la întreruperea sarcinii și divorț au fost modificate de la începutul anilor 1970 – ca și în Italia. În general, cu excepția Marii Britanii și Scandinaviei, „șaizecismul“ eliberator a sosit în Europa abia în anii

1970. Dar de îndată ce schimbările au fost consfințite prin legislație, consecințele sociale nu au întârziat să apară: între 1970 și 1985, rata divorțului în Belgia, Franța și Olanda s-a triplat.

Prerogativele în scădere ale autorităților în materie de moralitate și relații personale nu însemnau însă și un declin în rolul *cultural* al statului. Dimpotrivă. În acei ani, Europa Occidentală considera în unanimitate că numai statul avea resursele necesare pentru a satisface nevoile culturale ale cetățenilor: lăsați singuri, indivizii și comunitățile nu ar avea nici mijloacele, nici inițiativa necesare. O autoritate publică bine organizată trebuia să asigure nu numai hrană, adăpost și locuri de muncă, ci și nutrimente culturale. În această privință, social-democrații și creștin-democrații erau perfect de acord și ambele tabere îi moșteneau pe progresiștii epocii victoriene, dar cu resurse net superioare la dispoziție. Revolta estetică din anii 1960 nu a schimbat mare lucru în această privință: noua (contra-) cultură a cerut și a obținut fonduri de la stat la fel ca și cea veche. Anii 1950 și 1960 au reprezentat epoca de aur a subvențiilor culturale. În 1947, guvernul laburist britanic adăugase la impozitul local o taxă modică destinată inițiativelor artistice locale (teatre, societăți filarmonice, opera regională etc.), într-un preludiu la Consiliul Artelor din anii 1960, care va blagoslovi cu fonduri publice nenumărate festivaluri și instituții locale și naționale, plus cursuri de artă. Mai strâmtorată, a Patra Republică franceză s-a limitat la celebrele lăcașuri ale culturii de elită – muzee, *Opéra* din Paris, *Comédie Française* – și la posturile de radio și televiziune aflate sub monopolul statului. Dar situația s-a schimbat complet când de Gaulle, revenit la putere, l-a numit pe André Malraux ministru al Culturii.

Statul francez jucase multă vreme un rol de mecena. Dar Malraux concepea această misiune într-un mod cu totul nou. Prin tradiție, curtea regală și succesorii ei republicani și-au exercitat puterea și și-au deschis băierile pungii pentru a atrage arta și artiștii la Paris (sau Versailles), semănând seceta culturală în restul țării. Acum, guvernul voia să cheltuie bani pentru a duce artiști și spectacole în provincie. În toate colțurile Franței au apărut ca ciupercile după ploaie muzee, galerii, teatre și festivaluri. Cel mai faimos, festivalul de teatru de la Avignon sub direcția lui Jean Vilar, debutase în 1947, dar a luat amploare în anii 1950 și 1960, când producțiile lui Vilar au revoluționat teatrul francez. Mulți dintre cei mai buni actori – Jeanne Moreau, Maria Casarès, Gérard Philipe – au trecut pe la Avignon. Acolo și în alte locuri neașteptate, precum Saint-Étienne, Toulouse, Rennes sau Colmar, a început renașterea artistică franceză.

Desigur, Malraux nu ar fi putut încuraja viața culturală a provinciilor în absența unei inițiative centralizate. Chiar și proiectul lui Vilar era tipic parizian în obiectivele lui iconoclaste: scopul nu era importul de cultură în regiune, ci ruptura de convențiile teatrului – „să dăm din nou viață teatrului, artei colective… să-i redăm suflul, să-l eliberăm din pivnițe și ateliere: să împăcăm

arhitectura și poezia dramatică" –, scop care putea fi atins mai ușor departe de Paris, dar cu fonduri de la guvern și suport ministerial. În schimb, într-o țară realmente descentralizată precum RFG, cultura și artele emanau direct din politica locală și interesul regional.

În Germania, ca peste tot în Occident, bugetul pentru arte a crescut dramatic în deceniile postbelice. Dar cum problemele culturale și educaționale intrau sub autoritatea regională, efortul s-a dublat. Fiecare *land* și majoritatea orașelor aveau o operă, săli de concert, o companie de dans, teatre și grupuri artistice subvenționate. Conform unui studiu, în Germania de Vest, în momentul reunificării existau 225 de teatre locale, subvenționate în proporție de 50-70% fie de autoritatea regională, fie de cea municipală. Ca și în Franța, sistemul avea rădăcini istorice – în cazul Germaniei, microprincipatele, ducatele și fiefurile ecleziastice din perioada premodernă, care întrețineau fiecare artiști și muzicieni de curte, comandând periodic noi opere de artă.

Avantajele erau considerabile. Deși timorată cultural, Germania federală postnazistă a devenit, prin instituțiile sale generos finanțate, Mecca artiștilor. Baletul din Stuttgart, Orchestra Simfonică din Berlin, Opera din Köln și alte câteva zeci de instituții mai mici – Teatrul Național din Mannheim, Teatrul de Stat din Wiesbaden etc. – ofereau locuri de muncă (nu numai un salariu, ci și asigurare medicală, ajutor de șomaj și pensie) pentru mii de dansatori, muzicieni, actori, coregrafi, tehnicieni și personalul administrativ aferent. Mulți dintre dansatori și muzicieni mai ales veneau din străinătate, inclusiv din Statele Unite. Și ei au beneficiat, împreună cu publicul local care viziona spectacolele la prețuri subvenționate, de înfloritoarea scenă culturală europeană.

Așa cum „anii 1960" n-au venit cu adevărat în multe locuri decât la începutul anilor 1970, la fel și stereotipul „anilor 1950" – decadă stătută, sufocantă, apăsătoare și stagnantă – era în mare măsură fictiv. În *Look Back in Anger (Privește înapoi cu mânie)*, personajul lui John Osborne, Jimmy Porter, detestă prosperitatea și suficiența anilor „închipuiți" de după război – și, fără îndoială, pojghița de conformism social care s-a păstrat până la sfârșitul deceniului îi scotea pe mulți din sărite, îndeosebi pe cei tineri.******** Dar anii 1950 au fost și o epocă a inovației – cea din teatru, literatură și cinema fiind mult mai durabilă decât ce avea să urmeze. Europa de Vest compensa în domeniul artistic puterea și prestigiul politic pierdute. Anii 1950 au fost chiar apogeul nesperat al artei „elitiste" în Europa. Circumstanțele erau neobișnuit de favorabile: „calitatea europeană" (sintagmă ce nu avea deocamdată o conotație ironică) se bucura pentru prima oară de finanțare publică de anvergură, dar nu era încă expusă la cererea populistă de „accesibil", „relevant" sau „responsabil".

Cu premiera pariziană la Theâtre de Babylone a piesei lui Samuel Beckett *En attendant Godot* (*Așteptându-l pe Godot*, martie 1953), teatrul european intra în epoca de aur a modernismului. Peste Canalul Mânecii, Compania Dramatică Engleză monta la Royal Court Theatre din Londra piese de Beckett

și Bertolt Brecht, precum și lucrări de John Osborne, Harold Pinter și Arnold Wesker, ale căror piese îmbinau toate minimalismul estetic cu un dispreț stilizat, într-o tehnică greu de plasat în spectrul simpatiilor politice. Chiar și teatrul britanic convențional a devenit mai aventuros. Spre sfârșitul anilor 1950, o generație inegalabilă de lorzi ai teatrului – Olivier, Gielgud, Richardson, Redgrave, Guinness – s-a îmbogățit cu tineri actori abia ieșiți de pe băncile universității (în special de la Cambridge) și o suită remarcabilă de producători și regizori inventivi precum Peter Brook, Peter Hall și Jonathan Miller. Inițiat în 1946, Teatrul Național Britanic a fost înființat oficial în 1962, cu Laurence Olivier ca director fondator, secondat de criticul de teatru Kenneth Tynan; sediul permanent de pe malul sudic al Tamisei a fost inaugurat abia în 1976. Alături de Royal Shakespeare Company, Teatrul Național – care avea să devină gazda și promotorul noului teatru britanic – era un beneficiar de frunte al generozității Consiliului Artelor. Ceea ce nu înseamnă, trebuie să remarcăm în treacăt, că teatrul a devenit un divertisment mai *popular*. Dimpotrivă: încă de la declinul *music-hall*-urilor, teatrul a fost frecventat cu predilecție de un segment de mijloc, chiar și atunci când subiectul era ostentativ proletar. Dramaturgii puteau scrie mult și bine despre viața clasei muncitoare – publicul lor era perfect burghez.

Așa cum Beckett și piesele lui au ajuns rapid în Marea Britanie, nici teatrul britanic cu vedetele sale nu au fost greu de exportat: după ce s-a afirmat cu spectacole din Shakespeare la Londra (cel mai celebru fiind *Visul unei nopți de vară*), Peter Brook s-a stabilit definitiv la Paris, plutind cu grație peste frontierele lingvistice și estetice. La începutul anilor 1960 se putea vorbi deja despre un teatru „european" sau, cel puțin, un teatru care avea ca temă subiecte europene curente și controversate. *Der Stellvertreter (Deputatul)* al lui Rolf Hochhut, care îl condamna pe papa Pius al XII-lea pentru că nu-i ajutase pe evrei în al Doilea Război Mondial, s-a jucat în premieră în Germania în 1963 și, la puțin timp după aceea, în Marea Britanie; în schimb piesa următoare, *Soldaten* (1967), care îl ataca pe Churchill pentru bombele incendiare lansate asupra orașelor germane, a fost inițial interzisă în Regatul Unit.

Tot în anii 1950, peste arta europeană s-a rostogolit un „nou val" de scriitori și regizori care prefigura tot ce apreciem la generația anilor 1960: abandonul convențiilor narative și interesul pentru sex, tineret, politică și alienare. Cele mai influente romane publicate în vestul Europei – *Il Conformista* (*Conformistul*, 1951) de Alberto Moravia, *La Chute* (*Căderea*, 1956) de Albert Camus, *Die Blechtrommel* (*Toba de tinichea*, 1959) de Günther Grass – erau, fiecare în felul lui, mai originale și mai îndrăznețe decât ce le-a urmat în literatură. Chiar *Bonjour tristesse* (1953) de Françoise Sagan și *The Outsider* (1956) de Colin Wilson, cronici ale narcisismului postadolescentin (cu o tentă, în cazul lui Wilson, de autoritarism mizantrop), erau la vremea lor originale. Scrise când autorii aveau 18, respectiv 24 de ani, ele anticipau cu un deceniu întreg, prin subiect și prin succes, „revoluția tineretului" din anii 1960.

Deși numărul spectatorilor de cinema scădea constant, sfârșitul anilor

1950 și începutul anilor 1960 reprezintă perioada în care filmele europene au dobândit o reputație durabilă de măiestrie și originalitate. De fapt, cele două fenomene sunt probabil legate: filmul occidental a devenit, din distracție populară, operă de artă. Nu se poate spune că renașterea cinematografiei europene s-a produs la cererea publicului: dacă ar fi fost după spectatori, francezii ar fi rămas cu dramele istorice „de calitate" de la începutul anilor 1950, nemții cu romanticele filme *Heimat* turnate în Pădurea Neagră, iar englezii cu un amestec de filme de război și comedii din ce în ce mai aluzive și mai ușoare. Și, oricum, publicul larg prefera în continuare filmele americane de succes.

Culmea este că și ideile revoluționare ale noului val de cineaști francezi s-au născut tot din admirație pentru producțiile americane, în special pentru stilul sobru și auster de *film noir* de la sfârșitul anilor 1940. Exasperați de clișeele tematice și decorul rococo ale predecesorilor, câțiva tineri cineaști francezi – botezați „Noul Val" în 1958, de criticul francez Pierre Billard – și-au propus să reinventeze arta cinematografică în Franța: mai întâi în teorie, apoi în practică. Partea teoretică, schițată în noua revistă *Cahiers du Cinéma*, se axa pe ideea regizorului ca „autor": Alfred Hitchcock, Howard Hawks sau neorealiștii italieni erau de admirat pentru „autonomia" lor, pentru felul în care își puneau „semnătura" chiar și pe filmele turnate în studiouri. Din același motiv, noul val francez elogia filmele (pe atunci căzute în uitare) ale unei generații mai vechi de regizori francezi, în special Jean Vigo și Jean Renoir.

În penumbra teoretică, aceste idei de un bun-gust incontestabil suscitau un interes limitat sau erau chiar incomprehensibile, în afara unui cerc foarte restrâns. Însă demonstrația lor practică, asumată de Louis Malle, Jean-Luc Godard, Claude Chabrol, Jacques Rivette, Eric Rohmer, Agnès Varda și mai ales François Truffaut, a schimbat fața cinematografiei. Între 1958 și 1965, din studiourile franceze a ieșit o colecție de opere fascinante. Malle a făcut *Ascenseur pour l'échafaud (Ascensor pentru eșafod)* și *Les Amants (Amanții)*, ambele în 1958, *Zazie dans le métro* (*Zazie în metrou*, 1960), *La vie privée* (*Viață privată*, 1961) și *Le feu follet* (*Focul fatidic*, 1963). Godard a regizat *À bout de souffle* (*Cu sufletul la gură*, 1960), *Une femme est une femme* (*O femeie e o femeie*, 1961), *Vivre sa vie: Film en douze tableaux* (*A-și trăi viața*, 1962), *Bande à part* (*O bandă aparte*, 1964) și *Alphaville* (1965). Opera lui Chabrol din acei ani cuprinde *Le beau Serge* (*Frumosul Serge*, 1958), *À double tour* (*De două ori*, 1959), *Les bonnes femmes* (*Femeiuștile*, 1960) și *L'œil du malin* (1962).

Filmele mai interesante ale lui Rivette au venit mai târziu. Ca și Varda, cunoscută în acei ani pentru *Cléo de 5 à 7* (*Cleo de la 5 la 7*, 1961) și *Le bonheur* (1965), el a alunecat adesea în complezență. Ceea ce nu se poate spune despre Eric Rohmer, veteranul grupului, devenit mai târziu faimos pentru „poveștile morale" cu tentă elegiacă, dintre care primele două, *La boulangère de Monceau* și *La carrière de Suzanne*, au fost filmate în 1963. Dar cel care întruchipează stilul și impactul Noului Val este François Truffaut. Renumit mai ales pentru seria de filme cu Jean-Pierre Léaud în rolul lui

Antoine Doinel (eroul autobiografic al lui Truffaut), *Les quatre cents coups* (*Cele patru sute de lovituri*, 1959), *L'amour à vingt ans* (1962) și *Baisers volés* (*Sărutări furate*, 1968), Truffaut era nu numai teoreticianul principal al revoluției din cinematograful francez, ci și exponentul său cel mai strălucit. Multe dintre creațiile sale – *Jules et Jim* (*Jules și Jim*, 1962), *La peau douce* (*Pielea catifelată*, 1964), *Fahrenheit 451* (1966) sau *Le dernier métro* (*Ultimul metrou*, 1980) sunt filme de referință.

Cei mai buni regizori ai Noului Val se puteau mândri cu faptul că, deși operele lor se voiau manifeste intelectuale, și nu producții distractive (cei care scriau în *Cahiers du Cinéma* invocau frecvent inspirația „existențialistă"), filmele lor nu puteau să nu placă (nimeni nu a spus vreodată despre Truffaut sau Malle, cum se șoptea despre opera ulterioară a lui Rivette sau Godard, că a viziona filmele lor e ca și cum ai privi vopseaua uscându-se pe pereți). Discipolii străini au fost atrași tocmai de această combinație de seriozitate intelectuală și accesibilitate vizuală. Filmul lui Alain Resnais *Hiroshima mon amour* (*Hiroshima, dragostea mea*, 1959) a stârnit o reacție ce sugerează că filmul francez devenise vehiculul preferat al dezbaterii etice internaționale. Astfel, când 26 de tineri regizori germani s-au întrunit în 1962 la Oberhausen pentru a proclama „colapsul cinematografiei germane tradiționale" și și-au declarat intenția de a „crea un nou film german… eliberat de convențiile industriei, de controlul grupurilor de interes special", ei au recunoscut deschis influența francezilor. Așa cum Jean-Luc Godard îl elogiase pe Ingmar Bergman într-un faimos eseu publicat în 1957 în *Cahiers du Cinéma*, „Bergmanorama", care îl proclama pe „autorul" suedez „cel mai original cineast european", la fel Edgar Reitz și colegii lui din Germania, precum și mulți alți tineri regizori din vestul Europei și din America Latină s-au inspirat din opera lui Godard și a prietenilor săi.********

Ce admirau Truffaut, Godard și ceilalți la filmele americane alb-negru din tinerețea lor era lipsa „artificiului". Ce invidiau alții la cineaștii francezi, creatori de variațiuni geniale pornind de la realismul american, erau tocmai subtilitatea și rafinamentul intelectual: capacitatea tipic franceză de a învesti interacțiunile umane cele mai banale cu semnificații culturale epatante. În *Ma nuit chez Maud* (*Noaptea mea cu Maud*, 1969) de Eric Rohmer, Jean-Louis – un profesor de filosofie din provincie interpretat de Jean-Louis Trintignant – e nevoit, din cauza zăpezii, să petreacă o noapte pe canapeaua lui Maud (Françoise Fabian), o tânără de o inteligență seducătoare, iubita unei cunoștințe. Catolic, Jean-Louis e chinuit de implicațiile etice ale situației și de întrebarea dacă ar fi trebuit sau nu să se culce cu gazda; din când în când se oprește și schimbă reflecții morale cu un coleg comunist. Nu se întâmplă nimic și Jean-Louis se duce acasă.

E greu de crezut că un regizor american sau chiar britanic ar fi putut face un astfel de film și mai ales să-l distribuie. Dar, pentru o nouă generație de intelectuali euro-americani, filmul lui Rohmer capta însăși esența cinematografului francez: sofisticat, aluziv, spiritual, dezabuzat, matur și

european. Filmele italiene din aceeași perioadă, deși distribuite pe scară largă, nu au avut același impact. Producțiile cele mai reușite exploatau cam prea fățiș noua imagine bogată și „sexy" a Italiei și a italienilor – bazată de multe ori pe calitățile fizice ale Sophiei Loren sau pe roluri comice de desfrânat cinic atribuite lui Marcello Mastroianni, ca în *Divorzio all'italiana* (*Divorț în stil italian*, 1961) sau *Matrimonio all'italiana* (*Căsătorie în stil italian*, 1964).

Primul rol al lui Mastroianni, mult mai sobru, a fost în *La dolce vita* (1960) lui Federico Fellini – regizor care se bucura de multă apreciere din partea acelorași spectatori care îi admirau pe Godard și Truffaut, mai ales după *8 ½* (*Opt și jumătate*, 1963) și *Giulietta degli spiriti* (*Giulietta și spiritele*, 1965). O generație mai veche de regizori italieni de valoare nu părăsise încă scena – Vittorio De Sica a realizat *I Sequestrati di Altona* (*Sechestrații din Altona*, 1962) după piesa lui Sartre, a regizat împreună cu Fellini *Boccaccio '70* (1962) și va turna la sfârșitul deceniului *Il Giardino dei Finzi-Contini* –, însă operele lor nu mai aveau răsunetul politic și estetic al marilor filme neorealiste de la sfârșitul anilor 1940, cu care publicul îl identifica pe de Sica. Mai multă influență avea, de pildă, Michelangelo Antonioni. În *L'Avventura* (*Aventura*, 1960), *L'Eclisse* (*Eclipsa*, 1962) și *Il Deserto rosso* (*Deșertul roșu*, 1964), toate cu Monica Vitti, realismul sever și personajele amare, cinice, raționale anticipează universul pustiu și detașat al artei de la sfârșitul anilor 1960, perfect ilustrat de același Antonioni în *Blow-Up* (1966).

Filmului italian îi lipsea intelectualismul seducător al filmului francez (sau suedez), dar ce aveau toate în comun – și din abundență – era *stilul*. Acest stil – un amestec în proporții variabile de siguranță artistică, ambiție intelectuală și spirit cultivat – era factorul care singulariza scena europeană, mai ales în ochii americanilor. La sfârșitul anilor 1950, Europa Occidentală nu numai că-și revenise după criza economică și război, ea era din nou un magnet pentru toți cei care se voiau sofisticați. New York era capitala banilor și, poate, a artei moderne. Dar America era încă nițel cam neșlefuită – chiar și în ochii multor americani. John F. Kennedy, în campania de candidatură și apoi ca președinte, a sedus și prin cosmpolitismul cultivat al anturajului său de la Washington, „Camelot". Iar Camelot, la rândul său, datora mult educației și alurii europene a soției președintelui.

Nu e de mirare că Jacqueline Kennedy a impus stilul european la Casa Albă. Designul european înflorise în anii 1950 și 1960 mai mult ca oricând, devenind un *imprimatur* al statutului și calității. O etichetă europeană – pe un produs, o idee sau o persoană – garanta distincția și, prin urmare, un preț redutabil. Era, de fapt, un fenomen recent. Cu siguranță, rafinatele *articles de Paris* ocupau un loc important în comerțul cu bunuri de lux încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iar ceasurile elvețiene aveau de zeci de ani o reputație solidă. Dar ideea că o mașină germană e prin definiție preferabilă altora sau că hainele italiene, ciocolata belgiană, argintăria franțuzească sau mobila daneză sunt cele mai bune de pe fața pământului ar fi părut ciudată cu numai o generație înainte.

Până de curând, această reputație aparținuse industriei engleze: efectul supremației industriale a Regatului Unit în secolul al XIX-lea. Automobilele, uneltele, armele și bunurile casnice fabricate în Marea Britanie au fost multă vreme foarte apreciate pe piața internațională. Dar, în cursul anilor 1930 și 1940, producătorii britanici au reușit atât de bine să-și submineze propria reputație în toate domeniile, mai puțin în vestimentația masculină, încât singura nișă rămasă comercianților britanici în anii 1960 era aceea a „mofturilor" ieftine și stridente – piață pe care o vor exploata fără milă în deceniul următor. Comerțul european se caracteriza prin segmentarea pe produs și pe țară. Se știa prea bine că mașinile italiene – Fiat, Alfa Romeo, Lancia – sunt nefiabile și de proastă calitate, însă această reputație jenantă nu a umbrit deloc faima altor produse italiene: pielărie, *haute couture* și, într-un registru mai banal, aparatură electrocasnică.******** Pe plan internațional, cererea de haine sau produse alimentare germane era practic inexistentă, și asta pe bună dreptate. Dar, prin 1965, orice obiect ieșit dintr-un strung nemțesc sau conceput de ingineri care vorbeau germana ieșea din expozițiile americane și britanice la prețul cerut. Numai Scandinavia se putea lăuda cu o reputație generală de calitate într-o gamă variată de produse, dar chiar și acolo piața prezenta nuanțe semnificative. Străinii cu pretenții își umpleau casa cu mobilă stilată din Suedia sau Danemarca: deși relativ fragilă, era foarte „modernă". Aceiași consumatori erau atrași de automobilele suedeze Volvo, în ciuda *lipsei* lor evidente de stil, tocmai pentru că păreau indestructibile. Ambele calități însă – „stilul" și „durabilitatea" – erau acum sinonime cu Europa, adesea în opoziție cu Statele Unite.

Parisul a rămas capitala modei pentru vestimentația feminină. Dar Italia, cu costuri de producție mai mici și neîngrădită de raționalizarea textilelor (spre deosebire de Franța sau Marea Britanie), reprezenta deja un concurent serios încă din 1952, când la San Remo s-a desfășurat primul Festival Internațional de Modă Masculină. Deși inventivă pe plan estetic, faimoasa *haute couture* pariziană – de la Christian Dior la Yves Saint-Laurent – era destul de convențională pe plan social: până în 1960, jurnalistele și editorii revistelor din Franța și de pretutindeni purtau mănuși și pălării nu numai când asistau la prezentările anuale de modă, ci și la birou, în timpul lucrului. Câtă vreme femeile din clasa de mijloc apelau cu fidelitate la o mână de designeri și case de modă din Paris, acestea din urmă aveau un statut (și un profit) asigurat. Dar la începutul anilor 1960, femeile – ca și bărbații – au renunțat treptat la pălării, costume pretențioase sau haine de seară. Tendințele vestimentare ale marelui public nu mai erau dictate exclusiv de sus. Europa continua să fie capitala stilului și eleganței, dar viitorul părea să fie unul al tendințelor eclectice, inclusiv adaptări ale prototipurilor americane sau chiar asiatice (lucru la care italienii excelau). În vestimentație, la fel ca și în idei, Parisul a dominat scena europeană încă o vreme. Dar viitorul era în altă parte.

La reuniunea Congresului pentru Libertatea Culturii din martie 1955 de la

Milano, Raymond Aron a propus ca subiect de discuție „sfârșitul erei ideologiilor". La vremea aceea, o parte din public a considerat sugestia ușor prematură: la urma urmei, dincolo de Cortina de Fier (și nu numai) ideologia părea bine sănătoasă. Dar Aron nu se înșela. Statul european occidental, așa cum s-a conturat în acei ani, era din ce în ce mai detașat de orice proiect doctrinal și, așa cum am văzut, importanța crescândă a statului-administrator atenuase vechile animozități politice. Tot mai mulți oameni erau direct interesați de politica și cheltuielile statului, dar nu se mai luau la bătaie pentru reușita unui partid anume. Mai curând decât se anticipase, occidentalii ajunseseră pe „câmpiile largi și însorite" (Churchill) ale păcii și prosperității: politica cedase locul guvernării, iar guvernarea se limita la administrație.

Și totuși: consecința previzibilă a „statului-doică", fie el postideologic, era că, pentru toți cei care nu apucaseră alte vremuri, era datoria statului să materializeze speranța unei societăți mereu mai bune – și vina statului când lucrurile luau o întorsătură neplăcută. Rutinizarea aparentă a chestiunilor publice în mâinile unei caste protectoare de supervizori nu garanta apatia publicului. În această privință, cel puțin, prognoza lui Aron nu s-a adeverit. Așa se explică faptul că tocmai generația crescută în paradisul social-democrat visat de părinți era cea mai plină de resentimente și mai iritată de neajunsurile vremii. Un simptom pregnant al acestui paradox poate fi văzut – destul de concret – într-un domeniu în care statul progresist din Est și din Vest era neobișnuit de activ: planificarea și lucrările publice.

Împreună, creșterea demografică și urbanizarea rapidă care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial ridicau probleme fără precedent pentru planificatorii urbani. În Europa de Est, unde multe centre urbane fuseseră distruse sau pe jumătate părăsite în timpul războiului, douăzeci de milioane de oameni au migrat în mediul urban în primele două decenii postbelice. În Lituania, jumătate din populație trăia în 1970 la oraș, față de numai 28% cu douăzeci de ani în urmă. În Iugoslavia, unde populația agricolă s-a înjumătățit de la eliberare până în 1970, s-a produs o migrație de amploare de la sat la oraș: între 1948 și 1970, Zagreb și-a dublat numărul de locuitori, de la 280 000 la 566 000; la fel și capitala țării, Belgrad, care a crescut de la 368 000 la 746 000.

Bucureștiul a crescut de la 886 000 la 1 475 000 de locuitori între 1950 și 1970. La Sofia, numărul de locuitori a ajuns de la 435 000 la 877 000. În URSS, unde populația urbană a depășit-o pe cea rurală în 1961, capitala Republicii Bieloruse, Minsk, avea 509 000 de locuitori în 1959 și 907 000 doisprezece ani mai târziu. Rezultatul, în toate aceste orașe, de la Berlin la Stalingrad, a fost clasica soluție sovietică: kilometri întregi de blocuri cenușii sau pământii din beton, ieftine, prost făcute, arhitectural amorfe, fără urmă de fior estetic (sau amenajări publice).

Acolo unde centrul istoric al orașului scăpase nevătămat (ca în Praga) sau fusese reconstruit cu grijă după vechile planuri (Varșovia, Leningrad), noile construcții s-au înălțat la marginea orașului, ca un șir de cămine suburbane ce

se întindeau până la sate. În alte părți – la Bratislava, de pildă –, noile mahalale au fost construite în mijlocul orașului. Cât despre comune și orașele mici, forțate să absoarbă zeci de mii de foști țărani deveniți mineri sau siderurgiști, ele nu aveau nimic de păstrat, așa încât s-au metamorfozat peste noapte în cazărmi industriale cărora le lipsea până și farmecul ruinelor. Țăranii din colective au fost înghesuiți în orașe agricole, inventate în anii 1950 de Nikita Hrușciov și perfecționate ulterior de Nicolae Ceaușescu. Noile clădiri, atâtea câte erau – școala tehnică, sediul partidului, casa de cultură –, erau modelate cu grijă după tiparul sovietic: ocazional în spiritul realismului socialist, mereu supradimensionate, rareori plăcute.

Calamitatea planificării urbane din țările comuniste se explică prin industrializarea forțată, colectivizarea satelor și un dispreț agresiv față de nevoile personale. Însă urbaniștii din Occident nu s-au descurcat nici ei mai onorabil. Mai cu seamă în Europa mediteraneeană, migrația în masă de la țară la oraș a creat probleme similare în mediul urban. Numărul locuitorilor din Atena și împrejurimi a crescut de la 1 389 000 în 1951 la 2 540 000 în 1971. Populația milaneză a sărit de la 1 260 000 la 1 724 000 în aceeași perioadă, iar cea a Barcelonei, de la 1 280 000 de locuitori la 1 785 000. În toate aceste locuri, ca și în orașele mai mici din nordul Italiei și în suburbiile mereu în expansiune de lângă Londra, Paris sau Madrid, edilii nu puteau ține pasul cu cererea. Ca și omologii lor din primăriile comuniste, ei au optat pentru construcții masive și omogene – fie pe terenul intravilan rămas în urma războiului, fie la marginea înverzită a orașelor. La Milano și Barcelona, unde prima generație de migranți din sud s-a mutat din barăci în blocuri-turn în cursul anilor 1960, efectul amintea deprimant de blocul sovietic – cu dezavantajul suplimentar că mulți dintre „chiriași" nu-și permiteau să închirieze locuințe în apropierea locului de muncă. Ei erau astfel sortiți navetei cu mijloace de transport inadecvate – sau cu mașinile proaspăt cumpărate, care solicitau și mai mult infrastructura urbană.

Dar urâțenia caracteristică arhitecturii urbane din Occident în acești ani nu poate fi atribuită numai presiunii demografice. „Noul Brutalism" (cum l-a botezat criticul de arhitectură Rayner Banham) nu era un accident sau o scăpare. În Germania de Vest, unde multe dintre orașele mari au fost reconstruite cu o lipsă șocantă de imaginație sau viziune, sau la Londra, unde Biroul de Arhitectură al Consiliului Municipal a autorizat proiecte de construcție precum imobilele Alton din Roehampton, inspirate de Le Corbusier, liniare până la disperare și aruncate în bătaia vântului, urâțenia părea deliberată, efect al unei atente activități de proiectare. Oribilul Torre Velasco din Milano, un zgârie-nori din beton armat construit între 1957 și 1960 de un consorțiu particular anglo-italian, exemplifica hipermodernismul agresiv al vremii și dorința acestuia de a se disocia complet de trecut. În martie 1959, când Consiliul Edificiilor din Franța a aprobat modelul viitorului Turn Montparnasse, raportul se încheia cu următoarele cuvinte: „Parisul nu poate rămâne pierdut în trecut. În anii care vin, Parisul trebuie să sufere

metamorfoze spectaculoase“.

Rezultatul a fost nu doar Turnul Montparnasse (și vlăstarul său firesc, hidosul complex arhitectural La Défense), ci și o puzderie de noi orășele: grupuri de blocuri înghesuite (denumite, tipic, *grands ensembles*), plasate la periferia Parisului și lipsite de oportunități de angajare sau servicii locale. Primul și cel mai cunoscut, Sarcelles, la nord de Paris, a crescut ca număr de locuitori de la 8 000 în 1954 la 35 000 după numai șapte ani. Dezrădăcinat din punct de vedere sociologic și estetic, el semăna mai mult cu suburbiile de cămine muncitorești din alte țări (așezământul de la Lazdynai, bunăoară, la marginea orașului Vilnius, în Lituania) decât cu stilul arhitectural indigen sau tradiția urbană a Franței.

Ruptura cu trecutul era voită. „Stilul“ european, atât de admirat în alte sfere ale vieții, strălucea prin absență. Era chiar evitat atent și deliberat. Arhitectura anilor 1950 și, mai ales, a anilor 1960 era declarat anistorică: se voia nouă prin design, dimensiuni și materiale (cu accent pe sticlă, oțel și beton armat).******** Rezultatul nu a fost neapărat un plus de originalitate; dimpotrivă, planurile de „redezvoltare urbană“ care au schimbat fața atâtor orașe europene în acele decenii constituie o colosală șansă ratată.

În Marea Britanie, ca și în alte părți, „planificarea“ urbană era cel mult un expedient, o cârpeală: nu existau strategii pe termen lung pentru a integra locuințe, servicii, slujbe și activități recreative (noile orașe și complexe de locuințe nu aveau cinematografe și nici săli de sport sau transport public adecvat).******** Scopul planificării era să elimine barăcile și să cazeze rapid și ieftin populația în creștere: între 1964 și 1974, numai în Londra s-au construit 384 de blocuri-turn. Multe aveau să fie abandonate în mai puțin de douăzeci de ani. Unul dintre cele mai stridente, Ronan Point din cartierul londonez East End, a avut bunul-simț să se prăbușească singur în 1968.

Nici edificiile publice nu stăteau mai bine. Centrul Pompidou (proiectat în anii 1960, dar inaugurat abia în ianuarie 1977) și, în apropierea lui, complexul Halles au adus într-adevăr în centrul Parisului o varietate de resurse ale culturii populare, dar nu au reușit deloc să se armonizeze în cartierul înconjurător sau să completeze arhitectura mai veche din proximitate. Același lucru este valabil pentru noul Institut Educativ al Universității din Londra, instalat ostentativ în Woburn Square, în inima vechiului Bloomsbury, și „neasemuit de hidos“, cum spunea Roy Porter, un specialist în istoria Londrei. În același ton, complexul South Bank reunea un evantai prețios de instituții artistice, dar clădirile sale scunde, aleile măturate de vânt și fațadele de ciment crăpate ilustrează, din păcate, ceea ce marea urbanistă Jane Jacobs numea „plaga insipidului“.

Nu e limpede de ce politicienii și edilii din perioada postbelică au comis atâtea greșeli, chiar admițând că după două războaie mondiale și o criză economică prelungită exista un apetit pentru orice lucru nou și fără legătură cu trecutul. Nu înseamnă că nu sesizau sluțenia mediului înconjurător: cei care locuiau în noile orașe, în turnuri și complexe uriașe de locuințe, erau

nemulțumiți și nu au făcut din asta un secret. Dacă arhitecții și sociologii nu au înțeles că proiectele lor vor provoca, peste numai o generație, excluziune socială și violență de grup, locatarii vedeau foarte clar ce îi așteaptă. Până și cinematograful european – care până de curând zăbovise nostalgic asupra vechilor orașe și a vieții urbane – explora acum impersonalitatea rece, neîndurătoare a metropolei moderne. Regizori ca Antonioni sau Godard filmau cu o plăcere aproape senzuală mediul urban industrial, nou și țipător, în filme ca *Alphaville* (1965) sau *Deșertul roșu* (1964).

O victimă aparte a iconoclasmului din arhitectura postbelică a fost gara feroviară – întruchipare efemeră a realizărilor victoriene și, adesea, un monument remarcabil în sine. Gările au avut de suferit și în Statele Unite (distrugerea faimoasei Pennsylvania Station din New York, în 1966, a rămas în memoria colectivă ca un reper al huliganismului oficial), însă urbaniștii americani aveau măcar scuza că, pe lângă automobil și avion, trenul părea să aibă un viitor sumbru. Dar pe un continent mic și supraaglomerat, viitorul căii ferate nu s-a aflat niciodată sub semnul întrebării. În Europa, gările demolate au fost înlocuite de clădiri anoste și neinspirate care îndeplineau o funcție identică. Euston Station din Londra, Gare Montparnasse din Paris sau eleganta Anhalter Bahnhof din Berlin au fost distruse fără un scop practic și, din punct de vedere estetic, fără nici o scuză.

Dezastrul urban născut din dorința paneuropeană de a lăsa în urmă trecutul, sărind într-o singură generație de la moloz la ultramodernism, și-a semnat singur sentința (ajutat din fericire de recesiunea din anii 1970, care a redus deopotrivă bugetele publice și private, oprind orgia prefacerii). Încă din 1958, înainte de paroxismul modernizării urbane, un grup de adepți britanici ai conservării au fondat Societatea Victoriană, o organizație de voluntari tipic britanică, ce urmărea identificarea și salvarea patrimoniului arhitectural național. Însă în deceniul următor, peste tot în Occident au apărut rețele similare care îi îndemnau pe locuitori, savanți și politicieni să acționeze împreună pentru a preveni viitoare distrugeri. Acolo unde era prea târziu pentru salvarea unui cartier sau edificiu, ei au reușit măcar să păstreze ce mai rămăsese – pe Corso Magenta din Milano, de pildă, fațada și curtea interioară a unui orfelinat din secolul al XVII-lea, Palazzo delle Stelline, dărâmat la începutul anilor 1970.

În istoria fizică a orașului european, anii 1950 și 1960 au reprezentat decenii cu adevărat teribile. Răul făcut în acei ani cadrului material al vieții urbane este reversul sumbru, încă nerecunoscut, al celor „treizeci de ani glorioși" de dezvoltare economică – analog într-un fel prețului plătit în secolul precedent pentru urbanizarea industrială. Deși în deceniile următoare s-au încercat unele ameliorări – mai ales în Franța, unde sistematizarea și investițiile masive în drumuri și rețele de transport au îmbunătățit palpabil calitatea vieții în cele mai sumbre periferii –, pagubele nu au putut fi pe deplin compensate. Orașe importante – Frankfurt, Bruxelles, Londra mai ales – au

descoperit prea târziu că și-au vândut titlurile de noblețe urbană pe un talmeș-balmeș brutalist.

Una dintre ironiile anilor 1960 e aceea că peisajele urbane „renovate“ și energic reconstruite displăceau în primul rând *tinerilor*. Străzi, case, fabrici, birouri, cafenele, școli, universități: toate erau moderne și de o noutate implacabilă. Dar tinerii, cu excepția celor mai privilegiați, simțeau că trăiesc într-un mediu urât, apăsător, inuman și – un termen din ce în ce mai vehiculat – alienant. Nu-i de mirare că atunci când copiii bine hrăniți, bine adăpostiți și bine educați din generoasele state asistențiale europene au crescut și s-au revoltat împotriva „sistemului“, primele semne ale exploziei s-au făcut simțite în căminele din prefabricate ale unui campus mărginaș și anost, trântit la întâmplare între blocuri-turn și ambuteiaje, într-o suburbie pariziană ticsită.

Capitolul 12
Spectrul revoluției

Actul sexual a început în 1963, Între sfârșitul cenzurii în cazul Chatterley și primul disc Beatles.

Philip Larkin

Revoluția – am iubit-o nespus.

Daniel Cohn-Bendit

Revolta burgheziei cuprinse de remușcări împotriva proletariatului mulțumit și oprimant e una dintre curiozitățile epocii noastre.

Sir Isaiah Berlin

Acum toți jurnaliștii din lume vă pupă-n fund. dar nu și eu, drăguților. Vă urăsc, cu mutrele voastre de plozi răsfățați, cum îi urăsc și pe părinții voștri... Ieri, la Valle Giulia, când i-ați bătut pe polițiști, am ținut cu poliția, fiindcă ei sunt copiii săraci.

Pier Paolo Pasolini (iunie 1968)

Nu suntem cu Dubček. Suntem cu Mao.

Slogan al studenților italieni (1968)

Momentele cu un impact cultural major sunt de multe ori sesizate abia retrospectiv. Nu e însă și cazul anilor 1960: contemporanii dădeau timpului lor – și lor înșile – o importanță crucială. Ei au petrecut anii 1960, cum spunea trupa The Who, „vorbind despre Generația Mea". Nu era o preocupare complet absurdă, după cum vom vedea, dar ea a contribuit, evident, la o perspectivă distorsionată. Deceniul va avea consecințe extraordinare pentru Europa modernă, dar nu tot ce părea important pe moment a intrat în istorie. Impulsul arogant și iconoclast, în vestimentație sau în gândire, s-a demodat rapid; în schimb, transformările revoluționare din politică și viața publică începute spre sfârșitul anilor 1960 au atins amploarea maximă abia în deceniul următor. Iar geografia politică a deceniului e înșelătoare: cele mai importante evenimente nu s-au produs întotdeauna în cele mai cunoscute locuri.

Spre mijlocul deceniului, impactul social al exploziei demografice postbelice se simțea pretutindeni. Europa era plină de tineri: în Franța anului 1968, populația cu vârste cuprinse între 16 și 24 de ani era de 8 milioane, adică

16,1% din total. Altădată, o astfel de explozie ar fi restricționat drastic rezervele alimentare ale țării și, chiar dacă mâncarea nu era o problemă, un loc de muncă ar fi fost greu de găsit. Dar, într-o epocă de creștere economică și prosperitate, problema principală a statelor europene nu era cum să asigure populației tinere hrană, un acoperiș, haine și, în cele din urmă, un loc de muncă, ci cum să o educe.

Până în anii 1950, majoritatea copiilor din Europa mergeau la școală până la 12–14 ani. În multe locuri, educația primară obligatorie introdusă la sfârșitul secolului al XIX-lea era aplicată sporadic – copiii de țărani din Spania, Italia, Irlanda și Europa de Est precomunistă abandonau școala, aproape întotdeauna, la începutul toamnei, primăvara sau vara. Educația secundară rămânea un privilegiu rezervat clasei de mijloc și celei superioare. În Italia postbelică, mai puțin de 5% din populație avea studii liceale.

Anticipând nevoile noii generații și ca parte a unui ciclu mai amplu de reforme sociale, guvernele din Europa postbelică au introdus schimbări majore în învățământ. În Marea Britanie, școala a devenit obligatorie până la 15 ani (1947) și mai târziu până la 16 ani (1972). În Italia, unde copiii abandonau studiile pe la 11 ani în primii ani postbelici, școala a devenit obligatorie până la 14 ani în 1962. Între 1959 și 1969, numărul elevilor italieni s-a dublat. În Franța, care număra în 1950 doar 32 000 de *bacheliers*, proporția a crescut de peste cinci ori în numai două decenii: în 1970, posesorii unei diplome de bacalaureat reprezentau 20% din segmentul lor de vârstă. Aceste transformări în educație au avut implicații explozive. Până atunci, linia de demarcație culturală din cele mai multe țări europene separa o majoritate covârșitoare, care făcuse atâta școală cât să scrie, să citească, să facă socoteli și să precizeze datele istorice importante, de acea minoritate privilegiată care frecventase cursuri până la 17–18 ani, primise valoroasa diplomă liceală și intrase în serviciu sau continuase pregătirea profesională. Instituțiile învățământului secundar (*grammar school* în Anglia, *lycée* în Franța, *Gymnasium* în Germania) fuseseră accesibile doar elitei conducătoare. Cu aceeași programă clasică la care copiii săraci din mediul rural sau urban nu avuseseră niciodată acces, ele se deschideau acum unui număr crescând de tineri din toate straturile sociale. Pe măsură ce tot mai mulți copii treceau prin liceu, falia dintre lumea lor și cea a părinților se adâncea.

Acest conflict generațional fără precedent reprezenta, fără îndoială, o revoluție socială în sine – deși consecințele lui se limitau deocamdată la universul familiei. Dar în timp ce zeci de mii de copii roiau în licee construite în grabă, forțând limitele fizice și financiare ale unui sistem educativ conceput pentru alte categorii de vârstă, factorii de decizie constatau deja o serie de implicații posibile pentru o instituție rezervată anterior unei elite și mai selecte: universitatea.

Dacă înainte de 1960 majoritatea europenilor nu puseseră piciorul într-un liceu, foarte puțini visau să urmeze cursurile unei facultăți. În secolul al XIX-lea s-au extins întru câtva universitățile tradiționale și au apărut instituții noi

ale învățământului terțiar, îndeosebi cu caracter tehnic. Dar în Europa anilor 1950, învățământul superior era rezervat unei minorități infime: familiile care se puteau lipsi de aportul salarial al copiilor, ținându-i în școală până la 18 ani și plătindu-le taxele liceale și apoi universitare. Existau, desigur, burse pentru copiii săraci și din clasa de mijloc. Dar cu excepția admirabilelor instituții școlare egalitariste și meritocratice din a Treia și a Patra Republică franceză, bursele nu acopereau cheltuielile reale pentru studii suplimentare; nicăieri ele nu compensau venitul pierdut.

În ciuda generației precedente de reformatori, animată de cele mai bune intenții, Oxford, Cambridge, *École Normale Supérieure*, univeristățile din Bologna sau Heidelberg și celelalte instituții vechi și prestigioase din Europa rămâneau, practic, inaccesibile. În 1949, Suedia număra 15 000 de studenți, Belgia 20 000. În toată Spania existau doar 50 000 de studenți și mai puțin de 100 000 în Marea Britanie (la o populație de 49 de milioane). În acel an, studenții francezi nu depășeau 130 000. Dar cum Europa tocmai intra în era învățământului secundar de masă, era de așteptat ca învățământul universitar să fie supus și el unei presiuni irezistibile. Lucrurile trebuiau să se schimbe.

În primul rând, Europa avea nevoie de mai multe universități. Puține locuri aveau un „sistem" de învățământ terțiar propriu-zis. Cele mai multe țări moșteniseră un mozaic de instituții individuale: o serie de așezăminte mici, vechi, autonome doar în principiu, care admiteau în fiecare an cel mult câteva sute de studenți, adesea amplasate în orășele de provincie cu o infrastructură publică minimă sau inexistentă. Universitățile nu aveau loc să se dezvolte: sălile de clasă, laboratoarele, bibliotecile și căminele (când existau) nu puteau găzdui mii de studenți în plus.

Orășelul universitar tipic european – Padova, Montpellier, Bonn, Leuven, Fribourg, Cambridge, Uppsala – era mic și adesea îndepărtat de marile centre urbane (fusese ales cu secole în urmă tocmai din acest motiv); Universitatea din Paris era o excepție notabilă. Cele mai multe nu aveau un campus în sensul american al cuvântului (excepție fac aici universitățile britanice, mai ales Cambridge și Oxford), fiind integrate fizic în mediul urban înconjurător: studenții căutau cazare și își procurau cele necesare zilnic din oraș. Aspect crucial: deși erau în multe cazuri vechi de sute de ani, universitățile europene nu aveau fonduri proprii, finanțarea lor depinzând integral de oraș sau de stat.

Pentru ca învățământul superior să răspundă în timp util valului demografic care afecta deja școlile primare și secundare, inițiativa ar fi trebuit așadar să vină de la centru. În Marea Britanie și, în mai mică măsură, în Scandinavia s-au construit noi universități în zone „verzi", la marginea orașelor de provincie: Colchester și Lancaster în Anglia, Aarhus în Danemarca. Când primul val post-secundar a sosit, noile universități, cu o arhitectură rece, erau măcar construite și pregătite să satisfacă cererea sporită de locuri pentru studenți – și de posturi pentru doctoranzii tot mai numeroși, care sperau la o catedră.

În loc să deschidă aceste noi universități publicului larg, factorii de decizie

din învățământul britanic au decis să le integreze în vechiul sistem de elită. Universitățile britanice și-au păstrat așadar dreptul la o admitere selectivă: numai candidații care atingeau un anumit nivel la examenele naționale de absolvire a liceului puteau spera să fie admiși la facultate și fiecare universitate avea dreptul să-și aleagă numărul și calitatea studenților. Studenții au rămas în Marea Britanie o minoritate privilegiată (nu mai mult de 6% din segmentul lor de vârstă, în 1968), fapt care a avut, fără îndoială, pe termen lung, implicații regresive din punct de vedere social. Dar pentru fericiții aleși, sistemul mergea strună, ferindu-i de mai toate problemele pe care alți studenți le întâmpinau în Europa.

Fiindcă pe continent învățământul superior luase cu totul altă direcție. Prin tradiție, în cele mai multe state occidentale nimic nu împiedica trecerea de la nivelul liceal la cel universitar: oricine lua cu bine examenele de bacalaureat se putea înscrie la facultate. Până la sfârșitul anilor 1950, acest aspect nu a ridicat probleme: cifrele erau mici, iar universitățile nu riscau să fie copleșite de studenți. Și, oricum, studiul în universitățile de pe continent era prin tradiție distant și nestructurat. Profesori aroganți și inabordabili țineau cursuri magistrale în amfiteatre pline de studenți anonimi care nu se grăbeau deloc să-și termine studiile: pentru ei, studența era un proces educativ, dar și, socialmente, un rit de trecere.********

În loc să construiască universități noi, guvernele europene au decis să le extindă pur și simplu pe cele existente, fără să adauge impedimente suplimentare sau noi filtre la procesul de selecție. Ba chiar au înlăturat, în numeroase cazuri, restricțiile care mai rămăseseră: în 1965, Ministerul Educației din Italia a desființat examenul de admitere la facultate și numărul fix de locuri. Învățământul superior, cândva un privilegiu, era acum un drept. Rezultatul a fost catastrofal. În 1968, Universitatea din Bari, de exemplu, care avea de obicei 5 000 de studenți, se lupta cu peste 30 000. În același an, Universitatea din Napoli avea 50 000 de studenți, iar cea din Roma 60 000. Numai acestea trei, luate la un loc, aveau acum mai mulți studenți decât toată Italia în urmă cu 18 ani. Mulți dintre ei nu aveau să obțină niciodată o diplomă.********

La sfârșitul anilor 1960, un tânăr italian din șapte era student (față de unul din douăzeci, cu zece ani în urmă). În Belgia, proporția era de unul din șase. În Germania de Vest, unde în 1950 existau 108 000 de studenți, iar universitățile tradiționale erau deja suprapopulate, numărul a atins 400 000 la sfârșitul anilor 1960. Franța anului 1967 avea tot atâția studenți cât liceeni în 1956. În Europa întreagă, studenții erau mult mai numeroși decât înainte, iar calitatea educației lor se deteriora rapid. Totul era *aglomerat* (bibliotecile, căminele, sălile de clasă, cantinele) și într-o stare deplorabilă (chiar dacă – sau mai ales dacă – erau noi). Bugetul pentru educație, peste tot considerabil mărit, fusese consacrat școlilor primare și secundare, echipamentului și profesorilor. Era o alegere corectă și în orice caz dictată de rațiuni electorale, dar consecințele ei nu au întârziat să apară.

În acest punct trebuie să amintim că, în 1968, majoritatea tinerilor *nu* erau studenți (detaliu omis în multe relatări ale perioadei), mai ales dacă părinții lor erau țărani, muncitori sau imigranți, din provincii îndepărtate sau de peste hotare. Evident, această majoritate non-studențească a trăit anii 1960 altfel – mai ales spre sfârșit, când totul părea că se învârte în jurul evenimentelor din universități. Opiniile lor, mai ales cele politice, nu trebuie deduse din cele ale contemporanilor studenți. Însă în alte privințe, tinerii aveau deja o cultură comună – și distinctă.

Pentru fiecare generație, lumea este nouă. Pentru generația anilor 1960 lumea era nouă și *tânără*. De-a lungul istoriei, tinerii au pășit într-o lume plină de oameni mai bătrâni, unde influența și prestigiul revin celor înaintați în vârstă. Însă pentru tinerii de la mijlocul anilor 1960 lucrurile stăteau altfel. Ecosistemul cultural evolua mult mai repede decât în trecut. Între o generație prosperă, sigură de sine, răsfățată și independentă cultural și cea a părinților lor, neobișnuit de mică, nesigură, marcată de Marea Criză și traumatizată de război, exista nu distanța convențională dintre două grupuri de vârstă, ci o adevărată prăpastie. Acești tineri păreau să se fi născut într-o lume care se transforma – schimbându-și cu reticență valorile, stilul și regulile – sub ochii și la comanda lor. Muzica pop, cinematograful și televiziunea erau invadate de tineri și îi solicitau din ce în ce mai mult, ca audiență și segment de piață. În 1965 existau deja programe de radio și televiziune, reviste, magazine, produse și industrii întregi destinate tinerilor și dependente de preferințele lor.

Deși în fiecare țară cultura tinerilor avea simboluri și instituții distincte, puncte de referință exclusiv locale (*Fête des copains* – „Sărbătoarea prietenilor" –, desfășurată pe 22 iunie 1963 în Piața Națiunii, a reprezentat în Franța evenimentul fondator al culturii tinere șaizeciste, însă a trecut practic neobservată în alte țări), multe dintre elementele culturii populare ale vremii circulau cu o ușurință fără precedent peste frontierele naționale. Cultura de masă devenea internațională prin definiție. Curentele (muzicale, vestimentare) luau naștere în lumea angolofonă, adesea chiar în Anglia, și migrau apoi spre sud și est, împinse de o cultură preponderent vizuală (și, prin urmare, transfrontalieră), stânjenită prea puțin de alternative locale sau, mai des, de intervenții politice.********

Noile mode se adresau negreșit tinerilor prosperi: copiii albi ai clasei de mijloc din Europa, care își permiteau discurile, concertele, pantofii, hainele, machiajul și coafura aferente. Dar prin prezentare, aceste produse sfidau distincțiile sociale tradiționale. În muzică, succesul maxim a fost înregistrat de Beatles și de epigonii lor, care îmbinau ritmurile chitariștilor de blues americani (majoritatea negri) cu un material extras din limbajul și experiența clasei muncitoare britanice.******** Acest amestec original a devenit apoi cultura indigenă, transnațională, a tineretului european.

Conținutul muzicii pop era important, dar și mai mult conta forma. În anii 1960, lumea era preocupată mai ales de *stil*. Ceea ce, veți spune, nu era un lucru nou. Dar specific epocii era felul în care stilul se substituia direct

substanței. Muzica pop din acea perioadă era rebelă ca *ton*, ca *stil* interpretativ – în timp ce versurile erau frecvent anodine și, oricum, înțelese de publicul străin doar pe jumătate. În Austria, să asculți sau să cânți pop britanic sau american însemna să-i sfidezi pe părinții șocați, generația lui Hitler; același lucru era valabil, *mutatis mutandis*, în Ungaria sau Cehoslovacia. Muzica pop, cum ar veni, protesta pentru tine.

Dacă mai toată muzica anilor 1960 părea să fie despre sex – înainte să treacă, nu pentru mult timp, la droguri și politică –, și asta era o chestiune de stil. Tot mai mulți tineri locuiau separat de părinții lor, de la o vârstă mai fragedă. Contracepția era din ce în ce mai sigură, ieftină și legală.******** Trupurile dezgolite și imaginile de extaz sexual deveniseră mai frecvente în film și literatură, cel puțin în nord-vestul Europei. Din toate aceste motive, generația mai veche era convinsă că barierele sexuale s-au prăbușit – iar copiilor le plăcea să alimenteze acest coșmar.

În realitate, revoluția sexuală a anilor 1960 a fost probabil un miraj pentru cei mai mulți, tineri sau bătrâni. Din câte știm, interesul și practicile sexuale ale tinerilor europeni nu s-au schimbat nici atât de rapid, nici atât de radical pe cât voiau ei să creadă. După sondajele contemporane, nici viața sexuală a studenților nu era foarte diferită de cea a generațiilor anterioare. Libertinajul anilor 1960 era văzut, de obicei, la antipodul anilor 1950, prezentați (oarecum pe nedrept) drept o eră constipată de rectitudine morală și cenzură emoțională. Dar, în comparație cu anii 1920, cu faimosul *fin-de-siècle* sau cu viața semimondenă din Parisul anilor 1860, „Swinging Sixties“ erau destul de cuminți.

Pentru că dădea o mare importanță stilului, generația anilor 1960 a depus un efort considerabil să arate altfel. Hainele, părul, machiajul și accesoriile au devenit etichete politice și generaționale indispensabile. Modele erau lansate la Londra: tendințele europene în materie de vestimentație, muzică, fotografie, modeling, publicitate și chiar reviste de mare tiraj erau dictate de gustul londonez. Cum britanicii aveau deja o reputație solidă de design anost și execuție jalnică, aceasta era o surpriză, o inversare tinerească a ordinii firești a lucrurilor, care s-a dovedit efemeră. Însă cu strălucirea ei iluzorie, „Swinging London“, cum o numea revista *Time* în aprilie 1966, a marcat o epocă.

În 1967, în capitala britanică existau peste 2 000 de prăvălii autointitulate *boutiques*. Majoritatea nu făceau decât să imite magazinele de pe Carnaby Street, perimetru tradițional al aventurilor homosexuale, reciclat acum în epicentru al modei pentru toată lumea. La Paris, magazinul „New Man“, primul semn francez al revoluției vestimentare, s-a deschis pe 13 aprilie 1965 în Rue de l'Ancienne Comédie. Într-un an i-a urmat o avalanșă de imitații cu nume englezești: „Dean“, „Twenty“, „Cardiff“ etc.

Stilul Carnaby Street – clonat în toată Europa Occidentală, poate mai puțin în Italia – consta în haine strâmte și viu colorate, siluete androgine deliberat inaccesibile celor trecuți de 30 de ani. Pantalonii înguști de velur roșu și cămășile negre strâmte de la „New Man“ au devenit în următorii trei ani

uniforma plimbăreților din Paris, copiată furibund în toate țările. Ca toate lucrurile din anii 1960, hainele erau făcute de bărbați, pentru bărbați; dar ele puteau fi purtate și de tinerele femei, ceea ce s-a și întâmplat. Chiar și casele de modă renumite au resimțit acest impact: din 1965, designerii parizieni au creat constant mai mulți pantaloni decât fuste.

Ei au redus și producția de pălării. Fapt revelator pentru primatul unui segment de piață juvenil, părul, și nu pălăria, era acum marca supremă a personalității; tradiționalele pălării nu mai erau purtate decât de „cei în vârstă" la ocazii speciale.******** Însă acoperămintele nu au dispărut complet. Într-o a doua fază, ce reflecta și evoluția gustului muzical, hainele în culori țipătoare (culori elementare moștenite de la sfârșitul anilor 1950) au fost înlocuite de articole mai „serioase". Hainele pentru tineri erau acum croite și promovate cu un ochi la inspirația „radicală" și „proletară": blugi, cămăși cadrilate, dar și bocanci, jachete de culoare închisă și șepci de piele à la Lenin (sau variante de fetru, amintind de „șepcile Kossuth" purtate de revoluționarii maghiari în secolul al XIX-lea). Modă politizată care nu a „prins" în Marea Britanie, dar care era practic, la sfârșitul deceniului, o uniformă pentru radicalii germani și italieni și discipolii lor din mediul studențesc.********

Straiele hipioților, drapate în stil gitan, intersectau ambele tendințe. Spre deosebire de „Carnaby Street" și „luptătorul de gherilă", autentic europene, *look*-ul hippie (vag „utopist" prin conotația lui „modestă", non-occidentală, „contra-culturală", asexuată) era importat din America. Utilitatea sa comercială era evidentă și multe dintre fabricile care la mijlocul deceniului produceau frenetic haine strâmte și croite pe corp au început curând să facă eforturi pentru a-și adapta stocul. La un moment dat au încercat să vândă „*look*-ul Mao". O jachetă fără formă cu guler ascuțit, asortată cu nelipsita șapcă „proletară", *look*-ul Mao combina aspecte din toate cele trei stiluri – mai ales când era „accesorizat" cu *Cărticica roșie* a dictatorului chinez, plină de revelații revoluționare. Chiar și după filmul lui Godard *La Chinoise* (1967), în care un grup de studenți francezi îl studiază temeinic pe Mao și încearcă să-i urmeze exemplul, „look-ul Mao" a rămas o excentricitate – inclusiv printre maoiști.

Simbolurile „contra-culturii" și semnificația ei politică s-au radicalizat după 1967, prin asociere cu figurile mitizate ale luptătorilor de gherilă din Lumea a Treia. Chiar și așa, ele nu au avut niciodată un succes de masă în Europa. În ciuda personalității remarcabile a lui Che Guevara, transformat în martir de statură hristică și idol al adolescenților plictisiți din Occident, în Europa, anii 1960 au fost clar eurocentrici. „Revoluția hippie" nu a traversat cu adevărat Atlanticul. În cel mai bun caz, a eșuat la țărmul Marii Britanii și al Olandei, lăsând în urmă doar vagi sedimente: un LP de o originalitate spectaculoasă și o cultură a drogurilor relativ mai dezvoltată.

Ar fi greșit să expediem partea frivolă a anilor 1960 – moda, cultura pop, sexul – ca pe un spectacol oarecare. Ea reprezenta felul specific în care noua generație se rupea de era bunicilor: gerontocrația (Adenauer, Charles de

Gaulle, Macmillan și, să nu uităm, Hrușciov) conducea încă treburile continentului. Stridența anilor 1960, aerul *poseur* și complezența narcisistă asociate pentru totdeauna cu acest deceniu sunt, luate la un loc, obositoare. Dar la vremea lor, pentru cei care le practicau, ele erau noi și nemaivăzute. Strălucirea rece a artei contemporane sau cinismul filmelor de la sfârșitul deceniului păreau proaspete și autentice, după comodele convenții burgheze din trecutul recent. Vanitatea solipsistă a epocii – tinerii convinși că pot schimba lumea în trei pași simpli: *do my own thing, let it all hang out* și *make love, not war* – a fost dintotdeauna o iluzie, care nu a îmbătrânit frumos. Dar nu era singura iluzie a vremii și în nici un caz cea mai caraghioasă.

Anii 1960 au constituit epoca de aur a Teoriei. Trebuie să spunem limpede ce înțelegem prin asta: nu e vorba despre munca de pionierat din biochimie, astrofizică, genetică – cu care, de altfel, publicul larg nu era la curent; nici de o renaștere în gândirea socială europeană: nu existau, la mijlocul secolului XX, teoreticieni de talia lui Hegel, Comte, Marx, Mill, Weber sau Durkheim. „Teoria" nu era nici filosofie: cei mai importanți filosofi occidentali ai timpului – Bertrand Russell, Karl Jaspers, Martin Heidegger, Benedetto Croce, Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre – erau fie morți, fie bătrâni, fie ocupați cu alte subiecte, iar gânditorii din *estul* Europei – Jan Patočka sau Leszek Kołakowski – erau încă necunoscuți în afara țării lor. Cât despre pleiada de economiști, filosofi și sociologi care străluciseră în Europa Centrală înainte de 1934, majoritatea supraviețuitorilor s-au refugiat definitiv în Statele Unite, Marea Britanie sau Australia, unde au devenit, în domeniile lor de activitate, sufletul cercetării anglo-saxone moderne.

În accepția sa nouă și modernă, „Teoria" însemna cu totul altceva. În principal, ea „chestiona" (un termen-cheie) metodele și obiectivele disciplinelor academice: în primul rând științele sociale – istoria, sociologia, antropologia –, dar și cele umaniste și, mai târziu, chiar științele experimentale. Într-o perioadă în care universitățile luaseră proporții, iar ziarele, revistele și conferențiarii căutau cu disperare „subiecte", s-a creat o piață pentru „teoriile" de orice fel, impulsionată nu de oferta intelectuală superioară, ci de o cerere insațiabilă.

La vârful revoluționarei „teorii" se aflau discipline academice precum istoria și științele sociale „slabe". În Europa, studiul istoriei cunoscuse o reînnoire în generația anterioară: *Economic History Review* și *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, ambele fondate în 1929, își anunțau încă din titlu proiectele revizioniste. În anii 1950 a apărut Grupul Istoricilor din Partidul Comunist Britanic și influentul jurnal de istorie socială *Past & Present*; apoi secția de studii culturale de la Universitatea Birmingham, inspirată de lucrările lui Richard Hoggart și Raymond Williams, iar mai târziu școala de istorie socială din jurul lui Hans-Ulrich Wehler la Universitatea Bielefeld din Germania de Vest.

Lucrările savanților din aceste grupuri și instituții nu erau neapărat

iconoclaste, fiind adeseori, deși de foarte bună calitate, convenționale din punct de vedere metodologic. Dar erau declarat interpretative, dirijate de obicei de o opinie politică non-dogmatică, dar inconfundabil de stânga. Marcată de sociologie, noua istorie acorda o importanță crucială clasei, și mai ales claselor sociale inferioare. Scopul ei nu era doar să nareze sau să explice un moment istoric dat, ci să-i dezvăluie semnificația profundă. Acest gen de istoriografie părea să conecteze trecutul și prezentul, speculația savantă și implicarea în actualitate – și exact în această lumină era înțeleasă (uneori greșit) de o generație nouă de studenți.

Cu toate aplicațiile ei politice, istoria rămâne o disciplină impermeabilă la speculații abstracte: cu cât Teoria avansează, cu atât Istoria se estompează. Deși câțiva dintre istoricii importanți ai anilor 1960 au dobândit la bătrânețe statutul de legendă, nici unul dintre ei – oricât de subversiv – nu a devenit un guru cultural. Alte discipline au avut o soartă mai bună – sau mai rea, în funcție de cum privim lucrurile. Inspirându-se din tendințe mai vechi din lingvistica teoretică, antropologii culturali, în frunte cu Claude Lévi-Strauss, au propus o nouă explicație pentru diferențele sociale. Importante erau nu practicile sociale vizibile sau simptomele culturale, ci esența interioară, structura profundă a problemelor umane.

Structuralismul, cum i s-a spus, era extrem de seducător. Abordând experiența umană într-un mod ce amintea de școala de istorie a *Analelor* (al cărei exponent principal, Fernand Braudel, se evidențiase studiind *la longue durée*: perspectivă amplă asupra istoriei, descriind structuri sociale și geografice în evoluție lentă de-a lungul unor perioade vaste), structuralismul se integra perfect în stilul academic al epocii. Și, mai ales, era accesibil intelectualilor și nespecialiștilor. Cum explicau admiratorii lui Lévi-Strauss din disciplinele înrudite, structuralismul nu era nici măcar o teorie reprezentațională: codurile sociale sau „semnele" analizate nu se raportau la ființe, locuri sau evenimente anume, ci doar la alte semne, în interiorul unui sistem închis. Prin urmare, nu putea fi supus la teste sau infirmări empirice – o abordare structuralistă nu putea fi, în vreun sens, *greșită* –, iar combinația dintre ambiția iconoclastă a tezelor și invulnerabilitatea la contradicție garantau structuralismului o audiență largă. Absolut orice putea fi explicat ca o combinație de „structuri": cum spunea Pierre Boulez când își intitula una dintre compozițiile *Structures*, „[acesta] e cuvântul de ordine al epocii noastre".

În cursul anilor 1960 s-a ivit o pletoră de structuralisme aplicate: în antropologie, istorie, sociologie, psihologie, științe politice și, bineînțeles, literatură. Adepții cei mai cunoscuți – cei care combinau în doze ideale îndrăzneala intelectuală și talentul autopromovării – au devenit vedete internaționale, având norocul să intre în lumina reflectoarelor exact în perioada în care televiziunea devenea un mediu popular. În alte vremuri, Michel Foucault ar fi fost un favorit al saloanelor, un star al circuitului parizian de conferințe, precum Henri Bergson cu 50 de ani mai devreme. Dar în 1966

Cuvintele și lucrurile s-au vândut în 20 000 de exemplare în primele patru luni de la apariție, iar el a devenit peste noapte o celebritate.

Foucault respingea eticheta de structuralist, la fel cum pe vremuri Camus susținea că nu fusese niciodată „existențialist" și nu știe ce înseamnă acest lucru.******** Dar asta pur și simplu nu conta – cel puțin în cazul lui Foucault. „Structuralism" era acum orice relatare declarat subversivă despre trecut sau prezent, în care explicațiile și categoriile lineare, convenționale, erau complet reorganizate, iar presupozițiile lor puse sub semnul întrebării. Și, mai ales, „structuraliștii" minimalizau sau chiar negau rolul indivizilor și al inițiativelor personale în activitatea umană.********

În ciuda aplicațiilor sale proteice, ideea că totul este „structurat" lăsa neexplicat ceva vital. Fernand Braudel, Claude Lévi-Strauss sau chiar Michel Foucault încercau să demonteze mecanismele intime ale unui sistem cultural. Indiferent dacă era sau nu animată de un impuls subversiv – cu siguranță că nu, în cazul lui Braudel –, erudiția lor neglija sau camufla schimbarea și tranziția. Evenimentele politice decisive, în special, rămâneau ireductibile: puteai să explici de ce lucrurile *trebuiau* să se schimbe la un moment dat, dar nu era clar cum s-a întâmplat acest lucru sau de ce s-au implicat anumiți actori sociali individuali. Ca interpretare a experienței umane, o teorie redusă la un ansamblu de structuri din care lipsea alegerea umană era handicapată de propriile premise. Subversiv din punct de vedere intelectual, structuralismul era pasiv din punct de vedere politic.

Impulsul juvenil al anilor 1960 nu era să înțeleagă lumea; cum spunea Marx în *Teza a XI-a despre Feuerbach*, scrisă când autorul avea doar 26 de ani: „Filosofii nu au făcut decât să interpreteze lumea, în diferite moduri; important este să o schimbi". În materie de schimbat lumea nu mai exista decât o singură mare teorie care încerca să coreleze o interpretare a lumii cu un proiect totalizant de transformare; o singură Mare Narațiune care încerca să explice tot și să lase în același timp un spațiu deschis pentru inițiativa umană: însuși proiectul politic marxist.

Afinitățile intelectuale și obsesiile politice ale anilor 1960 în Europa nu pot fi înțelese decât în lumina fascinației durabile exersate de Marx și marxism. În 1960, Jean-Paul Sartre scria în *Critique de la raison dialectique* (*Critica rațiunii dialectice*):

„Consider că marxismul reprezintă filosofia supremă a timpului nostru". Credința de nezdruncinat a lui Sartre nu era împărtășită de toți, dar întreg spectrul politic era de acord că oricine încearcă să înțeleagă lumea trebuie să ia în serios marxismul și moștenirea sa politică. Raymond Aron – contemporanul lui Sartre și inamicul său intelectual, după ce-i fusese odinioară prieten – a fost toată viața anticomunist. Dar și el recunoștea (cu un amestec de regret și fascinație) că marxismul constituia ideea dominantă a vremii: religia seculară a epocii.

Între 1956 și 1968, marxismul a trăit – ba chiar a înflorit – în Europa într-o

stare de animare suspendată. Comunismul stalinist era în dizgrație după evenimentele și revelațiile din 1956. Partidele comuniste din Vest erau fie irelevante politic (în Scandinavia, Marea Britanie, RFG și Țările de Jos), fie într-un declin lent, dar iremediabil (Franța), fie, în cazul italian, obligate să se distanțeze de moștenirea moscovită. Marxismul oficial, ilustrat de istoria și învățăturile partidelor leniniste, era în mare parte discreditat – mai ales în teritoriile unde aceste partide se aflau la putere. Nici chiar occidentalii care votau cu comuniștii nu se arătau prea interesați de subiect.

În același timp exista un larg interes academic și intelectual pentru acele părți ale moștenirii marxiste care puteau fi separate de Uniunea Sovietică și sustrase falimentului moral. Încă de la moartea fondatorului existaseră secte marxiste și *marxizante*, grupări disidente: cu mult înainte de 1914 existau deja partide minuscule ce revendicau Adevărata Moștenire. Unele, precum Partidul Socialist din Marea Britanie (PSMB), fiinţau încă și își etalau virginitatea politică, lăudându-se cu interpretarea cea mai fidelă a textelor marxiste originale.******** Dar cele mai multe mișcări, cercuri, societăți și cluburi socialiste de la sfârșitul secolului al XIX-lea fuseseră absorbite de marile partide socialiste și muncitorești coagulate între 1900 și 1910. Disputele marxiste moderne își au originea în schisma leninistă care a urmat.

Luptele facționale din primii ani ai Uniunii Sovietice au creat erezia marxistă cea mai durabilă, cea a lui Troțki și a discipolilor săi. La un sfert de secol după ce Troțki a fost ucis în Mexic de un asasin stalinist (și în mare măsură din această cauză), existau partide troțkiste în fiecare stat european unde nu erau explicit interzise. De obicei erau mici, conduse, după modelul fondatorului eponim, de o figură charismatică și autoritară care dicta doctrine și tactici. Strategia caracteristică era „infiltrarea“: troțkiștii activau în cadrul organizațiilor de stânga (partide, sindicate, societăți academice), încercând să le colonizeze sau să influențeze deciziile și alianțele acestora în direcția dictată de teoria troțkistă.

Pentru cei din exterior, partidele troțkiste – și efervescenta Internațională a IV-a (a Muncitorilor) la care erau afiliate – erau greu de distins de comuniști: îi unea aceeași fidelitate față de Lenin și nu-i separa decât istoria sângeroasă a luptei pentru putere dintre Stalin și Troțki. Exista o diferență crucială la nivelul dogmei – troțkiștii continuau să susțină „revoluția permanentă“ și îi acuzau pe comuniștii oficiali că au întrerupt revoluția muncitorilor, limitând-o la o singură țară –, dar, în rest, unica diferență evidentă era că stalinismul fusese un succes politic, iar troțkismul, un eșec fără pată.

Urmașii întârziați ai lui Troțki erau atrași, desigur, tocmai de acest eșec. Trecutul era poate sumbru, dar analiza erorilor comise – revoluția sovietică fusese confiscată de o reacție birocratică similară cu lovitura de stat thermidoriană care i-a eliminat pe iacobini în 1794 – avea să le asigure pe viitor succesul. Dar Troțki purta și el aura puterii – la urma urmei, jucase un rol crucial în primii ani ai regimului sovietic și era răspunzător pentru o parte din devieri. Pentru o generație nouă și fără experiență politică, liderii pierduți

ai comunismului european, cei care nu avuseseră șansa de a exercita responsabilități politice, erau eșecuri *cu adevărat* seducătoare.

Astfel, în anii 1960 a fost redescoperită Rosa Luxemburg, socialista evreică poloneză asasinată de soldații germani din *Frei Korps* la Berlin, în ianuarie 1919, într-o revoluție sortită eșecului; György Lukács, gânditorul comunist maghiar care a propus, în scrierile sale din anii 1920, o alternativă la interpretările comuniste oficiale ale istoriei și literaturii, fiind apoi forțat să le abjure; și mai ales Antonio Gramsci, cofondator al Partidului Comunist Italian și autor al unei serii de lucrări strălucite, nepublicate, despre politica revoluționară și istoria Italiei, scrise în închisorile fasciste unde a zăcut din 1926 până în aprilie 1937, când a murit la 46 de ani.

De-a lungul anilor 1960, toți trei au fost intens reeditați sau publicați pentru prima oară, în diverse limbi. Aveau în comun puține lucruri și toate negative: nici unul nu fusese la putere (doar Lukács a fost comisar pentru cultură în timpul scurtei dictaturi comuniste a lui Bela Kun la Budapesta, din martie până în august 1919); toți au protestat la un moment dat împotriva practicilor leniniste (în cazul Rosei Luxemburg, chiar înainte ca bolșevicii să ajungă la putere) și toți trei, ca mulți alții, au căzut în uitare, obnubilați de practica și teoria comunistă oficială.

„Exhumarea" scrierilor lui Luxemburg, Lukács, Gramsci și alți marxiști uitați de la începutul secolului******** a fost însoțită de redescoperirea lui Marx însuși. Revelația unui Marx nou și vizibil diferit era tocmai esența atracției marxiste în acei ani. „Vechiul" Marx era cel al lui Lenin și Stalin: gânditorul victorian ale cărui scrieri neopozitiviste despre societate anticipau și validau centralismul democratic și dictatura proletariatului. Chiar dacă nu putea fi învinovățit de aplicările date scrierilor sale de maturitate, acest Marx le era asociat iremediabil. În slujba comunismului sau social-democrației, el era *vechea* stângă.

Noua stângă, conturată spre 1965, a căutat texte noi – și le-a găsit în scrierile tânărului Karl Marx, în eseuri metafizice și note scrise la începutul anilor 1840, când Marx avea abia 20 de ani: un tânăr filosof german îmbibat de istoricism hegelian și pătruns de visul romantic al Libertății totale. Marx însuși a ales să nu publice o parte dintre aceste scrieri, iar după revoluțiile eșuate din 1848 le-a abandonat definitiv și s-a consacrat politicii contemporane și economiei politice pentru care este celebru.

Prin urmare, multe din scrierile tânărului Marx nu erau cunoscute nici măcar de specialiști. În 1932, când au fost publicate integral pentru prima oară, sub auspiciile Institutului Marx-Engels din Moscova, ele au trecut neobservate. Treizeci de ani mai târziu, interesul pentru ele a reapărut – mai ales pentru *Manuscrisele economico-filosofice* (1844) și *Ideologia germană* (1846). Dintr-odată devenise cu putință să fii marxist și să scapi de lestul compromis al stângii occidentale tradiționale. Tânărul Marx părea preocupat de probleme surprinzător de moderne: cum să transformi conștiința „alienată" și să eliberezi oamenii de ignoranța situației și posibilităților lor reale, cum să

inversezi ordinea priorităților în societatea capitalistă și să repui oamenii în centrul propriei lor existențe – pe scurt, cum să transformi lumea.

Pentru o generație mai veche de specialiști și pentru partidele marxiste consacrate, insistența perversă asupra *acelor* scrieri pe care Marx nu dorise să le publice părea culmea neseriozității. Dar era și un gest implicit subversiv: dacă oricine putea să recurgă direct la texte și să-l interpreteze pe Marx cum dorea, atunci autoritatea conducerii comuniste (și trotkiste, în acest caz) se prăbușea, iar împreună cu ea întreaga logică a politicii revoluționare clasice. Nu-i de mirare că stâlpii marxismului au contraatacat. Louis Althusser – doctrinar principal al Partidului Comunist Francez, profesor la École Normale Supérieure și expert marxist cu faimă internațională – și-a clădit reputația profesională și gloria efemeră pe un zid înălțat între tânărul Marx, hegelian, și celălalt Marx, matur și materialist. Numai scrierile celui din urmă, susținea Althusser, erau științifice și, prin urmare, realmente „marxiste"********.

Comuniștii și alți marxiști conservatori au anticipat corect ușurința cu care acest Marx nou și umanist putea fi adaptat la gusturile și modele contemporane. Lamentația romanticului de început de secol al XIX-lea împotriva modernității capitaliste și efectului dezumanizant al societății industriale se potrivea perfect cu protestele contemporane împotriva „toleranței represive" din Europa Occidentală postindustrială. Criticii Occidentului erau scoși din sărite de flexibilitatea infinită a Vestului prosper și liberal, de capacitatea sa de a absorbi pasiuni și diferențe. În societatea burgheză, pretindeau ei, represiunea este endemică. Imposibil să se fi evaporat. Represiunea care lipsea pe străzi trebuia să fie *undeva*: ea se mutase în sufletul oamenilor – și mai ales în trupurile lor.

Herbert Marcuse, un intelectual german care și-a început cariera sub Republica de la Weimar și care a sfârșit în sudul Californiei – adaptându-și abil epistemologia la noul mediu –, oferea o combinație utilă a tuturor acestor tendințe. Societatea de consum occidentală, explica el, nu se mai bazează pe exploatarea strict economică a unei clase de proletari lipsiți de mijloace de producție. Ea deturnează energia umană necesară satisfacției (îndeosebi satisfacției sexuale) spre consumul de bunuri și iluzii. Nevoile reale – sexuale, sociale, civice – sunt înlocuite de false nevoi, iar satisfacerea acestora devine scopul unei societăți axate pe consum. Era mai mult decât a intenționat vreodată să spună tânărul Marx, dar a atras un public larg: nu numai pe cei câțiva cititori ai eseurilor lui Marcuse, ci și mulți alții care prindeau limbajul și orientarea generală a argumentului pe măsură ce acesta câștiga în popularitate.

Accentul pe împlinirea *sexuală* ca obiectiv revoluționar jignea o generație mai vârstnică de stângiști. Amorul liber într-o societate liberă nu era o idee nouă (o îmbrățișaseră unele secte socialiste de la începutul secolului al XIX-lea, iar primii ani ai Uniunii Sovietice au fost de o destindere morală remarcabilă), dar tradiția clasică a radicalismului european se caracteriza prin rectitudine morală și domestică. Vechea stângă nu a fost niciodată disidentă cultural sau aventuroasă sexual, nici măcar atunci când era tânără: pe vremuri

extravaganța era apanajul boemilor, esteților și artiștilor, care aveau adesea înclinații individualiste sau chiar reacționare.

Deși deconcertant, amestecul de sex și politică nu reprezenta o amenințare reală – dimpotrivă, după cum au remarcat unii intelectuali comuniști, accentul pus pe dorințele personale în detrimentul luptei colective era *inerent* reacționar.******** Altele erau implicațiile cu adevărat subversive ale interpretării marxiste propuse de Noua Stângă. Comuniștii și toți ceilalți puteau să ignore retorica eliberării sexuale. Nu-i deranja nici măcar estetica antiautoritaristă a noii generații, care cerea să se autoguverneze în clasă, în uzină și în dormitor – toate acestea au fost poate imprudent catalogate drept un deranj inevitabil și trecător. Aspectul cu adevărat scandalos era noua tendință a tinerilor radicali de a identifica teoria marxistă cu practicile revoluționare din țări exotice, unde autoritățile și categoriile tradiționale nu păreau să se aplice.

Argumentul suprem al stângii istorice în Europa era că reprezintă – iar în cazul comunismului, că *încarnează* – proletariatul: clasa muncitoare din mediul industrial. Identificarea socialismului cu muncitorimea de la oraș era mai mult decât o afinitate electivă: era trăsătura distinctivă care separa ideologia stângii de reformiștii sociali bine intenționați din partidul catolic sau liberal. Votul clasei muncitoare, mai ales cel *masculin*, era însăși temelia puterii și influenței Partidului Laburist Britanic, partidelor muncitorești din Belgia și Olanda, partidelor comuniste din Franța și Italia și partidelor social-democrate din Europa Centrală germanofonă.

Cu excepția Scandinaviei, majoritatea proletarilor nu erau socialiști sau comuniști – simpatiile lor erau împărțite în tot spectrul politic. Însă partidele tradiționale de stânga erau strict dependente de votul clasei muncitoare, motiv pentru care se identificau cu aceasta. Dar, la jumătatea anilor 1960, această clasă era pe cale de dispariție. În țările dezvoltate din Occident, minerii, siderurgiștii, muncitorii din industria textilă și construcții navale, cei de la căile ferate și lucrătorii manuali din toate domeniile ieșeau în număr mare la pensie. În noua eră a serviciilor, locul lor era luat de o populație activă foarte diferită.

Ceea ce ar fi trebuit să îngrijoreze stânga convențională: partidele și sindicatele își recrutau adepții (și își extrăgeau fondurile) din această masă electorală. Deși anchetele sociale ale vremii consemnau dispariția incipientă a proletariatului european clasic, vechea stângă continua să invoce „baza“ muncitorească. Îndeosebi comuniștii rămâneau intransigenți. Exista o singură clasă revoluționară: proletariatul; un singur partid care putea să reprezinte și să promoveze interesele acestei clase: comuniștii; un singur rezultat corect al luptei muncitorilor sub conducerea partidului: revoluția, așa cum fusese patentată în Rusia cu cincizeci de ani înainte.

Pentru cei care nu îmbrățișau această viziune a istoriei europene, proletariatul nu mai constituia unicul vehicul pentru transformarea socială radicală. Lumea a Treia, cum începuse să i se spună, oferea spectacolul unor

candidați alternativi: naționaliștii anticolonialiști în Orientul Mijlociu și Africa de Nord, radicalii negri în Statele Unite (nu tocmai Lumea a Treia, dar asimilată cu aceasta) și gherilele țărănești de pretutindeni, din America Centrală până la Marea Chinei de Sud. Împreună cu „studenții" și cu tinerii în general, acestea constituiau o masă revoluționară mai vastă și mai ușor de mobilizat decât proletariatul mulțumit și somnolent din Vestul prosper. După 1956, tinerii radicali din Occident au întors spatele deprimantei realități comuniste din Est, căutând inspirație pe tărâmuri mai îndepărtate.

Noul gust pentru exotic era alimentat, pe de o parte, de decolonizarea în curs și de aspirațiile mișcărilor de eliberare națională, iar pe de altă parte, de proiecția în exterior a propriilor iluzii pierdute ale Europei. Se baza pe cunoștințe locale extrem de sumare, în ciuda emergenței unui nou meșteșug universitar, „studiile țărănești". Revoluțiile din China și Cuba mai ales au fost învestite cu toate calitățile și realizările care lipseau Europei. În Italia, scriitoarea marxistă Maria Antonietta Macciocchi exalta contrastul dintre starea mizerabilă a Europei contemporane și utopia postrevoluționară din China maoistă, pe atunci la apogeul revoluției culturale: „În China nu sunt semne de alienare, boli nervoase sau scindare interioară, cum vedem în societatea de consum. Lumea chinezilor este compactă, integrată și perfect sănătoasă".

Revoltele țărănești din afara Europei mai aveau un atribut care le surâdea studenților și intelectualilor occidentali din acea vreme: erau violente. Desigur, violență se găsea din plin la numai câteva ore spre Est, în URSS și statele-satelit. Dar era a statului, a comunismului oficial. Violența revoltelor din Lumea a Treia era una eliberatoare. Sunt celebre cuvintele lui Sartre din prefața la ediția franceză a cărții lui Frantz Fanon *Les damnés de la terre* (*Blestemații pământului*, 1961): violența revoluțiilor anticoloniale este cea a „omului care se reinventează… să împuști un european înseamnă să omori doi dintr-o lovitură, să distrugi opresorul și pe cel oprimat în același timp: în urmă rămân un om mort și un om liber; supraviețuitorul, pentru prima oară, simte sub tălpi pământul *național*".

Această admirație plină de abnegație pentru modele străine nu era nouă în Europa: Tocqueville o remarcase cândva la intelighenția prerevoluționară din Franța secolului al XVIII-lea, și tot ea explica în parte atracția exercitată de Revoluția din Octombrie. Dar, în anii 1960, exemplul Orientului Îndepărtat sau al Americii de Sud devenise standardul la care Europa trebuia să aspire. Studenții radicali din Milano și Berlin erau încurajați să imite stratagemele orientale de succes: cu o combinație revelatoare de retorică maoistă și tactici trotskiste, liderul studenților germani, Rudi Dutschke, le recomanda partizanilor săi, în 1968, să întreprindă „un lung marș prin instituții".

Pentru înaintașii lor mai conservatori, recursul nonșalant la modele insolite ilustra ușurința cu care venerabila sintaxă revoluționară a bătrânei Europe se dizolva într-un Babel ideologic. Când studenții italieni afirmau că, în noua economie axată pe servicii, universitățile erau centrele producției

intelectuale, iar studenții – noua clasă muncitoare, ei forțau termenii schimbului economic marxist. Dar cel puțin evoluau în cadrul acceptat și aveau de partea lor precedentul dialectic. Câțiva ani mai târziu, când *Re Nudo*, publicație a studenților milanezi, titra „Tineri proletari din Europa, Jimi Hendrix ne unește", dialectica cedase locul parodiei. Așa cum scepticii spuseseră de la început, fetele și băieții din anii 1960 pur și simplu nu erau serioși.

Și totuși, acesta a fost un deceniu extrem de important. Lumea a Treia era în prefacere, de la Bolivia până în Asia de Sud-Est. Lumea „a Doua" a comunismului sovietic era stabilă doar în aparență, și nici ea pentru mult timp, după cum vom vedea. Iar cea mai mare putere occidentală, zguduită de asasinate și conflicte rasiale, se implica într-un război de amploare în Vietnam. Bugetul înarmării americane a crescut constant în anii 1960, cu un vârf în 1968. Războiul din Vietnam nu era un subiect de controversă în Europa – era dezaprobat de întreg spectrul politic –, dar a fost elementul catalizator al mobilizării politice pe tot continentul: chiar în Marea Britanie, unde cele mai mari demonstrații ale deceniului au fost organizate împotriva politicii americane. În 1968, Campania de Solidaritate pentru Vietnam a adunat zeci de mii de studenți care au mărșăluit pe străzile Londrei până la ambasada americană din Grosvenor Square, cerând hotărât sfârșitul războiului din Vietnam (și sprijinului neconvins pe care guvernul laburist îl acorda Statelor Unite).

Faptul că mai toate disputele și solicitările timpului proveneau dintr-o agendă politică, și nu din una economică e legat de circumstanțele aparte ale deceniului și de originea socială a celor mai proeminenți activiști. Ca și 1848, anii 1960 au oglindit o Revoluție a Intelectualilor. Dar nemulțumirile zilei *aveau* o dimensiune economică, chiar dacă mulți participanți o ignorau. Deși prosperitatea deceniilor postbelice nu se epuizase încă, iar șomajul în Europa de Vest era cel mai scăzut din toate timpurile, conflictele de muncă de la începutul deceniului prefigurau necazurile de mai târziu.

În spatele acestor greve – și ale celor care vor veni în 1968-1969 – se afla nemulțumirea provocată de scăderea salariilor reale pe măsură ce creșterea economică postbelică se încetinea, dar adevărata sursă de insatisfacție erau condițiile de lucru, în special relațiile dintre muncitori și șefi. Cu excepția unor cazuri speciale precum Austria, Germania și Scandinavia, relațiile dintre management și lucrători în fabricile și birourile din Europa nu erau bune: într-o uzină tipică din Milano – sau Birmingham, sau de pe centura industrială a Parisului –, muncitorii activiști, revoltați, erau supravegheați de patroni despotici, cu care nu comunicau aproape deloc. În anumite părți ale Occidentului, „relațiile industriale" reprezentau un oximoron.

Același lucru era valabil în serviciile și profesiile liberale. La ORTF (Radioteleviziunea franceză) și *Commissariat à l'Énergie Atomique*, ca să luăm doar două exemple proeminente, personalul tehnic, de la jurnaliști la ingineri,

fierbea de nemulțumire. Stilul tradițional de autoritate, disciplină, adresare (și chiar stilul vestimentar) erau în decalaj față de transformările culturale și sociale rapide din ultimul deceniu. Birourile și atelierele erau conduse de la vârf fără a lua în seamă reacțiile angajaților. Managerii puteau să sancționeze, să umilească sau să concedieze personalul după dorință. Salariații nu se bucurau de respect, opiniile lor nu erau ascultate. Din ce în ce mai multe voci solicitau o inițiativă sporită din partea lucrătorilor, mai multă autonomie profesională, chiar autogestiune (*self-management*).

Aceste probleme nu mai fuseseră pe agenda conflictelor de muncă în Europa de pe vremea Frontului Popular, în 1936. Sindicatele și partidele politice le scăpaseră din vedere, ocupate fiind cu revendicări tradiționale și mai ușor de manipulat: salarii mai mari, zile de lucru mai scurte. Dar ele se întâlneau pe undeva cu retorica studenților radicali (cu care lucrătorii din uzină nu prea aveau altceva în comun), care adresau proteste similare cu privire la universitățile supraaglomerate și prost organizate.

Sentimentul excluderii de la decizie – și astfel, de la putere – reflecta o altă dimensiune a anilor 1960, ale cărei implicații nu au fost pe moment sesizate. Datorită sistemului de alegeri legislative și prezidențiale prin vot universal în două runde, viața politică din Franța se coagulase, spre mijlocul deceniului, într-un sistem stabil de coaliții electorale și parlamentare construite în jurul a două familii politice: comuniștii și socialiștii la stânga, centriștii și gaulliștii la dreapta. Printr-un acord tacit universal, partidele mai mici și facțiunile erau nevoite fie să fuzioneze cu una dintre cele patru mari formațiuni, fie să părăsească viața politică.

Din motive diferite, același lucru se întâmpla în Italia și Germania. Din 1963, scena politică italiană era ocupată de o largă coaliție de centru-stânga din care nu lipseau decât foștii fasciști și comuniștii. Republica Federală Germană a fost guvernată din 1966 de o „Mare Coaliție" a creștin-democraților și social-democraților care, împreună cu liber-democrații, au monopolizat Bundestagul. Aceste aranjamente asigurau stabilitatea și continuitatea politică, dar au avut printre efecte faptul că, în cele trei mari democrații occidentale, opoziția radicală a fost nu doar marginalizată, ci exclusă complet din parlament. „Sistemul" părea, într-adevăr, condus numai de „ei", cum susținea de ceva vreme Noua Stângă. De voie, de nevoie, studențimea radicală și-a asumat rolul de opoziție „extraparlamentară", iar politica s-a mutat în stradă.

Cazul cel mai cunoscut, primăvara anului 1968 în Franța, a fost și cel mai efemer. El își datorează celebritatea elementului-surpriză și simbolismului special al insurgenței *în Paris*, și nu unor efecte durabile. Evenimentele din mai au început în toamna anului 1967 la Nanterre, o suburbie mohorâtă din vestul Parisului care găzduiește una dintre anexele construite în grabă ale Universității din Paris. Căminele studențești din Nanterre adăposteau de ceva vreme o populație volatilă de studenți legitimi, radicali „clandestini" și, sporadic, vânzători și utilizatori de droguri. Chiria rămânea neplătită. Și exista

un considerabil trafic nocturn între căminele de fete și cele de băieți, în ciuda interdicției oficiale.********

Administrația Universității din Nanterre ezitase să aplice regulamentul pentru a nu provoca tulburări, dar, în ianuarie 1968, a decis să excludă un intrus și l-a amenințat cu sancțiuni pe studentul Daniel Cohn-Bendit pentru că insultase un ministru aflat în vizită.******** Au urmat demonstrații, iar la 22 martie, după arestarea studenților radicali care atacaseră sediul American Express din centrul capitalei franceze, s-a format o mișcare condusă, printre alții, de Cohn-Bendit. Două săptămâni mai târziu, campusul din Nanterre a fost închis în urma ciocnirilor dintre studenți și poliție, iar mișcarea – și acțiunea – s-a mutat în venerabilele clădiri ale Sorbonei, în inima Parisului.

Trebuie să subliniem caracterul minor și local al problemelor care au declanșat evenimentele din mai și să nu ne lăsăm înșelați de programele ambițioase și de vocabularul puternic ideologizat din săptămânile următoare. Studenții care au ocupat Sorbona și care apoi au înălțat baricade și s-au confruntat cu poliția, mai ales în nopțile de 10 spre 11 mai și 24 spre 25 mai, erau conduși de reprezentanți ai *Tineretului Comunist Revoluționar* (troțkist), precum și de lideri ai ligilor studențești. Însă retorica marxistă aferentă disimulează un spirit profund anarhist al cărui obiectiv imediat era răsturnarea și batjocorirea autorității.

În acest sens (cum insista cu dispreț, dar pe bună dreptate, conducerea Partidului Comunist Francez), mai 1968 era o petrecere, nu o revoluție. Avea toate simbolurile unei revolte franceze tradiționale – demonstrații armate, străzi baricadate, ocuparea de clădiri și intersecții strategice, revendicări și contrarevendicări politice –, dar nimic din substanța unei revolte. Majoritatea fetelor și băieților din mulțimea de studenți proveneau din clasa de mijloc – mulți erau chiar din burghezia pariziană, *fils à papa* (copii de bani gata), cum remarca ironic liderul PCF Georges Marchais. De la ferestrele clădirilor burgheze, confortabile, părinții, mătușile și bunicile îi priveau cum se încolonează în stradă pentru a sfida puterea armată a statului francez.

Georges Pompidou, prim-ministrul gaullist, a evaluat rapid situația. După confruntările inițiale, el a ordonat retragerea poliției, în ciuda opoziției din propriul partid și guvern, lăsându-i pe studenții parizieni stăpâni pe universitate și pe cartierul înconjurător. Pompidou și președintele de Gaulle erau jenați de activitățile bine mediatizate ale studenților. Dar, în afară de primele clipe, când au fost luați prin surprindere, ei nu s-au simțit realmente amenințați. La momentul oportun, trupele de poliție, și mai ales jandarmii – recrutați din rândul fiilor de țărani săraci din provincie și, ca atare, puțin dispuși să-i menajeze pe tinerii privilegiați din Paris –, erau perfect capabile să restabilească ordinea. Pompidou era însă îngrijorat de un fenomen mult mai serios.

Revoltele și ocupația studenților au stârnit în toată țara un val de greve și blocări ale locurilor de muncă, acțiuni care, până la sfârșitul lunii mai, au paralizat Franța. Primele proteste – cele ale reporterilor de la radioteleviziunea

franceză, bunăoară – vizau cenzura, la comandă politică, a informațiilor despre mișcarea studențească și mai ales despre brutalitatea excesivă a unor jandarmi. Dar, pe măsură ce greva generală lua amploare, extinzându-se la uzina aeronautică din Toulouse, industria energetică și cea petrochimică și, cel mai îngrijorător, la giganticele uzine Renault de la marginea Parisului, devenea clar că nu este vorba doar de câteva mii de studenți turbulenți.

Grevele, manifestațiile, ocuparea birourilor și demonstrațiile aferente au constituit cea mai amplă mișcare de protest social din Franța modernă, mult mai vastă decât protestele din iunie 1936. Chiar și privind retrospectiv, e greu de spus care era motorul lor. Uniunea sindicală condusă de comuniști, *Confédération Générale du Travail* (CGT), a fost inițial dezavantajată: când liderii sindicali au încercat să preia controlul grevei de la Renault, ei au fost respinși, iar un acord negociat de guvern, sindicate și patronat a fost refuzat cu hotărâre de muncitorii de la Renault, deși promitea creșterea salariilor, reducerea timpului de muncă și consultări cu angajații.

Milioanele de oameni care încetaseră lucrul și studenții aveau cel puțin un lucru în comun. Dincolo de doleanțele lor specifice, toți erau frustrați de condițiile de trai. Ei doreau nu atât să primească ceva în plus la serviciu, cât să schimbe ceva în viața de zi cu zi: manifestele și broșurile spuneau explicit acest lucru. Pentru autorități, era o veste bună, în sensul că această nemulțumire difuză nu viza direct o țintă politică, dar și una rea, fiindcă starea generală de insatisfacție era mai greu de soluționat.

Franța era prosperă și stabilă, iar unii comentatori conservatori au conchis că valul de protest s-a născut nu din nemulțumire, ci din simplă plictiseală. Dar frustrarea *era* autentică – nu numai în uzinele Renault, unde condițiile de lucru erau de mult nesatisfăcătoare, ci peste tot. A Cincea Republică accentuase vechea tendință franceză de a concentra puterea într-un singur oraș și în doar câteva instituții. Franța era condusă în văzul tuturor de o elită pariziană minusculă: exclusivistă, avantajată cultural, ierarhizată, arogantă și inaccesibilă. Până și unii dintre membrii ei (și în special copiii lor) o găseau insuportabilă.

De Gaulle, înaintat în vârstă, pentru prima oară din 1958 s-a dovedit incapabil să înțeleagă sensul evenimentelor. Prima lui reacție a fost să țină un discurs televizat (care n-a avut nici un efect) și apoi să dispară.******** Anul următor, când a propus reforme pentru descentralizarea administrației și a organelor de decizie în Franța, încercând să întoarcă în favoarea lui, printr-un referendum, ceea ce i se părea o reacție antiautoritaristă la nivel național, el a suferit o înfrângere umilitoare și decisivă; după care a demisionat, a părăsit viața publică și s-a retras în locuința sa de la țară, unde a mai trăit doar câteva luni.

Între timp, s-a dovedit că Pompidou avusese dreptate să aștepte sfârșitul demonstrațiilor studențești. Când manifestațiile și grevele erau la apogeu, câțiva lideri ai studenților și o mână de politicieni de altfel experimentați (printre care fostul prim-ministru Pierre Mendès-France și viitorul președinte

François Mitterrand) au declarat în pripă falimentul autorității: puterea era a nimănui. Declarații periculoase și iresponsabile: după cum nota Raymond Aron, „un președinte ales prin sufragiu universal nu poate fi dat afară ca un rege". De Gaulle și Pompidou au profitat imediat de greșelile stângii. Ei au avertizat că o lovitură de stat comunistă amenință Franța.******** La sfârșitul lunii mai, de Gaulle a anunțat alegeri anticipate, cerându-le francezilor să aleagă între guvernul legitim și anarhia revoluționară.

Dreapta a demarat campania electorală cu o uriașă contrademonstrație. La 30 mai, mulțimile au mărșăluit pe Champs Elysées în număr mai mare decât studenții care manifestaseră cu două săptămâni înainte, dezmințind astfel afirmația stângii că autoritățile au pierdut controlul. Poliția a primit instrucțiuni să reocupe incintele universitare, fabricile și clădirile de birouri. În alegerile parlamentare care au urmat, alianța gaullistă aflată la guvernare a repurtat o victorie zdrobitoare, crescându-și procentul cu peste 20% și obținând o majoritate confortabilă în Adunarea Națională. Muncitorii s-au întors la lucru. Studenții au plecat în vacanță.

Față de importanța lor reală, evenimentele din mai au avut un impact psihologic complet disproporționat. Era o revoluție care se desfășura în direct, în fața unui public de televiziune internațional. Liderii ei erau grozav de telegenici: juni convingători și atrăgători, care conduceau tineretul francez pe bulevardele istorice de pe malul stâng al Senei.******** Revendicările lor – un mediu universitar mai democratic, sfârșitul cenzurii morale sau pur și simplu o lume mai bună – erau accesibile și, în ciuda pumnilor încleștați și retoricii revoluționare, nu tocmai amenințătoare. Greva națională, misterioasă și tulburătoare, i-a aureolat pe studenți: cei care detonaseră întâmplător încărcătura explozivă de resentiment social păreau acum, retrospectiv, creierul și motorul acțiunii.

Mai presus de orice, evenimentele din mai au fost neobișnuit de pașnice după standardul de turbulență revoluționară din alte țări sau din Franța vremurilor trecute. S-au produs acte de vandalism, iar după „noaptea baricadelor" (24 mai) au fost spitalizați câțiva studenți și polițiști. Dar ambele tabere s-au abținut. Nici un student nu și-a pierdut viața în mai 1968; reprezentanții politici ai Republicii nu au fost atacați, iar instituțiile sale nu au fost puse serios sub semnul întrebării (cu excepția sistemului universitar francez unde începuse totul, care a fost destabilizat și discreditat fără să sufere reforme semnificative).

Radicalii din 1968 au imitat până la caricatură stilul și accesoriile revoluțiilor trecute – ei evoluau, la urma urmei, pe aceeași scenă. Dar au jurat să nu repete violența lor. Prin urmare, „psihodrama" franceză din 1968 (Aron) a devenit pe loc obiectul nostalgiei în mitologia populară: o confruntare stilizată în care forțele Vieții, Energiei și Libertății bulversau platitudinea cenușie și plicticoasă a oamenilor din trecut. Protagoniștii principali au îmbrățișat cariere politice convenționale: liderul charismatic al studenților trotkiști, Alain Krivine, este azi, după patruzeci de ani, liderul sexagenar al

celui mai vechi partid troțkist francez; Dany Cohn-Bendit, expulzat din Franța în mai, a devenit un respectabil consilier municipal în Frankfurt și apoi reprezentant al Partidului Ecologist în Parlamentul European.

Caracterul fundamental apolitic al evenimentelor din mai 1968 e demonstrat de faptul că, o generație mai târziu, cel mai bine vândute cărți franceze care tratează acest subiect nu sunt nici lucrări serioase de analiză istorică, nici doctrinele politice ale vremii, ci colecții de graffiti și sloganuri contemporane. Culese de pe ziduri, panouri și de pe străzile orașului, aceste găselnițe inteligente îi îndeamnă pe tineri să facă dragoste, să se distreze, să-și râdă de cei aflați la putere, în general să facă ce le place – și, astfel, să schimbe lumea. *Sous le pavé*, cum spunea sloganul, *la plage* („Sub pavaj, plaja"). Sloganurile din mai 1968 nu invită niciodată la atacuri serioase. Chiar și de Gaulle era văzut mai mult ca un impediment matusalemic decât ca un dușman politic. Revolta din mai mustește de iritare și frustrare, dar trădează surprinzător de puțină *mânie*. Era o revoluție fără victime, ceea ce până la urmă însemna că nu era, de fapt, o revoluție.

În Italia, situația era cu totul alta, în ciuda asemănărilor superficiale la nivel retoric între mișcările studențești. În primul rând, fundalul social al conflictelor din Italia era aparte. Migrația masivă din Sud spre Nord în prima jumătate a deceniului crease în Milano, Torino și alte orașe industriale din Nord o cerere de transport, servicii, educație și mai ales de locuințe căreia guvernele nu au reușit niciodată să-i facă față.

„Miracolul economic" italian s-a produs mai târziu decât în alte părți, iar tranziția de la o societate agrară a fost mai abruptă.

În consecință, neplăcerile primului val de industrializare s-au suprapus și ciocnit cu șocul modernității. Forța de muncă necalificată și semicalificată – de obicei din Sud, în majoritate feminină – nu fusese absorbită de sindicatele tradiționale ale lucrătorilor (bărbați) din Nordul industrializat. Vechile tensiuni dintre salariați și patronat erau acum dublate de disputele dintre calificați și necalificați, membri de sindicat și muncitori fără afiliație. Lucrătorii calificați, mai bine plătiți și cu mai multe drepturi, de la uzinele Fiat sau de la fabrica de anvelope Pirelli, voiau să aibă un cuvânt de spus în deciziile managementului cu privire la ture, salarizare și măsuri disciplinare. Lucrătorii necalificați erau de acord cu unele revendicări, însă dezaprobau altele. Principalele lor obiecții vizau norma extenuantă, ritmul infernal al liniilor mecanizate de producție în serie și condițiile de lucru improprii.

Economia postbelică a Italiei a fost transformată de sute de firme mici de textile, chimice și construcții de mașini, ai căror angajați erau, legal și instituțional, lipsiți de apărare în fața pretențiilor patronilor. În anii 1960, statul asistențial italian era un edificiu improvizat, care avea să ajungă la maturitate abia în deceniul următor (ajutat în mare parte de tulburările sociale din anii 1960), iar muncitorii necalificați și familiile lor nu se bucurau încă de drepturi la locul de muncă sau de ajutor familial (în martie 1968 a avut loc o

grevă națională care viza un sistem național de pensii). Partidele și sindicatele stângii tradiționale nu erau pregătite să susțină astfel de revendicări. Dimpotrivă, erau îngrijorate de această forță de muncă nouă și nedisciplinată care afecta vechile instituții muncitorești. Când muncitoarele semicalificate au căutat sprijinul sindicatului comunist pentru a cere micșorarea normelor li s-a spus să ceară mai bine mărirea salariilor.

În aceste circumstanțe, de tensiunile sociale din Italia au profitat nu organizațiile clasice de stânga, ci grupările neoficiale ale stângii „extraparlamentare". Liderii lor – comuniști disidenți, universitari care teoretizau autonomia muncitorilor, purtători de cuvânt ai organizațiilor studențești – au identificat primii noile surse de nemulțumire în sectorul industrial și le-au inclus în agenda lor. Mai mult, universitățile ofereau chiar ele o analogie irezistibilă. Și acolo, o forță de muncă nouă și neorganizată (afluxul inedit de studenți) se confrunta cu anumite condiții de viață și muncă inacceptabile. Și acolo, o veche elită avea puteri neîngrădite asupra maselor, cărora le impunea teme, examene, note și sancțiuni la discreție.

Din această perspectivă, administrația, sindicatele și alte organizații profesionale din școli și universități – la fel ca și cele din fabrici și uzine – aveau un interes „obiectiv" să mențină situația existentă. Faptul că populația studențească provenea în proporții covârșitoare din clasa de mijloc urbană nu contrazicea acest argument: ca producători și consumatori de cunoaștere, ei reprezentau (în propriii lor ochi) o amenințare la adresa puterii chiar mai mare decât forțele tradiționale ale proletariatului. În gândirea Noii Stângi, importantă era nu originea socială a unui grup, ci capacitatea lui de a perturba instituțiile și structurile autorității. O sală de curs era un început la fel de bun ca și un atelier.

Versatilitatea politicii radicale italiene din acești ani este captată minunat în următoarea serie de solicitări vehiculate într-un *liceo* din Milano: protestul elevilor avea ca obiective „controlul și, eventual, eliminarea notelor și corigențelor – prin urmare, desființarea selecției în școală; dreptul tuturor la educație și la o bursă de studiu; libertatea întrunirilor; o întâlnire generală în fiecare dimineață; responsabilitatea profesorilor față de elevi; excluderea profesorilor autoritari și reacționari; organizarea programei în funcție de preferințele elevilor".********

Ciclul de proteste și tulburări din Italia a început la Torino în 1968, când studenții s-au opus planului de a transfera o parte din universitate (Facultatea de Științe) în suburbii – ecou al protestelor care aveau loc în același timp la Nanterre. O situație asemănătoare o reprezenta și închiderea Universității din Roma în martie 1968, în urma manifestațiilor studențești împotriva unui proiect legislativ de reformă a învățământului universitar. Dar, spre deosebire de mișcarea de tineret din Franța, liderii studenților italieni erau interesați mai puțin de reforma instituțiilor academice și mai mult de identificarea cu mișcarea muncitorească, după cum arată și numele organizațiilor lor: *Avanguardia Operaia* (Avangarda Muncitorilor) sau *Potere Operaio* (Puterea

Muncitorilor). Conflictele de muncă declanşate la uzinele milaneze ale companiei Pirelli în septembrie 1968 şi încheiate în noiembrie 1969 (când guvernul a forţat Pirelli să satisfacă principalele cereri ale muncitorilor) reprezentau un contrapunct industrial şi o confirmare a protestelor studenţeşti. Grevele din 1969 au fost cele mai ample din istoria Italiei şi au avut asupra tinerilor radicali italieni un puternic efect mobilizator şi politizant, spre deosebire de protestele franceze din anul precedent, care duraseră numai o lună. „Toamna fierbinte" din acel an, cu greve spontane şi lucrători care ocupau fabricile în grupuri mici, cerând să participe la deciziile manageriale, i-a convins pe teoreticienii italieni şi pe adepţii lor că refuzul radical al „statului burghez" reprezenta strategia corectă. Autonomia lucrătorilor – ca tactică şi ca obiectiv – era calea viitorului. Reformele – în şcoli şi uzine deopotrivă – erau nu numai imposibile, dar şi indezirabile. Compromisul era un eşec.

Rămâne de discutat de ce marxiştii italieni „neoficiali" au preferat această cale. Partidul Comunist Italian era vulnerabil, prin strategia sa etern subtilă şi flexibilă, la acuzaţia că lucrează în „sistem" şi că e direct interesat de stabilitatea politică – fiind astfel, în cuvintele criticilor săi, „obiectiv reacţionar". Iar sistemul politic italian era deopotrivă corupt şi imun la schimbare: în alegerile parlamentare din 1968, *şi* creştin-democraţii, *şi* comuniştii au câştigat mai multe voturi, celelalte partide rămânând pe dinafară. Dar dacă acest fenomen justifică nemulţumirea stângii extraparlamentare, el nu explică integral recursul la violenţă.

Maoismul – sau, în orice caz, admiraţia oarbă pentru Revoluţia Culturală chineză, aflată atunci în plină desfăşurare – era mai pronunţat în Italia decât oriunde în Europa. Partide, grupări şi reviste cu orientare maoistă, uşor de recunoscut după insistenţa cu care foloseau termenul „marxist-leninist" (pentru a se deosebi de comuniştii oficiali, pe care îi disprețuiau), au apărut în aceşti ani ca ciupercile după ploaie. Inspirate de Gărzile Roşii din China, ele subliniau interesele identice ale muncitorilor şi intelectualilor. Studenţii din Roma şi Bologna imitau chiar retorica doctrinarilor din Beijing, împărţind subiectele de studiu în „rămăşiţe preburgheze" (greaca şi latina), „pur ideologice" (istoria) şi „indirect ideologice" (fizica, chimia, matematica).

Combinaţia presupus maoistă de romantism revoluţionar şi dogmă muncitorească era ilustrată în publicaţia (şi mişcarea) *Lotta Continua*, nume care rezuma proiectul. *Lotta Continua* a apărut pentru prima oară în toamna anului 1969, când violenţa izbucnise deja. Printre sloganurile manifestanţilor din Torino în iunie 1968 se puteau auzi „Nu păcii sociale în fabrici!" şi „Numai violenţa răzbeşte unde domneşte violenţa!". În lunile următoare, demonstraţiile din fabrici şi universităţi au ilustrat un gust accentuat pentru violenţă, atât retorică („Nu schimba statul, zdrobeşte-l!"), cât şi reală. Cel mai popular cântec al mişcării studenţeşti italiene în aceste luni era, cum nu se poate mai potrivit, *La violenza*.

Ironia situaţiei nu a scăpat contemporanilor. Aşa cum remarca regizorul Pier Paolo Pasolini după confruntările dintre studenţi şi poliţie în grădinile

romane Villa Borghese, rolurile de clasă erau acum inversate: copiii privilegiați ai burgheziei urlau sloganurile revoluționare și îi snopeau în bătaie pe păstrătorii ordinii publice, care erau, de regulă, fii de țărani din Sud transformați în jandarmi prost plătiți. Pentru oricine își amintea trecutul recent al Italiei, aceste accese de violență nu puteau să sfârșească decât rău. În timp ce în Franța studenții flirtau cu ideea că autoritatea publică este vulnerabilă la provocări populare, iar instituțiile solide ale gaullismului îi lăsau să se amăgească în această iluzie, radicalii din Italia aveau toate motivele să creadă că pot distruge Republica postfascistă – și abia așteptau să încerce. La 24 aprilie 1969 au fost puse bombe la Târgul Comercial și la gara centrală din Milano. Opt luni mai târziu, după ce conflictul de la Pirelli fusese soluționat și greva luase sfârșit, Banca Agricolă din Piazza Fontana din Milano a fost aruncată în aer. Începuse deja „strategia tensiunii", care avea să caracterizeze întunecații ani 1970.

Dacă radicalii italieni din anii 1960 puteau fi acuzați că uitau prin ce trecuse Italia, în Germania Occidentală lucrurile stăteau exact invers. Până în 1961, generația postbelică a învățat că vinovat de război și de înfrângere era nazismul, însă aspectele lui cu adevărat monstruoase erau sistematic ocultate. Procesul lui Adolf Eichmann, desfășurat la Ierusalim în 1961, urmat în perioada 1963–1965 de așa-zisele „procese Auschwitz" din Frankfurt, au atras într-un târziu atenția publicului german asupra crimelor regimului nazist. La Frankfurt, 273 de martori au dovedit amploarea și gravitatea crimelor împotriva umanității comise în Germania, fără a se limita la cei 23 de acuzați (22 de membri SS și un șef de lagăr). În 1967, Alexander și Margarete Mitscherlich au publicat studiul extrem de influent *Die Unfähigkeit zu trauen* (*Neputința de a jeli*), afirmând că recunoașterea oficială vest-germană a răului nazist nu a fost însoțită de o autentică asumare individuală a responsabilității.

Intelectualii vest-germani au îmbrățișat ideea cu însuflețire. Scriitori, dramaturgi și cineaști consacrați – Günther Grass, Martin Walser, Hans-Magnus Enzensberger, Jürgen Habermas, Rolf Hochhuth, Edgar Reitz, toți născuți între 1927 și 1932 – s-au concentrat asupra acestui eșec în înțelegerea nazismului. Dar un grup de intelectuali mai tineri, născuți în timpul războiului sau imediat după aceea, au adoptat o poziție mai severă. Neavând o experiență directă a ceea ce se întâmplase înainte, ei blamau nu atât nazismul, cât Republica de la Bonn pentru toate păcatele Germaniei. Astfel, pentru Rudi Dutschke (născut în 1940), Peter Schneider (1940), Gudrun Ensslin (1940) sau mai tinerii Andreas Baader (născut în 1943) și Rainer Werner Fassbinder (1945), democrația postbelică din RFG nu constituia soluția, ci problema. Cocon apolitic, consumist, protejat de americani, *Bundesrepublik* era nu numai imperfectă și amnezică; ea conspirase activ cu stăpânii occidentali pentru a nega trecutul german, îngropându-l sub confort material și propagandă anticomunistă. Chiar și atributele-i constituționale erau neautentice: după cum spunea Fassbinder, „democrația noastră nu e câștigată prin luptă; ea a fost instaurată în zona de ocupație occidentală prin decret".

Inteligheția tânără și radicală din Germania anilor 1960 acuza Republica de la Bonn că acoperă crimele generației precedente. Mulți dintre cei născuți în Germania postbelică nu-și cunoscuseră părinții: nu știau cine fuseseră, ce făcuseră. La școală nu învățaseră nimic despre istoria germană de după 1933 (și nici prea mult despre Weimar). Peter Schneider nu e singurul care a remarcat că trăiau într-un vid construit pe un abis: chiar și acasă – sau mai ales acasă – nimeni nu voia să vorbească despre „asta".

Părinții lor, germanii născuți între 1910 și 1930, nu refuzau doar să discute trecutul. Sceptici în fața marilor idei și a promisiunilor politice, ei se concentrau permanent, cu o anumită crispare, pe confortul material, stabilitate și respectabilitate. După cum pricepuse Adenauer, identificarea lor cu „Vestul" și cu America reprezenta în primul rând un refuz de a asuma apăsătoarea „germanitate". Efectul era că, pentru copiii lor, ei nu reprezentau *nimic*. Realizările lor materiale erau pătate de moștenirea morală. Dacă a existat vreodată o generație a cărei revoltă pornea realmente din refuzarea a tot ceeea ce reprezentau părinții – *tot*: mândrie națională, nazism, bani, Vest, pace, stabilitate, lege și democrație –, aceștia erau „copiii lui Hitler", radicalii vest-germani din anii 1960.

În ochii lor, Republica Federală degaja suficiență și ipocrizie. Mai întâi a fost afacerea *Spiegel*. În 1962, cel mai mare săptămânal german publicase o serie de articole de investigație despre politica de apărare a Germaniei Occidentale, dezvăluind manevre dubioase ale ministrului Apărării din guvernul lui Adenauer, bavarezul Franz-Josef Strauss. Cu permisiunea lui Adenauer și la cererea lui Strauss, poliția a hărțuit redacția, a răvășit birourile și l-a arestat pe editor. Un abuz de putere atât de nerușinat, menit să pună capăt reportajelor incomode, a stârnit indignarea universală – chiar și *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, impecabil de conservator, a observat că „este o pată pe obrazul democrației noastre, care nu poate exista fără o presă liberă – fără libertatea neîngrădită a presei".

Apoi, patru ani mai târziu, în decembrie 1966, creștin-democrații aflați la putere l-au ales ca succesor al cancelarului Ludwig Erhard pe fostul nazist Kurt-Georg Kiesinger. Noul cancelar fusese membru plenar al partidului timp de doisprezece ani, iar numirea lui a fost pentru mulți dovada clară că regimul prezent era de un cinism nerușinat. Dacă șeful guvernului nu era jenat de faptul că îl slujise pe Hitler timp de doisprezece ani, cine putea lua în serios căința sau liberalismul vest-germanilor, când la extremitățile spectrului politic apăreau organizații neonaziste? Într-un moment de resurgență neonazistă, Günther Grass i-a adresat lui Kiesinger o scrisoare deschisă: „Cum vor putea tinerii din țara noastră să găsească argumente împotriva partidului care a sucombat acum două decenii și care renaște azi ca NPD [Partidul Național Democrat] câtă vreme împovărați Cancelaria cu greutatea considerabilă a propriului dumneavoastră trecut?".

Kiesinger a condus guvernul vreme de trei ani, între 1966 și 1969. În acest timp, Stânga Germană Extraparlamentară (cum s-a autodenumit) s-a infiltrat

cu succes în universități. Multe dintre nemulțumirile Uniunii Studenților Socialiști (SDS) erau cele curente în toată Europa de Vest: cămine și amfiteatre ticsite, profesori distanți și inaccesibili, cursuri plicticoase. Dar chestiunile cele mai arzătoare erau specific vest-germane. Cel mai animat campus era cel al Universității Libere din Berlin (fondată în 1948 pentru a compensa faptul că prestigioasa Universitate Humboldt era prizoniera zonei comuniste), unde mulți studenți se înscriseseră pentru a evita stagiul militar.********

Antimilitarismul avea un loc special în protestul studenților germani: era un mod eficace de a condamna atât Republica de la Bonn, cât și regimul nazist care o precedase. Pe măsură ce se amplifica opoziția față de războiul din Vietnam, amalgamul de trecut și prezent a atins mentorul militar al Republicii Federale. America, dintotdeauna „fascistă" în repertoriul unui grup restâns de radicali, a devenit acum inamicul unui segment mult mai vast. Să acuzi „Amerika" (*sic*) pentru războiul criminal din Vietnam ținea loc de recunoaștere a crimelor de război din Germania. Piesa lui Peter Weiss *Vietnam-Discourse* (1968) reprezintă o paralelă explicită între SUA și naziști.

Dacă America nu era mai bună decât regimul hitlerist – cum zicea un slogan, US=SS –, atunci Germania devenea un fel de Vietnam: ambele țări divizate de ocupanți străini, prinse la mijloc în conflictul altora. Această retorică le permitea radicalilor vest-germani să disprețuiască Republica de la Bonn atât pentru afiliația imperialist-capitalistă din prezent, cât și pentru cea fascistă din trecut. Mai grav, permitea stângii radicale să recicleze ideea că adevăratele victime au fost germanii înșiși, concepție asociată până atunci cu extrema dreaptă.********

Nu e de mirare, așadar, că în ciuda resentimentelor față de „generația Auschwitz", tinerii germani din anii 1960 nu erau foarte preocupați de Holocaust. Ca și părinții lor, ei erau jenați de „chestiunea evreiască". Preferau să solicite cursuri universitare despre *Faschismustheorie*, ocultând dimensiunea rasistă a nazismului și subliniind mai degrabă legăturile sale cu producția capitalistă și puterea imperială – care făceau legătura cu Bonn și Washington. Adevăratul „aparat represiv de stat" erau lacheii imperiali de la Bonn; victimele erau cei care se opuneau războiului american în Vietnam. În această logică bizară, tabloidul populist *Bild Zeitung*, care critica acerb politica studenților, era un nou *Der Stürmer*, studenții erau noii „evrei", iar lagărele de concentrare naziste – doar o metaforă utilă pentru crimele imperialismului. Un slogan radical inscripționat în 1966 pe zidurile de la Dachau spunea: „Vietnam este Auschwitz-ul Americii".

Stânga extraparlamentară din Germania și-a pierdut astfel rădăcinile antinaziste. Înfuriate de faptul că Partidul Social-Democrat al lui Willy Brandt intrase în guvernul de coaliție al lui Kiesinger, organizațiile studențești social-democrate au migrat rapid spre extreme. Sectele constituente, mai ostentativ antioccidentale decât mișcările șaizeciste din restul Europei, au adoptat nume din Lumea a Treia: maoiști, desigur, dar și „indieni", „mescaleros" etc. Tenta antioccidentală a alimentat la rândul ei o contra-cultură declarat exotică,

bizară chiar și pentru anii 1960.

În varianta specific germană, confuzia culturală a anilor 1960 era un amestec extrem de complicat de sex și politică. Adepte ale lui Marcuse, Erich Fromm, Wilhelm Reich și alți teoreticieni germani care au scris despre reprimare politică și sexuală, mediile radicale din Germania (și Austria sau, cel puțin, Viena) exaltau nuditatea, amorul liber și educația antiautoritaristă. Faimoasele nevroze sexuale ale lui Hitler erau cauza directă a nazismului. Încă o dată, unele cercuri vehiculau o analogie stupefiantă între victimele de origine evreiască ale lui Hitler și tineretul anilor 1960, martirizat de regimul sexual represiv al părinților.

Kommune 1, o microsectă maoistă care promova agresiv promiscuitatea-sexuală-ca-eliberare, făcuse să circule în 1966 un autoportret: șapte tineri dezbrăcați pe fundalul unui zid – „Maoiști goi în fața unui zid gol", cum a fost prezentată fotografia în *Der Spiegel*, în 1967. Accentul pus pe nuditate era menit să amintească imaginile cu corpuri goale, neajutorate, din lagărele de concentrare. Uite, părea să spună: mai întâi au fost victimele lui Hitler, acum trupurile revoluționarilor maoiști, dezgolite demonstrativ. Dacă germanii se pot uita la corpurile noastre, vor putea înfrunta și alte adevăruri.

„Mesajul" – că promiscuitatea adolescenților va forța generația mai vârstnică să fie mai deschisă în privința vieții sexuale, apoi în privința lui Hitler etc. – l-a făcut pe liderul SDS Rudi Dutschke (în această privință, un moralist de stânga clasic) să-i califice pe kommunarzi drept „nevrotici". Și fără îndoială că erau. Dar narcisismul lor agresiv anacronic, care amesteca nonșalant exhibiționismul sexual cu genocidul pentru a-i irita și șoca pe burghezi, nu era lipsit de consecințe: un membru al Kommunei care declara cu mândrie că, în materie de revoluție, orgasmul lui e mai important decât războiul din Vietnam a reapărut în anii 1970 într-o tabără de gherilă din Orientul Mijlociu. În Germania, distanța de la moft la violență era mai mică decât oriunde.

În iunie 1967, în cursul unei demonstrații la Berlin împotriva șahului Iranului, studentul Benno Ohnesorg a fost împușcat de poliție și a murit. Dutschke a declarat moartea lui Ohnesorg o „crimă politică" și a îndemnat la un protest în masă: în zilele următoare, 100 000 de studenți au demonstrat în toată Germania de Vest. Jürgen Habermas, până atunci un critic cunoscut al autorităților de la Bonn, i-a avertizat pe Dutschke și pe prietenii lui să nu se joace cu focul. „Fascismul de stânga", i-a amintit el liderului SDS, e la fel de letal ca și cel de dreapta. Cei care vorbeau cu ușurință despre „violența ascunsă" și „toleranța represivă" a pașnicei Republici de la Bonn – și care obligau autoritățile la reacții represive prin actele lor voluntare de violență reală – nu știau ce fac.

În luna martie a anului următor, în timp ce liderii studenților radicali îndemnau fără preget la confruntarea cu „regimul" de la Bonn, iar guvernul amenința să răspundă provocărilor violente din Berlinul de Vest și de oriunde altundeva, Habermas – căruia i s-au alăturat Grass, Walser, Enzensberger și Hochhuth – a făcut apeluri repetate la rațiunea democratică, cerând

deopotrivă studenților și guvernului să respecte legalitatea republicană. O lună mai târziu, Dutschke a plătit el însuși prețul polarizării violente pe care o încurajase: la 11 aprilie 1968 a fost împușcat la Berlin de un simpatizant neonazist. Au urmat săptămâni incendiare, în care doi oameni au murit și 400 au fost răniți numai în Berlin. Guvernul Kiesinger a proclamat starea de urgență (cu 384 de voturi la 100, susținut de numeroși social-democrați), care-i permitea să guverneze prin decret – ceea ce a suscitat teama generală că Bonnul era în pragul colapsului, precum Weimar cu 35 de ani înainte.

Sectele extremiste din ce în ce mai violente ale studenților germani – *K-Gruppen, Autonome*, facțiunea radicală a SDS – erau toate declarat „marxiste", de obicei marxist-leniniste (adică maoiste). Multe erau finanțate discret de RDG sau de Moscova, lucru pe atunci ignorat de marele public. În Germania, ca peste tot, Noua Stângă a păstrat distanța față de comunismul oficial – care în RFG oricum nu conta. Însă radicalii, ca și o mare parte din stânga vest-germană – și nu numai stânga –, aveau o relație ambiguă cu Republica Democrată Germană.

O bună parte dintre ei se născuseră în ceea ce era acum RDG sau în alte teritorii din Est, de unde familile lor fuseseră expulzate ca etnici germani: Prusia Orientală, Polonia, Cehoslovacia. Nu întâmplător, nostalgia părinților pentru trecutul dispărut se reflecta involuntar în visul lor: o Germanie mai bună la est. RDG, în ciuda (sau poate din cauza?) cenzurii și represiunii autoritariste, prezenta o atracție aparte pentru tinerii radicali: era exact contrariul Republicii de la Bonn și nici nu pretindea altceva. Astfel, ura radicalilor pentru „ipocriziile" Republicii Federale îi făcea să fie extrem de creduli în fața comuniștilor din Est, care pretindeau că au înfruntat trecutul și au purificat Germania *lor* de trecutul fascist. Mai mult, anticomunismul care hărăzea RFG Alianței Atlantice și care constituia doctrina sa principală era o țintă în sine pentru Noua Stângă, mai ales în anii războiului din Vietnam, și explică în parte poziția sa anti-anticomunistă. Atenția acordată crimelor comunismului era doar o diversiune pentru a distrage atenția de la crimele capitalismului. Comuniștii erau, poate, cum spunea Daniel Cohn-Bendit la Paris, „canalii staliniste", dar nici liberal-democrații nu erau mai presus.

Stânga germană a ignorat așadar nemulțumirile din Varșovia sau Praga. În Germania de Vest, ca în tot Occidentul, anii 1960 priveau cu încăpățânare nu mai departe de propria ogradă. Revoluția culturală a epocii era foarte limitată: când tineretul occidental catadicsea să privească peste graniță, el se uita spre zări exotice și contempla imagini care pluteau liber, fără constrângerile enervante legate de informație sau familiaritate. Despre culturile străine *apropiate* șaizeciștii știau foarte puțin. Când Rudi Dutschke a făcut o vizită amicală la Praga, la apogeul mișcării reformiste din primăvara anului 1968, el i-a șocat pe studenții cehi afirmând că adevăratul inamic este democrația pluralistă. Pentru ei, ea era țelul.

Capitolul 13
Sfârșitul idilei

Revoluția este actul unei enorme majorități a societății împotriva unei minorități aflate la putere. E însoțită de o criză a puterii politice și de slăbirea aparatului coercitiv. De aceea se poate desfășura fără forțe armate.

Jacek Kuroń și Karel Modzelewski, *Scrisoare deschisă către Partid* (martie 1965)

Fiecare partid comunist este liber să aplice în țara sa principiile marxism-leninismului și ale socialismului, dar, dacă vrea să rămână un partid comunist, nu trebuie să se abată de la ele.

Leonid Brejnev (3 august 1968)

Abia după Primăvara de la Praga din 1968 am început să vedem cine este fiecare.

Zdeněk Mlynář

Ieri a venit dintr-odată.

Paul McCartney

În blocul sovietic, anii 1960 au fost evident trăiți altfel decât în Occident. După 1956, destalinizarea a încurajat dorința de schimbare, așa cum decolonizarea și dezastrul din Suez o făcuseră în Vest, dar înăbușirea revoltei din Ungaria a arătat clar că reformele nu se vor produce decât sub auspicile Partidului. Lucru care amintea la rândul său că sursa comunismului era autoritatea Moscovei: importante erau politicile și dispoziția conducerii sovietice. Până în 1964, istoria jumătății de est a Europei a fost scrisă de Nikita Hrușciov.

Liderii sovietici din această generație încă mai credeau în lupta mondială de clasă. Amintirea idealizată a revoluției sovietice, proiectată asupra revoltelor din America Latină, l-a făcut pe Hrușciov să comită gafele care au dus la criza cubaneză din 1962 și care i-au precipitat căderea. Conflictul cu China, care a devenit public în 1960, furnizând opoziției de stânga de la Moscova o alternativă „maoistă" la modelul sovietic, nu era doar o luptă pentru întâietate geopolitică, ci și o bătălie autentică pentru sufletul „revoluției mondiale". Din acest punct de vedere, competiția cu Beijingul îi plasa pe liderii moscoviți poststaliniști într-o poziție contradictorie. Ca patrie a revoluției anticapitaliste, ei își afirmau mai departe ambițiile incendiare și insistau asupra autorității nezdruncinate a Partidului, în URSS și statele-satelit. Pe de altă parte,

Kremlinul a continuat să favorizeze coexistența cu puterile occidentale – și cu propriii cetățeni. Perioada Hrușciov a adus ameliorări reale. Din 1959, *Cursul scurt* al lui Stalin a încetat să mai constituie principala sursă a istoriei sovietice și teoriei marxiste.******** Domnia terorii a luat sfârșit, dar nu și instituțiile și practicile pe care aceasta le crease: Gulagul continua să existe și zeci de mii de deținuți politici putrezeau încă în lagăre sau în exil – jumătate dintre ei ucraineni. Sub Hrușciov, legile staliniste care limitau mobilitatea forței de muncă au fost abandonate, ziua de lucru a devenit mai scurtă, au apărut salariul minim, concediul de maternitate și sistemul național de pensii (de care au beneficiat după 1965 și țăranii din colective). Pe scurt, Uniunea Sovietică și statele-satelit au devenit state asistențiale într-o formă embrionară, cel puțin în aparență.

Însă reformele mai îndrăznețe ale lui Hrușciov nu au produs surplusul alimentar promis (alt motiv pentru care colegii l-au părăsit în octombrie 1964). În special cultivarea pământurilor „virgine" din Kazahstan și sudul Siberiei s-a dovedit un dezastru: anual erau distruse 500 000 de tone pământ arabil prin însămânțarea de cereale în zone total inadecvate, unde puțina recoltă obținută era plină de buruieni. Într-un amestec tragicomic de planificare centralizată și corupție locală, comuniștii din Kîrghîzstan îi îndemnau pe țăranii colectivizați să cumpere produse de la băcănie pentru a îndeplini norma. Penuria alimentară a provocat revolte în orașe de provincie (printre care Novocerkassk, în iunie 1962). După recolta dezastruoasă din 1963, în ianuarie 1964 URSS importa cereale din Vest.

În același timp, microfermele private pe care Hrușciov le încurajase sporadic aveau un succes aproape jenant: la începutul anilor 1960, numai 3% din terenul cultivat se afla în mâinilor particularilor, dar el furniza o treime din producția agricolă a Uniunii Sovietice. În 1965, două treimi din cartofii și trei sferturi din ouăle consumate în URSS proveneau de la producătorii particulari. În URSS, ca și în Polonia sau Ungaria, „socialismul" nu a supraviețuit decât grație economiei capitaliste ilicite din interior, la care a închis ochii.********

Reformele economice din anii 1950 și 1960 au reprezentat de la început o tentativă disperată de a petici un sistem cu disfuncții structurale. În măsura în care exprimau dorința vagă de a descentraliza decizia economică și de a autoriza în practică producția privată, ele nu conveneau puriștilor din vechea gardă. Dar altfel, liberalizarea adoptată de Hrușciov și apoi de Brejnev nu prezenta o amenințare imediată pentru rețelele de putere și patronaj pe care se baza sistemul sovietic. Și tocmai de aceea ameliorările economice din blocul sovietic au avut un efect neglijabil: pentru că erau invariabil subordonate priorităților politice.

Reforma culturală era altceva. Lenin fusese întotdeauna mai atent la opoziție decât la principii – iar urmașii îi semănau. Liderii comuniști, în frunte cu Hrușciov, erau foarte sensibili la opoziția intelectuală, fie că aceasta avea sau nu ecouri în partid sau în afara lui. După prima condamnare a lui Stalin în 1956 a existat o speranță generală, în Uniunea Sovietică și în rest, că cenzura se

va relaxa și va apărea un spațiu pentru dezacordul și critica temperate (în același an, manuscrisul romanului *Doctor Jivago* de Boris Pasternak a fost refuzat de publicația literară *Novîi Mir*). Dar Kremlinul s-a speriat de aparenta relaxare culturală: în trei ani de la al XX-lea Congres al Partidului, Hrușciov ținea discursuri agresive în apărarea realismului socialist din artă, amenințându-i pe opozanți cu consecințe grave în cazul în care ar fi continuat să-l denigreze, chiar și retrospectiv. Concomitent, în 1959, autoritățile i-au pus la punct pe preoții ortodocși și pe baptiști – o formă de disidență culturală care se bucurase de o anumită libertate după căderea lui Stalin.

Însă Hrușciov, dacă nu și colegii lui, era constant imprevizibil. Al XX-lea Congres al PCUS, ținut în octombrie 1961, a revelat amploarea schismei dintre URSS și China (în luna următoare, sovieticii și-au închis ambasada din Albania, *locum* european al Beijingului), iar în competiția pentru influență globală, Moscova a demarat o campanie de imagine pentru mulțimea confuză și volatilă a adepților de peste hotare. În 1962, un obscur învățător de provincie, Aleksandr Soljenițîn, a reușit să publice un roman pesimist și implicit subversiv, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, în *Novîi Mir*, aceeași revistă care îl refuzase pe Pasternak cu mai puțin de șase ani în urmă.

Toleranța relativă din ultimii ani ai lui Hrușciov nu se aplica însă criticilor directe adresate conducerii sovietice: nici măcar la apogeul „dezghețului", opera ulterioară a lui Soljenițîn nu ar fi putut vedea lumina tiparului. Dar, în comparație cu perioada anterioară, începutul anilor 1960 reprezenta o epocă de libertate scriitoricească și timide experimente culturale. Totul s-a schimbat însă după lovitura de stat de la Kremlin din octombrie 1964. Adversarii lui Hrușciov erau iritați de eșecul măsurilor luate, de stilul autocratic, dar mai ales neliniștiți de instabilitatea lui. Poate că prim-secretarul nu știa nici el ce era permis și ce nu, dar ceilalți tindeau să înțeleagă greșit aparenta lui toleranță. Se temeau de posibile greșeli.

În câteva luni de la preluarea puterii, noua conducere de la Kremlin a început să facă presiuni asupra intelighenției. În septembrie 1965 au fost arestați doi tineri scriitori, Andrei Siniavski și Iuli Daniel. Sub pseudonimele Avram Tertz și Nikolai Arjak, ei scoseseră clandestin din țară diferite lucrări de ficțiune, cu intenția de a le publica în Occident. Lui Tertz-Siniavski îi apăruse în străinătate un scurt eseu critic despre literatura sovietică modernă, intitulat *Despre realismul socialist*. În februarie 1966, cei doi au fost judecați. Cum nici o lege sovietică nu interzicea publicarea de lucrări peste hotare, autoritățile au susținut că însuși conținutul cărților era dovada activității antisovietice. Cei doi au fost găsiți vinovați și condamnați la muncă silnică: Siniavski a primit șapte ani (dar a făcut numai șase) și Daniel cinci.

Procesul Siniavski-Daniel s-a desfășurat *in camera*, deși o campanie de presă menită să-i demonizeze pe cei doi reușise să atragă atenția publicului. Dar procedurile de judecată, înregistrate și transcrise în secret de câțiva oameni prezenți în sala tribunalului, au fost publicate un an mai târziu în rusă și engleză, generând petiții internaționale și cereri de eliberare a celor

doi.******** Întreaga afacere era neobișnuită: chiar de-a lungul deceniilor brutale de stalinism, nimeni nu fusese arestat și închis exclusiv pentru conținutul scrierilor sale (de ficțiune). Chiar dacă se fabricau fără scrupule dovezi în acest scop, intelectualii fuseseră acuzați în trecut pentru *fapte*, nu doar pentru *vorbe*.

După lejeritatea epocii Hrușciov, tratamentul aplicat lui Daniel și Siniavski a stârnit proteste fără precedent chiar și în URSS. Astfel s-a născut mișcarea disidentă din ultimele decenii ale Uniunii Sovietice: *samizdatul* (autopublicarea) a început în anul arestărilor și din cauza lor, iar cele mai importante figuri din cercurile disidente sovietice și-au făcut apariția ca protestatari în acest caz. Vladimir Bukovski, pe atunci un student de 25 de ani, a fost arestat în 1967 fiindcă organizase în Piața Pușkin o demonstrație pentru drepturile civile și libertatea de exprimare. El fusese deja arestat de KGB în 1963, acuzat că se află în posesia unor lucrări antisovietice și supus tratamentului forțat într-un spital psihiatric. De această dată, el a fost condamnat la trei ani într-un lagăr de muncă pentru „activități antisovietice".

Scandalul Siniavski-Daniel și reacția suscitată păreau să contureze clar situația din Uniunea Sovietică: ce se schimbase și ce nu. După orice criteriu în afară de propriul trecut, regimul era stagnant, represiv și inflexibil. Mirajul din 1956 pălise. Șansele ca adevărul despre trecut să iasă la iveală sau ca în viitor să aibă loc reforme păreau din ce în ce mai scăzute. Iluziile erei Hrușciov se risipiseră. Indiferent cum se prezenta în fața puterilor occidentale, acasă la el regimul sovietic intra într-un crepuscul interminabil de stagnare economică și ruină morală.

Dar statele-satelit din blocul sovietic aveau motive să spere într-o schimbare. La prima vedere, e un paradox. La urma urmei, dacă cetățenii Uniunii Sovietice erau lipsiți de apărare în fața dictaturii poststaliniste, atunci locuitorii Ungariei sau Cehoslovaciei erau de două ori neputincioși: nu numai că trăiau sub un regim represiv, dar propriii lor conducători răspundeau stăpânirii din capitala URSS. Principiile Imperiului Sovietic fuseseră ilustrate prompt la Budapesta în noiembrie 1956. Mai mult, în Cehoslovacia și România, victimele proceselor-spectacol de după război se aflau încă în închisori după mai bine de un deceniu.

Și totuși, Europa de Est *era* altfel – tocmai fiindcă reprezenta o expansiune colonială recentă a regimului comunist. În anii 1960, majoritatea locuitorilor Uniunii Sovietice nu apucaseră alt regim în afară de comunism, care dobândise chiar o anumită legitimitate în umbra Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Dar, la vest de URSS, amintirea ocupației sovietice și preluarea violentă a puterii de către ruși erau încă vii. Simplul fapt că erau marionetele Moscovei și nu aveau credibilitate locală îi făcea pe liderii comuniști mult mai sensibili la sentimentul național și dornici să i se conformeze.

Lucru cu atât mai posibil cu cât oponenții regimurilor de partid din

Europa de Est între 1956 și 1968 nu erau deloc anticomuniști. Drept răspuns la afirmația lui Sartre că revoluția ungară a fost marcată de un „spirit de dreapta", savantul maghiar refugiat François Fejtö a replicat că la dreapta erau staliniștii. *Ei* erau „versaillezii". „Noi rămânem oamenii stângii, credincioși ideilor, tradițiilor și idealurilor noastre." Insistența lui Fejtö asupra credibilității unei stângi antistaliniste avea să fie și tonul opoziției intelectuale est-europene din următorii doisprezece ani. Ideea nu era să condamni comunismul și cu atât mai puțin să-l răstorni; ei își propuneau mai degrabă să înțeleagă cum s-a ajuns la o asemenea oroare și să ofere o alternativă în termeni comuniști.

Era un „revizionism": termen folosit pentru prima oară cu acest sens de către liderul polonez Władisław Gomułka, la întâlnirea din mai 1957 a Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Unit, pentru a-și descrie adversarii intelectuali. Majoritatea acestor „revizioniști" – în Polonia, cel mai cunoscut era tânărul filosof marxist Leszek Kołakowski – fuseseră marxiști ortodocși până în 1956. Ei nu și-au renegat orientarea peste noapte. Dimpotrivă: și-au petrecut următorii doisprezece ani încercând, cum spunea scriitorul slovac Milan Šimečka, „să găsească eroarea din ecuație". Ca mulți marxiști contemporani din Occident, ei credeau cu tărie că se poate face o distincție clară între credibilitatea marxismului și crimele lui Stalin.

Pentru mulți marxiști est-europeni, stalinismul era o parodie tragică a doctrinei marxiste, iar Uniunea Sovietică amenința în mod permanent credibilitatea oricărui proiect socialist transformator. Dar, spre deosebire de Noua Stângă din Vest, revizioniștii intelectuali din Est continuau să lucreze cu – și adesea *în* – Partidul Comunist. În mare parte de nevoie, desigur, dar și din convingere sinceră. Pe termen lung, această afiliație avea să-i izoleze și chiar să-i discrediteze pe comuniștii reformiști, mai ales în ochii unei generații noi, tot mai influențată de omologii occidentali, care lua ca punct de referință nu trecutul stalinist, ci prezentul capitalist din Vest. Dar, între 1956 și 1968, momentul revizionist în Europa de Est a însemnat pentru scriitori, cineaști, economiști sau jurnaliști un scurt moment de optimism cu gândul la un viitor socialist alternativ.

În Polonia, cel mai important spațiu critic a fost creat de Biserica Catolică, prin protecția pe care o putea acorda celor care lucrau sub auspiciile ei – mai ales la Universitatea Catolică din Lublin și în comitetul editorial al publicațiilor *Znak* și *Tygodnik Powszechny*. Polonia din anii lui Gomułka avea această ciudățenie: filosofii marxiști și teologii catolici se întâlneau în încercarea de a apăra libera exprimare și libertățile civile – embrion al alianțelor care se vor forma în anii 1970. În alte părți însă, Partidul Comunist era singurul forum în care astfel de opoziții puteau fi formulate. Terenul cel mai propice pentru criticile „constructive" era felul în care era organizată economia comunistă.

În bună măsură fiindcă marxismul convențional era, chipurile, ancorat în economie politică, iar politica economică (odată scăpată din gheara lui Stalin) era un domeniu care tolera dezacordul intelectual. Alt motiv era că mulți intelectuali europeni din acea vreme încă luau marxismul foarte în serios și

tratau economia comunistă, discutată teoretic, ca pe un punct de plecare vital pentru reforme majore. Dar explicația principală este pur și simplu faptul că la începutul anilor 1960 economiile statelor comuniste dădeau primele semne de disfuncție gravă.

Eșecul economiilor comuniste nu era un secret. Ele abia reușeau le să asigure cetățenilor necesarul de alimente (în Uniunea Sovietică uneori nici măcar atât). Erau dedicate producției masive de bunuri industriale primare în exces. În schimb, cele necesare – în primul rând, bunuri de consum – pentru care *exista* o cerere crescândă nu erau produse; sau, dacă acest lucru se întâmpla, bunurile fie nu erau în cantități suficiente, fie nu aveau calitatea corespunzătoare. Iar sistemul de distribuție și vânzare a puținelor bunuri disponibile era atât de prost organizat, încât lipsurile autentice erau agravate artificial de o penurie indusă: blocaje, tactici de acaparare a pieței, corupție și – la alimente și alte produse perisabile – pierderi exagerate.

Ineficiența frapantă a comunismului fusese parțial camuflată în primul deceniu postbelic de reconstrucție și solicitările ei. Dar, spre începutul anilor 1960, după ce Hrușciov afirmase că Occidentul va fi „depășit" de comunism, iar proclamațiile oficiale susțineau că tranziția spre socialism s-a încheiat, prăpastia dintre retorica partidului și penuria zilnică nu mai putea fi mascată de îndemnurile zilnice la repararea pagubelor provocate de război sau la o producție sporită. Iar ipoteza că responsabili de marșul șchiop al comunismului erau sabotorii – culaci, capitaliști, evrei, spioni sau „interesele" occidentale – era acum asociată cu epoca terorii: perioadă pe care cei mai mulți lideri comuniști, urmând exemplul lui Hrușciov, erau dornici să o lase în urmă. Problema, admiteau tot mai mulți, rezidă fără îndoială în însuși sistemul economic comunist.

Economiștii reformiști („revizioniști" avea conotații peiorative) erau mai numeroși în Ungaria. În 1961, János Kádár a lăsat să se înțeleagă că partidul-stat va considera din acel moment că toți cei care nu se opuneau explicit erau în favoarea reformei; astfel, sub auspiciile regimului kádárist, criticii regimului comunist au putut pentru prima oară să se exprime în siguranță.******** Colectivizarea pământului în anii 1940 și 1950 fusese o greșeală, admiteau reformiștii. Ei recunoșteau, deși mult mai discret, că obsesia sovietică a extracției pe scară largă și a producției de bunuri industriale primare era un impediment în calea creșterii economice. Pe scurt, ei admiteau – deși nu foarte explicit – că industrializarea forțată și distrugerea proprietății private din URSS, transpuse mecanic în Europa de Est, fuseseră un dezastru. Mai drastic, ei au început să caute metode prin care economiile comuniste ar putea încorpora indicatori de preț și alți stimuli de piață în sistemul colectivist de proprietate și producție.

Dezbaterile șaizeciste pe tema reformei economice în estul Europei se desfășurau pe muchie de cuțit. Unii lideri de partid erau suficient de pragmatici (sau de îngrijorați) pentru a accepta greșelile tehnice din trecut – până și conducerea neostalinistă din Cehia a renunțat la accentul pus pe

industria grea în 1961, la jumătatea celui de-al treilea plan cincinal, dezastruos. Dar să recunoști eșecul planificării centralizate sau al proprietății colective era cu totul altceva. Economiștii reformiști ca Ota Šik sau ungurul János Kornai au căutat să definească o „a treia cale": o economie mixtă în care realități incontestabile precum proprietatea comună și planificarea centralizată să fie moderate de o autonomie locală sporită, uzul unor indicatori financiari și relaxarea controalelor. Argumentele economice, la urma urmei, erau incontestabile: fără astfel de reforme, sistemul comunist avea să alunece în stagnare și sărăcie, „potențând penuria", cum a spus Kornai într-o lucrare celebră.

Numai în Ungaria, Kádár a răspuns criticilor îngăduind cât de cât o reformă reală: Noul Mecanism Economic inaugurat în 1968. Fermelor colective li s-a acordat o autonomie substanțială; nu numai că li s-a permis, dar au fost încurajate activ să sprijine în subsidiar activități private. Au fost sparte câteva monopoluri. Anumite prețuri la bunurile de consum au fost corelate cu piața mondială și lăsate să fluctueze prin intermediul ratelor de schimb multiple. S-au autorizat centre de desfacere private. Scopul exercițiului nu era să construiască un compromis funcțional între două sisteme economice de altfel incompatibile, ci să introducă un maximum de activitate de piață (care să aducă, se spera, o prosperitate „tranchilizantă" consumatorilor), compatibil cu un control politic neștirbit al economiei.

Dacă privim retrospectiv, e limpede că reformiștii se păcăleau singuri dacă își imaginau că ar fi posibilă o „a treia cale" între comunism și capitalism. Dar nu fiindcă analiza lor economică ar fi fost tehnic defectuoasă. Adevărata lor eroare consta în interpretarea greșită a sistemului în care trăiau. Pentru conducerea comunistă, nu economia conta, ci politica. Implicația ineluctabilă a teoriilor reformiste era că autoritatea centrală a partidului-stat va trebui temperată pentru ca viața economică normală să-și reia cursul. În fața *acestei* alegeri, partidele-stat comuniste optau invariabil pentru anormalitate economică.

Între timp însă, regimurile erau interesate mai ales de stabilitate. Existau pentru aceasta trei modele concurente: primul, kádárismul, nu era ușor de exportat – strategia liderului maghiar era chiar aceea de a asigura autoritățile de la Kremlin că nu există un „model maghiar", ci cel mult o soluție practică parțială pentru dificultățile locale. Ungaria avea, într-adevăr, o situație unică: cu cinism, Kádár flutura în fața conaționalilor dornici de călătorii, ca pe un soi de premiu de bună purtare, perspectiva accesului liber la Occidentul prosper – recunoscând astfel tacit eșecul comunismului. Țara era condusă acum de și pentru „noua clasă", cum o numea disidentul iugoslav Milovan Djilas într-o lucrare importantă din 1957: o tehnocrație educată, formată din specialiști și birocrați, preocupată să-și amelioreze traiul și să-și asigure supraviețuirea. O eliberare autentică era de neconceput, dar întoarcerea la metode represive – puțin probabilă.

Ungaria lui Kádár – „cele mai bune barăci din *laager*“ – era foarte invidiată, dar ridicată doar sporadic în slăvi. Al doilea model, Iugoslavia lui Tito, era în chip și mai evident un fenomen *sui generis*. Nu fiindcă Iugoslavia reușise să evite dificultățile vecinilor. Multe dintre disfuncțiile economice ale sateliților sovietici erau bine cunoscute iugoslavilor – un avertisment că animația suspendată a țării lor între Est și Vest se datora mai mult șansei istorice decât opțiunii ideologice. Dar, în cursul anilor 1950 și 1960, Tito a descentralizat întru câtva procesul de decizie, permițând cu titlu de experiment autonomia fabricilor și a muncitorilor.

Inovațiile s-au născut din diviziuni etnice și geografice, dar și din necesitate economică. Într-un stat federal, în care locuitorii și republicile constituente nu aveau multe în comun în afară de amintiri nefericite și reciproc antagoniste, instrucțiunile uniforme impuse de la Belgrad aminteau de practicile antebelice. Topografia dificilă a regiunii favoriza inițiativa locală; mulțumită rupturii de Stalin, dictatura proletariatului în versiune titoistă nu era obligată să reproducă în detaliu fiecare eroare din traseul Uniunii Sovietice spre modernitatea industrială. Acestea erau considerațiile care determinau modelul iugoslav, și nu proiectul socialist creativ, alternativ, pe care admiratorii occidentali i-l atribuiau cu naivitate lui Tito în acești ani.

Dar Iugoslavia era, cu toate acestea, diferită: nu neapărat mai blândă cu opoziția, cum au putut constata pe propria piele Djilas și alții când s-au abătut de la ortodoxia titoistă********, dar mai flexibilă în privința nevoilor populației în general (nu în ultimul rând datorită ajutorului occidental). Când eseista iugoslavă Dubravka Ugrešić visează la Iugoslavia dispărută din tinerețea ei, amintirile cele mai vii sunt „ciocatele adevărate, impermeabilul de plastic, prima lenjerie din nylon… prima excursie la Trieste“. În Bulgaria sau România, de exemplu, o asemenea listă de nimicuri de consum ar fi fost mai greu de evocat, iar „prima excursie la Trieste“ era exclusă. Iugoslavii nu erau prosperi și nici liberi, dar nici întemnițați într-un sistem închis ermetic. „Titoismul“ era opresiv, nu represiv. Pe atunci, diferența conta.

A treia cale spre stabilitate era „stalinismul național“. Era opțiunea albaneză: o societate închisă, oprimată, condusă tiranic de un autocrat din partidul local, paranoic și atotputernic. Descriere care se potrivea din ce în ce mai mult și României. Hrușciov, care detesta România (sentiment des întâlnit la rușii din generația sa), încercase să-i atribuie un rol exclusiv agricol în distribuția internațională a muncii în blocul comunist. Dar șefii de partid de la București nu aveau de gând să se limiteze la aprovizionarea economiilor comuniste mai avansate și prospere cu alimente și materii prime.

După ce fuseseră complici la stăvilirea și înăbușirea revoltei maghiare, românii au obținut retragerea trupelor sovietice de pe teritoriul național în 1958 și au adoptat o cale din ce în ce mai independentă. Sub Dej și (din 1965) sub Ceaușescu, România a refuzat să se implice în disputele Moscovei cu China și chiar a refuzat manevrele Pactului de la Varșovia pe teritoriul

național. Liderii români l-au abordat pe Tito (ale cărui relații cu Pactul erau mai mult formale decât amicale), iar Dej s-a adresat chiar Adunării Naționale Iugoslave în 1963. Ei au susținut industrializarea neostalinistă a României cu bani și aparatură obținute din Europa de Vest. Contactele României cu Occidentul au crescut constant, în timp ce comerțul cu statele CAER a scăzut: de la 70% din comerțul exterior al României la începutul anilor 1960 la numai 45% cu zece ani mai târziu.

Mult trâmbițata „propășire a țării" era o strategie populară acasă – mai exact, Partidul Comunist Român compensa originile sale clar neromânești înfășurându-se în mantia naționalismului. Dej a inițiat tactica, iar Ceaușescu nu a făcut decât să o perfecționeze. Dar această strategie avea și mai mult succes în străinătate. În timp ce Albania, surogatul european al Chinei, nu atrăgea decât staliniști nostalgici și maoiști incorigibili, imaginea internațională a României comuniste era surprinzător de pozitivă. Prin simpla distanțare de Moscova, Bucureștiul s-a ales cu o pleiadă neverosimilă de admiratori occidentali. În august 1966, *The Economist* vedea în Ceaușescu un „de Gaulle al Europei de Est".

Cât despre adevăratul de Gaulle, care a vizitat Bucureștiul în mai 1968, el a remarcat că, deși comunismul lui Ceaușescu nu se potrivea Occidentului, era probabil perfect pentru România: *Chez vous un tel regime est utile, car il fait marcher les gens et avancer les choses* („La dumneavoastră, un astfel de regim este util, fiindcă pune oamenii în mișcare și face să avanseze lucrurile"). Era cât se poate de adevărat că acest regim nu se potrivea Occidentului. Comunismul din România era deosebit de pervers și represiv: distanțându-se de Uniunea Sovietică după 1958, Dej și Ceaușescu au scăpat și de obligația de a copia destalinizarea și reformele asociate cu epoca Hrușciov. Spre deosebire de alte state-satelit, România nu permitea nici un fel de opoziție: intelectualii bucureșteni din anii 1960, rupți de propria societate, nu erau implicați în dezbaterile interne (care nu existau) și trebuiau să se mulțumească cu lectura ultimelor *nouveaux romans* de la Paris și cu participarea „prin procură" la o cultură franceză cosmopolită, cu care românii educați au pretins dintotdeauna că au o afinitate specială. Dar, în loc să-i condamne pe dictatorii români, guvernele occidentale i-au încurajat frenetic. După ce România a încălcat veto-ul sovietic, recunoscând oficial Republica Federală a Germaniei în ianuarie 1967, relațiile s-au ameliorat și mai mult: sosit la București în august 1969, Richard Nixon era primul președinte american care vizita un stat comunist. Comunismul național – „o fi el comunist, dar e de-al nostru" – a dat roade în cazul lui Ceaușescu: România a fost primul stat din Pactul de la Varșovia care a semnat Acordul General pentru Tarife și Comerț (1971), a aderat la Banca Mondială și la Fondul Monetar Internațional (1972), a încheiat acorduri comerciale preferențiale cu Comunitatea Europeană (1973) și a primit de la americani clauza națiunii celei mai favorizate (1975).********

Ceea ce vedeau diplomații străini în autocrații antisovietici de la București erau germenii unui nou Tito: stabil, docil și mai interesat de puterea locală

decât de agitația internațională. Cel puțin într-un sens aveau dreptate. Tito și Ceaușescu, la fel ca și Kádár și conducerea neostalinistă din RDG, au trecut cu succes hopul anilor 1960. Fiecare în felul său a reușit să-și consolideze autoritatea și controlul în țară, menținând în același timp cel puțin un *modus vivendi* cu Moscova. Liderii comuniști din Varșovia și Praga nu se puteau lăuda cu același succes.

Deznodământul pașnic al revoltelor poloneze din 1956 a avut prețul său. Deși instituțiile și scriitorii catolici erau îngăduiți în Polonia lui Gomułka, opoziția în interiorul partidului era sever limitată. Partidul Muncitoresc Unit polonez rămânea profund conservator, deși evitase epurările violente din vremea lui Stalin. Temându-se că tulburările din 1956 s-ar putea repeta, conducerea trata criticile aduse liniei partidului ca pe o amenințare directă la adresa monopolului său politic. Rezultatul a fost o frustrare profundă în rândul intelectualilor „revizioniști" nu doar la adresa regimului, dar și a treburilor neterminate din octombrie, când șansa unei noi direcții fusese ratată.

În vara anului 1964, doi studenți de la Universitatea din Varșovia, Jacek Kuroń și Karel Modzelewski, au schițat o critică academică a sistemului politic și economic din Polonia populară. Deși disertația lor era impecabil marxistă în ton și conținut, ei au fost excluși din partid și din Uniunea Tineretului Socialist și denunțați în cercurile oficiale pentru propagandă împotriva partidului. În replică, ei au publicat o „Scrisoare deschisă Partidului", înaintată secției de partid de la Universitatea din Varșovia în martie 1965. În scrisoare, autorii înfățișau un regim birocratic, absolutist, surd la interesele tuturor în afară de elita conducătoare pe care o servea, guvernând incompetent o populație muncitorească sărăcită și cenzurând orice critică sau comentariu. Singura speranță a Poloniei, conchideau Kuroń și Modzelewski, era o revoluție autentică, bazată pe consilii muncitorești, libertatea presei și desființarea poliției politice.

La o zi după prezentarea *Scrisorii*, cei doi au fost arestați și acuzați de subminarea statului. Pe 19 iulie 1965, ei au fost condamnați la trei ani, respectiv trei ani și jumătate de închisoare. Autoritățile au fost influențate mai ales de termenii impecabil marxiști ai criticii lor, de uzul eficace al statisticilor sociale pentru a demonstra slaba performanță economică a regimului și de apelul la o revoluție muncitorească pentru a înlocui actuala dictatură birocratică (influență neotroțkistă ce agrava situația autorilor********). Mai presus de orice, partidul era pornit exact împotriva acestei combinații de diagnostic intelectual și acțiune proletară la care instiga scrisoarea lui Kuroń și Modzelewski.

Acest scandal a stârnit o reacție sinceră în universitate. Procesul secret al celor doi studenți a fost un șoc; s-a cerut nu numai eliberarea lor, ci și publicarea *Scrisorii* și a lucrării anterioare. Savanți consacrați le-au luat apărarea. Leszek Kołakowski, profesor de filosofie la Universitatea din

Varșovia, se adresa anul următor studenților de la Institutul de Istorie la sesiunea plenară prilejuită de cea de-a X-a aniversare a Partidului Comunist Polonez din octombrie 1956. Toamna anului 1956 a fost o ocazie ratată, a explicat el. Zece ani mai târziu, în Polonia domneau privilegiile, ineficiența și cenzura. Comuniștii pierduseră pulsul națiunii, iar reprimarea lui Kuroń, a lui Modzelewski și a criticilor formulate de ei indica declinul partidului – și al țării.

Kołakowski, după obicei, a fost exclus din partid ca „burghez-liberal", deși colegii lui de la Universitatea din Varșovia au amintit cu vitejie titlurile sale de noblețe marxiste, recunoscute pe plan internațional. Douăzeci și doi de scriitori și intelectuali comuniști de marcă au scris Comitetului Central în apărarea „tovarășului Kołakowski", exponent al unei „culturi și democrații socialiste libere și autentice". Au fost și ei excluși din partid. În primăvara anului 1967, o conducere poloneză neîndemânatică, înverșunată de criticile stângii, reușise astfel să coaguleze o veritabilă opoziție intelectuală; Universitatea din Varșovia a devenit un centru al revoltei studențești – în numele libertății de expresie și în apărarea profesorilor lor persecutați.

Problema liberei exprimări la Universitatea din Varșovia s-a complicat și mai mult în ianuarie 1968. De la sfârșitul lui noiembrie 1967, la teatrul universității se juca piesa lui Adam Mickiewicz *Amurgul strămoșilor*. Scrisă în 1832, dar periculos de actuală (ea înfățișa rebelii din secolul al XIX-lea luptând împotriva asupririi), piesa a atras un public vioi și remarcabil de implicat. În ianuarie, autoritățile au anunțat că spectacolele trebuie anulate. După ultima reprezentație, sute de studenți au mărșăluit spre monumentul lui Mickiewicz din capitala Poloniei, denunțând cenzura și cerând un „teatru liber". Doi dintre studenți, Henryk Szlajfer și Adam Michnik, au relatat situația corespondentului *Le Monde* din Varșovia, iar reportajul acestuia a fost transmis de „Europa Liberă". Michnik și colegii lui au fost excluși prompt din universitate.

A urmat, în replică, un val de petiții studențești către parlamentul polonez, expresii de simpatie emise de filiala din Varșovia a Asociației Scriitorilor Polonezi și discursuri ținute de Kołakowski și de alți profesori și scriitori remarcabili în apărarea studenților. Un scriitor a denunțat public tratamentul aplicat de comuniști culturii, numindu-l „dictatura proștilor". La 8 martie, un miting studențesc de protest organizat la Universitatea din Varșovia împotriva excluderii lui Michnik și Szlajfer a fost dispersat violent de poliție. Au urmat, după trei zile, demonstrații studențești în toată țara și o grevă la aceeași Universitate din Varșovia. În cercurile neostaliniste din partid au început discuții sinistre despre pierderea controlului, iar unii chiar au anunțat la Moscova pericolul „revizionismului" în stil cehoslovac.

Regimul Gomułka a contraatacat decisiv. Greva și protestele aferente au fost înăbușite cu o violență considerabilă – un membru al Biroul Politic și doi miniștri importanți chiar au demisionat în semn de protest. Alți 34 de studenți și 6 profesori (inclusiv Kołakowski) au fost dați afară din universitate. Mai

târziu, când Primăvara de la Praga a fost înăbușită în Cehoslovacia vecină (vezi paginile următoare), autoritățile i-au arestat pe cei care organizau proteste și petiții împotriva invaziei sovietice și i-au adus în fața instanței judecătorești. Într-o lungă serie de procese desfășurate din septembrie 1968 până în mai 1969, studenții și alți intelectuali din Varșovia, Wrocław, Cracovia și Łódź au primit între șase luni și trei ani de detenție pentru „participare la acțiuni secrete", „distribuția de publicații împotriva statului" și alte delicte. Cele mai aspre sentințe au fost date celor ca Adam Michnik, Jan Litinski sau Barbara Toruńczyk, care participaseră și la primele proteste studențești.

Un număr disproporționat de studenți și profesori arestați, expulzați și închiși în Polonia în perioada 1967–1969 erau de origine evreiască, și asta nu era o coincidență. Încă de când Gomułka revenise la putere în 1956, aripa conservatoare (neostalinistă) a Partidului Comunist Polonez căuta un pretext să anuleze liberalizările introduse de el, chiar și pe cele mai modeste. Sub conducerea lui Mieczysław Moczar, ministrul de Interne, această opoziție intrapartinică se coagulase în jurul cauzei antisemite.

De la moartea lui Stalin până în 1967, antisemitismul – deși endemic în Europa de Est și Uniunea Sovietică – nu a făcut parte din retorica oficială comunistă. După război, mai toți evreii din estul Europei emigraseră spre vest sau în Israel. Dintre cei rămași, mulți au fugit, dacă au putut, pentru a scăpa de persecuțiile din ultimii ani ai lui Stalin. Mai existau comunități substanțiale în Polonia și (mai ales) Ungaria, dar cei mai mulți dintre membrii acestora nu erau practicanți și, de obicei, nu se considerau deloc evrei. Unii dintre cei născuți după război nici nu știau că sunt evrei – din prudență, părinții lor preferau să-și facă uitată originea********.

Mai ales în Polonia, numeroșii comuniști evrei – unii cu funcții de partid, alții activând în universități sau având profesii liberale – erau indiferenți față de propria origine, iar unii, suficient de naivi încât să creadă că indiferența lor e împărtășită de toți polonezii. Dar ei reprezentau o țintă irezistibilă pentru oricine urmărea accesul la putere în cadrul partidului și popularitatea demagogică în țară.******** Nu lipsea decât ocazia, oferită în iunie 1967 de „războiul de șase zile" dintre Israel și vecinii săi arabi. Sprijinul sovietic pentru cauza arabă a autorizat critici deschise la adresa Israelului, sionismului – și a evreilor.

Într-un discurs din 19 iunie 1967, condamnându-i pe cei care sprijiniseră Israelul în conflictul recent, Gomułka îi confunda fără jenă pe oponenții săi evrei cu statul sionist: „Doresc să anunț că nu-i vom împiedica pe cetățenii polonezi de naționalitate evreiască să se întoarcă [*sic*] în Israel, dacă așa vor. Poziția noastră e că fiecare cetățean polonez trebuie să aibă o țară: Polonia populară… Cei care se simt vizați de aceste cuvinte, indiferent de naționalitate, vor ști să tragă concluziile. Nu vrem o a Cincea Coloană la noi în țară". Referința la evrei ca la a Cincea Coloană a Poloniei a fost transmisă la radio și televiziune și auzită de milioane de polonezi. Mesajul era clar.

Nu era limpede dacă Gomułka își exprima propriile păreri, căuta țapi

ispășitori pentru eșecul măsurilor din ultimul deceniu sau doar anticipa tentativa lui Moczar de a-l detrona și decisese să le-o ia înainte opozanților staliniști. Dar hotărârea lui a avut consecințe dramatice. Autoritățile poloneze au dezlănțuit un val de atacuri la adresa evreilor: în toată Polonia, dar mai ales în partid și în instituțiile universitare. Activiștii diseminau zvonul că penuria economică și celelalte probleme erau lucrătura comuniștilor evrei. Se făceau distincții fățișe între comuniștii „buni", care slujeau cauza poloneză, și ceilalți (evrei), care serveau alte interese.

În 1968, părinții și rudele studenților evrei arestați sau dați afară și-au pierdut și ei slujbele în partid sau posturile universitare. Procurorii erau foarte atenți la numele și originea studenților și profesorilor care compăreau în fața tribunalului – lucru știut de la cazul Slánský și alte procese din anii 1950, dar o premieră în Polonia comunistă. La apogeul excitației antisemite, ziarele îi identificau pe evrei după criterii extrase direct din Legile de la Nürnberg – deloc surprinzător, dacă ne gândim la fasciștii polonezi reciclați din aripa stalinistă a partidului aflat la putere.

Evreii erau acum poftiți să părăsească țara. Mulți s-au conformat, în condiții umilitoare și cu mari sacrificii personale. Din cei 30 000 de evrei rămași în Polonia, circa 20 000 au plecat în 1968–1969; au rămas doar câteva mii, în special bătrânii și tineretul – inclusiv Michnik și colegii lui studenți, care își executau sentințele. Printre cei care au profitat de aceste tulburări se numărau Moczar și suporterii săi, care au preluat funcții de partid și de stat rămase vacante după plecarea evreilor. Perdanții, pe lângă evreii polonezi, au fost: instituțiile educative ale țării (care au pierdut mulți savanți și profesori eminenți, inclusiv pe Kołakowski, care nu era evreu, dar care era căsătorit cu o evreică), Gomułka, realizând într-un târziu ce cutie a Pandorei deschisese, fiind înlăturat el însuși doi ani mai târziu, și Polonia însăși, a cărei reputație internațională era din nou indisociabilă – pentru mulți ani de acum înainte – de victimizarea minorității evreiești.

Ușurința relativă cu care conducătorii Poloniei au putut să-i izoleze și să-i distrugă pe protestatarii din universitate se datorează faptului că reușiseră să-i separe pe intelectuali, cu problemele lor, de restul națiunii – strategie în care antisemitismul s-a dovedit foarte util. Poate și studenții erau parțial responsabili: mai cu seamă la Universitatea din Varșovia, rolurile proeminente în proteste și demonstrații au fost asumate de fiii și fiicele nomenclaturiștilor polonezi, iar obiectivele lor principale erau libertatea de exprimare și drepturile politice. Cum s-au grăbit să remarce adversarii săi neostaliniști, intelighenția disidentă din Varșovia nu se prea sinchisea de grijile cotidiene ale populației muncitoare. La rândul său, poporul polonez a răspuns cu indiferență studiată la persecuția studenților, a evreilor și mai ales a studenților evrei.

Doi ani mai târziu, în 1970, când guvernul a mărit prețul alimentelor cu 30%, iar muncitorii din șantierul naval de la Gdańsk au intrat în grevă, complimentul le-a fost întors în mod tragic, deși neintenționat: nimeni nu le-a

susținut cauza. Dar lecția acestor ani – dacă muncitorii și intelectualii din Polonia voiau să țină piept partidului, ei trebuiau să-și depășească indiferența reciprocă și să formeze o alianță politică – a fost în timp asimilată și aplicată cu un efect răsunător de nimeni altcineva decât Adam Michnik și Jacek Kuroń. Cel puțin în această privință, anul 1968 a avut în Polonia o consecință pozitivă, deși decalată. Nu același lucru se putea spune despre Cehoslovacia învecinată.

La începutul anilor 1960, Cehoslovacia era un hibrid, prinsă în tranziția dureroasă de la stalinismul național la comunismul reformist. Procesele-spectacol și epurările din anii 1950, ajunse cu întârziere la Praga, au avut un impact mai amplu și mai durabil decât oriunde. Nu s-a produs o rotație a vechii elite staliniste, nu au existat un Gomułka sau un Kádár ceh. Vechea gardă a rămas pe poziții. S-au creat două comisii pentru investigarea proceselor: prima și-a desfășurat activitatea în perioada 1955–1957, a doua în 1962–1963. Scopul ambelor comisii era să recunoască întru câtva crimele din trecutul recent al partidului, fără a slăbi controlul asupra prezentului.

Pe termen scurt, acest obiectiv a fost atins. Victimele proceselor staliniste au fost eliberate și reabilitate – în multe cazuri, la ordinul acelorași politicieni, judecători, procurori și anchetatori care îi condamnaseră. Foștii prizonieri au primit înapoi carnetul de partid, o sumă de bani, cupoane (pentru o mașină, de exemplu) și, în unele cazuri, chiar apartamentul. Soțiile și copiii lor puteau din nou să aibă serviciu și să se ducă la școală. Dar, deși recunoșteau concret nedreptățile săvârșite în trecut, partidul și conducerea din era stalinistă au rămas neschimbate și pe poziții.

Precum liderul comunist francez Maurice Thorez, prim-secretarul Antonín Novotný a așteptat mulți ani ca să afle exact din ce parte bate vântul, înainte de a urma exemplul lui Hrușciov și a-l denunța pe dictatorul sovietic. Experiența cehă a terorii staliniste la apogeul său era atât de recentă și de brutală, încât șefii partidului ezitau să admită și cea mai mică „eroare", de teamă să nu provoace reacții ce ar fi făcut să pălească evenimentele din 1956 din Polonia și chiar Ungaria. Destalinizarea în Cehoslovacia a fost așadar deliberat amânată cât mai mult cu putință – chiar monumentul lui Stalin de pe înălțimile din apropierea Pragăi, ca și copia la scară mai redusă din capitala slovacă Bratislava au rămas intacte până în octombrie 1962.********

Urmările revoluției sociale comuniste au fost resimțite în Cehoslovacia mai puternic decât oriunde, în mare măsură pentru că, așa cum am văzut, era realmente o societate dezvoltată, burgheză – spre deosebire de celelalte țări intrate pe orbita Uniunii Sovietice. Principalele victime ale terorii staliniste în Cehoslovacia au fost intelectualii, proveniți de obicei din clasa de mijloc, în majoritate evrei. Alte segmente din societate au fost mai puțin afectate. O trăsătură distinctivă a anilor 1950 în teritoriile cehe și slovace a fost mobilitatea socială ascendentă a muncitorilor sau, mai exact, mobilitatea socială descendentă a tuturor celorlalți. Procentul copiilor de muncitori în

învățământul superior cehoslovac a crescut de la mai puțin de 10% în 1938 la 31% în 1956 și aproape 40% în 1963. Distribuția veniturilor în Cehoslovacia anilor 1960 era cea mai egalitaristă din Europa sovietizată.

Conducerea comunistă adusese astfel Cehoslovacia la „socialism deplin", după cum proclama noua Constituție din 1960. Însă această realizare a fost obținută cu prețul unei stagnări inacceptabile chiar și după etalonul sovietic. De unde decizia organelor de partid, la al XII-lea Congres al Partidului, în decembrie 1962, de a „adapta economia națională" la stadiul avansat de dezvoltare socialistă a țării – cu alte cuvinte, de a accepta inevitabilul, permițând un minimum de reforme nesocialiste pentru a revigora economia stagnantă. Însă schimbările propuse de Ota Šik și de alți economiști reformiști din partid – cum ar fi corelarea primelor pentru muncitori cu un procent din profitul fabricii, și nu cu îndeplinirea normei sau a planului oficial – nu erau agreate de conservatorii din partid și au fost adoptate abia după patru ani, la al XIII-lea Congres.

Dar, în acel moment, așa cum partidul s-a temut dintotdeauna, reabilitările publice, recunoașterea timidă a greșelilor lui Stalin și perspectiva unor reforme economice oricât de moderate aveau deja un efect combinat: contestarea mult mai energică a controlului exercitat de partid asupra vieții publice. Reformele economice începute în 1963 nu erau poate universal aclamate de muncitorii din uzine, dar printre scriitori, profesori, cineaști și filosofi posibilitatea unei eliberări din chingile staliniste a stârnit o avalanșă de proteste și speranțe.

Astfel, scriitorii au consacrat Conferința de la Liblice din 1963 lui Franz Kafka. Până atunci, acesta fusese un subiect tabu: Kafka era un evreu praghez care scria în germană, ceea ce amintea de istoria trecută a Boemiei; mai grav, multe dintre scrierile lui anticipau cu o acuitate jenantă logica regimurilor totalitare. Astfel, autorizația de a-l discuta pe Kafka părea să prevestească o liberalizare de anvergură a discursului public: de la discuția scriitorilor interzișii până la menționarea liderilor asasinați nu era decât un pas. În aprilie 1963, Ladislav Novomeský, un scriitor slovac reabilitat, l-a menționat deschis și admirativ, la Congresul Scriitorilor Slovaci, pe „prietenul și tovarășul" său Clementis, una dintre victimele procesului Slánský. Dorința de a spune – de a vorbi despre trecut – era în centrul atenției, deși formulată încă într-un limbaj „revizionist" plin de precauție: când tânărul romancier Milan Kundera a publicat un articol în periodicul cultural praghez *Literární noviny* în iunie 1963, el susținea doar nevoia de a spune adevărul despre „devierile" staliniste în literatura cehă.

Dispoziția relativ liberală din acești ani era un ecou ceh întârziat la dezghețul lui Hrușciov. Deși, după lovitura de stat orchestrată de Brejnev, tonul se schimbase la Moscova, renașterea artistică în Cehoslovacia a continuat, stingherită doar de cenzură și presiuni sporadice. Pentru străini, simptomul cel mai cunoscut era puzderia de filme noi care abordau timid subiecte interzise până de curând – *Ostre sledovane vlaky* (*Trenuri bine păzite*, 1966) de Jiří Menzel, care demonta delicat mitul comunist central al rezistenței

antinaziste în timpul războiului, îl avea drept coscenarist pe Josef Škvorecký (autorul *Laşilor*, roman care, cu câţiva ani în urmă, consacrase o temă similară, suav schiţată). Dar dramaturgii, poeţii şi romancierii – care erau adesea şi scenarişti, ca în cazul lui Kundera – au jucat un rol şi mai important.

În 1966, Ludvík Vaculík a publicat *Securea*, lucrare de ficţiune bazată pe idealurile comuniste ale tatălui său – şi pe deziluziile fiului. În 1967, alt scriitor, Ladislav Mňačko, a publicat o critică usturătoare la adresa lui Novotný şi a nomenclaturii de partid, abia deghizată într-un roman cu titlu transparent, *Gustul puterii*. În acelaşi an, Kundera a publicat *Zert* (*Gluma*), un roman neoexistenţialist şi declarat autobiografic despre generaţia stalinistă în Cehoslovacia. Acei ani, „era construcţiei socialismului", cum i se spunea oficial, deveniseră ţinta predilectă a condamnărilor pronunţate de intelectuali: la al IV-lea Congres al Scriitorilor Cehoslovaci, în vara anului 1967, Kundera, Vaculík, dramaturgul şi poetul Pavel Kohout şi tânărul dramaturg Václav Havel au atacat conducerea comunistă de după război pentru dezastrul moral şi material provocat. Ei doreau o întoarcere la moştenirea culturală şi literară a Cehoslovaciei şi regăsirea locului „normal" al ţării în centrul unei Europe libere.

Atacul implicit la adresa conducerii *actuale* a Cehoslovaciei era evident pentru toată lumea. Kremlinul, după cum ştim astăzi, urmărea deja situaţia de la Praga cu presimţiri sumbre: Brejnev considerase dintotdeauna Cehoslovacia ca pe elementul cel mai puţin stabil din punct de vedere ideologic al Pactului de la Varşovia. Tocmai pentru că ştiau acest lucru, bătrânii stalinişti din Castelul de la Praga ţineau morţiş la linia partidului. Dacă n-au suprimat pe loc opoziţia intelectuală apărută în 1967, asta nu înseamnă că nu au încercat. Dar erau împiedicaţi de două constrângeri: nevoia de a continua reformele economice recent implementate (ceea ce presupunea o anumită deschidere şi toleranţă faţă de opiniile divergente după modelul maghiar) şi dificultăţile apărute în Slovacia.

Ceho-Slovacia (cum i s-a spus iniţial) a fost dintotdeauna un stat problematic şi dezechilibrat. Minoritatea solvacă din sudul şi estul ţării era mai săracă şi mai rurală decât cehii din nord-vest. Eliberaţi de sub stăpânirea maghiară în 1918, slovacii erau rudele sărace în Cehoslovacia multietnică dintre cele două războaie mondiale, iar Praga nu-i trata întotdeauna bine. Astfel, mulţi politicieni slovaci au întâmpinat cu bucurie scindarea ţării în 1939 şi apariţia, sub oblăduirea naziştilor, a unui stat-marionetă „independent", cu capitala la Bratislava. Invers, cehii din Boemia şi Moravia, urbani şi preponderent social-democraţi, au fost cei care au votat pentru comunişti în alegerile postbelice, în timp ce slovacii catolici s-au opus sau au rămas indiferenţi.

Cu toatea acestea, Slovacia nu a dus-o rău sub comunism. Intelectualii slovaci au căzut victime epurărilor comuniste, fiind acuzaţi de naţionalism burghez sau de conspiraţie anticomunistă (sau ambele). Iar puţinii evrei slovaci care au supravieţuit sufereau alături de omologii lor din Cehia. Dar

„naționaliștii burghezi“, comuniștii, evreii și intelectualii erau mai puțin numeroși în Slovacia și mult mai izolați de restul societății. Majoritatea slovacilor erau săraci și lucrau la țară. Pentru ei, urbanizarea rapidă și industrializarea din primul deceniu postbelic au adus avantaje reale. Spre deosebire de cehi, ei nu erau deloc nemulțumiți de soarta lor.

Atmosfera din regiunea slovacă s-a schimbat subit după 1960. Noua Constituție „socialistă“ făcea și mai puține concesii inițiativei sau opiniei locale decât cea dinainte; puțina autonomie acordată Slovaciei în reconstrucția postbelică a țării a fost anulată. Și mai palpabilă era pentru slovaci stagnarea economică (în 1964, rata creșterii economice din Cehoslovacia era cea mai mică din blocul sovietic), care a afectat mai ales industria grea din centrul Slovaciei.

În ianuarie 1967, Novotný trebuia să inițieze implementarea unor reforme economice pe care propriii experți din partid le cereau de mult. Propunerile reformiștilor de a descentraliza procesul decizional și de a mări autonomia locală fuseseră primite favorabil la Bratislava – deși unele reforme, cum ar fi primele proporționale cu profitul, nu-i ajutau cu nimic pe muncitorii necalificați din uzinele ineficiente ale Slovaciei. Dar instinctele îi spuneau lui Novotný să nu șubrezească deloc controlul deținut de partid; el a propus amendamente la schimbările în cauză, cu scopul de a consolida instituțiile planificării centralizate. Sabotând propunerile lui Sik și ale altor economiști din partid, el și-a înstrăinat și mai mult opinia publică slovacă. Comuniștii slovaci au început să discute despre federalizare, despre colaborarea anevoioasă cu bătrânii aparatcici de la Praga. Ca mulți alți nemulțumiți – muncitori în construcții, învățători, oameni de serviciu, vânzătoare –, ei se simțeau nedreptățiți și ignorați de majoritatea cehă. Se vorbea din nou de umilințele de mult uitate dinaintea războiului și de epurarea stalinistă a comuniștilor slovaci.

Între timp au apărut, pentru prima oară după o lungă pauză, tulburări de alt gen. La 31 octombrie 1967, un grup de studenți de la Universitatea Tehnică din Praga au organizat o demonstrație de stradă în cartierul Strahov pentru a protesta împotriva întreruperii curentului electric în cămine, însă dorința lor de „mai multă lumină“ a fost interpretată corect într-un sens mai larg decât cel strict casnic. „Evenimentele de la Strahov“, cum au fost botezate mai târziu, au fost înăbușite violent și eficace de poliție, dar ele au încărcat și mai mult atmosfera momentului, sugerând că statul comunist nu era imun la dispoziția rebelă a studenților din Vest.

Novotný, ca și Gomułka în Polonia, nu știa cum să răspundă acestor provocări. Privat de opțiunea antisemită, el i-a cerut ajutorul lui Brejnev pentru a înfrunta opoziția locală. Sosit la Praga în decembrie 1967, liderul sovietic a dat doar recomandarea obscură ca președintele cehoslovac să facă ce crede de cuviință: „E treaba voastră“. Colegii lui Novotný au profitat de ocazie: la 5 ianuarie 1968, Comitetul Central al Partidului Comunist Cehoslovac a ales

un nou prim-secretar în persoana lui Alexander Dubček.

Noul șef era tânăr (avea 47 de ani, cu șaisprezece mai puțini decât Novotný), provenea din aripa reformistă a partidului și, cel mai important, era slovac. Ca lider al Partidului Comunist Slovac în ultimii trei ani, el părea multora un candidat credibil pentru un compromis: un aparatcic comunist cu vechime, dar care va sprijini reforme și va calma resentimentele slovace. Primii pași ai lui Dubček păreau să confirme ipoteza: la o lună după numire, conducerea Partidului Comunist și-a dat acordul neprecupețit pentru programul de reformă economică. Stilul direct al lui Dubček avea succes la tineri, în timp ce loialitatea sa indiscutabilă față de partid și „socialism" liniștea Kremlinul și pe ceilalți lideri comuniști care urmăreau situația cu îngrijorare. Dacă cei din jur nu erau siguri de intențiile lui Dubček e poate fiindcă nici el nu știa sigur încotro să o apuce. La început, această ambiguitate l-a avantajat: diferite facțiuni s-au întrecut să-l sprijine și să-i consolideze poziția. După alegerea sa, la Praga au avut loc mitinguri care solicitau sfârșitul cenzurii, o mai mare libertate a presei, investigarea autentică a epurărilor din anii 1950 și a rolului jucat de vechea gardă din jurul lui Novotný (care a rămas președintele țării, deși pierduse funcția de șef al partidului). Purtat de valul de optimism popular, Dubček a aprobat relaxarea cenzurii și a început epurarea novotnienilor în partid și în armata cehă.

La 22 martie, Novotný a fost nevoit să demisioneze din funcția de președinte, fiind înlocuit după o săptămână de generalul Ludvík Svoboda. Cinci zile mai târziu, Comitetul Central a adoptat un Program de Acțiune care cerea un statut egal și autonomie pentru Slovacia, reabilitarea victimelor trecutului și „democratizarea" sistemului economic și politic. Partidul promova acum oficial ceea ce Programul numea „un experiment unic al comunismului democratic": „socialismul cu față umană", cum i se spunea în popor. În timp (documentul menționa o perioadă de tranziție de zece ani), Partidul Comunist Cehoslovac avea să permită apariția altor partide cu care va concura în alegeri adevărate. Nu erau idei originale, dar, afirmate public de organele oficiale ale unui Partid Comunist aflat la putere, ele au provocat un seism politic. Era începutul Primăverii de la Praga.

Evenimentele din primăvara și vara anului 1968 din Cehoslovacia pivotau în jurul a trei iluzii contemporane. Prima, frecventă în țară după ascensiunea lui Dubček și mai ales după publicarea Programului de Acțiune, era că libertățile și reformele aflate în discuție puteau fi integrate în proiectul „socialist" (comunist). Ar fi greșit să credem, privind retrospectiv, că studenții, scriitorii și reformiștii din partid voiau „de fapt" să dea comunismul pe un capitalism liberal și că entuziasmul lor pentru „socialismul cu față umană" era doar un reflex sau un compromis retoric. Dimpotrivă: ideea că exista o „a treia cale", un socialism democratic compatibil cu instituții libere, care să respecte libertățile individuale *și* scopurile colective, aprinsese imaginația studenților cehi, ca și pe cea a economiștilor maghiari.

Diferența dintre stalinismul discreditat al generației Novotný și idealismul

reînnoit al erei Dubček era neîndoielnică – chiar și pentru membrii de partid, sau mai ales pentru ei.******** Cum afirma Jiří Pelikán în prefața la al treilea raport despre procesele politice cehe (comandat de Dubček în 1968 și eliminat după căderea lui), „Partidul Comunist a câștigat un prestigiu și o popularitate imense, poporul s-a declarat spontan în favoarea socialismului".******** Cam hiperbolic spus, dar nu complet străin de spiritul vremii. Lucru care alimenta, la rândul său, o a doua iluzie.

Cum poporul credea că partidul poate salva socialismul de propria-i istorie, conducerea partidului a ajuns și ea să creadă că putea face acest lucru fără să piardă puterea. Încurajat de uriașe demonstrații publice de solidaritate și afecțiune (mai ales de tradiționalul 1 Mai), noul guvern instalat pe 18 aprilie, condus de Oldřich Černik, a renunțat practic la orice formă de control al opiniilor exprimate public. La 26 iunie a fost abolită cenzura din presă și radioteleviziune. În aceeași zi s-a anunțat că Cehoslovacia urma să devină un veritabil stat federal, format dintr-o republică socialistă cehă și o republică socialistă slovacă (era *singura* dintre reformele lui Dubček care a supraviețuit represiunii care a urmat, devenind lege pe 28 octombrie 1968).

Dar, după ce eliminase orice control asupra opiniei publice, conducerea comunistă era acum presată din toate direcțiile să continue în același spirit. De ce să aștepți zece ani pentru alegeri libere și deschise? Dacă tot fusese abolită cenzura, de ce să menții proprietatea și controlul oficial asupra mass-mediei? La 27 iunie, Literární Listy și alte publicații cehe au tipărit manifestul „Două mii de cuvinte" de Ludvík Vaculík, adresat „muncitorilor, țăranilor, funcționarilor, artiștilor, cercetătorilor și oamenilor de știință". El solicita restabilirea partidelor politice, constituirea unor comitete de cetățeni pentru a apăra și promova cauza reformei și alte propuneri care luau inițiativa schimbării din mâinile partidului. Bătălia încă nu era câștigată, avertiza Vaculík: reacționarii din partid vor lupta pentru a-și păstra privilegiile; era menționată chiar „intervenția forțelor străine în dezvoltarea noastră". Presându-i să se miște mai repede, poporul îi întărea pe reformiștii din Partidul Comunist.

Dubček a respins manifestul lui Vaculík și sugestia făcută comuniștilor de a abandona monopolul puterii. Ca vechi comunist, el nu putea încuraja acest salt calitativ crucial („pluralism burghez") și nici nu avea de ce. Pentru Dubček, partidul era singurul vehicul adecvat pentru transformări radicale, dacă se voia păstrarea atributelor vitale ale sistemului socialist. Cu cât partidul era mai popular, cu atât putea să facă mai multe schimbări în siguranță. Dar, așa cum manifestul lui Vaculík demonstra fără menajamente, popularitatea și credibilitatea partidului depindeau de capacitatea sa de a face exact acele schimbări care riscau să-l scoată din joc. Falia dintre Partidul Comunist și societatea deschisă se căsca acum în văzul tuturor.

Ceea ce a atras atenția națiunii, în vara anului 1968, asupra celei de-a treia iluzii și cea mai periculoasă: convingerea lui Dubček că putea ține Moscova la distanță, că va reuși să-i asigure pe camarazii sovietici că evenimentele din

Cehoslovacia erau benigne – că aveau chiar de câștigat din popularitatea recentă a Partidului Comunist Cehoslovac și din credința regăsită într-un proiect socialist întinerit. Dacă Dubcek a făcut această eroare de calcul fatală, e fiindcă reformiștii cehi înțeleseseră greșit lecția din 1956. Ei credeau că vina lui Imre Nagy fusese ieșirea din Pactul de la Varșovia și declarația neutralității maghiare. Câtă vreme Cehoslovacia rămânea ferm în Pact și era incontestabil aliata Moscovei, Brejnev și colegii lui aveau să-i lase în pace.

Dar în 1968, Uniunii Sovietice îi păsa mai puțin de securitatea militară și mai mult de faptul că partidul își pierdea monopolul. Încă de pe 21 martie, la o întâlnire a Biroului Politic sovietic, șeful Partidului Comunist din RSS Ucraineană, Petro Șelest, se plângea că exemplul cehoslovac e molipsitor: zvonurile de la Praga afectau negativ starea tineretului ucrainean, raporta el. Liderii polonez și est-german le-au făcut reproșuri similare colegilor sovietici la întâlnirea din Dresda în aceeași lună (confruntându-se cu tulburări la el acasă, Gomułka era foarte enervat de criticile formulate public în Praga la adresa antisemitismului polonez). Fără știrea Pragăi, șeful KGB Iuri Andropov afirma deja că ar putea fi nevoie de „măsuri militare concrete", iar în aprilie, ministrul sovietic al Apărării Andrei Gresko a fost autorizat discret să conceapă un plan de acțiune pentru operațiuni militare în Cehoslovacia – prima variantă a viitoarei Operațiuni „Dunărea".

Cu fiecare pas spre liberalizare făcut la Praga, Moscova era tot mai îngrijorată. Dubček și-a dat fără îndoială seama: pe 4-5 mai, el și alți comuniști cehi au mers la Moscova, unde liderii din blocul sovietic li s-au plâns în fel și chip despre evoluțiile din țările lor. Deși Dubček susținea că partidul controlează în continuare totul și că, oricât de liberă ar deveni exprimarea în Cehia, nu se punea problema ca țara să-și încalce obligațiile frățești, loialitatea armatei era acum pusă sub semnul întrebării, iar în presa necenzurată apăreau scrierile disidenților sovietici. Studenții ruși în vizită la Praga citeau și auzeau oameni și opinii interzise de mult acasă. Praga devenea o fereastră către Occident.

În iulie 1968, Moscova a ajuns la concluzia că evenimentele din Praga scăpaseră de sub controlul partidului – și poate că așa era. Într-o întâlnire a șefilor de partid din URSS, Polonia, RDG, Bulgaria și Ungaria (dar nu și Cehoslovacia), desfășurată la Moscova pe 14 iulie, s-a hotărât ca o scrisoare amicală să fie trimisă Partidului Comunist Cehoslovac, avertizând asupra riscului unei contrarevoluții și prezentând măsurile care trebuiau luate: „Situația din Cehoslovacia periclitează interesele vitale comune ale altor țări socialiste". Două săptămâni mai târziu, liderul ceh și cel sovietic s-au întâlnit la frontieră, la Čierna nad Tisou, iar Dubček a încercat din nou să-l convingă pe Brejnev că Partidul Comunist nu își primejduia poziția atunci când promova reforme, ba chiar își consolida sprijinul popular.

Nu numai că liderul sovietic nu a fost convins; el a plecat și mai sceptic în privința viitorului lui Dubček. Pactul de la Varșovia a anunțat manevre iminente lângă frontiera cehă. Când Pactul de la Varșovia s-a reunit la

Bratislava pe 3 august (întâlnire la care Ceaușescu a refuzat să participe), Brejnev a propus doctrina care îi va purta pe viitor numele: „Fiecare partid comunist e liber să aplice principiile marxism-leninismului și socialismului în țara sa, dar nu trebuie să se abată de la aceste principii dacă vrea să rămână un partid comunist… O verigă slabă în sistemul mondial al socialismului afectează direct toate țările socialiste; ele nu pot rămâne indiferente".

E posibil ca această declarație, o afirmație voalată a dreptului Kremlinului de a lichida *preventiv* orice amenințare la adresa socialismului în orice țară socialistă, să-l fi pus pe gânduri pe Dubček. Dar nu exista cale de întoarcere, așa încât el a susținut în continuare că reformele interne nu amenințau sistemul socialist. La 13 august, într-o conversație telefonică cu un Brejnev neîncrezător, Dubček s-a străduit să explice că încerca să suprime criticile populare la adresa Uniunii Sovietice, dar că „această problemă nu poate fi rezolvată printr-o directivă de sus". Poate ar fi fost de altă părere dacă ar fi știut că pe 3 august cinci colegi ai săi din Prezidiul cehoslovac înmânaseră în secret rușilor o scrisoare ce detalia amenințarea iminentă la adresa regimului comunist din Cehoslovacia, solicitând o intervenție militară.********

Decizia sovietică de a invada Cehoslovacia a fost luată oficial abia pe 18 august. Se pare că Brejnev a ezitat – intuind că, deși victoria va fi ușoară, urmările s-ar putea dovedi problematice –, dar în scurt timp ea devenise inevitabilă. Liderii sovietici anticipau că la al XIV-lea Congres al Partidului Comunist Cehoslovac aripa reformistă va prelua definitiv puterea și erau deja realmente înspăimântați de efectul contagios al exemplului cehoslovac asupra vecinilor. Cum le spunea Gresko șefilor militari sovietici, când le-a comunicat decizia invaziei: „Invazia va avea loc chiar dacă duce la un al treilea război mondial". Dar liderii sovietici știau foarte bine că nu exista un astfel de risc, și nu doar fiindcă Statele Unite erau implicate până peste cap în Vietnam. Cu numai cinci săptămâni în urmă, Moscova și Washingtonul semnaseră un Tratat de Neproliferare Nucleară: SUA nu avea de gând să pună în pericol un asemenea câștig de dragul câtorva milioane de cehi rătăciți. Și așa, la 21 august 1968, 500 000 de soldați ai Pactului de la Varșovia – proveniți din Polonia, Ungaria, Bulgaria, Republica Democrată Germană și Uniunea Sovietică – au intrat în Cehoslovacia.********

Invazia a suscitat o oarecare rezistență pasivă și destul de multe proteste stradale, mai ales la Praga, dar, la ordinul urgent al guvernului ceh, nu s-au înregistrat alte manifestări. Primirea ostilă a surprins Moscova, care fusese făcută să creadă că tancurile vor fi întâmpinate cu bucurie. După arestarea lui Dubček și a câtorva colegi de vază, aceștia au fost duși la Moscova și obligați să semneze un document prin care renunțau la o parte din program și agreau ocupația sovietică a țării lor, iar Kremlinul a fost nevoit să accepte faptul că reformiștii se bucurau de sprijinul popoarelor ceh și slovac și le-a permis să rămână oficial la cârma țării, cel puțin pentru moment. Era, evident, riscant să procedeze altfel.

Deși înăbușirea reformelor de la Praga – „normalizarea" – a început

imediat. Următorul congres al partidului a fost contramandat, s-a reintrodus cenzura, iar implementarea Programului de Acțiune a fost abandonată. Mulți lideri sovietici favorizau impunerea la Praga a unei dictaturi militare. Era nu numai preferința lui Andropov și Șelest, dar și – fapt grăitor – a est-germanului Walter Ulbricht, bulgarului Todor Jivkov și polonezului Gomułka. Dar Brejnev a preferat să-l mai lase pe Dubček în funcție câteva luni, să continue federalizarea țării (pentru a-i separa pe slovaci, a căror doleanță principală era satisfăcută, de cehi, care erau mai radicali) și să vadă ce se întâmplă – menținând trupele Pactului pe teritoriul cehoslovac, pentru orice eventualitate.

Au avut loc câteva demonstrații studențești în apărarea reformelor, iar în orașele industriale din Boemia și Moravia a apărut, pentru scurt timp, o rețea de consilii muncitorești după modelul celor maghiare din 1956 (la apogeu, în ianuarie 1969, acestea pretindeau că reprezintă o șesime din forța de muncă a țării, deși în Slovacia erau foarte puține). A mai fost sinuciderea lui Jan Palach, un student de 20 de ani de la Universitatea Carol care și-a dat foc pe treptele Muzeului Național din Piața Wenceslas la Praga, în semn de protest față de invazia sovietică și consecințele ei. Palach a murit după trei zile în urma arsurilor, pe 19 ianuarie 1969. Funeraliile lui, desfășurate pe 25 ianuarie 1969, au fost o ocazie de doliu național: pentru Palach și pentru democrația pierdută a Cehoslovaciei.

La următoarea ieșire în stradă a demonstranților pro-democrație (după un meci în care Cehoslovacia a bătut Uniunea Sovietică la hochei pe gheață), Kremlinul a profitat de ocazie pentru a-l înlătura pe Dubček, înlocuit la 17 aprilie 1969 de unul dintre foștii săi colegi, Gustáv Husák. Ca slovac și fostă victimă a unui proces politic (în anii lui Stalin fusese închis pentru „naționalism"), Husák era candidatul ideal pentru a curăța Cehoslovacia de erezia reformistă fără a fi acuzat de întoarcere la stalinism. Represiunea care a urmat a fost mai puțin demonstrativă, dar foarte eficace. Au fost evitate procesele publice, dar, în următorii doi ani, Partidul Comunist Cehoslovac a fost curățat de elementele „nesănătoase" (nouă din zece excluși erau cehi). Cei care fuseseră activi sau jucaseră un rol important în Primăvara de la Praga au fost „intervievați" și puși să semneze declarații prin care își renegau acțiunile și condamnau reformele lui Dubček. Cei mai mulți au semnat. Cei care au refuzat și-au pierdut slujbele și, împreună cu copiii și rudele lor, au devenit paria ai societății. Victime predilecte au fost cei care, în partid sau în afara lui, fuseseră vizibili în ultimii ani: jurnaliști, crainici, eseiști, romancieri, dramaturgi, regizori de film sau lideri ai studenților.********

De urmărirea și epurarea acestor intelectuali se ocupau funcționari mărunți, polițiști și activiști de partid – adesea chiar colegii victimelor. Scopul lor era să extragă confesiuni meschine, nu atât pentru a-și incrimina victimele, cât pentru a le umili, făcându-le să participe astfel la autosubjugarea unei societăți răzvrătite. Mesajul propagat era că țara suferise în 1968 o psihoză în masă, că „falși profeți" exploataseră isteria aferentă și că națiunea trebuia

readusă fără preget pe calea cea dreaptă, cu zăhărelul bunurilor de consum și cu biciul supravegherii permanente.

Desigur, recursul la violență era o amenințare neexplicită, dar faptul că era rar menționat nu făcea decât să contribuie la umilința colectivă. Ca și în 1938 și 1948, Cehoslovacia era transformată din nou în complice la propria ei înfrângere. În 1972, poeții și dramaturgii curățau cazane și frecau geamuri; profesorii universitari mânuiau tesla, iar studenții dificili erau pe drumuri; dosarele poliției erau pline de „confesiuni" utile, iar comuniștii reformiști fuseseră exilați sau reduși la tăcere: „ordinea", cum scria o victimă a normalizării într-un eseu amar și strălucit, fusese „restabilită".********

Unde de protest au traversat blocul comunist. La 25 august 1968, printre demonstranții din Piața Roșie care protestau împotriva ocupației Cehoslovaciei se aflau Pavel Litvinov (nepotul ministrului de Externe al lui Stalin) și Larisa Daniel (soția unui romancier sovietic aflat în închisoare). Unitățile militare est-europene implicate în invazia Cehoslovaciei fuseseră făcute să creadă că apărau țara de invadatori vest-germani sau americani; unele dintre ele au trebuit retrase discret, fiindcă loialitatea lor (mai ales a trupelor maghiare staționate în Slovacia) devenise îndoielnică. În Polonia, cum am văzut, evenimentele de la Praga au stimulat protestele studențești și, în același timp, au determinat guvernul să le pună capăt. În aprilie 1969, la Riga, capitala Lituaniei, studenta evreică Ilia Rips și-a dat foc în semn de protest față de tratamentul aplicat lui Dubček de către sovietici. Cât despre cehi și slovaci, care erau până atunci printre cele mai filoruse națiuni din blocul comunist, ei s-au cantonat definitiv într-o supunere mohorâtă.

Dar toate acestea nu reprezentau un pericol. Mesajul Kremlinului fusese receptat: statele socialiste înfrățite aveau o suveranitate limitată și orice fisură în monopolul puterii deținut de stat putea provoca o intervenție militară. Pierderea popularității, acasă sau în străinătate, nu era un preț prea mare pentru stabilitatea astfel garantată. După 1968, convingerea că Moscova nu va ezita să recurgă la forță în caz de necesitate garanta din nou siguranța zonei sovietice. Dar nu mai era posibil (și nici nu a mai fost vreodată posibil) – iar aceasta a fost adevărata lecție a anului 1968, mai întâi pentru cehi și, cu timpul, pentru toți ceilalți – să pretinzi că un regim comunist se baza pe adeziunea poporului, pe legitimitatea unui partid reformat sau chiar pe lecțiile istoriei.

La Praga, strivirea mișcării reformiste a lăsat un gust extrem de amar. Mulți dintre cei mai zeloși „normalizatori" fuseseră, cu numai câteva luni în urmă, cei mai zgomotoși adepți ai lui Dubček – „abia după Primăvara de la Praga din 1968", scria Zdeněk Mlynář, unul dintre reformiștii de la vârful Partidului Comunist, „am început să vedem cine e fiecare". Ușurința aparentă cu care mai întâi Dubček, apoi partidul și, în cele din urmă, întreaga societate s-au înclinat în fața stăpânilor sovietici și a executanților locali nu era doar umilitoare (comparațiile cu Ungaria anului 1956 nu erau deloc flatante); ea învăluia retrospectiv în scepticism idealurile și speranțele din era reformei.

Amintindu-și de 21 august 1968, când trupele Armatei Roșii au descins

într-o întâlnire a șefilor de partid cehi și câte un soldat s-a postat în spatele fiecărui membru al Biroului Politic, Mlynář relata cum, „în acel moment, concepția despre socialism ți se estompează. Dar în același timp ești conștient că ea are legătură directă cu arma automată care te împunge în spate". Această legătură a marcat un punct de cotitură definitiv în istoria comunismului, mai mult chiar decât tragedia maghiară din 1956. Iluzia că era posibil să reformezi comunismul, că stalinismul fusese o direcție greșită, o greșeală care mai putea fi corectată, că idealurile fundamentale ale pluralismului democratic ar putea cumva deveni compatibile cu structurile marxismului colectivist – această iluzie a fost strivită de tancuri, o dată pentru totdeauna, la 21 august 1968. Alexander Dubček și Programul lui de Acțiune nu erau un început, ci un sfârșit. Radicalii sau reformiștii nu vor mai apela niciodată la partidul aflat la putere pentru a-și realiza aspirațiile sau executa proiectele. Comunismul din Est s-a mai ținut o vreme pe picioare, sprijinit de o alianță neverosimilă de fonduri străine și baionete rusești. Carcasa putredă a fost scoasă din scenă abia în 1989, dar comunismul își dăduse duhul cu douăzeci de ani înainte: la Praga, în august 1968.

Anii 1960 s-au sfârșit rău pretutindeni. Încheierea unui lung ciclu postbelic de prosperitate și dezvoltare a disipat retorica și proiectele Noii Stângi; accentul optimist pe alienarea postindustrială și dezumanizarea vieții moderne va fi înlocuit curând de grija slujbei și a salariului.******** În Est, mesajul anilor 1960 a fost că nimic nu se putea face „în interiorul sistemului"; nici în Vest nu exista o alegere mai bună. De ambele părți ale Cortinei de Fier, iluziile au fost spulberate. Numai cei cu adevărat radicali și-au menținut decizia de a rămâne în afara consensului politic – angajament care, în Germania și Italia, ca și în Statele Unite și America Latină, i-a împins la clandestinitate, violență și crimă.

Pe termen scurt, realizările practice ale anilor 1960 păreau destul de firave. Vârsta legală pentru dreptul la vot a devenit 18 ani: mai întâi în Marea Britanie, apoi în celelalte țări. Universitățile au încercat, cu mai mult sau mai puțin succes, să-și modernizeze programa și dotările, adoptând o atitudine deschisă față de cererile studenților. În cursul deceniului următor a fost facilitat peste tot accesul la divorț, avort și contracepție, iar restricțiile asupra vieții sexuale – în vorbă sau în faptă – au dispărut. Prin *Statuto dei lavoratori* din mai 1970, lucrătorii italieni au câștigat dreptul la protecție împotriva concedierii nejustificate. Laolaltă, astfel de schimbări constituie o transformare culturală implicită a societății europene; nu era însă tocmai „revoluția" la care țînteau sloganurile și faptele generației 1968.********

Acea revoluție fusese de la început condamnată la pieire. Mișcările care pretindeau că disprețuiesc și detestă „cultura consumului" au fost ele însele, de la început, un obiect de consum cultural, reflectând o disjuncție mai amplă între practică și teorie. La Paris sau Berlin, cei care își declarau agresiv intenția

de a „schimba lumea“ erau adesea oamenii cei mai acaparați de obsesii locale și chiar corporale – anticipând politica solipsistă din deceniul ce va urma – și absorbiți de contemplarea efectului produs. „Șaizecismul“ devenise un obiect de cult chiar înainte ca deceniul să ia sfârșit.

Dar dacă anii 1960 par să se fi încheiat în umbră, fără a lăsa multe moșteniri durabile, e tocmai pentru că schimbările aduse de ei erau *atât de* ample, încât păreau firești și, la începutul deceniului următor, deja perfect normale. La începutul anilor 1960, Europa era condusă de (și aparent pentru) bătrâni. În dormitor, în familie, pe străzi, în instituțiile de învățământ, la locul de muncă, în media sau în politică, autoritatea nu era pusă sub semnul întrebării. Însă zece ani mai târziu, bătrânii (Churchill, Adenauer, de Gaulle) erau morți. Autoritatea se estompase în cele mai multe sfere ale vieții sociale sau exista numai pentru a fi încălcată. În anumite locuri – Franța, Italia – tranziția a fost absolut spectaculoasă. În altele – Marea Britanie, poate – tranziția a durat ani de zile, iar amploarea ei s-a văzut abia mai târziu.********

Ideea că anii 1960 erau o epocă de înaltă conștiință politică a fost una dintre amăgirile vremii. „Toată lumea“ (sau cel puțin toți cei care aveau sub 25 de ani, frecventau o instituție de învățământ și erau atrași de ideile radicale) era în stradă, mobilizată pentru o cauză. Deflația de cauze și demobilizarea din deceniile următoare conferă, retrospectiv, un aer de eșec acestui deceniu de activitate politică frenetică. Dar în anumite privințe importante, anii 1960 au fost o perioadă vitală, exact din motivul contrar: au reprezentat un moment în care europenii din ambele jumătăți de continent au amorsat abandonul definitiv al politicii ideologice.

Așadar, departe de a reînvia tradiția revoluționară, cu simbolurile și limbajul ei pe care se zbăteau să le resusciteze, sloganurile și proiectele generației șaizeciste au fost, după cum constatăm astăzi, cântecul ei de lebădă. În Europa de Est, interludiul „revizionist“ și deznodământul său tragic au pus cruce ultimelor iluzii despre marxism ca practică. În Vest, teoriile marxiste și paramarxiste s-au înălțat în sfera ideilor, pierzând legătura cu realitatea locală și descalificându-se astfel pentru viitor din orice dezbatere publică serioasă. În 1945, dreapta radicală se autodiscreditase ca vehicul legitim al exprimării politice. În 1970, stânga radicală avea toate datele să o ajungă din urmă. Ciclul celor 180 de ani de politică ideologică din Europa se apropia de sfârșit.

Partea a III-a

Actul final: 1971–1989

Capitolul 14
Speranțe risipite

Dolarul e moneda noastră, dar problema voastră.
John Connally, secretarul Trezoreriei Statelor Unite (1971)

Poate că nu e drept să ucizi, dar uneori n-ai de ales.
Gerry Adams

Moartea unui muncitor atârnă greu ca o stâncă; a unui burghez e ușoară ca fulgul.
Mao Zedong

Rămâne ceasul cel de plumb/ Deși trecut, mereu în gând.
Emily Dickinson

Punk-ul pare inventat pentru adepții teoriei culturale – și, într-un fel, chiar a fost.
Robert Hewison

Nici nu se stinsese bine efervescența anilor 1960 și complexul de factori care o făcuse posibilă a dispărut pentru totdeauna. În numai trei ani de la sfârșitul celui mai prosper deceniu din istoria umanității, explozia economică postbelică se terminase. Celor „treizeci de ani glorioși" le-au urmat, în Europa de Vest, o eră a inflației monetare, cu rate de creștere tot mai mici, șomaj pe scară largă și nemulțumiri sociale. Majoritatea radicalilor șaizeciști au abandonat „Revoluția", preocupați mai degrabă să-și găsească un loc de muncă. Câțiva au optat pentru confruntarea violentă: pagubele provocate – și reacția pe care gesturile lor au stârnit-o autorităților – au iscat discuții nervoase despre starea „neguvernabilă" a societăților vestice. Îngrijorarea era exagerată: supuse la stres, instituțiile occidentale s-au dovedit mai rezistente decât își imaginaseră unii și alții. Dar întoarcerea la optimismul – sau iluziile – primelor decenii de după război devenise imposibilă.

Ritmul mai lent al dezvoltării abia începuse să se simtă, când două șocuri externe au frânat brutal economia occidentală. La 15 august 1971, președintele american Richard Nixon a anunțat decizia unilaterală a țării sale de a renunța la sistemul ratelor fixe de schimb. Dolarul american, stâlpul sistemului monetar internațional de la Bretton Woods încoace, urma să fluctueze liber în

funcție de celelalte valute. Această decizie s-a luat pe fondul uriașei poveri militare a războiului din Vietnam și al unui deficit bugetar federal în creștere. Dolarul era legat de prețul aurului, iar Washingtonul se temea că posesorii străini de valută americană (inclusiv băncile centrale europene) vor încerca să schimbe dolarii pe aur, epuizând rezervele americane.********

Decizia de a lăsa cursul dolarului să fluctueze nu era irațională din punct de vdere economic. După ce preferaseră să ducă un costisitor război de uzură de cealaltă parte a globului, suportându-l din împrumuturi, Statele Unite nu puteau, evident, să mențină la infinit dolarul la un curs fix, tot mai supraevaluat. Gestul americanilor a fost totuși un șoc. Dacă dolarul avea să fluctueze, același lucru urma să se întâmple și cu valutele europene, caz în care toate certitudinile laborios construite prin sistemele monetare și comerciale postbelice erau puse sub semnul întrebării. Sistemul cursului de schimb fix, creat înainte de sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial ca prim pas spre o rețea controlată a economiilor naționale, fusese încheiat. Ce avea să-i urmeze?

După câteva luni de confuzie, două devaluări succesive ale dolarului și „deriva" monedei britanice în 1972 (care a pus capăt, într-un târziu, rolului vechi și împovărător de „rezervă" internațională valutară deținut de lira sterlină), o conferință desfășurată la Paris în martie 1973 a îngropat oficial aranjamentele financiare edificate cu atâta cazną la Bretton Woods și a decis să înființeze în loc un sistem nou de cursuri de schimb variabile. Cum era de așteptat, prețul acestei liberalizări a fost inflația. În urma deciziei americane din august 1971 (urmată de căderea dolarului), guvernele europene au adoptat măsuri deliberat stimulative în încercarea de a preveni o scădere economică: au facilitat creditele, au permis creșterea prețurilor interne și devalorizarea propriilor monede. În condiții normale, această inflație „keynesiană" controlată ar fi avut succes: Germania de Vest era singura țară în care exista o aversiune istorică înrădăcinată față de ideea inflației prețurilor. Dar incertitudinea creată de retragerea Americii din sistemul de denominare în dolari a încurajat speculația cu valute, pe care acordurile internaționale asupra regimului de rate variabile nu o puteau limita. Lucru care a subminat la rândul său efortul guvernelor individuale de a manipula ratele locale ale dobânzii și de a menține valoarea monedei naționale. Valutele au căzut. Și, pe măsură ce ele se prăbușeau, a crescut costul importurilor: între 1971 și 1973, prețul mondial al produselor (în afară de combustibil) a crescut cu 70%, cel al alimentelor cu 100%.

Iar când economia internațională se afla deja în această situație instabilă, a fost lovită de primul din cele două șocuri ale petrolului din anii 1970.

La 6 octombrie 1973, de Yom Kippur, Egiptul și Siria au atacat Israelul. În douăzeci și patru de ore, statele arabe mari exportatoare de petrol au declarat că intenționează să-și reducă producția; zece zile mai târziu, ele au anunțat un embargou al petrolului împotriva Statelor Unite, în replică la sprijinul acordat de americani Israelului, și au mărit prețul petrolului cu 70%. Războiul de Yom Kippur a luat sfârșit prin armistițiul egipteano-israelian din 25 octombrie, dar

sprijinul occidental de care se bucura Israelul a continuat să creeze frustrări în lumea arabă. La 23 decembrie, națiunile producătoare de petrol au decis să mărească din nou prețul petrolului. Față de începutul anului 1973, costul acestuia era mai mult decât dublu.

Pentru a înțelege semnificația acestor evenimente, în special pentru Europa Occidentală, este important să ne amintim că prețul petrolului, spre deosebire de celelalte bunuri primare pe care se bazează economia industrială modernă, rămăsese neschimbat pe parcursul deceniilor de creștere economică. Un baril de petrol saudit neprelucrat – etalonul oficial – costa 1,93 dolari în 1955 și numai 2,18 dolari în ianuarie 1971. Având în vedere inflația modestă din acești ani, înseamnă că prețul real al petrolului chiar *scăzuse*. Organizația Statelor Exportatoare de Petrol (Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC), formată în 1960, fusese în linii mari inertă și nu îi încurajase pe marii producători să-și folosească rezervele de petrol ca armă politică. Occidentul se obișnuise cu combustibil abundent și deosebit de ieftin – un ingredient vital al lungilor ani de prosperitate.

Cât de vital, se poate vedea din importanța crescândă a petrolului în economia europeană. În 1950, combustibilul solid (cărbune și cocs, în cea mai mare parte) reprezenta 83% din consumul energetic al Europei Occidentale, iar petrolul doar 8,5%. În 1970, cifrele erau de 29%, respectiv 60%. Necesarul energetic al Italiei în 1973 era satisfăcut în proporție de 75% prin importuri de petrol; în cazul Portugaliei, cifra ajungea la 80%.******** Marea Britanie, care avea să devină pentru o vreme autonomă, grație noilor rezerve de petrol descoperite în Marea Nordului, începuse să producă abia în 1971. Explozia consumului din anii 1950–1960 a agravat dependența europenilor de petrolul ieftin: zecile de milioane de mașini noi de pe șoselele occidentale nu puteau folosi cărbuni sau electricitatea generată acum – mai ales în Franța – de energia nucleară.

Până atunci, petrolul importat fusese evaluat în dolari ficși. Ratele de schimb variabile și creșterile prețului petrolului au provocat așadar o nesiguranță fără precedent. Dacă în ultimele două decenii prețurile și salariile crescuseră constant, dar moderat – un preț acceptabil pentru armonia socială într-o eră a creșterii accelerate –, inflația monetară a luat acum proporții. Conform Organizației pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE), rata inflației în Europa necomunistă între anii 1961 și 1969 s-a menținut constant la 3,1%; între 1969 și 1973 a fost de 6,4%; între 1973 și 1979 a fost în medie de 11,9%. Această cifră medie camuflează variații naționale importante: dacă rata inflației vest-germane s-a menținut între 1973 și 1979 la un docil 4,7%, Suedia s-a confruntat cu o inflație de două ori mai mare. În acei ani, prețurile franceze au crescut în medie cu 10,7% pe an. În Italia, rata medie a inflației era de 16,1%, iar în Spania peste 18%. Media britanică era de 15,6%, dar în cel mai dificil an (1975) rata inflației a depășit 24%.

O asemenea inflație a prețurilor și salariilor nu era lipsită de precedent istoric. Dar, după ratele stabile din anii 1950 și 1960, era o experiență nouă

pentru mulți – și pentru guvernanții lor. Mai rău, inflația europeană din anii 1970 – amplificată de o a doua scumpire a petrolului în 1979, când detronarea șahului Iranului a semănat panică pe piața petrolului, provocând o creștere a prețurilor cu 150% între decembrie 1979 și mai 1980 – nu semăna deloc cu experiența anterioară. În trecut, inflația era asociată creșterii economice, adesea o creștere accelerată. Marile crize economice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din anii 1930 fuseseră însoțite de *de*flație: căderi precipitate ale prețurilor și salariilor, provocate, după părerea observatorilor, de valute excesiv de rigide și cheltuieli cronic scăzute, din partea guvernelor și cetățenilor deopotrivă. Dar în Europa anilor 1970 modelul convențional nu mai părea valabil.

Europa Occidentală se confrunta acum cu un fenomen inedit, botezat neelegant *stagflație*: inflație a prețurilor și salariilor, concomitent cu o scădere economică. Retrospectiv, efectul e mai puțin surprinzător decât a părut pe moment. Marea migrație europeană a surplusului de forță de muncă din agricultură spre producția industrială urbană se terminase în anii 1970; nu mai exista „decalaj" de recuperat, iar ratele productivității au intrat într-un declin inexorabil. În economiile majore din Europa, bazate pe industrie și servicii, ocuparea completă a forței de muncă era în continuare regula – inclusiv în 1971, șomajul în Marea Britanie era de 3,6%, în Franța de doar 2,6%: ceea ce însemna că muncitorii sindicalizați, care se obișnuiseră să negocieze de pe poziții puternice, aveau acum în față un patronat ale cărui marje de profit începeau să intre la apă.

Invocând rata mărită a inflației din 1971, reprezentanții muncitorilor solicitau creșteri salariale și alte compensații într-o economie care dădea semne de extenuare încă dinainte de criza din 1973. Salariile reale umbreau sporul de productivitate; profiturile erau în declin; noile investiții au început să scadă. Excesul de capacitate născut din strategiile de investiție entuziaste de după război nu putea fi absorbit decât prin inflație sau șomaj. Iar din cauza crizei din Orientul Mijlociu, europenii au avut parte de amândouă.

Criza anilor 1970 părea mai gravă decât era în realitate, deoarece contrasta cu situația anterioară. După standardele istorice, rata medie de creștere a produsului intern brut (PIB) în vestul Europei în anii 1970 nu era deosebit de scăzută. Ea oscila între 1,5% în Marea Britanie și 4,9% în Norvegia, fiind astfel mult mai bună decât rata medie de creștere de 1,3% înregistrată în Franța, Germania și Marea Britanie în perioada 1913–1950. Dar ea contrasta puternic cu cifrele din trecutul recent: între 1950 și 1973, economia Franței a crescut în medie cu 5% pe an, cea a Germaniei de Vest cu aproape 6% și chiar Marea Britanie a menținut constant o rată de peste 3%. Nu anii 1970 erau atipici, ci anii 1950 și 1960.********

Și totuși, neplăcerea era reală, agravată de competiția la export a noilor țări industriale din Asia și de importurile din ce în ce mai scumpe, pe măsură ce prețul mărfurilor (nu numai al petrolului) era tot mai ridicat. Rata șomajului creștea implacabil. Până la sfârșitul deceniului, mai mult de 7% din populația

activă a Franței nu avea de lucru; în Italia, 8%; în Marea Britanie, 9%. În Belgia și Danemarca, nivelul șomajului în anii 1970 și la începutul anilor 1980 era comparabil cu cel din anii 1930; în Franța și Italia era chiar mai ridicat.

Un efect imediat al impasului economic a fost înăsprirea atitudinii față de lucrătorii „străini" de orice fel. Dacă rata oficială a șomajului în Germania de Vest (aproape zero în 1970) nu a depășit 8% din forța de muncă, deși cererea de produse finite scăzuse dramatic, e fiindcă majoritatea șomerilor din Germania nu erau germani – și nu intrau în statisticile oficiale. Când Audi și BMW, de pildă, au renunțat la o mare parte dintre angajați în 1974 și 1975, primii concediați au fost „lucrătorii oaspeți": 4 din 5 muncitori concediați nu erau cetățeni germani. În 1975, RFG și-a închis definitiv birourile de recrutare a forței de muncă din Africa de Nord, Portugalia, Spania și Iugoslavia. Așa cum sublinia un Raport al Comisiei Federale din 1977 la „Principiul de bază nr. 1": „Germania nu este o țară de imigranți. Germania este un loc de rezidență pentru străini, care, în cele din urmă, se vor întoarce de bunăvoie acasă". Șase ani mai târziu, Parlamentul federal a aprobat o lege ce promova „pregătirea lucrătorilor străini pentru repatriere".

De bunăvoie sau nu, mulți dintre ei s-au întors într-adevăr acasă. În 1975, 290 000 de lucrători imigranți și familiile lor au abandonat Germania de Vest pentru Turcia, Iugoslavia, Grecia și Italia. În același an, 200 000 de spanioli s-au întors în Spania în căutarea unei slujbe; cei care reveneau în Italia erau, pentru prima oară în memoria modernă, mai numeroși decât cei care plecau; același lucru avea să se întâmple curând în Grecia și Portugalia. În prima jumătate a deceniului, peste 300 000 de emigranți iugoslavi au fost nevoiți să se întoarcă în Balcani, unde șansele lor de a găsi un loc de muncă nu erau mai mari decât în Franța sau Germania. Criza slujbelor nord-europene era pur și simplu exportată în zona mediteraneeană. Între timp, Franța a restricționat sever imigrația din Algeria și fostele sale colonii africane, iar Marea Britanie a înăsprit condițiile de intrare pentru potențialii imigranți din subcontinentul sud-asiatic.

Combinația de șomaj structural, importuri de petrol tot mai scumpe, inflație și exporturi în declin a condus la deficite bugetare și insolvabilitate în toată Europa de Vest. Nici măcar Republica Federală Germană, capitala industriei europene și campioană la export, nu a fost cruțată. Surplusul balanței de plăți a țării (9 481 de milioane de dolari în 1973) s-a transformat în anul următor într-un deficit de 692 de milioane de dolari. Conturile naționale britanice aveau acum un deficit cronic – în asemenea măsură încât, în decembrie 1976, exista un risc serios de neplată a datoriei naționale, iar Fondul Monetar Internațional a fost chemat să salveze Marea Britanie. Dar nici alții nu o duceau mai bine. Balanța franceză de plăți a intrat pe minus în 1974 și așa a rămas mai tot deceniul următor. Italia, ca și Regatul Unit, a fost nevoită în aprilie 1977 să ceară ajutor de la FMI. La fel ca și în cazul britanic, liderii italieni au putut apoi să dea vina pe „organismele internaționale" pentru măsurile nepopulare luate pe plan intern.

În gândirea keynesiană, găurile la buget și deficitele de plată – ca și inflația însăși – nu erau inerent negative. În anii 1930, ele reprezentaseră un motiv plauzibil de a „ieși din inflație“ cheltuind. Dar în anii 1970, toate guvernele vest-europene cheltuiseră *deja* din plin cu sistemul asistențial, servicii pentru populație, utilități publice și investiții în infrastructură. După cum le explica sumbru colegilor săi prim-ministrul laburist James Callaghan: „Înainte credeam că se poate ieși din recesiune cheltuind… Cu toată sinceritatea vă spun că această opțiune nu mai este valabilă“. Nici liberalizarea comerțului nu reprezenta o soluție, cum fusese după al Doilea Război Mondial: recenta rundă de negocieri comerciale lansată de Kenedy la jumătatea anilor 1960 adusese deja tarifele industriale la un minimum istoric. Dimpotrivă, acum exista riscul ca o presiune locală tot mai mare să reimpună protecția, în defavoarea competiției.

Un element în plus complica dilemele cu care se confruntau în anii 1970 factorii de decizie. Criza economică, oricât de circumstanțiale și conjuncturale vor fi fost elementele care au declanșat-o, coincidea cu o transformare de amploare pe care guvernele nu o puteau stopa. În cursul unei singure generații, Europa de Vest suferise o a treia „revoluție industrială“: industriile grele care marcau viața cotidiană cu numai câțiva ani înainte erau pe cale de dispariție. Dacă minerii, oțelarii, lucrătorii din industria textilă și cea constructoare de mașini își pierdeau slujbele, nu era numai din cauza unei scăderi ciclice în economia locală sau un efect secundar al crizei petrolului. Dispărea însăși venerabila economie industrială occidentală.

Dovezile erau incontestabile, deși factorii de decizie au încercat din greu ani de zile să le ignore implicațiile. Numărul minerilor scăzuse constant după ce producția de cărbune a ajuns la apogeu în Europa de Vest în anii 1950: marele bazin minier Sambre-Meuse din sudul Belgiei, care producea 20,5 de milioane tone de cărbune în 1955, în 1968 nu mai producea decât șase milioane de tone, iar zece ani mai târziu doar cantități neglijabile. Între 1955 și 1985, în Belgia s-au pierdut 100 000 de slujbe miniere și varii ocupații conexe au fost afectate corespunzător. Mineritul britanic a suferit pierderi chiar mai mari, deși repartizate pe o durată mai îndelungată. În 1947, Marea Britanie se putea lăuda cu 958 de mine de cărbune; 45 de ani mai târziu, rămăseseră doar 50. Forța de muncă în domeniu a scăzut de la 718 000 la 43 000; cele mai multe locuri de muncă s-au desființat în deceniul 1975–1985.

Oțelul, un alt sector esențial al Europei industriale, a suferit o soartă asemănătoare. Nu fiindcă cererea scăzuse brusc: spre deosebire de cărbune, oțelul nu avea un substitut. Dar, pe măsură ce tot mai multe țări neeuropene se industrializau, competiția s-a accentuat, prețul a scăzut și piața costisitorului oțel european s-a prăbușit. Între 1974 și 1986 au fost disponibilizați 166 000 de oțelari britanici (deși în acest din urmă an, liderul în domeniu, British Steel Corporation, a realizat pentru prima oară profit în mai mult de un deceniu). Construcțiile navale au intrat în declin din același motiv; la fel construcția de autovehicule și industria textilă. Courtaulds, cel mai mare combinat chimic și

textil din Marea Britanie, a renunțat între 1977 și 1983 la jumătate din angajați.

Recesiunea din anii 1970 a decimat locurile de muncă în practic toate ramurile industriale tradiționale. Înainte de 1973, transformarea începuse deja în domeniul cărbunelui, fierului, oțelului și în construcția de mașini; ea s-a extins ulterior la produsele chimice, textile, hârtie și bunuri de consum. Zone întregi au fost afectate: între 1973 și 1981, regiunea britanică West Midlands, raiul micilor firme de construcții și uzine de automobile, și-a pierdut un sfert din forța de muncă. Zona industrială Lorena, în nord-estul Franței, a pierdut 28% din slujbele din industrie. În Lüneburg (Germania de Vest), forța de muncă industrială a scăzut în acei ani cu 42%. Când uzina Fiat din Torino a fost automatizată la sfârșitul anilor 1970, în numai trei ani au fost desființate 65 000 de posturi, dintr-un total de 165 000. În Amsterdam, 40% din forța de muncă era în anii 1950 angajată în industrie; un sfert de secol mai târziu, numai unul din șapte angajați.

În trecut, costul schimbărilor economice de o asemenea factură și într-un asemenea ritm ar fi fost traumatizant, cu consecințe politice imprevizibile. Grație instituțiilor statului asistențial – și, poate, entuziasmului politic moderat din acea perioadă –, protestele au fost ținute sub control. Dar n-au lipsit. În anii 1969–1975 au existat marșuri, greve, demonstrații și petiții furioase de-a lungul și de-a latul Occidentului industrial, din Spania (unde grevele industriale din 1973–1975 au cumulat 1,5 milioane de zile de lucru pierdute) până în Marea Britanie, unde două greve masive ale minerilor (în 1972 și 1974) au convins un guvern conservator timorat că ar fi mai înțelept să amâne închiderea minelor alți câțiva ani, chiar cu prețul unor subsidii puse pe spinarea populației.

Minerii și oțelarii erau cei mai cunoscuți și poate cei mai disperați dintre protestatarii organizați ai vremii, dar nu erau și cei mai militanți. Scăderea numărului de muncitori în industriile vechi deplasase centrul de forță al mișcărilor sindicale spre uniunile din sectorul serviciilor, care se dezvoltau rapid. În Italia, pe măsură ce organizațiile industriale tradiționale, conduse de comuniști, scădeau numeric, sindicatele din învățământ și administrația publică deveneau tot mai importante prin dimensiuni și militantism. Vechile sindicate nu arătaseră prea multă simpatie pentru șomeri: preocupate mai ales să evite concedierile (și să-și mențină propria influență), ele ezitau în fața confruntărilor deschise. Cauza celor tineri și fără loc de muncă a fost îmbrățișată cu entuziasm de curajoasele sindicate din sectorul terțiar: *Force Ouvrière* în Franța, NALGO, NUPE și ASTMS******** în Marea Britanie.

În fața unui val fără precedent de solicitări privind siguranța locului de muncă și protecția salariilor, liderii europeni au recurs inițial la metodele verificate din trecut. Sindicatele puternice din Franța și Marea Britanie au obținut indexarea salariilor în funcție de inflație; în Italia, în 1975 a fost inaugurată *Scala mobile*, un sistem de indexare cu rată unică ce corobora

salariile cu prețurile. Industriile aflate la strâmtoare – mai ales oțelul – au fost luate sub aripa statului, la fel ca în prima rundă de naționalizări postbelice: în Marea Britanie, „Planul Oțelului" din 1977 a salvat industria de la colaps prin cartelizarea structurii prețului și desființarea, practic, a competiției locale; în Franța, combinatele falimentare din Lorena și din centrul industrializat al țării au fost regrupate în consorții reglementate de stat, subvenționate de guvern. În Germania de Vest, guvernul federal a încurajat mai degrabă consolidarea privată decât etatizarea, dar cu efecte de cartelizare similare. La jumătatea anilor 1970, un singur consorțiu, *Ruhrkohle AG*, realiza 95% din producția minieră din bazinul Ruhr.

Industriile textile franceză și britanică – sau ce mai rămăsese din ele – au fost păstrate (de dragul slujbelor pe care le asigurau în regiuni defavorizate) prin subsidii directe substanțiale (angajatorii primeau bani pentru a păstra lucrători de care nu aveau nevoie) și măsuri protecționiste împotriva importurilor din Lumea a Treia. În RFG, guvernul de la Bonn s-a angajat să acopere 80% din salariul angajaților cu jumătate de normă din industrie. Guvernul suedez a băgat bani în șantierele navale, neprofitabile, dar politic sensibile.

Reacția la recesiune înregistra diferențe naționale. Autoritățile franceze au cultivat intervenția microeconomică, identificând în fiecare sector „campionii naționali" și favorizându-i prin contracte, vărsăminte și garanții; Trezoreria britanică și-a continuat în schimb venerabila tradiție de manipulare macroeconomică prin impozite, rate ale dobânzii și subvenții mascate. Dar e izbitor cât de puțin difereau măsurile sub aspect *politic*. Social-democrații germani și suedezi, creștin-democrații italieni, gaulliștii francezi și politicienii britanici de toate culorile s-au agățat la început instinctiv de consensul postbelic, căutând pe cât posibil ocuparea completă a forței de muncă sau compensând în caz contrar prin creșteri salariale pentru cei cu loc de muncă, transferuri sociale pentru cei fără și subvenții directe pentru angajatorii în dificultate din sectorul public și din cel privat.

Dar în cursul anilor 1970 tot mai mulți politicieni au ajuns la concluzia că inflația era mai periculoasă decât șomajul – mai ales acum, când diferite instituții amortizau costul uman și politic al șomajului. Inflația nu putea fi combătută în absența unor acorduri internaționale pentru reglementarea valutelor și a ratelor de schimb care să suplinească sistemul de la Bretton Woods, anulat de Washington într-o clipită. Cele șase state membre fondatoare ale Comunității Economice Europene au căzut de acord în 1972 să înființeze „șarpele în tunel": un acord pentru a menține proporții semifixe între valutele lor, cu o marjă de variație de 2,25% în jurul ratelor stabilite. Deși Marea Britanie, Irlanda și țările scandinave li s-au alăturat, compromisul a rezistat doar doi ani: guvernele britanic, italian și irlandez – nevrând sau neputând să reziste presiunilor interne de a devalua moneda dincolo de limitele agreate – au fost nevoite să renunțe la acest aranjament și să-și lase moneda să cadă. Chiar și francezii au fost nevoiți să iasă din „șarpe" de două ori: în 1974 și, din

nou, în 1976. Evident, era nevoie de ceva în plus.

În 1978, cancelarul vest-german Helmut Schmidt a propus transformarea „șarpelui" în ceva mult mai riguros: un Sistem Monetar European (SME). Urma să fie stabilită o rețea de rate de schimb bilaterale fixe, conectate printr-o unitate de măsură pur noțională, unitatea valutară europeană (*European Currency Unit* sau *écu*********), rețea garantată de stabilitatea economiei germane și prioritățile antiinflaționiste ale Bundesbank. Țările participante urmau să-și impună restricții economice interne pentru a-și menține poziția în SME. Era prima inițiativă germană de gen și ea echivala – în practică, dacă nu și în teorie – cu propunerea de a înlocui dolarul cu marca germană ca valută de referință – cel puțin în Europa.

Unele țări au stat deoparte: îndeosebi Marea Britanie, unde James Callaghan, prim-ministrul laburist, a înțeles că SME ar împiedica guvernul britanic să adopte măsuri reflaționare pentru a contracara șomajul. Alții au aderat tocmai din acest motiv. Ca *solution de rigueur*, SME urma să funcționeze în genul Fondului Monetar Internațional (sau, mai târziu, Comisia Europeană și moneda unică europeană): obligând guvernele să facă reforme nepopulare, care apoi puteau fi puse în cârca regulilor și tratatelor internaționale. Aceasta era, pe termen lung, adevărata semnificație a noilor acorduri. Mai important decât faptul (real) că ele au reușit în timp să exorcizeze demonul inflației este faptul că ele au privat constant de inițiativă guvernele naționale.

Era o schimbare capitală, cu consecințe mai importante decât s-a crezut pe moment. În trecut, când un guvern apela la strategia „valutei forte", aderând la etalonul aur sau coborând ratele dobânzii, el trebuia să răspundă în fața electoratului. Dar în circumstanțele de la sfârșitul anilor 1970 un guvern din Londra (sau Stockholm, sau Roma) care se confrunta cu șomaj cronic, industrii falimentare sau salarii afectate de inflație, putea să ridice din umeri și să se dezvinovățească arătând cu degetul termenii unui împrumut FMI sau rigorile ratelor de schimb intraeuropene prestabilite. O astfel de manevră prezenta atât avantaje strategice evidente, cât și riscuri.

Un stat european care nu mai reușea să rezolve problemele ocupării complete a forței de muncă, salariilor reale susținute și creșterii economice) era sortit să înfrunte mânia acelor cetățeni care se simțeau trădați. După cum am notat, reacția instinctivă a politicienilor de pretutindeni a fost să trateze împăciuitor cu proletariatul industrial masculin: în parte fiindcă acesta era cel mai afectat, în parte fiindcă era categoria cea mai susceptibilă de a organiza proteste serioase. Dar s-a dovedit că adevăratul pericol era în altă parte. Opoziția politică s-a coagulat în sânul clasei mijlocii impozitate la sânge: funcționarii din sectorul public și privat, micii comercianți și lucrătorii independenți.

La urma urmei, marile beneficiare ale statului asistențial modern au fost clasele de mijloc. În anii 1970, când sistemul postbelic a început să se

destrame, aceleași clase de mijloc se simțeau nu atât amenințate, cât trădate: de inflație, de subvențiile pentru industrii muribunde din banii contribuabililor, de reducerea sau eliminarea serviciilor publice ca răspuns la constrângerile bugetare sau monetare. Ca și în trecut, impactul redistributiv al inflației, agravat de statul asistențial modern prin impozite severe și endemice, era resimțit mai ales de cei de condiție medie.

Tot clasele de mijloc au fost și cele mai tulburate de chestiunea „neguvernabilității". Teama, amplu exprimată în anii 1970, că democrațiile europene au pierdut controlul propriului destin, izvora din surse multiple. În primul rând, exista o nervozitate acumulată sub impactul revoltelor iconoclaste din anii 1960: tot ceea ce păruse interesant și chiar palpitant în atmosfera optimistă de atunci părea acum să prevestească nesiguranță și anarhie. Exista apoi o anxietate mai concretă provocată de inflație și pierderea locurilor de muncă, în privința cărora guvernele păreau neputincioase.

Faptul că liderii europeni păreau să fi pierdut controlul era în sine o sursă de angoasă publică – mai ales că politicienilor le convenea într-un anumit sens, după cum am văzut, să-și exhibe neputința. Denis Healey, ministru de Finanțe în nefericitul guvern laburist de la jumătatea deceniului, deplora un continent înecat în miliarde de eurodolari, opera unor „oameni fără chip care administrează negura atomică tot mai deasă a fondurilor mobile acumulate în europiețe pentru a eluda controlul guvernelor naționale".******** Paradoxal, partidul lui Healey câștigase alegerile în 1974 pe fondul incapacității evidente a conservatorilor de a calma neliniștea publică, numai pentru a fi acuzat în anii următori de o ineficiență comparabilă, dacă nu chiar mai gravă.

În Marea Britanie s-a vorbit chiar, la un moment dat, de inadecvarea instituțiilor democratice în fața crizelor moderne, iar presa a făcut speculații pe marginea avantajelor unui guvern de tehnocrați sau ale unei alianțe „corporatiste" de experți „apolitici". Ca și de Gaulle (în mai 1968), politicieni importanți din Marea Britanie au considerat necesar să stea de vorbă cu poliția și șefii armatei pentru a se asigura de sprijinul lor în cazul unor tulburări publice. Chiar și în Scandinavia și în Țările de Jos, unde legitimitatea fundamentală a instituțiilor reprezentative nu fost niciodată pusă serios în discuție, degringolada din sistemul monetar internațional, împotmolirea vizibilă a economiei postbelice și dezinteresul electoratului tradițional au reușit să zdruncine încrederea oarbă a generației de după război.

Dincolo de accesele nebuloase de neîncredere și scepticism exista o amenințare foarte reală și, credeau contemporanii, foarte prezentă. După al Doilea Război Mondial, conflictele civile și violența deschisă au ocolit Europa de Vest. Forțe armate au fost desfășurate cu urmări crâncene în toată Europa de Est, în coloniile europene, de-a latul Asiei, Africii și Americii de Sud. În afară de Războiul Rece, deceniile postbelice au adus lupte aprinse și letale: din Coreea până în Congo, milioane de soldați și civili și-au pierdut viața. Chiar și în Statele Unite au avut loc trei asasinate politice și câteva revolte violente. Dar Europa de Vest fusese o insulă de liniște civilă.

Când polițiștii europeni mai băteau sau împușcau civili (rar), era vorba despre străini, adesea de culoare********. Dincolo de ciocnirile ocazionale cu manifestanții comuniști, forțele de ordine din Europa Occidentală erau rareori chemate de guverne să înfrunte opoziția violentă; când acest lucru se întâmpla, violența era adesea opera lor. Față de deceniile interbelice, străzile orașelor europene erau incredibil de sigure – lucru subliniat frecvent de cei care comparau societatea europeană atent reglementată cu individualismul galopant și crud din America urbană. Cât despre „revoltele" studențești din anii 1960, ele nu făceau decât să confirme acest diagnostic: tineretul european se juca de-a revoluția. Cei care „luptau în stradă" nu riscau, de fapt, mai nimic.

În anii 1970, viitorul a devenit dintr-odată sumbru. Dacă Europa de Est, după invazia de la Praga, abia mai sufla în îmbrățișarea frățească a patriarhilor Partidului, Europa de Vest părea să fi scăpat frâiele ordinii publice. Provocarea nu venea din partea stângii convenționale. Moscova era evident mulțumită de echilibrul internațional din acești ani: Watergate și căderea Saigonului au diminuat prestigiul Americii, în vreme ce Uniunea Sovietică, lider mondial în producția de țiței, a fost avantajată de criza petrolului. Dar apariția în engleză a *Arhipelagului Gulag* și expulzarea lui Aleksandr Soljenițîn din URSS în februarie 1974, urmate la câțiva ani de masacrele din Cambodgia și drama „vietnamezilor din bărci", au parafat sfârșitul definitiv al iluziilor despre comunism.

Nici extrema dreaptă nu a avut un reviriment credibil, cu excepția câtorva cazuri marginale. Mișcarea neofascistă *Movimento Sociale Italiano* (MSI) nu a obținut mai mult de 6,8% din voturi la alegerile naționale și, oricum, se străduia să pară un partid politic legitim. Naționaliștii din Germania nici măcar nu se deranjau să păstreze aparențele legalității, dar ponderea lor electorală era, ca și în cazul partidelor similare din Belgia, Franța sau Marea Britanie, neglijabilă. Pe scurt, comunismul sau fascismul, în avatarurile lor clasice, nu aveau nici un viitor în Europa Occidentală. Amenințarea reală la adresa păcii civice venea din cu totul altă parte.

În decursul anilor 1970, societatea vest-europeană s-a confruntat cu două focare de violență. Primul era patologic – în sensul că izvora dintr-un disconfort străvechi, care lua însă o înfățișare foarte modernă. În regiunea bască din nordul Spaniei, în rândurile minorității catolice din Irlanda de Nord, în Corsica și în alte părți, vechile nemulțumiri s-au transformat în revolte violente. Nu era o experiență nouă pentru europeni: naționaliștii flamanzi din Flandra și „austriecii" de limbă germană din Alto Adige în Italia (fostul Tirol de Sud) protestau de mult împotriva condiției lor „supuse", recurgând, după caz, la graffiti, demonstrații, atacuri, bombe și chiar la urna de vot. În anii 1970, problema Tirolului de Sud fusese rezolvată prin crearea unei regiuni autonome bilingve – soluție care a mulțumit, cu excepția câtorva critici neîmpăcați, pe toată lumea. Naționaliștii flamanzi din partide ca *Volksunie* și *Vlaams Blok* nu au abandonat niciodată țelul ultim al separării de Valonia

francofonă, însă noua prosperitate de care se bucura Flandra și legislația inovatoare pentru federalizarea Belgiei le-au temperat pe moment cererile: dintr-o mișcare marginală și plină de resentimente, naționalismul flamand s-a transformat într-o revoltă a contribuabililor de limbă olandeză, care refuzau să-i subvenționeze pe oțelarii valoni în șomaj (vezi capitolul 22). Bascii și catolicii din Ulster erau, însă, altă poveste.

Țara Bascilor, situată în nordul Spaniei, a fost dintotdeauna ținta mâniei lui Franco: în parte fiindcă era sinonimă cu cauza republicană în războiul civil spaniol, în parte fiindcă cererea străveche a bascilor de a li se recunoaște *diferența* contraria profund instinctul centralizator și misiunea autoimpusă a corpului ofițeresc spaniol: consolidarea statului. Tot ce era specific basc (limba, obiceiurile, politica) a fost reprimat cu agresivitate în anii lui Franco. În ciuda propriilor instincte centripete, dictatorul spaniol a mers până într-acolo încât a acordat Navarrei (regiune care nu a fost niciodată atât de clar individualizată precum cea bască sau catalană) drepturi, privilegii și o legislatură proprie, numai pentru a le băga în cap bascilor că ei nu puteau spera la astfel de favoruri.

Apariția terorismului modern basc a fost o replică directă la politica lui Franco, deși apologeții metodei au pretins mereu că ea are rădăcini mai adânci în visurile zădărnicite de independență ale regiunii. ETA – *Euskadi Ta Askatasuna* (Țara Bascilor și Libertatea) – a fost înființată în decembrie 1958 pentru a dirija lupta armată pentru independența bască. Încă de pe vremea când era o organizație clandestină, ea a stabilit contacte – cărora li s-a dat ulterior o justificare ideologică specioasă – cu grupuri similare din străinătate, care i-au oferit bani, arme, condiții de antrenament, ascunzișuri și publicitate: Grupul Baader-Meinhof din Germania, Armata Republicană Irlandeză, Organizația pentru Eliberarea Palestinei și Organizația Armată Secretă din Franța.

Strategia ETA – și a suporterilor ei politici din *Herri Batasuna*, partidul separatist basc fondat în 1978 – era una de nedisimulată violență instrumentală: prețul apartenenței bascilor la Spania urma să devină inacceptabil politic. Dar, ca și IRA și alte organizații asemănătoare, ETA avea în același timp ambiția să funcționeze ca o societate în interiorul statului. Catolici, stricți și moraliști – stil ce amintea, paradoxal, de însuși Franco –, activiștii ETA atacau nu numai polițiști spanioli (prima victimă a fost ucisă în iunie 1968) și notabili basci moderați, ci și simbolurile decadenței „spaniole" din regiune: cinematografe, baruri, discoteci, vânzători de droguri etc.

La apusul erei Franco, activitățile ETA erau limitate de aceeași represiune care dusese la apariția ei: spre sfârșitul dictaturii, la începutul anilor 1970, un sfert din poliția armată a Spaniei era staționată numai în Țara Bascilor. Ceea ce nu a împiedicat ETA să îl asasineze pe prim-ministrul franchist, amiralul Luis Carrero Blanco, pe 20 decembrie 1973 la Madrid sau să ucidă doisprezece civili într-un atac cu bombă în capitală, nouă luni mai târziu. Nici execuția a cinci membri ETA în septembrie 1975, cu puțin înainte de moartea lui Franco, nu a

reușit să tempereze activitățile grupului. Instalarea democrației, pe de altă parte, oferea noi oportunități.

ETA și suporterii ei doreau independența deplină. Sub Constituția spaniolă de după Franco (vezi capitolul XVI), regiunea bască a obținut însă doar un statut de autonomie, aprobat prin referendum în 1979. Înfuriată – nu în ultimul rând de faptul că i-ar putea pierde pe simpatizanții moderați, mulțumiți cu autoguvernarea și dreptul la exprimare lingvistică și culturală –, ETA și-a intensificat campania de asasinate și atacuri cu bombă. În perioada 1979-1980, organizația a revendicat moartea a 181 de oameni; în deceniul următor, numărul de victime a fost în medie de 34 pe an. Cu toate acestea – și în ciuda fragilității tinerei democrații spaniole –, ETA și aliații ei nu au izbutit să fructifice politic campania teroristă: singurul ei succes, în februarie 1981, când un mic grup de ofițeri de dreapta a arestat Cortes******** în numele legii, ordinii și integrității statului, s-a transformat într-un fiasco.

Unul dintre motivele pentru care ETA a avut un impact limitat, în ciuda activităților criminale de proporții și cu amplu ecou public, este faptul că majoritatea bascilor nu se regăseau în ea nici ca scopuri, nici ca mijloace. Mulți nici nu erau cu adevărat basci. Transformările economice suferite de Spania în anii 1960 și marile migrații în țară și în afara ei au antrenat schimbări pe care bătrânii naționaliști (și mai tinerii fanatici care le urmau exemplul) pur și simplu nu le sesizau. La jumătatea anilor 1980, mai puțin de jumătate din populația regiunii avea părinți, și cu atât mai puțin bunici, de etnie bască. Acești oameni vedeau pe bună dreptate în ETA și *Herri Batasuna* o amenințare pentru bunăstarea (și implicit prezența) lor în regiune.

Pe măsură ce proiectul său politic se îndepărta de realitatea socială, ETA devenea tot mai extremistă – uitându-și scopul, ea și-a dublat eforturile, ca să citățm definiția fanatismului dată de George Santayana. Finanțată prin extorcări și activități ilegale, constrânsă tot mai mult să opereze de peste graniță, din departamentele basce din sud-vestul Franței, ETA a supraviețuit și supraviețuiește și azi, ucigând din când în când un politician sau un polițist de la țară. Dar ea nu a izbutit nici să mobilizeze sentimentul basc de susținere a independenței politice, nici să strângă cu ușa statul spaniol. Cel mai mare „succes“ al ETA s-a produs la începutul anilor 1980, când acțiunile ei l-au determinat pe prim-ministrul socialist Felipe González să permită unor trupe speciale (*Grupos Antiterroristas de Liberación*) să se instaleze ilegal pe teritoriul francez pentru a depista agenții ETA: între 1983 și 1987 au fost uciși 26 dintre aceștia. Decizia lui González, dată publicității abia după mulți ani (vezi capitolul XXII), umbrește retrospectiv primii ani ai democrației constituționale spaniole, dar se poate spune că era o reacție remarcabil de temperată în situația dată.

IRA Provizorie amintea de ETA ca metode și, parțial, ca obiective. Așa cum ETA încerca să facă provinciile basce neguvernabile și să forțeze astfel desprinderea lor de Spania, și Armata Republicană Irlandeză căuta să facă

Irlanda de Nord neguvernabilă, să-i expulzeze pe britanici și să unească cele șase provincii din nord cu restul Irlandei. Dar existau diferențe semnificative. Cum o Irlandă independentă exista deja, rebelii aveau, cel puțin în principiu, un țel național fezabil în jurul căruia își puteau ralia suporterii. Pe de altă parte, Irlanda de Nord număra mai multe comunități, între care existau distincții străvechi.

Ca și Algeria franceză, Irlanda de Nord (Ulster) era concomitent o rămășiță colonială și o parte integrantă a națiunii metropolitane. Când Londra a redat, în fine, Irlanda irlandezilor, în 1922, Marea Britanie a păstrat cele șase comitate din nordul insulei pe motivul (destul de rezonabil) că populația majoritar protestantă de acolo era extrem de loială Regatului Unit și nu dorea să fie guvernată de Dublin – și să fie inclusă într-o republică semiteocratică dominată de episcopatul catolic. Dincolo de ce au declarat oficial, liderii noii republici s-au lipsit fără regrete de o comunitate densă și destul de numeroasă de protestanți recalcitranți. Dar, pentru puținii naționaliști irlandezi, acest abandon constituia o trădare: sub drapelul IRA, ei au continuat să lupte pentru unificarea – cu forța, dacă era nevoie – a întregii insule.

Aceasta a fost situația timp de patru decenii. În anii 1960, poziția oficială a autorităților de la Dublin semăna cu cea a autorităților de la Bonn: deși susțineau public deziderатul reunificării naționale, în sinea lor erau mulțumite de amânarea *sine die* a chestiunii. În paralel, guvernele britanice succesive au ales să ignore pe cât posibil situația delicată pe care o moșteniseră în Ulster, unde majoritatea protestantă îi domina pe catolicii locali prin „aranjamente“ la circumscripțiile electorale, clientelism politic, presiuni sectare asupra angajaților și monopolul slujbelor în domeniile-cheie: administrația, justiția și, mai ales, poliția.

Politicienii din restul Marii Britanii preferau să ignore aceste lucruri. Partidul Conservator obținea prin aripa „unionistă“ (născută din campania de secol al XIX-lea pentru a menține Irlanda alipită Regatului Unit) un număr decisiv de fotolii parlamentare; de aceea, el era în mod declarat pentru statu-quo, cu Irlanda de Nord ca parte integrantă a Marii Britanii. Partidul Laburist se identifica și el cu puternicele uniuni sindicale din industria construcțiilor navale din Belfast, unde lucrătorii protestanți se bucurau de multă vreme de tratament preferențial.

Cum sugerează această ultimă observație, diviziunile din Irlanda de Nord erau neobișnuit de complicate. Distincția confesională dintre protestanți și catolici era reală; ei îi corespundea o separare în grupuri reprodusă în fiecare etapă a vieții, de la naștere la moarte: în educație, gospodărie, căsătorie, la locul de muncă și în timpul liber. Era, de asemenea, străveche: referințele la dispute și victorii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea pot părea altora pur ritualice, dar în spatele lor se afla o istorie cât se poate de reală. Însă diviziunea catolic-protestant nu a fost niciodată o distincție de clasă în sensul convențional, chiar dacă IRA a încercat să includă categorii marxiste în retorica sa. Preoți și muncitori – și, într-o mai mică măsură, proprietari de

teren, oameni de afaceri și membri ai profesiilor liberale – existau în ambele grupuri.

Mai mult, numeroși catolici din Ulster nu țineau deloc să fie guvernați de Dublin. În anii 1960, Irlanda era încă o țară săracă și înapoiată, în vreme ce nivelul de trai din Nord, deși mai scăzut decât în restul Marii Britanii, era superior mediei irlandeze. Chiar și pentru catolici, Ulster era economic mai avantajos. Protestanții, pe de altă parte, se identificau puternic cu Marea Britanie. Sentiment câtuși de puțin reciproc: restul Regatului Unit nu avea o părere prea grozavă despre Irlanda de Nord (în rarele momente când se gândea la ea). Vechile industrii din Ulster, ca și cele din restul țării, intraseră în declin spre sfârșitul anilor 1960 și era deja limpede pentru factorii de decizie din Londra că forța de muncă industrială de acolo, predominant protestantă, avea un viitor incert. Dar în afară de asta se poate spune că autoritățile britanice nu se gândiseră de zeci de ani la problema Irlandei de Nord.

IRA devenise o sectă politică marginală care denunța Republica Irlandeză incompletă și, prin urmare, nelegitimă, reiterându-și în același timp aspirația „revoluționară" de a crea o Irlandă nouă, radicală și unită. Retorica îmbâcsită și anacronică a organizației nu avea succes la o generație mai nouă de recruți (printre care tânărul de 17 ani Gerry Adams, născut la Belfast și înrolat în 1965), mai interesată de acțiune decât de doctrină: ei și-au format propria organizație, IRA „Provizorie"********, clandestină.

„Provizoriii", recrutați în special din Derry și Belfast, au apărut la momentul oportun, exact când Nordul era traversat de un val de demonstrații prin care catolicii cereau guvernului nord-irlandez din Stormont Castle drepturi civile și politice și primeau doar bastoane pe spinare.

„Tulburările" care au acaparat viața publică nord-irlandeză – și, într-o oarecare măsură, pe cea britanică – în următoarele trei decenii au început cu luptele de stradă din Derry, iscate de tradiționalul Marș al Ucenicilor din iulie 1969, ce comemora agresiv eșecul cauzei iacobite și catolice în urmă cu 281 de ani. În fața violenței publice crescânde și sub presiunea liderilor catolici din Londra, care solicitau o intervenție, guvernul britanic a trimis în Ulster forțe militare, preluând controlul ordinii în cele șase comitate. Armata, formată în cea mai mare parte din britanici, era cu siguranță mai puțin partizană și în ansamblu mai puțin brutală decât poliția locală. Însă prezența ei, în mod ironic, i-a furnizat nou-formatei IRA Provizorii principala solicitare: evacuarea autorităților britanice și a trupelor lor, ca prim pas către reîntregirea insulei sub control irlandez.

Britanicii nu au plecat. Nu e clar cum ar fi fost posibilă o retragere. În anii 1970, efortul de a clădi o încredere intercomunitară care să-i permită provinciei să se administreze singură s-a izbit de suspiciune și intransigență de ambele părți. Catolicii, chiar dacă nu se dădeau în vânt după propriii extremiști armați, aveau motive istorice să suspecteze promisiunile de egalitate civică și diviziune a puterii lansate de conducerea protestantă a Ulsterului. Aceasta din urmă, dintotdeauna reticentă când venea vorba de concesii reale

pentru minoritatea catolică, se temea acum cu adevărat de „provizoriii“ înarmați. Fără prezența militară britanică, provincia s-ar fi cufundat și mai adânc într-un război civil deschis.

Guvernul britanic era așadar prins la mijloc. Inițial, Londra a simpatizat cu dorința de reforme a catolicilor, dar, după asasinarea unui soldat britanic în februarie 1971, guvernul a introdus detenția fără proces și situația s-a deteriorat rapid. Într-o zi din ianuarie 1972, rămasă în amintire ca *Bloody Sunday* („Duminica Însângerată“), trupele speciale britanice au ucis pe străzile orașului Derry 13 civili. În același an, 146 de membri ai forțelor de ordine și 321 de civili au fost uciși în Ulster, și aproape 5 000 de oameni au fost răniți. Stimulată de o nouă generație de martiri și de îndârjirea adversarilor, IRA Provizorie a orchestrat o campanie ce avea să dureze 30 de ani, în cursul căreia a împușcat, bombardat și mutilat soldați și civili, în Irlanda de Nord și în Marea Britanie. S-a organizat cel puțin un atentat împotriva prim-ministrului britanic. Chiar să fi vrut să părăsească Irlanda de Nord (cum doreau poate mulți alegători din restul Regatului Unit), autoritățile britanice nu puteau. După cum a arătat un referendum din martie 1973, confirmat ulterior de alte sondaje, majoritatea covârșitoare a locuitorilor din Ulster doreau să mențină legăturile cu Marea Britanie.********* Campania IRA nu a unit Irlanda. Nu i-a scos pe britanici din Ulster. Nici nu a destabilizat politica britanică, deși asasinarea unor politicieni și figuri publice (în special a lordului Mountbatten, fost vicerege al Indiei și nașul prințului de Wales) a șocat efectiv opinia publică de pe ambele țărmuri ale Mării Irlandei. Dar „tulburările“ au întunecat și mai mult un deceniu deja sumbru în viața publică britanică și au alimentat teza „neguvernabilității“ vehiculată în epocă, punând capăt optimismului senin din deceniul anterior. Când IRA Provizorie și grupurile paramilitare protestante apărute în replică s-au așezat în fine la masa negocierilor pentru a obține aranjamente constituționale pe care guvernul britanic le-ar fi oferit cu plăcere de la început, muriseră 1 800 de oameni și un nord-irlandez din cinci avea o rudă rănită sau ucisă în luptă.

Pe acest fundal, celelalte „patologii“ din Europa anilor 1970 sunt într-adevăr minore, deși ele au contribuit la atmosfera generală de disconfort. O „Brigadă Furioasă“ ce acționa chipurile în numele șomerilor fără reprezentare politică a pus bombe la Londra în 1971. Inspirându-se din tacticile irlandeze, separatiștii francofoni din munții Jura elvețieni s-au răsculat în 1974 împotriva includerii forțate în cantonul germanofon Berna. La Liverpool, Bristol și în districtul londonez Brixton, protestatarii s-au bătut cu poliția pentru controlul zonelor urbane defavorizate.

Într-un fel sau altul, toate aceste proteste și acțiuni erau, cum am sugerat, patologii ale politicului: oricât de extreme ca formă, ele aveau țeluri familiare și tactici instrumentale. Ele încercau să obțină ceva și s-ar fi desființat – cel puțin așa susțineau – dacă cererile lor ar fi fost satisfăcute. ETA, IRA și epigonii lor erau organizații teroriste, dar nu iraționale. Cu timpul, toate au sfârșit prin a

negocia cu adversarii lor, în speranța că își vor atinge măcar parțial obiectivele. Dar în cealaltă serie de confruntări violente din epocă, protagoniștii erau animați de cu totul alte obiective.

În mai toată Europa Occidentală, teoremele radicale fanteziste din anii 1960 s-au risipit fără urmări grave. Numai în două țări ele s-au metamorfozat într-o psihoză de agresiune autojustificatoare. O minoritate infimă de foști studenți radicali, intoxicați de propria versiune a dialecticii marxiste, au purces să „dezvăluie adevărata față" a toleranței represive din democrațiile occidentale. Dacă regimul parlamentar al intereselor capitaliste este provocat, argumentau ei, el va abandona mantia legalității și își va arăta adevăratul chip. Pus în fața adevărului cu privire la opresori, proletariatul – „alienat" până atunci de interesele sale și victimă a unei „false conștiințe" a propriei situații – își va asuma un rol corespunzător pe baricadele luptei de clasă.

Un astfel de rezumat acordă prea multă importanță clandestinității teroriste din anii 1970 – și prea puțină în același timp. Cei mai mulți tineri implicați în aceste acțiuni, deși familiarizați cu vocabularul justificator al violenței, nu avuseseră nici un rol în formularea acestuia. Ei erau infanteria terorismului. Pe de altă parte, îndeosebi în Germania de Vest, energia emoțională investită în ura față de Republica Federală avea surse mai adânci și mai ascunse decât giumbușlucurile retorice prost adaptate ale radicalismului de secol al XIX-lea. Dorința de a prăvăli edificiul securității și stabilității în capul generației părinților era expresia extremă a unui scepticism mai general, în lumina trecutului recent, cu privire la credibilitatea locală a pluralismului democratic. Nu e o întâmplare, așadar, că „teroarea revoluționară" a luat forma ei cea mai amenințătoare în Germania și Italia.

Legătura dintre politica extraparlamentară și violența pură s-a revelat pentru prima oară în Germania, în aprilie 1968, când patru tineri radicali – printre care Andreas Baader și Gudrun Ensslin – au fost arestați sub acuzația că au incendiat două mari magazine din Frankfurt. Doi ani mai târziu, Baader a evadat din închisoare în cursul unui raid armat plănuit și executat sub comanda lui Ulrike Meinhof. Ea și Baader au emis apoi „Manifestul Gherilei Urbane", anunțând formarea unei *Rote Armee Fraktion* (RAF: Fracțiunea Armata Roșie), al cărei scop era să distrugă regimul federal prin forță. Acronimul RAF a fost ales intenționat: așa cum aviația britanică******** atacase Germania nazistă de sus, grupul Baader-Meinhof, cum i se spunea colocvial, avea să răpună regimul succesor ciuruindu-l de jos.

Între 1970 și 1978, RAF și vlăstarele ei au adoptat o strategie a terorii deliberat arbitrare, asasinând militari, polițiști și oameni de afaceri, atacând bănci și răpind politicieni cunoscuți. Pe lângă cei 28 de oameni uciși și 93 de răniți în atentatele din acești ani, ei au luat 162 de ostatici și au spart peste 30 de bănci – pentru a finanța organizația, dar și pentru a-și face publicitate. În primii ani, ei au vizat și bazele armatei americane din RFG, ucigând și rănind câțiva soldați, mai ales la sfârșitul primăverii anului 1972.

În 1977, anul ei de glorie, RAF l-a răpit și apoi l-a executat pe Hans Martin

Schleyer, președintele Daimler-Benz și al Federației Vest-germane a Industriilor, și i-a asasinat pe Siegfried Buback, procurorul general al Republicii Federale, și pe Jürgen Ponto, directorul Dresdner Bank. Era însă cântecul de lebădă al grupării. Deja, în 1976, Meinhof (capturată în 1972) fusese găsită moartă în celula ei din Stuttgart. Aparent se spânzurase; zvonul că fusese executată de stat a persistat multă vreme. Baader, care fusese arestat cu ocazia unui schimb de focuri la Frankfurt în 1972 și executa o sentință de detenție pe viață pentru omucidere, a fost găsit și el mort în celulă la 18 octombrie 1977, în aceeași zi cu Gudrun Ensslin și un alt terorist aflat în închisoare. Organizația lor clandestină a funcționat până în anii 1980, deși mult redusă; în august 1981, ea a bombardat cartierul general al aviației americane la Ramstein, în Germania de Vest, iar luna următoare, „Gudrun Ensslin Kommando" a încercat fără succes să-l asasineze pe comandantul suprem al forțelor americane în Europa.

De vreme ce terorismul german nu avea țeluri clar definite, realizările sale pot fi măsurate doar în succesul cu care a perturbat sau nu viața publică germană și a subminat instituțiile republicii. În acest sens, el a eșuat evident. Cea mai represivă măsură adoptată în acea perioadă a fost promulgarea *Berufsverbot* în 1972 de către guvernul social-democrat al lui Willy Brandt. Acest decret excludea din sectorul de stat orice persoană angajată în acte politice considerate contrare Constituției și urmărea, evident, să țină suporterii extremelor politice, dreapta sau stânga, departe de posturile sensibile. Într-o cultură deja extraordinar de predispusă la conformism, decretul a stârnit temeri legate de o posibilă cenzură (sau mai rău); el nu era însă câtuși de puțin acel preludiu la dictatură de care se temea opoziția și la care sperau extremiștii.

Nici stânga teroristă, nici dreapta neonazistă aparent trezită la viață (lucru demonstrat prin uciderea a 13 oameni și rănirea altor 220 într-un atentat cu bombă în 1980 la München, în timpul festivalului *Oktoberfest*) nu au reușit să destabilizeze republica, deși au suscitat în cercurile politice conservatoare remarci iresponsabile despre nevoia de a înfrâna libertățile civile pentru a face „Ordine". Mai îngrijorător e faptul că grupul Baader-Meinhof profita de un fond general de simpatie pentru ideile sale din partea unor intelectuali și universitari altminteri pacifiști.********

Una dintre sursele simpatiei locale era o nostalgie crescândă pentru trecutul pierdut al Germaniei în cercurile literare și artistice. Exista sentimentul că Germania fusese de două ori dezmoștenită: de naziști, care îi privaseră pe nemți de un trecut respectabil, „utilizabil", și de Republica Federală, ai cărei șefi americani impuseseră țării o imagine de sine falsă. În cuvintele regizorului de film Hans-Jürgen Syberberg, nația fusese „dezmoștenită și deposedată spiritual… trăim într-o țară fără patrie, fără *Heimat*". Tenta clar naționalistă a terorismului german de extremă stângă – faptul că viza ocupantul american, corporațiile multinaționale și ordinea capitalistă „internațională" – atingea o coardă sensibilă, ca și afirmația teroriștilor că *germanii* erau acum victimele manipulării și intereselor altora.

Un val de filme, discursuri, cărți, programe TV și discuții publice au abordat în acei ani identitatea și istoria problematică a țării. Așa cum RAF pretindea că luptă împotriva „fascismului" – „prin procură", cum ar veni –, intelectualii vest-germani, la dreapta și la stânga, se băteau să controleze adevărata moștenire a Germaniei. Colegul lui Syberberg, Edgar Reitz, a regizat un miniserial de televiziune de 16 ore extrem de popular: *Heimat: O cronică germană*, care retrasa istoria germană contemporană prin povestea unei familii din zona rurală Hünsruck a Palatinatului Renan, de la sfârșitul Primului Război Mondial până în prezent.

În filmul lui Reitz, anii interbelici sunt scăldați în lumina caldă a amintirilor dragi; era nazistă umbrește prea puțin amintirea acelor vremuri mai bune. În schimb, lumea americanizată a republicii federale postbelice e prezentată cu un dispreț înghețat: materialismul care ignoră valorile naționale și erodarea memoriei și a continuității afectează grav comunitatea și valorile umane. Ca și în *Die Ehe der Maria Braun* (*Căsătoria Mariei Braun*) de Fassbinder, personajul principal – tot „Maria" – este simbolul unei Germanii victimizate; *Heimat*-ul este însă explicit nostalgic și chiar xenofob în disprețul său pentru valorile străine și dorul de spiritul dispărut al „Germaniei profunde".

Reitz, ca Syberberg și alții, nu-și ascundea disprețul pentru serialul american de televiziune *Holocaust*, prezentat pentru prima oară pe posturile germane în 1979. Dacă trecutul Germaniei trebuia descris, atunci misiunea, oricât de dureroasă, le revenea germanilor. „Cel mai radical proces de expropriere", scria Reitz, „este să ți se ia istoria. Prin *Holocaust*, americanii ne-au furat istoria". Aplicarea „esteticii comerciale" la trecutul Germaniei era metoda Americii de a-și impune controlul. Lupta regizorilor și artiștilor germani împotriva „kitsch-ului" american făcea parte din lupta împotriva capitalismului american.

Reitz și Fassbinder au realizat, alături de alții, filmul *Deutschland im Herbst* (*Germania toamna*) (1978), un colaj de documentare, fragmente de film și interviuri legate de evenimentele din toamna anului 1977, în special răpirea și asasinarea lui Hans Martin Schleyer și, ulterior, sinuciderea lui Ensslin și Baader. Filmul e remarcabil nu atât prin expresiile de empatie cu teroriștii, cât prin felul aparte în care acestea sunt transmise. Printr-un montaj abil, Republica Federală și al Treilea Reich capătă trăsături similare. Capitalismul, „sistem al profitului", și național-socialismul sunt prezentate ca fiind la fel de vinovate și inadmisibile, iar teroriștii se detașează drept rezistenți ai prezentului: Antigone moderne în luptă cu propriile conștiințe și cu represiunea politică.

Ca și alte filme germane contemporane, *Deutschland im Herbst* etalează un considerabil talent artistic în prezentarea Germaniei de Vest drept un stat polițienesc, înrudit cu nazismul cel puțin în apetența-i (deocamdată ascunsă) pentru oprimare și brutalitate. Horst Mahler, un terorist cuprins oarecum de

remușcări, aflat pe atunci în închisoare, explică în fața camerei de luat vederi că apariția unei opoziții extraparlamentare în 1967 a fost „revoluția antifascistă“ care nu s-a întâmplat în 1945. Adevărata luptă cu demonii naziști ai Germaniei era continuată așadar de tinerii radicali în ilegalitate – deși cu metode frapant de naziste, paradox pe care Mahler îl trece sub tăcere.

Relativizarea nazismului, implicită în *Deutschland im Herbst*, devenea absolut explicită în apologiile intelectuale aduse terorii anticapitaliste. După cum explica în 1985 filosoful Detlef Hartmann, „putem învăța din legătura evidentă dintre bani, tehnologie și exterminare în Noua Ordine a imperialismului nazist… (cum) să ridicăm vălul ce maschează tehnologia exterminării civilizate în Noua Ordine de la Bretton Woods“. Acest derapaj facil – ideea că asemănările dintre nazism și democrația capitalistă sunt mai importante decât deosebirile și că germanii erau în ambele cazuri niște victime – explică insensibilitatea stângii radicale germane față de soarta evreilor.

Pe 5 septembrie 1972, organizația palestiniană „Septembrie Negru“ a atacat echipa israeliană la Jocurile Olimpice de la München, ucigând unsprezece atleți și un polițist german. Aproape sigur, asasinii s-au bucurat de ajutorul local al stângii radicale (deși, ca o curiozitate a extremismului german din acea perioadă, extrema dreaptă ar fi fost la fel de încântată să-și ofere serviciile). Legătura dintre organizațiile palestiniene și grupurile teroriste europene era deja indiscutabilă: Ensslin, Baader și Meinhof s-au „antrenat“ toți la un moment dat cu gherilele palestiniene, alături de basci, italieni, irlandezi republicani și alții. Dar nemții erau cei mai zeloși: când patru teroriști (doi germani și doi arabi) au deturnat un avion al companiei Air France în iunie 1976 spre Entebbe (Uganda), germanii au fost cei care au ținut să-i identifice și să-i separe pe evrei de ceilalți pasageri.

Dacă această acțiune – care amintea fără greș trierea evreilor de către germani în alt loc și altă eră – nu a compromis definitiv banda Baader-Meinhof în ochii simpatizanților, e fiindcă argumentele (dacă nu și metodele) lor erau general acceptate: victimele nu erau evreii, ci germanii, iar agresorul nu era național-socialismul german, ci capitalismul american. „Crimele de război“ erau acțiuni ale americanilor – împotriva vietnamezilor, de exemplu. Un „nou patriotism“ înflorea în Germania de Vest: ca o ironie a sorții, Baader, Meinhof și prietenii lor, a căror revoltă violentă viza inițial patriotismul narcisiac al generației părinților lor, au fost recuperați de reverberațiile aceleiași moșteniri naționaliste. Nu-i deloc surprinzător că Horst Mahler, unul dintre puținii teroriști de stânga din RFG care au supraviețuit, a sfârșit trei decenii mai târziu la extrema dreaptă a spectrului politic.

La suprafață, terorismul italian contemporan nu era foarte diferit de tipul german. Exploata și el retorica paramarxistă; majoritatea figurilor importante primiseră botezul politicii în protestele universitare din anii 1960. Principala organizație clandestină a stângii teroriste, autointitulată *Brigate Rosse* (Brigăzile Roșii – BR), a intrat pentru prima oară în atenția publicului în

octombrie 1970, distribuind fluturași ce anunțau obiective foarte asemănătoare cu ale Facțiunii Armata Roșie. Ca și Baader, Meinhof și compania, liderii BR erau tineri (cel mai cunoscut dintre ei, Renato Curcio, avea în 1970 doar 29 de ani), în cea mai mare parte foști studenți și devotați luptei armate clandestine ca scop în sine.

Dar existau și diferențe semnificative. De la început, teroriștii italieni de stânga au acordat o importanță mult mai mare presupusei lor relații cu „muncitorii" și, ce-i drept, în unele orașe industriale din Nord, în special Milano, segmentele cele mai respectabile ale extremei stângi se bucurau de oarecare popularitate. Spre deosebire de teroriștii germani, grupați în jurul unui nucleu minuscul de criminali, extrema stângă italiană era constituită dintr-un evantai de partide politice legitime, rețele de gherilă urbană și microsecte de bandiți politici înarmați – formațiuni care se intersectau ca obiective și adepți.

Aceste grupuri și secte reproduceau în miniatură istoria fisionară a stângii europene clasice. În decursul anilor 1970, pentru fiecare act de violență își asuma responsabilitatea o organizație până atunci necunoscută, adesea o subsecție sau o facțiune din grupul original. Dincolo de teroriști se afla o nebuloasă de mișcări semiclandestine și publicații ale căror afirmații „teoretice" sentențioase le ofereau tacticilor teroriste o justificare ideologică. Numele diverselor grupuri, celule, rețele, publicații și mișcări sfidează parodia: pe lângă Brigăzile Roșii existau *Lotta Continua*, *Potere Operaio*, *Prima Linea* și *Autonomia Operaia*; *Avanguardia Operaia, Nuclei Armati Proletari* și *Nuclei Armati Rivoluzionari*; *Formazione Comuniste Combattenti*, *Unione Comunisti Combattent*i, *Potere Proletario Armato* și multe altele.

Dacă această listă trădează dorința disperată a câtorva mii de foști studenți, situați la extremitățile obscure ale mișcării muncitorești, de a-și exagera importanța socială și revoluționară, impactul efortului lor de a se impune în atenția publică nu trebuie subestimat. Curcio, Mara Cagol (partenera lui) și prietenii lor trăiau, poate, un basm cu bandiți revoluționari (derivat în mare măsură din imaginea mediatizată a gherilelor revoluționare din America Latină), dar răul pe care l-au făcut este cât se poate de real. Între 1970 și 1981, în Italia nu a trecut un singur an fără crime, mutilări, răpiri, atacuri și alte acte de violență publică. Într-un deceniu au fost asasinați trei politicieni, nouă magistrați, 65 de polițiști și alți 300 de oameni.

La început, Brigăzile Roșii și celelalte organizații s-au limitat la răpirea și, ocazional, împușcarea unor directori de fabrici și a altor oameni de afaceri mai mărunți: „lacheii capitalismului", *servi del padrone*, ceea ce reflecta interesul lor inițial pentru democrația la nivelul clasei muncitoare. Dar, la mijlocul anilor 1970, ei au trecut la asasinate politice (mai întâi politicieni de dreapta, apoi polițiști, ziariști și procurori), strategie menită să „sfâșie masca" legalității burgheze, obligând statul la represiune brutală și polarizând astfel opinia publică.

Până în 1978, Brigăzile Roșii nu au reușit să provoace reacția dorită, în

ciuda unui crescendo de atacuri în cursul anului precedent. Apoi, la 16 martie 1978, ei au răpit cea mai influentă victimă: Aldo Moro, lider al Partidului Creștin-Democrat, fost prim-ministru și ministru de Externe. Moro a fost ținut ostatic timp de două luni; sprijinit de comuniști și de majoritatea partidului său, prim-ministrul creștin-democrat Giulio Andreotti a refuzat până și să ia în considerare cererea răpitorilor de a elibera „deținuți politici" în schimbul vieții lui Moro. În ciuda condamnării unanime în spectrul politic italian și a apelurilor din partea papei și a secretarului general al Națiunilor Unite, teroriștii au refuzat să cedeze. Pe 10 mai, corpul lui Aldo Moro a fost găsit într-o mașină parcată sfidător pe o stradă din centrul Romei.

Scandalul Moro ilustra incompetența statului italian – ministrul de Interne a demisionat a doua zi după găsirea cadavrului. După opt ani de legislație antiteroristă frenetică și razii în toată țara, poliția nu reușise, evident, să se infiltreze în subteranele terorismului.******** Faptul că Brigăzile Roșii au reușit să comită asasinate politice în inima statului și în capitala țării a avut reverberații importante. Era clar acum pentru toată lumea că Italia se confrunta cu o amenințare reală la adresa regimului: la mai puțin de două săptămâni după găsirea cadavrului lui Moro, Brigăzile Roșii l-au ucis pe șeful brigăzii antiteroriste din Genova; în octombrie 1978 l-au asasinat pe directorul general al afacerilor penale din Ministerul de Justiție de la Roma. Două săptămâni mai târziu, *Formazione Comuniste Combattenti* au asasinat un cunoscut procuror general.

Dar provocarea lansată de teroriști la adresa statului avea, prin însăși amploarea ei, unele dezavantaje. Partidul Comunist Italian s-a declarat ferm și fără ezitare de partea instituțiilor republicii, punând punctul pe *i*: chiar dacă teroriștii anilor 1970 își aveau originea în mișcările populare din anii 1960, ei se plasau acum în afara spectrului politicii radicale. Erau simpli criminali și trebuiau vânați ca atare. La fel (poate chiar mai mult) și cei care le furnizau un alibi ideologic: în aprilie 1979, Toni Negri, lector la Universitatea din Padova, și alți lideri ai grupului *Autonomia Operaia* au fost arestați și acuzați că plănuiesc o insurecție armată împotriva statului.

Negri și partizanii lui au susținut (și susțin și astăzi) că „autonomiștii" radicali, care nu erau nici clandestini și nici înarmați, nu trebuie confundați cu societățile secrete ilegale și că decizia politică de a-i persecuta reprezenta exact acea breșă în „ordinea burgheză" pe care Brigăzile Roșii o profețiseră și căutau să o provoace. Dar Negri încuraja la Universitatea din Padova atacuri violente asupra profesorilor și personalului administrativ, care nu erau foarte departe de tacticile teroriste. Sloganuri precum „ilegalitatea de masă", „războiul civil permanent" și necesitatea unei organizări „militare" împotriva statului burghez erau declamate frecvent în cercuri academice respectabile – inclusiv în revista lui Negri, *Rosso*. La un an după răpirea și asasinarea lui Moro, Negri celebra „anihilarea adversarului": „Durerea adversarului nu mă afectează: dreptatea proletară are forța productivă a evidenței și capacitatea de a convinge logic".********

Ideea că violența politică are „forța productivă a evidenței“ nu era, desigur, nemaiauzită în istoria modernă a Italiei. Ceea ce Negri afirma, iar Brigăzile Roșii și suporterii lor puneau în faptă nu era diferit de „virtutea purificatoare a forței“ exaltată de fasciști. În Italia, ca și în Germania, ura extremei stângi față de „statul burghez“ a făcut-o să revină la violența „proletară“ a dreptei antidemocratice. În 1980, stânga și dreapta teroristă din Italia se confundau atât ca obiective, cât și ca metode. Brigăzile Roșii și urmașii lor nu erau singurii responsabili pentru violența din acei *anni di piombo* („ani de plumb“). Dreapta conspiratoare, antirepublicană, a reapărut în acești ani (și a comis cel mai grav atentat din epocă, bombardarea gării din Bologna în august 1980, soldată cu 85 de morți și 200 de răniți), iar în *Mezzogiorno*, Mafia și-a accentuat strategia de teroare în războiul cu poliția, magistrații și politicienii locali. Dar, în măsura în care reapariția terorii fasciste și resurgența violenței mafiote ilustrau și exacerbau vulnerabilitatea instituțiilor democratice, manifestările lor erau interpretate – probabil corect – de teroriștii de stânga drept o confirmare a propriului succes. Ambele extreme încercau să destabilizeze statul făcând viața de zi cu zi insuportabil de periculoasă – cu diferența că extrema dreaptă găsea protecție și sprijin chiar în rândul forțelor de ordine pe care căuta să le submineze. Oculte rețele conspirative de dreapta, infiltrate în conducerea poliției, comunitatea bancară și Partidul Creștin-Democrat aflat la putere, girau asasinarea judecătorilor, procurorilor și a jurnaliștilor.********

Faptul că democrația și statul de drept au supraviețuit în Italia în acești ani nu e puțin lucru. În special între 1977 și 1982, țara a fost victima unor acte arbitrare de extremă violență comise deopotrivă de extrema stângă, extrema dreaptă și de criminali plătiți – aceștia sunt anii în care Mafia și alte rețele criminale au asasinat șefi din poliție, procurori, politicieni, judecători și ziariști, de multe ori aproape nepedepsiți. În timp ce amenințările mai serioase veneau dinspre extrema dreaptă – mai bine organizată și mai aproape de inima statului –, teroriștii „roșii“ au avut un efect și mai puternic asupra imaginației publice. În parte pentru că manipulau simpatia locală pentru ideile radicale, ca și Facțiunea Armatei Roșii în Germania. Liderii comuniști au sesizat corect că apropierea moștenirii revoluționare era atuul principal al teroriștilor și un pericol pentru credibilitatea stângii tradiționale.

Paradoxal (și fără știrea comuniștilor), Brigăzile Roșii și RAF – precum și belgienele *Cellules communistes combattantes*, gruparea *Action Directe* în Franța și alte operațiuni mai mărunte, similare ca motivație, dar mai puțin eficiente – erau finanțate în parte de serviciile secrete sovietice. Acești bani nu se înscriau într-o strategie coerentă, ci curgeau mai degrabă pe principiul că dușmanii dușmanilor noștri, oricât de absurzi sau neînsemnați ar fi ei, sunt prietenii noștri. Dar, în acest caz, acțiunea a avut efect de bumerang: singura realizare incontestabilă, în acești ani, a terorismului de stânga în Europa Occidentală a fost evacuarea exhaustivă a ultimelor iluzii revoluționare din corpul politic local.

Toate formațiunile politice ale stângii clasice, în special comuniștii, au fost constrânse să adopte și să mențină distanța față de violența de orice fel. Pe de o parte, era o reacție spontană la amenințarea care îi viza și pe ei, ca și pe ceilalți: liderii sindicali și alți reprezentanți ai mișcării muncitorești tradiționale erau printre țintele predilecte ale rețelelor clandestine. Dar era și pentru că „anii de plumb" ai deceniului al șaptelea au amintit tuturor cât de fragile sunt, de fapt, democrațiile liberale – o lecție ocazional uitată în atmosfera euforică din anii 1960. Efectul net al anilor de pseudosubversiune revoluționară în inima Europei Occidentale nu a fost polarizarea societății, cum plănuiseră și așteptau teroriștii, ci faptul că politicienii de toate orientările au strâns rândurile undeva în centrul sigur al spectrului politic.

Pentru viața spirituală, anii 1970 au fost deceniul cel mai trist din secolul XX. Pe de o parte din cauza circumstanțelor evocate mai sus: scăderea economică abruptă și de lungă durată, alături de violența generalizată din viața politică, dădea senzația că „vremurile bune" ale Europei s-au dus, poate pentru mult timp. Tinerii nu mai căutau să schimbe lumea; căutau doar o slujbă. Fascinației ambițiilor colective i-a urmat obsesia nevoilor personale. Într-o lume amenințătoare, devenise mai important să-ți aperi interesul personal decât să lupți pentru o cauză colectivă.

Dar schimbarea de atmosferă era, fără îndoială, și o reacție la abundența amețitoare a deceniului precedent. Europenii, care se îmbătaseră în anii 1960 de explozia nemaivăzută de energie și originalitate în muzică, modă, cinema și arte plastice, aveau acum ocazia să cântărească în liniște prețul euforiei. Nu atât idealismul anilor 1960 părea brusc demodat, cât naivitatea acelor vremuri: senzația că tot ce poate fi imaginat se poate pune în faptă, că tot ce se fabrică poate fi cumpărat și că transgresiunea – morală, politică, legală, estetică – este importantă în sine. Dacă anii 1960 stau sub semnul credinței naive, suficiente, că tot ce se întâmplă e nou (și că tot ce e nou este important), anii 1970 au fost o epocă a cinismului, a iluziilor pierdute și speranțelor modeste.

„Vremurile mediocre nasc profeți pustii", scria Albert Camus în *Căderea*. Anii 1970 abundau în astfel de figuri. Era o perioadă teribil de conștientă că urmează marilor speranțe și reflecțiilor ambițioase din trecutul recent și că nu are de oferit decât copii palide, implauzibile, ale vechilor idei. Era, în mod vădit și complexant, o perioadă post- prin excelență, cu perspective incerte. Cum remarca sociologul american Daniel Bell, „uzul prefixului post- denotă sentimentul că trăim într-un timp interstițial". Termenul avea o oarecare utilitate când descria lumea reală (*postbelic*, *postimperial* și, mai recent, *postindustrial*), deși nu lămurea anume ce urmează. Dar aplicat categoriilor gândirii (ca în *postmarxist*, *poststructuralist* și meteoricul *postmodern*), n-a făcut decât să accentueze și mai tare obscuritatea unor vremuri confuze.

Cultura anilor 1960 fusese raționalistă. Dacă lăsăm la o parte drogurile ușoare și reveriile utopice, gândirea socială a vremii, ca și muzica, se plasa într-un registru grandios, dar coerent și familiar. Dimensiunea comunitară era

frapantă: se presupunea că studenții, ca și muncitorii, țăranii, negrii și alte categorii sociale, împărtășesc interese și afinități care îi leagă între ei și îi opun, ca grup, restului societății. Deși extravagante, proiectele anilor 1960 prezumau o relație între individ și clasă, clasă și societate, societate și stat, bine cunoscută ca formă, dacă nu în conținut, tuturor gânditorilor și militanților din secolul al XIX-lea.

Cultura anilor 1970 s-a axat nu pe colectiv, ci pe individ. După ce detronase filosofia pentru a deveni arhidisciplina anilor 1960, antropologia a fost eclipsată la rândul ei de psihologie. În deceniul anterior, tinerii marxiști foloseau masiv conceptul de „falsă conștiință" pentru a explica incapacitatea muncitorilor (și nu numai a lor) de a se elibera de identificarea cu interesul capitalist. Am văzut cum, într-o variantă denaturată, această idee era și premisa terorismului de stânga. Un alt avatar al ideii a răsărit, în fine, în cercuri mai puțin politizate: adaptând limbajul educației marxiste la teme freudiene, gânditorii postfreudieni autodesemnați subliniau acum necesitatea eliberării – nu pentru clasele sociale, ci pentru subiecții individuali.

Au apărut apoi, în vestul Europei și în America de Nord, teoreticieni ai eliberării care urmăreau să scape subiectul uman nu doar de jugul social, ci și de propriile iluzii. Varianta sexuală a acestei teorii – ideea că reprimarea sexuală și constrângerea socială sunt indisociabile – era deja, în anumite cercuri, un truism la sfârșitul anilor 1960. Marcuse, ca și Wilhelm Reich, se situa clar în dubla descendență a lui Marx și Freud, căutând transformarea colectivă prin eliberarea individuală. Discipolii lui Jacques Lacan, pe de altă parte, sau teoreticiene feministe contemporane ca Annie Leclerc și Kate Millett, nutreau ambiții mai mari – și în același timp mai mici. Nu erau interesați de proiectele tradiționale de revoluție socială (în care feministele vedeau pe bună dreptate mișcări politice conduse în principal *de* și *pentru* bărbați). Căutau în schimb să mineze însăși noțiunea de subiect care le făcuse posibile.

Această abordare se baza pe două premise foarte populare, adoptate în linii mari de întreaga comunitate intelectuală de atunci. Prima era că sursa puterii nu o constituie – cum crezuseră iluminiștii și, după ei, mai toată lumea – controlul resurselor naturale și umane, ci monopolul *cunoașterii*: cunoașterea lumii naturale, cunoașterea sferei publice, cunoașterea de sine și, mai ales, cunoașterea felului în care cunoașterea este produsă și legitimată. Păstrarea puterii depinde atunci de capacitatea celor care controlează cunoașterea de a menține acest control, suprimând alte tipuri „subversive" de cunoaștere.

Această interpretare a condiției umane era asociată pe atunci, în mod corect, cu scrierile lui Michel Foucault. Cu tot obscurantismul său ocazional, Foucault era un raționalist. Primele lui scrieri urmează îndeaproape preceptul marxist că, pentru a elibera muncitorii din lanțurile capitalismului, era nevoie mai întâi de o altă interpretare a istoriei și a economiei, care să demaște narațiunea interesată produsă de societatea burgheză. Așa-zisa cunoaștere revoluționară trebuia, pe scurt, să se substituie cunoașterii stăpânilor; în

cuvintele lui Antonio Gramsci, atât de apreciate cu câțiva ani în urmă, lupta se ducea împotriva „hegemoniei" clasei dominante.

A doua premisă, care avea să domine și mai net modele intelectuale, era și mai îndrăzneață. E vorba despre ideea seducătoare de a submina nu doar vechile certitudini, ci însăși posibilitatea oricărei certitudini. Toate comportamentele, opiniile și cunoștințele trebuiau privite cu suspiciune, tocmai pentru că erau produse în societate și, ca atare, serveau drept instrumente politice. Simpla idee că judecățile sau evaluările pot fi separate de persoana care le emite ajunsese să fie tratată în anumite locuri drept expresia unei poziții sociale partizane (implicit conservatoare).

Orice tip de judecată sau convingere putea fi redusă, în principiu, după această metodă. Intelectualii cei mai critici puteau fi, la rândul lor, „poziționați". În cuvintele profesorului francez Pierre Bourdieu, cel mai influent exponent european al noii sociologii a cunoașterii, „discursul profesoral" nu este decât expresia „fracțiunii dominate a clasei dominante". Dar această subversiune seducătoare prin care orice informație sau opinie este poziționată nu divulgă cum putem determina dacă un „discurs" e mai adevărat decât altul: o dilemă tranșată prin decizia de a considera însuși adevărul drept o categorie determinată social – atitudine care în scurt timp a ajuns la modă în multe locuri. Rezultatul acestor tendințe a fost, firește, un scepticism crescând față de *orice* argument social rațional. Filosoful francez Jean-François Lyotard, care rezuma perfect *l'air du temps* în eseul său *La Condition postmoderne* (*Condiția postmodernă*, 1979), a surprins exact situația: „*Postmodernitatea* este neîncrederea în metanarațiuni". Ca de atâtea ori în deceniile trecute, sursa profundă (adesea nemărturisită) a influențelor intelectuale predominant franceze era… germană. Scriitorul italian Elio Vittorini observa cândva că, de la Napoleon încoace, Franța s-a dovedit impermeabilă la orice influență străină în afară de filosofia romantică germană – lucru la fel de adevărat în 1957, când remarca a fost făcută, ca și 20 de ani mai târziu. Dacă generația precedentă, cu sensibilitatea ei umanistă, fusese atrasă de Marx și Hegel, posomorâtul deceniu al șaptelea a fost sedus de un filon mult mai sumbru din gândirea germană: scepticismul radical al lui Michel Foucault era în mare măsură o variantă a lui Nietzsche, iar Jacques Derrida și alți autori francezi influenți s-au inspirat din Martin Heidegger pentru a elabora o critică a subiectului și a „de-construi", cum începuse să se spună, subiectul uman al cunoașterii și materia sa textuală.

Pentru specialiștii în Heidegger sau Carl Schmitt (al cărui realism istoric atrăgea atenția cercetătorilor în domeniul relațiilor internaționale), interesul acesta era cel puțin ciudat. La urma urmei, ambii erau identificați cu nazismul – Heidegger în mod explicit, fiindcă acceptase o catedră sub regimul național-socialist. Însă noua tendință de a critica optimismul ideii de progres, fundamentele raționalismului luminist și efectele sale politice și epistemologice a creat o afinitate între criticii modernității și progresului tehnologic de la începutul secolului XX, ca Heidegger, și scepticii blazați ai erei „postmoderne"

(iar Heidegger și alții au fost „spălați“ astfel de conotațiile anterioare).

Când filosofia germană, după ce trecuse prin gândirea socială franceză, a ajuns în criticismul cultural englez (formele sub care le era cunoscută celor mai mulți cititori din acea vreme), vocabularul său inerent dificil dobândise un grad de opacitate expresivă care a atras irezistibil o nouă generație de studenți și profesori. Tinerii profesori angajați pentru a popula universitățile recent extinse absolviseră ei înșiși facultatea în anii 1960, crescând în miezul tendințelor și dezbaterilor de atunci. Dar, dacă universitățile europene din deceniul anterior erau preocupate de teorii grandioase pe diverse teme – societatea, statul, limbajul, istoria, revoluția –, generației următoare nu-i mai rămăsese decât Teoria. Seminariile de „Teorie culturală“ sau „Teorie generală“ au aruncat în aer barierele convenționale ale disciplinelor, respectate anterior chiar și în dezbaterile stângii academice. „Dificultatea“ a devenit măsura seriozității intelectuale. Comentând fără iluzii posteritatea „gândirii ’68“, scriitorii francezi Luc Ferry și Alain Renaut concluzionează amar că „cea mai mare reușită a gânditorilor din anii 1960 a fost să-și convingă publicul că incomprehensibilul e semnul importanței“.

Găsind în universități un public gata constituit, teoreticieni subit adulați precum Lacan sau Derrida au înălțat curiozitățile și paradoxurile limbajului la rang de filosofie, erijându-le în modele infinit de flexibile pentru analiza textuală și politică. În instituții precum Centrul de Studii Culturale Contemporane al Universității din Birmingham, noul avânt teoretic îl continua firesc pe cel vechi. Marxismul a fost debarasat de insistența atavică, devenită jenantă, asupra categoriilor economice și instituțiilor politice și reciclat sub forma criticismului cultural. Reticența incomodă a proletariatului revoluționar, care se codea să triumfe asupra burgheziei capitaliste, a încetat să mai fie o problemă. Cum spunea în 1976 Stuart Hall, exponent britanic al studiilor culturale, „ideea de «dispariție a unei clase» este înlocuită de o analiză infinit mai subtilă a felului în care diferite sectoare și straturi ale unei clase sunt împinse, sub presiunea circumstanțelor socioeconomice, spre traiectorii și opțiuni distincte“.

Mai târziu, Hall avea să admită că Centrul a fost o vreme „exagerat de preocupat de toate aceste chestiuni teoretice spinoase“. Însă obscurantismul narcisiac era și un simptom al epocii: detașarea de realitatea cotidiană proba involuntar epuizarea unei tradiții intelectuale. Și nu era unicul semn de scăpătare culturală. Originalitatea sclipitoare a cinematografului francez din anii 1960 se transformase în virtuozitate studiată. Jacques Rivette, autorul ingenios și mucalit al filmelor *Paris nous appartient* (*Parisul ne aparține*, 1960) și *La Religieuse* (*Călugărița*, 1966), a regizat în 1974 *Celine et Julie vont en bateau* (*Céline și Julie se plimbă cu barca*). Lungă de 193 de minute și lipsită de intrigă, această parodie stilizată (deși involuntară) a Noului Val francez marca sfârșitul unei epoci. Locul artei fusese luat de teoretizarea artistică.

Elitismul cultural era o moștenire importantă a anilor 1960, iar reversul său intim era un cinism avizat și din ce în ce mai impermeabil. Inocența

relativă a rock'n'roll-ului a fost înlocuită treptat de dexteritatea mediatică a trupelor pop, care își câștigau pâinea adoptând ironic stilul precursorilor lor imediați și luându-l în zeflemea. Așa cum literatura de consum și jurnalismul de scandal exploataseră cu succes alfabetizarea de masă, muzica punk din anii 1970 profita de apariția unei piețe muzicale. Etichetată drept contra-cultură, ea parazita în realitate cultura oficială, evocând imagini violente și un limbaj radical în scopuri adesea comerciale.

Limbajul fățiș politizat al punk-ului, ca în hitul *Anarchy in the UK* (1976) al celor de la Sex Pistols, reflecta încrâncenarea epocii. Dar politica trupelor punk era la fel de unidimensională ca și gama lor muzicală, redusă la trei acorduri și un ritm: efectul depindea de volumul sonor. Ca și Facțiunea Armata Roșie, Sex Pistols și celelalte grupuri voiau mai ales să șocheze. Până și alura lor subversivă mustea de ironie, iar vulgaritatea era afectată: „Mai țineți minte anii 1960?" păreau să zică. „Vă place, nu vă place, noi suntem ce a mai rămas din ei." Rebeliunea muzicală consta în piese furioase ce denunțau „hegemonia", al căror fals conținut politic masca eviscerarea cronică a formei muzicale********.

Dacă politica și muzica generației punk erau contrafăcute, *cinismul* lor, în schimb, era cât se poate de real și cinstit dobândit. Ei constituiau doar extremitatea înverșunată și lipsită de talent a unui întreg spectru de revolte: față de trecut, față de autoritate, față de personalități și evenimente de interes public. În variantele sale mai inteligente, disprețul pentru gravitatea tradiției se inspira din valul de satiră politică declanșat cu aproape două decenii în urmă de tinerii britanici dezabuzați: revista teatrală *Beyond the Fringe*, emisiunea nocturnă *That Was the Week That Was* de la BBC și săptămânalul *Private Eye*. Exploatând creșterea publicului de televiziune și reculul constant al cenzurii de stat, *Monty Python* și epigonii săi îmbinau abil farsa, remarcile porcoase și sarcasmul politic – un amestesc nemaivăzut de la caricaturile politice incisive semnate de Gillray și Cruikshank. Două filme din celebra serie, *Monty Python and the Holy Grail* (1974) și *Life of Brian* (1979), ilustrează prin sursele lor de finanțare relația strânsă dintre muzica rock și noul stil burlesc: garanți au fost Pink Floyd și Led Zeppelin, respectiv George Harrison de la Beatles.

Imaginea deplorabilă a figurilor publice oferea material copios unor emisiuni săptămânale precum *Spitting Image* sau, în Franța, *Bebête Show*, în care politicienii de frunte erau sistematic desconsiderați și ridiculizați într-un mod de neimaginat cu câțiva ani în urmă (iar în Statele Unite chiar și astăzi). Intelectualii momentului nu mai erau scriitorii și artiștii, ci satiriștii și comicii politici. Întrebați la începutul anilor 1980 care e personalitatea lor preferată, studenții francezi au răspuns, spre oroarea comentatorilor mai în vârstă, nu Jean-Paul Sartre, ci Coluche: un comic de televiziune licențios și uneori de-a dreptul obscen, care a consemnat sardonic importanța-i recent dobândită candidând la președinția țării.

Însă aceleași canale de televiziune publică ce transmiteau parodii obraznice ale culturii de masă și ale pretențiilor mic-burgheze furnizau la rândul lor o

abundentă materie primă pentru umoriști. Concursul de muzică ușoară Eurovision – o competiție anuală televizată transmisă pentru prima oară în 1970 – era, poate, cel mai faimos subiect de ironie. O sărbătoare comercială a noii tehnologii de transmisie TV simultană în mai multe țări, spectacolul avea, la mijlocul anilor 1970, sute de milioane de spectatori. Concursul – în care cântăreți de mâna a doua și indivizi obscuri de pe tot continentul interpretau piese insipide, întorcându-se apoi, aproape invariabil, în anonimatul din care ieșiseră pentru o clipă – era atât de banal în concepție și execuție, încât sfida parodia. Ar fi fost perimat și cu 15 ani mai devreme. Tocmai de aceea prevestea ceva nou.

Entuziasmul cu care concursul Eurovision glorifica un format iremediabil învechit și o pleiadă de soliști jalnici reflecta o cultură a nostalgiei, melancolică și lucidă în același timp. Punk-ul, postmodernul și parodia erau doar câteva dintre reacțiile suscitate de acest deceniu confuz și decepționant; alta era moda „retro". Trupa pop franceză *Il Était Une Fois* („A fost odată") purta haine din anii 1930; multe stiluri au revenit pentru scurtă vreme la modă, de la jupoanele bunicii la tunsorile neo-edwardiene ale „Noilor Romantici", reluate pentru a doua oară în treizeci de ani. În muzică și vestimentație (ca și în construcții), tentația de a recicla stiluri mai vechi, amestecate stângaci, ținea loc de inovație. Scrutându-și cu anxietate neajunsurile, anii 1970 nu priveau înainte, ci înapoi. Erei Vărsătorului******** i-a urmat un anotimp al pastișei.

Capitolul 15
Politica într-o cheie nouă

„Je déclare avoir avorté." (*„Declar că am făcut un avort."*)
Simone de Beauvoir (și alte 342 de femei) (5 aprilie 1971)

În cel mult o generație, partidele comuniste francez și italian fie vor rupe legăturile cu Moscova, fie se vor micșora până la irelevanță.
Denis Healey (1957)

Prin acest Tratat nu pierdem decât ce am irosit, oricum, de mult.
Cancelarul Willy Brandt (august 1970)

Când două state vor să-și îmbunătățească relațiile, ele recurg la cea mai mare platitudine comună.
Timothy Garton Ash

În anii 1970, peisajul politic al Europei Occidentale a început să se fractureze și să se fragmenteze. De la sfârșitul Primului Război Mondial, scena politică fusese ocupată de două „familii" politice, stânga și dreapta, divizate la rândul lor în „moderați" și „radicali". După 1945, cele două tabere s-au apropiat una de alta, dar modelul nu s-a schimbat radical. Spectrul opțiunilor politice de care dispuneau în anii 1970 europenii rămăsese, în linii mari, cel de pe timpul bunicilor.

Longevitatea partidelor politice europene se explică printr-o continuitate remarcabilă în ecosistemul electoral. Preferința pentru laburiști sau conservatori în Marea Britanie, pentru social-democrați sau creștin-democrați în Germania de Vest nu mai reflecta de mult diferențe profunde bazate pe platforme specifice și cu atât mai puțin preferințe intime legate de „stilul de viață", cum li se va spune curând. Cel mai adesea, ea era doar un reflex electoral durabil, transgenerațional, determinat mai degrabă de clasă, religie sau apartenența locală a alegătorului decât de programul partidului. Oamenii votau cu cine votaseră și părinții lor, în funcție de unde trăiau, ce lucrau și cât câștigau. Dincolo de continuitatea de suprafață, în sociologia politică a electorilor europeni avea loc o mișcare tectonică. Votul masiv al proletariatului alb, masculin și cu locuri de muncă – ce forma pretutindeni baza electorală a

partidelor comuniste și socialiste – se contracta și se scinda. În mod similar, votantul conservator „ideal-tipic" – mai în vârstă, de sex feminin sau cu înclinații religioase – nu mai reprezenta automat nucleul electoral al partidelor creștin-democrate sau conservatoare. Chiar dacă nu dispăruseră, acești alegători tradiționali nu mai constituiau majoritatea. De ce?

În primul rând, mobilitatea socială și geografică din deceniile postbelice diluase categoriile sociale fixe până la cvasidispariție. Blocul electoral creștin din vestul rural al Franței sau cel din regiunea Veneto, ca și bastioanele proletariatului industrial din sudul Belgiei sau nordul Angliei erau acum fisurate și scindate. Oamenii nu mai trăiau unde trăiseră părinții lor și aveau adesea cu totul alte meserii. Nu-i de mirare că și viziunea lor despre lume era alta, iar preferințele politice au început să reflecte, la început lent, aceste schimbări.

În al doilea rând, prosperitatea și reformele sociale din anii 1960 epuizaseră efectiv programul și viziunea partidelor tradiționale. Succesul lor i-a deposedat de o agendă credibilă pe politicienii stângii și dreptei deopotrivă, în special după ploaia de reforme liberale din anii 1960. Nici instituțiile statului și nici obiectivele generale ale politicii economice nu erau un subiect de controversă. Pe agendă rămăseseră ameliorarea relațiilor de lucru, legislația împotriva discriminării în acordarea de locuințe și posturi, extinderea facilităților educaționale etc. – probleme serioase, dar nu subiecte de aprinsă dezbatere politică.

În al treilea rând, existau acum criterii alternative de apartenență politică. Minoritățile etnice, adesea neagreate de comunitățile de muncitori albi în care ajunseseră în Europa, nu erau întotdeauna cooptate în politica locală sau organizațiile sindicale, iar politica lor reflecta această excludere. Și în ultimul rând, politica generațională a anilor 1960 adusese în discuție preocupări complet necunoscute unei culturi politice mai vechi. Dacă Noua Stângă nu avea un program, ea nu ducea lipsă de teme. Și, mai ales, a creat noi baze electorale. Fascinația pentru sexualitate a dus în mod firesc la o politică a sexelor: femeile și homosexualii, subordonate, respectiv invizibili, în partidele radicale tradiționale, s-au impus acum ca subiecți istorici legitimi, cu drepturi și solicitări proprii. Tineretul și entuziasmul său au trecut în centrul atenției, mai ales când s-a instituit dreptul de vot la 18 ani.

Prosperitatea epocii a încurajat un transfer de atenție dinspre producție spre consum, dinspre necesitățile traiului zilnic spre calitatea vieții. În focul anilor 1960, puțini își băteau capul cu dilemele morale ale prosperității – beneficiarii ei savurau absorbiți roadele șansei istorice. Dar în câțiva ani, mulți (mai ales dintre adulții tineri educați din nord-vestul Europei) au început să privească bunăstarea materială și comercialismul deceniilor precedente ca pe o moștenire apăsătoare, aducătoare de false valori și bunuri de prost gust. Prețul modernității, cel puțin pentru cei care profitaseră din plin de ea, începea să pară puțin prea mare, iar „lumea dispărută" a părinților și bunicilor lor, din ce în ce mai atrăgătoare.

Politizarea acestor nemulțumiri culturale a fost, în cele mai multe situații, opera unor activiști deprinși cu tacticile unor partide mai tradiționale în care ei sau părinții lor activaseră odinioară. Logica politicii s-a schimbat așadar destul de puțin: ideea era în continuare mobilizarea persoanelor cu vederi similare în jurul unui program legislativ ce urma să fie aplicat de către stat. Nouă era premisa organizatoare. Până atunci (în Europa), bazele electorale rezultau din afinitățile elective ale unor mase de alegători din aceeași clasă sau profesie, uniți printr-un set comun, moștenit și mai degrabă abstract de principii și obiective. Măsurile politice concrete contau mai puțin decât apartenența la un grup.

Dar în anii 1970 atenția a fost monopolizată de măsurile concrete. Au apărut partide și mișcări cu „deziderat unic", a căror bază electorală era descrisă de o geometrie variabilă a intereselor comune: deseori limitate, uneori chiar de ordinul capriciului. Campania pentru Bere Adevărată (CAMRA) din Marea Britanie, remarcabil de reușită, este un exemplu reprezentativ: inițiată în 1971 pentru a contracara moda berii „lager", gazoasă și omogenizată (și a cârciumilor „modernizate", la fel de omogenizate, în care ea se vindea), acest grup de presiune recrutat din clasa de mijloc își prezenta argumentele într-un ambalaj neomarxist: micii producători de bere tradițională erau, chipurile, amenințați de monopolurile consacrate producerii în masă, care îi manipulau pe consumatorii de bere pentru profitul corporatist și, printr-o escrocherie, alienau consumatorii prin intermediul propriilor papile gustative.

Prin amestecul eficient de analiză economică, preocupare pentru mediu, discernământ estetic și pură nostalgie, CAMRA anunța multe dintre viitoarele rețele de activiști consacrate unei cauze unice, precum și slăbiciunea viitoare a boemilor-burghezi înstăriți pentru „autenticul" costisitor.******** Dar această mișcare era inevitabil o curiozitate prin farmecul ei oarecum arhaic, ca să nu mai vorbim de disproporția dintre entuziasmul înflăcărat al activiștilor și obiectul călduț al pasiunii lor.

Alte rețele politice dedicate unei cauze unice nu aveau însă nimic bizar sau capricios; cele mai multe erau – ca și CAMRA – organizate *de* și *pentru* clasa de mijloc. În Scandinavia, la mijlocul anilor 1970 au apărut o varietate de partide protestatare, mai ales Partidul Rural (devenit apoi Partidul Adevăraților Finlandezi) în Finlanda, Partidul Progresului din Danemarca, al cărui lider era Morgens Glistrup, și Partidul Progresului din Norvegia, condus de Anders Lange. Toate se consacrau cu ardoare (și, la început, exclusiv) reducerii impozitelor: titlul sub care a luat ființă în 1973 partidul norvegian era „Partidul lui Anders Lange pentru Reducerea Drastică a Impozitelor, Dobânzilor și Intervenției Statului"; programul partidului, nu mai lung de o pagină, reitera solicitările din titlu.

Experiența scandinavă era poate deosebită – nicăieri în altă parte impozitele nu erau atât de mari sau serviciile publice atât de dezvoltate – și nici un alt partid cu cauză unică din afara regiunii nu a egalat succesul partidului lui Glistrup, care a obținut 15,9% din sufragii la alegerile naționale din 1973.

Dar partidele anti-impozit nu erau noi. Modelul lor era partidul lui Pierre Poujade, *Union de Defense des Commerçants et Artisans* (UDCA), fondat în 1953 pentru a-i proteja pe micii comercianți împotriva impozitării și a supermarketurilor, care a câștigat o notorietate efemeră obținând 12% din voturi la alegerile franceze din 1956. Dar mișcarea lui Poujade era singulară. Majoritatea partidelor protestatare apărute după 1970 nu erau meteorice: Partidul Progresului din Norvegia a obținut cel mai bun rezultat electoral (15,3%) după un sfert de secol, în 1997.

Partidele anti-impozit, ca și partidele de protest agrar din Europa interbelică erau înainte de toate reactive și negative – erau împotriva schimbării nedorite și, mai ales, cereau statului să înlăture ceea ce li se părea o povară fiscală nerezonabilă. Alte mișcări axate pe o singură problemă aveau solicitări mai pozitive în fața statului, a legii sau a instituțiilor. Preocupările lor variau de la reforma închisorilor și înființarea de spitale psihiatrice, accesul la educație și servicii medicale până la asigurarea de alimente, servicii comunitare, ameliorarea mediului urban și accesul la resursele culturale. Toate erau „anti-consens" prin reticența lor de a-și limita audiența la o singură categorie electorală tradițională și prin faptul că erau dispuse – de nevoie – să recurgă la metode alternative pentru a-și mediatiza programul.

Trei dintre noile grupuri politice – mișcarea femeilor, ecologiștii și activismul pentru pace – au o importanță deosebită prin amploarea și impactul lor durabil. Din motive evidente, mișcarea femeilor a fost cea mai diversă și mai ambițioasă. Pe lângă interesele pe care le împărtășeau cu bărbații, femeile aveau preocupări specifice, care abia atunci începeau să intre în arena legislativă europeană: creșele, egalitatea salariilor, divorțul, contracepția, avortul, violența domestică.

La acestea trebuie adăugată preocuparea unor grupuri mai radicale pentru drepturile lesbienelor și îngrijorarea crescândă a feministelor în privința pornografiei. Aceasta din urmă ilustrează destul de bine noua geografie morală a sferei politice: filmul și literatura explicite sexual fuseseră abia recent (și parțial) eliberate de sub controlul cenzorilor, prin eforturile concertate ale vechilor liberali și ale Noii Stângi. În mai puțin de un deceniu, ele erau din nou vizate, de această dată de grupuri de femei organizate în rețele și conduse frecvent de alianțe ale feministelor radicale și conservatorilor tradiționali, care găseau în această problemă un punct de convergență.

Mișcarea femeilor în Europa a fost de la început un amestec variabil de obiective parțial suprapuse. În 1950, un sfert din femeile vest-germane măritate aveau un serviciu plătit în afara căminului, iar în 1970 proporția crescuse la jumătate; în Italia, dintre cei un milion și jumătate de noi membri ai forței de muncă între 1972 și 1980, un milion și un sfert erau femei. La jumătatea anilor 1990, femeile constituiau peste 40% din forța de muncă totală (oficială) în fiecare țară europeană, cu excepția Italiei și Portugaliei. Multe dintre noile lucrătoare erau angajate cu jumătate de normă sau ca funcționare mărunte, posturi care nu le asigurau beneficii complete. Flexibilitatea slujbelor

cu jumătate de normă convenea mamelor cu serviciu, dar în condițiile economice severe ale anilor 1970 acest lucru nu compensa salariile mici și nesiguranța locurilor de muncă. Salariile egale cu ale bărbaților și creșele înființate aproape de locul de muncă au devenit astfel solicitările de bază ale salariatelor din Occident și au rămas de atunci permanent pe agenda politică.

Femeile cu serviciu (și cele fără) căutau sprijin pentru îngrijirea copiilor, dar nu doreau neapărat să aibă cât mai mulți copii. Ba chiar, odată cu creșterea prosperității și a timpului petrecut la serviciu, doreau mai puțini – sau, cel puțin, voiau să aibă un cuvânt de spus. Cererile de acces la informația despre contracepție și la contraceptive datau din primii ani ai secolului XX, dar s-au accelerat la un deceniu după apogeul exploziei demografice. *Association Maternité* a apărut în Franța în 1956 pentru a cere drepturi contraceptive; patru ani mai târziu îi succeda *Mouvement Français pour le Planning Familial*, schimbarea de nume indicând clar o evoluție a stării de spirit.

Campania pentru diverse libertăți sexuale s-a intensificat de-a lungul liberalilor ani 1960, iar legile care reglementau contracepția au fost peste tot relaxate (cu excepția anumitor țări din Europa de Est, precum România, unde „strategiile reproductive“ naționale continuau să o interzică). La începutul anilor 1970, contracepția era la îndemâna oricui în vestul Europei, mai puțin în regiunile sau districtele rurale îndepărtate, unde autoritățile catolice aveau încă o influență morală asupra populației locale. Chiar și la orașe, de această libertate au beneficiat în principal femeile din clasa de mijloc; pentru multe muncitoare măritate și pentru majoritatea celor nemăritate principala formă de control al nașterii rămânea cea tradițională: avortul.

Nu e surprinzător, așadar, că reforma legii avortului a devenit un laitmotiv al noii politici a femeilor – unul dintre rarele puncte de intersecție în care feminismul radical se întâlnea cu nevoile femeii de rând apolitice. În Marea Britanie, după cum am văzut, avortul fusese legalizat în 1967. Dar în multe țări constituia încă un delict penal: în Italia se pedepsea cu cinci ani de închisoare. Legale sau nu, avorturile făceau parte din experiența de viață a milioane de femei – în 1973, în micuța Lituanie se înregistrau 60 000 de avorturi la 34 000 de nașteri. Acolo unde întreruperea sarcinii era ilegală, riscurile aferente (legale și medicale) le-au făcut pe femei să se solidarizeze indiferent de clasă, vârstă și afiliație politică.

Pe 5 aprilie 1971, săptămânalul francez *Le Nouvel Observateur* a publicat o petiție semnată de 343 de femei care declarau că au făcut avort, încălcând astfel legea, și care cereau revizuirea Codului Penal. Semnatarele erau cunoscute, unele chiar celebre: scriitoare ca Simone de Beauvoir și Françoise Sagan, actrițele Catherine Deneuve, Jeanne Moreau, Marie-France Pisier, avocate și activiste politice precum Yvette Roudy și Gisèle Halimi. Lor li s-au alăturat activiste obscure, dar militante din mișcările feministe apărute după 1968. Deși peste 300 de femei fuseseră condamnate pentru avort în anul precedent, guvernul a ales, prudent, să nu le inculpe pe semnatarele scrisorii deschise.

Petiția fusese organizată de *Mouvement de Libération des Femmes* (MLF), fondată cu un an înainte; ecoul politic al inițiativei le-a determinat pe Gisèle Halimi și Simone de Beauvoir să formeze organizația *Choisir*, consacrată legalizării avortului. În ianuarie 1973, la o conferință de presă, președintele Georges Pompidou a admis că legea franceză nu ținea pasul cu evoluția opiniei publice. Nici nu avea de ales: în perioada 1972-1973, peste 35 000 de franțuzoaice au făcut întreruperi de sarcină legale în Anglia. Succesorul lui Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing, i-a cerut ministrului Sănătății, Simone Veil, să propună parlamentului un amendament la vechea lege: pe 17 ianuarie 1975, Adunarea Națională franceză a legalizat avortul în primele zece săptămâni de sarcină.

Exemplul francez a fost studiat cu atenție de femeile din toată Europa Occidentală. În Italia, nou-formatul *Movimento della Liberazione delle Donne Italiane* și-a unit puterile cu micul Partid Radical și a strâns 800 000 de semnături pentru schimbarea legii avortului; petiția a fost sprijinită de un marș la Roma în aprilie 1976, la care au participat 50 000 de femei. La trei ani după introducerea tardivă a unui nou „cod al familiei" în locul celui fascist, parlamentul italian a votat – pe 29 mai 1978, la trei săptămâni după ce a fost descoperit cadavrul lui Aldo Moro – legalizarea avortului.

Decizia a fost confirmată indirect la referendumul național din mai 1981, când alegătorii italieni au respins *atât* tentativa de a desființa ultimele restricții ce limitau avortul legal, *cât și* propunerea de a-l reincrimina, venită din partea unei Mișcări Pro-Viață recent înființate. Dacă ritmul reformei a fost mai lent în Italia decât în Marea Britanie sau Franța, nu e atât din cauza opoziției Bisericii Catolice, cât pentru că numeroase feministe italiene își câștigaseră experiența în mișcările stângii „autonome" extraparlamentare (primul manifest al grupării *Lotta Femminista* solicita, fapt revelator, salarii pentru munca în gospodărie – aplicând mecanic zonei domestice viziunea „muncitoristă" a societății moderne ca uzină gigantică). Abia într-un târziu ele au decis să-și atingă scopurile prin intermediul instituțiilor politice în vigoare.

În Spania, strategia franceză a fost copiată fidel, accelerată de energia eliberată prin prăbușirea vechiului regim. Prima demonstrație feministă în Spania a fost organizată la două luni de la moartea lui Franco, în ianuarie 1976. Doi ani mai târziu au fost abrogate sancțiunile penale pentru adulter și contracepție. În 1979, o mie de femei, printre care figuri publice proeminente, au semnat o declarație publică în care afirmau că au încălcat legea făcând un avort – nu trebuie să uităm că, sub Franco, Spania avea una din cele mai ridicate rate ale avortului ilegal de pe continent, comparabilă cu cele din Europa de Est și motivată de o aceeași respingere autoritaristă și pronatalistă a controlului nașterii sub orice formă. Chiar și după căderea regimului dictatorial, persista presiunea culturală antireformă: în mai 1985, când *Cortes* a aprobat, în fine, o lege care îngăduia întreruperea voluntară a sarcinii, permisiunea se limita la cazurile de viol, fetus deformat sau pericol pentru viața mamei.

Alături de dreptul la divorț, succesul campaniei pentru dreptul la avort a fost principala reușită a organizațiilor de femei în acești ani. În consecință, viața personală a milioane de femei s-a îmbunătățit considerabil. Posibilitatea avortului, alături de contracepția disponibilă și eficientă, a ameliorat șansele de viață ale multor femei, în special sărace, și le-a oferit celor care lucrau posibilitatea să amâne primul copil până târziu (mai târziu decât oricând în istorie) în perioada fertilă.

Rezultatul a fost o scădere constantă a numărului de copii născuți. În Spania, rata natalității per femeie a scăzut între 1960 și 1996 cu aproape 60%; Italia, Germania de Vest și Olanda aveau cifre apropiate. În câțiva ani de la reformele anilor 1970, nici o țară vest-europeană în afara Irlandei nu avea o rată a nașterilor suficient de mare pentru a înlocui generația precedentă. În Marea Britanie, rata anuală a nașterii a scăzut în cele trei decenii de după 1960 de la 2,71 la 1,84 copii pentru fiecare mamă, iar în Franța, de la 2,73 la 1,73. Femeile măritate preferau din ce în ce mai mult să aibă un singur copil sau nici unul – iar procentul ar fi fost și mai scăzut fără nașterile extramaritale: spre sfârșitul anilor 1980, procentul acestora din totalul anual era de 24% în Austria, 28% în Marea Britanie, 29% în Franța și 52% în Suedia.

Pe măsură ce creșterea economică încetinea, iar emanciparea femeilor lua avânt, demografia Europei se schimba – cu implicații sumbre pentru statul asistențial în viitor. Transformările sociale aduse de mișcarea femeilor nu se reflectau însă pe scena politică. Nu a apărut nici un „partid al femeilor", capabil să atragă voturi și să-și impună reprezentantele. Femeile au rămas minoritare în guvernele și legislaturile naționale.

Stânga s-a dovedit, în general, mai deschisă decât dreapta în promovarea femeilor în politică (dar nu peste tot: în Belgia și Franța, partidele creștine de centru-dreapta au fost ani de zile mai susceptibile de a nominaliza femei în fața unui electorat sigur decât partidele socialiste), dar cel mai bun indicator pentru șansele femeilor în viața publică nu era ideologia, ci geografia. Din 1975 până în 1990, numărul femeilor din parlamentul Finlandei a crescut de la 23% la 39%, în Suedia de la 21% la 38%, în Norvegia de la 16% la 36%, iar în Danemarca de la 16% la 33%. Mai la sud, în parlamentele Italiei și Portugaliei, doar un deputat din 12 era femeie în 1990. În Camera Comunelor din Marea Britanie, ele reprezentau doar 7% din total, iar în *Assemblée Nationale*, un biet 6%.

Ecologiștii, bărbați și femei deopotrivă, și-au transpus mai bine sentimentele în politica electorală. La un anumit nivel, ecologismul (neologismul datează din anii 1930) era într-adevăr o noutate: expresia colectivă a temerilor clasei mijlocii în fața poluării, autostrăzilor, centralelor nucleare și urbanizării galopante. Dar mișcarea ecologistă nu ar fi avut atât de mult succes în Europa dacă ar fi fost o simplă notă de subsol la șaizecism: hedoniști prosperi de weekend îmbrăcați doar în fibre naturale prelucrate manual, oscilând între instincte și interese. Dorul față de o lume mai

„naturală“ și politica „autenticității“ aveau rădăcini adânci de ambele părți ale faliei ideologice: ele începuseră cu oroarea romanticilor față de stricăciunile industrialismului timpuriu. În zorii secolului XX, stânga și dreapta aveau amândouă cluburi de ciclism, restaurante vegetariene, cercetași și *Wandervogel*, arondate visului socialist, respectiv naționalist de eliberare și reîntoarcere.

Nostalgia nemților pentru peisajele specific germane, pentru munții și râurile din Harz și Pfalz, pentru *Heimat*; visul naționalist francez de armonie rurală dintr-o *France profonde*, nepătată de urbanizare și cosmopolitism; reveria engleză a unei armonii trecute și viitoare, Ierusalimul pierdut al lui Blake: toate acestea aveau mai multe în comun decât erau dispuși să admită adepții lor. Iar dacă stânga contempla admirativ de zeci de ani „producția“ comunistă la întrecere cu cea occidentală, la începutul anilor 1970, atât la dreapta, cât și la stânga s-au făcut auzite voci care demascau costurile ascunse al progresului, productivității și „modernității“.********

Revoluția ecologistă modernă avea așadar două avantaje: era o ruptură cu soluțiile brutale din trecutul apropiat și avea rădăcini într-o istorie mai îndepărtată, imposibil de rememorat, dar liniștitoare ca atavism. Ecologismul (ca și pacifismul) a stârnit adesea un val de naționalism – sau regionalism –, dar cu față umană. *Alternativen* din Berlinul de Vest sau protagoniștii protestelor antinucleare din Austria (care au triumfat într-un referendum din 1978, în urma căruia guvernul nu a putut inaugura centrala nucleară de la Zwentendorf) nu s-ar fi prezentat niciodată ca naționaliști sau măcar patrioți. Dar revolta împotriva poluării mediului *local* și relativa lor indiferență față de daune similare produse în alte părți sugerează contrariul. „Verzii“ aveau la început un aer de „nu la mine în curte“ care trimite clar la un model mai vechi.

Nu e deci nimic contradictoriu în faptul că un dictator bătrâior ca António Salazar a impus cu entuziasm în Portugalia aceleași măsuri ecologiste pe care le luau guvernele democratice la Viena sau Amsterdam, la insistențele radicalilor de după 1968. Sceptic față de materialism și hotărât să nu intre în secolul XX, Salazar era în felul lui un entuziast sincer al obiectivelor ecologice, pe care le-a atins printr-un expedient foarte simplu: menținându-și concetățenii într-o stare de toropeală economică fără egal. El ar fi gustat cu siguranță izbânda protestatarilor francezi care în 1971 au blocat planurile pentru o bază militară la Larzac, pe platoul din zona de centru-sud a Franței.

Simbolismul acțiunii de la Larzac – unde pășunile pustii au fost protejate împotriva forței masive a statului francez de către un pluton rebel de ecologiști – era uriaș, și nu numai în Franța: a fost repurtată o victorie emoționantă, nu atât pentru oițele indigene din Masivul Central, cât pentru păstorii evident nelocali, mulți dintre ei tineri radicali plecați recent din Paris sau Lyon și transformați în fermieri pe coastele sălbatice ale „Franței profunde“. Evident, câmpul de luptă nu mai era același – cel puțin nu în Occident.

În Europa de Est, doctrina producției nelimitate de bunuri primare – și absența oricărei voci oficiale în opoziție – a lăsat mediul la mila poluatorilor

oficiali de toate felurile. Dacă Austria a fost constrânsă de opoziția internă să renunțe la energia nucleară, nimic nu-i împiedica în schimb pe vecinii ei comuniști să construiască reactoare nucleare în Cehoslovacia, să proiecteze baraje gigantice pe Dunăre (în Cehoslovacia și Ungaria) sau să sporească sistematic producția și poluarea aerului o sută de kilometri mai la nord, în Nowa Huta, orașul siderurgic model al Poloniei. Cu toate acestea, costurile morale și umane ale degradării mediului și poluării industriale galopante nu au trecut neobservate în blocul răsăritean.

Indiferența cinică a regimului Husák de la Praga după 1968 – dispus să facă prăpăd de o parte și de alta a frontierei dunărene comune pentru a genera kilowați cehoslovaci – a stârnit o nemulțumire crescândă în rândul maghiarilor, altfel cufundați în apatie politică. Lucru de necrezut altădată, proiectul barajului Gabčíkovo-Nagymaros a devenit o sursă semnificativă de opoziție internă pentru guvernul de la Budapesta – și un impas major în relațiile dintre cele două state „vecine și prietene".********

În Cehoslovacia, o inapetență mai veche pentru modernitatea tehnologică a fost transmisă noii generații de intelectuali prin scrierile filosofilor Jan Patočka și Václav Bělohradský; cel din urmă a scris după 1970 din exil (în Italia), iar cugetările sale neo-heideggeriene erau citite în țara de origine în samizdat. Ideea că efortul de a supune și domina natura în folosul oamenilor – proiectul iluminist – ar putea avea un preț usturător era deja familiară cititorilor din ambele tabere ale Războiului Rece prin scrierile Școlii de la Frankfurt, în special *Dialectica iluminismului* de Theodor Adorno și Max Horkheimer, publicată în 1947. Într-o interpretare heideggeriană – ce sugera că însuși comunismul era un import ilicit din Occident, atins de iluzia tragică a progresului material nelimitat –, aceste frământări formau baza unei opoziții intelectuale care se va afirma în anii 1970, combinând protestul etic și critica ecologică. În fruntea ei se aflau Patočka și unul dintre cei mai fervenți cititori ai lui Belohradsky, dramaturgul Václav Havel.********

Cu timpul, o critică ecologistă comună avea să devină numitorul comun al noilor forme de protest din Est și Vest. Dar, în circumstanțele de la începutul anilor 1970, nici una dintre părți încă nu știa – și, în cazul Occidentului, nu se sinchisea – de problemele și vederile omologilor de cealaltă parte a Cortinei de Fier. Ecologiștii occidentali erau prea absorbiți de constituirea unei baze electorale locale pentru a-și îndrepta atenția spre politica internațională (cu excepția cazurilor în care problema îi privea direct). Iar succesul lor a fost remarcabil.

Primii candidați „ecologiști" s-au prezentat la alegerile din Franța și Marea Britanie în 1973 – același an în care în RFG a avut loc Congresul Fermierilor, strămoș al „verzilor". Impulsionată de prima criză a petrolului, mișcarea ecologistă din Gemania de Vest a pătruns rapid în politica de masă. De la inițiative civile, demonstrații și marșuri de protest la începutul deceniului, „verzii" – care aveau o varietate de susținători: țărani, ecologiști, pacifiști și *squatteri* urbani – au ajuns în 1979 să aibă reprezentanți proprii în

parlamentele a două landuri. Patru ani mai târziu, după al doilea șoc al petrolului, numărul voturilor obținute în alegerile federale din 1983 a crescut de la 568 000 la 2 165 000 (5,6% din sufragii), aducându-le pentru prima dată reprezentarea în parlament (27 de locuri). În 1985, „verzii" erau deja într-un guvern regional important, la conducere aflându-se Hesse în coaliție cu Partidul Social-Democrat (iar tânărul politician ecologist Joschka Fischer era ministrul Mediului și Energiei).

Succesul „verzilor" germani nu a fost egalat imediat în alte părți, deși, în timp, partidele din Austria și mai ales Franța vor obține rezultate respectabile. Vest-germanii erau poate un caz neobișnuit. În acești ani, ei începuseră să deteste tocmai sursele propriului reviriment economic postbelic: între 1966 și 1981, proporția celor care aveau o părere bună despre „tehnologie" și reușitele ei a scăzut brusc, de la 72% la 30%.

„Verzii" germani beneficiau și de sistemul nemțesc de reprezentare proporțională, grație căruia până și partidele mici puteau pătrunde în parlamentele regionale și federal – deși sistemul, comparabil în linii mari, din Italia nu i-a ajutat cu nimic pe ecologiștii de acolo: în 1987, „verzii" italieni tot nu depășiseră un milion de voturi și 13 fotolii parlamentare din 630. Și în Belgia cele două partide ecologiste (unul francofon, altul flamand) și-au mărit treptat procentele: de la 4,8% la prima apariție în 1981, ele au crescut constant, în 1987 depășind 7,1%. În Marea Britanie însă, sistemul electoral era făcut să dezavantajeze partidele mici sau extremiste, și a funcționat întocmai.

În Scandinavia, partidele cu cauză unică precum ecologiștii (sau pacifiștii, sau feministele) au fost eclipsate de agenda politică ecumenică a formațiunilor politice existente – de ce să strici un vot pe „verzi", când social-democrații sau partidele agrare pretindeau că împărtășesc aceleași preocupări? În Norvegia, de exemplu, ecologismul a avut la fel de mult succes ca în Germania: încă din 1970, planurile guvernului laburist de a exploata cea mai mare cascadă din nordul Europei, la Mardola (în apropierea Cercului Polar), pentru producerea de energie hidroelectrică, au stârnit indignarea națională, provocând apariția politicii ecologiste. Dar nici scandalul Mardola, nici protestele ulterioare împotriva centralelor nucleare nu s-au concretizat într-o mișcare politică separată: protestele (și compromisurile) au fost negociate în cadrul majorității guvernamentale.

„Verzii" au avut mai mult succes în Suedia, unde au reușit să intre în parlament în 1988, și în Finlanda, unde mai întâi au fost aleși candidați ecologiști independenți în 1987, în anul următor formând Asociația Verde, un partid ecologist (nu e de mirare că „verzii" finlandezi au avut mai mult succes în sudul prosper, urban, „modern" al țării decât în zonele sărace și rurale din centru și nord). Dar Finlanda și Suedia nu erau cazuri tipice: pacifiștii, feministele, ecologiștii, handicapații și alți activiști cu cauză unică erau atât de siguri de un climat cultural favorabil agendei lor, încât își puteau permite să se detașeze de marile partide, riscând diviziuni între simpatizanți, fără ca acest lucru să pericliteze nici majoritatea guvernamentală, nici șansele proprii.

Partidele cu cauză unică apăreau adesea, după cum am văzut, în urma unei crize, a unui scandal sau a unei propuneri controversate: ecologiștii austrieci s-au afirmat în urma unei confruntări neplăcute cu autoritățile în 1984 pe tema proiectului hidrocentralei de la Hainburg, în estul Austriei. Cauza mediului înconjurător a fost întărită de conflictul aferent între activiștii ecologiști și coaliția condusă de socialiști: deși guvernul a dat ulterior înapoi, incidentul a dus la o creștere subită a sprijinului pentru „verzi" – din partea socialiștilor deziluzionați, mai ales intelectualii și cei cu profesii liberale.

Proliferarea partidelor și programelor axate pe o singură problemă și absorbția lor constantă în viața publică au afectat îndeosebi organizațiile tradiționale ale stângii. Partidele comuniste din vestul Europei, subminate de erodarea progresivă a bazei lor proletare și discreditate de invazia Cehoslovaciei, erau cele mai vulnerabile. Partidul Comunist Francez era condus de staliniști nereformați în totalitate, care nu s-au dezis niciodată cu adevărat de evenimentele din 1956 și cu atât mai puțin de cele din 1968. Inerent conservator, suspicios față de orice problemă sau persoană pe care nu o putea subordona și controla, partidul a pierdut cu fiecare nouă rundă de alegeri: de la apogeul postbelic de 28% în 1946 la 18,6% în 1977 și apoi, într-o cădere vertiginoasă, la mai puțin de 10% la alegerile din anii 1980.

Comuniștii italieni s-au descurcat mai bine. În timp ce organizația comuniștilor francezi era de la un capăt la altul dezagreabilă și mediocră – în această privință, ca în multe altele, PCF imita servil modelul sovietic –, Partidul Comunist Italian, de la Palmiro Togliatti la Enrico Berlinguer (secretar al PCI din 1972 până în 1984, când a murit la numai 62 de ani), era binecuvântat cu lideri inteligenți și chiar atrăgători. Ambele partide, ca orice formațiune comunistă, depindeau de fondurile sovietice: între 1971 și 1990, agențiile Uniunii Sovietice au vărsat 50 de milioane de dolari în conturile comuniștilor francezi și 47 de milioane de dolari italienilor.******** Italienii măcar și-au exprimat public dezacordul față de acțiunile scandaloase ale Uniunii Sovietice – în special față de invadarea Cehoslovaciei.

La autonomia (relativă) a comuniștilor italieni s-a adăugat decizia lui Berlinguer din 1973 de a pune partidul în slujba democrației italiene, chiar dacă acest lucru echivala cu renunțarea la opoziția fermă față de creștin-democrați: era așa-zisul „compromis istoric". Decizie determinată, pe de o parte, de șocul loviturii de stat din Chile (1973), care i-a convins pe Berlinguer și pe alți intelectuali comuniști că nu vor fi lăsați niciodată (de către americani sau de aliații acestora din cercurile ecleziastice, militare sau de afaceri italiene) să formeze un guvern propriu, chiar dacă ar fi câștigat majoritatea parlamentară. Dar era și o reacție, așa cum am văzut în capitolul precedent, față de teroriștii de stânga și de dreapta care puneau în pericol democrația italiană și pentru care partidul comunist era, ca și statul italian, în tabăra adversarilor.

Aceste schimbări au adus efemere satisfacții electorale. Numărul simpatizanților comuniști din Italia a crescut constant: de la 6,7 milioane de

voturi la alegerile din 1958 la 9 milioane în 1972, cu un record patru ani mai târziu, la alegerile din iunie 1976, când PCI a strâns 12,6 milioane de voturi și 228 de locuri în parlament. Cu 34,4% din totalul voturilor exprimate, PCI era la numai 4% și 34 de fotolii parlamentare de creștin-democrații aflați la putere – scor fără precedent pentru un partid comunist occidental. PCI era credibil în tentativa lui de a se prezenta ca un partid „din sistem", poate chiar (cum se temeau Henry Kissinger și alți observatori din străinătate) ca o alternativă la guvernare.********

Noua abordare a Partidului Comunist Italian și eforturile mai puțin convingătoare ale comuniștilor francezi de a imita succesul, dacă nu ideile lor au devenit cunoscute sub numele *eurocomunism*: termen lansat la o întâlnire din noiembrie 1975 a comuniștilor francezi, italieni și spanioli și acreditat de Santiago Carrillo, secretarul general al comuniștilor spanioli, într-un eseu intitulat *Eurocomunismul și statul* (1977). Partidul Comunist Spaniol abia intrase pe scena politică după decenii de clandestinitate, iar liderii săi țineau să-și dovedească orientarea democratică. Ca și camarazii italieni, ei au înțeles că metoda cea mai bună era să se distanțeze atât de Uniunea Sovietică din prezent, cât și de propriul lor trecut leninist.

Eurocomunismul a repurtat un succes vremelnic, mai puțin în rândul alegătorilor și mai mult printre intelectuali și universitari, care au luat drept renaștere politică a marxismului ceea ce, de fapt, era expresia epuizării sale doctrinale. Ca să scape de povara propriei istorii și să se impună drept mișcare(a) democratică a stângii, comuniștii occidentali ar fi trebuit să renunțe nu doar la „dictatura proletariatului" și alte formule retorice aruncate în cursul anilor 1970 pe rugul capriciilor ideologice. Ei trebuiau să se dezică public de orice legătură cu comunismul sovietic – gest de care nici măcar Berlinguer sau Carrillo nu erau în stare.

Eurocomunismul era așadar o contradicție în termeni. Identitatea primă a oricărui partid comunist era subordonarea față de Moscova, așa cum își dorise Lenin. Câtă vreme exista Uniunea Sovietică, partidele comuniste din Europa de Vest erau încătușate de ea – dacă nu în propriii ochi, cu siguranță în opinia alegătorilor. În Italia, unde PCI reușise performanța unică de a se impune în anumite regiuni ca partid de guvernare (locală), comuniștii au menținut un scor important, fără a egala însă culmile succesului din 1976. În alte părți însă, eurocomunismul și-a continuat netulburat declinul constant. Comuniștii spanioli, care îl inventaseră, au obținut în 1982 doar 4% din voturi.

Paradoxal, Leonid Brejnev încuviința de la Moscova eforturile eurocomuniștilor de a-și consolida puterea locală distanțându-se de el. Gestul sovietic, corolar al politicii internaționale de destindere din acea perioadă, nu i-a ajutat foarte mult pe pretinșii reformiști comuniști. Deși furnizau în continuare ajutor în bani și produse, liderii sovietici își pierduseră interesul pentru partidele comuniste occidentale, care aveau un impact politic limitat și șanse reduse de a ajunge la putere în viitorul apropiat. Social-democrații în

schimb, mai ales cei aflați în poziții-cheie, erau cu totul altceva. Iar social-democrații din Germania (care rămânea creuzetul unui continent divizat) erau chiar extrem de interesanți.

În 1969, Partidul Social-Democrat vest-german (SPD) condus de Willy Brandt a obținut o majoritate de voturi la alegerile federale și a format un guvern de coaliție cu Partidul Liber-Democratic, iar creștin-democrații conservatori au trecut în opoziție pentru prima oară de la formarea Republicii Federale. Brandt fusese deja ministru de Externe timp de trei ani în Marea Coaliție a lui Kiesinger și din această poziție inițiase, în colaborare cu șeful său de cabinet, Egon Bahr, o nouă direcție în politica externă a țării, o nouă abordare a relațiilor Germaniei cu blocul sovietic: *Ostpolitik*.

Până atunci, politica externă vest-germană fusese dominată de ideea lui Adenauer că noua Republică, ancorată în Occident prin Uniunea Vest-Europeană, Comunitatea Economică Europeană și NATO, trebuie să nu recunoască cu nici un preț Republica Democrată Germană (RDG). Pretinzând că RFG era singurul stat care reprezenta Germania, Adenauer a refuzat să recunoască și statele care aveau relații diplomatice cu RDG, cu excepția Uniunii Sovietice. Succesorul lui, Ludwig Erhard, deschisese misiuni comerciale la București, Sofia, Varșovia și Budapesta, dar prima încălcare reală a regulii s-a produs abia în 1967, când, la sugestia lui Brandt, regimul de la Bonn a stabilit relații diplomatice cu România și, un an mai târziu, cu Iugoslavia.

Adenauer insistase mereu că în Europa Centrală nu putea fi vorba despre destindere sau dezarmare câtă vreme nu exista o soluție pentru divizarea Germaniei și disputele teritoriale de la frontiera estică. Refuzând să se opună construcției Zidului Berlinului în 1961, Statele Unite demonstraseră însă că nu doreau să rişte o confruntare armată pentru a menține deschisă frontiera din Berlin; iar America refuza, după cum a confirmat președintele Lyndon Johnson în octombrie 1966, să mai fie constrânsă în politica externă de principiul reunificării germane viitoare. Mesajul era limpede: în loc să ceară soluționarea „problemei germane“ ca precondiție a destinderii, noua generație de diplomați germani trebuia să-și inverseze prioritățile dacă dorea să-și atingă scopul.

Dorința lui Willy Brandt de a renunța la convențiile politicii vest-germane se baza în mare parte pe experiența lui ca primar al Berlinului de Vest. Nu întâmplător cei mai entuziaști susținători ai *Ostpolitik* în toate formele ei erau foști primari ai Berlinului: Brandt, Richard von Weizsäcker, viitorul președinte al federației, și Hans-Jochen Vogel, succesorul lui Brandt la conducerea SPD. Acestor oameni le era clar că Aliații vestici nu-și vor asuma riscuri inutile pentru a surmonta divizarea Europei – idee reconfirmată când Occidentul a urmărit cu mâinile în sân invadarea Cehoslovaciei de către membrii Tratatului de la Varșovia. Dacă vest-germanii doreau să depășească impasul central-

european, trebuiau să o facă ei înșiși, negociind direct cu autoritățile din Est.

Plecând de la aceste considerente, Brandt și Behr au conceput o abordare a Estului care viza ceea ce Bahr numea *Wandel durch Annäherung* – „schimbare prin reconciliere". Scopul era „depășirea Ialtei" printr-o multitudine de contacte (diplomatice, umane, instituționale) și „normalizarea" relațiilor dintre cele două Germanii și din toată Europa fără a stârni neliniști acasă sau în străinătate. Printr-o acrobație retorică tipică, Brandt a abandonat discret insistența vest-germană asupra ilegitimității Republicii Democrate Germane și condiția ne-negociabilă a reunificării. Bonnul a continuat să afirme unitatea fundamentală a poporului german, dar a recunoscut incontestabila *existență de fapt* a Germaniei de Est: „O națiune germană, două state germane".********

Între 1970 și 1974, Brandt și ministrul său de Externe, liber-democratul Walter Scheel, au negociat și semnat o serie de acorduri diplomatice majore: tratate cu Moscova și Varșovia în 1970, care recunoșteau existența și inviolabilitatea *de facto* a granițelor postbelice intra-germană și polono-germană („linia de hotar existentă… va constitui granița statală vestică a Republicii Populare Polone") și care inaugurau o nouă relație între Germania și vecinii ei răsăriteni „pe baza situației politice existente în Europa"; un acord cvadripartit privitor la Berlin în 1971, prin care Moscova se angaja să nu facă schimbări unilaterale și să faciliteze circulația peste frontieră, urmat de un Tratat de Bază cu RDG, ratificat de Bundestag în 1973, prin care autoritățile de la Bonn continuau să-i acorde automat cetățenie oricărui locuitor al RDG care reușea să treacă în Vest, dar renunțau la pretenția că este *singurul* reprezentant legitim al tuturor germanilor; un tratat cu Praga (1973) și schimbul de „reprezentanți permanenți" cu RDG în mai 1974.

Pentru aceste realizări și după un pelerinaj emoționant în Polonia, în cursul căruia a îngenuncheat în semn de omagiu în amintirea ghetoului din Varșovia, Willy Brandt a primit Premiul Nobel pentru Pace. El a triumfat și acasă – la alegerile din 1972, SPD a devenit pentru prima dată cel mai important partid din parlamentul federal. Deși se distanțase de vechea linie a regimului de la Bonn (ce afirma în continuare că nu exista un acord final în privința teritoriilor și popoarelor, că partajul de la Ialta nu avea statut legal și că trebuia menținută ficțiunea legală a continuității frontierelor Germaniei din 1937), Brandt era foarte popular în Germania.******** Și nu numai în RFG: în timpul unei călătorii din 1970 la Erfurt (prima vizită în RDG a unui lider vest-german), Brandt a fost întâmpinat de mulțimi frenetice.

După ce Brandt a fost nevoit să demisioneze în 1974 în urma unui scandal de spionaj, succesorii lui în funcția de cancelar – socialistul Helmut Schmidt și creștin-democratul Helmut Kohl – nu s-au abătut niciodată de la linia generală a *Ostpolitik*, pe care au urmat-o nu numai în diplomația publică, ci prin multiple legături cu RDG, oficiale și neoficiale, menite toate să faciliteze contactele umane, să îmbunătățească relațiile, să alunge teama de revanșismul vest-german și, în general, să „normalizeze" relațiile Bonnului cu vecinii

răsăriteni – acceptând, cum spunea Brandt la semnarea Tratatului de la Moscova prin care erau recunoscute frontierele postbelice ale Germaniei, că „prin acest Tratat nu pierdem decât ce am irosit, oricum, de mult".

Pentru a-și realiza obiectivele, strategii *Ostpolitik* trebuiau să ia în calcul trei categorii de public. Occidentalii trebuiau asigurați că Germania nu trece în tabăra estică. Prima reacție a președintelui francez Georges Pompidou în fața Tratatului de la Moscova a fost o deschidere încurajatoare către Marea Britanie – a cărei prezență în Comunitatea Europeană prezenta acum avantajul unei contraponderi la o Germanie mai puțin flexibilă. Nemții i-au liniștit pe francezi cu promisiunea că vor ancora și mai ferm Republica Federală în instituțiile occidentale (așa cum, două decenii mai târziu, după unificarea țării, angajamentul Germaniei față de o monedă europeană unică i-a îmbunat pe succesorii lui Pompidou); la Paris și la Washington însă, comentariile ministrului de Finanțe Helmut Schmidt (în 1973) – despre o „lume în schimbare" în care „categoriile tradiționale de Est și Vest" deveneau irelevante – nu au fost uitate prea curând.

Al doilea public erau germanii din ambele state. Pentru mulți dintre ei, conceptul lui Willy Brandt a adus beneficii reale. Contactul și comunicarea între cele două Germanii au înflorit. În 1969 s-au dat o jumătate de milion de telefoane din RFG în RDG. Douăzeci de ani mai târziu, cifra anuală era de patruzeci de milioane. Contactul telefonic între cele două jumătăți ale Berlinului, practic necunoscut în 1970, ajunsese în 1988 la zece milioane de apeluri pe an. La jumătatea anilor 1980, cei mai mulți est-germani aveau acces liber la televiziunea vest-germană – autoritățile est-germane au mers chiar până la a instala cablu în „valea neștiutorilor" din zona Dresdei (numită astfel pentru că impedimente topografice locale blocau semnalul TV vest-german), în speranța că cetățenii din RDG care puteau viziona programe TV din RFG nu vor mai simți nevoia să emigreze. Acestea și alte aranjamente, inclusiv familiile reunite și prizonierii politici redați Vestului, se adăugau la prestigiul *Ostpolitik* și reflectau încrederea comuniștilor în politica de „stabilitate" și „previzibilitate" a Germaniei Federale.

Conducătorii Germaniei de Est aveau toate motivele să fie mulțumiți de evoluțiile recente. În septembrie 1973, Națiunile Unite au recunoscut și acceptat RDG și RFG ca state suverane; în numai un an, Republica Democrată Germană a fost recunoscută diplomatic de 80 de țări, inclusiv de Statele Unite. Într-un ecou ironic al schimbărilor de la Bonn, liderii RDG au încetat și ei să vorbească despre „Germania" și au început să menționeze cu siguranță crescândă RDG, ca stat german distinct și perfect legitim, cu un viitor propriu – întemeiat, susțineau ei acum, nu doar pe antifascismul germanilor „buni", ci pe teritoriul și patrimoniul Prusiei. Dacă în 1968 Constituția RDG amintea deziderатul unificării sub steagul democrației și al socialismului, în Constituția modificată din 1974 fraza lipsește, fiind înlocuită cu promisiunea de a rămâne un stat „aliat permanent și irevocabil cu URSS".

Interesul oficialilor RDG pentru *Ostpolitik* avea și motive mai directe, de

natură strict materială. Încă din 1963, RDG „vindea" Bonnului deținuți politici pe bani gheață; suma depindea de „valoarea" și calificările candidatului. În 1977, pentru a obține eliberarea unui prizonier din închisorile est-germane, RFG plătea aproape 96 000 de mărci germane. Reîntregirea familiilor ca proces instituționalizat era unul dintre succesele diplomatice ale noii politici: autoritățile din Pankow încasau în plus 4 500 de mărci germane de persoană (un chilipir: în 1983, Ceaușescu cerea regimului de la Bonn 8 000 de mărci pentru fiecare etnic german care părăsea România). După unele estimări, suma totală încasată de RDG de la RFG pentru eliberarea a 34 000 de prizonieri, întoarcerea a 2 000 de copii la părinții lor și „reglementarea" a 250 000 de cazuri de reîntregire familială ajungea în 1989 la aproape 3 miliarde de mărci germane.********

Una dintre consecințele involuntare a fost dispariția „unificării" de pe agenda politică germană. Desigur, în Republica Federală reîntregirea țării divizate a rămas *Lebenslüge* („minciuna cea de toate zilele"), cum spunea Brandt. Dar, la jumătatea anilor 1980, cu numai câțiva ani înainte să se producă pe neașteptate, reunificarea încetase să mai mobilizeze opinia publică. Sondajele din anii 1950 și 1960 sugerează că aproape 45% din populație o considera pe atunci „cea mai importantă" problemă a zilei; de la jumătatea anilor 1970, cifra nu a mai depășit 1%.

Al treilea public sensibil la noua politică a regimului de la Bonn era, evident, Uniunea Sovietică. De la primele negocieri ale lui Willy Brandt cu Brejnev din 1970 până la vizita lui Gorbaciov la Bonn douăzeci de ani mai târziu, toată lumea știa că proiectele vest-germane de „normalizare" în est treceau prin Moscova. Cum spunea Helmut Schmidt, „în inima *Ostpolitik* se află, firește, relațiile germano-sovietice". Și într-adevăr, de îndată ce au căzut de acord asupra caracterului definitiv al noilor frontiere poloneze (conform unei vechi tradiții europene, nimeni nu le-a cerut părerea polonezilor), iar regimul de la Bonn a consimțit să recunoască democrațiile populare, rușii și vest-germanii au constatat că aveau multe în comun.

Când Leonid Brejnev a venit la Bonn în mai 1973, prima vizită a unui lider al Partidului Comunist Sovietic, el și Helmut Schmidt au schimbat amintiri vii din experiența comună a războiului – Schmidt amintindu-și chiar cum „ziua lupta pentru Germania și noaptea se ruga ca Hitler să fie învins". Willy Brandt, care s-a opus realmente celui de-al Treilea Reich de la început până la sfârșit, observă flegmatic în memoriile sale că „atunci când se schimbă amintiri din război, falsul și autenticul sunt greu de despărțit". Dar, dacă reminiscențele erau poate iluzorii, interesele comune erau cât se poate de reale.

URSS urmărea de mulți ani recunoașterea oficială a câștigurilor sale postbelice și a noilor granițe europene, de preferință în cadrul unei conferințe de pace. Aliații vestici, în special Statele Unite, refuzau să acorde mai mult decât recunoașterea de fapt a unui statu-quo câtă vreme „problema germană" nu era soluționată. Dar acum, având în vedere că înșiși germanii întindeau o

mână vecinilor de la est, poziția occidentalilor urma să se schimbe; dorința liderilor sovietici era pe cale să se realizeze. În cadrul ambițioasei lor strategii de destindere a relațiilor cu URSS și China, președintele Richard Nixon și secretarul său de stat, Henry Kissinger, au fost mai deschiși decât predecesorii lor la negocieri cu Moscova: așa cum declara Kissinger pe 19 septembrie 1974 în fața Comisiei de Relații Externe a Senatului american, destinderea internațională nu trebuie să aștepte reformele interne din URSS.

Astfel, în decembrie 1971, miniștrii NATO s-au întâlnit la Bruxelles și au agreat în principiu să participe la o Conferință de Securitate Europeană. În mai puțin de un an, la Helsinki (Finlanda) se desfășura o sesiune pregătitoare, iar în iulie 1973 s-a deschis oficial, tot la Helsinki, Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa. Au luat parte 35 de țări (inclusiv Statele Unite și Canada); numai Albania a refuzat să participe. În următorii doi ani, țările participante au elaborat convenții, au redactat acorduri, au propus măsuri de „construire a încrederii" pentru îmbunătățirea relațiilor Est-Vest și multe altele. În august 1975, Acordurile de la Helsinki au fost semnate și aprobate în unanimitate.

La prima vedere, principala beneficiară a acordurilor era Uniunea Sovietică. Principiul I al Actului Final stabilea că „statele participante își vor respecta reciproc egalitatea și suveranitatea, precum și drepturile inerente și implicite suveranității, în special dreptul fiecărui stat la egalitate juridică și integritate teritorială". Mai mult, conform Principiului VI, statele participante se angajau „să se abțină de la orice intervenție, directă sau indirectă, individuală sau colectivă, în afacerile interne sau externe ce țin de jurisdicția internă a altui stat participant, indiferent de relațiile lor reciproce".

Era tot ce-și puteau dori Brejnev și colegii lui. Nu numai că diviziunile politice din Europa postbelică erau acum acceptate public și oficial, iar suveranitatea și integritatea teritorială a RDG și a altor state-satelit admise oficial, dar puterile occidentale dezavuau în premieră orice „intervenție armată sau amenințare cu o astfel de intervenție împotriva altui stat participant". Ce-i drept, probabilitatea ca NATO sau Statele Unite să invadeze blocul sovietic era de mult neglijabilă; dimpotrivă, singura țară care a practicat după 1948 astfel de intervenții armate era… însăși Uniunea Sovietică – de două ori.

Faptul că acestor clauze din Acordurile de la Helsinki (împreună cu Principiul IV, care afirma că „statele participante vor respecta integritatea teritorială a fiecăruia dintre statele participante") li s-a dat o asemenea importanță ilustrează nesiguranța maladivă a Moscovei. Prin tratatele cu Germania de Vest și Acordurile de la Helsinki, care validau retrospectiv aranjamentele de la Potsdam, Uniunea Sovietică își atinsese în sfârșit scopul și se putea relaxa. În schimb, participanții occidentali la conferință păreau că nu au căutat și nu s-au ales decât cu clauze formale și necontroversate: colaborări și schimburi sociale, culturale și economice, cooperarea deschisă în vederea soluționării dezacordurilor viitoare etc.

Dar, în așa-numitul al „treilea coș" al principiilor de la Helsinki era inclusă

și o listă de drepturi nu ale statelor, ci ale indivizilor și popoarelor, detaliate de Principiul VII („Respectarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, inclusiv libertatea de gândire, a conștiinței, libertatea cultelor și a opiniei") și Principiul VIII („Egalitatea în drepturi și autodeterminarea popoarelor"). Cei mai mulți politicieni au semnat aceste clauze fără să le dea prea multă atenție – de ambele părți ale Cortinei de Fier se presupunea că erau artificii diplomatice pentru a îmbuna opinia publică și, în orice caz, imposibil de aplicat: conform Principiilor IV și VI, amestecul în treburile interne ale statelor semnatare era interzis. După cum a remarcat cu amărăciune un intelectual ceh, Helsinki era o reeditare practică a lui *cuius regio*, *eius religio*: pe pământul lor, stăpânitorii își puteau trata supușii cum pofteau.

Nu a funcționat așa. Majoritatea principiilor și protocoalelor de la Helsinki din 1975 nu făceau decât să împacheteze frumos aranjamente internaționale existente. Dar Principiul VII nu numai că obliga statele semnatare să „respecte drepturile omului și libertățile fundamentale, inclusiv libertatea de gândire, a conștiinței, libertatea religiei și a opiniei pentru toți indivizii, fără deosebire de rasă, sex, limbă sau religie". El impunea celor 35 de state „să promoveze și să încurajeze exercițiul efectiv al drepturilor și libertăților civile, politice, economice, sociale, culturale și de alte feluri" și „să recunoască și să respecte libertatea individului de a-și mărturisi și practica religia sau convingerea, singur sau în comunitate, după cum îi dictează conștiința".

Din această listă de drepturi și obligații, prolixă și aparent inofensivă, s-a născut mișcarea pentru drepturile omului. La un an după ce căpătaseră mult râvnitul lor acord internațional, liderii sovietici se confruntau deja cu o gamă tot mai largă și, în cele din urmă, incontrolabilă de cercuri, cluburi, rețele și indivizi care cereau „doar" ca guvernele să respecte litera acordului respectiv și – așa cum impunea Actul Final – să-și „îndeplinească obligațiile stipulate în declarațiile și acordurile internaționale din domeniu". Brejnev nu se înșelase când contase pe Henry Kissinger și pe succesorii lui realiști pentru a respecta clauzele de neintervenție de la Helsinki; dar nu-i trecuse prin cap (nici lui Kissinger) că alții ar putea lua la fel de în serios paragrafele utopice care urmau.********

Pe termen scurt, șefii sovietici și tovarășii lor din Europa de Est puteau, desigur, să înăbușe cu ușurință vocile care reclamau drepturi individuale sau colective: în 1977, liderii Comitetului Helsinki din Ucraina au fost arestați și au primit sentințe care variau între 3 și 15 ani. Dar accentul pus de comuniști pe „Helsinki", care reprezenta pentru regimurile lor sursa legitimității internaționale, avea să se întoarcă împotriva lor: invocând angajamentele recente ale Moscovei, criticii (din țară și din străinătate) puteau acum să aplice regimurilor comuniste presiunea publică. Împotriva acestui tip de opoziție, represiunea violentă era nu doar neputincioasă, ci, în măsura în care ajungea la cunoștința publicului, ea avea un efect de bumerang. Purtați de valul propriului cinism, Brejnev și tovarășii lui creaseră din neatenție o breșă în propria apărare. Contrar tuturor așteptărilor, ea avea să se dovedească fatală.

Capitolul 16
O epocă de tranziție

Dacă ne gândim acum, cea mai mare greșeală a fost organizarea alegerilor. De acolo ni s-au tras toate.

Brigadier Otelo Saraiva de Carvalho

Spania e problema, Europa e soluția.

José Ortega y Gasset

Europa nu înseamnă doar rezultate materiale – este o mentalitate. Europa e o stare de spirit.

Jacques Delors

În nordul Europei, schimbările interne și internaționale s-au produs pe fundalul imposibil de ignorat al relațiilor dintre marile puteri și al scindării continentului în Est și Vest. În Europa mediteraneeană însă, prevalau problemele locale. Până la începutul anilor 1970, Spania, Portugalia și Grecia erau periferice în Europa – și nu doar în sens geografic. „Occidentale" prin rolul asumat în Războiul Rece (Portugalia și Grecia erau membre NATO), toate cele trei țări erau, din alte puncte de vedere, neobișnuite. Economia lor – dependentă în mare măsură de banii trimiși acasă de un surplus de forță de muncă rurală angajată în străinătate, precum și de o industrie turistică în plină dezvoltare – semăna cu cea a altor țări de la limita sudică a Europei: Iugoslavia sau Turcia. Standardul de viață în sudul Spaniei, Portugalia sau Grecia era comparabil cu cel din Europa de Est și din țările în curs de dezvoltare.

La începutul deceniului, toate cele trei țări erau conduse de lideri autoritariști care aminteau mai mult de America Latină decât de Europa Occidentală: transformările politice din deceniile postbelice păreau să-i fi ocolit. În Portugalia (condusă de António Salazar din 1932 până în 1970) și Spania (unde generalul Franco a organizat un puci în 1936 și a domnit netulburat din 1939 până la moarte, în 1975), structurile autorității dintr-o altă eră au rămas intacte. În Grecia, o cabală militară a înlăturat regele și parlamentul în 1967, după care țara a fost condusă de o juntă de colonei. Peste perspectivele sumbre plana apăsător, în toate cele trei state, spectrul unui trecut instabil.

Istoria recentă a Greciei, ca și cea a Spaniei, era întunecată de confruntări civile. În anii de după al Doilea Război Mondial, comuniștii din Partidul Comunist Elen (*Kommounistiko Komma Ellados* – KKE) au terorizat satele pe care le controlau; în memoria multor greci înspăimântați, stânga radicală a rămas asociată cu represiunea și atrocitățile. După ce comuniștii au renunțat la luptă, în octombrie 1949, a fost rândul stângii să suporte persecuții sistematice. Partizanii din timpul războiului (inclusiv mulți care luptaseră împotriva nemților în primii ani) au fost în deceniile următoare împinși în exil. Cei rămași, împreună cu copiii și nepoții lor, au fost excluși din sectorul public până târziu, în anii 1970. Comuniștii au fost deținuți ani de zile și tratați cu o brutalitate notorie în faimoasa închisoare din insula Makronisos.********

Dar diviziunile politice din Grecia, deși păreau să corespundă în linii mari categoriilor Războiului Rece, au fost mereu dominate de probleme specific locale. În martie 1949, la apogeul conflictului dintre Stalin și Tito, un KKE aservit Moscovei a transmis la radio (din București) un apel pentru independența Macedoniei. Manevra, menită să-l destabilizeze pe Tito prin fragmentarea teritorială a Iugoslaviei, nu a avut efectul scontat. Sugerând că o victorie a comuniștilor ar însemna autonomia nordului macedonean al țării (cu minoritari slavi și albanezi) și, prin urmare, fărâmițarea statului grec, ea a distrus în schimb, pentru o generație întreagă, credibilitatea *internă* a comunismului grec.

Acest lucru a fost posibil fiindcă naționalismul grec era de o nesiguranță extremă, chiar și după criteriile din regiune. Mereu în gardă de teama unui conflict cu turcii (foști stăpâni imperiali), în stare de război cu Albania din 1940 (situație remediată abia în 1985), negând existența unei largi comunități slave la frontiera cu Iugoslavia și Bulgaria, conservatorii aflați la putere în Grecia postbelică au optat categoric pentru ordine și stabilitate, în detrimentul democrației sau reconcilierii. Îmbinând vechile preocupări naționale cu noile demarcații internaționale, regele grec, împreună cu armata și miniștrii săi se prezentau în fața Occidentului drept aliați demni de încredere într-o regiune instabilă.

Loialitatea le-a fost răsplătită din plin.******** În februarie 1947, Italia a fost obligată prin Tratatul de la Paris să cedeze Greciei insulele Dodecanez. Grecia a beneficiat masiv de ajutorul american, atât după prezentarea „doctrinei Truman", cât și prin Planul Marshall. Țara a fost admisă în NATO în 1952, iar forțele armate grecești au fost ajutate din plin cu strategii și echipament militar. Armata avea să joace un rol decisiv. Britanicii au sperat inițial să lase Greciei eliberate forțe de ordine moderne și o armată depolitizată, fapt care s-a dovedit imposibil în circumstanțele din acea zonă și perioadă. După opt ani de război, armata greacă era declarat anticomunistă, regalistă și nedemocratică, iar loialitatea sa față de NATO și aliații americani era mai fermă decât orice angajament față de legile sau instituțiile politice ale propriului stat.

Mai mult, ofițerii greci aveau convingerea (existentă și în Spania, la

tradiționalul corp ofițeresc) că ei *înșiși* sunt gardienii integrității nației, nu efemera Constituție pe care juraseră să o apere. Armata s-a implicat dintru început în viața politică a Greciei postbelice: la alegerile naționale de la începutul anilor 1950 a învins Partidul Solidarității Elene, condus de mareșalul Alexander Papagos, comandant al forțelor guvernamentale în războiul civil. Până în 1963, militarii l-au sprijinit de bunăvoie pe Konstantinos Karamanlis, lider al Partidului Solidarității (rebotezat Uniunea Națională Radicală), care a câștigat alegerile din 1956, 1958 și 1961 – deși, după ultimul succes și cel mai mare, el a fost suspectat de o fraudă electorală masivă.

Din punct de vedere ideologic, Karamanlis nu era anticomunist și nici extrem de apropiat forțelor armate. Dar, detaliu semnificativ, se născuse în Macedonia greacă și era profund antislav. De origine țărănească și rit ortodox, el era instinctiv provincial, naționalist și conservator – un reprezentant perfect al țării și o investiție sigură în ochii diplomaților americani și ofițerilor greci deopotrivă, fiindcă nu dădea semne că intenționează să subordoneze armata autorităților civile sau să investigheze zvonurile despre rețele și conspirații antiparlamentare la vârf. Sub Karamanlis, Grecia a rămas stabilă, deși stagnantă economic și destul de coruptă.

Dar în mai 1963, dr. Grigoris Lambrakis, un parlamentar de stânga, a fost atacat la Salonic în timp ce vorbea la un marș pacifist. Moartea lui, cinci zile mai târziu, a oferit un martir stângii și mișcării pacifiste în formare din Grecia, în timp ce eșecul studiat al autorităților de a elucida circumstanțele asasinării lui Lambrakis a dat naștere unei suspiciuni generale********. Șase luni mai târziu, Karamanlis a pierdut alegerile; Uniunea de Centru a lui Ghiorghios Papandreu, partid de centru sprijinit de o clasă de mijloc urbană în plină expansiune, a obținut o victorie strânsă. Anul următor, într-o nouă rundă de alegeri, partidul lui Papandreu și aliații săi au câștigat teren, obținând majoritatea absolută a voturilor exprimate: de la 42% din voturi, ei au urcat la 52,7%.

Noua majoritate parlamentară a solicitat o anchetă despre falsificarea scrutinului din 1961; tensiunea dintre parlament și regele Constantin creștea. Simpatiile politice conservatoare ale regelui erau bine cunoscute, iar dreapta îl presa insistent să-l demită pe Papandreu, care, în cele din urmă, a fost constrâns să demisioneze. I-au urmat o serie de prim-miniștri interimari; nici unul nu a reușit să formeze o majoritate parlamentară confortabilă. Relațiile dintre parlament și curtea regală s-au deteriorat și mai mult când un grup de ofițeri cu simpatii liberale au fost acuzați de conspirație împreună cu fiul lui Papandreu, Andreas. În martie 1967, 21 dintre ei au fost aduși în fața curții marțiale.

În acest moment, guvernul parlamentar grec nu mai funcționa decât în teorie. Conservatorii și ofițerii de armată lansau avertismente sinistre despre influența crescândă a „comuniștilor" în toată țara. Regele refuza să colaboreze cu Uniunea de Centru majoritară, acuzând-o că se bazează pe voturile extremei stângi, în vreme ce Uniunea Națională Radicală, aflată în opoziție,

refuza să sprijine eforturile repetate de instalare a unui guvern provizoriu. Într-un final, în aprilie 1967, Uniunea Națională Radicală a format un guvern minoritar care a rezistat atât cât să aibă timp regele să dizolve parlamentul și să ceară alegeri anticipate.

Nemulțumirea poporului în fața paraliziei parlamentului și senzația generală că regele fusese inadmisibil de părtinitor sugerau că scrutinul următor nu va face decât să mărească ponderea stângii. Sub acest pretext – „pericolul comunist" invocat sistematic în Grecia din 1949 – și acuzând incompetența clasei politice și defectele incontestabile ale instituțiilor democratice naționale, pe 21 aprilie un grup de ofițeri sprijinit de venerabile grupări de dreapta din cadrul armatei a confiscat puterea.

Sub comanda lui Ghiorghios Papadopoulos, ei au inundat străzile Atenei cu tancuri și trupe speciale, au arestat politicieni, jurnaliști, lideri sindicali și alte figuri publice, au preluat controlul tuturor punctelor-cheie și s-au declarat mântuitorii națiunii: „democrația", explicau ei, „va fi pusă în ghips". Fără entuziasm, dar și fără să protesteze, regele Constantin a încuviințat și i-a învestit pe conspiratori în funcții. Opt luni mai târziu, după o tentativă neconvingătoare de „contralovitură", Constantin și familia regală au fugit la Roma, prea puțin regretați. Junta a desemnat un regent, iar Papadopoulos a fost numit prim-ministru.

Lovitura de stat organizată de colonei era un *pronunciamento* clasic. Mereu opresivi și la început chiar brutali, Papadopoulos și colegii lui au concediat aproape o mie de funcționari civili, au exclus sau arestat politicieni de centru și de stânga și, timp de șapte ani sufocanți, au ținut Grecia sub control. Antimoderni până la caricatură, coloneii au cenzurat presa, au interzis grevele, muzica modernă și fustele scurte. Au proscris studiul sociologiei, limbilor rusă și bulgară, pe lângă Sofocle, Euripide și Aristofan. „Populiști" ca stil, dar paternaliști în practică, ei erau obsedați de înfățișare. Sub regimul lor nu era permis părul lung. Gărzile de la palate și participanții la ceremonii și-au văzut uniformele înlocuite de stridente costume „tradiționale" grecești. Atena mai ales a căpătat un aer ordonat și marțial.

Consecințele economice ale loviturii de stat au fost și bune, și rele. Turismul nu a fost afectat – călătorii cu conștiință politică boicotau acum Grecia coloneilor, dar în locul lor veneau turiști atrași de stațiunile ieftine, deși exagerat de reglementate. Investițiile străine – care datau, în cazul Greciei, de aproximativ zece ani – și produsul național brut (care a crescut din 1964 cu o rată medie anuală de 6%) nu au fost afectate de situația politică: ca și în Spania, salariile mici (în contextul reprimării oricărui conflict de muncă) și regimul centrat pe „lege și ordine" ofereau un climat prielnic capitalului străin. La început, junta avea chiar o susținere largă în regiunile rurale din care proveneau membrii ei, mai ales după ce în 1968 a prescris toate datoriile țăranilor.********

Dar instinctele autarhice ale coloneilor au favorizat întoarcerea la vechile obiceiuri naționale de substituție generală a importurilor: producția inferioară a agenților economici locali ineficienți era protejată împotriva competiției străine. Grecii din clasa de mijloc urbană, care inițial răsuflaseră ușurați când se încheiase cearta politicianistă, erau lezați în interesele lor (ca producători și consumatori deopotrivă) de regimul militar. Iar coloneii, mediocri chiar și după criteriile modeste din branșă, nu aveau nimic de oferit pentru viitor: nici o strategie pentru întoarcerea la un regim civil, nici un proiect pentru integrarea Greciei într-o Comunitate Europeană în plină expansiune și dezvoltare.********

În plus, deși solid în patria lui, regimul era din ce în ce mai izolat în străinătate: în decembrie 1969, Consiliul Europei a votat în unanimitate pentru excluderea Greciei; două luni mai târziu, CEE a sistat orice negociere cu junta. Regimul coloneilor se baza exclusiv pe forță – ca și altele, dar cu mai multă neobrăzare. În mod previzibil, dictatura a căzut în cursul unei tentative nereușite de utilizare a forței dincolo de frontiere pentru a rezolva vechea problemă a Ciprului.

Insula Cipru, inclusă din 1571 în Imperiul Otoman, a fost după 1878 administrată de Marea Britanie și anexată unilateral când a început Primul Război Mondial. Aflată în estul extrem al Mediteranei, mai aproape de Anatolia turcă decât de Grecia peninsulară sau insulele elene, Ciprul avea totuși o majoritate de limbă greacă și religie ortodoxă, dispusă să se unească cu Grecia. Minoritatea turcă (aproximativ 18% din populația insulei) era, firește, împotriva acestui aranjament și se bucura de sprijinul vehement al Ankarei. Soarta Ciprului – prins între efortul britanicilor de a scăpa de un vestigiu imperial incomod și străvechea ostilitate greco-turcă – a rămas îngrijorător suspendată de-a lungul anilor 1950.

Când proiectul de *Enosis* (unire cu Grecia) i-a fost refuzat, conducerea greco-cipriotă a insulei a acceptat cu inima îndoită independența oferită în 1960 de Marea Britanie, care și-a rezervat doar anumite drepturi de tranzit și o bază aeriană cu importanță strategică. Suveranitatea și Constituția noii republici erau garantate de Marea Britanie, Turcia și Grecia; Ciprul era condus de un „parteneriat" greco-turc sub președinția arhiepiscopului Makarios: exilat cândva de Londra ca terorist armat și violent, el era acum respectabilul purtător de cuvânt al unor ambiții greco-cipriote „rezonabile".

Între timp, comunitățile greacă și turcă continuau să trăiască în proximitate, într-o atmosferă de disconfort și suspiciune punctată de izbucniri sporadice de violență intercomunitară. Guvernele de la Atena și Ankara se erijau în protectoarele compatrioților lor, amenințând ocazional cu intervenția. Dar prudența (și presiunea internațională) le-au reținut, chiar și atunci când atacurile din 1963 asupra turcilor ciprioți au determinat sosirea forțelor ONU de menținere a păcii. Deși greco-ciprioții dețineau monopolul sectorului public și al pozițiilor de autoritate (amintind de majoritatea protestantă din

Ulster, care le refuza catolicilor orice pondere sau privilegiu) – sau poate tocmai din această cauză –, situația din insulă părea stabilă. Chiar dacă Ciprul nu mai era o zonă de criză, el rămăsese o „problemă".

În 1973, când studenții atenieni (mai întâi cei de la Drept, apoi cei de la Politehnică) au pus în dificultate regimul manifestându-și public opoziția pentru prima oară, ofițerii au încercat să distragă atenția publică și să-și consolideze sprijinul popular reafirmând dreptul Greciei la insula Cipru. Generalul Ioannides, un „dur" care l-a înlocuit pe Papadopoulos la conducerea juntei după demonstrațiile de la Politehnică, a complotat cu Ghiorghios Grivas și cu alți naționaliști greco-ciprioți pentru înlăturarea lui Makarios și „reunificarea" insulei cu Grecia. La 15 iulie 1974, trupe ale Gărzii Naționale cipriote și ofițeri greci aleși pe sprânceană au atacat palatul prezidențial, l-au îndepărtat pe Makarios (care a fugit în străinătate) și au instalat un guvern-marionetă în așteptarea guvernării de la Atena.

Însă în acest moment guvernul turc a anunțat că va invada Ciprul pentru a proteja interesele comunității turco-cipriote – și a reacționat prompt, pe 20 iulie. În numai o săptămână, aproape jumătate din insulă era în mâinile turcilor. Incapabilă să preîntâmpine sau să contracareze manevra (superioritatea forțelor turcești era evidentă), junta se dovedea clar neputincioasă; într-o zi ea a ordonat mobilizarea generală, a doua zi a contramandat-o. Această umilință națională a provocat o furie generală în fața căreia dictatorii greci au apelat la bătrânul Karamanlis, invitându-l să se întoarcă din exilul parizian. Pe 24 iulie, fostul prim-ministru revenea la Atena și iniția tranziția spre un regim civil.

Tranziția s-a realizat neașteptat de ușor. Partidul lui Karamanlis, Noua Democrație, a triumfat în alegerile din noiembrie 1974, succes repetat trei ani mai târziu. În iunie 1975 a fost votată noua Constituție, deși partidele de opoziție au protestat inițial față de tenta prezidențială a regimului (post ocupat după 1980 de însuși Karamanlis). Surprinzător de rapid, politica internă a adoptat un profil european, divizându-se aproape simetric în centru-dreapta (Noua Democrație) și centru-stânga (Mișcarea Socialistă Panelenă, al cărei lider era Andreas Papandreu, fiul școlit în America al răposatului Ghiorghios Papandreu).

Întoarcerea lină la democrație s-a datorat și capacității lui Karamanlis de a lăsa în urmă trecutul, cultivând simultan o imagine de politician longeviv și experimentat. În loc să reînvie discreditata Uniune de Centru, el a fondat un nou partid. În decembrie 1974 a propus un referendum pe tema monarhiei compromise și, când 69,2% dintre participanți au cerut abolirea acesteia, a purces la întemeierea republicii. Pentru a nu înstrăina armata, el nu a dat curs propunerilor de epurare; în schimb le-a impus înalților ofițeri compromiși pensionarea timpurie, în timp ce cadrele armate loiale au fost promovate și recompensate.********

După ce scăpase de monarhie și neutralizase armata, Karamanlis trebuia să se ocupe de problema nerezolvată a Ciprului. Nici el, nici urmașii lui nu

intenționau să redeschidă subiectul unificării, dar nici nu puteau ignora prezența Turciei în insulă, chiar după revenirea lui Makarios, în decembrie 1974. Într-un gest simbolic apreciat în țară și de stânga, și de dreapta, Karamanlis a scos Grecia din NATO timp de șase ani în semn de protest față de acțiunile altui stat membru NATO. Relațiile greco-turce au intrat într-o eră glaciară, marcată de înființarea, în februarie 1975, a Statului Federativ al Turcilor Ciprioți printr-o declarație unilaterală a minorității cu pricina – stat recunoscut exclusiv de Turcia – și prin sporadice ciocniri diplomatice pe motive teritoriale în estul Mării Egee.

Ciprul a devenit astfel un subiect de îngrijorare internațională, iar diplomații și avocații ONU au pierdut decenii întregi încercând în zadar să rezolve disensiunile din insulă. Politicienii greci, scăpați de o grijă (deși jocul politic intern îi obliga în continuare să-și manifeste interesul pentru soarta insulei), și-au îndreptat privirea spre orizonturi mai senine. La mai puțin de un an după căderea coloneilor, în iunie 1975, guvernul atenian a depus oficial candidatura țării la intrarea în CEE. La 1 ianuarie 1981, printr-o decizie în care mulți oficiali de la Bruxelles vedeau un triumf regretabil al speranței asupra înțelepciunii, Grecia devenea membru cu drepturi depline al Comunității.

Spre deosebire de Grecia, Portugalia nu avea o experiență recentă a democrației, nici măcar una rudimentară. Regimul autoritarist al lui Salazar era deosebit de retrograd, în mod deliberat, chiar și după criteriile în vigoare la instalarea sa în 1932. Prin amestecul de cenzură clericalistă, corporatism și subdezvoltare rurală, țara semăna mai mult cu Austria de după 1934; nu este de mirare că pensionarii francezi care aveau nostalgia regimului de la Vichy se dădeau în vânt după Portugalia postbelică. Charles Maurras, liderul în dizgrație al grupării *Action Française*, era admiratorul lui Salazar și a corespondat cu el până s-a stins, în 1952.********

Prin nivelul general de trai, Portugalia lui Salazar aducea mai mult cu Africa decât cu Europa continentală: venitul anual pe cap de locuitor în 1960 era de numai 160 de dolari (față de 219 dolari în Turcia sau 1 453 în Statele Unite). Bogații erau, într-adevăr, foarte bogați, mortalitatea infantilă era cea mai ridicată din Europa, iar 32% dintre locuitori erau analfabeți. Salazar, un economist care predase un timp la Universitatea din Coimbra, nu era doar indiferent la înapoierea Portugaliei, ci vedea în ea chiar secretul stabilității: informat că pe teritoriul portughez al Angolei s-au descoperit zăcăminte de petrol, el a exclamat: „Ce păcat!".

Ca și Ceaușescu, Salazar era obsedat de evitarea datoriei naționale și echilibra conștiincios fiecare buget anual. Mercantilist fanatic, el a adunat rezerve de aur neobișnuit de mari la care nu a apelat nici pentru investiții, nici pentru importuri. Prin urmare, țara era cufundată în sărăcie, iar majoritatea populației lucra în mici ferme familiale în nord sau pe latifundii în sud. Lipsită de capital local pentru finanțarea industriei și vădit ostilă investitorilor străini, Portugalia depindea masiv de exportul sau reexportul bunurilor primare,

inclusiv al propriilor oameni.

Salazar s-a mândrit până la moarte cu două lucruri: că a ținut Portugalia în afara războaielor devastatoare ale secolului XX și că a cârmuit-o abil între Scylla capitalismului rapace și Charybda socialismului de stat. De fapt, el reușise să ofere supușilor ce era mai rău la fiecare: inegalitatea materială și exploatarea erau mai pronunțate în Portugalia decât oriunde în Europa, iar guvernul autoritarist de la Lisabona sufoca orice inițiativă și opinie independentă. În 1969, numai 18% din populația adultă avea drept de vot.

În absența unei opoziții interne, Salazar nu a întâmpinat decât rezistența armatei, unica instituție independentă a țării. Forțele armate portugheze erau prost plătite – decât să risipească puținele resurse pe salarii, Salazar prefera să-i încurajeze pe ofițerii săraci să se însoare cu fete de burghezi înstăriți. Dar până în 1961, regimul s-a putut baza pe loialitatea lor pasivă, în ciuda a două tentative de puci (în 1947 și 1958) dejucate cu ușurință. Tinerii ofițeri cu idei reformiste din armată sau marină erau iritați de stagnarea din jur, dar nu aveau aliați și nici un fel de susținere populară.

Totul s-a schimbat în 1961, când Delhi a anexat forțat Goa, teritoriu portughez din India continentală, iar în colonia africană Angola a izbucnit o revoltă armată. Pierderea regiunii Goa a constituit o umilință națională, dar și mai gravă era rebeliunea din Africa. Portugalia avea acolo un număr considerabil de „provincii", cum li se spunea, printre care Mozambic în sud-est și Angola, Guineea-Bissau și Insulele Capului Verde în vest. Dintre acestea, Angola, cu aproape 500 000 de locuitori europeni la o populație de mai puțin de 6 milioane, era de departe cea mai importantă. Bogățiile ei neexploatate (fier, diamante și petrolul recent descoperit în zona de coastă) l-au făcut pe Salazar să îngăduie cu reticență investițiile străine (printre care compania americană Gulf Oil); în cursul anilor 1960, teritoriul devenise un atu economic pentru Portugalia.

Dar și un teritoriu cuprins de revoltă deschisă. Pentru a strivi mișcarea naționalistă în expansiune din Angola, Lisabona a inaugurat în 1967 o strategie de „contrainsurecție" bazată pe transferul populației în sate mari și ușor de controlat: până în 1974 au fost strămutați peste un milion de țărani. Deși a avut efecte nocive de durată asupra societății și economiei rurale angoleze, planul nu a izbutit să înăbușe rebeliunea. A reușit în schimb să-i alieneze pe soldații chemați să-l execute: de la ofițerii de carieră scăpătați, care intraseră în armata colonială în speranța unei ascensiuni sociale, până la civilii mobilizați și trimiși cu sila în Africa pentru a le veni de hac rebelilor.

În Angola, insurgenții erau divizați în câteva facțiuni, iar armata portugheză a reușit să-i stăpânească, cel puțin o vreme. În Mozambic, unde 60 000 de soldați protejau o populație europeană de numai 100 000 de locuitori, sau în Guineea ori Capul Verde, unde charismaticul Amílcar Cabral imobilizase peste 30 000 de soldați portughezi într-un război de gherilă nemilos împotriva a zece mii de rebeli, situația devenea insuportabilă. La începutul anilor 1970, în cea mai săracă țară europeană, războaiele africane

înghițeau jumătate din bugetul anual al Apărării. Unul din patru bărbați portughezi era încorporat pentru a lupta în Africa – iar după 1967, stagiul minim obligatoriu era de patru ani. Până în 1973 și-au pierdut viața 11 000 de soldați: o rată a mortalității net superioară, ca procent din populația națională, celei înregistrate de armata americană la apogeul războiului din Vietnam.

Protejarea posesiunilor coloniale portugheze era costisitoare, sângeroasă și din ce în ce mai disperată – forțele armate o știau mai bine decât oricine. Și nu era singurul lor motiv de frustrare. Vrând să-și consolideze puterea și să distragă atenția de la problemele externe ale Portugaliei, Marcello Caetano (uns succesor al lui Salazar) facilitase creditele, contractase împrumuturi externe masive și stimulase fluxul importurilor. În anii 1970–1973, susținută și de banii repatriați de lucrătorii portughezi din străinătate, țara a traversat chiar o scurtă perioadă de înflorire a consumului. Dar la puțin timp, sub impactul crizei petrolului, a urmat o spirală a inflației. Salariile din sectorul public au rămas mult în urma prețurilor.

Pentru prima oară după multă vreme, Portugalia s-a confruntat cu un val de greve. Oamenii din suburbii (mulți sosiți recent din regiunea sărăcită Alentejo) erau afectați nu doar de propria sărăcie endemică, ci și de spectacolul bogăției recente și ostentative etalate în Lisabona învecinată. Armata, obligată să poarte „războaie murdare" în ținuturi îndepărtate în numele unui guvern nepopular condus de tehnocrați, fierbea de resentimente, iar nemulțumirea ei avea acum un larg ecou în țară. Doleanțele tinerilor ofițeri (ale căror familii subzistau cu greu din salariile mici, reduse și mai mult de inflație) erau acum împărtășite de o nouă generație de antreprenori frustrați de incompetența guvernanților și conștienți că viitorul țării era în Europa, nu în Africa.********

Pe 25 aprilie 1974, membrii Mișcării Forțelor Armate (*Movimento das Forças Armadas* – MFA) i-au îndepărtat pe Caetano și apropiații lui și au creat un guvern provizoriu având drept obiective democratizarea, decolonizarea și reforma economică. La fel ca puciul tinerilor ofițeri din 1926 prin care Salazar a ajuns prima oară la putere, lovitura de stat nu a întâmpinat rezistență, iar liderii vechiului regim au putut fugi din țară – mai întâi în Madeira, apoi în Brazilia. Generalul Antonio de Spinola, fost șef de stat-major în armata portugheză și guvernator al Guineei din 1968 până în 1972, a fost pus de colegii lui ofițeri în fruntea juntei. Ei au desființat poliția secretă, au eliberat toți deținuții politici, au restabilit libertatea presei și au permis șefilor partidelor socialist și comunist din Portugalia să se întoarcă din exil, legalizând aceste formațiuni politice după aproape 50 de ani de interdicție.

Revoluția s-a bucurat peste tot de o popularitate uriașă.******** Spinola a inclus în guvernul său provizoriu politicieni de centru și socialiști, iar în iulie a făcut publică intenția de a le acorda coloniilor africane dreptul deplin la autodeterminare. În mai puțin de un an, toate coloniile erau independente, iar Timorul de Est intrase sub controlul Indoneziei. Decolonizarea a fost destul de haotică – gherilele din Guineea și Mozambic au ignorat sugestia lui Spinola de

a renunța mai întâi la arme, iar în Angola a izbucnit un război civil –, dar, văzută din Portugalia, avea meritul de a fi rapidă. Ea a precipitat – în urma confruntărilor violente care au avut loc după retragerea armatei în Luanda, capitala Angolei – întoarcerea în țară a 750 000 de europeni. Mulți dintre ei s-au stabilit în nordul conservator al țării, jucând în anii următori un rol politic semnificativ.

Aceste transformări rapide îl tulburau pe Spinola (instinctele lui conservatoare erau la antipodul proiectelor radicale ale colegilor lui mai tineri) – așa încât, în septembrie 1974, a demisionat. În următoarele paisprezece luni, Portugalia a părut că se îndreaptă spre o adevărată revoluție socială. Cu sprijinul entuziast al MFA și PCP (intransigentul Partid Comunist Leninist condus de Álvaro Cunhal), băncile și industriile au fost naționalizate și s-a demarat o amplă reformă agrară, mai ales în Alentejo, grânarul din sudul Portugaliei, unde pământul era încă în proprietatea marilor latifundiari, adesea absenți.

Naționalizarea a fost bine primită la oraș, iar reforma agrară din sud – în esență, o colectivizare – a început cu gesturi „spontane" de ocupare și confiscare a pământului de către lucrătorii și administratorii locali, mobilizați de comuniști și aliații lor (comuniștii se remarcaseră drept adversarii clandestini cei mai organizați și mai eficienți ai vechiului regim). Nu la fel de bine-venite au fost aceste practici în centrul și nordul țării, unde pământul era deja fragmentat în mii de mici proprietăți familiale. Satele și orașele mărunte din nordul Portugaliei erau (și sunt încă) fervent catolice, cu un preot la fiecare 500 de suflete în 1972; în centrul și sudul țării proporția era de numai 1/4 500, chiar mai mică în sudul îndepărtat. Proiectele anticlericale și de colectivizare lansate de capii țăranilor și sindicaliștii comuniști au suscitat o opoziție aprigă în regiunile dens populate din nord.

În esență, revoluționarii portughezi din 1974 repetau greșeala țărăniștilor radicali din republica spaniolă a anilor 1930: încercând să impună proprietarilor privați și eficienți din nord o reformă agrară colectivistă bazată pe condițiile sociale din sud, i-au transformat pe aceștia în dușmani. În alegerile pentru Adunarea Constituantă din aprilie 1975, comuniștii nu au obținut decât 12,5% din voturi. Partidele de centru-dreapta au avut mai mult succes, dar marele câștigător a fost Partidul Socialist Portughez, fondat în exil cu doi ani în urmă de Mário Soares, care a desfășurat o campanie eficace sub sloganul „Socialism, da! Dictatură, nu!", câștigând 38% din voturi.

MFA și comuniștii nu erau mulțumiți de rezultatul scrutinului, iar Cunhal a recunoscut deschis că, dacă nu putea ajunge la putere pe cale parlamentară, s-ar putea orienta spre metode alternative – după cum i-a declarat unui jurnalist italian în iunie 1975, „o democrație cum aveți dumneavoastră în Europa de Vest nu e posibilă… Portugalia nu va fi o țară cu libertăți și monopoluri democratice. Nu va permite acest lucru". Din aprilie până în noiembrie, tensiunile au crescut. Comentatorii străini se temeau de o iminentă lovitură de stat comunistă, iar aliații Portugaliei din NATO și partenerii

comerciali occidentali au promis să ofere ajutor și integrare dacă țara se lepăda de revoluția marxistă.

Deznodământul s-a produs la sfârșitul anului. Pe 8 noiembrie, Adunarea Constituantă a fost asediată de muncitori și, timp de două săptămâni, s-a vorbit despre o inevitabilă „Comună din Lisabona" sau chiar de un război civil între Nord și Sud. Pe 25 noiembrie, grupuri de militari radicali au încercat un puci. Inițial s-au bucurat de susținerea Partidului Comunist Portughez, dar când a devenit limpede că cea mai mare parte a forțelor armate și chiar unii ofițeri de stânga erau împotriva rebeliunii, până și Cunhal a dat înapoi. Așa cum au recunoscut mai târziu persoane de la vârful MFA, rezultatul alegerilor din aprilie 1975 discreditase anticipat obiectivele ofițerilor revoluționari: stânga putea să aibă fie o democrație parlamentară, fie o „tranziție" revoluționară – dar nu pe amândouă.

În februarie 1976, armata portugheză, care încă mai controla țara la aproape doi ani după lovitura de stat, a predat oficial puterea autorităților civile. Țara urma să fie guvernată conform unei Constituții votate în aprilie 1976 și care reflecta încă retorica și elanurile din '74: ea angaja Portugalia într-o „tranziție spre socialism prin crearea condițiilor pentru exercițiul democratic al puterii de către clasele muncitoare". În alegerile legislative din aceeași lună, socialiștii au ieșit din nou primii, deși cu un procent ușor redus, iar Mário Soares a format primul guvern portughez democratic după aproape o jumătate de secol.

Perspectivele democrației portugheze rămâneau sumbre: Willy Brandt nu era singurul contemporan care vedea în Soares un nou Kerensky, pion incompetent al forțelor nedemocratice care se vor descotorosi de el cu prima ocazie. Dar Soares a rezistat – și chiar a avut succes. Forțele armate au rămas în cazărmi, iar influența extremiștilor politici din cadrul ei a devenit marginală. Votul comuniștilor a crescut (atingând 14,6% în 1976 și 19% trei ani mai târziu, pe măsură ce economia se deteriora, iar reformele moderate ale lui Soares indispuneau aripa stângă a propriului partid, căreia el îi promisese sfârșitul grabnic al capitalismului într-o Portugalie socialistă), dar aceștia au fost nevoiți să renunțe la ideile de insurecție.

În 1977, Parlamentul a promulgat o Lege a Reformei Agrare care statornicea recenta colectivizare, dar numai în sud, limitând suprafețele de teren expropriabile. Decizia a eliminat riscul unui conflict rural sau al unei reacții conservatoare, dar pe termen scurt nu putea ameliora cu nimic dezastrul economic moștenit de Portugalia democratică. Privată de materiile prime ieftine din fostele colonii (și de piața captivă pe care acestea o reprezentau pentru exporturile portugheze necompetitive), neputând să mai exporte ca în trecut forță de muncă necalificată în Europa de Vest și constrânsă de termenii indispensabilelor împrumuturi FMI să-și echilibreze bugetul și să practice rigoarea fiscală, Portugalia a traversat ani de șomaj și consum redus.

Armata nu ieșise complet din scenă: conform Constituției din 1976, un „Consiliu al Revoluției" alcătuit din reprezentanți ai forțelor armate (numiți,

nu aleși) avea drept de veto; în cursul anului 1980, el a respins 23 de proiecte legislative, printre care și propunerea guvernului de centru proaspăt ales de a denaționaliza băncile locale. Dar nu a obiectat atunci când, în următorii doi ani, parlamentul a revizuit Constituția, limitând puterea executivului (desființând până și Consiliul Revoluției în 1982) și renunțând discret la tenta anticapitalistă a documentului original.

În următorii 20 de ani au alternat la guvernare socialiștii și oponenții lor, social-democrații de centru conduși de Aníbal Cavaço Silva. Mário Soares, care abandonase de mult retorica anticapitalistă, a ajuns la președinția țării în 1986, anul intrării Portugaliei în Comunitatea Europeană. Țara a rămas izbitor de săracă după standardele occidentale, din pricina moștenirii durabile a lui Salazar. Dar, contrar tuturor așteptărilor, Portugalia evitase și o „teroare albă", și o „teroare roșie". Comuniștii, încă populari în sudul rural și în suburbiile industriale ale Lisabonei, și-au păstrat intransigența sub bătrânul Cunhal, rămas la cârma țării până în 1992, însă influența lor a scăzut definitiv. Coloniștii repatriați au eșuat în încercarea de a forma un partid de extremă dreaptă al naționaliștilor blazați. În situația dată, apariția unei Portugalii democratice era o realizare absolut remarcabilă.

Pentru călătorul care traversa Pirineii în 1970, prăpastia dintre Franța și Spania era imensă. Domnia lui Franco timp de 30 de ani accentuase înapoierea socială și izolarea culturală în care Spania zăcea de două secole, iar regimul lui autoritarist contrasta acum față de cultura politică a Europei moderne și mai puternic decât la început. La prima vedere, anii 1960 păreau să fi ocolit Spania cu totul: cenzura severă, aplicarea strictă a legilor care reglementau vestimentația și comportamentul în public, poliția omniprezentă și sancțiunile penale draconice pentru oponenții politici – toate sugerau că timpul s-a oprit în loc, iar ceasul istoric a rămas la 1939.********

Privită mai de aproape însă, Spania (sau cel puțin nordul țării și marile orașe) se schimba rapid. Franco era un dictator rigid și cu adevărat reacționar, dar, spre deosebire de vecinul său Salazar, era realist în privința economiei. În 1959, Spania a renunțat la practicile autarhice din ultimele două decenii și, la propunerea unui grup de preoți din ordinul Opus Dei, a adoptat un Plan de Stabilizare Națională menit să stopeze inflația masivă din țară, favorizând comerțul și investițiile. Inițial, Planul a avut un impact economic brutal: devalorizarea, reducerile de buget, înghețarea creditelor și restricțiile salariale – toate aplicate ferm și riguros – au redus inflația, dar i-au determinat pe zeci de mii de spanioli să-și caute de lucru peste hotare.

Sectorul privat însă, constrâns anterior de legile corporatiste și de o străveche politică de substituție a importurilor, putea acum să se dezvolte. Tarifele au fost reduse; Spania a intrat în organizații precum Banca Mondială, Fondul Monetar Internațional și Acordul General pentru Tarife și Comerț și a

fost admisă ca membru asociat în Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (în 1962, Franco a încercat chiar – fără succes – să intre în Comunitatea Economică Europeană). Noua politică economică a lui Franco venea la momentul oportun. Economia internă spaniolă fusese protejată de competiție în primii ani ai *boom*-ului postbelic european și se deschidea la timp în fața comerțului internațional. Din 1961, produsul național brut a crescut constant. Procentul celor care munceau pământul – un lucrător din doi în 1950 – a scăzut brusc când țăranii din sud și vest s-au mutat în nordul țării să lucreze în fabrici și în industria turistică în plină dezvoltare: în 1971, numai un spaniol din cinci lucra în agricultură. Deja la jumătatea anilor 1960, după criteriile ONU, Spania încetase să mai fie „o țară în curs de dezvoltare".

„Miracolul economic" al lui Franco nu trebuie exagerat. Spania nu era împovărată de rămășițele unui imperiu și nu a avut de suportat costurile sociale și economice ale decolonizării. Afluxul de capital străin nu provenea din exportul de bunuri spaniole, ci din venitul repatriat al emigranților spanioli și din cheltuielile turiștilor sosiți din nordul Europei: pe scurt, modernizarea economică a Spaniei era efectul prosperității altor națiuni. În afară de Barcelona, Costa Brava, părți din Țara Bascilor și (în mai mică măsură) Madrid, transportul, educația, infrastructura medicală și serviciile spaniole erau încă mult în urmă. În 1973, venitul pe cap de locuitor la nivel național era mai scăzut decât cel din Irlanda și sub jumătatea venitului mediu din CEE.

Cu toate acestea, consecințele sociale ale modernizării economice (chiar limitate) erau semnificative. Într-o eră fără televiziune, Spania ar fi fost la adăpost de impactul *cultural* al șaizecismului în Europa – dar așa, disparitățile economice și perturbările aduse de Planul de Stabilizare au iscat mari nemulțumiri în rândul muncitorilor. De la sfârșitul anilor 1960 și până la moartea dictatorului, demonstrațiile, oprirea lucrului, grevele, solicitările privind reprezentarea sindicală și negocierile colective au devenit constante ale vieții spaniole. Regimul se opunea cu fermitate oricărei concesii politice, dar nu-și permitea să afișeze o imagine prea represivă când țara era înțesată de vizitatori străini: 17,3 milioane în 1966; aproape 34 de milioane cu un an înainte de moartea lui Franco.

Autoritățile spaniole nu se puteau lipsi nici de cooperarea și îndemânarea forței de lucru urbane, tot mai importantă. Au fost astfel constrânse să recunoască apariția efectivă a unei mișcări muncitorești comasată în Catalonia și în zona industriei grele din regiunea bască. Alături de sindicatele neoficiale ale lucrătorilor din sectorul public, cel bancar și alte branșe funcționărești în expansiune, această rețea semiclandestină de reprezentanți ai muncitorilor și slujbașilor se putea lăuda la moartea lui Franco cu un deceniu de organizare și experiență.

Protestele muncitorești din Spania s-au limitat strict la revendicări primare. În ultimii ani, regimul lui Franco se baza deja – ca și cel al lui János Kádár în Ungaria – nu pe o represiune deschisă și brutală, ci pe un soi de

acceptare forțată, pe o depolitizare a culturii veche de zeci de ani. Studenții protestatari care cereau din 1956 autonomia campusurilor și relaxarea codurilor morale au beneficiat de o anumită libertate, putând să se organizeze și să protesteze în limitele prestabilite; puteau chiar conta pe simpatia unor critici din interior ai regimului – catolici reformiști și „falangiști" dezamăgiți, printre alții. Dar toate manifestările active de simpatie sau colaborare transversală – cu minerii în grevă, de pildă – erau absolut excluse.******** Regulă valabilă și pentru criticii de vârstă adultă ai regimului.

De altfel, toate opiniile propriu-zis politice erau suprimate, iar partidele politice independente, interzise. Până în 1967, țara nu a avut nici măcar o Constituție, iar puținele drepturi și proceduri respectate erau praf în ochii țărilor occidentale. Dictatorul, care era oficial „regent" al monarhiei suspendate, îl desemnase ca succesor pe tânărul Juan Carlos (nepot al ultimului rege spaniol), dar pentru cei mai mulți observatori monarhia juca un rol insignifiant în treburile Spaniei. Chiar și Biserica, o prezență majoră în viața cotidiană a spaniolilor, avea doar un rol limitat în politică.

Deși rolul tradițional al Spaniei ca bastion al civilizației creștine și pavăză în calea ateismului și materialismului era fundamentul educației primare, ierarhia bisericească nu avea acces la putere (cu excepția „cripto-călugărilor" modernizatori din Opus Dei), în contrast cu spiritul neocruciat al „catolicismului național" din primul deceniu al regimului.******** În iunie 1968, plecându-se în fața realității moderne, Franco a admis în premieră principiul libertății cultelor, permițându-le spaniolilor să practice deschis orice rit. Dar, în acel moment, religia intra deja într-un lung declin: într-o țară care la începutul anilor 1960 se mândrea cu 8 000 de seminariști, 12 ani mai târziu existau mai puțin de 2 000. Între 1966 și 1975, o treime dintre iezuiții spanioli au părăsit Ordinul.

Și militarii erau ținuți la distanță. Ajuns el însuși la putere printr-un puci, Franco era perfect conștient de riscul de a aliena casta militară, care moștenise un sentiment exagerat al propriei responsabilități în conservarea statului spaniol, cu valorile sale tradiționale. În toată perioada postbelică, armata spaniolă a fost răsfățată și flatată. Victoria ei în războiul civil era celebrată anual pe străzile marilor orașe; pierderile erau comemorate demonstrativ în monumentala Vale a celor Căzuți, terminată în septembrie 1959. Rangurile și decorațiile se înmulțeau: când a căzut regimul, armata număra 300 de generali și un ofițer la fiecare 11 soldați (proporția cea mai ridicată din Europa). În 1967, o Lege Instituțională a Statului învestea oficial forțele armate cu responsabilitatea de a garanta unitatea națiunii și integritatea ei teritorială, apărând „sistemul instituțional".

În practică însă, armata devenise inutilă. Timp de zeci de ani, Franco își protejase armata de orice războaie străine sau coloniale. Spre deosebire de soldații francezi sau portughezi, spaniolii nu trecuseră prin înfrângeri umilitoare sau retrageri forțate. Nici un pericol militar nu amenința Spania, iar securitatea internă era asigurată de poliție, jandarmi și trupe speciale antrenate

să lupte cu teroriștii – reali sau imaginari. Armata, redusă la un rol ceremonial, devenise refractară la risc: conservatorismul ei dintotdeauna se manifesta din ce în ce mai des ca entuziasm pentru restabilirea monarhiei, identificare ce se va dovedi, paradoxal, benefică în tranziția națiunii spre democrație.

Țara era condusă de o rețea restrânsă de avocați, profesori catolici și funcționari civili, majoritatea implicați și în companiile private pe care măsurile lor politice le favorizau. Cum opoziția politică explicită era interzisă, tot din interiorul acestor cercuri conducătoare – și nu din rândul intelighenției, ale cărei vârfuri se aflau în exil – au apărut ideile reformiste și presiunea schimbării, incitate de frustrarea în fața ineficienței locale, criticile din străinătate sau exemplul Conciliului Vatican II.

Franco a murit în sfârșit pe 20 noiembrie 1975, la 82 de ani. Refuzând până la capăt să ia în calcul orice transfer de autoritate sau liberalizare mai serioasă, Franco nu mai era util nici măcar propriilor susținători: mulți dintre ei simpatizau cu demonstranții care, mai devreme în același an, ceruseră eliminarea restricțiilor asupra presei și asociațiilor politice. Tranziția spre democrație a fost așadar asigurată chiar de miniștrii și oamenii de încredere ai lui Franco, ceea ce îi explică succesul și rapiditatea. În prima fază a ieșirii Spaniei din era franchistă, forțele tradiționale ale schimbării democratice în Spania – liberalii, socialiștii, comuniștii, sindicatele – au jucat un rol secundar.

Juan Carlos a fost încoronat la două zile după moartea dictatorului. La început, el l-a păstrat în funcție pe prim-ministrul franchist Carlos Arias Navarro alături de colegii săi de cabinet, vrând să asigure armata și pe ceilalți că nu va exista o ruptură brutală cu trecutul. Dar în aprilie 1976, Arias a căzut în dizgrație când a încercat să interzică tânăra Coordonare Democratică (o coaliție a partidelor de stânga, încă neautorizate) prin arestarea liderilor. În două luni, regele l-a înlocuit pe Arias cu unul dintre miniștrii săi, Adolfo Suárez González.

În vârstă de 44 de ani, Suárez era un tehnocrat tipic al franchismului târziu. Ba chiar se aflase, timp de un an, în fruntea Mișcării Naționale Falangiste (partidul lui Franco). Suárez s-a dovedit o alegere extraordinar de abilă. El a format un nou partid, Uniunea Democrată de Centru (Union de Centro Democrático – UCD) și a convins parlamentul franchist să organizeze un referendum național pe tema reformei politice. Derutată (prim-ministrul părea a fi din aceeași tabără), vechea gardă a acceptat, iar la referendumul din 15 decembrie 1976 schimbarea a întrunit 94% din voturi.

În februarie 1977, Suárez a permis reînființarea Partidului Socialist Spaniol (Partido Socialista Obrero Español – PSOE), cea mai veche organizație politică din țară, condusă acum de tânărul Felipe González Márquez, care activa în ilegalitate de la 20 de ani. Concomitent au fost legalizate sindicatele și autorizate grevele. La 1 aprilie, Suárez a scos în afara legii Mișcarea Națională pe care o condusese cândva; o săptămână mai târziu, a legalizat Partidul Comunist Spaniol (Partido Comunista de España – PCE), condus de Santiago Carrillo și hotărât deja (spre deosebire de camarazii portughezi) să opereze în

limitele tranziției spre democrația parlamentară.********

În iunie 1977 au avut loc alegeri pentru formarea Adunării Constituante, care avea sarcina de a redacta o nouă Constituție. Scrutinul – primul în Spania din 1936 – a adus victoria UCD: partidul lui Suárez a obținut 165 de locuri în *Cortes*; pe locul al doilea, socialiștii lui González au obținut doar 121 de locuri, iar toți ceilalți participanți la un loc – restul de 67 de fotolii parlamentare.******** Din multe puncte de vedere, era cel mai bun rezultat posibil: victoria lui Suárez îi asigura pe conservatori (din care majoritatea votaseră pentru el) că nu urma o cotitură bruscă la stânga, în timp ce lipsa unei majorități clare impunea colaborarea cu deputații de stânga care împărtășeau astfel responsabilitatea pentru noua Constituție pe care Adunarea urma să o redacteze.

Această Constituție (validată printr-un al doilea referendum în decembrie 1978) era în multe privințe foarte convențională. Spania devenea o monarhie parlamentară; nu exista o religie oficială (deși, într-o concesie calculată făcută Bisericii, catolicismul era considerat „fapt social"); cetățenii dobândeau drept de vot la 18 ani; pedeapsa cu moartea era abolită. În contrast cu trecutul recent, Adunarea a înscris în legea fundamentală a Spaniei dreptul la autonomie pentru regiunile istorice ale țării, îndeosebi Catalonia și Țara Bascilor.

Articolul 2 din Constituție afirmă „unitatea indisolubilă a națiunii spaniole, patria comună și indivizibilă a tuturor spaniolilor", dar tot el „recunoaște și garantează dreptul la autonomie al naționalităților și regiunilor care o alcătuiesc și solidaritatea tuturor". Statutele de autonomie aferente recunoșteau realitatea străveche a diversității lingvistice și a sentimentului regional în statul spaniol până atunci ultracentralizat: ele menționau importanța demografică disproporționată a Cataloniei în special și importanța tendinței autonomiste în Țara Bascilor și Catalonia deopotrivă. Dar ce le era permis unora nu putea fi refuzat altora. În patru ani, Spania s-a divizat în 17 regiuni cu administrație proprie, fiecare cu steagul și capitala ei. Nu doar Catalonia și Țara Bascilor au fost recunoscute ca distincte și separate, ci și Galicia, Andaluzia, Canarele, Valencia, Navarra și multe altele.********

Conform noii Constituții însă, responsabilitatea apărării, justiției și afacerilor externe revenea în continuare Madridului – compromis inacceptabil pentru naționaliștii basci. După cum am văzut, ETA și-a intensificat deliberat campania de violență și asasinate în perioada în care noua Constituție a fost supusă dezbaterii, vizând polițiștii și soldații, în speranța că va provoca o reacție brutală și va reuși să elimine procesul democratic care părea să demonteze cu fiecare zi argumentele extremiștilor.

În 1981 aproape că au reușit. Pe 29 ianuarie, când insatisfacția economică era maximă (vezi în continuare) iar Catalonia, regiunea bască, Galicia și Andaluzia demarau experimente separatiste, Suárez a fost forțat de propriul partid să demisioneze – nu din cauza eșecurilor (alegerile generale din 1979 s-au soldat cu o nouă victorie pentru UCD), ci din cauza reușitelor și a stilului

personal autocratic. Nici nu i-a urmat bine în funcție Calvo Sotelo (un alt politician din UCD), că provinciile basce au fost cuprinse de o grevă generală. Pentru opoziția de dreapta, Spania democratică fără stăpân părea în pragul colapsului.

Pe 23 februarie, trupele locotenent-colonelului Antonio Tejero Molina din Garda Civilă au arestat *Cortes*. Într-o mișcare bine coordonată, generalul Jaime Milans del Bosch, comandant al trupelor militare din Valencia, a declarat starea de urgență, cerându-i regelui să dizolve parlamentul și să instaleze un guvern militar. Analizate astăzi, acțiunile par teatrale și bâjbâite, dar Tejero și Milans del Bosch aveau de partea lor tradiția și precedentul. Mai mult, parlamentul însuși (sau variile partide politice și simpatizanții lor) nu putea face mare lucru pentru a bloca o lovitură de stat militară, iar simpatiile armatei erau greu de anticipat.********

Decisivă pentru ieșirea din criză și pentru direcția ulterioară a istoriei spaniole a fost atitudinea lui Juan Carlos I, care a respins tranșant cererile conspiratorilor și a ținut un discurs televizat în favoarea Constituției, plasând fără echivoc persoana regală și monarhia de partea majorității democratice din țară. Probabil că ambele tabere au fost la fel de surprinse de curajul unui tânăr rege eclipsat până atunci de faptul că își datora poziția răposatului dictator; acum, soarta lui era legată irevocabil de regimul parlamentar. Neavând o instituție sau un simbol în jurul căruia să se ralieze, cei mai mulți soldați, polițiști și alți nostalgici ai vechiului regim au abandonat visele de revoltă sau restaurație și s-au limitat la a sprijini Alianța Populară a lui Manuel Fraga, un partid recent apărut care își propunea să lupte cu „cei mai periculoși inamici ai Spaniei: comunismul și separatismul", însă în limitele legii.

Tejero discreditase „cauza", ceea ce, inițial, a dat parlamentului ocazia să taie din bugetul armatei și să voteze în sfârșit legalizarea divorțului. Dar majoritatea democrată de centru era acum prinsă între o dreaptă naționalistă și clericalistă nemulțumită de ritmul alert al schimbărilor, tulburată de autonomia regională și jignită de moravurile relaxate ale noii Spanii, și o stângă socialistă care prindea curaj, era dispusă la compromis în probleme constituționale, dar afișa o imagine radicală de ochii arțăgoasei mișcări muncitorești și a șomerilor tot mai numeroși.

Ca și în Portugalia, tranziția politică pica într-un moment economic dificil. Între 1970 și 1976, ultimele guverne din epoca franchistă încercaseră să câștige popularitate mărind cheltuielile bugetare și numărul de posturi din sectorul public, subvenționând costul energiei și înghețând prețurile în timp ce măreau salariile, fără să-și bată capul cu efectele pe termen lung. Consecințele acestei nonșalanțe au început să se facă simțite în 1977: la alegerile generale din iunie, rata anuală a inflației era de 26%, în vistieria statului (secătuită de politica franchistă de impozitare regresivă) bătea vântul, iar șomajul se înscria într-o curbă ascendentă de durată. Între 1973 și 1982, 1,8 milioane de spanioli au rămas fără slujbă.********

Ca în timpul efemerei Republici din anii 1930, Spania construia o

democrație în ghearele recesiunii economice; s-a crezut că va avea soarta Argentinei, unde salariile indexate și prețurile subvenționate de guvern au degenerat în hiperinflație. Dacă acest lucru nu s-a întâmplat, meritul revine în mare măsură semnatarilor așa-ziselor Pacte de la Moncloa din octombrie 1977, primele dintr-o serie de acorduri negociate prin care politicienii, patronatul și liderii mișcării muncitorești se angajau să întreprindă o vastă paletă de reforme: devalorizarea monedei, o politică a veniturilor, controlul cheltuielilor guvernamentale și reforma structurală a sectorului de stat, gigantic și aducător de pierderi.

Moncloa și acordurile următoare (ultimul a fost semnat în 1984) nu au făcut minuni. Din cauza celui de-al doilea șoc al petrolului, balanța de plăți a țării s-a înrăutățit constant; multe firme mici au dat faliment, iar șomajul și inflația au crescut în tandem, provocând un val de greve și schisme amare în interiorul sindicatelor de stânga și al Partidului Comunist, care nu voiau să poarte vina pentru costurile sociale ale tranziției spre democrație. Dar fără pacte, aceste fracturi și consecințele lor sociale ar fi fost, cu siguranță, și mai severe.

În alegerile din octombrie 1982, la apogeul dificultăților economice, Partidul Socialist a obținut majoritatea absolută în parlament, iar Felipe González a devenit prim-ministru, post în care avea să rămână timp de 14 ani. Democrații de centru ai lui Suárez – care prezidaseră ieșirea din era franchistă – au fost practic eliminați din parlament, rămânând cu două locuri. Partidul Comunist a obținut patru locuri, un eșec usturător care a provocat demisia lui Santiago Carrillo. Din acel moment, politica spaniolă s-a înscris în tiparul occidental, cu un pol de centru-stânga și unul de centru-dreapta – în speță, Alianța Populară a lui Fraga (rebotezată în 1989 Partidul Popular), care a obținut surprinzătorul scor de 26,5%.

Partidul Socialist avea o platformă populistă și anticapitalistă, care promitea printre altele să protejeze slujbele muncitorilor și puterea de cumpărare și să scoată Spania din NATO. Ajuns la putere, González a continuat însă politica de austeritate economică, a demarat modernizarea (și ulterior privatizarea progresivă) a industriei și serviciilor spaniole, iar în 1986 i-a învins la referendum pe propriii suporteri în chestiunea apartenenței la NATO, pe care acum o susținea.********

Aceste schimbări de direcție l-au înstrăinat pe González de socialiștii tradiționali, care simțeau că partidul se abate de la străvechea linie marxistă.******** Dar pentru un politician votat în special de oameni prea tineri ca să-și amintească războiul civil și al cărui scop declarat era să surmonteze înapoierea Spaniei (faimosul *atraso*, „decalajul" care afecta peninsula de la sfârșitul Epocii de Aur), vechea stângă ideologică reprezenta o piedică, nu un remediu. În viziunea lui González, viitorul Spaniei nu era socialismul, ci Europa. La 1 ianuarie 1986, Spania, alături de Portugalia, devenea membru deplin al Comunității Europene.

Tranziția spre democrație a Europei mediteraneene a fost poate cea mai remarcabilă și neașteptată evoluție din acea perioadă. La jumătatea anilor 1980, Spania, Portugalia și Grecia nu numai că trecuseră la democrația parlamentară printr-o transformare pașnică; în toate cele trei țări, partidul socialist local – clandestin și declarat anticapitalist cu doar câțiva ani înainte – era acum forța politică dominantă, guvernând practic dintr-o poziție politică de centru. Regimurile lui Salazar și Franco au dispărut nu numai de la putere, ci și din amintire: politicieni dintr-o nouă generație se întreceau pentru a câștiga susținerea unui electorat tânăr și „modern".

Acest fenomen are mai multe cauze. Prima, după cum am remarcat deja, este că, îndeosebi în Spania, statul politic, și nu societatea în general, fusese cel care rămăsese mult în urmă. Dezvoltarea economică din ultimul deceniu al regimului franchist și mobilitatea socială și geografică de amploare care i-a urmat demonstrează că viața cotidiană și așteptările spaniolilor se schimbaseră cu mult mai mult decât presupuneau observatorii din exterior, care încă priveau țara prin prisma anilor 1936–1956. Tineretului din Europa mediteraneeană nu îi era greu să se adapteze la cutumele sociale încetățenite de mult în Nord; de fapt, acest proces a precedat revoluțiile politice. Nerăbdători să scape de constrângerile unei alte epoci, tinerii erau extrem de sceptici față de retorica stângii, dar și a dreptei, și indiferenți la valorile tradiționale. Vizitatorii Lisabonei sau Madridului din anii de după tranziție erau foarte surprinși de lipsa oricărei referințe la trecutul recent, fie ea politică sau culturală.********

Anii 1930 au alunecat curând într-o irelevanță pe care o surprinde cu fler premonitoriu *La Guerre est finie*, filmul elegiac al lui Alain Resnais din 1966: comunistul spaniol Diego – portretizat de inegalabilul Yves Montand – călătorește clandestin de la Paris la Madrid, pentru a transmite cu curaj materiale subversive și planuri pentru o „revoltă a muncitorilor" despre care știe că nu va avea loc niciodată. „Nu înțelegeți?", încearcă el să le explice șefilor de partid exilați la Paris, care visează încă la reînvierea speranțelor din 1936. „Spania nu mai este decât o legendă a stângii, un mit al veteranilor. În timpul ăsta, 14 milioane de turiști merg în Spania în fiecare an. Realitatea lumii e împotriva noastră." Nu întâmplător scenariul filmului e opera lui Jorge Semprún, care a fost zeci de ani agent clandestin al comuniștilor spanioli înainte de a părăsi partidul, șocat de nostalgia fără orizont în care acesta eșuase.

La începutul anilor 1980 era evident că tineretul spaniol nu voia să stăruie în trecutul recent – ei refuzau ostentativ să adopte vechile coduri de comportament public: în limbaj, în vestimentație și mai ales în comportamentul sexual. Celebrele filme ale lui Pedro Almodóvar, demonstrații lapidare ale noilor convenții contra-culturale, sunt o inversare autoreflexivă a cincizeci de ani de autoritarism stătut. Regizate cu un șiret *clin d'œil* existențialist, ele înfățișează de regulă tinere femei dezorientate în situații cu încărcătură sexuală. În *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* (*Pepi, Luci,*

Bom și multe alte fete, 1980), produs la numai trei ani după primele alegeri libere din Spania, personajele se amuză cu subînțeles pe seama „erecțiilor generale“ și „războiului erotismului care ne îneacă“.

Doi ani mai târziu, în *Laberinto de pasiones* (*Labirintul pasiunilor*), terorişti și nimfomane se tachinează reciproc cu remarci scabroase, dezbătând la un moment dat dacă „micile lor nebunii“ au sau nu prioritate în raport cu „viitorul unei națiuni“. Cu fiecare film, decorurile erau tot mai elegante, peisajele urbane tot mai șic. În 1988, cu *Mujeres al borde de un ataque de nervios* (*Femei în pragul unei crize de nervi*), Almodóvar ajunge să realizeze un convingător portret cinematografic al unei societăți moderne trepidante, disperată să recupereze timpul pierdut.********

Culmea ironiei e că aceste schimbări fuseseră posibile nu datorită unor inovatori sau radicali din sfera culturii ori a politicului, ci datorită unor oameni de stat conservatori aparținând chiar vechiului regim. Konstantinos Karamanlis, António de Spinola și Adolfo Suárez – asemenea lui Mihail Gorbaciov câțiva ani mai târziu – erau produse specifice ale sistemului pe care l-au demolat. Karamanlis, ce-i drept, fusese în exil pe durata regimului coloneilor, însă era la fel de naționalist și de obtuz ca oricare altul. Mai mult, el era direct responsabil de fraudarea alegerilor din 1961, care au discreditat sistemul postbelic și au permis venirea armatei la putere.

Dar fiindcă inspirau încredere vechiului lor electorat, ei au reușit să demonteze instituțiile autoritariste pe care odinioară le serviseră cu devotament. Lor le-au urmat socialiștii – Soares, González, Papandreu –, care afișau o imagine de radicali fără pată, în timp ce, prin forța împrejurărilor, trebuiau să implementeze politici economice moderate și adesea nepopulare. Cum spunea un cunoscut comentator spaniol, tranziția le „cerea franchiștilor să pretindă că n-au fost nicicând franchiști, iar stângiștilor temperați, că urmează principii radicale“.*********

Circumstanțele epocii i-au obligat astfel pe mulți să abjure practic peste noapte vechile poziții de principiu. Peste viața publică mediteraneeană plutea în acei ani izul bine cunoscut al promisiunilor judicios încălcate și al amintirilor șterse la timp, ceea ce explică în oarecare măsură starea de spirit sceptică și apolitică a generației tinere din cele trei țări. Pe de altă parte, cei care, de la comuniști la falangiști, s-au agățat cu fidelitate și fără remușcări de adeziunile lor din trecut au fost depășiți rapid de evenimente. Consecvența nu ținea loc de relevanță.

În fine, dacă Spania, Portugalia și Grecia au putut să reintre în „Vest“ atât de ușor, în ciuda izolării politice autoimpuse, e fiindcă politica lor externă fusese întotdeauna compatibilă – de fapt, aliniată – cu cea a NATO și a statelor CEE. Instituțiile Războiului Rece, ca să nu mai vorbim de pozițiile anticomuniste similare, facilitaseră o comunicare și o colaborare crescânde între democrațiile pluraliste și dictaturile militare sau clericale. După atâția ani de întâlniri, negocieri, planuri sau simple schimburi economice cu omologii

lor nealeși, nord-americanii și vest-europenii nu mai erau de mult scandalizați de realitățile locale din Madrid, Atena sau Lisabona.

Astfel, pentru cei mai mulți observatori – inclusiv pentru opoziția locală –, regimurile ingrate din sudul Europei nu erau falimentare din perspectivă morală, cât anacronice din punct de vedere instituțional. Economiile lor semănau, în aspectele esențiale, cu cele ale altor națiuni occidentale și erau deja bine integrate în piețele mondiale de capital, bunuri și forță de muncă. Până și Portugalia lui Salazar ținea, evident, de sistemul capitalist internațional – deși împrumutase din el ce era mai rău. Noua clasă de mijloc, îndeosebi în Spania, își modela ambițiile și garderoba după directorii, oamenii de afaceri, inginerii, politicienii și funcționarii publici din Franța, Italia sau Marea Britanie. Deși înapoiate, societățile din sudul Europei aparțineau deja unei lumi din care voiau acum să facă parte cu drepturi egale, iar oportunitatea care li se oferea în această direcție era cel mai important stimul pentru ieșirea din regimurile autoritare. Elitele lor nu mai priveau în trecut, ci spre nord. Geografia, se pare, triumfase asupra istoriei.

Între 1973 și 1986, Comunitatea Europeană a traversat una din periodicele sale explozii de activism și expansiune, în „seria de *big-bang*-uri variabile" despre care vorbea un istoric. Președintele francez Georges Pompidou – scăpat în sfârșit de privirea dezaprobatoare a lui de Gaulle – era destul de alarmat, cum am văzut, de implicațiile strategice ale noii *Ostpolitik* a lui Willy Brandt și a lăsat să se înțeleagă că va susține intrarea Marii Britanii în Comunitatea Europeană. În ianuarie 1972, la Bruxelles, Comunitatea Europeană a aprobat oficial admiterea Marii Britanii, Irlandei, Danemarcei și Norvegiei, act ce urma să intre în vigoare după un an.

Marea Britanie a aderat cu succes grație eforturilor premierului conservator Edward Heath, singurul lider politic de după război care dorea, cu entuziasm și hotărâre, să lege destinul națiunii sale de cel al vecinilor de pe continent. În 1974, când Partidul Laburist a revenit la putere și a convocat un referendum asupra statutului de membru în Comunitatea Europeană al Marii Britanii, țara l-a aprobat cu 17 300 000 de voturi la 8 400 000. Însă nici măcar Heath nu îi putea face pe britanici – și mai ales pe englezi – să se „simtă" europeni, iar o fracțiune importantă a electoratului, atât de stânga, cât și de dreapta, a continuat să se îndoiască de beneficiile prezenței „în Europa". Între timp, norvegienii au conchis că mai avantajos pentru ei ar fi să rămână în afară: într-un referendum din septembrie 1972, 54% dintre participanți au respins apartenența la CE, optând în schimb pentru un acord limitat de comerț liber cu Comunitatea, decizie reconfirmată după 22 de ani cu un număr de voturi aproape neschimbat.********

Apartenența Marii Britanii la Comunitatea Europeană va fi controversată mai târziu, când prim-ministrul Margaret Thatcher se va opune proiectelor de integrare mai strânsă și va cere ca Marea Britanie să primească înapoi contribuțiile „excedentare" la bugetul comunitar. Dar, în anii 1970, Londra

avea propriile sale probleme și, deși aderarea a provocat o creștere a prețurilor, era mulțumită de includerea într-o zonă comercială care-i asigura acum o treime din investiții. Primele alegeri directe pentru noul Parlament European au avut loc în 1979 (până atunci, membrii Adunării Europene de la Strasbourg fuseseră selectați de legislaturile din țările respective) fără a stârni interesul publicului. Conform așteptărilor, participarea la alegeri în Marea Britanie a fost scăzută – doar 31,6% – , însă nici în alte părți nu era foarte mare: în Franța, doar trei din cinci electori s-au obosit să voteze, iar în Olanda chiar mai puțini.

Aderarea la Comunitatea Europeană a celor trei țări din „zona nordică" nu a pus probleme, nici nou-veniților, nici membrilor mai vechi. Irlanda era o țară săracă, dar mică, în timp ce Danemarca și Marea Britanie erau bogate, ceea ce însemna un aport net pozitiv la bugetul comunitar. Ca și la următoarea rundă de extindere din 1995, când Austria, Suedia și Finlanda au intrat în ceea ce devenise între timp Uniunea Europeană, noii membri au sporit bogăția și influența Comunității aflate în expansiune, fără a-i mări costurile sau a intra în competiție cu membrii existenți în domenii sensibile. Cu totul alta era situația noilor membri din sud.

Grecia era, ca și Irlanda, mică și săracă, iar agricultura sa nu constituia o amenințare la adresa fermierilor francezi. Așa se face că, în pofida unor impedimente de ordin instituțional – ca să luăm doar un exemplu, Biserica Ortodoxă avea o poziție oficială influentă și, ca urmare, căsătoria civilă nu a fost permisă până în 1992 –, nu au existat argumente solide împotriva aderării sale, susținută printre alții de președintele francez Giscard d'Estaing. Însă când a venit rândul Portugaliei și mai ales al Spaniei, francezii s-au opus din răsputeri. Vinul, uleiul de măsline, fructele și alte produse agricole costau mai puțin la sud de Pirinei; dacă Spania și Portugalia erau admise cu drepturi egale în piața comună europeană, fermierii iberici reprezentau o concurență acerbă pentru cei francezi.

Din această cauză a fost nevoie de nouă ani pentru ca Portugalia și Spania să fie admise în CE (în timp ce Greciei i-au trebuit mai puțin de șase ani), timp în care imaginea publică a Franței în Peninsula Iberică s-a degradat semnificativ: în 1983, când se încheiaseră două treimi din negocierile de aderare, care se desfășurau într-o atmosferă tensionată, numai 39% dintre spanioli aveau o părere „favorabilă" despre Franța – un debut de rău augur pentru viitorul lor comun. Aderarea țărilor din sud nu însemna doar o nouă mărire a subvențiilor comunitare pentru fermierii francezi. Spania, Portugalia și Grecia aduceau Comunității 58 de milioane de oameni, majoritatea săraci, așadar candidați la o multitudine de programe de întrajutorare și subvenții de la Bruxelles.********

Și, într-adevăr, odată cu aderarea celor trei țări agrare sărace, presiunea asupra Fondului Agricol Comun a crescut, iar Franța a încetat să mai fie unicul beneficiar. Diverse acorduri negociate cu grijă au fost încheiate pentru a-i despăgubi pe francezi pentru „pierderile" lor. La rândul lor, noii membri au

fost despăgubiți cum se cuvine pentru propriile dezavantaje și pentru lunga „perioadă de tranziție“ pe care Franța a reușit să le-o impună înainte de a le permite exportul în Europa. Programele Mediteraneene Integrate (subvenții regionale care nu purtau încă acest nume) care le-au fost asigurate Spaniei și Portugaliei la aderarea din 1986 nu le fuseseră oferite grecilor în 1981; Andreas Papandreu a cerut și a obținut ca și Grecia să beneficieze de acestea, amenințând în caz contrar cu ieșirea țării din CE.********

Așa se face că, în acești ani, Comunitatea Europeană a dobândit o imagine deloc măgulitoare de obor instituționalizat, în care statele tocmeau alianțe politice în schimbul recompenselor materiale. Iar recompensele erau reale. Spaniolii și portughezii au profitat semnificativ de pe urma „Europei“ (deși nu atât de mult ca Franța); îndeosebi negociatorii spanioli au devenit experți în obținerea de avantaje financiare pentru țara lor. Însă potul cel mare a revenit Atenei: inițial rămasă în urma Comunității (în 1990, ea, și nu Portugalia era cea mai săracă țară a Comunității), Grecia a beneficiat din plin de apartenența sa la CE.

De fapt, Grecia a profitat atât de mult *deoarece* era atât de săracă (în 1990, jumătate din cele mai sărace regiuni din Comunitatea Europeană aparțineau grecilor). Apartenența la CE a însemnat pentru Grecia un al doilea Plan Marshall: numai între 1985 și 1989, ea a primit din fondurile europene 7,9 miliarde de dolari, mai mult decât oricare altă țară. Câtă vreme la coadă nu se aflau alte țări sărace, finanțatorii Comunității – în special Germania de Vest – puteau acoperi acest nivel de generozitate redistributivă, în schimbul căruia Grecia accepta tacit deciziile comunitare. Dar după reunificarea costisitoare a Germaniei și în fața valului de candidate nevoiașe din Europa de Est, precedentul generos al aderării țărilor mediteraneene s-a dovedit, după cum vom vedea, împovărător și controversat.

Cu cât Comunitatea Europeană se extindea, cu atât era mai greu de administrat. Unanimitatea necesară luării deciziilor în Consiliul de Miniștri interguvernamental dădea naștere unor dezbateri interminabile. O decizie comună putea dura ani: o directivă privind definirea și reglementarea apelor minerale a zăcut 11 ani în camerele Consiliului. Trebuia găsită o soluție. De mult exista un consens că „proiectul“ european necesită o infuzie de fermitate și energie – Conferința de la Haga din 1969 a fost prima dintr-o serie de întâlniri nesistematice cu scopul de a „relansa Europa“ –, iar între 1975 și 1981, prietenia dintre președintele francez Valéry Giscard d'Estaing și cancelarul german Helmut Schmidt a favorizat acest obiectiv.

Progresul prin integrare economică negativă – înlăturarea tarifelor și restricțiilor comerciale, subvenționarea regiunilor și sectoarelor dezavantajate – era mai la îndemână decât stabilirea de comun acord a unor criterii concrete care implicau o acțiune *politică* pozitivă. Motivul era destul de simplu. Câtă vreme existau suficienți bani, cooperarea economică putea fi prezentată drept un beneficiu net pentru toate părțile, în vreme ce orice mișcare politică în direcția integrării sau coordonării europene periclita implicit autonomia

națională și limita inițiativa politică internă. Schimbarea a fost posibilă numai atunci când, din motive proprii, liderii statelor dominante au căzut de acord să conlucreze pentru atingerea unui scop comun.

Astfel, Willy Brandt și Georges Pompidou au fost cei care au lansat primul sistem de coordonare monetară, poreclit „Șarpele", din care Helmut Schmidt și Giscard d'Estaing au creat Sistemul Monetar European (SME); mai târziu, Helmut Kohl și François Mitterrand au conceput Tratatul de la Maastricht din 1992, actul de naștere al Uniunii Europene. Tot Giscard d'Estaing și Schmidt au fost cei care au inventat „diplomația la nivel înalt", pentru a evita impedimentele generate de greoaia birocrație supranațională de la Bruxelles – dovedind din nou că, la fel ca în trecut, cooperarea franco-germană era condiția necesară pentru unificarea Europei Occidentale.

Resortul manevrelor franco-germane din anii 1970 a fost îngrijorarea economică. Economia europeană creștea încet sau deloc, inflația era masivă, iar incertitudinea provocată de colapsul sistemului stabilit la Bretton Woods însemna că ratele de schimb valutar erau fluctuante și imprevizibile. Prin caracterul lor mai degrabă regional decât internațional, „șarpele" monetar, SME și *écu* (unitatea valutară europeană) au fost un paliativ, nefăcând decât să înlocuiască dolarul cu marca germană ca monedă de referință stabilă pentru bancheri și piața europeană. Următorul pas logic, deși neliniștitor prin implicațiile simbolice, a fost înlocuirea monedelor naționale cu euro. Apariția unei monede europene unice a fost, astfel, efectul unor replici pragmatice la problemele economice, și nu o calculată mișcare strategică în vederea unui obiectiv european stabilit în avans.

Cu toate acestea, reușind să-i convingă pe mulți observatori – în special pe social-democrații până atunci sceptici – că revirimentul economic și prosperitatea nu mai puteau fi atinse prin politici la nivel național, colaborarea monetară de succes a statelor occidentale a funcționat ca o trambulină inedită pentru alte forme de acțiune colectivă. Fără a întâmpina o opoziție masivă în țările lor, șefii de stat și de guvern ai Comunității au semnat în 1983 o Declarație Solemnă prin care se angajau la crearea viitoarei *Uniuni* Europene. Forma exactă a unei astfel de uniuni a fost definită apoi în cursul negocierilor pentru Actul Unic European, aprobat de Consiliul Europei în decembrie 1985 și intrat în vigoare în iulie 1987.

Actul Unic European era prima revizuire semnificativă a Tratatului de la Roma. Articolul 1 stipula cât se poate de clar: „Comunitățile Europene și colaborarea politică europeană vor avea ca obiectiv contribuția comună la progresul concret către unitatea europeană". Prin simpla înlocuire a cuvântului „Comunitate" cu „Uniune", liderii celor 12 state membre au făcut, în principiu, un pas decisiv înainte. Dar semnatarii au evitat sau au amânat toate subiectele cu adevărat controversate, îndeosebi agricultura, care împovăra bugetul Uniunii. De asemenea, au ignorat absența jenantă a oricărei politici europene comune în domeniul apărării și afacerilor externe. În miezul „noului Război Rece" din anii 1980 și în pragul unor evenimente epocale care urmau să aibă

loc la o aruncătură de băț spre est, statele membre ale Uniunii Europene erau absorbite de afacerile interne din ceea ce era încă, înainte de toate, o piață comună (deși una cu peste 300 de milioane de oameni).

Ele au decis să coopereze pentru crearea unei adevărate piețe interne unice de bunuri și forță de muncă (piață care va deveni funcțională în 1992) și să adopte un sistem de „vot majoritar limitat" în procesul de decizie al Uniunii – „limitat" fiindcă membrii mai puternici (în special Marea Britanie și Franța) au insistat să aibă drept de veto împotriva propunerilor pe care le-ar fi considerat contrare interesului lor național. Schimbările erau reale și au fost aprobate deoarece toată lumea, de la Margaret Thatcher la ecologiști, susținea, în principiu, o piață comună – deși din motive diferite. Ele au anticipat și facilitat adevărata integrare economică din deceniul următor.

Era inevitabil ca sistemul de veto național să fie abandonat în Consiliul European pentru a se putea lua în continuare decizii într-o comunitate de state care se dublase în 13 ani și care anticipa deja cereri de aderare din partea Suediei, Austriei și a altor țări. Cu cât creștea, cu atât Uniunea Europeană era mai atrăgătoare (și cumva „inevitabilă") pentru cei aflați în afara sa. Pentru cetățenii statelor membre însă, caracteristica fundamentală a Uniunii Europene în acei ani nu era modul în care era condusă (cei mai mulți ignorau cu desăvârșire detaliile), nici proiectele liderilor pentru o mai strânsă integrare, ci sumele care circulau prin vistierie și modul în care acești bani erau repartizați.

În forma sa originală, Tratatul de la Roma menționa o singură agenție al cărei mandat era să identifice acele regiuni din statele membre care aveau nevoie de asistență și să le aloce fonduri comunitare: Banca Europeană de Investiții, creată la insistențele Italiei. Însă o generație mai târziu, cheltuielile regionale (sub formă de subvenții în bani lichizi, ajutor direct, credite și alte facilități pentru investitori) erau principala sursă de expansiune bugetară la Bruxelles și constituiau de departe cea mai influentă pârghie de care dispunea Comunitatea.

Motivul era confluența dintre politica regionalistă *din interiorul* diferitelor state membre și diferențele economice crescânde *dintre* acestea. În primii ani postbelici, statele europene erau încă unitare: guvernarea de la centru se preocupa prea puțin de diversitatea sau tradiția locală. Singura excepție o reprezenta noua Constituție italiană din 1948, care recunoștea necesitatea unor autorități regionale; chiar și așa, guvernarea locală limitată pe care o permitea a rămas literă moartă timp de un sfert de secol. Dar, când cererile locale de autonomie au devenit, peste tot în Europa, un factor important în calculele politice interne, CE a inaugurat, din motive proprii, un sistem de fonduri regionale – începând cu Fondul European de Dezvoltare Regională (FEDR), înființat în 1975.

Din punctul de vedere al oficialilor de la Bruxelles, FEDR și alte așa-numite „fonduri structurale" aveau două scopuri. Primul era să reducă înapoierea și inegalitatea într-o Comunitate ghidată încă de cultura postbelică

a „creșterii“, fapt enunțat destul de explicit în Actul Unic European. Cu fiecare grup de noi membri apăreau și noi diferențe care necesitau atenție și compensare pentru ca integrarea economică să reușească. *Mezzogiorno* nu mai era singura regiune subdezvoltată, ca altădată: mai toată Irlanda, părți din Marea Britanie (Ulster, Țara Galilor, Scoția, nordul și vestul Angliei), cea mai mare parte a Greciei și Portugaliei, sudul, centrul și nord-vestul Spaniei – toate erau sărace și aveau nevoie de subvenții semnificative și de redistribuirea ajutorului la nivel central pentru a recupera decalajul.

În 1982, venitul Danemarcei – cel mai bogat stat membru – reprezenta 126% din venitul mediu al Comunității Europene, iar cel al Greciei, numai 44%. În 1989, produsul intern brut pe cap de locuitor al Danemarcei era încă mai mult decât dublu față de cel al Portugaliei (în SUA, decalajul dintre statele bogate și cele sărace era de o treime). Iar acestea erau medii la nivel național, disparitățile fiind și mai mari la nivel regional. Chiar și țările bogate aveau zone care necesitau ajutor: când Suedia și Finlanda au intrat în Uniune la mijlocul anilor 1990, regiunile lor arctice, subpopulate și complet dependente de ajutorul financiar de la Stockholm și Helsinki, erau îndreptățite să primească asistență și din partea Uniunii Europene. Pentru a corecta anomaliile geografice și de piață care condamnau regiuni ca Galicia (Spania) sau Vasterbotten (Suedia) la dependență permanentă, agențiile de la Bruxelles au alocat mari sume de bani – aducând beneficii locale incontestabile, dar și birocrații locale greoaie, scumpe și uneori corupte.********

Al doilea scop al costisitoarelor proiecte europene de finanțare regională – variile fonduri „structurale“ și „de coeziune“ însumau la sfârșitul secolului 35% din cheltuielile totale ale Uniunii Europene – era să permită Comisiei Europene de la Bruxelles să ignore guvernele naționale necooperante, tratând direct cu regiunile interesate din statele membre. Strategie extrem de reușită. Sentimentul regionalist crescuse pretutindeni (pe alocuri renăscuse) de la sfârșitul anilor 1960. Înlocuind dogma politică cu afinitatea regională, „șaișoptiștii“ de altădată încercau acum să reînvie și să folosească vechea limbă occitană în sud-vestul Franței. Ca și activiștii din Bretania, ei aveau puncte comune cu separatiștii catalani și basci, naționaliștii scoțieni și flamanzi, separatiștii din nordul Italiei și mulți alții: toți aveau resentimente față de „proasta guvernare“ de la Madrid, Paris, Londra sau Roma.

Noua politică regionalistă avea mai multe variante parțial suprapuse: după criterii istorice, lingvistice ori religioase, căutând să obțină autonomia, autoguvernarea sau chiar independența națională deplină. Dar existau două mari tipuri. Provinciile bogate erau nemulțumite că sunt obligate să subvenționeze regiuni mai sărace din propriile țări, iar zonele istoric dezavantajate sau recent dezindustrializate erau înfuriate de indiferența cu care le tratau politicienii naționali. În prima categorie se aflau Catalonia, Lombardia, Flandra belgiană, Baden-Württemberg și Bavaria în Germania și regiunea Ron-Alpi din sud-estul Franței (care, împreună cu Île-de-France, furniza în 1990 aproape 40% din produsul intern brut al Franței). În a doua

categorie intrau Andaluzia, mare parte a Scoției, Valonia francofonă și multe altele.

Ambele categorii aveau de câștigat de pe urma politicilor regionale europene. Regiuni bogate precum Catalonia și Baden-Württemberg și-au deschis reprezentanțe la Bruxelles și au învățat cum să facă lobby în favoarea lor – obținând investiții sau promovând politici comunitare care dădeau întâietate instituțiilor locale față de cele naționale. Reprezentanții politici ai regiunilor dezavantajate au manipulat prompt fondurile europene pentru a-și consolida propria popularitate locală – făcând astfel presiuni asupra autorităților de la Dublin sau Londra pentru a încuraja și chiar suplimenta generozitatea Bruxellesului. Aceste aranjamente le conveneau tuturor: vistieria europeană pierdea milioane de dolari pentru a subvenționa turismul în vestul depopulat al Irlandei sau acordând scutiri de impozite pentru a atrage investitori în zonele cu șomaj cronic precum Lorena sau Glasgow, dar (fie și numai pentru că era în interesul lor) beneficiarii deveneau „europeni" loiali. Irlanda a reușit să înlocuiască sau să modernizeze cea mai mare parte a infrastructurii deteriorate de transport și canalizare; ca ea au procedat și alte state membre sărace și periferice.********

Actul Unic European a extins puterile de legiferare ale Comunității în multe domenii – protecția mediului, practici de angajare, inițiative locale de cercetare și dezvoltare – în care CE nu fusese până atunci implicată, fiecare dintre acestea presupunând distribuirea de fonduri de la Bruxelles direct către agențiile locale. Această „regionalizare" cumulativă a Europei era birocratică și costisitoare. Un mic exemplu reprezentativ este următorul: regiunea Alto Adige (Tirolul de Sud) de la frontiera Italiei cu Austria a fost clasificată în 1975 de Bruxelles drept „muntoasă" (un atribut incontestabil); 13 ani mai târziu a fost declarată în mod oficial „rurală" în proporție de peste 90% (lucru la fel de limpede pentru orice călător de ocazie) sau, în jargonul bruxellez, „Obiectiv 5-b". În această dublă calitate, Alto Adige se califica pentru: fonduri pentru protecția mediului, fonduri în sprijinul agriculturii, fonduri pentru îmbunătățirea sistemului de educație profesională, fonduri pentru încurajarea meșteșugurilor tradiționale și fonduri pentru ameliorarea condițiilor de trai și evitarea depopulării.

În consecință, între 1993 și 1999, micuțul Alto Adige a primit în total 93 de milioane de *écu* (echivalentul aceleiași sume în euro la cursul anului 2005). În „a treia perioadă" de finanțare structurală europeană, programată între 2000 și 2006, alți 57 de milioane de euro urmau să fie puși la dispoziția provinciei. Conform „Obiectivului 2", banii erau destinați celor 83 000 de locuitori care trăiau în zone „exclusiv" muntoase sau „rurale". Din 1990, un departament al guvernului din Bolzano (capitala provinciei) avea ca scop exclusiv educarea localnicilor în privința modurilor în care puteau beneficia de „Europa" și de resursele europene. Din 1995, provincia are și o reprezentanță la Bruxelles (împreună cu provincia italiană vecină Trentino și cu Tirolul austriac). Site-ul oficial al Provinciei Bolzano (cu versiuni în italiană, germană, engleză,

franceză și ladino, o varietate a dialectului *romanș* vorbit în Elveția) afișează, cum e și normal, o eurofilie ardentă.

Tirolul de Sud și alte situații păreau să demonstreze că politica de integrare a continentului „de jos în sus", costisitoare sau nu, dădea roade. Inaugurat în 1985, Consiliul Regiunilor Europene (devenit mai târziu „Adunare") cuprindea deja 107 de regiuni membre, la care aveau să se adauge multe altele. Un anumit model de Europă unită începea, într-adevăr, să capete contur. Regionalismul, sinonim odinioară cu recidiva lingvistică sau folclorismul nostalgic, devenise o identitate alternativă, la nivel „subnațional", care lua locul națiunii și era cu atât mai legitimă cu cât purta pecetea aprobării oficiale de la Bruxelles și chiar (evident, cu mai puțin entuziasm) pe cea a capitalelor naționale.

Locuitorii acestei Comunități tot mai parcelate aveau acum multiple afinități elective, variabile ca importanță cotidiană și rezonanță culturală. Ei erau mai puțin „italieni", „britanici" sau „spanioli" decât în deceniile trecute, însă nu se simțeau neapărat mai „europeni", în ciuda proliferării etichetelor, alegerilor și instituțiilor „europene". Multitudinea de agenții, mijloace de comunicare de masă, canale media, instituții, reprezentanți și fonduri au adus multe avantaje, dar și-au câștigat puțină simpatie. Poate tocmai din cauza abundenței de canale oficiale care distribuiau banii și supravegheau modul în care era administrată mărinimia europeană: aparatul deja complex al guvernării statului modern, cu ministere, comisii și direcții, era acum dublat și chiar triplat de sus (de la Bruxelles) și de jos (la nivel de provincie sau regiune).

Rezultatul a fost nu numai o birocrație de o amploare fără precedent, ci și corupția, indusă și amplificată de volumul finanțării disponibile: nevoile locale trebuiau exagerate și chiar inventate, iar de acolo nu mai era decât un pas până la abuzuri venale ce treceau neobservate de diriguitorii de la Bruxelles, dar riscau să discrediteze proiectul european exact în ochii beneficiarilor săi. Prost văzută din cauza politicilor elaborate la distanță de funcționari civili nealeși prin vot și fiindcă dădea apă la moară zvonurilor despre favoruri politice reciproce și avantaje ilicite, „Europa" acelei perioade era minată de propriile realizări.

Metehnele bine cunoscute ale mediilor politice locale – clientelismul, corupția, manipularea – despre care se crezuse că au dispărut printr-o mai bună guvernare a statelor-națiuni ieșeau din nou la suprafață, de această dată la scară continentală. Politicienii naționali deplasau prudent responsabilitatea publică pentru „euro-scandalurile" ocazionale pe umerii unei clase invizibile de „eurocrați" nealeși, a căror proastă reputație nu avea costuri politice. Între timp, bugetul exagerat al Comunității era apărat de beneficiarii și promotorii săi deopotrivă, în numele „armonizării" transnaționale sau a compensării legitime, și alimentat din sacul aparent fără fund al Comunității.

Pe scurt, „Europa" devenea treptat un „pericol moral" semnificativ, după cum jubilau oponenții ei cârcotași, mai ales în Marea Britanie. Efortul de a depăși fragmentarea continentului prin măsuri strict tehnice era evident

politic, însă îi lipsea legitimitatea pe care o are un proiect politic tradițional, propus de o clasă de politicieni cunoscuți, aleși prin vot direct. În măsura în care „Europa“ avea un țel distinctiv, strategia sa economică se baza încă pe calculele și ambițiile anilor 1950. În ceea ce privește politica, tonul intervenționist și sigur al edictelor Comisiei Europene, împreună cu felul autoritar și generos în care experții europeni se aplecau asupra regiunilor îndepărtate trădau un stil de guvernare ancorat în epoca de aur a social-democrației de la începutul anilor 1960.

Cu toate eforturile lor lăudabile de a transcende deficiențele politicii naționale, oamenii care construiau „Europa“ în anii 1970 și 1980 erau încă suspect de provinciali. Cea mai mare realizare transnațională de la vremea aceea, Acordul Schengen, semnat în iunie 1985, este revelatoare în această privință. Conform termenilor acordului, Franța, Germania de Vest și țările Beneluxului își desființau frontierele comune și inaugurau un regim comun de control al pașapoartelor. Traversarea frontierei din Germania în Franța urma să fie extrem de simplă, exact așa cum se trecea de multă vreme din Belgia în Olanda.

Dar semnatarii Acordului Schengen au trebuit să promită în schimb că vor aplica cel mai drastic regim al vizelor și vămilor față de țările neparticipante: fiindcă francezii, de exemplu, își deschideau frontierele pentru orice călător din Germania, ei trebuiau să se asigure că germanii aplicaseră cele mai stricte criterii de admitere la punctele *lor* de frontieră cu alte țări. Deschizând frontierele interne între unele state membre ale Comunității Europene, Acordul Schengen întărea ferm granițele externe care îi separau pe semnatari de cei din afară. Pentru europenii civilizați nu mai existau granițe – doar pentru „barbarii“ ținuți cu vigilență afară.********

Capitolul 17
Noul realism

Societatea nu există. Există indivizi, bărbați sau femei, și există familii.

Margaret Thatcher

Francezii încep să înțeleagă că afacerile sunt cele care aduc bogăție, determină nivelul de trai și ne stabilesc poziția în clasamentele mondiale.

François Mitterrand

La sfârșitul experimentului Mitterrand, stânga franceză era mai lipsită de idei, speranțe și sprijin decât în toată istoria ei anterioară.

Donald Sassoon

Orice revoluție cu semnificație politică este precedată de o transformare a peisajului intelectual. Transformările europene din anii 1980 nu fac excepție. Criza economică de la începutul anilor 1970 subminase optimismul deceniilor postbelice occidentale, fracturând partidele politice convenționale și propulsând probleme inedite în centrul dezbaterii publice. De ambele părți ale Cortinei de Fier, discuția politică se îndepărta decisiv de vechile reflexe mentale și, cu o viteză neașteptată, își forma altele. Cu calități și defecte, un nou realism se năștea.

Prima victimă a schimbării de mentalitate a fost consensul în care se complăcuse statul postbelic, împreună cu economia neo-keynesiană care îi furniza fortificațiile intelectuale. La sfârșitul anilor 1970, statul asistențial european începuse să resimtă prețul propriului succes. Generația *baby-boom* născută după război ajunsese la vârsta a doua, iar statisticienii guvernului avertizau că susținerea ei la pensie va fi costisitoare – o problemă care umbrea deja orizontul bugetar, fiindcă în multe locuri vârsta de pensionare scăzuse. În RFG, dintre bărbații între 60 și 64 ani, de exemplu, în 1960 lucrau cu normă întreagă 72%; douăzeci de ani mai târziu, numai 44%. În Olanda, cifra a scăzut de la 81% la 58%.

În câțiva ani, cea mai numeroasă generație din istoria Europei avea să nu mai plătească impozite la vistieria națională, ci să extragă din ea sume imense – fie sub forma pensiilor de stat garantate, fie (cost indirect, dar cu un impact

similar) solicitând insistent serviciile sociale și medicale asigurate de stat. Mai mult, fiind cel mai bine hrănită generație din toate timpurile, urma cu siguranță să trăiască mai mult. Grijă la care adăuga acum costul tot mai mare al ajutorului de șomaj, care în 1980 era o componentă bugetară majoră în fiecare stat vest-european.

Aceste temeri generalizate nu erau lipsite de temei. Două premise implicite fundamentau statele asistențiale postbelice: 1) creșterea economică și crearea de locuri de muncă (și, prin urmare, venitul guvernului) se vor menține la nivelul din anii 1950 și 1960; 2) rata natalității va rămâne deasupra ratei mortalității: vor exista suficienți plătitori de impozite care să suporte perioada de pensie a părinților și bunicilor lor. Ambele prezumții erau acum puse sub semnul întrebării, dar cea mai izbitoare se dovedea eroarea de calcul demografică. La începutul anilor 1980, în Europa de Vest, numai Grecia sau Irlanda atingeau cota de înlocuire a populației (2,1 copii per femeie). În RFG, cifra era de 1,4. În Italia avea să scadă și mai mult, în scurt timp: dacă în 1950, 26,1% dintre italieni – mai mult de un sfert – aveau sub 14 ani, în 1980 cifra scăzuse la 20%, adică o cincime. În 1990 a atins 15%: doar unul din șapte locuitori.********

Era clar, așadar, că în douăzeci de ani facturile aveau să rămână fără platnici – iar de vină era chiar prosperitatea, împreună cu contracepția și numărul tot mai mare de femei care munceau în afara gospodăriei.******** Rezultatul: pe umerii celor în măsură să plătească atârna o povară din ce în ce mai grea. Deja costul pensiei și asigurării de sănătate afecta în unele locuri (Franța, în special) angajatorii – o problemă serioasă în condițiile unui șomaj ridicat. Dar mai îngrijorătoare era cheltuiala din vistieria națională: ca procent din PIB, datoria guvernului a atins la mijlocul anilor 1980 un nivel record – în cazul Italiei, 85%. În Suedia anului 1977, o treime din PNB era alocată cheltuielilor sociale, povară bugetară care nu putea fi susținută decât cu prețul deficitului sau impozitând exact acele categorii (muncitori, funcționari civili și specialiști) pe care se bazase până atunci consensul social-democrat.

Politicile publice se bazau din anii 1930 pe un acord „keynesian" cvasiunanim. Se înțelegea de la sine că planificarea economică, finanțarea deficitului și ocuparea deplină a forței de muncă erau inerent dezirabile și reciproc utile. Adversarii consensului aveau două tipuri de argumente. Primul era pur și simplu acela că gama de servicii sociale și avantaje cu care se obișnuiseră occidentalii nu era viabilă. Al doilea, frecvent în Marea Britanie (unde economia națională se târâse din criză în criză în toată perioada postbelică), era că, viabil sau nu, statul intervenționist era un impediment pentru creșterea economică.

Statul, insistau acești critici, trebuie să stea cât mai departe de piața bunurilor și a locurilor de muncă. Nu trebuie să dețină mijloace de producție, să aloce resurse, să exercite sau să încurajeze monopoluri și nici să fixeze prețuri sau venituri. În ochii „neoliberalilor", cele mai multe dintre serviciile oferite de stat (asigurări, locuințe, pensii, sănătate și educație) puteau fi

asigurate mai eficient în sectorul privat și achitate de cetățeni din venitul pe care îl înghițeau în prezent resursele publice. În viziunea celui mai faimos adept al pieței libere, economistul austriac Friedrich Hayek, chiar și statele cel mai bine administrate sunt incapabile să proceseze eficient datele și să le transforme în politici viabile: ele distorsionează informația economică exact în timp ce o extrag.

Acestea nu erau idei noi. Erau teoriile unei generații anterioare de liberali pre-keynesieni, hrăniți cu doctrinele pieței libere din economia neoclasică. Mai recent, ele erau cunoscute specialiștilor din opera lui Hayek și a discipolului său american Milton Friedman. După Marea Criză din anii 1930 și *boom*-ul bazat pe cerere din anii 1950 și 1960, astfel de vederi au fost considerate (cel puțin în Europa) politic mioape și economic anacronice. Însă după 1973 adepții pieței libere au reapărut, vehemenți și siguri pe ei, pentru a blama recesiunea economică generalizată și nenorocirile care păndeau acele „guverne puternice" care gâtuiau inițiativa și energia națională prin fiscalitate și planificare economică. Retorica prindea la alegătorii mai tineri, care nu apucaseră să-i vadă efectele nocive ultima oară când aceste vederi se bucuraseră de trecere, cu o jumătate de secol în urmă. Dar numai în Marea Britanie discipolii politici ai lui Hayek și Friedman au ajuns în posturi de decizie, transformând radical cultura politică a țării.

E foarte interesant că acest lucru s-a întâmplat tocmai acolo, fiindcă economia Marii Britanii, deși ferm reglementată, era poate cel mai puțin „planificată" din Europa. Guvernul manipula constant „semnalele" fiscale și mecanismul prețurilor, dar singurul aspect cu tentă ideologică al vieții economice britanice au fost naționalizările introduse de guvernul laburist după 1945. Deși dezideratul „statului proprietar al mijloacelor de producție, schimb și distribuție" (Clauza IV din programul laburist formulat în 1918) a rămas în platforma partidului, puțin lideri îl mai luau în serios.

Statul asistențial britanic avea ca nucleu nu „colectivismul" economic, ci instituțiile sociale universalizate ale țării, ferm ancorate în reformismul de început de secol al liberalilor contemporani cu Keynes. Pentru britanici, fie că votau cu dreapta sau cu stânga, importante erau nu planificarea economică sau proprietatea de stat, ci rețetele compensate, educația gratuită și transportul public subvenționat. Aceste facilități nu erau foarte bune – statul asistențial era, de fapt, mai puțin costisitor în Marea Britanie decât în alte părți, fiindcă serviciile erau prost finanțate, pensiile inadecvate și locuințele insuficiente –, dar erau percepute de cei mai mulți oameni ca un drept. Oricât le-ar fi denigrat criticii neoliberali ca neperformante, aceste avantaje sociale erau politic inviolabile.

Partidul Conservator modern, de la Winston Churchill la Edward Heath, îmbrățișase „contractul social" aproape cu același entuziasm precum „socialiștii" keynesieni din Partidul Laburist și timp de mulți ani s-a plasat cu hotărâre într-o poziție necontroversată (la urma urmei, Churchill este cel care

remarca în martie 1943 că „într-o comunitate nu există investiție mai bună decât laptele dat copiilor"). Când Heath a convocat, în 1973, un grup de adepți ai pieței libere la Selsdon Park, în apropierea Londrei, pentru a discuta strategiile economice ale viitorului guvern conservator, acest flirt scurt și ambivalent cu propunerile mai degrabă moderate ale liberalilor a atras asupră-i un potop de ironii. Acuzat că încearcă o întoarcere la primitivismul neanderthalian al junglei economice, „omul de Selsdon" a trebuit să bată urgent în retragere.

În deceniul următor, consensul politic britanic s-a destrămat nu din cauza confruntărilor ideologice, ci fiindcă *nici unul* dintre guverne nu a reușit să găsească și să impună o strategie economică de succes. Considerând că dificultățile economice ale Marii Britanii aveau de a face cu investițiile scăzute cronice, ineficiența managerială și conflictele de muncă tot mai dese pe tema salariilor și a atribuțiilor, atât guvernele laburiste, cât și cele conservatoare au încercat să treacă de la anarhia relațiilor industriale britanice la consens planificat în stil austro-scandinav sau german – o „politică a prețurilor și veniturilor", cum i se spunea în țară, de un minimalism empiric caracteristic.

Au eșuat. Partidul Laburist nu a izbutit să facă ordine în industrie fiindcă sponsorii săi din sindicatele de profil preferau confruntările directe în uzină în stilul secolului al XIX-lea (pe care aveau toate șansele să le câștige) contractelor negociate în Downing Street (care îi legau de mâini și de picioare pe mai mulți ani). Conservatorii, îndeosebi guvernul lui Edward Heath din 1970–1974, au avut și mai puțin succes, în mare parte din cauza unei suspiciuni fondate, confirmată istoric, a anumitor sectoare din clasa muncitoare britanică (minerii mai ales) față de orice compromis cu miniștrii conservatori. Astfel, când Heath a sugerat în 1973 închiderea unor mine de cărbuni neprofitabile și a încercat să limiteze prin lege capacitatea sindicatelor de a iniția conflicte de muncă (lucru propus, apoi abandonat de Partidul Laburist cu câțiva ani înainte), țara a fost paralizată de un val de greve. La alegerile pe care le-a organizat pentru a decide „cine conduce țara", Heath a pierdut la limită în fața lui Harold Wilson, care a declinat prudent postul-cheie.

Abia sub guvernul laburist condus de succesorul lui Wilson, James Callaghan, între 1976 și 1979, a început să se contureze o nouă politică. Mânați de disperare și de condițiile acordului cu FMI, Callaghan și ministrul său de Externe (redutabilul Denis Healey) au început să renunțe la axiomele centrale ale practicii guvernamentale postbelice. Ei au lansat un program de restructurare care admitea inevitabilitatea unui anumit nivel al șomajului; au redus plățile de transfer social și costul muncii, protejând muncitorii calificați și tolerând în același timp apariția unui strat periferic defavorizat, format din lucrătorii cu jumătate de normă, neprotejați și nesindicalizați; au demarat un proces de reducere a inflației și cheltuielilor guvernamentale, chiar cu prețul dificultăților economice și a unei creșteri economice mai lente.

Nici unul dintre aceste obiective nu era mărturisit deschis. Guvernul laburist a pretins până la sfârșit că susține valorile fundamentale și apără

instituțiile statului asistențial, în vreme ce inaugura în practică o ruptură atent calculată, încercând să înfăptuiască pe furiș ceea ce predecesorii nu putuseră legifera în mod deschis. Strategia nu a funcționat: laburiștii au pierdut din susținători, fără a putea să-și revendice realizările. În august 1977, din cauza bugetului redus drastic de guvernul laburist, numărul șomerilor din Marea Britanie depășise 1,6 milioane și creștea în continuare. Anul următor, în „iarna vrajbei" din 1978–1979, marile sindicate au declanșat o serie de greve concertate și furioase împotriva „propriului" guvern: nu s-a mai strâns gunoiul, nu s-au mai îngropat morții.********

Prim-ministrul James Callaghan părea cu capul în nori: la întrebarea unui jurnalist despre nemulțumirea crescândă din industrie, el a răspuns senin că nu există motive de îngrijorare – de unde faimosul titlu de ziar („Criză? Care criză?") cu care a pierdut alegerile generale pe care a fost nevoit să le organizeze în primăvara următoare. Ironia sorții, laburiștii au fost constrânși să combată în alegerile istorice din 1979 cu argumentul că *nu* creaseră o criză socială prin abandonul abrupt al convențiilor economice (când tocmai asta făcuseră), în vreme ce Partidul Conservator a revenit la putere sub conducerea energică a unei femei care susținea că soluția perfectă pentru ieșirea Marii Britanii din impas era tocmai acest tratament radical.

La prima vedere, Margaret Thatcher nu anunța rolul revoluționar pe care urma să și-l asume. Născută în Grantham, un apatic orășel de provincie din Lincolnshire, ea era fiica unui cuplu de metodiști cinstiți care țineau o băcănie. A fost dintotdeauna o *tory*: tatăl ei reprezenta conservatorii în consiliul municipal local. Tânăra Margaret Roberts (cum se numea pe atunci) a câștigat o bursă la Oxford, unde a studiat chimia și a ajuns președinta Societății Conservatoare din universitate. În 1950, la 25 de ani, a candidat fără succes la alegerile generale din partea conservatorilor: era cea mai tânără candidată din țară. Chimistă și apoi specialistă în drept fiscal, a reușit să intre în parlament în 1959, câștigând un loc în districtul conservator Finchley, pe care a continuat să-l reprezinte până în 1992, când a intrat în Camera Lorzilor.

Înainte de a devansa politicieni conservatori cu vechime și a ajunge în fruntea partidului în 1975, Margaret Thatcher era cunoscută în Marea Britanie drept ministrul Educației din guvernul Heath care a desființat laptele gratuit din școli pentru a atinge obiectivul reducerii bugetului. Decizia (luată după multe ezitări) i-a adus porecla „Maggie Thatcher Milk Snatcher", o prefigurare a traiectoriei viitoare. Dar această imagine publică evident defavorabilă nu a fost un impediment pentru ascensiunea doamnei Thatcher – faptul că nu se sfia să frizeze și să înfrunte nepopularitatea nu i-a dăunat în cadrul partidului, ba chiar a contribuit la farmecul ei.

Iar farmecul era indubitabil. O gamă surprinzător de largă de politicieni experimentați din Europa și din Statele Unite au mărturisit, deși nu în public, că o găseau pe doamna Thatcher destul de sexy. François Mitterrand, un cunoscător în domeniu, considera că ea are „ochii lui Caligula și buzele lui Marilyn Monroe". Putea să intimideze și să constrângă așa cum nu mai făcuse

nici un politician britanic de la Churchill încoace, dar era în același timp seducătoare. Din 1979 până în 1990, Margaret Thatcher a intimidat, constrâns (și sedus) electoratul britanic, impunând o revoluție politică.

„Thatcherismul" însemna multe lucruri: piață liberă, impozite reduse, libertatea inițiativei, privatizarea industriei și serviciilor, „valori victoriene", patriotism, „individ". Unele dintre ele – măsurile economice – erau versiuni elaborate ale propunerilor care circulau atât în cercurile conservatoare, cât și în cele laburiste. Altele, îndeosebi temele „morale", aveau mai mult succes la electoratul fidel al conservatorilor din zonele rurale decât la populație în ansamblu. Dar, după sufocantul libertarianism din anii 1960, ele aveau ecou la admiratorii doamnei Thatcher din clasa muncitoare și segmentul inferior al clasei de mijloc, oameni care nu se simțiseră niciodată în largul lor față de intelighenția progresistă care domina anterior scena publică.

Dar thatcherismul însemna înainte de toate „pumnul în masă" al unui guvern ferm. La sfârșitul anilor 1970 se discuta mult și aprins despre așa-zisa „neguvernabilitate" a Marii Britanii: impresia generală era că politicienii au pierdut controlul nu numai ca factori de decizie, ci și ca patronat sau forțe de ordine. Partidul Laburist, vulnerabil de obicei la acuzația că nu putea dirija economia, după „iarna vrajbei" a fost acuzat că nu putea să conducă nici măcar statul. În campania pentru alegerile din 1979, conservatorii au mizat nu doar pe nevoia de rigoare economică și management financiar adecvat, ci și pe faptul că națiunea tânjea vizibil după lideri puternici.

Prima victorie în alegeri a doamnei Thatcher nu a fost deloc remarcabilă, față de alte cazuri istorice. De fapt, sub conducerea ei, Partidul Conservator nu a obținut foarte multe voturi în plus. Nu atât a câștigat alegerile, cât a beneficiat de înfrângerea laburiștilor: mulți simpatizanți ai stângii au votat pentru candidați liberali sau pur și simplu s-au abținut. Din acest punct de vedere, programul radical al doamnei Thatcher și hotărârea cu care l-a pus în practică pot părea disproporționate față de susținerea de care se bucura – o desprindere neașteptată și chiar riscantă de îndelungata tradiție britanică a guvernării dintr-o poziție cât mai apropiată de centrul politic.

Dar, privind retrospectiv, e limpede că aceasta a fost cheia succesului lui Margaret Thatcher. Faptul că nu s-a lăsat influențată nici măcar atunci când politicile monetariste păreau sortite eșecului (în octombrie 1980, conservatorilor care o implorau să-și schimbe tactica, făcând cale întoarsă, ea le-a răspuns: „Întoarceți-vă dacă vreți. Doamna nu-i de întors"); satisfacția cu care a adoptat eticheta sovieticilor, care i-au spus „Doamna de Fier"; plăcerea evidentă cu care a înfruntat și învins un șir întreg de oponenți, de la junta militară din Argentina în războiul pentru insulele Falkland până la liderul sindical al minerilor, Arthur Scargill; poșeta vânturată agresiv în fața liderilor adunați ai Comunității Europene, atunci când a cerut „să ni se dea banii înapoi" – toate sugerează conștiința clară că atuul ei politic principal era tocmai această obstinație, acest refuz încăpățânat de a face compromisuri care îi scotea din minți pe adversari. Cum atestă fiecare sondaj de opinie, chiar și

cei care nu agreau măsurile thatcheriste mărturiseau adesea o admirație reținută pentru persoana doamnei prim-ministru. Britanicii erau din nou *sub domnie*.

În realitate, dincolo de discursurile despre piață și individ, Margaret Thatcher a dirijat un reviriment deconcertant și remarcabil al statului britanic. În administrație, ea a centralizat instinctiv. Pentru a se asigura că măsurile luate au efect în toată țara, a redus puterea și bugetele administrației locale (Legea Adminstrației Locale din 1986 desființa autoritățile din marile orașe britanice, transferând Londrei prerogativele lor, exact în timp ce Europa proceda la descentralizarea puterii pe scară largă). Politica educațională și planificarea economică regională s-au întors la secretariate de stat aflate sub control politic direct, iar ministerele și-au văzut tradiționala libertate de manevră limitată treptat de un prim-ministru care se baza mai mult pe o coterie de amici și consilieri decât pe tradiționalul corp de elită al administrației civile.

Pe aceștia, ca și pe omologii lor din sistemul educativ și judiciar, Margaret Thatcher îi suspecta instinctiv (și nu se înșela) că preferă vechiul paternalism subvenționat de stat. Potrivit convențiilor complexe ale politicii britanice preocupate de social, Margaret Thatcher – răsărită dintr-un mediu mic-burghez și cu o slăbiciune pentru *nouveaux riches* din mediul de afaceri – nu era pe placul venerabilei elite conducătoare a țării; la rândul ei, le întorcea antipatia cu vîrf și îndesat. Conservatorii mai bătrâni erau șocați de disprețul ei rece pentru tradiție sau experiență: când nebunia privatizării a atins apogeul, fostul prim-ministru Harold Macmillan a acuzat-o că vinde „argintăria familiei". Predecesorul ei, Edward Heath, care descria cândva cu indignare mașinațiunile bine cunoscute ale unui afacerist britanic corupt drept „fața inacceptabilă a capitalismului", o detesta pe Thatcher – care nici că se sinchisea.

Revoluția thatcheristă a consolidat statul, a cultivat piața – și a început să dizolve firele care le uneau cândva pe cele două. Ea a distrus definitiv influența publică exercitată de sindicate: legile care limitau capacitatea liderilor de a organiza greve au fost nu doar promulgate, ci și aplicate în curțile judecătorești. Într-o confruntare cu miză simbolică din 1984-1985, care a pus față în față statul înarmat și o comunitate condamnată de proletari industriali, Margaret Thatcher a zădărnicit efortul violent și pasionat al Uniunii Naționale a Minerilor, care încerca să reziste deciziei guvernului de a închide minele ineficiente și de a stopa subvențiile pentru industria cărbunelui.

Minerii au fost prost organizați, cauza lor era fără speranță, iar greva s-a prelungit mai mult din disperare decât din calcul. Dar faptul că Margaret Thatcher a câștigat o bătălie pe care Edward Heath o pierduse (iar liderii laburiști următori o evitaseră) i-a consolidat enorm autoritatea – ca și tentativa nereușită a IRA Provizorie de a o asasina în mijlocul grevei. Thatcher, ca toți marii revoluționari, avea noroc la dușmani. Aceștia i-au permis să se erijeze în glasul unic al amărâților frustrați și jupuiți de fisc, pe care ea venea să-i

elibereze după zeci de ani de domnie a intereselor mascate și a paraziților subvenționați care profitau de generozitatea plătitorului de impozite.

Economia britanică s-a ameliorat incontestabil în timpul lui Thatcher, după un declin inițial în perioada 1979-1981. Prin eliminarea firmelor ineficiente, creșterea competiției și demoralizarea sindicatelor, productivitatea și profitul afacerilor au crescut spectaculos. Vistieria a fost umplută din nou (soluție irepetabilă, din păcate) cu banii obținuți din vânzarea bunurilor naționale. Măsura nu figura în programul inițial din 1979, iar privatizarea nu era, în sine, o idee cu încărcătură ideologică – la urma urmei, Partidul Laburist este cel care, în 1976, a vândut acțiunile statului la British Petroleum (din ordinul FMI). Dar beneficiul politic și social obținut în 1983 prin lichidarea bunurilor aflate în proprietatea sau sub controlul statului a determinat-o pe Margaret Thatcher să inaugureze un deceniu de licitații la scară națională, „eliberând" producătorii și consumatorii laolaltă.

Totul – sau aproape totul – a fost supus privatizării. În prima rundă au fost vândute firmele și unitățile mai mici (în majoritate producătoare de bunuri) la care statul deținea un pachet de acțiuni parțial sau majoritar. Le-au urmat monopolurile „naturale", precum rețeaua de telecomunicații, energia și transportul aerian, începând cu vânzarea British Telecom în 1984. Guvernul a vândut și mare parte din fondul public de locuințe constituit după război; la început ocupanților, apoi oricărui cumpărător. Între 1984 și 1991, în Marea Britanie s-au tranzacționat o treime din toate bunurile privatizate din lume (după valoare).

În ciuda lichidării aparente a sectorului public, procentul din PIB-ul britanic dedicat cheltuielilor publice în 1988 (41,7%) era practic neschimbat față de 1978 (42,5%), cu toate promisiunile doamnei Thatcher că „va lua statul din cârca oamenilor". Explicația era că guvernul conservator a fost nevoit să aloce sume fără precedent ca ajutor de șomaj. Cifra „scandaloasă" de 1,6 milioane de șomeri care afectase atât de tare guvernul lui Callaghan în 1977 ajunsese în 1985 la 3,25 milioane și a rămas printre cele mai ridicate din Europa până la sfârșitul mandatului doamnei Thatcher.

Mulți dintre cei care pierduseră slujbe în industrii neperformante (și până atunci subvenționate de stat) ca oțelul, cărbunele, textilele și construcția de vapoare nu și-au mai găsit niciodată de lucru și au rămas, practic, pentru tot restul vieții dependenți de stat. Dacă foștii lor patroni au devenit în unele cazuri (mai ales în industria oțelului) companii profitabile, acest lucru s-a întâmplat nu atât prin miracolul proprietății private, cât fiindcă guvernele doamnei Thatcher i-au despovărat de prețul ridicat al forței de muncă, transferând costul excedentului de muncitori în sfera „socialului", sub formă de șomaj subvenționat de stat.

Privatizarea anumitor industrii și servicii publice a fost utilă. Timp de mulți ani, bunuri economice vitale lânceziseră în sectorul public fără șanse de investiții sau modernizare. Erau mereu în criză de lichidități; performanța lor nu evolua sub presiunea competiției sau a consumatorilor, iar managerii erau

îngrădiți de inerția birocratică și presiunile politice.******** Grație doamnei Thatcher, în Marea Britanie a apărut o piață mult mai vastă de bunuri, servicii și, în cele din urmă, locuri de muncă. Opțiunile erau mai numeroase și (deși acest lucru a apărut mai greu și a rămas imperfect) competiția prețurilor mai mare. Când succesorul ei, John Major, nu a inclus Marea Britanie în „capitolul social" al tratatului Uniunii Europene, Jacques Delors l-a acuzat că transformase țara într-un „paradis pentru investițiile străine": vină pe care thatcheriții o mărturiseau cu plăcere.

Ca economie, așadar, Marea Britanie thatcherizată era mai eficientă. Dar ca societate, ea a suferit un dezastru cu consecințe catastrofice pe termen lung. Desconsiderând și desființând toate resursele deținute în colectiv, susținând vehement o etică individualistă preocupată exclusiv de bunuri cuantificabile, Margaret Thatcher a dat o lovitură grea vieții publice britanice. Cetățenii s-au transformat în acționari, iar relațiile dintre ei sau dintre fiecare și colectivitate se măsurau acum în averi și pretenții, nu în servicii și îndatoriri. Cum totul, de la regia de transport la regia de electricitate, se afla în mâinile companiilor private concurente, spațiul public a devenit o piață publică.

Dacă – așa cum pretindea doamna Thatcher – „societatea nu există", atunci, cu timpul, oamenii își vor pierde respectul pentru bunurile definite social. Ceea ce s-a și întâmplat: Marea Britanie a dobândit treptat câteva dintre trăsăturile cele mai respingătoare ale modelului american atât de admirat de Doamna de Fier. Serviciile rămase în sectorul public erau lipsite de fonduri, în timp ce o bogăție semnificativă se acumula în sectoarele „emancipate" ale economiei – mai ales la Londra, unde agenții de bursă și specialiștii din domeniul investițiilor bancare au beneficiat enorm de *big-bang*-ul din 1986, când piețele financiare britanice au fost dereglementate și deschise competiției internaționale. Spațiile publice au început să fie neglijate. Infracțiunile minore și delincvența au crescut proporțional cu segmentul din populație sortit sărăciei permanente. Afluența privată era însoțită, cum se întâmplă adesea, de condiții publice mizerabile.********

Dar influența premierului avea și ea limite. Simpatizantul tipic – în caricaturi, un agent imobiliar de treizeci și ceva de ani din suburbiile estice ale Londrei, nu foarte educat, dar bine plătit, cu bunuri materiale (casă, mașină, concedii în străinătate, acțiuni la fondurile mutuale și o pensie privată) la care părinții lui puteau doar să viseze – intrase poate în lumea individualismului thatcherit. Dar el și familia lui aveau încă nevoie de stat pentru asigurarea serviciilor vitale: educația gratuită, medicamentele compensate și transportul subvenționat. Când Margaret Thatcher și apoi John Major au făcut aluzie la posibila privatizare a Serviciului Național de Sănătate sau la introducerea taxelor în învățământul de stat, sprijinul public s-a evaporat – exact în acele sectoare ale populației, recent îmbogățite, dar foarte vulnerabile, care fuseseră atrase inițial de thatcherism.

La cinci ani după plecarea doamnei Thatcher, John Major a reușit și el să impună privatizarea căilor ferate. Profitul obținut prin transferul bunurilor

publice în mâini private era tentant pentru conservatori, dar motivul principal a fost că Major trebuia să privatizeze *ceva*: doamna Thatcher vânduse practic aproape tot ce se putea vinde, iar Partidul Conservator nu avea un alt program în afara privatizării. Dar incompetența și abuzul procedurii, urmate de câteva dezastre care au culminat cu o serie de accidente tragice și perfect evitabile, au contribuit nu numai la căderea guvernului conservator doi ani mai târziu, ci și la sfârșitul ciclului de privatizări și la discreditarea retrospectivă a însuși thatcherismului în aspectele lui extreme.

Printre victimele doamnei Thatcher se numără chiar propriul ei Partid Conservator. Când Doamna de Fier a isprăvit treaba, acesta – partidul „natural" de guvernământ al țării timp de aproape un secol – nu mai avea program, nu mai avea lideri și, după părerea multora, nu mai avea suflet. Pare o sentință severă pentru o femeie care a adus partidului trei victorii electorale consecutive și a guvernat practic singură timp de aproape 12 ani. Dar tocmai asta e: Margaret Thatcher a guvernat *singură*. Cum spunea Frederic cel Mare, „oamenii spun ce le place lor, apoi eu fac ce-mi place mie". Orice coleg care își exprima o părere divergentă într-o problemă semnificativă și, prin urmare, nu era „de-al nostru", era îndepărtat.

Majoritatea contemporanilor conservatori ai doamnei Thatcher, ca să nu mai vorbim de cohorta de oameni de stat mai vârstnici din partid pe care i-a înlăturat de îndată ce a fost posibil, erau conservatori autentici, în multe cazuri suficient de bătrâni încât să-și amintească de conflictele politice amare din perioada interbelică și veșnic speriați de duhul adormit al luptei de clasă. Margaret Thatcher era o radicală, pornită pe distrugere și inovație; disprețuia compromisul. Pentru ea, lupta de clasă, modernizată corespunzător, era însuși obiectul politicii. Strategiile ei, adesea concepute într-un timp record, erau mai puțin importante decât obiectivele; iar acestea țineau, la rândul lor, de stilul ei personal. Thatcherismul era un *mod* de guvernare, mai mult decât un set de măsuri. Nefericiții ei succesori conservatori, naufragiați în peisajul pustiit al post-thatcherismului, nu aveau idei, nu aveau obiective – și nu aveau stil.********

Dacă Margaret Thatcher a distrus Partidul Conservator, ei i se datorează în schimb salvarea și renașterea Partidului Laburist. Bineînțeles, pe termen scurt, ea și-a eclipsat complet opozanții de stânga – mai exact, nu ar fi putut înfăptui toate acele schimbări fără incompetența lor prodigioasă. Deși unii membri din conducerea Partidului Laburist înțelegeau în 1979 problemele cu care se confruntau, lor le-au lipsit convingerea și sprijinul popular. În perioada guvernelor Thatcher, stânga britanică a traversat un deceniu zbuciumat. Nucleul militant și sindicalist al partidului vedea lumea la fel ca prim-ministrul, dar din cealaltă parte a oglinzii: Marea Britanie avea de ales între un stat protecționist, colectivist, egalitarist și intervenționist sau piețe libere, competiție nelimitată, privatizarea resurselor și un minimum de bunuri și servicii comune. Alternativa, grație Doamnei de Fier, era din nou clară: socialism sau capitalism.

Moderații tradiționali din Partidul Laburist, ca și omologii lor conservatori, erau disperați. Unii dintre ei – printre care Roy Jenkins, fost președinte al Comisiei Europene – au abandonat partidul și au format un efemer Partid Social-Democrat care avea să fuzioneze ulterior cu liberalii, eternul partid terț al Marii Britanii. Cei mai mulți au rămas, deși cu mari emoții. Pesimismul lor era justificat. Condus de Michael Foot, un lider cu virtuți intelectuale, dar slab politician, partidul s-a prezentat la alegerile generale din 1983 cu o platformă jenant de anacronică, ce urmărea să anihileze nu numai thatcherismul, dar și multe dintre compromisurile guvernelor laburiste din trecut. Regatul Unit urma să părăsească arena economică internațională (și să renunțe la loialitatea neștirbită față de aliații americani). Orice compromis cu privatizarea, piețele libere, „Europa" și alte proiecte venetice era exclus. Ascunși după zidurile protectoare ale unei economii închise, izolaționiștii din stânga britanică voiau să înalțe în sfârșit Noul Ierusalim pe care colegii lor îl trădaseră de atâtea ori.

Manifestul laburiștilor la alegerile din 1983 a fost descris succint și exact (chiar de un parlamentar din partid, decepționat) drept „cel mai lung bilet de sinucigaș din istorie". Propulsată de recenta victorie în războiul pentru insulele Falkland, prin care stabilise monopolul partidului asupra sentimentelor patriotice și își dovedise încă o dată gustul pentru confruntare********, Margaret Thatcher a câștigat alegerile din iunie 1983 la o diferență aproape record. Partidul Laburist a pierdut aproape trei milioane de simpatizanți și 160 de locuri în parlament. Scorul său a coborât la 27,6%, cea mai slabă performanță a partidului de la Primul Război Mondial. Nu era limpede dacă britanicii se dădeau în vânt după doamna Thatcher (votul pentru conservatori nu a crescut), dar e clar că nu-i voiau pe *ceilalți*.

Partidului Laburist i-au trebuit 14 ani și trei lideri diferiți ca să-și revină după catastrofa din iunie 1983. Politic, partidul a trebuit să limiteze și să anihileze influența troțkiștilor și a altor activiști „duri" de stânga în fiefurile sale electorale (mai ales Liverpool). Sociologic, trebuia să se împace cu gândul că nu a reușit să țină pasul cu preocupările și aspirațiile unei noi clase de mijloc, fără sprijinul căreia nu mai putea ajunge la putere: în prezent, aceasta depășea numeric baza electorală volatilă (proletari industriali și angajați din sectorul de stat) pe care laburiștii, ca toate partidele social-democrate, se bazaseră până atunci. Din punct de vedere intelectual, liderii laburiști trebuiau să vină cu un nou set de obiective politice – și un nou limbaj în care să le prezinte.

La mijlocul anilor 1990, lista de transformări era bifată – cel puțin de ochii lumii. În 1996, partidul și-a schimbat numele în Noii Laburiști, la un an după ce noul lider, Tony Blair, și-a convins în sfârșit colegii să abandoneze controversata Clauză IV prin care partidul promitea naționalizarea. Când laburiștii au revenit la putere în 1997, învingând fără drept de apel un Partid Conservator epuizat, nu s-a pus problema contracarării revoluției thatcheriste. Dimpotrivă, campania noilor laburiști, care viza aproape exclusiv alegătorii

conservatori marginali, „oscilanți“, a protestat împotriva fiscalității excesive, corupției și ineficienței – exact așa cum făcuse cu o generație înainte doamna Thatcher.

Nu întâmplător Tony Blair și colegii lui au tras un văl discret peste era thatcheristă. Succesele lui Blair se bazau integral pe tripla moștenire a doamnei (acum Lady) Thatcher. În primul rând, ea făcuse posibilă ruinarea sectorului public în industrie și servicii și apariția acelei Anglii „privatizate“ și întreprinzătoare pe care o slăvea Blair. În al doilea rând (și în același timp), ea a distrus vechiul Partid Laburist, ușurând sarcina celor care încercau să-l reformeze; Blair nu a făcut decât să culeagă roadele muncii lor. Iar în al treilea rând, după cum am văzut, asprimea ei personală și neacceptarea divergențelor și dezacordurilor au scindat propriul partid, scoțându-l din cursă.

Purtat de succesul doamnei Thatcher, Tony Blair moștenea și multe din prejudecățile ei, deși într-un registru mai puțin sever. Ca și ea, detesta vechiul vocabular politic (în cazul lui, aceasta însemna să evite cu orice preț „clasa“, o categorie socială arhaică, înlocuită în jargonul noilor laburiști de „rasă“ sau „gen“). Ca și Margaret Thatcher, Blair nu a îngăduit descentralizarea deciziei sau opoziția internă. La fel ca și ea, a preferat să se înconjoare cu oameni de afaceri din sectorul privat********. Și, deși noii laburiști rămâneau vag dedicați „societății“, grupul lui Blair era la fel de alergic la „stat“ ca și thatcheriștii cei mai fanatici.

Tocmai aceasta este măsura realizărilor doamnei Thatcher. Ea nu numai că a distrus consensul postbelic, dar a creat unul nou. Înainte de ascensiunea ei, premisa standard în politica britanică era că sursa firească a legitimității și inițiativei este statul. Când ea a ieșit din scenă, această concepție devenise minoritară chiar și în Partidul Laburist, altminteri profund atașat de stat. Pentru întâia oară în două generații, rolul statului fusese pus în discuție și din ce în ce mai puține voci îi luau apărarea, cel puțin în afara principalului curent politic. Bineînțeles, existau și cei care continuau să creadă că revoluția thatcheristă era un dezastru și că întoarcerea la servicii administrate de stat (dacă nu la proprietatea publică a mijloacelor de producție) era de dorit. Dar, după părerea doamnei Thatcher, ei trebuiau să lupte pentru a-și impune opinia – și, cu excepția subiectelor sociale esențiale precum medicamentele sau educația, nu se mai bucurau de prea multă trecere.

Se spune uneori că rolul doamnei Thatcher în această transformare a fost mult exagerat, că circumstanțele ar fi împins oricum Marea Britanie într-o direcție „thatcheristă“; că pactul social postbelic era deja pe moarte. Posibil. Dar, chiar și retrospectiv e greu să ne imaginăm cine altcineva ar fi putut juca rolul de gropar. Merită recunoscută *amploarea* transformării, fie ea bună sau rea. Dacă ai fi adormit în Anglia anului 1978 și te-ai fi trezit după douăzeci de ani, țara ar fi fost de nerecunoscut: nu semăna nici cu Anglia din trecut, nici cu Europa din prezent.

Și Franța s-a schimbat dramatic în acești ani, suportând consecințe

asemănătoare. Dar dacă în Marea Britanie premisele consensului postbelic au fost spulberate de o revoluție de *dreapta*, în Franța, șabloanele politice au fost alterate de renașterea și transformarea *stângii* necomuniste. Ani buni, politica franceză s-a rezumat la două tentații paralele și opuse: la stânga comuniștii, la dreapta gaulliștii. Aliate cu formațiuni mai mici, cele două partide încarnau și perpetuau o tradiție specific franceză a adeziunii politice în funcție de regiune, ocupație și religie.

Rigida sociologie politică franceză, nezdruncinată de la jumătatea secolului al XIX-lea, începea deja să se clatine, după cum am văzut, sub impactul transformărilor sociale și culturale șaizeciste. Stânga nu mai putea conta pe votul în masă al proletariatului. Dreapta nu mai era unificată de persoana și aura lui de Gaulle, care murise în 1970, iar măsura fundamentală a conservatorismului politic în Franța – cei care votau cu dreapta erau frecvent catolici practicanți – a fost afectată de declinul manifestărilor religioase în public, pe măsură ce bisericile din satele și orășelele franceze pierdeau din enoriași, și mai ales din copiii enoriașilor, plecați în centrele metropolitane.

Dar se petrecea și o transformare mai profundă. În cursul anilor 1970, societatea tradițională franceză și vechiul stil de viață – evocate afectuos, după caz, drept *la France profonde*, *la douce France*, *la bonne vieille France*, *la France éternelle* – păreau să se volatilizeze sub ochii francezilor. Modernizarea agriculturii în anii 1950 și 1960 și migrația fiilor și fiicelor de țărani la oraș au pustiit satele franceze. Revitalizată, economia națională a schimbat slujbele, călătoriile și distracțiile noii clase urbane. Șoselele și căile ferate, de zeci de ani părăginite și năpădite de buruieni, au fost reconstruite, reproiectate sau înlocuite de o rețea nouă-nouță de comunicații naționale. Orașele mici și mari, conservate mult timp într-un tern aspect urban de declin și investiții aproape inexistente, erau acum animate și neîncăpătoare.

Viteza schimbării nu era întotdeauna pe placul francezilor. Au apărut mișcări politice de protest împotriva accelerării și urbanizării vieții sociale, expansiunii urbane și depopulării satelor. O moștenire a anilor 1960 – interesul redescoperit pentru cultura și dialectele regionale și locale – părea să amenințe însăși unitatea și integritatea teritorială a Franței. Contemporanii mai fricoși credeau că țara se destramă pe măsură ce se modernizează. Dar statul nu a fost afectat. În Marea Britanie, sinonimia dintre un stat atotputernic și o economie ineficientă asupra căreia insista Margaret Thatcher era pentru mulți de la sine înțeleasă. Dar în Franța statul părea să dețină secretul revirimentului economic al țării. Conducătorii statului reprezentau elita intelectuală a nației, iar planificatorii se înfățișau drept o clasă de tehnocrați dezinteresați, mai presus de efemere pasiuni ideologice și erupții sociale. *Cine* ar trebui să fie la putere – și cu ce scop social – era o chestiune care diviza profund națiunea, însă exista un remarcabil consens practic despre *cum* va fi folosită puterea.

Din 1958 până în 1969, statul francez a fost condus de Charles de Gaulle. Stilul asumat tradițional al președintelui și indiferența lui declarată la

amănuntele planificării economice nu au împiedicat cu nimic schimbarea. Dimpotrivă: modernizarea turbulentă a Franței, care a stârnit protestele din 1968, a început la adăpostul unei Constituții semiautoritare, croită pe măsura unui autocrat militar charismatic – mai bine spus, protestele au fost provocate tocmai de amestecul tulburător de autoritate paternalistă de tip tradițional și transformări sociale destabilizatoare.

Adversarii și criticii lui de Gaulle au făcut mult caz de stilul „nedemocratic" în care generalul a dobândit și apoi exercitat puterea – „lovitura de stat permanentă", cum spunea François Mitterrand într-un pamflet politic din 1965 –, dar puterea prezidențială neîngrădită, cu posibilitățile și capcanele ei, le-a surâs în egală măsură și următorilor președinți, indiferent de culoarea politică. Alegerile prezidențiale directe au eclipsat alegerile parlamentare organizate o dată la cinci ani, punând accentul pe virtuțile politice și personalitatea candidaților individuali, în jurul cărora partidele politice erau nevoite să se coaguleze. În acest context avea să excelez și redutabilul Mitterrand.

François Mitterrand, ca și Margaret Thatcher, era un candidat neverosimil pentru rolul care i-a revenit în treburile națiunii. Născut într-o familie de catolici practicanți din sud-vestul tradițional al Franței, în anii 1930 el era un student la Drept cu simpatii conservatoare și activa în mișcările antidemocratice cele mai extremiste din epocă. Și-a petrecut cea mai mare parte a celui de-al Doilea Război Mondial ca tânăr funcționar în guvernul colaboraționist de la Vichy, trecând în tabăra opusă exact la timp pentru a ieși din război ca membru al Rezistenței. A Patra Republică i-a adus o carieră parlamentară și ministerială în diverse partide de centru-stânga, dintre care nici unul nu avea orientare marxistă.

Chiar în 1965, când s-a prezentat (fără succes) la alegerile prezidențiale cu sprijinul partidelor din stânga oficială, Mitterrand nu era defel candidatul *lor* și a avut grijă să mențină distanța. Abia după implozia vechiului Partid Socialist în 1969 (în urma umilinței electorale suferite în 1968), el a început să orchestreze renașterea în care urma să joace un rol principal: transferul a avut loc în 1971, prin apariția unui nou Partid Socialist condus de Mitterrand și o nouă generație de tineri ambițioși recrutați pentru a-l sprijini.

Între Mitterrand și rămășițele orgoliosului socialism francez s-a stabilit o relație de exploatare reciprocă. Partidul avea nevoie de Mitterrand: prestația lui onorabilă la alegerile din 1965, când a câștigat voturile a 27% dintre alegătorii înscriși (inclusiv mulți din bastioanele dreptei în estul și vestul Franței) și a intrat în turul al doilea cu Charles de Gaulle, demonstrase că era un aducător de voturi – în 1967, în timpul unui scrutin *parlamentar*, insignele și fotografiile cu Mitterrand se vindeau deja foarte bine. Țara pășise într-o nouă eră a politicii televizate și personalizate – cum remarca sumbru în 1971 Michel Durafour, primarul din Saint-Etienne: „Franța trăiește numai pentru următoarele alegeri prezidențiale". Mitterrand era asul din mâneca stângii.

La rândul lui, el avea nevoie de socialiști. Lipsit de o organizație proprie, pătat de compromisurile și scandalurile celei de-a Patra Republici, din guvernele căreia făcuse parte, acest oportunist desăvârșit a folosit Partidul Socialist pentru a se reinventa ca militant de stânga, mai puțin bagajul doctrinal apăsător care împovăra vechea stângă. Convingerile religioase și le descria astfel: *Je suis né chrétien, et je mourrai sans doute en cet état. Dans l'intervalle…* („M-am născut creștin și fără îndoială că tot așa am să mor. Între timp…"). În același stil cinic, ar fi putut adăuga că s-a născut conservator și așa va muri, dar între timp a reușit să devină socialist.

Această „căsătorie" din interes a funcționat chiar mai bine decât își imaginau ambele părți. În decursul anilor 1970, când laburiștii britanici intrau în faza de declin terminal, socialiștii francezi erau în pragul celui mai mare succes al lor. O majoritate de stânga întârziase să apară în Franța din cauza a două impedimente gemene: farmecul personal al lui Charles de Gaulle și teama multor alegători că un guvern de stânga ar putea fi dominat de comuniști. În 1970, de Gaulle era mort; zece ani mai târziu, pe comuniști îi aștepta aceeași soartă. Dacă Mitterrand nu se putea lăuda cu primul fapt, al doilea a fost fără îndoială opera lui.

Din necesitate, dar și fiindcă îi lipsea finețea ideologică a predecesorilor săi cu adevărat socialiști, Mitterrand și-a aliniat inițial noul partid cu comuniștii: în 1972, a format împreună cu ei o coaliție electorală cu un vag Program Comun anticapitalist. La alegerile din 1977, comuniștii, care erau din 1945 cel mai mare partid de stânga, au obținut cu 10% mai puțin decât socialiștii. În acel moment, Georges Marchais (liderul insipid al PCF) a realizat ce greșeală făcuse legându-și soarta de partidul tânăr și energic al lui Mitterrand – o decizie luată și sub influența optimistă și ecumenică a „eurocomunismului" –, însă era prea târziu.

După noua candidatură la președinție din 1974 (cu rezultate și mai bune decât în 1965: Giscard d'Estaing l-a învins la limită pe candidatul forțelor de stânga reunite), Mitterrand avea un aparat electoral superb și transformase Partidul Socialist într-o mișcare versatilă care atrăgea simpatizanți din toate zonele societății franceze – inclusiv catolici, femei, fermieri și mici comercianți, până atunci ostili socialiștilor.******** Propria lui imagine a devenit cu timpul mai moderată: afișele imense care împânzeau țara în primăvara anului 1981 arătau un Mitterrand imortalizat într-o lumină blândă (fundalul era același peisaj rural bucolic care slujise cândva, pe aceleași panouri, propaganda petainistă), sub promisiunea „La Force Tranquille" – forța liniștită.

Comuniștii, între timp, erau slabi. Invazia sovietică a Afghanistanului din 1979 era extrem de jenantă; la fel și propriul procent în sondaje, aflat în cădere liberă. În decursul anilor 1970, Partidul Comunist a încetat să mai fie o stea fixă pe firmamentul ideologic: și-a pierdut simultan prestigiul și numărul de voturi, chiar și în „centura roșie" a Parisului pe care o domina de la mijlocul anilor 1920. Cu toate acestea, Marchais era hotărât să candideze la următoarele

alegeri prezidențiale: în parte din reflex, în parte din *hybris*, dar mai ales din conștiința acută că PCF trebuia smuls din îmbrățișarea otrăvită a camarazilor socialiști.

În prima rundă a alegerilor prezidențiale din 1981, cei doi candidați conservatori, Giscard d'Estaing și tânărul Jacques Chirac, au câștigat împreună mai multe voturi decât Mitterrand și Marchais (acesta din urmă a obținut doar 12,2%). Dar, două săptămâni mai târziu, în al doilea tur de scrutin, Mitterrand a obținut sprijinul socialiștilor, comuniștilor, ecologiștilor și chiar al troțkiștilor, de obicei necooperanți. Procentul lui era mai mult decât dublu față de cel din primul tur: Mitterrand l-a învins pe Giscard d'Estaing, devenind primul șef de stat socialist din Europa ales prin vot direct. El a dizolvat prompt parlamentul, organizând alegeri legislative anticipate în care partidul lui a zdrobit și dreapta, și pe comuniști, obținând majoritatea absolută în *Assemblée Nationale*. Socialiștii erau stăpânii Franței.

Victoria socialiștilor a fost întâmpinată cu manifestații spontane de bucurie fără precedent. Pentru zecile de mii de susținători ai lui Mitterrand (în general tineri) care dansau pe străzi, era „marea seară", ajunul revoluției, momentul unei rupturi radicale cu trecutul. Rezultatele electorale nu justificau o asemenea impresie. Ca și în alte răsturnări de situație electorale – victoria Frontului Popular în aprilie 1936, cu care triumful lui Mitterrand a fost imediat comparat, sau alegerea lui Margaret Thatcher în 1979 –, votul francez din 1981 nu a fost complet redistribuit. De fapt, Mitterrand a avut chiar un rezultat mai mic decât la tentativele anterioare, în 1965 și 1974.

Cruciale au fost însă disciplina simpatizanților stângii (care în turul al doilea s-au solidarizat în jurul lui Mitterrand în loc să se abțină din încăpățânare sectară) și opiniile împărțite în sânul *dreptei*. Dintre cei care votaseră pentru Chirac în primul tur, 16% au preferat să voteze în al doilea tur cu Mitterrand decât să-l realeagă pe președintele în exercițiu Giscard d'Estaing, un om detestat de suporterii gaulliști ai lui Chirac. Fără dezbinarea dreptei, nu ar fi existat un președinte Mitterrand, un triumf socialist la alegerile legislative care au urmat – și nici vorbă de *un grand soir* al speranțelor radicale.

Acest lucru merită subliniat fiindcă de rezultatul alegerilor din 1981 păreau să depindă multe lucruri. Retrospectiv e limpede, cum a înțeles și Mitterrand însuși, că izbânda lui nu a făcut decât să normalizeze alternanța la guvernare în republica franceză, făcând din socialiști un partid normal de guvernare. Dar pentru admiratorii lui Mitterrand din 1981, lucrurile se vedeau altfel. Scopul lor nu era să normalizeze alternanța la putere pentru viitor, ci să pună mâna pe putere și să o folosească, aici și acum. Ei au luat în serios promisiunile de transformare radicală ale liderului, afirmația lui că va anihila nu numai corupția și plictisul anilor Giscard, ci întregul sistem capitalist. Excluși de la putere atât timp, militanții socialiști francezi nutriseră nestingheriți visul revoluției.

Fiindcă stânga nu exercitase puterea în Franța de zeci de ani; de fapt, nu o

exercitase *niciodată*, decât incomodată de parteneri de coaliție, bancheri necooperanți, crize valutare internaționale, urgențe internaționale – exista o litanie întreagă de scuze pentru neimplementarea socialismului. În 1981, toate obstacolele păreau înlăturate și nu mai exista nici un motiv de dat înapoi. Mai mult, controlul statului și implementarea schimbărilor revoluționare erau inseparabile în cultura politică radicală a Franței: simpla victorie în alegeri implica o apropiată confruntare socială.

Precum Marx, stânga franceză identifica orice schimbare *veritabilă* cu revoluția politică în general și marea Revoluție franceză în particular. S-au făcut așadar comparații entuziaste cu 1871 și chiar 1791. Ce spusese Mitterrand în campanie era perfect compatibil cu interpretările celor mai febrili susținători. Ca să neutralizeze comuniștii și aripa stângă a propriului partid, Mitterrand le furase straiul revoluționar. În campania electorală crease așteptări pe care acum trebuia să le satisfacă.

Epoca lui Mitterrand a debutat așadar cu o agendă ambițioasă și radicală, ce combina reforme sociale moral înălțătoare și de mult necesare (cea mai semnificativă fiind abolirea pedepsei cu moartea) cu un program fantasmagoric de legislație „anticapitalistă". Salariile au fost mărite, vârsta de pensionare scăzută, orele de lucru reduse. Dar elementul central era un program nemaivăzut de naționalizări. În primul an de activitate, guvernul socialist condus de Pierre Mauroy a trecut sub controlul statului, *inter alia*: treizeci și șase de bănci, două societăți de finanțare, cinci mari corporații industriale (printre care Thomson-Brandt, cel mai mare producător francez de bunuri electrice și electronice) și giganții industriei fierului și oțelului, Usinor și Sacilor.

În spatele acestor măsuri nu exista o strategie economică pe termen lung. Se vorbea, ce-i drept, de revigorarea economiei franceze printr-o injecție de capital guvernamental – ceea ce nu era o idee nouă, și nici una foarte socialistă: la mijlocul anilor 1970, prim-ministrul Chirac luase în calcul proiecte de dezvoltare asemănătoare. Naționalizările din 1981–1982, ca și controlul valutar care le-a însoțit, erau menite în primul rând să simbolizeze *orientarea* anticapitalistă a noului regim; să confirme că alegerile din 1981 au schimbat și altceva decât componența guvernului.

În realitate, era clar încă de la început pentru cei implicați că băncile aflate în proprietatea statului, de exemplu, puteau funcționa doar dacă li se conferea „autonomie totală de decizie și acțiune", eliminându-se astfel exact acele obiective de reglementare și redistribuție socială invocate pentru a justifica preluarea lor de către stat. Această concesie pragmatică ilustrează genul de obstacole care stăteau în calea „revoluției" mitterrandiene. Timp de un an, regimul a afișat cu îndrăzneală o imagine radicală în Franța și în lume. La început cu succes: Jacques Attali, consilierul lui Mitterrand, nota că oficialii americani (care erau cu ochii în patru după asemenea derapaje) pretindeau că nu văd nici o diferență între politica economică franceză și cea a Uniunii Sovietice.

Pentru ca țara să ia calea socialismului în 1982, ar fi fost necesar nu doar controlul valutar, ci o gamă întreagă de măsuri care ar fi izolat Franța de partenerii ei comerciali, punând economia într-o situație autarhică. Să retragi Franța de pe piețele financiare internaționale nu era pe atunci o grozăvie inimaginabilă, așa cum ar fi astăzi: în 1977, compania IBM avea o capitalizare de piață de două ori mai mare decât toată Bursa pariziană. Mai important era faptul că o asemenea manevră ar fi declanșat separarea și poate chiar excluderea Franței din Comunitatea Europeană, ale cărei acorduri cu privire la tarife, piețe și alinieri valutare – ca să nu mai vorbim de proiectul iminent al pieței unice – limitau deja strict libertatea de mișcare a statelor membre.

Aceste considerații par să fi influențat decisiv gândirea lui Mitterrand; lor li se adăugau, fără îndoială, panica tot mai mare din cercurile de afaceri și informațiile potrivit cărora valuta, bunurile și oamenii părăseau țara într-un ritm accelerat, precipitând o criză economică. Pe 12 iunie 1982, președintele a decretat o întoarcere la 180 de grade. Respingând sfaturile consilierilor săi mai radicali, Mitterrand a autorizat guvernul să înghețe prețurile și salariile pe o perioadă de patru luni, să reducă din cheltuielile publice (care fuseseră mărite generos în anul precedent), să mărească impozitele, să se ocupe prioritar de stoparea inflației (în loc să tipărească bani, cum fusese sfătuit) – adoptând astfel strategia economistului conservator Raymond Barre, al cărui „Plan" neimplementat din 1977 ar fi adus în Franța o doză de thatcherism *avant l'heure*. Din acest moment, Mitterrand a abandonat orice referire la „calea franceză spre socialism".

Aliații comuniști ai președintelui și câțiva dintre colegii lui socialiști au fost profund șocați. Dar n-ar fi trebuit să fie surprinși. În pragmatismul lui suprem, Mitterrand a sesizat rapid că era de neconceput ca Franța să iasă de pe orbita economică (și politică) occidentală pentru a porni pe o cale de mijloc incertă între capitalism și comunism. Transformând necesitatea de moment într-o virtute durabilă, el s-a metamorfozat la timp într-un „europenist" de frunte. Franța avea să clădească o societate mai bună *prin* unificarea europeană, nu împotriva ei. În loc să lupte împotriva capitalismului, Franța urma să-l reinventeze într-o versiune superioară.

Până în 1984, Mitterrand eliminase deja cei patru miniștri comuniști din guvern, proclamase public virtuțile unei economii „mixte", numise un prim-ministru tehnocrat, tânărul Laurent Fabius, încredințase economia, finanțele și bugetul lui Jacques Delors, cu misiunea de a stabiliza economia franceză********, și chiar făcuse apel, într-un faimos discurs din aprilie 1984, la o modernizare a Franței „în stil american".

Franța era de partea lui Mitterrand – în 1983, doar 23% dintre cei care votaseră cu socialiștii deplângeau faptul că „punerea socialismului în practică" eșuase. Ceea ce nu înseamnă că țineau ca Mitterrand să „modernizeze" țara frenetic – dar modernizarea s-a produs oricum. Fără a se dezice de reformele timpurii mai puțin controversate – descentralizarea administrativă, reforma

sistemului de asigurări, drepturile femeilor la locul de muncă și mult așteptata reformă a justiției –, Mitterrand s-a dedicat în restul lungii sale domnii (s-a retras în 1995, după două mandate prezidențiale a câte șapte ani, și a murit un an mai târziu, la 80 de ani) unor lucrări publice grandioase de o utilitate și estetică dubioase, reafirmării inițiativei franceze pe plan internațional******** și revenirii în sectorul privat a numeroaselor servicii și industrii pe care tocmai le naționalizase. Privatizarea uriașului sector public din Franța a fost inițiată de majoritatea parlamentară conservatoare constituită în urma alegerilor din 1986. Dar cabinetele următoare, indiferent de culoarea politică, au urmărit același obiectiv, iar dintre toate, cel mai energic au privatizat guvernele socialiste din ultimii ani ai lui Mitterrand. Privatizarea (prin ofertă publică, după modelul britanic) a început cu principalele bănci și TF1, unul dintre cele trei posturi naționale de televiziune. Au urmat marile concerne, companiile de asigurări, corporațiile chimice și farmaceutice și imensele conglomerate petroliere Total și Elf.

Dar, spre deosebire de Margaret Thatcher și urmașii ei, francezii s-au ferit să vândă utilitățile publice sau firmele „strategice" precum uzina de automobile Renault (recent salvată de la faliment în 1985 printr-o uriașă infuzie de capital din partea statului). Pe piețe, ca și în grădini, francezii doreau să controleze creșterea. Ei au preferat să-și păstreze o anumită capacitate de intervenție, reținând de obicei o parte din acțiuni chiar și la firmele private. Astfel, în Franța, privatizarea însăși a fost un proces strict reglementat – pachetele majoritare au ajuns exact la firmele și întreprinderile pe care statul se putea baza, iar investitorii internaționali au rămas ani de zile suspicioși, cum era și normal. Cu toatea acestea, pentru Franța schimbările au fost vitale: țara se sincroniza din nou cu evenimentele din Europa și din lume.

Poate că este momentul să facem o precizare despre valul de privatizări care a început în Europa de Vest în anii 1980 și care a acoperit tot continentul în deceniul următor. El nu s-a ivit din senin. Vânzarea regiei britanice a petrolului începuse din 1977, așa cum am văzut; guvernul vest-german s-a debarasat de combinatul chimic Preussag prin ofertă publică încă din 1959 și și-a vândut acțiunile la Volkswagen doi ani mai târziu; până și statul austriac își vânduse, în cursul anilor 1950, 40% din acțiunile la două bănci naționalizate, iar în 1972 a renunțat la partea importantă din Siemens pe care o deținea.

Dar acestea erau privatizări sporadice și – cum ar veni – *pragmatice*. În anii 1980 s-a produs un cu totul alt fenomen, impus guvernelor din două direcții diferite. În primul rând, progresul tehnologic accelerat – mai ales în telecomunicații și pe pieţele financiare – submina vechile monopoluri „naturale". Dacă guvernele nu mai puteau exploata în exclusivitate undele radio sau circulația banilor, atunci nu avea nici un sens să le „dețină". Existau în continuare argumente sociale sau politice pentru ca o parte dintr-un anumit sector să rămână în proprietatea statului – o televiziune publică, să spunem,

sau poșta –, dar competiția era acum inevitabilă.

În al doilea rând, guvernele au fost nevoite să vândă bunuri publice dintr-o necesitate economică imediată. Sugrumate de inflație, de criza petrolului din 1979-1980, de deficite anuale mari și datorii galopante, ministerele de Finanțe vedeau în vânzarea bunurilor aflate în proprietate publică un dublu avantaj. Statul scăpa de industrii și servicii care aduceau pierderi, iar banii astfel obținuți echilibrau bugetul – soluție aplicabilă doar o singură dată. Chiar dacă o companie rămânea parțial în proprietatea statului (părțile neprofitabile pe care cumpărătorii particulari nu le doreau rămâneau, de regulă, proprietate de stat), injecția de capital din vânzarea acțiunilor putea fi folosită pentru viitoare investiții. Din acest motiv, chiar și managerii din sectorul public erau adepți entuziaști ai privatizării parțiale; altfel, profiturile lor n-ar fi servit decât la cârpirea găurilor bugetare.

Forma și amploarea proprietății de stat varia considerabil în Europa. Sectorul public industrial era cel mai redus în Olanda, Danemarca și Suedia și cel mai dezvoltat în Italia, Franța, Spania și Austria. În afara personalului din sănătate și asistență socială, procentul din forța de muncă pe care îl reprezentau angajații la stat la începutul anilor 1980 varia între 15% în Germania de Vest și 28% în Italia și aproape 33% în Austria. În unele țări – Austria, Spania și Italia – sectorul public era organizat în conglomerate industriale gigantice, cel mai mare fiind *IRI*, în Italia.********

În alte părți, interesele statului erau filtrate printr-o Bancă Națională de Investiții și un Fond de Garantare a Industriilor – ca în Olanda – sau echivalentul lor belgian, Société Nationale d'Investissement. Industria oțelului, de pildă, era sprijinită în moduri felurite: în Marea Britanie, datoriile firmelor de stat erau frecvent șterse de la buget; în Franța, guvernul oferea împrumuturi cu dobândă mică și intervenții politice, favorizând producătorii locali împotriva competiției externe; în Germania de Vest, producătorii de oțel din sectorul privat primeau de la stat subvenții directe.

În funcție de diferențele naționale, privatizarea în Europa a luat, evident, forme diferite. Dar fiecare caz a implicat măsuri de dereglementare, liberalizarea piețelor și introducerea de noi instrumente financiare pentru a facilita vânzarea și revânzarea acțiunilor la companii privatizate parțial sau total. În Germania de Vest, unde principalele sectoare de export (automobile, construcții de mașini, chimicale și electronice) erau deja în sectorul privat, absența eficienței și a competiției nu avea de a face cu controlul statului, ci cu costurile fixe ridicate și cu legislația privind piața muncii. Privatizarea a fost realizată în Germania de *Treuhandgesellschaft*, corporație publică înființată în 1990 pentru a dispune de fostele întreprinderi de stat din Germania de Est********.

În Italia, principalul obstacol în calea privatizării a fost interesul mascat nu al statului, ci al partidelor politice. Îndeosebi creștin-democrații și socialiștii au folosit sectorul de stat și companiile publice pentru a-i răsplăti pe colegi și mitui pe suporteri, facilitându-le obținerea de contracte publice și absorbindu-

le în *sottogoverno* sau structuri de putere adiacente care le consolidau poziția. În ciuda acestei piedici majore, sectorul privat italian s-a dezvoltat constant în această perioadă, mai ales la nivelul întreprinderilor mijlocii – mult mai numeroase în Italia decât în Marea Britanie, Franța sau Germania.

Deja, în 1976, Curtea Constituțională pusese capăt monopolului RAI, rețeaua de radioteleviziune de stat. Câțiva ani mai târziu, Alfa Romeo, aflată încă sub egida unui holding public, a fost „transferată" la Fiat. În șase ani, toate marile holdinguri (IRI, INA, ENI și ENEL********) au fost convertite și ele în societăți pe acțiuni. Ele nu aveau valoare în sine, dimpotrivă: în 1984, IRI pierdea 4,5 milioane de lire pe an pentru fiecare din cei 500 000 de angajați ai săi. Dar puteau să emită obligațiuni convertibile în acțiuni ale firmelor subordonate, programate pentru privatizare.

În țările recent ieșite din regimuri autoritare, situația era întru câtva diferită. Sectorul public din Spania postfranchistă, de exemplu, chiar s-a *mărit*. Cheltuielile publice au crescut constant ca procent din PNB, fiindcă politicienii de centru aflați la guvernare între 1976 și 1982 au continuat strategia vechiului regim: pentru a evita conflictele sociale, companiile falimentare erau pur și simplu transferate la stat. Nici nu aveau de ales: din varii motive, naționalizarea în această formă era preferată de muncitori, patronat, politicienii de la centru și autoritățile regionale deopotrivă. Oricum, unul dintre argumentele cele mai solide pentru reducerea sectorului public – că statul asistențial pe care acesta îl personifica era prea costisitor pentru a fi menținut – nu era valabil în Spania, Portugalia sau Grecia, unde nu exista un stat asistențial de demolat. Și totuși, chiar în absența unor servicii și protecții sociale la nivel european, sectorul public – împovărat de deșeurile inutilizabile ale capitalismului spaniol din faza sa de adolescență forțată – era încărcat până la refuz. Deja, în 1976, INI (*Istituto Nacional de Industria*) avea acțiuni la 747 de companii industriale (majoritatea neprofitabile) și deținea pachetul majoritar la alte 379. Un anumit grad de privatizare și dereglementare era inevitabil dacă Spania voia să mai fie vreodată solvabilă. Ca și în Franța, procesul a fost inițiat de un guvern socialist, care a introdus fondurile de pensii private în 1987 și a abolit monopolul televiziunii de stat doi ani mai târziu.

În Portugalia postrevoluționară, Articolul 85 din Constituție și o lege ulterioară din 1977 interziceau explicit întreprinderile particulare în domeniul bancar, asigurări, transport, poștă și telecomunicații, producția și distribuția de electricitate, rafinarea petrolului și armament. Administrația socialistă a lui Mario Soares a încercat în 1983 să introducă o anumită flexibilitate, permițând sectorului privat să concureze cu statul în domeniul bancar și în asigurări și autorizând constituirea de societăți pe acțiuni în industria oțelului, petrolului, chimică și de armament. Dar a mai durat destul până când competiția, chiar limitată, a fost permisă în celelalte sectoare protejate.

Europa mediteraneeană – ca și Europa Centrală postcomunistă câțiva ani mai târziu – ar fi cedat poate și mai lent controlul statului dacă nu ar fi existat Comunitatea/ Uniunea Europeană. Ratele fixe de schimb valutar impuse după

1979 prin Sistemul Monetar European au reprezentat o constrângere timpurie: când guvernele Mitterrand au început să vândă bunuri publice, era pe de o parte pentru a calma pieţele valutare şi a menţine astfel francul la nivelul agreat în SME. Dar pârghia cea mai importantă a autorităţilor de la Bruxelles au constituit-o regulile în curs de elaborare pentru piaţa unică europeană. Ele interziceau favorizarea campionilor naţionali, subsidiile mascate sau alte avantaje pentru întreprinderile administrate sau deţinute de stat în competiţia pentru contracte sau drepturi vamale.

Oricât de evitate în practică, aceste reguli, prin simpla lor existenţă, obligau companiile de stat să acţioneze pe piaţă la fel ca şi cele private – moment în care implicarea statului în treburile lor a devenit inutilă. Italienii au avut o reacţie tipică pentru mulţi alţi membri ai Comunităţii: în 1990, Italia a adoptat noi legi ce reflectau clauzele Actului Unic European, cerând tuturor companiilor de stat să aplice principiul competiţiei deschise şi libere în toate demersurile lor – cu excepţia acelor firme şi întreprinderi în care monopolul de stat era „vital pentru misiunea lor", clauză suficient de vagă şi interpretabilă pentru a-i permite guvernului să se adapteze la normele europene şi în acelaşi timp să răspundă presiunilor locale.

Deşi la Bruxelles (şi la Londra) se vorbea cu însufleţire despre deschidere şi competiţie, febra privatizării europene a adus probabil mai puţine schimbări decât au promis sau sperat adepţii ei. Vocile critice avertizaseră că rezultatul va fi nu o competiţie sporită, ci pur şi simplu un transfer de forţă economică puternic concentrată din sectorul public în cel privat – ceea ce s-a şi întâmplat. Graţie aranjamentelor complicate de acţionariat încrucişat, multe firme private mari din Franţa, de exemplu, imitau comportamentul vechilor companii de stat. Ele monopolizau sectoare întregi şi erau la fel de puţin răspunzătoare în faţa micilor acţionari precum fuseseră în faţa consumatorilor sau plătitorilor de impozite pe vremea când erau administrate de stat.

În mod ironic, privatizarea şi competiţia sporită nu au afectat imediat nici dimensiunile sectorului de stat. Am văzut că în era Thatcher statul britanic chiar şi-a extins atribuţiile. La fel şi în alte părţi. Din 1974 până în 1990, proporţia angajaţilor la stat chiar a crescut (printre altele, din cauza şomajului crescut în sectorul privat): de la 13% la 15,1% în Germania, de la 13,4% la 15,5% în Italia, de la 22,2% la 30,5% în Danemarca. Însă majoritatea lucrătorilor la stat erau acum în sectorul terţiar, nu în industrie: nu mai produceau bunuri, ci asigurau şi administrau servicii (financiare, educative, medicale şi de transport).

Liberalizarea economică nu a semnalat prăbuşirea statului asistenţial, nici măcar declinul său final, aşa cum speraseră teoreticienii ei. Dar a ilustrat o mişcare seismică de transfer al resurselor şi iniţiativei dinspre sectorul public spre cel privat. Problema nu era doar cine e proprietar la ce fabrică sau cât de reglementată trebuie să fie cutare ramură; era o schimbare mult mai profundă. Timp de aproape jumătate de secol, europenii văzuseră statul şi autorităţile publice jucând un rol din ce în ce mai important în problemele lor. Acest

proces devenise atât de banal, încât premisa lui – că implicarea statului este o condiție necesară a creșterii economice și a progresului social – era practic subînțeleasă. Fără destrămarea cumulativă a acestei prezumții în cursul unor decenii dificile, nici thatcherismul, nici o *volte-face* precum cea a lui Mitterrand nu ar fi fost cu putință.

Capitolul 18
Puterea celor fără de putere

Marxismul nu e o filosofie a istoriei, este singura filosofie a istoriei, și să renunțăm la ea înseamnă să săpăm groapa Rațiunii istorice.

Maurice Merleau-Ponty

Vorbesc despre drepturi fiindcă numai ele ne vor permite să ieșim din acest joc de lumini și umbre.

Kazimierz Brandys

Societatea totalitară este oglinda deformată a întregii civilizații moderne.

Václav Havel

Presiunea aparatului de stat nu e nimic pe lângă presiunea unui argument convingător.

Czesław Miłosz

În spatele „momentului social-democrat" din Europa de Vest a stat nu doar încrederea pragmatică în sectorul public sau adeziunea la principiile economice keynesiene, ci o anumită idee despre epoca prezentă, care timp de decenii i-a influențat și timorat chiar și pe cei care nu o împărtășeau. E vorba despre o viziune larg acceptată a trecutului recent al Europei, în care se amestecau amintirea Marii Crize, bătălia dintre democrație și fascism, legitimitatea morală a statului asistențial și – pentru mulți oameni de ambele părți ale Cortinei de Fier – speranța unui progres social. Era Marea Narațiune a secolului XX; când presupozițiile ei de bază au început să se erodeze și să se fărâmițeze, au antrenat cu ele nu doar o mână de companii din sectorul de stat, ci o întreagă cultură politică.

Dacă ar fi să căutăm un eveniment sinonim cu această transformare, un moment simbolic în care viziunea despre sine a Europei postbelice a basculat, el s-a produs la Paris pe 28 decembrie 1973, când *Arhipelagul Gulag* de Aleksandr Soljenițîn a apărut pentru prima oară în Occident. Într-o cronică din *The Guardian* la traducerea engleză, W.L. Webb scria: „A trăi în ziua de azi și a nu cunoaște această lucrare înseamnă a fi păcălit de istorie, a ignora o parte vitală din conștiința timpului". Ironia, după cum recunoștea însuși Soljenițîn, era că mesajul cărții (faptul că „socialismul real-existent" era o escrocherie

barbară, o dictatură totalitară întemeiată pe muncă de sclavi și omucidere în masă) nu era deloc o noutate.

Pe această temă mai scrisese chiar Soljenițîn, plus nenumărate victime, supraviețuitori, martori și savanți. *Arhipelagul Gulag* adăuga la mărturiile existente sute de pagini de informații și detalii, dar nu depășea ca fervoare morală și impact emoțional alte scrieri cu greutatea experienței: *Călătoria în vâltoare* a Evgheniei Ginzburg, publicată în 1967; memoriile Margaretei Buber-Neumann din lagărele sovietice și naziste, apărute pentru prima oară în germană în 1957; confesiunea amară a unei credințe rătăcite, scrisă de Wolfgang Leonhard în 1955, sau demistificarea chiar mai timpurie a Uniunii Sovietice de către Victor Serge și Boris Souvarine********.

Dar venea la momentul oportun. Criticii intelectuali ai comunismului n-au lipsit niciodată, însă impactul lor a fost atenuat timp de zeci de ani în Occident (și, după cum am văzut, și în Est până în anii 1960) de dorința generală de a găsi ceva bun, cât de puțin, în urgia socialismului de stat care lovise jumătate de continent, după ce apăruse în Rusia în 1917. „Anticomunismul", indiferent ce mobiluri avea sau i se imputau, suferea de un grav handicap: părea că se opune Istoriei și Progresului, că nu înțelege sensul evenimentelor, că neagă vecinătatea esențială dintre statul asistențial democratic (oricât de inadecvat) și proiectul colectivist al comunismului (oricât de compromis).

Acesta e motivul pentru care oponenții consensului postbelic erau atât de marginalizați. Cine îndrăznea să sugereze, ca Hayek și alții, că restricționarea pieței pentru binele comun, deși bine intenționată, era nu doar economic ineficientă, ci reprezenta și un prim pas spre servitute părea să contrazică însuși mersul secolului XX. Chiar critici ai dictaturii comuniste precum Arthur Koestler, Raymond Aron, Albert Camus sau Isaiah Berlin, care insistau asupra distincției între reformele social-democrate pentru binele comun și dictaturile de partid clădite pe un mit colectivist, erau suspectați de oponenții lor „progresiști" că reflectă și, prin urmare, că servesc politica partizană a Războiului Rece.

Prin urmare, ei au fost victimele unei reticențe aproape unanime (foarte pronunțată la generația șaizecistă) de a abandona catehismul radical. Una era să te strâmbi cu subînțeles la auzul numelui lui Stalin (mort de mult și condamnat oricum de propriii săi urmași), și alta să recunoști că de vină nu era omul, ci sistemul. Iar să mergi mai departe, să afirmi că însuși proiectul utopismului radical era responsabil pentru crimele și fărădelegile leninismului, însemna să subminezi fundamentele politicii moderne. Istoricul britanic E.P. Thompson, figură legendară pentru generația mai tânără de „comuniști postmarxiști", îi scria acuzator lui Leszek Kołakowski (care publicase după 1968 un rechizitoriu al comunismului sovietic): deziluzia voastră amenință credința *noastră* socialistă.

Însă prin 1973 acea credință era deja zdruncinată serios, nu numai de critici, ci și de evenimente. Când *Arhipelagul Gulag* a apărut în franceză, cotidianul comunist *L'Humanité* l-a expediat sumar, amintind cititorilor că, de

vreme ce „toată lumea“ știe deja despre Stalin, să reiei toată povestea era un semn clar de „antisovietism“. Dar acuzația de „antisovietism“ își pierduse din vigoare. După invazia sovietică, măsurile represive din Praga și zvonurile despre „revoluția culturală“ din China, condamnarea fără apel a proiectului comunist de către Soljenițîn era verosimilă chiar și pentru foștii simpatizanți – sau mai ales pentru ei.

Comunismul, era limpede, pângărise și spoliase moștenirea radicală. Și o făcea în continuare, cum aveau să dovedească în curând genocidul din Cambodgia și trauma intens mediatizată a „oamenilor din bărci“ refugiați din Vietnam.******** Existau și europeni – și nu puțini – care blamau Statele Unite pentru dezastrele din Vietnam și Cambodgia, iar antiamericanismul lor a primit apă la moară când chilianul Salvador Allende a fost asasinat din ordinul americanilor cu doar trei luni înainte de apariția *Arhipelagului*. Dar chiar și aceștia încetaseră să mai creadă, ca pe vremuri, în superioritatea morală a socialismului. Imperialismul american era într-adevăr rău – dar cealaltă tabără era și mai rea, poate cu mult mai rea.

În acest moment, teza „progresiștilor“ că loviturile anticomuniste erau atacuri implicite la adresa oricărui proiect de ameliorare a societății – adică pretenția că socialismul, social-democrația, comunismul, naționalizarea, planificarea centralizată și reformele sociale progresiste țineau toate de același proiect politic – a început să aibă efect de bumerang. Logica era următoarea: dacă Lenin și urmașii lui au otrăvit fântâna dreptății sociale, atunci *toți* suntem atinși. În lumina istoriei secolului XX, statul constituia mai degrabă problema decât soluția, și nu numai (sau nu exclusiv) din motive economice. Ce începe cu planificarea centralizată sfârșește cu omuciderea centralizată.

Era, bineînțeles, o concluzie tipic „intelectuală“, dar asta fiindcă retragerea statului a fost resimțită cu precădere de intelectuali – deloc surprinzător, de vreme ce ei fuseseră de la început promotorii cei mai zeloși ai ameliorării sociale „de sus“. După cum observa în 1984 scriitorul ceh Jiří Gruša, „noi [scriitorii] suntem cei care am glorificat statul modern“. Prin natura ei, cum observa Ignazio Silone, tirania modernă necesită colaborarea intelectualilor. Era așadar cât se poate de firesc ca îndepărtarea intelectualilor europeni de marea narațiune a progresului să fie cea care a declanșat avalanșa; și oarecum de așteptat ca această deziluzie să fie mai accentuată la Paris, unde narațiunea își luase forma intelectuală și politică în urmă cu două secole.

Franța anilor 1970 și 1980 nu mai era „lentila focalizatoare a civilizației occidentale“, cum spunea cândva Koestler, dar gânditorii francezi menținuseră o predilecție pentru întrebări universale. Scriitorii și eseiștii din Spania, RFG sau Italia erau acaparați în acești ani de probleme locale – deși amenințarea teroristă care îi preocupa avea și ea implicații ce discreditau utopismul radical. Intelectualii din Marea Britanie, care n-au fost niciodată seduși de comunism, erau indiferenți la declinul acestuia și distanți față de noua dispoziție de pe continent. În Franța, în schimb, proiectul comunist se bucurase multă vreme de o simpatie considerabilă. Când anticomunismul a luat amploare în

dezbaterile publice din viața franceză, în conjuncție cu declinul constant ca rezultate și influență al Partidului Comunist, el a fost alimentat de amintiri și exemple locale. Noua generație de intelectuali francezi a „depășit" marxismul cu o repeziciune frapantă, abjurând angajamentele anterioare cu o grabă uneori indecentă.

Tinerii André Glucksmann sau Bernard-Henri Lévy, „noi filosofi" parizieni care au condamnat la jumătatea anilor 1970 distorsiunile utopismului radical, erau în multe privințe lipsiți de originalitate. Cartea lui Glucksmann *Maeștrii gânditori*, publicată cu un succes uriaș în martie 1977, conține puține lucruri pe care Raymond Aron nu le-a spus mai bine în *Opiul intelectualilor* cu 22 de ani înainte. Iar *Barbaria cu chip uman* de Lévy, apărută la două luni după eseul lui Glucksmann, nu conține nimic ce cititorul francez n-ar fi putut găsi în *Omul revoltat* de Albert Camus. Dacă eseul lui Camus fusese desființat de Sartre atunci când a apărut, în 1951, cărțile lui Glucksmann și Lévy au devenit bestselleruri influente. Vremurile se schimbaseră.

Acest cutremur intelectual local are un evident caracter paricid. Aparent, ținta lui era dezastruosul filon marxist din gândirea occidentală, dar artileria viza cu precădere acele figuri dominante ale vieții intelectuale postbelice, din Franța și din alte părți, care priviseră din tribune meciul Istoriei, ovaționându-i pe învingători și evitând politicos să se uite la victime. Sartre, de departe cel mai cunoscut dintre „tovarășii de drum", a căzut în acești ani în dizgrație, chiar înainte să moară, în 1980: moștenirea lui creatoare era pătată de apologia făcută mai întâi comunismului sovietic, apoi maoismului.********

Schimbarea de climă de la Paris nu a însemnat doar o reglare de conturi între două generații de intelectuali angajați. În 1978 a apărut în traducere *Logica cercetării* de Karl Popper, declanșând procesul de absorbție în cultura generală franceză a unui ansamblu de lucrări anglo-americane de filosofie și științe sociale pe care intelectualii autohtoni le ignoraseră multă vreme. Din același an datează *Revoluția în dezbatere*, o lucrare inedită în care istoricul François Furet demola sistematic „catehismul revoluționar" prin care francezii au fost învățați timp de zeci de ani să-și înțeleagă țara și trecutul.

În acest „catehism", așa cum îl disecă Furet, Revoluția din 1789 a fost momentul inaugural al modernității, confruntarea care a scindat Franța în două culturi politice opuse, stânga și dreapta, determinate, evident, de clasa socială a antagoniștilor. Această poveste (construită pe doi piloni: optimismul liberal de secol al XIX-lea și viziunea marxistă a unei transformări sociale radicale) s-a încheiat, afirma Furet – în bună măsură deoarece comunismul sovietic, moștenitor prezumtiv al revoluției în această fabulă despre neabătuta transformare radicală, viciase retroactiv tot patrimoniul. În cuvintele lui Furet, Revoluția franceză era „moartă".

Implicațiile politice ale tezei erau deosebit de importante, după cum Furet știa prea bine. Eșecul marxismului ca politică putea fi oricând explicat prin invocarea neșansei sau a circumstanțelor defavorabile. Dar dacă marxismul era

discreditat ca Mare Narațiune – dacă Istoria nu manifesta rațiune sau necesitate –, atunci toate crimele lui Stalin, toate viețile pierdute și resursele irosite pentru a transforma societatea după placul statului, toate erorile și eșecurile din experimentele radicale ale secolului XX care au introdus Utopia prin dictat nu mai puteau fi explicate „dialectic" drept pași greșiți pe o cale corectă. Ele deveneau ceea ce criticii spuseseră dintotdeauna că sunt: pagubă, risipă, eșec și crimă.

Furet și contemporanii lui mai tineri respingeau recursul la Istorie ce caracterizase angajamentul intelectual în Europa de la începutul anilor 1930. Nu există, susțineau ei, o Mare Narațiune care guvernează cursul acțiunilor umane, deci măsurile politice care provoacă suferințe reale astăzi în numele unor ipotetice beneficii de mâine nu pot fi justificate. Arta cere sacrificii. Dar nu poți clădi societatea ideală sacrificând oamenii. Retrospectiv, pare o concluzie destul de banală după deceniile de intensă dezbatere teoretică și politică, dar tocmai din acest motiv ea ilustrează amploarea transformării.

În filmul *Noaptea mea cu Maud, conte moral* de Eric Rohmer din 1969, un filosof comunist și unul catolic argumentează îndelung despre două pariuri concurente: cel pascalian pe Dumnezeu și cel marxist pe Istorie. Ce frapează astăzi nu e conversația în sine, familiară oricărei persoane suficient de bătrâne încât să-și amintească anii 1960 în Europa continentală, ci seriozitatea cu care era tratată atât de protagoniștii de pe ecran, cât și de milioanele de spectatori. Zece ani mai târziu, subiectul (dacă nu filmul) era deja învechit. Recursul la Istorie în apărarea opțiunilor politice indigeste se dovedea naiv din punct de vedere moral și chiar lipsit de sensibilitate. Cum spusese Camus cu mulți ani înainte, „responsabilitatea în fața Istoriei ne scutește de responsabilitatea față de oameni".

Noua incertitudine care plutea asupra Istoriei (și istoriei) a inaugurat un deceniu neplăcut pentru intelectualii occidentali, care realizau cu strângere de inimă că dezintegrarea marilor scheme istorice și narațiuni era de rău augur pentru clasele limbute ce le inspiraseră și care au devenit la rândul lor obiectul unei indiferențe umilitoare. În septembrie 1986, într-un revelator *aparté* solipsist către un jurnalist francez, sociologul francez Pierre Bourdieu deplângea „decăderea" gânditorului public angajat: „Cât despre mine, cred că dacă mai există astăzi o mare cauză, aceasta este apărarea intelectualilor".********

Jertfa de sine a intelectualilor în fața Istoriei a fost descrisă cândva de Isaiah Berlin drept „oribila soluție germană la povara dilemei morale". Cuvinte cam aspre, fiindcă nemții nu erau nici pe departe singurii europeni care s-au înjosit pe altarul necesității istorice, deși este adevărat că ideea își are originea în filosofia romantică germană. De unde vidul apărut acum în gândirea politică europeană: dacă nu mai rămăsese nici o „mare cauză", dacă tradiția progresistă era cu un picior în groapă, dacă Istoria (sau necesitatea) nu mai putea fi invocată în mod credibil pentru a justifica un act, o politică sau un program, cum puteau fi tranșate marile dileme ale vremii?

Aceasta nu era o problemă pentru radicalii thatcherişti, care priveau politica oficială ca pe o extensie a intereselor private şi pentru care piaţa era arbitrul necesar şi suficient al valorilor şi rezultatelor. Vremurile nu erau foarte grele nici pentru conservatorii tradiţionali de pe continent: pentru ei, măsura binelui şi a răului în sfera umană rămânea ancorată în norme religioase şi convenţii sociale, zdruncinate, dar nu complet desfiinţate de veritabilul tsunami cultural al anilor 1960. *Stânga* progresistă, în schimb, care domina încă scena politică şi culturală europeană, avea nevoie urgent de un scenariu diferit.

Şi a găsit, spre propria-i surpriză, un nou idiom politic – sau, mai bine zis, a redescoperit unul vechi. Limbajul drepturilor – sau al libertăţilor – era ferm înscris în fiecare Constituţie europeană, inclusiv în cele ale „democraţiilor populare". Dar, ca mod de a gândi politica, „drepturile" erau, de ani buni, complet demodate în Europa. După Primul Război Mondial, drepturile (în special dreptul la autodeterminare) au avut un rol crucial în negocierile internaţionale pentru un acord postbelic: la Conferinţa de pace de la Versailles, cele mai multe părţi interesate şi-au invocat vehement drepturile în încercarea de a convinge marile puteri. Dar era vorba despre drepturi *colective* – drepturile naţiunilor, popoarelor, minorităţilor.

Mai mult, drepturile revendicate colectiv aveau o istorie nefericită. Era deprimant de clar că acolo unde intrau în conflict drepturile mai multor comunităţi etnice sau religioase, singurul mod eficient de a tranşa chestiunea era forţa, nu legea. Drepturile minorităţilor nu au putut fi protejate în interiorul statelor, iar statele slabe nu au putut fi apărate de pretenţiile vecinilor mai puternici. După speranţele înşelate ale Tratatului de la Versailles, învingătorii din 1945 au decis că interesele colective erau mai bine apărate de soluţia dureroasă, dar eficace, a regrupării teritoriale („epurare etnică", după cum i s-a spus mai târziu). Cât despre apatrizi, ei n-au mai fost trataţi ca o anomalie judiciară într-o lume de state şi naţiuni, ci ca victime individuale ale persecuţiei sau injustiţiei.

Drepturile de după 1945 s-au concentrat aşadar asupra indivizilor. Era şi aceasta o lecţie a războiului. Deşi oamenii au fost persecutaţi în numele unei identităţi colective (evrei, ţigani, polonezi etc.), suferinţa lor era individuală; noua Organizaţie a Naţiunilor Unite căuta să-i protejeze ca indivizi, cu drepturi individuale. Diferitele Convenţii asupra Drepturilor Omului, Genocidului sau Drepturilor Sociale şi Economice care au fost încorporate în dreptul internaţional au avut un impact cumulativ asupra sensibilităţii publice: ele combinau un interes pentru libertăţile individuale specific secolului al XVIII-lea anglo-american, cu un accent extrem de contemporan asupra obligaţiei statului de a satisface o gamă de revendicări mici şi mari, de la dreptul la viaţă până la dreptul la „corecta informare în publicitate".

Retorica legală a drepturilor individuale a fost propulsată în sfera politicii reale mulţumită coincidenţei dintre decăderea marxismului şi Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa, inaugurată la Helsinki în acelaşi an

în care *Arhipelagul Gulag* vedea lumina tiparului la Paris. Până atunci, intelectualii europeni de stânga evitau subiectul „drepturilor" în lumina criticii făcute de Marx „așa-ziselor drepturi ale omului", egoiste și „burgheze". În cercurile progresiste, termeni precum „libertăți", „drepturi" și alte abstracțiuni asociate cu „omul în general" nu erau luați în serios decât dacă erau urmați de adjective ca „burgheze", „proletare" sau „socialiste".

Astfel, în 1969, intelectualii francezi din aripa stângă a Partidului Socialist Unit își criticau propriul partid (condus pe atunci de Michel Rocard și Pierre Mendès-France) pentru sprijinul exprimat față de reformatorii de la Praga. Aceștia din urmă, spuneau ei, erau „de bunăvoie victime ale ideologiilor mic-burgheze (umanism, libertate, dreptate, progres, vot secret universal etc.)". Nu era un caz izolat. În decursul anilor 1960, mulți comentatori occidentali de stânga, moderați, de altfel, în opinii, evitau să pomenească „drepturile" sau „libertățile" de teamă să nu pară naivi. În Europa de Est, comuniștii reformiști și suporterii lor evitau și ei acest limbaj – în cazul lor, fiindcă termenii erau compromiși și demonetizați de retorica oficială.

Dar după jumătatea deceniului al optulea au început să se răspândească în tot spectrul politic occidental discursurile și scrierile care invocau fără preget „drepturile omului" și „libertățile personale". Cum remarca un observator italian în 1977, stânga discuta deschis, „fără mistificare sau demagogie", ideea și idealul libertății „depline" pentru prima oară după război.******** Acest fenomen nu s-a reflectat imediat în politică: în cea mai mare parte a anilor 1980, partidele muncitorești și socialiste din Europa de Vest au zăcut neajutorate, recurgând adesea la împrumuturi ilicite din programele adversarilor politici pentru a-și acoperi goliciunea. Dar vocabularul drepturilor și libertăților le-a oferit savanților și intelectualilor vest-europeni acces la noul limbaj al opoziției politice din Europa de Est și o cale de comunicare cu cealaltă jumătate de continent – la timp, fiindcă schimbarea cu adevărat originală și semnificativă se întâmpla acum la est de Cortina de Fier.

În 1975, comunistul reformist ceh Zdeněk Mlynář redacta o „Scrisoare deschisă către comuniștii și socialiștii din Europa", destinată în principal eurocomuniștilor, în care cerea ajutor împotriva represiunii disidenței din Cehoslovacia. Iluziile despre comunismul reformat s-au stins lent. Însă Mlynář se afla deja în minoritate: criticii comunismului din interiorul blocului sovietic priveau stupefiați credința lui în socialism și încrederea în simpatizanții occidentali ai acestuia.

Acești critici, care nu se numeau încă „disidenți" (termen în general neagreat de cei în cauză), se îndepărtaseră de regim și de limbajul său „socialist". După 1968, acest limbaj, cu volutele lui lemnoase despre „pace", „egalitate" și „bunăvoință frățească", suna strident de fals – îndeosebi pentru activiștii anilor 1960 care îl luaseră cândva în serios. Aceștia, în majoritate studenți, savanți, jurnaliști, dramaturgi și scriitori, au fost principalele victime

ale represiunii, îndeosebi în Cehoslovacia, unde conducerea partidului, în frunte cu Gustáv Husák („președintele uitării“) a apreciat în mod just că singura speranță pentru restabilirea „ordinii“ era atenuarea nemulțumirii populare prin îmbunătățiri tangibile, în paralel cu suprimarea energică a tuturor vocilor critice și a referințelor la trecutul recent.

Obligați la o existență subterană – la propriu în cazul Cehoslovaciei, unde mulți profesori și scriitori găseau de lucru doar ca fochiști și cazangii –, opozanții regimului nu se puteau angaja într-o dezbatere *politică* cu opresorii lor. Abandonând vocabularul marxist și polemicile revizioniste din deceniile anterioare, ei s-au adaptat la situație, abordând deliberat teme „nepolitice“. Dintre acestea, grație Acordurilor de la Helsinki, „drepturile omului“ erau, evident, cele mai la îndemână.

Toate Constituțiile din blocul sovietic acordau o atenție formală drepturilor și îndatoririlor cetățeanului; pachetul de drepturi suplimentare și destul de precise asupra cărora se căzuse de acord la Helsinki le-a furnizat astfel criticilor din interior ai comunismului o șansă strategică. După cum nota istoricul ceh Petr Pithart, ideea nu era să ceri drepturi ca și cum acestea n-ar fi existat – o invitație certă la continuarea represiunii –, ci să le soliciți pe cele recunoscute deja de regim și înscrise în lege, ceea ce conferea opoziției un aer moderat, aproape conservator, obligând totodată partidul la defensivă.

A lua în serios litera legii „socialiste“ era mai mult decât o simplă tactică sau un instrument de discreditare a guvernanților comuniști. În societăți închise, unde totul era de natură politică – astfel încât politica propriu-zisă era exclusă –, „drepturile“ ofereau o portiță de ieșire, o primă breșă în cortina de pesimism care învăluia Europa de Est în „tăcuții ani 1970“, un sfârșit al monopolului regimului asupra limbajului-ca-putere. Mai mult, prin însăși natura lor, drepturile constituționale dovedesc oficial existența persoanelor ca atare: persoane care au pretenții unele de la altele și fiecare de la comunitate. Ele descriu un spațiu între individul lipsit de apărare și statul atotputernic. Așa cum recunoștea tânărul teoretician maghiar Miklós Haraszti, mișcarea pentru „drepturile omului“ echivala cu afirmația că rectificarea defectelor comunismului consta nu într-un comunism mai bun, ci în constituirea – or reconstituirea – societății civile (adică „burgheze“). Ironia conținută în deturnarea programului marxist și înlocuirea statului socialist cu societatea burgheză nu le-a scăpat intelectualilor din Praga sau Budapesta. Dar, așa cum explica Mihály Vajda, colegul lui Haraszti, supremația burgheziei era clar preferabilă „insuportabilei experiențe istorice a tiraniei cetățeanului“ prin care trecea țara lor.

Efortul de reconstituire a societății civile – o formulare nebuloasă, ce descria un obiectiv incert, dar unanim îmbrățișat de opoziția intelectuală din Europa de Est începând de la mijlocul anilor 1970 – demonstra că, după 1968, disidenții au înțeles că reforma partidului-stat era imposibilă. Puțini se așteptau ca Husák sau Honecker (și cu atât mai puțin sovieticii înșiși) să admită logica „drepturilor“ și să ia în serios litera propriei Constituții. Discuția

teoretică despre drepturi avea exact scopul de a ilustra absența lor în practică, reamintindu-le observatorilor de acasă și de peste hotare cât de puțin libere erau, de fapt, aceste societăți. În loc să înfrunte autoritățile comuniste, noua opoziție vorbea în mod deliberat pe deasupra lor.

Pentru disidenți ca Haraszti sau polonezul Adam Michnik, al cărui eseu *Un nou evoluționism* (1976) conține strategia opoziției poloneze din anii următori, aceasta însemna o despărțire radicală de aderența lor energică din tinerețe la marxism și prioritățile sale socioeconomice. Pentru cei care, asemenea lui Václav Havel, nu fuseseră niciodată implicați în polemici marxiste, tranziția a fost mult mai ușoară. Fiu al unui prosper om de afaceri praghez a cărui familie fusese expropriată de guvernul comunist după 1948, Havel nu manifesta entuziasmul revoluționar tineresc al contemporanilor săi angajați și nici nu jucase un rol foarte activ în eforturile lor reformiste înainte de 1968. Relațiile lui Havel cu autoritățile comuniste fuseseră dintotdeauna antagonice, în mare parte datorită originilor sale burgheze, dar niciodată de natură politică.

De-a lungul anilor 1970 și 1980, fiind hărțuit, arestat și în cele din urmă condamnat la închisoare pentru activitățile sale, el a devenit o figură eminamente politică. Însă „mesajul" său a rămas consecvent apolitic. Ideea, insista el, nu era să polemizezi cu cei aflați la putere. Nici măcar nu consta în primul rând în a *spune* adevărul, deși acest lucru era important într-un regim bazat pe minciună. Singurul lucru care avea sens în condițiile vremii, scria el, era să „trăiești în adevăr". Restul era doar un compromis: „Simplul act de a forma o grupare politică te forțează să intri într-un joc de putere, în loc să acorzi prioritate adevărului".

Cum explica Havel într-un eseu din 1984 despre țelurile și tacticile fragilei opoziții intelectuale din Cehoslovacia, obiectivul trebuia să fie acțiunea autonomă, indiferent de restricțiile pe care regimul încerca să ți le impună: să trăiești *ca și cum* ai fi cu adevărat liber. Pentru cei mai mulți oameni era un precept greu de urmat, după cum recunoștea el însuși: „Aceste metode sunt probabil nepractice în ziua de azi și greu de aplicat în viața de zi cu zi. Cu toate acestea, nu cunosc o alternativă mai bună". Poziția lui Havel avea precedente chiar în istoria recentă. Ludvík Vaculík, adresându-se celui de-al IV-lea Congres al Uniunii Scriitorilor din Cehoslovacia în iunie 1967, le recomanda colegilor săi o strategie „*ca și cum*" similară. Ar trebui, spunea el, „să ne purtăm ca și cum am fi cetățeni… să ținem discursuri ca și cum am fi adulți, independenți din punct de vedere legal". În atmosfera optimistă a anilor 1960, Vaculík putea spera încă la toleranță și flexibilitate din partea celor aflați la putere. Când Michnik și Havel au invocat argumente similare, circumstanțele se schimbaseră. Ideea nu mai era să dai sfaturi guvernului despre cum ar trebui să guverneze, ci să sugerezi națiunii – prin propriul exemplu – cum ar putea să trăiască.

În circumstanțele anilor 1960, ideea că niște intelectuali est-europeni puteau „sugera națiunii" cum ar trebui să se comporte poate părea puțin prea

ambițioasă: cei mai mulți intelectuali nu erau în măsură să sugereze ceva nici măcar unul altuia, cu atât mai puțin celorlalți concetățeni. Intelighenția din Ungaria și Polonia îndeosebi era în mare parte străină de condițiile și starea de spirit din centrele industriale și complet ruptă de țărănime. Ba chiar se poate spune că, mulțumită comunismului (un sistem politic care, conform disidenților maghiari Iván Szelényi și György Konrád, „le-a deschis intelectualilor drumul spre puterea de clasă"), vechea distincție dintre „intelighenție" și „popor" specifică Europei Centrale (mai valabilă în societăți aristocratice precum Ungaria și Polonia decât în cele plebee precum Cehoslovacia, însă instituită și acolo în mod artificial după 1948) reapăruse într-o formă acută.

Primii care au eliminat-o au fost polonezii. În 1976, grevele de protest împotriva creșterii prețurilor la alimente au determinat regimul să riposteze în forță, agresând și arestând muncitori în orașele industriale Ursus și Radom. În replică, trecând deliberat peste indiferența reciprocă manifestată cu câțiva ani mai devreme de protestele muncitorilor și intelectualilor, Jacek Kuroń și câțiva colegi au anunțat în septembrie 1976 formarea KOR (acronim pentru Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor – Komitet Obrony Robotników). Obiectivul KOR și al Comitetului pentru Apărarea Drepturilor Omului și Drepturilor Civile (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela – ROPCiO), format câteva luni mai târziu, era de a face cunoscută violarea libertăților civile ale muncitorilor, de a le asigura asistență juridică și de a forma un front comun. Trei ani mai târziu, în decembrie 1979, intelectualii din conducerea KOR (evrei, catolici, foști comuniști sau necomuniști) aveau să formuleze și să publice o „Cartă a Drepturilor Muncitorilor".

Crearea – sau mai degrabă afirmarea – unei sfere civile autonome în Polonia a pornit așadar de la conflictul social. În Cehoslovacia, în circumstanțe politice și mai puțin promițătoare, ea s-a născut dintr-o împrejurare juridică favorabilă. În ianuarie 1977, un grup de cetățeni cehoslovaci au semnat un document (publicat inițial sub formă de manifest într-un ziar vest-german) ce critica guvernul pentru nerespectarea drepturilor omului cuprinse în Constituția cehoslovacă, în Actul Final al Acordurilor de la Helsinki din 1975 și în Acordurile Națiunilor Unite asupra drepturilor politice, civile, economice și culturale (Praga semnase toate aceste acorduri; Decretul 120 de la Helsinki fusese chiar încorporat în mod formal în Codul Civil ceh********).

Semnatarii acestui document (cunoscut sub numele de Carta 77) se defineau drept o „asociație neoficială și deschisă de persoane […] unite de dorința de a face tot posibilul, la nivel individual și colectiv, pentru respectarea drepturilor omului și drepturilor civile în țara noastră și în întreaga lume". Ei au avut grijă să evidențieze faptul că asociația Carta 77 nu era o organizație, nu avea statut sau organe permanente și „nu forma baza nici unei activități politice de opoziție" – precizare menită să plaseze activitatea ei în limitele legii cehoslovace.

Carta 77 era opera unei rețele minuscule de indivizi curajoși care nu

reprezentau pe nimeni altcineva decât pe ei înșiși: documentul original a fost semnat de 243 de oameni, căror li s-au alăturat în decursul deceniului următor doar alți 1 621 (dintr-o populație de 15 milioane). Primii purtători de cuvânt ai Cartei au fost Havel, Jiří Hájek (fost ministru de Externe sub Dubček) și bătrânul Jan Patočka, filosoful de frunte al Cehoslovaciei – cu toții intelectuali izolați, fără vizibilitate publică sau influență, lucru care nu a împiedicat autoritățile să reacționeze cu furie față de manifestul lor, „o scriere cu caracter antistatal, antisocialist, demagogic și abuziv". Diferiții semnatari erau descriși – într-un limbaj calchiat după procesele-spectacol ale anilor 1950 – drept „trădători și renegați": „un lacheu și agent al imperialismului", „un politician falit" și „un aventurier internațional". Împotriva lor au fost dezlănțuite represalii și acte de intimidare: pierderea locurilor de muncă, imposibilitatea școlarizării pentru copiii lor, suspendarea permiselor de conducere, exilul forțat și retragerea cetățeniei, detenția, procesul și încarcerarea.

Tratamentul dur suferit de semnatarii Cartei 77 și persecuțiile răzbunătoare lansate de guvernul cehoslovac împotriva unei noi generații de tineri muzicieni (în special a formației rock The Plastic People of the Universe) au determinat formarea, în aprilie 1978, a unui grup de sprijin, Comitetul pentru Apărarea celor Persecutați pe Nedrept (Výbor na Obranu Nespravedlivě Stíhaných – VONS), cu obiective similare celor ale KOR. Drept răspuns, regimul de la Praga a arestat șase figuri marcante din VONS, printre care și pe Havel, pe care le-a judecat anul următor pentru activități subversive. În octombrie 1979, ei au fost condamnați la închisoare, primind sentințe de până la cinci ani.

După 1968, toate regimurile comuniste (cu excepția celui din România) adoptaseră în practică modelul Ungariei lui Kádár. Nici măcar nu se mai prefăceau că încearcă să obțină loialitatea autentică a supușilor lor; cereau numai ca oamenii să adopte simbolurile exterioare ale obedienței publice. Unul dintre obiectivele Cartei și ale VONS (sau KOR) era să depășească indiferența cinică a concetățenilor lor față de treburile publice. Havel sublinia că guvernele trebuie private de satisfacția de a-i vedea pe oameni umilindu-se fără rost, numai pentru a trece neobservați. Altfel, scria el, regimul se poate bizui pe un „avanpost în fiecare cetățean" – temă ilustrată (în eseul său clasic *Puterea celor fără de putere*) prin exemplul zarzavagiului care agață cu sfințenie în vitrina prăvăliei pancarta cu îndemnul „Proletari din toate țările, uniți-vă!".

Nu toate preocupările inteligheției disidente erau eficiente în lupta cu teama și apatia publică. Printre cele de succes se află catastrofa ecologică deja menționată în capitolul 15. În Slovacia, conform propriilor statistici ale regimului din 1982, 45% din cele 3 500 de mile ale cursurilor râurilor erau poluate „periculos". Cea mai mare parte (patru cincimi) din apa freatică din estul țării nu era bună pentru consumul uman. Această situație se datora în mare parte utilizării abuzive a îngrășămintelor în fermele colective din zonă, care au dus la otrăvirea solului și la recolte compromise asemănătoare cu cele din zonele cu cernoziom din URSS.

La începutul anilor 1980, din cauza utilizării cărbunelui (ieftin) brun în industrie și pentru producția de energie, Boemia de Nord era cea mai poluată regiune din Europa. Din cele 73,5 de miliarde de kWh de energie electrică generată în zonă, 64 de miliarde proveneau din termocentrale care ardeau acest cărbune cu conținut ridicat de sulf. Drept urmare, în 1983, aproape 35% din pădurile Cehiei erau distruse sau grav afectate, iar o treime din cursurile de apă erau prea poluate chiar și pentru uzul industrial. La Praga, guvernul a fost forțat să creeze un spital special pentru tulburările respiratorii la copii. În povestirea *O conspirație de Crăciun*, Ivan Klíma descrie o plimbare pe străzile capitalei cehe: „Ceața rece și neagră mirosea a fum, sulf și irascibilitate".

În socialism, poluatorul era statul. Însă cea care suferea era societatea, astfel încât poluarea era un subiect ce interesa pe toată lumea. El avea și o tentă politică implicită: motivul pentru care protejarea mediului era atât de dificilă era acela că nimeni nu încerca să ia măsuri preventive. Numai niște sancțiuni oficiale eficiente și consecvent aplicate ar fi putut ameliora situația, însă acestea trebuiau să vină de la aceeași autoritate care încuraja dezastrul. Orice director de fabrică sau fermă care ar fi făcut imprudența să riște nerealizarea „sarcinilor" aplicând din proprie inițiativă măsuri împotriva poluării avea de înfruntat consecințe serioase. După cum puteau constata tot mai mulți oameni, sistemul economic comunist era dăunător mediului prin însăși natura lui.********

Scriitorii și oamenii de știință erau, pe bună dreptate, îngrijorați de cenzură. Obstacolele ce stăteau în calea publicațiilor sau reprezentațiilor artistice variau considerabil de la o țară comunistă la alta. În Cehoslovacia, autoritățile practicau din 1969 o cenzură fățișă: pe lângă faptul că mii de oameni erau împiedicați să publice sau să apară în public, numeroase teme, persoane sau evenimente nici măcar nu puteau fi menționate. În Polonia, Biserica Catolică crease prin instituțiile și publicațiile sale un spațiu semiprotejat în care se putea exercita, dar numai cu prudență, un oarecare grad de libertate literară și intelectuală.

Aici, ca și în Ungaria, problema era adesea *autocenzura*. Pentru a-și asigura accesul la public, intelectualii, artiștii sau cercetătorii erau tentați să-și adapteze creațiile, să ajusteze sau să elimine un argument, anticipând eventualele obiecții oficiale. În aceste societăți în care cultura și artele erau la mare preț, un astfel de compromis avea beneficii profesionale și chiar materiale deloc de neglijat, dar și un considerabil cost moral din punctul de vedere al respectului de sine. Așa cum scrisese Heine cu 150 de ani mai înainte, în termeni pe care mulți intelectuali est-europeni i-ar fi recunoscut imediat, „acești călăi ai gândirii ne transformă în criminali. Căci autorul… comite adesea un infanticid: terorizat de mintea cenzorului, el ucide vlăstarul propriei gândiri".

Acesta era doar un tip de complicitate parțială. Altul era tăcerea – emigrarea interioară a lui „Ketman" din *Gândirea captivă* de Czesław Miłosz. Însă cei care vorbeau liber, diseminându-și operele prin copii ilegale făcute la indigo, se confruntau cu perspectiva sumbră a unei invizibilități aproape

totale, ideile și arta lor fiind restrânse la un cerc minuscul și închis – simțind, în cel mai bun caz, așa cum remarca cu acreală un intelectual ceh, satisfacția onanistă de a publica în samizdat pentru aceiași 2 000 de intelectuali care fac la rândul lor același lucru.

Pe deasupra, curajul nu reprezenta, în sine, o garanție a calității. Aerul nonconformist, opoziționist și adesea periculos al scrierilor ilegale le conferea acestora (îndeosebi în ochii admiratorilor lor occidentali) o aură romanțioasă și o semnificație uneori exagerată. Pe mormanul de compost în descompunere al blocului sovietic puteau, într-adevăr, să se dezvolte și să înflorească idei originale și radicale, scrierile lui Havel și Michnik fiind cele mai bune exemple – și în nici un caz singurele – de *Fleurs du mal* ale comunismului.******** Însă, pentru atâția alții, interdicția publicării nu era sinonimă cu calitatea. Nu există o „muză a cenzurii" (George Steiner). Numai fiindcă regimului nu i-a plăcut de tine nu înseamnă neapărat că aveai talent.

Așa se face că reputația unor faimoși intelectuali de opoziție s-a ofilit când a fost expusă pe piața liberă a ideilor. Maghiarul György Konrád, ale cărui eseuri complezente despre „Antipolitică" au fost atât de admirate în anii 1980, este doar unul dintre numeroșii scriitori căzuți în uitare după 1989. Alții, cum ar fi romanciera est-germană Christa Wolf, au înțeles bine că tocmai greutățile existenței de scriitor sub comunism erau cele care le ofereau atât material literar, cât și o anumită energie (și statut public). Din acest motiv, mulți intelectuali din societățile comuniste au preferat să renunțe la ocaziile de emigrație și exil: mai bine să fii persecutat, dar important, decât liber și irelevant.

Teama de irelevanță mai alimenta o considerație în acei ani, și anume dorința unei „reîntoarceri" urgente în Europa. Ca și cenzura, aceasta era o preocupare exclusiv intelectuală – mai exact, era apanajul scriitoriilor din provinciile vestice ale fostului Imperiu Habsburgic, unde înapoierea și subdezvoltarea impuse de canonul sovietic au fost resimțite cel mai dureros. Ilustrul purtător de cuvânt al acestui sentiment a fost romancierul și scenaristul ceh Milan Kundera, exilat la Paris, pentru care tragedia Europei *Centrale* (un termen geografic readus în actualitate special pentru a ilustra argumentul lui Kundera) era siluirea de către o dictatură străină, de sorginte asiatică.

Kundera nu era prea apreciat în propria țară, unde exilul și succesul său îi călcau pe nervi pe acei confrați care renunțaseră (conform propriilor mărturii) la ambele. Însă mulți aprobau teoria lui, mai ales în măsura în care îi viza pe cititorii occidentali, acuzați de neglijarea și ignorarea „celuilalt" Vest, aflat la răsărit de ei – temă deja schițată în anii 1950 de Miłosz, care remarcase faptul că, „într-o ipotetică antologie a poeziei poloneze postbelice, un capitol întreg ar trebui dedicat ironiei și chiar deriziunii la adresa intelectualilor occidentali și în special francezi".

Pentru Kundera, care era sceptic față de inițiative civice precum Carta 77, starea cehilor sub comunism era doar un apendice al problemei mai vechi a

identității naționale și destinului lor în inima Europei, unde națiunile și popoarele mici au fost supuse dintotdeauna riscului dispariției. Rostul opoziției intelectuale din țară și de peste hotare, credea el, era de a aduce *această* preocupare în atenția opiniei internaționale, și nu de a pierde timpul încercând să transforme imperiul „bizantin" al Moscovei. Mai mult, Europa Centrală era „destinul Vestului, într-o formă concentrată". Havel era de aceeași părere: comunismul era oglinda întunecată pe care istoria o punea în fața Occidentului.

Polonezii (cum ar fi Michnik) nu foloseau termenul „Europa Centrală" și nu vorbeau atât de mult despre „întoarcerea în Europa" – în parte pentru că, spre deosebire de cehi, aveau posibilitatea de a urmări obiective mai apropiate, tangibile. Ceea ce nu înseamnă că polonezii și ceilalți nu visau că într-o bună zi vor fi părtași la beneficiile aduse de noua Comunitate Europeană, dând mitul ratat al socialismului pe fabula de succes despre „Europa". Dar, așa cum vom vedea, ei aveau priorități mai arzătoare.

Est-germanii aveau și ei preocupările lor. Unul dintre paradoxurile *Ostpolitik*, așa cum era ea practicată de Brandt și de succesorii lui, era faptul că, transferând mari cantități de valută forte spre Germania de Est și copleșind RDG cu aprecierea, atenția și sprijinul lor, oficialii vest-germani anulau involuntar orice șansă de schimbare internă, inclusiv reforma economiei industriale a Germaniei de Est, poluantă și depășită. „Construind punți", înfrățind orașe, prezentându-și omagiile și distanțându-se de criticile Occidentului la adresa regimurilor din blocul estic, oamenii de stat de la Bonn au insuflat conducerii RDG o falsă impresie de stabilitate și securitate.

Mai mult, „răscumpărând" oponenții și deținuții politici, Germania de Vest a privat opoziția est-germană de unii dintre cei mai cunoscuți protestatari ai săi. Nici o altă societate comunistă nu avea un *doppelgänger* vestic cu aceeași limbă. Tentația de a părăsi țara a fost astfel întotdeauna prezentă, iar „dreptul la libera circulație" se afla de obicei pe primul loc pe lista drepturilor de care se ocupau scriitorii și artiștii din RDG. Dar mulți critici „interni" ai regimului est-german nu și-au abandonat nici țara, nici vechile convingeri. La sfârșitul anilor 1970, RDG era singura țară comunistă care se putea lăuda cu o opoziție *marxistă* neoficială, care activa chiar în cadrul partidului. Cei mai cunoscuți disidenți atacau autoritatea comunistă de pe poziții *de stânga* – de aceea erau deopotrivă inaudibili și irelevanți în restul Europei de Est, după cum observa caustic scriitorul ceh Jiří Pelikan.

Astfel, Rudolf Bahro, care în 1979 a fost deportat în Vest după ani de persecuție, era cunoscut îndeosebi pentru eseul său intitulat *Alternativa*, o critică explicit marxistă a „socialismului real existent". Robert Havemann, un comunist mai vârstnic care a fost pus sub acuzare și amendat pentru că îi luase apărarea cântărețului de folk Wolf Biermann (exilat în Occident în 1976), a criticat aspru partidul conducător nu pentru încălcarea unor drepturi, ci pentru că își trăda propriile idealuri încurajând consumul de masă și proprietatea privată a bunurilor de consum. Wolfgang Harich, figură

proeminentă în cercurile filosofice din RDG și vechi critic al deviaționismului „birocratic" al regimului, era la fel de vehement în opoziția sa față de „iluziile consumismului", considerând că reeducarea populației în acest sens cădea în sarcina partidului conducător. Opoziția anticomunistă propriu-zisă din RDG tindea să se coaguleze, ca și în Polonia, în jurul bisericilor – în cazul Germaniei, *Bund der Evangelischen Kirchen*, de confesiune protestantă. Aici, noul limbaj al drepturilor și libertăților era vecin cu cel al credinței creștine și (din nou, ca și în Polonia) era întărit prin asociere cu singura instituție presocialistă care supraviețuise. Influența Bisericii explică și importanța acordată problemei „păcii" în cercurile disidente est-germane.

În restul Europei de Est, pacifiștii și activiștii occidentali pentru dezarmarea nucleară erau priviți cu o suspiciune considerabilă. În cel mai bun caz, erau considerați niște inocenți naivi, instrumente oarbe ale manipulării sovietice.******** Václav Havel, de exemplu, considera mișcarea pacifistă în expansiune de la începutul anilor 1980 drept modalitatea perfectă de angajare, deturnare și *neutralizare* a intelighenției occidentale: „pacea", insista el, nu este posibilă în țări unde statul se află într-un război permanent cu societatea. În condițiile date, pacea și dezarmarea însemnau o Europă Occidentală liberă și independentă și o Europă de Est sub control sovietic. Era o greșeală ca problema „păcii" să fie separată de revendicarea de drepturi și libertăți. Sau, așa cum spunea Adam Michnik, „pericolul unui război poate fi redus numai prin respectarea deplină a drepturilor omului".

În Germania de Est însă, mișcarea pentru pace a avut o rezonanță profundă. Aceasta se datora fără îndoială legăturilor cu Germania de Vest. Dar mai exista o explicație: RDG – un stat apărut accidental, fără istorie sau identitate – putea pretinde cu oarecare credibilitate că adevărata sa *raison d'être* era pacea sau măcar „coexistența pașnică". Dar RDG era și cel mai militarizat și militarist dintre statele socialiste: începând cu 1977, în școlile est-germane fuseseră introduse „Studiile militare", iar Mișcarea Tinerilor (de stat) avea un caracter paramilitar, neobișnuit chiar și după standardele sovietice. Tensiunea rezultată din acest evident paradox și-a găsit debușeul într-o mișcare de opoziție axată pe problema păcii și a dezarmării.

Regimul est-german introdusese în 1962 serviciul militar obligatoriu de 18 luni pentru toți bărbații cu vârste cuprinse între 18 și 50 de ani. Însă, doi ani mai târziu, îi adăugase o portiță de scăpare: cei care doreau să fie scutiți de serviciul militar pe criterii morale trebuiau să intre în *Bausoldaten*, o unitate alternativă de muncă. Deși apartenența la aceasta se putea dovedi un handicap în viața civilă de mai târziu, simpla sa existență însemna că RDG admitea prezența și legitimitatea obiecției de conștiință. Miile de est-germani care trecuseră prin *Bausoldaten* până în anul 1980 reprezentau o substanțială rețea potențială pentru activiștii pacifiști.

Așa se face că, atunci când pastorii luterani au început să le ofere sprijin și protecție primilor activiști pentru pace în 1980, ei nu riscau dezaprobarea statului. Mișcarea pacifistă în formare s-a extins apoi de la biserici la

universități, ducând în mod inevitabil nu numai la apeluri pentru dezarmare, ci și la revendicarea dreptului de a le exprima fără opreliști. Pe această cale ocolită, oponenții est-germani au găsit în sfârșit un mod de a comunica (și de a se sincroniza) cu opoziția din restul blocului comunist.

Românii nu au avut parte de un asemenea noroc. Apariția Cartei 77 a incitat o curajoasă scrisoare de sprijin din partea scriitorului Paul Goma și a altor șapte intelectuali români, care au fost cu toții reduși prompt la tăcere. În rest, România a rămas la fel de mută cum fusese timp de trei decenii. Goma a fost alungat în exil și nimeni nu i-a luat locul. Occidentul purta o parte de responsabilitate pentru toate acestea: chiar dacă ar fi apărut o Cartă 77 românească sau o versiune locală a *Solidarității* poloneze (vezi capitolul XIX), era puțin probabil ca aceasta să primească un sprijin semnificativ din partea Occidentului. Nici un președinte american nu i-a cerut vreodată dictatorului Nicolae Ceaușescu „să lase România să fie România".

Până și Uniunea Sovietică le lăsa anumitor intelectuali o oarecare libertate de acțiune – mai ales oamenilor de știință, care formaseră întotdeauna o categorie privilegiată. Biologul Jores Medvedev (a cărui demascare a lui Lîsenko din anii 1960 circula de mult în samizdat) a fost mai întâi hărțuit; apoi i s-a retras cetățenia, el stabilindu-se în 1973 în Marea Britanie. Însă Andrei Saharov, cel mai cunoscut specialist sovietic în fizică atomică și vechi critic al regimului, a rămas în libertate – până când opoziția sa publică față de invazia din Afghanistan din 1979 a făcut ca prezența lui să devină de netolerat. Saharov era prea incomod pentru a fi ignorat (el primise Premiul Nobel pentru Pace în 1975), dar prea important pentru a fi expulzat. Împreună cu soția sa, Elena Bonner, el a fost condamnat la exil (intern) în orașul închis Gorki.

Saharov a susținut dintotdeauna că el nu urmărea răsturnarea regimului, ci cerea doar ca Uniunea Sovietică să-și asume responsabilitatea pentru tarele sale și pentru persecuțiile la care își supunea criticii – poziție care îl plasa undeva între o generație mai veche de comuniști reformiști și noii disidenți din Europa Centrală. Alți disidenți, mai puțin proeminenți și declarat antisovietici, au suferit un tratament mult mai aspru. Poeta Natalia Gorbanevskaia a stat trei ani într-un spital psihiatric de detenție, diagnosticată, ca alte sute de oponenți, cu „schizofrenie latentă". Vladimir Bukovski, cel mai cunoscut dintre tinerii radicali, a petrecut 12 ani în închisori, lagăre de muncă și secții psihiatrice sovietice înainte ca protestele internaționale față de tratamentul la care era supus să ducă la eliberarea sa, în 1976, în schimbul lui Luis Corvalán, un comunist chilian.

Cu excepția unor astfel de proteste ocazionale față de soarta anumitor disidenți și a unei campanii concertate pentru dreptul la emigrație al evreilor sovietici, Occidentul a acordat extrem de puțină atenție treburilor *interne* ale Uniunii Sovietice – mult mai puțină decât acorda la începutul anilor 1980, de exemplu, opoziției interne din Polonia sau chiar din Cehoslovacia. Uniunea Sovietică s-a retras din Asociația Mondială de Psihiatrie abia în 1983, după ce aceasta – cu o rușinoasă întârziere – a început să-i critice abuzurile.

Dar, cu sau fără sprijin extern, majoritatea covârșitoare a intelighenției sovietice nu a urmat niciodată exemplul pe care îl dădea, oricât de timid, restul Europei de Est. Deși nimeni nu o amintea, frica indusă de teroarea stalinistă atârna ca un giulgiu peste peisajul moral chiar și după trei decenii de la moartea lui Stalin, și toți criticii, cu excepția celor mai direcți și curajoși, au avut grijă să se manifeste în limitele limbajului și temelor sovietice. Ei presupuneau, și nu se înșelau foarte mult, că Uniunea Sovietică mai avea de trăit. Andrei Amalrik, al cărui eseu intitulat *Va supraviețui Uniunea Sovietică până în 1984?* a apărut în Occident în 1970 și a fost republicat în ediție adăugită zece ani mai târziu, era un scriitor profetic, dar atipic. Spre deosebire de regimurile-marionetă pe care le instalase la granițe, în 1983 Uniunea Sovietică exista de mai mult timp decât majoritatea cetățenilor săi și părea de nezdruncinat.

Opoziția intelectuală din Europa Centrală nu a avut un impact imediat. Acest lucru n-a surprins pe nimeni: noul realism al disidenților din epoca anilor 1970 includea nu numai o înțelegere corectă a eșecului socialismului, ci și o evaluare lucidă a realităților puterii. În plus, poporului nu i se putea cere imposibilul: în *Eseu despre bravură,* scriitorul cehoslovac Ludvík Vaculík argumenta convingător că nu poate avea pretenții exagerate de la oamenii obișnuiți, care abia luptau cu viața de zi cu zi. Majoritatea populației își ducea existența într-un fel de „zonă gri" morală, un spațiu sufocant, dar lipsit de pericole, unde resemnarea luase locul entuziasmului. Rezistența activă și plină de riscuri era greu de justificat deoarece (din nou: pentru majoritatea oamenilor obișnuiți) nu părea necesară. Nu te puteai aștepta decât la „fapte neeroice, realiste".

Discursul intelectualilor se adresa mai mult celorlalți intelectuali decât întregii comunități: în unele cazuri, ei își rectificau implicit pozițiile entuziaste din trecut. Mai mult, ei erau urmașii (în unele cazuri, copiii) clasei conducătoare din prima generație a puterii socialiste – iar educația și privilegiile s-au transmis destul de eficient de-a lungul generațiilor, îndeosebi în Polonia și Ungaria. Prin urmare, nu erau întotdeauna îndrăgiți de restul populației. Ca și în trecut (când cuvântaseră *pentru* regimurile cărora acum li se opuneau), ei formau o minoritate minusculă în rândul populației și se reprezentau doar pe ei înșiși.

Astfel, când György Konrád scria cu emfază că „nici o persoană care gândește n-ar trebui să urmărească alungarea altora din poziții de putere politică doar pentru a și le însuși", el nu făcea decât să recunoască un adevăr simplu: nici o „persoană care gândea" nu avea posibilitatea, acolo și atunci, să facă acest lucru. Pe aceeași înțelegere a sumbrelor realități se baza insistența opoziției asupra nonviolenței – nu numai în Cehoslovacia, unde pasivitatea față de autoritate avea o istorie îndelungată, sau în RDG, unde Biserica Luterană era tot mai influentă în rândurile opoziției, dar chiar și în Polonia,

unde, pentru Michnik și alți opozanți, ea funcționa ca o frână atât pragmatică, dar și etică împotriva unor „aventuri" periculoase și fără sens.

Realizările noii opoziții erau de altă natură. În Est, ca și în Vest, anii 1970 și 1980 au reprezentat o eră a cinismului. Energia anilor 1960 se risipise, idealurile politice își pierduseră credibilitatea morală, iar angajamentul în folosul interesului public cedase locul calculelor ce vizau avantajul personal. Lansând o conversație despre drepturi, atrăgând atenția asupra conceptului confuz de „societate civilă", vorbind neobosit despre tăcerile din prezentul și trecutul Europei Centrale – predicând cu nerușinare, ca să spunem așa –, Havel și ceilalți disidenți construiau un fel de spațiu public „virtual" în locul celui distrus de comunism.

Un lucru despre care intelectualii disidenți *nu* vorbeau foarte mult era economia. Iar asta tot din realism. Încă de pe vremea lui Stalin, creșterea economică – mai exact, industrială – constituise atât țelul socialismului, cât și principalul său criteriu de evaluare a succesului. După cum am văzut în capitolul 13, mecanismele economice erau principala preocupare a unei generații anterioare de intelectuali reformiști: ei i-au întors regimului comunist propriile obsesii, conform ipotezei – împărtășită deopotrivă de marxiști și mulți nemarxiști – că obiectul politicii este, în ultimă instanță, economia. În cursul decadei revizioniste dintre 1956 și 1968, discuția critică ambalată sub forma sugerării unei reforme economice fusese manifestarea cea mai apropiată de o opoziție reală.

Însă, la mijlocul anilor 1970, orice observator avizat al blocului sovietic nu mai putea lua în serios posibilitatea reformei economice din interior – și nu doar pentru că, după decenii de abuzuri grosolane, limbajul economiei marxiste încetase să mai funcționeze. Începând cu anul 1973, economiile est-europene au rămas mult în urmă, chiar și în comparație cu ratele de creștere reduse din vestul Europei. Cu excepția unui scurt reviriment al veniturilor Uniunii Sovietice datorat creșterii prețului petrolului, inflația din anii 1970 și globalizarea comerțului și serviciilor în anii 1980 au creat economiilor din blocul sovietic un handicap insurmontabil. Dacă în 1963 volumul comerțului exterior al țărilor CAER reprezenta 12% din totalul mondial, în 1979 el ajunsese la 9% și se afla în scădere rapidă.********

Țările din blocul sovietic nu puteau concura calitativ cu economiile industriale din Occident; cu excepția Uniunii Sovietice, ele nu aveau nici o sursă stabilă de materii prime pe care să le vândă în Vest, astfel că nu puteau concura nici măcar cu țările subdezvoltate. Sistemul închis al CAER împiedica participarea la noile rețele comerciale ale Europei Occidentale și la GATT și, în orice caz, statele comuniste nu-și puteau adapta economiile la nivelurile prețurilor de pe piața mondială fără a risca revolta consumatorilor interni (așa cum s-a întâmplat în 1976 în Polonia).

Defectul ce paraliza economiile comuniste era ineficiența generalizată indusă de ideologie. Insistând până la absurd asupra producției industriale brute pentru „construcția socialismului", blocul sovietic a ratat trecerea de la

producția extensivă la cea intensivă și rentabilă care a transformat economiile occidentale în decursul anilor 1960 și 1970. El a continuat să se bazeze pe un model mai vechi de activitate economică ce amintea de Detroit ori Ruhr în anii 1920 sau de Manchester în secolul al XIX-lea.

Din acest motiv ajunsese Cehoslovacia – o țară cu resurse de minereu de fier foarte reduse – al treilea exportator (pe cap de locuitor) mondial de oțel în 1981. Până în ultimele sale clipe, RDG a continuat să facă planuri pentru creșterea susținută a unei industrii grele depășite. Nici un cumpărător care avea de ales nu dorea să achiziționeze oțel ceh sau mașini grele est-germane, decât dacă erau vândute la prețuri puternic subvenționate. Aceste bunuri erau astfel produse și vândute în pierdere. În acest fel, economiile după model sovietic *scădeau* valoarea: materiile prime pe care le importau sau extrăgeau valorau mai mult decât produsele finite în care erau transformate.

Sistemul economic de tip sovietic și-a pus amprenta și pe zonele în care ar fi trebuit să funcționeze avantajul comparativ. Așa cum Ungaria era producătorul de autobuze și camioane desemnat de CAER, tot astfel RDG a primit în anii 1980 sarcina de a produce calculatoare. Nu numai că mașinile de calcul produse în Germania de Est erau nefiabile și depășite, dar sistemul centralizat era pur și simplu incapabil să producă destule. În 1989, Germania de Est (cu 16 milioane de locuitori) producea doar a cincizecea parte din numărul de calculatoare fabricate în Austria (unde populația atingea 7,5 milioane), care era, de altfel, un competitor neglijabil pe piața internațională de tehnică de calcul. „Avantajul comparativ" era în acest caz strict relativ, RDG cheltuind milioane de mărci pentru a produce bunuri pe care nu le dorea nimeni și care erau disponibile la prețuri mai mici și la o calitate mai bună pe piața mondială. Responsabile pentru această situație erau în mare parte neajunsurile inerente ale planificării centralizate. La sfârșitul anilor 1970, Gosplan (Gosudarstvennîi Plan – Planul de Stat), agenția de planificare economică centralizată a Uniunii Sovietice, avea 40 de departamente pentru diferitele ramuri ale economiei și 27 de ministere economice separate. Obsesia indicatorilor de plan numerici friza autoparodia: Timothy Garton Ash citează exemplul „Planului economiei populare pentru cartierul Prenzlauer Berg" (din Berlinul de Est), care stipula că „Fondul de carte al bibliotecilor va crește de la 350 000 la 450 000 de volume. Împrumuturile de carte vor crește cu 108,2%".********

Sistemele de prețuri fixe nu permiteau estimarea costurilor reale, răspunsul la cerere sau adaptarea la resursele disponibile. La orice nivel, administratorilor le era frică să-și asume riscuri și să inoveze, temându-se să nu scadă nivelul producției pe termen scurt. În orice caz, ei nu aveau nici un motiv s-o facă: oricât de incompetenți, ei aveau posturile asigurate grație bine cunoscutei preferințe a lui Brejnev pentru „stabilitatea cadrelor" (devenită cuvânt de ordine începând cu anul 1971). În schimb, maiștrii și directorii din fabrici se căzneau să *ascundă* de autorități surplusul de materiale și forță de muncă. Risipa și penuria se întrețineau astfel reciproc.

Efectul previzibil al unui astfel de sistem a fost să încurajeze nu doar stagnarea și ineficiența, ci și un ciclu permanent al corupției. Unul dintre paradoxurile proiectului socialist e faptul că absența proprietății tinde să genereze nu mai puțină corupție, ci mai multă. Puterea, funcția și privilegiul nu pot fi cumpărate direct, dar depind de relații de patronaj și clientelism care se potențează reciproc. Drepturile legale sunt înlocuite de turnătorie, răsplătită după merit cu un post sigur sau o promovare. Pentru a-și atinge chiar și obiectivele cele mai modeste și legitime – tratamente medicale, nevoi materiale, oportunități educaționale –, oamenii sunt nevoiți să încalce legea într-o varietate de feluri minore, dar corupte.

Ceea ce explică în mare măsură amplificarea cinismului în acești ani. Un singur exemplu spune mult: fabricile de tractoare sau de camioane nu se mai oboseau să producă suficiente părți componente pentru că „normele" erau mai ușor de îndeplinit fabricând mașini mari – cu rezultatul că, atunci când aceste mașini mari se defectau, nu existau piese de schimb. Statisticile oficiale publicau doar numărul total de mașini produse într-un sector anume; nu spuneau câte dintre ele sunt în stare de funcționare. Muncitorii se conformau.

Contractul social al socialismului este rezumat caustic într-o glumă populară: „Noi ne facem că muncim, ei se fac că ne plătesc". Mulți muncitori, mai ales cei necalificați, erau avantajați de acest aranjament care, în schimbul supunerii politice, asigura o pensie și mai puțină bătaie de cap la locul de muncă. Cum preciza cu umor involuntar *Micul dicționar politic* oficial din Germania de Est, „în socialism, contradicția capitalistă dintre muncă și timpul liber dispare".

În jurul anului 1980, singurele sectoare care funcționau într-o economie comunistă tipică erau industria de apărare puternic tehnologizată și așa-zisa „economie secundară": piața neagră a bunurilor și serviciilor. Importanța economiei secundare – a cărei existență nu putea fi recunoscută oficial – ilustra starea deplorabilă a celei oficiale. Se estimează că, la începutul anilor 1980, în Ungaria, numai 84 000 de meșteșugari (operând exclusiv în sectorul privat) satisfăceau aproape 60% din cererea locală de servicii, de la reparații de instalații tehnico-sanitare la prostituție.

Adăugați producția particulară a țăranilor și resursele publice (cărămizi, sârmă de cupru, tipare) „deturnate" pentru uzul personal de muncitorii din întreprinderi și se poate vedea cum comunismul de tip sovietic – ca și capitalismul italian, de altfel – supraviețuia grație unei economii paralele.******** Relația era simbiotică: statul comunist își susținea monopolul oficial canalizând în sfera privată toate activitățile și nevoile pe care nu le putea nici suprima, nici satisface, în timp ce economia secundară avea nevoie de cea oficială pentru materiale, dar mai ales pentru ineficiența sectorului public, care îi garanta o piață și îi ridica artificial valoarea – și, prin urmare, profiturile.

Stagnarea economică era în sine o palmă pe obrazul comunismului, care se pretindea superior capitalismului. Și, chiar dacă nu stimula opoziția, era în

orice caz o sursă de nemulțumire. Pentru majoritatea celor care au trăit în era Brejnev, de la sfârșitul anilor 1960 până la începutul anilor 1980, viața în comunism nu mai era marcată de teroare sau represiune. Dar era anostă și cenușie. Adulții aveau din ce în ce mai puțini copii, beau mai mult (în acești ani, consumul anual de băuturi alcoolice în URSS pe cap de locuitor a crescut de patru ori) și mureau de tineri. Construcțiile publice în societățile comuniste erau nu doar respingătoare din punct de vedere estetic, dar și prost făcute și neconfortabile, reflectând fidel autoritarismul meschin al sistemului. Un taximetrist din Budapesta îi spunea cândva autorului, arătând spre clădirile înghesuite, reci și murdare care desfigurează periferia orașului: „În astea trăim noi. Blocuri comuniste: vara e foarte cald, iarna, foarte frig".

Apartamentele, ca orice altceva în blocul sovietic, erau ieftine (chiria reprezenta în medie 4% din bugetul unei gospodării obișnuite în URSS) pentru că nu prețurile reglau economia, ci deficitul. Era un avantaj pentru autorități – alocarea arbitrară a bunurilor rare asigura loialitatea –, dar și un risc serios, de care cei mai mulți lideri comuniști erau perfect conștienți. De la sfârșitul anilor 1960, când a devenit limpede că promisiunea unui viitor socialist nu mai era de ajuns pentru a solidariza cetățenii în jurul regimului, conducătorii comuniști au început să-și trateze supușii ca pe niște consumatori, înlocuind utopia (socialistă) de mâine cu abundența materială de astăzi.

Alegerea a fost făcută deliberat. Cum spunea în 1970 în fața Comisiei Ideologice a partidului Vasil Bil'ak, stalinistul ceh care îi invitase pe sovietici să-i invadeze țara în 1968: „[În 1948] lipeam în vitrine afișe despre cum va fi socialismul, iar oamenii erau receptivi. Era alt entuziasm, erau alte vremuri; astăzi nu mai putem să punem afișe, astăzi trebuie să umplem vitrinele cu marfă ca să dovedim că ne îndreptăm spre socialism și că avem socialism aici".*********

Consumismul trebuia așadar încurajat, fiindcă ilustra succesul socialismului. Trecuse momentul celebrei „dezbateri din bucătărie" (1959) în care Hrușciov îl asigura pe Nixon că în viitorul apropiat comunismul va devansa capitalismul. Bil'ak, ca și Kádár în Ungaria, nu-și făcea astfel de iluzii. Câtă vreme bunurile oferite îi calmau pe consumatori, el se mulțumea cu o imitație palidă a capitalismului. Est-germanul Erich Honecker, care în 1971 i-a succedat lui Walter Ulbricht la conducerea partidului, avea și el ca obiectiv să le ofere cetățenilor RDG o versiune modestă a „miracolului" vest-german din anii 1950.

O vreme, strategia a avut un oarecare succes. Nivelul de trai din Cehoslovacia, Ungaria și Polonia a crescut în anii 1970, cel puțin după criteriul consumului. Numărul de automobile și de televizoare – bunurile durabile definitorii pentru acea epocă – a sporit constant: în Polonia, numărul de mașini personale raportat la numărul de locuitori a crescut între 1975 și 1989 de patru ori. La sfârșitul anilor 1980, în Ungaria existau patru televizoare la fiecare zece oameni, iar în Cehoslovacia cifrele erau similare. Dacă nu îi deranja proasta calitate, designul banal și oferta minimă, cumpărătorii găseau

ce căutau, în magazinele oficiale sau pe filiera „privată". În Uniunea Sovietică însă, astfel de bunuri „suplimentare" erau greu de găsit și relativ scumpe.

Același lucru era valabil pentru bunurile de strictă necesitate. În martie 1979, un cumpărător din Washington DC trebuia să lucreze 12,5 ore pentru „coșul alimentar" tipic (cârnați, lapte, ouă, cartofi, legume, ceai, bere etc.). Același coș „costa" 21,4 ore de muncă la Londra, dar 42,3 ore la Moscova, în ciuda subvențiilor ridicate.******** În plus, cumpărătorul sovietic sau est-european pierdea mai multe ore pentru a găsi și achiziționa mâncare și alte bunuri. Măsurată în timp și efort, dacă nu în ruble, coroane sau forinți, viața în comunism era scumpă și extenuantă.

E greu de măsurat succesul comunismului în gradul de satisfacție al consumatorilor particulari când toată economia era orientată, cum spuneam, spre producția masivă de echipamente industriale și materii prime. În afară de mâncare, economiile comuniste nu produceau bunuri dorite de consumatori (și nici la producția de alimente nu stăteau foarte bine – Uniunea Sovietică devenise de mult o *importatoare* netă de grâne: numai între 1970 și 1982, ea și-a triplat importurile alimentare). Singurul remediu posibil era importul bunurilor de consum, care trebuiau achitate cu valută forte. Aceasta, la rândul ei, putea fi obținută doar prin exporturi, dar, în afară de petrolul sovietic, piața mondială nu avea ce face cu producția socialistă decât dacă îi era vândută pe nimic – și poate nici atunci. În practică, singurul mod de a umple rafturile în Est era să împrumuți bani din Vest.

Vestul abia aștepta. Fondul Monetar Internațional, Banca Mondială și băncile private erau dornice să împrumute bani țărilor din blocul sovietic: Armata Roșie era o garanție a stabilității, iar oficialii comuniști minteau convingător despre producția și bogățiile țării.******** Numai în decursul anilor 1970, datoria în valută a Cehoslovaciei a crescut de douăsprezece ori. Cea a Poloniei a crescut cu 3 000% după ce prim-secretarul Gierek și colegii lui au acaparat bunuri occidentale subvenționate, au introdus pensii sociale costisitoare pentru țărani și au înghețat prețul alimentelor la nivelul din 1965.

Odată demarate, împrumuturile masive au fost greu de oprit. Când Gierek a crescut în sfârșit prețul alimentelor în 1976, măsura a stârnit proteste furioase și a trebuit revocată, regimul preferând să se împrumute mai departe: între 1977 și 1980, o treime din linia de credit extern a Poloniei a fost folosită pentru a subvenționa consumul intern. Economiștii comuniști de la Praga recomandau eliminarea treptată a subsidiilor și introducerea prețurilor „reale", dar factorii de decizie se temeau de consecințele sociale ale unui asemenea gest și au preferat să se îndatoreze și mai mult. La fel ca în perioada interbelică, statele mici și fragile din estul Europei împrumutau capital occidental pentru a-și finanța economiile autarhice și a evita alegerile dificile.

Miklós Németh, ultimul prim-ministru comunist al Ungariei, a recunoscut acest lucru câțiva ani mai târziu. Împrumutul de un miliard de mărci germane acordat de Bonn în octombrie 1987 și prezentat de politicienii vest-germani drept o contribuție la „reforma" economică maghiară a fost în realitate utilizat

astfel: „Am cheltuit două treimi din el pe dobânzi și ce a mai rămas, pe importul de bunuri de consum, ca să atenuăm impresia de criză economică". În Ungaria anului 1985, oficial, deficitul de cont curent era de 1,4 miliarde de dolari pe an. Între 1971 și 1980, datoria valutară a Poloniei a crescut de la un miliard de dolari la 20,5 miliarde, și asta nu era tot. După propriile estimări, în ultimii săi ani de existență, RDG a cheltuit peste 60% din câștigurile anuale la export numai pentru achitarea dobânzilor (deja mult reduse) la datoriile către Occident. Iugoslavia, dintotdeauna un client preferat (din 1950 până în 1964, Statele Unite au acoperit trei cincimi din deficitul anual al țării), a beneficiat de credite generoase și acorduri de stand-by pe baza unor date oficiale care nu aveau nici cea mai vagă legătură cu realitatea.

În total, datoria valutară a Europei de Est a crescut de la 6,1 miliarde de dolari în 1971 la 66,1 miliarde în 1980. În 1988 a atins 95,6 miliarde de dolari. Aceste cifre nu includeau România (unde Ceaușescu a achitat datoria externă a țării pe spinarea nefericiților cetățeni), și ele ar fi fost chiar mai mari dacă Ungaria nu ar fi acordat în cursul deceniului al optulea o oarecare libertate în stabilirea prețurilor. Dar mesajul era clar: sistemul comunist trăia doar din credite, iar scadența se apropia. Mai devreme sau mai târziu avea să necesite ajustări economice dureroase și generatoare de tulburări sociale.

Peste ani, Markus Wolf, șeful spionajului est-german, afirma că la sfârșitul anilor 1970 înțelesese deja că RDG „n-o să țină" – și nu era singurul. Alți economiști, precum ungurul Tamás Bauer și polonezul Leszek Balcerowicz știau foarte bine cât de fragil era acest castel din cărți de joc. Dar comunismul avea să supraviețuiască atât timp cât capitalismul îl sponsoriza. „Era stagnării" brejneviste (Mihail Gorbaciov) a generat multe iluzii, și nu doar în URSS. Prințul Potemkin trebuie să fi zâmbit în mormânt când un raport al Băncii Mondiale din 1978 a conchis că RDG avea un nivel de trai superior celui din Marea Britanie.

Dar comuniștii au înțeles ceva care le scăpase bancherilor din Occident. Reforma economică în blocul sovietic nu fusese doar amânată. Ea era imposibilă. Cum a prezis Amalrik în *Va supraviețui Uniunea Sovietică până în 1984?*, conducerea comunistă „privea regimul ca pe un rău mai mic decât procesul dureros de transformare a regimului". Reformele economice, chiar locale și cu impact precis, puteau avea ramificații politice imediate. Ordinea economică a socialismului nu era de sine stătătoare; era integrată regimului politic.

Nu întâmplător statele-satelit est-europene erau toate conduse de bătrâni oportuniști conservatori. În noua eră a realismului, Edward Gierek la Varșovia (n. 1913), Gustáv Husák la Praga (n. 1913), Erich Honecker la Berlin (n. 1912), János Kádár la Budapesta (n. 1912) și Todor Jivkov la Sofia (n. 1911) – ca să nu mai vorbim de Enver Hoxha la Tirana (n. 1908) și Iosip Broz Tito la Belgrad (n. 1892) – erau cei mai realiști dintre toți. La fel ca Leonid Brejnev – născut în 1906, decorat de șapte ori cu Ordinul Lenin, de patru ori Erou al Uniunii Sovietice, laureat al Premiului Lenin pentru Pace, secretar general și, din 1977,

șef de stat –, acești oameni îmbătrâniseră în vechiul sistem. Nu aveau nici un motiv să-și tragă prețul de sub picioare. Toți aveau de gând să moară în patul lor.********

Faptul că „socialismul real existent“ era disfuncțional și compromis nu era în sine suficient pentru a-i pecetlui soarta. În discursul de acceptare a Premiului Nobel în 1971 (ce i-a fost conferit în absență), Aleksandr Soljenițîn afirmase cu entuziasm că, „odată ce minciuna s-a risipit, violența se va arăta în toată goliciunea ei respingătoare și, căzută în decrepitudine, se va nărui“. Dar n-a fost chiar așa. Violența sovietică se arătase de mult în toată goliciunea ei – și a fost expusă din nou în cumplita invazie a Afghanistanului din 1979 –, iar minciuna comunismului s-a dispersat progresiv în anii de după 1968.

Dar sistemul tot nu se prăbușise. Aceasta a fost contribuția distinctivă a lui Lenin la istoria europeană – felul în care a confiscat moștenirea politică centrifugă a radicalismului european, transformând-o în putere printr-un sistem inovator de control total: concentrat fără șovăială și menținut cu forța într-un singur loc. Oricât se eroda sistemul comunist la periferie, inițiativa colapsului final nu putea veni decât de la centru. Pentru decesul comunismului, noua opoziție coagulată la Praga sau Varșovia, oricât de remarcabilă, însemna doar sfârșitul începutului. La Moscova, în schimb, apariția unui nou tip de lider avea să fie începutul sfârșitului.

Capitolul 19
Sfârșitul vechii ordini

Așa nu se mai poate trăi.

Mihail Gorbaciov (soției, martie 1985)

Cel mai periculos moment pentru un guvern prost vine atunci când el încearcă să se reformeze.

Alexis de Tocqueville

Nu avem nici o intenție să rănim sau să destabilizăm RDG.

Heinrich Windelen, ministru vest-german pentru relații intergermane

Experiența istorică arată că, uneori, comuniștii au fost forțați de circumstanțe să se comporte rațional și să accepte compromisuri.

Adam Michnik

Popor, guvernul este din nou al tău!

Václav Havel, discurs prezidențial (1 ianuarie 1990)

În versiunea convențională, colapsul comunismului a început în Polonia. La 16 octombrie 1978, Karol Wojtyła, cardinal de Cracovia, a devenit primul papă polonez: Ioan Paul al II-lea. Alegerea lui a creat așteptări fără precedent în epoca modernă. Unii ierarhi ai Bisericii Catolice vedeau în el un posibil radical: era tânăr (a fost ales papă la numai 58 de ani; devenise arhiepiscopul Cracoviei înainte de a împlini 40 de ani), dar deja un veteran al Conciliului Vatican II. Energic și charismatic, el urma să continue opera pontifilor Ioan al XXIII-lea și Paul al VI-lea, conducând Biserica într-o eră nouă: un pastor, nu un birocrat curial.

Catolicii conservatori, pe de altă parte, se consolau cu reputația lui Wojtyła de fermitate teologică neclintită și de absolutism politic și moral născut din experiența sa de preot și prelat sub comunism. Deși cunoscut ca „papă al ideilor", deschis pentru schimburi intelectuale și dezbateri savante, nu va face compromisuri cu dușmanii Bisericii. Ca și cardinalului Joseph Ratzinger, puternicul șef al Congregației pentru Doctrina Credinței (și succesorul său în funcția papală), lui Karol Wojtyła îi pierise entuziasmul reformator inițial sub

șocul extrem al reformelor lui Ioan al XXIII-lea. Când a fost ales, el era deja un conservator – atât administrativ, cât și doctrinal.

Originea poloneză și o copilărie tragică explică și ele tăria neobișnuită a covingerilor lui Karol Wojtyła și pontificatul său aparte. Și-a pierdut mama când avea 8 ani; trei ani mai târziu s-a stins Edmund, fratele mai mare, iar ultima rudă apropiată, tatăl, a murit în timpul războiului, când Karol avea 19 ani. După moartea mamei, a fost dus de tatăl său la sanctuarul Fecioarei de la Kalwaria Zebrzydowska, iar în anii următori a repetat pelerinajul – Zebrzydowska, ca și Częstochowa, este un important lăcaș de cult al Fecioarei Maria din Polonia modernă. La 15 ani, Wojtyła era deja președintele societății mariale din Wadowice, orașul său natal – un prim semn al tendinței spre mariolatrie (de unde, mai târziu, obsesia căsătoriei și avortului).

Viziunea despre creștinism a noului suveran pontif își avea originile în stilul pronunțat mesianic al catolicismului polonez. El vedea în Polonia modernă nu doar frontiera răsăriteană greu încercată a Adevăratei Credințe, ci o țară și un popor alese pentru a fi exemplul și sabia Bisericii în lupta cu ateismul estic și materialismul vestic deopotrivă.******** Acest lucru, împreună cu îndelungata preoție la Cracovia, departe de curentele teologice și politice occidentale, explică poate aplecarea sa către o viziune îngust-poloneză și uneori alarmantă asupra creștinismului.********

Dar explică și simpatia fără precedent de care se bucura în țara de origine. De la început, papa s-a distanțat de complicitatea roman-cosmopolitană a predecesorilor săi cu modernitatea, secularismul și compromisul. El a dus o campanie elaborată de apariții internaționale – spectacole atent coregrafiate în vaste spații deschise, cu crucifixe supradimensionate și un arsenal întreg de lumini, sunet și pauze teatrale. Era un Mare Papă care ducea Credința în lume: în Brazilia, Mexic, Statele Unite, Filipine, în Italia, Franța și Spania, dar mai ales în Polonia.

Abandonând precauta *Ostpolitik* a predecesorilor săi, Ioan Paul al II-lea a ajuns pe 2 iunie 1979 la Varșovia, în primul dintre cele trei „pelerinaje" spectaculoase în Polonia comunistă. A fost întâmpinat de mulțimi uriașe, extaziate. Prezența lui afirma și consolida influența Bisericii Catolice în Polonia, dar papa nu s-a limitat să susțină supraviețuirea pasivă a creștinismului sub comunism. El a început, spre disconfortul trecător al propriilor episcopi, să descurajeze explicit catolicii din Polonia și restul Europei de Est de la orice compromis cu marxismul, propunând Biserica nu doar ca pe un sanctuar tăcut, ci ca pe un pol alternativ de autoritate socială și morală.

Cum au înțeles prea bine comuniștii polonezi, noua poziție a Bisericii Catolice – de la compromis la rezistență – putea avea un efect destabilizator pe plan local, periclitând monopolul partidului asupra autorității. Pe de o parte fiindcă polonezii erau, în proporție covârșitoare, catolici fervenți; pe de altă parte, din cauza personalității lui Ioan Paul al II-lea. Dar nu puteau face mai nimic – să-i interzici papei să vină sau să cuvânteze în Polonia nu ar fi făcut

decât să-i amplifice succesul și să întoarcă împotriva comunismului milioane de admiratori ai suveranului pontif. Chiar după decretarea legii marțiale, când papa a vizitat Polonia în iunie 1983 și le-a vorbit „compatrioților" din Catedrala Sf. Ioan din Varșovia despre „dezamăgirea și umilința lor, suferința și lipsa de libertate", liderii comuniști nu au putut decât să asculte neputincioși. „Polonia", îi spunea Ioan Paul al II-lea, într-un discurs televizat, unui Jaruzelski stânjenit, „trebuie să-și ocupe locul cuvenit printre națiunile Europei, între Est și Vest".

Papa, așa cum a remarcat Stalin, nu are divizii. Dar Dumnezeu nu e întotdeauna de partea marilor batalioane: Ioan Paul al II-lea a compensat absența soldaților prin vizibilitate și oportunitate. În 1978, Polonia era deja în pragul rebeliunii. După revoltele muncitorești din 1970 și 1976, ambele provocate de creșterea abruptă a prețurilor la alimente, prim-secretarul Edward Gierek încercase din răsputeri să nu provoace nemulțumiri interne – în principal, cum am văzut, împrumutând masiv din străinătate și folosind creditele pentru a le asigura polonezilor alimente subvenționate și alte bunuri de consum. Dar strategia nu dădea roade.

Mulțumită apariției KOR, opoziția intelectuală și liderii muncitorilor cooperau acum mult mai mult decât în trecut. În replică la apariția timidă a unor sindicate „libere" (adică ilegale) în câteva orașe industriale și de coastă, începând cu Katowice și Gdańsk, liderii KOR au elaborat în decembrie 1979 o Cartă a Drepturilor Muncitorilor care cerea, printre altele, dreptul la organizarea sindicală autonomă, în afara partidului, și dreptul la grevă. Reacția previzibilă a autorităților a fost să aresteze activiștii intelectuali și să-i dea afară pe muncitorii care făceau probleme – printre care un oarecare Lech Wałęsa, electrician, și alți 14 angajați de la Elektromontaz Gdańsk.

Nu se știe dacă mișcarea semiclandestină pentru drepturile muncitorilor ar fi continuat să ia amploare. Purtătorii ei de cuvânt prinseseră curaj după vizita recentă a papei și simțeau că regimul ezită să recurgă la riposte violente de teama unui blam internațional. Dar rețeaua lor de activiști era măruntă și neorganizată. Sprijinul de masă le-a fost însă asigurat când Partidul Comunist a făcut o tentativă – a treia într-un deceniu – de a rezolva dificultățile economice scumpind carnea de la 1 iulie 1980.

A doua zi după anunț, KOR s-a autodeclarat „agenție de informații asupra grevei". În următoarele trei săptămâni, grevele de protest s-au extins de la uzina de tractoare Ursus (scena protestelor din 1976) și au cuprins toate marile orașe industriale din țară, ajungând pe 2 august la Șantierul naval „V.I. Lenin" din Gdańsk. Muncitorii au ocupat șantierul și au format un sindicat neoficial, *Solidarność* („Solidaritatea"); la 14 august 1980, Lech Wałęsa a sărit peste zidul șantierului și a ajuns drept în vârful mișcării naționale de protest.

Reacția instinctivă a autorităților – arestarea agitatorilor și izolarea greviștilor – s-a dovedit a fi o greșeală, motiv pentru care ele au încercat să câștige timp divizându-și adversarii. Într-un gest fără precedent, reprezentanții Biroului Politic au mers la Gdańsk pentru a negocia cu liderii „rezonabili" ai

muncitorilor, în timp ce Kuroń, Adam Michnik și alții de la vârful KOR erau reținuți pentru interogatorii. Dar la Gdańsk au sosit alți intelectuali – istoricul Bronisław Geremek, avocatul catolic Tadeusz Mazowiecki – pentru a-i ajuta pe muncitori să negocieze, iar greviștii înșiși insistau să fie reprezentați de purtătorii *lor* de cuvânt, în special de Wałęsa, care devenea tot mai important.

Regimul a fost nevoit să cedeze. Pe 1 septembrie, poliția a eliberat toate persoanele reținute; două săptămâni mai târziu, Consiliul de Stat polonez a satisfăcut oficial principala solicitare a greviștilor: dreptul de a constitui și înregistra legal sindicate libere. În opt săptămâni, grevele neoficiale și ad-hoc răspândite în toată țara au fuzionat într-o organizație unică a cărei existență nu mai putea fi negată de autorități: pe 10 noiembrie 1980, Solidaritatea a devenit primul sindicat independent recunoscut oficial dintr-o țară comunistă, cu aproximativ zece milioane de membri. La Congresul fondator național din luna septembrie, Lech Wałęsa a fost ales președinte.

Din noiembrie 1980 până în decembrie 1981, Polonia a trăit într-un suspans incomod. Consilierii lui Wałęsa (pățiți și îngrijorați de o posibilă ripostă a conducerii comuniste umilite) recomandau prudență. Trebuia să fie o revoluție „autolimitată". Jacek Kuroń, care nu uitase evenimentele din 1956 și 1968, și-a reafirmat angajamentul față de „sistemul socialist", subliniind că Solidaritatea acceptă „rolul conducător al partidului" – nimeni nu voia să le ofere autorităților de la Varșovia sau Moscova un pretext să trimită tancurile.

Limitările autoimpuse s-au dovedit utile până la un punct. Chestiunile evident politice – dezarmarea sau politica externă – nu se aflau pe agenda publică a Solidarității, care se concentra mai degrabă pe strategia verificată a KOR de edificare a unei „societăți civile active", stabilind legături cu Biserica Catolică (foarte important pentru Adam Michnik, care voia să depășească anticlericalismul tradițional al stângii poloneze și să creeze o alianță alături de conducerea catolică recent revitalizată), formând sindicate locale și consilii muncitorești în uzine, promovând autonomia la locul de muncă și drepturile sociale (acestea din urmă preluate *ad litteram* din convențiile Organizației Internaționale a Muncii cu sediul la Geneva).

Dar, în comunism, până și aceste tactici prudent „apolitice" s-au lovit de refuzul partidului de a ceda vreun dram de autoritate sau autonomie reală. Între timp, economia continua să se surpe din interior. Productivitatea industrială s-a prăbușit în decursul anului 1981, deoarece muncitorii polonezi recent sindicalizați organizau întâlniri, greve și proteste pentru a-și susține revendicările. Văzută din Varșovia, și mai ales de la Moscova, țara plutea în derivă, iar regimul se clătina. Era și un exemplu negativ pentru vecini. Cu toată precauția liderilor săi, Solidaritatea era condamnată să trezească fantomele de Praga și Budapesta.

Generalul Wojciech Jaruzelski, ministrul Apărării, a devenit în februarie 1981 prim-ministru în locul lui Gierek, căzut în dizgrație, iar în octombrie îi succeda lui Stanislaw Kania în funcția de secretar general al partidului. El era sigur de susținerea armatei, iar conducerea sovietică sprijinea un gest ferm

pentru a opri deriva Poloniei – prin urmare, a acționat rapid pentru a pune capăt unei situații despre care ambele părți știau că nu poate dura la nesfârșit. Pe 13 decembrie 1981 – chiar în timp ce la Geneva începeau discuțiile sovieto-americane privind dezarmarea nucleară –, Jaruzelski a decretat legea marțială în Polonia, chipurile pentru a preîntâmpina o intervenție sovietică. Liderii și consilierii Solidarității au fost aruncați în închisoare (deși sindicatul nu a fost interzis oficial decât anul următor, moment din care a devenit clandestin********).

În lumina evenimentelor de după 1989, apariția Solidarității pare prima salvă de tun în bătălia finală împotriva comunismului. Dar „revoluția" poloneză din 1980-1981 e mai degrabă ultima notă dintr-un crescendo de proteste muncitorești care au început în 1970 și care vizau managementul represiv și iresponsabil al economiei de către partid. Carierismul, incompetența cinică, viețile irosite; creșterea prețurilor, grevele de protest și înăbușirea lor; apariția spontană a sindicatelor locale și implicarea activă a intelectualilor disidenți; simpatia și sprijinul Bisericii Catolice: acestea sunt repere bine cunoscute ale renașterii societății civile, surprinse emoționant de Andrzej Wajda în *Omul de marmură* (1977) și *Omul de fier* (1981), prezentări cinematografice didactice ale iluziilor pierdute și speranțelor renăscute în Polonia comunistă.

Dar nu erau mai mult de atât. Ele singure nu vesteau căderea puterii comuniste. Cum au continuat să susțină Michnik, Kuroń și alții, înainte și după impunerea legii marțiale, comunismul putea fi erodat de jos și dinăuntru, dar nu putea fi răsturnat. Confruntarea deschisă ar fi fost catastrofală, după cum demonstrase convingător istoria. Da, prin legea marțială (care a rămas în vigoare până în iulie 1983) și prin „starea de război" care i-a urmat, autoritățile își recunoșteau întru câtva eșecul – în nici o altă țară comunistă nu se ajunsese la asemenea măsuri, pe care Michnik le-a numit un „dezastru pentru statul totalitar" (recunoscând în același timp că erau „o lovitură pentru societatea independentă"). Dar comunismul ținea de putere, iar puterea nu era la Varșovia, ci la Moscova. Evenimentele din Polonia erau un prolog mișcător la povestea colapsului comunist, dar ele nu au avut un rol decisiv. Adevărata poveste era în altă parte.

Represiunea din Polonia a accentuat răceala reinstalată între Est și Vest la sfârșitul anilor 1970. Acest „al doilea Război Rece", cum i s-a spus, nu trebuie totuși exagerat: deși la un moment dat Leonid Brejnev și Ronald Reagan s-au acuzat reciproc că iau în considerare un război nuclear și chiar elaborează planuri concrete, nici Uniunea Sovietică și nici Statele Unite nu aveau asemenea intenții.******** După Acordurile de la Helsinki, fiecare dintre cele două părți avea impresia că Războiul Rece urma să se încheie în favoarea sa. De fapt, situația din Europa le convenea ambelor puteri: Statele Unite se comportau acum precum Rusia țaristă după înfrângerea lui Napoleon în 1815 – erau „jandarmul" continentului, garantând prin prezența lor că statu-quoul

nu va fi perturbat de o rebelă putere revoluționară.

Cu toate acestea, relațiile Est-Vest se deteriorau vizibil. Invazia sovietică în Afghanistan din decembrie 1979, întreprinsă la instigarea ministrului de Externe Andrei Gromîko cu scopul de a instala un regim stabil și obedient la granițele sudice ale Uniunii Sovietice, a determinat Statele Unite să boicoteze Jocurile Olimpice de la Moscova din 1980 (compliment întors în 1984, când blocul sovietic a boicotat Jocurile Olimpice de la Los Angeles) și l-a făcut pe președintele Jimmy Carter să-și revizuiască public „opinia personală despre țelurile finale ale sovieticilor" (*The New York Times*, 1 ianuarie 1980). Invazia confirma că liderii occidentali au avut dreptate când au decis, la o întrunire NATO cu doar două săptămâni înainte, să instaleze în Europa de Vest 108 rachete Pershing II și 464 de rachete de croazieră. Această decizie era, la rândul ei, o replică la amplasarea de către Moscova a unei noi generații de rachete SS-20 cu rază medie de acțiune în Ucraina. Începuse o nouă cursă a înarmării.

Nimeni nu-și făcea iluzii despre utilitatea rachetelor nucleare, și în nici un caz liderii vest-europeni: într-o confruntare nucleară, țările lor ar fi fost primele ținte. Asemenea arme nu erau de nici un ajutor în război: spre deosebire de sulițe, ele nu erau bune decât pentru negocieri. Arsenalul nuclear funcționa ca instrument de descurajare – *dacă* îți convingeai adversarul că ai putea, în ultimă instanță, să-l folosești. În orice caz, nu exista nici un alt mijloc de a apăra Europa de Vest împotriva Pactului de la Varșovia – care, la începutul anilor 1980, se fălea cu 50 de divizii de infanterie și infanterie mecanizată, 16 000 de tancuri, 26 000 de mașini de luptă și 4 000 de avioane de luptă.

Acesta este motivul pentru care premierii britanici (Margaret Thatcher și, înaintea ei, James Callaghan), cancelarii vest-germani și liderii Belgiei, Italiei și Olandei au primit cu brațele deschise noile rachete nucleare și au aprobat amplasarea acestora pe teritoriile țărilor lor. Cel mai încântat de alianța occidentală era François Mitterrand: într-un discurs dramatic ținut în ianuarie 1983 în fața unui Bundestag oarecum perplex, președintele francez i-a lămurit pe nemți că e necesar să rămână fermi pe poziții și să adopte cele mai recente rachete americane.********

„Noul" Război Rece a readus în prim-plan un pericol disproporționat față de problemele aflate în dispută – sau de intențiile participanților. În Europa Occidentală a reînviat mișcarea antinucleară pentru pace, întărită acum de o nouă generație de activiști „verzi". În Marea Britanie, un amestec entuziast și tipic englezesc de feministe, ecologiști și anarhiști, împreună cu prietenii și cunoștințele lor, au organizat un asediu prelungit asupra bazei de rachete de croazieră de la Greenham Common, spre stupefacția greu-încercatei garnizoane americane.

Cea mai puternică opoziție s-a înregistrat în Germania de Vest, unde cancelarul social-democrat Helmut Schmidt a fost forțat să demisioneze după ce aripa de stânga a propriului partid a votat împotriva noilor rachete – aprobate și instalate ulterior de succesorul său creștin-democrat, Helmut

Kohl.******** Mirajul unei zone denuclearizate și neutre în centrul Europei îi atrăgea încă pe mulți germani, iar la apelurile oficiale din RDG împotriva armelor nucleare și-au adăugat vocile ecologiști și social-democrați proeminenți din RFG. În octombrie 1983, în cursul unei demonstrații la Bonn, fostul cancelar Willy Brandt îndemna o mulțime aprobatoare de 300 000 de oameni să solicite guvernului renunțarea unilaterală la amplasarea de noi rachete. Așa-numitul „Apel Krefeld" împotriva desfășurării în RFG a rachetelor Pershing și de croazieră a adunat 2,7 milioane de semnături.

Nici invazia din Afghanistan, nici „starea de război" din Polonia nu au produs o îngrijorare comparabilă în Europa de Vest, nici măcar în cercurile oficiale (ba mai mult, primul răspuns al cancelarului Helmut Schmidt la proclamarea legii marțiale de către Jaruzelski a fost să trimită la Varșovia, în februarie 1982, un reprezentant personal de rang înalt pentru a depăși „izolarea" poloneză********). Cât despre „pacinici", ei erau mai puțin impresionați de represiunea de la Varșovia decât de retorica belicoasă ce emana de la Washington. Deși decizia NATO privind amplasarea de noi rachete fusese însoțită de o ofertă de negocieri pentru reducerea armamentelor de acest tip (așa-numita strategie *twin track*, „pistă dublă"), era tot mai evident că, sub noul său președinte, statul american adoptase o strategie inedită și agresivă.

Atitudinea războinică a Washingtonului era mai mult retorică: atunci când Ronald Reagan cerea ca „Polonia să fie Polonia" sau numea Moscova „un imperiu al răului", el se adresa în primul rând publicului american. La urma urmelor, același președinte a inițiat convorbiri pentru reducerea arsenalelor nucleare și s-a oferit să-și retragă rachetele cu rază medie de acțiune dacă sovieticii le dezafectau pe ale lor. Cu toate acestea, Statele Unite au demarat efectiv un program amplu de reînarmare. În august 1981, Reagan a anunțat că Statele Unite vor dezvolta un arsenal de bombe cu neutroni. Sistemul de rachete MX, care încălca prevederile Tratatelor de Reducere a Armelor Strategice (START), a fost anunțat în noiembrie 1982 și urmat după cinci luni de Inițiativa de Apărare Strategică („Războiul Stelelor") – care a determinat un protest sovietic, pe motiv că SUA încălca Tratatul privind Rachetele Antibalistice din 1972. Ajutorul militar oficial și sprijinul secret pentru Afghanistan și America Centrală au fost sporite sistematic. În 1985, cheltuielile pentru apărare au crescut cu 6%, o creștere fără precedent pe timp de pace.*********

Reagan avertizase încă din septembrie 1981 că lipsa unui acord verificabil asupra armelor nucleare însemna, în practică, o cursă a înarmării pe care Statele Unite aveau s-o câștige. Și așa a și fost. Cu timpul, acumularea de armament a ajuns să fie considerată stratagema abil ticluită prin care americanii au falimentat și, în cele din urmă, distrus sistemul sovietic. Ceea ce nu e foarte exact. Uniunea Sovietică nu-și putea permite cursa înarmărilor în care intrase încă din 1974, dar falimentul economic nu era de ajuns pentru a îngenunchea comunismul.

Fără îndoială că al doilea Război Rece și beligeranța fățișă a Americii au mărit presiunea asupra unui sistem șubred și inoperant. URSS construise o mașină militară care l-a înfrânt pe Hitler, a ocupat jumătate din Europa și a ținut pasul cu Occidentul vreme de 40 de ani din punctul de vedere al înzestrării cu armament – însă prețul era teribil. La apogeul cursei înarmărilor, 30-40% din bugetul sovieticilor (de patru-cinci ori mai mult decât în cazul Statelor Unite) era destinat cheltuielilor militare. Pentru mulți experți sovietici era deja evident că țara nu putea duce la infinit o asemenea povară. Scadența pentru generații întregi de acumulare militară trebuia să sosească până la urmă.

Pe termen scurt însă, tensiunile externe chiar au consolidat regimul. Poate că Uniunea Sovietică era într-adevăr un sat de mucava de mărimea unui continent, „Volta Superioară cu rachete", în descrierea lapidară și exactă a lui Helmut Schmidt, însă avea acele rachete și ele îi confereau un anumit statut și impuneau un oarecare respect. În plus, liderii sovietici mai bătrâni – îndeosebi Iuri Andropov, șeful KGB-ului – luau în serios amenințarea americană. Asemenea omologilor de la Washington, ei credeau sincer că cealaltă parte lua în considerare un război nuclear preventiv. Linia dură adoptată de Reagan și în special Inițiativa de Apărare Strategică au făcut ca vechea conducere sovietică să fie și mai puțin dispusă la compromis.

Adevărata dilemă militară cu care se confruntau liderii sovietici nu se afla nici în Europa, nici la Washington, ci la Kabul. Cu tot respectul pentru revelația tardivă a lui Jimmy Carter privind ambițiile strategice sovietice, invazia din Afghanistan din 1979 nu era un nou front în lupta strategică dintre comunism și Lumea Liberă. Ea s-a datorat mai degrabă unor temeri legate de probleme interne. Recensământul sovietic din 1979 indica o creștere fără precedent a populației musulmane din Asia Centrală sovietică. În Kazahstanul sovietic și în republicile adiacente frontierei afghane – Turkmenistan, Uzbekistan și Tadjikistan –, populația crescuse cu peste 25% față de 1970. În decursul deceniului următor, dacă populația Ucrainei a crescut cu doar 4%, cea din Tadjikistan s-a mărit cu aproape 50%. Rusia europeană, se temeau conducătorii ei, era sub amenințarea demografică a minorităților interne: după cum a admis un Leonid Brejnev suferind la Congresul al XXVI-lea al partidului din februarie 1981, „chestiunea naționalităților" nu era rezolvată.

Dacă ocupația Afghanistanului s-ar fi soldat cu instalarea unui guvern stabil și prietenos la Kabul, liderii sovietici ar fi bifat un dublu succes. Ei ar fi întărit prezența Moscovei în Orientul Mijlociu, trimițând în același timp un „mesaj clar" noii generații de musulmani sovietici care nutreau visuri de independență. Dar sovieticii, bineînțeles, au dat greș în Afghanistan. Brejnev, Gromîko și generalii lor au nesocotit nu numai lecția Vietnamului, repetând astfel multe dintre erorile americanilor; ei au uitat și eșecurile Rusiei țariste, suferite cu 80 de ani în urmă în aceeași regiune. Încercarea dezastruoasă a Uniunii Sovietice de a susține un guvern-marionetă într-un teritoriu nefamiliar și ostil a generat o opoziție intransigentă formată din gherile și

fanatici *(mujahedini)* înarmați și finanțați de peste hotare. În loc să „rezolve" problemele naționale ale imperiului, ea n-a făcut decât să le exacerbeze: autoritățile „marxiste" sprijinite de sovietici la Kabul n-au servit prestigiul Moscovei în lumea islamică, nici acasă și nici peste hotare.

Pe scurt, Afghanistanul a fost o catastrofă pentru Uniunea Sovietică. Impactul său traumatizant asupra unei întregi generații de soldați a ieșit la lumină abia mai târziu. La începutul anilor 1990 se estima că unul din cinci veterani ai războaielor afghane era alcoolic; mulți alții, incapabili să găsească slujbe stabile în Rusia postsovietică, au intrat pe orbita organizațiilor naționaliste de extremă dreaptă. Dar liderii sovietici au realizat mult mai devreme că făcuseră o gafă monumentală. Pe lângă costurile umane și de echipament, războiul de uzură în munții afgani timp de un deceniu a reprezentat o umilință internațională. El excludea o altă desfășurare a Armatei Roșii dincolo de frontierele sale în viitorul apropiat: după cum i-a declarat mai târziu Igor Ligacev, membru în Biroul Politic, jurnalistului american David Remnick, după Afghanistan nu se mai punea problema folosirii forței în Europa de Est.

Impactul unei singure aventuri neocoloniale (ce-i drept, un eșec spectaculos) asupra vulnerabilei Uniunii Sovietice relevă fragilitatea intrinsecă a regimului. Dar nici dezastrul din Afghanistan, nici costul cursei accelerate a înarmării de la începutul anilor 1980 nu ar fi dus separat la colapsul sistemului. Susținută de frică, inerție și de interesele vechii gărzi care o gestiona, „epoca de stagnare" a lui Brejnev putea dura la nesfârșit. Cert este că nu exista nici o autoritate care să o contracareze, nici o mișcare disidentă – în Uniunea Sovietică sau în statele-satelit – capabilă să-i pună capăt. Numai un comunist putea să o facă – și un comunist a fost cel care a făcut-o.

Premisa fundamentală a proiectului comunist era credința sa în legile istoriei și interesele colectivității, care primau invariabil asupra motivelor și acțiunilor indivizilor. Ironia sorții este că în final, soarta comunismului a fost pecetluită de destinul unor indivizi. Pe 10 noiembrie 1982, la vârsta de 76 de ani, Leonid Brejnev, care semăna de mult cu o fantomă, a trecut în sfârșit în lumea umbrelor. Andropov, succesorul lui, avea deja 68 de ani și nu arăta nici el prea bine. A murit în mai puțin de un an, înainte de a implementa reformele la care se gândise; i-a urmat în funcția de secretar general Constantin Cernenko, care avea 72 de ani și era atât de bolnav, încât la funeraliile lui Andropov din februarie 1984 abia a reușit să-și termine cuvântarea. Treisprezece luni mai târziu s-a stins și el.

Moartea în succesiune rapidă a trei vechi comuniști, toți născuți înainte de Primul Război Mondial, era simptomatică: dispărea generația de nomenclaturiști cu amintiri directe despre originile bolșevice ale Uniunii Sovietice, cu vieți și cariere mutilate de Stalin. Ei moșteniseră și supervizaseră un aparat birocratic autoritar și gerontocrat, a cărui prioritate decisivă era propria supraviețuire: în lumea în care crescuseră Brejnev, Andropov și Cernenko, să mori în patul tău era deja o mare realizare. Cei care i-au urmat în

funcții erau oameni mai tineri, cu instincte la fel de autoritare, dar care au fost nevoiți să atace corupția, stagnarea și ineficiența care infestau sistemul sovietic de la un capăt la altul.

Succesorul lui Cernenko, promovat în funcția de secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice pe 11 martie 1985, era Mihail Sergheevici Gorbaciov. Născut în 1931 într-un sat din regiunea sudică Stavropol, el fusese ales în Comitetul Central la 41 de ani. Apoi, în numai 13 ani, ajunsese conducătorul partidului. Nu numai că Gorbaciov era cu douăzeci de ani mai tânăr decât predecesorii săi, el era mai tânăr și decât toți președinții americani până la Bill Clinton. Ascensiunea sa rapidă fusese încurajată și înlesnită de Andropov și mulți vedeau în el un potențial reformator. Un reformator, dar nu un radical. Mihail Gorbaciov era un *apparatcik* tipic. El urcase treptele ierarhiei partidului, fiind pe rând prim-secretar al Tineretului Comunist din regiunea Stavropol în 1956, secretar regional al comitetului organizațiilor de partid din fermele de stat și membru ales al Sovietului Suprem în 1970. Noul lider întruchipa sentimentele multor comuniști din generația sa: fără a critica vreodată fățiș partidul sau politica acestuia, el a fost profund afectat și stimulat de revelațiile anului 1956; mai târziu, și-a văzut așteptările înșelate de greșelile epocii Hrușciov și a fost dezamăgit de represiunea și inerția din vremea lui Brejnev.

În acest sens, Mihail Gorbaciov era un comunist reformist clasic: nu e o coincidență faptul că, la începutul anilor 1950, ca student la Facultatea de Drept a Universității din Moscova, fusese prieten apropiat cu Zdeněk Mlynář, care a jucat apoi un rol central în Primăvara de la Praga din 1968. Dar, ca toți comuniștii reformiști din generația sa, Gorbaciov era în primul rând un comunist și abia după aceea un reformator. Într-un interviu din februarie 1986 acordat ziarului comunist francez *L'Humanité*, declara că, pentru el, comunismul lui Lenin rămâne un ideal splendid și fără pată. Stalinismul? „Un concept născocit de dușmanii comunismului și folosit pe scară largă pentru a denigra Uniunea Sovietică și socialismul în general.“********

Chiar și în 1986, așa *trebuia* să se exprime un secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Însă Gorbaciov era sincer și a inițiat reforme deliberat leniniste – ori „socialiste“ – în intenție. Ba chiar e posibil ca el să fi fost mai consecvent din punct de vedere ideologic decât unii predecesori: dacă Nikita Hrușciov e faimos pentru afirmația că, dacă ar fi britanic, i-ar vota pe conservatori, Gorbaciov îl prefera, dintre politicienii străini, pe spaniolul Felipe Gonzáles, al cărui model social-democratic avea să-i pară, cu timpul, cel mai apropiat de al său.

Lumea își punea speranțele în Gorbaciov și pentru că opoziția internă din URSS era inexistentă. Numai partidul putea îndrepta stricăciunile făcute și, din fericire, partidul își alesese drept lider un om care avea atât energia, cât și experiența administrativă necesare unui astfel de efort. Pe lângă faptul că era neobișnuit de educat și cult pentru un birocrat sovietic de rang înalt, Gorbaciov avea o calitate specific leninistă: era dispus să-și compromită

idealurile pentru a-și atinge scopurile. Moștenirea dificilă a secretarului general al PCUS nu era un mister pentru nimeni.

Impresionat de ce văzuse în Vest în timpul călătoriilor făcute în anii 1970, Gorbaciov a dorit de la bun început să restructureze economia muribundă a Uniunii Sovietice și să elimine ineficiența și corupția din aparatul instituțional supradimensionat. După apogeul atins la sfârșitul anilor 1970, prețul mondial al petrolului (principalul produs de export al Uniunii Sovietice) a început să scadă, iar datoria externă a țării a crescut continuu: de la 30,7 miliarde de dolari în 1986, ea a ajuns la 54 de miliarde de dolari în 1989. Economia, care nu se dezvoltase mai deloc în anii 1970, a început chiar să scadă: dintotdeauna slabă calitativ, producția sovietică era acum inadecvată și din punct de vedere cantitativ. Sarcinile de plan stabilite arbitrar de la centru, penuria endemică, aprovizionarea deficitară și absența indicatorilor de preț și piață paralizau practic orice inițiativă.

„Reforma" într-un astfel de sistem, după cum indicau de multă vreme economiștii maghiari și din alte țări comuniste, trebuia să înceapă cu descentralizarea mecanismelor de decizie și de stabilire a prețurilor. Însă aceasta se lovise de obstacole insurmontabile. În afara republicilor baltice, nimeni din Uniunea Sovietică nu știa din experiență ce înseamnă agricultura independentă sau economia de piață: cum să produci un bun, să-i pui un preț și să-i găsești un cumpărător. Chiar și după ce o Lege a Activităților Lucrative Individuale din 1986 a autorizat inițiativele private limitate (pe scară mică), cei care au profitat de ea au fost surprinzător de puțini. Trei ani mai târziu, în întreaga Uniune Sovietică existau doar 300 000 de oameni de afaceri la o populație de 290 de milioane.

În plus, orice potențial reformator al economiei era pus în fața unei dileme. Dacă reforma economică începea cu descentralizarea procesului de decizie sau prin acordarea de autonomie afacerilor locale și renunțarea la directivele emise de la centru, cum puteau producătorii, directorii sau oamenii de afaceri să lucreze corespunzător în lipsa unei piețe de desfacere? Pe termen scurt aveau apară *mai multe* lipsuri și deficiențe în aprovizionare, întrucât toată lumea s-ar fi complăcut în activități regionale și chiar într-o economie de schimb locală. Pe de altă parte, o „piață" nu putea fi pur și simplu decretată. Simplul termen prezenta serioase riscuri politice într-o societate în care „capitalismul" fusese în mod oficial condamnat și detestat timp de decenii (însuși Gorbaciov a evitat orice mențiune a economiei de piață până târziu, în 1987, chiar și după aceea referindu-se invariabil la o „piață socialistă").

Instinctul reformistului era să încerce compromisuri, să experimenteze creând (prin decret) câteva întreprinderi privilegiate, eliberate de povara birocratică și cărora avea să li se asigure o sursă stabilă de materii prime și mână de lucru calificată. Acestea, continua raționamentul, urmau să slujească drept modele reușite și chiar profitabile pentru alte întreprinderi similare. Țelul îl reprezentau modernizarea controlată și adaptarea treptată la sistemul de producție și stabilire a prețurilor în funcție de cerere. Însă o asemenea strategie

era sortită eșecului prin însăși premisa ei operațională – și anume că autoritățile puteau crea întreprinderi eficiente prin *fiat* administrativ.

Pompând puținele fonduri în câteva ferme, unități prelucrătoare, fabrici sau servicii-model, partidul a reușit într-adevăr să creeze întreprinderi temporar viabile și chiar teoretic profitabile – dar numai cu prețul unor subvenții substanțiale și privând de resurse alți agenți economici. Dezordinea și frustrarea au crescut. În paralel, șefii de ferme și directorii locali, neștiind din ce direcție bate vântul, au căutat să se protejeze în eventualitatea unei reîntoarceri la normele de plan: creându-și stocuri din tot ce le pica în mână, de teama revenirii la controlul centralizat.

Toată această poveste le era bine cunoscută criticilor conservatori ai lui Gorbaciov. Toate programele sovietice de reformă, începând cu Noua Politică Economică a lui Lenin din 1921, începuseră în același mod și își pierduseră suflul din același motive. O reformă economică profundă însemna implicit slăbirea sau abandonarea pârghiilor de control. Nu numai că ea exacerba în faza inițială problemele pe care era menită să le rezolve, ci însemna *realmente* o pierdere a controlului. Iar comunismul se baza pe control – mai exact, comunismul *era* control: control asupra economiei, control asupra informației, control asupra mișcării, asupra opiniilor și asupra oamenilor. Restul era dialectică, iar dialectica – așa cum îi explicase un veteran comunist lui Jorge Semprun la Buchenwald – „este arta și metoda de a cădea întotdeauna în picioare".********

Curând, Gorbaciov și-a dat seama că, dacă voia să cadă în picioare în lupta cu economia sovietică, trebuia să accepte că enigma economiei făcea parte dintr-o situație mai complexă. Uniunea Sovietică era condusă de oameni interesați să mențină pârghiile politice și instituționale ale unei economii de comandă; corupția cotidiană și absurdițățile minore, dar extrem de răspândite din economie erau tocmai sursele puterii și autorității lor. Pentru a reforma economia, partidul trebuia să se reformeze mai întâi pe sine.

Nici această idee nu era nouă: epurările periodice din vremea lui Lenin și a succesorilor săi proclamau de obicei aceleași obiective. Dar timpurile se schimbaseră. Oricât ar fi fost de opresivă și retrogradă, Uniunea Sovietică nu mai era o tiranie totalitară criminală. În monumentalele cartiere de locuințe construite de Hrușciov, cele mai multe familii sovietice locuiau acum, cu chirii mici, în propriile lor apartamente. Deși urâte și ineficiente, acestea le asigurau oamenilor de rând un grad de intimitate și securitate necunoscut generațiilor anterioare: ei nu mai erau chiar atât de expuși informatorilor și nu mai riscau să fie denunțați autorităților de rude sau colocatari. Pentru cei mai mulți, epoca terorii trecuse și, cel puțin în generația lui Gorbaciov, arestările în masă și epurările de partid erau de neconceput.

Pentru a scăpa din strangularea exercitată de aparatul de partid și a-și continua planurile de restructurare economică, secretarul general a recurs la *glasnost* – „transparență" –, adică a încurajat oficial dezbaterea publică a unor subiecte atent selecționate. Anunțând schimbări iminente și stimulând

așteptările populației, Gorbaciov urmărea să creeze un instrument prin care el și suporterii lui să poată învinge opoziția oficială cu care se confruntau. Era o veche stratagemă folosită printre alții și de țarii reformiști. Însă lui Gorbaciov, nevoia urgentă de transparență din partea autorităților i-a fost revelată de evenimentele din 26 aprilie 1986.

În acea zi, la ora 01.23 a explodat unul dintre cele patru reactoare uriașe ale centralei nucleare de la Cernobîl (Ucraina), eliberând în atmosferă 120 milioane de curie de material radioactiv: de 100 de ori mai mult decât radiația emisă la Hiroshima și Nagasaki *împreună*. Norul radioactiv rezultat a fost dus de vânt spre nord-vest, în Europa Occidentală și Scandinavia, ajungând până în Țara Galilor și Suedia și afectând în total, conform estimărilor, aproximativ cinci milioane de oameni. Pe lângă cei 30 de membri ai echipelor de intervenție uciși pe loc, alți 30 000 de oameni au murit de atunci în urma complicațiilor cauzate de expunerea la radiații (dintre care 2 000 de cazuri de cancer tiroidian la locuitorii din imediata vecinătate).

Cernobîl nu era primul dezastru ecologic din Uniunea Sovietică. În 1957, un rezervor de deșeuri nucleare a explodat la Celiabinsk-40, o bază de cercetare secretă de lângă Ekaterinburg, în Munții Urali, poluând o zonă lată de 8 km și lungă de 100 km. 76 de milioane de metri cubi de reziduuri nucleare au fost deversate în bazinul hidrografic al Uralilor, contaminându-l pentru decenii întregi. Zece mii de oameni au fost evacuați și 23 de sate rase cu buldozerele. Reactorul de la Celiabinsk făcea parte din prima generație de instalații nucleare sovietice și fusese construit prin muncă forțată între 1948 și 1951.********

Alte catastrofe ecologice de o amploare asemănătoare erau poluarea Lacului Baikal, distrugerea Mării Aral, scufundarea în Oceanul Arctic și Marea Barents a navelor cu propulsie atomică ieșite din uz: sute de mii de tone de metal, cu tot cu conținutul lor radioactiv. În jurul orașului siberian Norilsk, o regiune de mărimea Italiei a fost contaminată cu dioxid de sulf rezultat din exploatarea nichelului. Acestea și alte dezastre ecologice erau rezultatul direct al indiferenței, proastei conduceri și al metodei „razi și arzi" prin care sovieticii exploatau resursele naturale. Și toate s-au născut din secretomanie. Explozia de la Celiabinsk-40 nu a fost recunoscută oficial decenii la rând, deși s-a produs la doar câțiva kilometri de un oraș mare – același unde, în 1979, sute de oameni au murit în urma contaminării cu antrax de la o fabrică de arme biologice amplasată în centrul orașului.

Problemele de la reactoarele nucleare sovietice le erau bine cunoscute celor din interiorul sistemului: două rapoarte separate ale KGB din 1982 și 1984 semnalau echipamentul „defectuos" (furnizat de Iugoslavia) și deficiențele serioase ale reactoarelor 3 și 4 de la Cernobîl. Dar, așa cum aceste informații au fost ținute secrete (și nu s-a luat nici o măsură), tot astfel reacția instinctivă a conducerii partidului la explozia din 26 aprilie 1986 a fost să păstreze tăcerea – la urma urmei, în Uniunea Sovietică se aflau în funcțiune 14 centrale nucleare de tip Cernobîl. Primul semn din partea Moscovei că se întâmplase ceva

neobișnuit a venit abia la patru zile după eveniment – și atunci sub forma unui comunicat oficial de două propoziții.

Însă catastrofa de la Cernobîl nu putea rămâne un secret: două săptămâni mai târziu, îngrijorarea comunității internaționale și incapacitatea sovieticilor de a limita consecințele calamității l-au forțat pe Gorbaciov să facă mai întâi o declarație publică, recunoscând doar parțial ce se întâmplase, și apoi să solicite ajutor din străinătate. Pentru prima oară, sovieticilor li se confirma în mod public incompetența crasă a conducătorilor și indiferența acestora față de viața umană, iar Gorbaciov a fost forțat să recunoască amploarea problemelor Uniunii Sovietice. Incompetența, minciuna și cinismul celor responsabili atât de dezastru, cât și de încercarea de a-l mușamaliza nu puteau fi catalogate doar ca o regretabilă întinare a valorilor sovietice: după cum începea să constate liderul URSS, ele *erau* valori sovietice.

Din toamna anului 1986, Gorbaciov a accelerat ritmul reformei. În luna decembrie a acelui an, Andrei Saharov, cel mai cunoscut disident din lume, a fost eliberat din arestul la domiciliu în Gorki (Nijni Novgorod) – un prim semnal al eliberării în masă a prizonierilor politici care a început în anul următor. Cenzura a fost relaxată: în 1987, la 26 de ani după ce M.A. Suslov, comisar ideologic al partidului, prezisese că nu va putea fi publicat pentru încă „două sau trei secole", romanul *Viață și destin* de Vasili Grossman a văzut în sfârșit lumina tiparului. Poliția a primit instrucțiuni să nu mai bruieze posturile de radio străine. Iar secretarul general al PCUS s-a folosit de ocazia cuvântării televizate din ianuarie 1987 către Comitetul Central al partidului pentru a promova ideea unei democrații mai cuprinzătoare, trecând peste autoritatea conservatorilor din partid și adresându-se direct întregii națiuni.

În 1987, nouă gospodării sovietice din zece dețineau un televizor, astfel că tactica lui Gorbaciov a avut la început un succes fulgerător: creând concret o sferă publică pentru dezbaterea parțial deschisă a problemelor țării și spărgând monopolul castei conducătoare asupra informației, el forța partidul să-i urmeze exemplul – și oferea astfel un cadru sigur în care reformatorii din interiorul sistemului, până atunci tăcuți, puteau să se exprime și să-i ofere susținere. Aproape fără să vrea, în decursul anilor 1987–1988, secretarul general a creat o bază națională pentru schimbare.

Au început să răsară organizații neoficiale, de remarcat între acestea fiind „Clubul Perestroika", format în 1987 la Institutul de Matematică din Moscova, din care s-a născut apoi organizația „Memorialul", care avea drept scop „să păstreze vie memoria victimelor" trecutului stalinist. Speriate la început de propria lor existență – la urma urmelor, Uniunea Sovietică era încă o dictatură a partidului unic –, aceste organizații s-au dezvoltat și au proliferat rapid. În 1988, susținerea lui Gorbaciov provenea deja mai mult din afara partidului, din partea opiniei publice naționale în formare.

Logica obiectivelor reformiste ale lui Gorbaciov și decizia practică de a apela la națiune în confruntarea cu criticii conservatori din aparatul de partid

au transformat dinamica *perestroikăi*. Pornit ca reformator în interiorul partidului, secretarul general acționa acum tot mai mult, dacă nu împotriva partidului, cel puțin pentru a dejuca rezistența acestuia la schimbare. În octombrie 1987, Gorbaciov a vorbit în public pentru prima dată despre crimele staliniste și a avertizat că, dacă partidul nu promovează reforma, avea să-și piardă rolul conducător în societate.

La Conferința partidului din iunie 1988, Gorbaciov și-a reiterat atașamentul față de reformă și relaxarea cenzurii, cerând organizarea de alegeri libere în anul următor pentru un Congres al Deputaților Poporului. În octombrie 1988, el i-a îndepărtat din funcții pe câțiva dintre principalii săi oponenți – printre care vechiul său adversar Igor Ligaciov – și a fost ales președinte al Sovietului Suprem (adică șef de stat) în locul lui Andrei Gromîko, ultimul dinozaur. În interiorul partidului, Gorbaciov avea încă de înfruntat o puternică opoziție din partea vechii gărzi, însă în țară popularitatea sa era la apogeu, ceea ce i-a permis să forțeze continuarea reformei – de altfel, nici nu avea de ales.********

Alegerile din mai-iunie 1989 au constituit primul scrutin mai mult sau mai puțin liber în URSS din 1918 până la acea dată. Nu au fost alegeri pluripartite – acest lucru s-a întâmplat abia în 1993, când însăși Uniunea Sovietică dispăruse de mult –, iar rezultatul lor fusese în mare parte prestabilit: un mare număr de locuri a fost alocat candidaților din partid, iar competiția internă pentru ele nu a fost permisă. Cu toate acestea, Congresul rezultat includea multe voci critice independente. Lucrările sale au fost vizionate de 100 de milioane de telespectatori, iar cererile lui Saharov și ale altor deputați de a se continua schimbarea – prin detronarea partidului, din ce în ce mai discreditat, din poziția sa privilegiată – nu puteau fi ignorate, chiar dacă însuși Gorbaciov a șovăit la început. Comuniștilor le aluneca printre degete monopolul puterii: la sugestia lui Gorbaciov, în februarie anul următor Congresul a votat eliminarea din Constituția sovietică a prevederii de bază – Articolul 6 –, care atribuia Partidului Comunist un „rol conducător".********

Răsturnările din politica internă sovietică între 1985 și 1989 au fost facilitate de o mutație majoră în politica externă, petrecută sub Gorbaciov și noul său ministru de Externe, Eduard Șevardnadze. Gorbaciov își declarase de la bun început hotărârea de a reduce povara Uniunii Sovietice, scutind-o măcar de cele mai oneroase dintre obligațiile militare. La o lună după preluarea puterii, el a sistat desfășurarea de rachete sovietice și a oferit negocieri necondiționate asupra forțelor nucleare, pornind de la propunerea ca ambele superputeri să-și înjumătățească arsenalele strategice. În mai 1986, după o întâlnire surprinzător de fructuoasă „la nivel înalt" cu Reagan la Geneva (prima dintr-o serie fără precedent de cinci asemenea întrevederi), Gorbaciov a acceptat ca „sistemele cu poziție avansată" ale Statelor Unite să fie excluse din convorbirile asupra armelor strategice în schimbul începerii negocierilor.

A urmat un al doilea summit, în octombrie 1986, la Reykjavik, unde

Reagan și Gorbaciov, deși nu au ajuns la un acord privind dezarmarea nucleară, au pus bazele succeselor viitoare. Până la sfârșitul anului 1987, Șevardnadze și secretarul de stat american George Schultz au definitivat proiectul unui Tratat asupra Forțelor Nucleare cu Rază Medie de Acțiune, semnat și ratificat în anul următor. Tratatul pornea de la „opțiunea zero" propusă anterior de Ronald Reagan (sovieticii acceptau astfel implicit că nu puteau câștiga un război nuclear în Europa) și reprezenta prologul unui tratat și mai important, semnat în 1990, care limita strict prezența și activitatea forțelor *convenționale* pe continentul european.

Privite de la Washington, concesiile lui Gorbaciov în privința armelor nucleare păreau o victorie pentru Reagan și, prin urmare, conform calculului de sumă zero folosit de strategii Războiului Rece, un eșec pentru Moscova. Dar pentru Gorbaciov, a cărui prioritate era politica internă, crearea unui climat internațional mai stabil reprezenta o victorie în sine. Aceasta i-a permis să câștige timp și susținere pentru reformele de acasă. Succesiunea de întâlniri și acorduri echivala cu recunoașterea de către sovietici a faptului că o confruntare militară externă ar fi fost nu numai costisitoare, ci și inadecvată: așa cum explicase Gorbaciov în octombrie 1986, în cursul unei vizite în Franța, „ideologia" nu era o bază adecvată pentru politica externă.

Acest punct de vedere reflecta recomandările făcute lui Gorbaciov de o nouă generație de experți sovietici în afaceri externe, îndeosebi de colegul său Aleksandr Iakovlev, care înțelesese că URSS putea exercita un control mai eficient asupra relațiilor sale externe prin concesii bine calculate decât printr-o confruntare zadarnică. În comparație cu problemele insolubile pe care Gorbaciov le avea de înfruntat acasă, politica externă reprezenta o arenă în care el exercita un control direct și unde putea spera să obțină rezultate imediate. În plus, rolul de mare putere în relațiile externe sovietice nu trebuie exagerat: Gorbaciov a acordat relațiilor cu Europa Occidentală cel puțin la fel de multă importanță precum tratativelor cu SUA. El a făcut vizite frecvente în Vest, stabilind relații bune cu Gonzales, Kohl și Thatcher (aceasta îl considera, cu o expresie devenită faimoasă, „om de înțeles").********

Într-adevăr, în multe privințe Gorbaciov se considera, mai presus de orice, un om de stat *european*, cu priorități europene. Efortul său de a stopa cursa înarmărilor și acumularea de armament nuclear era strâns legat de o nouă abordare a rolului Uniunii Sovietice ca putere europeană. „Armele", declara el în 1987, „ar trebui reduse la un nivel strict necesar nevoilor de apărare. A sosit timpul ca ambele alianțe militare să-și modifice conceptele strategice și să le alinieze mai mult obiectivelor defensive. Fiecare apartament din «casa europeană» are dreptul să se protejeze împotriva spărgătorilor, dar fără a distruge «proprietatea» vecinilor".

Din aceleași motive și într-un spirit similar, liderul sovietic a înțeles de la început că trebuia să iasă urgent din Afghanistan, „rana sângerândă", cum îl descria la un Congres al partidului din februarie 1986. Cinci luni mai târziu, el anunța retragerea a 6 000 de soldați sovietici, manevră încheiată în luna

noiembrie a aceluiași an. În mai 1988, în urma unui acord cu Pakistanul și Afghanistanul încheiat la Geneva și garantat de ambele mari puteri, trupele sovietice au început retragerea. Ultimii soldați ai Armatei Roșii au plecat pe 15 februarie 1989.********

Departe de a rezolva chestiunea naționalităților, aventura din Afghanistan nu a făcut decât să o exacerbeze. Dacă URSS se confrunta acum cu o diversitate de minorități naționale, era numai vina ei: la urma urmelor, Lenin și urmașii lui sunt cei care au inventat diferite „națiuni" și le-au atribuit regiuni și republici corespunzătoare. Reflectând practicile imperiale din alte părți, Moscova favorizase – în locuri unde cu 50 de ani în urmă nici nu se auzise de națiuni și naționalități – apariția unor instituții și intelighenții grupate în jurul unei „capitale" sau al unui centru urban național. În Caucaz sau în republicile din Asia Centrală, prim-secretarii Partidului Comunist erau de obicei selecționați din grupul etnic majoritar. Firește că, pentru a-și asigura dominația pe feuda lor, acești oameni căutau să se identifice cu propriul „popor", mai ales după ce în aparatul central de partid începuseră să apară fisuri. Partidul se dezbina sub impactul tendințelor centrifuge ale administratorilor locali care își protejau nervos propriile interese.

Gorbaciov pare să nu fi înțeles pe deplin acest proces. „Tovarăși", informa el partidul în 1987, „putem spune cu îndreptățire că în țara noastră problema naționalităților a fost rezolvată". Poate nici el nu credea complet ce spunea, însă își imagina probabil că rezolvarea unor vechi doleanțe și o oarecare slăbire a controlului de la centru erau suficiente (în 1989, de exemplu, tătarilor din Crimeea li s-a permis să se întoarcă acasă după multe decenii de exil asiatic). Într-un imperiu continental cu peste o sută de grupuri etnice presărate de la Marea Baltică la Marea Ohotsk, majoritatea având vechi doleanțe pe care *glasnost* le încuraja să iasă la lumină, acest calcul se va dovedi profund greșit.

Răspunsul inadecvat al lui Gorbaciov la cererile de autonomie care răzbăteau de la periferia imperiului nu ar trebui să ne surprindă. După cum am văzut, Gorbaciov fusese de la bun început un „comunist reformist", deși unul cu totul neobișnuit: el susținea nevoia de schimbare și reînnoire, dar ezita să atace premisele fundamentale ale sistemului în care se formase. Ca mulți din generația sa, în URSS și nu numai, el credea sincer că singurul mod de a ameliora situația era o reîntoarcere la „principiile" leniniste. Ideea că însuși proiectul leninist ar putea fi de vină nu a fost acceptată de liderul sovietic decât foarte târziu: scriitori declarat antileniniști precum Aleksandr Soljenițîn au fost publicați în Uniunea Sovietică abia în 1990.

Spiritul obiectivelor inițiale ale lui Gorbaciov e ilustrat de tonul inimitabil al noii toleranțe oficiale față de muzica pop: cum scria *Pravda* în octombrie 1986, „rock'n'roll-ul are dreptul să existe, dar numai dacă este melodios, plin de înțelesuri și bine executat". Exact asta își dorea Mihail Gorbaciov: un comunism melodios, plin de înțelesuri și bine executat. Se vor face reformele necesare și se vor acorda libertățile corespunzătoare, dar numai într-un cadru reglementat – nu mai departe de februarie 1988, guvernul nu îngăduia edituri

și tipografii independente.

Una dintre ciudățeniile comuniștilor reformiști era aceea că porneau întotdeauna la drum cu țelul himeric de a reforma unele aspecte ale sistemului lor, menținându-le pe celelalte neschimbate – de exemplu, introducând stimuli de piață, dar păstrând mecanismele de planificare centralizată sau acordând o mai mare libertate de exprimare în timp ce menținеau monopolul partidului asupra adevărului. Însă reforma parțială – sau reforma unui singur sector în detrimentul altora – era o contradicție în sine.

„Pluralismul controlat" sau „piața socialistă" erau din start sortite eșecului. Ideea că partidul putea să-și mențină rolul conducător, lepădând numai excrescențele patologice produse de cele șapte decenii de putere absolută, indică o anumită naivitate politică din partea lui Gorbaciov. Într-un sistem autoritarist puterea este indivizibilă – dacă cedezi o parte din ea, ajungi în cele din urmă să o pierzi cu totul. Cu patru secole în urmă, regele Iacob I din dinastia Stuart era conștient de acest lucru – de unde refuzul tăios adresat prezbiterienilor scoțieni care protestau împotriva puterii episcopale: „Unde nu există episcop, nu există rege".

Gorbaciov și revoluția sa controlată au fost în final măturați de amploarea contradicțiilor pe care le-au generat. Privind în urmă, el observa cu oarecare regret: „Este normal să mă mâhnească faptul că n-am reușit să păstrez *perestroika* în limitele intențiilor mele". Însă intențiile și limitele intențiilor erau incompatibile. Fără reazemul oferit de cenzură, control și represiune, esența sistemului sovietic – economia planificată, retorica publică, monopolul partidului – s-a prăbușit pur și simplu.

Gorbaciov nu și-a atins obiectivul – un comunism reformat și eficient, curățat de disfuncții. Ba chiar a eșuat spectaculos. Cu toate acestea, realizările lui sunt impresionante. În URSS nu existau instituții independente sau măcar semiautonome pe care criticii și reformiștii să le mobilizeze în sprijinul lor: sistemul sovietic putea fi demontat numai din interior și prin inițiative venite de sus. Introducând pentru început un singur element al reformei, apoi în mod progresiv altul și altul, Gorbaciov a erodat treptat însuși sistemul care îl propulsase. Folosindu-se de puterile nemăsurate ale funcției de secretar general, el a distrus din interior dictatura partidului.

Aceasta era o realizare remarcabilă și fără precedent, imposibil de anticipat în 1984, la moartea lui Cernenko. Cum spunea unul dintre consilierii săi apropiați, Gorbaciov a fost „un defect genetic al sistemului".******** Cu trecerea timpului a devenit tentant să concluzionezi că ascensiunea lui a venit la un moment extraordinar de potrivit – chiar atunci când sistemul sovietic începuse să se clatine, iată că a apărut un lider care a înțeles ce se întâmpla și a reușit să găsească o strategie pentru renunțarea la imperiu. Omul potrivit la momentul potrivit? Tot ce se poate. Fără îndoială, Mihail Gorbaciov nu era un aparatcic oarecare.

Însă e clar că el nu știa ce face, iar dacă ar fi știut, s-ar fi îngrozit. Mai perspicace erau adversarii săi. Pe de o parte, lucru de înțeles, cei din aripa dură

a partidului îl urau pe Gorbaciov: mulți dintre ei au subscris prompt la faimoasa scrisoare publicată în ziarul *Sovetskaia Rossia* pe 13 martie 1988, în care Nina Andreeva, o profesoară din Leningrad, profețea cu mânie (și, se va dovedi, cu îndreptățire) că noile reforme duceau țara în mod inevitabil înapoi spre capitalism. Pe de altă parte, Gorbaciov nu s-a bucurat niciodată de sprijinul necondiționat al reformatorilor radicali, care erau tot mai frustrați de evidenta lui nehotărâre. Una dintre slăbiciunile lui Gorbaciov consta în faptul că, pentru a-și păstra controlul asupra evenimentelor, se simțea obligat să aleagă calea de mijloc ori de câte ori era posibil, încurajând idei noi pentru ca apoi să alunece din nou în brațele conservatorilor din partid, în timp ce reformiștii radicali precum Iakovlev sau Boris Elțîn îl presau să meargă mai departe. Aceste oscilări, ezitarea lui Gorbaciov de a urmări până la capăt logica idieilor, dorința de a nu merge prea departe ori prea repede i-au dezamăgit pe mulți dintre admiratorii săi de la început.

Renunțând la monopolul de putere și inițiativă al partidului, Gorbaciov și-a redus însă și propria influență. Ca urmare, el a fost obligat să formeze alianțe tactice și să afișeze o neutralitate prudentă în raport cu pozițiile extreme ale celorlați. Politicienii dintr-un sistem democratic cunosc necesitatea acestei poziții, cu tot disconfortul de rigoare. Însă, în ochii unei națiuni care trecuse prin 70 de ani de dictatură, aceste manevre îl făceau pe Gorbaciov să pară slab. De la începutul anului 1989, popularitatea președintelui sovietic a scăzut continuu în sondajele de opinie. În toamna lui 1990, Gorbaciov nu mai avea decât sprijinul a 21% din populație.

Așadar, cu mult înainte de a pierde puterea, Gorbaciov ieșise din grațiile opiniei publice. Dar numai acasă: în alte părți, „Gorbimania" era în floare. În vizitele tot mai dese peste hotare, Gorbaciov era copleșit cu onoruri de politicienii vest-europeni și aclamat de mulțimi entuziaste. Către sfârșitul anului 1988, Margaret Thatcher, care se număra printre cei mai înflăcărați suporteri ai lui Gorbaciov, a proclamat „sfârșitul" Războiului Rece. În Europa de Est această afirmație ar fi putut părea hazardată – dar și acolo Mihail Gorbaciov era extrem de popular.

„Democrațiile populare" urmăreau cu sufletul la gură eforturile interne ale liderului sovietic, dar erau și mai interesate de declarațiile sale externe, printre care și o cuvântare ținută la 7 decembrie 1988 în plenul Adunării Generale a ONU. După ce a anunțat reducerea unilaterală a forțelor armate sovietice convenționale din Europa, Gorbaciov a împărtășit audienței opinia că „Libertatea de a alege este un principiu universal. Nu trebuie să existe excepții". Era mai mult decât o simplă renunțare la „doctrina Brejnev": era o declarație că Moscova nu va recurge la forță pentru a impune țărilor înfrățite „socialismul" ei. Gorbaciov admitea – și exact așa a fost înțeles – că în statele-satelit cetățenii aveau de-acum libertatea să-și urmeze propriul drum, socialist sau nu. Europa de Est era pe punctul de a reintra în istorie.

După 1985, sub conducerea lui Mihail Gorbaciov, Uniunea Sovietică a

renunțat treptat la supravegherea directă a statelor-client. Implicațiile acestei detașări crescânde rămâneau neclare. Democrațiile populare erau încă guvernate de clici autoritariste de partid a căror putere se baza pe un masiv aparat represiv. Poliția și serviciile lor secrete rămâneau strâns legate și îndatorate aparatului de securitate al Uniunii Sovietice, acționând semiindependent față de autoritățile locale. Și, în timp ce conducătorii de la Praga, Varșovia sau Berlinul de Est începeau să realizeze că nu se mai puteau baza pe sprijinul necondiționat al Moscovei, nici ei, nici supușii lor nu știau exact ce urmează. Situația din Polonia îngloba aceste incertitudini. Pe de o parte, proclamarea legii marțiale întărise dominația autoritaristă a Partidului Comunist. Pe de altă parte, reprimarea Solidarității și reducerea la tăcere a liderilor acesteia nu a reușit să soluționeze problemele primordiale ale țării. Dimpotrivă, efectul a fost cel contrar: Polonia avea încă datorii, dar cum comunitatea internațională condamna represiunea, conducătorii nu mai puteau acum să iasă din dificultate apelând în continuare la împrumuturi externe. Ca urmare, conducerea poloneză era pusă în fața aceleiași dileme cu care se confruntase în anii 1970, însă de data aceasta avea la dispoziție chiar mai puține opțiuni.

Faptul că opoziția fusese trecută în ilegalitate nu însemna că se evaporase. Publicațiile clandestine au continuat să apară, tot așa cum au continuat și prelegerile, discuțiile, reprezentațiile teatrale și alte manifestări împotriva regimului. Deși interzisă, Solidaritatea a continuat să existe în umbră, în special după eliberarea din închisoare a celui mai cunoscut purtător de cuvânt al său, Lech Wałęsa, în noiembrie 1982 (și după ce, în anul următor, i-a fost decernat Premiul Nobel pentru Pace *in absentia*). Regimul nu a putut interzice o nouă vizită a papei în iunie 1983, în urma căreia Biserica s-a implicat și mai mult în activități semioficiale și clandestine.

Poliția politică prefera represiunea: în 1984, într-un caz devenit notoriu, ea a organizat – *pour decourager les autres* – răpirea și asasinarea părintelui Jerzy Popieluszko, un cunoscut preot radical. Dar Jaruzelski și colegii săi înțelegeau că astfel de provocări și confruntări nu mai aveau nici un efect. Funeraliile lui Popiełuszko au adunat o mulțime de 350 000 de oameni; departe de a speria opoziția, incidentul a revelat amploarea sprijinului popular – legal sau nu – pentru Biserică și Solidaritate. La mijlocul anilor 1980, Polonia se apropia cu pași repezi de o confruntare decisivă între o societate civilă recalcitrantă și un stat tot mai disperat.

Instinctul conducerii de partid (la Varșovia, ca și la Moscova) era să propună „reforme". Devenit președintele statului, Jaruzelski i-a eliberat din închisoare în 1986 pe Adam Michnik și pe alți lideri ai Solidarității și, prin intermediul unui nou-înființat Minister al Reformei Economice a propus o serie de schimbări economice menite, printre altele, să atragă noi surse de finanțare străină pentru datoria națională a Poloniei, care se apropia de 40 de miliarde de dolari.******** Cu un bizar gest democratic, în 1987, guvernul a început chiar să ceară părerea polonezilor asupra tipului preferat de „reformă"

economică: „Ați prefera", erau întrebați aceștia, „o creștere a prețurilor cu 50% la pâine și 100% la benzină sau cu 60% la benzină și 100% la pâine?". Deloc surprinzător, răspunsul poporului a fost, în esență, „nici una, nici alta".

Întrebarea – și decizia de a o adresa populației – ilustra perfect falimentul politic și economic al conducerii comuniste din Polonia. Că autoritatea sa era în curs de dezagregare se vedea limpede din faptul că intrarea Poloniei în FMI a fost facilitată de *acceptul* Solidarității. Deși interzis, sindicatul își păstrase organizațiile de peste hotare, biroul de la Bruxelles fiind cel care l-a sfătuit în septembrie 1985 pe directorul executiv al FMI să accepte Polonia – accentuând în același timp faptul că îmbunătățirile parțiale propuse de Jaruzelski erau sortite eșecului și numai un pachet complet de reforme putea rezolva problemele țării.********

Cel mai surprinzător aspect al situației din Polonia anului 1987 era neajutorarea absolută a organelor de partid. Fără ca monopolul puterii să-i fie periclitat vizibil, Partidul Muncitoresc Unit Polonez aluneca în obscuritate. „Contrasocietatea" teoretizată de Michnik și alții cu un deceniu înainte devenea sursa reală a autorității și inițiativei. După 1986, dezbaterile din interiorul opoziției poloneze vizau nu atât educarea societății întru libertate, cât gradul de confruntare dintre opoziție și regim și scopul final al acesteia.

Sub conducerea lui Leszek Balcerowicz, un grup de tineri economiști de la Școala de Planificare și Statistică din Varșovia făceau deja planuri pentru crearea unui sector de afaceri privat autonom, independent de planificarea centralizată – cu alte cuvinte, o piață. Această propunere a fost, alături de altele, intens dezbătută de polonezii „neoficiali" și discutată de mulți peste hotare. Dar principiile călăuzitoare ale „realismului" politic și obiectivele „autolimitării" decise în anii 1980–1981 au rămas în vigoare: confruntarea și violența, care puteau cădea în mâinile nucleului dur al partidului, au fost evitate în mod deliberat și cu succes. Una erau conversațiile, cu totul alta „aventurile".

Căderea finală a partidului a fost declanșată, destul de previzibil, de o nouă încercare de a „reforma" economia – sau, mai modest, de a reduce datoria de nesuportat a țării. În 1987, prețurile de consum au fost mărite cu 25%, iar în 1988 cu încă 60%. La fel ca în 1970, 1976 și 1980, creșterea accentuată a prețurilor a declanșat o suită de greve, culminând în primăvara și vara anului 1988 cu o mișcare generalizată de suspendare a activității și ocupare a întreprinderilor. Lipsite de orice mijloc de a influența muncitorimea, în trecut, autoritățile comuniste fie abandonaseră tentativa de mărire a prețurilor, fie apelaseră la forță – sau și una, și alta. De data aceasta ele dispuneau de o a treia opțiune – și anume să ceară ajutor chiar de la liderii muncitorilor. În august 1988, ministrul de Interne, generalul Czesław Kiszczak, a apelat la Lech Wałęsa – un cetățean ca oricare altul, lider nerecunoscut al unei organizații nerecunoscute – pentru a negocia încetarea protestelor muncitorești. Inițial refractar, Wałęsa a acceptat în cele din urmă.

El îi putea influența pe greviști – autoritatea morală a Solidarității nu făcuse decât să sporească în anii de după 1981 –, dar nu putea rezolva problemele fundamentale ale țării: rata anuală a inflației se apropia acum de 1 000%. Au urmat patru luni de contacte neoficiale sporadice între sindicatul Solidaritatea și guvern, ceea ce a înmulțit cererile publice de „reformă". Plutind în derivă, autoritățile oscilau între gesturi de bune intenții și amenințări: înlocuirea miniștrilor, refuzul oricăror planuri de negociere, promisiuni de schimbare economică, amenințarea că vor închide șantierele navale din Gdańsk. Încrederea populației în stat, câtă mai rămăsese, s-a spulberat.

Pe 18 decembrie 1988, la doar o săptămână după discursul epocal ținut de Gorbaciov la ONU (o coincidență, într-adevăr, dar una plină de semnificații), la Varșovia s-a constituit un Comitet Cetățenesc al Solidarității care avea sarcina de a pregăti negocieri complete cu guvernul. Toate opțiunile fiind epuizate, Jaruzelski a cedat în sfârșit în fața evidenței și a forțat Comitetul Central al partidului, care ezita încă, să accepte convorbirile. Pe 6 februarie 1989, comuniștii au recunoscut în mod oficial Solidaritatea drept partener de discuții și au început „negocierile la masa rotundă", care au durat până pe 5 aprilie. În acea zi (la o săptămână după un alt eveniment major din Uniunea Sovietică – alegerile libere pentru Congresul Deputaților Poporului), toate părțile au ajuns la un acord privind intrarea în legalitate a sindicatelor independente, elaborarea unei legislații economice avansate și, cel mai important, alegerea unei noi Adunări Naționale.

La o analiză ulterioară, rezultatul convorbirilor de la masa rotundă a fost pentru comunismul polonez o ieșire negociată de la guvernare – cel puțin o parte dintre participanții la discuții înțeleseseră deja acest lucru. Dar nimeni nu anticipase *viteza* dezondământului. Deși le acordau votanților o libertate fără precedent, alegerile parlamentare planificate pentru 4 iunie au fost manipulate în așa fel încât să asigure o majoritate comunistă: votul pentru Senat urma să fie cu adevărat liber, dar în alegerile pentru Seim (Adunarea Parlamentară) jumătate din locuri erau rezervate candidaților oficiali (comuniști). În plus, programând alegerile imediat, guvernul încerca să speculeze dezorganizarea și lipsa de experiență a oponenților săi.

Rezultatele au fost un șoc pentru toată lumea. Susținută de noul cotidian *Gazeta Wyborcza* (*Gazeta Alegerilor*), lansat ad-hoc de Adam Michnik, Solidaritatea a câștigat 99% din fotolii în Senat și toate locurile pentru care putuse concura în Seim. De cealaltă parte, numai doi dintre candidații comuniști aflați pe liste pentru locurile „rezervate" au reușit să adune cele 50% din voturi necesare pentru a le ocupa. Confruntați cu un eșec pe toată linia și o umilință publică fără precedent, conducătorii comuniști ai Poloniei aveau opțiunea de a ignora votul, de a proclama din nou legea marțială sau de a se recunoaște învinși și a ceda puterea.

În aceste circumstanțe, alegerea era limpede: după cum i-a pus ferm în vedere Gorbaciov lui Jaruzelski într-o convorbire telefonică privată, rezultatul alegerilor trebuia validat. Primul gând al lui Jaruzelski a fost să obțină un

compromis care să salveze aparențele invitând Solidaritatea să i se alăture într-un guvern de coaliție, însă propunerea i-a fost refuzată. După alte câteva săptămâni de negocieri și eforturi inutile ale comuniștilor de a numi un premier, conducerea partidului a acceptat inevitabilul: pe 12 septembrie 1989, Tadeusz Mazowiecki a fost confirmat în post – era primul prim-ministru necomunist al Poloniei postbelice (deși comuniștii păstrau controlul câtorva ministere-cheie).

În același timp, printr-o mișcare politică abilă, grupul parlamentar al Solidarității a votat pentru numirea lui Jaruzelski ca șef de stat, cooptându-i practic pe comuniștii „moderați" în tranziția ce avea să urmeze și ștergându-le rușinea. În luna următoare, Guvernul Mazowiecki a anunțat planuri de creare a unei „economii de piață", prezentate într-un program de stabilizare (așa-numitul „Plan Balcerowicz") aprobat de Seim la 28 decembrie. O zi mai târziu, „rolul conducător" al Partidului Comunist al Poloniei a fost exclus oficial din Constituția țării. Patru săptămâni mai târziu, pe 27 ianuarie 1990, partidul însuși avea să fie dizolvat.

Succesiunea rapidă și haotică de evenimente din ultimele luni din Polonia comunistă nu trebuie să umbrească procesul lung și destul de lent care le-a precedat. Cei mai mulți dintre actorii dramei din 1989 – Jaruzelski, Kiszczak, Wałęsa, Michnik, Mazowiecki – se aflau deja de mulți ani pe scenă. După 1981, țara trecuse de la o scurtă perioadă de relativă libertate la legea marțială, urmată de un lung și nebulos purgatoriu de semitoleranță represivă care a culminat cu întoarcerea la crizele economice din deceniul anterior. Biserica Catolică era puternică, Solidaritatea populară, iar națiunea poloneză nutrea o ură neîmpăcată față de conducătorii comuniști – însă aceștia s-au agățat atât de mult de putere, încât căderea lor finală a venit oarecum prin surprindere. Fusese un lung adio.

În Polonia, legea marțială și urmările ei au pus în lumină limitele și carențele partidului; represiunea a coagulat opoziția, dar a făcut-o și mai precaută. În Ungaria, aceeași prudență s-a ivit dintr-o experiență cu totul diferită. Două decenii de toleranță ambiguă estompaseră limita până la care se putea întinde disidența cu aprobarea tacită a autorităților. La urma urmelor, Ungaria era o țară comunistă unde, în decembrie 1976, s-a deschis primul hotel Hilton din spatele Cortinei de Fier, unde în anii 1980 evanghelistul american Billy Graham organizase nu unul, ci *trei* turnee publice, și care, în decursul aceluiași deceniu, fusese vizitată (și implicit favorizată) de doi secretari de stat americani și de vicepreședintele George Bush. În 1988, Ungaria comunistă avea o imagine categoric „bună".

În parte din acest motiv, a trecut multă vreme până să apară o opoziție deschisă la adresa partidului. Disimularea și manevrele discrete păreau de preferat, îndeosebi pentru cei care își aduceau aminte de 1956. Iar viața în Ungaria lui János Kádár era anostă, dar suportabilă. În realitate însă, după cum am văzut în capitolul precedent, economia oficială maghiară nu stătea mai bine

decât cea poloneză, în pofida variilor reforme și a Noilor Mecanisme Economice. Economia paralelă („neagră“) era, de fapt, cea care le permitea multor unguri să aibă un standard de viață puțin mai ridicat decât cel al vecinilor. Însă, după cum indicau statisticile sociologilor maghiari, țara suferea de inegalități semnificative care afectau nivelul veniturilor, îngrijirea medicală și asigurarea de locuințe; mobilitatea și asistența socială erau în urmă față de Vest, iar populația era afectată de suprasolicitare (mulți oameni aveau două sau chiar trei slujbe), un nivel crescut de alcoolism și tulburări mentale și cea mai ridicată rată a sinuciderii din Europa de Est.

Motive de nemulțumire existau, așadar. Însă nu exista o opoziție *politică* organizată. Deși în decursul anilor 1980 apăruseră unele organizații independente, domeniul lor de activitate se limita la probleme ecologice sau proteste față de tratamentul la care era supusă minoritatea maghiară din România – o cauză pentru care puteau conta pe aprobarea tacită a comuniștilor. Din acest motiv a fost tolerat oficial Forumul Democrat Maghiar, organizație vădit naționalistă înființată în septembrie 1987. Ungaria rămânea o „republică socialistă“, așa cum o descria în mod oficial Constituția revizuită în 1972. Diferențele de opinie și criticile erau în mare parte posibile doar în cadrul partidului, deși în alegerile din iunie 1985 autoritățile au permis pentru prima dată depunerea de candidaturi multiple pentru un singur loc, precum și alegerea câtorva candidați independenți care aveau aprobarea oficială. Însă schimbările profunde nu au început până în 1988.

Catalizatorul schimbării în Ungaria l-a reprezentat frustrarea comuniștilor tineri și „reformiști“ (care își manifestau deschis entuziasmul pentru transformările făcute de Gorbaciov în PCUS) față de rigiditatea celor bătrâni de la vârful partidului. În mai 1988, la o conferință specială a partidului convocată în acest scop, ei au reușit în cele din urmă să-l îndepărteze pe Kádár (acum în vârstă de 78 de ani) de la conducere și să-l înlocuiască cu prim-ministrul Károly Grósz. Consecințele practice ale acestei lovituri interne de partid se limitau la un program economic de austeritate menit să întărească „forțele pieței“, însă forța ei simbolică era imensă.

János Kádár conducea Ungaria de la revoluția din 1956, la înăbușirea căreia jucase un rol major. În ciuda imaginii destul de favorabile pe care o avea peste hotare, pentru maghiari el era personificarea minciunii oficiale pe care se baza „comunismul de gulaș“, și anume aceea că mișcarea de reformă maghiară nu fusese nimic altceva decât o „contrarevoluție“. Kádár era exponentul viu al conspirației tăcerii care îl înconjurase pe Imre Nagy după răpire, procesul secret și execuția și înmormântarea și mai secrete petrecute în urmă cu trei decenii.******** Înlăturarea lui Kádár a avut darul să sugereze că în viața publică maghiară se petrecuse o mutație fundamentală – impresie confirmată atunci când succesorii lui au permis apariția Fidesz (Alianța Tinerilor Democrați, un grup de tineri disidenți comuniști și necomuniști), ba mai mult, în noiembrie 1988 au autorizat în mod oficial apariția partidelor politice independente.

În primele luni din 1989, parlamentul comunist a votat o serie de măsuri, cum ar fi recunoașterea dreptului la liberă asociere, oficializarea „tranziției" către un sistem pluripartit și, în aprilie, eliminarea „centralismului democratic" din viața de partid. O inițiativă cu impact și mai mare – o recunoaștere tacită a faptului că partidul nu mai avea șanse să-și mențină controlul asupra țării dacă nu se reconcilia cu propriul său trecut – a fost anunțata intenție a conducătorilor comuniști ai Ungariei de a reînhuma rămășițele pământești ale lui Imre Nagy. În același timp, Imre Pozsgay și alți reformiști din Biroul Politic maghiar și-au convins colegii să formeze o comisie de investigare a evenimentelor din 1956 și să le redefinească în mod oficial: ele nu mai reprezentau o „contrarevoluție", ci o „revoltă populară împotriva unui regim oligarhic care dezonorase națiunea".

Pe 16 iunie 1989 – la 31 de ani de la moarte – a avut loc ceremonia reînhumării lui Imre Nagy și a altor patru colegi ca eroi naționali: 300 000 de maghiari au umplut străzile Budapestei și milioane au urmărit la televizor transmisia în direct a ceremoniei. Printre cei care au vorbit la mormântul lui Nagy se afla și Viktor Orbán, liderul Tinerilor Democrați, care nu s-a putut abține să nu remarce că unii dintre comuniștii prezenți acolo erau aceiași care, cu doar câțiva ani înainte, se zbăteau să falsifice revoluția pe care acum o proslăveau.

Și acesta era adevărul. Ieșirea Ungariei din comunism a fost, în mod curios, opera comuniștilor: abia în iunie, imitând cu bună știință precedentul polonez, ei au convocat convorbiri la masa rotundă cu partidele de opoziție. Gest care a stârnit un oarecare scepticism în rândurile maghiarilor anticomuniști: pentru ei, reînvierea lui Nagy, ca și execuția sa, reprezenta o afacere internă de partid care nu avea mare relevanță pentru victimele fără număr ale comunismului. Dar ar fi greșit să subestimăm forța simbolică a reînhumării lui Nagy. Prin ea se recunoștea un eșec și era admis faptul că partidul a trăit, a propovăduit și a impus o minciună.

Când János Kádár a murit, după trei săptămâni – în aceeași zi în care Curtea Supremă a Ungariei pronunța decizia de reabilitare completă a lui Nagy –, comunismul maghiar a murit și el. Mai rămâneau doar formalitățile de deces: s-a eliminat „rolul conducător" al partidului, au fost programate alegeri pluripartite pentru luna martie a anului următor, iar pe 7 octombrie comuniștii – Partidul Muncitoresc Socialist Ungar – și-au schimbat numele în Partidul Socialist Ungar. Pe 23 octombrie, parlamentul, compus încă în majoritate din deputați comuniști aleși sub vechiul regim al partidului unic, a votat schimbarea numelui țării în Republica Ungară.

„Revoluția" maghiară din 1989 a avut două trăsături distinctive. Prima, așa cum am văzut, este că a fost singurul caz în care tranziția de la un regim comunist la un adevărat sistem pluralist s-a făcut în întregime din interior. Al doilea lucru demn de remarcat este faptul că, dacă în Polonia (ca mai târziu în Cehoslovacia și în alte părți) evenimentele din 1989 au avut doar efecte locale,

tranziția din Ungaria a jucat un rol vital în disoluția unui altui regim comunist, cel din Germania de Est.

Din exterior, Republica Democrată Germană părea unul dintre regimurile comuniste cel mai puțin vulnerabile – și nu doar pentru că toată lumea credea că Moscova nu va permite vreodată căderea ei. Orașele est-germane aveau un aspect ieftin și decrepit, poliția secretă, Stasi, era omniprezentă, iar Zidul Berlinului rămânea o oroare morală și estetică. Dar în opinia generală economia est-germană era într-o formă mai bună decât cea din alte state socialiste. La a 40-a aniversare a țării, în octombrie 1989, prim-secretarul Erich Honecker se lăuda că economia RDG se află între primele zece din lume (oaspetelui Mihail Gorbaciov i-a scăpat un pufnit sonor). Un domeniu în care regimul excela era fabricarea și exportul de date false: mulți observatori occidentali îl credeau pe Honecker.

Cei mai entuziaști admiratori ai RDG se aflau chiar în Germania Federală. Succesul vizibil al *Ostpolitik* în dezamorsarea tensiunilor și înlesnirea comunicațiilor interumane și economice dintre cele două jumătăți ale Germaniei a făcut ca întreaga clasă politică să spere în prelungirea sa pe termen nedefinit. Personalități publice marcante din RFG nu numai că hrăneau iluziile *nomenklaturii* din RDG, ci își făceau la rândul lor iluzii. Repetând de atâtea ori că *Ostpolitik* avea ca efect reducerea tensiunilor față de Est, ajunseseră chiar să o creadă.

Preocupați de „pace", „ordine" și „stabilitate", mulți vest-germani au sfârșit prin a împărtăși punctele de vedere ale politicienilor din Est cu care veneau în contact. Egon Bahr, un proeminent social-democrat, explica în ianuarie 1982 (imediat după proclamarea legii marțiale în Polonia) că, așa cum germanii renunțaseră la dezideratul unității naționale de dragul păcii, polonezii ar trebui să renunțe la aspirațiile *lor* de libertate în numele aceleiași „priorități absolute". Cinci ani mai târziu, vorbind la un simpozion al Partidului Social-Democrat despre „Mitteleuropa", influentul scriitor Peter Bender accentua cu mândrie că, „în dorința de destindere, avem mai multe în comun cu Belgradul și Stockholmul, *cu Varșovia și Berlinul de Est* [sublinierea îmi aparține], decât cu Londra și Parisul".

Ulterior, a ieșit la lumină faptul că liderii PSD le făcuseră în mai multe rânduri declarații confidențiale și compromițătoare politicienilor est-germani aflați în vizită în Occident. Bjorn Engholm aprecia în 1987 politica internă a RDG drept „istorică", iar în anul următor, colegul său Oskar Lafontaine promitea să facă tot posibilul pentru a tempera sprijinul vest-german pentru disidenții est-germani. „Social-democrații", își asigura el interlocutorii, „trebuie să evite tot ce ar putea întări astfel de forțe". După cum nota un raport sovietic către Biroul Politic din RDG, „multe argumente pe care noi le-am prezentat înainte reprezentanților PSD sunt acum preluate de aceștia".********

Iluziile social-democraților vest-germani sunt, poate, de înțeles. Dar ele erau împărtășite și de mulți creștin-democrați, aproape cu aceeași fervoare.

Helmut Kohl, cancelarul Germaniei de Vest în 1982, era la fel de dornic să cultive relații bune cu RDG ca și adversarii săi politici. El s-a întâlnit și a vorbit cu Erich Honecker în februarie 1984, la funeraliile lui Iuri Andropov de la Moscova, și din nou în anul următor, la înmormântarea lui Cernenko. Cele două părți au ajuns la înțelegeri privind schimburile culturale și îndepărtarea minelor de la granița intergermană. În septembrie 1987, Honecker devenea primul lider est-german care vizita Republica Federală. În același timp, ajutorul vest-german pentru RDG continua să sosească în ritm susținut (opoziția internă est-germană nu a primit nici un fel de sprijin).

Înviorat de sponsorizarea vest-germană, încrezător în sprijinul Moscovei și liber să expulzeze în Vest disidenții care îi făceau probleme, regimul est-german ar fi putut supraviețui la nesfârșit. Cert este că părea imun la schimbare: în iunie 1987, demonstranții din Berlinul de Est care manifestau împotriva Zidului și îl aclamau pe îndepărtatul Gorbaciov au fost împrăștiați rapid. În ianuarie 1988, guvernul nu a ezitat să închidă și să elimine peste o sută de demonstranți care comemorau asasinarea Rosei Luxemburg și a lui Karl Liebknecht în 1919, purtând pancarte care o citau chiar pe Luxemburg: „Libertatea este și libertatea celor care gândesc altfel". În septembrie 1988, aflat în vizită la Moscova, Honecker a lăudat *perestroika* lui Gorbaciov – dar, întors acasă, a evitat cu strășnicie să o aplice.********

În pofida evenimentelor istorice care se derulau la Moscova, Varșovia și Budapesta, comuniștii est-germani încă mai măsluiau voturile ca în anii 1950. În mai 1989, rezultatul oficial al alegerilor municipale din RDG (98,85% pentru candidații guvernului) a fost falsificat într-un mod atât de grosolan, încât a stârnit proteste naționale din partea preoților, grupărilor ecologiste și chiar a unor critici din interiorul partidului. Biroul Politic le-a ignorat cu tenacitate. Însă acum, pentru prima dată, est-germanii aveau posibilitatea să aleagă. Nu mai erau nevoiți să accepte statu-quoul, să rişte arestul sau să încerce o evadare primejdioasă spre Vest. Pe 2 mai 1989, în cadrul procesului de relaxare a controlului asupra libertății de mișcare și expresie în Ungaria, autoritățile din Budapesta au eliminat gardul electrificat ce se întindea de-a lungul frontierei vestice a țării, deși, în mod oficial, granița rămânea închisă.

Est-germanii au început să migreze spre Ungaria. La 1 iulie 1989, 25 000 erau deja „în vacanță" acolo. I-au urmat alte mii, mulți dintre ei căutând refugiu temporar în ambasadele vest-germane din Praga și Budapesta. Unii au reușit să treacă frontiera austro-ungară, care încă era închisă, însă majoritatea au rămas în Ungaria. Până la începutul lunii septembrie, în Ungaria se adunaseră 60 000 de cetățeni din RDG – în așteptare. Întrebat într-un buletin de știri al televiziunii maghiare din 10 septembrie care va fi răspunsul guvernului dacă acești oameni încep să se deplaseze spre vest, ministrul de Externe maghiar Gyula Horn a răspuns: „Îi vom lăsa să treacă fără multă tevatură și presupun că austriecii le vor da drumul". Ușa spre Vest era în mod oficial deschisă: în următoarele 72 de ore, 22 000 de est-germani s-au năpustit în Occident. Autoritățile est-germane au protestat cu furie: gestul ungurilor

reprezenta o încălcare a acordului de lungă durată dintre guvernele comuniste care nu permitea ca țările lor să fie folosite drept rute de evadare din statele vecine și prietene. Însă autoritățile de la Budapesta au susținut că-și respectaseră obligațiile asumate prin semnarea Acordului Final de la Helsinki. Oamenii i-au auzit și i-au înțeles. În următoarele trei săptămâni, autoritățile din RDG s-au confruntat cu un dezastru de imagine declanșat de zecile de mii de cetățeni care încercau să fugă din țară folosind noua cale de ieșire.

În încercarea de a controla evenimentele, conducătorii RDG le-au oferit refugiaților est-germani aflați în ambasadele din Praga și Varșovia libera trecere, într-un tren sigilat, înapoi spre propria țară, iar de acolo în Germania de Vest. Oferta i-a adus regimului noi umilințe: traversând Republica Democrată Germană, trenul cu refugiați a fost întâmpinat cu entuziasm și invidie de zeci de mii de localnici. La o scurtă escală în Dresda, 5 000 de oameni au încercat să se cațăre în tren. Intervenția brutală a poliției a declanșat o revoltă – toate acestea petrecându-se sub ochii reprezentanților mass-mediei din lumea întreagă.

Dificultățile prin care trecea regimul au dat curaj opoziției. La o zi după deschiderea granițelor cu Ungaria, un grup de disidenți est-germani au fondat în Berlinul de Est organizația *Neues Forum* („Forumul Nou"), urmată la câteva zile de o altă mișcare cetățenească intitulată „Democrație Acum": ambele grupuri militau pentru „restructurarea" pe baze democratice a RDG. În ziua de luni, 2 octombrie 1989, 10 000 de oameni au manifestat în Leipzig în semn de protest față de refuzul regimului Honecker de a se reforma. Era cea mai mare adunare publică din Germania de Est de la tragica revoltă berlineză din 1953. Șeful statului, în vârstă de 77 de ani, a rămas de neclintit. Est-germanii care încercau să emigreze, declarase el în septembrie, fuseseră „șantajați prin tentații, promisiuni și amenințări pentru a renunța la principiile de bază și valorile fundamentale ale socialismului". Spre neliniștea crescândă a colegilor mai tineri, care nu mai puteau ignora amploarea problemei, conducerea de partid părea neajutorată: pironită pe loc. La 7 octombrie, sosit într-o vizită oficială pentru a sărbători cea de-a 40-a aniversare a înființării Republicii Democrate Germane, Mihail Gorbaciov i-a dat gazdei sale, care îl asculta împietrit, un sfat memorabil: „Viața îi pedepsește pe cei care tergiversează". Fără efect: Honecker s-a declarat satisfăcut de starea curentă a lucrurilor.

Încurajați de vizita liderului sovietic – ca să nu mai vorbim de evenimentele externe –, demonstranții din Leipzig și din alte orașe au început să țină manifestații regulate („demonstrațiile de luni") și să „vegheze" pentru schimbare. În Leipzig, demonstrația din lunea de după discursul lui Gorbaciov a adunat 90 000 de oameni: mulțimile scandau „Noi suntem poporull" și îi cereau ajutorul lui „Gorbi". În săptămâna următoare, numărul demonstranților a crescut; un Honecker din ce în ce mai agitat propunea acum folosirea forței pentru a elimina orice altă manifestare a opoziției.

Perspectiva confruntării directe i-a trezit în sfârșit din amorțeală pe criticii lui Honecker din interiorul partidului. La 18 octombrie, un grup de pucișți din

partid conduși de Egon Krenze l-au înlăturat pe bătrânul lider, care se aflase la conducerea partidului timp de 18 ani.******** Prima grijă a lui Krenze a fost să zboare la Moscova, să-și declare solidaritatea cu Gorbaciov și să caute sprijinul acestuia pentru ca, revenit la Berlin, să poată pregăti o prudentă *perestroika* de factură est-germană. Dar era prea târziu. La cea mai recentă demonstrație din Leipzig se adunaseră 300 000 de oameni care cereau schimbarea. Pe 4 noiembrie, o jumătate de milion de est-germani s-au strâns în Berlin, cerând reforme imediate. În aceeași zi, Cehoslovacia își deschidea granița cu Germania de Vest; în următoarele 48 de ore au traversat-o 30 000 de oameni.

De-acum autoritățile erau cu adevărat panicate. La 5 noiembrie, guvernul RDG a propus timid o lege a călătoriilor în străinătate ușor liberalizată – pe care opoziția a respins-o ca fiind jalnic de inadecvată. A urmat demisia spectaculoasă a cabinetului est-german, urmată de cea a Biroului Politic. În seara următoare – pe 9 noiembrie, aniversarea abdicării Kaiserului și *Kristallnacht* –, Krenze și colegii săi au propus o altă lege a călătoriilor, cu intenția de a stopa exodul. La o conferință de presă transmisă în direct la radio și televiziune, Günter Schabowski a explicat că noile reglementări, cu aplicare imediată, autorizau călătoriile în străinătate fără notificarea prealabilă a autorităților și permiteau tranzitul prin punctele de trecere a frontierei cu Germania de Vest. Cu alte cuvinte, Zidul era acum deschis.

Înainte ca transmisiunea să ia sfârșit, oamenii erau deja pe străzi și se îndreptau spre graniță. În numai câteva ore, 50 000 de oameni au trecut în Berlinul de Vest – unii pentru totdeauna, alții doar ca să arunce o privire. Peste noapte, lumea s-a schimbat. După cum era limpede pentru oricine, Zidul fusese străpuns pentru totdeauna, fără cale de întoarcere. Poarta Brandenburg a fost redeschisă patru luni mai târziu; pe durata sărbătorilor de Crăciun din 1989, 2,4 milioane de est-germani (unul din șase, raportat la populația totală) au vizitat Vestul. Cu certitudine, *nu* aceasta fusese intenția conducătorilor RDG. După cum avea să explice mai târziu însuși Schabowski, autoritățile nu au crezut că deschiderea Zidului ar putea antrena căderea RDG; dimpotrivă, ei sperau într-un început de „stabilizare".

Când au luat cu inima îndoită decizia de a deschide granița apuseană, liderii est-germani intenționau să deschidă doar o supapă de siguranță, să obțină eventual puțină popularitate și, mai presus de toate, să câștige suficient timp pentru a propune un program de „reforme". La urma urmei, Zidul a fost deschis cu același scop cu care fusese ridicat și închis cu o generație în urmă: pentru a opri o hemoragie demografică. Această tactică disperată a avut succes în 1961 și, într-un anumit sens, și în 1989: surprinzător de puțini est-germani au rămas în Berlinul de Vest sau au emigrat în Germania Federală odată ce au fost siguri că, dacă se întorc, nu vor fi din nou închiși. Dar prețul acestei siguranțe a fost chiar mai mare decât căderea regimului.

În haosul de după căderea Zidului, Partidului Socialist Unit din Germania (Sozialistische Einheitspartei Deutschland – SED) i s-au făcut ultimele

rânduieli, ca oricărui partid comunist muribund. Pe 1 decembrie, *Volkskammer* (parlamentul RDG) a votat în unanimitate (420 de voturi pentru și 5 abțineri) pentru îndepărtarea din Constituția RDG a clauzei care stipula că statul este „condus de clasa muncitoare și partidul său marxist-leninist". Patru zile mai târziu, conducerea a demisionat din nou, fiind ales un alt lider în persoana lui Gregor Gysi, iar numele partidului s-a schimbat, după tipic, în Partidul Socialismului Democratic. Vechea conducere comunistă (inclusiv Honecker și Krenze) a fost exclusă din partid, au început (cum am mai văzut) discuții la masa rotundă cu reprezentanții *Neues Forum* (conform opiniei generale, cea mai importantă grupare de opoziție) și s-a stabilit data alegerilor libere.

Dar, chiar înainte ca noul (și ultimul) guvern al RDG condus de Hans Modrow, liderul de partid din Dresda, să schițeze „Programul de acțiune al partidului", acțiunile și intențiile sale deveniseră irelevante. Să nu uităm că est-germanii aveau o opțiune de care alte popoare subjugate nu se bucurau (nu exista o „Cehoslovacie de Vest", nici o „Polonie de Vest") și nu aveau de gând să renunțe la ea. Obiectivul s-a schimbat din mers: în octombrie 1989, demonstranții din Leipzig scandaseră *Wir sind das Volk* – „Noi suntem poporul!". În ianuarie 1990, aceleași mulțimi scandau o cerere ușor diferită: *Wir sind ein Volk* – „Noi suntem *un* singur popor!".

Fiindcă moartea comunismului german avea să însemne, după cum vom vedea în capitolul următor, moartea unui stat german (în ianuarie 1990, obiectivul esențial devenise nu doar evadarea din socialism, și în nici un caz „reformarea" acestuia, ci intrarea în Germania de Vest), nu este limpede, privind retrospectiv, cum ar putea fi interpretate astăzi speranțele mulțimilor care au provocat sfârșitul RDG în toamna anului 1989. Însă e clar faptul că nici partidul (ca în Ungaria), nici opoziția (ca în Polonia) nu puteau revendica vreun merit în evoluția evenimentelor. Partidul a înțeles cu greu poziția dificilă în care se afla, iar criticii săi din rândurile elitei intelectuale n-au fost nici ei cu mult mai rapizi.

Pe 28 noiembrie, Stefan Heym, Christa Wolf și alți intelectuali est-germani au lansat un apel „Pentru țara noastră" – pentru salvarea socialismului și a Republicii Democrate Germane, protestând ferm împotriva a ceea ce Heym descria drept „gunoiul poleit" al Occidentului. Bärbel Bohley, figura conducătoare în *Neues Forum*, a mers până la a califica deschiderea Zidului drept „nefericită" pentru că întârzia „reforma" și precipita alegerile înainte ca partidele și electoratul să fie „pregătite". Ca mulți intelectuali „contestatari" din RDG (fără a mai vorbi despre admiratorii lor vest-germani), Bohley și colegii ei nutreau încă viziunea unui socialism reformat, curățat de poliție secretă și de partidul conducător, dar care să păstreze o distanță sigură față de prădătorul *doppelgänger* capitalist de la vest. După cum aveau să demonstreze evenimentele, această viziune era la fel de nerealistă ca fantezia lui Erich Honecker de reîntoarcere la obediența neostalinistă. *Neues Forum* s-a autocondamnat astfel la irelevanță politică, iar liderilor săi nu le-a rămas decât

să cicălească amar masele nechibzuite.********

Revolta germană din 1989 a fost poate singura revoluție cu adevărat populară din acel an – și unica revoltă populară încununată de succes din istoria Germaniei.******** Deși s-a desfășurat simultan, cu totul alta a fost căderea comunismului în Cehoslovacia învecinată. În ambele țări partidele comuniste aveau o conducere rigidă și opresivă, iar ascensiunea lui Gorbaciov era la fel de neplăcută pentru regimul de la Praga pe cât era în Pankow. Dar asemănările se opresc aici.

În Cehoslovacia, ca și în Ungaria, regimul comunist trona peste amintirea tăcută a unui trecut furat. Dar, în vreme ce Kádár și partidul său se distanțaseră întru câtva de moștenirea stalinistă, liderii din Cehoslovacia nu au reușit o astfel de tranziție. Nici nu au încercat. Invazia din 1968 și „normalizarea" ulterioară erau întruchipate de Gustav Husak, la putere din 1969. Iar în 1987, când Husak, în vârstă de 75 de ani, a demisionat din funcția de secretar general al partidului (rămânând însă președinte al statului), el a fost înlocuit de Miloš Jakeš: deși mai tânăr, el era cunoscut pentru rolul său esențial în epurările în masă de la începutul anilor 1970.

Comuniștii cehoslovaci au izbutit să mențină un control total până în ultima clipă. Nici Biserica Catolică (instituție care, în Cehia cel puțin, a avut întotdeauna un rol minor în treburile interne), nici opoziția intelectuală nu se bucurau de un sprijin de amploare în societate. Prin epurări de o eficiență brutală, majoritatea intelectualilor țării, de la dramaturgi și istorici până la reformatorii comuniști din anii 1960, fuseseră înlăturați nu numai din slujbe, ci și din vizorul public. Înainte de 1989, criticii cei mai sonori ai comunismului, în frunte cu Václav Havel, erau mai cunoscuți în străinătate decât în propria țară. Așa cum am văzut în capitolul precedent, Carta 77, organizația civică a lui Havel, strânsese doar două mii de semnături la o populație de 15 milioane.

Bineînțeles că oamenilor le era frică să critice deschis regimul, însă trebuie spus că majoritatea cehilor și slovacilor nu se simțeau neapărat bătuți de soartă. Ca multe alte economii est-europene, și cea cehoslovacă a fost orientată în mod deliberat, începând cu anii 1970, spre producția de bunuri de consum elementare (și nu numai, în cazul cehilor). Mai mult, Cehoslovacia comunistă imita în mod conștient, deși la un nivel mediocru, aspecte ale societății de consum occidentale, îndeosebi în ceea ce privește programele de televiziune și petrecerea timpului liber. Viața în Cehoslovacia era anostă, mediul înconjurător se deteriora, iar cenzura omniprezentelor autorități călca pe nervi tineretul. Dar, câtă vreme se abțineau de la confruntări cu regimul și mimau un oarecare respect pentru retorica sa bombastică, oamenii erau lăsați să-și vadă de treabă.

Regimul reprima strict și brutal orice diferență de opinie. Participanții la demonstrațiile organizate la Praga și în alte orașe în august 1988 pentru comemorarea a douăzeci de ani de la invazie au fost arestați, iar eforturile

neoficiale de a organiza un seminar „Est-Vest“ în Praga au fost zădărnicite. În ianuarie 1989, la a 20-a comemorare a sinuciderii lui Jan Palach în Piața Wenceslas, Havel și alți treisprezece activiști ai Cartei 77 au fost arestați și închiși din nou – deși, spre deosebire de tratamentul aspru la care fusese supus altădată, Havel a fost eliberat în mai (el devenise o figură internațională și abuzurile la adresa lui i-ar fi pus într-o lumină proastă pe temniceri). În cursul primăverii și verii anului 1989, în toată țara au răsărit grupuri și rețele neoficiale, ca un ecou plin de speranță al evoluțiilor din țările vecine. După „Clubul Păcii John Lennon“, înființat în decembrie 1988, în mai 1989 a avut loc protestul „Mamelor din Praga“, apoi demonstrațiile ecologiste de la Bratislava în luna următoare.

Nici una dintre aceste mișcări de inițiativă civică, mărunte și ușor de izolat, nu constituia o amenințare pentru poliție sau regim. Dar în luna august, în timp ce la Varșovia Mazowiecki își finaliza planurile de guvernare și cu puțin înainte ca granițele Ungariei să fie deschise, demonstranții au umplut din nou străzile capitalei cehe pentru a comemora înăbușirea Primăverii de la Praga.

De această dată, poliția cehă a fost în mod evident mai reținută. Regimul Jakeš hotărâse să se cosmetizeze puțin, recunoscând formal noua stare de spirit de la Moscova, însă fără a altera în vreun fel esența guvernării. Același calcul politic explică, fără îndoială, și atitudinea detașată a autorităților față de următoarea demonstrație majoră care a avut loc pe 28 octombrie, la aniversarea înființării statului cehoslovac în 1918 (ignorată de guvernanți după 1948). Cu toate acestea, nu exista încă o presiune publică strivitoare asupra conducerii comuniste: eliminarea vizelor de ieșire pentru călătoriile în Occident, anunțată pe 15 noiembrie, nu a fost atât o concesie, cât o imitație strategică a schimbărilor din alte părți.

Șefii partidului nu aveau, evident, nici o intenție reformistă, iar în exteriorul partidului nu exista o opoziție eficientă – demonstrațiile din vară nu avuseseră obiective comune și încă nu apăruseră lideri care să canalizeze nemulțumirea populară într-un program –, de unde suspiciunea că evenimentele ulterioare au fost „regizate“: o încercare a reformatorilor din administrație de a resuscita partidul aflat în agonie și a-l orienta în direcția unei *perestroika* în variantă cehă.

Această teorie nu este atât de ciudată pe cât pare. La 17 noiembrie, poliția pragheză a autorizat desfășurarea în centrul orașului a unui marș studențesc ce comemora o altă dată nefastă: cu cincizeci de ani în urmă, studentul ceh Jan Opletal fusese ucis de naziști. Însă atunci când participanții au început să strige sloganuri anticomuniste, poliția i-a atacat, împrăștiind mulțimea și agresând victime izolate. Poliția însăși a alimentat apoi zvonul că unul dintre studenți a fost omorât, ca o reeditare a asasinatului lui Opletal. Deși mai târziu știrea a fost dezmințită, la momentul respectiv ea a provocat, cum era de așteptat, furia studenților. În următoarele 48 de ore, zeci de mii de studenți s-au mobilizat, universitățile au fost ocupate și mulțimi imense au început să se adune pe străzi pentru a protesta. De data aceasta, însă, poliția a stat pe margine. Dacă

existase într-adevăr un complot, el a avut efect de bumerang. Este adevărat că evenimentele din 17 noiembrie și tulburările ulterioare au dislocat conducerea neostalinistă a Partidului Comunist: în decurs de o săptămână, întregul prezidiu, în frunte cu Jakeš, demisionase. Dar succesorii lor nu aveau absolut nici o credibilitate în fața populației – și, oricum, au fost imediat depășiți de evenimente. Pe 19 noiembrie, Václav Havel, care era arestat la domiciliu în nordul rural al Boemiei, s-a întors într-o capitală în fierbere, unde comuniștii pierdeau rapid puterea, dar lipseau cei care ar fi putut să o preia.

Alegându-și ca sediu un teatru praghez, Havel și prietenii săi din Carta 77 au format Občanské Fórum (Forumul Civic), o rețea neoficială și fluidă care, dintr-o societate de dezbateri, în câteva zile s-a metamorfozat într-o inițiativă civică și, de aici, într-un guvern din umbră. Discuțiile din Forumul Civic reflectau obiective mai vechi ale principalilor membri, dar mai ales cursul accelerat și spectaculos al evenimentelor din stradă. Înainte de toate, Forumul a cerut demisia celor responsabili pentru invazia din '68 și urmările ei.

Pe 25 noiembrie, la o zi după ce conducătorii partidului demisionaseră în masă, o jumătate de milion de oameni s-au adunat pe stadionul Letna din Praga, nu atât pentru a cere anumite reforme, cât pentru a-și face cunoscută prezența – unul altuia și fiecare sieși – după două decenii de tăcere sub teroare. În aceeași seară, lui Havel i s-a luat un interviu la televiziunea cehă. În ziua următoare, el s-a adresat unei mulțimi de 250 000 de oameni în Piața Wenceslas, împărțind podiumul cu prim-ministrul comunist Ladislav Adamec și cu Alexander Dubček.

Conducerea Forumului Civic a înțeles că, fără să vrea, conducea o revoluție. Pentru a-i oferi o direcție – și pentru a spune ceva mulțimilor adunate –, un grup condus de istoricul Petr Pithart a formulat „Principiile Programatice ale Forumului Civic". Acestea conțineau un scurt sumar al obiectivelor generale ale Forumului și sunt revelatoare pentru starea de spirit a populației și priorităților sale în 1989. „Ce vrem?", întreba programul. 1. Un stat de drept; 2. Alegeri libere; 3. Dreptate socială; 4. Un mediu înconjurător curat; 5. Un popor educat; 6. Prosperitate; 7. Întoarcerea în Europa.

Amestecul de revendicări politice generice, idealuri culturale și ecologiste și invocarea „Europei" era tipic cehesc și datora mult diverselor luări de poziție ale Cartei 77 de-a lungul deceniului precedent. Însă tonul Programului reflecta cu acuratețe starea de spirit a mulțimii în zilele euforice din noiembrie: în același timp pragmatică, idealistă și teribil de ambițioasă. La Praga și în restul țării, atmosfera era mult mai optimistă decât în cazul „tranzițiilor" din alte țări comuniste, efect al ritmului accelerat al evenimentelor.********

La o săptămână după reprimarea sângeroasă a manifestației studențești, conducerea partidului demisionase. O săptămână mai târziu, Forumul Civic și Publicul Împotriva Violenței (PIV, un alter ego slovac al Forumului) căpătaseră un statut legal și negociau cu guvernul. Pe 29 noiembrie, Adunarea Federală, răspunzând cu docilitate unei revendicări a Forumului Civic, a înlăturat din

Constituția cehoslovacă clauza fundamentală ce garanta un „rol conducător“ Partidului Comunist. În situația nou-creată, cabinetul Adamec a propus un guvern de coaliție, pe care reprezentanții Forumului Civic, încurajați de mulțimea numeroasă și hotărâtă care acum ocupau străzile în permanență, l-au respins pe loc.

În acest moment, comuniștii nu puteau să nu țină cont de evenimentele externe: la 3 decembrie căzuse conducerea comunistă est-germană, Gorbaciov cina cu Bush în Malta, iar statele din Tratatul de la Varșovia se pregăteau public să se dezică de participarea la invazia din 1968. Discreditați și descalificați chiar de cei în solda cărora se aflaseră, ultimii membri ai grupului Husák, printre care și prim-ministrul Adamec, au demisionat.

După o întâlnire la „masa rotundă“ de două zile (cea mai scurtă dintre mesele rotunde ale anului 1989), liderii Forumului Civic au căzut de acord să intre la guvernare. Prim-ministrul – slovacul Marián Čalfa – era tot membru de partid, dar majoritatea miniștrilor, pentru prima dată din 1948, nu erau comuniști: Jiří Dienstbier, semnatar al Cartei 77 (și care, cu cinci săptămâni în urmă, încă lucra ca fochist), era ministru de Externe; avocatul catolic Jan Čarnogurský, membru al PIV, viceprim-ministru; Vladimír Kusý, din Forumul Civic, era ministru al Informațiilor, iar Václav Klaus, un economist liberal până atunci necunoscut, urma să conducă Ministerul de Finanțe. Noul guvern a depus jurământul pe 10 decembrie în fața președintelui Husak, care a demisionat neîntârziat.

Reapariția lui Alexander Dubček pe scena politică după două decenii petrecute în obscuritate crease posibilitatea ca el să devină președinte în locul lui Husak – pe de o parte ca simbol al continuității cu speranțele frânte din 1968, pe de altă parte pentru a alina sentimentele rănite ale comuniștilor și poate chiar pentru a liniști nucleele neostaliniste din poliție și din alte servicii. Dar de îndată ce a început să cuvânteze în public, a devenit jenant de limpede că bietul Dubček era un anacronism. Vocabularul, stilul, chiar și gesturile sale erau cele ale unui comunist reformist din anii 1960. Părea să nu fi învățat nimic din experiențele sale triste: continua să vorbească despre calea cehoslovacă spre socialism, mai blândă și mai îngăduitoare. Pentru zecile de mii de tineri aflați în stradă la Praga, Brno ori Bratislava, el a fost mai întâi o curiozitate istorică, pentru a deveni în scurt timp de o irelevanță agasantă.********

În urma unui compromis, Dubček a fost ales președinte al Adunării Federale. Președinția i-a revenit lui Václav Havel – o idee atât de neverosimilă cu doar cinci săptămâni mai înainte, încât el a respins-o cu blândețe când a fost propusă pentru prima dată de mulțimile entuziaste de pe străzile Pragăi: *Havel na Hrad!* („Havel la Palat!“). Pe 7 decembrie, dramaturgul a conchis totuși că acceptarea postului ar putea facilita ieșirea țării din comunism. Pe 28-29 decembrie, același parlament comunist care aprobase automat legislația care îi condamna la ani buni de închisoare pe Havel și alți disidenți îl alegea acum președinte al Republicii Socialiste Cehoslovace. Pe 1 ianuarie 1990, noul

președinte a amnistiat 16 000 de deținuți politici; în ziua următoare, poliția politică însăși era desființată.

Ieșirea deosebit de rapidă și lipsită de incidente a Cehoslovaciei de sub comunism – așa-numita „revoluție de catifea" – s-a datorat unui complex de circumstanțe. Ca și în Polonia, opoziția intelectuală era unită mai ales de amintirea înfrângerilor din trecut și de hotărârea de a evita confruntarea directă – nu întâmplător principala organizație civică din Slovacia s-a autointitulat Publicul Împotriva Violenței. Ca și în RDG, falimentul partidului conducător a fost sesizat atât de rapid, încât opțiunea unei reacții organizate din partea ariergărzii partidului a fost aproape din start exclusă.

Rolul lui Havel a fost însă la fel de crucial: în nici o altă țară comunistă nu apăruse o personalitate cu un prestigiu similar și, deși majoritatea ideilor practice și chiar a tacticilor politice ale Forumului Civic puteau apărea și în absența lui, Havel a fost cel care a captat și canalizat starea de spirit populară, împingându-și colegii înainte și în același timp temperând așteptările mulțimilor. Popularitatea lui era imensă. Precum Tomáš Masaryk, cu care era comparat din ce în ce mai des, Havel, cu charisma sa incredibilă, era în ochii multora un soi de salvator al națiunii. În decembrie 1989, un afiș studențesc din Praga îl descria pe noul președinte în cuvinte cu o conotație religioasă probabil involuntară, dar cum nu se poate mai potrivită: „El ni s-a dăruit". Trecutul de deținut politic al lui Havel și curajul opoziției sale morale față de comunism nu au fost singurele care l-au înălțat pe un piedestal; el s-a distins și prin dispoziția apolitică. Concetățenii lui Havel s-au îndreptat spre el nu în ciuda preocupărilor sale legate de teatru, ci datorită acestora. După cum observa un comentator italian al ascensiunii lui Havel pe scena social-politică cehoslovacă, vocea sa distinctivă l-a ajutat să dea grai sentimentelor unei națiuni reduse la tăcere: *Se un popolo non ha mai parlato, la prima parola che dice è poesia.******** Tocmai din aceste motive a fost Havel – care, de altfel, se remarca prin scepticismul său față de tentațiile capitalismului (spre deosebire de ministrul său de Finanțe, Václav Klaus) – singurul care putea întinde o punte între egalitarismul mincinos, dar seducător al unui comunism defunct și realitățile incomode ale pieței libere.

Iar în Cehoslovacia o astfel de punte era importantă. Cu toate că era, în multe privințe, cea mai vestică dintre țările comuniste ale Europei, Cehoslovacia era și singura cu o cultură politică net egalitaristă și orientată spre stânga: la urma urmelor, era singura țară din lume unde aproape 40% din electorat alesese vreodată un Partid Comunist în alegeri libere (în 1946). În pofida celor 40 de ani de „socialism real existent" – și a celor 20 de ani de abrutizantă „normalizare" –, ceva din această cultură politică rezista încă: în primele alegeri postcomuniste, desfășurate în iunie 1990, 14% din electorat a optat pentru Partidul Comunist. Prezența persistentă a acestui nucleu semnificativ de suporteri comuniști – și de cetățeni apolitici, mult mai numeroși, care nu erau suficient de nemulțumiți pentru a protesta împotriva

situației – îi făcea pe scriitorii disidenți ca Ludvík Vaculík să se îndoiască de posibilitatea unor mari schimbări în viitorul apropiat. Istoria părea să fie împotriva cehilor și slovacilor: din 1938 încoace, Cehoslovacia nu mai reușise să recapete controlul asupra propriului destin.

Așa se face că, atunci când poporul însuși a preluat inițiativa în noiembrie 1989, „revoluția de catifea" a părut neverosimilă. De aici presupozițiile despre comploturi ale poliției și crize provocate, de parcă societatea cehoslovacă era atât de timorată încât până și inițiativa anticomunistă trebuie să fi venit tot de la comuniști. Un astfel de scepticism e absolut nefondat: toate dovezile care au ieșit la lumină de atunci sugerează că pe 17 noiembrie securitatea cehă a mers pur și simplu prea departe. Nu a fost nici un „complot" cu scopul de a forța mâna clicii conducătoare. În 1989, poporul cehoslovac și-a luat soarta în mâini.

Cazul României a fost cu totul altul. Acolo, pare incontestabil că o facțiune din interiorul Partidului Comunist Român a decis în 1989 că singura șansă de supraviețuire era să înlăture prin forță elita conducătoare din jurul lui Nicolae Ceaușescu. România, desigur, nu era un stat comunist obișnuit. Dacă Cehoslovacia era cea mai vestică țară dintre sateliții comuniști ai Moscovei, România era cea mai „orientală". Sub Ceaușescu, comunismul degenerase din național-leninism într-un soi de satrapie neostalinistă în care nepotismul și ineficiența de nivel bizantin se sprijineau pe o poliție secretă tentaculară.

Spre deosebire de dictatura brutală a lui Dej din anii 1950, regimul lui Ceaușescu s-a descurcat fără multă brutalitate fățișă. Dar rarele semne de protest public – precum grevele minerilor din Valea Jiului din august 1977 sau, un deceniu mai târziu, la Uzina de tractoare „Steagul Roșu" din Brașov – au fost reprimate violent și sigur. În plus, Ceaușescu putea conta nu numai pe o populație terorizată, ci și pe absența notabilă a reacției internaționale la acțiunile sale interne: la opt luni după ce îi aruncase în închisoare pe greviștii din Valea Jiului (și îi asasinase pe liderii lor), dictatorul român vizita Statele Unite ca oaspete al președintelui Jimmy Carter. Distanțându-se de Moscova – am văzut cum România s-a ținut deoparte de invazia Cehoslovaciei din 1968 –, Ceaușescu și-a câștigat libertatea de manevră și chiar laudele străinătății, mai ales în primele etape ale „noului" Război Rece din anii 1980. Cum liderul român nu se sfia să-i critice pe ruși (și să-și trimită gimnastele la Jocurile Olimpice de la Los Angeles), americanii și Occidentul în general au trecut sub tăcere crimele lui din țară.********

Românii, în schimb, au plătit cumplit pentru statutul privilegiat al lui Ceaușescu. Pentru creșterea populației – o tradițională obsesie „românistă" –, el a interzis în 1966 avortul la femeile sub 40 de ani cu mai puțin de patru copii (în 1986, bariera de vârstă avea să fie ridicată la 45 de ani). În 1984, vârsta minimă a căsătoriei a scăzut la 15 ani pentru femei. Au fost introduse examinări medicale lunare obligatorii pentru toate femeile aflate la vârsta procreării pentru a preveni întreruperile de sarcină, care erau permise doar în

cazuri excepționale și numai în prezența unui reprezentant al partidului. În județele în care rata natalității era în declin, medicilor li se tăia din salariu.

Populația nu a crescut, în schimb rata mortalității cauzate de avorturi a depășit-o de departe pe cea din oricare altă țară europeană: fiind unica metodă de control al fertilității, avorturile ilegale se practicau pe scară largă în condițiile cele mai înfiorătoare. Legea din 1966 a cauzat în următorii 23 de ani moartea a zeci de mii de femei. Rata reală a mortalității infantile era atât de mare, încât după 1986 nașterea unui copil nu mai era înregistrată oficial până când nou-născutul nu atinsese a patra săptămână de viață – apoteoza controlului comunist al informației. În momentul căderii lui Ceaușescu, rata mortalității nou-născuților era de 250, iar în orfelinate se aflau peste 100 000 de copii.

Această tragedie națională s-a consumat pe fundalul unei economii deliberat retrogradate de la subzistență la sărăcie extremă. La începutul anilor 1980, Ceaușescu a decis să consolideze poziția României în lume achitând integral uriașa datorie externă a țării. Agențiile capitalismului internațional – începând cu Fondul Monetar Internațional – erau absolut încântate și nu mai știau cum să-l ridice în slăvi pe dictatorul român. Bucureștiul a primit o reeșalonare completă a datoriilor externe. Pentru a-i plăti pe creditorii occidentali, Ceaușescu a recurs la o presiune neîntreruptă, fără precedent, asupra consumului intern.

Spre deosebire de diriguitorii comuniști din alte părți, care împrumutau fără reținere de peste hotare pentru a-și mitui supușii cu rafturi bine garnisite în magazine, *Conducătorul* român s-a apucat să exporte orice articol de producție internă disponibil. Românii erau nevoiți să folosească becuri de 40 W (atunci când aveau curent electric) pentru ca energia electrică să poată fi exportată în Italia și Germania. Carnea, zahărul, făina, untul, ouăle și multe altele erau strict raționalizate. Pentru a spori productivitatea, s-au introdus norme fixe de muncă obligatorie duminicile și de sărbători (o *corvoadă*, cum i se spunea în Evul Mediu).

Consumul de benzină a fost redus la minimum: în 1986 a fost lansat un program de creștere a cailor, ca substitut pentru transportul motorizat. Căruțele au devenit principalul mijloc de transport la țară, iar recolta era strânsă cu coasa și secera. Era, într-adevăr, o noutate absolută: toate sistemele socialiste au depins de controlul centralizat asupra penuriilor induse chiar de sistem, însă în România, o economie bazată pe investiții exagerate în capacități industriale inutile a fost transformată cu succes în una bazată pe subzistența agrară preindustrială.

Politica lui Ceaușescu avea o anumită logică diabolică. Cu prețul pauperizării populației, România și-a achitat datoriile față de creditorii străini. Însă cârmuirea lui Ceaușescu nu s-a limitat, mai ales în ultimii ani, la o politică economică nebunească. Pentru a controla și mai eficient populația rurală a țării – obligându-i pe țărani să producă pentru export –, regimul a inaugurat o

așa-zisă „sistematizare“ a peisajului rural românesc. Jumătate din cele 13 000 de sate ale țării (și, în primul rând, cele aparținând minorităților) urmau să fie rase de pe fața pământului, iar locuitorii lor aveau să fie transferați în 558 de orașe agroindustriale. Dacă Ceaușescu ar fi avut timp să-și ducă la capăt proiectul, ar fi distrus complet și ce mai rămăsese din structura socială a țării.

Proiectul de „sistematizare“ rurală era rodul unei megalomanii crescânde. Sub Ceaușescu, impulsul leninist de a controla, centraliza și planifica fiecare detaliu al vieții cotidiene a devenit o obsesie a omogenității și grandorii care depășea până și ambițiile lui Stalin. Întruchiparea durabilă a acestui impuls maniacal urma să fie capitala țării, căreia i se hărăzise o transformare imperială de proporții nemaivăzute de la Nero. Lovitura din decembrie 1989 a stopat proiectul de „renovare“ a Bucureștiului, însă nu înainte ca ambiția lui Ceaușescu să rămână gravată în alcătuirea orașului. În centrul Bucureștiului, un cartier istoric de mărimea Veneției a fost complet distrus. Patruzeci de mii de clădiri și zeci de biserici și alte monumente au fost rase de pe fața pământului pentru a face loc Casei Poporului și bulevardului Victoria Socialismului, lung de cinci kilometri și lat de 150 de metri.

Toată întreprinderea era o cacealma. În spatele fațadelor de un alb strălucitor ale clădirilor de pe bulevard stăteau îngrămădite familiarele blocuri din beton prefabricat, murdare și dezolante. Dar exteriorul era agresiv, umilitor, implacabil de uniform: o sinteză vizuală a regimului totalitar. Casa Poporului, proiectată de o arhitectă de 25 de ani (Anca Petrescu) pentru a servi drept palat personal al lui Ceaușescu, este de o urâțenie unică și indescriptibilă chiar și printre creațiile de gen. Grotescă, sinistră, lipsită de gust, ea este, mai presus de orice, *mare* (de trei ori cât palatul Versailles…). Cu o sală de recepție cât un teren de fotbal și un semicerc imens în fața clădirii ce poate găzdui o jumătate de milion de oameni, palatul lui Ceaușescu era (și rămâne) o metaforă lapidară și monstruoasă a tiraniei fără opreliști, contribuția inconfundabilă a României la urbanismul totalitar.

În ultimii ani, comunismul românesc era răstignit între brutalitate și parodie. Portretele conducătorului și ale soției sale erau peste tot, iar slava-i era cântată în ditirambi care l-ar fi jenat până și pe Stalin (dar poate nu pe nord-coreeanul Kim Ir Sen, cu care liderul român era comparat uneori). Printre epitetele aprobate oficial de Ceaușescu pentru relatarea realizărilor sale se numărau: Marele Cârmaci, Făuritorul Epocii de Aur, Marele Arhitect, Vizionarul, Titanul, Fiul Soarelui, Cel Mai Iubit Fiu al Neamului, o Dunăre a Gândirii și Geniul Carpaților.

Lingăii din jurul lui Ceaușescu nu spuneau cu voce tare ce credeau despre toate acestea. Însă este limpede că în noiembrie 1989 (când, după 67 de ovații în picioare, Ceaușescu a fost reales secretar general al partidului și a declarat cu mândrie că nu vor exista nici un fel de reforme), unii dintre ei îl considerau deja un impediment: rupt de realitate, înstrăinat atât de spiritul vremii, cât și de disperarea crescândă a românilor. Dar câtă vreme se bucura de sprijinul Securității (poliția secretă), Ceaușescu părea inatacabil. E așadar logic că

Securitatea a fost cea care a precipitat căderea regimului în decembrie 1989, când a încercat să-l îndepărteze pe László Tőkés, un pastor maghiar reformat din Timișoara. Minoritatea maghiară, obiect predilect al prejudecăților și persecuției sub regimul ceaușist, prinsese curaj după evenimentele din Ungaria și era din ce în ce mai indignată de abuzurile permanente la care era supusă. Tőkés a devenit simbolul acestei frustrări și, pe 15 decembrie, când regimul a încercat să-l evacueze forțat, enoriașii au înconjurat biserica în care el se refugiase și au stat de veghe toată noaptea în sprijinul său.

În ziua următoare, cum veghea s-a transformat pe neașteptate într-o demonstrație împotriva regimului, au fost trimise poliția și armata, cu ordinul de a trage în mulțime. Relatările exagerate despre „masacru" au fost preluate de posturile de radio Vocea Americii și „Europa Liberă" și s-au răspândit în toată țara. Pentru a domoli protestele fără precedent, care se întinseseră între timp de la Timișoara la București, Ceaușescu și-a întrerupt vizita oficială în Iran. Pe 21 decembrie, el a apărut la balconul sediului central al partidului cu intenția de a denunța într-o cuvântare „minoritatea" de „huligani", dar a fost nevoit să renunțe la discurs, șocat și amuțit de huiduielile mulțimii. A doua zi, după încă o tentativă nereușită de a se adresa mulțimii adunate în fața sediului partidului, Ceaușescu și soția sa au fugit cu un elicopter de pe acoperișul clădirii.

În acest moment, balanța puterii s-a înclinat brusc în defavoarea regimului. La început, armata păruse să fie de partea dictatorului, ocupând străzile capitalei și trăgând în demonstranții care încercau să ocupe studiourile televiziunii naționale. Dar, începând cu 22 decembrie, soldații, aflați acum sub comanda unui Front al Salvării Naționale (FSN) care controla clădirea televiziunii, au trecut de partea demonstranților și s-au opus trupelor bine înarmate ale Securității. Între timp, Ceaușeștii au fost prinși, arestați și judecați sumar. Condamnați pentru „crime împotriva statului", ei au fost executați în grabă în ziua de Crăciun.********

FSN s-a transformat într-un consiliu de conducere provizorie și – după ce numele țării a fost schimbat în „România" – ca președinte al Consiliului Provizoriu de Uniune Națională (CPUN) a fost numit liderul său, Ion Iliescu. Acesta, ca și ceilalți membri ai Frontului, era un fost comunist care se distanțase de Ceaușescu cu câțiva ani înainte și care putea poza în „reformist", fie și numai pentru că îl cunoscuse pe tânărul Mihail Gorbaciov în timpul studenției. Dar adevăratul motiv pentru care Iliescu a ajuns la conducerea României postceaușiste a fost capacitatea sa de a controla forțele armate, în special Securitatea, care au încetat rezistența pe 27 decembrie. În afară de faptul că a autorizat reînființarea partidelor politice la 3 ianuarie 1990, noul președinte nu a făcut mai nimic pentru a desființa instituțiile vechiului regim.

Cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, aparatul care condusese țara sub Ceaușescu a rămas absolut intact, debarasându-se numai de familia Ceaușescu și de asociații lor cei mai vizibili. Zvonurile despre miile de victime ale protestelor și luptelor din decembrie s-au dovedit exagerate –

numărul exact fiind mai apropiat de o sută – și a devenit limpede că, în pofida curajului și entuziasmului mulțimilor din Timișoara, București și din alte orașe, adevărata luptă se dăduse între „realiștii" din jurul lui Iliescu și vechea gardă din anturajul lui Ceaușescu. Victoria celor dintâi a asigurat României o ieșire din comunism liniștită – chiar suspect de liniștită.

Absurdițățile din ultimii ani ai regimului ceaușist au dispărut, însă poliția, aparatul birocratic și mare parte din partid au rămas întregi și la locul lor. Numele s-au schimbat – Securitatea a fost oficial desființată –, dar nu și premisele și practicile lor înrădăcinate: Iliescu n-a făcut nimic pentru a împiedica tulburările de la Târgu-Mureș de pe 19 martie, unde opt oameni au fost uciși și trei sute răniți în atacuri coordonate asupra minorității maghiare locale. Mai mult, după ce Frontul Salvării Naționale a câștigat cu o majoritate covârșitoare alegerile din mai 1990 (la care promisese inițial că nu va participa) și el însuși a devenit în mod oficial președintele țării, Iliescu nu s-a sfiit în iunie să aducă minerii la București pentru a-i snopi în bătaie pe studenții protestatari: 21 de demonstranți au fost uciși și 650 răniți. România mai avea de străbătut drum lung.

Aerul de „lovitură de palat" a fost și mai pronunțat la sud de Dunăre, unde Comitetul Central al Partidului Comunist Bulgar l-a eliminat fără menajamente pe Todor Jivkov la înaintata vârstă de 78 de ani. Cel mai longeviv lider din blocul comunist (ajuns șef de partid în 1954), Jivkov făcuse tot posibilul, în stil tipic bulgăresc, să urmeze îndeaproape modelul sovietic: la începutul anilor 1980, el a instituit un Nou Mecanism Economic pentru a îmbunătăți producția, iar în martie 1987, urmând exemplul Moscovei, a promis să pună capăt controlului „birocratic" al economiei, asigurând comunitatea internațională că Bulgaria avea acum propria sa *perestroika*.

Dar eșecurile succesive ale economiei bulgare și nesiguranța crescândă a conducerii comuniste, pe măsură ce Moscova se îndrepta evident într-o direcție nouă, l-au determinat pe Jivkov să caute o sursă alternativă de legitimitate internă: naționalismul etnic. Importanta minoritate turcă din Bulgaria (900 000 la o populație totală de mai puțin de nouă milioane) constituia o țintă tentantă: pe lângă diferența de etnie și religie, ea era moștenitoarea și simbolul unei epoci de detestată dominație otomană, a cărei amintire directă începuse să pălească doar recent. În Bulgaria, la fel ca în Iugoslavia vecină, autocrația de partid în derivă a canalizat furia dezlănțuită a prejudecăților etnice asupra unei victime neajutorate din țară.

În 1984, autoritățile au anunțat că turcii din Bulgaria nu erau câtuși de puțin „turci", ci bulgari convertiți cu forța, cărora li se va reda adevărata identitate. Ritualurile musulmane (cum ar fi circumcizia) au fost restricționate și scoase în afara legii, utilizarea limbii turce în transmisiuni de radio și televiziune, presă și educație a fost interzisă și, printr-o măsură extrem de jignitoare (și detestată cu patimă), cetățenilor bulgari ce purtau nume de origine turcă li s-a cerut să adopte nume „bulgărești" corespunzătoare.

Rezultatul a fost dezastruos. Minoritatea turcă a opus rezistență, iar aceasta a stârnit la rândul ei proteste în rândul intelectualilor bulgari. Comunitatea internațională a protestat vehement, Bulgaria fiind condamnată la ONU și la Curtea Europeană de Justiție.

Între timp, ceilalți oligarhi comuniști din Est au început să se distanțeze de Jivkov. În 1989, comuniștii bulgari erau mai izolați decât oricând și nu păreau câtuși de puțin tulburați de evoluția evenimentelor din Iugoslavia, unde partidul era în dificultate. Lucrurile au fost precipitate de exodul în Turcia a 300 000 de etnici turci în vara anului 1989, o nouă catastrofă de imagine pentru regim – dar, de data aceasta, și una economică, întrucât țara a început să se confrunte cu un deficit de forță de muncă necalificată.******** Pe 26 octombrie, când poliția a reacționat cu brutalitate la o mică adunare a ecologiștilor desfășurată într-un parc din Sofia, arestând și lovind activiști ai grupării *Ekoglasnost* care încercau să adune semnături pentru o petiție, reformiștii din partid conduși de ministrul de Externe Petar Mladenov au decis să acționeze. Pe 10 noiembrie (nu întâmplător, la o zi după căderea Zidului Berlinului), ei l-au dat jos pe nefericitul Jivkov.

A urmat o succesiune de evenimente de-acum familiară: deținuții politici au fost eliberați, a fost autorizată activitatea partidelor politice, prevederea despre „rolul conducător" al comuniștilor a fost înlăturată din Constituție, o „masă rotundă" a pregătit alegeri libere, vechiul partid a devenit Partidul Socialist Bulgar și, la termenul stabilit, alegerile au fost câștigate fără probleme – ca și în România – de foștii comuniști (nu au lipsit suspiciunile de fraudă electorală).

În Bulgaria, „opoziția" politică s-a format în mare parte după căderea regimului; ca și în România, au existat voci care au sugerat că ea a fost într-o anumită măsură confecționată de facțiunile comuniste disidente, în interes propriu. Cu toate acestea, schimbările erau reale. Bulgaria a evitat o catastrofă în genul celei care a lovit ulterior Iugoslavia: pe 29 decembrie 1989, pe fondul unor furioase proteste cu caracter naționalist, musulmanii și turcii au primit drepturi depline, egale cu ale celorlalți cetățeni. În 1991, Mișcarea pentru Drepturi și Libertate, un partid predominant turc, avea deja suficientă susținere electorală pentru a influența formarea unei majorități în parlamentul țării.

De ce s-a prăbușit subit comunismul în 1989? Nu trebuie să cedăm determinismului retrospectiv, oricât de tentant. Deși comunismul era condamnat de absurdităţile lui inerente, puțini au anticipat momentul și felul în care avea să ia sfârșit. Bineînțeles, ușurința cu care s-a destrămat iluzia puterii comuniste a revelat că aceste regimuri erau chiar mai slabe decât se credea, iar acest lucru pune istoria lor anterioară într-o lumină nouă. Dar iluzoriu sau nu, comunismul a durat multă vreme. De ce nu mai multă?

Un răspuns este teoria dominoului. Când conducerea comunistă a început

să cadă într-o țară, legitimitatea ei a fost afectată fatal în toate celelalte. Credibilitatea comunismului se baza în parte pe pretenția că încarnează necesitatea, că este produsul logic al progresului istoric, un dat al vieții politice, o prezență inevitabilă în peisajul modern. Odată ce acest lucru s-a dovedit un fals flagrant – în Polonia, de exemplu, unde Solidaritatea a reușit, cum ar veni, să bage Istoria în marșarier –, cum să-l mai crezi în Ungaria sau Cehoslovacia? Am văzut deja că exemplul vecinilor atârna greu în balanță.

Și totuși, trăsătura frapantă a căderii comunismului în Europa nu a fost contagiunea în sine: toate revoluțiile se răspândesc astfel, corodând legitimitatea autorităților existente prin exemplul lor cumulativ. Așa s-a întâmplat în 1848, în 1919 și (într-o mai mică măsură) în 1968. Noutatea în 1989 a fost *viteza* procesului. În luna octombrie a acelui an, Imre Poszgay în Ungaria sau Egon Krenze în Germania de Est încă mai sperau că pot controla și aplica propria variantă de *perestroika*. Oponenții lor erau în majoritate de aceeași părere și căutau în continuare un compromis provizoriu. Adam Michnik scrisese în 1980 că „ne putem imagina o societate hibridă, în care organizarea totalitaristă a statului va coexista cu instituțiile democratice ale societății" – și, până în vara anului 1989, nici nu avea motive să spere la mai mult.

Un factor nou a fost rolul mass-mediei. Ungurii, cehii și mai ales germanii și-au văzut în fiecare seară propria revoluție la știrile televizate. Pentru populația Pragăi, reluările evenimentelor din 17 noiembrie pe micul ecran au constituit un soi de educație politică ad-hoc, inoculând un dublu mesaj: „n-au ce să ne facă" și „am învins". În consecință, comunismul și-a pierdut principalul atu: controlul și monopolul informației. Teama că ești singurul – imposibilitatea de a ști dacă alții îți împărtășesc sentimentele – s-a risipit pentru totdeauna. Chiar și în România, momentul decisiv al revoltei a fost ocuparea studiourilor televiziunii. Nu degeaba soarta cruntă a soților Ceaușescu a fost filmată și difuzată pe postul național. Nu era ceva nou, evident: de-a lungul secolului XX, posturile de radio și oficiile poștale au fost primele obiective ale maselor revoluționare, de la Dublin la Barcelona. Dar televiziunea este *rapidă*.

A doua trăsătură marcantă a revoluțiilor din 1989 este caracterul lor pașnic. Cu excepția României, desigur – dar acest lucru era previzibil, având în vedere natura regimului ceaușist. Adevărata surpriză a fost faptul că inclusiv la Timișoara și București a curs mult mai puțin sânge decât era de așteptat. Era și acesta, în parte, un efect al televiziunii. Cum toată populația – nemaivorbind de restul lumii – putea să le observe fiecare mișcare, regimurile comuniste erau blocate. Simplul fapt că se aflau astfel sub lupă reprezenta o breșă în autoritate și limita drastic opțiunile puterii.********

Sigur, astfel de considerații nu împiedicaseră autoritățile comuniste din China să împuște sute de demonstranți pașnici în piața Tiananmen pe 4 iunie 1989. Dacă ar fi putut, Nicolae Ceaușescu nu ar fi ezitat să urmeze exemplul Beijingului. Erich Honecker a luat în considerație ceva asemănător, și poate nu

era singurul. Dar pentru majoritatea liderilor comuniști, acest lucru deja nu mai era posibil. Există un moment crucial în care orice regim autoritar muribund oscilează între represiune și compromis. În cazul comuniștilor, încrederea în propria lor capacitate de a guverna s-a evaporat atât de rapid, încât păstrarea puterii prin uzul forței nu părea posibilă și nici de dorit. În calculele personale ale birocraților comuniști și activiștilor de partid, balanța s-a înclinat rapid în cealaltă direcție: era mai bine să înoți în sensul curentului decât să fii pulverizat de mareea schimbării.

Poate că socotelile ar fi fost altele în fața unor mulțimi violente, conduse de lideri mai belicoși, puși pe răfuială cu vechiul regim. Dar, din varii motive – printre care și evenimentele din Tiananmen, transmise pe posturile de televiziune chiar în ziua alegerilor poloneze –, protestatarii din 1989 au evitat deliberat violența. Revoluția poloneză nu a fost singura care se „autolimita". După decenii de violență în care au avut monopolul armelor și gloanțelor, regimurile comuniste reușiseră să-și convingă cetățenii că este imprudent și impropriu să recurgi la forță. Cum poliția a spart capete în Praga și Berlin până în ultima clipă a vechiului regim, slovacii nu erau singura „Opinie Publică împotriva Violenței".

Inapetența pentru violență era singurul lucru care îi unea pe revoluționarii din 1989. În rest, ei erau un grup extrem de pestriț în fiecare țară, chiar prin comparație cu insurecțiile precedente. Proporțiile variau, dar în general „poporul" era un melanj de comuniști reformiști, social-democrați, intelectuali de stânga, economiști liberali, activiști catolici, sindicaliști, pacifiști, troțkiști ortodocși și mulți alții. În diversitate stătea forța: ei constituiau în practică exact acel complex de organizații civile și politice care se află la antipodul statului-partid.

Cel puțin o distincție (cea dintre democrații liberali și naționaliștii populiști) era deja vizibilă: între Mazowiecki și Wałęsa, de exemplu; în Ungaria, între democrații liberi cu tendințe stângiste (conduși de János Kis și alți intelectuali disidenți) și naționaliștii din vechea linie a Forumului Democratic. Existau, cum am văzut, și diferențe generaționale între revoluționarii din 1989. Mulți dintre liderii mai experimentați ai opoziției intelectuale aveau adesea un trecut comun cu criticii regimului din interiorul partidului. Pentru studenți și alți tineri, ei erau toți în aceeași oală: figuri ale unui trecut care nu putea și nu trebuia să fie resuscitat. În Ungaria, Fidesz a fost inițial conceput după chipul și asemănarea liderului său de 26 de ani, Viktor Orbán: un partid politic al celor sub 30 de ani.********

Amintirile și iluziile „generației Dubček" nu erau împărtășite de copiii lor, care nu manifestau nici un interes pentru 1968 sau salvarea „părților bune" ale RDG. Noua generație nu voia să ofere alternative radicale la guvernare sau să provoace puterea la dialog, ci să scape pur și simplu de ea. De unde aerul de carnaval remarcat în 1989 de unii observatori în Polonia și Cehoslovacia; din același motiv, revoluționarii nu se temeau de riposte violente. Comunismul nu mai era o stavilă, cât un regim irelevant.

Limbajul în care au fost formulate obiectivele revoluțiilor din 1989 este o dovadă în plus. Tema „întoarcerii în Europa“ nu era nouă. Cu mult înainte de apariția comunismului, jumătatea estică a continentului era cea care căuta recunoaștere și acceptare; Europa de Vest era Europa „sigură“ din partea căreia se aștepta cu înfrigurare recunoașterea.******** După constituirea blocului sovietic, sentimentul că partea lor de Europă a fost smulsă din rădăcini a devenit un laitmotiv al disidenței intelectuale din regiune.

În anii din urmă, jelirea identității europene pierdute a căpătat o dimensiune nouă pentru europenii din Est, pe măsură ce în Vest se contura ceva nou: o entitate instituțională (o Comunitate Europeană, o Uniune Europeană) clădită pe valori declarat „europene“ cu care esticii se identificau fără probleme: drepturi individuale, obligații civice, libertatea de mișcare și exprimare. „Europa“ a devenit mai puțin abstractă și, ca atare, mai interesantă pentru tineri. În loc să fie doar o lamentație după cultura pierdută a Pragăi sau Budapestei de altădată, ea reprezenta acum o serie de obiective politice concrete și realiste. Contrariul comunismului nu mai era „capitalismul“, ci „Europa“.

Nu era doar o chestiune de retorică. Dacă vechile cadre comuniste puteau în mod convingător (și chiar sincer convinse) să arate cu degetul nenorocirile semănate de o abstracțiune numită „capitalism“, ei nu puteau să ofere nimic pe post de „Europa“ – pentru că aceasta nu era o alternativă ideologică, ci pur și simplu norma politică. Uneori era sinonimă cu „economia de piață“, alteori cu „societatea civilă“: în orice caz, „Europa“ reprezenta, simplu și inechivoc, normalitatea și traiul modern. Comunismul nu mai era viitorul – atu pe care îl fluturase timp de 60 de ani –, ci trecutul.

Firește, existau diferențe. Naționaliștii și unii conservatori politici și religioși – mulți dintre ei activi și influenți în 1989 – preferau să se gândească la „Polonia“ și „Ungaria“, nu la Europa. Iar unora dintre ei le păsa mai puțin de libertate și drepturi civile. Prioritățile imediate ale maselor variau și ele – ideea întoarcerii în Europa a mobilizat sentimentul popular în Cehoslovacia mai mult decât în România, ca să luăm un exemplu evident, unde înlăturarea dictatorului și pâinea de pe masă erau mai importante. Iar dacă unii lideri din 1989 au început prin a clădi o economie de piață (la formarea primului său cabinet în septembrie 1989, Tadeusz Mazowiecki a rostit memorabila frază „caut un Ludwig Erhardl“), alții (Havel mai ales) au preferat să se concentreze asupra fundamentelor civice ale democrației.

Semnificația acestor nuanțe va fi vizibilă abia mai târziu. Poate se cuvine totuși să facem aici o observație despre rolul *Statelor Unite* în această poveste. Est-europenii, în special cei din Berlinul de Est, erau perfect conștienți de rolul SUA în stăvilirea Uniunii Sovietice. Ei sesizau diferența dintre politicienii vest-europeni (pe care, în cea mai mare parte, nu îi deranja existența comunismului câtă vreme erau lăsați în pace) și politicienii americani ca Ronald Reagan, care numeau deschis URSS un „imperiu al răului“. Solidaritatea a fost finanțată de Statele Unite și tot Statele Unite au oferit cele mai insistente încurajări oficiale

protestatarilor din Berlin și de oriunde – odată ce s-a văzut că aveau șanse să câștige.

Dar nu trebuie să conchidem că popoarele captive din Europa de Est tânjeau să devină… americani și cu atât mai puțin că încurajarea sau sprijinul american sunt factorii care le-au precipitat sau facilitat eliberarea.******** Statele Unite au jucat un rol remarcabil de modest în întâmplările dramatice din 1989, cel puțin până când faptul s-a consumat. Iar modelul social american – „piața liberă" – era invidiat sau emulat de oameni doar ocazional. Pentru cei care trăiau sub comunism, dorința de eliberare nu însemna că tânjeau după competiție economică neîngrădită sau că voiau să piardă serviciile sociale, garanția unui loc de muncă, chiriile ieftine și alte avantaje ale sistemului. Unul dintre farmecele Europei, așa cum era imaginată în Est, era că părea să ofere abundență *și* siguranță, libertate *și* protecție. Într-un cuvânt, avantajele socialismului alături de avantajele libertății.

Astfel de euro-vise nu puteau decât să aducă deziluzii. Dar pe atunci nimeni nu se gândea la asta. Pe piața modelelor alternative, stilul de viață american era apreciat doar de o minoritate, iar Statele Unite, cu toată forța lor globală, erau încă departe. Cealaltă superputere, în schimb, era în imediata apropiere. Statele-satelit din estul Europei erau toate colonii ale imperiului comunist cu centrul la Moscova. Prin urmare, schimbările din 1989 se datorează doar într-o anumită măsură forțelor politice sau sociale autohtone, fie că e vorba de organizațiile catolice clandestine din Slovacia, de trupele rock din Polonia sau intelectualii liber-cugetători de pretutindeni. În ultimă instanță, importantă era Moscova.

În euforia eliberării, esticii au avut tendința să nege însemnătatea Moscovei pentru a-și evidenția propria performanță. În ianuarie 1992, József Antall, membru al Forumului Democratic și prim-ministru al Ungariei, deplângea în fața publicului local faptul că Occidentul nu apreciază rolul eroic al celor din Europa Centrală în căderea comunismului: „Această dragoste neîmpărtășită trebuie să ia sfârșit pentru că noi am fost la datorie, am luptat fără să tragem un foc de armă și am câștigat pentru ei al treilea război mondial". Versiunea amară a lui Antall, deși măgulitoare pentru auditoriu, ocolește adevărul cel mai important despre evenimentele din 1989: mulțimea, intelectualii și liderii sindicali din Est au „câștigat al treilea război mondial" fiindcă Mihail Gorbaciov nu s-a opus.

Pe 6 iulie 1989, Gorbaciov s-a adresat Consiliului Europei la Strasbourg, informând auditoriul că Uniunea Sovietică nu se va opune reformei în Europa de Est: era „o chestiune exclusiv la latitudinea popoarelor". La Conferința conducătorilor din blocul estic desfășurată pe 7 iulie 1989 la București, liderul sovietic a afirmat dreptul fiecărui stat de a-și urma propria traiectorie fără interferențe externe. Cinci luni mai târziu, într-un salon de recepție de pe pachebotul *Maxim Gorki*, în largul Maltei, el l-a asigurat pe președintele Bush că nu va recurge la forță pentru a sprijini regimurile comuniste din Europa de Est. Poziția lui era inechivocă. Cum remarcase Michnik în 1988, Gorbaciov era

„prizonierul propriilor succese în politica externă". Odată ce metropola imperială recunoscuse într-un mod atât de public că nu vrea și că nu poate să țină cu dinții de periferia colonială – și fusese universal aclamată pentru aceste declarații –, coloniile erau pierdute și, odată cu ele, colaboratorii indigeni ai imperiului. Singurul mister era când și unde aveau să se prăbușească.

Colaboratorii au înțeles cu siguranță ce se petrecea: din iulie 1988 până în iulie 1989, Károly Grósz și Miklós Németh, principalii reformiști din Partidul Muncitoresc Maghiar, au făcut patru vizite separate la Moscova pentru a se întâlni cu Mihail Gorbaciov. Colegul lor, Rezső Nyers, a vorbit și el cu liderul Uniunii Sovietice la București, pe 7 iulie 1989, la o zi după moartea lui Kádár, când era deja clar că totul e pierdut. Gorbaciov nu a precipitat sau încurajat în mod activ revoluțiile din 1989; nu a făcut decât să stea deoparte. În 1849, rușii au pecetluit soarta revoluției maghiare și din alte țări intervenind; în 1989, ei le-au asigurat succesul prin neamestec.

Gorbaciov a făcut mai mult decât să elibereze coloniile. Declarând că nu va interveni, el a subminat decisiv singura sursă reală de legitimitate politică de care dispuneau conducătorii statelor-satelit: promisiunea (sau amenințarea) unei intervenții militare a Moscovei. În absența acestei amenințări, regimurile locale erau politic dezgolite. Economic ar mai fi rezistat poate câțiva ani, dar și acolo logica retragerii sovietice era implacabilă: după ce Moscova începea să exporte în țările CAER la prețurile pieței mondiale (cum a făcut în 1990), acestea din urmă, profund dependente de subsidiile imperiale, ar fi clacat oricum.

Cum sugerează acest ultim exemplu, Gorbaciov a lăsat comunismul să se prăbușească în estul Europei pentru a-l putea salva acasă – la fel cum Stalin construise regimuri-satelit nu de dragul lor, ci pentru siguranța frontierei apusene a Uniunii Sovietice. Din punct de vedere tactic, Gorbaciov s-a înșelat teribil în calculele lui – în doi ani, lecțiile Europei de Est aveau să-i fie aplicate eliberatorului regiunii chiar la el acasă. Dar, din punct de vedere strategic, realizarea lui era enormă și fără precedent. Nici un alt imperiu din istorie nu a renunțat la colonii atât de rapid, cu atât de multă grație și atât de puțină vărsare de sânge. Ceea ce s-a întâmplat în 1989 nu este meritul lui Gorbaciov, care nu a plănuit revoluțiile și a sesizat doar vag importanța lor pe termen lung. Dar el este factorul care le-a permis și accelerat. A fost revoluția domnului Gorbaciov.

Partea a IV-a

După căderea comunismului: 1989–2005

Capitolul 20
Un continent fisionabil

Nu trebuie să fac eu nimic; îi vor opri sovieticii. Nu vor îngădui niciodată o Germanie mare atât de aproape de ei.

François Mitterrand (28 noiembrie 1989)

Când am pornit la drum, nu am înțeles gravitatea problemelor cu care ne confruntam.

Mihail Gorbaciov (1990)

Țara noastră n-a avut noroc. S-a decis ca noi să suportăm acest experiment marxist. Într-un final, am dovedit că ideea aceasta nu are sens – ea n-a făcut decât să ne scoată din rândul țărilor civilizate.

Boris Elțîn (1991)

Existența națiunii cehe nu a fost niciodată o certitudine și tocmai această nesiguranță constituie aspectul ei cel mai frapant.

Milan Kundera

Eliberată de sub comunism, Europa de Est a suferit o a doua transformare, chiar mai puternică. În anii 1990, patru state au dispărut de pe harta continentului și s-au născut 14 țări – sau au fost resuscitate. Cele șase republici de la extremitatea vestică a Uniunii Sovietice (Estonia, Letonia, Lituania, Belarus, Ucraina și Moldova) au devenit state independente, ca și Rusia însăși. Cehoslovacia s-a scindat în Slovacia și Republica Cehă. Iar Iugoslavia s-a fărâmițat în părțile ei constituente: Slovenia, Croația, Bosnia și Herțegovina, Serbia și Muntenegru, Macedonia.

Această facere și desfacere a națiunilor este comparabilă ca amploare cu impactul Tratatului de la Versailles, de după Primul Război Mondial – și, în anumite privințe, chiar mai dramatică. Crearea statelor-națiuni la Versailles a fost punctul culminant al unui proces îndelungat, început la mijlocul secolului al XIX-lea sau chiar mai înainte; nu a fost deloc o surpriză. Dar posibilitatea de a se produce ceva similar spre sfârșitul secolului XX nu a fost anticipată aproape de nimeni. Trei state care urmau să dispară în anii 1990 – Cehoslovacia, Iugoslavia și URSS – fuseseră ele însele create după 1918.

Totuși, nu este o coincidență faptul că acestea, și nu altele erau ultimele

state federale multietnice din zonă. Fragmentarea teritorială din anii 1990 a însoțit extincția ultimului dintre cele patru imperii continentale ale Europei – cel rus. Pe ruinele fiecărui imperiu (Turcia otomană, Austria habsburgică, Germania wilhelmină) s-au format noi state; fisiunea teritorială din anii 1990 era doar epilogul tardiv al acestui proces. Dar logica scindării imperiilor nu ar fi putut declanșa în sine reconfigurarea instituțională a Europei de Est. Ca de atâtea ori, soarta regiunii a fost determinată de evenimentele din Germania.

Meritul reunificării Germaniei – un caz unic de fuziune într-o epocă de fisiune – aparține, fără îndoială, lui Helmut Kohl. Cancelarul vest-german a fost inițial la fel de ezitant ca toți ceilalți: pe 28 noiembrie 1989, el a prezentat Bundestagului un program *pe cinci ani* care conducea prudent la unificarea Germaniei. Dar, după ce a ascultat mulțimile est-germane (și după ce s-a asigurat de sprijinul Washingtonului), Kohl a înțeles că o unificare a Germaniei nu era doar posibilă, ci și urgentă. Era clar că singurul mod de a opri exodul est-germanilor înspre vest (200 de persoane pe zi la un moment dat) era să aducă Germania de Vest în Est. Pentru ca est-germanii să nu își părăsească țara, liderul vest-german s-a gândit să o desființeze.

La fel ca în secolul al XIX-lea, unificarea Germaniei urma să fie realizată în primul rând printr-o unire monetară, căreia i-a urmat în mod inevitabil unificarea politică. Ideea unei „confederații", sprijinită inițial de RFG și urmărită cu îndârjire de cabinetul lui Hans Modrow, a fost abandonată, iar la alegerile organizate în grabă în martie 1990, candidații creștin-democrați au susținut unificarea. „Alianța pentru Germania" a câștigat 48% din voturi: social-democrații, dezavantajați de bine cunoscuta lor ambivalență în această privință, au avut doar 22%.******** Ex-comuniștii (acum Partidul Socialismului Democratic) au obținut un onorabil 16%. Dar Alianța 1990, o coaliție a foștilor disidenți, inclusiv *Neues Forum* al lui Bärbel Bohley, a câștigat doar 2,8%.******** Primul gest al noii majorități din Volkskammer în Republica Democrată Germană, o coaliție între liberali, Partidul Social-Democrat și Uniunea Creștin-Democrată, condusă de Lothar de Maizière, a fost angajamentul de a conduce țara spre unificare.******** Pe 18 mai 1990, a fost semnat un acord vizând o „uniune monetară, socială și economică" între cele două Germanii, iar pe 1 iulie a intrat în vigoare clauza ei crucială: circulația mărcii vest-germane în RDG. Est-germanii își puteau schimba acum mărcile slabe la rata extrem de avantajoasă de 1:1 (nu mai mult de 40 000 DM). Din acel moment, salariile au fost plătite în RDG în mărci germane, conform unui model paritar – un mecanism extrem de eficient pentru a-i face pe est-germani să rămână pe teritoriul unde locuiau, dar cu consecințe dramatice pe termen lung pentru slujbele lor și pentru bugetul Germaniei de Vest.

Pe 23 august, printr-un preacord cu Bonnul, Volkskammer a votat pentru alipirea la Republica Federală. O săptămână mai târziu, a fost semnat un tratat de unificare prin care RDG era absorbită de RFG – unificare aprobată de electori prin votul exprimat la alegerile din martie și permisă de articolul 23 al

Legii fundamentale din 1949. Pe 3 octombrie, tratatul a intrat în vigoare: RDG a „acces“ la Republica Federală și a încetat să existe.

Diviziunea Germaniei fusese opera învingătorilor din al Doilea Război Mondial, iar reunificarea ei din 1990 nu s-ar fi produs niciodată fără încurajarea sau acceptul lor. Germania de Est fusese un stat-satelit al Uniunii Sovietice: în 1989, 360 000 de militari sovietici erau încă staționați acolo. În *această* privință, Germania de Vest, deși independentă, nu putea acționa autonom. Cât despre Berlin, până la semnarea unui acord final de pace, a rămas un oraș a cărui soartă depindea oficial de puterile ocupante: Franța, Marea Britanie, SUA și Uniunea Sovietică.

Nici britanicii, nici francezii nu se grăbeau să îi vadă pe germani reuniți. În măsura în care occidentalii se gândeau la o Germanie unificată, ei își imaginau acest lucru *la sfârșitul* unui lung proces de schimbare în Europa de Est, nu la început. Cum observa în decembrie 1989 Douglas Hurd (ministrul britanic al Afacerilor Externe), reflectând la sfârșitul iminent al Războiului Rece: a fost „un sistem (…) în care am trăit destul de fericiți timp de 40 de ani“.

Prim-ministrul britanic nu și-a ascuns temerile. În memoriile ei, Margaret Thatcher evocă o întâlnire convocată în grabă cu președintele francez François Mitterrand: „Am scos din geantă o hartă cu diferitele configurații ale Germaniei în trecut, nu tocmai liniștitoare pentru viitor. [Mitterrand] a spus că, în momentele de mare pericol din trecut, Franța stabilise întotdeauna relații speciale cu Marea Britanie, iar el simte că a sosit din nou un asemenea moment. Deși nu știam deocamdată cum, cel puțin aveam amândoi intenția de a stăvili stihia germană. Era un început“.

Doamna Thatcher – și nu numai ea – se mai temea că Germania unificată ar putea să-l destabilizeze sau chiar să-l detroneze pe Mihail Gorbaciov (prin analogie cu căderea în dizgrație a lui Hrușciov după umilința din Cuba). Dar, cu toate temerile lor, britanicii nu aveau ce să ofere ca alternativă la evenimentele din Germania și s-au resemnat. Mitterrand a fost mai greu de împăcat. Mai mult decât oricine, francezii erau sincer tulburați de colapsul aranjamentelor familiare și stabile din Germania și din întregul bloc comunist.********

Prima reacție a Parisului a fost încercarea de a bloca unificarea germană – Mitterrand a mers până la a vizita RDG în decembrie 1989, prefăcându-se că susține suveranitatea germană. El a refuzat invitația lui Helmut Kohl de a participa la ceremonia ce marca redeschiderea Porții Brandenburg și a încercat să îi convingă pe conducătorii sovietici că Franța și Rusia, ca aliați tradiționali, aveau interesul comun de a pune piedici în calea ambițiilor germane. Mai mult, francezii contau pe Gorbaciov să se opună unificării Germaniei – cum le explica Mitterrand consilierilor săi pe 28 noiembrie 1989, „nu trebuie să fac eu nimic; îi vor opri sovieticii. Nu vor îngădui niciodată o Germanie mare atât de aproape de ei“.

Dar, odată ce a devenit clar că lucrurile nu stăteau așa – și după victoria

decisivă a lui Kohl în alegerile din Germania de Est –, președintele francez a abordat o strategie diferită. Germania se putea uni, dar cu o condiție. O Germanie consolidată care să urmeze o cale independentă (și cu atât mai puțin să revină la prioritățile ei din Europa Centrală) era exclusă din discuție. Kohl trebuia să se dedice proiectului european sub coordonare franco-germană, iar Germania era sortită unei uniuni tot mai strânse – ai cărei termeni, în special moneda europeană comună, urmau să fie consfințiți printr-un nou tratat (negociat anul următor în orașul olandez Maastricht).******** Germanii au acceptat destul de rapid toate condițiile francezilor (deși manevrele diplomatice maladroites ale francezilor au răcit relațiile pentru un timp), exact ca atunci când Bonnul a acceptat, după 1955, să limiteze „Europa" la cele șase țări fondatoare, pentru a potoli neliniștea francezilor privind o restaurare deplină a suveranității Germaniei. Kohl chiar a făcut în lunile următoare o serie de concesii minore menite să recompenseze Parisul pentru toleranța sa.******** Unificarea merita efortul de a-i calma pe agitații vecini ai Germaniei. Și, oricum, Kohl – născut în Ludwigshafen și, la fel ca renanul Adenauer, deschis spre Occident – nu avea nimic împotriva unei Germanii legate tot mai strâns de Comunitatea Europeană.

Cel mai important, cancelarul german avea vântul în pupa, cum se vede în orice fotografie a sa din epocă: unificarea Germaniei avea sprijinul deplin al Statelor Unite. Ca toată lumea, administrația președintelui George Bush a presupus inițial că unificarea Germaniei se va produce la sfârșitul unei serii de schimbări imprevizibile din URSS și Europa de Est și atunci numai cu acordul sovietic. Dar Washingtonul a sesizat mai repede tendința prevalentă, mai ales după ce un sondaj din februarie 1990 a revelat că 58% dintre vest-germani erau în favoarea unei Germanii unite și *neutre*. Era tocmai situația de care se temeau SUA: o Germanie întregită, neutră și necontrolată în centrul Europei, destabilizându-și vecinii de ambele părți.

Așa că Statele Unite s-au angajat să sprijine obiectivele lui Kohl, pentru a se asigura că germanii nu vor avea de ales între unificare și alianța occidentală. Sub presiunea Washingtonului, Franța și Marea Britanie au acceptat să se așeze la masa tratativelor cu Uniunea Sovietică și reprezentanții celor două Germanii și să precizeze termenii apariției noii Germanii. Așa-zisele convorbiri „4 + 2", purtate de miniștrii de externe din februarie până în septembrie 1990, au culminat cu „Tratatul asupra deciziei finale în privința Germaniei", semnat la Moscova pe 12 septembrie.

Acest tratat, ce recunoștea formal granițele unei viitoare Germanii ca fiind similare cu ale celor două state germane actuale, a pus capăt controlului celor patru puteri asupra Berlinului, expirat pe 2 octombrie 1990, la miezul nopții. Uniunea Sovietică i-a permis Germaniei unite să rămână în NATO; s-au convenit condițiile de retragere a trupelor Armatei Roșii și a tuturor trupelor străine din Berlin (proces desfășurat timp de patru ani, după care numai câteva trupe NATO au rămas pe teritoriul Germaniei). De ce a permis Mihail Gorbaciov unificarea Germaniei? Zeci de ani, principalul obiectiv strategic al

Uniunii Sovietice fusese să mențină statu-quoul teritorial în Europa Centrală: Moscova – ca și Londra, Parisul și Washingtonul – prefera o Germanie divizată și abandonase țelul postbelic al lui Stalin de a elimina Bonnul din alianța occidentală. Dar sovieticii, spre deosebire de francezi și britanici, aveau încă posibilitatea de a bloca procesul de unificare, cel puțin în principiu.

Gorbaciov, ca toți ceilalți, nu putea anticipa în 1990 ce va urma. Nimeni din Est sau din Vest nu avea un plan în eventualitatea dezintegrării RDG și nu existau modele pentru unificarea germană. Dar liderul sovietic, spre deosebire de omologii săi occidentali, nu avea opțiuni avantajoase. Nu putea împiedica unificarea Germaniei decât răstălmăcind declarațiile publice împăciuitoare din ultimii ani și periclitându-și grav credibilitatea. Inițial, el s-a opus includerii Germaniei unite în NATO și, chiar după ce a consimțit în principiu,******** a insistat ca trupele NATO să nu se apropie la mai puțin de 300 de kilometri de granița poloneză – lucru pe care secretarul de stat american James Baker i l-a promis, de fapt, omologului său rus în februarie 1990. Dar mai târziu, când promisiunea a fost încălcată, Gorbaciov deja nu mai putea interveni.

A reușit totuși să extragă, aproape literal, o compensație pentru concesiile făcute. Așa cum prevăzuse cancelarul german, Uniunea Sovietică putea fi convinsă cu argumente financiare. La început, Gorbaciov a încercat să ceară pentru negocierile de unificare o recompensă de 20 de miliarde de dolari, dar s-a mulțumit în final cu opt miliarde de dolari și aproximativ două miliarde în credite fără dobândă. În total, din 1990 până în 1994, Bonnul a transferat Uniunii Sovietice și, mai târziu, Rusiei echivalentul a 71 de miliarde de dolari (alte 36 de miliarde au revenit statelor foste comuniste din Europa de Est). Helmut Kohl a acceptat, de asemenea, să domolească temerile sovieticilor (și ale polonezilor) privind iredentismul german, angajându-se solemn să accepte drept permanente frontierele estice ale țării, angajament inclus anul următor într-un tratat cu Polonia.

După ce obținuse cât mai multe avantaje, Moscova a abandonat RDG. Uniunea Sovietică a jucat o mână proastă cum a putut mai bine și l-a cedat pe tovarășul ei est-german mărunt și nemulțumit cu protestele de rigoare, dar cu puține regrete reale. Era mai înțelept să construiască o relație strategică cu o nouă Germanie prietenoasă și recunoscătoare decât să și-o facă dușman; din perspectiva sovietică, o Germanie unită, prinsă (și strânsă) ferm în îmbrățișarea Vestului nu era deloc un rezultat rău.

Republica Democrată Germană nu era foarte iubită. Dar unii au regretat-o. Pe lângă intelectuali vest-germani ca Günter Grass și Jürgen Habermas, care se temeau pentru sufletul unei Germanii******** reunite „mai mari", mulți est-germani ce nu cunoscuseră altă patrie au încercat sentimente confuze când Germania „lor" le-a fost furată. Două generații au crescut în RDG. Poate că nu credeau imaginile ei absurde, dar nu puteau fi surzi la propaganda oficială. Nu trebuie să ne surprindă că mult după 1989 copiii din școlile gimnaziale germane au continuat să creadă că trupele est-germane luptaseră alături de trupele Armatei Roșii pentru a elibera patria de sub jugul hitlerist.

Această percepție greșită indusă colectiv făcea parte din identitatea centrală a RDG și nu a ușurat deloc trecerea cetățenilor săi dezorientați „înapoi“ la Germania, mai ales că Germania „lor“ a fost ștearsă din registrul oficial. Au fost schimbate nume de orașe, străzi, clădiri și regiuni, revenindu-se în multe cazuri la cele de dinainte de 1933. Au fost resuscitate ritualuri și amintiri. Dar nu era vorba despre o recuperare a istoriei, ci despre o ștergere – ca și cum RDG nici nu existase. Când Erich Mielke a fost judecat și condamnat pentru omucidere, nu i s-au imputat crimele pe care le autorizase ca șef al Stasi, ci un asasinat politic comis în anii 1930, dovezi fiind interogatoriile naziste.

În loc să înfrunte istoria tulbure a Republicii Democrate Germane, est-germanii erau încurajați să o uite – o reeditare ironică a epocii de amnezie prin care trecuse RFG în anii 1950. Ca și în primii ani ai Republicii Federale, după 1989 soluția urma să fie prosperitatea. Germania urma să plătească pentru a-și surmonta istoria. Tratament perfect adecvat pentru Germania de Est, unde nu doar instituțiile se duceau de râpă, ci și infrastructura materială era în mare parte perimată. Două locuințe din cinci fuseseră construite înainte de 1914 (în Germania de Vest, cifra era în 1989 mai puțin de 1 din 5); un sfert din case nu aveau baie, o treime aveau doar o toaletă afară și peste 60% nu aveau încălzire centrală.

Ca și în tratativele cu Moscova, Bonnul a încercat să rezolve problemele aruncând în joc sume imense de bani. În primii trei ani de la reunificare, totalul viramentelor din Germania de Vest spre Germania de Est s-a ridicat la 1 200 de miliarde de euro; la sfârșitul anului 2003, costul asimilării Republicii Democrate totaliza 1,2 *trilioane* de euro. Est-germanii au primit subvenții din partea Germaniei Federale: slujbele lor, pensiile, transportul, educația și locuințele au adus cheltuieli uriașe pentu guvern. Pe termen scurt metoda a funcționat, confirmând încrederea est-germanilor nu atât în economia de piață, cât în cuferele pline ale trezoreriei vest-germane. Dar, după entuziasmul inițial al reunificării, superioritatea și triumfalismul verilor din vest au început să-i enerveze pe *Ossies* – sentiment exploatat de ex-comuniști cu oarecare succes la următoarele alegeri.

Între timp, pentru a nu-i supăra pe alegătorii vest-germani – nu toți au sărit în sus de bucurie la vestea unificării –, Kohl a ales să nu perceapă taxe. Pentru a face față noilor și masivelor ei angajamente, Republica Federală – care până atunci înregistra surplusuri substanțiale de cont curent – a fost nevoită să accepte deficitul. Bundesbank, îngrozită de impactul inflaționist al unei asemenea politici, a mărit constant rata dobânzilor începând cu 1991, chiar în momentul în care marca germană lua definitiv calea viitoarei monede europene. Efectul năucitor al acestor dobânzi – șomaj crescut și dezvoltare economică mai lentă – avea să se facă simțit nu numai în Germania, ci în toate țările Sistemului Monetar European. De fapt, Helmut Kohl a exportat costurile unificării, iar partenerii europeni ai Germaniei au fost nevoiți să împartă povara.

Concesiile lui Mihail Gorbaciov față de Germania i-au diminuat, fără îndoială, prestigiul pe plan intern – el însuși îl avertizase pe James Baker că o Germanie unită și membră NATO putea însemna „sfârșitul perestroikăi". Pierderea celorlalte state-satelit europene putea fi pusă pe seama neșansei, dar a ceda Germania semăna a neglijență politică. Ministrul sovietic al Apărării, mareșalul Serghei Acromeiev, era convins că Gorbaciov ar fi putut face o afacere mai bună cu Vestul dacă s-ar fi preocupat de această problemă la timp – și nu era singurul. Dar aceasta, bineînțeles, era problema lui Gorbaciov: la sfârșitul anilor 1980, el era atât de acaparat de problemele interne, încât reacția lui la apariția subită a unor probleme în „Occidentul Apropiat" Uniunii Sovietice a fost să le lase în voia sorții.

Dar, când probleme asemănătoare au apărut *în interiorul* Uniunii Sovietice, nu au mai putut fi tratate cu aceeași neatenție pașnică. Imperiul rus se dezvoltase de-a lungul secolelor prin cuceriri și asimilări, iar teritoriile altădată străine erau acum una cu patria. Nu puteau fi „eliberate" în sensul în care au fost „eliberate" Polonia și Ungaria. Dar cele mai recente cuceriri sovietice erau doar pe jumătate digerate și vulnerabile la influența și modelul străine: în Asia Centrală, în Caucaz, dar mai ales la granița vestică îndepărtată, de-a lungul coastei Mării Baltice.

Republicile baltice ale Uniunii – Estonia, Letonia și Lituania – erau deosebite din trei puncte de vedere semnificative. În primul rând, ele erau mai expuse la influența Occidentului decât orice altă regiune a Uniunii Sovietice. Estonii în special aveau contacte cu țările scandinave, prindeau televiziunea finlandeză încă din anii 1970 și erau foarte conștienți de contrastul dintre ei și vecinii lor prosperi. Lituanienii, care aveau afinități istorice și geografice mai ales cu Polonia învecinată, nu puteau să nu remarce că, până și sub comunism, polonezii erau mai liberi și mai înstăriți decât ei.

În al doilea rând și în pofida comparației deloc flatante cu vecinii lor, statele baltice erau totuși prospere după criteriile sovietice. Ele erau principalele producătoare sovietice de produse industriale (automobile, aparate de radio, produse de papetărie) și, de asemenea, o sursă importantă de pește, bumbac și produse lactate. Prin bunurile pe care le produceau și care tranzitau prin porturile lor, estonii, letonii și lituanienii cel puțin luau contact cu un mod de viață la care restul Uniunii Sovietice nici nu putea visa.

A treia caracteristică distinctivă a statelor baltice și de departe cea mai semnificativă este că ele erau singurele ce cunoscuseră recent o independență reală. În 1919 își câștigaseră libertatea în urma căderii imperiului țarist, pentru ca 20 de ani mai târziu să fie reintegrate cu forța în URSS de succesorii sovietici ai Romanovilor, prin clauzele secrete ale Pactului Ribbentrop-Molotov. Iar invazia din 1940 era încă foarte vie în memoria colectivă. În țările baltice, glasnostul lui Gorbaciov, care în restul Uniunii Sovietice a dus la solicitări privind extinderea drepturilor economice și civile, a deschis în mod inevitabil chestiunea independenței. În această regiune, samizdatul a avut dintotdeauna și negreșit o tentă naționalistă.

Un alt motiv a fost problema „rusească". În 1945, populația celor trei state baltice era destul de omogenă: majoritatea locuitorilor aparțineau etniei dominante și vorbeau limba locală. Dar, din cauza expulzărilor forțate din timpul războiului și de după, ca să nu mai vorbim despre afluxul constant de soldați, administratori și muncitori ruși, la începutul anilor 1980 populația era mult mai amestecată, mai ales în republicile nordice. În Lituania, 80% din locuitori erau încă lituanieni, dar în Estonia numai 64% din populație era de etnie și limbă estone; în Letonia, numărul de nativi letoni la recensământul din 1980 era de 1,35 milioane la o populație de 2,5 milioane: doar 54%. Zona rurală era încă populată de baltici, dar orașele erau din ce în ce mai „rusești" și rusofone: o transformare detestată.

Primele tulburări din regiune au fost așadar suscitate de problema limbii și naționalității, dar și de amintirea aferentă a miilor de localnici „subversivi" care fuseseră deportați în Siberia. Pe 23 august 1987 au avut loc demonstrații simultane la Vilnius, Riga și Tallinn pentru a marca aniversarea Pactului Ribbentrop-Molotov, urmate la Riga, trei luni mai târziu, de o adunare publică pentru a marca aniversarea declarației de independență a Letoniei din 1918. Încurajate de succesul lor – sau, mai precis, de toleranța fără precedent a autorităților față de asemenea manifestări publice de dezaprobare implicită –, au început să apară în toată regiunea grupuri independente și adunări publice.

Astfel, pe 25 martie 1988 sute de oameni s-au strâns la Riga pentru a comemora deportările letone din 1949, iar în iunie a avut loc o demonstrație pentru a marca expulzările din 1940. Uniunea Scriitorilor din Letonia, până atunci obedientă, a ținut o ședință neobișnuit de animată unde s-a vorbit despre un Front Popular Leton. Câteva săptămâni mai târziu, sub auspiciile unui Club de Protecție a Mediului declarat apolitic, a apărut Mișcarea pentru Independența Letoniei. În Estonia, cursul evenimentelor a fost aproape identic: după comemorările din 1987 și o serie de proteste ale ecologiștilor s-a născut prima Societate Estonă a Patrimoniului Național, dedicată conservării și restaurării monumentelor culturale locale; apoi, în aprilie 1988, a fost creat un Front Popular al Estoniei, iar în august (la o lună după sora ei letonă) Mișcarea pentru Independența Națională a Estoniei.

Cel mai important aspect al acestor evenimente istorice incipiente în Letonia și Estonia era însăși existența lor – și nomenclatura neobișnuit de subversivă. Dar puterea sovietică a fost înfruntată cel mai fățiș în Lituania, unde prezența rusă era mai puțin apăsătoare. Pe 9 iulie 1988, o demonstrație din Vilnius pentru protejarea mediului, democrație și o mai mare autonomie a atras 100 000 de oameni în sprijinul Sajūdis, Mișcarea de Reorganizare Lituaniană recent constituită, care a criticat deschis Partidul Comunist Lituanian pentru obediența față de Moscova, arborând pancarte cu inscripția „Armata Roșie să plece acasă". În februarie 1989, Sajlidis devenise un partid politic la scară națională. Luna următoare, la alegerile pentru Congresul Deputaților Poporului, el a câștigat 36 dintre cele 42 de locuri care îi reveneau

Lituaniei.

Alegerile din toate cele trei republici au adus o victorie clară a candidaților independenți, reliefând o traiectorie comună a statelor baltice. Fapt reconfirmat simbolic pe 23 august 1989, prin crearea unui lanț uman („Să dăm mâna peste Marea Baltică“) pe o distanță de 650 de kilometri, de la Vilnius până la Tallinn, trecând prin Riga, pentru a marca 50 de ani de la încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov. Se estimează că au luat parte 1,8 milioane de oameni, adică un sfert din populația zonei. Cum mișcările pentru independență din Estonia și Letonia reflectau acum modelul lituanian, declarând deschis că scopul lor era independența națională, confruntarea cu Moscova părea inevitabilă.

Și totuși, ea s-a produs extrem de lent. În 1989 mișcările pentru independență din țările baltice au încercat marea cu degetul. Când sovietele supreme din Lituania și apoi din Letonia, înclinând acum spre independență, au încercat să imite o lege estonă din noiembrie 1988 care autoriza privatizarea întreprinderilor de stat locale, Moscova a anulat decretele, așa cum respinsese înainte și inițiativa estonă; în rest, guvernul s-a abținut de la orice intervenție. Pe 8 octombrie 1989 (ziua în care Gorbaciov a avertizat public Berlinul de Est că „viața se răzbună pe cei care amână“), când Frontul Popular Leton și-a anunțat intenția de a proclama independența totală, autoritățile sovietice erau prea îngrijorate de agravarea crizei din Germania pentru a mai interveni.

Dar, pe 18 decembrie, Partidul Comunist Lituanian s-a scindat; o majoritate zdrobitoare voia independența imediată. Gorbaciov nu mai putea rămâne neutru. Pe 11 ianuarie 1990, el s-a deplasat la Vilnius, unde s-a pronunțat împotriva secesiunii propuse, făcând apel la moderație. Însă (a câta oară?) era contrazis de propriul exemplu. Încurajat de victoria electorală a grupării Sajūdis, de faptul că Gorbaciov convinsese Comitetul Central Sovietic să renunțe la garantarea prin constituție a „rolului conducător“ al Partidului******** și de negocierile în plină desfășurare ale grupului „4 + 2“, pe 11 martie Sovietul Suprem lituanian a aprobat independența națională cu 124 de voturi pentru și 0 împotrivă, reinstaurând simbolic „Constituția statului lituanian“ din 1938 și declarând nulă autoritatea Constituției Uniunii Sovietice în Republica Lituania.

Instabilitatea anului 1990, când însuși guvernul Republicii Ruse și-a afirmat „suveranitatea“ și primatul legilor rusești asupra legislației „Uniunii“, este ilustrată de faptul că singura reacție a liderilor sovietici față de declarația de la Vilnius a fost să amenințe cu boicotul economic; deși incapabil să împiedice desprinderea Lituaniei de federația sovietică, Gorbaciov avea încă suficientă autoritate pentru a se opune intervenției militare solicitate de colegii săi mai intransigenți. Chiar și boicotul a fost abandonat în iunie, în schimbul promisiunii Lituaniei de a „suspenda“ implementarea totală a declarației de independență.

După șase luni febrile în care mai toate republicile sovietice importante și-

au afirmat „suveranitatea“, dacă nu independența deplină, poziția lui Gorbaciov devenise intenabilă. Eforturile de a reprima inițiativele baltice i-au afectat imaginea de „reformator“, în timp ce incapacitatea de a pune capăt discuțiilor despre autonomie, suveranitate și independență a stârnit nemulțumiri printre colegi și – semn rău – în rândurile armatei și securității. Pe 20 decembrie 1990, ministrul Afacerilor Externe, Eduard Șevarnadze, a demisionat, avertizând public asupra riscului unei lovituri de stat.

Pe 10 ianuarie 1991, în timp ce Statele Unite și aliații lor erau ocupați în Irak cu războiul din Golf, Gorbaciov le-a dat lituanienilor un ultimatum, cerându-le, în calitatea sa de președinte al Uniunii, să adere imediat la Constituția sovietică. În zilele următoare, soldați din forțele de elită ale KGB-ului și Ministerului sovietic al Afacerilor Interne au ocupat sediile instituțiilor din Vilnius și au instalat un Comitet al Salvării Naționale. După 24 de ore, ei au atacat studiourile radioului și televiziunii, trăgând în manifestanți: 14 civili au fost uciși, iar 700 răniți. O săptămână mai târziu, la Riga, militari din aceleași unități au atacat Ministerul leton al Afacerilor Interne, făcând patru victime.

Vărsările de sânge din statele baltice semnalau începutul sfârșitului pentru Uniunea Sovietică. În mai puțin de o săptămână, peste 150 000 de oameni s-au adunat la Moscova pentru a protesta împotriva omorârii civililor. Boris Elțîn, prim-secretar al Comitetului de partid al orașului Moscova și – din mai 1990 – președinte al Sovietului Suprem Rus, s-a deplasat la Tallinn pentru a semna un acord de recunoaștere reciprocă a „suveranității“ între Rusia și republicile baltice, peste capul autorităților sovietice. În martie 1991, referendumurile din Letonia și Estonia au confirmat că și acolo electorii preferau, într-o proporție covârșitoare, independența totală. Gorbaciov, care trecuse cu inima îndoită la pedepsirea republicilor recalcitrante, a revenit acum la poziția sa inițială, căutând în zadar un *modus vivendi*.

Dar președintele sovietic era acum atacat din ambele părți. Faptul că ezita să-i zdrobească pe baltici l-a îndepărtat definitiv de aliații săi militari (doi dintre generalii care au organizat atacurile de la Vilnius și Riga vor avea un rol important în puciul moscovit). Nici foștii prieteni și admiratori nu mai aveau încredere în el. În martie 1991, Elțîn a denunțat public „minciunile și înșelătoriile“ lui Gorbaciov și i-a cerut demisia, sfidând presiunile oficiale pentru a păstra tăcerea sau a suporta consecințele. Între timp, celelalte republici urmau exemplul baltic.

Câtă vreme structurile centrale ale puterii sovietice au fost în siguranță, liderii comuniști din Ucraina până în Kazahstan își limitaseră „reformele“ la imitații prudente ale modelului Gorbaciov. Dar după eșecul din statele baltice, aceleași antene care îi conectaseră la perestroika le semnalau acum că Uniunea însăși era condamnată și, oricum, vedeau cu ochii lor că, în cercurile de la vârf, președintele sovietic trecuse pe lista neagră. Astfel, dacă noua politică a republicilor baltice reflecta o renaștere națională autentică și populară, în multe alte republici tropismul „suveranității“ era un amestec variabil de

sentiment național și instinct de conservare al nomenclaturii. Exista și un element de frică: dacă securitatea și autoritatea se fărâmițau la vârf – sau, mai rău, dacă ar fi fost restabilite forțat și unilateral de dușmanii lui Gorbaciov –, atunci era mai prudent ca pârghiile puterii să fie transferate la nivel local. Nu în ultimul rând, managerii sovietici conștientizau că, dacă se prăbușește centrul, multe bunuri publice de mare valoare vor rămâne fără stăpân: proprietăți ale partidului, drepturi de exploatare, ferme, fabrici, impozite pe venit etc.

Ucraina era de departe cel mai important dintre statele aspirante la „suveranitate".******** Ca și în statele baltice, în Ucraina exista un precedent (deși discontinuu) al independenței, ultima dată câștigată și pierdută imediat după Primul Război Mondial. Ucraina era, de asemenea, asociată intim cu istoria Rusiei: în ochii multor naționaliști ruși, „Rusia" Kieveană (regatul din secolul al XIII-lea, întins de la Carpați la Volga, cu centrul în capitala Ucrainei) era la fel de centrală în identitatea imperiului precum Rusia însăși. Dar de o importanță imediată și mai practică erau resursele materiale ale regiunii. Situată pe ruta de acces a Rusiei la Marea Neagră (și la Marea Mediterană) și la Europa Centrală, Ucraina era un element vital al economiei sovietice. Deși ocupa doar 2,7% din suprafața Uniunii Sovietice, aici locuia 18% din populație și genera 17% din produsul național brut, a doua contribuție ca mărime după Rusia. În ultimii ani ai Uniunii Sovietice, Ucraina deținea 60% din rezerva de cărbune a țării și o mare parte din rezerva de titan (vital pentru producția modernă de oțel); solul ei extrem de bogat asigura peste 40% din valoarea producției agricole a Uniunii Sovietice.

Importanța disproporționată a Ucrainei în istoria rusă și sovietică se reflecta și la nivelul conducerii sovietice. Nikita Hrușciov și Leonid Brejnev erau amândoi ruși din estul Ucrainei; Hrușciov s-a întors acolo în anii 1930 ca prim-secretar al Partidului Comunist Ucrainean. Constantin Cernenko era fiul unor culaci ucraineni deportați în Siberia, iar Iuri Andropov ajunsese la putere după ce ocupase postul strategic de șef al KGB-ului în Ucraina. Dar această legătură strânsă între republica ucraineană și conducerea sovietică nu implica vreo considerație aparte față de ucraineni.

Dimpotrivă, în istoria ei ca republică sovietică, Ucraina a fost tratată ca o colonie internă: i-au fost exploatate resursele naturale, iar poporul a fost strict supravegheat (în anii 1930, ucrainenii au îndurat o represiune punitivă nu departe de genocid). Produsele ucrainene – mai ales alimente și metale feroase – erau transportate în restul Uniunii Sovietice la prețuri puternic subvenționate, practică prelungită până aproape de sfârșitul Uniunii. După al Doilea Război Mondial, Republica Socialistă Ucraineană s-a mărit considerabil prin anexarea a două regiuni poloneze, Galiția răsăriteană și Volînia de Vest; populația poloneză locală a fost strămutată spre vest, în schimbul etnicilor ucrainieni evacuați din Polonia.

Aceste schimburi de populație și exterminarea populației locale evreiești în timpul războiului au dat naștere unei regiuni omogene după standardele

sovietice: dacă Republica Rusă număra în 1990 peste 100 de minorități, dintre care 31 locuiau în regiuni autonome, Ucraina era ucraineană în proporție de 84%. Ceilalți locuitori ai republicii erau ruși (11%), restul (5%) fiind un amestec de moldoveni, polonezi, maghiari, bulgari și evrei supraviețuitori. Singura minoritate semnificativă (cea rusă) era concentrată în estul industrializat al țării și în capitala Kiev.

În centrul și vestul Ucrainei, cu precădere zona din jurul Lvovului, al doilea oraș ca mărime, locuitorii erau în majoritate vorbitori de ucraineană și de religie ortodoxă sau greco-catolică. Grație toleranței relative a habsburgilor, ucrainenii din Galiția și-au putut păstra limba maternă. În funcție de zonă, între 78% și 91% din locuitori o foloseau ca limbă maternă în 1994, pe când în teritoriile conduse cândva de țarul rus tocmai cei care se declarau ucraineni vorbeau mai degrabă rusa.

Constituția sovietică le atribuia o identitate națională locuitorilor din republicile sale separate și chiar își definea toți cetățenii în categorii etnic-naționale. Ca peste tot, și în Ucraina (mai ales în partea de vest, recent anexată) ficțiunea a sfârșit prin a deveni realitate. La început, când limba locală se vorbea numai în satele izolate, iar orașele erau rusofone și dominate de URSS, caracterul federal și teoretic descentralizat al acestei uniuni de republici naționale îi interesa numai pe savanți și pe apologeții sovietismului. Însă recent apăruse o elită politică identificată declarat cu interesele „ucrainene", iar limba ucraineană era vorbită de tot mai mulți orășeni și folosită în presă, așa încât complementul fragmentării sovietice a fost, cum era de așteptat, naționalismul local.********

În noiembrie 1988 a fost fondată la Kiev, după multe decenii, prima organizație politică ucraineană autonomă: RUKH („Mișcarea Populară pentru Perestroika"). Ea s-a bucurat de un sprijin considerabil, mai ales în orașele importante și din partea comuniștilor reformiști șaizeciști, dar, spre deosebire de mișcările pentru independență din zona baltică, ea nu a primit automat sprijinul maselor și nu a reflectat o coalizare a sentimentului național. La alegerile pentru Sovietul Suprem ucrainean din martie 1990, comuniștii au obținut o majoritate clară; RUKH a câștigat mai puțin de un sfert din locuri.

Drept urmare, inițiativa le-a aparținut nu naționaliștilor ucraineni, ci chiar comuniștilor. Ei au votat la 16 iulie 1990 proclamarea „suveranității" ucrainene, afirmând primatul legilor locale și dreptul republicii la o armată proprie. Sub conducerea lui Leonid Kravciuk – aparatcic și fost „secretar pentru probleme ideologice" al Partidului Comunist –, ucrainenii au participat la un referendum organizat în întreaga Uniune Sovietică în cadrul căruia și-au exprimat sprijinul pentru un sistem federal, deși unul „reînnoit" (în termenii lui Gorbaciov). Numai în vestul Ucrainei, unde electorii au fost întrebați dacă doreau independența totală sau suveranitatea federală, comuniștii ucraineni au fost surclasați de cei care favorizau ruptura totală de Moscova (88%). Kravciuk și tovarășii lui de partid au consemnat rezultatul, așteptând cu precauție deznodământul evenimentelor în restul Uniunii Sovietice.

Acest tipar s-a repetat în republicile sovietice mai mici din partea de vest, cu variații în funcție de circumstanțele locale. Bielorusia (sau Belarus), situată la nord de Ucraina, nu avea o identitate națională sau tradiții comparabile. „Republica Națională Belarusă (*sic*)", efemer independentă în 1918, nu a obținut niciodată o recunoaștere externă și mulți dintre bieloruși se simțeau mai loiali Rusiei, Poloniei sau Lituaniei. După al Doilea Război Mondial, când i-au fost alipite părți din Polonia răsăriteană, Republica Sovietică Socialistă Bielorusă cuprindea un număr semnificativ de minoritari ruși, polonezi și ucraineni. Bielorușii, deși cea mai mare comunitate lingvistică din republică, nu dădeau semne că vor sau așteaptă suveranitate, iar țara lor, foarte dependentă de Rusia, nu avea nici o șansă să susțină o independență reală.

Regiune săracă și mlăștinoasă, mai potrivită pentru creșterea animalelor decât pentru agricultura extensivă, Bielorusia fusese devastată de război. Contribuțiile ei la economia sovietică postbelică erau produsele chimice, inul și poziția strategică pe ruta principalelor conducte de gaz și căi de comunicație dintre Moscova și Marea Baltică. Oarecum asemănătoare cu o mișcare de independență a fost Adrajdenne („Renașterea"), o organizație care a apărut în 1989 la Minsk și care amintea de mișcarea ucraineană RUKH. În Bielorusia, ca și în Ucraina, alegerile sovietice din 1990 s-au soldat cu o majoritate comunistă netă; când Ucraina sovietică s-a declarat suverană în iulie 1990, la două săptămâni vecina ei de la nord i-a urmat exemplul. În ambele capitale, nomenclatura locală s-a mișcat prudent, așteptând evenimentele de la Moscova.

Moldova sovietică, sufocată între Ucraina și România, reprezintă un caz diferit și mult mai interesant.******** De-a lungul secolului, teritoriul în chestiune – Basarabia, cum i se spunea sub țarii ruși – a trecut de la Rusia la România și înapoi, în funcție de soarta războaielor. Cei patru milioane și jumătate de locuitori erau în principal moldoveni, dar cu două minorități importante (rusă și ucraineană) și un număr semnificativ de bulgari, evrei, țigani și găgăuzi (o populație ortodoxă de limbă turcă ce trăiește în zona Mării Negre). În acest amestec tipic imperial de popoare, cei mai mulți vorbesc românește, dar, sub regimul sovietic – pentru a fi ținuți la distanță de vecinii români –, cetățenii din Moldova au fost constrânși să folosească alfabetul chirilic și să se descrie ca fiind moldoveni, nu români.

În consecință, identitatea națională era aici destul de neclară. Pe de o parte, majoritatea locuitorilor, mai ales cei din capitala Chișinău, vorbeau bine rusa și se considerau cetățeni sovietici; pe de altă parte, legătura cu românii (prin istorie și limbă) era o punte către Europa și constituia baza cererilor repetate de autonomie. Când a apărut un „Front Popular", în 1989, principalul său obiectiv a fost ca româna să devină limba oficială a republicii, concesie acordată chiar în acel an de autoritățile comuniste locale. Nu au lipsit discuțiile incendiare (mai mult speculative și descurajate explicit de la București) despre „reîntregirea neamului".

După alegerile din 1990, în care Frontul Popular a câștigat majoritatea,

noul guvern a schimbat numele republicii din Republica Socialistă Sovietică Moldovenească în Republica Socialistă Sovietică Moldova (ulterior doar Republica Moldova) și apoi, în iunie, s-a declarat stat suveran. Aceste schimbări mai mult simbolice au cauzat neliniște și speculații despre un separatism profilactic atât în rândul vorbitorilor de rusă, cât și în cadrul comunității găgăuze. În urma unui referendum din toamna anului 1990 privind autonomia, conducerea comunistă din Tiraspol (principalul oraș din estul Moldovei, dincolo de Nistru, unde rușii și ucrainenii formau majoritatea locală) a proclamat o Republică Socialistă Sovietică Transnistreană Autonomă; în prealabil, în sud-est se formase o Republică Socialistă Sovietică Găgăuză.

Dat fiind faptul că găgăuzii nu numără mai mult de 160 000 și că „Transnistria" e o fâșie de pământ cu o suprafață de 4 000 de kilometri pătrați și cu o populație sub 500 000 de locuitori, apariția acestor „republici autonome" poate părea aberantă, acea *reductio ad absurdum* a „tradițiilor inventate" și a „națiunilor imaginate". Dar, dacă Găgăuzia nu a făcut altceva decât să-și proclame existența (ulterior, Republica Moldova a reasimilat-o în mod pașnic, cu o clauză de secesiune în eventualitatea în care Moldova se va uni vreodată cu România), „independența" transnistreană a fost girată de prezența Armatei a 14-a sovietică (mai târziu rusă), care a ajutat-o să respingă încercările moldovenilor de a recupera teritoriul.

Într-un context din ce în ce mai instabil, autoritățile sovietice (mai târziu ruse) și-au oferit cu plăcere protecția acestui microstat, loial Moscovei de nevoie, complet dependent de bunul plac al Rusiei și guvernat de satrapi comuniști locali care controlau teritoriul și care l-au transformat la scurt timp într-un paradis al contrabandei și al spălării de bani. Cum Transnistria asigură 90% din electricitatea Moldovei, noii conducători aveau o resursă economică legitimă cu care puteau șantaja Chișinăul.

Independența Transnistriei nu a fost recunoscută de Moldova sau de altcineva: nici măcar Moscova nu a mers atât de departe încât să acorde oficial legitimitate regiunii separatiste. Dar clivajul din mica Moldovă prefigura problemele mai mari care urmau să apară câteva sute de kilometri mai la est, în Caucaz. Aici, neînțelegerile dintre armeni și azeri, complicate de prezența în Azerbaidjan a unei minorități armene substanțiale, în regiunea Nagorno-Karabah, au dus în 1988 la violente ciocniri bilaterale între cele două tabere și trupele sovietice, soldate cu sute de răniți.******** În Baku, capitala Azerbaidjanului, s-au înregistrat din nou lupte în luna ianuarie a anului următor.

În Georgia vecină, 20 de demonstranți au fost împușcați în capitala Tbilisi în timpul ciocnirilor din aprilie 1989 dintre naționaliști și soldați: mulțimea cerea separarea de URSS, autoritățile se opuneau. Dar Georgia sovietică, asemenea republicilor vecine, Armenia și Azerbaidjan, era prea vulnerabilă din punct de vedere geografic și prea complexă din punct de vedere etnic pentru a contempla cu seninătate nesiguranța care a însoțit colapsul sovietic. Prin urmare, autoritățile locale au decis să precipiteze această eventualitate:

partidele comuniste conducătoare s-au redefinit ca mișcări de independență națională, iar liderii de partid regionali (cel mai cunoscut fiind Eduard Șevarnadze, în Georgia) erau gata să preia puterea de îndată ce ea devenea disponibilă.

Până în primăvara anului 1991, toți cei de la periferie au așteptat așadar să vadă ce se întâmplă la centru. Cheia era, bineînțeles, Rusia însăși – de departe cel mai important stat din Uniune, cu jumătate din populația țării, trei cincimi din produsul național brut și trei pătrimi din teritoriu. Într-un anumit sens, „Rusia" ca țară nu exista: fusese sute de ani un imperiu, în fapt sau în aspirație. Cu 11 fusuri orare și zeci de popoare distincte, Rusia a fost dintotdeauna prea mare pentru a fi redusă la o identitate unică sau un țel unitar.********

În timpul marelui război de apărare a patriei, dar și după aceea, autoritățile sovietice au jucat cu aplomb cartea rusă, făcând apel la mândria națională și preamărind „victoria poporului rus". Dar rușii nu au fost blagosloviți niciodată cu un caracter „național" de felul celui atribuit după cutuma sovietică cazacilor, ucrainenilor sau armenilor. Nu exista nici măcar un partid comunist „rus" separat. A fi rus însemna a fi sovietic. Între cele două exista o complementaritate naturală: în epoca postimperială, URSS era un paravan pentru statul imperial rus, în timp ce „Rusia" îi conferea Uniunii Sovietice legitimitate istorică și teritorială. Distincția dintre „Rusia" și „Uniunea Sovietică" a rămas astfel (în mod deliberat) neclară.********

Până la Gorbaciov accentul pe „rusism" a crescut, din același motive pentru care statul est-german începuse să se mândrească public cu Frederic cel Mare și să ridice în slăvi tot ce era *german* la RDG. În anii de declin ai republicilor populare, patriotismul a reapărut ca un substitut util al socialismului. Tocmai din acest motiv, era și cea mai simplă și mai puțin periculoasă formă de opoziție politică. În Rusia sau în RDG, ca și în Ungaria, erau persecutați criticii intelectuali, dar manifestările naționaliste în surdină nu erau neapărat reprimate sau descurajate – ele puteau fi canalizate în folosul autorităților. În această lumină trebuie înțeleasă revitalizarea „șovinismului Rusiei mari" în presa scrisă și audiovizuală din URSS (o sursă suplimentară de îngrijorare pentru minoritățile naționale vulnerabile).

Acesta era cadrul în care a apărut pe neașteptate Boris Elțîn. Un aparatcic din epoca lui Brejnev, specializat în construcții industriale înainte de a deveni Secretar al Comitetului Central, Elțîn a urcat constant pe scara ierarhică a partidului – până în 1987, când a fost demis brusc pentru critici aduse superiorilor. În acest punct crucial, Elțîn, care avusese destule ocazii să constate cum orice schimbare reală era înăbușită în fașă de birocrația de partid și de stat, a avut inteligența politică de a se reinventa ca politician *rus*: remarcându-se mai întâi ca deputat reprezentând Federația Rusă după alegerile din martie 1990 și apoi ca președinte al Sovietului Suprem rus (Parlamentul rus).

De pe această poziție influentă și vizibilă, Elțîn a devenit primul reformist al țării, părăsind demonstrativ Partidul Comunist în iulie 1990 și folosindu-se

de baza sa electorală din Moscova *rusă* pentru a-i ataca pe foștii camarazi din Moscova *sovietică*. Prima țintă a fost însuși Gorbaciov, deși Elțîn fusese inițial un apărător ferm al președintelui sovietic, în a cărui regiune natală, Sverdlovsk, lucrase mai mult de zece ani. Însă el observase, cu siguranță, că erorile liderului sovietic erau tot mai greu de ignorat, iar popularitatea lui scădea vertiginos.

Cea mai mare greșeală tactică a lui Gorbaciov în afacerile interne a fost să încurajeze apariția unei legislaturi naționale cu vizibilitate la nivel național, puteri reale și o independență considerabilă. Elțîn și susținătorii lui ruși au realizat mult mai repede decât Gorbaciov că noul Soviet ales prin vot liber va deveni un forum pentru exprimarea nemulțumirilor de orice fel; Elțîn a devenit expert în alinierea intereselor Rusiei cu cele ale diverselor națiuni și republici din URSS. Gorbaciov a sesizat că astfel de alianțe puneau în pericol însăși Uniunea, dar era deja prea târziu: el nu a mai putut decât să se alăture stânjenit și fără convingere funcționarilor sovietici care tânjeau după vechiul monopol de partid – același monopol pe care el se străduise să îl elimine.

Astfel, în timp ce Gorbaciov se zbătea între posibil și dezirabil, vorbind despre un „federalism controlat" (un compromis gorbaciovist tipic), Elțîn susținea public și cu convingere lupta statelor baltice pentru independență. În aprilie 1991, Gorbaciov a acordat cu reticență republicilor dreptul la secesiune prin noua Constituție a Uniunii, dar această concesie făcută realității nu a făcut decât să-i șubrezească și mai mult poziția: inamicii lui conservatori erau acum convinși că Gorbaciov trebuie înlăturat pentru ca ordinea să fie restabilită. Între timp, pe 12 iunie 1991, Elțîn, care îl întrecuse de mult pe Gorbaciov ca popularitate, a fost ales președinte al Republicii Sovietice Ruse – primul lider al Rusiei ales pe cale democratică.********

Luna următoare, pe 12 iulie, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice a votat în favoarea unei noi Uniuni: descentralizată și acordând o libertate considerabilă statelor membre aflate în dezacord. Acest lucru, alături de succesul lui Elțîn (acum declarat anticomunist) în alegeri, a înclinat în sfârșit balanța. Conservatorii din partid erau disperați și un grup de înalți oficiali (printre care prim-ministrul, ministrul Apărării, ministrul de Interne și Vladimir Kriușkov, șeful KGB) au început să se pregătească pentru o lovitură de stat. Toată Moscova știa că se pregătește ceva – încă din 20 iunie ambasadorul american l-a avertizat pe Gorbaciov despre existența unei conspirații, fără nici un folos.

Puciul propriu-zis a fost programat să coincidă cu vacanța anuală a lui Gorbaciov în Crimeea (și Nikita Hrușciov, ultimul lider de partid eliminat cu forța, se odihnea în sudul Uniunii Sovietice când a fost înlăturat de colegii de la Moscova). Complotiștii din 1991 reveneau cu nerușinare la practicile sovietice de început. Prin urmare, pe 17 august Gorbaciov a fost somat să-și transfere prerogativele prezidențiale unui „Comitet de Urgență". A refuzat. Pe 19 august, Comitetul de Urgență a anunțat că președintele este incapabil să-și exercite atribuțiile „din motive de sănătate", iar Comitetul își asumă puteri

depline. Vicepreşedintele sovietic, Ghenadi Ianaev, a semnat un decret care îl deposeda pe Gorbaciov de autoritate şi a instituit „starea de urgenţă“ pe şase luni.

Dar, deşi Gorbaciov era neajutorat, practic prizonier în vila sa de la Marea Neagră, în sudul extrem al Crimeei, complotiştii nu o duceau nici ei mai bine. Simplul fapt că fuseseră nevoiţi să declare starea de urgenţă şi să anunţe instituirea legii marţiale doar pentru a înlocui un lider comunist cu altul demonstra cât de mult se destrămaseră structurile tradiţionale ale Uniunii Sovietice. Complotiştii nu aveau nici sprijinul unanim al propriilor agenţii – majoritatea ofiţerilor superiori din KGB au refuzat să-l susţină pe Kriuşkov. Şi era limpede *împotriva* cui acţionează complotiştii, dar nu *pentru ce*.

Mai mult, complotiştii reprezentau caricatura involuntară a tuturor relelor din trecutul sovietic: bătrâni cărunţi din epoca Brejnev, cu o limbă de lemn anevoioasă, adversari ai schimbării, care încercau stângaci să dea timpul ţării cu 30 de ani înapoi. Înainte, când astfel de oameni complotau la Kremlin, ei nu erau personalităţi publice şi se afişau doar ocazional la ceremoniile publice. Acum, au fost însă nevoiţi să apară în presa audiovizuală pentru a-şi justifica acţiunile – iar publicul a avut ocazia să observe îndeaproape fizionomia socialismului oficial decăzut.

Boris Elţîn nu putea rata ocazia. Prestigiul lui crescuse şi mai mult după o întâlnire personală cu George Bush, în timpul vizitei preşedintelui american în URSS, cu numai trei săptămâni înainte. Pe 19 august, el a denunţat public lovitura de la Kremlin, declarând-o ilegală, şi şi-a asumat poziţia de şef al rezistenţei, dirijând operaţiunile din cartierul său general de la Parlamentul rus şi mobilizând mulţimea adunată acolo să apere democraţia împotriva tancurilor. În acelaşi timp, sub privirile reporterilor internaţionali, Elţîn se angaja în ample negocieri şi conversaţii cu liderii mondiali – care i-au oferit toţi sprijinul lor neprecupeţit şi s-au abţinut cu grijă să le acorde orice fel de recunoaştere conspiratorilor, ce erau din ce în ce mai izolaţi.********

Rezistenţa nu a fost o simplă formalitate: în noaptea de 20 spre 21 august, trei demonstranţi au murit în ciocnirile cu armata. Dar protagoniştii loviturii de stat – pierzând iniţiativa publică – începeau să-şi piardă curajul. Nu aveau susţinerea armatei, indispensabilă pentru controlarea ţării, şi, pe măsură ce confruntarea de pe străzile Moscovei (şi Leningradului) se prelungea, îşi pierdeau principalul atu: frica celor din jur. În loc să fie intimidaţi de evoluţiile de la Kremlin, democraţii şi naţionaliştii au prins curaj: pe fondul acestei nesiguranţe, Estonia s-a declarat independentă pe 20 august, urmată a doua zi de Letonia. Pe 21 august, unul dintre pucişti, Boris Pugo (ministrul de Interne şi fost şef al KGB-ului leton), s-a sinucis; la ordinul lui Elţîn, colegii lui au fost arestaţi. În aceeaşi zi, un Gorbaciov nervos şi extenuat se întorcea la Moscova.

Oficial, Gorbaciov şi-a recăpătat prerogativele; în realitate, lucrurile se schimbaseră pentru totdeauna. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS) a fost discreditat fatal – purtătorul de cuvânt al partidului a condamnat public lovitura de stat a colegilor săi abia pe 21 august, când complotiştii erau deja în

închisoare, iar Elțîn profitase deja de ezitările fatale ale partidului și îl scosese în afara legii în Federația Rusă. Gorbaciov, care în public apărea nesigur și debusolat, a avut nevoie de timp ca să înțeleagă impactul schimbărilor. În loc să laude parlamentul rus, poporul rus sau pe Elțîn pentru succesul obținut, el vorbea în fața camerelor despre perestroika și despre rolul indispensabil pe care partidul va continua să-l aibă în promovarea reformelor…

Această abordare prindea foarte bine în Vest, unde se presupunea (și se spera) că, după lovitura de stat, lucrurile vor continua exact ca mai înainte. Dar în Uniunea Sovietică reiterarea anacronică a scopurilor ratate ale lui Gorbaciov și aparenta sa ingratitudine față de salvatori au fost o revelație. Gorbaciov era, evident, un om depășit de istorie. Pentru mulți ruși, evenimentele din august fuseseră o adevărată revoluție, o autentică revoltă populară nu pentru reformatori și partidul lor, ci *împotriva* lor: PCUS, așa cum i s-a strigat lui Gorbaciov când a ajuns într-un târziu la Parlamentul rus, fusese „o întreprindere criminală"; propriii miniștri încercaseră să încalce Constituția. Când Gorbaciov a înțeles cum stau lucrurile, a suspendat PCUS și (pe 24 august) a demisionat din funcția de secretar general, era deja prea târziu. Comunismul era acum irelevant – la fel și Mihail Gorbaciov.

Desigur, fostul secretar general era încă președintele Uniunii Sovietice. Dar relevanța Uniunii era pusă ea însăși sub semnul întrebării. Puciul ratat fusese ultimul și cel mai mare imbold dat secesiunii. Între 24 august și 21 septembrie, Ucraina, Belarus, Moldova, Azerbaidjan, Kîrgîzstan, Uzbekistan, Georgia, Tadjikistan și Armenia au călcat pe urmele republicilor baltice și s-au declarat independente de Uniunea Sovietică – majoritatea în zilele confuze care au urmat întoarcerii lui Gorbaciov.******** După modelul lui Kravciuk în Ucraina, prim-secretari regionali ca Nursultan Nazarbaev din Kazahstan, Askar Akaev din Kîrgîzstan, Gaidar Aliev din Azerbaidjan sau Stanislav Șușkevici din Belarus s-au distanțat abil de vechea lor afiliere de partid și s-au repliat la conducerea statelor proaspăt formate, având grijă să naționalizeze rapid toate bunurile partidului local.

Gorbaciov și Sovietul Suprem din Moscova nu puteau decât să accepte realitatea, să recunoască noile state și să propună iar o „nouă" Constituție care ar fi cuprins republicile independente într-un soi de aranjament confederal. În acest timp, la câteva sute de metri, Boris Elțîn și parlamentul rus puneau bazele Rusiei independente. Până în noiembrie, Elțîn extinsese controlul rusesc asupra întregii activități financiare și economice de pe teritoriul Rusiei. Uniunea Sovietică era acum un stat-cochilie, golit de resurse și de putere.

În acest moment, instituțiile Uniunii Sovietice erau deja fie sub controlul statelor independente, fie desființate: pe 24 octombrie KGB-ul și-a încetat existența. Când Gorbaciov a propus un nou „Tratat asupra Comunității Economice a Statelor Suverane", cele mai multe republici independente au refuzat pur și simplu să semneze. La ședințele din octombrie ale Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, reprezentanții republicilor din partea de vest au absentat. În cele din urmă, pe 8 decembrie, președinții și prim-miniștrii din

Rusia, Ucraina și Belarus – principalele state slave din imperiul sovietic – au fost de acord să se întâlnească lângă Minsk și să denunțe Tratatul Uniunii din 1922, abolind practic Uniunea Sovietică. În locul ei s-a propus înființarea unei Comunități a Statelor Independente (CSI).

La Moscova, un Gorbaciov mânios a calificat manevra drept „ilegală și periculoasă". Dar părerile președintelui Uniunii Sovietice nu mai interesau pe nimeni: cum a înțeles și el în cele din urmă, Gorbaciov nu mai avea nici o putere. Nouă zile mai târziu, pe 17 decembrie, Gorbaciov s-a întâlnit cu Elțîn și cei doi s-au înțeles (mai bine zis, Gorbaciov a consimțit) ca Uniunea Sovietică să fie desființată: ministerele, ambasadele și armata urmau să treacă sub controlul rușilor, iar rolul Uniunii Sovietice în probleme de drept internațional să revină Republicii Ruse.

Peste 24 de ore, Gorbaciov și-a anunțat intenția de a demisiona din funcția de președinte. În ziua de Crăciun a anului 1991, drapelul rus a înlocuit însemnele sovietice la Kremlin: Mihail Gorbaciov i-a cedat prerogativele de șef al statului președintelui Elțîn al Rusiei. În 48 de ore, Gorbaciov a eliberat biroul, iar Elțîn s-a instalat în locul lui. Pe 31 decembrie 1991, la miezul nopții, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste a încetat să existe.

Dispariția Uniunii Sovietice a fost un eveniment extraordinar, fără egal în istoria modernă. Nu a fost un război cu alte state, o revoluție sângeroasă sau o catastrofă naturală. Un mare stat industrial – o superputere militară – pur și simplu s-a prăbușit: autoritatea i s-a scurs din vene, iar instituțiile s-au evaporat. Destrămarea nu a fost totuși lipsită de violență, cum s-a văzut în Lituania și în Caucaz; în unele republici independente s-au mai desfășurat lupte și în anii următori. Dar, în linii mari, cea mai mare țară din lume a ieșit din scenă aproape fără proteste. Putem descrie fenomenul ca pe o retragere pașnică din imperiu (și este corect), dar cu greu ne putem da seama de *ușurința* surprinzătoare a întregului proces.

De ce a fost totul aparent lipsit de suferințe? De ce, după zeci de ani de violențe interne și agresiuni externe, prima societate socialistă a lumii a făcut implozie fără un suspin? Un posibil răspuns este că ea nu existase niciodată: cum spunea istoricul Martin Malia, „socialismul nu există, iar Uniunea Sovietică l-a construit". Dar, dacă observația explică futilitatea guvernelor comuniste în statele-satelit, menținute doar prin amenințarea Armatei Roșii, nu este de ajuns ca să explice ce s-a întâmplat pe teritoriul imperiului. Dacă *societatea* construită de comunism era o butaforie, statul leninist era cât se poate de real și autohton.

Răspunsul e, în parte, că Gorbaciov reușise, fără voia lui, să eviscereze aparatul administrativ și represiv de care depindea statul sovietic. Odată ce partidul a scăpat frâiele, odată ce s-a înțeles că armata sau KGB-ul nu vor fi utilizate fără milă pentru a-i suprima pe criticii regimului și a pedepsi opoziția (iar acest lucru nu a fost clar până în 1991), au început să se manifeste tendințele centrifuge ale unui imperiu imens. Abia atunci a devenit evident (în

ciuda celor 70 de ani de propagandă energică în sens contrar) că nu exista o societate comunistă propriu-zisă: exista numai un stat vlăguit cu cetățeni tensionați.

Dar – și acesta este al doilea aspect al explicației – statul sovietic *nu* a dispărut. URSS s-a dezmembrat, mai degrabă, într-o puzderie de mici state succesoare, cele mai multe conduse de autocrați comuniști experimentați, ce au reprodus și au impus din instinct sistemele și autoritatea pe care o deținuseră anterior ca ștabi sovietici. În cele mai multe dintre republicile succesoare nu a existat o „tranziție spre democrație"; tranziția a venit – dacă a venit – ceva mai târziu. Puterea autocrată de stat, singurul tip de putere pe care cetățenii sovietici îl cunoșteau, nu a fost atât detronată, cât diminuată. Din afară, aceasta părea o schimbare dramatică; din interior, implicațiile ei erau mai puțin radicale.

Iar dacă secretarii comuniști locali transformați peste noapte în președinți de stat aveau toate motivele să acționeze în forță pentru a-și proteja fiefurile, autoritățile sovietice de la centru nu aveau moșii de apărat. Ei puteau oferi cel mult o întoarcere la structurile decrepite pe care Gorbaciov le demolase cu entuziasm: nu e de mirare că nu au avut puterea să lupte până la capăt.******** Singurul lider comunist cu o bază electorală la Moscova era Boris Elțîn și el a acționat într-adevăr decisiv – dar pentru renașterea „Rusiei".

Inflorescența de state succesoare nu trebuie așadar interpretată ca o dovadă că URSS a clacat în fața naționalismului revitalizat din republicile sale constituente. Cu excepția statelor baltice, a căror traiectorie a semănat cu cea a vecinilor lor occidentali, republicile sovietice erau ele însele un produs al planificării sovietice și – așa cum am văzut – în genere destul de pestrițe din punct de vedere etnic. Chiar și în noile state independente existau multe minorități vulnerabile (mai ales omniprezenții ruși): cetățeni ex-sovietici ce regretau pe bună dreptate pierderea protecției „imperiale" și aveau păreri împărțite despre noua situație.

Nu erau singurii. Când președintele George Bush a vizitat Kievul pe 1 august 1991, el le-a recomandat public ucrainenilor să rămână în Uniunea Sovietică. „Unii oameni", declara el, „au cerut Statelor Unite să aleagă între președintele Gorbaciov și liderii care militau pentru independență în URSS. Cred că este vorba despre o alegere falsă. Președintele Gorbaciov a realizat lucruri uimitoare… Vom menține o relație strânsă cu guvernul sovietic". Această tentativă stângace de a-l sprijini pe președintele sovietic, tot mai vulnerabil, nu echivala cu un vot pentru Uniunea Sovietică… dar era periculos de aproape.

Avertismentul public al președintelui american este și un util memento al rolului limitat pe care l-au avut Statele Unite în această situație. Contrar poveștii flatante care s-a impus în conștiința publică americană, Washingtonul nu a „distrus" comunismul; acesta s-a dizolvat de la sine. În schimb, dacă poporul ucrainean a ignorat sfatul lui Bush și a votat câteva luni mai târziu pentru desprinderea de Uniune, aceasta nu s-a întâmplat dintr-un acces de

entuziasm patriotic. Independența în Ucraina, Moldova sau chiar Georgia viza nu autodeterminarea, ci autoconservarea: o bază sănătoasă pentru formarea unui stat, cum s-a dovedit ulterior, dar un fundament nesigur pentru democrație.

Momentul de glorie în viața Uniunii Sovietice a fost așadar decesul. Un fenomen asemănător a fost „divorțul de catifea" dintre cehi și slovaci, consumat pașnic și amical la 1 ianuarie 1993. La prima vedere, scindarea Cehoslovaciei este un caz clasic de erupție a sentimentelor etnice în vidul postcomunist: „întoarcerea istoriei" ca resurecție a națiunii. Și chiar așa a fost trâmbițată de propriii protagoniști locali. Dar, la o privire mai atentă, divizarea țării în două state separate, Slovacia și Republica Cehă, demonstrează încă o dată, la scară provincială și în inima Europei, limitele acestei teorii.

Nu lipsea „istoria" invocată în astfel de cazuri. Cehii și slovacii, oricât de asemănători le-ar părea ei străinilor, au istorii diferite. Boemia și Moravia – provinciile istorice care formează Cehia – se mândresc nu numai cu un trecut medieval și renascentist în sânul Sfântului Imperiu Roman, ci și cu un rol important în industrializarea Europei Centrale. În jumătatea austriacă a Imperiului Habsburgic, cehii s-au bucurat de o autonomie crescândă și de o prosperitate aparte. Praga, una dintre gloriile continentului, a fost până în 1914 un centru major al modernismului în literatură și în artele vizuale. Slovacii, în schimb, nu prea aveau motive de mândrie. Guvernați de secole de la Budapesta, ei nu aveau o istorie națională distinctă – în jumătatea ungară a imperiului, ei erau priviți nu ca slovaci, ci ca țărani slavi din nordul rural al Ungariei. Orășenii din regiunea slovacă erau preponderent germani, unguri sau evrei: nu întâmplător, cel mai mare oraș din zonă, o conurbație pe Dunăre la câțiva kilometri de Viena, era cunoscut sub numele Pressburg (pentru austrieci) sau Pozsony (pentru unguri). Abia la apariția în 1918 a Cehoslovaciei independente, în care au fost încorporați oarecum fără voie și slovacii, el a devenit al doilea oraș al noului stat, sub numele Bratislava.

Cehoslovacia interbelică era democratică și liberală după criteriile din regiune, dar instituțiile ei centralizate îi avantajau net pe cehi, care ocupau aproape toate pozițiile de putere și influență. Slovacia era doar o provincie, una săracă și destul de defavorizată. Același impuls ce i-a împins pe mulți dintre locuitorii germanofoni (aproximativ trei milioane în total) să plece urechea la separatiștii pronazişti i-a făcut și pe unii slovaci (dintre cei două milioane și jumătate) să simpatizeze populiștii lor care cereau autonomia și chiar independența. În martie 1939, când Hitler a absorbit regiunile cehe într-un „Protectorat al Boemiei și Moraviei", în Slovacia a fost creat un stat-marionetă clerical și autoritar, condus de prelatul Jozef Tiso. Slovacia ca stat independent a apărut așadar prima dată la ordinul lui Hitler, peste cadavrul Republicii Cehoslovace.

E greu de spus acum cât de populară a fost „independența" Slovaciei din timpul războiului. În anii de după război, ea a fost discreditată atât de propriile

acțiuni (Slovacia și-a trimis toți cei 140 000 de evrei în lagărele morții), cât și de dependența totală față de stăpânul nazist. După eliberare, Cehoslovacia a fost restaurată ca un stat unic și manifestările naționalismului slovac au fost descurajate. Ba chiar, în primii ani de stalinism, „naționalismul burghez slovac" se număra printre capetele de acuzare fabricate pentru inculpații din procesele-spectacol: Gustav Husak a petrecut șase ani în închisoare sub această acuzație.

Cu timpul, comuniștii din Cehoslovacia, ca toți ceilalți, au constatat că încurajarea unui naționalism moderat putea fi avantajoasă. Răspunzând unei astfel de tendințe în Bratislava, reformiștii din 1968 au propus, așa cum am văzut, o nouă Constituție federală pentru două republici distincte, cehă și slovacă; dintre inovațiile majore discutate sau implementate în cursul Primăverii de la Praga, aceasta este singura care a supraviețuit „normalizării" ulterioare. După ce au tratat inițial Slovacia catolică și rurală ca pe un teritoriu ostil, autoritățile de partid au ajuns chiar să o favorizeze (vezi capitolul 13).

Rămânerea în urmă a Slovaciei – sau, mai bine zis, absența concentrărilor urbane cu locuitori educați din clasa de mijloc – era acum în avantajul ei. Având mai puține automobile sau televizoare și comunicații mai proaste decât provinciile mai dezvoltate din vest, Slovacia părea mai puțin vulnerabilă la influențele străine decât radicalii și disidenții praghezi, care aveau acces la presa străină. Prin urmare, în represaliile din anii 1970 ei au suferit mult mai puțin. Cei devaforizați de autorități erau acum cehii.********

În lumina acestei istorii, scindarea Cehoslovaciei după 1989 va apărea, dacă nu ca o concluzie previzibilă, cel puțin ca un rezultat logic al anilor de ostilitate reciprocă, reprimată și exploatată sub comunism, dar niciodată uitată. Dar nu a fost așa. În cei trei ani dintre căderea comunismului și separarea finală, toate sondajele de opinie arătau că majoritatea cehilor și slovacilor favorizau o formă sau alta de stat cehoslovac comun. Nici clasa politică nu era divizată: și la Praga, și la Bratislava s-a convenit dintru început ca noua Cehoslovacie să fie o federație, cu o autonomie considerabilă pentru fiecare din părți. Iar noul președinte, Václav Havel, susținea ferm statul unic.

Că problema „națională" era inițial neimportantă se poate constata din rezultatul primelor alegeri libere, în iunie 1990. În Boemia și Moravia, Forumul Cetățenesc al lui Havel și-a asigurat o jumătate din voturi, iar restul s-a împărțit între comuniști și democrații creștini. În Slovacia, tabloul era mult mai complex: partidul afiliat Forumului Cetățenesc, Opinia Publică împotriva Violenței, s-a remarcat drept cel mai mare grup, dar un procent consistent din voturi s-a împărțit între creștin-democrați, comuniști, creștin-democrații unguri și ecologiști.******** Dar noul Partid Național Slovac a obținut doar 13,9% în alegerile pentru Consiliul Național Slovac și 11% din voturi pentru delegați la Adunarea Federală (parlament). Mai puțin de un votant slovac din șapte a optat pentru singurul partid care promova divizarea țării după criterii etnice.

Dar, în cursul anului 1991, Forumul Cetățenesc a început să se

dezintegreze. Alianța avea ca fundamente un dușman comun (comunismul) și un lider popular (Havel): comunismul luase sfârșit, iar Havel era acum președintele republicii, mai presus de disputele politice. Între membri s-au ivit diferende politice: adepții pieței libere, conduși de ministrul de finanțe Václav Klaus (autodescris ca thatcherian) erau din ce în ce mai influenți. În aprilie 1991, după aprobarea în parlament a unui proiect de lege privind privatizarea întreprinderilor de stat, Forumul Cetățenesc s-a scindat, iar facțiunea lui Klaus (dominantă) a devenit Partidul Democrat Civic.

Klaus era hotărât să conducă țara cât mai repede spre capitalism. Dar, dacă pe teritoriile cehești exista o bază populară reală pentru acest obiectiv, nu același lucru se poate spune și despre Slovacia. Privatizarea, piața liberă și reducerea sectorului de stat nu au avut priză la slovaci, care depindeau în mai mare măsură decât cehii de slujbele din fabrici, uzine și mine învechite și neprofitabile, aflate în proprietatea statului – „întreprinderi" pentru ale căror produse nu mai exista o piață protejată și care nu puteau atrage capital străin sau investitori privați. Pentru unele cercuri politice și de afaceri din Praga, Slovacia era o moștenire împovărătoare.

Între timp, Opinia Publică împotriva Violenței s-a destrămat din motive similare. Cea mai marcantă personalitate a sa era acum Vladimir Mečiar, un fost boxer care jucase un rol relativ minor în evenimentele din 1989, dar care ulterior se dovedise mai iscusit decât confrații săi la jocul politic democratic. După alegerile din iunie, el formase un guvern al Consiliului Național Slovac, dar stilul lui rebarbativ a divizat coaliția, iar locul i-a fost luat de politicianul catolic Ján Čarnogurský. Mečiar s-a separat de Opinia Publică împotriva Violenței, formând Mișcarea pentru o Slovacie Democrată.

Din toamna anului 1991 până în vara anului 1992, reprezentanții administrațiilor cehe și slovace au negociat îndelung, căutând un punct de plecare pentru o Constituție descentralizată, federală, cum preferau cei mai mulți politicieni și votanți de ambele părți. Dar Mečiar, în căutarea unei baze pentru noul lui partid, a îmbrățișat cauza naționalismului slovac (subiect pentru care nu manifestase până atunci prea mult interes). Slovacii, și-a informat el auditoriul, erau amenințați din toate părțile: de la planurile de privatizare ale cehilor până la separatismul maghiar sau perspectiva integrării în „Europa". Nu doar mijloacele de trai erau în joc, ci însăși ființa națională.

Propulsat de această retorică și de un stil kitsch, dar charismatic, Mečiar a repurtat o victorie clară la alegerile federale din iunie 1992, obținând aproape 40% din voturile slovacilor. În paralel, în regiunile cehești s-a impus noua formațiune a lui Václav Klaus, Partidul Democrat Civic, în alianță cu creștin-democrații. Cu Klaus în funcția de premier al regiunilor cehești, ambele jumătăți autonome ale republicii federale erau conduse de oameni care – din motive diferite, dar complementare – nu aveau nimic împotriva separării. Președintele federației era acum, ca formă constituțională și prin persoana lui, singurul simbol al idealului unei Cehoslovacii unite, federale.

Dar Václav Havel nu mai era la fel de popular – și, prin urmare, influent –

cum fusese cu numai doi ani înainte. În prima sa călătorie oficială ca președinte, el nu a mers la Bratislava, ci în Germania – o mișcare logică, dacă ne gândim la vechea animozitate ceho-germană și la nevoia Cehoslovaciei de a încheia alianțe cu țările occidentale, dar un pas greșit, oricum, din punctul de vedere al sensibilității slovace. Iar Havel a fost uneori dezavantajat de membrii echipei sale: în martie 1991, purtătorul său de cuvânt, Mihal Žantovski, declara că politica slovacă a încăput pe mâinile ex-comuniștilor și ale „celor care își aduc aminte de statul slovac ca de epoca de aur a națiunii slovace".********

Afirmația lui Žantovski nu era complet eronată, dar, în contextul dat, semăna a cobeală.

Ca și alți foști disidenți cehi, Havel și colegii lui nu au avut întotdeauna o părere favorabilă despre slovaci. Îi priveau mai degrabă ca pe niște șovinești provinciali: în cel mai bun caz urmărind naiv mirajul suveranității, în cel mai rău caz nostalgici după statul-marionetă din timpul războiului. Klaus, culmea, nu împărtășea prejudecățile liberale și nu se sinchisea defel de trecutul Slovaciei. Era, ca și Mečiar, un realist. Cei doi, acum politicienii cei mai puternici din regiunile lor, și-au petrecut următoarele săptămâni negociind deschis termenii unui tratat de țară pentru o Cehoslovacie federală.

Un asemenea acord era greu de atins. Mečiar cerea dreptul de a bate monedă și de a contracta împrumuturi pentru o republică slovacă practic suverană, un moratoriu pe privatizare, restaurarea subvențiilor din perioada comunistă și o mulțime de alte măsuri – toate curate blasfemii în ochii lui Klaus, care ținea morțiș la marșul forțat spre o piață liberă. De fapt, întâlnirile lor din iunie și iulie 1992 nu erau negocieri: Klaus pretindea că e surprins și supărat de cererile interlocutorului, însă ele nu erau un secret pentru nimeni, după nenumăratele discursuri ținute de Mečiar pe această temă. De fapt, Klaus îl împingea pe liderul slovac spre sciziune, și nu invers.

Prin urmare, deși majoritatea deputaților slovaci din Consiliul Național Slovac și din Adunarea Federală erau dispuși să aprobe un tratat care acorda fiecărei jumătăți autonomie deplină și un statut egal în cadrul unui stat federal, ei au fost puși în fața unui *fait accompli*. Negocierile au fost suspendate, iar Klaus le-a spus interlocutorilor slovaci: „Cum se pare că nu putem ajunge la un acord, mai bine renunțăm la aceste eforturi inutile și pornim fiecare pe calea lui". Slovacii, care aparent primeau ce își doriseră, au căzut în capcana consimțământului, deși mulți dintre ei știau că nu e lucrul cel mai înțelept.

Pe 17 iulie 1992, Consiliul Național Slovac a votat pentru adoptarea unui nou drapel, a unei noi Constituții și a unui nou nume: Republica Slovacă. O săptămână mai târziu, Klaus și Mečiar (cel din urmă încă sub șocul „succesului") au convenit ca divizarea țării să intre în vigoare la 1 ianuarie 1993. În acea zi, Cehoslovacia a dispărut și cele două republici constituente au apărut pe hartă ca state separate, cu Klaus și Mečiar ca prim-miniștri. Václav Havel, care încercase în zadar să mențină unitatea țării, fiind complet ignorat în ultimele luni, a încetat să fie președinte al Cehoslovaciei și s-a reîncarnat ca

președinte al unei țări în racursi: Cehia.********

Într-o primă fază a fost greu de spus dacă divorțul fusese o idee bună – nici Republica Cehă, nici Slovacia nu au înflorit în primul deceniu postcomunist. „Terapia de șoc“ a lui Klaus și național-comunismul lui Mečiar au dat amândouă greș, fiecare în felul său. Nici chiar atunci când steaua lui Klaus a pălit la Praga, iar slovacii au ajuns să regrete că au cochetat cu Vladimir Mečiar, nu s-a făcut simțită o nostalgie după Cehoslovacia. Divorțul cehoslovac a fost un proces manipulat în care dreapta cehă a precipitat o sciziune pe care se prefăcea că nu o caută, iar populiștii slovaci au obținut chiar mai mult decât și-au propus; cei mai mulți oameni nu au fost nici încântați, nici copleșiți de regrete. Ca și în cazul dezmembrării Uniunii Sovietice, puterea statului și mașinăria politică adiacentă nu au fost amenințate, ci doar duplicate.

Divizarea Cehoslovaciei a fost efectul hazardului și al circumstanțelor. Dar și opera oamenilor. Dacă la putere ar fi fost alte personaje – dacă alegerile din 1990 și 1992 se soldau cu alte rezultate –, povestea ar fi fost alta. Contagiunea a avut și ea rolul ei: exemplul Uniunii Sovietice și al evenimentelor din Balcani au făcut ca scindarea unui mic stat central-european în două „republici naționale“ să pară mai puțin absurdă sau inacceptabilă. Dacă s-ar fi ajuns la încheierea unui tratat înainte de 1992 – în cazul în care Cehoslovacia ar mai fi rezistat puțin –, probabil că nici Praga, nici Bratislava nu ar mai fi avut chef de ceartă când toată atenția le era absorbită de perspectiva aderării la Uniunea Europeană și de măcelul crunt din Bosnia vecină.

Capitolul 21
Răfuiala

Următorul război în Europa va porni de la cine știe ce fleac din Balcani.
Otto von Bismarck

Țăranii învrăjbiți păreau că abia așteaptă invadarea țării ca să poată se se vâneze și să se ucidă între ei.
Milovan Djilas, *Vremuri de război* (1977)

Din povestea asta nu avem nimic de câștigat.
James Baker, secretar de stat american (iunie 1991)

Cel mai rău la comunism e ce-i urmează.
Adam Michnik

Adevărul e întotdeauna concret.
G.W.F. Hegel

Fragmentarea pașnică a Cehoslovaciei contrastează puternic cu dezastrul abătut asupra Iugoslaviei în aceiași ani. Între 1991 și 1999, sute de mii de bosniaci, croați, sârbi și albanezi au fost uciși, violați sau torturați de concetățenii lor; milioane au fost izgoniți din casele lor și alungați în exil. În încercarea de a explica măcelurile și războiul civil de o amploare nemaivăzută din 1945 – într-o țară pe care stânga occidentală a considerat-o multă vreme societatea socialistă model –, comentatorii străini au propus în general două explicații opuse.

Prima, foarte vehiculată în mass-media occidentale și preluată în declarațiile publice ale oamenilor de stat americani și europeni, prezintă Balcanii ca pe o situație fără speranță, un cazan de gâlcevi obscure și antipatii străvechi. Iugoslavia era „condamnată". Cum zice un *bon mot* arhicitat, ea consta în șase republici, cinci naționalități, patru limbi, trei religii și două alfabete, pe care le unea un singur partid. Nu e greu de înțeles ce s-a întâmplat după 1989: când capacul a fost ridicat, cazanul a explodat.

Conform acestei versiuni, conflicte „vechi de când lumea" (la „extremitățile necizelate" ale Europei, cum spunea în 1791 marchizul de Salaberry) au izbucnit din nou, cum se întâmplase periodic în secolele trecute. O națiune întreagă a fost cuprinsă de animozități criminale, alimentate de

amintirea nedreptății și dorința de răzbunare. Cum spunea în septembrie 1992 secretarul de stat american Lawrence Eagleburger, „cei din afară nu pot face nimic până când bosniacii, sârbii și croații nu se hotărăsc să nu se mai omoare între ei".

La polul opus, unii istorici și observatori străini au emis ipoteza că, dimpotrivă, tragedia balcanică e în mare măsură vina celor din afară. Pradă intervențiilor străine și ambițiilor imperiale, teritoriul fostei Iugoslavii fusese în ultimele două secole ocupat, ciopârțit și exploatat în folosul altora: Turcia, Marea Britanie, Franța, Rusia, Austria, Italia și Germania. Vrajba dintre popoare în regiune ar izvorî mai mult din manipularea imperială decât din ostilitatea etnică. Interferența iresponsabilă a puterilor străine, continuă argumentul, este cea care a exacerbat dificultățile locale: de exemplu, dacă ministrul german de Externe Hans-Dietrich Genscher nu ar fi recunoscut „prematur" în 1991 independența Sloveniei și Croației, bosniacii nu ar fi vrut și ei independența, Belgradul nu ar fi intervenit în forță și un deceniu de dezastre ar fi fost evitat.

Indiferent ce credem despre aceste două interpretări ale istoriei balcanice, trebuie să remarcăm că, în ciuda incompatibilității lor aparente, ele au în comun o trăsătură importantă. Ambele minimalizează sau ignoră importanța iugoslavilor înșiși, reduși la rolul de victime – ale sorții sau ale manipulării și greșelilor altora. Cu siguranță, în munții fostei Iugoslavii era îngropată multă istorie – și multe amintiri neplăcute. Iar străinii au contribuit într-adevăr în mod decisiv la tragedia țării, deși cel mai mult prin tolerarea iresponsabilă a crimelor locale. Dar sfârșitul Iugoslaviei – asemănător cu descompunerea altor state foste comuniste – a fost opera oamenilor, nu a destinului. Iar responsabilitatea covârșitoare pentru tragedia iugoslavă trebuie căutată nu la Bonn sau în alte capitale străine, ci printre politicienii din Belgrad.

Când a murit Iosip Broz Tito, în 1980, la vârsta de 87 de ani, Iugoslavia pe care el o asamblase în 1945 avea o existență reală. Republicile constituente erau entități separate în cadrul unui stat federal prezidat de reprezentanții celor șase republici și ai regiunilor autonome Kosovo și Vojvodina din Serbia. Fiecare regiune avea o istorie diferită. Slovenia și Croația, în nord, erau predominant catolice și făcuseră parte din Imperiul Austro-Ungar (în care a fost inclusă și Bosnia, dar mai puțin timp). Partea de sud a țării (Serbia, Macedonia, Muntenegru și Bosnia) s-a aflat timp de secole sub stăpânirea turcilor otomani, de unde numărul mare de musulmani pe lângă sârbii majoritar ortodocși.

Dar aceste diferențe istorice (deși autentice și accentuate de al Doilea Război Mondial) s-au atenuat în deceniile următoare. Transformarea economică a pus în contact, în orașe ca Vukovar sau Mostar, populații rurale până atunci izolate, dar tot ea a accelerat integrarea, slăbind vechile granițe etnice și sociale.

Deși mitul comunist al unității frățești impunea ca amintirile și confruntările din timpul războiului să fie uitate – cărțile de istorie din

Iugoslavia lui Tito omiteau prudent războaiele civile sângeroase din trecutul țării –, această tăcere oficială a adus beneficii reale. Generația postbelică în formare a fost încurajată să se considere „iugoslavă", și nu „croată" sau „macedoneană", iar mulți – mai ales dintre cei tineri, cei educați și cei din mediul urban în expansiune – au deprins obiceiul.******** Pe intelectualii mai tineri din Ljubljana sau Zagreb nu-i mai interesa trecutul eroic sau zbuciumat al străbunilor. În Sarajevo, capitala cosmopolită a Bosniei, 20% din locuitori se descriau în 1980 ca „iugoslavi".

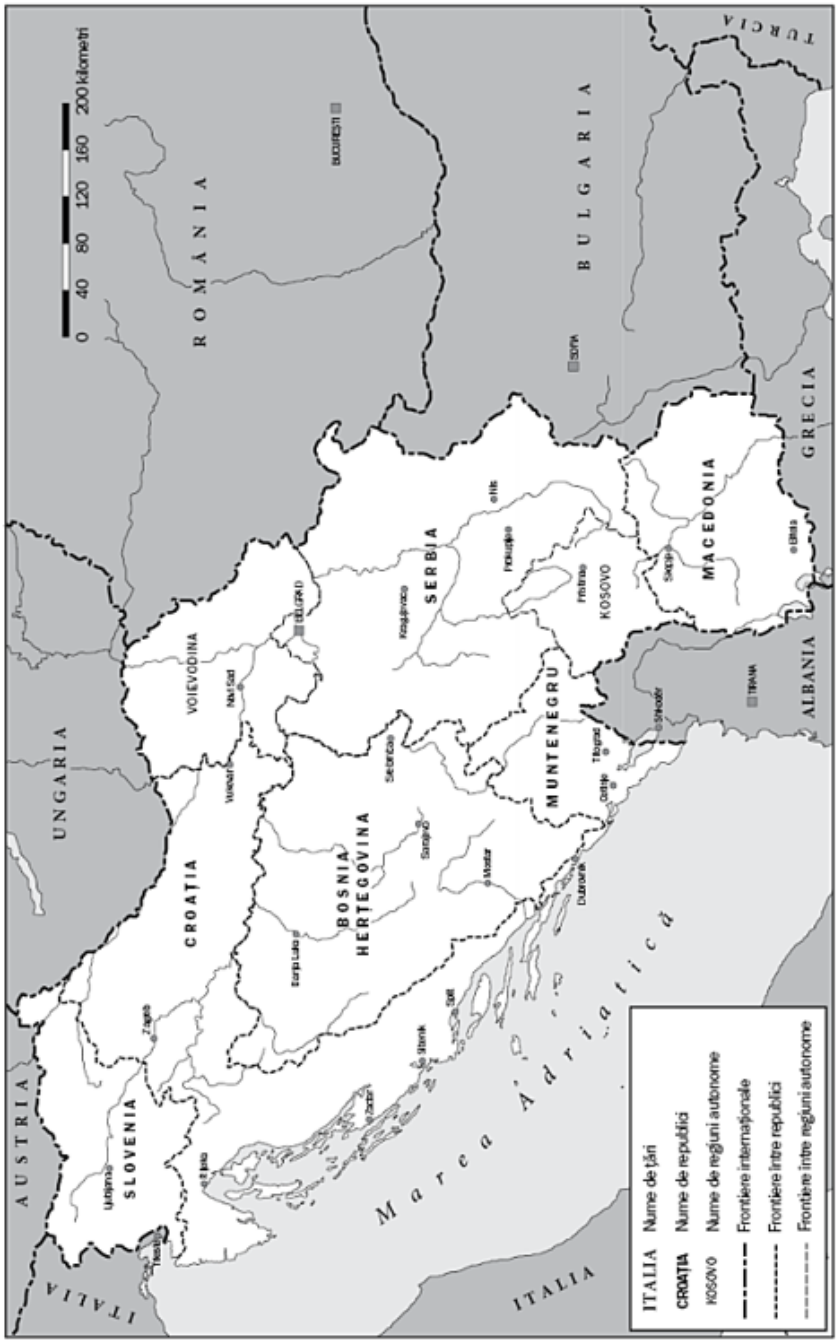

Iugoslavia, 1945–1991

Poate că Bosnia nu e reprezentativă: ea a fost dintotdeauna regiunea iugoslavă cea mai diversă din punct de vedere etnic. Dar țara întreagă era un amestec pestriț de minorități. Cei 580 000 de sârbi care trăiau în Croația în 1991 reprezentau 12% din populația republicii. În același an, Bosnia era 44%

musulmană, 31% sârbă și 17% croată. Chiar și micul Muntenegru era un amestec de muntenegreni, sârbi, musulmani, albanezi și croați – pe lângă cei care s-au declarat la recensământ „iugoslavi". Locuitorii zonelor multietnice aproape că nu remarcau naționalitatea sau religia prietenilor și vecinilor. Căsătoriile „mixte" erau din ce în ce mai des întâlnite.

Într-adevăr, liniile de demarcație „etnice" din Iugoslavia nu au fost niciodată clar definite, lucru ilustrat de distincțiile lingvistice. Albanezii și slovenii vorbesc limbi diferite. Macedonenii vorbesc macedoneana (adică bulgara, cu unele variații minore). Dar diferențele dintre variantele „sârbă" și „croată" ale limbii „sârbo-croate" vorbite de majoritatea populației sunt foarte mici. Sârbii folosesc alfabetul chirilic, iar croații (și bosniacii) pe cel latin, dar, dincolo de câțiva termeni literari și științifici, variații ortografice ocazionale și pronunția diferită a literei *e* („ie" în „iekaviană" sau croată, „e" în varianta „ekaviană" sau sârbă), cele două sunt identice. Mai mult, muntenegrenii scriu cu caractere chirilice (ca sârbii), dar pronunță în stil „iekavian" (ca bosniacii și croații); la fel și locuitorii sârbi din Bosnia. Numai populația istorică din Serbia propriu-zisă folosește varianta „ekaviană"; când liderii naționaliști ai sârbilor bosniaci au încercat după 1992 să le impună pronunția tradițională sârbilor din enclava creată în Bosnia, ei s-au lovit de o rezistență generală.

Astfel, „croata", recunoscută în 1974 ca limbă oficială a Republicii Croate – ca răspuns la solicitările „Declarației despre situația și denumirea limbii literare croate", redactată în 1967 de un grup de intelectuali din Zagreb –, era înainte de toate o etichetă identitară: croații protestau pe această cale împotriva faptului că Tito suprima în federație toate formele de exprimare a identității naționale. E valabil și pentru scriitorii sârbi obsedați de păstrarea și reafirmarea sârbei „pure". Se poate spune că, spre deosebire de diferențele dialectale convenționale dintr-o limbă națională, unde graiurile diferă, dar elitele educate vorbesc o formă „corectă" comună, în fosta Iugoslavie era invers: cea mai mare parte a populației vorbea practic o singură limbă, iar o minoritate de naționaliști căutau să se remarce accentuând narcisist micile diferențe.

Diferențele religioase atât de des invocate sunt la fel de derutante. Distincția dintre croații catolici și sârbii ortodocși, de exemplu, contase mai mult în secolele anterioare – sau în al Doilea Război Mondial, când ustașii din Zagreb au folosit catolicismul ca armă împotriva sârbilor și a evreilor deopotrivă.******** În anii 1990, practicile religioase erau pe cale de dispariție în orașele iugoslave care se dezvoltau rapid; numai la țară mai exista o legătură între sentimentul religios și cel național. Mulți bosniaci evident musulmani erau complet laicizați – și, oricum, nu aveau nimic în comun cu albanezii musulmani (și nu toți albanezii erau musulmani, detaliu neglijat frecvent de inamicii lor). Deși nu încape îndoială că vechea practică otomană a naționalității definite prin religie lăsase urme (la slavii sudici ea a avut efectul de a exagera rolul creștinismului ortodox), ele erau din ce în ce mai atenuate.

Deși iugoslavii din generația mai veche aveau în continuare prejudecăți

(Franjo Tudjman, viitorul președinte al Croației, era de un ecumenism notoriu în această privință, disprețuindu-i fără deosebire pe sârbi, evrei și musulmani), singura discriminare generalizată din ultima vreme era probabil cea care-i viza pe albanezii din sud, categorisiți de mulți sloveni, croați, sârbi, macedoneni și muntengreni drept leneși și delincvenți. Opinia era larg împărtășită în Serbia.********

Aceasta, din varii motive. Albanezii erau grupul etnic care creștea cel mai repede. Dacă în 1931 ei reprezentau 3,6% din populația Iugoslaviei, în 1948 ajunseseră deja la 7,9% (grație imigrației postbelice din Albania învecinată). În 1991, datorită unei rate a natalității net superioare (de 11 ori mai mare decât cea din comunitățile sârbă și croată), cei 1 728 000 de albanezi din Iugoslavia reprezentau 16,6% din populația Serbiei. Majoritatea albanezilor iugoslavi trăiau în provincia autonomă Kosovo din Serbia, unde reprezentau 82% din populația locală; alături de ei trăiau doar 194 000 de sârbi, care aveau cele mai bune slujbe și locuințe, precum și alte privilegii sociale.

Pentru naționaliștii sârbi, Kosovo avea o semnificație istorică: era ultima fortăreață a Serbiei medievale în calea oștirilor turcești și locul unei bătălii istorice în 1389. Pentru unii intelectuali și politicieni sârbi, preponderența albanezilor în regiune era așadar o amenințare demografică și o provocare istorică – și amintea de faptul că în Bosnia învecinată musulmanii deveniseră majoritari în locul sârbilor. Aceștia din urmă păreau că pierd teren în defavoarea minorităților altădată supuse, care beneficiaseră de egalitatea federală aplicată riguros de Tito.******** Kosovo era deci o problemă potențial explozivă, din motive prea puțin legate de sfada balcanică „veche de când lumea". În anii 1960, André Malraux îi semnala cu finețe unui vizitator iugoslav în Franța: *Le Kosovo c'est votre Algérie dans l'Orléanais*.

Dacă antipatia sârbilor față de albanezi izvora din proximitate și nesiguranță, la extremitatea nordică a Iugoslaviei disprețul pentru amărâții din sud nu avea substrat etnic și se baza nu pe naționalitate, ci pe situația economică. Ca și în Italia, nordul prosper antipatiza populația mizeră din sud, care trăia, aparent, din subvenții asigurate de concetățenii mai harnici. Contrastul dintre bogăție și sărăcie se accentua în Iugoslavia și se corela provocator cu geografia.

Deși Slovenia, Macedonia și Kosovo reprezentau fiecare aproximativ același procent din populația totală (8%), în 1990 micuța Slovenie asigura 29% din totalul exporturilor iugoslave, în timp ce Macedonia genera doar 4%, iar Kosovo 1%. Pe cât putem pricepe din statisticile oficiale iugoslave, produsul intern brut pe cap de locuitor în Slovenia era dublu față de al Serbiei, de trei ori mai mare decât al Bosniei și de opt ori mai mare decât cel din Kosovo. În Slovenia alpină, rata analfabetismului în 1988 era sub 1%; în Macedonia și Serbia era de 11%, în Kosovo de 18%. La sfârșitul anilor 1980, rata mortalității infantile în Slovenia era de 110, în Croația vecină 120, în Bosnia 160. Dar în Serbia atingea 220, în Macedonia 450, iar în Kosovo 520. Aceste cifre sugerează că Slovenia și (în mai mică măsură) Croația erau deja la nivelul

țărilor mai puțin prospere din Comunitatea Europeană, în vreme ce Kosovo, Macedonia și Serbia rurală aduceau mai mult cu Asia sau America Latină. Slovenii și croații deveneau tot mai agitați în patria lor iugoslavă comună nu fiindcă înviaseră sentimente religioase, preferințe lingvistice sau particularisme etnice mai vechi, ci pentru că începeau să creadă că ar duce-o mai bine dacă și-ar putea vedea de treabă fără să aibă grija iugoslavilor neajutorați din sud.

Autoritatea personală a lui Tito și înăbușirea energică a criticilor substanțiale au împiedicat popularizarea unor asemenea opinii. Dar, după moartea lui, situația s-a deteriorat rapid. În anii 1960 și la începutul deceniului următor, când boomul occidental atrăgea în Vest forța de muncă iugoslavă și trimitea înapoi sume substanțiale în valută, suprapopularea și șomajul din sud nu puneau probleme atât de mari. Dar la sfârșitul anilor 1970 economia iugoslavă a început să se deterioreze. Ca și alte state comuniste, Iugoslavia avea datorii mari către Occident, dar, în vreme ce Varșovia sau Budapesta au contractat alte împrumuturi, Belgradul a reacționat tipărind tot mai mulți bani. În anii 1980, țara a trecut la hiperinflație. În 1989, rata anuală a inflației era de 1 240% și continua să crească.

Greșelile economice se făceau la Belgrad, dar erau resimțite cel mai puternic la Zagreb și Ljubljana. Mulți croați și sloveni, comuniști și necomuniști deopotrivă, considerau că ar fi de preferat să ia singuri decizii economice, fără corupția și nepotismul din cercurile puterii din capitala federală. Acest sentiment era exacerbat de teama crescândă că Slobodan MiloševiĆ (obscurul președinte al Ligii Comuniștilor din Serbia lui natală) și cercul lui de aparatcici încercau să pună mâna pe putere în vidul politic creat după moartea lui Tito – incitând și manipulând naționalismul sârb.

Comportamentul lui Milošević era tipic pentru un lider comunist în acei ani. În Republica Democrată Germană, comuniștii încercau să-și consolideze poziția invocând gloria Prusiei din secolul al XVIII-lea, iar în Bulgaria și România național-comunismul era de câțiva ani la mare preț. Când Milošević a aprobat zgomotos un memorandum patriotic al Academiei de Arte și Științe din 1986 sau când a făcut în anul următor o vizită la Kosovo în semn de simpatie față de doleanțele sârbilor cu privire la „naționalismul“ albanez, calculele lui nu erau diferite de ale altor lideri comuniști est-europeni din acea perioadă. Cum legitimitatea ideologică a comunismului și a partidului se evapora rapid în era Gorbaciov, o modalitate alternativă de a pune mâna pe putere era patriotismul.

Dar, dacă în restul Europei de Est apelul la naționalism și invocarea aferentă a amintirilor naționale puteau stârni cel mult neliniștea *străinilor*, în Iugoslavia riscul era mult mai mare. Pentru a-și consolida poziția în republica sârbă, Milošević a început să încurajeze fățiș în 1988 mitinguri naționaliste în care erau arborate în public, pentru prima oară după patru decenii, simbolurile cetnicilor din timpul războiului: însemn al unui trecut refulat de Tito și manevră menită să-i sperie pe croați.

Naționalismul era pentru Milošević o tactică pentru acapararea Serbiei –

validată de scrutinul din mai 1989, în urma căruia a devenit președintele republicii sârbe. Dar, pentru a menține și a consolida influența Serbiei în Iugoslavia, el trebuia să transforme întregul sistem federal. Între diferitele republici constituente exista un echilibru atent calculat, asigurat mai întâi de figura charismatică a lui Tito și apoi de președinția prin rotație. În martie 1989, Milošević a trecut la desființarea acestui aranjament.

El a forțat adoptarea unui amendament constituțional prin care provinciile Kosovo și Vojvodina, până atunci autonome, erau „integrate" în Serbia, dar își păstrau cele două locuri în cadrul președinției federale. De acum înainte, în orice dispută Serbia putea conta pe patru dintre cele opt voturi federale (Serbia, Kosovo, Vojvodina și docila republică Muntenegru). Cum scopul lui Milošević era să creeze un stat mai unitar (condus de sârbi), iar celelalte patru republici se opuneau, guvernul federal a fost practic imobilizat. Din perspectiva Sloveniei și a Croației, mai ales, exista o singură soluție: de vreme ce interesele lor nu mai erau protejate într-un sistem federal disfuncțional, singura speranță era să se distanțeze de Belgrad, declarându-și, la nevoie, independența.

Cum ajunseseră lucrurile atât de departe înainte de sfârșitul anului 1989 ? În alte părți, calea de ieșire din comunism a fost „democrația": în numai câteva luni, funcționarii și activiștii de partid din Rusia până în Republica Cehă s-au transformat din lingăi nomenclaturiști în actori dezinvolți ai sistemului pluripartit. Pentru a supraviețui, era necesar să-ți redefinești poziția publică în cadrul unei formațiuni politice convenționale dintr-o cultură politică democratică. Oricât de neplauzibilă era această tranziție în multe cazuri individuale, ea a funcționat – pentru că altă posibilitate nu exista. În majoritatea țărilor foste comuniste, cartea „clasei" era discreditată, iar conflictele etnice interne nu ofereau suficient material, prin urmare noul teren politic a fost populat de o serie de noi categorii de uz public: „privatizarea", „societatea civilă" sau „democratizarea" (sau „Europa", care făcea cât toate trei).

Dar Iugoslavia era un caz aparte. Tocmai pentru că variile grupuri etnice erau atât de întrepătrunse (și nu suferiseră genociduri sau transferuri de populație de genul celor care au „purificat" Polonia sau Ungaria cu zeci de ani în urmă), țara oferea oportunități excelente pentru demagogi ca Milošević sau omologul lui croat, Franjo Tudjman. Formând o nouă bază electorală, ei și-au aranjat ieșirea din comunism jucând o carte etnică indisponibilă în restul Europei – pe care au substituit-o dezideratului democrației.

În Ucraina, Slovacia sau țările baltice, politicienii de după 1989 au putut face apel la independența națională pentru a lăsa în urmă trecutul comunist (clădind concomitent un stat nou și o democrație nouă), însă ei nu aveau grija minorităților. În Iugoslavia, fragmentarea federației în republici constituente însemna că, în fiecare caz, cu excepția Sloveniei, una sau mai multe minorități semnificative vor rămâne rătăcite în țara altcuiva. În aceste circumstanțe, odată ce o republică își declara independența, celelalte s-ar fi simțit obligate să îi

urmeze exemplul. Pe scurt, Iugoslavia se confrunta acum cu aceleași probleme insolubile care le dăduseră dureri de cap lui Woodrow Wilson și colegilor lui la Versailles, cu 70 de ani în urmă.

Catalizatorul, cum anticipaseră mulți, a fost Kosovo. În anii 1980 au avut loc, mai ales în capitala provinciei, Priștina, demonstrații și proteste sporadice ale albanezilor față de felul cum îi trata Belgradul. Instituțiile le-au fost desființate, liderii lor și-au pierdut slujbele, iar traiul zilnic le-a fost afectat de reguli aspre de menținere a ordinii și, din martie 1989, de instituirea stării de asediu. Amendamentele constituționale impuse de sârbi i-au deposedat pe albanezi (deja o subclasă dezmoștenită și deprimată) de orice fărâmă de autonomie sau reprezentare politică – iar tendința a fost accentuată de vizita lui Milošević în regiune în iunie 1989, cu ocazia comemorării a 600 de ani de la bătălia de la Kosovopolje.

Adresându-se unei mulțimi de un milion de oameni, Milošević i-a asigurat pe sârbii din regiune că „și-au recăpătat integritatea statală, națională și spirituală… Până acum, sârbii s-au simțit vinovați față de alții și față de ei înșiși pentru că liderii și politicienii au avut o mentalitate de vasali. Situația a durat zeci de ani, dar astăzi, pe câmpul de luptă din Kosovo, putem spune că lucrurile s-au schimbat". Câteva luni mai târziu, în urma unor ciocniri sângeroase între poliție și demonstranți, soldate cu morți și răniți, Serbia a dizolvat Adunarea provinciei Kosovo, plasând regiunea sub controlul direct al autorităților de la Belgrad.

Evenimentele din sudul țării afectau direct deciziile luate în republicile din nord. Deși soarta albanezilor le stârnea cel mult o compasiune moderată, Zagrebul și Ljubljana erau îngrijorate de ascensiunea autoritarismului sârb. În alegerile din Slovenia din aprilie 1990, s-a văzut că majoritatea votanților preferau rămânerea în Iugoslavia, dar îi favorizau pe candidații necomuniști, care se opuneau fățiș aranjamentelor federale în vigoare. Luna următoare, un nou partid naționalist a câștigat cu o majoritate zdrobitoare în Croația învecinată, iar liderul său, Franjo Tudjman, a devenit președintele republicii.

Picătura care a umplut paharul a fost în decembrie 1990, când (la ordinul lui Milošević) conducerea sârbă din Belgrad și-a însușit jumătate din întreaga rezervă monetară a Iugoslaviei pentru a plăti salariile restante și primele funcționarilor federali și angajaților din sectorul de stat. Slovenii (ce reprezentau 8% din populație și asigurau 25% din bugetul federal) au fost cei mai scandalizați. În cursul lunii următoare, parlamentul sloven a anunțat că se retrage din sistemul fiscal federal și a proclamat independența republicii, fără a iniția însă măsuri de secesiune. În mai puțin de o lună i-au urmat exemplul parlamentul croat, apoi cel macedonean din Skopje.

Inițial, consecințele acestor evenimente au fost neclare. Importanta minoritate sârbă din sud-estul Croației – comasată în vechea regiune de frontieră Krajina – avea deja conflicte cu poliția croată și chema Belgradul în ajutor împotriva „ustașilor" opresori. Slovenia, care era departe de Belgrad și în care erau mai puțin de 50 000 de sârbi, putea spera la o desprindere pașnică

de federație. Opinia internațională era scindată: Washingtonul sistase orice ajutor economic pentru Iugoslavia din cauza măsurilor aplicate de sârbi în Kosovo, dar se opunea tendințelor secesioniste.

Cu câteva săptămâni înainte de vizita președintelui Bush la Kiev, secretarul de stat James Baker a mers la Belgrad în iunie 1991 și a asigurat conducerea țării că Statele Unite sprijină o „Iugoslavie unită și democratică". Dar, în acel moment, o Iugoslavie „unită și democratică" era deja un oximoron. La cinci zile după declarația lui Baker, atât Slovenia, cât și Croația și-au securizat frontierele și au inițiat unilateral secesiunea, cu sprijinul covârșitor al populației și aprobarea tacită a unor importanți lideri europeni. În replică, armata federală s-a apropiat de noua graniță slovenă. Războiul iugoslav era pe cale să înceapă.

Sau, mai bine zis, *războaiele* iugoslave, fiindcă au fost cinci. Atacul iugoslav asupra Sloveniei din 1991 a durat doar câteva săptămâni, după care trupele s-au retras și au lăsat în pace statul secesionist. A urmat un război mult mai sângeros între Croația și rebela ei minoritate sârbă (sprijinită de armata „iugoslavă", adică Serbia și Muntenegru), care a durat până la un efemer armistițiu mediat de Națiunile Unite la începutul anului următor. După ce croații și musulmanii din Bosnia s-au pronunțat pentru independență în martie 1992, sârbii bosniaci au declarat război noului stat și au trecut la crearea unei „Republici Srpska", din nou cu sprijinul armatei iugoslave, asediind o serie de orașe bosniace și mai cu seamă capitala, Sarajevo.

În paralel, în ianuarie 1993 a izbucnit un alt război civil între musulmanii și croații din Bosnia: aceștia din urmă au încercat să creeze un mic stat efemer în regiunea preponderent croată Herțegovina. Iar la sfârșit, după ce aceste conflicte s-au stins (războiul sârbo-croat a reizbucnit în 1995, când Zagrebul a reușit să recupereze Krajina, cucerită cu trei ani în urmă de forțele sârbe), a început războiul *din* și *pentru* Kosovo: învins pe toate celelalte planuri, Milošević s-a năpustit asupra enclavei, iar dacă populația albaneză nu a fost complet lichidată sau alungată e numai fiindcă în 1999 NATO a lansat un atac fără precedent asupra Serbiei.

În fiecare dintre aceste conflicte a existat atât o dinamică internă, cât și o intervenție străină. Independența Sloveniei și a Croației a fost motivată de solide considerente interne, după cum am văzut. Dar existența lor oficială a fost confirmată pentru prieteni și dușmani deopotrivă când Germania și apoi Comunitatea Europeană le-au recunoscut prompt. Pentru că exista acum un stat croat independent, posturile belgrădene de radio și televiziune exploatau printr-o propagandă vehementă teama locuitorilor sârbi din noul stat, invocând masacrele din timpul războiului și îndemnându-i pe sârbi să se înarmeze împotriva „ustașilor".

În Bosnia, unde sârbii erau mult mai numeroși, perspectiva unui stat independent cu o majoritate croato-musulmană a stârnit temeri asemănătoare. Poate că independența Bosniei nu era inevitabilă: ea era cea mai integrată dintre republici și avea cel mai mult de pierdut prin separararea forțată a

comunităților constituente, răspândite și amestecate pe tot teritoriul; înainte de ascensiunea lui Milošević, nici una dintre minoritățile etnice sau religioase nu manifestase o dorință susținută de a avea instituții separate. Dar, când republicile nordice s-au desprins de federație, chestiunea a revenit la ordinea zilei.

După 1991, era firesc ca musulmanii și croații din Bosnia să prefere suveranitatea, și nu statutul de minoritate în ce mai rămăsese din Iugoslavia lui Milošević; ei au votat întocmai la referendumul de la sfârșitul lui februarie 1992. Dar sârbii din Bosnia, expuși de luni întregi aluziilor Belgradului cu privire la masacrele ustașilor și la un viitor *jihad* musulman, preferau, se înțelege, unirea cu Serbia (sau, cel puțin, autonomia locală) unui statut minoritar în cadrul statului musulmano-croat condus de la Sarajevo. Când Bosnia (adică liderii croați și musulmani; sârbii au boicotat referendumul și votul în parlament) și-a declarat independența în martie 1992, soarta republicii a fost pecetluită. Luna următoare, liderii sârbilor bosniaci au proclamat Republica Srpska, iar armata iugoslavă a intervenit, ajutându-i să își apere și să-și „curețe" teritoriul.

Războaiele sârbo-croat și sârbo-bosniac s-au dovedit cumplite pentru popoarele în cauză. Deși la început au avut loc confruntări deschise între armate mai mult sau mai puțin obișnuite, în orașe strategice ca Sarajevo și Vukovar și în împrejurimile lor, cea mai mare parte a luptelor au fost duse de trupe neoficiale, mai ales de partea sârbilor. Ele nu erau altceva decât bande organizate de bătăuși și delincvenți, înarmate de Belgrad și conduse fie de criminali plătiți ca „Arkan" (Željko Ražnatović), a cărui Gardă a Voluntarilor Sârbi („Tigrii") a măcelărit sute de oameni în regiunile estice din Bosnia și Croația, fie de foști ofițeri din armata iugoslavă precum colonelul Ratko Mladić (descris de diplomatul american Richard Holbrooke drept un „ucigaș charismatic"), care s-a declarat din 1992 șeful sârbilor bosniaci și a organizat primele atacuri asupra țăranilor croați din comunitățile majoritar sârbe din Krajina.

Obiectivul lor strategic era nu atât să înfrângă forțele inamice, cât să-i facă pe cetățenii de alte etnii să renunțe la slujbe, case și pământuri pe teritoriile revendicate de sârbi.******** Această „epurare etnică" (o denumire nouă pentru o practică străveche) a fost practicată de toate părțile, dar sârbii erau de departe cei mai crunți. Pe lângă cele 300 000 de oameni uciși până la sfârșitul războiului din Bosnia, milioane de oameni au fost forțați să ia calea exilului. Cererile de azil politic în Comunitatea Europeană s-au triplat între 1988 și 1992: în 1991, numai Germania a primit cereri de azil de la 256 000 de refugiați. În primul an al războaielor din Bosnia și Croația, trei milioane de oameni din Iugoslavia (o optime din populația fostei federații) s-au refugiat în străinătate.

Comunitatea internațională era așadar la curent cu tragedia iugoslavă – transmisă, de altfel, în direct de televiziunile din lumea întreagă, cu imagini cutremurătoare ale musulmanilor înfometați din închisorile sârbe – și chiar

mai rău. Europenii au fost primii care au încercat să intervină, trimițând în Iugoslavia o delegație de miniștri ai Comunității Europene în iunie 1991 – de când datează gafa istorică a nefericitului Jacques Poos, ministrul de Externe luxemburghez, care declara că „a sosit ceasul Europei". Dar, cu toate comisiile la nivel înalt care anchetau, arbitrau și făceau propuneri, Comunitatea Europeană și diferitele ei agenții s-au dovedit neputincioase – nu în ultimul rând pentru că existau două tabere: cei ce favorizau secesiunea republicilor (Germania și Austria) și cei care doreau menținerea statelor și a granițelor existente (Franța) și care, din acest motiv, dar nu numai, simpatizau întru câtva Serbia.

Cum Statele Unite (și, prin urmare, NATO) nu s-au amestecat, singura speranță erau Națiunile Unite. Dar, în afară de sancțiunile impuse Belgradului, se părea că ONU nu poate face mai mult. În mod tradițional, trupele ONU acționau ca forțe de menținere a păcii în regiuni devastate de război – or, în Iugoslavia, pentru a putea fi menținută, pacea trebuia mai întâi să existe, iar voința și mijloacele de a pacifica teritoriul lipseau. Cum se întâmplase cândva cu războiul civil din Spania, poziția aparent neutră a comunității internaționale favoriza în practică agresorul: embargoul la livrările de arme aplicat Iugoslaviei nu i-a stânjenit cu nimic pe sârbi, care puteau apela la solida industrie de armament a fostei federații, dar i-a defavorizat drastic pe musulmanii din Bosnia și acest lucru explică o mare parte din pierderile lor militare substanțiale dintre 1992 și 1995.

Singurul succes concret al comunității internaționale înainte de 1995 a fost instalarea unei forțe de protecție ONU numărând 14 000 de soldați în Croația, pentru a-i ține la distanță pe sârbi și croați după încetarea luptelor, plus amplasarea în câteva orașe din Bosnia (desemnate „zone sigure") a unor trupe de menținere a păcii cu misiunea de a-i proteja pe refugiații (în majoritate musulmani) comasați în aceste zone. Mai târziu au fost stabilite în anumite regiuni din Bosnia zone de interdicție aeriană, menite să limiteze capacitatea Iugoslaviei de a amenința civilii sau de a încălca sancțiunile impuse de ONU.

Mai importantă pe termen lung, poate, a fost crearea la Haga în mai 1993 a unui Tribunal Internațional pentru Crime de Război. Simpla existență a unei astfel de curți confirma ceea ce era deja evident: la numai câteva zeci de kilometri la sud de Viena se comiteau crime de război. Dar, cum cei mai mulți dintre prezumtivii criminali, inclusiv Mladić și Radovan Karadžić (președintele Republicii Srpska), ucideau în continuare fără a fi pedepsiți, Tribunalul rămânea deocamdată fantomatic și irelevant: o simplă curiozitate.

Situația a început să se schimbe abia în 1995. Până atunci, toate propunerile de intervenție străină se loviseră de teoria (susținută energic de ofițerii francezi și britanici din forțele ONU și din afara lor) că sârbii bosniaci erau puternici, hotărâți și bine înarmați. Ei nu trebuiau provocați: orice încercare de a forța în Bosnia un acord de pace contrar intereselor și dorințelor lor, se sugera, ar fi fost nu numai nedrept, ci ar fi riscat să agraveze situația… raționament întărit cu viclenie de Belgrad, deși Milošević pretindea că nu

influențează cu nimic deciziile sârbilor din Bosnia.

Deși se bucurau de libertate deplină********, sârbii bosniaci tot au întrecut măsura. Chiar după ce comunitatea internațională (inclusiv Grupul de Contact format din diplomați străini care căutau fără odihnă o soluție) a fost de acord ca o Federație „Musulmano-Croată" (constituită în martie 1994 printr-o ceremonie la Washington care a marcat sfârșitul luptelor croato-musulmane) să includă 51% din Bosnia proaspăt federalizată, iar sârbii restul de 49%, liderii sârbi cu baza în orașul Pale și-au continuat atacurile. În februarie 1994, forțele sârbe au lansat de pe colinele învecinate un obuz de mortieră în piața din Sarajevo, ucigând 68 de oameni și rănind alte câteva sute. NATO, sprijinit de ONU, a avertizat că la următorul atac va riposta cu bombardamente; a urmat o scurtă perioadă de acalmie.

Dar în mai 1995, ca răspuns la avansul unor trupe bosniace și recapturarea Krajinei de către croați (ceea ce a spulberat mitul invincibilității sârbe), milițiile sârbe și-au reluat atacurile asupra orașului Sarajevo. Când avioanele NATO au bombardat, în replică, pozițiile sârbilor bosniaci, aceștia au luat prizonieri 350 de soldați din forțele de menținere a păcii. Temându-se pentru soarta Căștilor Albastre, guvernele occidentale au implorat ONU și NATO să cedeze. Forța internațională, departe de a-i tempera pe sârbi, le oferea acum protecție suplimentară.

Încurajate de lașitatea occidentalilor, pe 11 iulie forțele sârbilor bosniaci conduse de Mladić au pătruns sfidător în una dintre „zonele sigure" ale ONU, orașul Srebrenica din estul Bosniei, plin de refugiați musulmani înspăimântați. Srebrenica era „protejată" oficial nu doar de mandatul ONU, ci și de un contingent de menținere a păcii format din 400 de soldați olandezi înarmați. Dar când oamenii lui Mladić au intrat în oraș, batalionul olandez a depus armele și a stat deoparte în timp ce trupele sârbe triau comunitatea musulmană, selectându-i pe bărbați. A doua zi, după ce Mladić și-a dat „cuvântul de ofițer" că oamenilor nu li se va face nici un rău, soldații lui i-au dus pe musulmani (printre care se aflau și băieți de numai 13 ani) pe câmpul de la marginea orașului și, în patru zile, i-au împușcat aproape pe toți (7 400). Soldații olandezi s-au întors teferi acasă.

Srebrenica era cel mai grav caz de omucidere în masă din Europa după al Doilea Război Mondial: o crimă de război de factura celor de la Oradour, Lidice sau Katîn, săvârșită sub privirile observatorilor internaționali. În câteva zile, în lumea întreagă au fost difuzate informații despre ce se petrecuse la Srebrenica. Dar singura replică promptă a venit din partea NATO, care a avertizat că va relua bombardamentele dacă sârbii violau alte „zone sigure". Abia pe 28 august, după șapte săptămâni, comunitatea internațională a reacționat în sfârșit – dar numai fiindcă sârbii bosniaci, convinși între timp că pot măcelări oameni după cum au chef, au făcut greșeala de a bombarda din nou piața din Sarajevo, ucigând 38 de civili, printre care mulți copii.

NATO a intervenit în acest moment. Trecând peste ultimele reticențe ale

conducerii ONU, a unor șefi de stat europeni și chiar a unor generali americani, președintele Clinton a autorizat o campanie de bombardamente masive și susținute, menite să reducă și, în ultimă instanță, să distrugă capacitatea sârbilor de a mai face rău. Era târziu, dar a funcționat. Mult lăudata mașină de luptă a sârbilor s-a evaporat. Supuși unui atac pe termen nelimitat și privați de sprijinul lui Milošević (care făcea acum tot posibilul ca să se distanțeze de cei din Pale), sârbii bosniaci au capitulat.

Cu sârbii scoși din joc și americanii implicați serios, instalarea păcii în Balcani – sau măcar absența războiului – s-a dovedit surprinzător de ușoară. Pe 5 octombrie, Clinton a anunțat încetarea focului, declarând că părțile implicate au acceptat să poarte tratative în SUA. Convorbirile de pace au început pe 1 noiembrie la baza aviatică americană din Dayton, Ohio, și s-au încheiat trei săptămâni mai târziu cu un acord semnat la Paris, pe 14 decembrie 1995.******** Tudjman reprezenta Croația, Alija Izetbegovic vorbea în numele musulmanilor din Bosnia, iar Slobodan Milošević a semnat atât pentru Iugoslavia, cât și pentru sârbii bosniaci.

Din perspectiva americanilor, Dayton însemna găsirea unei soluții la războaiele iugoslave care să nu implice o împărțire a Bosniei. Divizarea Bosniei ar fi însemnat o victorie pentru sârbi (care puteau apoi să se alipească la republica vecină, formând Serbia Mare din visul lor naționalist) și ar fi echivalat cu o acceptare internațională a epurării etnice ca procedeu de formare a statelor. A fost elaborat așadar un complicat sistem de guvernare tripartită, prin care sârbii, croații și musulmanii din Bosnia beneficiau toți de un grad de autonomie administrativă și teritorială, însă în cadrul unui stat bosniac unic ale cărui granițe au rămas neschimbate.

În principiu, Bosnia supraviețuise așadar războiului civil. Dar efectele terorii și ale expulzărilor nu puteau fi șterse. Majoritatea celor alungați din casele lor (cu precădere musulmani) nu s-au mai întors niciodată, în ciuda asigurărilor date de autoritățile locale și internaționale. Iar „epurările“ nu s-au terminat: era rândul sârbilor, izgoniți sistematic de Zagreb din Krajina recent redobândită sau presați de propriile trupe înarmate să-și părăsească locuințele din Sarajevo și să se stabilească în zone predominant sârbe. Dar, în mare, pacea s-a menținut și Bosnia a rămas întreagă – cu ajutorul unei armate NATO de 60 000 de oameni care acționa ca Forță de Implementare (mai târziu ca Forță de Stabilizare – SFOR) și a unui înalt reprezentant civil, autorizat să conducă țara până la transferul de putere către autoritățile locale.

Atât înaltul reprezentant, cât și trupele internaționale se află încă în Bosnia și continuau să supervizeze guvernarea în momentul când aceste rânduri sunt scrise (la zece ani după Acordul de la Dayton), ceea ce reflectă starea catastrofală a țării după război și resentimentele care persistă între cele trei comunități.******** Bosnia găzduiește o puzderie de agenții internaționale: guvernamentale, interguvernamentale și nonguvernamentale. După 1995, economia bosniacă a depins integral de prezența și finanțarea lor. În ianuarie 1996, Banca Mondială aprecia că pentru reconstrucția Bosniei vor fi necesari

5,1 miliarde de dolari, alocați în decurs de trei ani. Estimarea s-a dovedit de un optimism exagerat.

De îndată ce războiul din Bosnia s-a încheiat și agențiile internaționale au sosit la fața locului pentru a asigura pacea, interesul internațional a pălit. Uniunea Europeană, ca de obicei, era absorbită de propriile griji instituționale, iar Clinton, acaparat mai întâi de alegerile din țară, apoi de expansiunea NATO și de instabilitatea Rusiei lui Elțîn, nu a mai dat atenție crizei din Balcani. Dar, cu toate că Bosnia, Croația și Slovenia erau acum state independente, problema iugoslavă nu era rezolvată. Slobodan Milošević controla ce mai rămăsese din țară, iar problema pe care o exploatase pentru a ajunge la putere era pe punctul de a exploda.

Albanezii din Serbia erau în continuare victimele discriminării și represiunii – ba chiar erau mai vulnerabili ca oricând, fiindcă atenția internațională era acaparată de criza din nord. După Dayton, situația internațională a lui Milošević s-a îmbunătățit considerabil: deși nu reușise să obțină suspendarea tuturor sancțiunilor (acesta e motivul pentru care cooperase atât de prompt cu trupele americane în Bosnia), Iugoslavia nu mai era o paria. Dar, cum numele său era legat de o serie de eșecuri și politicienii naționaliști din Belgrad îi reproșau compromisul cu „dușmanii" Serbiei, Milošević a revenit la Kosovo.

În primăvara anului 1997, raportorul ONU pentru drepturile omului din regiune, Elisabeth Rehn, semnala un dezastru iminent în provincia Kosovo: Belgradul persecuta majoritatea albaneză, respingând toate solicitările de autonomie teritorială și refuzând populației locale până și minima reprezentare instituțională. Dincolo de conducerea batjocorită și neputincioasă a moderatului Ibrahim Rugova, tinerii albanezi (sprijiniți moral și militar de Albania) renunțau treptat la rezistența nonviolentă, orientându-se spre UÇK (Armata de Eliberare din Kosovo).

Creată în 1992 în Macedonia, UÇK avea ca obiectiv lupta armată pentru independența enclavei Kosovo (și poate unirea cu Albania). Tacticile ei – atacuri de gherilă asupra secțiilor de poliție izolate – i-au furnizat lui Milošević pretextul pentru a condamna orice rezistență albaneză ca fiind teroristă și a intensifica violența propriilor campanii. În martie 1998, când forțele sârbe înarmate cu obuze de mortieră și secondate de elicoptere militare au ucis și au rănit zeci de oameni în masacrele de la Drenica și din alte sate albaneze, comunitatea internațională a plecat în sfârșit urechea la apelurile lui Rugova și a început să fie mai atentă. SUA și Uniunea Europeană s-au declarat „îngrozite de violența poliției în Kosovo", iar răspunsul belicos al lui Milošević a fost că „terorismul care vizează internaționalizarea conflictului va avea un efect de bumerang".

Toți liderii albanezilor din Kosovo – majoritatea aflați în exil sau în ascunzători – erau acum convinși că numai separarea completă de Serbia putea salva comunitatea. Între timp, Statele Unite și țările din Grupul de

Contact au continuat încercările de mediere între Milošević și albanezi – în parte pentru a negocia o soluție „justă", în parte pentru a evita un conflict mai amplu în sudul Balcanilor. Temerile nu erau complet nejustificate: dacă Iugoslavia nu putea fi constrânsă să-i trateze omenește pe cetățenii albanezi, iar ei optau pentru secesiune, acest lucru risca să afecteze grav Macedonia învecinată, unde exista, de asemenea, o minoritate albaneză numeroasă și nemulțumită. Macedonia, devenită de curând independentă și intitulată, la insistența grecilor, Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei********, a fost dintotdeauna o regiune cu probleme. Granițele ei cu Bulgaria, Grecia și Albania fuseseră toate disputate, înainte și după cele două războaie mondiale. Vecinii – de care micul stat fără deschidere la mare era dependent pentru a face comerț și a avea contacte externe – o priveau toți cu suspiciune. Existența ei după dezintegrarea Iugoslaviei nu era deloc sigură. Dar, dacă Macedonia se prăbușea, Albania, Bulgaria, Grecia și chiar Turcia puteau fi implicate într-un conflict.

Abuzurile permanente – masacrele – lui Milošević asupra albanezilor din Kosovo i-au atras așadar inevitabil condamnarea din partea statelor occidentale, care în cele din urmă au intervenit. În mod curios, se pare că el nu a anticipat acest lucru, în ciuda avertismentelor în serie primite în vara anului 1998 din partea secretarului de stat american Madeleine Albright (care a spus că Milošević va fi „personal răspunzător"), a președintelui francez Jacques Chirac și a secretarului general al NATO Javier Solana. Ca și Saddam Hussein câțiva ani mai târziu, Milošević era la curent cu opiniile occidentale și convins că-i poate manipula pe politicienii străini.

Nu era exclusiv vina lui. Flatat de vizitele frecvente ale unor diplomați americani – teribil de mândri de talentele lor de negociatori –, dictatorul iugoslav putea crede că era privit în Vest nu ca un dușman de moarte, ci ca un interlocutor privilegiat.******** Și el cunoștea prea bine dorința supremă a comunității internaționale de a evita orice altă redesenare a frontierelor dintre state. Chiar și în iulie 1998, când existau dovezi clare că situația din Kosovo e disperată, miniștrii de externe din Grupul de Contact declarau public că soluția independenței este exclusă.

Milošević nu a înțeles însă impactul transformator al catastrofei din Bosnia asupra opiniei internaționale. Drepturile omului – și în special problema epurării etnice – erau acum pe buzele tuturor, cel puțin dintr-un sentiment chinuitor de vină pentru reacția tardivă în cazul precedent. În iunie 1998, Tribunalul pentru Crime de Război de la Haga a stabilit că sub jurisdicția sa intră și crimele comise în Kosovo (procurorul-șef Louise Arbour a susținut că, prin amploarea și natura lor, conflictele din provincie reprezentau, în termenii dreptului internațional, un război) și, pe 19 iulie, Senatul american i-a îndemnat pe oficialii de la Haga să-l pună sub acuzare pe Milošević pentru „crime de război, crime împotriva umanității și genocid".

Plauzibilitatea acestor capete de acuzare creștea cu fiecare zi. Unități de poliție speciale recrutate din Serbia îi omorau acum cu sutele pe „teroriștii"

albanezi și existau dovezi indubitabile că, sub pretextul acestui conflict, Belgradul plănuia să „încurajeze“ exilul albanezilor, obligându-i să-și părăsească pământurile și mijloacele de trai pentru a scăpa cu viață. Toată iarna 1998-1999 au circulat rapoarte despre incursiuni ale poliției sârbe – de obicei, execuții în grup ale uneia sau a mai multor familii extinse, uneori ca răspuns la atacuri ale UÇK – menite să terorizeze comunități întregi și să le împingă la exod în Albania sau Macedonia.

Reacțiile internaționale erau contradictorii. SUA și majoritatea aliaților din NATO au propus încă din octombrie 1998 să intervină militar, sub o formă sau alta, în favoarea albanezilor asediați. Dar la ONU (care ar fi trebuit să aprobe acest amestec în treburile aparent „interne“ ale unui stat suveran) se înregistra o puternică opoziție din partea Chinei și a Rusiei – al cărei parlament a votat o rezoluție ce condamna orice acțiune viitoare a NATO drept „agresiune ilegală“. În cadrul Uniunii Europene și al NATO, Grecia se opunea din motive proprii oricărei intervenții în afacerile iugoslave. Iar Ucraina și Belarus își ofereau „solidaritatea necondiționată“ și „sprijinul moral“ fraților slavi din Serbia.

Poate că impasul nu ar fi fost depășit dacă Belgradul nu ar fi supralicitat la începutul anului 1999 cu o serie de măceluri brutale: mai întâi, pe 15 ianuarie, în satul Racak din sudul enclavei, apoi, în martie, în toată provincia Kosovo. Atacul de la Racak, în care au murit 45 de albanezi (dintre care 23 se pare că au fost executați), a declanșat în sfârșit – precum masacrul din piața Sarajevo – reacția comunității internaționale.******** După negocieri zadarnice la Rambouillet între Madeleine Albright și o delegație iugoslavă, blocate de refuzul previzibil al autorităților de la Belgrad de a-și retrage trupele din Kosovo și a accepta prezența unor trupe străine în regiune, intervenția era inevitabilă. Pe 24 martie, deși nu aveau acceptul oficial al ONU, navele, avioanele și rachetele NATO au intrat în acțiune pe teritoriul iugoslav, declarând efectiv război regimului de la Belgrad.

Ultimul război iugoslav a durat mai puțin de trei luni: forțele NATO au produs pagube serioase în Serbia propriu-zisă, dar nu au reușit să frâneze exodul albanezilor din Kosovo: în timpul războiului, 865 000 de refugiați (jumătate din populația albaneză din enclavă) au fugit peste graniță în tabere improvizate din Muntenegru, Bosnia, Albania și regiunile albaneze din vestul Macedoniei. Deși președintele Clinton a comis imprudența de a solicita public ca NATO să nu desfășoare trupe la sol (obligând alianța să poarte un război aerian, cu inevitabile erori care au alimentat propaganda iugoslavă și cultul martirilor sârbi), rezultatul final nu era greu de anticipat. Pe 9 iunie, Belgradul a acceptat să își retragă trupele militare și poliția din Kosovo, NATO și-a încetat atacurile, iar Națiunile Unite au dispus ocuparea „temporară“ a provinciei de către KFOR, o forță internațională de menținere a păcii coordonată de NATO.

Ocupația provinciei Kosovo a marcat sfârșitul unui ciclu de războaie iugoslave lung de un deceniu – și începutul sfârșitului pentru Milošević.

Ultimul și cel mai devastator eșec al proiectului naționalist sârb îi subminase definitiv credibilitatea. La alegerile prezidențiale din septembrie 2000, el a fost învins de candidatul opoziției, Vojislav Koštunica. Milošević a avut cinismul să declare că, deși Koštunica avea mai multe voturi, diferența era atât de mică, încât se impunea un al doilea tur – la care sârbii greu încercați au răbufnit în sfârșit. Zeci de mii de protestatari au ieșit pe străzile Belgradului: pe 5 octombrie, Milošević s-a recunoscut în sfârșit învins și a demisionat. Șase luni mai târziu, pe fondul nevoii disperate de ajutor economic occidental, guvernul sârb a acceptat să-l aresteze pe Milošević și să-l predea Tribunalului de la Haga, unde a fost acuzat de genocid și crime de război.

Cine era responsabil pentru tragedia din Iugoslavia? Un lucru e cert, vină era destulă cât să ajungă la toată lumea. Națiunile Unite au demonstrat inițial un interes minim (Boutros Boutros-Ghali, un secretar-general inadecvat și indiferent, a calificat ce se petrecea în Bosnia drept „război de interese"), iar când reprezentanții ONU au ajuns în Balcani, ei au avut grijă să blocheze orice acțiune militară decisivă împotriva principalilor vinovați. Nici europenii nu au fost mai breji. Franța, mai ales, a evitat cu orice preț să blameze Serbia pentru turnura pe care au luat-o evenimentele – și, în general, s-a arătat refractară la orice fel de implicare.

Când Washingtonul a încercat, în septembrie 1990, să pună Iugoslavia pe agenda următorului summit al OSCE la Paris, Mitterrand a refuzat, acuzându-i pe americani că „dramatizează". Patru luni mai târziu, când s-a pus din nou problema, Ministerul francez al Afacerilor Externe a pretins că deja era „prea târziu" pentru o intervenție străină… Parisul a continuat să fie necooperant chiar și după ce forțele internaționale au fost nevoite să se implice în regiune: generalul francez Bernard Janvier, comandantul Forței de Protecție ONU în Bosnia, a interzis personal atacurile aeriene împotriva sârbilor bosniaci la Srebrenica.******** Iar guvernul olandez s-a opus prin veto *oricărui* atac NATO asupra sârbilor bosniaci până când soldații olandezi părăseau țara în siguranță.

Alte țări s-au comportat puțin mai bine, dar nu cu mult. Deși Londra a sprijinit în cele din urmă politica americană de intervenție, autoritățile britanice au împiedicat discret, în primii ani de conflict în Iugoslavia, orice implicare directă a Comunității Europene sau a NATO. Iar britanicii le-au aplicat refugiaților iugoslavi un tratament rușinos: în noiembrie 1992, când fluxul de bosniaci disperați și fără adăpost a ajuns la apogeu, Londra a anunțat că ei nu pot intra în Marea Britanie fără viză. Perfidul Albion se întrecea pe sine. De vreme ce în Sarajevo nu exista o ambasadă britanică în măsură să elibereze astfel de vize, familiile bosniace nu le puteau obține decât ajungând la o ambasadă britanică dintr-un terț stat… moment în care guvernul britanic putea pretinde (și exact asta a făcut) că, de vreme ce au găsit azil în altă țară, Regatul Unit nu era obligat să îi primească. Astfel, în vreme ce Germania, Austria și țările scandinave au devenit între 1992 și 1995 gazde generoase pentru sute de mii de refugiați iugoslavi, în aceiași ani Marea Britanie a

înregistrat chiar o *scădere* a numărului celor care solicitau azil.

Deși Washingtonul a acordat atenție evenimentelor din Balcani foarte târziu, Statele Unite s-au implicat în regiune mai serios decât celelalte țări. În fiecare etapă a intervenției internaționale, inițiativa le-a aparținut americanilor, o umilință în serie pentru aliații vest-europeni. Dar și americanii s-au mișcat încet – în mare parte fiindcă mai-marii apărării americane nu voiau să riște și mulți politicieni americani continuau să creadă că țara lor nu avea nimic „de câștigat" din acest război. Desfășurarea trupelor NATO în aceste circumstanțe fără precedent – sau ideea că SUA ar putea interveni unilateral în treburile interne ale unui stat suveran cu care nu avea nimic de împărțit – nu era ușor de acceptat. Cum a observat Secretarul de Stat Warren Christopher în toiul războiului din Bosnia, era o „problemă infernală".

Cât despre iugoslavi, nimeni nu a ieșit din război cu fruntea sus. Căderea sistemului federal iugoslav a fost precipitată de Belgrad, dar Ljubljana și Zagrebul nu s-au plâns. Musulmanii bosniaci, ce-i drept, au avut puține ocazii să comită crime de război – fiind, în cea mai mare parte a timpului, ținta agresiunii altora. Pierderile lor sunt cele mai deplorabile – iar distrugerea orașului Sarajevo un motiv aparte de tristețe. Deși avea dimensiuni reduse, capitala bosniacă era un oraș cu adevărat cosmopolit, poate ultimul dintre centrele urbane multietnice, multilingve și ecumenice care erau cândva gloria Europei Centrale și a Mediteranei răsăritene. Sarajevo va fi reconstruit, dar nu poate fi reconstituit.

Croații înarmați au comis și ei nenumărate acte de violență împotriva civililor – la ordinul Zagrebului sau din proprie inițiativă. În Mostar, un oraș din vestul Bosniei cu un procent neobișnuit de ridicat de căsătorii interreligioase, extremiștii croați au alungat deliberat musulmanii și familiile mixte din jumătatea vestică a orașului. Apoi i-au înlocuit cu țărani croați (goniți la oraș și radicalizați de propriile experiențe de epurare etnică la sat) și au asediat cartierele estice, musulmane. În paralel, în noiembrie 1993 au distrus bucată cu bucată podul otoman construit în secolul al XVI-lea peste râul Neretva, un simbol al trecutului integrat și ecumenic al orașului.

Croații nu aveau așadar motive de laudă – iar printre liderii răsăriți pe ruinele comunismului, Franjo Tudjman era extraordinar de neplăcut. Mai mult decât oricine, el și-a propus să șteargă trecutul iugoslav din memoria concetățenilor: până în martie 1993, însuși cuvântul *Iugoslavia* fusese scos din manualele, antologiile, hărțile și enciclopediile publicate în noua Croație. Abia după moartea lui Tudjman statul croat fondat de el și-a putut revendica în mod credibil apartenența la comunitatea internațională.

Dar responsabilitatea ultimă pentru catastrofa iugoslavă le revine până la urmă sârbilor și liderului lor ales, Slobodan Milošević. Tentativa sa de a acapara puterea a împins celelalte republici la secesiune. Milošević i-a încurajat apoi pe frații sârbi să constituie enclave pe teritoriul Bosniei și Croației și le-a

oferit sprijinul său armat. Și tot Milošević este cel care a autorizat și a orchestrat atacul susținut asupra populației albaneze din Iugoslavia ce a provocat războiul din Kosovo.

Măsurile luate de Belgrad au fost dezastruoase pentru sârbii de pretutindeni. Ei și-au pierdut teritoriile din regiunea croată Krajina; au fost nevoiți să accepte o Bosnie independentă și să renunțe la planul de a decupa din ea un stat sârb suveran; au fost învinși în Kosovo, iar majoritatea populației sârbe a părăsit regiunea, temându-se (pe bună dreptate) de răzbunarea albanezilor; iar în Iugoslavia ciopârțită (de care până și Muntenegru a încercat să se desprindă) nivelul lor de trai a atins minime istorice. Evenimentele au exacerbat vechea tendință a sârbilor spre autocompătimire colectivă în fața nedreptăților istoriei și e adevărat că, pe termen lung, ei ar putea fi marii perdanți din războaiele iugoslave. Ca să ne facem o idee despre starea țării lor, Bulgaria și România depășesc în prezent Serbia ca nivel de trai și perspective de viitor.

Dar această ironie a sorții nu trebuie să oculteze vina sârbilor. Ferocitatea și sadismul înfiorător al războaielor croat și bosniac (abuzurile în serie, degradarea, torturile, violurile și asasinarea a sute de mii de concetățeni) se datorează bărbaților sârbi, majoritatea tineri, împinși la paroxisme de ură și cruzime sub efectul propagandei și al conducerii unor baroni locali împuterniciți în ultimă instanță de Belgrad. Ce a urmat nu era chiar atât de neobișnuit: se mai întâmplase în Europa cu doar câteva decenii în urmă, când – pe tot continentul și sub pretextul războiului – oameni obișnuiți au comis delicte deloc obișnuite.

Fără îndoială, Bosnia îndeosebi avea o istorie pe care propaganda sârbă o putea invoca – o istorie de suferințe trecute, îngropată superficial sub aspectul înșelător de placid al vieții postbelice din Iugoslavia. Dar decizia de a trezi această amintire, manipulând-o și exploatând-o în scopuri politice, le aparține oamenilor: în special unui om anume. În timpul convorbirilor de la Dayton, Slobodan Milošević i-a declarat cu ipocrizie unui jurnalist că nu se așteptase niciodată ca războaiele din țara lui să dureze atât de mult. Ceea ce e, fără îndoială, adevărat. Dar aceste războaie nu au izbucnit printr-o combustie etnică spontană. Iugoslavia nu a căzut; a fost împinsă. Nu a murit; a fost ucisă.

Iugoslavia a fost cazul cel mai grav, însă perioada postcomunistă a fost peste tot dificilă. În Portugalia sau Spania, drumul de la autoritarism la democrație a însemnat modernizarea accelerată a unei economii agrare înapoiate – combinație pe care restul Europei de Vest o cunoștea din proprie experiență. Ieșirea din comunism, în schimb, nu avea un precedent istoric. De la Belgrad până la Berkeley, mult așteptata trecere de la capitalism la socialism a fost teoretizată *ad nauseam* în academii, universități și cafenele. Nimeni nu s-a gândit însă la un model pentru tranziția în sens invers: de la socialism la capitalism.

Comunismul a lăsat multe moșteniri apăsătoare, dintre care cea economică

era cea mai tangibilă. Combinatele matusalemice din Slovacia, Transilvania sau Silezia îmbinau disfuncționalitatea economică cu iresponsabilitatea ecologică. Cele două sunt imposibil de separat: otrăvirea Lacului Baikal, moartea Mării Aral, ploaia acidă care cădea peste pădurile din nordul Boemiei reprezentau nu numai niște catastrofe ecologice, ci și o grea ipotecă asupra viitorului. Înainte de a investi în noi industrii, trebuiau dezafectate cele vechi și cineva trebuia să plătească pentru dezastrul provocat de ele. În landurile din estul Germaniei factura pentru remedierea pagubelor produse de comunism a fost achitată de guvernul federal. În patru ani, Treuhand (vezi capitolul 17) a cheltuit miliarde de mărci cumpărând și vânzând în pierdere fabrici și uzine depășite, plătindu-le salarii compensatoare angajaților de prisos ai acestora și plătind despăgubiri – atât cât era posibil – pentru consecințele activității lor. Deși rezultatele au fost anemice și au adus trezoreria federală în pragul falimentului, foștii est-germani au avut totuși noroc: ieșirea *lor* din comunism a fost plătită de cea mai puternică economie din Europa Occidentală. În alte părți, viața economică a fost reinventată pe spinarea acelorași oameni care suportaseră comunismul.

Guvernele postcomuniste au fost puse în fața unei alegeri fundamentale: fie să încerce o tranziție radicală, peste noapte, de la economia socialistă subvenționată la capitalismul de piață (abordarea „big bang"), fie să treacă precaut la dezafectarea sau vânzarea sectoarelor disfuncționale ale „economiei planificate", conservând în paralel, cât mai mult timp posibil, caracteristicile care contau cel mai mult pentru populație: chirii ieftine, slujbe garantate, servicii sociale gratuite. Prima strategie era conformă cu teoremele pieței libere, dragi noii generații de economiști și oameni de afaceri postcomuniști. A doua era mai prudentă din punct de vedere politic. Problema era că ambele metode urmau să provoace suferințe și pierderi însemnate pe termen scurt (și, probabil, și pe termen mai lung): în Rusia lui Elțîn, unde au fost aplicate ambele metode, economia a decăzut dramatic timp de opt ani – cea mai mare recesiune a unei economii majore pe timp de pace din istoria modernă.

În Polonia, sub supravegherea fermă a lui Leszek Balcerowicz (mai întâi ca ministru de Finanțe, apoi ca guvernator al Băncii Naționale), metoda „big bang" a fost aplicată cel mai devreme și cel mai consecvent. Era evident, argumenta Balcerowicz, că țara sa – complet insolvabilă – nu se putea redresa fără ajutor internațional. Însă ajutorul nu putea veni dacă Polonia nu crea structuri credibile prin care să recâștige încrederea bancherilor și a organismelor internaționale de finanțare. Nu Fondul Monetar Internațional era cel care impunea măsuri aspre Poloniei, ci dimpotrivă, anticipând restricțiile FMI, Polonia avea să merite și să primească ajutorul necesar. Iar acest lucru putea fi realizat într-un singur fel: *repede*, înainte ca luna de miere postcomunistă să ia sfârșit, iar poporul să realizeze cât de dureros va fi procesul.

Așa se face că, pe 1 ianuarie 1990, primul guvern postcomunist al Poloniei s-a angajat într-un program ambițios de reforme: creșterea rezervelor valutare, renunțarea la controlul prețurilor, restricționarea creditelor și eliminarea

subvențiilor (ceea ce însemna că întreprinderile puteau ajunge la faliment) – toate acestea în detrimentul salariilor reale, care s-au redus imediat cu 40%. Cu excepția faptului că inevitabilitatea șomajului a fost recunoscută explicit (și amortizată prin înființarea unui fond pentru susținerea și recalificarea celor concediați), toate acestea nu erau foarte diferite de cele două tentative eșuate de reformă din anii 1970. Nou era doar climatul politic. Cehoslovacia, sub coordonarea ministrului de Finanțe (mai târziu prim-ministru) Václav Klaus, urma un program la fel de ambițios, punând accent pe convertibilitatea monedei, liberalizarea comerțului exterior și privatizare, toate acestea în concordanță cu „thatcherismul" declarat al lui Klaus. La fel ca Balcerowicz și unii dintre economiștii tineri de la Kremlin, Klaus era un adept al „terapiei de șoc": negăsind nimic demn de păstrat în sistemul economic socialist, nu vedea de ce n-ar trece pe loc la capitalism.

La cealaltă extremă se aflau figuri precum Mečiar în Slovacia, Iliescu în România sau premierul (și ulterior președintele) Ucrainei, Leonid Kucima. Nedorind să-și irite electoratul, ei au întârziat introducerea reformelor cât mai mult posibil. Primul „program de reformă economică" al Ucrainei, anunțat în octombrie 1995, se remarca prin reticența față de liberalizarea piețelor interne și reducerea rolului statului în economie. În septembrie 1995, Kucima își apăra poziția – cu un argument bine cunoscut istoricilor regiunii – invocând riscul de „a copia orbește experiența străinilor".

După ce trecuseră prin mlaștina disperării economice la începutul anilor 1990, statele foste comuniste din primul grup au ieșit la liman pe o fundație mai stabilă, capabile să atragă investitori occidentali și să aspire la o eventuală intrare în Uniunea Europeană. Succesul strategiilor economice ale Poloniei sau ale Estoniei, prin comparație cu soarta României sau a Ucrainei, este evident pentru orice vizitator. Judecate după activitatea micilor întreprinzători sau optimismul opiniei publice, țările est-europene înfloritoare stăteau mai bine chiar și decât fosta RDG, cu toate avantajele evidente ale acesteia.

Putem conchide că țările postcomuniste mai „avansate", precum Polonia – ori Republica Cehă, Estonia, Slovenia și chiar Ungaria –, au reușit astfel în decursul câtorva ani grei să treacă de la socialismul de stat la capitalismul de piață, deși cu anumite costuri pentru cetățenii bătrâni și săraci. În același interval, celelalte țări din Balcani și din fosta Uniune Sovietică au rămas zbătându-se în urmă, frânate de o clasă politică incompetentă și coruptă, care nu putea și nu dorea să se gândească la schimbările necesare.

Această concluzie este, în linii mari, corectă. Dar, chiar și fără Klaus, Balcerowicz sau omologii lor maghiari și estoni, unele state foste comuniste erau hărăzite să aibă mai mult succes decât altele în tranziția la o economie de piață – fie pentru că, după cum am văzut, ele se angajaseră deja în acest proces înainte de 1989, fie pentru că diformitățile moștenite din perioada sovietică nu erau patologice, ca în cazul vecinilor mai puțin norocoși (în această privință, comparația dintre Ungaria și România este grăitoare). Și desigur că miracolele transfomării economice care erau palpabile în anumite capitale – Praga,

Varșovia sau Budapesta – nu au fost egalate în provinciile mai îndepărtate. Ca întotdeauna, adevăratele granițe din Europa Centrală și de Est nu se aflau între țări, ci între centrele urbane prospere și zonele rurale oropsite.

Mai revelatoare decât diferențele dintre experiențele statelor foste comuniste sunt similitudinile dintre ele. La urma urmelor, în toate aceste țări, noile elite conducătoare au fost puse în fața acelorași alegeri strategice. „Idila cu economia de piață", cum o numea disprețuitor premierul rus Viktor Cernomîrdin în ianuarie 1994, era universală.******** La fel și obiectivele economice generale: liberalizarea economiei, tranziția spre o formă de piață liberă și accesul la Uniunea Europeană – care promitea consumatori străini, precum și investiții și fonduri de asistență regională ce aveau să ușureze suferințele cauzate de dispariția economiei de comandă. Toată lumea urmărea aceste deziderate – și, în orice caz, spuneau majoritatea celor avizați, nu exista alternativă.

Diferențele pronunțate dintre politicile publice ale societăților postcomuniste nu se datorau așadar unor divergențe de opinie în privința obiectivului și a drumului pe care aceste țări îl aveau de urmat. Adevărata problemă consta în modul în care erau folosite resursele. Economiile statelor comuniste erau într-adevăr deformate și ineficiente, însă includeau active vaste și potențial rentabile: energie, resurse minerale, arme, proprietăți imobiliare, mijloace de comunicare în masă, rețele de transport și multe altele. Mai mult decât atât, în societățile postsovietice singurii oameni care știau cum să conducă un laborator, o fermă sau o fabrică, care aveau experiență în comerțul exterior sau în conducerea unei instituții de mari dimensiuni și care știau ce au de făcut erau tot cadrele partidului: intelighenția, aparatul birocratic și *nomenklatura*. În mâinile acestor oameni stăteau, după 1989 ca și înainte, destinele țărilor est-europene – cel puțin până la apariția unei noi generații postcomuniste. Însă acum ei aveau să acționeze în altă distribuție: în loc să lucreze pentru partidul unic, urmau să intre în diversele partide politice aflate în cursa pentru putere; și, în loc să fie angajați de stat, aveau să devină agenți independenți pe o piață concurențială de aptitudini, bunuri și capital. Atunci când statul și-a pus în vânzare bunurile, de la drepturile de exploatare până la blocurile de locuințe, aceștia au fost oamenii (bărbați în cea mai mare parte, cu excepția demnă de remarcat a viitorului prim-ministru al Ucrainei, Iulia Timoșenko) implicați atât în vânzare, cât și în cumpărare.

Capitalismul, așa cum a fost el propovăduit în lungul și în latul Europei postcomuniste, era piața. Iar piața însemna privatizare. Vânzarea contra cronometru a proprietății publice în Europa de Est după 1989 nu are precedent în istorie. Cultul privatizării care luase avânt în Occident de la sfârșitul anilor 1970 (vezi capitolul 16) a fost doar modelul pentru ieșirea haotică din era proprietății de stat în Est; în rest, cele două procese nu aveau prea multe în comun. Capitalismul, așa cum se dezvoltase el de-a lungul a patru secole în zona atlantică și în vestul Europei, era acompaniat de legi, instituții, reglementări și practici vitale pentru funcționarea și legitimitatea lui. Astfel de

legi și instituții erau complet necunoscute în multe țări postcomuniste, iar neofiții pieței libere le subestimau periculos importanța.

Rezultatul a fost privatizarea prin cleptocrație. În forma ei cea mai nerușinată, în Rusia condusă de Boris Elțîn și amicii săi, economia de posttranziție a ajuns în mâinile câtorva oameni care au devenit extraordinar de bogați: până în anul 2004, 36 de miliardari ruși („oligarhi") acumulaseră 110 miliarde de dolari – un sfert din întregul produs intern brut al țării. Distincția dintre privatizare, abuzul venal de putere și simplul furt a dispărut aproape complet: era atât de mult de furat – petrol, gaze naturale, resurse minerale, metale prețioase, conducte – și nu exista nimeni și nimic care să pună stavilă jafului. Bunurile și instituțiile publice au fost dezmembrate și redistribuite între reprezentanții puterii, care extrăgeau și își apropriau tot ce mișca sau îi putea fi transferat legal unui proprietar particular.

Rusia a fost cazul extrem, dar nici Ucraina nu era departe. Kucima și alți politicieni au câștigat alegerile cu sprijinul financiar uriaș al unor „oameni de afaceri" care nu făceau, practic, decât să dea un avans pentru avantajele obținute ulterior. În Ucraina postsovietică, după cum au înțeles prea bine acești indivizi, puterea aducea bani, și nu invers. Bunurile publice, creditele sau subvențiile de stat treceau direct din mâinile guvernului în buzunarele câtorva clanuri, scurgându-se apoi în conturi private din străinătate. Noii „capitaliști" ai acestor țări nu produceau de fapt nimic, ci spălau banii publici în folos propriu.

Nepotismul a înflorit la fel ca sub comunism, dar de data aceasta cu un profit privat incomparabil: când Krivoristal, unul dintre cele mai mari combinate siderurgice din lume – cu 42 000 de angajați și un profit impozabil de 300 de milioane de dolari anual (într-o țară în care venitul mediu lunar era de 95 de dolari) –, a fost scos în sfârșit la vânzare în iunie 2004, nimeni nu a fost surprins să afle că „licitația" fusese câștigată de Viktor Pinciuk, unul dintre cei mai bogați oameni de afaceri din Ucraina și ginerele președintelui țării.

În România și Serbia, proprietățile statului au avut o soartă asemănătoare, cu excepția cazurilor în care nu au fost vândute, baronii locali rezistând tentativelor inițiale de privatizare și preferând să-și păstreze puterea și influența prin vechile metode. Românii (și albanezii) în căutare de profit instantaneu au fost atrași în scheme piramidale care promiteau câștiguri uriașe pe termen scurt și fără nici un risc. La apogeul său, una dintre ele (escrocheria „Caritas", care a funcționat din aprilie 1992 până în august 1994) a atras circa patru milioane de participanți – aproximativ o cincime din populația României.

Asemenea privatizării „legitime", aceste scheme piramidale (frecvente și în Rusia) canalizau banii depunătorilor către mafii formate pe scheletul vechilor rețele de partid și al fostelor servicii secrete. La 14 ani de la căderea lui Ceaușescu, 66% din industria românească se afla încă în proprietatea statului, deși unele întreprinderi mai profitabile și mai interesante trecuseră în

proprietate privată. În mod explicabil, investitorii străini au evitat cu precauție mulți ani să-și riște capitalul în astfel de țări: perspectiva unor profituri substanțiale era umbrită de absența cronică a unui cadru legislativ pentru protejarea investițiilor.

În alte țări din Europa Centrală soarta le era favorabilă investitorilor străini, fie și numai pentru că perspectiva aderării la UE accelera toate reformele instituționale și legislative. Chiar și în aceste condiții, o mare parte din volumul inițial al privatizărilor în Ungaria sau Polonia a constat fie în convertirea în afaceri legale a activităților de pe piața neagră a epocii comuniste, fie în vânzarea rapidă a componentelor viabile ale întreprinderilor de stat către antreprenori locali sprijiniți de capital străin. La trei ani de la revoluție, doar 16% din unitățile de stat poloneze le fuseseră vândute unor investitori privați. În Republica Cehă, o ingenioasă schemă de privatizare pe cupoane le oferea cetățenilor șansa de a cumpăra acțiuni în întreprinderile de stat, într-o tentativă de a crea o națiune de capitaliști. Dar în anii imediat următori procedeul nu a făcut decât să provoace scandaluri și o reacție politică împotriva „speculei“ galopante.

Anomaliile privatizării în Europa postcomunistă au la bază și neimplicarea Occidentului. Este adevărat că Moscova și Varșovia au fost invadate pe loc de tineri economiști americani care se ofereau să predea lecții despre construcția capitalismului, iar firmele germane și-au manifestat de la bun început interesul față de companiile comuniste de renume precum producătorul ceh de automobile Škoda.******** Însă nu a existat practic nici o implicare la nivel guvernamental, nu a existat nici un Plan Marshall sau altă inițiativă care să-i semene măcar vag. Excepția este Rusia, unde soseau de la Washington sume considerabile sub formă de ajutoare și împrumuturi destinate consolidării regimului Elțîn, doar pentru a se scurge în buzunarele prietenilor și susținătorilor președintelui.

Investițiile străine aminteau așadar nu de efortul postbelic susținut prin care s-a reconstruit Europa Occidentală, ci de implicarea intermitentă a sectorului privat după acordurile de la Versailles: investițiile se făceau când totul mergea bine și erau retrase când vremurile deveneau tulburi********. Așadar, ca și în trecut, est-europenii au intrat în competiție cu Vestul de pe poziții inegale: pe de o parte, ei nu dispuneau de capital local și piețe externe; pe de altă parte, puteau exporta doar alimente și materii prime cu marje mici de profit ori bunuri industriale și de consum la prețuri scăzute care se datorau salariilor mici și subvențiilor de stat.

Nu e surprinzător că multe guverne postcomuniste au fost tentate, asemenea celor din perioada interbelică, să se pună la adăpost de costurile politice ale situației instituind măsuri de protecție – în cazul de față, legi care limitau dreptul de proprietate al străinilor asupra terenurilor și companiilor. Etichetate oarecum pe nedrept drept „naționaliste“ de criticii din străinătate, aceste eforturi cu caracter autarhic nu au avut, după cum era de așteptat,

rezultatele scontate: descurajând investițiile străine și perturbând piața internă, ele au făcut procesul de privatizare chiar mai vulnerabil la corupție.********

Pentru fiecare oligarh rus cu proprietăți la Londra și Cannes sau fiecare tânăr întreprinzător polonez cu BMW și telefon celular existau milioane de pensionari și șomeri nemulțumiți cărora tranziția la capitalism le-a adus în cel mai bun caz un avantaj ambiguu – ca să nu mai vorbim despre milioanele de țărani care nu puteau fi nici recalificați, nici aduși în situația de a se întreține singuri: în Polonia sfârșitului de secol XX, agricultura furniza doar 3% din PIB, dar ocupa o cincime din forța de muncă. Șomajul a rămas în multe locuri ridicat – iar odată cu pierderea slujbei, dispăreau și facilitățile ieftine și alte beneficii asociate în mod tradițional cu locul de muncă în aceste țări. Cum prețurile creșteau neîntrerupt, fie din cauza inflației********, fie în perspectiva intrării în Uniunea Europeană, oricine avea un venit fix sau pensie de stat (adică exact profesorii, doctorii și inginerii, care fuseseră odată mândria socialismului) avea motive întemeiate să evoce trecutul cu nostalgie.

Mulți oameni din Europa de Est – îndeosebi cei trecuți de 40 de ani – se plângeau cu amărăciune de schimbările negative în materie de siguranță materială, cost al vieții și serviciilor, ceea ce nu însemna neapărat că tânjeau după o reîntoarcere la comunism. După cum le explica jurnaliștilor străini o ingineră din armata rusă, pensionară în vârstă de 51 de ani care trăia împreună cu soțul ei, și el pensionar, din 448 de dolari pe lună: „Ce ne dorim noi e o viață la fel de ușoară ca pe vremea Uniunii Sovietice, cu un viitor garantat și stabil, cu prețuri mici – și în același timp, cu această libertate care nu exista înainte".

Sondajele de opinie efectuate printre lituanieni, care, de altfel, ar fi fost îngroziți de ipoteza unei întoarceri sub guvernarea rusească, sugerează totuși că ei, îndeosebi țăranii, erau convinși că o duceau mai bine pe timpul sovieticilor. Și poate că dreptatea era de partea lor – și nu numai în cazul țăranilor. La sfârșitul anilor 1980, înainte de revoluții, est-europenii erau niște cinefili avizi. În 1997, frecventarea sălilor de cinema în Lituania scăzuse cu 90%. Aceeași tendință era vizibilă peste tot: în Bulgaria scăderea era de 93%, în România de 94%, iar în Rusia de 96%. Merită notat faptul că, în aceeași perioadă, numărul spectatorilor din cinematografe scăzuse cu doar 77% în Polonia, 71% în Republica Cehă și 51% în Ungaria. În Slovenia nu se înregistrase, practic, nici un regres. Aceste statistici sugerează o legătură directă între prosperitate și dispoziția de a merge la cinema și confirmă explicația oferită de un sondaj de opinie din Bulgaria pentru declinul numărului de spectatori la cinema: după căderea comunismului, oferta cinematografică se îmbunătățise… dar oamenii nu își mai permiteau costul biletelor.

În situația dată, transformarea economică a Europei de Est, dificilă și incompletă, prilejuiește observația johnsoniană: poate nu a fost făcută cum trebuie, dar este surprinzător că a fost totuși făcută. Același lucru se poate spune despre tranziția spre democrație. Cu excepția Cehoslovaciei, nici una

dintre fostele societăți comuniste dintre Viena și Vladivostok nu avea de unde să cunoască libertatea politică reală, iar mulți comentatori locali priveau cu scepticism viitorul pluralismului politic. Cum fără rigoarea legii capitalismul tinde să degenereze în furt, exista temerea că democrația – în absența unor limite convenite și înțelese care să guverneze retorica publică și competiția politică – putea aluneca în demagogie concurențială.

Temerea nu era lipsită de fundament. Concentrând puterea, informația, inițiativa și responsabilitatea în mâinile partidului-stat, comunismul crease o societate ai cărei indivizi nu numai că se priveau reciproc cu suspiciune și erau sceptici față de orice afirmație și promisiune oficială, ci nu erau familiarizați cu inițiativa colectivă sau individuală și lipsiți de o bază solidă în funcție de care să facă alegeri conștiente în sfera vieții publice. Cea mai importantă inițiativă jurnalistică din statele postsovietice a fost apariția ziarelor dedicate publicării unor informații concrete: *Fapte și Argumente* în Moscova și *Fapte* în Kiev.

Vârstnicii erau cei mai nepregătiți pentru tranziția spre o societate deschisă. Generația tânără era mai bine informată, datorită posturilor de televiziune și radio străine și, într-o măsură tot mai mare, internetului. Tinerii votanți din Est erau astfel mai cosmopoliți și chiar mai sofisticați, dar acest lucru provoca simultan o ruptură cu părinții și bunicii lor. La un deceniu de la declararea independenței, un sondaj făcut printre tinerii slovaci scotea la iveală prăpastia dintre generații. Tinerii erau complet rupți de trecutul de dinainte de 1989, despre care nu știau mai nimic. În schimb, se plângeau că în minunata lume nouă a Slovaciei postcomuniste părinții lor erau debusolați și neputincioși: ei nu le puteau oferi nici ajutor și nici sfaturi copiilor lor.

Această ruptură între generații a avut pretutindeni consecințe politice: alegătorii mai bătrâni și săraci cedau periodic în fața farmecului partidelor care ofereau alternative nostalgice sau ultranaționaliste la noul consens liberal. Cum era de așteptat, această problemă era acută în unele regiuni ale fostei Uniuni Sovietice, unde ruptura și dislocarea erau totale, iar democrația nemaivăzută. Sărac lipit, nesigur și plin de resentimente față de noua prosperitate afișată ostentativ de o minoritate, electoratul vârstnic – și mai puțin vârstnic – din Rusia și îndeosebi din Ucraina era o pradă ușoară pentru politicienii autoritari. Dacă inventarea constituțiilor-model și a partidelor democratice în țările postcomuniste se dovedise destul de facilă, crearea unui electorat capabil de discernământ era cu totul altceva. Primele alegeri au favorizat mai peste tot alianțele liberale sau de centru-dreapta care facilitaseră răsturnarea vechiului regim, însă reculul provocat de greutățile economice și de inevitabilele dezamăgiri i-a avantajat pe foștii comuniști, reciclați acum sub masca naționalistă.

Această transformare a vechii nomenclaturi este mai puțin bizară decât părea din exterior. Naționalismul avea mai multe în comun cu comunismul decât cu democrația: ambele foloseau o aceeași „sintaxă" politică, în vreme ce liberalismul era un limbaj complet diferit. Chiar și fără similarități, comunismul sovietic și naționaliștii tradiționali aveau un dușman comun –

capitalismul sau „Vestul“ –, iar succesorii lor au manipulat cu măiestrie egalitarismul generalizat al invidiei („Măcar pe vremea aia eram toți săraci“), punând problemele perioadei postcomuniste pe seama imixtiunilor străinătății. Prin urmare, nu era nimic din cale-afară de ilogic în ascensiunea unui Corneliu Vadim Tudor, sicofant literar notoriu la curtea lui Nicolae Ceaușescu, specializat în ode întru gloria *Conducătorului*, care a trecut de la național-comunism la ultranaționalism. Cu sprijin financiar din diaspora românească, el a fondat în 1991 Partidul România Mare, a cărui platformă combina nostalgia iredentistă cu atacurile asupra minorității maghiare și afișa un antisemitism deschis. În alegerile prezidențiale din decembrie 2000, unul din trei votanți români a optat pentru Tudor; singura alternativă era fostul aparatcic Ion Iliescu.********

Chiar și politicienii naționaliști care își începuseră cariera în calitate de critici ai comunismului – cazul mișcării „național-patriotice“ ruse Pamiat („Memorie“) – au alunecat cu destulă ușurință spre o simpatie simbiotică pentru trecutul sovietic, îmbinând resentimentul naționalist cu nostalgia pentru moștenirea sovietică și monumentele ei. Același amalgam de retorică patriotardă și regret pentru lumea dispărută a autoritarismului de tip sovietic a alimentat popularitatea noilor naționaliști din Ucraina, Belarus, Serbia și Slovacia, regăsindu-se și în variile partide țărănești și „populare“ apărute în Polonia către sfârșitul anilor 1990, mai ales popularul partid Autoapărarea condus de Andrzej Lepper.

Deși pretutindeni comuniștii reciclați s-au aliat cu naționaliștii autentici********, atracția cea mai mare a naționalismului brut s-a manifestat în Rusia. Acest lucru nu era surprinzător: cum spunea Vladimir Jirinovski, o figură publică nouă și impetuoasă care și-a construit baza electorală exploatând xenofobia obstinată a vechii Rusii, „poporul rus a ajuns națiunea cea mai umilită de pe planetă“. Cu toate neajunsurile ei, Uniunea Sovietică fusese o putere mondială, un gigant ca teritoriu și cultură, extensia și moștenitoarea legitimă a Rusiei imperiale. Dezintegrarea sa a fost trăită de rușii mai vârstnici ca o profundă umilință, mulți dintre ei împărtășind resentimentele armatei sovietice față de expansiunea NATO și incapacitatea Rusiei de a o împiedica. Dorința de a redobândi „respectul“ internațional a ghidat mare parte din politica postsovietică a Moscovei. Ea explică atât natura președinției lui Vladimir Putin, cât și larga lui susținere populară, în pofida (și din cauza) politicii lui interne tot mai neliberale.

Din motive evidente, cetățenii fostului imperiu rus din Europa Centrală nu încercau astfel de nostalgii. Însă lumea dispărută a comunismului își păstra un oarecare farmec chiar și în Germania de Est, unde sondajele de opinie de la mijlocul anilor 1990 reflectau opinia generală că, în afară de călătorii, mijloace electronice de informare și libertatea de expresie, calitatea vieții fusese mai bună înainte de 1989. În alte țări, până și vechile emisiuni din perioada comunistă stârneau o oarecare simpatie: în 2004, cele mai populare programe la televiziunea cehă erau reluările cu *Maiorul Zeman*, un serial polițist de la

începutul anilor 1970 al cărui scenariu era, practic, un exercițiu de propagandă pentru „normalizarea“ de după 1968.

Republica Cehă a fost singura țară, în afară de Franța și statele fostei URSS, unde Partidul Comunist și-a păstrat cu insolență numele. Dar în orice țară postcomunistă din Europa Centrală, unul din cinci alegători ținea cu un partid „anti“ de factură similară: antiamerican, anti-UE, anti-Occident, antiprivatizare… sau, cel mai adesea, unul care le cuprindea pe toate. În Balcani mai cu seamă, „antiamericanism“ sau „antieuropenism“ era, de regulă, un termen cifrat pentru anticapitalism, servindu-le drept acoperire foștilor comuniști care nu-și puteau exprima deschis nostalgia pentru vremurile de odinioară, dar care o exploatau la fel de bine, într-o formă deghizată, în declarațiile lor publice.

Acest vot de protest ilustra indirect consensul inevitabil ce unea majoritatea tendințelor politice: regiunea nu avea decât un singur viitor și acesta era legat de Occident, de Uniunea Europeană și de piața globală. Acestea fiind obiectivele, nu mai rămâneau multe criterii pentru diferențierea partidelor majore aflate în competiție: toate au câștigat alegerile criticând politica „eșuată“ a oponenților și au trecut apoi la aplicarea unor programe de guvernare frapant de similare. În consecință, o nouă limbă de lemn a apărut în politica publică din Europa Centrală și de Est – „democrație“, „piață“, „deficit bugetar“, „creștere“, „competiție“ –, incomprehensibilă sau irelevantă pentru mulți dintre cetățeni.

Cei care doreau să protesteze public ori să își exprime suferința au fost astfel atrași spre extremele spectrului politic. La începutul anilor 1990, observatorii fenomenelor din Europa postcomunistă vedeau în ascensiunea partidelor periferice de factură naționalist-populistă și în liderii lor demagogi o periculoasă reacție antidemocratică – atavismul unei regiuni înapoiate care se aflase timp de 50 de ani într-un hiatus al istoriei. Mai târziu, succesul lui Jörg Haider în Austria, al lui Jean-Marie Le Pen în Franța și al cvasiomologilor lor din Norvegia până în Elveția a mai diluat însă paternalismul din tonul comentatorilor vest-europeni. Atavismul nu cunoaște frontiere.

Succesul democrației politice în țările foste comuniste a avut consecințe ambigue pentru intelectualii care făcuseră atât de mult pentru ea. Unii, ca Adam Michnik în Polonia, și-au păstrat influența prin intermediul mass-mediei. Alții, ca János Kis în Ungaria, au trecut de la disidența intelectuală la politica parlamentară (în cazul lui Kis, ca lider al liber-democraților), pentru a reveni apoi la viața academică după câțiva ani agitați petrecuți în arena publică. Însă majoritatea intelectualilor din opoziție din perioada comunistă nu au reușit să se metamorfozeze în politicieni sau figuri publice (cel mult în simboluri ale tranziției), iar mulți dintre cei care au încercat s-au dovedit ineficienți. Václav Havel a fost unica excepție, dar nici măcar el nu a reușit pe deplin.

Cum spunea ironic Burke despre cu totul altă generație de revoluționari, „cei mai buni dintre ei erau doar teoreticieni“. Majoritatea erau complet

nepregătiți pentru problemele politice și tehnice încâlcite ale deceniului următor. De asemenea, erau complet nepregătiți pentru prăbușirea spectaculoasă a statutului public al intelectualității în general, pe măsură ce preferințele cititorilor s-au schimbat și generația mai tânără s-a îndepărtat de sursele tradiționale de informare și opinie. La mijlocul anilor 1990, unele periodice odinioară influente ale vechii generații de intelectuali deveniseră, din păcate, marginale.

Revista literară *Zeszyty Literackie*, editat la Paris de Barbara Toruńczyk (o exilată poloneză din generația '68) și mult admirat înainte de 1989, jucase un rol major în dialogul cultural din Polonia. Acum, după ce revenise triumfal în capitala patriei eliberate, se lupta să-și păstreze cei 10 000 de cititori. *Literární noviny*, cel mai vechi și mai influent săptămânal de cultură ceh, o ducea cam la fel, ajungând în 1994 la un tiraj de mai puțin de 15 000 de exemplare. Redactorii revistelor și periodicelor literare din Occident ar fi fost destul de mulțumiți cu astfel de cifre, raportate la numărul de locuitori; în Europa Centrală, poziția din ce în ce mai marginală a acestor publicații semnifica însă o mutație traumatică a priorităților culturale.

Intelectualii au intrat într-o zonă de umbră și pentru că faimoasa lor insistență asupra *eticii* anticomuniste (nevoia de a construi o societate civilă cu o conștiință morală, care să umple spațiul anomic dintre individ și stat) a fost eclipsată de o activitate concretă: crearea unei economii de piață. În doar câțiva ani, „societate civilă" a devenit în Europa Centrală o noțiune arhaică, interesantă doar pentru o mână de sociologi străini. Un fenomen destul de asemănător se petrecuse în Europa Occidentală după al Doilea Război Mondial (vezi capitolul 3), când tonul moralizator al Rezistenței a fost înăbușit mai întâi de problema practică a reconstrucției, apoi de Războiul Rece. Însă, dacă pe atunci scriitorii francezi sau italieni aveau încă priză la public – și datorită angajării lor politice foarte ostentative –, cei din Ungaria sau Polonia postcomunistă au fost mai puțin norocoși.

Intelectualii care au avut totuși succes în viața publică democratică erau, de regulă, „tehnocrați" – avocați sau economiști – care nu au avut un rol major în comunitatea disidentă înainte de 1989. Neavând până atunci roluri de factură eroică, ei le ofereau modele mai plauzibile concetățenilor lor, la fel de puțin viteji. Într-un mesaj prezidențial din anul 2003, la puțin timp după ce îi succedase lui Havel ca președinte al Cehiei, Václav Klaus spunea lucrurilor pe nume: „Semăn puțin cu voi toți. Nu sunt nici un fost comunist, nici un fost disident; nici un torționar, nici un moralist a cărui simplă prezență pe scenă v-ar aminti de curajul pe care nu l-ați avut: conștiința voastră vinovată".

Aluziile la culpabilitate ridicau o problemă spinoasă: răsplata – ce făcuseră oamenii în trecutul comunist și ce ar fi trebuit (dacă trebuia) să li se întâmple acum. Aceasta s-a dovedit o dilemă traumatizantă pentru aproape toate regimurile postcomuniste. Pe de o parte, exista un consens larg – și nu numai printre intelectualii moraliști – asupra ideii că trebuiau scoase la lumină crimele politice comise în epoca sovietică, iar făptuitorii lor pedepsiți. Dacă

adevărul despre trecutul comunist nu era recunoscut în mod public, tranziția spre libertate, deja dificilă, risca să devină și mai grea: apărătorii vechiului regim aveau să-l spele de păcate, iar oamenii urmau să uite semnificația anului 1989.

Pe de altă parte, în toate aceste țări comuniștii fuseseră la putere mai mult de 40 de ani – 50 de ani în cazul țărilor baltice și 70 în Uniunea Sovietică. Partidul-stat exercitase un monopol al puterii. Legile, instituțiile și poliția lui reprezentaseră singura autoritate pe aceste teritorii. Cine avea dreptul să spună acum, privind în urmă, că, de fapt, comuniștii nu fuseseră conducătorii legitimi? Ei fuseseră recunoscuți ca atare de guvernele străine și nici o curte sau un tribunal internațional nu catalogase vreodată comunismul drept o orânduire criminală. Atunci, cum putea fi cineva pedepsit retroactiv pentru că se conformase legilor comuniste sau slujise statul comunist?

Pe deasupra, unii dintre cei care au cerut primii – și chiar cu vehemență – răzbunarea împotriva tiraniei comuniste aveau ei înșiși simpatii dubioase: în atmosfera confuză de la începutul anilor 1990, anticomunismul se confunda adesea cu o anumită nostalgie pentru regimurile dărâmate de comuniști. Condamnarea comunismului era greu de separat de reabilitarea predecesorilor fasciști. Mulți oameni rezonabili au admis că linia trebuia trasă după epoca stalinistă: era prea târziu pentru a-i pedepsi pe cei implicați în comploturile, procesele-spectacol și persecuțiile din anii 1950 și, oricum, multe dintre victimele lor muriseră.

Astfel de probleme, s-a spus, trebuiau lăsate mai bine în seama istoricilor, care aveau acum acces la arhive și puteau scrie povestea corect, spre folosul generațiilor viitoare. Dar, în ce privește deceniile poststaliniste, toată lumea era de acord că trebuia să aibă loc o răfuială publică cu crimele și criminalii cei mai sângeroși: liderii comuniști cehi care colaboraseră la înăbușirea Primăverii de la Praga, polițiștii polonezi vinovați de asasinarea părintelui Popiełuszko (vezi capitolul 19), autoritățile est-germane ce ordonaseră împușcarea celor care încercau să escaladeze Zidul Berlinului etc.

Rămâneau însă nerezolvate două dileme mult mai dificile. În primul rând, ce trebuia făcut cu foștii membri ai Partidului Comunist și șefii miliției? Dacă nu erau acuzați de vreo crimă anume, trebuiau ei să suporte vreo pedeapsă pentru faptele lor trecute? Să li se permită participarea la viața publică, în calitate de polițiști, politicieni sau chiar prim-miniștri? De ce nu? La urma urmei, mulți contribuiseră activ la răsturnarea propriului regim. În caz contrar, dacă erau însă impuse restricții asupra drepturilor civile sau politice ale unor astfel de oameni, cât timp ar fi trebuit să se aplice ele și până la ce nivel al ierarhiei? Aceste întrebări erau, în linii mari, asemănătoare celor cu care se confruntaseră Aliații ca ocupanți ai Germaniei postbelice, când au încercat să pună în aplicare programul de denazificare – cu diferența că după 1989 deciziile erau luate nu de o armată de ocupație, ci de părțile direct implicate.

Era o problemă spinoasă. A doua era chiar mai complicată și a ieșit la iveală numai odată cu trecerea timpului. Regimurile comuniste nu s-au

mărginit doar să-și impună autoritatea asupra unor cetățeni refractari; ele i-au încurajat pe oameni să participe la propria represiune, colaborând cu organele de securitate și furnizând informații despre activitățile și opiniile colegilor, vecinilor, cunoștințelor, prietenilor și rudelor. Această rețea subterană de spioni și informatori varia ca magnitudine de la o țară la alta, însă era omniprezentă.

Suspiciunea plana asupra întregii societăți – cine nu lucrase pentru poliție sau regim la un moment dat, chiar și numai din neatenție? –, iar distincția între colaborare venală și simplă lașitate sau dorința de a proteja o familie era greu de făcut. Refuzul de a colabora cu Stasi îi putea costa pe copiii tăi viitorul. Vălul cenușiu al ambiguității morale plana peste multe alegeri personale ale indivizilor lipsiți de apărare.******** Privind în urmă, cine – în afară de câțiva disidenți neclintiți în eroismul lor – avea dreptul să dea sentințe? Și este frapant faptul că mulți dintre aceiași disidenți – printre ei remarcându-se Adam Michnik – s-au opus cel mai vehement pedepsirii concetățenilor lor.

Deși toate statele postcomuniste se confruntau cu aceste dificultăți, fiecare țară le-a abordat în felul său. Acolo unde, de fapt, nu a avut niciodată loc o tranziție – unde comuniștii sau prietenii lor au rămas la putere, cu titluri noi și programe „occidentale" frumos ambalate –, trecutul a rămas neatins. În Rusia, la fel ca în Ucraina, Moldova sau ce mai rămăsese din Iugoslavia, nu se pusese niciodată problema reponsabilității, iar demnitarii de rang înalt ai fostului regim au fost reciclați pe tăcute și readuși la putere: sub Vladimir Putin, *siloviki* epocii comuniste (procurori, polițiști, personal militar și de securitate) formau mai mult de jumătate din cabinetul neoficial al președintelui.

În Germania, revelațiile despre dimensiunile și sfera de influență ale aparatului securității de stat uluiseră întreaga națiune. S-a dovedit că, pe lângă cei 85 000 de angajați, Stasi avusese aproximativ 60 000 de „colaboratori neoficiali", 110 000 de informatori obișnuiți și peste o jumătate de milion de informatori „cu jumătate de normă". Dintre aceștia din urmă, mulți nici nu aveau cum să știe că intrau într-o asemenea categorie.******** Soții își spionau soțiile, profesorii își denunțau studenții, iar preoții dădeau informații despre credincioși. Șase milioane de cetățeni ai RDG (o treime din populație) aveau dosar la Stasi. Întreaga societate fusese infiltrată, divizată și pervertită de gardienii ei autodesemnați.

Pentru a sparge acest abces de frică și suspiciune reciprocă, guvernul federal a numit în decembrie 1991 o comisie condusă de fostul pastor luteran Joachim Gauck, cu misiunea de a gestiona arhivele Stasi și a împiedica folosirea lor abuzivă. Cetățenii aveau posibilitatea să afle dacă au avut „dosar" și apoi, dacă doreau, să îl citească. Oamenii aveau să afle astfel – uneori cu consecințe devastatoare pentru viața lor de familie – cine îi denunțase. Însă conținutul dosarelor nu era accesibil pentru restul publicului. Acesta era un compromis dificil, dar, așa cum s-a dovedit, inspirat: până în 1996, 1 145 000 de oameni au depus cereri pentru a-și vedea dosarele. Consecințele de natură umană nu puteau fi îndreptate, însă, cum Comisia Gauck era demnă de

încredere și nu a abuzat de prerogativele sale, informațiile pe care le controla n-au fost practic folosite niciodată pentru obținerea unor avantaje politice.

Exact teama față de asemenea abuzuri a împiedicat aplicarea unor proceduri similare în restul Europei de Est. În Polonia, acuzațiile de colaborare au devenit o modalitate obișnuită de a-i discredita pe adversarii politici – chiar și Lech Wałęsa a fost acuzat în anul 2000 de colaborare cu fostele servicii speciale, deși acest lucru nu a fost niciodată dovedit. Un ministru de Interne postcomunist a amenințat că va face publice numele tuturor adversarilor săi politici compromiși ca foști colaboratori. Anticipând acest tip de comportament, Michnik și alți disidenți au fost de părere că era mai bine să se tragă pur și simplu o linie finală după era comunistă și să se meargă mai departe. Din consecvență, Michnik s-a opus în anul 2001 eforturilor de a-l inculpa pe fostul președinte comunist Jaruzelski (în vârstă de 78 de ani la acea dată) pentru că ordonase în 1970 să se tragă în muncitorii greviști. În 1989, legea marțială și urmările ei erau încă proaspete în memorie, făcând ca dezgroparea trecutului și atribuirea vinei să pară acte nechibzuite. Iar când acestea au devenit posibile, ocazia trecuse, atenția poporului era deja îndreptată în altă parte, iar căutarea tardivă a unei dreptăți retroactive aducea mai mult a oportunism politic.

În Lituania, nici o persoană care colaborase cu KGB-ul nu putea ocupa posturi oficiale pe o perioadă de zece ani. După modelul german, începând cu 1994, cetățenii Lituaniei au avut acces la dosarele din perioada comunistă; conținutul unui dosar era însă făcut public numai dacă persoana respectivă candida pentru o funcție în stat sau voia să lucreze în cadrul organelor de ordine. Noul guvern al Bulgariei, urmând exemplul Franței de după Vichy, a creat tribunale împuternicite să-i „decadă din drepturi“ pe cei vinovați de anumite infracțiuni legate de vechiul regim.

În Ungaria, faptul că partidul renunțase de bunăvoie la putere făcea epurarea sau pedepsirea lui pentru păcate mai vechi greu de justificat – mai ales că în Ungaria de după Kádár principalul subiect de controversă era, desigur, anul 1956, dată care pentru majoritatea populației ținea deja de istorie. În România, unde existau într-adevăr motive numeroase și recente pentru condamnarea comunismului, efortul de a crea o versiune locală a Comisiei Gauck s-a lovit ani de-a rândul de opoziția fermă a elitei politice postcomuniste, ale cărei personalități (în frunte cu însuși președintele Iliescu) ar fi fost cu certitudine incriminate de o investigație temeinică a activităților regimului Ceaușescu. În cele din urmă a fost înființat un Consiliu Național pentru Studierea Arhivelor Securității, care nu putea aspira însă la autoritatea originalului german.

Nicăieri problema confruntării cu trecutul comunist nu și-a găsit o rezolvare universal acceptată sau perfect echitabilă. Dar soluția adoptată în Cehoslovacia a stârnit controverse care au depășit granițele țării. Aici stalinismul ajunsese mai târziu și durase mai mult, iar amintirea urâtă a „normalizării“ era încă foarte vie. În același timp, comunismul a avut în

regiunea cehă o bază politică mai solidă decât oriunde altundeva în Europa de Est. În plus, amintirea eșecurilor succesive ale Cehoslovaciei de a se opune tiraniei – în 1938, în 1948 și după 1968 – crea o anumită stare de stânjeneală națională. Dintr-un motiv sau altul, întreaga țară suferea de un sentiment de vină. Václav Klaus știa foarte bine despre ce vorbește.

Prima reglementare postcomunistă – o lege din 1990 care a reabilitat persoanele condamnate ilegal între 1948 și 1989 și a oferit despăgubiri în valoare 100 de milioane de euro – nu a stârnit polemici. I-a urmat însă o lege a „lustrației"******** (reînnoită pe cinci ani în 1996 și, din nou, la expirarea termenului, la începutul secolului XXI), care prevede ca toți cei ce dețin sau vizează funcții în administrația de stat să fie cercetați cu scopul descoperirii unor posibile legături cu fostele servicii de securitate. Acest obiectiv, care părea legitim, a deschis însă larg poarta abuzurilor. Multe dintre numele aflate pe liste de informatori ale fostei poliții secrete erau, așa cum s-a aflat, numele unor „candidați": oameni pe care regimul spera să-i oblige să colaboreze. Printre ele se aflau și numele unor faimoși scriitori cehi, dintre care unii nici măcar nu trăiau în țară.

Listele poliției secrete au ajuns curând în presă, publicate și mediatizate de politicieni și candidați la parlament care sperau să își discrediteze oponenții. Noroiul împroșcat în toate părțile l-a stropit chiar și pe Havel, cândva candidat la recrutarea în rețeaua de spioni a poliției. Și, așa cum avertizaseră unii critici, dacă dosarele poliției secrete furnizau date suculente despre cei vizați, ele erau practic mute în privința polițiștilor care efectuau recrutările. O caricatură din cotidianul *Lidové noviny* înfățișa doi bărbați vorbind în fața parlamentului din Praga. „Nu mă îngrijorează lustrația", spune unul din ei. „N-am fost informator. Eu nu făceam decât să dau ordine".********

Fără a fi o procedură penală, lustrația le-a provocat multora suferințe acute, făcându-i pe nedrept „de ocară". Și mai grav este faptul că ea fusese de la început un instrument de natură evident politică. Și unul dintre motivele pentru care Forumul Cetățenesc s-a scindat: foștii disidenți (inclusiv Havel) se opuneau noii legi, în vreme ce Klaus o sprijinea cu entuziasm, ca un mijloc de „a clarifica cine și cum" (și de a-i reduce la tăcere pe unii dintre criticii săi, foști disidenți care aveau și un trecut de comuniști reformiști). Merită menționat faptul că Vladimir Mečiar s-a opus și el Legii lustrației, nu în ultimul rând din cauza propriilor legături cu fosta poliție secretă – deși, după ce Slovacia a devenit independentă, el a folosit fără reținere informațiile din dosarele poliției în scopuri politice.

În primii 12 ani de aplicare, Legea lustrației a produs relativ puține prejudicii directe. Sub incidența ei au intrat 300 000 de oameni, care au făcut cereri de certificare; se estimează că doar 9 000 nu au fost validați – un număr surprinzător de mic în comparație cu jumătatea de milion de cehi și slovaci care și-au pierdut slujbele sau au fost eliminați din partid după 1968. Dar, pe termen mai lung, legea a lăsat un gust amar, alimentând cinismul cehilor cu privire la ce ieșise din „revoluția de catifea". În Republica Cehă „lustrația" a

părut să servească mai degrabă la legitimarea unei noi elite decât la abordarea onestă a trecutului recent.

În iulie 1993, parlamentul ceh a adoptat o „Lege privind ilegalitatea regimului comunist și rezistența împotriva acestuia", prin care Partidul Comunist a fost declarat o organizație criminală. Teoretic, legea incrimina milioane de foști membri de partid, însă a avut un impact pur retoric, nefiind urmată de vreo acțiune concretă. Departe de a discredita comunismul și a-i legitima căderea, legea nu a făcut decât să accentueze detașarea sceptică a publicului vizat. La zece ani de la adoptare, sondajele de opinie arătau că unul din cinci alegători cehi era de partea Partidului Comunist (nereformat și perfect legal), ce rămânea, cu cei 160 000 de membri ai săi, cea mai mare formațiune politică din țară.

Capitolul 22
Vechea Europă – și cea Nouă

În mod curios, Europa pare incapabilă să ia măsuri decisive la ea acasă.

Richard Holbrooke

Si c'etait a refaire, je commencerais par la culture. (Dacă ar fi să o iau de la capăt, aș începe cu cultura.)

Jean Monnet

E perfect posibil să unești oricât de mulți oameni într-un sentiment de iubire, câtă vreme rămân în afară destui care să fie ținta agresivității celor dintâi.

Sigmund Freud

Cum se explică această curioasă combinație între șomajul cronic a 11% din populație și sentimentul general de prosperitate relativă al celorlalți?

Beatrice Webb (1925)

Dispoziția scizionară a anilor 1990 nu se limita la țările din fostul bloc comunist. În Vest se manifesta aceeași dorință de eliberare din strânsoarea centralizării sau de a scăpa de grija concetățenilor nevoiași din provinciile îndepărtate. Din Spania până în Marea Britanie, unitățile teritoriale în vigoare din Europa Occidentală au suferit o descentralizare administrativă considerabilă, deși toate au păstrat în linii mari forma unui stat național convențional.

În anumite locuri, această tendință centrifugă apăruse deja cu decenii în urmă, după cum am văzut în capitolul 16. În Spania, unde vechea dorință de autonomie a Cataloniei sau a Țării Bascilor fusese recunoscută de noua Constituție, Catalonia a devenit în decursul unei singure generații un adevărat stat în stat, cu limbă, instituții și autorități guvernamentale proprii. Grație unei Legi a normalizării lingvistice (*sic*) din 1983, catalana a devenit „principala limbă de predare în școli"; zece ani mai târziu, Generalitat (parlamentul catalan) a decretat folosirea ei exclusivă în creșe și grădinițe. Deloc surprinzător, deși spaniola castiliană a rămas în uz pretutindeni, tinerii preferau să comunice în catalană.

Nici o altă regiune spaniolă nu a atins un asemenea grad de individualizare; e drept că nici una nu avea aceeași greutate la nivel național. În

1993, Catalonia, una dintre cele 17 regiuni spaniole, aducea țării o cincime din PIB. Mai mult de un sfert din investițiile străine în Spania luau calea Cataloniei, majoritatea ajungând în înfloritoarea capitală Barcelona; venitul pe cap de locuitor în această provincie era de 20 de ori mai mare decât media națională. Independentă, Catalonia ar fi fost una dintre cele mai prospere țări de pe continentul european.

Identitatea specific catalană s-a conturat în parte și dintr-o nemulțumire (ușor de exploatat) cu privire la sumele masive pe care provincia trebuia să le verse la vistieria țării, conform Fondului de Compensare Interteritorială înființat în 1985 pentru ajutorarea regiunilor sărace din Spania. Dar Catalonia – ca și Țara Bascilor, Galicia, Navarra și alte provincii autonome care căpătaseră curaj – a avut și foloase de pe urma destrămării identității „spaniole". Franco exploatase până la epuizare gama tradițională de elemente naționaliste în elementele ei clasice (gloria imperiului, onoarea armatei, autoritatea Bisericii) și, după căderea lui, cei mai mulți spanioli erau sătui de retorica tradiției.

Cum se întâmplase mai înainte și cu germanii din generația postautoritară, spaniolii nu se simțeau deloc în largul lor când vorbeau despre „națiune". Apartenența regională sau provincială, în schimb, nu avea conotații autoritariste; dimpotrivă, cum fusese o țintă predilectă a vechiului regim, ea părea o componentă esențială a tranziției spre democrație. Această asociere între autonomie, separatism și democrație era mai puțin limpede în cazul basc: ETA și-a văzut de planurile sale criminale (organizând chiar, în 1995, atentate împotriva regelui și a prim-ministrului). Mai mult, în vreme ce șase milioane de catalani prosperau, vechile zone industriale ale regiunii basce erau în declin. Șomajul era ceva obișnuit, iar venitul mediu în regiune era mai aproape de nivelul național decât de cel catalan.

Naționaliștii basci nu au reușit să profite de aceste probleme în mare măsură fiindcă, din cele două milioane de locuitori, cei mai mulți erau recent stabiliți în regiune – deja, în 1998, numai o persoană din patru mai vorbea euskera, limba bascilor. Cum era de așteptat, ei nu erau deloc interesați de mișcarea separatistă: numai 18% dintre basci s-au pronunțat pentru independență, restul preferând autonomia regională deja obținută. Chiar printre suporterii Partidului Naționalist Basc, majoritatea erau de aceeași părere. Cât despre Herri Batasuna, aripa politică a ETA, ea a pierdut voturi în favoarea autonomiștilor moderați și chiar a partidelor spaniole obișnuite. La sfârșitul deceniului, nu mai era decât un partid al marginalilor de toate culorile, de la ecologiști și feministe rebele la marxiști și militanți antiglobalizare.

În Spania, clivajul statului-națiune a fost declanșat de amintirea trecutului. În Italia, scindarea s-a datorat mai degrabă nemulțumirilor din prezent. Regiunile disidente prin tradiție se aflau la extremitatea nordică: zone de frontieră unde localnicilor li se atribuise identitatea italiană relativ recent (adesea în urma războiului și cel mai frecvent împotriva voinței lor) și unde

majoritatea vorbeau încă mai degrabă franceza, gemana sau slovena. Nemulțumirile locuitorilor din aceste zone fuseseră atenuate printr-o serie de acorduri care delimitau regiuni autonome: Val d'Aosta în regiunea alpină din nord-vest unde se învecinează Italia, Franța și Elveția; Trentino Alto-Adige în vecinătatea Tirolului austriac; Friuli-Venezia Giulia în zona etnic incertă situată de-a lungul frontierei cu Iugoslavia (ulterior Slovenia). Aceste regiuni beneficiau (cum am văzut în cazul micuței Alto-Adige) și de subvenții regionale și alte facilități din partea Uniunii Europene cu sediul la Bruxelles. În anii 1990, odată cu trecerea timpului și dezvoltarea turismului alpin, zonele de graniță din nordul Italiei deja nu mai erau un subiect politic, ci succese regionale pe un continent regionalizat.

Dar în locul lor a apărut o formă mai periculoasă de separatism regional. Din 1970, prin aplicarea întârziată a unei prevederi din Constituția postbelică, Italia a fost împărțită în 15 regiuni, pe lângă cele cinci provincii autonome (Sicilia, Sardinia și cele trei districte de frontieră). Precedentul istoric era serios: Piemontul, Umbria sau Emilia aveau argumente istorice cel puțin la fel de solide ca Galicia sau Catalonia și, chiar dacă distincțiile lingvistice regionale atât de frapante cu câteva decenii în urmă se mai estompaseră, ele încă nu dispăruseră complet.

Dar noile regiuni italiene – spre deosebire de cele spaniole – erau în mare măsură o ficțiune administrativă. Deși se lăudau cu propriile autorități și consilii alese – și aveau o puzderie de angajați –, unitățile regionale din Italia nu puteau surmonta nici identificarea ultralocală a italienilor cu satul sau orașul natal, nici dependența financiară față de capitală. Existența regiunilor le amintea în schimb italienilor de clivajul peren și definitoriu între nordul prosper și sudul dependent – și oferea ocazia exprimării politice a resentimentelor aferente.

Rezultatul a fost apariția unui fenomen nou, cel puțin în decorul italian: separatismul celor prosperi. Nordul italian (orașele cu industrii și afaceri din Lombardia și Piemont, precum și zona cu asociații familiale și ferme prospere din Bologna și împrejurimi) era de zeci de ani semnificativ mai bogat decât restul țării, iar diferența se accentua. La sfârșitul anilor 1980, produsul brut *regional* pe cap de locuitor în Lombardia (în jurul orașului Milano) reprezenta 132% din media națională; în Calabria, în vârful „cizmei" italiene, el era de 56%. Rata sărăciei în Mezzogiorno la sfârșitul anilor 1980 era de trei ori mai mare decât cea din nordul țării. În vreme ce nordul și centrul Italiei erau comparabile ca bogăție și servicii cu Franța sau Marea Britanie, sudul rămăsese și mai mult în urmă, iar prăpastia nu putea fi acoperită decât prin transferuri masive de bani lichizi.

În anii 1980, o nouă alianță politică, Liga Lombardă (devenită apoi Lega Nord), a început să exploateze convingerea generală că „sudul" profitase destul de prosperitatea nordului. Umberto Bossi, fondatorul și liderul charismatic al acestei mișcări, propunea ca Roma să fie privată de prerogativele sale fiscale, nordul să se separe de rest și, în cele din urmă, Lombardia și zonele învecinate

să își declare independența, lăsând „coada“ sărmană și „parazită“ a țării să se descurce singură. Asemănarea cu Catalonia (ori Slovenia sau chiar Republica Cehă sub Václav Klaus) este evidentă.

La alegerile naționale din anii 1990, Liga Nordului a obținut suficiente voturi în Lombardia și Veneto pentru a-și asigura participarea la coalițiile conservatoare de guvernare. Ironia sorții este că accesul Ligii la putere era condiționat de alianța cu Forza Italia, mișcarea lui Silvio Berlusconi, și cu ex-fasciștii din Alianța Națională, condusă de Gianfranco Fini – ce depindeau amândouă (în special ultima) tocmai de alegătorii săraci și subvenționați din sud pe care îi disprețuia Liga. Așadar, dincolo de aceste antipatii reciproce și de iluziile susținătorilor mai temerari ai lui Bossi, nu s-a pus vreodată serios problema ca Italia să se scindeze sau ca vreuna dintre provincii să devină independentă.

Aproape același lucru s-a întâmplat în Franța, unde Mitterrand a realizat o descentralizare administrativă limitată și a inițiat tentative incoerente de dispersare a instituțiilor și a resurselor în provincii. Dintre unitățile regionale nou-apărute în Franța, nici măcar Alsacia sau zona bascilor francezi nu a dat semne că vor să se desprindă de Paris, în ciuda identității lor istorice distincte. Numai în insula Corsica a apărut o mișcare separatistă, bazată pe un sentiment autentic de unicitate istorică și lingvistică și pe afirmația neplauzibilă că, detașându-se de Franța, insula ar înflori. Dar, ca și ETA, naționaliștii corsicani, cu apetitul lor pentru violență (și răfuieli între clanuri), nu au atras decât puțini adepți.

Specificul Franței este că, în vreme ce politicienii și comentatorii din toată Europa exaltau acum, cel puțin formal, autonomia și guvernarea locală, la Paris orice zvâcnire de separatism regional provoca pe tot spectrul politic un val de dispreț neoiacobin. În plus, provinciile franceze cu cel mai pronunțat caracter distinct – Bretania, de pildă, sau munții depopulați din nordul regiunii Languedoc – erau și cele mai dependente, de zeci de ani, de mărinimia guvernului. Totul, de la cheltuieli de infrastructură pentru liniile ferate de mare viteză până la reduceri ale impozitelor pentru investitorii locali, venea de la Paris; puținii separatiști bretoni sau occitani care mai rămăseseră, de regulă militanți vârstnici, relicve ale entuziasmului șaizecist, nu au avut niciodată succes. Dimpotrivă, zone bogate ca regiunea Ron-Alpi de lângă Lyon și Grenoble ar fi prosperat pe cont propriu, dar pierduseră de mult amintirea independenței și nu manifestau aspirații politice în acest sens.

Dincolo de Canalul Mânecii, în Marea Britanie, zonele celtice – deși foarte dependente de Londra din punct de vedere economic – aveau însă parte de o adevărată renaștere națională. În Țara Galilor revirimentul a fost eminamente cultural: s-a cerut folosirea limbii galeze în școli și în mass-media. Revendicarea independenței depline, articulată de partidul naționalist Plaid Cymru, a avut ecou doar în zonele muntoase și subpopulate din nordul Țării Galilor. Sudul urbanizat, care avea căi de comunicație mai bune cu Anglia și legături solide cu mișcarea sindicală națională și partidele Liberal și Laburist, a

rămas circumspect față de ambițiile naționaliste ale izolaționiștilor celți.

Prin urmare, deși candidații formațiunii Plaid Cymru au obținut inițial o victorie la alegerile naționale din 1974, menținându-și apoi o prezență modestă, dar vizibilă, ei nu au reușit niciodată să-și câștige compatrioții de partea proiectului naționalist. Dintre puținii alegători galezi care au participat în martie 1979 la scrutinul pe tema transferului de putere către adunările regionale, majoritatea erau împotrivă. Când descentralizarea a ajuns în sfârșit în Țara Galilor 20 de ani mai târziu, aceasta s-a întâmplat nu la cererea naționaliștilor locali, ci în cadrul reformei administrative întreprinse de primul guvern laburist al lui Tony Blair – care a socotit, pe bună dreptate, după cum s-a dovedit, că puterile limitate ale noului Parlament galez din Cardiff le vor reveni aproape sigur aceloraşi oameni care le exercitau acum la Westminster. Rezultatul (o Adunare Galeză cu considerabilă valoare simbolică, dar foarte puțină putere reală) părea să satisfacă pe deplin aspirațiile principatului, atâtea câte existau, spre o identitate națională separată. La urma urmei, Țara Galilor intrase în componența și sub stăpânirea Angliei în 1536, în timpul domniei lui Henric al VIII-lea (el însuși vlăstar al unei dinastii galeze), iar dacă recenta renaștere a interesului pentru limba și istoria regiunii era autentică, ea nu trebuie confundată cu o recuperare integrală a conștiinței naționale. Nemulțumirile care persistau dincolo de aparențele vieții publice locale își aveau sursa în problemele economice, nu în năzuințe naționale neîmplinite. Puși să aleagă între independența Țării Galilor și revitalizarea economică (sub guvernare engleză) a văilor miniere, satelor și porturilor devastate de dezindustrializare și șomaj, foarte puțin galezi ar fi ezitat.

Scoția era un caz aparte. Și aici declinul vechilor industrii a făcut ravagii, dar Partidul Național Scoțian apărut în anii 1970 avea un scor electoral de patru ori mai mare decât omologul său din Țara Galilor. La două decenii după ce debutase pe scena politică, în 1974 (câștigând 11 locuri în parlament), acest partid cu cauză unică îi surclasa pe conservatori și amenința realmente bastioanele laburiștilor. Spre deosebire de galezi, alegătorii din Scoția *doreau* transferul de putere; deși înființat abia în 1997, Parlamentul Scoțian din Edinburgh e, fără îndoială, reprezentantul unei țări care se consideră o națiune distinctă (dacă nu chiar un stat).

Naționalismul scoțian a fost avantajat atât de descoperirea întâmplătoare a unor rezerve de petrol și gaz în Marea Nordului – care au adus prosperitate în Aberdeen și în nord-est –, cât și de politica regională a Comunității Europene, care le-a permis administratorilor și oamenilor de afaceri scoțieni să ocolească Londra, stabilind legături directe cu Bruxellesul. Dar Scoția, deși legată de Anglia prin Actul Unirii din 1707, a fost dintotdeauna un teritoriu aparte. Conștiința ei de sine se bazează nu atât pe distincții lingvistice sau religioase, care (deși reale) au devenit secundare pentru cei mai mulți locuitori, cât pe un melanj curios de superioritate și resentiment.

Căci, așa cum mulți dintre clasicii literaturii engleze moderne sunt de fapt irlandezi, mulți dintre corifeii gândirii sociale și politice de limbă engleză din

secolul al XVIII-lea încoace (David Hume, Adam Smith, John Stuart Mill ș.a.) sunt, de fapt, scoțieni. Edinburgh a fost capitala intelectuală a Marii Britanii la începutul erei industriale, iar Glasgow nucleul radical al laburismului britanic în primii ani ai secolului XX; mai mult, afaceriștii scoțieni, patronii scoțieni și exilații scoțieni sunt cei care au descoperit, au populat și au administrat mare parte din imperiul Angliei. Scoția s-a mândrit dintotdeauna cu o identitate separată și distinctă: chiar și la apogeul centralizării în Marea Britanie, ea a menținut un sistem de învățământ și judecătoresc propriu.

Independența Scoției ar fi așadar o propunere perfect plauzibilă – mai ales într-o Uniune Europeană în care ea n-ar fi nici pe departe statul-națiune cel mai mic sau cel mai sărac. Dar nu se știe dacă majoritatea scoțienilor, după ce și-au asigurat o oarecare aparență de independență și ceva din substanța ei, țin să meargă mai departe. Constrângerile geografice și demografice, precum și lipsa de resurse naturale care au făcut Scoția dependentă de Regatul Unit sunt neschimbate; iar la sfârșitul anilor 1990, în Scoția, ca peste tot, naționalismul și-a pierdut suflul.

Nu același lucru se poate spune despre descendenții emigranților scoțieni care au trecut în Irlanda. Canalul ce separă Scoția de Irlanda de Nord nu are nici 70 de kilometri, dar între sensibilitățile celor două comunități există un abis. Dacă naționalismul scoțian derivă mai presus de orice din dorința de a le rezista englezilor și de a-i respinge, patriotismul național al protestanților din Ulster se manifestă ca o hotărâre ardentă de a rămâne cu orice preț în Regatul Unit. Tragedia „problemelor" irlandeze s-a născut din obiectivele identice, dar de semn contrar ale radicalilor din ambele tabere: IRA Provizorie căuta să expulzeze trupele britanice din Ulster și să reunească provincia cu Irlanda independentă și catolică; unioniștii protestanți și voluntarii lor paramilitari urmăreau cu îndârjire să închidă gura „papiștaștilor" și să prelungească *sine die* legătura de trei sute de ani cu Londra (vezi capitolul 14).

Dacă în ultimii ani ai secolului XX unioniștii și membrii IRA au ajuns la un compromis nu este fiindcă extremiștii din ambele tabere s-au înduioșat. Așa cum masacrele din Bosnia și Kosovo au determinat intervenția străinilor, la fel ciclul fără capăt de atrocități și contraatrocități din Ulster nu numai că a diminuat simpatia comunităților locale față de militanții înarmați care pretindeau că le reprezintă, ci a obligat Londra, Dublinul și chiar Washingtonul să intervină mai energic și să solicite măcar un acord temporar între părțile beligerante.

Acordul semnat în aprilie 1998 nu a soluționat întru totul problema națională din Irlanda. Soluția provizorie pe care ambele tabere au acceptat-o cu rezerve lăsa multe aspecte nerezolvate. De fapt, termenii acordului mediat de premierul irlandez și cel britanic cu ajutorul președintelui Clinton (autoguvernare locală printr-o Adunare cu sediul în Irlanda de Nord, reprezentare garantată pentru minoritatea catolică, sfârșitul monopolului protestant asupra poliției și a altor puteri, măsuri de creștere a încrederii între cele două comunități și o Conferință Interguvernamentală permanentă pentru

a monitoriza implementarea acordului) ar fi putut fi schițați, cu puțină bunăvoință din partea celor două tabere, și cu 20 de ani mai devreme. Dar, ca armistițiu în războiul de o sută de ani al Irlandei, acordul promitea un răgaz durabil. Cum s-a mai întâmplat și în alte părți, radicalii de la vârful insurgenței îmbătrâneau și au fost seduși de perspectiva funcțiilor oficiale.

Iar Republica Irlanda, care a suferit în anii 1990 o transformare socioeconomică fără precedent, nu mai semăna nici pe departe cu bătrâna „Eire" din plăsmuirile naționaliste. Într-un Dublin întinerit și absorbit de noua sa ipostază de escortă multiculturală și paradis fiscal al prosperității europene postnaționaliste, preocupările sectare ale IRA Provizorii păreau, ca și obsesiile imperialiste și unioniste ale Ordinului de Orania la Londra, relicve bizare dintr-o altă epocă.

Dacă ne gândim la istoria anterioară a marilor state din vestul Europei, noua politică a particularismelor subnaționale poate părea o simplă revenire la matcă după secolul precedent, o paranteză centralizatoare. Remarcabila excepție contemporană de la regulă nu face decât să o confirme: în cel mai mare stat european situat la vest de Uniunea Sovietică *nu* s-a produs un reviriment separatist comparabil. Nu din cauza unor particularități istorice, ci fiindcă Germania postnazistă era deja o republică federală veritabilă.

Replici fidele ale statelor din vechime (ca în cazul Bavariei) sau combinații teritoriale recente de principate și republici cândva independente (Baden–Wüttemberg sau Renania de Nord–Westfalia), landurile Germaniei moderne aveau un grad considerabil de autonomie financiară și administrativă exact în acele privințe care afectează direct viața cotidiană a cetățenilor: educația, cultura, mediul, turismul, posturile publice locale de radio și televiziune. Dacă nemții ar fi avut vreo aplecare către politica identitară pe bază teritorială – dar aici trecutul aparte al Germaniei juca, probabil, un rol inhibitor –, landurile reprezentau un surogat perfect satisfăcător.

Separatismul național a atins concentrarea maximă nu în cea mai mare țară europeană, ci în una dintre cele mai mici. Belgia, de mărimea Țării Galilor și întrecută ca densitate a populației doar de Olanda învecinată, era un stat occidental care amintea, prin schismele sale interne, de tendințele contemporane din Estul comunist. Povestea Belgiei ar putea așadar să explice de ce, după ce valul de separatism de la sfârșitul secolului XX s-a retras, statele din *vestul* Europei au rămas intacte.

În anii 1990, văile și orașele valone erau cufundate în crepusculul postindustrial. Extracția de cărbune, fabricarea oțelului, industria metalurgică și a materialelor de construcții, producția de textile – sursele tradiționale ale bogăției industriale în Belgia – practic dispăruseră: în 1998, producția belgiană de cărbune scăzuse la două milioane de tone pe an, de la 21 milioane de tone în 1961. În zona care fusese cândva cea mai profitabilă regiune industrială din Europa nu mai rămăseseră decât fabricile în paragină de pe valea râului Meuse, mai sus de Liège, și instalațiile miniere părăsite de lângă Gons și Charleroi. Foștii mineri și oțelari din aceste comunități depindeau acum,

împreună cu familiile lor, de un sistem social administrat din capitala bilingvă a țării și finanțat – susțineau naționaliștii flamanzi – din impozitele nordicilor, care aveau slujbe bine plătite.

Fiindcă Flandra înflorise. În 1947, peste 20% din forța de muncă flamandă era încă în agricultură; 50 de ani mai târziu, din cultivarea pământului trăiau sub 3%. Între 1966 și 1975, economia flamandă a crescut cu o rată nemivăzută de 5,3% pe an; chiar și în perioada cenușie de la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990, ea a continuat să crească de două ori mai repede decât cea din Valonia. Nestânjenite de vechi industrii sau de o forță de muncă superfluă, orașe ca Antwerpen și Gent au prosperat prin dezvoltarea serviciilor, tehnologiei și comerțului, favorizate și de amplasarea lor în „banana albastră" a Europei, zona prosperă dintre Milano și Marea Nordului. Vorbitorii de flamandă erau acum mai numeroși decât vorbitorii de franceză din țară (în proporție de trei la doi); ei produceau și câștigau mai mult pe cap de locuitor. Nordul Belgiei, și nu sudul era acum regiunea privilegiată, dominantă – transformare însoțită de un val de solicitări din partea flamanzilor, care doreau avantaje politice pe măsura noii lor superiorități economice.

Pe scurt, Belgia reunea toate ingredientele mișcărilor naționaliste și separatiste din Europa: o împărțire teritorială străveche********, agravată de o prăpastie lingvistică la fel de veche și aparent insurmontabilă (dacă locuitorii din regiunile flamande vorbesc franceza măcar puțin, majoritatea valonilor nu știu o boabă de olandeză) și întărită de puternice contraste economice, la care se mai adăuga o complicație: în scurta istorie a Belgiei, comunitățile sărace din Flandra rurală au fost dominate de compatrioții lor din Valonia urbanizată și industrializată. Naționalismul flamand a fost alimentat de impunerea limbii franceze, aparentul monopol al francofonilor asupra puterii și influenței, felul în care elita valonă și-a însușit toate pârghiile autorității politice și culturale.

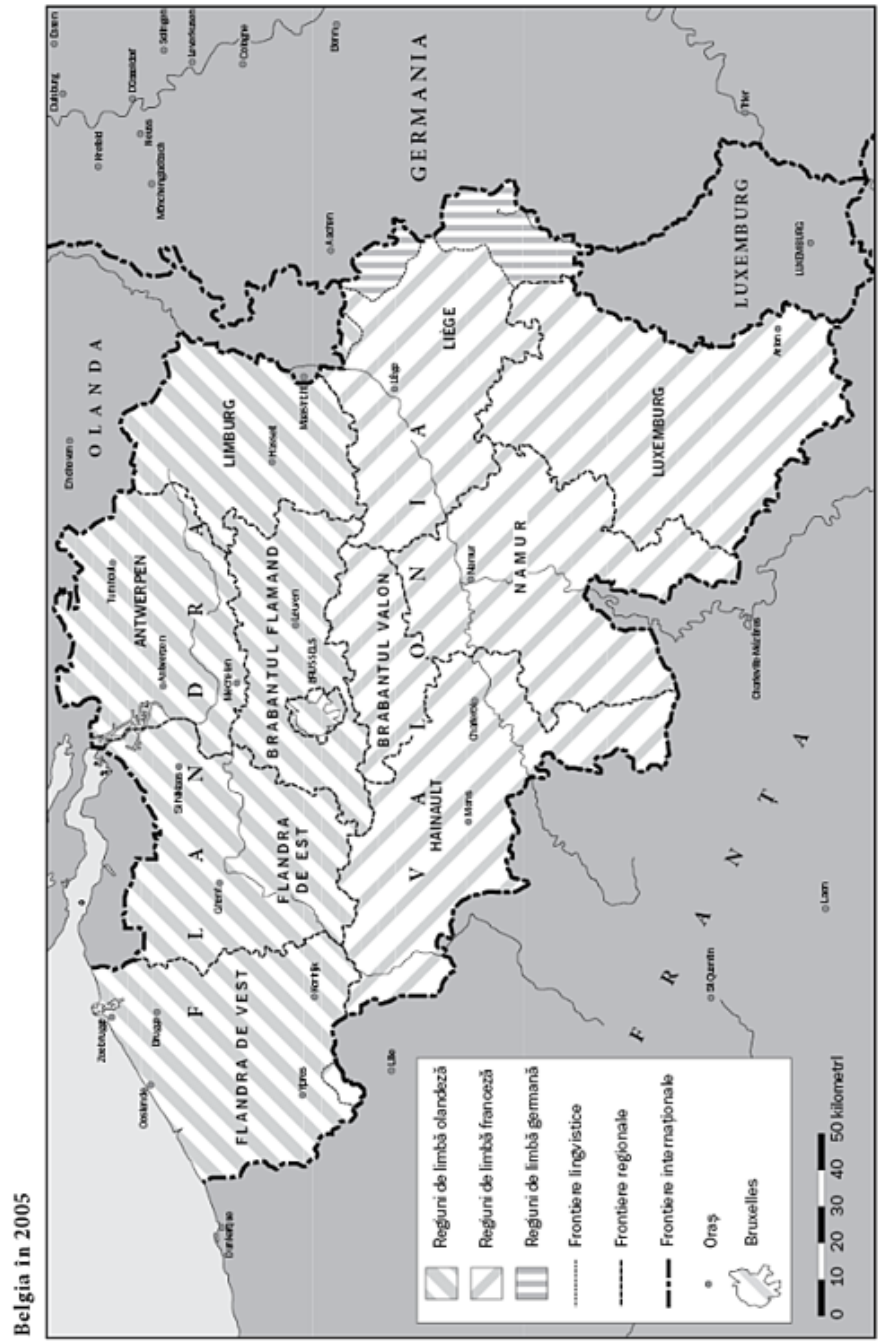

Naționaliștii flamanzi și-au asumat consecvent un rol comparabil cu cel al slovacilor din fosta Cehoslovacie – mergând până la colaborarea cu ocupantul în al Doilea Război Mondial, în speranța că de la masa nazistă vor pica oarece firimituri de autonomie separatistă. Dar în anii 1960 rolurile s-au inversat:

Flandra era prezentată acum de politicienii naționaliști nu după imaginea Slovaciei înapoiate și defavorizate, ci mai degrabă ca Slovenia (sau, cum poate le-ar fi plăcut, Lombardia) – o națiune modernă și dinamică încătușată într-un stat anacronic și disfuncțional.

Aceste două fațete ale identității flamande autoatribuite – minoritate lingvistică persecutată și dinam economic frustrat – erau acum inseparabile în discursul separatiștilor: chiar și după ce vechile nedreptăți au dispărut, iar provinciile de limbă olandeză din nord foloseau de mult propria limbă în instituțiile publice amintirea resentimentelor și a disprețului s-a combinat pur și simplu cu noile preocupări, dând dezbaterilor politice din țară o intensitate – și un venin – pe care temele în discuție nu le justificau.

Unul dintre episoadele simbolice cruciale în acest „război lingvistic" s-a consumat în anii 1960 (la o jumătate de secol după ce olandeza fusese aprobată ca limbă oficială în școli, în tribunale și în administrația locală și la 40 de ani după ce folosirea ei în aceste instituții devenise chiar obligatorie): studenții vorbitori de olandeză de la Universitatea din Leuven (Louvain) au protestat împotriva prezenței profesorilor francofoni într-o universitate situată în Brabantul flamand. Mărșăluind sub sloganul *Walen buiten!* („Afară cu valonii!"), ei au reușit să scindeze universitatea: membrii francofoni s-au mutat în sud, în Brabantul valon, și au înființat Universitatea Louvain-la-Neuve (la scurt timp, biblioteca universității a fost și ea înjumătățită și fondurile ei redistribuite, în dezavantajul ambelor părți).

Evenimentele dramatice din Leuven – o versiune neașteptat de șovinistă și provincială a protestelor studențești care aveau loc în alte părți – au dărâmat un guvern și au antrenat o serie de modificări constituționale (șapte în total) în următorii 30 de ani. Deși concepute de politicienii moderați ca niște concesii pentru a-i liniști pe separatiști, noile aranjamente instituționale din Belgia erau pentru aceștia din urmă doar un act preliminar al separării finale. Până la urmă, nici una din părți nu și-a atins scopul, iar statul unitar belgian a scăpat ca prin urechile acului.

Rezultatul a fost de o complexitate bizantină. Belgia a fost subdivizată în trei regiuni: Flandra, Valonia și regiunea capitalei Bruxelles, fiecare cu propriul parlament ales (pe lângă parlamentul național). Existau apoi trei comunități oficial constituite: flamandă, francofonă și germanofonă (aceasta din urmă formată din 65 000 de vorbitori de germană care trăiesc în estul Valoniei, aproape de granița cu Germania). Fiecare comunitate avea și ea parlamentul ei.

Regiunile și comunitățile lingvistice nu corespund întru totul – există vorbitori de germană în Valonia și orășele (sau cartiere) francofone în Flandra. Pentru acestea au fost create privilegii speciale, concesii și protecții – o sursă continuă de nemulțumire pentru ambele tabere. Două regiuni, Flandra și Valonia, sunt practic unilingve, cu excepțiile menționate. Regiunea capitalei Bruxelles a fost declarată oficial bilingvă deși cel puțin 85% din locuitori vorbesc franceza.

Pe lângă comunitățile regionale și lingvistice, Belgia a mai fost împărțită în

zece provincii (cinci în Flandra și cinci în Valonia). Acestea au primit, la rândul lor, funcții administrative și guvernamentale. Dar, în urma multiplelor revizuiri ale Constituției, cea mai mare parte a autorității a fost atribuită regiunii (în materie de urbanism, mediu, economie, lucrări publice, transport și comerț exterior) sau comunității lingvistice (pentru educație, limbă, cultură și unele servicii sociale).

Rezultatul tuturor acestor schimbări era de o complexitate comică. Echitatea lingvistică (și Constituția) cerea acum, de exemplu, ca toate guvernele naționale, indiferent de culoarea politică, să includă un număr „echilibrat" de miniștri flamanzi și francofoni, iar prim-ministrul să fie bilingv (prin urmare, el este mai întotdeauna din Flandra). Egalitatea lingvistică a devenit obligatorie și la Cour d'Arbitrage (Curtea Constituțională): în fiecare an, președinția alternând anual de o parte și de alta a barierei lingvistice. La Bruxelles, cei patru membri ai executivului din regiunea capitalei se reunesc și discută (fiecare în limba preferată) despre problemele de interes general, însă pentru problemele „comunitare" flamande sau francofone se întâlnesc separat, doi câte doi.

În consecință, Belgia nu e nici un stat, nici două, ci un mozaic inegal de autorități care se dublează și se întrepătrund. Alcătuirea unui guvern este dificilă: ea presupune aranjamente multipartite intra- și interregionale, o „simetrie" între coalițiile naționale, regionale, comunitare, provinciale și ale partidelor locale, o majoritate confortabilă în ambele grupuri de limbă și paritatea lingvistică la fiecare nivel politic și administrativ. Iar când cabinetul este în sfârșit format, el are prea puțină inițiativă: până și politica externă (teoretic, una dintre puținele responsabilități care îi mai revine guvernului național) este în realitate o prerogativă regională, fiindcă în Belgia contemporană politica externă se rezumă la acorduri de comerț exterior, iar acestea sunt de competența regiunilor.

Politica acestei schimbări constituționale este la fel de întortocheată ca și reformele instituționale propriu-zise. De partea flamandă, partidele extremiste naționaliste și separatiste au forțat schimbările respective și au profitat de oportunitățile astfel create. Când Vlaams Blok, moștenitorul spiritual al ultranaționaliștilor din timpul războiului, a devenit cel mai important partid în Antwerpen și în unele suburbii de limbă olandeză din nordul capitalei Bruxelles, partidele flamande mai tradiționale s-au simțit obligate să adopte și ele poziții intolerante ca să nu rămână mai prejos.

În mod asemănător, în Valonia și la Bruxelles, politicienii din partidele francofone obișnuite au adoptat o linie „comunitară" mai radicală pentru a-i satisface pe alegătorii valoni revoltați de ascendentul flamanzilor în politică. Până la urmă, toate partidele clasice s-au scindat pe criterii comunitare și lingvistice: în Belgia, creștin-democrații (din 1968), liberalii (din 1972) și socialiștii (din 1978) există fiecare în dublu exemplar – un partid pentru fiecare comunitate lingvistică. Inevitabil, falia dintre cele două comunități s-a

adâncit: politicienii vorbesc acum numai pentru „ai lor“.********

Domolirea separatiștilor lingvistici și regionali a avut așadar un preț ridicat. În primul rând un cost economic. Nu întâmplător, Belgia avea la sfârșitul secolului XX cea mai mare datorie publică (raportată la PIB) din Europa de Vest – e costisitor să dublezi fiecare serviciu, fiecare împrumut, fiecare subvenție, fiecare indicator. Obiceiul încetățenit de a folosi banii publici (inclusiv granturile regionale primite de la Uniunea Europeană) pentru a recompensa proporțional clienții din diferitele comunități confesionale se aplica acum în politica celor două comunități lingvistice: peste tot există miniștri și secretari de stat și personal ministerial, cu bugetul și prietenii lor, dar în Belgia fiecare are pe deasupra un doppelgänger lingvistic.

La sfârșitul secolului, „Belgia“ era o entitate eminamente formală. Intrând în țară pe șosea, călătorul abia sesiza indicatorul inscripționat ca o scuză cu un minuscul „België“ sau „Belgique“. Dar nu putea să nu remarce afișul colorat care îl informa în ce provincie a intrat (Liège, să spunem, sau West-Vlaanderen) și în nici un caz panoul (în olandeză sau franceză, dar nu în ambele limbi) care îl anunța că se află în Flandra sau Valonia. Rânduielile convenționale păreau inversate: granițele internaționale ale țării erau o simplă formalitate, iar frontierele interne erau impunătoare și cât se poate de reale. Cum se face atunci că Belgia nu s-a destrămat?

Trei factori explică supraviețuirea ei improbabilă și trăinicia statelor vest-europene în general. În primul rând, de-a lungul câtorva generații și pe măsură ce au fost implementate reformele constituționale, problema separatistă a încetat să mai fie urgentă. Vechii „stâlpi“ comunitari (rețele sociale și politice dispuse ierarhic, care țineau locul statului-națiune) intraseră deja în declin. Belgienii mai tineri nu mai reacționau la stimulul afinității sectare, deși politicienii în vârstă nu au înțeles imediat acest lucru.

Declinul practicilor religioase, accesibilitatea învățământului superior și migrația de la sat la oraș au slăbit influența partidelor tradiționale. Din motive evidente, acest lucru era și mai valabil pentru „noii“ belgieni: sutele de mii de imigranți la a doua și a treia generație din Italia, Iugoslavia, Turcia, Maroc și Algeria. Ca și noii basci, acești oameni aveau propriile probleme presante și prea puțin interes pentru agenda prăfuită a bătrâneilor separatiști. Sondajele de opinie din anii 1990 arată că majoritatea oamenilor, chiar și în Flandra, nu mai considerau problemele lingvistice sau regionale niște priorități.

În al doilea rând, Belgia era *bogată*. Diferența evidentă dintre Belgia și alte zone mai puțin norocoase din Europa, unde naționaliștii au putut exploata cu succes susceptibilitățile comunitare, e că pentru majoritatea cetățenilor din Belgia modernă viața este liniștită și îndestulată. E pace (dacă nu *în* țară, cel puțin cu alte țări) și aceeași prosperitate care a girat „miracolul flamand“ a reușit să atenueze politica ranchiunei lingvistice. Această observație este la fel de valabilă în Catalonia și chiar în anumite părți din Scoția, unde argumentele

cele mai radicale în favoarea independenței naționale s-au pleoștit treptat sub efectul unui belșug nemaivăzut și demobilizant.

Al treilea motiv pentru supraviețuirea Belgiei – și a altor state-națiune divizate din Europa de Vest – are legătură mai mult cu geografia decât cu economia, deși cele două sunt strâns legate. Dacă Flandra și Scoția au rămas până la urmă în Belgia, respectiv în Marea Britanie nu e fiindcă sentimentele lor naționale erau mai puțin intense decât cele reapărute în țările foste comuniste. Dimpotrivă: dorința de autoguvernare era net mai pronunțată în Catalonia, să zicem, decât în Boemia, iar prăpastia dintre flamanzi și valoni mai mare decât cea dintre cehi și slovaci sau chiar dintre sârbi și croați. Diferența e că statele occidentale nu mai erau doar unități naționale de sine stătătoare, cu o autoritate deplină asupra locuitorilor de pe teritoriul lor. Erau, de asemenea, din ce în ce mai mult, părți ale unui întreg.

Mecanismul formal prin care s-a făcut pasul spre Uniunea Europeană este Actul Unic European (AUE) din 1987, dar procesul s-a accelerat după încheierea Războiului Rece. Conform AUE, cei 12 membri ai Comunității se angajau să înfăptuiască până în 1992 circulația liberă a mărfurilor, serviciilor, capitalului și oamenilor – nimic spectaculos, fiindcă aceleași obiective fuseseră formulate în principiu cu zeci de ani în urmă. Abia Tratatul de la Maastricht (1992) și apoi Tratatul de la Amsterdam (1997) au propulsat membrii Uniunii în aranjamente instituționale și financiare cu adevărat noi, iar acestea erau rezultatele directe ale unor circumstanțe exterioare radical diferite. La Maastricht, atenția publicului a fost captată de acordul intens mediatizat pentru adoptarea monedei comune europene. Francezii, speriați de unificarea Germaniei, s-au asigurat că Republica Federală este ancorată în „Vest“ prin două procedee: autoritățile de la Bonn renunțau la marca germană pentru o monedă europeană unică – euro –, iar statul german mărit opera în limitele unei Uniuni Europene legate printr-un păienjeniș tot mai încâlcit de legi, reguli și acorduri. Bonnul, în schimb, a insistat ca noua monedă să fie o copie fidelă a vechii *Deutschmark*, reglementată – ca și moneda germană – de un consiliu autonom al băncilor centrale și urmând principiile fiscale ale Băncii Naționale Germane: inflație redusă, credite cu dobânzi mari și deficite minime. Sătui de risipa din „Club Med“ (Spania, Italia), negociatorii germani au impus condiții draconice pentru participarea la moneda unică, iar Comisia Europeană a fost autorizată să aplice amenzi guvernelor risipitoare.

La cererea Bonnului, miniștrii de finanțe din Europa au fost așadar legați, ca Ulise, de un eurocatarg, pentru a nu ceda la cântecul de sirenă al alegătorilor și al clasei politice, care solicitau credite mai avantajoase și suplimentări ale bugetului. Acești termeni, meniți să facă euro la fel de rezistent la inflație ca marca germană, nu au fost bine primiți peste tot: în statele membre mai sărace exista temerea (generală și îndreptățită) că ei vor limita spațiul de manevră pe plan intern și chiar vor stânjeni creșterea economică. Pentru a îndulci condițiile impuse la Maastricht, au fost acordate

subvenții directe guvernelor recalcitrante: Jacques Delors, președintele Comisiei, mai că nu i-a mituit pe miniștrii de finanțe din Grecia, Spania, Portugalia și Irlanda, promițându-le fonduri structurale europene semnificativ mai mari în schimbul semnării Tratatului.

Marea Britanie și Danemarca au semnat cele mai multe prevederi ale Tratatului, dar nu au subscris la moneda unică – pe de o parte, fiindcă anticipau impactul său economic restrictiv, pe de altă parte, din cauza rezonanței sale simbolice pentru niște națiuni care ezitau să cedeze simbolurile suveranității unor agenții transnaționale; iar în cazul Marii Britanii, și deoarece (ca de atâtea ori în trecut) demersurile pentru crearea Uniunii erau privite cu neîncredere, ca un nou pas către superstatul european.********

Desigur, Tratatul de la Maastricht a făcut mult caz de „subsidiaritate“ (un soi de brici al lui Occam pentru eurocrați), afirmând că „Uniunea nu va acționa (cu excepția domeniilor care țin exclusiv de competența ei) decât dacă acțiunea sa este mai eficientă decât măsurile luate la nivel național, regional sau local“. Dar chiar și aceste cuvinte aveau semnificații diferite pentru urechi diferite: în Franța ele însemnau că entitățile supranaționale nu vor încălca autoritatea Parisului; în Germania au adus privilegii și prerogative speciale guvernelor regionale; în Marea Britanie reprezentau un mecanism de blocare a integrării instituționale.

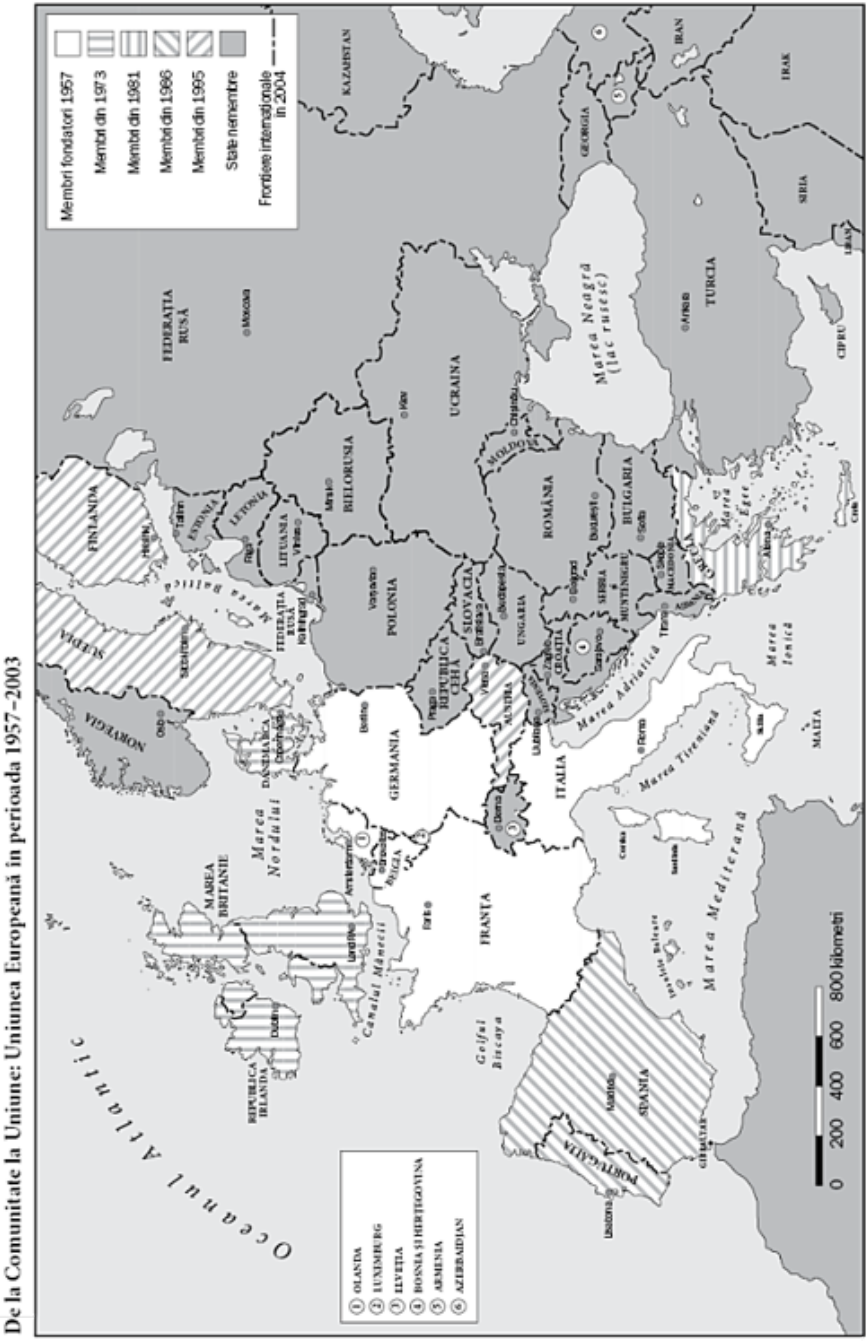

De la Comunitate la Uniune: Uniunea Europeană în perioada 1957–2003

Maastricht a avut trei mari efecte secundare. Unul a fost că s-a dovedit un stimul neașteptat pentru NATO. Fiindcă tratatul avea termeni atât de restrictivi, era clar (cum doriseră francezii, dacă nu și alții) că țările recent eliberate din estul Europei nu se vor putea alătura Uniunii Europene în viitorul

imediat: nici fragilele lor instituții legale și financiare, nici economiile lor în convalescență nu puteau funcționa în cadrul strict (din punct de vedere fiscal, și nu numai) pe care membrii Uniunii l-au impus semnatarelor prezente și viitoare.

În schimb, s-a sugerat pe coridoarele de la Bruxelles că Polonia, Ungaria și țările vecine ar putea fi incluse mai devreme în NATO, ca un fel de premiu de consolare. Valoarea simbolică a extinderii NATO era, desigur, considerabilă și ea a fost întâmpinată cu entuziasm în noile state candidate. Avantajele practice erau mai puțin evidente (spre deosebire de înrăutățirea relațiilor cu Moscova, care a fost reală și imediată). Dar, cum Washingtonul favoriza din motive personale expansiunea Pactului Nord-Atlantic, un prim grup de țări central-europene au fost admise în NATO câțiva ani mai târziu.********

Al doilea efect a fost asupra conștiinței publice europene. Tratatul de la Maastricht a stârnit un interes fără precedent pentru activitatea până atunci obscură a Uniunii Europene, cu funcționarii ei anonimi. Deși ratificat în fiecare țară în care a fost supus la vot (în Franța cu numai 50,1%), tratatul a suscitat destulă opoziție pentru a plasa chestiunea „Europei" pe ordinea de zi a dezbaterilor interne, ceea ce constituia în unele țări o premieră. Timp de patru decenii, regulile și instituțiile unui nou sistem continental fuseseră elaborate și decise discret în orășele obscure din țările Beneluxului, fără nici o legătură cu dorințele publicului sau procedurile democratice. Era clar că acele vremuri trecuseră.

În al treilea rând, Tratatul de la Maastricht a făcut posibilă coagularea, dacă nu a Europei, cel puțin a jumătății de vest a continentului. Sfârșitul Războiului Rece și angajamentul UE față de o piață comună au înlăturat impedimentele din calea aderării celorlalți membri la Asociația Europeană a Liberului Schimb (European Free Trade Area, EFTA).******** Scăpate de obligația neutralității (și, în cazul Finlandei, de imperativul relațiilor bune cu Moscova), Suedia, Finlanda și Austria și-au depus candidatura, dornice să fie incluse în spațiul comun european.

Negocierile de aderare cu cele trei candidate s-au încheiat în doar trei luni, nu numai fiindcă toate cele trei țări erau mici și stabile (populația lor, luată la un loc, reprezenta mai puțin de un sfert din cea a Germaniei), ci și fiindcă erau, indiscutabil, bogate. Prospere erau și țările care au rămas în afara Uniunii: Norvegia și Elveția. Dar, în ciuda unui entuziasm considerabil printre liderii din mediul de afaceri local, populația ambelor țări a votat împotriva aderării, speriată de pierderea autonomiei și inițiativei într-o federație supranațională și sceptică în privința avantajelor adoptării noii monede.

Un scepticism comparabil se reflectă și în votul strâns din Suedia. În noiembrie 1994, când ideea aderării la UE a fost supusă unui referendum, numai 52,3% din participanți au votat pentru și numai cu condiția ca țara să nu adopte moneda comună (zece ani mai târziu, când guvernul de la Stockholm a recomandat națiunii să renunțe în sfârșit la coroană și să adere la euro, a suferit o înfrângere decisivă și umilitoare la referendum, ca și guvernul

danez când a pus aceeași întrebare în septembrie 2000). Reacția lui Per Gahrton, reprezentant al Partidului Ecologist în parlamentul suedez și adversar feroce al intrării în UE, reflecta îngrijorarea multor suedezi: „Aceasta e ziua în care Riksdag a hotărât să transforme Suedia dintr-o națiune independentă într-un soi de provincie a unei superputeri în expansiune și să devină el însuși, dintr-un corp legislativ, un biet consiliu consultativ".

Mulți nordici împărtășeau sentimentele lui Gahrton, inclusiv unii dintre cei care votaseră pentru aderare. Chiar și membrii elitei politice și de afaceri din Elveția și Scandinavia care doreau să intre în UE pentru a profita de avantajele pieței unice recunoșteau că această opțiune avea inconvenientele ei economice și politice: în particular, ei recunoșteau că nu era sfârșitul lumii dacă țările lor rămâneau în afara UE. În Suedia – sau Norvegia sau chiar Danemarca și Marea Britanie –, Uniunea Europeană (și cu atât mai mult recenta ei integrare monetară) era privită ca o opțiune, nu ca o necesitate.

În Europa Centrală și de Est, apartenența la „Europa" era însă singura alternativă posibilă. Din motive diverse – indiferent dacă voiau să-și modernizeze economiile, să obțină acces la noi piețe ori ajutor străin, să stabilizeze politica internă, să se lege pe vecie de „Vest" sau doar să prevină pericolul unei recăderi în comunismul național –, toți noii lideri, de la Tallinn până la Tirana, priveau spre Bruxelles. Perspectiva aderării la UE, cu promisiunile ei de afluență și securitate, era fluturată tentant în fața electoratelor eliberate din Europa postcomunistă. „Nu vă încredeți în cei care vă zic că era mai bine înainte", li se spunea. „Chinurile tranziției nu sunt zadarnice: viitorul vostru este Europa."********

Însă de la Bruxelles lucrurile se vedeau altfel. Proiectul european a fost de la început schizofrenic. Din punct de vedere cultural, el era deschis tuturor popoarelor de pe continent. Accesul la Comunitatea Economică Europeană, Comunitatea Europeană și, în cele din urmă, Uniunea Europeană era dreptul oricărui stat european cu un „sistem de guvernare bazat pe principii democratice" și care accepta să respecte termenii participării.

Pe de altă parte, din punct de vedere funcțional, Uniunea era exclusivistă. Fiecare nou acord sau tratat complicase și mai mult condițiile de intrare în „familia" europeană, iar aceste reguli și restricții, cumulate, înălțau obstacole din ce în ce mai mari în calea țărilor și popoarelor care nu îndeplineau condițiile. Astfel, Acordurile de la Schengen (1985) au fost o binecuvântare pentru cetățenii din statele membre, care acum treceau nestingheriți frontierele deschise ale statelor suverane. Dar locuitorii țărilor din afara spațiului Schengen erau obligați să stea la coadă – literalmente – ca să intre.

Prin condițiile sale rigide privind moneda comună și cerința ca toate statele aspirante să integreze în sistemul lor de guvernare faimosul *acquis communautaire* (codul din ce în ce mai complicat al practicilor europene), Maastricht era obstrucția administrativă finală. Nu punea probleme

candidatelor nordice sau Austriei, dar era o stavilă de netrecut pentru eventualele candidate din Est. Obligată de propria cartă să-i includă în organizație pe noii europeni, UE a căutat în practică să-i excludă cât mai mult timp cu putință.

Existau motive solide. Chiar și cele mai bogate dintre țările dornice de aderare – Slovenia sau Republica Cehă – erau net mai sărace decât membrele UE, iar majoritatea erau chiar extrem de sărace. După orice criteriu, între Vest și Est exista o prăpastie imensă: mortalitatea infantilă în statele baltice era în 1996 dublă față de media celor 15 țări membre UE. Durata medie de viață a bărbaților din Ungaria era cu opt ani mai scurtă decât media europeană, iar în Letonia cu 11 ani.

Dacă Ungaria, Slovacia și Lituania – ca să nu mai vorbim de Polonia, cu 38 de milioane de locuitori – ar fi fost admise în UE în aceleași condiții ca și membrii existenți, costul subvențiilor, a ajutorului regional, a fondurilor pentru infrastructură etc. ar fi falimentat Uniunea. În decembrie 1994, Fundația Bertelsmann din Germania a publicat un studiu care sugera că, dacă cele șase aspirante din Europa Centrală (Polonia, Ungaria, Slovacia, Republica Cehă, România și Bulgaria) ar fi admise în aceiași termeni ca statele vestice, numai costul fondurilor structurale ar fi de peste 30 de miliarde de mărci germane pe an.

Acest lucru risca să înstrăineze electoratul din țările care achitau cea mai mare parte a facturilor europene și care ar fi trebuit, probabil, să scoată și mai mult din buzunar: în special Olanda și Marea Britanie, dar mai ales (și mai îngrijorător) Germania. În orice caz, țările din Est care erau destinatarele ajutorului nu puteau contribui nici măcar cu fondurile minime necesare, conform regulilor UE. Europei de Est îi trebuia, de fapt, un Plan Marshall, pe care nu l-a oferit nimeni.

Noii recruți nu ar fi fost numai costisitori, ci și o mare bătaie de cap. Sistemele lor legale erau corupte sau disfuncționale, liderii politici fără experiență, monedele instabile, granițele permeabile. Cetățenii lor săraci și lipsiți de posibilități fie ar fi luat calea Vestului în căutare de muncă și asistență socială, fie ar fi rămas acasă și ar fi acceptat salarii derizorii – tentând astfel patronii și investitorii să abandoneze vechile membre UE. Și într-un caz, și în celălalt, ei constituiau o amenințare. Se spunea că Europa Occidentală riscă să fie „invadată“: un ecou îndepărtat, dar inconfundabil al temerii herderiene față de tropotul „sălbaticilor“ din estul Europei. Nimeni nu se îndoia că UE ar fi făcut minuni pentru Europa de Est. Dar ce putea face Europa de Est pentru UE?

Pe fondul acestor frământări, vest-europenii nu se grăbeau. Imediat după 1989, ministrul german de Externe, Hans-Dietrich Genscher, a propus ca Uniunea Europeană să absoarbă toate țările din Est cât mai curând posibil, ca măsură profilactică împotriva unui reviriment al naționalismului. Dar el a fost adus curând cu picioarele pe pământ; deși Margaret Thatcher promova cu entuziasm extinderea timpurie (socotind că Uniunea extinsă se va dilua

inevitabil într-o zonă paneuropeană de comerț liber, cum visau britanicii), în strategia UE s-a impus în final abordarea franceză.

François Mitterrand a propus mai întâi o „Confederație Europeană" vag conectată la UE: un fel de pătură exterioară de membri asociați, deschisă tuturor doritorilor, fără condiții, dar și fără avantaje materiale. În anii următori, diplomații francezi s-au plâns de abandonarea acestei idei, regretând că nu au avut ocazia „să colaboreze calm" pentru extinderea Uniunii. Dar, la vremea respectivă, propunerea a fost privită, pe bună dreptate, ca o stratagemă transparentă pentru aglutinarea statelor est-europene recent eliberate într-o „comunitate europeană" de mâna a doua, pretext sub care puteau fi lăsate pe termen nelimitat în afara celei adevărate. Václav Havel a înțeles de la început acest lucru, motiv pentru care a respins fără ezitare propunerea (și a devenit un timp *persona non grata* la Palatul Elysée).

Timp de câțiva ani, relațiile dintre Est și Vest au rămas încremenite la nivelul schimburilor bilaterale și al acordurilor comerciale, iar anumite țări – Ungaria, Polonia, Republica Cehă și Slovacia – au primit un statut „asociațional" strict limitat față de UE, dar nimic mai mult. Dar puciul moscovit din 1991 și războaiele care au izbucnit la scurt timp în Balcani au semnalat țărilor din Vest că era periculos să lase țările postcomuniste să zacă în incertitudine; la summitul UE desfășurat la Copenhaga în iunie 1993 s-a căzut de acord ca, în principiu – și la o dată ce avea să fie stabilită ulterior –, „țările asociate din Europa Centrală și de Est care doresc acest lucru să devină membre ale Uniunii Europene".

Declarația nu i-a consolat pe ipoteticii membri, „dezamăgiți" (ca să folosim eufemismul prim-ministrului polonez, Hanna Suchocka) de tratativele cu capitalele occidentale și Bruxellesul. Și, într-adevăr, liderii politici din estul Europei și-au petrecut restul deceniului căutând, frustrați, dar răbdători, angajamente ferme din partea reticenților interlocutori din Occident, asigurându-i pe alegătorii din țară că aderarea la UE chiar era pe ordinea de zi și încercând, cu fiecare ocazie, să-i convingă pe partenerii străini că acest lucru trebuia să devină urgent realitate.

Dar atenția Vestului era îndreptată în altă parte. În fiecare capitală occidentală, preocupările dominante erau trecerea la o nouă monedă comună și transpunerea în practică a planurilor de integrare instituțională elaborate la Maastricht. În Germania, creșteau neliniștile privind costurile și dificultățile integrării fostei RDG. Iar catastrofa iugoslavă – care la început servise drept avertisment pentru politicienii din Occident că era riscant să subestimezi problemele postcomuniste – devenise o adevărată obsesie.

Intelectualii marcanți aveau deja alte preocupări (un barometru sigur al modelor politice trecătoare). Cu numai câțiva ani în urmă, comentatorii redescoperiseră „Europa Centrală", iar Havel, Kundera, Michnik și alții ca ei erau, de la Paris la New York, obiectul admirației generale în reviste prestigioase și pe prima pagină a ziarelor. Dar istoria se schimba rapid: de îndată ce s-a estompat amintirea ieșirii lor miraculoase de sub tiranie, Praga și

Budapesta nu i-au mai interesat decât pe turiști și pe oamenii de afaceri. Bernard-Henri Lévy și Susan Sontag puteau fi găsiți mai degrabă la Sarajevo. Momentul de glorie al Europei Centrale trecuse și, odată cu el, imperativul absorbției ei în instituțiile occidentale. În public, politicienii și managerii de la Bruxelles continuau să susțină că doresc ca Uniunea să se extindă spre est „la momentul oportun". În particular, erau mai sinceri. Cum remarca la mijlocul anilor 1990 un înalt funcționar din Comisia Europeană, „aici nimeni nu se gândește serios la extindere".

Și totuși, extinderea era pe ordinea de zi. Conform propriilor reguli, UE nu putea refuza unui stat dreptul de a-și depune candidatura. Prin urmare, Comisia Europeană a fost nevoită să accepte dosare de la Ungaria și Polonia în 1994, de la România, Slovacia, Letonia, Estonia, Lituania și Bulgaria în 1995, iar de la Slovenia și Republica Cehă în 1996. Cele zece țări foste comuniste se alăturau astfel Maltei și Ciprului, care își depuseseră candidatura în 1989, precum și Turciei (al cărei dosar zăcea din 1987 printr-un sertar). Toate aceste țări candidate erau acum înghesuite într-o anticameră ticsită și așteptau ca Uniunea să le bage în seamă.

În 1997, Tratatul de la Amsterdam a adăugat o serie de amendamente tehnice importante la Tratatul de la Roma, completând lacunele celui de la Maastricht și dând consistență intenției declarate a Uniunii de a dezvolta un program de cetățenie europeană și instituții la scară europeană care să se ocupe de sănătate, ocuparea forței de muncă, mediul înconjurător și absența bătătoare la ochi a unei politici externe comune. Moneda comună urma să intre în vigoare în 1999: în acest moment, UE avea în spate un deceniu de integrare internă pe care își cheltuise toată energia birocratică. Nu mai exista nici o scuză pentru amânarea spinoasei probleme a extinderii.

Unii șefi de stat și mulți dintre înalții funcționari ai Comisiei Europene ar fi preferat să restrângă negocierile de aderare la câteva cazuri „simple": țări mici precum Slovenia și Ungaria, aflate chiar la granițele Uniunii și ale căror economii relativ modernizate nu puneau probleme bugetului sau cadrului instituțional al UE. Dar curând s-a dovedit că aceasta era o imprudență (lăsate pe dinafară, România și Polonia riscau să alunece într-o mocirlă nedemocratică) și astfel, începând cu 1998, Uniunea Europeană a inițiat procesul de aderare pentru toate cele zece candidate estice, alături de Cipru. La scurt timp, pe listă a fost adăugată Malta. Turcia a rămas însă pe dinafară.

Din acest moment, extinderea a căpătat o dinamică proprie, indiferentă la premonițiile sumbre ale unor membri UE și, dacă ne luăm după sondaje, la lipsa generală de entuziasm din partea „vechilor europeni". S-au demarat negocieri bilaterale de aderare, mai întâi cu un așa-zis nucleu de țări candidate (Cipru, Republica Cehă, Estonia, Ungaria, Polonia și Slovenia), iar un an mai târziu cu celelalte (Bulgaria, România, Slovacia, Letonia, Lituania și Malta). Polonia era în primul val, în ciuda dificultăților economice pe care le prezenta, datorită dimensiunii și importanței ei. Și invers: Slovacia a fost „surghiunită" în al doilea val în replică la stagnarea și corupția aduse de guvernul autoritar al

lui Mečiar – ca exemplu și avertisment pentru alții.

Au urmat cinci ani de negocieri intense și uneori acrimonioase. „Bruxellesul" s-a aplecat asupra capitalelor țărilor candidate și le-a copleșit cu experți, recomandări, exemple, programe și instrucțiuni, în încercarea de a le ridica instituțiile, legile, regulamentele, practicile și administrația civilă la un nivel minim compatibil cu UE. Candidații, la rândul lor, au insistat (pe cât și-au permis) să li se dea asigurări că vor avea acces liber la consumatorii UE, încercând simultan să își protejeze piața internă de un potop al bunurilor și serviciilor superioare din Occident.

Lupta era, evident, inegală. Dacă UE era de mult obiectul mărturisit al dorințelor estice, ipoteticii noi membri nu aveau nimic de oferit în schimb – doar o promisiune de bună purtare. Și astfel s-a stabilit că noilor europeni li se vor face câteva concesii limitate (o vreme, străinilor nu li se va permite să cumpere terenuri, o chestiune politică delicată), iar ei vor accepta ca UE, în ciuda angajamentului său privind o piață unică, să le restricționeze considerabil exportul de bunuri și, mai ales, de oameni.

Ca reacție la estimările exagerate despre un posibil flux migratoriu (raportul Comisiei Europene din 2000 prezicea un exod anual de 335 000 de oameni dacă frontierele celor zece state candidate din Est ar fi fost deschise fără restricții), majoritatea statelor membre din Vest au insistat să impună o limită pentru numărul de est-europeni care se puteau stabili în Occident – încălcând astfel flagrant spiritul și chiar litera tratatelor și proclamațiilor elaborate timp de un deceniu. Germania, Austria și Finlanda au impus limite stricte pentru primii doi ani, cu opțiunea prelungirii lor pentru încă cinci ani. Le-au urmat Belgia, Italia și Grecia. Numai Irlanda și Marea Britanie s-au declarat gata să se conformeze principiului „porților deschise" – anunțând în același timp că ajutorul social pentru est-europenii care veneau să caute de lucru va fi menținut la cote minime.

Extinderea spre est a subsidiilor pentru agricultură și a altor beneficii a fost și ea strict reglementată. În parte, cum spunea „Raportul de Tranziție pe 2003" al Comisiei, din cauza „problemelor legate de capacitatea țărilor admise de a absorbi și a folosi eficient fondurile postaderare din fondurile structurale și de coeziune ale UE". Dar motivele principale erau, pur și simplu, reducerea costului aderării și minimizarea concurenței pentru producătorii occidentali. Fermierii est-europeni urmau să primească subvenții similare cu cele distribuite în Vest abia în 2013 – când cei mai mulți, se spera, vor fi deja la pensie sau reprofilați.

Când negocierile au fost în cele din urmă finalizate, condițiile acceptate și cele 97 000 de pagini de *acquis communautaire* ale Uniunii încorporate cum se cuvenea în principiile de guvernare ale statelor candidate, extinderea propriu-zisă nu a mai avut nimic spectaculos. După 15 ani de așteptare, era de înțeles că noii membri nu debordau de entuziasm, cum s-ar fi întâmplat cu zece ani mai devreme. Și, oricum, multe dintre avantajele practice ale implicării

Occidentului erau deja o realitate – mai ales în industria constructoare de mașini, unde statele foste comuniste dispuneau de multă forță de muncă ieftină și calificată, ceea ce a atras în anii 1990 investiții masive din partea firmelor Volkswagen, Renault și Peugeot-Citroën. Între 1989 și 2003, totalul investițiilor străine directe în Europa de Est a ajuns la 117 miliarde de dolari.

Însă la începutul secolului XXI investițiile străine în țările foste comuniste au început să scadă. Paradoxal, cauza era apropiata extindere a Uniunii Europene. Era mai simplu să faci afaceri *în* și *cu* țări ca Polonia sau Estonia *după* ce vor fi intrat în Uniune. La rândul lor, țările estice sperau să poate vinde mai mult în țările occidentale: Polonia anticipa că în trei ani de la aderare își va dubla exporturile alimentare în Vest. Dar acesta era doar efectul relativei rămâneri în urmă. După extindere, salariile și alte costuri în țările est-europene urmau să ajungă la nivelul celor din Vest, iar regiunea nu avea să fie mai avantajoasă decât fabricile din India sau Mexic. Marja de profit – cel puțin în sectorul producției de bunuri – urma să intre în declin.

Între timp, cum colapsul economiilor comuniste avea un preț ridicat, Europa de Est în pragul aderării era mult în urma țărilor din UE. Chiar și în cele mai prospere dintre noii membri, produsul intern brut pe cap de locuitor era net inferior celui din țările vestice: Slovenia realiza 69% din media UE, Republica Cehă 59%, Ungaria 54%. În Polonia, cifra era doar 41%, iar în Letonia, cel mai sărac stat membru, 33%. Dacă economiile acestor țări ar fi continuat să crească în medie cu 2% mai repede decât vechile state membre********, Slovenia avea nevoie de 21 de ani pentru a ajunge din urmă Franța. În cazul Lituaniei, decalajul era de 57 de ani. Cetățenii din statele foste comuniste nu aveau, bineînțeles, acces la asemenea estimări, dar majoritatea nu își făceau iluzii cu privire la greutățile care îi așteptau. Întrebați într-un sondaj din 2000 când credeau că o vor duce mai bine, cehii au răspuns: „în cinci ani“ (30%), „în zece ani“ (30%), „în 15 ani sau mai mult“ (30%), „niciodată“ (10%).

Deși scepticismul beneficiarilor era justificat, implicațiile formale ale extinderii masive a UE erau cât se poate de reale. Când tratatul de aderare, semnat la Atena în aprilie 2003, a intrat în vigoare la 1 mai 2004, Uniunea Europeană a crescut dintr-odată de la 15 la 25 de membri (aderarea Bulgariei și României a fost amânată până în 2007). Populația UE s-a mărit cu o cincime (economia însă cu mai puțin de 5%), iar suprafața ei aproape la fel de mult. „Europa“, care în 1989 abia ajungea la Trieste, se întindea acum până în fosta URSS.

În zorii secolului XXI, Uniunea Europeană se confrunta cu un evantai descurajant de probleme: unele vechi, unele noi și altele pe care și le crease singură. Necazurile economice erau poate cel mai bine cunoscute și, până la urmă, cele mai puțin grave. Cu sau fără noile state membre, UE a continuat să risipească – cum o făcuse de la început – sume complet disproporționate pe agricultori. 40% din bugetul Uniunii (sau 52 de miliarde de dolari în 2004) s-a

dus pe „fonduri de sprijin pentru ferme“ motivate politic, un procent important ajungând la mari unități agricole mecanizate din Franța sau Spania care nu aveau neapărat nevoie de ajutor.

Chiar și după ce s-a hotărât reducerea subvențiilor și eliminarea Programului Agricol Comun, se estima că subvenționarea prețurilor la produsele agricole tot va reprezenta mai mult de o treime din cheltuielile UE în al doilea deceniu al secolului, afectând serios bugetul. Problema nu era că Uniunea e săracă. Dimpotrivă: luate împreună, bogăția și resursele statelor membre rivalizau cu cele ale Statelor Unite. Dar bugetul UE era, în cuvintele unui raport independent comandat de Bruxelles în 2003, o „relicvă istorică“.

Uniunea Europeană debutase cu o jumătate de secol în urmă ca uniune vamală – „piață comună“ – bazată pe nimic altceva decât un tarif extern comun. Structura cheltuielilor ei a fost determinată și apoi limitată prin acorduri negociate privind tarifele, prețurile, subsidiile și ajutoarele. În timp, ambițiile viitoarei UE s-au extins în domeniul culturii, dreptului, guvernului și politicii, căpătând – la Bruxelles, și nu numai – multe dintre caracteristicile unui guvern convențional.

Dar, în vreme ce guvernele obișnuite sunt libere să perceapă impozite pentru a acoperi costurile viitoare, Uniunea Europeană a avut și are o capacitate foarte redusă de a strânge fonduri. La venitul ei concură un procent fix din taxele vamale, cotizațiile din agricultură și taxa pe valoare adăugată (TVA), plus contribuția statelor membre, nu mai mare de 1,24% din produsul național brut (PNB). Venitul UE este doar în mică măsură sub controlul direct al administrației Uniunii și în întregime vulnerabil la presiunile politice din interiorul diferitelor state membre.

Acestea din urmă sunt, în majoritate, mai mult beneficiare decât contribuabile la buget. În 2004, după extindere, 19 dintre țările membre au primit de la Uniune mai mult decât au dat. Costurile Uniunii Europene sunt suportate în practică de șase state: Marea Britanie, Franța, Suedia, Austria, Olanda și Germania. Semn rău pentru perspectivele Uniunii, toate șase au petiționat în 2003 Comisia pentru reducerea pe viitor a contribuției naționale la bugetul UE, de la 1,24% din PNB la doar 1%.

Bugetul Uniunii, minuscul chiar și față de bugetul celui mai mic stat membru și cheltuit în cea mai mare parte pe fonduri structurale, subvenționarea prețurilor și costisitoarea administrare a UE, este un obiect de dispută permanentă pentru beneficiari și contribuabili deopotrivă. Pârghiile mașinăriei economice a Uniunii funcționează doar cu consimțământul tuturor participanților. Când toată lumea este relativ de acord asupra principiului și avantajelor unei politici anume – deschiderea frontierelor interne sau piețele nerestricționate pentru bunuri și servicii –, UE asigură progrese remarcabile. Când o mână de membri (sau chiar un singur membru, mai ales dacă este un contribuabil important) ridică obiecții serioase, politica se împotmolește: armonizarea impozitelor și reducerea subvențiilor pentru agricultură sunt pe ordinea de zi de zeci de ani.

Iar uneori se înregistrează chiar regrese. După două decenii de eforturi din partea Bruxellesului pentru a elimina subsidiile de stat care favorizează „campionii naționali" și a asigura astfel un teren echitabil pentru competiția economică intraeuropeană, comisarul UE pentru piața internă (olandezul Frits

Bolkestein) a constatat cu surprindere în iulie 2004 că Franța și Germania au revenit la măsurile „protecționiste“ din anii 1970 pentru a proteja firmele locale în dificultate. Dar să nu uităm că Berlinul și Parisul, spre deosebire de comisarii nealeși de la Bruxelles, au un electorat care plătește impozite și care nu poate fi ignorat.

Aceste paradoxuri ale Uniunii sunt ilustrate elocvent de tribulațiile *euro*. Inconvenientul monedei comune nu era înlocuirea tehnică a diferitelor monede naționale cu o singură unitate de referință (acest proces începuse deja cu mult înainte de abolirea francului, lirei sau drahmei și s-a dovedit surprinzător de simplu și nedureros********), ci armonizarea preliminară a politicilor economice naționale. Împotriva pericolului moral și a riscului practic de parazitism, Bonnul a propus, așa cum am văzut, ceea ce s-a numit mai târziu „pactul de creștere și stabilitate“.

Țările care doreau să intre în zona euro trebuiau să-și mențină datoria publică sub 60% din PIB, cu un deficit bugetar nu mai mare de 3% din PIB. Cele care nu satisfăceau condițiile urmau să primească sancțiuni din partea Uniunii, inclusiv amenzi substanțiale. Grație acestor măsuri, nici un guvern din zona euro nu putea lăsa jos garda fiscală, depășindu-și bugetul și împovărând pe nedrept economiile altor state din zona euro, care aveau și ele destule dificultăți în încercarea de a menține stabilitatea monedei comune.

Spre uimirea tuturor, țările risipitoare din sud s-au dovedit surprinzător de disciplinate. Cum observa caustic un comentator local, Spania a reușit să intre în zona euro printr-o combinație de *fortuna* și *virtu*: o ușoară creștere economică a permis guvernului să achite datoria publică a țării exact în 1999, când a fost introdusă moneda comună. Chiar și Italia a reușit să treacă testele teutonice (inventate anume ca să îi țină la distanță, bănuiau, pe bună dreptate, mulți italieni), dar nu fără niște jonglerii cu cifre și o privatizare rapidă a bunurilor pulblice. În 2003, zona euro includea 12 țări, de la Irlanda la Grecia.

Dar, așa cum preziseseră scepticii, presiunea unei monede unice a început curând să se facă simțită. Banca Centrală Europeană (BCE), recent înființată la Frankfurt, a menținut de la început o rată a dobânzii relativ ridicată pentru a sprijini noua monedă, apărând-o de inflație. Dar economiile statelor din zona euro nu aveau toate același nivel de dezvoltare și nici nu se aflau în același punct al ciclului economic. Unele, precum în Irlanda, creșteau spectaculos; altele – mai ales în Portugalia – erau cu mult în urmă și ar fi avut nevoie de o rată a dobânzii mai scăzută și o valută mai puțin „forte“ pentru a stimula activitatea internă și exporturile.

Neputând implementa astfel de măsuri, guvernul Portugaliei a fost obligat de termenii „pactului“ să taie din cheltuielile bugetare – dacă nu, risca amenzi substanțiale – tocmai când ar fi trebuit, conform teoriei economice convenționale, să cheltuiască pentru a ieși din recesiune. Nu se poate spune că populația era mulțumită, dar cel puțin Portugalia se putea lăuda că și-a respectat angajamentele în privința zonei euro: până în 2003, Lisabona a redus datoria guvernului la 54,9% din PIB și deficitul anual la 2,8% din PIB, sub

limitele oficiale.

În anul următor, deficitul Franței a ajuns însă la 4,1%, iar *Germania* (a cărei economie îmbătrânită plătea cu întârziere prețul unificării) nu era nici ea departe, cu un deficit de 3,9% și o datorie de aproape 65%. Având în vedere dimensiunile celor două economii, faptul că nici Franța, nici Germania nu își respectau propriile reguli submina serios întregul acord. Dar, de această dată, când Comisia a declanșat procedurile de penalizare, Parisul și Berlinul au precizat că aceste deficite „temporare" erau în ochii lor inevitabile din punct de vedere economic și că nu aveau de gând să plătească amenzi și nici să se mobilizeze pentru a-și ameliora situația în viitor.

Statele mai mici din UE – cele ca Grecia sau Portugalia, care făcuseră sacrificii pentru a respecta termenii pactului, precum și cele ca Olanda și Luxemburg, ce se temeau de instabilitatea a ceea ce era acum și moneda *lor* – și-au exprimat indignarea, dar lecția era clară. În mai puțin de un deceniu de la apariție, pactul de creștere și stabilitate sucombase. Nu e limpede cât de afectat ar fi fost euro dacă țările participante ar fi avut o mai mare libertate de manevră în privința bugetului lor. Mulți aveau senzația că vinovate erau mai puțin guvernele naționale și mai mult rigida Bancă Centrală, aparent nereceptivă, neclintită în dorința ei de independență totală și fidelă politicilor antiinflaționiste din anii 1970.

Dificultățile introducerii monedei euro ilustrau un neajuns structural al proiectului european: sistemul său de guvernare extraordinar de greoi. Defectul stătea în concepția originală. Jean Monnet și urmașii lui au refuzat orice efort de a imagina (și cu atât mai puțin de a implementa) un sistem federal sau democratic. Ei au promovat un proiect de modernizare a Europei de sus în jos: o strategie vizând productivitatea, creșterea economică și eficiența concepută în stil saint-simonian, opera unor experți și oficiali pe care nu îi interesau dorințele beneficiarilor. Creatorii și exponenții proiectului și-au consacrat toată energia complexității *tehnice* a construcției europene. În măsura în care alte preocupări au apărut pe parcurs, ele au fost amânate sistematic.

În anii 1990, Uniunea Europeană funcționa tot pe calapodul inventat cu zeci de ani în urmă, conceput în principal pentru confortul managerilor. Comisia nealeasă prin vot de la Bruxelles administra o birocrație substanțială, inițiind proiecte și implementând planuri și decizii supuse pentru aprobare unui Consiliu de Miniștri din statele membre. Un Parlament European greoi, reunit alternativ la Strasbourg și Bruxelles și ales din 1979 prin vot direct, exercita o funcție de supraveghere care s-a extins cu timpul (Tratatul de la Roma îi atribuia o funcție strict consultativă), dar nu avea drept de inițiativă.

Deciziile necontroversate erau luate de obicei la Bruxelles de experți și funcționari civili. Politicile care puteau afecta electorate importante sau interese naționale erau dezbătute în Consiliul de Miniștri și se soldau cu compromisuri alambicate sau aranjamente costisitoare. Ce nu putea fi soluționat rămânea pur și simplu în suspans. Statele membre dominante –

Marea Britanie, Germania și, mai ales, Franța – nu puteau obține întotdeauna ceea ce doreau, dar erau capabile să blocheze tot ceea ce *nu* doreau.

Ca ansamblu de aranjamente, Uniunea Europeană era un caz unic. Nu avea nici o legătură cu statele separate din America de Nord în 1776, care apăruseră toate ca sateliți ai Marii Britanii și îi împărtășeau limba, cultura și sistemul legal. Nu putea fi comparată nici cu Confederația Helvetică, deși analogia este propusă din când în când: cantoanele elvețiene, cu păienjenișul lor multisecular de suveranități suprapuse, enclave administrative și privilegii și drepturi locale, seamănă mai degrabă cu Franța vechiului regim, minus regele.********

Statele membre ale Uniunii Europene, în schimb, rămân unități separate și complet independente într-o asociație voluntară căreia i-au cedat, în timp, un ansamblu aleatoriu de puteri și inițiative, fără a specifica vreodată principiul asocierii sau până unde va merge această întreprindere comună. „Bruxellesul" – cartier general de un anonimat cum nu se poate mai potrivit pentru o entitate administrativă nedefinită, nici democratică, nici autoritară – guverna numai cu consimțământul guvernelor membre. De la început, el li se prezentase acestora ca o întreprindere evident benefică: Comunitatea/Uniunea Europeană contribuia la bunăstarea membrilor săi fără a le leza în mod semnificativ independența. Dar această situație nu putea continua la nesfârșit.

Deznodământul a fost precipitat nu de natura inerent complicată și scalară a organizării UE, ci de imposibilitatea menținerii sale dacă ar fi avut 25 de membri. Până atunci, președintele Consiliului de Miniștri se schimba prin rotație o dată la șase luni, conferința bianuală fiind pentru fiecare țară un prilej de autopromovare – sistem deja antipatic administratorilor permanenți ai Uniunii. Ideea unui asemenea circ care să cutreiere 25 de capitale diferite, de la Lisabona la Ljubljana, era de-a dreptul absurdă. Mai mult, sistemul de decizie conceput pentru șase state membre și deja greoi pentru 12 state, ca să nu mai vorbim de 15, ar fi fost paralizat de existența a 50 de comisari europeni (câte doi din fiecare țară) sau de un Consiliu al Europei format din reprezentanții a 25 de țări, fiecare cu drept de veto.

Semnul acestor dificultăți previzibile s-a văzut la Nisa, în decembrie 2000. Convocată expres pentru a elabora un plan de extindere și a concepe un nou sistem de vot în Consiliul Europei – unul care să confere fiecărui stat o influență proporțională cu numărul de locuitori, dar să permită în același timp atingerea unei majorități –, conferința a degenerat într-o târguială acerbă, extrem de jenantă. Francezii țineau morțiș să își mențină paritatea cu germanii (în ciuda unei disparități a populației de 20 de milioane), în timp ce țări ca Spania și Polonia (cea din urmă prezentă la întâlnire cu statut de observator) au încercat să își maximizeze viitoarea pondere în Consiliu vânzându-și sprijinul în funcție de cele mai bune oferte.

Gâlceava rușinoasă de la Nisa, unde șefi de stat influenți precum Tony Blair, Jacques Chirac și Gerhard Schroeder au făcut nopți albe certându-se pentru prestigiu și influență în casa lor europeană comună, era o consecință a

faptului că, în trecut, finețurile constituționale fuseseră neglijate. După dezastrul de la Nisa a fost constituită o Convenție Europeană: un soi de adunare constitutivă nealeasă prin vot, cu misiunea de a elabora un sistem practic de guvernare pentru „Europa“ extinsă și, pe cât posibil, o versiune credibilă a obiectivelor generale. După (de acum obișnuitele) presiuni de la Paris, rolul de președinte al Convenției i-a revenit lui Valéry Giscard d'Estaing, mai bătrân, dar la fel de îngâmfat.

După doi ani de deliberări, Convenția a emis ceva mult decât un proiect, dar mai puțin decât o Constituție. În afară de un preambul giscardian grandilocvent (comparat imediat – și nu favorabil – cu eleganta concizie a precedentului jeffersonian), documentul Convenției nu conținea mai nimic din afirmațiile constituționale clasice: o definiție cuprinzătoare a libertății individuale, o declarație clară privind separarea puterilor etc. În această privință era, cum au prezis mulți, dezamăgitor.

Dar textul lui Giscard – adoptat după o serie de dezbateri ca Tratat Constituțional la Roma în 2004 – oferea un plan suficient pentru managementul practic al treburilor Uniunii: sisteme îmbunătățite de coordonare pe probleme de apărare și imigrație; un rezumat simplificat și unitar al dreptului european; o Cartă a Drepturilor Fundamentale ale cetățenilor UE, menită să consolideze autoritatea curților europene; o prezentare clară și chiar ambițioasă a competențelor și autorității Uniunii Europene.

Și, mai ales, proiectul de Constituție ar fi simplificat – în timp – sistemul prea încărcat de reprezentare națională la vârf, în Comisie; în Consiliul Europei, el propunea un sistem de vot care s-a dovedit, după unele negocieri, acceptabil pentru toată lumea și echitabil din punct de vedere demografic. Nu se știa dacă noile dispoziții vor asigura majorități clare în chestiunile dificile, cu atât mai mult cu cât pentru subiectele într-adevăr controversate precum impozitarea sau apărarea s-a decis (la insistențele britanicilor, dar spre ușurarea nemărturisită a multor țări) să se mențină vechiul mecanism gaullist de *veto* național. Și nimeni nu se îndoia, cu toată distribuția migăloasă a importanței voturilor, că puterea era tot în mâinile statelor mari – cum a conchis încă din 1930 Ortega y Gasset, „Europa“ este, practic, „trinitatea Franța-Anglia-Germania“. Dar, cel puțin (presupunând că proiectul de Constituție avea să fie ratificat în fiecare stat membru, un impediment neașteptat, după cum s-a văzut), se puteau lua niște decizii.

Spre surprinderea multora, Uniunea Europeană reușise așadar în 2004 să depășească (sau cel puțin să atenueze) dificultățile practice ale guvernării într-o comunitate rudimentară și robustă de 25 de state distincte. Dar nici Convenția lui Giscard, nici diversele tratate, nici Comisia Europeană, cu diferitele ei programe și rapoarte, nici costisitoarele publicații și site-uri menite să educe în privința Uniunii și a mecanismelor ei nu izbuteau un lucru: să remedieze dezinteresul cronic al publicului european.

Dacă tehnocrații care au clădit instituțiile noii „Europe“ demonstraseră o

indiferență arogantă față de părerile publicului în general, ea le-a fost întoarsă cu vârf și îndesat. Reflectând mohorât la obsesia regulilor și tehnicilor managementului de partid manifestată de colegii săi laburiști, prim-ministrul britanic Clement Attlee atrăgea cândva atenția asupra unei „erori fundamentale": convingerea că „este posibil, prin elaborarea unor mecanisme, să te poți lipsi de încrederea în semeni".******** Tocmai aceasta era premisa pe care au fost clădite instituțiile unității europene postbelice, iar consecințele începeau în sfârșit să se facă simțite. UE suferea de un serios „deficit democratic".

Cu fiecare scrutin direct pentru Parlamentul European, participarea a scăzut; singura excepție de la regulă o constituie cazurile în care alegerile europene au coincis cu cele naționale, iar alegătorii mobilizați de chestiuni locale sau naționale au votat, dacă tot ajungeau la urne, și pentru alegerile europene. În rest, declinul a fost continuu: în Franța de la 60% în 1979 la 43% în 2004; în Germania de la 66% la 43%; în Olanda de la 58% la 43%.********

Contrastul dintre interesul alegătorilor pentru politica națională și indiferența crescândă față de parlamentul de la Strasbourg este extrem de grăitor. Diferența de participare dintre alegerile europene din iunie 2004 (primele de după extinderea Uniunii) și ultimele alegeri naționale a fost de 20 de procente în Marea Britanie, 23 în Spania, 24 în Portugalia, 39 în Finlanda, 42 în Austria și 43 în Suedia (la alegerile naționale suedeze s-a prezentat 80% din electorat, la cele europene numai 37%).

Tiparul este mult prea coerent ca să poată fi pus pe seama circumstanțelor locale. Pe deasupra – și cu implicații mai grave pentru viitorul Uniunii –, el s-a reprodus și în noile state membre din Est, deși aceasta era prima lor ocazie de a vota pentru parlamentul acelei Europe în care au așteptat atât de mult să intre. În Ungaria, procentul participanților la alegerile europene în iunie 2004 a fost cu 32 de procente mai scăzut decât cel de la ultimele alegeri naționale; în Estonia cu 31 de procente; în Slovacia, unde ultimul scrutin național suscitase o participare de 70%, numai 17% dintre alegători s-au obosit să voteze la alegerile europene. În Polonia, participarea de numai 20% reprezenta o scădere cu 26 de procente față de alegerile naționale din 2001, fiind cea mai redusă de la căderea comunismului.

De ce erau europenii, cei „noi" și cei „vechi" deopotrivă, atât de indiferenți față de treburile Uniunii Europene? În mare parte din convingerea universală că nu le pot influența. Majoritatea guvernelor europene nu au supus la vot deciziile de aderare la UE sau la zona euro – poate și pentru că în țările în care s-a organizat un referendum național aderarea a fost respinsă sau acceptată la limită. Uniunea nu era „a cetățenilor" – ea părea cumva diferită de instrumentele democratice obișnuite.

Exista apoi un sentiment general (și justificat) în rândul europenilor că, dintre toate instituțiile UE, cei 732 de membri aleși ai Parlamentului European sunt cel mai puțin importanți. Puterea revine de fapt Comisiei, numită de guvernele naționale, și Consiliului de Miniștri, format din reprezentanții

acelorași guverne. Prin urmare, cruciale sunt opțiunile de la scrutinul *național*. De ce să pierzi timp selectând maimuța, când trebuie să alegi cu grijă flașnetarul?********

De asemenea, chiar și cel mai simplu cetățean începea să priceapă că oamenii „fără chip" din Bruxelles dispuneau de puteri reale. De la forma castraveților până la textul și culoarea pașapoartelor, totul se hotăra acum la Bruxelles. „Bruxellesul" putea să-ți dea (lapte subvenționat sau burse școlare) și tot el putea să-ți ia (moneda națională, dreptul de a-ți concedia angajații, chiar și eticheta de pe cașcaval). Iar în ultimele două decenii, fiecare guvern național dăduse vina cel puțin o dată pe „Bruxelles" pentru legile sau taxele nepopulare sau pentru politicile economice cu care era tacit de acord, dar pentru care nu voia să-și asume responsabilitatea.

În aceste circumstanțe, deficitul democratic al UE se putea transforma oricând din dezinteres în ostilitate, în sentimentul că „acolo" se iau decizii care ne afectează pe noi „aici" și asupra cărora „noi" nu avem nici o putere – prejudecată pe care politicienii iresponsabili din diverse partide nu o contrazic, iar demagogii naționaliști o alimentează cu osârdie. Nu întâmplător, la aceleași alegeri europene din 2004 care au ilustrat o scădere bruscă a interesului electorilor, mulți dintre cei care s-au ostenit să participe au votat pentru candidați cu antipatii europene fățișe, uneori chiar virulente.

În Europa de Vest, același efect se datora extinderii. În Regatul Unit, Partidul Independenței Marii Britanii (eurofob) și Partidul Național Britanic (care susține supremația rasei albe) au obținut împreună 21% din voturi pe baza promisiunii că vor ține Marea Britanie departe de „Europa", protejând-o de năvala iminentă a imigranților și a solicitanților de azil. Vlaams Blok în Belgia, Dansk Folkeparti (Partidul Poporului Danez) în Danemarca și Liga Nordului în Italia au exploatat toate un registru asemănător – cum o mai făcuseră și în trecut, dar de această dată cu mai mult succes.

În Franța, Frontul Național al lui Jean-Marie Le Pen a adoptat o poziție similară, dar îndoielile francezilor cu privire la extinderea europeană nu se limitau la extremele spectrului politic. Nu era un secret pentru nimeni că autoritățile franceze s-au opus mult timp extinderii UE, care implica o diluare a influenței franceze: Mitterrand, Chirac și reprezentanții lor diplomatici au încercat din răsputeri să amâne inevitabilul cât mai mult timp cu putință. Opinia publică reflecta aceste păreri: într-un sondaj realizat cu patru luni înainte de aderarea noilor membri, 70% dintre alegătorii francezi au declarat că Uniunea era „nepregătită" pentru sosirea lor; nu mai puțin de 55% erau net împotriva aderării (față de media pe UE, 35%).********

Dar antipatie față de UE exista și în Europa de Est. În Republica Cehă, Partidul Civic Democrat (aliniat cu Václav Klaus și declarat sceptic față de UE și puterile ei „exagerate") a câștigat detașat alegerile europene din 2004, obținând 38% din locurile țării în Parlamentul European. În Polonia învecinată, partidele eurosceptice de extremă dreaptă au avut chiar mai mult succes decât coaliția de centru-stânga aflată la guvernare – ceea ce nu este de

mirare: în sondajul făcut cu câteva luni înainte, doar puțin peste jumătate din electoratul polonez considera că Uniunea Europeană este „un lucru bun".

Și totuși, una peste alta, Uniunea Europeană *este* un lucru bun. Piața unică are avantaje economice reale, cum au fost nevoiți să admită chiar și cei mai zeloși eurosceptici din Marea Britanie, mai ales după ce s-a stins pasiunea „armonizării" care a marcat mandatul lui Jacques Delors ca președinte al Comisiei Europene. Libertatea de a călători, a munci și a studia oriunde în Uniune este o binecuvântare, mai ales pentru tineri. Și mai e ceva. În termeni relativi, așa-zisul element „social" din bugetul UE este minuscul – mai puțin de 1% din PNB-ul mediu în zona europeană. Dar, de la sfârșitul anilor 1980, bugetul Comunității și apoi al Uniunii Europene a jucat un rol redistributiv incontestabil, transferând resurse din regiunile prospere spre cele sărace și contribuind la reducerea constantă a distanței dintre bogați și săraci: în practică, el a luat locul programelor social-democratice la scară națională din generația precedentă.********

În ultimii ani, cetățenii Europei au obținut chiar propriul tribunal. Curtea Europeană de Justiție (CEJ), creată în 1952 prin același Tratat de la Paris care înființa Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, a avut inițial rolul limitat de a asigura interpretarea și aplicarea uniformă în toate statele a legislației din Comunitatea Europeană („dreptul comunitar"). Dar, spre sfârșitul secolului, judecătorii din cadrul său – la început, câte unul din fiecare stat – au fost autorizați să soluționeze dispute legale între statele membre și instituțiile europene și să audieze recursuri împotriva deciziilor luate de curți inferioare și chiar împotriva guvernelor naționale. CEJ și-a asumat în practică atribuțiile și prerogativele unei Curți de Apel paneuropene.********

Cum sugerează exemplul Curții, modul indirect și adesea neintenționat în care au apărut instituțiile Uniunii își are avantajele sale. Foarte puțini avocați și legislatori, chiar din statele cele mai proeuropene din centrul Europei, ar fi fost dispuși să renunțe la supremația legală locală dacă acest lucru li s-ar fi cerut de la început. La fel, dacă un „proiect european" clar articulat, descriind obiectivele și instituțiile Uniunii așa cum au evoluat ele ulterior, ar fi fost supus la vot separat în fiecare stat din Europa Occidentală, el ar fi fost cu siguranță respins.

Avantajul ideii europene în deceniile de după al Doilea Război Mondial a fost așadar exact această imprecizie. Ca și „dezvoltarea" sau „pacea" – cu care era strâns asociată în mintea susținătorilor ei –, „Europa" era prea benignă pentru a suscita o opoziție reală.******** La începutul anilor 1970, când președintele francez Georges Pompidou a început să strecoare delicat în discursuri „Uniunea Europeană", ministrul de Externe Michel Jobert l-a întrebat pe colegul său Edouard Balladur (viitorul premier) ce însemna aceasta, concret. „Nimic", a replicat Balladur. „Tocmai asta e toată frumusețea." Pompidou însuși nu o considera mai mult decât „o formulă vagă… pentru a

evita disputele doctrinale paralizante".********

Desigur, deficitul democratic vine tocmai din această combinație între formulările vagi și directivele legislative hiperdetaliate: ca european, e greu să îți pese de o Uniune a cărei identitate a fost multă vreme tulbure, dar care îți afectează existența sub toate aspectele ei. Și totuși, în afară de defectele unui sistem de guvernare indirectă, Uniunea are anumite atribute interesante și originale. Deciziile și legile sunt luate la nivel transguvernamental, dar implementate *de* și *prin* autoritățile naționale. Totul este stabilit de comun acord, din moment ce nu există instrumente coercitive: nici perceptori europeni, nici polițiști europeni. Uniunea Europeană reprezintă așadar un compromis neobișnuit: o guvernanță internațională întreprinsă de guverne naționale.

În sfârșit, deși Uniunea Europeană nu are nici mijloacele, nici mecanismele necesare pentru a împiedica statele membre să intre în conflict, simpla ei existență face ca ideea unei asemenea posibilități să fie absurdă. Războiul este un preț prea mare pentru avantajele politice sau teritoriale obținute: această lecție a fost înțeleasă de învingători încă de la prima conflagrație mondială, deși a mai trebuit un război mondial ca să le fie limpede și *învinșilor*. Dar numai fiindcă un al treilea război în Europa ar fi fost catastrofal și poate chiar fatal nu înseamnă că era imposibil, cel puțin în primii ani postbelici.

Însă la sfârșitul secolului XX elitele și instituțiile Uniunii Europene erau atât de întrepătrunse și interdependente, încât conflictul armat, deși nu absolut imposibil, devenise cumva de neconceput. De aceea „Europa" era atât de râvnită de statele aspirante ca Letonia sau Polonia: ca o cale de a scăpa de trecut și poliță de asigurare pentru viitor. Și, ironia sorții, exact din același motiv liderii UE s-au dovedit ridicol de neajutorați în fața unei realități precum războiul din Balcani.

Umilirea sa în războiul iugoslav******** amintește că virtuțile Uniunii Europene au defectele lor, iar UE nu li se poate sustrage. Pentru că nu este un stat, UE a reușit să unească 450 de milioane de oameni într-o singură comunitate articulată vag, cu remarcabil de puține divergențe. Dar, pentru că *nu* este un stat – întrucât cetățenii rămân legați în primul rând de țara în care se află, a cărei limbă o vorbesc și ale cărei taxe le plătesc –, UE nu deține un mecanism prin care să determine sau să susțină propriile interese de securitate.

Aceasta nu înseamnă că Europa nu are o politică externă comună. Dimpotrivă, de zeci de ani Comunitatea Europeană și succesoarea ei, Uniunea, își promovează și își apără cu succes interesele în instanțe internaționale și împotriva competitorilor străini. Dar aceste interese au fost definite de la început în termeni preponderent economici – mai exact, protecționiști. Miniștrii economiei și membrii comisiilor de comerț din Europa s-au luptat pe față cu Washingtonul pe tema scutirilor de impozite pentru exportatorii americani sau a restricțiilor la importul de produse europene.

În cadrul unei politici mai controversate, UE a reușit să mențină taxe vamale ridicate care protejează fermierii subvenționați din Europa –

restricționând, de exemplu, comerțul liber cu zahăr în detrimentul producătorilor din Africa sau America Centrală.******** Dar, dacă statele care fac parte din UE (chiar și cele mai puternice) au delegat cu plăcere Bruxellesul să le apere interesele în Organizația Mondială a Comerțului și în alte părți, ele nu au renunțat la atribuția vitală a oricărui stat modern. Uniunea Europeană nu are armată.

Este în parte un accident istoric. La începutul anilor 1950, mulți considerau că în viitor vest-europenii pot și trebuie să-și organizeze treburile militare: la o întâlnire a Adunării Consultative a Consiliului Europei din august 1950, francezul Paul Reynaud a propus chiar un Minister European de Război. Dar proiectul eșuat al unei Forțe de Apărare Europene (vezi capitolul 8) și includerea Germaniei de Vest în NATO au pus în umbră astfel de idei timp de o generație, timp în care Europa de Vest s-a adăpostit confortabil sub umbrela nucleară americană.

După încheierea războiului din Coreea și retragerea din colonii, fiecare țară vest-europeană și-a redus bugetul apărării. Odată cu căderea comunismului, cheltuielile militare s-au micșorat și mai mult. La sfârșitul anilor 1980, statele membre NATO alocau apărării în medie 3,4% din PNB. În 2003, Danemarca nu mai cheltuia pentru apărare decât 1,6% din PNB, Italia 1,5%, iar Spania abia 1,4%. Numai francezii și britanicii cheltuiau sume mai importante, fără a depăși însă 5%, un procent neglijabil față de precedentele istorice.

În plus, nici una dintre forțele armate din Europa nu se afla (pe moment sau în viitorul apropiat) sub control „european", în ciuda unui proiect din anul 2000 pentru crearea unei Forțe de Reacție Rapidă. Deși exista de ani buni un Comisar European pentru Relații Externe, după Tratatul de la Amsterdam autoritatea sa a fost umbrită de faptul că aceleași funcții îi revin unui Înalt Reprezentant pentru Politică Externă și Securitate Comună, răspunzător numai în fața Consiliului de Miniștri. Nici Comisarul, nici Înaltul Reprezentant nu pot să inițieze o politică proprie, să desfășoare forțe armate ori să emită declarații în numele miniștrilor de externe din statele membre, decât cu o autorizație prealabilă. Întrebarea sardonică a lui Kissinger din deceniul anterior („Dacă vreau să vorbesc cu Europa, ce număr formez?") nu și-a pierdut valabilitatea.

Paradoxal, aceste limitări (deși mare și bogată, Uniunea Europeană nu este un stat și în nici un caz o mare putere) n-au făcut decât să-i accentueze prestigiul, acasă și peste hotare. Cel puțin în această privință, UE începea într-adevăr să semene cu Elveția: un sanctuar al cooperării și al agențiilor internaționale, un model de soluționare a problemelor și de realizare a coeziunii sociale prin strategii „postnaționale"; nu atât o rețea de instituții sau un corp de legi, cât un ansamblu de valori („valori europene") concretizate în noua Cartă a Drepturilor Fundamentale.

Dacă amenința ceva valorile și normele acestei noi Europe la sfârșitul

secolului XX, nu erau vechile state-națiuni (cărora ideea europeană le e contrapusă frecvent, dar eronat). Mai degrabă, UE și statele membre deopotrivă se confruntau acum cu un val de probleme sociale și economice fără precedent, provocate de factori pe care nu îi puteau controla: cei mai mulți aveau de-a face, într-un fel sau altul, cu un fenomen cunoscut deja sub numele globalizare.

Globalizarea nu avea nimic misterios. Nici măcar nu era un fenomen nou: impactul rețelelor de transport noi și rapide asupra economiei mondiale la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost cel puțin la fel de dramatic ca și transformarea declanșată un secol mai târziu de internet, de dereglementarea și liberalizarea piețelor financiare. Nu era nou nici faptul că beneficiile comerțului liber se distribuiau inegal la nivel global – mai ales în condițiile în care, la sfârșitul secolului XX, ca și înainte de 1914, sistemele de comerț internațional favorizau interesele celor puternici și bogați.

Privite însă dintr-o perspectivă europeană, recentele transformări din economia mondială se deosebeau într-un aspect important. La sfârșitul secolului al XIX-lea, sfera de influență a statelor europene abia începuse să crească: cu timpul, multe aveau să dețină, să conducă și să reglementeze sectoare largi ale economiei. Cheltuielile guvernamentale – finanțate de noi impozite pe venit, tot mai mari – aveau să crească brusc, în parte pentru a acoperi cheltuielile de război, dar și în scopul satisfacerii nevoilor de asistență socială pentru care statul își asuma acum responsabilitatea.

Internaționalizarea economică din anii 1990 a urmat totuși îndeaproape primul mare val de privatizări din Europa și a dat impulsul pentru următoarele (vezi capitolul 17). Statul european bătea acum în retragere – mai întâi în Marea Britanie, apoi în restul Europei Occidentale și, în cele din urmă, în Estul fost comunist –, un proces stimulat după 1987 de implementarea Actului Unic European, ale cărui prevederi încurajau competiția liberă internă și externă. Prin fuziuni, achiziții și internaționalizarea activității, companiile și corporațiile acționau acum la scară globală. Producția și distribuția bunurilor nu mai puteau fi controlate de un stat sau altul.

Banii începeau să se înmulțească și să circule în moduri de neimaginat cu doar câțiva ani înainte. În 1980, totalul împrumuturilor bancare internaționale era de 324 de miliarde de dolari anual; în 1991, el crescuse la 7,5 trilioane de dolari – o creștere de 2 000% într-un singur deceniu. Și acesta era doar începutul. Restricțiile asupra circulației capitalului – eliminate de majoritatea statelor europene la începutul anilor 1980 – păreau acum la fel de demodate precum rațiile alimentare. „Crahul" din septembrie 1992 a fost un moment cu înaltă valoare simbolică: Marea Britanie și apoi Italia au fost forțate să părăsească Sistemul Monetar European și obligate la devalorizarea monedelor naționale de speculanți privați și companii de investiții pe care cele două state nu le puteau controla.

Avantajele acestei revoluții în economia mondială erau evidente. Capitalul

de investiții nu mai era acum zăgăzuit de frontiere naționale, regimuri de schimb valutar sau reglementări monetare locale și curgea liber oriunde era cerut (și putea anticipa un profit): în 1990, creditorii străini acopereau deja 34% din datoria Germaniei. Existau însă și dezavantaje: producătorii europeni, ale căror marje de profit erau afectate de salariile mari și costul mâinii de lucru calificate din Germania, Franța sau Suedia, aveau acum libertatea de a căuta peste hotare nu numai investitori, ci și o forță de muncă mai flexibilă și necostisitoare.

În loc să importe mână de lucru ieftină din țările sărace, ca în trecut, firmele germane, britanice sau franceze au descoperit acum că era mai eficient să-și exporte fabricile în Brazilia sau Nigeria, Portugalia sau România, pentru a vinde apoi produsele finite direct pe piețele din lumea întreagă, ceea ce a accelerat și mai mult dezindustrializarea Europei Occidentale, accentuând șomajul deja cronic în multe regiuni și complicând și mai mult sistemul de ajutor de șomaj și alte servicii sociale asigurate de stat.

Când și ultima mină de cărbune din Franța (la Creutzwald, în departamentul Moselle) a fost închisă în aprilie 2004, nimeni nu s-a ostenit să pretindă că foștii mineri vor mai găsi de lucru vreodată în branșă. În Moselle, rata șomajului stagna la 10% din populația activă, iar mai la nord, în fostele orașe miniere de la granița cu Belgia, era de 15%. În total, Franța pierduse în ultimele trei decenii 1,5 milioane de locuri de muncă în industrie, majoritatea după 1980. Spania, care a pierdut foarte repede avantajul comparativ derivat din faptul că avea o economie mai slabă decât alte țări din Europa Occidentală, a pierdut în primii 20 de ani de democrație 600 000 de locuri de muncă. La apogeul recesiunii de la mijlocul anilor 1990, 44% din tinerii sub 25 de ani erau șomeri.

Șomajul nu era un fenomen nou. Și, având în vedere generoasa rețea de asistență socială din majoritatea țărilor UE, impactul economic al șomajului asupra indivizilor și a comunităților nu se compara cu ravagiile perioadei interbelice (consecințele psihologice sunt cu totul altceva). Dar costurile sociale ale dereglărilor economice din ultimii ani ai secolului XX erau aparte prin faptul că se manifestau într-o perioadă de prosperitate. Privatizarea și liberalizarea piețelor financiare aduseseră o mare prosperitate, dar numai pentru câțiva; în anumite locuri – Londra sau Barcelona, de exemplu –, consecințele ei erau izbitoare. Distanțele se reduceau și viteza de comunicare creștea (datorită calculatoarelor și media electronice), iar informațiile despre viața altora erau imediat accesibile pe scară largă.

Contrastul strident dintre bogăție și sărăcie, prosperitate și nesiguranța zilei de mâine, bunăstarea privată și mizeria publică a alimentat un scepticism tot mai accentuat în Europa față de mult trâmbițatele virtuți ale piețelor libere și globalizării fără opreliști – aceasta chiar în timp ce mulți europeni erau ei înșiși beneficiarii indirecți ai schimbărilor pe care le criticau. În trecut, asemenea sentimente – în combinație cu presiunile sindicale și interesele

politice – ar fi favorizat revenirea la un protecționism limitat.

Acum însă guvernele aveau mâinile legate, iar sindicatele, în înțelesul tradițional al cuvântului, nu prea mai existau. Franța a fost singura țară unde forța de muncă organizată în sindicate a reușit, cu ajutorul opiniei publice, să blocheze temporar vânzarea companiilor publice – și atunci numai în cazuri speciale precum Électricité de France, un simbol al sectorului de stat postbelic; anagajații ei erau printre puținii membri rămași în ceea ce fusese cândva un sindicat-mamut condus de comuniști: Confederation Générale du Travail (CGT). La sfârșit de mileniu, în plină liberalizare a pieței europene de energie, EdF a rămas în proprietatea statului.

Dar CGT, cândva cel mai puternic sindicat muncitoresc din Franța, era acum doar o umbră (după 1980, mișcarea sindicală franceză în ansamblul ei și-a pierdut două treimi din membri), iar cei pe care îi reprezenta nu mai erau tipici pentru populația muncitoare din Franța sau de altundeva. Însăși natura muncii se schimbase. În multe locuri a apărut un sistem nou, bazat pe patru clase sociale. La vârf se afla noua pătură de profesioniști: metropolitani, cosmopoliți, prosperi și instruiți – adesea asociați cu băncile și cu alte instituții financiare, principalele beneficiare ale noii economii globale. La al doilea nivel se afla un nucleu protejat format din angajați tradiționali – în fabrici, în industria serviciilor sau în sectorul public –, cu slujbe relativ sigure și multe dintre beneficiile și garanțiile lor tradiționale încă intacte.

Al treilea nivel era format din firme mici – prăvălii, agenții de voiaj, croitorii, ateliere de reparații electronice – cu proprietari și angajați proveniți cel mai adesea din comunități de emigranți sau descendenți ai acestora (arabi în Franța, turci sau kurzi în Germania, sud-asiatici în Marea Britanie). La acestea trebuie adăugată economia „gri" din sudul Europei, apreciabilă ca pondere și bazată, de obicei, pe legături de familie. În Italia, unde totul, de la pantofi la textile și piese de schimb, era produs și distribuit sub limita legalității, se estima că în 1997 acest sector „informal" generase cel puțin un sfert din PIB. În Portugalia, această fracțiune (greu de estimat prin natura ei) era de 22% la nivel național, însă, în orașul Braga din nordul țării, muncitorii „la negru" constituiau aproape 45% din totalul forței de muncă.

Al patrulea nivel, în creștere constantă, era reprezentat de cei ale căror slujbe (când existau) nu aveau nici stabilitatea activităților calificate tradiționale, nici beneficiile sociale devenite standard în anii de creștere 1950 și 1960. Este drept că în unele țări (Marea Britanie sau Olanda) rata șomajului a scăzut în cele din urmă la un nivel satisfăcător – dovadă, se spunea, că piața globală funcționează ireproșabil când nu este îngrădită. Însă mulți dintre cei care nu se mai aflau pe listele de șomaj – îndeosebi femei și tineri – lucrau acum cu jumătate de normă, muncă prost plătită și fără beneficii sociale, sau erau angajați cu contract pe termen limitat în programe pentru crearea unor locuri de muncă subvenționate sau girate de stat.

Cei care aveau salarii prea mici pentru a-și asigura subzistența, lor și familiilor lor, puteau apela încă la statul asistențial – și mulți au procedat

întocmai. În Marea Britanie, unde asaltul thatcherismului asupra statului *și* a societății a fost resimțit cel mai acut, 14 milioane de oameni, dintre care patru milioane de copii, trăiau acum în sărăcie.******** O persoană din șase depindea de programele de asistență socială și alocațiile familiale pentru a se menține deasupra pragului de sărăcie. Vagabondajul, care, cel puțin în nordul Europei, fusese practic eradicat la sfârșitul anilor 1950, era din nou în creștere: numărul londonezilor fără un acoperiș deasupra capului a crescut de zece ori în perioada mandatelor lui Margaret Thatcher, atingând 80 000 la mijlocul anilor 1990. La numai câțiva kilometri depărtare de cele mai scumpe proprietăți imobiliare din lume, unele zone ale capitalei britanice începeau să semene cu „Londra proscrisă" de la sfârșitului epocii victoriene.********

Dacă în trecut perioadele de creștere economică tindeau să-i propulseze pe săraci în slujbe mai sigure și mai bine plătite, acum acest lucru nu se mai întâmpla. Cu alte cuvinte, o clasă defavorizată se ivea în mijlocul abundenței. După cum prognozase sociologul francez André Gorz în anii 1960, sfârșitul epocii industriale avea să ducă la apariția unei noi caste de lucrători ocazionali și temporari – „o nonclasă de nonlucrători" –, aflați la periferia vieții moderne, dar, în același timp, într-un fel, chiar în inima ei.********

Asemenea echivalentului său american, componența clasei defavorizate din Europa era determinată nu numai de sărăcie și șomaj (sau de gradul redus de ocupare), ci și de rasă: la mijlocul anilor 1990, rata șomajului printre tinerii *de culoare* din Londra era de 51%. Săracii, ca întreaga Europă la acest sfârșit de secol, erau de o izbitoare diversitate etnică – „multiculturali", cum sunt descriși de obicei, ca o recunoaștere a faptului că mulți olandezi, germani sau britanici de culoare sunt copiii sau nepoții imigranților marocani, turci sau pakistanezi. Orașe ca Rotterdam sau Leicester erau atât de multilingve și multicolore, încât un localnic întors acasă după o absență de două decenii ar fi fost uluit. În 1998, copiii albi deveniseră o minoritate în gimnaziile din cartierele sărace ale Londrei.

Orașele mari din Europa, îndeosebi Londra, erau acum într-adevăr cosmopolite. Slujbele bine plătite din mediul urban le reveneau tot albilor europeni (și nord-americani). Munca slab remunerată, de la măturatul străzilor la îngrijirea copiilor, nu mai era prestată, ca înainte, de tradiționalii europeni „de mâna a doua" din Alentejo sau Mezzogiorno, ci de „minorități" de culoare (adesea neagră sau cafenie), de multe ori fără permise de lucru. Conform statisticilor oficiale, numărul de străini care locuiau în Londra și în sud-estul Angliei între 1992 și 2002 a crescut cu 700 000; numărul real era însă cu mult mai mare.

Ca urmare, imigrația, deși descurajată continuu și controlată riguros în toată Europa Occidentală, era încă un factor demografic major: o treime dintre copiii din cartierele londoneze sărace nu vorbeau engleza ca limbă maternă. E vorba despre copiii refugiaților („azilanți", cum li se spunea în jargonul vremii, al căror număr explodase în urma războaielor iugoslave), dar și ai muncitorilor

imigranți din Asia Centrală și de Sud-Est, Orientul Mijlociu și Africa, mulți dintre ei ilegali.

În Germania, a cărei politică față de azilanți era (și rămâne) de departe cea mai generoasă din Europa********, dar unde e foarte greu pentru imigranți să obțină cetățenia, se estima că la sfârșitul secolului existau cinci milioane de astfel de oameni. La începutul noului secol, majoritatea cererilor de azil în Germania veneau din Irak, Turcia și țările din fosta Iugoslavie, iar numărul celor din Iran, Afghanistan, Rusia și Vietnam era în creștere.

Teama că Europa Occidentală ar putea fi „năpădită" de „refugiați economici", imigranți ilegali, solicitanți de azil și alții asemenea a contribuit la o lipsă generală de entuziasm pentru extinderea UE. În Germania și Marea Britanie trăiau încă din anii 1980 numeroși muncitori constructori „la negru". Dar marea problemă nu o constituiau Polonia, Ungaria sau alte state candidate din Europa Centrală, ci țările aflate la est de acestea. În 1992, Polonia avea ea însăși 290 000 de imigranți fără acte, majoritatea din Bulgaria, România și fosta URSS; Ungaria, cu o populație de numai zece milioane de locuitori, a primit peste 100 000 de cereri de azil. Viața acolo – sau în Slovacia ori Republica Cehă – era grea, dar nu insuportabilă, iar diferențele dintre aceste țări și statele occidentale se estompau încet, dar sigur. Concomitent, distanța dintre Europa Centrală și restul Europei postcomuniste creștea.

Așa se face că, spre sfârșitul anilor 1990, venitul mediu lunar în Polonia și Republica Cehă se apropia deja de 400 de dolari, dar în Belarus, Ucraina și România stagna în jur de 80 de dolari, în Bulgaria era sub 70 de dolari și în Moldova de 30 de dolari (medie înșelătoare, de vreme ce în afara capitalei, Chișinău, câștigurile erau și mai mici, în condițiile în care 48% din populație trăia din agricultură). Starea fostelor republici sovietice, spre deosebire de Polonia și chiar Bulgaria, nu dădea semne de îmbunătățire: în anul 2000, jumătate din cetățenii Moldovei câștigau sub 220 de dolari pe an (doar 19 dolari pe lună).

În aceste împrejurări, singura speranță pentru moldoveni, ucraineni sau rușii din afara marilor conurbații era să găsească de lucru în Vest. Și, astfel, un număr alarmant dintre ei – mai ales tinere femei – au încăput pe mâinile rețelelor mafiote, fiind expediați spre UE prin România și Balcani. În cel mai bun caz, ei sfârșeau ca slugi cu contract în ateliere și restaurante. În cel mai rău (și cel mai frecvent) caz, femeile ajungeau prostituate în Germania, Italia sau chiar Bosnia, servind o clientelă formată din soldați, administratori și „asistenți sociali" occidentali. Ajunși „muncitori cu viză temporară" fără voia lor, moldovenii și ucrainenii se alăturau astfel romilor, la fundul grămezii multiculturale a continentului.********

Victimele traficului de carne vie erau invizibile – precum altădată emigranții albi de la periferiile Europei, ele se confundau cu majoritatea locală, iar poliția și serviciile sociale le depistau cu greu. Însă *les exclus* („exclușii"), cum îi numesc sociologii și criticii francezi, erau perfect vizibili. Noua clasă defavorizată era formată din oameni privați nu atât de dreptul la muncă, cât de

„șanse sociale“: indivizi eșuați în afara vieții economice normale, cu familii naufragiate în blocurile-barăci de la marginea orașelor, unde nu existau magazine, servicii sau mijloace de transport și unde copiii primeau o educație de calitate inferioară. Un studiu din 2004 al Ministerului de Interne francez conchidea că două milioane de oameni trăiau în astfel de ghetouri urbane confruntați cu excluderea socială, discriminarea rasială și violența conjugală. În unele dintre aceste *quartiers chauds*, 50% dintre tineri erau șomeri, cei mai afectați fiind cei de origine algeriană sau marocană.

Mult prea des, această clasă defavorizată era definită nu doar de culoarea pielii, ci și de credința religioasă. Căci, pe lângă faptul că era multiculturală, Uniunea Europeană era și multireligioasă. Creștinii rămâneau majoritatea covârșitoare, deși cei mai mulți erau nepracticanți. Evreii constituiau acum o minoritate redusă, semnificativă doar în Rusia, Franța și într-o măsură mult mai mică în Marea Britanie și Ungaria. Însă hindușii și îndeosebi musulmanii erau acum o prezență substanțială și vizibilă în Marea Britanie, Belgia, Olanda și Germania, ca și în marile orașe din Scandinavia, Italia și Europa Centrală. Iar adepții islamismului erau tot mai numeroși – un fenomen unic printre religiile majore din Europa.

În primii ani ai secolului XXI, în Franța trăiau circa șase milioane de musulmani (majoritatea de origine nord-africană) și în Germania aproape tot atâția (în principal de proveniență turcă și kurdă). Dacă îi adăugăm pe cei aproape două milioane din Marea Britanie (cei mai mulți din Pakistan și Bangladesh), plus cei din Italia și statele Beneluxului, pe teritoriul Uniunii se aflau în total 15 milioane de musulmani.

Prezența lor în comunități până atunci preponderent laice ridica probleme dificile legate de politica socială. Ce prevederi ar fi trebuit introduse pentru purtarea veșmintelor și simbolurilor religioase în școlile publice? Cât de mult ar fi trebuit să încurajeze (sau să descurajeze) statul existența unor instituții culturale separate? Era bună politica de sprijinire a comunităților multiculturale (care, astfel, erau practic separate)? Ori ar fi trebuit ca autoritățile să înlesnească integrarea și chiar s-o impună? În Franța, politica oficială promova intregrarea culturală și interzicea etalarea simbolurilor religioase în școli; în alte părți, îndeosebi în Marea Britanie și Olanda, exista o toleranță mai mare față de diferențele de ordin cultural și manifestarea identității religioase a indivizilor. Pretutindeni însă părerile erau împărțite (vezi capitolul 23).

Introducerea rapidă a unor astfel de întrebări pe ordinea de zi a politicii interne și locul lor proeminent în polemicile despre imigrație și azil se datorau neliniștii crescânde față de apariția pe întregul continent a unei noi generații de partide xenofobe. Unele dintre ele își aveau rădăcinile într-o epocă anterioară de politici sectare sau naționaliste; Dansk Folkeparti sau List Pim Fortuyn în Olanda erau recente și surprinzător de populare. Toate se dovediseră neașteptat de versate în exploatarea sentimentului „antiimigrationist“.

Fie că perorau împotriva „minorităților etnice“, precum Partidul Național Britanic, fie că, asemenea Frontului Național al lui Jean-Marie Le Pen, vizau „imigranții“ (în germană, termenul preferat era *străinii* sau *veneticii*), partidele de extremă dreaptă nu duceau lipsă de simpatizanți. Pe de o parte, încetinirea creșterii economice și vulnerabilitatea în fața forțelor economice globale îi expuneau pe salariați la o instabilitate economică fără precedent în istoria recentă. Pe de altă parte, vechile organe ale stângii politice care să adune și să mobilizeze această nesiguranță a zilei de mâine sub flamura luptei de clasă nu mai existau: nu întâmplător, Frontul Național a avut cele mai bune rezultate în districte care erau odinioară fiefurile Partidului Comunist Francez.

Faptul că în mijlocul populației majoritare creștea o minoritate vizibilă, cu trăsături culturale străine – și perspectiva că tot mai mulți străini se vor năpusti la troaca asistenței sociale sau asupra slujbelor „noastre“ când se vor deschide stăvilarele dinspre Est – a însemnat pentru noua dreaptă cireașa de pe tort. Decretând că „barca e plină“ sau acuzând faptul că guvernele au renunțat la controlul frontierelor în favoarea „intereselor cosmopolite“ sau a „birocraților de la Bruxelles“, demagogii populiști promiteau că vor opri imigrația, vor repatria „străinii“ și le vor restitui statul cetățenilor albi, asediați și străini în propria țară.

Față de fascismul din perioada interbelică, aceste manifestări xenofobe pot părea moderate – deși, la începutul anilor 1990, Germania s-a confruntat cu un val de crime îndreptate împotriva străinilor și a minorităților care i-a determinat pe unii comentatori să ridice probleme de natură mai generală: Günter Grass a acuzat indiferența egoistă a culturii politice vest-germane și entuziasmul orbesc al țării pentru o unire „nemeritată“, susținând că responsabilitatea pentru violența rasială (mai ales în orașele industriale defuncte, aflate în paragină, din fosta RDG, unde sentimentele xenofobe erau cele mai puternice) trebuia atribuită în mod direct elitei politice, amnezică și suficientă.

Deși nivelul violenței publice era ținut sub control, noua dreaptă se bucura de o popularitate îngrijorătoare. Cu un lider dinamic și telegenic ca Jörg Haider, Partidul Libertății (PL) din Austria – urmaș al Ligii Independenților de după război, dar aparent purificat de conotațiile naziste ale acesteia – a urcat permanent în sondaje, prezentându-se drept apărătorul „oamenilor de rând“, lăsați pe dinafară de colaborarea reciproc avantajoasă dintre cele două partide mari și amenințați de hoardele de „criminali“, „drogați“ și alte „drojdii ale străinătății“ care le invadau acum patria.

Pentru a evita o ciocnire cu legea, Haider s-a abținut de la orice gest care l-ar fi făcut să pară un nostalgic al nazismului. Cel mai adesea, austriacul își dezvăluia prejudecățile (ca și Jean-Marie Le Pen) în mod indirect – de pildă, orice lucru supărător în viața publică era ilustrat de oameni ce erau, întâmplător, evrei. Dar țintele predilecte, pentru el și suporterii lui, erau cele recente, cum ar fi Uniunea Europeană: „Noi, austriecii, nu ar trebui să dăm socoteală Uniunii Europene, nici Maastrichtului, nici unei idei

internaționaliste sau alteia, ci numai patriei noastre".

În alegerile parlamentare din 1986, partidul lui Haider a câștigat 9,7% din voturi. Patru ani mai târziu, el urcase la 17%. În alegerile din octombrie 1994, PL zguduia cercurile politice vieneze atingând 23%, la o distanță de doar patru procente de Partidul Popular, care guvernase țara în primii 25 de ani după război și care domina încă provinciile rurale ale Austriei. Dar și mai de rău augur era faptul că Haider păcălise o mare parte a electoratului de orientare tradițional-socialistă, ce era clasa muncitoare vieneză. Acest lucru nu trebuia să surprindă pe nimeni, având în vedere că (după cum arătau sondajele de opinie din 1995) un austriac din trei nutrea, alături de Haider, covingerea că „muncitorii cu viză temporară" și alți străini din Austria aveau prea multe avantaje și privilegii.

Influența lui Haider a ajuns la apogeu la sfârșitul secolului XX, în urma alegerilor din octombrie 1999, când partidul său a primit sufragiile a 27% din electoratul austriac, împingând Partidul Popular pe locul al treilea și ajungând la 290 000 de voturi distanță de socialiști, aflați pe primul loc. În februarie 2000, Partidul Popular a format un guvern de coaliție cu Partidul Libertății (deși nu cu Haider însuși), spre oripilarea ușor exagerată a partenerilor europeni ai Austriei. Acesta era însă rezultatul unui calcul politic pragmatic făcut de Wolfgang Schüssel, noul cancelar austriac. Partidul Libertății era o mișcare de protest, un partid „împotriva lor" care li se adresa „celor mici, asupriți" (pentru a-l cita pe Pierre Poujade, prototipul populismului). Odată ajuns la putere, expus la uzura provocată de actul de guvernare și constrâns să împartă vina pentru politicile nepopulare, el avea să-și piardă forța de atracție. În alegerile din 2002, PL a obținut doar 10,1% (în timp ce Partidul Popular urcase la aproape 43%). La alegerile pentru Parlamentul European din 2004, partidul lui Haider a scăzut la 6,4% din voturi.

Ascensiunea și declinul lui Haider (care a rămas totuși un guvernator popular în Carintia natală) erau emblematice pentru traiectoria partidelor de orientare similară din alte țări. Imediat după asasinarea liderului său în 2002, List Pim Fortuyn obținuse 17% din voturi și intrase pentru scurtă vreme în guvernul olandez, doar ca să vadă că scade la 5% în următoarele alegeri, iar reprezentarea parlamentară redusă de la 48 la opt membri. În Italia, intrarea Ligii Nordului în guvern, sub aripa lui Berlusconi, a determinat o scădere constantă a popularității ei.

În Danemarca, Dansk Folkeparti urcase de la începuturile sale obscure din 1995 până la poziția de al treilea grup parlamentar al țării în 2001. Rămânând în afara guvernului și concentrându-se aproape în exclusivitate asupra problemei imigrației, partidul condus de Pia Kjærsgaard a reușit să-și fructifice influența, disproporționată față de dimensiunile sale. Partidele daneze de frunte – liberalii și social-democrații – încercau acum să se întreacă unul pe altul în „fermitate" referitor la legile ce reglementau statutul azilanților și al rezidenților străini. După ce partidul său câștigase 12% din voturi în alegerile din 2001, Kjærsgaard putea spune: „Noi deținem puterea".********

Și avea dreptate, în sensul că nici un politician din marile formațiuni de stânga sau de dreapta nu mai îndrăznea să pară „blând" în astfel de probleme. Până și micul Partid Național Britanic (PNB) a reușit să influențeze politicile guvernelor noilor laburiști. Periferic prin tradiție (cel mai bun rezultat al său fiind 7% din voturi în 1997 într-un district din East London, unde bengalezii îi înlocuiseră pe evrei ca minoritate etnică), PNB a câștigat patru ani mai târziu 11 643 de voturi (14%) în două districte din Oldham, un fost oraș industrial din Lancashire, unde, cu puțin timp înainte de alegeri, avuseseră loc incidente rasiale.

Aceste rezultate erau neglijabile față de ceea ce se petrecea pe continent: PNB nu amenința să câștige un loc în parlament. Însă, cum preocupările sale păreau să reflecte (conform sondajelor de opinie) neliniști generalizate, dreapta conservatoare a reușit să-l împingă pe Tony Blair spre înăsprirea măsurilor, și așa nu prea generoase, față de potențialii imigranți și refugiați. Este revelator pentru atmosfera vremii faptul că un guvern al noilor laburiști, care deținea o covârșitoare majoritate parlamentară și 11 milioane de simpatizanți la alegerile din 2001, a fost șantajat să răspundă astfel la propaganda unei clici neofasciste care putea aduna doar 48 000 de voturi în întreaga țară – o cincime de procent, cu doar 40 000 mai multe decât Monster Raving Loony Party, Partidul Țicniților.

Franța era altă poveste. Aici Frontul Național avea o problemă (imigranții), o susținere de masă (2,7 milioane de votanți la alegerile generale din 1986) și un lider charismatic care se pricepea de minune să transforme insatisfacția publică difuză într-o nemulțumire concretă și în prejudecată politică. Cu siguranță că extrema dreaptă n-ar fi avut niciodată un asemenea succes dacă Mitterrand nu ar fi introdus cu cinism un sistem de reprezentare proporțională conceput pentru a asigura succesul parlamentar (și vizibilitatea națională) al Frontului Național – divizând și slăbind astfel principalele partide conservatoare.

Cert este că 4,5 milioane de francezi l-au susținut pe Le Pen în alegerile prezidențiale din 1995, număr care a urcat la 4,8 milioane în aprilie 2002, când liderul FN a obținut un succes fără precedent, ieșind pe locul al doilea, cu 17% din voturi, și eliminându-l din cursă pe candidatul stângii, nefericitul premier socialist Lionel Jospin. Ca și în alte țări, politicienii tradiționali din Franța au conchis că trebuiau să împrumute ceva din atracția lui Le Pen, însușindu-și preocupările lui și promițând măsuri severe în privința „securității" și imigrației, fără a aproba explicit limbajul folosit de Le Pen sau programul său („Franța pentru francezi" și repatrierea pentru ceilalți).

În pofida legăturilor lui Le Pen cu o tradiție mai veche a politicii de extremă dreaptă (în tinerețe îi sprijinise pe poujadiști, aderase la organizațiile subversive de extremă dreaptă în timpul războiului algerian și susținuse cu prudență pentru Vichy și cauza petainistă), mișcarea sa nu poate fi catalogată drept o simplă regurgitare atavică și nostalgică a trecutului fascist al Europei. Fortuyn sau Kjærsgaard în nici un caz nu puteau fi categorisiți ca atare.

Amândoi menționau scrupulos că luptă pentru conservarea tradiționalei toleranțe din țările lor – amenințată, susțineau ei, de fanatismul religios și obiceiurile retrograde ale noilor comunități musulmane.

Partidul Libertății din Austria nu era nici el o mișcare nazistă, iar Haider nu era Hitler. Dimpotrivă, el și-a subliniat insistent trecutul *post*belic. Născut în 1950, Haider avea „*Die Gnade der späten Geburt*", norocul de a se fi născut târziu (și amintea frecvent acest lucru publicului). O parte din succesul lui Haider (sau al lui Christoph Blocher, liderul Partidului Popular Elvețian, care în 2003 a obținut 28% din votul popular cu o platformă antiimigrație și anti-UE) se datora capacității de a camufla subtextul rasist sub imaginea unui modernist, a unui național-populist cu convingeri liberale. De unde priza neașteptată la electoratul tânăr: Partidul Libertății era la un moment dat preferatul celor sub 30 de ani.********

În Austria, ca și în Franța, ura și teama de imigranți (veniți în Franța dinspre sud, iar în Austria dinspre est; în ambele cazuri din regiuni pe care țările respective le stăpâniseră cândva) au înlocuit vechile obsesii – în special antisemitismul – care serviseră la coalizarea extremei drepte. Dar noile partide antisistem mai aveau un avantaj: mâinile curate. Excluși de la guvernare, ei nu erau pătați de corupția care, la începutul anilor 1990, părea să macine chiar temeliile sistemului european. Nu doar în România sau Polonia sau (mai ales) Rusia, unde putea fi considerată o pagubă colaterală în tranziția spre capitalism, ci chiar în inima democratică a continentului.

În Italia, unde creștin-democrații au avut după război relații strânse și profitabile cu bancherii, oamenii de afaceri, antreprenorii, mai-marii orașelor, funcționarii de stat și – se zvonea insistent – Mafia, o nouă generație de tineri magistrați a început să înlăture curajos crusta de tăcere publică. Paradoxal, primul a căzut Partidul Socialist Italian, sub impactul scandalului *tangentopoli* („orașul mitei") din 1992, declanșat de investigațiile privind administrarea orașului Milano. Partidul a căzut în dizgrație, iar liderul său, fostul premier Bettino Craxi, a fost nevoit să se exileze pe celălalt țărm al Mediteranei, în Tunisia.

Dar afacerile socialiștilor erau legate inextricabil de cele ale creștin-democraților, vechii lor parteneri de coaliție. A urmat un val de arestări și acuzații care au discreditat și mai mult ambele partide; în cădere, ele au antrenat tot sistemul de pacte și combinații politice care definise politica italiană timp de două generații. În alegerile din 1994, practic toate partidele importante din Italia, cu excepția foștilor comuniști și a foștilor fasciști, au fost scoase din joc – deși, pe termen lung, un singur om a beneficiat de acest cutremur politic: dubiosul magnat Silvio Berlusconi, fost cântăreț într-un bar, care intrase în politică nu atât pentru purificarea generală a nației, cât pentru a-și proteja propriul imperiu mediatic.

În Spania, cariera lui Felipe González a fost curmată de un alt tip de scandal: la jumătatea anilor 1990, un grup de tineri reporteri de investigație de la cotidienele *El Mundo* și *Diario 16* au dezvăluit că guvernul lui González

dusese un „război murdar“ împotriva terorismului basc în 1983–1987, autorizând și chiar încurajând trupele speciale să practice răpirea, tortura și asasinatul, atât în Spania, cât și peste graniță, în regiunile basce din Franța de unde ETA opera frecvent (vezi capitolul 14).

Având în vedere reputația ETA, acest lucru nu ar fi reușit, poate, să-l discrediteze pe charismaticul González (cum ultimii ani ai lui Franco au fost impregnați de cinism oficial, mulți spanioli crescuseră cu o viziune pronunțat instrumentală asupra statului și a legilor sale) dacă nu ar fi coincis cu divulgarea unor cazuri de mită și trafic de influență în care erau implicați colegii socialiști ai lui González: amintind de situația din Italia, ele au suscitat o îngrijorare generală cu privire la starea morală a fragilei democrații spaniole.

În Franța, Belgia sau Germania, valul de scandaluri care a desfigurat viața publică în anii 1990 evoca nu atât fragilitatea instituțiilor și a moravurilor, cât costul tot mai mare al democrației într-o societate modernă. Politica (stafful, publicitatea, consilierii) costă. Fondurile publice de care dispun partidele politice sunt în Europa strict limitate prin lege și tradiție și folosite de obicei numai pentru campania electorală. În trecut, dacă aveau nevoie de mai mult, politicienii apelau la susținătorii obișnuiți: colegi de partid, sindicate (în cazul stângii), afaceriști și corporații private. Aceste resurse erau acum pe sfârșite: numărul membrilor de partid scăzuse, sindicatele erau în declin și, din cauza unui consens tot mai evident pe probleme economice, firmele și întreprinzătorii particulari nu aveau motive să sprijine generos un partid anume.

E poate de înțeles (în orice caz, asta era tendința generală) că marile partide politice din vestul Europei au început să caute metode alternative de finanțare – tocmai într-un moment când, grație globalizării și desființării controlului prețurilor, banii nu lipseau. S-a dovedit că în Franța atât gaulliștii, cât și socialiștii (precum și creștin-democrații în Germania sau noii laburiști în Marea Britanie) strânseseră bani în ultimii 20 de ani printr-o varietate de metode suspecte: vânzarea unor favoruri, traficul de influență sau, pur și simplu, apelul mai insistent decât în trecut la sponsorii convenționali.

În Belgia, lucrurile au mers și mai departe – cum se poate vedea din scandalul Dassault-Agusta. La sfârșitul anilor 1980, guvernul belgian a semnat două contracte prin care se angaja să cumpăre 46 de elicoptere militare de la firma italiană Agusta, respectiv să încredințeze companiei franceze Dassault recondiționarea flotei sale de avioane F-16. În ambele cazuri, ofertele concurente au fost respinse din start. Procedeul nu era în sine nemaivăzut, iar faptul că erau implicate trei țări chiar conferea afacerii un paneuropenism ecumenic.

Dar s-a dovedit ulterior că Partidul Socialist (pe atunci la guvernare) profitase frumușel din ambele contracte. André Cools, un socialist de frunte care știa prea multe, a fost asasinat la scurt timp într-o parcare din Liège în 1991; un altul, Étienne Mange, a fost arestat în 1995; un al treilea, Willy Claes, fost premier al Belgiei, secretar general al NATO în 1994–1995 și ministru de

Externe în perioada în care au fost perfectate cele două afaceri, a fost găsit vinovat în septembrie 1998 de luare de mită pentru partid. Un al patrulea suspect care fusese implicat îndeaproape în afacere, fostul general de armată Jacques Lefebvre, a murit în circumstanțe neelucidate în martie 1995.

Povestea e tipic belgiană (*La Belgique*, remarca Baudelaire, *est sans vie, mais non sans corruption*), în sensul că aici duplicarea și diluarea autorității constituționale nu numai că au permis derapaje ale guvernului, ci au dus Belgia la un pas de falimentul întregului aparat de stat, inclusiv al sistemului judecătoresc. În alte țări, cu excepția cazului italian menționat mai sus, semnele de corupție personală erau remarcabil de puține (cele mai multe infracțiuni și delicte au fost săvârșite literalmente pentru binele partidului********); cu toate acestea, câteva figuri foarte marcante au fost excluse brusc din viața publică.

Printre ele se numărau oameni precum González, fostul premier francez Alain Juppé și liderii venerabili ai creștin-democraților italieni, dar și fostul cancelar german Helmut Kohl, eroul unificării, care s-a compromis refuzând să divulge numele celor care îi finanțau partidul. Fără imunitatea prezidențială, Jacques Chirac (care fusese primar al Parisului în perioada când orașul înota în mită și favoruri politice) ar fi îngroșat, cu siguranță, rândurile corupților.

Evenimentele frapează în final prin cât de *puțin* au discreditat ele sistemul politic în ansamblu. Participarea scăzută la alegeri trădează, desigur, o scădere a interesului pentru viața publică – dar aceasta era detectabilă de zeci de ani în absenteismul crescând și în intensitatea scăzută a dezbaterilor politice. Surprinzătoare este nu apariția unui nou val de partide populiste de dreapta, ci neputința lor cronică de a obține rezultate mai bune, de a exploata tulburările și nemulțumirile de după 1989.

Exista un motiv pentru acest lucru. Chiar dacă europenii și-au pierdut încrederea în politicieni, în inima sistemului european de guvernare există un lucru pe care nici partidele antisistem cele mai virulente nu au îndrăznit să îl atace fățiș și care continuă să suscite o simpatie cvasiuniversală. Acel ceva nu este, cu siguranță, Uniunea Europeană, în ciuda numeroaselor ei merite. Nu este nici democrația: prea abstractă, prea nebuloasă și prea des invocată pentru a mai putea fi pusă pe un piedestal. Nu este nici libertatea sau statul de drept, care de zeci de ani nu au mai fost periclitate în Occident și care sunt deja axiome pentru tânăra generație din toate statele UE. Ce îi leagă pe europeni, chiar și atunci când sunt dezamăgiți de un aspect practic sau altul, este ceea ce numim de obicei (și în contrast revelator cu „stilul de viață american“) „modelul social european“.

Capitolul 23
Feluritele Europe

Am fi înțelepți, fără îndoială, dacă am putea cerne semnele vremii noastre și, știindu-i părțile bune și pe cele rele, să ne croim cu chibzuință un loc într-însa. Haideți, în loc să scrutăm în van zarea întunecată, să privim calm împrejur, doar puțin, la scena curioasă pe care ne aflăm.

Thomas Carlyle

Creatorul Europei a făcut-o mică și chiar a sfărâmat-o în părticele, pentru ca noi să ne găsim bucuria nu în mărime, ci în diversitate.

Karel Čapek

În Europa eram asiatici, pe când în Asia suntem și noi europeni.

Feodor Dostoievski

Când comunismul a căzut și Uniunea Sovietică a făcut implozie, ele au antrenat în cădere nu numai un sistem ideologic, ci coordonatele politice și geografice ale unui întregul continent. De 45 de ani – cei mai mulți europeni nici nu apucaseră acele vremuri sau nu și le mai aminteau – rezultatul incomod al celui de-al Doilea Război Mondial era neschimbat. Divizarea accidentală a Europei, cu toate consecințele ei, ajunsese să pară un dat firesc. Apoi, deodată, totul s-a spulberat. Deceniile postbelice au căpătat retrospectiv o cu totul altă semnificație. Considerate cândva începutul unei noi ere de polarizare ideologică permanentă, ele se revelau acum drept un amplu epilog la războiul civil european care începuse în 1914: un interregn de 40 de ani între înfrângerea lui Adolf Hitler și rezolvarea finală a sechelelor războiului.

Când lumea anilor 1945–1989 a dispărut, iluziile ei au devenit mult mai vizibile. Mult trâmbițatul „miracol economic" din Europa Occidentală postbelică a readus regiunea la performanțele de productivitate și comerț internațional din perioada 1914–1945, după care ratele creșterii economice s-au stabilizat la un nivel comparabil, în mare, cu cel de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Nu era o realizare neglijabilă, dar nici nu însemna, cum crezuseră plini de speranță contemporanii, începutul unei ere de prosperitate perpetuă.

Mai mult, renașterea economică s-a produs nu în ciuda Războiului Rece, ci din cauza lui. Precum amenințarea otomană altădată, umbra imperiului

sovietic a redus ca dimensiuni Europa, dar i-a impus, în zona pe care o cruțase, o unitate benefică. În absența europenilor încătușați din Est, cetățenii Europei de Vest au prosperat: scăpaseră de grija statelor sărace și înapoiate apărute pe ruinele fostelor imperii continentale, iar umbrela militară americană îi apăra de un reflux politic al trecutului recent. Acești „ochelari de cal", din perspectiva Estului, nu au mai putut fi menținuți după colapsul comunismului și destrămarea imperiului sovietic.

Coconul fericit care era Europa Occidentală (cu comunitățile ei economice și zonele ei de comerț liber, cu alianțe externe liniștitoare și granițe interne redundante) părea deodată vulnerabil, între presiunea așteptărilor înșelate ale viitorilor „cetățeni europeni" din Est și relația evidentă cu marea putere de peste ocean. Cum planurile pentru un viitor european comun îi obligau din nou să țină cont de întinsele hotare estice al continentului, occidentalii s-au întors, de nevoie, la trecutul european comun.

Anii 1945–1989 au căpătat astfel un atribut parantetic. Războiul deschis dintre state, o trăsătură a vieții europene timp de 300 de ani, atinsese între 1913 și 1945 un nivel apocaliptic: circa 60 de milioane de europeni au murit în războaie sau uciși la comanda statului în prima jumătate a secolului XX. Apoi, între 1945 și 1989, războiul dintre state a dispărut de pe continent.******** Două generații de europeni au crescut cu impresia până atunci de neconceput că pacea era ordinea firească a lucrurilor. Ca prelungire a politicii, războiul și confruntarea ideologică au fost exportate în așa-zisa Lume a Treia.

Acestea fiind spuse, trebuie amintit că statele comuniste, deși menținеau relații de pace cu vecinii, au practicat războiul permanent cu propriii cetățeni – sub formă de cenzură riguroasă, penurii induse și supraveghere represivă, dar ajungând ocazional și la conflict deschis: la Berlin în 1953, la Budapesta în 1956, la Praga în 1968, în Polonia sporadic între 1968 și 1981 și apoi pe durata stării de război. În Europa de Est deceniile postbelice au așadar un parfum diferit în memoria colectivă (dar același caracter parantetic). Dar, față de ce se petrecuse anterior, și Europa de Est a traversat – fără voie – o perioadă de calm neobișnuit.

Anii postbelici, a căror amintire se estompa rapid pe măsură ce apăreau noi (dez)ordini mondiale, erau sau nu un obiect al nostalgiei și regretului, în funcție de locul și data nașterii fiecăruia. De ambele părți ale Cortinei de Fier, cei din generația șaizecistă – adică cei născuți între 1946 și 1951, cea mai mare parte a generației *baby-boom* – își aminteau cu drag deceniul „lor", cultivând în continuare amintiri dragi și un sentiment exagerat al propriei importanțe. Iar părinții lor, cel puțin în Occident, erau recunoscători pentru stabilitatea politică și siguranța materială din acea perioadă, în contrast cu ororile anterioare.

Dar cei care erau prea tineri ca să țină minte anii 1960 nu se dădeau în vânt după autoproslăvirea lor solipsistă a bătrânilor memorialiștii ai epocii, iar cei mai bătrâni, ce trăiseră toată viața sub comunism, își aminteau nu numai

slujbele garantate, chiriile ieftine și străzile sigure, ci și decorul cenușiu de talente irosite și speranțe zădărnicite. De ambele părți ale Cortinei, nu se putea recupera mare lucru din ruinele secolului XX. Pacea, prosperitatea și siguranța, desigur; dar convingerile optimiste din alte vremuri dispăruseră pentru totdeauna.

Înainte de a se sinucide, în 1942, romancierul și criticul vienez Stefan Zweig evoca nostalgic Europa de dinainte de 1914, exprimându-și „mila pentru cei care nu au fost tineri în acei ultimi ani de siguranță". Șaizeci de ani mai târziu, la sfârșitul secolului XX, aproape totul fusese recuperat sau reconstruit. Dar încrederea cu care pășeau în noul secol europenii din generația lui Zweig se pierduse pentru totdeauna: se întâmplaseră prea multe. Europenii din perioada interbelică puteau să-și amintească *la belle époque* și să murmure „Măcar de-ar mai fi așa…", dar cei de după al Doilea Război Mondial lăsau în urmă o catastrofă de 30 de ani ce inspira un sentiment unanim: „Orice, numai asta nu"********.

Pe scurt, cale de întoarcere nu exista. Comunismul din Europa de Est fusese răspunsul greșit la o întrebare reală. În Occident, la aceeași întrebare – „Cum să depășim catastrofa care a fost prima jumătate a secolului XX?" – s-a răspuns prin obnubilarea completă a istoriei recente și recapitularea unor succese din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (stabilitatea politică pe plan intern, o mai mare productivitate economică și o dezvoltare constantă a comerțului exterior), care au primit numele „Europa". Însă după 1989 Europa de Vest postpolitică stătea din nou față în față cu geamăna ei de la răsărit, iar „Europa" trebuia regândită.

Perspectiva abandonării coconului nu a fost, cum am văzut, primită cu entuziasm general; Jacek Kuroń nu se înșela când opina în jurnalul polonez *Polityka* din martie 1993 că „unele figuri politice din Occident regretă Uniunea Sovietică și vechea ordine mondială". Dar acea „veche ordine mondială" (staza bine cunoscută din ultimele patru decenii) dispăruse pentru totdeauna. Europenii se confruntau acum nu doar cu un viitor nesigur, ci și cu un trecut în schimbare. Ce fusese limpede până de curând devenea din nou foarte complicat. La sfârșitul secolului XX, pe promontoriul vestic al Eurasiei, o jumătate de miliard de oameni își puneau stăruitor problema propriei identități. Cine sunt europenii? Ce înseamnă a fi european? Ce e Europa – și ce vor locuitorii ei să facă din ea?

Din încercarea de a distila esența Europei nu avem mare lucru de câștigat. „Ideea de Europa" – ea însăși un subiect intens dezbătut – are o istorie lungă și destul de prestigioasă. Dar, deși o anumită „idee" de Europă (reiterată în varii convenții și tratate) ghidează Uniunea din care fac parte acum europenii, ea nu oferă decât o imagine parțială a vieții pe care o duc ei aici. Într-o eră a tranziției și reconfigurărilor demografice, europenii de astăzi sunt mai numeroși și mai eterogeni ca oricând. Orice descriere a situației lor de ansamblu la începutul secolului XXI trebuie să constate în primul rând această

varietate și să cartografieze contururile și hotarele întrepătrunse ale identității și experienței europene.

Termenul *cartografiere* este folosit aici cu bună știință. La urma urmei, Europa este un loc. Dar frontierele ei au fost dintotdeauna fluide. Vechile hotare – ale Romei și Bizanțului, ale Sfântului Imperiu Roman și ale Europei creștine – corespund îndeajuns de mult cu diviziunile politice ulterioare pentru a sugera o continuitate autentică: delicatele puncte de contact dintre Europa slavă și cea germanică erau la fel de clare pentru Adam din Bremen, un scriitor din secolul al XI-lea, cum ne sunt nouă; frontierele medievale ale creștinătății ortodoxe și catolice, din Polonia până în Serbia, se mențin și astăzi, iar ideea unei Europe scindate în două de-a lungul Elbei nu le-ar fi fost străină celor care administrau în secolul al IX-lea Imperiul Carolingian – dacă și-ar fi pus problema în acest fel.

Dintotdeauna, aceste străvechi linii de hotar au indicat sau nu coordonatele *Europei*, în funcție de punctul din care erau privite. Să luăm un caz bine cunoscut: în secolul al XVIII-lea, majoritatea locuitorilor Ungariei și Boemiei erau de sute de ani catolici și mulți vorbeau germana. Dar, pentru austriecii luminați, „Asia" începea cu Landstrasse, șoseaua care iese din Viena pe la răsărit. Părăsind orașul pe la *vest*, cu direcția Praga, Mozart spunea în 1787 că trece o graniță *orientală*. Estul și Vestul, Asia și Europa sunt de veacuri nu numai linii trasate pe pământ, ci și ziduri mentale.

Pentru că până nu demult cea mai mare parte a Europei nu a fost împărțită în state, ci cuprinsă în imperii, este mai util să concepem marginile continentului nu ca granițe, ci ca regiuni de frontieră nedeterminate – zone limitrofe, *limes*, *Militärgrenze*, *krajina*: zone cucerite și populate de un imperiu, care, deși au o topografie variabilă, marchează o importantă limită politică și culturală. De la Marea Baltică până în Balcani, aceste regiuni și locuitorii lor s-au înțeles pe sine ca pavăză a civilizației: punctul vulnerabil și crucial unde se sfârșește lumea cunoscută, iar barbarii sunt ținuți la distanță.

Dar aceste granițe sunt fluide și s-au modificat deseori, în funcție de epocă și circumstanțe; implicațiile lor geografice sunt înșelătoare. Polonezii, lituanienii și ucrainenii se prezintă toți în literatura și miturile lor politice ca străjeri ai „Europei" (sau ai creștinătății).******** Dar e de-ajuns să aruncăm o privire pe hartă pentru a constata că afirmațiile lor se exclud reciproc: e imposibil să aibă toți dreptate. Același lucru se poate spune despre istoriile rivale ale României și Ungariei sau despre revendicarea sârbilor și a croaților: fiecare pretinde că granița *sa* sudică (cu sârbii, respectiv cu turcii) constituie linia vitală de defensivă de la marginea Europei civilizate.

Această confuzie arată că marginile Europei sunt de veacuri suficient de importante pentru ca părțile interesate să ridice vehement pretenții concurente de apartenență la Europa. A fi „în" Europa echivalează cu un grad de siguranță: este garanția – sau, cel puțin, promisiunea – refugiului și a includerii. De-a lungul secolelor, aceasta a devenit treptat o sursă a identității colective. A fi un „stat de graniță", exponent și ocrotitor al valorilor fundamentale ale civilizației

europene, era o sursă de vulnerabilitate, dar și de mândrie: de aceea sentimentul că au fost excluși și uitați de „Europa“ a făcut dominația sovietică cu atât mai umilitoare pentru intelectualii din centrul și estul Europei.

Europa nu este așadar atât o chestiune de geografie *absolută* – unde se află de fapt o țară sau un popor –, cât de geografie *relativă*: unde se află unele față de altele. La sfârșitul secolului XX, scriitorii și politicienii din țări precum Republica Moldova, Ucraina sau Armenia se declarau europeni nu cu argumente istorice sau geografice (care puteau fi plauzibile sau nu), ci *împotriva* istoriei și geografiei. Eliberate în pripă din imperiul moscovit, statele postimperiale orfane își îndreptau acum privirile spre o altă capitală „imperială“: Bruxelles.********

Cu ce sperau aceste națiuni periferice să se aleagă din perspectiva îndepărtată a includerii în noua Europă este mai puțin important decât ce aveau de pierdut dacă erau lăsate pe dinafară. Consecințele excluderii erau deja vizibile în primii ani ai noului mileniu chiar și pentru vizitatorul cel mai indiferent. Dacă existase cândva un element cosmopolit sau „european“ în orașe precum Cernăuți în Ucraina sau Chișinău în Moldova, el fusese de mult evacuat cu ciomagul de regimul nazist și apoi de cel sovietic; împrejurimile rurale erau încă „o lume premodernă, cu drumuri de țară și căruțe cu cai, cu fântâni și opinci, cu tăceri vaste și nopți de catifea neagră“.******** Identificarea cu Europa nu ținea de un trecut comun, dispărut acum fără urmă. Era revendicarea (oricât de nefondată și nerealistă) a unui viitor comun.

Țările de pe continent nu erau singurele care se temeau că vor rămâne în afara Europei. Din perspectiva moldovenilor vorbitori de română, vecinii lor de la vest aveau o șansă istorică. Spre deosebire de locuitorii Republicii Moldova, românii erau văzuți de Occident ca niște candidați perfect legitimi, deși indolenți, și aveau asigurat un viitor *european*. De la București, lucrurile se vedeau însă altfel: România însăși părea în pericol de a nu fi acceptată. În 1989, când tovarășii lui Ceaușescu au început într-un târziu să se întoarcă împotriva lui, ei au redactat o scrisoare în care îl acuzau pe Conducător că încearcă să rupă țara de rădăcinile ei europene: „România este și va rămâne o țară europeană… Ați început să schimbați geografia zonelor rurale, dar nu veți putea niciodată muta România în Africa“. În același an, bătrânul dramaturg Eugene Ionesco afirma că țara lui de origine este pe cale „să iasă pentru totdeauna din Europa, ceea ce înseamnă să iasă din istorie“. Și nu era o preocupare nouă: în 1972, reflectând la istoria sumbră a țării, E.M. Cioran dădea glas unui complex frecvent întâlnit la români: „Ce m-a deprimat cel mai tare a fost harta Imperiului Otoman. Privind-o, am înțeles trecutul nostru și tot restul“.********

Românii – ca și bulgarii, sârbii și alții care au motive solide să creadă că „nucleul“ Europei îi vede ca pe niște străini (atunci când îi vede) – oscilează între afirmarea defensivă a caracteristicilor lor hipereuropene (în literatură, arhitectură, topografie etc.) și disperare, urmată de fuga în Vest. După căderea comunismului, ambele tendințe au fost ilustrate din plin. În timp ce fostul

premier Adrian Năstase detalia în iulie 2001 pentru cititorii jurnalului *Le Monde* „valoarea adăugată" pe care România o aduce Europei, jumătate dintre cei care încercau să treacă ilegal granița polono-germană erau români. Într-un sondaj realizat la începutul noului secol, 52% din bulgari (și majoritatea covârșitoare a celor sub 30 de ani) afirmau că, dacă ar putea, ar emigra – de preferință în „Europa".

Senzația că se află la periferia centrului altora, fiind un soi de europeni de mâna a doua, nu se mai întâlnește astăzi decât în fostele țări comuniste, aproape toate cuprinse în zona de mici națiuni pe care o anticipa Tomáš Masaryk între Capul Nord și Capul Matapan din Peloponez. Dar nu a fost întotdeauna așa. În vremuri nu foarte îndepărtate, celelalte extremități ale continentului erau la fel de periferice – din punct de vedere economic, lingvistic, cultural. În 1901, poetul Edwin Muir, pe atunci copil, s-a mutat de la Orkneys la Glasgow: „150 de ani străbătuți în două zile", avea să-și amintească el, iar senzația nu ar fi fost deplasată nici o jumătate de secol mai târziu. Până în anii 1980, zonele muntoase și insulare de la marginile Europei (Sicilia, Irlanda, nordul Scoției, Lapland) au avut mai multe în comun una cu alta sau cu propriul trecut decât cu prosperele regiuni metropolitane din centru.

Chiar și acum – sau mai ales acum –, liniile de demarcație și clivajele nu corespund exact cu frontierele naționale. Consiliul Statelor Baltice este un exemplu grăitor. Înființat în 1992, el include membri din Scandinavia (Danemarca, Finlanda, Norvegia și Suedia), trei țări baltice din fosta URSS (Estonia, Letonia și Lituania), la care se adaugă Germania, Polonia, Rusia (și din 1995, contrar geografiei, dar la insistența scandinavilor, Islanda). Această reafirmare simbolică a vechilor afinități comerciale a fost apreciată de vechile orașe hanseatice precum Hamburg sau Lübeck și chiar mai lăudată de orașe ca Tallinn sau Gdańsk, dornice să se plaseze în centrul unei comunități baltice reinventate (acum cu accente occidentale), distanțându-se de patria-mamă și de trecutul recent.

Dar pentru alte regiuni din țările membre, mai ales Germania și Polonia, Marea Baltică nu înseamnă mare lucru. Dimpotrivă: în anii din urmă, perspectiva câștigurilor din turism a mânat Cracovia să insiste asupra orientării ei sudice, promovând imaginea de fostă capitală a Galiției habsburgice. Münchenul și Viena, deși rivalizează peste graniță în atragerea investițiilor industriale, și-au redescoperit o moștenire „alpină" comună, facilitată de dispariția frontierei care separa sudul Bavariei de Salzburg și Tirol.

Distincțiile culturale dintre regiuni contează așadar, dar nu mai mult decât disparitățile economice. Austria și Bavaria au în comun, mai mult decât catolicismul sud-german, și un decor alpin; în ultimii ani, amândouă s-au transformat în economii terțiare bazate pe tehnologie, nu pe muncă brută, care asigură salarii ridicate, întrecând în productivitate și prosperitate regiunile cu industrii mai vechi dinspre nord. Ca și Catalonia, Lombardia, Emilia-Romagna, regiunile franceze Ron-Alpi și Île-de-France, sudul Germaniei și Austria (cărora li se adaugă Elveția, Luxemburgul și părți din Flandra

belgiană) constituie o zonă comună de privilegiu economic european.

Deși nivelurile absolute de sărăcie și handicap economic rămâneau cele mai ridicate în fostul bloc comunist, contrastele cele mai frapante se întâlneau acum nu între două state, ci *în interiorul* aceleiași țări. Sicilia și Mezzogiorno, ca și sudul Spaniei, au rămas la fel de departe în urma nordului prosper cum erau de zeci de ani: la sfârșitul anilor 1990, șomajul din sudul Italiei era de trei ori mai mare decât cel înregistrat la nord de Florența, iar diferența dintre nord și sud ca PIB pe cap de locuitor era chiar mai accentuată decât în anii 1950.

Și în Marea Britanie, contrastul dintre regiunile bogate din sud-est și fostele zone industriale de la nord se amplificase în ultimul timp. Londra înflorise, cu certitudine. Deși în afara zonei euro, capitala britanică devenise centrul financiar incontestabil al continentului, animat de o energie scânteietoare și high-tech care făcea alte orașe europene să pară terne și învechite. Plină de tineri educați și deschisă la fluxul cosmopolit al culturilor și limbajelor, Londra părea să-și fi recăpătat la sfârșitul secolului XX strălucirea din *Swinging Sixties* – preluată oportunist de suporterii lui Blair, care au „rebranduit" țara în *Cool Britannia*.

Era însă doar o poleială. Cea mai aglomerată metropolă europeană avea o piață imobiliară inaccesibilă: șoferii de autobuze, asistentele, îngrijitorii, învățătoarele, polițiștii și chelnerii care îi deserveau pe noii britanici cosmopoliți nu își mai permiteau să locuiască în apropierea lor și au fost constrânși să se mute din ce în ce mai departe, făcând o navetă chinuitoare pe cele mai aglomerate șosele din Europa sau folosind rețeaua națională de cale ferată, învechită și costisitoare. Dincolo de marginile Londrei și suburbiile ei, care își întindeau acum tentaculele până departe în sud-estul rural, a apărut un contrast regional fără precedent în istoria recentă a Angliei.

La finele secolului XX, din cele zece regiuni administrative, numai trei (Londra, estul și sud-estul Angliei) atingeau sau depășeau media avuției naționale pe cap de locuitor. Restul Angliei era mai sărac, uneori chiar cu mult mai sărac. Nord-estul Angliei, fost centru național al mineritului și navigației, avea un PIB pe cap de locuitor de numai 60% din cel londonez. După Grecia, Portugalia, Spania rurală, sudul Italiei și fostele landuri comuniste din Germania, Marea Britanie era în 2000 cel mai mare beneficiar al fondurilor structurale de la Uniunea Europeană – ceea ce înseamnă că anumite părți din Regatul Unit erau printre cele mai sărace regiuni din UE. Cifrele relative la ocuparea forței de muncă (larg mediatizate și o sursă de mândrie pentru suporterii conservatorilor și laburiștilor deopotrivă), deja modeste la nivel național, erau denaturate de mărimea disproporționată a înfloritoarei capitale; în realitate, șomajul din nordul Angliei rivaliza cu cazurile cele mai alarmante din Europa continentală.

În Marea Britanie, contrastul frapant dintre regiuni a fost exacerbat de politici publice prost gândite, dar era și efectul previzibil al sfârșitului erei industriale. În acest sens, el era, ca să spunem așa, organic. În Germania, inegalități similare au apărut însă ca o consecință directă, deși neintenționată,

a unei decizii politice. Absorbția landurilor estice într-o Germanie unificată costase Republica Federală între 1991 și 2004 peste o mie de miliarde de euro în viramente și subvenții. Dar, în loc să se sincronizeze cu Vestul, la sfârșitul anilor 1990 regiunile estice ale Germaniei tindeau să rămână și mai tare în urmă.

Firmele private germane nu aveau nici un motiv să se instaleze în Est – în Saxonia sau Mecklenburg – când puteau găsi muncitori mai buni cu salarii mai mici (și o infrastructură de transport și servicii locale superioare) în Slovacia sau Polonia. O populație îmbătrânită, o educație slabă, o putere de cumpărare redusă, plecarea în vest a lucrătorilor calificați și ostilitatea înveterată față de străini a celor din țară făceau din estul Germaniei o opțiune vădit neatrăgătoare pentru investitorii din afară, care aveau acum multe alte posibilități. În 2004, rata șomajului în fosta RFG era de 8,5%; în fosta RDG, el depășea 19%. În luna septembrie a acelui an, Partidul Democratic Național, o grupare neonazistă, a obținut 9% din voturi, adică 12 fotolii de deputat în parlamentul saxon.

Un abis al ranchiunei îi separa pe *Wessies* de *Ossies* în Germania și el ținea doar de slujbe sau șomaj, de bogăție sau sărăcie, deși, din perspectiva esticilor, acestea erau simptomele cele mai vizibile și mai dureroase. Germanii, ca toți ceilalți în noua Europă, erau din ce în ce mai scindați de o nouă serie de distincții care sfidau diviziunile geografice sau economice convenționale. De o parte se afla o elită sofisticată de europeni: bărbați și femei, de obicei tineri, umblați prin lume și educați, care își făcuseră studiile la două sau chiar trei universități diferite de pe continent. Calificările și profesiile lor le permiteau să își găsească de lucru oriunde în Uniunea Europeană: de la Copenhaga la Dublin, de la Barcelona la Frankfurt. Veniturile mari, biletele ieftine de avion, granițele deschise și rețeaua integrată de cale ferată (vezi *infra*) favorizau mobilitatea. În interes de serviciu sau pentru a cheltui bani și a se distra, această nouă clasă de europeni călătorea cu ușurință în lungul și în latul continentului – comunicând, precum cărturarii medievali ce rătăceau între Bologna, Oxford și Salamanca, într-o *lingua franca*: atunci latina, acum engleza.

De cealaltă parte se aflau – și erau încă net majoritari – cei care nu puteau face parte din minunata Europă nouă sau care au ales să nu i se alăture (încă?): milioane de europeni ținuți pe loc de lipsa calificărilor, a educației, a mijloacelor sau a șansei. Acești oameni, „șerbii" din noul peisaj medieval al Europei, nu trăgeau cine știe ce foloase din piața unică a muncii, bunurilor și serviciilor din UE. Ei rămâneau legați de țara și comunitatea lor locală, limitați de necunoașterea altor limbi și a posibilităților îndepărtate, adesea mult mai ostili „Europei" decât concetățenii lor cosmopoliți.

Această nouă diferență de clasă internațională, care începea să eclipseze vechile contraste naționale, prezenta două excepții notabile. Pentru meseriașii și muncitorii din Europa de Est, oportunitățile de lucru în Londra, Hamburg sau Barcelona erau continuarea firească a unei tradiții mai vechi: munca

nomadă și slujbele sezoniere în străinătate. Dintotdeauna existaseră oameni (bărbați, în cea mai mare parte) care călătoreau în țări îndepărtate pentru a căuta de lucru: fără habar de limbi străine, priviți cu suspiciune și ostilitate de localnici și, în orice caz, hotărâți să se întoarcă acasă cu câștigul economisit cu grijă. Nu era un fenomen european: zugravii slovaci – ca și mecanicii turci sau, înaintea lor, vânzătorii ambulanți din Senegal – nu cinau la restaurant în Bruxelles și nu își făceau vacanța în Italia sau cumpărăturile la Londra. Cu toate acestea, stilul lor de viață era și el, acum, o constantă *europeană*.

A doua excepție erau britanicii – sau, mai bine zis, faimoșii eurosceptici englezi. Atrași de țări cu o climă mai plăcută și datorită unui val post-Thatcher de companii aeriene cu prețuri reduse (care le ofereau voiaje în Europa mai ieftine decât prânzul într-un pub), o nouă generație de britanici, nu mai educați decât părinții lor, au pășit în secolul XXI ca europenii cei mai umblați prin lume, dacă nu chiar cosmopoliți. Cei de pe continent nu puteau decât să constate perplecși ciudata juxtapunere a disprețului și neîncrederii englezilor față de instituțiile și ambițiile „Europei" și a dorinței naționale de a-și petrece timpul liber și a cheltui banii acolo.

Secretul este că britanicii – ca și irlandezii – nu erau nevoiți să învețe limbi străine. Ei vorbeau deja engleza. În tot restul Europei, competența lingvistică (așa cum remarcam mai devreme) devenea cu rapiditate criteriul principal de diferențiere, indicând statutul social personal și puterea culturală colectivă. În țările mici ca Danemarca sau Olanda era de mult un truism că monolingvismul (într-o limbă pe care nu o mai vorbea aproape nimeni) era pentru nație un handicap riscant. Studenții de la Universitatea din Amsterdam făceau acum cursuri în engleză și până și cel mai mărunt angajat la bancă dintr-un târg danez de provincie trebuia să poată efectua fără probleme o tranzacție în limba engleză. Din fericire, în Danemarca și Olanda, ca în multe țări europene mici, studenții și funcționarii deopotrivă erau de mult fluenți (sau cel puțin înțelegeau perfect limba), fiindcă emisiunile TV în limba engleză erau subtitrate, nu dublate.

În Elveția, unde orice absolvent de liceu stăpânea trei sau chiar patru limbi locale, vorbitorii considerau că este mai convenabil, dar și mai diplomatic să recurgă la engleză (care nu era pentru nimeni limba maternă) când comunicau cu conaționalii din altă regiune. Și în Belgia, unde – așa cum am văzut – erau rari valonii sau flamanzii care se descurcau în cealaltă limbă, ambele părți preferau să se înțeleagă în engleză.

În țările în care limbile regionale (catalana, de exemplu, sau basca) erau acum limbi oficiale de predare în școli, se întâmpla frecvent ca tinerii („Generația E", cum li s-a spus, de la *Europa*) să învețe sârguincios limba locală, dar să-și petreacă timpul liber *vorbind* engleza – din revoltă adolescentină, din snobism social și fiindcă își cunoșteau interesele. În pierdere ieșea nu limbajul sau dialectul local – care oricum avea o istorie locală insuficientă și un viitor internațional inexistent –, ci limba națională a statului. Pe măsură ce engleza devenea mediul predilect, limbile majore au intrat într-

un con de umbră. Ca limbă *europeană*, spaniola (ca și portugheza sau italiana) nu mai era predată în afara granițelor statului; ea a rămas un instrument de comunicare dincolo de Pirinei doar prin statutul ei de limbă oficială a Uniunii Europene.******** Germana își pierdea și ea cu repeziciune locul în liga limbilor europene. Altădată, orice membru al comunității științifice internaționale știa măcar să citească în germană. Alături de franceză, germana era limba universală a europenilor cultivați, fiind, până la război, și cea mai vorbită dintre ele – o limbă folosită activ în viața de zi cu zi de la Strasbourg până la Riga.******** Dar, odată cu lichidarea evreilor, expulzarea germanilor și sosirea sovieticilor, Europa Centrală și de Est a pierdut contactul cu germana. Orășenii mai în vârstă au continuat să citească și (mai rar) să vorbească nemțește, iar în comunități săsești izolate din Transilvania și din alte părți germana s-a menținut ca limbă marginală, cu o utilitate practică redusă. Toți ceilalți au învățat – sau cel puțin li s-a predat – limba rusă.

Asociată cu ocupația sovietică, rusa își pierdea tot farmecul, chiar și în țări ca Polonia sau Cehoslovacia, unde contiguitatea lingvistică o făcea accesibilă. Deși cetățenii din statele-satelit erau obligați să studieze rusa, cei mai mulți n-au făcut nici un efort să stăpânească limba și nu o vorbeau decât dacă erau obligați.******** În câțiva ani de la căderea comunismului s-a putut constata că, paradoxal, ocupația germană și cea sovietică au eradicat familiaritatea cu limbile respective. În teritoriile strivite atât timp între Rusia și Germania nu mai conta acum decât o singură limbă străină. Îndeosebi pentru tineri, a fi *european* în Est după 1989 însemna a vorbi *engleza*.

Pentru vorbitorii nativi de germană din Austria, Elveția și chiar Germania, provincializarea treptată a limbii lor (în asemenea măsură, încât nici măcar olandezii, a căror limbă este strâns înrudită cu germana, nu o mai studiau sau nu o mai înțelegeau) era un fapt consumat, iar regretele erau inutile. În anii 1990, Siemens și alte mari firme germane au transformat nevoia în virtute, impunând engleza ca limbă utilizată în mediul corporatist. Politicienii și managerii germani se mișcau remarcabil de ușor în cercuri anglofone.

Cu totul altceva era declinul limbii franceze. Pentru uzul zilnic, ea nu mai jucase un rol important în Europa de la declinul aristocrațiilor imperiale din vechile regimuri. În afara Franței, doar pentru un milion sau două de belgieni, luxemburghezi și elvețieni și câteva comunități izolate din Alpii italieni și Pirineii spanioli mai era limba maternă – mulți foloseau forme dialectale înfierate de cerberii de la Académie Française. În termeni strict statistici, franceza era de mult – față de germană sau rusă – la periferia lingvistică europeană.

Dar, de la declinul latinei, franceza fusese limba *specifică* elitelor cosmopolite cultivate – și, prin urmare, limba europeană *par excellence*. Când la Oxford s-a propus, în primii ani ai secolului XX, ca limba franceză să fie introdusă în programa de limbi moderne, mai-marii universității s-au opus pe motivul plauzibil că orice student demn de a fi admis la Oxford este deja fluent în franceză. Până la jumătatea secolului, afirmații similare s-au făcut, mai mult

sau mai puțin explicit, în toate academiile și ambasadele. Autorul cărții de față poate confirma că în 1970 franceza era încă un mijloc de comunicare necesar și suficient pentru studenți, de la Barcelona la Istanbul.

În 30 de ani, totul s-a schimbat. Deja, în anul 2000, franceza nu mai era un mijloc sigur de comunicare internațională, nici măcar la nivelul elitelor. Ea le era recomandată școlarilor ca primă limbă străină numai în Marea Britanie, Irlanda și România; toți ceilalți europeni învățau engleza. În unele părți din fosta Europă habsburgică, franceza nu mai era nici măcar *a doua* limbă străină predată în școli; îi luase locul germana. Francofonia (comunitatea internațională a vorbitorilor de franceză, majoritatea în fostele colonii) a rămas un actor lingvistic important pe scena mondială, dar declinul francezei la ea acasă, în Europa, era indiscutabil și, pe cât se pare, ireparabil.

Chiar și la Comisia Europeană din Bruxelles, unde franceza fusese limba oficială dominantă în primii ani ai Comunității, ceea ce le dădea vorbitorilor nativi din administrație un avantaj psihologic și practic semnificativ, lucrurile se schimbaseră. Nu atât intrarea Marii Britanii în UE a produs o modificare (toți funcționarii civili subordonați de la Londra vorbeau curent franceza), cât aderarea scandinavilor, care vorbeau fluent *engleza*, expansiunea comunității germanofone (grație unificării Germaniei și aderării Austriei), ce renunța treptat la reticența postbelică, și perspectiva noilor membri din Est. În ciuda traducerii simultane (care acoperea 420 de combinații posibile între limbile celor 25 de state membre), comunicarea în una dintre cele trei limbi principale ale Uniunii era indispensabilă pentru a influența realmente deciziile luate și a asigura implementarea lor. Iar franceza era acum minoritară.

Dar, spre deosebire de germani, autoritățile franceze nu au trecut la engleză pentru a-și asigura eficacitatea comercială și politică. Deși tot mai mulți tineri francezi studiau engleza și călătoreau în străinătate pentru a o folosi, poziția oficială a devenit categoric defensivă: fără îndoială fiindcă declinul limbii franceze coincidea neplăcut cu diminuarea rolului internațional al țării – fenomen care a ocolit Marea Britanie, fiindcă americanii vorbesc engleza.

Prima reacție a francezilor la această tendință lingvistică defavorabilă a fost să insiste ca alții să folosească în continuare limba lor: cum spusese președintele Georges Pompidou la începutul anilor 1970, „dacă franceza nu ar mai fi prima limbă a Europei, Europa însăși nu ar mai fi pe de-a-ntregul europeană". Dar s-a dovedit curând că era o cauză pierdută, iar intelectualii și politicienii au adoptat o mentalitate de asediu: dacă nu mai era vorbită dincolo de granițele țării, franceza trebuia să aibă monopolul în interiorul lor. O petiție semnată în iulie 1992 de 250 de personalități (printre care Régis Debray, Alain Finkielkraut, Jean Dutourd, Max Gallo și Philippe Sollers) solicita ca guvernul să legifereze utilizarea exclusivă a limbii franceze în conferințele și întâlnirile organizate pe teritoriul francez, filmele realizate cu fonduri franceze etc. Altfel, avertizau ei, „«anglogloții» ne vor face pe toți să vorbim engleza sau, mai bine zis, americana".

Guvernele franceze, indiferent de culoarea politică, s-au conformat cu plăcere, cel puțin *pour la forme*. „E indispensabil să ne luptăm pentru limba franceză", declara ministrul socialist Catherine Tasca. „În organizațiile internaționale, în științe și chiar pe zidurile orașelor noastre." Doi ani mai târziu, un ministru conservator al Culturii, Jacques Toubon, a reluat subiectul, făcând explicit ceea ce Tasca nu menționase: nu doar declinul francezei era motivul nervozității, ci și hegemonia englezei. Era de preferat ca francezii să învețe altceva – *orice* altceva: „De ce", întreba Toubon, „să învețe copiii noștri o engleză simplificată – pe care o pot deprinde la orice vârstă – când ar trebui să dobândească o apreciere mai profundă pentru germană, spaniolă, arabă, japoneză, italiană, protugheză sau rusă?".

Ținta atacului lui Toubon (ceea ce el numea cu dispreț „engleza mercantilă", limba care lua locul francezei, „capitala dintâi, simbolul demnității poporului francez") era pe cale să devină, chiar în momentul în care era luat la ochi, intangibil. Intelectuali ca Michel Serres constatau, poate, cu un aer sinistru, că străzile Parisului aveau acum mai multe nume în engleză decât pe timpul Ocupației în germană, însă tineretul crescut cu filme, emisiuni TV, jocuri video, site-uri și muzică pop internaționale – și care folosea un jargon mobil, plin de cuvinte și expresii împrumutate și adaptate – era cum nu se poate mai indiferent.

Legea care îi obliga pe cetățeni să vorbească franțuzește între ei era un lucru (deși remarcat doar de cei care voiau să o încalce). Dar încercarea de a le impune savanților, afaceriștilor, politologilor, avocaților și arhitecților străini să se exprime în franceză – ori să o înțeleagă când era vorbită de alții – nu putea avea decât un singur efect: să-i gonească din Franța. La începutul noului secol, cele mai multe personalități publice din Franța (dar nu toate) erau deja conștiente de acest lucru, iar factorii de decizie se resemnaseră în fața tristei realități din Europa secolului XXI. Noile elite europene, indiferent care erau ele, nu vorbeau franceza și nici nu aveau de gând să încerce: „Europa" nu mai era un proiect francez.

Ca să înțelegem cum era Europa la sfârșitul mileniului, e tentant să urmărim, în continuare, diviziunile ei interne, faliile și rupturile – ce reflectă inevitabil istoria modernă a continentului, profund schismatică, și varietatea incontestabilă a comunităților, identităților și istoriilor sale întrepătrunse. Dar identitatea europenilor și modul lor de viață erau modelate nu numai de ceea ce îi despărțea, ci și de ceea ce îi unea – și ei erau acum mai uniți ca oricând.

Cea mai bună ilustrare a „uniunii tot mai strânse" în care europenii se legaseră – mai corect, fuseseră legați de conducătorii lor luminați – era rețeaua de comunicații aferentă, din ce în ce mai densă. Infrastructura de transport intraeuropean (poduri, tuneluri, șosele, trenuri și feriboturi) se dezvoltase incredibil în ultimele decenii ale secolului. Europenii aveau acum cel mai rapid și (cu excepția rețelei britanice, pe bună dreptate desconsiderată) cel mai sigur sistem de cale ferată din lume.

Pe un continent aglomerat, unde distanțele relativ mici favorizează transportul terestru mai mult decât pe cel aerian, căile ferate au beneficiat clar de investiții publice susținute. Țările incluse în spațiul Schengen cooperau acum – cu un sprijin apreciabil din partea UE – pentru a crea, de la Madrid și Roma la Amsterdam și Hamburg, o amplă rețea de linii de mare viteză, care urma să se extindă apoi spre nord până în Scandinavia și spre est, în Europa Centrală. Chiar dacă nu toate țările și regiunile se puteau mândri cu un TGV, ICE sau ES********, europenii puteau călători acum pe tot continentul – nu neapărat mai repede decât cu un secol în urmă, dar cu mai puține impedimente.

Ca și în secolul al XIX-lea, noile căi ferate europene au avut victimele lor: orașele și districtele nedeservite, ce riscau să își piardă piața și populația, rămânând în urma concurentelor mai norocoase. Dar exista acum și o rețea dezvoltată de autostrăzi; în afară de fosta Uniune Sovietică, sudul Balcanilor și provinciile cele mai sărace din Polonia și România, mai toți europenii aveau acces la un automobil. Alături de feriboturile cu aripi imerse și liniile aeriene liberalizate, aceste noutăți le permiteau oamenilor să trăiască într-un oraș, să lucreze în altul și să se distreze și să cheltuie bani într-un al treilea – nu întotdeauna ieftin, dar cu o eficiență fără precedent. Nu era ieșit din comun, de exemplu, ca o familie să trăiască în Malmö (Suedia) și să lucreze în Copenhaga (Danemarca), să facă naveta de la Freiburg (Germania) la Strasbourg (Franța) sau chiar peste mare, de la Londra la Rotterdam; ori la Bratislava (Slovacia) la Viena (Austria), refăcând astfel o conexiune banală în era habsburgică. Se înfiripa o Europă realmente integrată.

Din ce în ce mai mobili, europenii se cunoșteau unii pe alții mai bine decât oricând. Puteau să călătorească și să comunice pe picior de egalitate. Unii europeni rămâneau, evident, mai egali decât alții. La două secole și jumătate după ce Voltaire schița contrastul dintre o Europă care „cunoaște" și o Europă ce „așteaptă să fie cunoscută", distincția nu își pierduse nimic din precizie. Geografia morală a continentului – Europa din mintea europenilor – consta într-un nucleu de state europene „adevărate" (deși unele, ca Suedia, erau periferice din punct de vedere geografic), ale căror valori culturale, legale și constituționale erau erijate în model pentru europenii aspiranți, mai puțin importanți, ce căutau, cum ar veni, să devină ei înșiși.********

Se presupunea așadar că est-europenii cunosc Occidentul. În sens invers, fluxul de informație nu era însă foarte flatant. Nu numai fiindcă europenii nevoiași din Sud și Est călătoreau spre Vest și Nord ca să-și vândă munca sau trupul. După ce și-au epuizat șarmul de avanposturi redescoperite ale Europei Centrale, unele orașe est-europene s-au repliat la sfârșitul secolului într-o nișă de piață profitabilă drept destinații ieftine și stridente pentru segmentul popular al turismului de masă occidental. Tallinn și Praga în special au dobândit o reputație deloc de invidiat de paradisuri ale „vacanțelor pentru burlaci": oferte de weekend cu preț redus pentru englezii în căutare de sex ieftin și alcool din belșug.

Agenții de turism și organizatorii de excursii a căror clientelă se mulțumea cândva cu Blackpool sau (mai recent) Benidorm raportau acum un entuziasm frenetic față de minunățiile exotice din estul Europei. Nu-i vorbă, și englezii erau periferici în felul lor – de aceea Europa rămânea pentru mulți dintre ei un obiectiv exotic. În 1991, săptămânalul *Kultura* tipărit la Sofia îi întreba pe bulgari cu ce cultură străină au afinități: 18% au răspuns „franceză", 11% „germană" (și 15% „americană"). Dar numai 1,3% mărturiseau o apropiere de „cultura engleză".

Centrul necontroversat al Europei, cu toate necazurile de după unificare, era în continuare Germania: cel mai mare stat din UE ca populație și producție, ea era sâmburele din „miezul Europei", cum dorise, de altfel, fiecare cancelar, de la Adenauer la Schroder. Germania era și singura țară întinsă de o parte și de alta a fostei Cortine. Grație unificării, imigrației și guvernării federale, Berlinul cu suburbiile lui era acum, ca suprafață, de șase ori cât Parisul – un simbol al poziției relative a celor două țări.

Germania domina economia europeană. Pentru mai toate statele membre UE, ea era cel mai important partener comercial. Numai Republica Federală asigura două treimi din venitul net al Uniunii. Deși duceau greul finanțării – sau poate tocmai de aceea –, germanii erau printre cei mai devotați cetățeni ai Uniunii Europene. Periodic, oamenii politici germani propuneau crearea unui „culoar rapid" pentru statele adepte ale unei Europe federale complet integrate, numai pentru a renunța ulterior, vizibil dezamăgiți de partenerii lor care tergiversau lucrurile.

Dacă Germania (ca să dezvoltăm imaginea voltairiană) era țara care „cunoștea" cel mai bine Europa, nu-i de mirare că țările ce doreau cel mai aprig să fie „cunoscute" la începutul secolului XXI erau alte două foste state imperiale. Rusia și Turcia jucaseră cândva, ca și Germania, un rol imperial în Europa. Numeroși turci și ruși au avut soarta tristă a comunităților de etnici germani din Europa: moștenitori dislocați ai unei puteri autocratice, reduși acum la rolul de minorități vulnerabile și antipatizate într-un stat-națiune străin; rămășițe lăsate în urmă de refluxul imperial. La sfârșitul anilor 1990, se estima că peste o sută de milioane de ruși trăiesc în afara Rusiei, în țările independente din estul Europei.********

Dar asemănările se opreau aici. Rusia postsovietică era mai mult un imperiu eurasiatic decât un stat european. Preocupată de revoltele violente din Caucaz, ea rămânea la distanță de restul Europei – din cauza noilor state-tampon (Belarus, Ucraina și Republica Moldova) și a propriei politici interne, din ce în ce mai intolerantă. Nu se punea problema ca Rusia să adere la Uniunea Europeană: noilor membri, așa cum am văzut, li se cerea să adopte „valori europene" (privitoare la statul de drept, drepturile și libertățile civile, transparența instituțională) pe care Moscova lui Vladimir Putin nici măcar nu le recunoștea, darămite să le implementeze.******** Și, oricum, autoritățile ruse erau mai interesate să construiască gazoducte și să vândă gaz Uniunii Europene decât să i se alăture. Mulți ruși, inclusiv locuitorii din marile orașe

din regiunile vestice, nu se considerau europeni: când călătoreau în Vest, ei spuneau (ca și englezii) că „merg în Europa".

Cu toate acestea, Rusia fusese efectiv o forță în Europa timp de trei sute de ani, iar această moștenire s-a menținut. Oameni de afaceri ruși încercau să preia bănci letone. Un președinte lituanian, Rolandas Paksas, a fost nevoit să demisioneze în urma suspiciunilor că are legături strânse cu Mafia rusă. Moscova a păstrat enclava baltică din jurul Kaliningradului și a pretins în continuare dreptul de tranzit liber (prin Lituania) pentru traficul de mărfuri și pentru trupele militare, ca și dreptul cetățenilor ruși de a vizita țările UE fără viză. Banii spălați din afacerile oligarhilor ruși erau repuși în circulație pe piața imobiliară din Londra și de pe riviera franceză.

Pe termen scurt, Rusia era clar un ghimpe în coasta Europei. Dar nu era o amenințare. Armata rusă era ocupată cu alte misiuni și, oricum, se afla într-o stare deplorabilă. Sănătatea populației ruse era un motiv serios de îngrijorare (media de viață la bărbați scădea accelerat, agențiile internaționale avertizau de ceva vreme că reapăruse tuberculoza, iar țara era în pragul unei epidemii de SIDA), dar aceasta era în primul rând grija rușilor. Pentru viitorul apropiat, Rusia era evident absorbită de propriile probleme.

Pe termen mai lung, simpla proximitate a Rusiei, cu dimensiunile ei gigantice și rezervele-i inegalate de combustibil, umbrește viitorul unui continent european sărac în energie. Deja în 2004 jumătate din gazul natural al Poloniei și 95% din petrolul său proveneau din Rusia. Dar, deocamdată, autoritățile ruse și rușii de rând voiau de la Europa un singur lucru: „respect". Moscova dorea să fie mai implicată în procesul de decizie intraeuropean, indiferent dacă era vorba despre NATO, despre administrarea acordurilor balcanice sau despre înțelegeri comerciale (atât cele bilaterale, cât și cele încheiate prin Organizația Mondială a Comerțului): nu fiindcă deciziile luate în absența Rusiei îi prejudiciau interesele, ci ca o chestiune de principiu.

Istoria europeană, constatau mulți observatori, făcuse o buclă. În secolul XXI, ca și în secolul al XVIII-lea, Rusia era și în Europa, și în afara ei: *nation d'Europe* după Montesquieu, „sălbăticie scită" pentru Gibbon. Pentru ruși, Occidentul a rămas ce era de veacuri: un obiect contradictoriu de atracție și repulsie, de admirație și resentiment. Conducătorii, dar și populația Rusiei rămâneau extrem de sensibili la opiniile din exterior, manifestând în același timp o suspiciune profundă față de orice critică sau interferență din străinătate. Istoria și geografia au pricopsit Europa cu o vecină greu de mulțumit și de ignorat.

Același lucru se poate spune despre Turcia. Aproape 700 de ani, turcii otomani au reprezentat pentru Europa alteritatea absolută (după ce acest rol le revenise timp de jumătate de mileniu arabilor). Timp de veacuri, Europa a început unde se termina Imperiul Otoman (de aici depresia lui Cioran când își amintea cât timp a fost România sub stăpânire turcească); Europa creștină era „salvată" periodic din ghearele islamismului: la porțile Vienei, ale Budapestei,

în bătălia de la Lepanto din 1571. Când Turcia a intrat în declin la jumătatea secolului al XVIII-lea, „chestiunea orientală“ (cum putea fi controlat declinul Imperiului Otoman și ce se va întâmpla cu teritoriile eliberate după sute de ani de domnie turcească) a devenit problema cea mai arzătoare a diplomaților europeni.

Înfrângerea Turciei în Primul Război Mondial, căderea otomanilor și apariția statului modern și ostentativ laic al lui Kemal Atatürk au eliminat chestiunea orientală de pe agenda europeană. Guvernați acum de la Ankara, turcii aveau destule necazuri proprii și, cu toate că retragerea lor din Balcani și din Orientul Mijlociu arab a adus un hățiș de complicații și conflicte cu consecințe dramatice pe termen lung pentru Europa și pentru întreaga lume, turcii înșiși nu mai erau acum implicați. Fără poziția ei strategică (de-a curmezișul rutei de acces a Uniunii Sovietice la Mediterană), Turcia ar fi dispărut cu totul din conștiința occidentală.

În schimb, Ankara a devenit, pe durata Războiului Rece, o participantă prevenitoare la alianța occidentală, contribuind la forțele NATO cu contingente militare semnificative. Baze militare și rachete americane au fost amplasate în Turcia în cadrul „cordonului sanitar“ care se întindea de-a lungul frontierelor sovietice de la Marea Baltică la Pacific, iar guvernele occidentale au oferit Turciei sume substanțiale ca ajutor economic și, mai mult, i-au tolerat regimurile dictatoriale și instabile (adesea rezultatul unor puciuri), precum și abuzurile neîngrădite în ceea ce privește drepturile minorităților – în special kurzii din extremitatea estică a țării, ce reprezintă o cincime din populația totală. Între timp, „muncitorii cu viză temporară“ din Turcia, precum surplusul populației rurale din tot restul bazinului mediteraneean, au migrat în număr mare spre Germania și alte state occidentale, în căutarea unei slujbe.

Dar moștenirea otomană s-a întors să bântuie Europa. La sfârșitul Războiului Rece, poziția aparte a Turciei a primit o altă semnificație. Țara nu mai era un avanpost și un stat-barieră într-o confruntare geopolitică internațională. Era acum un culoar, o punte între Europa și Asia, cu legături și afinități în ambele direcții. Deși Turcia era oficial o republică laică, cele 70 de milioane de cetățeni erau în marea lor majoritate musulmani. Turcii mai în vârstă nu erau practicanți foarte stricți, dar apariția islamismului radical a stârnit temeri că nici statul laic impus cu duritate de Atatürk nu va rezista unei noi generații care se revolta împotriva părinților îndepărtați de credință și care își căuta rădăcinile în moștenirea mai veche a Islamului otoman.

Elita mediului de afaceri și a profesiilor liberale din Turcia se găsea în proporție covârșitoare în orașul european Istanbul și se identifica entuziast cu codul vestimentar, cultura și practicile occidentale. Ca și alți estici ambițioși, ei vedeau în Europa – în valorile, instituțiile, piețele și carierele europene – singurul viitor posibil pentru ei și pentru țara lor situată ambivalent. Scopul lor era limpede: să evadeze din istorie și să intre în „Europa“. Mai mult, acesta era și obiectivul influentului corp ofițeresc, care se identifica fără preget cu statul secular al lui Atatürk și nu își ascundea iritarea față de islamizarea treptată a

vieții publice din țară.

Europa – sau cel puțin Bruxellesul – șovăia însă serios: dosarul de aderare al Turciei a zăcut nedeschis ani întregi. Existau motive solide de precauție: închisorile Turciei, tratamentul aplicat criticilor regimului, precum și codul civil și economic inadecvat erau doar câteva dintre problemele care se cereau rezolvate dacă Turcia spera să nu aibă doar relații comerciale cu partenerii europeni. Comisari europeni respectabili ca austriacul Franz Fischler și-au exprimat deschis îndoielile legate de potențialul democratic al țării pe termen lung. Existau apoi dificultăți practice: ca stat membru, Turcia ar fi fost al doilea ca mărime în UE după Germania, dar și unul dintre cele mai sărace – prăpastia dintre extremitatea vestică prosperă și întinderile estice sărace era imensă și, dacă ar fi avut ocazia, milioane de turci ar fi plecat probabil spre Occident, în căutarea unui salariu decent. Implicațiile acestui fapt pentru politicile naționale de imigrație, ca și pentru bugetul UE, nu puteau fi ignorate.

Dar adevăratele impedimente erau altele.******** Dacă Turcia ar fi fost admisă, Uniunea Europeană ar fi avut granițe cu Georgia, Armenia, Iran, Irak și Siria. Geografic vorbind, nu este foarte logic ca „Europa“ să ajungă la 200 de kilometri de Mosul, iar în circumstanțele momentului acest lucru era, indiscutabil, un risc de securitate. Și, cu cât Europa își lărgea frontierele, cu atât devenea mai acută nevoia (inclusiv printre autorii proiectului de Constituție din 2004) de a preciza ce anume definește Uniunea Europeană. Aceasta i-a împins pe câțiva politicieni din Polonia, Lituania, Slovacia și alte țări, ca să nu mai vorbim de pontiful polonez al Romei, să propună (fără succes) ca preambulul noului text constituțional să menționeze că Europa a fost cândva Europa *creștină*. Nu spusese Václav Havel, într-un discurs pronunțat la Strasbourg în 1994, că „Uniunea Europeană are la bază un ansamblu larg de valori, cu origini în Antichitate și creștinism“?

Indiferent ce erau ei în rest, turcii nu erau deloc creștini. Paradoxal, tocmai din acest motiv – pentru că nu se puteau considera creștini (sau „iudeo-creștini“) –, turcii care visau la Europa accentuau chiar mai mult decât alți europeni dimensiunea laică, tolerantă și liberală a identității europene.******** În plus, ei invocau stăruitor normele și valorile europene pentru a contracara tendințele reacționare din viața publică turcă – obiectiv pe care tocmai statele membre ale UE îl încurajau de mult.

Deși în 2003 parlamentul turc a abrogat în sfârșit, la insistențele Europei, vechile prevederi ce restricționau exprimarea politică și viața culturală kurdă, lungul vals al ezitărilor executat de guverne și oficialii de la Bruxelles începea să atârne greu. Criticii turci ai aderării la UE remarcau insistent umilința unui fost imperiu care se milogea acum la porțile Europei, cerșind sprijin pentru aderare de la fostele supuse. Pe deasupra, amplificarea constantă a sentimentului religios în Turcia a determinat nu numai o victorie electorală a partidului islamist moderat, ci și o moțiune în parlamentul național pentru a declara adulterul un delict penal.

În urma avertismentelor explicite de la Bruxelles că această evoluție risca

să pericliteze definitiv candidatura Turciei, moțiunea a fost abandonată și, în decembrie 2004, Uniunea Europeană a consimțit în sfârșit să deschidă discuțiile de aderare cu Ankara. Dar ireparabilul se produsese. Cei care se împotriveau admiterii Turciei (și erau destui: în Germania******** și Franța, dar și mai aproape de casă, în Grecia sau Bulgaria) aveau un nou argument pentru incompatibilitatea acesteia. În 2004, la sfârșitul mandatului său de comisar european, olandezul Fritz Bolkestein atrăgea atenția asupra „islamizării" viitoare a Europei. Probabilitatea ca negocierile să decurgă armonios s-a diminuat și mai mult – Günther Verheugen, comisarul european pentru extindere, a admis că nu anticipa aderarea Turciei „înainte de 2015". Până atunci, costurile viitoarei respingeri sau al amânărilor repetate – pentru mândria turcilor și pentru stabilitatea politică la marginea vulnerabilă a Europei – continuau să crească. Problema orientală era din nou pe tapet.

Istoria apăsa greu pe umerii Europei la începutul secolului XXI, dar, ciudat, mai deloc pe umerii europenilor. Problema nu era atât educația (predarea mai mult sau mai puțin conformă cu realitatea istoriei în școli, deși în anumite zone din sud-est era și aceasta un motiv de îngrijorare), cât utilizarea trecutului în scopuri publice. Lucru banal în societățile autoritariste – dar Europa, așa cum se autodefinise, era postautoritaristă. Guvernele nu mai exercitau un monopol asupra cunoașterii, iar istoria nu putea fi prelucrată sumar în folosul politicienilor.

Și nici nu era, în cea mai mare parte. Istoria era amenințată în Europa nu de distorsionarea deliberată a trecutului în scopuri ascunse, ci tocmai de ceea ce, la prima vedere, este un complement firesc al cunoașterii istorice: nostalgia. În ultimele decenii ale secolului, publicul a manifestat o fascinație tot mai mare pentru trecut ca artefact izolat, cuprinzând nu amintirile recente, ci pe cele pierdute: istoria nu reprezenta doar o sursă de înțelegere a prezentului, ci ilustra cât de diferite erau lucrurile altădată. Istoria de la televizor (narată sau jucată), istoria din parcurile de distracție, istoria din muzee, toate reliefau nu ce îi lega pe oameni de trecut, ci tot ce îi despărțea de el. Prezentul nu era moștenitorul istoriei, ci orfanul ei, rupt de vremurile de altădată, de acea lume dispărută.

În Europa de Est, nostalgia nu era altceva decât dorul de certitudinile pierdute ale comunismului, despuiat în amintire de părțile-i sumbre. În 2003, Muzeul de Arte Decorative din Praga a organizat o expoziție de „haine de dinaintea revoluției": ghete, rochii, lenjerie și alte obiecte dintr-o lume care dispăruse cu numai 14 ani în urmă, dar care inspira deja o fascinație rece. Expoziția a atras mulți vizitatori nu tocmai tineri, pentru care monotonia gri a exponatelor era o amintire recentă. Însă reacția vizitatorilor sugera un grad de afecțiune și chiar de regret care i-a surprins pe curatori.

Ostalgia, cum i se spunea în Germania, se hrănea din același gen de reminiscențe incomplete. Dacă ne gândim că RDG – ca să adaptăm afirmația lui Mirabeau despre Prusia sub dinastia Hohenzollern – era doar un serviciu

de securitate dotat cu un stat, dovedea retrospectiv o capacitate remarcabilă de a trezi simpatia și chiar regretul. Pe când cehii își admirau vechile haine, germanii se înghesuiau să vadă *Goodbye, Lenin*, film în care ironia palpabilă față de neajunsurile, dogmele și absurditatea generală a vieții sub Erich Honecker era compensată conștient de o anumită simpatie pentru subiect și o atitudine mai mult decât ambivalentă față de dispariția lui subită.

Dar nemții și cehii, ca atâția alții din Europa Centrală, aveau deja prea multă experiență în materie de noi începuturi bruște și traumatice la scară națională. Nostalgia lor selectivă pentru puținul care putea fi recuperat din ruinele trecutului era logică; nu întâmplător, filmul lui Edgar Reitz, *Heimat: Eine Deutsche Chronik*, difuzat de televiziune în 1984, a atras în medie nouă milioane de telespectatori germani pe episod. Mai ciudată este febra nostalgiei care a cuprins la sfârșit de secol Europa *Occidentală*, generând o avalanșă de industrii patrimoniale, reconstrucții, reconstituiri, renovări și memoriale.

Desigur, „marea epocă a mitologiei istorice", cum o numea Eric Hobsbawm în 1995, nu era fără precedent – Hobsbawm însuși a scris cu măiestrie despre „inventarea tradiției" în Europa secolului al XIX-lea, în zorii erei națiunilor: genul de *ersatz* cultural la care se referea Edwin Muir când spunea (în *Scotland 1941*, vorbind despre Burns și Scott) „barzi falși pentru o națiune falsă". Dar reimaginarea creativă a trecutului național în Franța și Marea Britanie la sfârșitul secolului XX era de cu totul altă natură.

Nu întâmplător istoria-ca-nostalgie era atât de pronunțată tocmai în aceste două cadre naționale. Semețe puteri imperiale la început de secol, ambele țări au pierdut ulterior, sub impactul războiului și al decolonizării, resurse și teritorii. Încrederea și siguranța imperiului global au fost înlocuite de amintiri neplăcute și persepective neclare. Ce însemna a fi francez sau britanic nu mai era atât de clar ca mai ieri. Alternativa, a deveni cu grăbire „european", era mult mai facilă în țări mici ca Belgia și Portugalia sau în locurile (ca Spania și Italia) unde trecutul recent nu era un motiv de mândrie.******** Dar, pentru națiuni crescute cu idei de *glory* și *grandeur*, „Europa" avea să rămână mereu o tranziție incomodă: un compromis, nu o alegere.

Din punct de vedere instituțional, moda nostalgiei în Marea Britanie a început aproape imediat după al Doilea Război Mondial, când ministrul laburist Hugh Dalton a înființat un „Fond al Teritoriului Național" cu misiunea de a achiziționa clădiri și teritorii importante pentru națiune prin „frumusețe și istorie", care urmau să fie administrate de un Trust Național. Într-o singură generație, aceste proprietăți – parcuri, castele, palate și „zone de o frumusețe naturală deosebită" – au devenit destinații turistice importante: unele locuite încă de foștii proprietari, care își lăsaseră averea prin testament națiunii în schimbul unor scutiri semnificative de impozite.

Din anii 1950 până în anii 1970, trecutul recent a apărut și a reapărut într-o versiune liniștitoare în filme de război, filme de epocă și mode vestimentare: o componentă aparte a acestei tendințe a fost reciclarea modei edwardiene, de la *teddy boys* la bărbi hirsute, culminând în 1977 cu sărbătorirea deliberat

„retro“ a Jubileului de Argint al reginei prin petreceri de stradă, expoziții de fotografie și invocarea în toată țara a vremurilor mai vechi și mai bune. Dar și acest element de continuitate s-a pierdut după revoluția thatcherită. În anii 1980, acea Britanie – mai precis, acea Anglie – care se hrănea din amintirea anilor 1940 sau chiar a anului 1913 a dispărut pentru totdeauna. În locul ei a apărut o țară incapabilă să se conecteze la propriul trecut altfel decât prin ironia involuntară a negării sau prin intermediul unei „moșteniri“ sterile, abstracte. Negarea e ilustrată grăitor de nesiguranța unor vechi instituții de învățământ precum Oxford și Cambridge, obligate, în atmosfera de oportunism egalitar a regimului Blair, să insiste pe ideea că sunt „antielitiste“, sau de înjosirea grotescă a unor instituții culturale precum Victoria and Albert Museum din Londra, care în anii 1990 a ajuns să se promoveze „haios“ în formule de genul „o cafenea beton, dotată cu un muzeu bunicel“.

Cât despre moștenirea națiunii, ea a fost transformată fățiș într-o afacere: „industria patrimoniului“, promovată și finanțată de „Departamentul Moștenirii Naționale“. Creat în 1992 de un guvern conservator, dar conform planurilor elaborate inițial de laburiști, noul minister a fost absorbit în timpul mandatului Blair de altul, intitulat grăitor „Departamentul pentru Cultură, Media și Sport“. Originea ecumenică este semnificativă: patrimoniul nu era proiectul unui partid politic. Trecutul nu era manipulat sau exploatat; era curățat și șlefuit.

Barnsley, un oraș din inima defunctei zone miniere South Yorkshire, este un exemplu perfect. Fost centru minier, Barnsley devenise de nerecunoscut în era post-Thatcher. Zona centrală a fost eviscerată, centrul civic a fost ras și înlocuit de malluri stridente încastrate în parcări de beton. Nu au mai rămas decât primăria și o mână de clădiri din vecinătate, relicve arhitecturale ale gloriei municipale de secol al XIX-lea, spre care vizitatorii erau îndrumați de indicatoare „vechi“. Între timp, standurile din piața locală s-au specializat în comerțul cu nostalgie pentru nimeni alții decât locuitorii zonei (Barnsley nu făcea parte din vreun circuit turistic): fotografii în sepia și cărți cu titluri precum *Anii de aur ai orașului Barnsley* sau *Amintiri din vechiul Doncaster* (un oraș învecinat): suvenire dintr-o lume abia dispărută și deja pe jumătate uitată.

La câțiva kilometri de Barnsley, în 2001 a fost reconstituită pentru televiziune „lupta de la Orgreave“. Ciocnirile care au avut loc acolo între poliție și minerii în grevă au constituit cel mai violent și mai disperat dintre conflictele ce au marcat confruntarea dintre Margaret Thatcher și Uniunea Națională a Minerilor în 1984. Mulți mineri erau de atunci șomeri, iar unii au participat (contra unei sume de bani) la reconstituire, îmbrăcați în haine corespunzătoare „de epocă“. „Jucarea“ unor bătălii faimoase era în Anglia un hobby național. Dar faptul că evenimentele de la Orgreave au avut parte de tratament „patrimonial“ ilustrează procesul accentuat de istoricizare. La urma urmei, bătălia de la Naseby din războiul civil, desfășurată puțin mai la sud, și-a așteptat 300 de ani reconstituirea; cea de la Orgreave a fost recreată pentru televiziune după numai 17 ani.

Orașul Barnsley figurează la loc de cinste în *Drumul către Wigan Pier*, unde George Orwell a surprins memorabil tragedia șomerilor din clasa muncitoare britanică în perioada interbelică. După 70 de ani, în Wigan existau nu numai o dană (Orwell constata la vremea lui absența acesteia), ci și un panou pe șoseaua cea mai apropiată, care atrăgea vizitatorii. Lângă canalul curățat fuseseră construite „Cum eram cândva", un muzeu, și „Orwell la Wigan Pier", un pub modern ca oricare altul, cu burgeri și cartofi prăjiți. Îngrozitoarele cartiere sărace din nord despre care scria Orwell fuseseră rase – nu numai de pe fața pământului, ci și din memoria locală: *Amintiri din Wigan: 1930–1970*, un ghid ce putea fi cumpărat de la muzeu, conținea fotografii în sepia fermecătoare, cu tinere vânzătoare modeste și prăvălii de modă veche uitate, dar nu pomenea nimic despre puțurile de exploatare și muncitorii a căror condiție l-a atras pe Orwell, aducând orașului Wigan o faimă îndoielnică.

Nu numai nordului i s-a aplicat acest tratament legat de patrimoniu. În districtul olarilor din West Midland, turiștii și școlarii autohtoni aflau cum își modela faimoasele produse Josiah Wedgewood, un olar din secolul al XVIII-lea. Dar ei ar fi căutat în zadar să afle detalii despre condițiile de viață ale olarilor sau motivele pentru care regiunea era supranumită Ținutul Negru (Orwell povestea cum până și zăpada era neagră de la fumul care ieșea din o sută de coșuri). Și asemenea exemple – unde idealul fusese substituit realității trecute (sau prezente) – există cu sutele.

Astfel, deși căile ferate britanice erau subiectul unui scandal național, în anul 2000 Marea Britanie număra mai multe locomotive cu aburi și muzee de profil decât tot restul Europei la un loc: 120, dintre care 91 numai în Anglia. Cele mai multe dintre aceste trenuri nu duc nicăieri, iar cele care duc amestecă realitatea și fantezia cu o nonșalanță dezarmantă: vizitatorii care ajung vara în comitatul West Yorkshire sunt poftiți să ia Locomotiva Thomas pe linia Keighley-Haworth până la casa memorială Brontë.

În Anglia contemporană, istoria și ficțiunea se confundă așadar. Industria, sărăcia și lupta de clasă sunt oficial moarte și îngropate. Contrastele sociale puternice sunt fie negate, fie atenuate. Chiar și trecutul cel mai recent sau mai controversat este disponibil numai într-o reproducere din plastic încărcată de nostalgie. Această epurare a memoriei la scară națională era isprava remarcabilă a noii elite politice. Pe urmele doamnei Thatcher, noii laburiști au reușit să se descotorosească de trecut, înlocuit prompt de înfloritoarea industrie patrimonială engleză cu Trecutul.

Englezii au așadar un talent unic de a cultiva o Grădină a Uitării, invocând afectuos trecutul în timp ce îl neagă cu înverșunare. Deși comparabilă, obsesia franceză a moștenirii naționale *(le patrimoine)* a luat o formă diferită. În Franța, identificarea și salvarea zeloasă a locurilor și obiectelor importante pentru trecutul național se practica de zeci de ani: totul începuse cu expozițiile agrare din perioada interbelică, care musteau deja de nostalgie pentru lumea dispărută de dinainte de 1914, și se accelerase odată cu tentativa regimului de

la Vichy de a substitui prezentului urban supărător un trecut rural idealizat.

După război, sub a Patra și a Cincea Republică, statul a investit sume considerabile în conservarea specificului național și regional, acumulând un *patrimoine culturel* conceput ca un soi de pedagogie palpabilă: după un secol tulbure și dureros, un glacial *memento* contemporan despre trecutul unic al țării. Dar, în ultimele decenii ale secolului, Franța (Franța lui Mitterrand și Chirac) suferise schimbări care o făceau de nerecunoscut. Acum se cereau comentate nu continuitățile cu gloria de altădată – sau tragediile de demult –, ci mai degrabă discontinuitățile. Trecutul – trecutul revoluționar, trecutul țăranilor, trecutul lingvistic, dar mai presus de orice trecutul recent, de la Vichy la Alger – nu oferea soluții pentru viitor. Învinsă de transformările demografice și cele două generații de mobilitate sociogeografică, istoria Franței, odinioară impecabilă, părea gata să se șteargă din memoria națională.

Teama de o eventuală dispariție a avut două efecte. Unul a fost diversificarea patrimoniului oficial: colecția de monumente și artefacte admirate public, care au primit din partea autorității statului ștampila de „moștenire". În 1988, la ordinul lui Jack Lang, ministru al Culturii sub Mitterrand, lista elementelor oficial protejate din celebrul *patrimoine culturel* francez (limitată până atunci la moșteniri stil UNESCO, precum apeductul Pont du Gard de lângă Nîmes sau fortificațiile lui Filip cel Viteaz de la Aigues-Mortes) a fost extinsă spectaculos.

Abordarea lui Jack Lang și a succesorilor lui poate fi sintetizată într-o singură observație: printre noile „valori de patrimoniu" ale Franței se afla fațada coșcovită a ilustrului Hotel du Nord de pe Quai de Jemappes: un omagiu evident nostalgic adus celebrului film omonim realizat de Marcel Carné în 1938. Dar filmul lui Carné a fost turnat integral în studio. Conservarea unei clădiri (sau a fațadei unei clădiri) care nici măcar nu apăruse în film poate fi privită, după gust, fie ca un subtil exercițiu francez de ironie postmodernă, fie ca un simptom al faptului că orice amintire împăiată oficial capătă fatalmente un caracter fictiv.

Mitterrand a avut o contribuție distinctă la patrimoniul național: nu atât prin conservare sau clasificare, cât prin fabricarea lui în timp real. Nici un șef de stat francez de la Ludovic al XIV-lea nu și-a marcat domnia prin atâtea construcții și ceremonii. Cei 14 ani ai mandatului său prezidențial au însemnat nu doar o acumulare constantă de muzee, memoriale, inaugurări solemne, înhumări și reînhumări, ci și un efort herculean de a-i asigura lui Mitterrand un loc în patrimoniul național: de la înfiorătoarea Grande Arche din cartierul La Defénse, în partea de vest a Parisului, până la grațioasa piramidă de la Louvre, de la Opéra Bastille, cu modernismul ei agresiv, la noua și controversata Bibliothèque Nationale de pe malul sudic al Senei. În aceeași perioadă în care Mitterrand practica un monumentalism lapidar, înscriindu-se fizic în memoria națiunii, senzația chinuitoare că țara se înstrăinează de propriile origini l-a determinat pe Pierre Nora, un proeminent istoric parizian,

să editeze *Les Lieux de mémoire*, o operă colectivă în trei părți, șapte volume și 5 600 de pagini, publicată între 1984 și 1992, care își propunea să identifice și să explice locurile și tărâmurile memoriei (cândva) colective: numele și conceptele, locurile și oamenii, proiectele și simbolurile care sunt – sau erau – Franța, de la catedrale la gastronomie, de la limbă la glie, de la urbanistică la harta Franței în mintea francezilor.

O astfel de lucrare nu a fost concepută de nici o altă națiune și e greu de imaginat cum ar putea fi. Fiindcă *Les Lieux de mémoire* surprinde atât siguranța uluitoare a identității colective franceze (convingerea nezdruncinată că 800 de ani de istorie națională au lăsat Franței o moștenire comună și o singularitate care se pretează la astfel de reprezentări mnemonice), cât și o anxietate exprimată explicit în introducere de editor: simbolurile elementare ale trecutului comun erau pe cale să alunece definitiv în uitare.

Aceasta e nostalgia ca *Angst*: teama că, într-o bună zi – destul de curând – panourile informative de culoarea pământului amplasate pe lângă *autoroutes* impecabil proiectate și magnific construite nu vor mai avea pentru francezi nici o semnificație. Ce rost ar mai avea să faci aluzie (prin semne, apoi prin denumiri) la catedrala de la Reims, amfiteatrul din Nîmes, podgoriile de la Clos de Vougeot, la Mont Sainte Victoire sau la câmpul de bătălie de la Verdun dacă aluzia rămâne neînțeleasă? Ce va mai rămâne din Franța când astfel de nume vor fi încetat să evoce amintiri și să stârnească sentimente în călătorul obișnuit?

Industria patrimonială engleză este obsedată de cum nu erau lucrurile altădată – cultivând o nostalgie adevărată pentru un trecut falsificat. Prin contrast, fascinația francezilor pentru patrimoniul spiritual are o anumită autenticitate culturală. „Franța“ s-a reprezentat dintotdeauna alegoric – vezi feluritele descrieri și avataruri ale simbolului Republicii, „Marianne“. Era firesc așadar ca nostalgia pentru secretele francității pierdute să conveargă spre un ansamblu oficial de simboluri, fie ele materiale sau spirituale. Acestea „sunt“ Franța. Dacă ele se pierd sau nu mai sunt împărtășite, Franța încetează să fie ea însăși – la acest lucru se referea Charles de Gaulle când declara că „Franța nu poate fi Franța fără glorie“.

Premise împărtășite deopotrivă de politicieni, intelectuali și oameni cu opinii politice din cele mai diverse – de aceea *Les lieux de mémoire* a avut atât de mult succes, rezumând pentru zeci de mii de cititori o francitate evanescentă care în viața de zi cu zi le fugea deja printre degete. În mod revelator, tomurile lui Nora acordă un loc important creștinismului (ideilor, monumentelor, practicilor și simbolurilor creștine), dar nu cuprind decât un scurt capitol despre evrei (tratați mai ales ca obiect al asimilării, excluderii sau persecuției) și nimic despre musulmani.

Nu era o scăpare. Islamul nu figura în palatul memoriei franceze, iar a-i atribui retrospectiv un loc ar fi contrazis însăși logica proiectului. Dar omisiunea ilustra dificultățile care pândeau Franța și pe vecinii ei în legătură cu milioanele de noi europeni de pe continent. Dintre cei 105 membri ai

Convenției Europene care aveau misiunea de a redacta Constituția Europei, *nici unul* nu avea origini neeuropene. Ca și restul elitei politice a continentului, din Portugalia până în Polonia, ei reprezentau în primul rând Europa albă și creștină.

Sau, mai exact, Europa ex-creștină. Deși varietățile de creștinism din Europa rămâneau numeroase – de la uniații ucraineni la metodiștii din Țara Galilor, de la greco-catolicii din Transilvania la luteranii norvegieni –, numărul creștinilor practicanți a continuat să scadă. În Spania, care se mândrea încă, la sfârșitul secolului, cu 900 de abații și mănăstiri (60% din totalul mondial), credința activă era în declin și corelată mult prea strâns cu izolarea, bătrânețea și înapoierea rurală. În Franța, numai un adult din șapte admitea că merge la biserică și atunci în medie doar o dată pe lună. În Scandinavia și Marea Britanie, cifrele erau și mai scăzute. Creștinismul era în declin chiar și în Polonia, unde cetățenii erau din ce în ce mai surzi la perceptele morale ale ierarhiei catolice cândva atât de influentă. La sfârșitul secolului, mai mult de jumătate din polonezi (și un procent mult mai mare dintre cei sub 30 de ani) erau în favoarea legalizării avortului.

Creștea în schimb popularitatea Islamului – pentru mulți tineri, el a devenit o sursă a identității comune și a mândriei colective în țările în care cetățenii de origine arabă, turcă sau africană erau încă priviți și tratați ca „străini". Dacă părinții și bunicii lor făcuseră eforturi uriașe pentru a se integra și a se asimila, tinerii din Antwerpen, Marsilia sau Leicester se identificau acum, zgomotos, atât cu țara în care se născuseră – Belgia, Franța sau Marea Britanie –, cât *și* cu religia și regiunea de origine ale familiei lor. Fetele, mai ales, au adoptat veșmintele și simbolurile religioase tradiționale – uneori la insistențele familiei, deseori în semn de revoltă față de compromisurile generației anterioare.

Reacția autorităților publice, după cum am văzut, a depins întru câtva de tradiția locală și de circumstanțe: numai Adunarea Națională franceză, într-un paroxism de republicanism laic, a mers până la a interzice (cu 494 de voturi pentru și 36 împotrivă) toate simbolurile religioase în școlile de stat. Dar această măsură adoptată în februarie 2004, deși aparent viza vălul fetelor musulmane, trebuie înțeleasă într-un context mai larg și mai îngrijorător. În multe locuri, extrema dreaptă profita din plin de prejudecățile rasiale; pentru prima oară în 40 de ani, antisemitismul se accentua în Europa.

Văzut de peste Atlantic, antisemitismul din Franța, Belgia sau Germania a devenit un laitmotiv în discursul politicienilor eurofobi și al experților neoconservatori, fiind echivalat spontan cu o întoarcere la trecutul sumbru al continentului. În mai 2002, influentul editorialist George Will scria în *Washingon Post* că recrudescența sentimentelor antievreiești în Europa e „a doua – și ultima? – fază a luptei pentru o «soluție finală la chestiunea evreiască»". Ambasadorul american la UE, Rockwell Schnabel, afirma în fața Comitetului Evreiesc American reunit la Bruxelles că antisemitismul european „e aproape la fel de accentuat ca în anii 1930".

Retorică provocatoare și profund eronată. Sentimentele antievreiești erau practic inexistente în Europa contemporană: ele nu se întâlneau decât la musulmani, mai ales la europenii de origine arabă, ca rezultat direct al crizei din Orientul Mijlociu. Posturile de televiziune arabe, care puteau fi recepționate acum prin satelit în toată Europa, transmiteau regulat știri din Fâșia Gaza. Înfuriați de ce vedeau și auzeau și împinși de autorități (arabe și israeliene deopotrivă) să pună semnul egal între Israel și vecinii lor evrei, tinerii din suburbiile unor orașe ca Paris, Lyon sau Strasbourg s-au răzbunat pe vecinii cu pricina: au desenat graffiti pe clădirile comunității evreiești, au profanat cimitire, au pus bombe în școli și sinagogi și, în câteva cazuri, au atacat adolescenți sau familii israelite.

Atacurile asupra evreilor și a instituțiilor lor – concentrate în primii ani ai secolului XXI – au stârnit îngrijorarea nu prin amploarea lor și nici măcar prin caracterul rasist, ci prin aerul de răfuială între grupuri. Nu era vechiul antisemitism european: pentru cei care căutau țapi ispășitori, evreii nu mai erau o țintă predilectă. Ba chiar se clasau destul de jos în ierarhia antipatiilor. Un sondaj francez din ianuarie 2004 a constatat că 10% dintre cei chestionați admiteau că le displac evreii, dar mult mai mulți – 23% – că le displac „nord-africanii". Atacurile din motive rasiale vizau mult mai frecvent arabii (sau, în funcție de țară, turcii, indienii, pakistanezii, senegalezii și alte minorități vizibile) decât evreii. În anumite orașe, ele erau la ordinea zilei.

Supărător la noul antisemitism era faptul că, dacă victimele erau din nou evreii, făptași erau arabii (sau musulmanii). Singura excepție părea să fie Germania, unde extrema dreaptă nu se obosea să facă distincții între imigranți, evrei și alți „negermani". Dar Germania, din motive evidente, era un caz aparte. În celelalte țări, autoritățile se temeau mai mult de alienarea crescândă a comunităților musulmane (arabii) și alții decât de un așa-zis reviriment al fascismului. Și probabil că nu se înșelau.

Statele Unite continuau să trateze „Islamul" și pe musulmani ca o realitate îndepărtată, străină și ostilă, care poate fi gestionată prin măsuri de securitate sporită și „război preemptiv", însă guvernele Europei aveau toate motivele să vadă lucrurile cu totul altfel. Mai ales în Franța, criza din Orientul Mijlociu nu mai era o chestiune de politică externă; ea devenise o problemă internă. Transmigrația pasiunilor și frustrărilor de la arabii persecutați din Palestina la frații lor furioși și demoralizați din Paris nu are de ce să surprindă – era, la urma urmei, una dintre moștenirile perioadei coloniale.

Capitolul 24
Europa ca mod de viață

Serviciile medicale gratuite exemplifică triumfal superioritatea acțiunii colective și a inițiativei publice într-un segment al societății unde principiile comerciale ilustrează ce au ele mai rău.

Aneurin Bevan

Vrem ca oamenii de la Nokia să simtă că suntem toți parteneri, nu șefi și angajați. Poate e un mod de lucru european, dar pentru noi funcționează.

Jorma Ollila (CEO, Nokia)********

Europenii vor să fie siguri că viitorul nu le aduce noi aventuri. Au avut deja destule.

Alfons Verplaetse (guvernatorul Băncii Naționale Belgiene), 1996

În America e bine să mergi când ești tânăr și necăsătorit. Când vine vremea să te așezi la casa ta, mai bine te întorci în Europa.

Om de afaceri maghiar (sondaj de opinie, 2004)

Societatea modernă... este o societate democratică ce trebuie analizată fără accese de entuziasm sau de indignare.

Raymond Aron

Europa era, la sfârșitul mileniului, de o diversitate proliferantă: geometria variabilă a regiunilor, a țărilor și a Uniunii Europene; perspectivele și dispozițiile contrastante ale islamismului și creștinismului, cele două mari religii de pe continent; viteza fără precedent a comunicațiilor și a schimburilor în interiorul și în afara granițelor Europei; multitudinea diferențelor care estompează vechile distincții sociale și naționale; incertitudinile cu privire la viitor, dar și la trecut – toatea acestea ne împiedică să discernem cu ușurință o formă a experienței colective. Sfârșitul secolului XX în Europa nu avea omogenitatea implicită în relatările sigure despre precedentul *fin-de-siècle*.

Și totuși, exista o identitate specific europeană, sesizabilă în medii diverse. Cultura de elită – îndeosebi artele spectacolului – era încă sponsorizată de stat, cel puțin în Occident. Muzeele, galeriile de artă, companiile de operă, orchestrele și trupele de balet erau finanțate în mare măsură (în multe țări chiar exclusiv) prin generoase subsidii anuale din fondurile publice. Excepția

flagrantă a Marii Britanii, unde Loteria Națională a preluat de la Trezorerie o parte din povara subvențiilor pentru cultură, este doar aparentă: loteriile reprezintă tot un mijloc de a alimenta bugetul statului, doar mai regresive social decât agențiile convenționale de recuperare a datoriilor.********

Costul ridicat al culturii pe bani publici stârnise dubii cu privire la posibilitatea de a dispune la infinit de astfel de fonduri generoase; în Germania, câteva guverne regionale au început să conteste necesitatea cheltuirii unor sume atât de mari. Aici, subvențiile acopereau, de regulă, peste 80% din costurile suportate de un teatru sau o operă. Dar, la acest nivel, cultura era strâns legată de statut și de identitatea regiunii. În ciuda deficitului crescând și a numărului constant de spectatori, Berlinul finanța nu mai puțin de trei companii: Deutsche Oper (fosta Operă din Berlinul de Vest), Staatsoper (fosta Operă din Berlinul de Est) și Komische Oper – la care trebuie adăugate Orchestra de Cameră și Filarmonica. Toate beneficiau de fonduri publice considerabile. Frankfurt, München, Stuttgart, Hamburg, Düsseldorf, Dresda, Freiburg, Würzburg și multe alte orașe germane continuau să sprijine renumite companii internaționale de operă și balet, asigurând salarii anuale, sporuri și pensii de stat pentru dansatori, muzicieni și personalul auxiliar. În anul 2003, 615 000 de locuitori ai Germaniei erau oficial „lucrători în domeniul artei" cu normă întreagă.

Și în Franța, artele (în special teatrul) au înflorit în orașele îndepărtate de provincie – în cazul francez, cu ajutorul direct alocat din fondurile centrale de un Minister unic al Culturii. Pe lângă biblioteca ce-i poartă numele și alte monumente, François Mitterrand a cheltuit sume ca pe timpul lui Ludovic al XIV-lea nu doar pentru Louvre, Opéra de Paris și Comédie Française, ci și pentru muzeele și centrele artistice regionale, companiile de teatru din provincie și o rețea națională de *cinémathèques* unde rulau și erau păstrate filme clasice și moderne.

Dacă în Germania marea artă era declarat cosmopolită (Vladimir Derevianko, directorul rus al Operei-Balet din Dresda, îi comanda lucrări coregrafului american William Forsythe pentru un public german entuziast), subvențiile pentru artă în Franța aveau ca scop conservarea și etalarea tezaurului național: celebra *exception culturelle*. Era un adevăr general acceptat că marea cultură păstra în Franța o funcție pedagogică; canonul teatral, mai ales, era inculcat sistematic prin programa națională de învățământ. Jane Brown, directoarea unei școli londoneze care le-a interzis elevilor în 1993 să meargă cu clasa la reprezentația piesei *Romeo și Julieta* (pe motiv că piesa este politic incorectă – în cuvintele ei, „ostentativ heterosexuală"), nu ar fi făcut carieră de cealaltă parte a Canalului Mânecii.

Sponsorizarea din fonduri publice frapa prin amploare în Franța și Germania, dar în întreaga Europă statul era principalul (și adesea unicul) mecena al artelor. „Cultura" era ultimul sector important al vieții publice în care statul național (și nu Uniunea Europeană sau întreprinderile private) putea juca un rol inimitabil, deținând cvasimonopolul finanțării. Chiar și în

Europa de Est, unde generația mai vârstnică își aduce aminte cu tremur ce înseamnă să încredințezi guvernului controlul vieții culturale, vistieria publică prin care bătea vântul era singura alternativă la impactul malefic al forțelor pieței.

Sub comunism, artele spectacolului au fost mai mult destoinice decât epatante: de obicei competente din punct de vedere tehnic, dar aproape întotdeauna precaute și conservatoare. Era de ajuns să vezi *Die Zauberflöte* la Viena sau la Budapesta pentru a sesiza contrastul. În perioada postcomunistă, deși s-au făcut nu puține experimente cu buget redus (Sofia a devenit un adevărat focar de experimente postmoderne teribil de căutate în coregrafie și teatru), resursele erau minime și cei mai buni muzicieni, dansatori și chiar actori au plecat în masă în Vest. Intrarea în Europa putea însemna și acest lucru: riscul de a deveni provincial.

Alt motiv era că spectatorii marii arte europene erau acum ei înșiși europeni: companiile naționale din marile orașe aveau un public din ce în ce mai internațional. Noua castă de *clercs* transnaționali care sfida frontierele fizice și barierele lingvistice avea timpul și mijloacele necesare să călătorească oriunde, nu numai pentru a-și cumpăra haine sau în interes de serviciu, ci și pentru divertisment și informare. O expoziție, o piesă de teatru sau un spectacol de operă generau cronici în presa din mai multe țări. Un spectacol reușit la Londra sau Amsterdam putea atrage vizitatori tocmai de la Paris, Zürich sau Milano.

Dacă acest public de un cosmopolitism recent era sau nu într-adevăr sofisticat (sau doar cu dare de mână) constituia un subiect de controversă. Evenimente cu tradiție precum Festivalul anual de la Salzburg sau reprezentațiile periodice ale *Inelului Nibelungilor* la Bayreuth atrăgeau în continuare un public mai în vârstă, deprins nu doar cu materialul prezentat, ci și cu ritualurile sociale aferente. În cultură predomina însă efortul energic de a populariza materiale tradiționale pentru spectatorii mai tineri, care nu erau neapărat familiarizați cu clasicii (și cu limba originală), sau de a comanda lucrări artistice inedite și accesibile pentru o nouă generație.

Pentru cei care le gustau, producțiile actualizate de operă, trupele de dans experimental și spectacolele artistice postmoderne ilustrau metamorfoza scenei culturale europene: tinerească, inovatoare, impertinentă și, mai ales, populară – cum îi stătea bine unei industrii dependente de mărinimia spectatorilor și care avea, prin urmare, datoria de a atrage și a mulțumi un public cât mai larg. Însă, pentru vocile critice, noua scenă artistică londoneză (Brit Art), baletele controversate ale lui William Forsythe la Frankfurt sau straniile „adaptări" montate ocazional la Opera din Paris nu făceau decât să confirme o presimțire sumbră: mai mult însemna doar mai rău.

Privită din această perspectivă, cultura europeană „înaltă", care înainte răspundea familiarității moștenite a spectatorilor cu un canon comun, exploata acum complexele culturale ale unui public de neofiți – incapabili de distincții argumentate între „bun" și „prost", dar urmând entuziaști

imperativele modei. Nu era o situație atât de nemaivăzută cum afirmau pesimiștii din cultură: anxietatea ușor de exploatat a păturii de *nouveaux riches* semidocți constituie o sursă a umorului în teatru și în literatură încă de pe vremea lui Molière. Nouă era scara continentală a transformării culturale. De la Barcelona la Budapesta, componența publicului era șocant de uniformă – la fel ca materialul oferit. O confirmare în plus, pentru critici, că artele și clientela lor erau prinse într-o îmbrățișare nocivă pentru ambele părți: eurocultură pentru eurosnobi.

Oare, în final, tot mai unita Uniune Europeană îi făcea pe beneficiarii ei mai cosmopoliți sau era pur și simplu un melanj de provincialisme separate? Întrebarea nu se rezumă la paginile de artă din *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) sau *Financial Times*. Acestea, împreună cu *Le Monde* și, în mai mică măsură, *La Repubblica*, erau acum ziare europene, disponibile pretutindeni și citite pe tot continentul. Presa de scandal cu tiraj mare rămânea însă ferm circumscrisă de limba și frontierele naționale. Dar numărul cititorilor de tabloide era în scădere (cel mai ridicat în Marea Britanie, cel mai scăzut în Spania), așa că diferitele tradiții naționale în jurnalismul popular nu mai contau ca pe vremuri: din nou, cu excepția Angliei, unde presa populară atâța și exploata eurofobia. În Europa de Est și Peninsula Iberică, absența îndelungată a presei libere a însemnat că mulți oameni (mai ales cei care nu locuiau în marile orașe) au sărit cu totul peste epoca presei scrise, trecând de la prealfabetism direct la mass-media electronice.

Acestea din urmă – mai ales televiziunea – constituiau acum principala sursă de informare, idei și cultură (elitistă și populară) pentru majoritatea europenilor. Britanicii erau cei mai atașați de televiziune, ca și de presa scrisă, aflându-se frecvent în fruntea clasamentelor la audiență, urmați îndeaproape de portughezi, spanioli, italieni și – la oarecare distanță – de est-europeni. Posturile tradiționale ale televiziunii de stat, concurate acum atât de companiile comerciale terestre și de canalele recepționate prin satelit, și-au păstrat un procent de piață surprinzător de mare. Ele se conformaseră tendințelor din presa scrisă, reducând mult proporția știrilor externe.

În consecință, televiziunea europeană prezenta la sfârșitul secolului XX un paradox curios. Programele de divertisment variau foarte puțin de la o țară la alta: constantele programului, de la un capăt la altul al continentului, erau comediile și filmele străine, „reality show-urile", jocurile și concursurile. Diferea doar traducerea emisiunilor importate: dublate (în Italia), subtitrate sau difuzate în original (în statele mici sau multilingve). Stilul de prezentare – la jurnalele de știri, de exemplu – era remarcabil de similar, copiind în multe cazuri modelul știrilor locale din America.********

Totuși, televiziunea rămânea un mijloc de comunicare tipic *național* și chiar limitat. Televiziunea italiană era inconfundabil *italiană*: de la varietățile desuete și interviurile pompoase până la frumusețea de pomină a prezentatoarelor și unghiurile insolite din care camera surprinde tinere îmbrăcate sumar. În Austria învecinată, o profundă seriozitate morală inspira

talk-show-urile locale; restul programelor erau practic monopolizate de Germania. În Elveția (ca și în Belgia), fiecare regiune avea propriile canale de televiziune, folosind limbi diferite, relatând evenimente diferite și operând în stiluri complet opuse.

BBC, cum observau amar criticii, abandonase estetica și idealurile sale mai vechi de arbitru moral și pedagog benevol al națiunii, în efortul de a rivaliza cu posturile comerciale. Dar, deși devenise un post de popularizare (sau poate tocmai din acest motiv), era mai britanic decât oricând. Cine se îndoiește nu are decât să compare un reportaj, o dezbatere sau un spectacol de la BBC cu programe similare de pe posturile franțuzești Antenne 2 sau TF1: ce s-a schimbat, de ambele părți ale Canalului Mânecii, e mai puțin bătător la ochi decât ce a rămas identic. Preocupările politice sau intelectuale, atitudinile contrastante față de autoritate și putere sunt la fel de diferite și specific naționale cum erau cu 50 de ani înainte. Într-o epocă în care mai toate celelalte activități colective și organizații comunitare erau în declin, televiziunea era singurul numitor comun al populației din fiecare țară. Iar ea consolida fără greș diferențele naționale și nivelul ridicat de ignoranță reciprocă.

Fiindcă, în afara crizelor majore, canalele de televiziune arătau prea puțin interes față de evenimentele din țările învecinate – chiar mai puțin decât în primii ani ai televiziunii, când fascinația tehnologiei și curiozitatea față de țările vecine se traducea în numeroase documentare și „transmisiuni externe“ din orașe exotice și decoruri marine. Dar, cum Europa era acum o realitate banală și – cu excepția sud-estului zbuciumat și pauper – deloc exotică pentru majoritatea telespectatorilor, emisiunile despre destinațiile turistice, și nu numai de pe canalele europene se „globalizaseră“ de mult, îndreptându-și atenția spre zări mai îndepărtate, în timp ce restul Europei zăcea în uitare: un teritoriu presupus familiar, în realitate necunoscut.

Spectacolele publice importante (funeraliile publice în stil imperial din Franța; căsătoriile și decesele din familia regală în Marea Britanie, Belgia, Spania și Norvegia; reînhumările, comemorările și scuzele prezidențiale din varii țări foste comuniste) erau evenimente strict locale, transmise pe toate posturile pentru publicul autohton, dar urmărite în alte țări doar de minorități nesemnificative.******** Rezultatele alegerilor din restul Europei erau transmise de mass-media dintr-o țară numai dacă puteau șoca sau aveau implicații transcontinentale. Cei mai mulți europeni habar nu aveau ce se întâmplă în țările învecinate. Lipsa frapantă de interes față de alegerile UE nu era doar rezultatul plictiselii sau al suspiciunii față de elucubrațiile Bruxellesului; era în mare măsură corolarul unui univers mental neeuropean pentru cei mai mulți europeni.

Exista, cu toate acestea, o excepție omniprezentă: sportul. Un canal de televiziune prin satelit (Eurosport) transmitea o gamă largă de evenimente sportive în diferite limbi europene. Fiecare post național de televiziune, din Estonia până în Portugalia, consacra un timp de emisie considerabil

competițiilor sportive europene, chiar și atunci când echipa locală sau națională nu participa. Apetitul pentru sport a crescut spectaculos în ultimele decenii ale secolului XX, deși numărul spectatorilor tindea să scadă. În trei țări mediteraneene cererea era suficient de mare pentru a susține câte un cotidian prestigios și de mare tiraj dedicat în exclusivitate sportului: *L'Equipe* în Franța, *Marca* în Spania, *Gazzetta dello Sport* în Italia.

Multe țări se lăudau și acum cu sporturi sau evenimente specific naționale (hochei pe gheață în Republica Cehă, baschet în Lituania și Croația, Turul Franței, turneul de tenis de la Wimbledon), dar, la scară continentală, acestea erau evenimente de ordin secund, chiar dacă atrăgeau ocazional milioane de telespectatori (Turul Franței era singurul eveniment în cazul căruia numărul spectatorilor la fața locului crescuse de-a lungul deceniilor). Luptele cu tauri din Spania nu mai suscitau interesul tinerilor, deși în anii 1990 ele au fost readuse pe tapet ca un soi de „industrie patrimonială" profitabilă. Până și cricketul, sport de vară simbolic al englezilor, alunecase, ca divertisment, pe o poziție obscură, în ciuda efortului de a-l face mai animat – și de a pune capăt jocurilor de cinci zile, relaxante, dar dezastruoase din punct de vedere comercial. Ceea ce unea cu adevărat Europa era fotbalul.

Nu fusese întotdeauna așa. În toate țările europene se juca fotbal, dar în primele decenii postbelice carierele jucătorilor nu îi purtau departe de casă. Spectatorii urmăreau meciurile din campionatele interne; jocurile internaționale, relativ rare, erau considerate în unele locuri reeditări simbolice, cu încărcătură afectivă, ale istoriei militare. În acea perioadă, un spectator al meciurilor de fotbal Anglia–Germania, de exemplu, sau Germania–Olanda (ca să nu mai vorbim de Polonia–Rusia) nu își făcea iluzii cu privire la Tratatul de la Roma și la „uniunea tot mai strânsă". Referința istorică indiscutabilă a confruntărilor fotbalistice era al Doilea Război Mondial.

În primele decenii postbelice, jucătorii din țări europene diferite nu se cunoșteau între ei și, de obicei, nu se întâlneau în afara terenului de joc: în 1957, atacantul galez John Charles a intrat în analele sportului transferându-se de la Leeds United la Juventus Torino pentru nemaiauzita sumă de 67 000 de lire sterline, iar știrea a apărut pe prima pagină a ziarelor din ambele țări. La sfârșitul anilor 1960, era încă extrem de neobișnuit ca un jucător de club să aibă un coechipier străin – cu excepția Italiei, unde inventivii șefi de cluburi începuseră deja vânătoarea de talente în străinătate. Este adevărat că gloriosul Real Madrid din anii 1950 se lăuda cu Ferenc Puskás, un jucător ungur inegalabil, însă acesta era un caz aparte. Fost căpitan al echipei naționale a Ungariei, el fugise din Budapesta în urma invaziei sovietice și primise cetățenia spaniolă. Până atunci, ca orice alt fotbalist ungur, el fusese practic necunoscut în afara țării sale: când Puskás și-a condus echipa pe Wembley în noiembrie 1953, un jucător din echipa engleză a fost auzit spunând: „Ia uite la grăsuțu' ala. Îi distrugem p-ăștia." (Ungaria a câștigat cu 6–3, iar Anglia a suferit prima înfrângere pe teren propriu din istorie.)

O generație mai târziu, Juventus, Leeds, Real Madrid și mai toate marile

cluburi europene aveau loturi cosmopolite. Un tânăr talentat din Slovacia sau Norvegia, care altădată ar fi fost condamnat să „tragă“ toară cariera în Kosiče sau Trondheim, fiind selecționat doar din când în când în echipa națională, putea spera acum să joace în marile ligi de fotbal europene, câștigând experiență, vizibilitate și un salariu foarte bun în Newcastle, Amsterdam sau Barcelona. În 2005, antrenorul echipei Angliei era din Suedia. Arsenal, cea mai bună echipă britanică la începutul secolului XXI, era antrenată de un francez. Pe lângă câțiva englezi, clubul din nordul Londrei avea în componență jucători din Franța, Germania, Suedia, Danemarca, Islanda, Irlanda, Olanda, Spania, Elveția, Brazilia, Coasta de Fildeș și SUA. Fotbalul era un joc fără frontiere – pentru jucători, antrenori și spectatori. Cluburi la modă precum Manchester United și-au tradus succesul competițional într-o „imagine“ care putea fi (și a fost) comercializată cu succes din Lancashire până în Lituania.

Câteva dintre stelele fotbalului – nu cei mai talentați, ci cei arătoși, cu soții frumoase și o viață privată animată – au căpătat în viața publică și în tabloide un rol rezervat până atunci starurilor de cinema și personajelor de viță regală. Când David Beckham (jucător englez cu virtuți tehnice moderate, dar imbatabil la autopromovare) s-a transferat de la Manchester United la Real Madrid în 2003, acesta a fost subiectul principal al știrilor televizate din toate statele Uniunii Europene. Evoluția jenantă a lui Beckham în Campionatul European din Portugalia în anul următor (căpitanul Angliei a ratat două penalty-uri, grăbind eliminarea umilitoare a echipei) nu a reușit să domolească entuziasmul fanilor.

Și mai grăitor, ieșirea Angliei din competiție nu a afectat numărul de telespectatori britanici la meciurile care mai rămăseseră de disputat (între state mici ca Portugalia, Olanda, Grecia și Cehia), fără miză pentru fanii britanici. Cu toată fervoarea meciurilor internaționale – steaguri fluturânde, lei dezlănțuiți pe blazoane și imnuri zbierate furibund de galerii –, obsesia generală de a urmări meciurile, orice meci, era mai importantă decât atașamentul partizan față de o echipă anume.******** La momentul de maximă audiență, transmisiunile BBC de la meciurile disputate în Portugalia au atras 25 de milioane de telespectatori numai în Marea Britanie. Site-ul oficial euro.com a înregistrat 40 de milioane de vizitatori și un miliard de accesări pe parcursul competiției.

Fotbalul își merita popularitatea. Era o formă de divertisment evident egalitaristă. Oricine putea juca fotbal, oriunde: nu îți trebuie decât o minge – spre deosebire de tenis sau atletism, care necesită un anumit nivel al venitului sau dotări publice, inexistente în multe țări europene. Nu e nevoie să fii nemaipomenit de înalt sau vânjos – dimpotrivă –, iar jocul nu este periculos. Fotbalul profesionist fusese multă vreme o alternativă slab remunerată pentru tinerii din orașele industriale; acum el era o scurtătură spre prosperitatea suburbană și multe alte minunății.

În plus, oricât de faimoși și talentați ar fi fost, fotbaliștii făceau parte dintr-

o echipă. Ei nu puteau fi metamorfozați peste noapte, precum ciclistul francez Raymond Poulidor, etern perdant, în simbolul eforturilor zadarnice ale unei întregi națiuni. Iar fotbalul era prea simplu pentru a căpăta dimensiunile metaforice și cvasimetafizice pe care le capătă uneori baseballul în Statele Unite. Spre deosebire de sporturile de echipă profesioniste practicate în America de Nord, jocul de fotbal este accesibil oricărui bărbat (și, mai nou, oricărei femei). Pe scurt, fotbalul era un joc foarte *european*.

S-a sugerat uneori că, polarizând atenția publică europeană, fotbalul ținea loc acum nu doar de război, ci și de politică. Cert este că el ocupa mai mult spațiu în presă, iar politicienii de pretutindeni aveau grijă să-i omagieze pe eroii sportului, demonstrând că sunt la curent cu victoriile sportivilor. Politica, la rândul ei, își pierduse în Europa aerul agresiv. Dispariția metanarațiunilor (socialism contra capitalism; proletari contra proprietari; imperialiști contra revoluționari) nu însemna neapărat că dezbaterile politice nu mai mobilizau ori polarizau opinia publică. Dar opțiunile și adeziunile politice nu mai puteau fi descrise în termeni partinici tradiționali.

Vechile extreme politice (extrema stângă și extrema dreaptă) convergeau acum frecvent în antipatia lor față de străini și în teama comună față de integrarea europeană. Anticapitalismul – transformat oarecum neplauzibil în antiglobalizare, ca și cum capitalismul strict *domestic* ar fi fost o specie distinctă și benignă – îi atrăgea deopotrivă pe reacționarii naționaliști și pe radicalii internaționaliști. Cât despre politica obișnuită, vechile diferențe dintre partidele de centru-dreapta și centru-stânga se evaporaseră. Într-o gamă largă de probleme contemporane, social-democrații suedezi și neogaulliștii francezi, ca să luăm doar un exemplu, aveau mai multe în comun unii cu alții decât fiecare cu strămoșii săi ideologici. Topografia politică a Europei se schimbase radical în ultimele două decenii. Deși dăinuia convenția „dreptei" și „stângii", nu era deloc clar ce le mai desparte pe cele două.

Una dintre victimele acestor transformări a fost, după cum am văzut, partidul politic de tip vechi, care a pierdut membri și puncte procentuale la urne. Altă victimă a fost o instituție europeană aproape la fel de venerabilă: intelectualul ca figură publică. Ultimul *fin-de-siècle* adusese un prim val de intelectuali implicați în politică: la Viena, Berlin, Budapesta, dar mai ales la Paris – oameni ca Theodor Herzl, Karl Kraus sau Léon Blum. Un secol mai târziu, urmașii lor ipotetici pe scena europeană erau, dacă nu absenți, din ce în ce mai marginali.

Existau diferite cauze pentru decesul intelectualului continental (în Marea Britanie, specia a fost dintotdeauna rară, iar ocurențele izolate pot fi puse pe seama exilului: Arthur Koestler sau Isaiah Berlin). În Europa Centrală și de Est, aspectele care mobilizau cândva intelighenția politică (marxismul, totalitarismul, drepturile omului sau economia de tranziție) stârneau generațiilor mai tinere doar indiferență sau plictiseală. Bătrânii moraliști ca Havel sau eroii politici de altădată ca Michnik erau asociați irevocabil cu un trecut pe care puțini aveau chef să-l răscolească. „Iritarea intelectualilor est-

europeni", cum spunea odată Czesław Miłosz, față de obsesiile materialiste americane viza acum propriii concetățeni.

În Europa de Vest, intelectualul ca povățuitor nu dispăruse complet (cititorii presei franceze sau germane de calitate suportau periodic predici politice înflăcărate din partea lui Günther Grass sau Regis Debray), dar își pierduse obiectul muncii. Moraliștii publici tunau și fulgerau împotriva unor păcate individuale, dar nu aveau un ideal sau un scop general care să le mobilizeze discipolii. Fascismul, comunismul și războiul fuseseră eliminate de pe continent, împreună cu cenzura și pedeapsa capitală. Avortul și contracepția erau la îndemâna tuturor, homosexualitatea era permisă legal și practicată deschis. Ravagiile pieței capitaliste nerestricționate, fie ele globale sau locale, continuau să atragă criticile intelectualilor de pretutindeni, dar, în absența unui contraproiect anticapitalist impunător, aceasta era o dezbatere mai potrivită experților decât filosofilor.

Singura arenă în care intelectualii europeni mai puteau îmbina onestitatea morală și principiile politice universale era politica externă, neîntinată de compromisurile murdare din politica internă și unde chestiunea binelui și a răului, a vieții și a morții era cât se poate de actuală. În timpul războaielor din Iugoslavia, intelectualii din estul și vestul Europei s-au implicat frenetic. Unii, ca Alain Finkielkraut la Paris, se identificau trup și suflet cu cauza croată. Câțiva – mai ales în Franța și Austria – au condamnat intervenția occidentală ca pe un afront american la adresa autonomiei sârbe, bazat (susțineau ei) pe rapoarte exagerate sau chiar complet false despre crime inexistente. Majoritatea pledau pentru intervenția în Bosnia și Kosovo pe principii generale, continuând argumentarea bazată pe drepturile omului începută cu 20 de ani în urmă și subliniind actele de genocid ale forțelor sârbe.

Dar nici măcar chestiunea iugoslavă, oricât de imperioasă, nu a izbutit să readucă intelectualii în centrul vieții publice. La Paris, Bernard-Henri Lévy era invitat la Palatul Elyséee pentru consultări cu președintele, așa cum și Tony Blair organiza periodic întâlniri selecte cu jurnaliștii britanici preferați și cu alți curteni literari. Dar aceste exerciții atent regizate de consolidare a imaginii publice nu aveau impact asupra politicii: nici Franța, nici Marea Britanie și nici vreo altă țară aliată nu și-au modificat în vreun fel strategiile sub presiunea intelectualilor. Iar cu ocazia dezacordului atlantic din 2003 s-a dovedit că intelectualii angajați nu mai puteau juca acum, ca pe vremuri, rolul decisiv de lideri de opinie.

Publicul european (spre deosebire de unii oameni de stat din Europa) se opunea cu înverșunare invaziei irakiene din acel an, precum și liniei de ansamblu a politicii externe americane așa cum a fost ea formulată de președintele George W. Bush. Anxietatea și indignarea izvorâte din această opoziție, deși împărtășite și exprimate de mulți intelectuali europeni, nu au fost orchestrate sau articulate de ei. Unii scriitori francezi – Lévy, din nou, sau Pascal Bruckner – refuzau să condamne Washingtonul, pe de o parte, pentru a nu crea impresia unui antiamericanism orb, pe de altă parte, din simpatie

pentru poziția Statelor Unite împotriva „islamismului radical“. Ei au trecut practic neobservați.

Figuri cândva influente ca Michnik și Glucksmann și-au îndemnat cititorii să sprijine politica irakiană a Washingtonului, argumentând pe baza propriilor scrieri anterioare despre comunism că principiile generale justificau politica de „intervenționism liberal“ în apărarea drepturilor omului de oriunde și că America era acum, ca și înainte, vârful de lance în lupta cu răul politic și relativismul moral. După ce s-au convins că președintele american își ghida politica externă după argumentele *lor*, au fost sincer surprinși să constate că sunt izolați și ignorați de publicul lor tradițional. Dar irelevanța lui Michnik sau Glucksmann nu avea nimic de-a face cu conținutul opiniei lor. Aceeași soartă îi aștepta pe intelectualii care au adoptat poziția contrară. Pe 31 mai 2003, Jürgen Habermas și Jacques Derrida (doi dintre cei mai faimoși scriitori-filosofi-intelectuali ai Europei) au publicat în *Frankfurter Allgemeine Zeitung* un articol intitulat „Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas“ („Reînnoirea noastră. După război: renașterea Europei“), în care argumentau că direcția nouă și periculoasă în care se îndrepta America reprezenta un semnal de alarmă pentru Europa: o ocazie ca europenii să-și regândească identitatea comună, să se inspire din valorile iluministe pe care le împărtășeau și să adopte o poziție europeană distinctă în politica mondială.

Articolul a fost sincronizat cu apariția în tot Occidentul a unor eseuri similare semnate de figuri publice la fel de ilustre: Umberto Eco în *La Repubblica*, Gianni Vattimo în *La Stampa*, președintele elvețian al Academiei germane de Arte, Adolf Muschg, în *Neue Zürcher Zeitung*, filosoful spaniol Fernando Savater în *El País* și un american izolat, filosoful Richard Rorty, în *Süddeutsche Zeitung*. În orice moment din secolul precedent, o inițiativă intelectuală de o asemenea anvergură, în ziare atât de importante și cu semnături de un asemenea calibru ar fi fost un eveniment public major: un manifest și o chemare la arme care ar fi zguduit comunitatea politică și culturală.

Dar inițiativa Habermas-Derrida, deși articula sentimente împărtășite de mulți europeni, a trecut practic neobservată. Nu a devenit o știre în sine și nu a fost citată de simpatizanți. Nimeni nu i-a implorat pe autori să pună mâna pe condei și să arate drumul. Guvernele multor state europene, printre care Franța, Germania, Belgia și mai târziu Spania, împărtășeau, fără îndoială, în linii mari, vederile exprimate în aceste eseuri; nici unuia nu i-a trecut însă prin minte să-l invite pe Eco sau Derrida pentru consultări. Tot proiectul s-a stins ca un murmur. La 100 de ani de la afacerea Dreyfus, la 50 de ani după apoteoza lui Sartre, intelectualii de frunte ai Europei lansaseră un apel – și nimeni nu s-a prezentat.

La șase decenii de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, alianța atlantică dintre Europa și Statele Unite era sub semnul întrebării. În parte, acesta era efectul previzibil al încheierii Războiului Rece: deși puțini doreau

desființarea NATO, Pactul în forma lui actuală nu era foarte logic, iar obiectivele sale de viitor erau obscure. Războaiele din Iugoslavia au afectat și ele alianța: generalii americani au fost lezați de faptul că trebuiau să ia decizii în acord cu omologii lor europeni, care nu se înghesuiau să ia inițiativa și nici nu aveau mare lucru de oferit pe câmpul de luptă.

Mai presus de orice, situația Pactului Nord-Atlantic a fost complicată enorm de reacția Washingtonului la atacurile de pe 11 septembrie 2001. Unilateralismul implacabil și lipsit de tact al președintelui Bush („Cine nu este cu noi e împotriva noastră"), care a respins ajutorul oferit de aliații din NATO și a declanșat războiul din Irak, în ciuda unei opoziții internaționale copleșitoare și în absența unui mandat ONU, au făcut ca America (întocmai ca „teroarea" căreia îi declarase război pe termen nelimitat) să fie privită ca principala amenințare la adresa păcii și securității mondiale.

Distincția dintre „vechea Europă" și „noua Europă", dezgropată în primăvara anului 2003 de secretarul american al Apărării Donald Rumsfeld pentru a-i dezbina pe aliații SUA din Europa, nu explica divergențele de opinie europene și interpreta eronat situația. Polonia era singura țară în care America se bucura de sprijin și respect popular masiv. Restul Europei, fie ea nouă sau veche, nu era deloc de acord cu politica Statelor Unite în Irak și în multe alte privințe.******** Dar faptul că un înalt oficial american încerca să semene discordie în acest mod, la numai câțiva ani după ce europenii începuseră, cu chiu, cu vai, să cadă de acord, i-a dus pe mulți la concluzia că problema cea mai serioasă cu care se confrunta Europa o constituiau Statele Unite.

NATO fusese creată fiindcă Europa de Vest nu era capabilă să se apere singură, fără ajutorul americanilor. Și a continuat să existe datorită incapacității cronice a guvernelor europene de a constitui o forță militară proprie și eficientă. Începând cu Tratatul de la Maastricht din 1993, Uniunea Europeană a admis necesitatea unei *politici externe și de securitate comune*, însă fără a stabili ce era aceasta sau cum va fi determinată și implementată. Zece ani mai târziu, UE era pe punctul de a înființa o Forță de Reacție Rapidă de 60 000 de oameni pentru intervenții și misiuni de menținere a păcii. La îndemnul Franței și spre iritarea vizibilă a Casei Albe, guvernele europene se apropiau și de un acord privind o organizație autonomă de apărare, capabilă să acționeze la distanță și independentă de NATO.

Dar prăpastia atlantică nu era doar un dezacord pe teme militare. Și nici un conflict economic, deși Uniunea Europeană era acum suficient de mare pentru a forța Congresul și producătorii americani individuali să se conformeze normelor și regulamentelor sau să fie scoși de pe piața europeană, evoluție care i-a luat pe mulți oameni de afaceri și membri ai Congresului prin surprindere. Europa nu mai stătea în umbra Americii, iar relația tindea chiar să se inverseze. Investițiile europene directe în SUA în anul 2000 au ajuns la 900 de miliarde de dolari (față de 650 de miliarde investite de americani în Europa), reprezentând aproape 70% din investițiile străine în Statele Unite; o mulțime de produse-simbol americane erau acum în proprietatea

multinaționalelor din Europa: costumele Brooks Brothers, editura Random House, țigările Kent, uleiurile de motor Pennzoil, legumele congelate Bird's Eye și echipa de baseball Los Angeles Dodgers.

Competiția economică, oricât de strânsă, însemna în același timp un soi de apropiere. Adevăratul măr al discordiei erau „valorile", subiectul unei divergențe tot mai aprinse. Cum titra *Le Monde*, „comunitatea transatlantică de valori se destramă". Văzută din Europa, America începea să pară foarte străină (după familiaritatea iluzorie din timpul Războiului Rece). Religiozitatea fervență a americanilor (ilustrată de președintele în funcție, readus pe calea cea bună la maturitate) era incomprehensibilă pentru europenii creștini, dacă nu și pentru cei musulmani, mai cucernici. Slăbiciunea americanilor pentru arme personale (categorie care nu exclude puștile semiautomate cu accesorii multiple) făcea ca viața în SUA să pară riscantă și anarhică, iar recurgerea frecventă la pedeapsa capitală era pentru cei mai mulți observatori europeni un semn că America e complet străină de civilizația modernă.********

La acestea se adăuga disprețul vădit al Washingtonului pentru tratatele internaționale, perspectiva sa originală asupra încălzirii globale sau asupra dreptului internațional și, mai ales, atitudinea părtinitoare în criza israeliano-palestiniană. În nici unul dintre aceste cazuri, politica americană nu s-a schimbat radical după alegerea președintelui Bush în 2000; prăpastia atlantică începuse să se deschidă cu mult înainte. Dar tonul inflexibil al noii administrații le-a confirmat comentatorilor europeni o bănuială mai veche: acestea nu erau simple dezacorduri în câteva probleme concrete. Constituiau dovada imposibil de ignorat a unui antagonism cultural fundamental.

Ideea că, din punct de vedere cultural, America este diferită – sau inferioară ori periculoasă – nu era deloc originală. În 1983, ministrul francez al Culturii, Jack Lang, avertiza că serialul *Dallas* reprezintă o amenințare reală pentru identitatea franceză și europeană. Nouă ani mai târziu, unul dintre succesorii lui conservatori a folosit practic aceleași cuvinte când *Jurassic Park* a început să ruleze în sălile de cinema din Franța. În primăvara anului 1992, la inaugurarea EuroDisney, regizoarea de teatru Ariane Mnouchkine estima că parcul de distracții va fi „un Cernobîl cultural". Erau obișnuitele șicane din snobism intelectual și nesiguranță culturală, amestecate (în Franța, ca peste tot) cu o doză considerabilă de nostalgie șovinistă. La a 50-a aniversare a debarcării în Normandia, liderul Alianței Naționale (formațiune ex-fascistă) din Italia, Gianfranco Fini, declara pentru *La Stampa*: „Sper că nu veți considera că apăr fascismul dacă mă întreb: oare Europa nu și-a pierdut o parte din identitatea culturală odată cu sosirea americanilor?".

Nou la începutul secolului XXI era faptul că aceste păreri deveneau locuri comune: ele migraseră de la extremele politice sau intelectuale în centrul vieții europene. Sentimente antiamericane atât de profunde și cuprinzătoare nu existaseră în Europa nici măcar în timpul războiului din Vietnam sau la apogeul mișcării pentru pace de la începutul anilor 1980. Deși cei mai mulți

credeau că relația transatlantică poate fi salvată, în 2004 trei europeni din cinci (și un procent mult mai mare în Spania, Slovacia și, surprinzător, Turcia) găseau că „nu este de dorit" ca America să își asume rolul de lider mondial.

Unul dintre motive era antipatia generală față de politica și persoana lui George W. Bush, în contrast cu popularitatea de care se bucurase predecesorul său, Bill Clinton. Dar și Lyndon Johnson suscitase mânia europenilor spre sfârșitul anilor 1960, însă părerile lor despre războiul din sud-estul Asiei nu s-au transformat atunci în aversiune față de americani sau America în general. Patruzeci de ani mai târziu, exista pe tot continentul (și nu în ultimul rând printre britanici, înfuriați de identificarea entuziastă a premierului cu aliații americani) o impresie generală că America a luat-o pe calea greșită – sau, cum insistau unii, că fusese dintotdeauna pe o cale greșită.

Mai mult: calitățile presupus „neamericane" ale Europei s-au transformat peste noapte în cel mai mic numitor comun al bătrânului continent.Valorile europene erau exaltate în contrast cu cele americane. Europa era – sau trebuia să încerce să fie – tot ce nu era America. În noiembrie 1998, Jérôme Clément, președintele canalului Arte (un post de televiziune franco-german dedicat artelor și culturii), avertiza că singura pavăză împotriva tentației materialismului american era „creativitatea europeană" și dădea ca exemplu negativ Praga postcomunistă, un oraș pe cale să alunece într-o *utopie libérale mortelle*: supuși pieței dereglementate și ispitei profitului.

În primii ani postcomuniști, Praga, ca și restul Europei de Est, ar fi recunoscut fără îndoială, că tânjea după tot ce era american, de la libertatea individuală la belșugul material. Iar dacă vizitai capitalele est-europene, de la Tallinn la Ljubljana nu puteai să nu remarci o nouă elită plină de energie: femei și bărbați tineri și cocheți gonind în mașinile lor noi și scumpe de la ședințe la cumpărături, savurând din plin utopia liberală letală din coșmarurile lui Clement. Dar est-europenii s-au distanțat ulterior de modelul american: din respect pentru asocierea cu Uniunea Europeană, dintr-o aversiune crescândă față de anumite aspecte ale politicii externe americane, dar mai ales pentru că Statele Unite, ca sistem economic și model de societate, nu mai reprezentau indubitabil imaginea viitorului.********

Antiamericanismul extrem în Europa de Est a rămas doar pe gustul unei minorități. În țări precum Bulgaria sau Ungaria el era acum o expresie indirectă, acceptabilă a nostalgiei pentru național-comunism – și, ca de atâtea ori în trecut, un surogat convenabil al antisemitismului. Dar și comentatorii, și politicienii echilibrați au încetat să vadă în instituțiile sau practicile americane o sursă de inspirație sau un model de invidiat. Multă vreme America fusese un alt timp: viitorul Europei. Acum era doar un alt loc. Bineînțeles, mulți tineri visau în continuare să plece în America. Dar, după cum declara într-un sondaj de opinie un ungur care lucrase câțiva ani în California, „în America e bine să mergi când ești tânăr și necăsătorit. Când vine vremea să te așezi la casa ta, mai bine te întorci în Europa".

Imaginea Americii ca tărâm al tinereții și aventurii (cu Europa secolului XXI în rolul de paradis îngăduitor pentru cei maturi sau doar reticenți) avea mare trecere, mai ales în Statele Unite. Și adevărul e că Europa îmbătrânea. Dintre cele 20 de țări din lume cu cel mai mare procent de locuitori peste 60 ani în 2004, 19 erau în Europa (excepția fiind Japonia). În multe țări europene rata natalității era mult sub nivelul de înlocuire a generațiilor (2,1 copii la o femeie). În Spania, Grecia, Polonia, Germania și Suedia, rata fertilității era sub 1,4. În unele zone din Europa de Est (Bulgaria și Letonia, de exemplu, sau Slovenia) era mai aproape de 1,1 – nivelul minim mondial. Conform prognozei pentru 2040, multe țări europene se puteau aștepta ca populația lor să scadă cu o cincime, dacă nu mai mult.

Nici una dintre explicațiile clasice pentru declinul fertilității nu se aplica acestui început de criză demografică. Țări sărace ca Moldova și țări bogate ca Danemarca se confuntau cu aceeași problemă. În țări catolice precum Italia sau Spania nu era neobișnuit ca tinerii (căsătoriți sau nu) să stea cu părinții până după 30 de ani; în Suedia luterană, ei aveau propriile case și beneficiau de concedii de creștere a copiilor și generoase alocații familiale de la stat. Dar în materie de fertilitate, deși scandinavii aveau mai mulți copii decât cei din zona mediteraneeană, mai izbitoare sunt similaritățile decât diferențele. Iar statisticile ar fi fost și mai sumbre fără imigranții veniți din afara Europei, care majorau cifra populației totale și erau mult mai predispuși la procreație. În 1960, numai 1,3% din copiii născuți în Germania aveau un părinte străin; 40 de ani mai târziu, procentul era de 20%.

De fapt, scena demografică europeană nu era foarte diferită de cea de peste Atlantic: la începutul noului mileniu, rata natalității la americani scăzuse și ea sub nivelul de înlocuire. Diferența este că numărul imigranților care intrau în SUA era atât de mare (iar printre ei se aflau atât de mulți adulți tineri), încât se anticipa că, în viitor, fertilitatea totală în Statele Unite o va depăși sistematic pe cea din Europa. Și, cu toate că scăderile demografice anunțau pe ambele continente probleme cu pensiile publice și alte angajamente în deceniile viitoare, sistemele de asistență socială din Europa erau incomparabil mai generoase și, astfel, mult mai periclitate.

Dilema europenilor era cât se poate de limpede: ce se va întâmpla când nu vor mai exista destui tineri salariați pentru a acoperi costurile unei comunități tot mai mari de pensionari, care trăiau mai mult decât în trecut, nu plăteau impozite și, pe deasupra, grevau și sistemul medical?******** Un posibil răspuns îl oferea reducerea pensiilor. Altul era ridicarea pragului pentru beneficii – de pildă, mărirea vârstei de pensionare. O a treia variantă era impozitarea mai severă a celor care încă lucrau. O a patra, care nu a fost luată în considerare decât în Marea Britanie (și acolo cu inima îndoită), era adoptarea exemplului american: oamenii să fie îndemnați și chiar obligați să apeleze la sectorul privat pentru asigurări sociale. Toate aceste opțiuni

implicau riscuri foarte mari din punct de vedere politic.

Pentru mulți adepți ai pieței libere și critici ai statului asistențial european, principala problemă a Europei nu era scăderea demografică, ci rigiditatea economică. Gravă era nu insuficiența salariaților, pe moment sau în viitor, ci existența unor legi care garantau un salariu și un loc de muncă sau pensii și ajutoare de șomaj atât de mari, încât oamenii nu aveau nici un stimulent să își caute de lucru. Dacă această „inflexibilitate a pieței muncii" ar fi fost remediată, iar costisitoarele ajutoare sociale reduse sau privatizate, atunci numărul angajaților ar fi crescut, ușurând povara de pe umerii angajatorilor și plătitorilor de impozite. „Euroscleroza" putea fi vindecată.

Ca diagnostic, acesta era și adevărat, și fals. Binefacerile statului asistențial, negociate și fixate la apogeul exploziei economice postbelice, deveniseră, neîndoielnic, o povară. Orice lucrător german care își pierdea slujba primea timp de 32 de luni 60% din ultimul pachet salarial (67% dacă avea un copil). După care ajutorul lunar de șomaj scădea la 53% (respectiv 57%) din ultima leafă – pe termen nelimitat. Nu este clar dacă această plasă de salvare îi făcea pe oameni să nu-și mai caute de lucru. Dar își avea prețul ei. Un hățiș de regulamente menite să apere interesele salariaților îi împiedicau pe angajatorii din cele mai multe țări ale Uniunii Europene (și mai ales pe cei din Franța) să concedieze cu ușurință un angajat cu normă întreagă: de aici reticența ofertei de lucru și ratele invariabil ridicate ale șomajului în rândul tinerilor.

De asemenea, faptul că economiile europene erau puternic reglementate și inflexibile în comparație cu cea americană nu înseamnă că ele erau ineficiente sau neproductive. În 2003, economiile Elveției, Danemarcei, Austriei și Italiei erau comparabile cu economia Statelor Unite ca productivitate pe ora de muncă. Iar după același criteriu, Irlanda, Belgia, Norvegia, Olanda și Franța (*sic*) întreceau Statele Unite. Dacă America era totuși per total mai productivă (dacă americanii produceau mai multe bunuri, servicii și bani) este fiindcă mai mulți oameni aveau serviciu, iar aceștia lucrau mai mult (în anul 2000, diferența medie era de 300 ore/an), cu vacanțe mai rare și mai scurte.

Dacă britanicii aveau dreptul prin lege la 23 zile de concediu pe an, francezii la 25, iar suedezii la minimum 30, mulți americani trebuiau să se resemneze cu un concediu de două ori mai scurt. Europenii au ales deliberat să muncească mai puțin, să câștige mai puțin – și să trăiască mai bine. În schimbul impozitelor foarte ridicate (alt impediment în calea creșterii și inovației, după criticii anglo-americani), europenii primeau servicii medicale gratuite sau cvasigratuite, pensionare timpurie și o gamă largă de servicii sociale și publice. Până la nivelul gimnazial erau mai bine educați decât americanii. Existența lor era mai sigură și – în parte din acest motiv – mai îndelungată, aveau o sănătate mai bună (deși cheltuiau în acest sens mult mai puțin********) și mai puțini concetățeni săraci.

Acesta era așadar „modelul social european". Foarte costisitor, fără îndoială. Dar pentru cei mai mulți oameni, promisiunile lui (o slujbă sigură, impozitarea progresivă și redistribuirea masivă a venitului) reprezentau un

contract implicit între guvern și cetățeni, precum și între un cetățean și altul. Conform „eurobarometrelor" anuale, majoritatea europenilor considerau că sărăcia este efectul circumstanțelor sociale, nu al inadecvării individuale. Erau chiar dispuși să plătească impozite mai mari câtă vreme ele erau utilizate pentru combaterea sărăciei.

Astfel de sentimente erau frecvente în Scandinavia, cum era de așteptat. Dar prevalau și în Marea Britanie, în Italia sau în Spania. Exista un consens internațional, dincolo de diferențele de clasă, că datoria statului este să apere cetățenii de neprevăzutul vieții și al pieței: nici unitatea angajatoare, nici statul nu puteau trata angajații ca pe niște producători dispensabili. Responsabilitatea socială și avantajul economic nu trebuiau să se excludă reciproc: „creșterea" era lăudabilă, dar nu cu orice preț. Acest model european avea mai multe versiuni: „nordică", „renană", „catolică" – fiecare cu variantele ei. Numitorul lor comun nu era un ansamblu specific de servicii și practici economice sau un nivel anume de implicare a statului. Era mai degrabă o percepție – uneori detaliată în legi și documente, alteori nu – despre combinația de drepturi sociale, solidaritate civică și responsabilitate colectivă care e justă și realizabilă într-un stat modern. Rezultatele totale erau altele în Italia, de exemplu, decât în Suedia. Dar consensul social de la baza lor era o lege nescrisă: în 2004, când cancelarul social-democrat al Germaniei a modificat alocațiile sociale, a dezlănțuit o furtună de proteste, așa cum pățise și un guvern gaullist cu zece ani în urmă, când a propus în Franța reforme similare.

Încă din anii 1980 existaseră diverse tentative de a reconcilia termenii alternativei: solidaritate socială europeană sau flexibilitate economică în stil american. Economiști și întreprinzători mai tineri, cu stagii în companii sau școli economice americane și frustrați de inflexibilitatea mediului european de afaceri, i-au convins pe politicieni că este necesar să simplifice procedurile și să încurajeze competiția. În Franța, această „stângă americană" a pornit să elibereze stânga de complexul anticapitalist, păstrând intactă conștiința socială; în Scandinavia, efectul inhibitor al impozitelor ridicate a fost discutat (deși nu întotdeauna acceptat) chiar și în cercuri social-democrate. Dreapta fusese convinsă de necesitatea asistenței sociale; era acum rândul stângii să recunoască virtuțile profitului.

Efortul de a combina ce era mai bun din ambele tabere s-a suprapus, nu întâmplător, căutării unui proiect care să înlocuiască antagonismul defunct dintre capitalism și socialism, nucleul politicii occidentale timp de un secol. La sfârșitul anilor 1990, rezultatul s-a numit o vreme „a treia cale": un amestec demonstrativ de entuziasm pentru producția capitalistă fără opreliști și considerație față de efectele sociale și interesul colectiv. Nu era ceva nou: doar o versiune mai substanțială a „economiei sociale de piață", elaborată de Ludwig Erhard în anii 1950. Dar politica, mai ales cea ideologică, este o chestiune de *formă*: așa i-a sedus pe observatori „a treia cale", articulată mai ales de Tony Blair și modelată după „triangulația" lui Bill Clinton între stânga și dreapta.

Blair se bucura de circumstanțe deosebit de avantajoase. În Marea Britanie,

Margaret Thatcher mutase obiectivele politice mult spre dreapta, în timp ce predecesorii lui Blair la conducerea laburiștilor făcuseră multe eforturi ca să distrugă vechea stângă din partid. În atmosfera postthatcheristă, Blair nu trebuia decât să vorbească despre necesitatea corectei distribuții a serviciilor publice pentru a fi un progresist și un „european" plauzibil. Concomitent, prin admirația hipermediatizată pentru sectorul privat și pentru reformele care favorizau un mediu economic propice afacerilor, el se plasa cu fermitate în tabăra „americană". Vorbea cu căldură despre aducerea Marii Britanii în sânul Europei, dar insista ca țara să fie scutită de vărsămintele sociale impuse prin legislația europeană și de armonizarea fiscală implicită pe „piața unică" a Uniunii Europene.

A treia cale a fost propusă atât ca soluție pragmatică la dilemele economice și sociale, cât și ca o inovație conceptuală după decenii de stagnare teoretică. Admiratorii ei de pe continent s-au raliat în grabă, indiferenți la rateurile unor tentative similare din propriul trecut național (îndeosebi „a treia cale" fascistă, atât de populară în anii 1930). Sub președinția lui Jacques Delors (1985–1995), Comisia Europeană păruse că exagerează cu normele și regulile, făcând din „Europa" un substitut pentru moștenirea dispărută a socialismului birocratic de tip fabian. Și Bruxellesul părea să aibă nevoie de o a treia cale: o poveste optimistă care să plaseze Uniunea Europeană undeva la mijloc între invizibilitatea instituțională și reglementarea în exces.********

Însă politica primenită a lui Blair a fost curând victima deciziei dezastruoase de a-și asocia țara și reputația cu invazia irakiană din 2003 – gest care le-a amintit observatorilor străini că a treia cale a noilor laburiști era strâns legată de incapacitatea Regatului Unit de a alege între Europa și Statele Unite. Iar faptul că în Marea Britanie, ca și în SUA, numărul săracilor a crescut mult (spre deosebire de restul Uniunii Europene, unde sărăcia a crescut modest sau deloc) strica tot farmecul modelului britanic. A treia cale avea un termen de garanție redus. Însuși numele ei implica prezența a două extreme – capitalismul extrem și socialismul de stat – care, de fapt, nu mai existau (primul fusese dintotdeauna o plăsmuire a imaginației doctrinare). Trecuseră vremurile când o revoluție teoretică (sau retorică) era indispensabilă.

De exemplu, privatizarea de la începutul anilor 1980 a fost controversată, provocând discuții aprinse despre sfera și legitimitatea sectorului de stat: au fost puse sub semnul întrebării realismul obiectivelor social-democrate și legitimitatea morală a dorinței de profit în cazul prestării de servicii publice. În 2004, privatizarea nu mai era însă decât o afacere strict pragmatică. În Europa de Est, ea reprezenta o condiție necesară pentru intrarea în UE: Bruxellesul critica aspru subvențiile de stat care distorsionau piața. În Franța sau Italia, vânzarea bunurilor din proprietatea statului a fost un simplu expedient contabil pentru reducerea deficitului anual și respectarea parametrilor din zona euro.

Chiar și proiectele lui Tony Blair – privatizarea parțială a metroului londonez, de pildă, sau introducerea „concurenței" în serviciile medicale – au

fost adoptate ca niște calcule de eficientizare cu efecte secundare avantajoase pentru bugetul național. Argumentul principiului social, acolo unde exista, a fost un supliment tardiv și nu foarte convingător. Iar popularitatea lui Blair a scăzut cu timpul (după cum a demonstrat victoria electorală la limită din mai 2005). Deși a redus cheltuielile bugetare, a rămas în afara cartei sociale europene, a redus impozitele pentru agenții economici și a încurajat cât a putut investițiile străine, Marea Britanie era categoric neproductivă. Ca randament, ea rămânea constant în urma partenerilor „sclerozați" și îngrădiți de regulamente din Uniunea Europeană.

Pe deasupra, planul noilor laburiști de a evita apropiata criză a pensiilor publice din Europa (transferând această responsabilitate sectorului privat) a eșuat în mai puțin de un deceniu de la falnica-i inaugurare. În Marea Britanie, ca și în SUA, companiile care și-au investit fondurile de pensii pe o piață bursieră volatilă nu aveau nici o șansă să își țină promisiunile față de angajați, mai ales acum, când aceștia (ca și pensionarii care depindeau de fondurile de stat) trăiau mult mai mult decât înainte. Era clar că cei mai mulți nu vor vedea de la companiile lor o pensie integrală… decât dacă statul reintra în joc pentru a compensa deficitul. Nici albă, nici neagră, a treia cale semăna cu un soi de alba-neagra.

La începutul secolului XXI, dilema cu care se confruntau europenii nu era alegerea între socialism și capitalism, între stânga și dreapta și a treia cale. Nici măcar între Europa și America, de vreme ce în mintea celor mai mulți dilema fusese tranșată în favoarea Europei. Era mai degrabă o întrebare – *principala* întrebare – pusă de istorie pe ordinea de zi în 1945 și care, în felul ei discret, dar insistent, s-a dovedit mai importantă și mai longevivă decât toate celelalte probleme care îi preocupau pe europeni. Care era viitorul statelor-națiune din Europa? Aveau ele un viitor?

Nu se punea problema întoarcerii la statul-națiune autonom, de sine stătător, împărțind cu statul vecin doar o graniță comună. Polonezii, italienii, slovenii, danezii (și chiar britanicii) erau acum europeni. La fel milioanele de turci, arabi, indieni, bengalezi, senegalezi etc. Din punct de vedere economic, fiecare locuitor aflat într-o țară membră UE (sau aspirantă) era irevocabil european. Uniunea Europeană era cea mai mare piață internă și cel mai mare furnizor de servicii din lume, iar pentru statele membre autoritatea unică în toate aspectele economice și legale.

Într-o lume în care avantajul comparativ în domeniile cu factori ficși (energia, resursele minerale, terenul agricol și chiar amplasarea) conta mai puțin decât politicile care facilitau învățământul, cercetarea și investițiile, creșterea inițiativei Uniunii în aceste sectoare era extrem de importantă. Dacă statele au avut un rol vital în formarea piețelor, trasând regulile care guvernează schimbul, angajarea și circulația, acum regulile erau făcute de UE; grație monedei proprii, ea exercita și un cvasimonopol pe piețele financiare. Singura activitate economică vitală desfășurată la nivel național, și nu

european era stabilirea ratelor impozitului – și numai la insistențele Marii Britanii.

Dar oamenii nu trăiesc în piețe, ci în comunități. În ultimii 200 de ani, în mod voluntar sau (mai frecvent) cu forța, aceste comunități au fost grupate în state. După experiențele din 1914-1945, europenii de pretutindeni au simțit o nevoie imperioasă de a avea un stat: politica și agendele sociale ale anilor 1940 reflectă această anxietate. Însă, odată cu prosperitatea economică, pacea socială și stabilitatea internațională, această nevoie s-a evaporat treptat. În locul ei s-a instalat suspiciunea față de intruziunile autorităților publice: oamenii își doreau acum autonomie individuală și libertatea inițiativei private. Mai mult, în era superputerilor, destinul Europei era aparent în mâinile altora. Statele-națiuni au început, prin urmare, să pară de prisos. Însă din 1990 (și *a fortiori* din 2001), statele au redevenit importante.

Statul modern timpuriu avea două funcții, strâns legate: să perceapă taxe și să poarte războaie. Europa – Uniunea Europeană – nu este un stat. Nu percepe taxe și nu poate purta un război. Cum am văzut, i-a luat foarte mult timp să se doteze cu o flotă militară minimă, ca să nu mai vorbim de o politică străină. În prima jumătate de secol de după a doua conflagrație mondială, acest lucru nu a fost un handicap: toți europenii detestau ideea unui alt război; apărarea împotriva unicului inamic posibil a fost subcontractată peste Atlantic.

Dar după 11 septembrie 2001 s-a văzut limpede că rețeta postnațională pentru un viitor european mai bun era imperfectă. La urma urmei, pe lângă războiul în străinătate, statul tradițional european mai face ceva: menține pacea acasă. Aceasta, cum a realizat de mult Hobbes, este legitimitatea distinctivă și inimitabilă a statului. În țări precum Spania, Marea Britanie, Italia și Germania, unde acțiunile politice violente împotriva civililor neînarmați au fost în ultimii ani frecvente, importanța statului – cu poliția, armata, serviciile de spionaj și aparatul ei judiciar – nu a pălit nicicând. În era „terorismului", monopolul statului asupra puterii armate este pentru cetățeni o garanție reconfortantă.

Siguranța cetățenilor este misiunea statului. Și nu existau semne că în viitorul apropiat Bruxellesul va dori sau va putea să preia această responsabilitate. În această privință, statul a rămas principalul reprezentant legitim al cetățenilor, cu un prestigiu pe care uniunea transnațională a europenilor, cu toate pașapoartele și parlamentele ei, nu-l putea egala. Europenii aveau libertatea de a apela, peste autoritatea propriului guvern, la judecătorii europeni și este de necrezut cât de prompt se conformau curțile naționale germane sau britanice deciziilor luate la Strasbourg sau Luxemburg. Dar, în ceea ce privește teroriștii, responsabilitatea și, prin urmare, puterea revin ferm Londrei sau Berlinului. La urma urmei, ce trebuie să facă un cetățean al Europei dacă îi cade o bombă pe acoperiș? Să cheme un hârțogar de la Bruxelles?

Legitimitatea depinde de capacitate: de exemplu, statul belgian dezarticulat și ultrafederal a fost pus sub semnul întrebării fiindcă părea uneori incapabil să

își protejeze cetățenii. Și, deși capacitatea statului începe cu armele, ea nu se sfârșește aici, nici măcar astăzi. Câtă vreme statul (și nu o entitate transstatală) este cel care plătește pensiile, acordă ajutoare de șomaj și asigură educația copiilor, el va continua să dețină monopolul unui anumit tip de legitimitate politică. De-a lungul secolului XX, statul-națiune din Europa și-a asumat responsabilități considerabile cu privire la prosperitatea, siguranța și bunăstarea cetățenilor. În ultimii ani a abandonat rolul de cenzor moral și o parte din inițiativa economică (nu toată). Restul rămâne intact.

Legitimitatea depinde și de teritoriu. Uniunea Europeană, după cum au remarcat mulți, este o creatură absolut originală: este definită teritorial, dar nu funcționează consecvent ca o entitate teritorială. Legile și regulamentele ei se aplică întregului teritoriu, dar cetățenii nu pot participa la alegerile naționale ale altui stat (doar la scrutinul din propria țară și la cel european). În viața de zi cu zi a europenilor, întinsa Uniune este relativ neimportantă față de țara de origine sau rezidență. Desigur, UE este un furnizor major de servicii economice, și nu numai. Dar prin aceasta cetățenii ei sunt mai mult consumatori decât participanți – „o comunitate de cetățeni pasivi… guvernați de străini" – riscând astfel să amintească de Polonia ori Spania predemocratică sau de cultura politică somnolentă din RFG pe timpul lui Adenauer: precedente prea puțin promițătoare pentru o întreprindere atât de ambițioasă.

Cetățenia, democrația, drepturile și datoriile sunt strâns legate de stat, mai ales în țările cu o tradiție vie a participării active la viața publică. Proximitatea fizică este importantă: ca să participi la treburile statului, trebuie să simți că faci parte din el. Chiar în epoca trenurilor ultrarapide și a comunicării electronice în timp real, nu este clar cum poți fi un cetățean activ al Europei din Poimbra sau Rzeszów. Pentru ca acest concept să mai aibă un sens – și o utilitate politică propriu-zisă pentru europeni –, punctul de referință va rămâne și pe viitor Lisabona sau Varșovia, nu Bruxelles. Nu întâmplător, în epoca modernă statele-gigant (China, Rusia, Statele Unite) fie au avut regimuri autoritare, fie au rămas net centrifuge: cetățenii nu au încredere în capitala federală și în ceea ce face.

Așadar, aparențele sunt înșelătoare. Până în anul 2005, Uniunea Europeană nu înlocuise unitățile teritoriale convenționale și nu avea cum să o facă în viitorul apropiat. La șase decenii de la victoria împotriva lui Hitler, identitățile, teritoriile și suveranitățile multiple care împreună defineau Europa și istoria ei se suprapuneau parțial și comunicau între ele mai mult decât oricând. Inedită și, prin urmare, mai greu de sesizat pentru observatorii din exterior era posibilitatea de a fi în același timp francez și european, catalan și european – sau arab *și* european.

Statele și națiunile distincte nu dispăruseră. Lumea nu se îndrepta spre o normă unică „americană" (societățile capitaliste dezvoltate prezentau structuri sociale diverse și atitudini foarte variate față de stat și piață), iar Europa cuprindea un spectru caracteristic de popoare și tradiții. Avem iluzia că trăim într-o lume postnațională sau poststatală fiindcă acordăm prea multă atenție

proceselor economice „globalizate“… și presupunem că în fiecare sferă a vieții umane au loc evoluții transnaționale similare. Privită numai prin prisma schimbului și a producției, Europa devenise, într-adevăr, o diagramă fluidă a tendințelor transnaționale. Dar, ca spațiu al puterii și legitimității politice sau al afinităților culturale, Europa a rămas ce era de atâta vreme: o acumulare bine cunoscută de particule statale distincte. În linii mari, naționalismul venise și trecuse********; statele și națiunile au rămas.

Lucru remarcabil, dacă ne gândim la ce-și făcuseră europenii unii altora în prima jumătate a secolului XX. Un lucru este cert: ruinele anului 1945 nu prevesteau o asemenea evoluție. Faptul că popoarele europene distruse au renăscut din cenușa războiului de 30 de ani cu instituțiile și culturile lor naționale distincte este, poate, o realizare chiar mai mare decât creația colectivă și reușită a unei Uniuni transnaționale. Aceasta din urmă, dacă ne gândim bine, s-a aflat pe varii agende europene cu mult înainte de al Doilea Război Mondial, iar dezastrul semănat de conflagrație nu a făcut decât să-i netezească drumul. Dar resurecția Germaniei, a Poloniei și a Franței, ca să nu mai vorbim de Ungaria sau Lituania, era mult mai puțin probabilă.

Și mai greu de anticipat (de fapt, inimaginabilă cu doar câteva decenii în urmă) era afirmarea Europei în zorii secolului XXI ca sumă de virtuți internaționale: o comunitate de valori și un sistem de relații interstatale erijat de europeni și neeuropeni laolaltă într-un model demn de urmat. Fenomenul s-a produs în siajul unei deziluzii crescânde față de alternativa americană, dar reputația Europei era pe deplin meritată. Și reprezenta o oportunitate fără precedent. Va rezista imaginea nouă și imaculată a Europei, spălată de păcatele trecutului și ferită de vicisitudini, încercărilor care o așteaptă în noul secol? Răspunsul depinde mult de felul cum europenii le răspund neeuropenilor care trăiesc printre ei și la granițele lor. În zbuciumații ani de început ai secolului XXI, aceasta rămânea o chestiune deschisă.

Cu 170 de ani în urmă, în zorii epocii naționaliste, poetul german Heinrich Heine trasa o distincție grăitoare între două tipuri de sentiment colectiv:

> Nouă [germanilor] ni s-a ordonat să fim patrioți și am devenit patrioți, fiindcă facem tot ce ne ordonă stăpânitorii noștri. Acest patriotism nu este însă deloc emoția care poartă același nume aici, în Franța. Patriotismul unui francez înseamnă că inima lui se încălzește și de la căldură se întinde și se dilată în așa fel încât dragostea lui îi cuprinde nu doar pe cei apropiați, ci Franța întreagă, toată lumea civilizată. Patriotismul unui german înseamnă că inima lui se contractă și se strânge ca pielea tăbăcită la frig, iar el urăște tot ce-i străin și nu mai vrea să fie un cetățean al lumii, un european, ci numai un german provincial.

Desigur, Franța și Germania nu mai sunt referințele-cheie. Dar alegerea enunțată de Heine între două tipuri de patriotism se aplică destul de bine situației europene contemporane. Dacă Europa de astăzi ia o turnură

„germanică“, contractându-se „ca pielea tăbăcită la frig“ într-un provincialism defensiv (ipoteză sugerată de referendumurile francez și olandez din primăvara anului 2005, în care proiectul Constituției Europene a fost respins cu o majoritate fermă), atunci ocazia va fi ratată, iar Uniunea Europeană nu își va transcende niciodată originile funcționale. Nu va fi nimic mai mult decât suma și numitorul comun al intereselor separate ale membrilor săi.

Dar, dacă patriotismul din Europa va găsi o cale să se depășească pe sine, adoptând spiritul Franței idealizate de Heine, „întinzându-se și dilatându-se pentru a cuprinde toată lumea civilizată“, atunci se poate spera la mai mult. În secolul XX (secolul Americii), Europa a alunecat în abis. Vechiul continent și-a revenit lent și nesigur. În anumite privințe, refacerea nu va fi niciodată deplină: America va avea cea mai mare armată, iar China va produce bunuri mai multe și mai ieftine. Dar nici America, nici China nu au un model de propus întru emulația universală. În ciuda ororilor din trecutul recent – și, în bună parte, din cauza lor –, europenii sunt acum cei mai în măsură să ofere lumii un sfat modest despre cum poate fi evitată repetarea propriilor greșeli. Puțini ar fi anticipat acest lucru acum 60 de ani: secolul XXI ar putea fi secolul Europei.

Epilog
Amintiri din casa morților
Eseu despre memoria europeană modernă

Problema răului va fi întrebarea fundamentală a vieții intelectuale postbelice în Europa – așa cum moartea a devenit problema fundamentală după războiul de dinainte.

Hannah Arendt (1945)

Uitarea, aș spune chiar eroarea istorică, este un factor crucial în crearea unei națiuni; astfel, progresul studiilor istorice reprezintă adesea un pericol pentru identitatea națională... Esența unei națiuni este faptul că indivizii au multe în comun și că au uitat multe lucruri.

Ernest Renan

Toate lucrările istorice despre evenimentele din această perioadă vor trebui concepute sau analizate în raport cu evenimentele de la Auschwitz... Aici istoricizarea devine imposibilă.

Saul Friedländer

Pentru evrei, concluziona Heinrich Heine, botezul reprezintă „biletul de intrare în Europa". Dar asta era în 1825, când admiterea în lumea modernă avea ca preț renunțarea la o moștenire evreiască, făcută din izolare și discriminare. Astăzi, prețul admiterii în Europa s-a schimbat. Printr-o ironică răsturnare de situație pe care Heine (cu sugestiile lui profetice despre „vremuri sumbre, tumultuoase, ce se apropie cu vuiet") ar fi apreciat-o mai mult decât oricine, cei care vor să devină cu adevărat europeni în zorii secolului XXI trebuie să-și asume mai întâi o moștenire nouă și cu mult mai apăsătoare. Astăzi, referința europeană relevantă nu este botezul. Este exterminarea.

Pentru contemporani, biletul de intrare în Europa este recunoașterea Holocaustului. În 2004, în dorința de a încheia un capitol dureros din trecutul națiunii și de a se alinia cu partenerii din Uniunea Europeană, președintele polonez Kwaśniewski a recunoscut oficial suferințele evreilor din Polonia în timpul războiului, inclusiv cele provocate de polonezi. Pentru a facilita intrarea țării sale în UE, chiar și Ion Iliescu a fost nevoit să recunoască spre sfârșitul mandatului ceea ce el și colegii lui negaseră mult timp cu înverșunare: că România a avut și ea un rol în exterminarea evreilor din Europa…

Bineînțeles, există și alte criterii pentru deplina integrare în marea familie europeană. Refuzul Turciei de a recunoaște „genocidul" populației armene în 1915 va fi un impediment pentru aderarea ei la UE, așa cum Serbia va

continua să lâncezească în pragul Europei până când clasa ei politică își va asuma răspunderea pentru omuciderile în masă și celelalte crime din războaiele iugoslave. Dar aceste crime au astăzi o asemenea încărcătură politică (iar Europa s-a angajat să le recunoască și să îi declare „europeni" numai pe cei care le recunosc) fiindcă sunt cazuri particulare (*ante*, respectiv *post factum*) ale crimei prin excelență: tentativa unui grup de europeni de a extermina până la unul membrii altui grup de europeni, aici, pe pământ european, și nu foarte demult.

„Soluția finală la problema evreiască" propusă de Hitler nu este numai sursa unor aspecte cruciale din jurisprudența internațională postbelică: „genocidul" sau „crimele împotriva umanității". Ea determină și statura morală (și legală, în unele țări europene) a celor care se pronunță asupră-i. Negarea sau minimalizarea Holocaustului echivalează cu o autoexcludere din discursul public civilizat. De aceea politicienii moderați evită pe cât posibil compania demagogilor ca Jean-Marie Le Pen. Holocaustul nu mai este doar un fapt incontestabil dintr-un trecut pe care europenii nu își pot permite să-l ignore. Astăzi, când Europa se pregătește să lase în urmă al Doilea Război Mondial (sunt inaugurate ultimele memoriale, sunt omagiați ultimii supraviețuitori și combatanți în viață), memoria recuperată a evreilor morți a devenit însăși definiția și garanția umanității regăsite a continentului. Dar lucrurile nu au stat întotdeauna așa.

Ce se întâmplase cu evreii din Europa nu a fost niciodată un mister. Pe durata celui de-al Doilea Război Mondial au fost asasinați șase milioane de evrei, fapt general acceptat la numai câteva luni de la sfârșitul luptelor. Puținii supraviețuitori, indiferent dacă se aflau în tabere de refugiați sau în țările lor de origine, dovedeau implicit numărul mare al morților. Din cei 126 000 de evrei scoși din Austria, numai 4 500 au revenit după război. În Olanda, unde trăiau înainte de război 140 000 de evrei, au fost deportați 110 000 și s-au întors mai puțin de 5 000. În Franța, din cei 76 000 (cei mai mulți născuți pe pământ străin) deportați între 1940 și 1944, mai puțin de 3% au supraviețuit. Spre est, cifrele sunt și mai tragice: populația evreiască din Polonia a fost exterminată în proporție de 97,5%. În Germania, din 600 000 de evrei au mai rămas 21 450.

Iar cei care s-au întors nu au fost primiți cu urale. După ani de propagandă antisemită, populația autohtonă de pretutindeni era nu doar înclinată să-i blameze pe „evrei" în abstract pentru suferințele proprii, ci și vizibil indispusă de întoarcerea celor de pe urma cărora se alesese cu slujbe, proprietăți și apartamente. Pe 19 aprilie 1945, sute de oameni au demonstrat în semn de protest în arondismentul IV din Paris, când un evreu întors din lagăr a încercat să-și recupereze apartamentul (ocupat acum de altcineva). Înainte ca mulțimea să fie împrăștiată, demonstrația aproape că a degenerat într-o revoltă, cu scandări de genul: „Franța pentru francezi!". Fără să recurgă la un asemenea vocabular, venerabilul filosof catolic francez Gabriel Marcel nu se sfia să scrie câteva luni mai târziu în revista *Témoignage Chrétien* despre „prezumția de

superioritate“ a „evreilor“ și dorința lor de a „controla totul“.

Nu-i de mirare că Simone Weil, viitor ministru în guvernul francez, scria la întoarcerea din Bergen-Belsen: „Am avut senzația că viețile noastre nu contau; și totuși, eram atât de puțini“. În Franța (ca și în Belgia), partizanii trimiși în lagăre au fost întâmpinați la întoarcere ca niște eroi: ei salvaseră onoarea națiunii. Însă evreii, deportați pe motive rasiale, și nu politice, nu puteau fi folosiți în acest scop. În orice caz, Charles de Gaulle (ca și Churchill) era suspect de orb la specificul rasial al victimelor lui Hitler, preferând să înțeleagă nazismul în contextul militarismului prusac. La Nürnberg, pe procurorul francez François de Menthon l-a deranjat conceptul de *crime împotriva umanității* (preferând formula *crime împotriva păcii*) și pe parcursul procesului nu s-a referit deloc la deportarea sau uciderea evreilor.********

Trei ani mai târziu, editorialul din *Le Monde* din 11 ianuarie 1948, intitulat „Supraviețuitorii din lagărele morții“, a reușit să relateze despre „280 000 de deportați, 25 000 de supraviețuitori“, fără să menționeze o singură dată cuvântul *evreu*. Conform legislației promulgate în 1948, termenul *déportés* le putea fi aplicat numai cetățenilor sau rezidenților francezi deportați din motive politice sau pentru că au opus rezistență ocupantului. Nu se făceau distincții în funcție de lagărele în care au fost trimiși oamenii sau de soarta care-i aștepta la destinație. Copiii evrei ferecați în trenuri și expediați la Auschwitz pentru gazare au fost numiți în documentele oficiale „deportați politici“. Printr-o ironie mușcătoare, deși involuntară, acești copii, în majoritate fii și fiice de evrei născuți în străinătate, despărțiți cu sila de părinții lor de către jandarmii francezi, au fost comemorați ulterior în documente și pe plăci memoriale ca „morți pentru patrie“.********

În Belgia, partidele catolice din primul parlament postbelic au protestat împotriva ideii de a-i despăgubi pe „evreii arestați din motive pur rasiale“ – majoritatea erau oricum, s-a sugerat, contrabandiști. În Belgia, privarea evreilor de orice compensații postbelice a mers chiar mai departe. De vreme ce 95% din evreii deportați din Belgia fuseseră cetățeni străini sau apatrizi, o lege postbelică a decis că, în afară de cei care activaseră în mișcări de rezistență organizată, evreii supraviețuitori ajunși în Belgia după război nu vor primi nici un fel de despăgubiri. În octombrie 1944, autoritățile belgiene atribuiau automat naționalitatea „germană“ oricărui supraviețuitor evreu din țară care nu-și putea dovedi cetățenia belgiană. Teoretic, această măsură desființa toate distincțiile „rasiale“ din timpul războiului – dar tot ea îi transforma pe evreii scăpați cu viață în inamici străini care puteau fi încarcerați și ale căror proprietăți au fost confiscate (și retrocedate abia în ianuarie 1947). Aceste hotărâri prezentau avantajul suplimentar că îi selectau pe evrei pentru o eventuală întoarcere în Germania, acum, că nu se mai aflau sub amenințarea persecuției naziste.

În Olanda, unde (conform relatărilor din ziarul Rezistenței *Vrij Nederland*) până și naziștii au fost surprinși de promptitudinea cu care populația locală și liderii civili au cooperat la propria înjosire, puținii evrei care s-au mai întors nu

erau deloc bine-veniți. Rita Koopman, o supraviețuitoare, își amintea că a fost întâmpinată cu remarca: „V-ați întors destul de mulți. Să ziceți mersi că n-ați fost aici… ce-am mai suferit de foame!". Olandezii au suferit mult, ce-i drept, în „iarna foametei" din 1944–1945, iar casele rămase goale după plecarea evreilor, mai ales la Amsterdam, au fost surse vitale de lemn și alte materiale. Dar, deși oficialii olandezi din timpul războiului au participat cu entuziasm la reperarea și arestarea evreilor din țară, autoritățile de după război – având conștiința curată – nu s-au simțit obligate să exprime vreo scuză față de evrei. Ba chiar se mândreau cu faptul că nu fac distincții pe criterii rasiale sau de alt tip între cetățenii olandezi, lucru care i-a cufundat ulterior în anonimat pe evreii uciși. În anii 1950, premierii catolici ai Olandei chiar au refuzat să contribuie la proiectul unui monument internațional la Auschwitz, respingându-l drept „propagandă comunistă".

În Europa de Est, desigur, nici nu s-a pus realmente problema ca suferința evreilor să fie recunoscută și în nici un caz compensată. Simpla supraviețuire era preocuparea de căpătâi a evreilor în anii de după război. Witold Kula, un polonez ne-evreu, relata în august 1946 o călătorie cu trenul de la Łódź la Wrocław, în cursul căreia a asistat la umilirea unei familii de evrei: „Intelectualul polonez tipic nu realizează că în Polonia de azi un evreu nu poate să conducă un automobil, să rişte o călătorie cu trenul, să-și trimită copilul într-o excursie cu școala; nu poate să meargă în localități îndepărtate, preferă orașele mari chiar și celor mijlocii și este în pericol dacă iese la plimbare după căderea nopții. Trebuie să fii un erou ca să trăiești într-o asemenea atmosferă după șase ani de chin".

După înfrângerea Germaniei, mulți evrei din estul Europei au aplicat în continuare strategiile de supraviețuire din timpul războiului: și-au ascuns identitatea față de colegi, vecini și chiar propriii copii, integrându-se cum puteau mai bine în lumea postbelică și încercând să ducă din nou măcar în aparență o viață normală. Și nu numai în estul Europei. În Franța, deși noile legi interziceau retorica antisemită fățișă de genul celei din viața publică antebelică, moștenirea regimului de la Vichy a persistat. Tabuurile generației următoare încă nu apăruseră, iar comportamentele care vor fi condamnate mai târziu erau încă acceptabile. Ca și în anii 1930, stânga nu era imună la tentații. În 1948, parlamentarul comunist Arthur Ramette evoca politicieni evrei de seamă ca Leon Blum, Jules Moch, Rene Mayer, pentru a-i compara cu parlamentarii din propriul partid: „Noi, comuniștii, avem toți nume franțuzești" (o afirmație pe cât de necuviincioasă, pe atât de falsă).

În aceste circumstanțe, alternativa era limpede pentru majoritatea evreilor din Europa: plecarea (în Israel când a fost creat, în America după ce aceasta și-a deschis porțile, în 1950) sau tăcerea și, pe cât posibil, invizibilitatea. Desigur, mulți simțeau o nevoie copleșitoare de a vorbi și a depune mărturie. Primo Levi spunea că a fost împins de un „imbold narativ absolut, patologic", de a scrie despre lucrurile prin care trecuse. Dar soarta lui este plină de

învățăminte. Când a așternut pe hârtie povestea detenției lui la Auschwitz, *Se questo è un uomo*, și i-a propus-o în 1946 principalului editor de stânga din Italia, Luigi Einaudi, manuscrisul i-a fost respins pe loc: persecuția și supraviețuirea lui Levi, începând cu deportarea lui ca evreu, și nu ca partizan, nu concorda cu înălțătoarele povestiri italiene despre rezistența antifascistă la scară națională. *Se questo è un uomo* a fost acceptat de o editură mică și publicat în numai 2 500 de exemplare; majoritatea au rămas în stoc într-un depozit din Florența, iar 20 de ani mai târziu au fost distruse de marea inundație. Amintirile lui Levi au fost publicate în Marea Britanie abia în 1959: *If This Is a Man* s-a vândut în numai câteva sute de exemplare (ediția americană, cu titlul *Survival in Auschwitz*, a început să se vândă mai bine abia după 20 de ani). Gallimard, cea mai prestigioasă editură franceză, a refuzat multă vreme să cumpere orice operă semnată Levi; abia după ce a murit, în 1987, opera și importanța lui au început să se bucure de recunoaștere în Franța. Ca și subiectul lui, Levi a rămas așadar mulți ani fără ecou: nimeni nu voia să asculte. În 1955, el nota că subiectul lagărelor devenise „lipsit de delicatețe": „Riști să fii acuzat că pozezi în victimă sau că îți expui părțile intime". Același lucru a fost remarcat de Giuliana Tedeschi, altă supraviețuitoare de la Auschwitz: „Am întâlnit oameni care nu voiau să știe nimic, pentru că și italienii suferiseră, la urma urmei, chiar și cei ce nu au fost trimiși în lagăre… Spuneau: «Pentru numele lui Dumnezeu, bine că s-a terminat», așa că multă vreme am păstrat tăcerea".********

Nici chiar în Marea Britanie, nu se discuta despre Holocaust în public. Așa cum pentru francezi lagărul tipic era Buchenwald, cu comitetele lui bine organizate de prizonieri politici comuniști, în Anglia postbelică prototipul lagărului nazist nu era Auschwitz, ci Bergen-Belsen (eliberat de trupele britanice), iar supraviețuitorii scheletici filmați și vizionați în cadrul buletinelor de știri difuzate în cinematografe la sfârșitul războiului nu erau de obicei identificați ca evrei.******** Și acolo, evreii au preferat să treacă neobservați după război și să nu își povestească experiențele. Evocându-și copilăria în Anglia, Jeremy Adler, fiul unor supraviețuitori, își amintea că, dacă acasă nu existau interdicții, oriunde în altă parte Holocaustul era un subiect tabu: „Prietenii mei se puteau lăuda că tatăl lor a luptat cu Monty******** în deșert. Experiențele tatălui meu nu puteau fi pomenite. Până de curând, nu exista un loc pentru ele. În Marea Britanie, tranziția publică de la reprimare la obsesie a durat cam 50 de ani".********

Frapant, la o privire retrospectivă, este caracterul universal al acestei lipse de interes. Holocaustul evreilor a rămas în afara sferei preocupărilor publice nu numai în locuri unde existau motive bine întemeiate pentru aceasta – în Polonia, de exemplu, sau în Austria (care, deși avea o populație de zece ori mai mică decât Germania antebelică, furnizase jumătate din personalul de pază al lagărelor de concentrare). Același lucru s-a întâmplat în Italia (unde cei mai mulți nu aveau nimic să-și reproșeze) sau în Marea Britanie, unde anii

războiului erau altminteri priviți cu mândrie și chiar cu o oarecare nostalgie. Declanșarea bruscă a Războiului Rece a contribuit, desigur, la această stare de lucruri.******** Existau însă și alte cauze. Pentru majoritatea europenilor, al Doilea Război Mondial nu fusese purtat din cauza evreilor (deși li se imputa declanșarea lui) și orice sugestie că suferința poporului evreu ar putea merita locul cel mai important provoca o aversiune profundă.

Holocaustul era doar unul dintre numeroasele lucruri pe care oamenii voiau să le uite: „În anii grași de după război… europenii și-au găsit un refugiu în amnezia colectivă" (Hans-Magnus Enzensberger). Când rememorau compromisurile făcute cu administratorii fasciști și forțele de ocupație, colaborarea cu agențiile și regimurile din timpul războiului, umilințele personale, greutățile materiale și tragediile proprii, milioane de europeni aveau motive întemeiate să întoarcă spatele trecutului recent ori să și-l reamintească într-o variantă cosmetizată. „Sindromul Vichy", cum avea să-l denumească mai târziu istoricul francez Henry Rousso – dificultatea de a admite, timp de zeci de ani, ce se întâmplase în timpul războiului și dorința imperioasă de a suprima amintirile sau de a le recicla în forme care să nu erodeze coeziunea fragilă a societății postbelice –, nu era apanajul exclusiv al Franței.

Toate țările europene ocupate au avut un „sindrom Vichy". Privațiunile îndurate în timpul războiului de italieni, de exemplu, atât acasă, cât și în lagărele de prizonieri, au deturnat atenția publică de la suferințele pe care ei înșiși le provocaseră altora – în Balcani sau în coloniile italiene din Africa. Poveștile pe care și le spuneau polonezii sau olandezii despre război aveau să alimenteze decenii de-a rândul imaginea de sine națională – olandezii, îndeosebi, puneau mare preț pe imaginea lor de națiune care a opus rezistență naziștilor, făcând tot posibilul să uite că 23 000 de olandezi au fost voluntari în Waffen SS (cel mai mare contingent din Europa Occidentală). Chiar și Norvegia a trebuit să accepte cumva ideea că mai mult de o cincime din ofițerii armatei sale se alăturaseră de bunăvoie, înainte sau după aprilie 1940, organizației neonaziste a lui Vidkun Quisling, Nasjonal Samling („Mișcarea Națională"). Dar, în vreme ce eliberarea, rezistența și deportații (chiar și înfrângerile eroice precum Dunkerque sau revolta din Varșovia din 1944) puteau fi exploatate pentru făurirea unor mituri naționale compensatorii, Holocaustul nu avea un conținut „utilizabil".********

În anumite privințe, *germanilor* le-a fost mai ușor să abordeze și să recunoască amploarea crimei lor – bineînțeles, nu de la început: am văzut cum eșuase „denazificarea". La începuturile Republicii Federale, istoria predată în școli se oprea la Imperiul wilhelminian. Cu excepția omului de stat Kurt Schumacher (care și-a avertizat compatrioții încă din iunie 1947 că trebuie să învețe odată și odată „să vorbească despre evreii din Germania și din lume"), figurile publice din Germania anilor 1940 și 1950 au reușit să evite orice referință la soluția finală. Scriitorul american Alfred Kazin remarca în 1952 că pentru studenții săi din Köln „războiul se sfârșise. Războiul nu trebuia pomenit. Studenții mei n-au scos nici un cuvânt despre război". Atunci când

priveau în urmă, vest-germanii vedeau doar amintirea suferinței proprii: în sondajele de opinie de la sfârșitul anilor 1950, o majoritate covârșitoare a populației RFG cataloga perioada ocupației postbelice drept „cea mai grea din viața lor".

După cum anticipaseră unii observatori încă din 1946, germanii s-au distanțat cu succes de Hitler: oferindu-l lumii pe Führer ca țap ispășitor, ei s-au sustras atât pedepsei, cât și responsabilității morale. Fără îndoială, *exista* o ură profundă față de ceea ce făcuse Hitler, dar aceasta avea ca obiect răul făcut germanilor mai degrabă decât cel pricinuit altora *împreună* cu ei. În acea perioadă, mulți germani erau de părere că persecuția evreilor nu fusese cea mai mare crimă, ci cea mai mare *eroare* a lui Hitler: într-un sondaj de opinie din 1952, aproape doi din cinci adulți din RFG nu ezitau să declare că era „mai bine" să nu existe evrei pe teritoriul Germaniei.

Faptul că în imediata vecinătate reperele atrocităților naziste erau relativ absente a înlesnit astfel de poziții: naziștii avuseseră grijă să amplaseze principalele lagăre ale morții departe de „Vechiul Reich". Ceea ce nu înseamnă că proximitatea în sine este o garanție a sensibilității. Faptul că la Dachau, o suburbie a Münchenului, se putea ajunge cu un tramvai luat din centrul orașului nu i-a ajutat pe localnici să înțeleagă ce se petrecuse acolo: în ianuarie 1948, parlamentul bavarez vota în unanimitate pentru transformarea locului pe care se aflase lagărul nazist într-un *Arbeistlager*, un lagăr de muncă forțată pentru „elementele parazite, asociale". Hannah Arendt remarca în 1950, în cursul unei vizite în Germania: „Peste tot se poate observa lipsa de reacție față de tot ce s-a întâmplat, dar e greu de spus dacă este un refuz deliberat de a jeli sau o simplă incapacitate emoțională". În 1955, un tribunal din Frankfurt îl achita pe un oarecare dr. Peters, director general al unei companii furnizoare de gaz Zyklon-B pentru SS, pe considerentul că nu existau „suficiente dovezi" că gazul fusese folosit la uciderea deportaților.

Dar germanii nu puteau nega faptele comise împotriva evreilor – situație unică în Europa. Puteau să evite subiectul, să insiste asupra propriei lor suferințe, să arunce întreaga vină asupra „câtorva" naziști. Însă nu puteau ocoli responsabilitatea atribuindu-le pur și simplu altora genocidul. Chiar Adenauer, care în public se limitase la manifestări de simpatie pentru „victimele" evreiești fără a-i numi vreodată pe călăii lor, a fost nevoit să semneze un tratat cu Israelul privind plata reparațiilor. Iar dacă amintirile lui Primo Levi nu i-au interesat nici pe britanici, nici pe francezi și nici măcar pe compatrioții lui italieni, *Jurnalul Annei Franck* (un document mult mai accesibil, ce-i drept) a devenit în Germania un bestseller absolut, cu peste 700 000 de exemplare vândute până în 1960.

Autointerogația germanilor a început când investigațiile tardive asupra crimelor de pe frontul de est au declanșat o serie de procese. De la procesele împotriva membrilor „Grupurilor de Intervenție" din timpul războiului, derulate la Ulm în 1958, la arestarea și punerea sub acuzare a lui Adolf Eichmann și până la procesele gardienilor de la Auschwitz desfășurate la

Frankfurt între decembrie 1963 și august 1965, aceste proceduri judiciare au constituit totodată prima ocazie pentru supraviețuitorii lagărelor de a relata în public ce înduraseră. În același timp, termenul de prescripție pentru crime a fost extins (deși nu abrogat, cel puțin deocamdată).

Această schimbare de atmosferă a fost cauzată în mare măsură de un val de vandalism antisemit de la sfârșitul anilor 1950 și de dovezile tot mai numeroase că tinerii germani erau complet ignoranți în privința celui de-al Treilea Reich: părinții lor nu le povestiseră nimic, iar profesorii evitau subiectul. În 1962, zece landuri vest-germane au anunțat că istoria anilor 1933-1945 – inclusiv exterminarea evreilor – urma să devină un subiect de studiu obligatoriu în toate școlile. Presupoziția emisă de Konrad Adenauer după război s-a văzut infirmată: pentru sănătatea democrației germane, amintirea nazismului trebuia nu îngropată, ci menținută trează. Iar atenția se îndrepta tot mai mult asupra genocidului și „crimelor împotriva umanității", în locul „crimelor de război", cu care fusese asociat până atunci național-socialismul. O nouă generație începea să descopere natura și amploarea atrocităților naziste. Revistele populare ca *Stern* și *Quick* nu mai aveau cum să minimalizeze importanța lagărelor, așa cum o făcuseră în anii 1950, ori să îi elogieze pe naziștii „buni". În conștiința publică se înrădăcina ideea că trecutul recent al germanilor era inacceptabil și rușinos.

Proporțiile schimbării nu trebuie totuși exagerate. În anii 1960, unul dintre cancelarii vest-germani (Kiesinger) și președintele (Heinrich Lübke) erau foști naziști – o contradicție flagrantă cu imaginea de sine a republicii de la Bonn, sesizată prompt, așa cum am văzut în capitolul XII, de comentatorii mai tineri. Una era să spui adevărul despre naziști și cu totul altceva să admiți că răspunderea colectivă revenea poporului german, un subiect asupra căruia clasa politică continua să păstreze tăcerea. Deși proporția vest-germanilor care credeau că Hitler ar fi fost unul dintre cei mai mari oameni de stat ai Germaniei „dacă n-ar fi fost războiul" scăzuse de la 48% în 1955 la 32% în 1967, cifra rămânea deloc încurajatoare (deși corespundea segmentului vârstnic al populației).

Adevărata transformare s-a produs în următorul deceniu. O serie de evenimente – Războiul de Șase Zile arabo-israelian din 1967, cancelarul Brandt îngenuncheat la memorialul din ghetoul Varșoviei, asasinarea atleților israelieni la Olimpiada de la München în 1972 și difuzarea miniserialului *Holocaust* la televiziunea germană în ianuarie 1979 – au plasat evreii și suferințele lor pe primul loc pe agenda publică din Germania. Dintre acestea, serialul de televiziune a avut de departe rolul cel mai important. Un produs tipic al televiziunii comerciale americane – o poveste simplă, cu personaje plate și o structură narativă concepută pentru un impact emoțional maxim – *Holocaust* a fost denunțat și detestat de cineaștii europeni, de la Edgar Reitz la Claude Lanzmann, care îl acuzau că transformă istoria germană în telenovelă, redând într-o manieră facilă și comprehensibilă lucruri care ar trebui să rămână pe veci indescriptibile și impenetrabile.

Dar efectul filmului s-a datorat exact acestor neajunsuri. Programat în patru seri succesive pe postul național vest-german, el a fost urmărit de circa 20 de milioane de telespectatori – mai mult de jumătate din populația adultă. Întâmplarea a făcut ca difuzarea lui să coincidă cu un alt proces, cel al foștilor gardieni din lagărul morții de la Maidanek, reamintind publicului că subiectul era foarte actual. Impactul public a fost enorm. Cinci luni mai târziu, Bundestagul a votat abrogarea termenului de prescripție pentru crimă (însă trebuie menționat că printre cei care au votat împotrivă se afla și viitorul cancelar Helmut Kohl). Din acel moment, germanii au fost printre europenii cel mai bine informați despre *Shoah* și s-au străduit să mențină crima singulară a țării lor în conștiința publică. Dacă în anul 1968 numai 471 de grupuri de elevi au vizitat Dachau, până la sfârșitul anilor 1970 numărul anual al acestor vizite trecuse cu mult peste 5 000.

A ști – și a recunoaște în mod public – ce le făcuseră germanii evreilor cu patru decenii în urmă reprezenta un mare progres; situarea acestor evenimente în istoria germană și europeană rămânea însă o dilemă cruntă și nerezolvată, după cum a demonstrat „ciocnirea dintre istorici" din anii 1980. Unii savanți conservatori, printre care venerabilul (până atunci) istoric Ernst Nolte, au contestat faptul că Hitler, mișcarea și crimele lui trebuie tratate drept fenomene unice și *sui generis*. Pentru a putea înțelege nazismul, insistau ei, trebuie să îl plasăm în contextul său temporal și spațial. Conform lui Nolte, ascensiunea național-socialismului și manifestările lui cele mai grotești erau în primul rând o replică la bolșevism: ele urmau și, într-o anumită măsură, imitau exemplul și amenințarea reprezentate de Lenin și urmașii săi. Acest lucru nu șterge crimele nazismului, argumenta Nolte într-un articol celebru publicat în *Frankfurter Allgemeine Zeitung* în iunie 1986, însă fără precedentul bolșevic ele nu pot fi explicate complet. Sosise momentul ca epoca nazistă să fie reconsiderată, situând Holocaustul în contextul mai larg al genocidelor din epoca modernă.

Cea mai importantă reacție la poziția lui Nolte a venit de la Jürgen Habermas, care – asemenea lui Enzensberger, Günter Grass și alți membri ai „generației sceptice" – era suficient de bătrân pentru a-și aminti nazismul și, ca atare, extrem de suspicios față de orice încercare de a „limita" responsabilitatea germanilor. E un nonsens, i-a răspuns Habermas lui Nolte: esența nazismului este că el nu poate fi „situat" sau „istoricizat" – exact asta este tentația căreia nici un german nu mai are dreptul să îi cedeze vreodată. Crima nazistă – crima germană – era unică: unică prin amploare, unică prin ambiție, unică prin profunzimea răului. Contextualizarea ei în sensul propus de Nolte, care antrena inevitabil o relativizare implicită a răspunderii germanilor, era pur și simplu proscrisă.

Poziția intransigentă a lui Habermas impunea un standard la care era de așteptat ca puțini dintre compatrioții săi să adere vreme îndelungată (inclusiv istoricii, pentru care comparația și contextul reprezintă esența disciplinei lor). Această prevalență a Holocaustului în dezbaterile publice din Germania (în anii 1990 au existat numeroase manifestări oficiale ale remușcării pentru

erorile din trecut, iar germanii s-au abandonat, cum spunea scriitorul Peter Schneider, „unui soi de ură de sine moralizatoare“) nu putea dura la nesfârșit. A cere fiecărei noi generații de germani să trăiască mereu în umbra lui Hitler, a le cere să-și asume răspunderea pentru amintirea vinovăției singulare a Germaniei și să o transforme în însăși măsura identității lor naționale – aceasta era o revendicare minimă, dar o așteptare exagerată.

În alte țări din Europa Occidentală, procesul de rememorare și mărturisire trebuia să învingă înainte de orice iluziile egocentrice locale – implicând două generații și multe decenii. În Austria (unde serialul *Holocaust* a fost transmis la două luni după difuzarea în Germania, neavând însă un impact comparabil), o examinare serioasă, deși tot incompletă, a trecutului nazist al țării a început abia la mijlocul anilor 1980, când a ieșit la iveală rolul președintelui Kurt Waldheim în ocuparea brutală a Iugoslaviei de către Wehrmacht. Într-adevăr, faptul că Waldheim ajunsese Secretar General al ONU fără să-i fie verificată activitatea din timpul războiului a alimentat suspiciunile austriecilor că lor li se impuneau standarde diferite. La urma urmelor, Austria a avut după război un cancelar evreu (socialistul Bruno Kreisky), ceea ce nu se putea spune despre germani.

Dar nimeni nu aștepta mare lucru de la austrieci. Raportarea lor senină la istoria recentă (la sfârșitul anilor 1990, aproximativ doi din cinci austrieci tot mai credeau că țara lor fusese mai curând victimă decât complice a lui Hitler, iar 43% considerau că nazismul „avea părți bune și părți rele“) nu făcea decât să confirme prejudecățile lor și ale altora.******** Elveția învecinată reprezenta un caz cu totul diferit. Timp de 40 de ani, Elveția se bucurase de indulgență generală datorită poziției sale din timpul războiului. A fost dat uitării faptul că elvețienii făcuseră eforturi înverșunate pentru a-i ține pe evrei afară; mai mult, în literatura populară și în filmele de pretutindeni, țara era prezentată drept un refugiu sigur și primitor pentru orice persoană persecutată care ajungea la granițele sale. Elvețienii se bucurau de conștiința lor nepătată și de admirația ușor invidioasă a lumii.

Adevărul este că până în anul 1945 elvețienii primiseră doar 28 000 de evrei, dintre care 7 000 înainte de începerea războiului. Refugiații din timpul războiului nu au primit permise de muncă, ei fiind întreținuți din taxe impuse evreilor bogați ce erau rezidenți ai țării. Abia în iunie 1994 autoritățile de la Berna au recunoscut în mod oficial că cererea (adresată de Elveția Berlinului în octombrie 1938) ca litera „J“ să fie ștampilată pe pașapoartele tuturor evreilor germani – pentru a le controla mai bine accesul în țară – era un act de „inadmisibilă discriminare rasială“. N-ar fi ieșit mare tevatură dacă reaua-credință a elvețienilor s-ar fi oprit aici: Londra și Washingtonul nu ceruseră niciodată vreo etichetă de identificare pe pașapoartele evreilor, însă, când venea vorba de salvarea refugiaților evrei, nici experiența britanică și nici cea americană nu erau tocmai un motiv de laudă. Însă elvețienii au mers mult mai departe.

A devenit dureros de limpede în cursul investigațiilor oficiale desfășurate

în anii 1990 că nu numai că Elveția profitase de traficul cu aur jefuit, aducând astfel o contribuție substanțială și concretă la efortul de război al Germaniei (vezi capitolul 3), dar băncile și companiile de asigurări elvețiene își însușiseră cu bună știință sume nerușinat de mari de la deponenții evrei sau beneficiarii polițelor de asigurare ale celor uciși. Printr-un acord postbelic secret cu Polonia comunistă (făcut public pentru prima dată în 1996), Berna se oferea să transfere conturile evreilor polonezi decedați către noile autorități din Varșovia, în schimbul unor despăgubiri plătite băncilor și afacerilor elvețiene expropriate după instaurarea comunismului.******** Odată ce au început să apară astfel de dovezi, reputația imaculată a țării s-a făcut țăndări și, cu toate compensațiile, plățile și „fondurile destinate victimelor" (acceptate în silă), ea nu se va reface foarte curând. Aparent, editorialul ziarului *Die Zeit* din 13 octombrie 1996, care nota că „umbra lungă a Holocaustului" a ajuns din urmă Elveția, într-un târziu, duhnea a Schadenfreude. Însă acesta este doar purul adevăr.

Imaginea poleită a Olandei cea din perioada războiului – unde se credea că toată lumea „rezistase" și făcuse tot posibilul pentru a dejuca planurile germane – a fost atacată și discreditată mai devreme, din inițiative venite din interior. Până la mijlocul anilor 1960, cărțile oficiale de istorie a războiului furnizau numeroase informații despre ce se întâmplase în Olanda în timpul războiului, inclusiv deportările, dar evitau cu asiduitate abordarea întrebărilor *cine, cum* și *de ce*, mai ales în legătură cu catastrofa evreiască. Și, oricum, nu le citea aproape nimeni. Însă în aprilie 1965 istoricul olandez Jacob Presser a publicat *Ondergang*, prima istorie completă a exterminării evreilor olandezi. Cartea a declanșat un val de interes public, vânzându-se numai în anul 1965 în 100 000 de exemplare.******** Ei i-a urmat rapid o avalanșă de documentare TV și alte programe despre ocupația din perioada războiului – dintre care *De bezetting (Ocupația)* avea să țină capul de afiș 20 de ani – și o modificare în atitudinea oficială. În 1965, guvernul olandez și-a oferit pentru prima oară contribuția la memorialul de la Auschwitz – deși au trecut încă șapte ani până când Olanda a acceptat să le plătească evreilor care au supraviețuit deportării aceeași pensie acordată după 1947 membrilor rezistenței și altor victime ale naziștilor.

La fel ca în Germania, interesul olandezilor pentru trecutul lor tăinuit a fost declanșat de procesele din Israel și Germania la începutul anilor 1960. Și, ca peste tot, și în Olanda cei născuți după război erau intrigați de istoria recentă și destul de sceptici față de povestea pe care o auziseră – sau mai degrabă nu o auziseră – de la „generația tăcută" a părinților lor. Schimbările sociale din anii 1960 au creat o breșă în zidul tăcerii oficiale cu privire la ocupație: încălcarea tabuurilor sociale și sexuale – care în unele părți din Olanda, îndeosebi în Amsterdam, a perturbat profund o societate până atunci conservatoare – a generat suspiciune față de multe alte cutume și truisme culturale. Textul fundamental al Holocaustului olandez – jurnalul Annei Franck – era interpretat acum într-o altă lumină de un nou val de cititori:

Anna și familia ei fuseseră trădați, la urma urmei, de vecinii lor olandezi.

Până la sfârșitul secolului, anii 1940–1945 au devenit perioada cel mai intens studiată din istoria olandeză. Deși adevărul despre contribuția olandezilor la identificarea, arestarea, deportarea și moartea compatrioților lor evrei a ajuns la cunoștința publicului în anii 1960, a trecut multă vreme până când implicațiile lui au fost înțelese pe deplin: abia în 1995 tragedia evreilor olandezi a primit o recunoaștere publică din partea unui șef de stat – regina Beatrix, în timpul unei vizite în Israel. Poate că lecția trecutului a fost înțeleasă pe deplin abia la mijlocul anilor 1990 în fața unei imagini: forțele olandeze din contingentele ONU de menținere a păcii stând placide deoparte și permițând trupelor sârbe să captureze și să asasineze șapte mii de musulmani la Srebrenica. Atunci a început o dezbatere națională îndelung amânată despre reversul tradiției olandeze ancestrale de ordine, cooperare și obediență.

În apărarea lor, olandezii puteau invoca – asemenea belgienilor, norvegienilor, italienilor (după septembrie 1943) și Europei de Est, aflată în cea mai mare parte sub ocupație – faptul că, oricât de rușinoasă ar fi fost cooperarea unor funcționari sau polițiști cu autoritățile de ocupație, inițiativa venise întotdeauna de sus, adică de la germani. Acest lucru nu este atât de adevărat pe cât se credea odată, iar în unele locuri – îndeosebi în Slovacia sau Croația (sau Ungaria din ultimele luni ale războiului), unde guvernele-marionetă locale își puneau în aplicare propriile proiecte criminale – fusese întotdeauna doar pe jumătate adevărat. Însă, cu o importantă excepție, în Europa Occidentală ocupată autoritatea nu era exercitată de regimuri împuternicite de popor – și nu existau deci guverne naționale evident legitime care să poată fi trase la răspundere pentru acțiunile lor. Germanii n-ar fi putut face ce au făcut în Norvegia, Belgia sau Olanda ocupată fără cooperarea localnicilor (în Danemarca, singura țară fără colaboratori, evreii au supraviețuit). În toate aceste cazuri germanii sunt însă cei care au dat ordinele.

Excepția, desigur, este Franța. Iar memoria chinuită, reprimată și lacunară a războiului în Franța (a regimului de la Vichy, cu rolul său complice și activ în proiectele naziste, îndeosebi în soluția finală) este cea care a stânjenit eforturile Europei postbelice de a-și asuma al Doilea Război Mondial și Holocaustul. Nu fiindcă Franța s-a purtat cel mai rău. Ci fiindcă ea conta cel mai mult. Până în 1989, Parisul a rămas (din motive discutate în această carte) capitala intelectuală și culturală a Europei, primat care nu mai fusese atât de limpede de pe timpul celui de-al Doilea Imperiu francez. Grație eforturilor lui Charles de Gaulle de a readuce țara pe coridoarele puterii internaționale, Franța era și cel mai influent stat din Europa de Vest continentală. Franța (oamenii de stat, instituțiile și interesele franceze) era cea care ducea înainte, în termeni francezi, proiectul unui continent unit. Până când ea a reușit să-și înfrunte trecutul, peste noua Europă a planat umbra minciunii.

Problema Vichy este ușor de formulat. Regimul mareșalului étain a fost votat în iulie 1940 de ultimul parlament al celei de-a Treia Republici franceze:

era astfel singurul regim din timpul războiului care putea revendica o continuitate, oricât de neverosimilă, cu instituțiile democratice antebelice. Cel puțin până la sfârșitul anului 1942, o majoritate covârșitoare a populației franceze a privit Vichy-ul și instituțiile sale ca pe o autoritate legitimă în Franța. Iar pentru germani, Vichy era extrem de convenabil – îi scutea de prețul instalării unui regim de ocupație costisitor într-o țară atât de mare precum Franța, furnizându-le în schimb toate avantajele unui asemenea regim: recunoașterea înfrângerii, „reparații de război", materii prime, forță de muncă ieftină… și multe altele.

Căci regimul de la Vichy nu s-a mulțumit să accepte eșecul Franței și să guverneze țara după placul germanilor. Sub étain și premierul Laval, Franța a inițiat proiecte colaboraționiste proprii, cele mai faimoase fiind introducerea în 1940 și 1941 a „legilor cu privire la evrei" fără nici o presiune din partea germanilor, precum și aranjamentul prin care autoritățile franceze și-au asumat misiunea de a aduna evrei din țară (începând cu cei de origine străină care locuiau în Franța) pentru a rotunji cifrele cerute de autoritățile naziste pe măsură ce se implementa soluția finală. Această demonstrație de autonomie administrativă a Franței a fost atât de convingătoare, încât majoritatea evreilor deportați din Franța nu au văzut o uniformă străină până când nu le-au fost predați germanilor pentru ultima etapă a călătoriei spre Auschwitz din gara de triaj Drancy (la nord de Paris). Până în acel moment, toată afacerea a fost în mâinile francezilor.

După Eliberare, deși Pétain și colaboratorii lui au fost stigmatizați, contribuția regimului la Holocaust abia dacă a fost menționată, în nici un caz de noile autoritățile franceze. Nu numai fiindcă francezii au închis „Vichy" într-un colț al memoriei naționale și l-au pus la naftalină. Ei pur și simplu nu făceau legătura între Vichy și Auschwitz. Regimul de la Vichy trădase Franța. Colaboratorii se făcuseră vinovați de trădare și crime de război. Dar „crimele împotriva umanității" nu făceau parte din lexiconul juridic francez. Ele erau treaba nemților.

Această situație s-a menținut timp de 20 de ani. Când autorul cărții de față studia istoria Franței la sfârșitul anilor 1960 în Anglia, literatura de specialitate despre Franța în al Doilea Război Mondial (atâta câtă era) ignora cu desăvârșire problema „evreiască". „Studiile despre Vichy" scrise în Franța și în alte părți analizau mai ales dacă regimul petainist a fost „fascist" sau „reacționar" și dacă el ilustra continuitatea sau ruptura cu trecutul republican al țării. Exista încă, la acea vreme, o respectată școală de istorici francezi care susținea că „scutul" petainist apărase Franța de „polonizare" – de parcă Hitler intenționase vreodată să își trateze cuceririle din Occident cu ferocitatea barbară aplicată Estului. În istoriografie, ca și în viața națională, era încă imposibil să exprimi cel mai mic dubiu asupra rezistenței eroice a francezilor din toată țara.

Singura concesie făcută în acei ani de autoritățile franceze noilor tendințe

din străinătate a venit în decembrie 1964, când Adunarea Națională a inclus, într-un târziu, în legislația franceză „crimele împotriva umanității“ (definite inițial în Acordurile de la Londra din 8 august 1945) și le-a declarat imprescriptibile. Dar nici aceasta nu avea legătură cu regimul de la Vichy. Era o reacție la Procesul Auschwitz, aflat atunci în desfășurare la Frankfurt și era menită să faciliteze pe viitor acționarea în justiție pe teritoriu francez a indivizilor (fie ei germani sau francezi) care participaseră direct la schemele de exterminare naziste. Cât de departe era acest gest de orice intenție a autorităților de a aborda chestiunea responsabilității *colective* a Franței s-a văzut în 1969, când guvernul a interzis televiziunii franceze să difuzeze *Le Chagrin et la Pitié* de Marcel Ophuls.

Filmul lui Ophuls, un documentar despre ocupația în Clermont-Ferrand, în centrul Franței, era bazat pe interviuri cu subiecți francezi, britanici și germani. Nu conținea nimic despre Holocaust și foarte puțin despre Vichy; avea ca temă venalitatea generală și actele zilnice de colaborare din anii războiului: Ophuls încerca să demonteze povestea seducătoare a rezistenței acreditată în perioada postbelică. Dar chiar și acest lucru era prea îndrăzneț pentru autorități în ultimul an al președinției lui de Gaulle. Și nu numai pentru autorități: când filmul a fost în sfârșit difuzat în 1971, nu pe postul național de televiziune, ci într-un cinematograf micuț din Cartierul Latin, o femeie între două vârste a exclamat la ieșirea din sală: „Rușinos, dar la ce să te aștepți? Ophuls e evreu, nu-i așa?“.

Merită remarcat că Franța este unica țară în care abordarea mai onestă a istoriei războiului a început cu opera unor istorici *străini*. Germanul Eberhard Jäckel și americanul Robert Paxton, ale căror lucrări majore au apărut între 1966 și 1975, au fost primii care au folosit surse germane pentru a demonstra în ce măsură crimele regimului de la Vichy au fost comise din proprie inițiativă. Cercetătorii autohtoni nu îndrăzneau încă să abordeze astfel de subiecte: la 30 de ani de la Eliberare, sensibilitatea națională era la fel de acută. În 1976, aflând detaliile unei expoziții ce comemora victimele franceze de la Auschwitz, Ministère des Anciens Combattants (Ministerul Veteranilor) a solicitat unele modificări: numele de pe listă nu aveau „o rezonanță specific franceză“.********

În Franța acelei perioade, astfel de sentimente aveau probabil mai mult de-a face cu mândria rănită decât cu un rasism nedisimulat. În 1939, Franța era încă o mare putere internațională. Apoi, în numai trei decenii, ea a suferit o înfrângere militară strivitoare, o ocupație umilitoare, două retrageri sângeroase și jenante din colonii, plus (în 1958) o schimbare de regim care semăna foarte bine cu o lovitură de stat. *La Grande Nation* acumulase atâtea pierderi și umilințe din 1914, încât tendința compensatorie de a exalta onoarea națională cu orice ocazie posibilă îi intrase în sânge. Episoadele lipsite de glorie (sau mai rău) erau păstrate, de preferință, într-un colț obscur al memoriei. La urma urmei, regimul de la Vichy nu era singurul lucru pe care francezii se grăbeau să-l uite – nimeni nu voia să discute despre „războaiele murdare“ din

Indochina și Algeria sau despre torturile practicate acolo de militari.

Sfârșitul carierei lui de Gaulle nu a schimbat mare lucru în această privință, deși francezii mai tineri nu erau interesați de gloria națională și nu se identificau cu miturile din istoria recentă a Franței. În anii următori, francezii au devenit, fără îndoială, mai conștienți de Holocaust și mai sensibili la suferința evreilor în general, poate și din cauza scandalului provocat de celebra conferință de presă susținută de Charles de Gaulle pe 27 noiembrie 1967, după victoria Israelului în Războiul de Șase Zile arabo-israelian, în care președintele francez i-a numit pe evrei „un popor sigur pe sine și dominator". Iar documentarul *Shoah*, realizat de francezul Claude Lanzmann în 1985, a avut un impact dramatic asupra publicului, deși (sau poate tocmai deoarece) trata exclusiv exterminarea evreilor în Est.

Dar, cu toate că istoricii francezi – pe urmele colegilor din străinătate – dovedeau acum fără putință de tăgadă că de vină pentru soarta evreilor deportați de pe teritoriul francez erau conducătorii Franței din timpul războiului, poziția oficială a Franței nu s-a clintit. În timpul mandatelor lui Georges Pompidou (președinte din 1969 până în 1974), Valéry Giscard d'Estaing (1974-1981) și François Mitterrand (1981-1995), linia a rămas aceeași: ce se întâmplase sub regimul de la Vichy nu îi privea. Deși se întâmplase în Franța și fusese opera unor francezi, Vichy nu însemna decât o paranteză autoritaristă în istoria Republicii franceze. Vichy, cu alte cuvinte, nu era „Franța", iar conștiința publică a Franței era curată ca lacrima.

Președintele Mitterrand, ultimul șef de stat francez care a apucat al Doilea Război Mondial ca adult (se născuse în 1916), avea motive speciale să perpetueze această distincție iezuită. Fost funcționar în regimul de la Vichy, Mitterrand și-a clădit ulterior cariera politică minimalizând compromisurile și ambiguitățile din propria biografie sau proiectând acele ambiguități asupra întregii țări. El evita cu grijă să se refere la regimul petainist în ocazii publice; deși nu se ferea să menționeze Holocaustul în general (la Ierusalim în 1982, în Franța cu ocazia comemorării a 50 de ani de la arestul celor 12 884 de evrei parizieni în iulie 1942), el nu a lăsat niciodată să se înțeleagă că Franța ar avea o datorie de achitat.

Tabuul respectat și ilustrat de Mitterrand până la moarte a fost spulberat în cele din urmă (cum se întâmplă de obicei în astfel de cazuri) de o serie de procese. În 1994, după aproape 50 de ani de clandestinitate, Paul Touvier – care activase sub regimul de la Vichy în faimoasa *Milice* – a fost arestat și deferit justiției pentru uciderea a șapte evrei francezi în iunie 1944. Touvier în sine nu era important: o rotiță în mașinăria regimului și un colaborator al șefului Gestapoului din Lyon, Klaus Barbie, prins și judecat în 1987. Dar procesul lui Touvier (și dovezile apărute cu această ocazie despre colaborarea autorităților de la Vichy cu Gestapoul și contribuția lor la deportarea și asasinarea evreilor) era un *ersatz* pentru toate procesele care nu au avut loc, mai ales cel al lui René Bousquet, șeful poliției petainiste. Punerea sub acuzare a lui Bosquet, care în 1942 a negociat personal cu autoritățile germane

predarea evreilor, ar fi dat Franței ocazia să accepte adevărul istoric cu privire la Vichy. Și nu numai la Vichy: Bousquet trăise nevătămat timp de zeci de ani în Franța postbelică, protejat de prieteni influenți – inclusiv de Mitterrand. Dar, înainte de a fi adus în fața tribunalului, Bousquet a fost asasinat în chip convenabil (de un „nebun") în 1993.

După condamnarea lui Touvier și în absența lui Bousquet, justiția franceză și-a făcut în sfârșit curaj (după moartea lui Mitterrand) să pună sub acuzație, să aresteze și să urmărească în justiție o altă figură majoră: Maurice Papon. Membru al guvernului și șef al poliției pariziene sub Charles de Gaulle, Papon lucrase în timpul războiului ca secretar general al regiunii administrative Bordeaux. Aceasta era o funcție pur birocratică și nu l-a împiedicat pe Papon să aibă după război o carieră de succes în administrația publică. Însă la Bordeaux Papon fusese direct responsabil de arestarea și trimiterea evreilor din regiune la Paris, de unde urmau să fie deportați. Pentru acest act – considerat acum, conform legislației franceze, o crimă împotriva umanității –, el a fost adus în 1997 în fața tribunalului.

Procesul Papon, care a durat șase luni, nu a adus revelații, cu excepția protagonistului însuși, care a demonstrat o lipsă stupefiantă de compasiune sau remușcări. Bineînțeles, procesul avea loc prea târziu: prea târziu pentru a-l pedepsi pe octogenarul Papon pentru crimele săvârșite; prea târziu pentru a le răzbuna pe victime; prea târziu pentru a salva onoarea țării. Un număr de istorici francezi chemați în instanță ca experți au refuzat să depună mărturie, susținând că sarcina lor era să evoce și să explice ce se întâmplase cu 50 de ani în urmă, nu să-și folosească aceste cunoștințe într-un proces penal.******** Procesul a fost, oricum, exemplar. El a demonstrat convingător că fina distincție între „Franța" și „Vichy", trasată scrupulos de toți liderii de la Charles de Gaulle la Mitterrand, nu existase nicicând. Papon era un francez care servise două regimuri, Vichy și următoarea Republică franceză: ambele au fost la curent cu activitățile lui la prefectura Bordeaux și nici că le-a păsat.

Mai mult, Papon nu era singurul – și omul, și antecedentele erau cât se poate de comune. Ca mulți alții, el nu făcuse decât să semneze condamnarea la moarte a unor oameni pe care nu-i cunoștea și de soarta cărora nu se sinchisea. Interesant în cazul lui Papon (și în cel al lui Bousquet) este de ce i-a luat Franței 50 de ani să îi descopere în sânul ei și de ce pojghița tăcerii s-a rupt exact la finele secolului. Există multe explicații, nu toate flatante pentru clasa politică sau mass-media franceze. Dar trecerea timpului (alături de efectul psihologic al sfârșitului unei epoci) este, poate, cea mai pertinentă.

Câtă vreme François Mitterrand a fost președinte, el a întruchipat practic neputința națiunii de a vorbi deschis despre rușinea ocupației. După el, totul s-a schimbat. Succesorul lui, Jacques Chirac, avea doar 11 ani când Franța a fost eliberată, în 1944. La doar câteva săptămâni după învestirea în funcție, cu ocazia comemorării a 53 de ani de la aceeași razie antisemită pe care Mitterrand o ocolea cu grijă, președintele Chirac a încălcat un tabu vechi de o jumătate de secol, recunoscând pentru prima oară fără ocolișuri rolul jucat de

Franța în exterminarea evreilor din Europa. Zece ani mai târziu, pe 15 martie 2005, la Muzeul Holocaustului, inaugurat recent la Ierusalim, premierul francez Jean-Pierre Raffarin declara: *La France a parfois étè le complice de cette infamie. Elle a contracté une dette imprescriptible qui l'oblige*. („Franța a fost uneori complice la această infamie. A contractat o datorie care o leagă pe vecie.“)

La sfârșitul secolului XX, poziția centrală a Holocaustului în identitatea și memoria Europei Occidentale părea asigurată. Desigur că mai existau persoane și organizații disparate (mai active în America de Nord decât în Europa) care stăruiau în încercarea de a demonstra că exterminarea în masă a evreilor nu a putut avea loc. Dar „revizioniștii“ erau izolați la periferiile spectrului politic, iar stăruința lor asupra imposibilității tehnice a genocidului confirma involuntar monstruozitatea crimei naziste. Dar ubicuitatea zelului compensatoriu în Europa, unde dispariția evreilor era recunoscută, comemorată și predată în școli, nu era nici ea lipsită de riscuri.

În primul rând, exista pericolul unui recul. Până și politicienii germani răbufneau ocazional cu privire la povara vinovăției naționale: în 1969, liderul creștin-social bavarez Franz-Josef Strauss exprima deja în public ideea că „un popor cu succese economice atât de remarcabile are dreptul să nu mai audă mereu de Auschwitz“. Dar firește că politicienii au motivele lor.******** Un indiciu mult mai revelator al unei apropiate mutații culturale era nevoia, larg răspândită la începutul secolului XXI, de a repune pe tapet chestiunea suferinței *germanilor*, după ce ani de zile atenția publică fusese dedicată victimelor evreiești.

Artiștii și criticii – printre care Martin Walser, contemporan cu Habermas și o voce influentă în viața literară din RFG – începeau acum să discute despre alt „trecut ignorat“: nu era vorba despre exterminarea evreilor, ci despre cealaltă latură, prea puțin abordată, a istoriei germane recente. De ce, întrebau ei, n-ar trebui să vorbim, după toți acești ani, despre incendierea orașelor Germaniei sau chiar despre adevărul incomod că viața în Germania hitleristă nu era câtuși de puțin neplăcută (pentru nemți), cel puțin până spre sfârșitul războiului? Pentru că trebuie să vorbim despre ce le-a făcut Germania evreilor? Dar am vorbit despre asta decenii de-a rândul; a devenit o rutină, un obicei. Republica Federală este una dintre cele mai declarat filosemite națiuni ale lumii. Câtă vreme trebuie să mai privim în urmă? Cărțile nou-apărute despre „crimele aliaților“ – bombardarea Dresdei, incendierea Hamburgului și scufundarea vaselor cu refugiați germani (subiectul romanului *Im Krebsgang* [*În mers de rac*] de Günter Grass, apărut în 2002) – aveau tiraje uriașe.

În al doilea rând, importanța acordată mai nou Holocaustului în versiunea oficială a trecutului Europei comporta pericolul unui alt tip de distorsiune. Fiindcă trăsătura cu adevărat incomodă a celui de-al Doilea Război Mondial e că, pentru majoritatea protagoniștilor, ce au pățit evreii între 1939 și 1945 nu era nici pe departe atât de important pe cât ar fi dorit contemporanii, cu

susceptibilitățile lor. Mulți europeni au izbutit să ignore zeci de ani soarta vecinilor lor evrei nu fiindcă îi apăsa vina și își reprimau amintiri de nesuportat. Motivul era altul: în afară de câțiva înalți oficiali naziști, nimeni nu credea că subiectul războiului au fost evreii. Chiar și pentru naziști, exterminarea evreilor făcea parte dintr-un proiect mai ambițios de epurare rasială și strămutare forțată.

Tentația firească de a interpreta anii 1940 prin prisma informației și emoțiilor din prezent atrage astfel după sine o rescriere a evenimentelor care plasează antisemitismul în inima istoriei europene. La urma urmei, cum altfel am putea să explicăm cele întâmplate în Europa acelor ani? Însă această abordare este simplistă și, într-un fel, prea liniștitoare. Francezii, de exemplu, au acceptat cabinetul de la Vichy după înfrângerea din 1940 nu pentru că le făcea plăcere să trăiască sub un regim care îi persecuta pe evrei, ci pentru că guvernul petainist le permitea să trăiască mai departe cu iluzia siguranței și normalității și cu un disconfort minim. Cum erau tratați evreii nu interesa pe nimeni: ei pur și simplu nu contau atât de mult. Ceea ce e valabil pentru mai toate teritoriile ocupate.

O asemenea indiferență pare astăzi șocantă – simptomul unei maladii morale a Europei din prima jumătate a secolului XX. Și e bine să ne reamintim că în fiecare țară europeană au existat și oameni care înțelegeau ce li se întâmplă evreilor și care au făcut tot ce le-a stat în putere pentru a învinge indiferența concetățenilor lor. Însă, dacă ignorăm această indiferență și presupunem că toți europenii au trăit războiul așa cum l-au trăit evreii – ca pe un *Vernichtungskrieg*, un război de exterminare –, nu facem decât să confecționăm un nou strat de pseudomemorie. Retrospectiv, „Auschwitz“ este lucrul cel mai important din al Doilea Război Mondial. Dar atunci lucrurile păreau altfel.

La fel și în Europa de Est. Pentru est-europeni, eliberați abia după 1989 de povara interpretării comuniste oficiale a celui de-al Doilea Război Mondial, obsesia *fin-de-siècle* a Holocaustului în Occident avea implicații tulburătoare. Pe de o parte, în comparație cu Vestul, Estul postbelic are mai multe lucruri de rememorat – și de uitat. Evreii erau mai numeroși în jumătatea de est a Europei și au fost uciși într-o proporție mai mare; majoritatea masacrelor s-au desfășurat în această regiune și la ele au participat activ mai mulți localnici. Pe de altă parte, autoritățile postbelice din estul Europei au șters însă cu măiestrie orice urmă a Holocaustului din memoria colectivă. Nu prin minimalizarea ororilor și crimelor războiului – dimpotrivă, ele erau amintite permanent în retorica oficială și păstrate cu sfințenie în memoriale și cărți de istorie. Doar că evreii erau omiși.

În Germania de Est, unde povara responsabilității pentru nazism era pusă integral în cârca urmașilor lui Hitler din Germania de Vest, noul regim a plătit reparații nu evreilor, ci Uniunii Sovietice. În manualele din RDG, Hitler era un instrument al capitaliștilor monopoliști, care își urmăreau interesele afaceriste pe scară largă prin ocuparea unor teritorii și declanșarea unor războaie. „Ziua

Amintirii“, instituită de Walter Ulbricht în 1950, nu comemora victimele Germaniei, ci 11 milioane de „luptători căzuți în lupta împotriva fascismului hitlerist“. Fostele lagăre de concentrare de pe teritoriul est-german – în special Buchenwald și Sachsenhausen – au fost transformate în „lagăre speciale de izolare“ pentru prizonierii politici. Mult mai târziu, după ce Buchenwald fusese transformat într-un complex memorial, ghidul vizitatorului afirma că scopurile declarate ale „fascismului german“ au fost „distrugerea marxismului, răzbunarea pentru înfrângerea din Primul Război Mondial și teroarea brutală împotriva oricărei rezistențe“. În aceeași broșură, fotografiile care înfățișează rampa de triere a deținuților de la Auschwitz erau însoțite de un citat din comunistul german Ernst Thälmann: „Burghezia își ia în serios obiectivul de a anihila partidul și întreaga avangardă a clasei muncitoare“.******** Acest text a fost scos abia după căderea comunismului.

Aceeași versiune a evenimentelor putea fi întâlnită în toată Europa comunistă. În Polonia nu putea să se conteste ori să se minimalizeze ceea ce se întâmplase în lagărele de exterminare de la Treblinka, Majdanek sau Sobibor. Dar acestea nu mai existau, fiindcă, înainte de a fugi din calea Armatei Roșii, germanii au făcut eforturi extraordinare să le radă de pe fața pământului. Iar acolo unde dovezile s-au păstrat – ca în Auschwitz, la câțiva kilometri de Cracovia, al doilea oraș ca mărime din Polonia –, ele au primit ulterior o semnificație diferită. Deși 93% din cei aproximativ 1,5 milioane de oameni uciși la Auschwitz erau evrei, muzeul creat acolo sub regimul comunist postbelic clasifica victimele numai pe baza naționalității: polonezi, unguri, germani etc. E adevărat, copiii polonezi aflați în excursie cu școala erau puși în fața fotografiilor șocante și priveau grămezi de pantofi, păr și ochelari. Dar fără să li se spună că mai tot ce vedeau le aparținuse evreilor.

Mai era și ghetoul Varșoviei, unde viața și moartea locuitorilor sunt comemorate chiar la fața locului. Însă amintirea revoltei evreiești din 1943 era eclipsată în memoria polonezilor de propria insurecție, izbucnită în Varșovia un an mai târziu. Deși nimeni nu contesta ce le făcuseră germanii evreilor, subiectul nu era mult discutat în Polonia comunistă. „Reîncarcerarea“ Poloniei sub sovietici și convingerea generală că evreii îi primiseră cu brațele deschise pe comuniști și chiar le înlesniseră acapararea puterii întunecau amintirea ocupației germane. În orice caz, suferințele îndurate de polonezi în timpul războiului eclipsau tragedia evreilor și, într-o anumită măsură, concurau cu aceasta: „victimizarea comparată“ avea să otrăvească relațiile dintre polonezi și evrei vreme de zeci de ani. Juxtapunerea celor două tragedii rămâne nerecomandabilă. În război muriseră trei milioane de polonezi (ne-evrei), număr care, deși proporțional mai mic decât rata mortalității în rândul evreilor sau în unele zone din Ucraina, era totuși înspăimântător. Exista însă o diferență. Ca polonez, era dificil să supraviețuiești sub ocupația gemană, dar în principiu posibil. Ca evreu, nu era exclus să supraviețuiești sub ocupația germană – dar în principiu imposibil.

Acolo unde un regim-marionetă local colaborase cu ocupanții naziști,

victimele sale erau comemorate cum se cuvenea. Puțină atenție era acordată însă procentului disproporționat de evrei din rândul victimelor. Existau categorii naționale („unguri") și mai ales categorii sociale („muncitori"), însă etichetele etnice și religioase erau evitate meticulos. Așa cum am văzut (în capitolul 6), al Doilea Război Mondial era etichetat și predat în școli ca un război antifascist; dimensiunea sa rasistă era ignorată.

În anii 1970, guvernul Cehoslovaciei a închis sinagoga pragheză Pinkus și a acoperit cu vopsea numele evreilor cehi uciși în *Shoah* care erau inscripționate pe ziduri.

Când remodelau istoria recentă a acestei regiuni, autoritățile comuniste postbelice puteau conta pe un rezervor nesecat de sentimente antievreiești, pe care îl ocultau chiar și retrospectiv (în anii 1970, cenzorii polonezi interziceau sistematic orice aluzie la antisemitismul interbelic). Dar est-europenii acordau mai puțină atenție nenorocirii evreilor nu fiindcă la vremea respectivă fuseseră indiferenți sau preocupați doar de propria supraviețuire. Motivul este altul: comuniștii semănaseră destule suferințe și nedreptăți pentru a acoperi totul cu un nou strat de amintiri și resentimente.

Deportările, încarcerările, procesele-spectacol și „normalizările" dintre 1945 și 1989 făcuseră din mai toți cei care trăiau în blocul sovietic fie victime, fie profitori ale exproprierii forțate. Apartamentele, magazinele și alte proprietăți însușite de la evreii morți sau germanii expulzați au fost cel mai adesea naționalizate câțiva ani mai târziu în numele socialismului – astfel încât, după 1989, procesul de retrocedare s-a împotmolit într-un hățiș de date. Să fie despăgubiți oamenii pentru ce pierduseră când au venit comuniștii la putere? Și, dacă da, cine să primească despăgubirile? Cei care au intrat în posesia proprietăților după război, în 1945, doar pentru a le pierde câțiva ani mai târziu? Sau cei cărora afacerile și apartamentele le-au fost confiscate ori furate între 1938 și 1945? Și, dacă da, care să fie acel moment? 1938? 1939? 1941? Fiecare dată cuprindea o definiție cu implicații politice a întâietății morale sau a legitimității naționale ori etnice.********

La acestea se adăugau dilemele specifice istoriei interne a comunismului. Trebuiau inculpați cei care chemaseră tancurile sovietice să reprime revoluția maghiară din 1956 sau să înăbușe Primăvara de la Praga din 1968? Imediat după revoluțiile din 1989, mulți erau de părere că așa ar trebui făcut. Dar unele dintre victimele celor implicați erau foști lideri comuniști. Cine merita atenția posterității? Bieții țărani maghiari sau slovaci alungați de pe pământurile lor sau activiștii comuniști care îi izgoniseră pentru a deveni ei înșiși victime ale sistemului la doar câțiva ani după aceea? Care victime – care amintiri – aveau prioritate? Cine era îndreptățit să dea un răspuns?

Căderea comunismului a descătușat astfel un torent de amintiri dureroase. Controversele înverșunate despre soarta dosarelor poliției secrete reprezentau doar o dimensiune a problemei (vezi capitolul 21). Adevărata problemă era tentația de a combate amintirea comunismului inversând-o. Fostul adevăr oficial a fost discreditat de-a fir a păr – devenind, ca să spunem așa, oficial fals.

Încălcarea tabuurilor comportă însă riscuri proprii. Înainte de 1989, orice anticomunist primise în mod automat eticheta de „fascist". Dar, dacă „antifascismul" fusese doar o minciună comunistă, devenea acum foarte tentant să îi privești cu simpatie și chiar cu admirație retrospectivă pe *toți* anticomuniștii discreditați până atunci, inclusiv pe fasciști. Scriitorii naționaliști din anii 1930 au revenit la modă. Parlamentele postcomuniste au votat moțiuni care îi proslăveau pe mareșalul Antonescu al României sau pe omologii lui din Balcani și Europa Centrală. Denunțați odinioară ca naționaliști, fasciști și colaboratori ai naziștilor, lor li se ridicau acum statui pentru eroismul dovedit în război (parlamentul român a păstrat chiar un minut de reculegere în memoria lui Antonescu).

Odată cu discreditarea retoricii antifasciste au dispărut și alte tabuuri. Rolul Armatei Roșii și al Uniunii Sovietice putea fi discutat într-o lumină diferită. Statele baltice proaspăt eliberate au cerut Moscovei să recunoască ilegalitatea Pactului Ribbentrop-Molotov și anihilarea unilaterală a independenței lor de către Stalin. Polonia, după ce obținuse în cele din urmă (în aprilie 1990) de la URSS recunoașterea faptului că masacrul celor 23 000 de ofițeri polonezi la Katîn a fost comis de NKVD, și nu de Wehrmacht, a solicitat ca anchetatorii polonezi să aibă acces nelimitat la arhivele rusești. Până în mai 2005, nici una dintre aceste cereri nu primise încă acceptul Rusiei, iar amintirile continuau să provoace resentimente.********

De asemenea, rușii aveau propriile amintiri. Privită din statele-satelit, versiunea sovietică asupra istoriei recente era evident falsă, însă pentru mulți ruși ea conținea mai mult decât un sâmbure de adevăr. Războiul chiar fusese un „mare război patriotic"; cele mai multe victime *au fost* soldați și civili sovietici; Armata Roșie eliberase *într-adevăr* largi întinderi din Europa de Est de ororile guvernării naziste; iar înfrângerea lui Hitler *a adus* o satisfacție și o ușurare autentice pentru majoritatea cetățenilor sovietici și pentru alte popoare. După 1989, mulți ruși au fost surprinși de ingratitudinea evidentă a fostelor națiuni surori care în 1945 au fost eliberate de sub jugul fascist prin sacrificiile trupelor sovietice.

Cu toate acestea, în Rusia amintirile erau polarizate. Mai mult, această divizare a fost instituționalizată prin intermediul a două organizații civile care promovau perspective critice diametral opuse asupra trecutului comunist al țării. *Memorial*, fondată în 1987 de disidenții liberali, avea scopul de a descoperi și a comunica adevărul despre istoria sovietică. Membrii săi urmăreau în special cazurile de încălcare a drepturilor omului și asumarea răspunderii pentru trecut în așa fel încât el să nu se repete. Pamiat, întemeiată cu doi ani mai devreme, căuta și ea să descopere și să omagieze trecutul (numele său înseamnă „memorie" în rusește), însă asemănările se opresc aici. Fondatorii organizației Pamiat, și ei disidenți anticomuniști, însă nici pe departe liberali, doreau să ofere o versiune îmbunătățită a trecutului Rusiei, curățată de „minciunile" sovietice, dar totodată și de influențe străine moștenirii rusești, îndeosebi de cele ale „sioniștilor". În numai câțiva ani,

Pamiat și-a extins aria preocupărilor la politica naționalistă, folosind istoria neglijată și „ultragiată“ a Rusiei ca pe o armă împotriva provocărilor externe și a intrușilor „cosmopoliți“.

Politica amintirilor neonorate – chiar dacă ele diferă în detaliu sau chiar se contrazic – era ultimul liant dintre fosta matrice sovietică și posesiunile ei imperiale. Toate aceste țări aveau resentimente față de subaprecierea de către comunitatea internațională a suferințelor și pierderilor lor din trecut. Cum rămânea cu victimele Gulagului? De ce nu fuseseră despăgubite și comemorate asemenea victimelor și supraviețuitorilor nazismului? Cum rămânea cu milioanele de oameni pentru care opresiunea nazistă din timpul războiului se transformase în opresiune comunistă postbelică, fără vreo cezură perceptibilă? De ce atât de puțin interes din partea Occidentului?

Dorința de a nivela trecutul comunist și de a-l inculpa în bloc – făcând din tot ce se întâmplase de la Lenin la Gorbaciov o poveste monolitică despre dictatură și crimă, o narațiune fără salturi despre regimuri și represiuni impuse de străini sau comise în numele poporului de guverne nereprezentative – aducea cu sine alte riscuri. Este, în primul rând, un mod greșit de a scrie istoria, care elimină din poveste entuziasmul și angajarea sinceră de la începuturi. În al doilea rând, această nouă ortodoxie avea consecințe de ordin politic pentru prezent. Dacă cehii, croații, maghiarii și toți ceilalți nu jucaseră nici un rol activ în episoadele tenebroase ale trecutului lor recent, dacă istoria est-europeană de după 1939 – sau, în cazul rușilor, din 1917 până în 1991 – era în exclusivitate opera altora, atunci întreaga epocă devenea un fel de paranteză în istoria națională, comparabilă cu locul pe care îl căpătase regimul de la Vichy în conștiința franceză postbelică, dar pe o perioadă mult mai întinsă și cu o arhivă chiar mai sumbră de amintiri. Iar consecințele aveau să fie asemănătoare: în 1992, autoritățile cehoslovace au interzis unui documentar BBC (despre asasinarea lui Reinhard Heydrich la Praga, în 1942) să participe la festivalul de la Karlovy Vary, pe motiv că includea secvențe „inacceptabile“ cu cehi demonstrând în sprijinul regimului nazist.

Odată cu această reașezare a memoriei în Europa de Est postcomunistă, tabuul comparației dintre comunism și nazism a început să se năruie. Politicienii și savanții au început chiar să insiste asupra unor astfel de paralele. În Occident, juxtapunerea a rămas controversată. Problema nu o constituia comparația directă dintre Hitler și Stalin: natura monstruoasă a celor doi dictatori nu mai era contestată acum de nimeni. Dar sugestia că însuși comunismul – înainte și după Stalin – ar trebui plasat în aceeași categorie cu fascismul și nazismul avea implicații incomode pentru trecutul Occidentului, și nu numai în Germania. Pentru mulți intelectuali vest-europeni, comunismul era varianta eșuată a unei moșteniri progresiste comune. Pentru cei din Europa Centrală și de Est, el reprezenta o aplicare mult prea reușită a patologiilor criminale ale autoritarismului de secol XX – și așa trebuia să rămână în memoria posterității. Poate că Europa era unită, însă memoria europeană

rămânea profund asimetrică.

Europa de Vest a rezolvat problema amintirilor neplăcute bătându-le literalmente în cuie. La începutul secolului XXI, plăcile, muzeele și memorialele dedicate victimelor nazismului împânzeră Europa Occidentală, de la Stockholm la Bruxelles. Câteva, cum am văzut, erau versiuni îmbunătățite sau „corectate" ale monumentelor existente; multe erau noi. Unele aspirau deschis la o funcție pedagogică: Memorialul Holocaustului deschis la Paris în ianuarie 2005, combina două entități mai vechi: Memorialul martirului evreu necunoscut și Centrul pentru documentație contemporană evreiască. Cu un zid de piatră pe care erau gravate numele a 76 000 de evrei deportați din Franța în lagărele naziste, el amintea atât de memorialul american al eroilor din Vietnam, cât și, la o scară mult redusă, de ambițiile Muzeului Holocaustului din Washington sau de Yad Vashem din Ierusalim. Majoritatea erau consacrate, integral sau parțial, amintirii Holocaustului: cel mai impresionant a fost inaugurat la Berlin pe 10 mai 2005.

Ultima rundă de memoriale contrasta puternic, prin mesajul explicit, cu ambiguitatea și subterfugiile valului precedent de comemorări lapidare. Memorialul din Berlin, care ocupă o suprafață de 19 000 de metri pătrați lângă Poarta Brandenburg, era cel mai clar dintre toate: în loc să comemoreze ecumenic „victimele nazismului", el se declară „Memorialul evreilor uciși din Europa".******** În Austria, tinerii contestatari onești au acum posibilitatea să înlocuiască serviciul militar cu o perioadă la *Gedenkdienst* (Serviciul Comemorativ, înființat în 1991 și finanțat de stat), lucrând ca ghizi și stagiari în marile instituții consacrate Holocaustului. Nu încape îndoială că occidentalii (și mai ales germanii) au acum nenumărate ocazii de a se confrunta cu ororile din trecutul recent în toată magnitudinea lor. Cum spunea cancelarul german Gerhard Schröder la a 60-a aniversare a eliberării deținuților de la Auschwitz, „amintirea războiului și a genocidului face parte din viața noastră. Nimic nu poate schimba acest lucru: aceste amintiri sunt fragmente din identitatea noastră".

În alte părți, persistă însă zone de umbră. În Polonia, unde un Institut al Memoriei Naționale se străduiește să încurajeze investigarea temeinică și științifică a unor subiecte istorice controversate, căința oficială a Poloniei pentru felul în care și-a tratat minoritatea evreiască a suscitat obiecții vehemente. Un exemplu deprimant este reacția lui Lech Wałęsa, eroul Solidarității și laureat al Premiului Nobel pentru Pace, la apariția în 2000 a cărții istoricului american Jan Tomášz Gross, *Neighbours*, un important studiu despre masacrarea evreilor de către polonezi în timpul războiului. Gross, s-a plâns Wałęsa într-un interviu la radio, vrea doar să semene discordia între evrei și polonezi. Este un „scriitor mediocru… un evreu care încearcă să facă bani".

Experiența maghiară ilustrează cât de greu este să înglobezi exterminarea

evreilor în memoria contemporană în Europa postcomunistă. În 2001, guvernul lui Viktor Orbán a hotărât ca Holocaustul să fie comemorat oficial în fiecare an pe 16 aprilie, ziua în care s-a înființat, în 1944, ghetoul din Budapesta. Trei ani mai târziu, succesorul lui Orbán în funcția de prim-ministru, Péter Medgyessy, a inaugurat un Centru Memorial al Holocaustului într-o casă din Budapesta folosită cândva pentru încarcerarea evreilor. Dar în cea mai mare parte a timpului acest centru este gol, iar exponatele și statisticile sunt văzute doar de o mână de vizitatori, mai mult străini. În schimb, în partea opusă a orașului, ungurii se înghesuie să vadă Terrorhaza.

Terrorhaza („Casa Terorii") este, așa cum sugerează numele, un muzeu al ororilor. El spune o poveste despre dictatura, violența, tortura și represiunea practicate de stat în Ungaria între 1944 și 1989. Datele sunt semnificative. Reproduceri sinistre după celulele arestului poliției, echipamentele de tortură și camerele de interogatoriu care se aflau cândva acolo (clădirea este chiar sediul fostei Securități) le sunt prezentate miilor de elevi și vizitatori fără nici o distincție între huliganii din partidul „Crucile cu săgeți" condus de Ferenc Szálasi, aflat la putere din octombrie 1944 până în aprilie 1945, și regimul comunist instalat după război. Membrilor „Crucilor cu săgeți" (care au contribuit activ la exterminarea a 600 000 de evrei maghiari) le sunt destinate doar trei încăperi. Restul spațioasei clădiri este un catalog amplu ilustrat și, evident, tendențios al crimelor comunismului.

Mesajul nu tocmai subliminal este că fascismul și comunismul sunt echivalente. De fapt, nu sunt: prezentarea și conținutul Casei Terorii din Budapesta arată că, în ochii curatorilor muzeului, comunismul nu numai că a durat mai mult, ci a fost mai nociv decât neonazismul, care l-a precedat. Pentru mulți unguri mai vârstnici, această teorie este foarte plauzibilă, fiindcă este conformă cu propria experiență. Iar mesajul a fost întărit de o lege maghiară postcomunistă care interzice arborarea *oricărui* însemn din trecutul nedemocratic al țării: nu numai svastica sau crucea cu săgeți, ci și steaua roșie, secera și ciocanul. În loc să distingă între regimurile pe care aceste simboluri le reprezintă, Ungaria a preferat (cum declara premierul Orbán la inaugurarea Casei Terorii pe 24 februarie 2002) să „trântească ușa în urma bolnavului secol XX".

Dar ușa aceasta nu se închide atât de simplu. Ungaria, ca și restul Europei Centrale și de Est, este încă predispusă la autoamăgire********. Aceleași state baltice care au forțat Moscova să admită că le-a maltratat nu se grăbesc să își recunoască propriile păcate: de când și-au câștigat independența, nici Estonia, nici Letonia și nici Lituania nu au pus sub acuzare vreunul dintre criminalii de război care trăiesc și acum liniștiți acolo. În România, unde fostul președinte Iliescu a recunoscut totuși implicarea țării în Holocaust, „Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței" inaugurat la Sighet în 1997 (finanțat parțial de Consiliul Europei) comemorează diverși activiști ai Gărzii de Fier și alți fasciști și antisemiți români, reciclați acum ca martiri ai

persecuției comuniste.

Comentatorii est-europeni care susțin „echivalența" invocă în argumentații cultul „victimei" din cultura politică occidentală de astăzi. Am trecut de la istoria învingătorilor la istoria victimelor, remarcă ei. Foarte bine, atunci să fim consecvenți. Chiar dacă nazismul și comunismul erau foarte diferite ca intenție – sau, cum spunea Raymond Aron, „există o diferență între o filosofie a cărei logică e monstruoasă și o filosofie căreia i s-a dat o interpretare monstruoasă" – asta nu le consolează cu nimic pe victime. Suferința umană nu se măsoară în funcție de scopurile făptașilor. Conform acestui tip de raționament, pentru cei care au suferit sau au fost uciși acolo, gulagul comunist nu este nici mai bun, nici mai rău decât lagărele naziste.

În mod asemănător, importanța „drepturilor" (și reparațiile acordate pentru încălcarea lor) în retorica politică și jurisprudența internațională modernă le-a furnizat un argument celor care simt că suferințele și pierderile *lor* nu au fost recunoscute ca atare – și compensate. Unii conservatori germani, exploatând oprobriul internațional la adresa „epurării etnice", au relansat solicitările comunităților germane expulzate din diverse țări la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. De ce, întreabă ei, ar fi victimizarea lor mai puțin importantă? Doar ce le-a făcut Stalin polonezilor – sau, mai recent, ce le-a făcut Milošević albanezilor – nu este fundamental diferit de ce le-a făcut președintele cehoslovac Beneš germanilor din regiunea sudetă după război, nu-i așa? În primii ani ai secolului XXI se vorbea chiar, în cercuri respectabile, despre înființarea la Berlin a unui alt memorial: un „Centru împotriva expulzărilor", un muzeu închinat tuturor victimelor epurării etnice.

Această ultimă distorsionare, care sugerează că *toate* formele de suferință colectivă sunt în esență comparabile, chiar interșanjabile, a fost respinsă energic de Marek Edelman, singurul dintre liderii răscoalei din ghetoul varșovian aflat încă în viață. El a semnat în 2003 o petiție împotriva Centrului propus. „Ce fel de aducere-aminte? Au suferit chiar atât de mult? Pentru că și-au pierdut casele? Bineînțeles că e trist să fii forțat să îți părăsești casa și să-ți abandonezi pământurile. Dar evreii și-au pierdut casele *și* toate rudele. Expulzările înseamnă suferință, dar există atâta suferință pe lume… Bolnavii suferă și nimeni nu le înalță monumente." (*Tygodnik Powszechny*, 17 august 2003)

Reacția lui Edelman reprezintă un avertisment oportun cu privire la riscurile care ne pândesc când ne complacem într-un cult excesiv al comemorării, punând în centrul atenției victimele, și nu făptașii. Pe de o parte, orice amintire și orice experiență sunt, în principiu, demne de aducere-aminte. Pe de altă parte, memorializarea trecutului în edificii și muzee este și un mod de a-l ține la distanță și chiar a-l neglija – lăsând în seama altora datoria de a-și aminti. Câtă vreme mai erau în viață oameni care își aminteau cu adevărat, din experiența personală, poate că acest lucru nu conta. Dar acum „ciclul memoriei active se închide", le spunea pe 10 aprilie 2005 Jorge Semprun, în vârstă de 81 de ani, altor supraviețuitori reuniți cu ocazia aniversării a 60 de

ani de la eliberarea din lagărul de la Buchenwald.

Chiar dacă Europa ar putea cumva să se agațe la nesfârșit de memoria vie a crimelor trecute (numeroasele muzee și memoriale, oricât de necorespunzătoare, au fost gândite exact cu acest scop) nu are rost. Memoria este, prin natura ei, părtinitoare și discutabilă: ce e pentru unul mențiune este pentru altul omisiune. Ea nu reprezintă un ghid bun pentru cunoașterea trecutului. Prima Europă postbelică a fost înălțată pe o memorie deliberat imperfectă – pe uitare ca mod de viață. Din 1989, Europa s-a construit, în schimb, printr-un surplus de memorie cu rol compensatoriu: rememorarea publică, instituționalizată, ca fundament al identității colective. Prima nu putea dura – cum nici a doua nu va putea. O anumită doză de neglijență și chiar uitare este condiția indispensabilă a sănătății civice.

Aceasta nu este însă o pledoarie pentru amnezie. Pentru a putea uita un lucru, o națiune trebuie mai întâi să și-l aducă aminte. Câtă vreme francezii nu au înțeles regimul de la Vichy așa cum era – și nu așa cum preferau să și-l amintească –, au fost incapabili să îl depășească și să meargă mai departe. Valabil și pentru polonezi, cu amintirile lor confuze despre evreii care au trăit cândva acolo. Același lucru se va întâmpla cu Spania, care, timp de 20 de ani după trecerea la democrație, a așternut un văl al tăcerii peste amintirea dureroasă a războiului civil. Discuția publică despre acest război și despre urmările sale începe abia acum.******** Numai după ce germanii au înțeles și au digerat enormitatea trecutului lor nazist (la sfârșitul unui ciclu de tăgăduire, informare, controversă și consens care a durat 60 de ani), abia atunci au fost pregătiți să îl accepte: adică să îl lase în urmă.

Instrumentul amintirii, în toate aceste cazuri, nu a fost memoria. A fost istoria, în ambele sensuri ale cuvântului: ca trecere a timpului și ca studiu științific al trecutului – îndeosebi cel din urmă. Răul – și mai ales un rău de amploarea celui practicat de Germania nazistă – nu este niciodată amintit îndeajuns. Însăși enormitatea crimei face ca orice memorializare să fie incompletă.******** Neverosimilul ei inerent – imposibilitatea de a concepe cu mintea limpede un astfel de lucru – o expune la minimalizare și chiar la negare. Cu neputință de rememorat așa cum a fost, ea riscă, inevitabil, să fie reamintită așa cum n-a fost. Împotriva acestui pericol, memoria este neputincioasă: „Numai istoricul, cu pasiunea lui austeră pentru fapt, probă, dovadă, care sunt pilonii vocației lui, poate fi un gardian eficace".********

Spre deosebire de memorie, care se confirmă și consolidează pe sine, istoria contribuie la dezvrăjirea lumii. Mai tot ce are ea de oferit este incomod, chiar distructiv – de aceea, în politică nu este întotdeauna înțelept să folosești trecutul ca pe un bici moral cu care îndemni un popor și îl faci de ocară pentru păcatele lui trecute. Dar istoria trebuie învățată – și, periodic, reînvățată. Într-un banc celebru din perioada comunistă, un ascultător sună la Radio Erevan și întreabă: „E posibil să prezicem viitorul?". „Cum să nu", i se răspunde, „știm exact cum va fi viitorul. Problema e trecutul, care se schimbă întruna".

Și chiar așa este – nu numai în societățile totalitariste. Cu toate acestea,

investigarea riguroasă și critică a trecutului Europei în versiunile sale multiple și concurente (și a locului acestor versiuni în reprezentarea colectivă a europenilor) a constituit în ultimele decenii o realizare și o sursă a unității europene demnă de slavă. O realizare ce se va pierde însă cu siguranță dacă nu este reînnoită permanent. Barbaria trecutului recent al Europei, „dublul" întunecat împotriva căruia s-a construit cu trudă Europa postbelică, se află deja în afara câmpului memoriei pentru europenii mai tineri. Într-o generație, peste muzee și mausolee se va așterne praful: vor fi vizitate, precum locul bătăliilor de pe frontul de vest în ziua de azi, doar de rude și amatori.

Numai istoria ne va ajuta să ne amintim, în anii care vin, de ce trebuia cu orice preț să se înalțe o Europă anume pe crematoriile de la Auschwitz. Noua Europă, unită prin semnele și simbolurile trecutului ei teribil, este o izbândă remarcabilă, dar ea rămâne legată pentru totdeauna de acel trecut. Pentru ca europenii să nu piardă această verigă vitală – pentru ca trecutul Europei să ofere mai departe Europei prezente o învățătură și un țel moral –, istoria va trebui să fie predată de la capăt fiecărei noi generații. „Uniunea Europeană" este, poate, un răspuns dat istoriei, dar ea nu poate fi un substitut.

Europa în 1947

Europa astăzi

Sugestii de lecturi suplimentare

Literatura având ca subiect Europa de după cel de-al Doilea Război Mondial este imensă și – ca Europa însăși – în constantă expansiune. Titlurile enumerate aici sunt doar o mică selecție a cărților în limba engleză pe care le-am considerat a fi cele mai interesante sau mai de ajutor atunci când am scris *Epoca postbelică*. Ori de câte ori a fost posibil, am enumerat cărți (sau ediții de cărți) care sunt mult mai probabil să fie disponibile cititorilor pentru a fi consultate sau cumpărate. Din același motiv, nu am inclus surse primare, cu excepția memoriilor sau a câte unui raport de la acea vreme, și nici nu am enumerat lucrări publicate în alte limbi.

Această bibliografie este gândită în trei părți. Prima secțiune include cărțile care au ca subiect istoria Europei moderne, împreună cu lucrările dedicate unor anumite țări și regiuni. A doua secțiune este împărțită într-un număr de subiecte generale: Războiul Rece, imigrația, cultura și artele etc. În cea de a treia secțiune, am grupat cărțile după capitol, enumerând lucrările suplimentare cărora le sunt îndatorat pentru informațiile folosite într-un anumit capitol sau pe care le-am considerat în mod special de ajutor.

Această modalitate de organizare a bibliografiei duce, inevitabil, la suprapuneri. Astfel, cititorii interesați să afle mai multe despre intelectualii francezi în anii Războiului Rece pot căuta referințe în cărțile enumerate la diverse categorii: Franța, Războiul Rece, Europa și SUA, Intelectuali și idei, ca și la capitolul 7: „Războaie culturale".

La fel, cititorii care vor să afle mai multe despre istoria economică a Europei postbelice pot să caute la Istorie generală, Economie sau Uniunea Europeană, dar și la diferitele capitole unde istoria economică este scoasă în evidență, mai ales la capitolul 3, capitolul 10 și capitolul 14. Ca și *Epoca postbelică* însăși, aceste sugestii de lecturi suplimentare sunt făcute pentru publicul general, deși sper că studenții și specialiștii să le considere, de asemenea, utile.

Istorie generală

Ambrosius, Gerold, și William H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989

Blanning, T.C.W., *The Oxford History of Modern Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2000

Boer, Pim den, Peter Bugge, Ole Wæver, Kevin Wilson, și W. J. van der Dussen, *The History of the Idea of Europe*. Maidenhead, MB: Open University Press, 1995

Brubaker, Rogers, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992

Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*. Londra: Fontana Press, 1998

Chirot, Daniel, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics, from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989

Cipolla, Carlo M., *The Fontana Economic History of Europe*. Hassocks, MB: Harvester Press, 1976

——, *The Twentieth Century. Hassocks*, MB: Harvester Press, 1977

Cook, Chris, și John Paxton, *European Political Facts, 1918–90*. New York: Facts on File, 1992

Crampton, R.J., *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*. Londra: Routledge, 1997

Crouzet, Maurice, *The European Renaissance since 1945*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970

Davis, J., *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*. Londra: Routledge & K. Paul, 1977

Deighton, Anne, *Building Postwar Europe: National Decision-Makers and European Institutions, 1948–63*. New York: St. Martin's Press, 1995

Dunn, John, *The Cunning of Unreason: Making Sense of Politics*. New York: Basic Books, 2000

Fejtö, François, *A History of the People's Democracies: Eastern Europe Since Stalin*. New York: Praeger, 1971
Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000*. New York: Basic Books, 2001
Garton Ash, Timothy, *History of the Present: Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. New York: Random House, 1999
Gillis, John R., *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations, 1770–Present*. New York: Academic Press, 1981
Glenny, Misha, *The Rebirth of History: Eastern Europe in the Age of Democracy*. Londra: Penguin Books, 1990
Glover, Jonathan, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. Londra: J. Cape, 1999
Graubard, Stephen Richards, *Eastern Europe–Central Europe–Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1991
Gress, David, *Peace and Survival: West Germany, the Peace Movement, and European Security*. Stanford, CA: Hoover Press, 1985
Hitchcock, William I., *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent, 1945 to the Present*. New York: Anchor Books, 2004
Hobsbawm, E.J., *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York: Pantheon Books, 1994
——, *Nations and Nationalism since 1780*. New York: Cambridge University Press, 1992
Horn, Gerd-Rainer, și Padraic Kenney, *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Lanham, MB: Rowman & Littlefield, 2004
Jackson, Gabriel, *Civilization & Barbarity in 20th-Century Europe*. Amherst, NY: Humanity Books, 1999
James, Harold, *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, MB: Pearson Longman, 2003
Johnson, Lonnie, *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. New York: Oxford University Press, 2002
Kaldor, Mary, *The Disintegrating West. New York: Hill and Wang*, 1978
Kennedy, Paul M., *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Vintage Books, 1989
Keylor, William R., *A World of Nations: The International Order since 1945*. New York: Oxford University Press, 2003
Lange, Peter, George Ross, și Maurizio Vannicelli, *Unions, Change, and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945–1980*. Londra: Allen and Unwin, 1982
Liberman, Peter, *Does Conquest Pay? The Exploitation of Occupied Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1996
Lichtheim, George, *Europe in the Twentieth Century*. Londra: Phoenix Press, 2000
Magocsi, Paul R., *Historical Atlas of Central Europe*. Seattle: University of Washington Press, 2002
Magris, Claudio, *Danube*. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1989
Marrus, Michael Robert, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*. Philadelphia: Temple University Press, 2002
Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Knopf, 1999
Mény, Yves, și Andrew Knapp, *Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany*. New York: Oxford University Press, 1998
Mitchell, B.R., *European Historical Statistics, 1750–1975*. New York: Facts on File, 1980
Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001
Okey, Robin, *Eastern Europe, 1740–1985: Feudalism to Communism*. Londra: Hutchinson, 1986
Overy, R.J., *Why the Allies Won*. New York: W.W. Norton, 1996
Paxton, Robert O., *Europe in the Twentieth Century.* Belmont, CA: Thomson Wadsworth, 2005

Pollard, Sidney, *European Economic Integration, 1815–1970*. Londra: Thames and Hudson, 1974
Postan, Michael Moisse, *An Economic History of Western Europe*. Londra: Methuen, 1967
Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*. New York: Basic Books, 2002
Rakowska-Harmstone, Teresa, *Communism in Eastern Europe*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1984

Reynolds, David, *One World Divisible: A Global History since 1945*. New York: W.W. Norton, 2000
Roberts, J.M., *A History of Europe*. New York: Allan Lane, 1997
Rothschild, Joseph, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. New York: Oxford University Press, 2000
Rupnik, Jacques, *The Other Europe*. Londra: Weidenfeld & Nicholson, 1988
Schöpflin, George, *Politics in Eastern Europe, 1945–1992*. Oxford: Blackwell, 1993
Snyder, Timothy, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven: Yale University Press, 2003
Stokes, Gale, *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*. New York: Oxford University Press, 1995
Teich, Mikuláš, și Roy Porter, *The National Question in Europe in Historical Context*. New York: Cambridge University Press, 1993
Urwin, Derek W., *A Political History of Western Europe since 1945*. New York: Longman, 1997
van der Wee, Herman, *Prosperity and Upheaval: The World Economy, 1945–1980*. Berkeley: University of California Press, 1986
Verheyen, Dirk, și Christian Søe, *The Germans and Their Neighbors*. Boulder, CO: Westview Press, 1993
Walicki, Andrzej, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995
Watson, Peter, *A Terrible Beauty: A History of the People and Ideas That Shaped the Modern Mind*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 2000
Weinberg, Gerhard L., *A World at Arms: A Global History of World War II*. New York: Cambridge University Press, 1994
Wolf, Eric R., *Peasant Wars of the Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1999
Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994
Zeman, Z.A.B., *The Making and Breaking of Communist Europe*. Oxford: Blackwell, 1991

Istorii naționale

Austria & Elveția

Bader, William B., *Austria Between East and West, 1945–1955*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1966
Bischof, Günter, și Anton Pelinka, *Austro-corporatism: Past, Present, Future*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1996
Bouvier, Nicolas, Gordon Craig, și Gossman, Lionel, *Geneva, Zurich, Basel: History, Culture & National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994
Clute, Robert Eugene, *The International Legal Status of Austria, 1938–1955*. Haga: M. Nijhoff, 1962
Fossedal, Gregory A., *Direct Democracy in Switzerland*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002

Jelavich, Barbara, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
Pauley, Bruce F., *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1992
Pick, Hella, *Guilty Victim: Austria from the Holocaust to Haider*. Londra: I.B. Tauris, 2000
Steinberg, Jonathan, *Why Switzerland?* Cambridge: Cambridge University Press, 1996
Sully, Melanie A., *The Haider Phenomenon*. New York: East European Monographs, 1997
Wodak, Ruth, și Anton Pelinka, *The Haider Phenomenon in Austria*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002
Ziegler, Jean, *The Swiss, the Gold, and the Dead: How Swiss Bankers Helped Finance the Nazi War Machine*. New York: Penguin Books, 1999

Balcani & Turcia

Altmann, Franz-Lothar, și Judy Batt. *The Western Balkans: Moving On*. Paris: Institute for Security Studies, European Union, 2004
Bell, John D., T*he Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*. Stanford, CA: Hoover Press, 1986
Crampton, R.J., *The Balkans since the Second World War*. New York: Longman, 2002
——, *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005
Glenny, Misha, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999*. Londra: Penguin Books, 2001
Griffith, William E., *Albania and the Sino-Soviet Rift*. Cambridge, MA: MIT Press, 1963
Hockenos, Paul, *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003
Iatrides, John, ed., *Greece in the 1940s: A Nation in Crisis*. Hanover, MA: University Press of New England, 1981
Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983
Malcomson, Scott L., *Borderlands–Nation and Empire*. Boston: Faber and Faber, 1994
Mazower, Mark, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000
——, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44*. New Haven: Yale University Press, 1993
——, *The Balkans: A Short History*. New York: Modern Library, 2000
——, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*. Oxford: Clarendon Press, 1991
McNeill, William Hardy, *The Metamorphosis of Greece since World War II*. Chicago: University of Chicago Press, 1978
Stavrou, Theofanis George, și John R. Lampe, *Redefining Southeastern Europe: Political Challenges and Economic Opportunities*. München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1998
Todorova, Maria Nikolaeva, *Balkan Identities: Nation and Memory*. New York: New York University Press, 2004
White, Jenny B., *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*. Seattle: University of Washington Press, 2003
Zürcher, Erik Jan, *Turkey: A Modern History*. Londra: I.B. Tauris, 2004

Benelux

Blom, J.C.H., și Emiel Lambrechts, ed., *History of the Low Countries*. New York: Berghahn Books, 1999
Donaldson, Bruce, *Dutch. A Linguistic History of Holland and Belgium*. Leiden: Nijhoff, 1983
Fitzmaurice, John, *The Politics of Belgium: A Unique Federalism*. Boulder, CO: Westview Press, 1996
Fox, Renée C., *In the Belgian Château: The Spirit and Culture of a European Society in an Age of Change*. Chicago: I.R. Dee, 1994

Gladdish, Ken, *Governing from the Center: Politics and Policy-Making in the Netherlands*. De Kalb: Northern Illinois University Press, 1991
Kossmann, E.H., *The Low Countries*. Oxford: Oxford University Press, 1978
Mommen, André, *The Belgian Economy in the Twentieth Century*. Londra: Routledge, 1994
van der Zee, Henri A., *The Hunger Winter: Occupied Holland, 1944–1945*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1998

Cehoslovacia

August, Frantisek, și David Rees, *Red Star Over Prague*. Londra: Sherwood Press, 1984
Golan, Galia, *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubcek Era, 1968–1969*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973
King, Jeremy, *Budweisers Into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002
Klíma, Ivan, și Paul R. Wilson, *The Spirit of Prague and Other Essays*. New York: Granta Books, 1995
Krejcí, Jaroslav, *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. Londra: Macmillan, 1972
Sayer, Derek, *The Coasts of Bohemia: A Czech History*. Princeton: Princeton University Press, 1998
Steiner, Eugen, *The Slovak Dilemma*. Cambridge: Cambridge, University Press, 1973

Franța

Agulhon, Maurice, *The French Republic, 1879–1992*. Oxford: Blackwell, 1993
Avril, Pierre, *Politics in France*. Harmondsworth, MB: Penguin Books, 1969
Burrin, Philippe, *France Under the Germans: Collaboration and Compromise*. New York: The New Press, 1996
Campbell, Peter, *French Electoral Systems and Elections since 1789*. Londra: Faber, 1965
Cerny, Philip G., *Social Movements and Protest in France*. New York: St. Martin's Press, 1982
Cerny, Philip G., și Martin Schain, *French Politics and Public Policy*. New York: St. Martin's Press, 1980
Chapman, Herrick, *State Capitalism and Working-Class Radicalism in the French Aircraft Industry*. Berkeley: University of California Press, 1990
Cleary, M.C., Peasants, *Politicians, and Producers: The Organisation of Agriculture in France since 1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989
Crozier, Michel, *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press, 1964
Dyer, Colin L., *Population and Society in Twentieth-Century France*. New York: Holmes & Meier, 1978
Flynn, Gregory, *Remaking the Hexagon: The New France in the New Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1995
Forsé, Michel, et al., *Recent Social Trends in France, 1960–1990*. Frankfurt: Campus Verlag, 1993
Hazareesingh, Sudhir, *Political Traditions in Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 1994
Hoffmann, Stanley, *Decline or Renewal? France since the 1930s*. New York: Viking Press, 1974
——, ed., *In Search of France*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963
Jennings, Jeremy, *Syndicalism in France: A Study of Ideas*. New York: St. Martin's Press, 1990
Keeler, John T.S., *The Politics of Neo-Corporatism in France: Farmers, the State, and Agricultural Policy-Making in the Fifth Republic*. New York: Oxford University Press, 1987
Larkin, Maurice, *France since the Popular Front: Government and People, 1936–1996*. Oxford: Clarendon Press, 1997
MacRae, Duncan, *Parliament, Parties, and Society in France, 1946–1958*. New York: St. Martin's Press, 1967

Marceau, Jane, *Class and Status in France: Economic Change and Social Immobility, 1945–1975*. Oxford: Clarendon Press, 1977
McMillan, James F., *Twentieth-Century France: Politics and Society, 1898–1991*. Londra: E. Arnold, 1992
Rioux, Jean-Pierre, T*he Fourth Republic, 1944–1958*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
Serfaty, Simon, France, *De Gaulle, and Europe: The Policy of the Fourth and Fifth Republics Toward the Continent*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1968
Suleiman, Ezra N., *Politics, Power, and Bureaucracy in France: The Administrative Elite*. Princeton: Princeton University Press, 1974

Germania

Ahonen, Pertti, *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990*. Oxford: Oxford University Press, 2003
Bark, Dennis L., și David Gress, *A History of West Germany*. vol. I și II. Oxford: Blackwell, 1993
Calleo, David P., *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978
Craig, Gordon Alexander, *Germany, 1866–1945*. New York: Oxford University Press, 1978
Dennis, Mike, *German Democratic Republic: Politics, Economics, and Society*. Londra: Pinter Publishers, 1988
Fritsch-Bournazel, Renata, *Confronting the German Question: Germans on the East-West Divide*. Oxford: Berg, 1988
Fulbrook, Mary, *The Divided Nation: A History of Germany, 1918–1990*. New York: Oxford University Press, 1992
Glatzer, Wolfgang, et al., *Recent Social Trends in West Germany, 1960–1990*. Frankfurt: Campus Verlag, 1992
Moeller, Robert, *War Stories. The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany*. Berkeley: University of California Press, 2003
Nicholls, Anthony James, *The Bonn Republic: West German Democracy, 1945–1990*. Londra: Longman, 1997
Pulzer, Peter G.J., *German Politics, 1945–1995*. New York: Oxford University Press, 1995
Richie, Alexandra, *Faust's Metropolis: A History of Berlin*. New York: Carroll & Graf, 1998
Stern, Fritz Richard, *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. New Haven, Yale University Press, 1999
Turner, Henry Ashby, *Germany from Partition to Reunification*. New Haven: Yale University Press, 1992

Ungaria

Berend, Ivan, *The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988*. New York: Cambridge University Press, 1988
Gati, Charles, *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, NC: DMBe University Press, 1986
Heinrich, Hans-Georg, *Hungary: Politics, Economics, and Society*. Boulder, CO: L. Rienner, 1986
Hoensch, Jörg K., *A History of Modern Hungary, 1867–1994*. Londra: Longman, 1996
Kovrig, Bennett, *Communism in Hungary: From Kun to Kádár*. Stanford, CA: Hoover Press, 1978
Tökés, Rudolf, *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996

Italia

Ben-Ghiat, Ruth, *Fascist Modernities: Italy, 1922–1945*. Berkeley: University of California Press, 2001

Bosworth, R.J.B. și Patrizia Dogliani, *Italian Fascism: History, Memory, and Representation*. New York: St. Martin's Press, 1999

Clark, Martin, *Modern Italy, 1871–1995*. Londra: Longman, 1996

De Grand, Alexander J., *The Italian Left in the Twentieth Century: A History of the Socialist and Communist Parties*. Bloomington: Indiana University Press, 1989

Doumanis, Nicholas, *Italy*. Londra: Hodder Arnold, 2001

Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988*. Londra: Penguin Books, 1990

——, *Italy and Its Discontents: Family, Civil Society, State, 1980–2001*. New York: Palgrave/Macmillan, 2003

Kogan, Norman, *A Political History of Italy: The Postwar Years*. New York: Praeger, 1983

Mack Smith, Denis, *Modern Italy: A Political History*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997

McCarthy, Patrick, T*he Crisis of the Italian State: From the Origins of the Cold War to the Fall of Berlusconi and Beyond*. New York: St. Martin's Press, 1997

Miller, James Edward, *The United States and Italy: The Politics and Diplomacy of Stabilization*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1986

Putnam, Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993

Sassoon, Donald, *Contemporary Italy: Economy, Society, and Politics since 1945*. New York: Longman, 1997

Zamagni, Vera, *The Economic History of Italy, 1860–1990*. Oxford: Clarendon Press, 1993

Polonia

Davies, Norman, *Heart of Europe: A Short History of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1986

Garton Ash, Timothy, *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven: Yale University Press, 2002

Gomulka, Stanislaw, și Antony Polonsky, *Polish Paradoxes*. Londra: Routledge, 1991

Gross, Jan T., *Polish Society Under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944*. Princeton: Princeton University Press, 1979

Quinn, Frederick, *Democracy at Dawn: Notes from Poland and Points East*. College Station: Texas A&M University Press, 1998

Schatz, Jaff, T*he Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley: University of California Press, 1991

Toranska, Teresa, *„Them": Stalin's Polish Puppets*. New York: Harper & Row, 1987

Zamoyski, Adam, *The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture*. New York: F.Watts, 1988

România

Boia, Lucian, *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapesta: Central European University Press, 2001

Deletant, Dennis, *Communist Terror in Romania: Gheorgiu-Dej and the Police State, 1948–1965*. New York: St. Martin's Press, 2000

——, *Ceausescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1995

Fischer-Galati, Stephen, *Twentieth-Century Romania*. New York: Columbia University Press,

1991
Ionescu, Ghita, *Communism in Rumania, 1944–1962*. New York: Oxford University Press, 1964
Mitu, Sorin, *National Identity of Romanians in Transylvania*. Budapesta: Central European University Press, 2001
Shafir, Michael, *Romania, Politics, Economics, and Society: Political Stagnation and Simulated Change*. Boulder, CO: L. Rienner Publishers, 1985
Tismaneanu, Vladimir, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley: University of California Press, 2003
Verdery, Katherine, *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991
——, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. Berkeley: University of California Press, 1983

Spania & Portugalia

Aguilar, Paloma, *Memory & Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. New York: Berghahn Books, 2002
Boyd, Carolyn P., *Historia Patria: Politics, History, and National Identity in Spain, 1875–1975*. Princeton: Princeton University Press, 1997
Carr, Raymond, și Juan Pablo Fusi, S*pain: Dictatorship to Democracy*. Londra: Allen & Unwin, 1981
Gallagher, Tom, *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation*. Manchester: Manchester University Press, 1983
Guirao, Fernando, *Spain and the Reconstruction of Western Europe, 1945–57: Challenge and Response*. New York: St. Martin's Press, 1998
Herr, Richard, *An Historical Essay on Modern Spain*. Berkeley: University of California Press, 1974
Hooper, John, *The New Spaniards*. Londra: Penguin Books, 1995
Kinder, Marsha, *Blood Cinema: The Reconstruction of National Identity in Spain*. Berkeley: University of California Press, 1993
Payne, Stanley G., *Politics and Society in Twentieth-Century Spain*. New York: New Viewpoints, 1976
Pérez-Díaz, Víctor, *Spain at the Crossroads: Civil Society, Politics, and the Rule of Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999
Pinto, Antonio Costa, *Salazar's Dictatorship and European Fascism: Problems and Perspectives of Interpretation*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1994
Preston, Paul, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in Twentieth-Century Spain*. New York: Routledge, 1995
——, *Spain in Crisis: The Evolution and Decline of the Franco Régime*. Hassocks, MB: Harvester Press, 1976

Marea Britanie & Irlanda

Addison, Paul, *Now the War Is Over: A Social History of Britain, 1945–51*. Londra: Jonathan Cape, 1985
Barnett, Correlli, *The Audit of War: The Illusion and Reality of Britain as a Great Nation*. Londra: Macmillan, 1986
Benson, John, *The Rise of Consumer Society in Britain, 1880–1980*. Londra: Longman, 1994
Coogan, Tim Pat, *The IRA*. New York: Palgrave, 2002
Hennessy, Peter, *Never Again: Britain, 1945–1951*. New York: Pantheon Books, 1993
McKibbin, Ross, *Classes and Cultures: England, 1918–1951*. Oxford: Oxford University Press, 1998
McKittrick, David, *Making Sense of the Troubles*. New York: New Amsterdam Books, 2002

Morgan, Kenneth O., *The People's Peace: British History, 1945–1989*. Oxford: Oxford University Press, 1990
Parliamentary Reform 1933–1960: A Survey of Suggested Reforms. Londra: publicată pentru Hansard Society de Cassell, 1961
Patterson, Henry, *Ireland Since 1939*. Oxford: Oxford University Press, 2002
Porter, Roy, *London: A Social History*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995
Reynolds, David, *Britannia Overruled: British Policy and World Power in the Twentieth Century*. Londra: Longman, 1991
Sked, Alan, și Chris, Cook. *Post-War Britain: A Political History*. New York: Penguin Books, 1990
Woodhouse, C.M., *British Foreign Policy since the Second World War*. New York: Praeger, 1962
Young, Hugo, *This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair*. Woodstock, NY: Overlook Press, 1999

URSS/Rusia

Amalrik, Andrei, *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York: Penguin Books, 1980
Applebaum, Anne, *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003
Bardach, Janusz, *Surviving Freedom: After the Gulag*. Berkeley: University of California Press, 2003
Butenko, I.A., și Kirill Razlogov, *Recent Social Trends in Russia, 1960–1995*. Montreal, McGill-Queen's University Press, 1997
Deutscher, Isaac, *Russia After Stalin*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1969
Dobb, Maurice Herbert, *Soviet Economic Development since 1917*. New York: International Publishers, 1967
Hosking, Geoffrey A., *Church, Nation, and State in Russia and MBraine*. New York: St. Martin's Press, 1991
——, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990
Keep, John L.H., *Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945–1991*. Oxford: Oxford University Press, 1995
King, Charles, *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000
Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995
Malia, Martin E., *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York: Free Press, 1994
McAuley, Mary, *Soviet Politics, 1917–1991*. Oxford: Oxford University Press, 1992
Nove, Alec, *An Economic History of the USSR, 1917–1991*. New York: Penguin Books, 1992
Petrone, Karen, *Life has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*. Bloomington: Indiana University Press, 2000
Polian, P.M., *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapesta: Central European University Press, 2004
Reid, Anna. *Borderland: A Journey Through the History of Ukraine*. Boulder, CO: Westview Press, 1999
Rosenberg, William G., și Marilyn Blatt Young, *Transforming Russia and China: Revolutionary Struggle in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press, 1982
Schapiro, Leonard, *The Communist Party of the Soviet Union*. New York: Random House, 1970
Suny, Ronald Grigor, *The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States*. New York: Oxford University Press, 1998
Wilson, Andrew, *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven: Yale University Press, 2002
Yakovlev, A.N., Anthony Austin, și Paul Hollander, *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven: Yale University Press, 2002

Iugoslavia

Allcock, John B., *Explaining Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2000
Carter, April, *Democratic Reform in Yugoslavia: The Changing Role of the Party*. Londra: Frances Pinter, 1982
Dedijer, Vladimir. *The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia, 1948–1953*. New York: Viking Press, 1970
Drakulić, Slavenka, *How We Survived Communism and Even Laughed*. Londra: Hutchinson, 1992
Judah, Tim, *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven: Yale University Press, 2000

Lampe, John R., *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. New York: Cambridge University Press, 2000
Lampe, John R., *Yugoslav-American Economic Relations since World War II*. Durham, NC: DMBe University Press, 1990
Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press, 1998
Ron, James, *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. Berkeley: University of California Press, 2003
Tanner, Marcus, *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven: Yale University Press, 2001
Unfinished Peace: Report of the International Commission on the Balkans. Washington D.C.: Carnegie Endowment, 1996
Wachtel, Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998

West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey Through Jugoslavia in 1937*. Londra: Melbourne Macmillan, 1968

Subiecte

Războiul Rece

Cronin, James E., *The World the Cold War Made: Order, Chaos and the Return of History*. New York: Routledge, 1996
Dockrill, M.L., *The Cold War, 1945–1963*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, 1988
FitzGerald, Frances, *Way out There in the Blue: Reagan, Star Wars, and the End of the Cold War*. New York: Simon & Schuster, 2000
Gaddis, John Lewis, *The Long Peace: Inquiries Into the History of the Cold War*. New York: Oxford University Press, 1987
——, *We Now Know: Rethinking Cold War History*. Oxford: Oxford University Press, 1997
Gray, William Glenn, *Germany's Cold War: The Global Campaign to Isolate East Germany, 1949–1969*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003
Gress, David, *From Plato to NATO: The Idea of the West and its Opponents*. New York: Free Press, 1998
Halle, Louis Joseph, *The Cold War as History*. New York: HarperPerennial, 1991
Hanhimäki, Jussi, și O.A. Westad, ed., T*he Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts*. New York: Oxford University Press, 2003
Isaacs, Jeremy, și Taylor Downing, *Cold War: An Illustrated History, 1945–1991*. Boston: Little, Brown & Co., 1998
Leffler, Melvyn P., și David S. Painter, *Origins of the Cold War: An International History*. Londra: Routledge, 2005
Murphy, David E., Sergei A. Kondrashev, și George Bailey, *Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War*. New Haven: Yale University Press, 1997

Weiler, Peter, *British Labour and the Cold War*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1988
Zubok, V.M., și Konstantin Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996

Cultură și arte

Aldgate, Anthony, James Chapman, și Arthur Marwick, *Windows on the Sixties: Exploring Key Texts of Media and Culture*. Londra: I.B. Tauris, 2000
Bartov, Omer, *The „Jew" in Cinema: From The Golem to Don't Touch my Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2005
Blécourt, Willem de, și Owen Davies, *Witchcraft Continued: Popular Magic in Modern Europe*. Manchester: Manchester University Press, 2004
Carroll, David, *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture*. Princeton: Princeton University Press, 1995
Chudo, Alicia, *And Quiet Flows the Vodka, or, When Pushkin Comes to Shove: The Curmudgeon's Guide to Russian Literature and Culture, with the Devil's Dictionary of Received Ideas, Alphabetical Reflection on the Loathsomeness of Russia, American Academia, and Humanity in General*. Evanston, IL: Northwestern University Press, 2000
Clark, Katerina, *Petersburg, Crucible of Cultural Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995
Cohn, Ruby, *From Desire to Godot: Pocket Theater of Postwar Paris*. Berkeley: University of California Press, 1987
Dalle Vacche, Angela, *The Body in the Mirror: Shapes of History in Italian Cinema*. Princeton: Princeton University Press, 1992
Demetz, Peter, *After the Fires: Recent Writing in the Germanies, Austria, and Switzerland*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1992
Dennis, David B., *Beethoven in German Politics, 1870–1989*. New Haven: Yale University Press, 1996
Durgnat, Raymond, *A Mirror for England: British Movies from Austerity to Affluence*. New York: Praeger, 1971
Ellwood, David W., Rob Kroes, și Gian Piero Brunetta, *Hollywood in Europe: Experiences of a Cultural Hegemony*. Amsterdam: Free University Press, 1994
Fehrenbach, Heide, *Cinema in Democratizing Germany: Reconstructing National Identity After Hitler*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995
Figes, Orlando, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*. New York: Metropolitan Books, 2002
Forrester, Sibelan E.S., Magdalena J. Zaborowska, și Elena Gapova, *Over the Wall/After the Fall: Post-Communist Cultures Through an East-West Gaze*. Bloomington, Indiana University Press, 2004
Goetz-Stankiewicz, Marketa, *Dramacontemporary: Czechoslovakia*. New York: Performing Arts Journal Publications, 1985
Hanák, Péter, *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapesta*. Princeton: Princeton University Press, 1998
Haraszti, Miklós, *The Velvet Prison: Artists Under State Socialism*. New York: Basic Books, 1987
Harker, David, *One for the Money: Politics and Popular Song*. Londra: Hutchinson, 1980
Hewison, Robert, *Culture and Consensus: England, Art and Politics since 1940*. Londra: Methuen, 1995
——, *In Anger: British Culture in the Cold War, 1945–60*. New York: Oxford University Press, 1981
——, *Too Much: Art and Society in the Sixties, 1960–75*. New York: Oxford University Press, 1987
Insdorf, Annette, *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*. New York: Cambridge University Press, 2003

Kaes, Anton, *From Hitler to Heimat: The Return of History as Film*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989
Laqueur, Walter, și George L. Mosse, *Literature and Politics in the Twentieth Century*. New York: Harper & Row, 1967
Marks, Steven G., *How Russia Shaped the Modern World: From Art to Anti-Semitism, Ballet to Bolshevism*. Princeton: Princeton University Press, 2003
Marwick, Arthur, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958–c. 1974*. Oxford: Oxford University Press, 1998
Nepomnyashchy, Catharine Theimer, *Abram Tertz and the Poetics of Crime*. New Haven: Yale University Press, 1995
O'Flaherty, Kathleen Mary Josephine, *The Novel in France, 1945–1965: A General Survey*. Cork, IR: Cork University Press, 1973
Poiger, Uta G., *Jazz, Rock, and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*. Berkeley: University of California Press, 2000
Rearick, Charles, *The French in Love and War: Popular Culture in the Era of the World Wars*. New Haven: Yale University Press, 1997
Roman, Denise, *Fragmented Identities: Popular Culture, Sex, and Everyday Life in Post-Communist Romania*. Lanham, MD: Lexington Books, 2003
Sorlin, Pierre, *European Cinemas, European Societies, 1939–1990*. New York: Routledge, 1991
Strinati, Dominic, și Stephen Wagg, *Come on Down?: Popular Media Culture in Post-War Britain*. Londra: Routledge, 1992
Suleiman, Susan Rubin, și Éva Forgács, *Contemporary Jewish Writing in Hungary: An Anthology*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003

Economie

Armstrong, Philip, Andrew Glyn, și John Harrison, *Capitalism since 1945*. Oxford: Basil Blackwell, 1991
Bardou, Jean-Pierre, *The Automobile Revolution: The Impact of an Industry*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982
Berend, T. Iván, și György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Columbia University Press, 1974
Crafts, N.F.R., și Gianni Toniolo, *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
Eichengreen, Barry J., *Europe's Postwar Recovery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995
Flora, Peter, et al., *State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975: A Data Handbook in Two Volumes*. Frankfurt: Campus Verlag, 1983
Floud, Roderick, și Deirdre N. McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700*. New York: Cambridge University Press, 1994
Giersch, Herbert, și Holger Schmieding, *The Fading Miracle: Four Decades of Market Economy in Germany*. New York: Cambridge University Press, 1992
Gourevitch, Peter Alexis, *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986
Hobsbawm, E.J., și Chris Wrigley, *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*. New York: The New Press, 1999
James, Harold, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods*. Washington, D.C.: IMF, 1996
Kaplan, Jacob, și Günther Schleiminger, *The European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s*. Oxford: Clarendon Press, 1989
Kaser, Michael Charles, și E.A. Radice, ed., *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Oxford: Clarendon Press, 1985
Maier, Charles S., *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy*. New York:

Cambridge University Press, 1987
Marglin, Stephen A., și Juliet Schor, *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*. Oxford: Clarendon Press, 1990
Mills, Dennis R., *English Rural Communities: The Impact of a Specialised Economy*. Londra: Macmillan, 1973
Milward, Alan S., *The European Rescue of the Nation-State*. Berkeley: University of California Press, 1992
Nove, Alec, *The Economics of Feasible Socialism Revisited*. Londra: HarperCollins Academic, 1991
Reich, Simon, *The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990
Tsoukalis, Loukas, *The New European Economy: The Politics and Economics of Integration*. New York: Oxford University Press, 1993
Williams, Allan M., *The Western European Economy: A Geography of Post-War Development*. New York: Taylor & Francis, 1988

Uniunea Europeană

Asbeek Brusse, Wendy, *Tariffs, Trade, and European Integration, 1947–1957: From Study Group to Common Market*. New York: St. Martin's Press, 1997
Bainbridge, Timothy, și Anthony Teasdale, *The Penguin Companion to European Union*. New York: Penguin Books, 1995
Gillingham, John, *European Integration, 1950–2003: Superstate or New Market Economy?* Cambridge: Cambridge University Press, 2003
Henderson, W.O., *The Genesis of the Common Market*. Chicago: Quadrangle Books, 1963
Josselin, Daphne, *Money Politics in the New Europe: Britain, France and the Single Financial Market*. Houndmills, MB: Macmillan Press, 1997
Lipgens, Walter, și Wilfried Loth, *Documents on the History of European Integration*. Berlin: De Gruyter, 1985
Moravcsik, Andrew, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998
Nelson, Brian, David Roberts, și Walter Veit, *The European Community in the 1990s: Economics, Politics, Defense*. New York: Berg, 1992
Stirk, Peter M.R., *European Unity in Context: The Interwar Period*. New York: Pinter Publishers, 1989
Tugendhat, Christopher, *Making Sense of Europe*. New York: Columbia University Press, 1988

Europa și SUA

Brenner, Michael J., *Terms of Engagement: The United States and the European Security Identity*. Westport, CT: Praeger, 1998
Cohen, Stephen F., *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York: W.W. Norton, 2001
De Grazia, Victoria, *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005
Diner, Dan, *America in the Eyes of the Germans: An Essay on Anti-Americanism*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996
Garton Ash, Timothy, *Free World: America, Europe, and the Surprising Future of the West*. New York: Random House, 2004
Gordon, Philip H., și Jeremy Shapiro. *Allies at War: America, Europe, and the Crisis over Iraq*. New York: McGraw-Hill, 2004
Michta, Andrew A., *America's New Allies: Poland, Hungary, and the Czech Republic in NATO*. Seattle: University of Washington Press, 1999
Pells, Richard H., *Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American*

Culture Since World War II. New York: Basic Books, 1997
Servan-Schreiber, Jean-Jacques, *The American Challenge*. New York: Atheneum, 1968

Imigranți și minorități

Acton, T.A., *Gypsy Politics and Social Change: The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics among British Gypsies from Victorian Reformism to Romany Nationalism*. Londra: Routledge, 1974
Baldwin-Edwards, Martin, și Martin A. Schain, *The Politics of Immigration in Western Europe*. Portland, OR: Frank Cass, 1994
Bjørgo, Tore, și Rob Witte, *Racist Violence in Europe*. New York: St. Martin's Press, 1993
Collinson, Sarah, *Beyond Borders: West European Migration Policy Towards the Twenty-First Century*. Londra: Royal Institute of International Affairs, 1993
Freeman, Gary P., *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience, 1945–1975*. Princeton: Princeton University Press, 1979
Haus, Leah A., *Unions, Immigration, and Internationalization: New Challenges and Changing Coalitions in the United States and France*. New York: Palgrave Macmillan, 2002
Ireland, Patrick R., *The Policy Challenge of Ethnic Diversity: Immigrant Politics in France and Switzerland*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994
King, Russell, *Mass Migration in Europe: The Legacy and the Future*. New York: Wiley, 1995
Levy, Daniel, și Yfaat Weiss, *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York: Berghahn Books, 2002
Mandelbaum, Michael, *The New European Diasporas: National Minorities and Conflict in Eastern Europe*. New York: Council on Foreign Relations Press, 2000
Phillips, Mike, și Trevor Phillips, *Windrush: The Irresistible Rise of Multi-Racial Britain*. Londra: HarperCollins, 1998
Preece, Jennifer Jackson, *National Minorities and the European Nation-States System*. Oxford: Oxford University Press, 1998
Senocak, Zafer, și Leslie A. Adelson. *Atlas of a Tropical Germany: Essays on Politics and Culture, 1990–1998*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2000
Soysal, Yasemin Nuhoglu, *Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1994
Teitelbaum, Michael S., și J.M. Winter, *A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility, and the Politics of National Identity*. New York: Hill & Wang, 1998
Winder, Robert, *Bloody Foreigners: The story of Immigration to Britain*. Londra: Little, Brown, 2004

Intelectuali și idei

Annan, Noel Gilroy, *Our Age: Portrait of a Generation*. Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1990
Caute, David, *Communism and the French Intellectuals, 1914–1960*. New York: Macmillan, 1964
Chiaromonte, Nicola, *The Worm of Consciousness and Other Essays*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976
Drake, David, *Intellectuals and Politics in Post-War France*. New York: Palgrave Macmillan 2002
Enzensberger, Hans Magnus, *Europe: Forays into a Continent*. New York: Pantheon Books, 1989
Foucault, Michel, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books, 1973
Giesen, Bernhard, *Intellectuals and the German Nation: Collective Identity in an Axial Age*. New York: Cambridge University Press, 1998
Goldfarb, Jeffrey C., *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1991

Harris, Frederick John, *Encounters with Darkness: French and German Writers on World War II*. New York: Oxford University Press, 1983
Hughes, H. Stuart., *The Obstructed Path: French Social Thought in the Years of Desperation, 1930–1960*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002
——, *Sophisticated Rebels: The Political Culture of European Dissent, 1968–1987*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988
Judt, Tony, *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1998

Khilnani, Sunil, *Arguing Revolution. The Intellectual Left in Post-War France*. New Haven: Yale University Press, 1993
Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism*. Vol. III: *The Breakdown*. New York: Oxford University Press, 1978
Koestler, Arthur, *The Trail of the Dinosaur and Other Essays*. New York: Macmillan, 1955
Lichtheim, George, *From Marx to Hegel and Other Essays*. Londra: Orbach & Chambers, 1971
——, *Marxism in Modern France*. New York: Columbia University Press, 1966
Lilla, Mark, *New French Thought: Political Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 1994
Lottman, Herbert R., *The Left Bank: Writers, Artists, and Politics from the Popular Front to the Cold War*. Chicago: University of Chicago Press, 1998
Lyotard, Jean François, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984
Macciocchi, Maria Antonietta, și Louis Althusser, *Letters from Inside the Italian Communist Party to Louis Althusser*. Londra: NLB, 1973
Merquior, José Guilherme, *From Prague to Paris: A Critique of Structuralist and Post-Structuralist Thought*. Londra: Verso, 1986
Michnik, Adam, *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley: University of California Press, 1985
Milosz, Czeslaw, *The Captive Mind*. New York: Vintage International, 1990
Müller, Jan-Werner, *Another Country: German Intellectuals, Unification, and National Identity*. New Haven: Yale University Press, 2000
Poster, Mark, *Existential Marxism in Postwar France: From Sartre to Althusser*. Princeton: Princeton University Press, 1975
Schivelbusch, Wolfgang, *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948*. Berkeley: University of California Press, 1998
Stern, J.P., *The Heart of Europe: Essays on Literature and Ideology*. Oxford: Blackwell, 1992
Walicki, Andrzej, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1979
——, *Stanislaw Brzozowski and the Polish Beginnings of „Western Marxism"*. Oxford: Oxford University Press, 1989

Partide și mișcări politice

Barltrop, Robert, *The Monument: The Story of the Socialist Party of Great Britain*. Londra: Pluto Press, 1975
Blackmer, Donald L.M., și Annie Kriegel, *The International Role of the Communist Parties of Italy and France*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975
Buchanan, Tom, și Martin Conway, *Political Catholicism in Europe, 1918–1965*. Oxford: Oxford University Press, 1996
Cheles, Luciano, Ronnie Ferguson, și Michalina Vaughan. *The Far Right in Western and Eastern Europe*. New York: Longman, 1995
Eley, Geoff, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*. New York: Oxford University Press, 2002

Evans, Robert H., *Coexistence: Communism and its Practice in Bologna, 1945–1965.* Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1967
Hanley, David, ed., *Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective.* Londra: Pinter, 1996
Hockenos, Paul, *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe.* New York: Routledge, 1993
Johnson, R.W., *The Long March of the French Left.* New York: St. Martin's Press, 1981
Kalyvas, Stathis N., *The Rise of Christian Democracy in Europe. Ithaca*, NY: Cornell University Press, 1996
Kertzer, David I., *Politics and Symbols: The Italian Communist Party and the Fall of Communism*. New Haven: Yale University Press, 1996
Kolinsky, Martin, și William E. Paterson, *Social and Political Movements in Western Europe*. Londra: Croom Helm, 1976

Krantz, Frederick, *History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology*. Oxford: Blackwell, 1988
Lange, Peter, și Maurizio Vannicelli. *The Communist Parties of Italy, France, and Spain: Postwar Change and Continuity: A Casebook.* Londra: Allen & Unwin, 1981
Leonardi, Robert, și Douglas Wertman, *Italian Christian Democracy: The Politics of Dominance.* New York: Palgrave, 1989
Lindemann, Albert S., *A History of European Socialism.* New Haven: Yale University Press, 1983
Markovits, Andrei S., și Philip S. Gorski, *The German Left: Red, Green and Beyond.* New York: Oxford University Press, 1993
Morgan, Roger, și Stefano Silvestri, *Moderates and Conservatives in Western Europe: Political Parties, the European Community, and the Atlantic Alliance*, Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1983
Pelling, Henry, și Alastair J. Reid, *A Short History of the Labour Party.* New York: St. Martin's Press, 1996
Ramet, Sabrina P., *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999
Rémond, René, *The Right Wing in France from 1815 to De Gaulle.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969
Sassoon, Donald, *The Strategy of the Italian Communist Party: From the Resistance to the Historic Compromise*. New York: St. Martin's Press, 1981
Schain, Martin, Aristide R. Zolberg, și Patrick Hossay, *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe.* New York: Palgrave, 2002
Urban, Joan Barth, *Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986
Vinen, Richard, *Bourgeois Politics in France, 1945–1951.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995
Wall, Irwin M., *French Communism in the Era of Stalin: The Quest for Unity and Integration, 1945–1962.* Westport, CT: Greenwood Press, 1983

Religie

Estruch, Juan, *Saints and Schemers: Opus Dei and its Paradoxes.* New York: Oxford University Press, 1995
Fetzer, Joel și J. Christopher Soper, *Muslims and the State in Britain, France and Germany.* New York: Cambridge University Press, 2004
Gruber, Ruth Ellen, *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe.* Berkeley: University of California Press, 2002
Klausen, Jytte, *The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe.* New York:

Oxford University Press, 2005
Karam, Azza M., *Transnational Political Islam: Religion, Ideology, and Power.* Londra: Pluto Press, 2004
Ramadan, Tariq, *Western Muslims and the Future of Islam.* New York: Oxford University Press, 2004
Reese, Thomas J., *Inside the Vatican: The Politics and Organization of the Catholic Church.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996

Statul asistențial

Atkinson, Alexander, și Gunnar Viby Mogensen. *Welfare and Work Incentives: A North European Perspective.* Oxford: Oxford University Press, 1993
Atkinson, A.B., *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State.* Cambridge, MA: MIT Press, 1999
——, *Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe.* New York: Cambridge University Press, 1995
Blackburn, Robin, *Banking on Death or Investing in Life: The History and Future of Pensions.* Londra: Verso, 2003
Cochrane, Allan, John Clarke, și Sharon Gewirtz, *Comparing Welfare States.* Londra: Sage Publications in Association with the Open University, 2001
Esping-Andersen, Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton: Princeton University Press, 1990
Flora, Peter, *Growth to Limits: The Western European Welfare States since World War II.* Berlin: W. de Gruyter, 1986
Flora, Peter, și Arnold J. Heidenheimer, *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981
Gladstone, David, *Poverty and Social Welfare.* Londra: Routledge, 1996
Lawson, Roger, și Bruce Reed, *Social Security in the European Community.* Londra: Chatham House, 1975
Mishra, Ramesh, *The Welfare State in Capitalist Society: Policies of Retrenchment and Maintenance in Europe, North America, and Australia.* New York: Harvester Wheatsheaf, 1990
——, *The Welfare State in Crisis: Social Thought and Social Change.* New York: St. Martin's Press, 1984
Payer, Lynn, *Medicine and Culture: Varieties of Treatment in the United States, England, West Germany, and France.* New York: Henry Holt, 1996
Richardson, J.J., și Roger Henning, *Unemployment: Policy Responses of Western Democracies.* Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1984

Război și memorie

Best, Geoffrey, *War and Law since 1945.* Oxford: Clarendon Press, 1994
Boym, Svetlana, *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books, 2001
Cohen, Shari, *Politics Without a Past: The Absence of History in Post-Communist Nationalism.* Durham: University of North Carolina Press, 1999
Doumanis, Nicholas, *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire.* New York: Macmillan, 1997
Farmer, Sarah Bennett, *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane.* Berkeley: University of California Press, 1999
Fishman, Sarah, *France at War: Vichy and the Historians.* New York: Berg, 2000
Gildea, Robert, *The Past in French History.* New Haven: Yale University Press, 1994
Hayner, Priscilla B., *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions.* New York: Routledge, 2002
Jong, L. De, *The Netherlands and Nazi Germany.* Cambridge, MA: Harvard University Press,

1990
Kramer, Jane, *The Politics of Memory: Looking for Germany in the New Germany.* New York: Random House, 1996
Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000
McAdams, A. James, *Judging the Past in Unified Germany.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001
Margalit, Avishai, *The Ethics of Memory.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004
Merridale, Catherine, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. New York: Viking, 2001
Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*. New York: Knopf, 1972
Rév, István, *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2005
Revel, Jacques, și Lynn Hunt, *Histories: French Constructions of the Past*. New York: New Press, 1995
Sebald, W.G., *On the Natural History of Destruction*. New York: Modern Library, 2004
Winter, J.M., și Emmanuel Sivan, *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999

Biografii și memorii

Acheson, Dean, *Present at the Creation: My Years in the State Department*. Londra: Hamilton, 1970
Antonov-Ovseenko, Anton, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny*. New York: Harper & Row, 1981
Arbatov, Georgi, *The System: An Insider's Life in Soviet Politics*. New York: Random House, 1992
Aron, Raymond, *Memoirs: Fifty Years of Political Reflection*. New York: Holmes & Meier, 1990
Barnstone, Willis, *Sunday Morning in Fascist Spain: A European Memoir, 1948–1953*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1995
Brandt, Willy, *My Life in Politics*. Londra: Hamish Hamilton, 1992
Brandys, Kazimierz, *A Question of Reality*. New York: Scribners, 1980
Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press, 1996
Bullock, Alan, *Ernest Bevin, Foreign Secretary, 1945–1951*. Oxford: Oxford University Press, 1985
Campbell, John, *Edward Heath: A Biography*. Londra: Jonathan Cape, 1993;
Chace, James, *Acheson: The Secretary of State Who Created the Modern World*. New York: Simon & Schuster, 1998
Clare, George, *Before the Wall: Berlin Days, 1946–1948*. New York: E.P. Dutton, 1990
Clay, Lucius D., *Decision in Germany*. Westport, CT: Greenwood Press, 1970
Crane, Stephen Lee, *Survivor from an Unknown War: The Life of Isakjan Narzikul.* Upland, PA: Diane Publishing, 1999
Demetz, Hanna, *The Journey from Prague Street*. New York: St. Martin's Press, 1990
Deutscher, Isaac, *Stalin: A Political Biography*. Oxford: Oxford University Press, 1967
Djilas, Milovan, *Wartime*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980
Dobrynin, Anatoliy Fedorovich, *In Confidence*. New York: Random House, 1995
Eden, Anthony, *Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden*. Londra: Cassell, 1960
Foot, Michael, *Aneurin Bevan. A Biography.* Londra: New English Library, 1966
Friedländer, Saul, *When Memory Comes*. Madison: University of Wisconsin Press, 2003
Frisch, Max, *Sketchbook, 1946–1949*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977
Garton Ash, Timothy, *The File: A Personal History*. New York: Vintage Books, 1998

Ginzburg, Evgeni Semenovna, *Journey into the Whirlwind*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975
Gorbachev, Mikhail, *Memoirs*. New York: Doubleday, 1995
Grundy, Trevor, *Memoir of a Fascist Childhood: A Boy in Mosley's Britain*. Londra: Heinemann, 1998
Harris, Kenneth, *Attlee*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1995
Healey, Denis, *The Time of My Life*. New York: W.W. Norton, 1990
Heath, Edward, *Travels: People and Places in My Life*. Londra: Sidgwick & Jackson, 1977
——, *The Course of My Life*. Londra: Coronet Books, 1999
Horne, Alistair, *Macmillan. Vol II: 1957–1986*. Londra: Macmillan, 1989
Hörner, Helmut, şi Allan Kent Powell, *A German Odyssey: The Journal of a German Prisoner of War*. Golden, CO: Fulcrum Publishers, 1991
Kennan, George Frost, *Memoirs, 1925–1950*. Londra: Hutchinson, 1968

Khruschev, Nikita, *Khruschev Remembers*, tradus şi editat de Strobe Talbott. New York: Bantam, 1971
——, *Khruschev Remembers: Khruschev's Last Testament*, tradus şi editat de Strobe Talbott. Boston: Little Brown, 1974
Kravchenko, Victor, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1989
Kun, Miklós, *Stalin: An Unknown Portrait*. Budapesta: Central European University Press, 2003
Lacouture, Jean, *De Gaulle: The Ruler, 1945–1970*. Londra: Harvill, 1991
Leonhard, Wolfgang, *Child of the Revolution*. Londra: Ink Links, 1979
Levy, Robert, *Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist*. Berkeley: University of California Press, 1988
Lodge, David, *Out of the Shelter*. New York: Penguin Books, 1989

Mack Smith, Denis, *Mussolini*. New York: Vintage Books, 1983
Márai, Sándor, *Memoir of Hungary, 1944–1948*. Budapesta: Corvina in association with Central European University Press, 1996
Milosz, Czeslaw, *Native Realm: A Search for Self-Definition*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002
Molotov, Vyacheslav Mikhaylovich, *Molotov Remembers*. Chicago: Ivan Dee, 1993
Monnet, Jean, *Memoirs*. Londra: Collins, 1978
Nowak, Jan, *Courier from Warsaw*. Detroit: Wayne State University Press, 1982
Padover, Saul K., *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer*. New York: Duell, 1946
Pinkus, Oscar, *The House of Ashes*. Schenectady, NY: Union College Press, 1990
Preston, Paul, *Franco: A Biography*. New York: Basic Books, 1994
Roberts, Frank, *Dealing with Dictators: The Destruction and Revival of Europe, 1930–70*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1991
Ryder, Sue, *Child of My Love*. Londra: Harvill Press, 1997
Sakharov, Andrei, *Memoirs*. New York: Knopf, 1990
Sante, Luc, *The Factory of Facts*. New York: Pantheon Books, 1998
Schwarz, Hans-Peter, *Konrad Adenauer*. Providence, RI: Berghahn Books, 1995
Sebag-Montefiore, Simon, *Stalin. The Court of the Red Tsar*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 2003
Semprún, Jorge, *What a Beautiful Sunday!* San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1982
Simmons, Michael, *The Reluctant President: A Political Life of Vaclav Havel*. Londra: Methuen, 1991
Slingova, Marian, *Truth Will Prevail*. Londra: Merlin, 1968
Souvarine, Boris, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*. New York: Longmans, 1939

Szulc, Tad, *Pope John Paul II: The Biography*. New York: Scribners, 1995
Taubman, William, *Khrushchev: The Man and His Era*. New York: W.W. Norton, 2003
Tec, Nechama, *Dry Tears: The Story of a Lost Childhood*. New York: Oxford University Press, 1984
Wat, Aleksander, *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual*. New York: New York Review Books, 2003

Lecturi suplimentare pentru fiecare capitol

Capitolul 1

Booker, Christopher, *A Looking-Glass Tragedy: The Controversy over the Repatriations from Austria in 1945*. Londra: Duckworth, 1997
Byford-Jones, W., *Berlin Twilight*. New York: Hutchinson, 1947
Corsellis, John, și Marcus Ferrar, *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after 1945*. Chicago: I.B.Tauris, 2005
De Zayas, Alfred M., *Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1989
Flanner, Janet, *Paris Journal*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977
Footitt, Hilary, *War and Liberation in France: Living with the Liberators*. New York: Palgrave, 2004
Lewis, Norman, *Naples '44: An Intelligence Officer in the Italian Labyrinth*. New York: Henry Holt, 1994
Luza, Radomir, *The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations, 1933–1962*. New York: New York University Press, 1964
Macardle, Dorothy, *Children of Europe: A Study of the Children of Liberated Countries, Their Wartime Experiences, Their Reactions, and Their Needs, with a Note on Germany*. Londra: Gollancz, 1949
Overy, R.J., *Russia's War*. New York: Penguin Putnam, 1997

Pearson, Raymond, *National Minorities in Eastern Europe, 1848–1945*. Londra: Macmillan, 1983
Proudfoot, Malcolm Jarvis, *European Refugees, 1939–52: A Study in Forced Population Movement*. Londra: Faber and Faber, 1957
Report on Conditions in Central Europe, Philadelphia: American Friends Service Committee, 1946
Rystad, Göran, *The Uprooted: Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era*. Lund, SE: Lund University Press, 1990
Skriabina, Elena, *The Allies on the Rhine, 1945–1950*. Londra: Feffer & Simons, 1980
Vachon, John, și Ann Vachon, *Poland, 1946: The Photographs and Letters of John Vachon*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1995
Waller, Maureen, *London 1945: Life in the Debris of War*. New York: St. Martin's Press, 2004
Wyman, Mark, *DPs: Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998

Capitolul 2

Buscher, Frank M., *The U.S. War Crimes Trial Program in Germany, 1946–1955*. New York: Greenwood Press, 1989
Deak, Istvan, Jan Tomasz Gross, și Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000
Domenico, Roy Palmer, *Italian Fascists on Trial, 1943–1948*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991

Footitt, Hilary, și John Simmonds, *France, 1943–1945*. New York: Holmes & Meier, 1988
Kedward, H.R., și Nancy Wood, *The Liberation of France: Image and Event*. Oxford: Berg, 1995
Lottman, Herbert R., *The Purge*. New York: Morrow, 1986
Marrus, Michael Robert, *The Nuremberg War Crimes Trial, 1945–46: A Documentary History*. Boston: Bedford Books, 1997
Merritt, Anna J., și Richard L. Merritt, *Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949*. Urbana: University of Illinois Press, 1970
——, *Public Opinion in Semi-Sovereign Germany: The HICOG Surveys, 1949–1955*. Urbana: University of Illinois Press, 1980
Merritt, Richard L., *Democracy Imposed: U.S. Occupation Policy and the German Public, 1945–1949*. New Haven: Yale University Press, 1995
Novick, Peter, *The Resistance Versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France*. Londra: Chatto & Windus, 1968
Olsson, Sven-Olof, „German Coal and Swedish Fuel, 1939–1945". *Thesis*, Institute of Economic History, Gothenburg University, 1975
Osiel, Mark, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1997
Stern, Frank, *The Whitewashing of the Yellow Badge: Anti-Semitism and Philo-Semitism in Postwar Germany*. Oxford: Pergamon Press, 1992
Taylor, Lynne, *Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France, 1940–45*. New York: St. Martin's Press, 2000
Taylor, Telford, T*he Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf, 1992
Tent, James F., *Mission on the Rhine: Re-Education and De-Nazification in American-Occupied Germany*. Chicago: University of Chicago Press, 1982

Capitolul 3

Diefendorf, Jeffry M., *In the Wake of War: The Reconstruction of German Cities after World War II*. New York: Oxford University Press, 1993
Ellwood, David W., *Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction*. Londra: Longman, 1992
Gimbel, John, *The Origins of the Marshall Plan*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1976
Harper, John Lamberton, *America and the Reconstruction of Italy, 1945–1948*. New York: Cambridge University Press, 1986
——, *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt*, George F. Kennan, and Dean G. Acheson. Cambridge: Cambridge University Press, 1994
Hogan, Michael J., *The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. New York: Cambridge University Press, 1987
King, Russell, *Land Reform: The Italian Experience*. Londra: Butterworth, 1973
Maier, Charles S., și Günter Bischof. *The Marshall Plan and Germany: West German Development Within the Framework of the European Recovery Program*. New York: Berg, 1991
Milward, Alan S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945–51*. Londra: Methuen, 1984
Pelling, Henry, *Britain and the Marshall Plan*. New York: St. Martin's Press, 1988
Schain, Martin, *The Marshall Plan: Fifty Years After*. New York: Palgrave, 2001
Shennan, Andrew, *Rethinking France: Plans for Renewal, 1940–1946*. Oxford: Clarendon Press, 1989
Turner, Ian D., *Reconstruction in Post-War Germany: British Occupation Policy and the Western Zones, 1945–55*. New York: Berg, 1989

Capitolul 4

Annan, Noel, *Changing Enemies: The Defeat and Regeneration of Germany*. New York: W.W.

Norton, 1996
Berend, T. Iván, et al., *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2000
Deighton, Anne, *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany and the Origins of the Cold War*. Oxford: Oxford University Press, 1990
Gorlizki, Yoram, și Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*. New York: Oxford University Press, 2004
Hammond, Thomas Taylor, *Witnesses to the Origins of the Cold War*. Seattle: University of Washington Press, 1982
Kennan, George Frost, și John Lukacs, *George F. Kennan and the Origins of Containment, 1944–1946: The Kennan-Lukacs Correspondence*. Columbia: University of Missouri Press, 1997
Kertesz, Stephen, *Between Russia and the West: Hungary and the Illusions of Peacemaking, 1945–1947*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1984
Kuniholm, Bruce R., *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*. Princeton: Princeton University Press, 1979
Reynolds, David, ed., *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives*. New Haven, Yale University Press, 1994
Rostow, W.W., T*he Division of Europe after World War II: 1946*. Austin: University of Texas Press, 1981
Thomas, Hugh, *Armed Truce: The Beginnings of the Cold War, 1945–46*. New York: Atheneum, 1987

Capitolul 5

Åman, Anders, *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: An Aspect of Cold War History*. New York: Architectural History Foundation, 1992
Banac, Ivo, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988
Betts, Reginald Robert, *Central and South East Europe, 1945–1948*. Londra: Royal Institute of International Affairs, 1950
Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt, Brace Jovanovitch, 1963
Gillingham, John, *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955. The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*. New York: Cambridge University Press, 2004
Hitchcock, William I., *France Restored: Cold War Diplomacy and the Quest for Leadership in Europe, 1944–1954*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998
Holloway, David, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. New Haven: Yale University Press, 1994
Kennedy-Pipe, Caroline, *Stalin's Cold War: Soviet Strategies in Europe, 1943–1956*. Manchester, MB: Manchester University Press, 1995
Mastny, Vojtech, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years.* New York: Oxford University Press, 1996
Naimark, Norman M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995
Novak, Bogdan C., *Trieste, 1941–1954: The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. Chicago: University of Chicago Press, 1970
Procacci, Giuliano, și Grant Mkrtychevich Adibekov, *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949*. Milan: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994
Stirk, Peter M.R., și David Willis, *Shaping Postwar Europe: European Unity and Disunity, 1945–1957*. New York: St. Martin's Press, 1991
Ulam, Adam B., *Titoism and the Cominform*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952
Young, John W., F*rance, the Cold War, and the Western Alliance, 1944–49: French Foreign Policy and Post-War Europe*. New York: St. Martin's Press, 1990

Capitolul 6

Bloomfield, Jon, *Passive Revolution: Politics and the Czechoslovak Working Class, 1945–1948*. New York: St. Martin's Press, 1979

Brent, Jonathan, și Vladimir Pavlovich Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953*. New York: HarperCollins, 2003

Connelly, John, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000

Constante, Lena, *The Silent Escape: Three Thousand Days in Romanian Prisons*. Berkeley: University of California Press, 1995

Courtois, Stéphane, et al., *The Black Book of Communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999

Dimitrov, Georgi, și Ivo Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*. New Haven: Yale University Press, 2003

Grossman, Vasili Semenovich, *Life and Fate. A Novel*. New York: Harper & Row, 1986

Hodos, George H., *Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954*. New York: Praeger, 1987

Kaplan, Karel, *Report on the Murder of the General Secretary*. Columbus: Ohio State University Press, 1990

Kenney, Padraic, *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997

Kersten, Krystyna, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948*. Berkeley: University of California Press, 1991

Knight, Amy, *Beria: Stalin's First Lieutenant*. Princeton: Princeton University Press, 1993

Loebl, Eugen, *My Mind on Trial.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978

Naimark, Norman M., și L.I.A. Gibianskii, *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder, CO: Westview Press, 1997

Ostermann, Christian, ed., *Uprising in East Germany, 1953*. Budapesta: CEU Press, 2001

Pelikán, Jirí, *The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954*. Londra: Macdonald, 1971

Péteri, György, *Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1998

Rubenstein, Joshua, și Vladimir Pavlovich Naumov, *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. New Haven: Yale University Press, 2005

Trial of the Leadership of the Anti-Conspiracy Centre Headed by Rudolf Slansky, Praga, Ministry of Justice, 1953

Trial of Three Slovak Bishops, Praga: Orbis, Ministry of Information, 1951

Weiner, Amir, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 2001

Capitolul 7

Aron, Raymond, *The Opium of the Intellectuals*. New York: W.W. Norton, 1957

Berghahn, Volker, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2001

Caute, David, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*. Oxford: Oxford University Press, 2003

Crossman, Richard, ed., *The God That Failed. New York: Harper*, 1949

Furet, François, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 2000

Judt, Tony, *Past Imperfect. French Intellectuals, 1944–1956*. Berkeley: University of California Press, 1992

Saunders, Frances Stonor, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*. New York: The New Press, 2001

Urban, G.R., *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War Within the Cold War*. New Haven, Yale University Press, 1997
Wagnleitner, Reinhold, *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1994

Capitolul 8

Duggan, Christopher, și Christopher Wagstaff, *Italy in the Cold War: Politics, Culture and Society, 1948–1958*. Oxford: Berg, 1995
Frei, Norbert, *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*. New York: Columbia University Press, 2002
Harrison, Hope Millard, *Driving the Soviets up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961*. Princeton: Princeton University Press, 2003
Harrison, Mark, *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998
Large, David Clay, *Germans to the Front: West German Rearmament in the Adenauer Era*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996
Schwartz, Thomas Alan, *Lyndon Johnson and Europe: In the Shadow of Vietnam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003
Trachtenberg, Marc, *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton: Princeton University Press, 1999
Wall, Irwin M., *The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954*. New York: Cambridge University Press, 1991
Zimmermann, Hubert, *Money and Security: Troops, Monetary Policy and West Germany's Relations with the United States and Britain, 1950–1971*. Washington, D.C.: German Historical Institute, 2002

Capitolul 9

Ambler, John S., *The French Army in Politics, 1945–1962*. Columbus: Ohio State University Press, 1966
Ansprenger, Franz, *The Dissolution of the Colonial Empires*. Londra: Routledge, 1989
Békés, Csaba, Malcolm Byrne, și János Rainer, *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapesta: Central European University Press, 2002
Clayton, Anthony, *The Wars of French Decolonization*. Londra: Longman, 1994
Connelly, Matthew James, *A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for Independence and the Origins of the Post-Cold War Era*. New York: Oxford University Press, 2002
Fanon, Frantz, *The Wretched of the Earth*. Harmondsworth, MB: Penguin, 1967
Ferro, Marc, *Colonization: A Global History*. Quebec: World Heritage Press, 1997
Haas, Ernst B., *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2004
Horne, Alistair, *A Savage War of Peace: Algeria, 1954–1962*. Harmondsworth, MB: Penguin Books, 1979
Kopácsi, Sándor, *In the Name of the Working Class: The Inside Story of the Hungarian Revolution*. New York, Grove Press, 1987

Kunz, Diane, *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991
Kyle, Keith, *Suez*. New York: St. Martin's Press, 1991
Litván, György, János M. Bak, și Lyman Howard Legters. *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt, and Repression, 1953–1963*. Londra: Longman, 1996
Louis, William Roger, și Roger Owen, *Suez 1956: The Crisis and Its Consequences*. New York: Oxford University Press, 1989
Pinder, John, *Britain and the Common Market*. Londra: Cresset Press, 1961

Capitolul 10

Alford, B.W.E., *British Economic Performance, 1945–1975*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995
Berghahn, Volker Rolf, *The Americanisation of West German Industry, 1945–1973*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986
Berghahn, Volker Rolf, și Detlev Karsten, *Industrial Relations in West Germany*. New York: Berg, 1987
Bogdanor, Vernon, și Robert Skidelsky, *The Age of Affluence, 1951–1964*. Londra: Macmillan, 1970
Dunnett, Peter J.S., *The Decline of the British Motor Industry*. Londra: Croom Helm, 1980
Franklin, S.H., T*he European Peasantry: The Final Phase*. Londra: Methuen, 1969
Goldthorpe, John, et al., *The Affluent Workers: Industrial Attitudes and Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968
Hall, Peter, ed., *The Political Power of Economic Ideas: Keynsianism Across the Nations*. Princeton: Princeton University Press, 1989
Harp, Stephen L., *Marketing Michelin: Advertising and Cultural Identity in Twentieth-Century France*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001

Capitolul 11

Chevalier, Louis, *The Assassination of Paris*. Chicago: University of Chicago Press, 1994
Esping-Andersen, Gøsta, *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*. Princeton: Princeton University Press, 1985
Hall, Peter, ed., *The Political Power of Economic Ideas: Keynsianism Across Nations*. Princeton: Princeton University Press, 1989
Levin, Bernard, *The Pendulum Years: Britain and the Sixties*. Londra: Jonathan Cape, 1970
Luther, Kurt, și Peter Pulzer, *Austria 1945–1995: Fifty Years of the Second Republic*. Londra: Ashgate, 1998
Molin, Karl, ed., *Creating Social Democracy: A Century of the Social Democratic Labor Party in Sweden*. College Park: Pennsylvania State University Press, 1993
Pimlott, Ben, *Harold Wilson*. Londra: HarperCollins, 1992
Ponting, Clive, *Breach of Promise: Labour in Power, 1964–1970*. Londra: Penguin Books, 1990
Sassoon, Donald, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 1996

Capitolul 12

Brown, Bernard Edward, *Protest in Paris: Anatomy of a Revolt*. Morristown, NJ: General Learning Press, 1974
Caute, David, *The Year of the Barricades: A Journey Through 1968*. New York: Harper & Row, 1988
Fink, Carole, et al., *1968: The World Transformed*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998

Hirsh, Arthur, *The French New Left: An Intellectual History from Sartre to Gorz*. Boston: South End Press, 1981
Johnson, Richard, *The French Communist Party Versus the Students: Revolutionary Politics in May–June, 1968*. New Haven: Yale University Press, 1972
Lumley, Robert, *States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978*. Londra: Verso, 1990
Seidman, Michael, *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*. New York: Berghahn Books, 2004
Statera, Gianni, *Death of a Utopia: The Development and Decline of Student Movements in Europe*. New York: Oxford University Press, 1975
Suri, Jeremi, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Detente*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003

Capitolul 13

Bell, Peter D., *Peasants in Socialist Transition: Life in a Collectivized Hungarian Village*. Berkeley: University of California Press, 1984
Fišera, Vladimir Claude, *Workers' Councils in Czechoslovakia, 1968–69. Documents and Essays*. New York: St. Martin's Press, 1979

Golan, Galia, T*he Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis, 1962–1968*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971
Hamšík, Dušan, *Writers Against Rulers*. Londra: Hutchinson, 1971
Hejzlar, Zdenek, și Vladimir Kusin, *Czechoslovakia, 1968–1969: Chronology, Bibliography, Annotation*. New York: Garland Publishers, 1975
Heneka, A., *A Besieged Culture: Czechoslovakia Ten Years after Helsinki*. Stockholm: The Charta 77 Foundation and International Helsinki Federation for Human Rights, 1985
Lampe, John R., și Mark Mazower, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. Budapesta: Central European University Press, 2004
Levy, Alan, *Rowboat to Prague*. New York: Grossman Publishers, 1972
Littell, Robert, *The Czech Black Book*. New York: Praeger, 1969
Mlynár, Zdenek, *Night Frost in Prague: The End of Humane Socialism*. New York: Karz Publishers, 1980
Pehe, Jiri, *The Prague Spring. A Mixed Legacy*. New York: Freedom House, 1988
Pelikan, Jirí, *Socialist Opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak Example*. New York: St. Martin's Press, 1976
Piekalkiewicz, Jaroslaw, *Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968–69*: *Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era*. New York: Praeger, 1972
Raina, Peter K., *Political Opposition in Poland, 1954–1977*. Londra: Poets' and Painters' Press, 1978
Simecka, Milan, *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia, 1969–1976*. Londra: Verso, 1984
Skilling, H. Gordon, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976
Valenta, Jiri, *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991
Williams, Kieran, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997

Capitolul 14

Becker, Jillian, *Hitler's Children. The story of the Baader-Meinhoff Terrorist Gang*. Londra: Panther, 1979

Burk, Kathleen, și Alec Cairncross, *„Goodbye Great Britain": The 1976 IMF Crisis*. New Haven, Yale University Press, 1992
Olson, Mancur, *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven, Yale University Press, 1984
Sciascia, Leonardo, *The Moro Affair and the Mystery of Majorana*. New York: New York Review Books, 2004

Tarrow, Sidney, *Protest and Politics in Italy, 1965–75*. Oxford: Oxford University Press, 1989
Wright, Joanne, *Terrorist Propaganda: The Red Army Fraction and the Provisional IRA, 1968–1986*. New York: Palgrave, 1991

Capitolul 15

Duchen, Claire, *Women's Rights and Women's Lives in France, 1944–1968*. New York: Routledge, 1994
Garton Ash, Timothy, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*. New York: Random House, 1993
Harvie, Christopher, *The Rise of Regional Europe*. New York: Routledge, 1994
Haslam, Jonathan, *The Soviet Union and the Politics of Nuclear Weapons in Europe, 1969–87*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990
Hobsbawm, E.J., și Giorgio Napolitano, *The Italian Road to Socialism: An Interview*. Westport, CT: L. Hill, 1977
Keating, Jones, *The European Union and the Regions*. Oxford: Oxford University Press, 1995
Kitschelt, Herbert, *The Logics of Party Formation: Ecological Politics in Belgium and West Germany*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989
Mandel, Ernest, *From Stalinism to Eurocommunism: The Bitter Fruits of „Socialism in One Country"*. Londra: NLB, 1978
Mayo, Patricia Elton, *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics*. Londra: Allen Lane, 1974
Middlemass, Keith, *Power and the Party: Changing Faces of Communism in Western Europe*. Londra: A. Deutsch, 1980
Nelson, Keith L., *The Making of Détente: Soviet-American Relations in the Shadow of Vietnam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995
Sarotte, M.E., *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2001
Thomas, Daniel C., *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2001
Vallance, Elizabeth, și Elizabeth V. Davies, *Women of Europe: Women MEPs and Equality Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986

Capitolul 16

Bermeo, Nancy, *The Revolution Within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal*. Princeton: Princeton University Press, 1986
Liebert, Ulrike, și Maurizio Cotta, ed., *Parliaments and Democratic Consolidation in Southern Europe*. Londra: Pinter, 1990
Linz, Juan J., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, Latin America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996
Nataf, Daniel, *Democratization and Social Settlements: The politics of Change in Contemporary Portugal*. Albany, NY: SUNY Press, 1995
Pérez-Díaz, Víctor, *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993
Preston, Paul, *Juan Carlos: Steering Spain from Dictatorship to Democracy*. New York: W.W.

Norton, 2004
——, *The Triumph of Democracy in Spain*. New York: Methuen, 1986
Williams, Allan M., *Southern Europe Transformed: Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal, and Spain*. Londra: Harper & Row, 1984

Capitolul 17

Clarke, Thomas, și Christos Pitelis, ed., *The Political Economy of Privatisation*. Londra: Routledge, 1993
Hall, Peter, *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. New York: Oxford University Press, 1986
Judt, Tony, *Marxism and the French Left*. Oxford: Oxford University Press, 1986
Kavanagh, Dennis, *Thatcherism and British Politics*. Oxford: Oxford University Press, 1997
Penniman, Howard Rae, *The French National Assembly Elections of 1978*. Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1980
——, *France at the Polls, 1981–1986*. Durham, NC: DMBe University Press, 1988
Thatcher, Margaret, *The Downing Street Years*. New York: HarperCollins, 1993
Tiersky, Ronald, *Francois Mitterrand: The Last French President*. New York: St. Martin's Press, 2000
Wolmar, Christian, *Broken Rails: How Privatisation Wrecked Britain's Railways*. Londra: Aurum Press, 2001
Wright, Vincent, *Privatization in Western Europe: Pressures, Problems, and Paradoxes*. Londra: Pinter, 1994
Young, Hugo, *One of Us: The Life of Margaret Thatcher*. Londra: Pan Books, 1993

Capitolul 18

Bahro, Rudolf, *The Alternative in Eastern Europe*. New York: Shocken Books, 1978
Funder, Anna, *Stasiland*. Londra: Granta, 2003
Garton Ash, Timothy, T*he Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York: Random House, 1989
Havel, Václav, *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-eastern Europe*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1985
——, *Living in Truth*. Londra: Faber & Faber, 1989
Koehler, John, *Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police*. Boulder, CO: Westview Press, 1999
Konrád, György, *Antipolitics. An Essay*. New York: Henry Holt, 1987
Kopstein, Jeffrey, *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997
Kornai, János, *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, MA: MIT Press, 1986
Rakovski, Marc, *Towards an East European Marxism*. New York: St. Martin's Press, 1978
Skilling, H. Gordon, și Paul R. Wilson, *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. New York: St. Martin's Press, 1991
Solzhenitsyn, Aleksandr, *The Gulag Archipelago*. New York: Perennial, 2002
Tismaneanu, Vladimir, *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia*. New York: Routledge, 1988
Triska, Jan F., și Charles Gati, *Blue-Collar Workers in Eastern Europe*. Boston: Allen & Unwin, 1981
Vaculík, Ludvík, *A Cup of Coffee with My Interrogator: The Prague Chronicles of Ludvík Vaculík*. Londra: Readers International, 1987

Capitolul 19

Antohi, Sorin, și Vladimir Tismaneanu, *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapesta: Central European University Press, 2000
Banac, Ivo, ed., *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992
Boldin, V.I., *Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff*. New York: Basic Books, 1994
Brandys, Kazimierz, *A Warsaw Diary: 1978–1981*. New York: Vintage Books, 1985
Brown, J.F., *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Durham, NC: Duke University Press, 1991

Chirot, Daniel, *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989*. Seattle: University of Washington Press, 1991
Codrescu, Andrei, *The Hole in the Flag*. New York: Morrow, 1991
Darnton, Robert, *Berlin Journal, 1989–1990*. New York: W.W. Norton, 1991
Garton Ash, Timothy, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague*. New York: Random House, 1990
Gorbachev, Mikhail Sergeevich, și Zdenek Mlynar, *Conversations with Gorbachev*. New York: Columbia University Press, 2002
Kenney, Padraic, *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton: Princeton University Press, 2002
Kligman, Gail, *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1998
Lévesque, Jacques, *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press, 1997
Lewin, Moshe, *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*. Berkeley: University of California Press, 1991
Medvedev, Zhores A., *Nuclear Disaster in the Urals*. New York: Vintage Books, 1980
Philipsen, Dirk, *We Were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989*. Durham, NC: Duke University Press, 1993
Stokes, Gale, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, 1993

Capitolul 20

Braithwaite, Rodric, *Across the Moscow River: The World Turned Upside Down*. New Haven: Yale University Press, 2002
Grass, Günter, et al., *Two States—One Nation?* San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1990
Hosking, Geoffrey A., Jonathan Aves, și Peter J. S. Duncan, *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985–1991*. Londra: Pinter, 1992
Innes, Abby, *Czechoslovakia: The Short Goodbye*. New Haven: Yale University Press, 2001
James, Harold, și Marla Stone, *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification*. New York: Routledge, 1992
Jarausch, Konrad, *The Rush to German Unity*. New York: Oxford University Press, 1994
Lieven, Anatol, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence*. New Haven: Yale University Press, 1993
Misiunas, Romuald J., și Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990*. Berkeley: University of California Press, 1993
Remnick, David, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire*. New York: Vintage Books, 1994
Sa'adah, Anne, *Germany's Second Chance: Trust, Justice, and Democratization*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998
Schneider, Peter, *The German Comedy: Scenes of Life After the Wall*. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1991
Smith, Hedrick, *The Russians*. New York: Times Books, 1985

Stent, Angela, *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1999
Szporluk, Roman, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000
Zelikow, Philip, și Condoleezza Rice, *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995

Capitolul 21

After Milosević: *A Practical Agenda for Lasting Balkans Peace*. Bruxelles: International Crisis Group, 2001
Andjelic, Neven, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*. Londra: Frank Cass, 2003
Biserko, Sonja, *In the Name of Humanity*. Belgrad: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 1996
Burg, Steven L., și Paul Shoup. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999
Drakulić, Slavenka, *The Balkan Express: Fragments from the Other Side of War*. New York: W.W. Norton, 1993
——, *Café Europa: Life after Communism*. New York: W.W. Norton, 1997
Frydman, Roman, et al., T*he Privatization Process in Central Europe*. Budapesta: Central European University Press, 1993
——, *The Privatization Process in Russia, Ukraine, and the Baltic States*. Budapesta: Central European University Press, 1993
Gal, Susan, și Gail Kligman. *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press, 2000
Holbrooke, Richard, *To End a War*. New York: Random House, 1998
Holmes, Leslie, *The End of Communist Power: Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis*. New York: Oxford University Press, 1993
Jones, Derek C., și Jeffrey B.Miller, *The Bulgarian Economy: Lessons from Reform During Early Transition*. Aldershot, MB: Ashgate, 1997
Krastev, Ivan, *Shifting Obsessions: Three Essays on the Politics of Anticorruption*. Budapesta: Central European University Press, 2004
Linz, Juan J., și Alfred C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996
McFaul, Michael, și Kathryn Stoner-Weiss, *After the Collapse of Communism: Comparative Lessons of Transition*. New York: Cambridge University Press, 2004
Medvedev, Roy, *Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era*. New York: Columbia University Press, 2000
Meier, Andrew, *Black Earth: Russia After the Fall*. Londra: HarperCollins, 2004
Mungiu, Alina, și Ivan Krastev, *Nationalism After Communism: Lessons Learned*. Budapesta: Central European University Press, 2004
Pinson, Mark, și Roy P. Mottahedeh, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996
Reddaway, Peter, și Dmitri Glinski, *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2001
Remnick, David, *Resurrection: The Struggle for a New Russia*. New York: Vintage Books, 1998
Rupnik, Jacques, ed., *International Perspectives on the Balkans*. Clementsport, Nova Scotia: Press of the Pearson Peacekeeping Centre, 2003
Siegelbaum, Lewis H., și Daniel J. Walkowitz, *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992*. Albany, NY: SUNY Press, 1995
Simms, Brendan, *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. Londra: Penguin

Books, 2002
Smith, Graham, *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998
Soros, George, *Underwriting Democracy: Encouraging Free Enterprise and Democratic Reform Among the Soviets and in Eastern Europe*. New York: Public Affairs, 1991
Stark, David Charles, și László Bruszt, *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998
Szporluk, Roman, *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1994
Teitel, Ruti G., *Transitional Justice*. New York: Oxford University Press, 2000
Tismaneanu, Vladimir, *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998
Ugrešic, Dubravka, *The Culture of Lies: Antipolitical Essays*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1998
Verdery, Katherine, *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996
Wedel, Janine R., *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe, 1989–1998*. New York: St. Martin's Press, 1998

Capitolul 22

Alam, Asad, et al., Growth, *Poverty and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Hernden,VA: World Bank Publications, 2005
Alesina, Alberto, și Edward Glaeser, *Fighting Poverty in the U.S. and Europe: A World of Difference*. Oxford: Oxford University Press, 2004
Judt, Tony, *A Grand Illusion? An Essay on Europe*. New York: Hill and Wang, 1996
Lieven, Anatol, și Dmitri Trenin. *Ambivalent Neighbors: The EU, NATO and the Price of Membership*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2003
Mandelbaum, Michael, *The Dawn of Peace in Europe*. New York: Twentieth Century Fund Press, 1996
Mattli, Walter, *The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond*. New York: Cambridge University Press, 1999
Murphy, Alexander, *The Regional Dynamics of Language Differentiation in Belgium*. Chicago: University of Chicago Press, 1988
Ost, David, *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Post-Communist Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005
Perrineau, Pascal, Gérard Grunberg, și Colette Ysmal, *Europe at the Polls: The European Elections of 1999*. New York: Palgrave, 2002
Wallace, William, *The Dynamics of European Integration*. Londra, Pinter, 1990

Capitolul 23

Calleo, David P., și Philip H. Gordon, *From the Atlantic to the Urals: National Perspectives on the New Europe*. Arlington, VA: Seven Locks Press, 1992
Judt, Tony, și Denis Lacorne, *Language, Nation, and State: Identity Politics in a Multilingual Age*. New York: Palgrave, 2004
Nelson, Brian, et al., *The Idea of Europe: Problems of National and Transnational Identity.* New York: Berg, 1992
Nora, Pierre, *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. New York: Columbia University Press, 1996
Sassen, Saskia, *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press, 2001
Wise, Michael Z., *Capital Dilemma: Germany's Search for a New Architecture of Democracy*. New York: Princeton Architectural Press, 1998

Capitolul 24

Balibar, Etienne, *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press, 2004

Calleo, David P., *Rethinking Europe's Future*. Princeton: Princeton University Press, 2001

Edwards, Michael, *Future Positive: International Cooperation in the Twenty-First Century*. Londra: Michael Edwards, 2004

Reid, T.R., *The United States of Europe: The New Superpower and the End of American Supremacy*. New York: The Penguin Press, 2004

Shore, Cris, *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. New York: Routledge, 2000

Slaughter, Anne-Marie, *A New World Order*. Princeton: Princeton University Press, 2004

Epilog

Bartov, Omer, Atina Grossmann, și Mary Nolan, *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: New Press, 2002

Bauer, Yehuda, și Nathan Rotenstreich, *The Holocaust as Historical Experience*. New York: Holmes & Meier, 1981

Bloxham, Donald, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. New York: Oxford University Press, 2001

Borkowicz, Jacek, et al., *Thou Shalt Not Kill: Poles on Jedwabne*. Varșovia: Wiez, 2001

Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary.* New York: Columbia University Press, 1981

Brenner, Michael, *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. Princeton: Princeton University Press, 1997

Caracciolo, Nicola, Florette Rechnitz Koffler, și Richard Koffler, *Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust*. Urbana: University of Illinois Press, 1995

Colijn, G. Jan, și Marcia Sachs Littell, *The Netherlands and Nazi Genocide: Papers of the Twenty-First Annual Scholars' Conference*. Lewiston, NY: E.Mellen Press, 1992

Douglas, Lawrence, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001

Evans, Richard J., *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989

Golsan, Richard, T*he Papon Affair: Memory and Justice on Trial*. New York: Routledge, 2000

Grodzinsky, Yosef, *In the Shadow of the Holocaust: The Struggle Between Jews and Zionists in the Aftermath of World War II*. Monroe, ME: Common Courage Press, 2004

Gross, Jan, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland.* Princeton: Princeton University Press, 2001

Hass, Aaron, *The Aftermath: Living with the Holocaust*. New York: Cambridge University Press, 1995

Herf, Jeffrey, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997

Hirschfeld, Gerhard, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940–1945*. New York: Berg, 1988

Hockenos, Matthew D., *A Church Divided: German Protestants Confront the Nazi Past*. Bloomington: Indiana University Press, 2004

Huyssen, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge, 1995

Joerges, Christian, și Navraj Singh Ghaleigh. *Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of*

National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions. Portland, OR: Hart Publishers, 2003
Kushner, Tony, *The Holocaust and the Liberal Imagination: A Social and Cultural History*. Oxford: Blackwell, 1994
LaCapra, Dominick, *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998
Levi, Primo, *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage Books, 1989
——, *Survival in Auschwitz*. New York: Collier Books, 1993
Maier, Charles S., *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003
Mankowitz, Zeev W., *Life Between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. New York: Cambridge University Press, 2002
Marrus, Michael Robert, *The Holocaust in History*. New York: New American Library, 1989
Marrus, Michael Robert, și Robert O. Paxton. *Vichy France and the Jews*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995
Mikhman, Dan, *Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000: German Strategies and Jewish Responses*. New York: P. Lang, 2002
Mitscherlich, Alexander, *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*. New York: Grove Press, 1984
Mitten, Richard, *The Politics of Anti-Semitic Prejudice: The Waldheim Phenomenon in Austria*. Boulder, CO: Westview Press, 1992
Moore, Bob, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945*. New York: Arnold, 1997
Müller, Jan-Werner, *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002
Nossiter, Adam, *The Algeria Hotel: France, Memory, and the Second World War*. Boston: Houghton Mifflin, 2001
Polonsky, Antony, *„My Brother's Keeper?" Recent Polish Debates on the Holocaust*. New York: Routledge, 1990
Presser, J., *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*. Londra: Souvenir Press, 1968
Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991
Todorov, Tzvetan, *Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 2003
Utgaard, Peter, *Remembering and Forgetting Nazism: Education, National Identity, and the Victim Myth in Postwar Austria*. New York: Berghahn Books, 2003.

În capitolele ce urmează, majoritatea notelor de subsol sunt de tip tradițional, și anume mai degrabă comentarii asupra textului decât trimiteri la surse. Pentru a nu îngreuna o carte deja foarte voluminoasă, care se adresează publicului general, aparatul bibliografic nu este inclus aici. Sursele lucrării, împreună cu o bibliografie completă, pot fi consultate în schimb pe site-ul Institutului Remarque (http://www.nyu.edulpageslremarque).

Sau de Stalin, care a ordonat în 1940 împușcarea a 23 000 de ofițeri polonezi în pădurea de la Katîn, dând apoi vina pe naziști.

Pentru comparație – consumul zilnic în Franța, în 1990, era de 3 618 calorii.

Aveau motive solide să se teamă. Mai târziu, armata britanică din Austria i-a predat autorităților iugoslave (Aliații încheiaseră un acord ce prevedea ca toți prizonierii să fie predați guvernului împotriva căruia luptaseră) și cel puțin 40 000 dintre ei au fost executați.

Nici alegerea lor nu era complet liberă: în anii Marii Crize, cine refuza un contract de muncă oferit în Germania risca să-și piardă ajutorul de șomaj în Olanda.

Beneš a declarat pe 9 mai 1945, într-un discurs ținut la Bratislava, că cehii și slovacii nu mai voiau să trăiască în același stat cu ungurii și germanii. Acest simțământ și acțiunile care l-au ilustrat bântuie de atunci relațiile ceho-germane și slovaco-maghiare.

Cu excepția notabilă a grecilor și a turcilor, în urma Tratatului de la Lausanne din 1923.

La sfârșitul lui mai 1945, armata britanică a predat autorităților iugoslave 10 000 de soldați și civili sloveni care fugiseră în Austria. Ei au fost duși în camioane și împușcați pe loc în pădurile din Kočevje.

Divizia Waffen SS Galițiană era formată din ucraineni, foști cetățeni ai Poloniei interbelice; după război, regiunea lor natală a fost încorporată în URSS. De aceea, ei n-au fost repatriați în Uniunea Sovietică, deși luptaseră împotriva ei alături de Wehrmacht, ci au fost tratați de autoritățile occidentale drept persoane apatride.

„Cetnicii" s-au autodenumit astfel în amintirea cetelor din munți care țineau piept stăpânitorilor otomani ai Serbiei în secolul al XVIII-lea.

Existau totuși unele nuanțe: din oportunism, comuniștii greci au sprijinit după război anexarea la Bulgaria comunistă a regiunilor etnice slave din nordul Greciei, gest care nu le-a folosit aproape la nimic.

Trebuie remarcat totuși faptul că Protectoratul Boemiei era condus în 1942 de numai 1 900 de funcționari germani. Și în această privință, Cehoslovacia era mult mai „occidentală".

Chiar și în 1960, 62 din cei 64 de prefecți care administrau provinciile italiene și toți cei 135 de șefi ai poliției serviseră regimul fascist.

Domobrancii erau Garda locală croată din timpul războiului. Bineînțeles, nici partizanii comuniști ai lui Tito nu fuseseră mai breji – dar ei au învins.

În 1946, *Länderrat*-ul (Consiliul regional) vest-german le recomanda autorităților aliate să reducă rațiile de mâncare pentru refugiați, având în vedere penuria din Germania. Generalul Lucius Clay s-a mulțumit să amintească faptul că alimentele în chestiune erau furnizate de alte țări europene, și ele victime ale războiului de agresiune dus de nemți.

Stephan Hermlin, *Bestimmungsorte* (Berlin, 1985), p. 46, apud Frank Stern, *The Whitewashing of the Yellow Badge* (1992), p. xvi.

Sicherheitsdienst, serviciul de informații al SS (n.tr.).

În 1935, guvernul nazist a legiferat discriminarea rasială împotriva evreilor pe baze pseudoștiințifice. Cetățenii care nu aveau patru bunici germani erau nonarieni: evrei dacă aveau trei bunici evrei („evreitatea" fiind stabilită pe baza practicilor religioase), „de sânge amestecat" în toate celelalte cazuri. Se realiza astfel un vechi obiectiv din platforma Partidului Nazist, denaturalizarea: evreilor astfel definiți li s-a retras cetățenia germană (n.tr.).

Inițial organizație de voluntari, Liga Națională de Protecție împotriva Raidurilor Aeriene (*Reichsluftschutzbund*) a devenit în 1935 obligatorie pentru toți cetățenii germani: de la 13 milioane de membri în 1938, ea a ajuns la 22 de milioane în 1943. Gardienii de bloc, care supervizau camuflajul clădirilor rezidențiale, formau serviciul de autoprotecție (*Selbschutz*); cealaltă secție, serviciul extins de autoprotecție (*Erweiterter-Selbschutz*), supraveghea instituțiile, clădirile de birouri etc. (n.tr.)

Ultimii partizani italieni înarmați au fost capturați lângă Bologna, într-o serie de operațiuni militare, în toamna anului 1948.

Jean Monnet s-a născut în 1888 în Cognac, unde tatăl său făcea comerț cu faimoasa băutură. După terminarea studiilor, a petrecut mulți ani lucrând în străinătate, mai ales la Londra; după Primul Război Mondial, a fost numit secretar general al noii Ligi a Națiunilor. Cea mai mare parte a celui de-al Doilea Război Mondial și-a petrecut-o în SUA, negociind livrările de arme pentru guvernul britanic și Francezii Liberi. Preferința pentru planificare și contribuția sa ulterioară la Planul Schuman pentru cooperare economică europeană se bazau, așadar, pe o bună cunoaștere a organizării macroeconomice și a colaborării interstatale, care era absolut atipică pentru un francez din vremea sa și cu o asemenea origine socială.

Apud Maureen Waller, *London 1945* (2004), p. 150

De remarcat însă că, în Franța, 4 din 10 alegători care votau cu comuniștii erau pentru acceptarea ajutorului economic american, în ciuda opoziției partidului. Reticența franceză față de Planul Marshall era nu doar politică, ci și culturală: mulți oameni menționau iritați *des questionnaires inspides et nombreux*, specifice birocrației americane – element ce le amintea enervant că erau la mila unei civilizații inferioare.

Frontiera dintre Polonia și Rusia sovietică, propusă după Primul Război Mondial de către ministrul englez de Externe.

În 1943, Stalin rupsese relațiile cu guvernul în exil al Poloniei la Londra, care cerea ca o comisie internațională să examineze masacrul de la Katîn. Germanii susțineau, cu temei, că în locul descoperit de ei sovieticii executaseră în masă ofițerii polonezi capturați. Autoritățile sovietice și fanii lor occidentali au negat vehement acest lucru timp de o jumătate de secol.

India și alte dominioane britanice aveau bunuri financiare importante în lire sterline, realizate mai ales prin credite acordate în anii războiului. Dacă lira ar fi fost convertibilă în dolari imediat după război, multe dintre aceste titluri s-ar fi devalorizat, afectând și mai mult fragila rezervă britanică de valută. De aceea, după un prim experiment dezastruos cu convertibilitatea, impus de la Washington în schimbul unui împrumut american, Marea Britanie a reintrodus în 1947 restricțiile asupra lirei sterline.

Potrivit lui Kennan, „liderii noștri de la Washington nu aveau nici cea mai vagă idee, și probabil că n-ar fi putut să conceapă, ce însemna o ocupație sovietică, susținută de poliția secretă din timpul lui Beria, pentru popoarele care o îndurau".

În februarie 1945, la întrebarea „Cine va contribui cel mai mult la refacerea Franței?", 25% dintre cei intervievați au răspuns URSS, 24% – Statele Unite.

Dezvăluirea lui Bidault, potrivit căruia supradimensionarea pericolului *german* se făcea exclusiv pentru consum intern, nu era nici ea menită să-l liniștească pe Marshall.

Conform unui acord secret ceho-sovietic din martie 1945, URSS avea dreptul să extragă uraniu din zăcămintele de la Jachymov, din vestul Boemiei.

În Polonia era orice, numai liniștitoare nu – tocmai pentru că era atât de cunoscută.

În 1990, ministrul de Externe sovietic Eduard Șevardnadze observa că, în ciuda celor 40 de ani de Război Rece cu Statele Unite, nepoții lui se bat tot cu nemții când se joacă de-a războiul.

Italia și-a pierdut toate coloniile, a plătit reparații de război în valoare de 360 de milioane de dolari Uniunii Sovietice, Iugoslaviei, Greciei, Albaniei și Etiopiei, și a cedat iugoslavilor peninsula Istria. Apartenența orașului de frontieră Trieste a fost disputată încă opt ani.

Ceea ce n-a fost greu deloc. Așa cum observa un soldat american, plăcut surprins de primirea din Germania, după reacția glacială a francezilor față de eliberatori: „Naiba să mă ia dacă ăștia nu-s mai curați și mai drăguți decât francezii. Sunt exact genul nostru". Citat în Earl Ziemke, *The US Army in the Occupation of Germany, 1944–1946* (Washington DC, 1985), p. 142.

În septembrie 1947, vorbind ca întotdeauna în numele stăpânului său, Andrei Jdanov îi informa pe delegații prezenți la Congresul fondator al Kominformului că „doctrina Truman" viza nu numai Uniunea Sovietică, ci și Marea Britanie, „pentru că înseamnă excluderea Angliei din sfera ei de influență în Mediterana și Orientul Apropiat".

Bulgarii oscilaseră de-a lungul timpului între progermanism euforic și ultraslavofilie. Ambele alegeri s-au dovedit nefericite. După cum nota un observator local, Bulgaria alege întotdeauna cartea greșită și… o trântește pe masă!

Nu era prima oară când rușii înarmați supervizau personal scrutinuri electorale poloneze de o însemnătate crucială: în alegerile parlamentare locale din 1772, când polonezilor li s-a cerut să voteze reprezentanți care să sancționeze împărțirea țării, trupele străine au vegheat amenințător votarea, asigurând rezultatul dorit.

Partidul Țărănesc din teritoriile cehe și partenerul său, Partidul Popular din Slovacia, au fost interzise după război pentru complicitate la măsurile naziste.

Opinia publică occidentală a fost influențată și de moartea lui Masaryk, care la 10 martie 1948 „a căzut" pe fereastră în curtea Ministerului de Externe. Circumstanțele exacte ale morții nu au fost nici până azi elucidate.

După ruptura cu Stalin, Tito a închis frontiera terestră dintre Grecia și Iugoslavia în iulie 1949, iar rezistența comunistă din Grecia a cedat aproape instantaneu.

De fapt, PCI și-a mărit scorul în alegerile din 1948, dar numai în detrimentul socialiștilor, care au pierdut masiv. Creștin-democrații învingători au strâns cu patru milioane de voturi mai mult decât toate partidele de stânga la un loc.

Retragerea agenților sovietici din Iugoslavia la 18 martie 1948, cu exact 48 de ore înainte ca generalul Sokolovski să iasă de la întâlnirea din Germania a Comisiei Aliate de Control, nu era o simplă coincidență.

Dacă ar fi vrut s-o facă, mai nimic nu-i stătea în cale. În primăvara anului 1948, URSS dispunea de 300 de divizii în apropierea Berlinului. Statele Unite aveau numai 60 000 de soldați în toată Europa și mai puțin de 7 000 în Berlin.

Legea fundamentală era deliberat *provizorie*: urma „să ofere un nou cadru vieții politice în perioada de tranziție", adică până la reunificarea țării.

Ministrul francez de Finanțe Henri Queuille s-a plâns ambasadorului american în Franța de „completa lipsă de loialitate" a Marii Britanii.

Un punct de vedere excelent redat de aceste versuri anonime, scrise în timp ce Marea Britanie își negocia împrumutul postbelic: „La Washington, lordul Halifax/ I-a șoptit lordului Keynes:/ «Fără-ndoială, ei au banii,/ Dar *noi* suntem mai isteți»."

Germanii nu își aminteau, pe bună dreptate, războiul în această lumină, și aveau să fie nedumeriți decenii la rând de sloganurile microbiștilor englezi și de titlurile din presa britanică de scandal, care îi numeau „Kraut" („varză"), „huni" etc.

Profesorul Kenneth Jowett de la Universitatea Berkeley din California.

Instituțiile din RDG erau ușor diferite, reflectând statutul ei temporar în ochii sovieticilor. Dar spiritul legilor și practicilor era absolut ortodox.

Statele baltice, încorporate în URSS, o duceau chiar mai rău decât restul Europei de Est. În 1949, colhozurilor din nordul Estoniei li s-a cerut să înceapă livrarea grânelor înainte de data recoltării, ca să țină pasul cu Letonia, aflată cu 400 km mai la sud. În Estonia cândva prosperă, condițiile rurale s-au deteriorat atât de mult în 1953, încât vacile răsturnate de vânt erau prea slăbite ca să se mai ridice pe picioare singure.

Primii membri CAER au fost Bulgaria, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, România și URSS, cărora li s-au alăturat, nu după mult timp, Albania și RDG. Ulterior, Iugoslavia, Mongolia, China, Coreea de Nord și Vietnamul de Nord au devenit și ele membre. În 1963, țările CAER realizau 12% din comerțul internațional; în 1979, procentul era 9% și continua să scadă.

Conform Constituției din 1946, republicile constituente – Serbia, Croația, Slovenia, Bosnia, Macedonia și Muntenegru – puteau să se desprindă de Federație, drept de secesiune revocat șapte ani mai târziu.

Fapt revelator, Stalin s-a ferit să se amestece în calculele celor din fizica nucleară. Poate era nebun, dar nu era prost.

Au fost executați oricum. La trei săptămâni după moartea lui Petcov, regimul a publicat „confesiunea" lui postumă. Era un fals atât de grosolan, încât a declanșat rapid un scandal, chiar și în Bulgaria comunistă. Autoritățile au mușamalizat afacerea, iar neinspiratul șef al poliției secrete care se ocupase de publicare a fost împușcat.

În 1966, patru cincimi din angajații statului polonez aveau doar studii primare. Casta administrativă din fruntea țării era surprinzător de nepregătită.

În 1924, la 27 de ani, Kostov a fost arestat și torturat de poliția bulgară. De teamă să nu-i trădeze pe comuniștii aflați în ilegalitate, a sărit pe geam de la etajul patru al sediului poliției din Sofia, rupându-și ambele picioare.

Bund era o mișcare muncitorească evreiască cu rădăcini în Rusia prețaristă, ale cărei activități în perioada interbelică se limitau la Polonia.

Vezi Heda Margolius Kovaly, *Under a Cruel Star* (1986). În Polonia, Ungaria și Cehoslovacia, în cele 18 luni de după război au fost uciși mai mulți evrei decât în cei zece ani dinaintea lui.

Joshua Rubenstein, Vladimir Naumov (ed.), *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (Yale University Press, 2002, p. 52). După modelul bine cunoscut, Komarov avea să fie la rândul său întemnițat și executat – deși și-a susținut până la capăt, cu fervoare, părerile antisemite.

Supraviețuitorii au fost, toți, eliberați peste ani, dar nici ei, nici tovarășii lor de suferință nu au fost pe deplin reabilitați și exonerați până în 1968.

Replicile erau *foarte* precise. Când André Marty a fost „inculpat" neoficial de Comitetul Central al Partidului Comunist Francez în decembrie 1952, „procurorul" Leon Mauvais l-a acuzat că spune „Internaționala Troțkistă" în loc de „gunoi troțkist" sau „grup de turnători troțkiști", termenii „curenți și firești" prin care comuniștii îi desemnau pe troțkiști. O simplă scăpare lingvistică era de ajuns pentru ca Marty să fie suspectat.

Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in 20th-Century Russia* (2000), p. 249

Traducerea [în lb. engl. – n.r.] îi aparține lui Marci Shore, profesoară la University of Indiana, cu mici modificări făcute de TJ. De asemenea, îi sunt profund îndatorat profesoarei Shore pentru citatul din Luděk Pachman.

Zdeněk Mlynář, *Night Frost in Prague* (Londra, 1980), p. 2

Brecht, în stilu-i caracteristic, și-a asigurat retragerea păstrând un pașaport austriac.

Cel mai cunoscut fiind Arthur Koestler – dar el ar putea fi descris la fel de bine ca maghiar, austriac, francez sau evreu.

În acei ani, PSI se remarca între partidele socialiste occidentale prin apropierea și subordonarea față de comuniști – model mult mai des întâlnit în Europa de *Est*.

În *Sciuscià* lui de Sica (filmat în 1946 și plasat ca acțiune în același an), directorul unei case de corecție pentru băieți nu numai că dă salutul fascist – din obișnuință –, dar amintește cu nedisimulată nostalgie ratele scăzute ale criminalității de pe vremea lui Mussolini.

Deși avea presimțiri negre cu privire la politica culturală sovietică, Éluard refuza să critice jdanovismul în fața camarazilor muncitori din celula sa de partid. Așa cum îi explica lui Claude Roy, „i-ar descuraja, bieții de ei. Nu trebuie să-i tulburăm pe cei care iau parte la luptă; nu ar înțelege".

Trăind la Paris, François Fejtö observa câțiva ani mai târziu că, în vreme ce comuniștii italieni au întâmpinat dacă nu cu urale, măcar cu căldură lucrarea sa despre istoria Europei de Est, Partidul Comunist Francez a condamnat-o ca fiind opera unui renegat.

Emmanuel Mounier în *Esprit*, februarie 1946: „Anticomunismul (…) este forța cristalizatoare necesară și suficientă revenirii fascismului".

La fel, cultul lui Mao în Vest a atins apogeul în plină Revoluție Culturală, tocmai când Mao persecuta scriitori, artiști și profesori – și tocmai de aceea.

În acești ani, progresismul consta, după observația acidă a lui Raymond Aron, în „a prezenta argumente comuniste ca și cum emanau spontan dintr-o speculație independentă".

Aceste sentimente sunt caricaturizate involuntar în relatarea unui copil despre prima lecție cu un învățător comunist la Praga, în aprilie 1948: „Copii, știți cu toții că în America oamenii trăiesc în bordeie și trudesc pentru o mână de capitaliști care încasează tot profitul. Dar în Rusia toată lumea e fericită, iar noi la Praga suntem la fel de fericiți, datorită guvernului lui Klement Gottwald. Acum, copii, ziceți în cor după mine: «Suntem foarte mulțumiți și aprobăm guvernul Gottwald»".

„În domeniile pe care le stăpâneam nu suportam idioțenia", scria Claude Roy, care s-a alăturat Partidului Comunist Francez în timpul războiului, după ce flirtase anterior cu mișcarea de extremă dreaptă *Action Française*, „dar în chestiunile care ne erau străine iertam chiar și crimele".

Luc Sante, *The Factory of Facts* (1998), p. 27

Nu era singura care făcea aluzii la perioada victoriană. Prim-ministrul britanic de atunci, Winston Churchill, obișnuia să amintească publicului că participase la ultima șarjă de cavalerie a Armatei Britanice: la Omdurman, în Sudan, în septembrie 1898.

În manualele de istorie pentru liceu, mesajul ascensiunii politice a lui Franco era clar: „Viitorul Spaniei reînnoadă, după trei sute de ani, cu destinul trecutului! Procesiunea nu a încetat, de fapt, nici o clipă… Viii și morții merg înainte pe același drum, aureolați de credință; lumea dezorientată, pradă convulsiilor catastrofei, se ancorează și se regăsește în creștinătate… Aceasta este nobila misiune pe care Cel de Sus o rezervă Spaniei de azi… Un destin excepțional… Prin Imperiu, spre Dumnezeu!". Feliciano Cereceda, *Historia del imperio español y de la hispanidad* (Madrid, 1943), pp. 273–274, citat în Carolyn Boyd, *Historia Patria: Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975* (Princeton, 1997), p. 252.

Umorul britanic din timpul războiului se concentra pe neajunsurile materiale, vagi aluzii sexuale și o undă de invidie față de soldații americani, net avantajați. Uneori, toate trei deodată: *Have you heard about the new Utility underpants? One Yank and they're off!* (joc de cuvinte intraductibil).

Franța avea în schimb mai multe reviste de cinema decât celelalte două state la un loc.

În Europa de Est, raționalizarea s-a sfârșit abia în 1953 în Cehoslovacia, Ungaria, Polonia și Bulgaria, în 1954 în România și în 1958 în RDG. Dar comparațiile cu Europa de Vest sunt inadecvate: economia comunistă inducea penuria în mod sistematic.

J.H. Plumb, *The Growth of Political Stability in Early Eighteenth-Century England 1675–1725* (Londra, 1967), p. xvii

În martie 1951, la insistențele americanilor, olandezii au surmontat preferința națională pentru neutralitate, acceptând cu inima îndoită să-și dubleze bugetul Apărării și să aibă până în 1954 cinci divizii gata de desfășurare.

Bazate, potrivit lui Eden, pe o idee care îi venise dimineața în baie.

Reînarmarea germană a fost restricționată explicit într-o singură privință: interdicția absolută de a dezvolta, atunci sau în viitor, un program nuclear.

Neutralitatea Austriei nu era stipulată în textul original; a fost adăugată de parlamentul austriac în cursul dezbaterilor cu privire la Tratat.

Americanii nu au fost singurii care s-au panicat în fața demonstrațiilor de forță sovietice. În 1960, prim-ministrul conservator al Marii Britanii, Harold Macmillan, a conchis în particular că „[URSS] nu se mai teme de agresiune. Are forțe nucleare cel puțin la fel de puternice ca și Vestul. Are linii interioare [de comunicație]. Are o economie prosperă și în curând va depăși societatea capitalistă în cursa spre bunăstare materială".

Nu era clar dacă britanicii urmau să aibă un cuvânt de spus în utilizarea lor. Pe moment (1952), un comunicat Churchill-Truman declara confuz că „folosirea acestor baze militare într-o situație de urgență se va face conform unei decizii comune (…) conform circumstanțelor respective".

După ce americanii i-au presat pe englezi și pe francezi să renunțe la Suez în noiembrie 1956 (vezi capitolul 9), țările NATO se temeau că, în eventualitatea unui război, Statele Unite s-ar retrage în emisfera lor, lăsându-i pe europeni fără apărare. De aceea, Washingtonul a simțit nevoia să „acționeze cu fermitate" mai întâi în privința Berlinului, apoi în cea a Cubei, pentru a-i liniști pe vulnerabilii aliați ai Americii.

Remarca lui Kennedy nu era confidențială numai la momentul respectiv; ea a fost omisă din documentele summitului și după treizeci de ani, când acestea au fost publicate pentru prima oară.

După cum au putut constata în 1990, temerile lor nu erau nefondate.

Anatoli Dobrînin, *In Confidence* (Times Books, 1995), p. 46. Aversiunea lui Hrușciov față de război era autentică. În miezul crizei cubaneze, la 26 octombrie, el îi scria lui Kennedy: „Dacă războiul izbucnește, nu va sta în puterea noastră să-l oprim – asta e logica lui. Am trecut prin două războaie și știu că războiul se sfârșește numai după ce a cuprins orașe și sate, semănând peste tot dezastrul și moartea".

Chiar și în 1971, funcționarii civili superiori ai Italiei își începuseră cariera, în proporție de 95%, înainte de răsturnarea fascismului.

În lumina istoriei anterioare a Italiei, nu putem să dăm vina pentru corupția instituțiilor țării numai pe politica externă americană. Vezi Eric J. Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*, pp. 238–239 (New York, 1994).

La alegerile din 1945, comuniștii austrieci au obținut doar 174 000 de voturi (5%), adică patru fotolii de deputat. Ulterior au dispărut din politica austriacă.

Înainte de Anschluss (1938), în Viena trăiau 189 000 de evrei. Când orașul a fost eliberat, în 1945, rămăseseră mai puțin de o mie.

Partidul Catolic din Belgia, formațiune istorică, și-a schimbat numele în „Creștin" pentru a reliefa deschiderea sa multiconfesională și aspirațiile-i moderne, reformiste. În Olanda, unde diferențele între confesiuni erau importante, Partidul Catolic și-a păstrat numele.

Replica lui Resnais: „Evident, nu îmi dădusem seama că regimul național-socialist va fi reprezentat la Cannes. Dar acum, desigur, am înțeles."

„Nimeni nu ne poate elibera de această rușine."

Folosind neintenționat o hiperbolă revelatoare, el a descris Tratatul de Neproliferare Nucleară drept un „Plan Morgenthau la pătrat".

Multe dintre personalitățile vieții publice din Germania modernă (printre care cancelarul federal și ministrul de Externe în momentul scrierii acestei cărți – 2005) sunt copiii acelei epoci, crescuți de mame singure care munceau pentru a-și întreține familiile.

Dictatorul portughez dr. Antonio de Oliveira Salazar a fost întrebat în 1968 (la șapte ani după revolta din Angola, care a început în februarie 1961) când credea că le va fi conferită independența coloniilor portugheze Angola și Mozambic. „Este o problemă de secole", a răspuns el. „În următorii 500 de ani. Și între timp vor trebui să participe în continuare la procesul de dezvoltare" (vezi Tom Gallagher, *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation*, 1983, p. 200). De altfel, Salazar era proverbial pentru respingerea din principiu a lumii moderne: în anii 1950, el a izbutit să blocheze intrarea companiei Coca-Cola în Portugalia, lucru care nu le reușise nici măcar francezilor.

Ocazional, declarația franceză era ilustrată prin fapte: Félix Eboué, guvernatorul general al Africii Ecuatoriale franceze în 1945, era un înalt funcționar colonial francez – și era negru.

După unele surse, de Gaulle descuraja discuțiile deschise asupra autoguvernării coloniale, temându-se că le-ar oferi coloniștilor, mai ales celor din Algeria, ocazia de a se separa de Franța și de a întemeia un stat segregaționist după modelul sud-african. După cum aveau să demonstreze evenimentele ulterioare, temerea nu era nefondată.

Apoteoza lui Ho Și Min ca legendă a comunismului internațional a avut loc, pentru prieteni și dușmani deopotrivă, la 14 ianuarie 1950, când Mao și Stalin au fost primii care au recunoscut proaspăt declarata Republică Democrată Vietnam.

Aceste evenimente sunt redate memorabil în filmul lui Gilles Pontecorvo *La Battaglia di Algeri* (*Bătălia pentru Alger*) (1965).

Referendumul a inaugurat a Cincea Republică, iar de Gaulle a fost ales primul ei președinte, trei luni mai târziu.

Când au abandonat Congo, belgienii au lăsat în urmă doar treizeci de absolvenți de universitate congolezi pentru cele patru mii de poziții administrative importante care trebuiau ocupate.

Între 1954 și 1962, în Algeria au activat 2 milioane de soldați francezi, din care 1,2 milioane au fost mobilizați.

Citat în Fernand L'Huillier, *Dialogues Franco-Allemandes*, 1925–1933 (Strasbourg, 1971), pp. 35–36

Canalul se aflase dintotdeauna pe teritoriul egiptean și era indiscutabil parte din Egipt, însă majoritatea profitului obținut revenea unei companii străine.

Citat în Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State* (University of California Press, Berkeley și Los Angeles, 1992), p. 429

Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht* (Cornell University Press, Ithaca, 1998), p. 137

Conducerea stalinistă a rămas ferm pe poziții, procesele au continuat *in camera* pentru încă doi ani, iar la 1 mai 1955, o statuie enormă și grotescă a lui Stalin a fost ridicată pe un deal la poalele căruia se întinde Praga. Destalinizarea nu avea să ajungă în Cehoslovacia decât un deceniu mai târziu, și atunci cu consecințe dramatice.

Kádár, pe care Nagy îl eliberase din închisoare cu trei ani mai înainte, a fost numit prim-secretar al Partidului Comunist Maghiar la 25 octombrie 1956. El îl înlocuia pe Gerő, ale cărui forțe de securitate trăseseră în aceeași dimineață în demonstranții neînarmați din Piața Parlamentului.

Faptul că liderul sovietic știa deja acest lucru la 28 octombrie, cu trei zile înainte de începerea invaziei anglo-franceze, sugerează că serviciile secrete sovietice erau chiar mai bune decât credeau Aliații la vremea respectivă.

Chiar și Gomułka a cedat rapid argumentelor sovietice. În Polonia, retragerea lui Nagy din Pactul de la Varșovia a reprezentat o sursă de neliniște – polonezii, care se temeau de revizionismul teritorial german, erau interesați în mod deosebit de aranjamentele de securitate garantate de armatele sovietice. Este de notat totuși că, într-o întrevedere cu Hrușciov în mai 1957, Gomułka a încercat din răsputeri, deși fără succes, să-l determine pe acesta să renunțe la inculparea lui Nagy.

În organizații deosebit de retrograde, cum ar fi Partidul Comunist Francez (care multă vreme a negat că ar fi avut cunoștință de denunțarea lui Stalin de către Hrușciov), mulți membri au părăsit partidul nu atât din cauza evenimentelor ce aveau loc în blocul sovietic, ci mai ales pentru că liderii locali interziceau orice discuție pe marginea acestora.

Nu trebuie totuși exagerată viteza cu care vechile convenții au fost înlăturate. Bunăoară, în anii 1960, guvernul italian a socotit că e mai prudent din punct de vedere politic să mențină taxele și normele din era fascistă pentru mașinile străine, pentru a proteja producătorii autohtoni (în principal Fiat). Guvernele britanice au urmat strategii similare.

Mare parte din ei urmând a fi reciclați ca împrumuturi către aceeași Lume a Treia, acum

împovărată de datorii chinuitoare.

Ca de obicei, Marea Britanie era diferită. În 1956, 74% din exporturile Regatului Unit au mers în afara Europei, majoritatea în colonii și în țările Commonwealthului. Chiar și în 1973, când Marea Britanie a aderat în sfârșit la CEE, doar o treime din export era direcționat către cele 12 țări care în 1992 vor forma Uniunea Europeană.

Pentru comparație, am putea reține că, în 1950, 12% din populația activă a Statelor Unite lucra în agricultură.

Suedia constituie o excepție parțială – secretul prosperității postbelice a Suediei a fost specializarea în confecționarea produselor de înaltă valoare. Dar suedezii au dispus de mână de lucru ieftină și ușor accesibilă (imigranți finlandezi), precum și de resurse energetice hidroelectrice, ceea ce a protejat țara de șocurile prețului petrolului. La fel ca Elveția (și din motive similare), ei constituie un caz special.

Contrastul cu practicile din trecut este edificator. În etapele anterioare ale industrializării franceze, nici cele mai mari bănci de investiții pariziene nu au avut resurse pentru a sprijini modernizarea infrastructurii industriale a țării și nu au primit ajutor sau încurajări din partea guvernului. Situația deplorabilă în care se găseau fabricile, drumurile, rețelele de cale ferată și serviciile publice în Franța anului 1945 ilustra cu elocvență aceste neajunsuri.

În 1950, Iugoslavia, Polonia, România și Albania erau singurele țări europene unde mai mult de un copil din zece murea înaintea vârstei de un an. În Europa de Vest, ultima clasată era Portugalia, unde rata mortalității infantile în 1950 era de 94,1‰.

În anul următor, în martie 1956, acest drept a fost extins pentru toți muncitorii francezi. Cei de la Renault au obținut în 1962 o a patra săptămână de concediu plătit, dar de această dată restul țării s-a aliniat abia șapte ani mai târziu.

Ceea ce a făcut ca, pe măsură ce turismul a început să se dezvolte, spre sfârșitul anilor 1960, să existe o criză de muncitori chiar în Grecia, pentru cele mai mărunte slujbe.

Cu doar cincisprezece ani înainte, în 1958, erau 25 000 de italieni, 4 000 de iugoslavi și prea puțini turci pentru a fi înregistrați în recensământul oficial.

Restricțiile draconice asupra imigrației coloniale reflectau opinia prevalentă în ambele partide importante. Cu toate acestea, cu mai puțin de o generație înainte și în alte circumstanțe, prim-ministrul laburist Clement Attlee scria în iulie 1948: „Este o tradiție ca persoanele britanice, indiferent de originea suverană sau colonială (și de orice rasă sau culoare), să fie liber admise în Regatul Unit. Această tradiție nu trebuie să fie, după părerea mea, prea lesne înlăturată, în special într-o perioadă în care importăm masiv forță de muncă străină".

Excepția a constituit-o Italia, unde, în 1971, mai puțin de 5% din totalul cumpărăturilor se realizau în cele 538 de supermarketuri din țară și aproape toată lumea continua să folosească magazinele locale specializate. Situația era încă aceeași douăzeci de ani mai târziu: în 1991, dată la care numărul magazinelor alimentare scăzuse la 37 000 și în Franța la doar 21 500, în Italia existau 182 432 de magazine alimentare. Pe cap de locuitor, doar Polonia avea mai multe.

Existau și obiecții „culturale". În 1952, autorul francez comunist Roger Vailland a declarat că

„într-o țară ca Franța, unde – cu excepția a două luni pe an, și asta nu în fiecare an – este atât de frig, încât friptura pusă într-un coș pe pervazul ferestrei ține tot weekendul și chiar mai mult, frigiderul este un «simbol», o «mistificare» [americană]".

Abia în 1963 *Électricité de France* a început să modernizeze rețelele electrice urbane pentru a permite funcționarea mai multor aparate; zonei rurale i-a venit rândul după câțiva ani.

O creștere exponențială frumos surprinsă în scena de deschidere a filmului lui Fellini *8½* (1963). Chiar și pentru standardele lui Fellini, această aglomerare în traficul urban ar fi fost de neconceput cu doar câțiva ani înainte.

Reacțiile locale la această inovație s-au conformat precedentului istoric: automobiliștii englezi au refuzat să achite, considerând aparatele de măsură o formă de taxare neautorizată. Francezii și-au manifestat dezaprobarea „decapitând" parcometrele pariziene.

Hipermarketul european, definit ca magazin cu un spațiu de cel puțin 2 500 m^2 pe un singur nivel și situat de obicei la cel puțin 3 km de centrul orașului, a apărut la sfârșitul anilor 1960. În 1973 existau aproximativ 750 de astfel de magazine gigantice în Europa Occidentală, dintre care 620 numai în Franța și Germania de Vest. În același an, în Italia ființ au doar trei. Douăzeci de ani mai târziu existau în total 8 000 de hipermarketuri și supermagazine în Franța, dar numai… 118 în Italia.

Între 1959 și 1973, numărul celor care vizitau Spania a crescut de la 3 milioane la 34 de milioane. Deja, în 1966, numărul anual de turiști din Spania – 17,3 milioane – depășise cu mult totalul pentru Franța sau Italia. În zone din nord-est sau pe litoralul mediteraneean spaniol, tranziția de la o economie preindustrială la era cărților de credit s-a realizat într-o jumătate de generație. Efectul estetic și psihologic nu a fost întotdeauna fericit.

Cu excepția Peninsulei Iberice și a sudului Balcanilor, unde posesia de aparate de radio în 1960 era aproximativ similară cu cea din Europa Occidentală cu 35 de ani înainte și unde oamenii încă se mai adunau la cafenele pentru a asculta știri și muzică.

Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics, 1943–1988* (1990), p. 240.

Poate că merită să subliniem marginalitatea jazzului. Ca și muzica folk americană în anii 1960, jazzul a fost apreciat și cumpărat doar de un număr restrâns de occidentali: de regulă educați, burghezi sau boemi (cel mai frecvent ambele) și un pic mai în vârstă decât fanii rock'n'roll obișnuiți. Situația în Europa de Est era un pic diferită. Acolo jazzul era american (și negru), prin urmare, atât exotic, și subversiv, occidental, dar radical – și având o încărcătură simbolică inexistentă în Vest.

Scriitorul american William Stead a publicat *The Americanization of the World* în 1902: anticipând tema, probabil, dar nu cu mult.

În 1960, economia germană creștea cu 9% pe an, iar cea britanică cu 2,6%: cea mai scăzută rată din lumea dezvoltată, cu excepția Irlandei – care în acel moment era încă departe de a fi „dezvoltată".

Citat în Peter Hennessy, *Never Again. Britain, 1945–1951* (1993), p. 117

Partidele și gânditorii liberali din Italia și Germania, ca și minuscula aripă liber-schimbistă a Partidului Conservator din Marea Britanie au rămas în afara consensului. Dar pe atunci – în parte din acest motiv – ei nu aveau nici o influență.

Spre deosebire de Italia, care în aceeași perioadă a avut 13 guverne și 11 prim-miniștri, sau Franța, cu 23 de guverne și 17 prim-miniștri între 1945 și 1968. Longevitatea politică a liderilor de partid era o trăsătură specific suedeză: predecesorul lui Tage Erlander, Per Albin Hansson, a fost președintele social-democraților din 1926 până în 1946.

Pactul de la Saltsjöbaden amintea pe alocuri de Pacea Muncitorească (*Arbeitsfrieden*) încheiată în Elveția cu un an înainte, prin care patronatul și sindicatele înființau de comun acord un sistem de negociere colectivă neconflictuală, care avea să devină piatra de temelie a stabilității și prosperității naționale. Dar dacă Pacea elvețiană era menită să scoată guvernul din negocierea economică, Pactul de la Saltsjöbaden îl obliga să se implice într-o cooperare armonioasă între patroni și salariați, pentru binele comun.

În 1973, rata sinuciderilor în Occident era, într-adevăr, mai ridicată în țările cele mai dezvoltate și prospere: Danemarca, Austria, Finlanda și RFG. Mai scăzută era la marginile sărace ale Europei: pe cap de locuitor, în Danemarca, rata sinuciderilor era de șase ori mai mare decât cea din Italia și de paisprezece ori mai mare decât cea din Irlanda. Ce se poate conchide din aceste statistici privind efectul deprimant al prosperității, climei, latitudinii, alimentației, religiei, structurilor familiale sau al statului asistențial nu era limpede pe atunci și nu este nici astăzi.

Teoreticienii „austro-marxiști" din Viena începutului de secol XX – Otto Bauer, Rudolf Hilferding – stârneau interesul social-democraților suedezi, fiind în schimb ignorați de succesorii lor austrieci – în afară de ecouri ocazionale, precum programul Partidului Socialist Austriac din 1958, în care se afirma ambiguu că „socialismul democratic ocupă poziția de mijloc între capitalism și dictatură"…

Apud Bark, Gress, *From Shadow to Substance. A History of West Germany*, vol. I (1992), capitolul 16.

Distrugerea școlilor de stat selective din Anglia nu a făcut decât să împingă clasa de mijloc spre sectorul privat, asigurând perspective și profituri școlilor particulare (așa-zisele *public schools*) atât de desconsiderate de radicalii laburiști. Procesul de selecție a continuat, însă criteriul nu mai era meritul, ci venitul: părinții cu dare de mână s-au mutat în apropierea școlilor „bune", iar copiii săracilor, rămași cu cele mai proaste școli și cei mai slabi profesori, și-au văzut șansele de mobilitate educațională dramatic reduse. „Generalizarea" studiilor secundare britanice a fost elementul cel mai retrograd din legislația postbelică a Marii Britanii.

Prin dispariția clericalismului, anticlericalismul politic și-a pierdut rațiunea de a fi, punând capăt unui ciclu de conflicte și obsesii vechi de aproape două secole.

În Irlanda însă, autoritatea Bisericii și implicarea ei în politica de zi cu zi s-au menținut mult mai mult – până în anii 1990.

Într-o izbucnire tipică, Osborne vede casa regală britanică drept „plomba de aur într-o gură plină de carii".

Godard însuși avea gusturi absolut eclectice. Se pare că a fost „fascinat" de filmul lui

Nicholas Ray *Johnny Guitar* (1954), cu Joan Crawford.

Italienii erau foarte buni la *proiectarea* mașinilor, cum poate să ateste orice fan al mașinilor de cursă. Constructorii de mașini italieni au fost primii care au înlăturat apărătorile de noroi, treptele și alte excrescențe redundante de pe automobilul familial – așa cum croitorii milanezi înlăturau în aceiași ani manșetele pantalonilor, inventând silueta simplă și tăietura elegantă a costumului italian modern. Dar fabricile de automobile din Italia nu izbuteau cu nici un chip să *construiască* mașinile imaginate de proiectanți.

Comentând admirativ miile de apartamente identice înghesuite în noile *grands ensembles*, un critic parizian vorbea despre „veritabile căsuțe încorporate într-o structură verticală, rânduite ca sticlele de vin în stative". Vezi Pierre Agard, „L'unite de residence", în *Esprit*, octombrie-noiembrie 1953. Îi mulțumesc dr. Nicole Rudolph pentru această referință.

Spre deosebire de Rotterdam: devastat de bombele germane și reconstruit în etape de-a lungul deceniilor, portul olandez era un oraș realmente „proiectat" cu grijă.

Nu era, evident, cazul instituțiilor mici și elitiste precum *École Polytechniqu*e sau *École Normale Supérieure* din Franța, unde studenții, puțini la număr, intrau pe baza unui examen riguros și erau apoi temeinic pregătiți. Dar acestea erau cazuri extrem de rare.

La jumătatea anilor 1960, numai 44% dintre studenții italieni obțineau diploma de licență; în cursul anilor 1970 cifrele s-au deteriorat și mai mult.

În blocul comunist, experiența „anilor 1960" ca pop-cultură a fost inevitabil una indirectă. Dar diferența nu trebuie exagerată. Ca să invocăm arhireferința vremii: în Est, toată lumea auzise de Beatles și mulți le ascultaseră muzica. Și nu numai de Beatles: la concertul susținut de rockerul francez Johnny Halliday în orășelul slovac Košice în 1966 au asistat 24 000 de spectatori.

Beatleșii proveneau din clasa muncitoare din Liverpool (sau, în cazul lui Paul McCartney, dintr-un segment ceva mai avantajat). Cealaltă trupă rock mitică a deceniului, The Rolling Stones, a ales subiecte mai convențional boeme, conform originii sociale a membrilor grupului: clasa de mijloc londoneză. Handicap pe care îl compensau prin violența calculată a stilului și prin viețile lor private: ostentativ tumultuoase și intens mediatizate.

Trebuie remarcat însă că, în Europa de Vest și de Est deopotrivă, diseminarea de informații despre contracepție a rămas interzisă aproape tot deceniul. Marea Britanie era o excepție: pilula contraceptivă a fost lansată pe piață în 1961; în Franța, cântărețul Antoine a vândut în 1966 un milion de discuri deplângând un viitor în care pilula „se va găsi la Monoprix".

Cu decalajul de rigoare în provinciile îndepărtate ale Franței, unde beretele negre, șepcile de pâslă și chiar bonetele de damă erau încă în uz. Acoperământul pentru cap a mai rămas un timp indicatorul sigur al originii regionale și clasei sociale.

În deceniul următor, ea s-a transformat cu ușurință în uniforma *skinhead*.

În 1960, „existențialismul" (ca și „structuralismul" câțiva ani mai târziu) devenise deja o etichetă polivalentă, precum „boema" cu câteva decenii înainte: studenții fără ocupație de la Arte care veniseră să-i asculte pe Beatles pe Reeperbahn în Hamburg se autointitulau „Exis".

De aceea poate părea ciudat că un psihanalist în vogă, Jacques Lacan, a fost asimilat de publicul larg structuralismului. Dar Lacan era un caz special. El ignora complet (chiar și după standardele lejere din Parisul anilor 1960) evoluțiile contemporane din medicină, biologie și neurologie, fără ca acest lucru să-i afecteze câtuși de puțin cabinetul sau reputația.

PSMB există și azi. Insensibil la schimbare și prea mic pentru a fi afectat de propria-i irelevanță, el va supraviețui probabil pe termen nelimitat.

Precum marxistul german Karl Korsch, cvasicontemporan cu Gramsci, sau austro-marxiștii Otto Bauer și Rudolf Hilferding.

Teza lui Althusser se baza pe o bizară lectură structuralistă a lui Marx, care prezenta pentru tinerii însetați de teorie o atracție direct proporțională cu opacitatea-i iezuită (specialiștii mai în vârstă nu au fost impresionați). Dar revendicarea autorității era cât se poate de clară: „Marx poate fi înțeles într-un singur fel, suținea el, și acela este felul meu". În Franța, steaua lui Althusser a pălit odată cu declinul Partidului Comunist; astăzi, obscurantismul lui este gustat doar în zonele marginale ale mediului universitar anglo-saxon.

Aveau dreptate. Situaționistul belgian Raoul Vaneigem scria în 1967: „Avem de câștigat un univers de plăceri extatice – iar de pierdut, doar plictiseala". Greu de spus, dacă privim retrospectiv, dacă aceste lozinci erau spirituale, inocente sau pur și simplu cinice. Un lucru e cert: ele nu primejduiau cu nimic ordinea publică.

Aceasta era de mult o sursă de neînțelegeri. În ianuarie 1966, după luni de conflict într-un complex de cămine din Antony, în sudul Parisului, noul director a introdus o schimbare radicală de regim. Fetele și băieții peste 21 de ani puteau fi vizitați în camerele de cămin de prieteni de sex opus. Cei sub 21 de ani aveau nevoie de *permisiunea scrisă* a părinților. Nicăieri în altă parte nu s-au luat astfel de măsuri liberale.

Ministrul Tineretului, un anume François Missoffe, venise la Nanterre pentru inaugurarea unor facilități sportive. Cohn-Bendit, un student militant (*enragé*), a întrebat de ce Ministerul Educației nu răspunde revendicărilor din cămine (sau „problemelor sexuale", cum s-a exprimat el). Zgândărit de provocare, ministrul i-a sugerat să sară în splendida piscină nouă dacă are probleme sexuale. „Așa spunea și Tineretul Hitlerist", a replicat studentul pe jumătate german.

Pentru a vizita armata franceză în Germania, după cum s-a aflat ulterior, și a se asigura de loialitatea și disponibilitatea trupelor în caz de necesitate. Dar, pe moment, acest lucru nu s-a știut.

Ceea ce, evident, nu era adevărat. În 1968, singura strategie a Partidului Comunist Francez era să-i împroaște cu dispreț pe studenții radicali și să încerce să-și mențină influența în cadrul mișcării sindicale. Preluarea puterii politice îi depășea clar imaginația și posibilitățile.

Printre liderii studenților nu se aflau femei. Fetele care se văd în fotografii și reportaje, cocoțate pe umerii băieților, erau cel mult „soldații auxiliari" ai armatei studențești. Deși vorbea mult despre sex, revolta tineretului din 1968 ignora inegalitatea dintre sexe.

Apud Robert Lumley, *States of Emergency. Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978* (Londra, 1990), p. 96

Berlinul de Vest căpătase o aură contra-culturală în acești ani. Fosilizat prin izolarea în inima tensiunilor politice internaționale, aflat la mila celor de la Bonn și Washington, cu un viitor de o nesiguranță cronică, orașul era suspendat în timp și spațiu. El a devenit raiul disidenților și radicalilor, aspiranților la avangarda politică sau culturală. Tinerii locuitori nu sesizau însă ironia situației: fără soldații americani, Berlinul de Vest nu ar fi devenit niciodată capitala boemei occidentale.

Ecourile acestei inversiuni vor reveni în timpul primului război din Golf din 1991: opozanții locali nu au ezitat să eticheteze America drept cel mai mare criminal de război al secolului XX, iar Germania – prima ei victimă.

Deși a fost înlocuit cu o nouă versiune mitizată, în care Stalin însuși – și crimele lui – treceau aproape neobservate.

Credibilitatea sistemului sovietic se baza într-o măsură incredibilă pe capacitatea sa de a exploata pământul. Timp de 80 de ani, într-un fel sau altul, agricultura a fost în stare de alertă. Lucru care nu l-ar fi surprins pe un european din secolul al XVIII-lea sau un african din secolul XX – dar URSS trebuia să satisfacă așteptări mult mai mari.

La un an după eliberare, Siniavski a emigrat în Franța, unde a obținut un post de profesor de literatură rusă la Sorbona. Daniel a rămas în Rusia, unde a murit în 1988.

Deși cel mai cunoscut reformist din anii 1960 era un ceh, Ota Šik, școala maghiară a avut cea mai vastă influență și cel mai mare impact practic.

Djilas a fost închis pentru cinci ani când *Noua clasă* a apărut în Occident, fiind încarcerat pentru alți patru la scurt timp după eliberare.

Richard Nixon nu era însă ultimul american sedus de dictatorul român. Impresionat de Nicolae Ceaușescu în cursul unei vizite în România în 1978, senatorul George McGovern îl lăuda pe „unul dintre liderii mondiali ai dezarmării", iar în septembrie 1983, când groaznicul adevăr despre regimul ceaușist era deja cunoscut, vicepreședintele George Bush l-a numit, memorabil, „unul dintre comuniștii buni ai Europei".

Traducerea franceză a *Scrisorii deschise* care a circulat în Paris anul următor era distribuită de *Jeunesse Communiste Révolutionnaire*, o organizație trotkistă.

Din cei aproximativ 30 000 de evrei care trăiau în Polonia la jumătatea anilor 1960, numai 7 500 aparțineau organizațiilor evreiești oficiale.

În 1966, o ediție poloneză a celebrului fals antisemit *Protocolul Înțelepților Sionului* circula neoficial în cercurile de partid, universități și armată.

Novotný nu era singurul care se temea de un efect de bumerang. La 5 aprilie 1953, liderul comunist italian Palmiro Togliatti i-a scris în secret lui Novotný, rugându-l să amâne reabilitarea lui Slánský și a altor victime până după apropiatele alegeri italiene. Cum înțelegea prea bine șeful PCI, cehii nu erau singurii care aveau motive să fie dezgustați de complicitatea liderilor lor la mușamalizarea unui asasinat juridic pe scară largă cu doar zece ani în urmă.

În decembrie 1967, 16,9% dintre cetățenii Cehoslovaciei erau membri de partid – cel mai mare procent din toate statele comuniste.

Jiří Pelikán (ed.), *The Czechoslovak Political Trials. The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1971), p. 17

Cererea nu era chiar spontană. Cu două săptămâni înainte – la o întâlnire secretă de lângă lacul Balaton, în Ungaria, găzduită de János Kádár –, Vasil Biľak (unul dintre adversarii lui Ducek din conducerea Partidului Comunist Cehoslovac) a fost sfătuit de Șelest să trimită Moscovei o „scrisoare de invitație". Scrisoarea în cauză menționa explicit „pierderea controlului" de către partid, probabilitatea unei „lovituri de stat contrarevoluționare" și „riscurile pentru socialism", după care solicita „intervenția și ajutorul neprecupețit" al Moscovei. Se sfârșea astfel: „Vă cerem să tratați declarația noastră cu maximă discreție; de aceea, vă scriem personal în limba rusă".

Cum Ceaușescu a refuzat să participe la invazie sau să permită trupelor Pactului să traverseze teritoriul românesc, contingentul bulgar a fost dus pe calea aerului în Ucraina. Contribuția lor nu prea justifica deranjul, dar era mai importantă nevoia de a împărți responsabilitatea atacului între cât mai multe țări înfrățite.

După 1989 s-a aflat că poliția secretă cehă înființase în anii normalizării o unitate specială care monitoriza evreii: un ecou al Cehoslovaciei trecute și al Poloniei prezente. Autorităților nu le-a scăpat faptul că dintre colegii lui Dubček, unul singur a refuzat să semneze documentul de la Moscova prin care își repudia acțiunile. Era František Kriegel – singurul evreu din grup.

Milan Šimečka, *Obnoveni pořádku* (*Restabilirea ordinii*, Bratislava, 1984 – în samizdat). Optzeci de mii de cehi și slovaci au fugit din țară după invazia sovietică.

Generația *baby-boom* nu a dus niciodată lipsă de locuri de muncă. Generația următoare însă, formată din cei născuți după 1953, a intrat pe piața muncii exact când slujbele erau din ce în ce mai greu de găsit. Nu e de mirare că politica acestei generații a fost cu totul alta.

Tulburările din anii 1960 au inaugurat o transformare politică autentică numai în Spania, unde ciclul de protest social s-a prelungit până la mijlocul anilor 1970, alimentând apoi mișcarea pentru restaurarea democrației parlamentare – o istorie care face obiectul capitolului 16.

Afacerea Profumo din 1963 – un scandal delicios de complex, cu toate ingredientele: sex, rasă, droguri, clasă, politică și spioni, care a acaparat Marea Britanie luni de zile – ar fi fost de neconceput cu câțiva ani mai târziu. O elită pierdută și erorile ei au continuat poate să suscite un soi de interes pofticios, dar după anii 1960 ele nu mai puteau *șoca*.

Deficitul bugetar federal al Statelor Unite a crescut de la 1,6 miliarde de dolari în 1965 la 25,2 miliarde în 1968.

Prin comparație, la apogeul crizei din 1973 importurile de petrol americane nu reprezentau mai mult de 36% din consumul intern.

O medie, desigur, e doar o medie. În sumbrul an 1976, când pentru prima oară după război numărul de șomeri din Marea Britanie a depășit un milion, iar inflația anuală a ajuns la 25%, ratele creșterii au atins pretutindeni un punct minim – în Italia, economia națională chiar a scăzut, ceea ce nu se mai întâmplase din anii războiului.

Asociația Națională a Funcționarilor din Administrația Locală, Uniunea Națională a Angajaților la Stat, Asociația Personalului Științific, Tehnic și Managerial.

Acronimul avea un rol politic evident: evocând o monedă de argint din Franța secolului al XVIII-lea, el atenua întru câtva disconfortul Parisului, nevoit să recunoască întâietatea iminentă a Germaniei de Vest în afacerile europene.

Apud Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (NY, Oxford, 1996), p. 180

Cazul cel mai notoriu s-a petrecut pe 17 octombrie 1961, când, în urma unui marș de protest, poliția franceză a ucis la Paris circa 200 de algerieni – mulți înecați în Sena. Șeful poliției era în acel moment Maurice Papon, ulterior pus sub acuzare și condamnat pentru crime împotriva umanității: în timpul războiului colaborase la raziile și deportarea evreilor francezi la Auschwitz. Vezi „Epilogul".

Parlamentul bicameral (n.tr.)

Numele „provizoriilor" era inspirat de declarația din 24 aprilie 1916 de la Dublin, prin care rebelii au proclamat un guvern provizoriu.

Costul estimat al prezenței britanice în Irlanda de Nord era de trei miliarde de lire pe an, într-o perioadă în care Londra încerca din răsputeri să-și echilibreze bugetul.

Royal Air Forces – RAF (n.tr.).

Partidul Socialist Francez, de un legalism ireproșabil, a format chiar un „Comitet pentru apărarea drepturilor omului" în Republica Federală Germană, oferindu-și expertiza și sprijinul concret în apărarea celor acuzați de acte teroriste.

Ca și în Germania, poliția i-a găsit, de fapt, pe capi la un moment dat, pentru a-i pierde apoi din nou. Arestat în 1974, Renato Curcio a evadat din închisoare în februarie 1975 și a fost recapturat după unsprezece luni.

Inițial eliberat, Negri a fost arestat din nou în 1983. În iunie 1984 a fost judecat și condamnat la 30 de ani de închisoare.

Faimoasa Lojă P2, de pildă, era o misterioasă rețea masonică alcătuită din politicieni de dreapta, bancheri, militari și polițiști, coordonată de Licio Gelli, fost militant în Republica Socială a lui Mussolini între 1943 și 1945. Avea 962 de membri, printre care 30 de generali, 8 amirali, 43 de deputați, 3 miniștri activi, iar cele mai selecte cercuri bancare și industriale erau reprezentate proporțional.

Punk-ul a lăsat un gust deosebit de amar în Europa de Est, unde a fost adoptat în anii agoniei comunismului de trupe underground nihiliste care își însușeau cu cinism tradiția disidenței muzicale și politice în scopuri personale. *Spions*, o trupă punk maghiară din anii 1980, practica un amestec respingător de pornografie și incorectitudine politică: „Puțin sex forțat înainte să te ia, Anna Frank! Fă dragoste cu mine! Anna Frank! Țipă, cățea! Anna Frank! Sau te predau! Anna Frank – băieții au sosit".

„Era Vărsătorului" (*The Age of Aquarius*) este numele familiar dat în Occident perioadei

marcate de mișcările hippie și New Age. Denumirea s-a împământenit grație celebrului musical *Hair* (1967): primul cântec, *Aquarius*, începea cu versul „A sosit Era Vărsătorului". (n.tr.)

În Marea Britanie, această tendință se înscrie în tradiția unui entuziasm mai vechi pentru vegetarianism, materiale textile și de construcție „autentice" etc., care se intersectau adesea cu rețele ale societăților socialiste sau cluburile de turism: replica stângii la vânatul și pescuitul conservatorilor. În Europa continentală, atât stânga, cât și dreapta aveau culturi ce reflectau o istorie foarte diferită. Dacă în Marea Britanie *Ghidul mâncării bune* a fost creat și editat de socialiștii fabieni, fiind prezentat de la început ca o contribuție la lupta de clasă pe frontul gastronomic, în Franța, *Ghidul Michelin* a fost dintotdeauna o întreprindere exclusiv comercială, deși viza un public similar.

În 1980, URSS elibera deja în atmosferă tot atât monoxid de carbon cât Statele Unite – statistică ce ar fi fost, până de curând, un motiv de laudă, și nu de jenă pentru admiratorii Uniunii Sovietice.

Între anumite limite, protestul ecologist oferea – prin caracterul său evident apolitic – un spațiu protejat pentru acțiune politică și expresie națională în regimuri altfel restrictive. În 1983, spectrul poluării apei adusese 10% din populația Lituaniei sovietice în Asociația Lituaniană pentru Protecția Naturii.

Existențialismul heideggerian în această cheie a furnizat o altă deschidere către Vest: filosoful francez Emmanuel Mounier afirmase cu mulți ani înainte că găsea în existențialismul contemporanilor săi (ca Sartre) o „barieră subiectivă" împotriva a ceea ce el denunța drept „materialism obiectiv" și „tehnologie". După zeci de ani, urmașii lui Mounier din cercul revistei *Esprit* au fost printre primii occidentali care i-au publicat și elogiat pe Havel și prietenii lui disidenți.

În aceiași ani, Moscova a finanțat minusculul Partid Comunist American cu fonduri de ordinul a 42 de milioane de dolari, o dovadă grăitoare de generozitate oarbă.

La 13 aprilie 1976, cu numai nouă săptămâni înainte de alegerile italiene, Kissinger a declarat public că Statele Unite „nu agreau" participarea comuniștilor la guvernare – confirmând astfel presimțirile lui Berlinguer.

Una dintre primele decizii luate de Brandt când a ajuns la putere în 1969 a fost să schimbe denumirea „Ministerului pentru Problemele Germanilor de Pretutindeni" în „Ministerul pentru Relații Inter-Germane", spulberând astfel temerile Germaniei Democrate că Republica Federală va continua să-și aroge dreptul de a vorbi în numele tuturor germanilor și manifestându-și intenția de a negocia cu RDG ca entitate distinctă și durabilă.

Această ficțiune legală și conotațiile ei emoționale explică reticența Partidului Creștin-Democrat la semnarea Tratatului de Bază din 1973 prin care se stabileau relații cu Germania de Est – și insistența cu care au lăsat deschis subiectul graniței răsăritene până în 1990.

Încă din zorii *Ostpolitik*, de o atenție specială și de privilegii s-au bucurat *Volksdeutsche*, nemții care trăiau în afara statelor germane, la est sau la sud. Definiți prin familie sau originea etnică, aceștia primeau drepturi cetățenești depline dacă reușeau să ajungă în Republia Federală. Sute de mii de locuitori din Ucraina, Rusia, România, Ungaria etc. și-au redescoperit subit ascendența germană pe care o negaseră cu atâta trudă în jumătatea de secol precedentă.

Primul „grup Helsinki“ a fost creat, pe 12 mai 1976, la Moscova. Printre cei 11 membri fondatori se numărau Iuri Orlov, Elena Bonner și Anatoli Șaranski. Comitetul Helsinki, organizație-umbrelă înființată special pentru mediatizarea abuzurilor din statele semnatare ale Acordului, a apărut doi ani mai târziu.

Practica „gardienilor“ de la Makronisos, care îi forțau pe comuniști să se căiască și apoi să devină torționarii celor care refuzau, semăna frapant (deși nu le egala ca perversitate) cu tehnicile utilizate în aceiași ani de comuniștii români în închisoarea de la Pitești (vezi capitolul 6).

La început, americanii s-au așteptat să găsească în Grecia (ca și în restul Europei) aliați în zona de centru-stânga a spectrului politic. Deziluzionați rapid, ei au schimbat tactica, legând o prietenie strânsă și durabilă cu dreapta naționalistă și militară.

Și memorabilului film *Z* (1969) de Costa Gavras, bazat pe cazul Lambrakis

Ofițerii, majoritatea formați în școlile de cadeți militari sub dictatura antebelică a lui Ioannis Metaxas, nu erau probabil atât de nepopulari precum își închipuia străinătatea. Dar europenii suspectau – pe bună dreptate – că ei se bucurau de simpatia Statelor Unite (și poate chiar de mai mult). Ceea ce era în esență doar un ecou al războiului civil din Grecia anilor 1940 a devenit rapid cea mai nouă *cause célèbre* în războiul civil vechi de un secol din inima Europei: „Grecia“ a devenit ceea ce era înainte „Spania“, cuvântul magic ce polariza simpatiile politice.

Grecia avea din 1962 statut de „asociat“ al CEE.

Junta nu a scăpat însă de pedeapsă. Unsprezece lideri au fost judecați și condamnați în august 1975. Au primit sentințe capitale, comutate ulterior în detenție pe viață. Papadopoulos a murit în arest în 1999, fără să se căiască. Generalul de brigadă Ioannidis, condamnat într-un proces ulterior pentru suprimarea revoltei de la Politehnică, se află și astăzi în închisoare.

Când a murit, în 1952, Maurras avea 84 de ani. Salazar însuși, fiu de vechil, se născuse în Vimeiro pe 28 aprilie 1889, la numai o săptămână după Hitler. Pentru un conducător de stat european de la sfârșitul anilor 1960, el era neobișnuit de ancorat în moravurile secolului precedent – mama lui se născuse în 1846.

În 1973, Europa de Vest asigura două treimi din importurile și exporturile Portugaliei.

Tinerii ofițeri puritani și aliații lor de stânga au fost mai puțin încântați de explozia a ceea ce ei considerau drept film și literatură pornografică: Portugalia compensa pentru cincizeci de ani de încorsetare culturală. La un moment dat, ei au încercat chiar să interzică interpretarea cântecelor tradiționale portugheze: alimentând „amărăciunea și fatalismul“, *fado*-ul contravenea țelurilor de emancipare și progres social.

Sfidând oprobriul internațional, liderul spaniol a dispus în 1963 execuția unui comunist capturat, Juan Grimau.

O consecință ironică a acestor libertăți atent calibrate pe care Franco le-a acordat activiștilor din universități în ultimul deceniu este aceea că studenții spanioli din generația anilor 1960 exagerează retrospectiv rolul pe care l-au jucat ulterior în lupta țării pentru democrație.

Vezi capitolul 7. Prin urmare, liderii catolici, nepătați de vreun trecut franchist, și-au asumat un rol activ în tranziția spre democrație, fiind o „verigă" între radicali și conservatori.

Cu o lună *înainte* de a intra în legalitate, PCE a găzduit la Madrid o întâlnire publică a partidelor eurocomuniste din Europa Occidentală.

Structura sociogeografică a votului din 1977 semăna stupefiant cu cea de la alegerile din 1936 – cultura politică a țării fusese realmente la naftalină timp de patru decenii.

Articolul 151 din Constituție acorda „autoguvernarea" oricărei regiuni care o solicita.

Alte două conspirații împotriva regelui și parlamentului, în 1982 și 1985, au fost dejucate cu ușurință.

Statisticile de la jumătatea anilor 1980 sugerează că unul din cinci oameni de vârstă adultă nu avea de lucru. Cifra reală e mai probabil unul din patru. Într-o țară lipsită încă de un sistem social cuprinzător și unde puțini oameni aveau economii, aceste cifre indică privațiuni generalizate.

În 1982, sloganul PSOE era *OTAN, de entrada no!*; patru ani mai târziu, posterele lor spuneau *OTAN, de entrada si!*

Platforma socialistă tradițională de naționalizare nu se potrivea deloc în Spania, unde mare parte a economiei oficiale era deja în posesia statului autoritar.

Noua Constituție a Spaniei din 1978, al cărei țel major era reconcilierea polilor opuși ai istoriei spaniole (stânga-dreapta, biserică-anticlericali, centru-periferie) păstra o tăcere fățișă asupra regimului precedent.

Filmele sale – mai recent, *La mala educación* (*Proasta creștere*, 2004) – sunt și pronunțat anticlericale, poate singura trăsătură prin care Almodóvar rămâne fidel unei mai vechi tradiții spaniole de disidență culturală.

Victor Perez-Diaz, *Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics and the Rule of Law* (Cambridge, MA, 1999), p. 65

În ambele ocazii, capitala (Oslo) a votat majoritar pentru. Însă rezultatul final a fost decis de o coaliție antieuropeană formată din radicali, ecologiști, „naționaliști lingvistici" și fermieri din regiunile nordice și de coastă ale țării, plus pescarii care se opuneau cu îndârjire unei reglementări europene prin care zonele de pescuit costier erau restrânse la douăsprezece mile de țărm. Danemarca a adus cu ea Groenlanda, pe atunci guvernată de la Copenhaga. Însă după ce Groenlanda a obținut autonomia în 1979, a fost convocat un referendum care a decis ca țara să iasă din CEE, acesta fiind singurul caz în care un stat membru a părăsit Comunitatea.

Acest fenomen a fost totuși contrabalansat de noile oportunități de investiții pentru sectorul privat: proporția acțiunilor deținute de străini în companiile spaniole a crescut cu 374% în perioada 1983–1992.

Voci influente au protestat la Bruxelles, cerând Comisiei Europene să dea în vileag cacealmaua lui Papandreu.

Desigur, Politica Agricolă Comună, cealaltă cheltuială majoră de la bugetul Uniunii Europene, exacerba de multă vreme exact acele discrepanțe regionale pe care fondurile de coeziune și alte fonduri structurale trebuiau acum să le elimine…

Țările mai bogate erau mai puțin îndatorate față de Bruxelles și controlau mai îndeaproape treburile interne. În Franța, în pofida „descentralizării" prevăzute de legile adoptate în anii 1980, băierile bugetului au rămas în mâinile Parisului. Ca urmare, regiunile prospere ale Franței au urmat tendințele de pe plan internațional și au beneficiat de legăturile lor cu UE, în vreme ce zonele sărace au rămas dependente în principal de ajutorul de stat.

De atunci, „spațiul Schengen" s-a extins și la alte state membre ale Uniunii Europene, însă Marea Britanie a rămas în afara sa, iar Franța și alți participanți și-au rezervat dreptul de a reintroduce controlul de frontieră din motive de securitate.

Cifrele ar fi fost și mai mici fără ratele net *ascendente* ale natalității care se înregistrau în comunitățile de imigranți din Asia, Africa și Caraibe.

În Europa de Est, prima țară care a atins în acei ani rate ale natalității la fel de scăzute a fost Ungaria, unde economia „subterană" asigura multor oameni un standard de viață mai ridicat decât în restul blocului sovietic.

Resentimentele atinseseră punctul culminant în sindicatele din administrație, care includeau angajații prost remunerați ai statului, de la măturători la infirmiere. Marile sindicate *industriale* au suportat mult mai bine reducerile lui Callaghan: câtă vreme laburiștii protejau în continuare muncitorimea calificată din industrie și nu se atingeau de privilegiile lor, liderii sindicali tolerau apostaziile guvernului. Ei au fost surprinși să constate că asemenea târguri nu mai puteau fi încheiate cu doamna Thatcher.

În 1996 (ultimul său an de existență), rețeaua feroviară naționalizată a Marii Britanii „se lăuda" cu cele mai mici subvenții din domeniu în Europa. În același an, francezii plănuiau investiții în căile lor ferate în valoare de 21 £ pe cap de locuitor, italienii – de 33 £, britanicii – de doar 9 £.

Și de sărăcie privată, de asemenea. Renunțând la corelarea pensiilor cu salariile, Thatcher a redus drastic venitul multor concetățeni ieșiți la pensie. În 1997, pensia de stat din Marea Britanie echivala cu 15% din salariul mediu: cel mai mic procent din Europa.

În deceniul de după retragerea Doamnei de Fier, succesorii ei la conducerea Partidului Conservator au ilustrat declinul de la o banalitate exasperantă (John Major) la o inadaptare arogantă (William Hague), culminând cu inepția fatală (Iain Duncan Smith). După lunga domnie a Reginei-Soare a venit un potop de mediocrități.

După cum explica ea, la Conferința Partidului Conservator Scoțian la 14 mai 1982, „e grozav să ai de-a face cu o criză adevărată după ce ți-ai petrecut jumătate din cariera politică ocupându-te de chestiuni plicticoase ca mediul".

Cu deosebirea că Margaret Thatcher credea în privatizare aproape ca într-un principiu moral, în vreme ce lui Tony Blair pur și simplu îi plac oamenii cu bani.

Un sondaj din 1979 a dezvăluit că profilul electoral al Partidului Socialist mitterrandian

corespundea în detaliu cu cel al Franței – lucru cu care nici un alt partid nu se putea lăuda.

Specialist în bănci și consilier al prim-ministrului gaullist Jacques Chaban-Delmas, Delors avea să fie președintele Comisiei Europene între 1985 și 1995.

Chiar la apogeul nemulțumirii populare, în hățișul economic de la jumătatea anilor 1980, 57% dintre alegători se declarau mulțumiți de politica *externă* a președintelui Mitterrand.

În 1982, IRI (*Istituto per la Ricostruzione Industriale*) controla, printre altele, toate turnătoriile de metal din Italia, două treimi din producția de oțel, un sfert din cea de înghețată și 18% din roșiile decojite.

Treuhand avea inițial misiunea de a converti cât mai multe din cele 9 000 de companii est-germane (cu șapte milioane de angajați) în afaceri rentabile și de a lichida restul. Dar, sub presiune politică, a sfârșit prin a reabilita sau consolida multe dintre concernele neprofitabile, creând, paradoxal, un sector semipublic nou, subvenționat din fonduri publice. Vezi capitolul 21.

Istituto per la Ricostruzione Industriale, Istituto Nazionale delle Assicurazioni, Ente Nazionale Idrocarburi, Ente Nazionale per l'Energia Elettrica.

Evgenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (Harcourt, 1967); Margarete Buber-Neumann, *Von Potsdam nach Moskau: Stationem eines Irrweges* (Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1957); Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution* (Pathfinder Press, 1979), publicat inițial la Köln în 1955 sub titlul *Die Revolution entllisst ihre Kinder*; Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire* (Paris, 1951); Boris Souvarine, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism* (publicat pentru prima oară în engleză în 1939).

Între 1975 și 1981, numai Franța a primit 80 000 de refugiați din Indochina.

În 1963, după ce își pierduse de mult interesul pentru comuniștii autohtoni, autorul *Mâinilor murdare* putea fi auzit la Praga perorând despre realismul socialist în fața unui public uluit de scriitori și intelectuali cehi.

„*Pour ma part, je pense que s'il y a une grande cause aujourd'hui, c'est la défense des intellectuels.*" Vezi „Les Grandes Causes, ça existe encore?", *Le Nouvel Observateur*, nr. 1140, septembrie 1986.

Antonino Bruno, *Marxismo e Idealismo Italiano* (1977), pp. 99–100

Ca o curiozitate, decizia guvernului cehoslovac din 1976 de a ratifica Acordurile ONU cu privire la drepturile omului a fost cea care a făcut – prin întrunirea numărului necesar de 35 de state – ca acestea să capete putere de lege internațională.

Mișcarea ecologică avea și ea disidenți interni. Scriitorul slovac Milan Šimečka își avertiza colegii (printre care și pe Havel) să nu subestimeze beneficiile modernității: „Sunt de părere că poluarea ce însoțește prosperitatea industrială este mai bună decât haosul și brutalitatea care macină acele societăți în care oamenii nu sunt capabili să-și satisfacă nevoile elementare". Milan Šimečka, „A World With Utopias or Without Them", *Cross-Currents*, nr. 3 (1984), p. 26.

Iugoslavia este excepția care confirmă regula: „Întrucât o cultură oficială nu a fost

întemeiată nicicând în Iugoslavia (ceea ce nu împiedica existența unor figuri oficiale în viața culturală), nici opusul firesc al acesteia nu putea exista – o cultură subterană, alternativă sau paralelă, asemenea celor atât de iubite în alte țări socialiste". Dubravka Ugrešić, *The Culture of Lies* (1998), p. 37.

Și pe bună dreptate. După cum avea să se afle mai târziu, spionajul sovietic și est-german se infiltrase adânc în mișcările pacifiste britanică și vest-germană din acea vreme.

În decursul anilor 1980, Polonia și Cehoslovacia au ajuns la o creștere economică negativă – economiile lor practic s-au micșorat. Economia Uniunii Sovietice se aflase probabil în scădere din 1979.

Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity* (New York, 1989), p. 9

În agricultură, URSS, Ungaria și România semănau cu niște imense moșii din secolul al XIX-lea: țărani prost plătiți, fără echipament și fără tragere de inimă făceau minimul posibil pentru stăpânii lor absenți, economisindu-și puterile pentru a munci zdravăn peticul de pământ al familiei.

Îi mulțumesc dr. Paulina Bren pentru această referință.

În perioada lui Brejnev, un kilogram de carne de vită costa 8 ruble, dar se vindea în magazine la prețul de 4 ruble și jumătate. Și Comunitatea Europeană își subvenționa agricultorii, cam în aceleași proporții. Diferența, desigur, este că Europa Occidentală își putea permite o Politică Agricolă Comună, dar nu și Uniunea Sovietică.

Ungaria s-a alăturat FMI în mai 1982, spre satisfacția ambelor părți. Abia în 1989 s-a aflat că guvernul maghiar subestimase serios datoria internă și externă a țării în deceniul precedent.

Și, tot la fel ca Brejnev, erau principalii consumatori ai vremii. Într-o glumă sovietică din epocă, șeful statului îi arată mamei lui vila, mașinile și terenurile de vânătoare. „Bravo, Leonid", spune bătrâna. „Dar ce te faci dacă vin comuniștii la putere?"

Desigur, este de datoria Bisericii Catolice să tune împotriva chipului cioplit și a păcatului trufiei. Dar Karol Wojtyła a mers mult mai departe. În exercițiile spirituale pentru post din 1975, cu trei ani înainte de a deveni papă, el anunța explicit la Vatican că dintre cele două pericole care pândesc Biserica, persecuția și consumismul, al doilea este de departe cel mai periculos.

Dovadă sprijinul lui inițial pentru o mănăstire carmelită la Auschwitz, retras apoi în urma unor proteste internaționale. Aceeași mărginire s-a văzut în remarca-i imprudentă că Polonia sub lege marțială ar fi un „imens lagăr de concentrare".

Cu încurajarea Vaticanului, Statele Unite au furnizat Solidarității un ajutor financiar important în anii săi de clandestinitate – după unele estimări, nu mai puțin de 50 de milioane de dolari.

Cu toate acestea, în noiembrie 1981, la începutul primului său mandat, Reagan a lăsat să-i scape remarca potrivit căreia un război nuclear în Europa nu ar duce neapărat la un conflict pe scară largă. Aliații vest-europeni ai Washingtonului au fost cel puțin la fel de alarmați ca și Moscova, și unii, și alții protestând vehement.

Bineînțeles că nu s-a pus vreodată problema ca rachetele Pershing sau cele de croazieră să fie amplasate în Franța.

Așa cum a ieșit la iveală după 1990, cel puțin 25 de parlamentari din acea vreme erau agenți plătiți ai RDG.

Pe 13 decembrie 1981, ziua proclamării legii marțiale în Polonia, Schmidt se afla în RDG pentru „convorbiri la nivel înalt" cu omologul său Erich Honecker și a fost oarecum inoportunat nu atât de arestarea a sute de disidenți polonezi, cât de potențialul impact „destabilizator" al evenimentelor din Polonia asupra relațiilor intergermane.

Datorită unui PIB tot mai mare, ponderea cheltuielilor pentru apărare din totalul cheltuielilor publice americane scăzuse permanent de la mijlocul anilor 1950 până în 1979, chiar și în timpul războiului din Vietnam. A urmat apoi o creștere dramatică: cheltuielile pentru apărare erau în 1987 cu 24% mai mari față de nivelul din 1980.

De fapt, familia lui Gorbaciov suferise mult sub Stalin, ambii bunici fiind închiși ori deportați în timpul epurărilor. Cu toate acestea, noul lider sovietic nu a recunoscut acest lucru până în noiembrie 1990.

Mais c'est quoi, la dialectique? C'est l'art et la manière de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux! – Jorge Semprún, *Quel Beau Dimanche* (Grasset, Paris, 1980), p. 100.

Acesta este subiectul unei cărți scrise de Jores Medvedev, *Nuclear Disaster in the Urals*, publicată în exil în 1979.

Într-un sondaj de opinie efectuat câteva luni mai târziu, în ianuarie 1990, Gorbaciov s-a clasat în preferințele publicului imediat după Petru cel Mare – dar cu mult în urma lui Karl Marx și a lui V.I. Lenin.

Saharov a fost cel care a forțat abordarea publică a subiectului, cerând – într-o transmisie TV în direct – ca Articolul 6 să fie abrogat, iar partidul să restituie reprezentanților poporului puterea „furată" în 1918. Gorbaciov însuși i-a închis microfonul lui Saharov, dar era prea târziu.

La funeraliile lui Cernenko, în martie 1985, el a ținut, de asemenea, să se întâlnească cu șeful Partidului Comunist Italian, Alessandro Natta, aflat până atunci în dizgrația Moscovei.

Într-un ecou cum nu se poate mai potrivit la fiascoul american din Vietnam, regimul-marionetă de la Kabul – privat acum de sprijin armat extern – a agonizat până în 1992, când a sucombat, în pofida garanților săi internaționali, în fața talibanilor.

Andrei Gracev, citat în Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1997), p. 88

În 1986, Statele Unite au renunțat să se mai opună intrării Poloniei în FMI, în schimbul eliberării tuturor prizonierilor politici și al unei amnistii generale.

Vezi Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (IMF & Oxford University Press, 1996), p. 567.

În versiunea oficială, locul unde fusese îngropat Nagy a rămas necunoscut timp de treizeci de ani; în realitate, toată lumea știa că mormântul se află într-un colț obscur și nemarcat al Cimitirului Municipal din Budapesta.

Îi sunt recunoscător profesorului Timothy Garton Ash pentru această referință.

Se pare că Honecker calculase, cu destulă îndreptățire, că Gorbaciov nu va rezista la putere și că, prin urmare, putea fi ignorat fără nici un risc.

La trei zile după vizita lui Gorbaciov, într-o întrevedere cu un demnitar chinez aflat în vizită, Honecker compara tulburările din RDG cu recenta „contrarevoluție" din China. Se pare că el lua în calcul un masacru german *à la* Tiananmen, acesta fiind unul dintre motivele pentru care colegii săi au decis să-l înlăture.

Ca să fim cinstiți, singura vină a disidenților est-germani era că interpretaseră eronat curajul demonstrat de masele populare în noiembrie 1989 drept fundamentul unei republici socialiste reînnoite. Pe de altă parte, această viziune greșită s-a născut din incapacitatea lor de a înțelege ce ajunsese să însemne „socialismul" – și din faptul că au depus atât efort pentru salvarea lui.

În Polonia, echivalentul acesteia s-a produs în 1980-1981, tranziția politică ce a avut loc un deceniu mai târziu fiind mult mai calculată și negociată.

Autorul, care se afla în acele momente la Praga, poate confirma senzația ametitoare că istoria se scria în direct.

O caricatură apărută într-unul din efemerele ziare studențești din decembrie 1989 surprinde perfect prăpastia dintre generații. Bărbierindu-se în maiou, un burtos între două vârste se holbează cu dezgust în oglindă la o femeie trecută ce stă în pragul ușii, într-o cămașă de noapte murdară, cu părul pe bigudiuri și țigara atârnându-i în colțul gurii. „Nu mă recunoști?", îl persiflează ea. „Sunt visul tău din 1968."

„Dacă un popor n-a vorbit niciodată, primul cuvânt pe care îl rostește e poezie" (Ferdinando Camon, „Tutto Libri", *La Stampa*, 16 decembrie 1989).

Cel puțin până la ascensiunea lui Mihail Gorbaciov, după care Occidentul nu a mai avut nevoie de un disident antisovietic.

Procesul și moartea în fața plutonului de execuție au fost filmate pentru televiziune, dar înregistrarea nu a fost difuzată decât două zile mai târziu.

Oficial, comunitatea turcă era, desigur, o plăsmuire: „În Bulgaria nu există turci" (Dimitri Stoianov, ministru de Interne).

Aceste considerații nu se aplicau satelor îndepărtate și orășelelor de provincie, unde poliția a continuat până în ultima clipă să opereze, nestânjenită de camerele de luat vederi sau de oprobriul public.

Un ecou indirect la singurul monument durabil al anilor 1960: ideea că tinerețea e o calitate inerent superioară – cum spunea Jerry Rubin, „să nu te încrezi în nimeni peste 30 de ani".

Această linie de argumentație a fost dezvoltată, printre alții, de Voltaire și este detaliată elegant de Larry Wolff în *Inventing Eastern Europe* (Stanford, 1994) [trad. rom.: *Inventarea Europei de Est*, trad. de Bianca Rizzoli, Humanitas, 2000 – n.tr.].

Chiar și Reagan a avut inițial o reacție extrem de temperată atunci când în Polonia s-a decretat legea marțială. Washingtonul a adoptat poziția intransigentă pe care o știm astăzi numai după proteste publice sonore (din partea lui Henry Kissinger, printre alții).

În august 1989, vicepreședintele Partidului Social-Democrat criticase guvernul Kohl că „a agravat" criza primindu-i pe refugiații est-germani care încercau să ajungă în Vest trecând granița cu Ungaria recent deschisă. Dar în Berlin (bastionul său tradițional) PSD a avut rezultate mai bune în alegerile din 1990, câștigând 35% din voturi.

Bohley a afirmat cu amărăciune: „Am vrut justiție și am primit *Rechtstaat*" (stat constituțional).

Al doilea gest al lui de Maizière a fost să recunoască partea de vină a Germaniei de Est în ceea ce privește Holocaustul, și să aloce 6,2 milioane de mărci germane pentru reparații.

Nu este o coincidență că Mitterrand a fost singura figură politică importantă din Occident care a acceptat fără ezitare eliminarea lui Gorbaciov prin puciul ratat din anul următor.

Ironia sorții, succesorii lui Mitterrand se luptă astăzi cu constrângerile bugetare și consecințele sociale ale aceluiași tratat.

Una dintre ele a fost numirea lui Jacques Attali, acolitul lui Mitterrand, în funcția de director al unei noi instituții: Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare (BERD), cu mandatul de a investi în reconstrucția Europei de Est. După ce a cheltuit milioane renovând o clădire importantă pentru el însuși (dar foarte puțin pe ipoteticii beneficiari ai băncii), Attali a fost dat afară – experiență care nu pare să-i fi afectat deloc părerea excelentă despre sine.

Există dovezi că Gorbaciov a cedat din greșeală în această privință, când a consimțit, la sugestia președintelui Bush, că dreptul Germaniei la autodeterminare ar trebui să includă libertatea de a-și „alege alianțele".

Pentru Grass, istoria modernă germană constă într-o tendință de a se umfla și a se extinde, urmată de încercări disperate ale restului continentului de a o înfrâna. Sau, în cuvintele sale: „O dată la câțiva ani, pentru constiparea noastră specific germană primim o clismă europeană".

Cu doar opt săptămâni mai devreme, Gorbaciov refuzase categoric să ia în considerare o astfel de schimbare.

Cele cinci republici asiatice (Kazahstan, Kîrgîzstan, Tadjikistan, Turkmenistan și Uzbekistan) au împreună o suprafață mai mare (18% din teritoriul sovietic) decât orice altă republică în afară de Rusia, deși PNB-ul lor total era în septembrie 1991 de doar 9,9%. Dar povestea lor nu face obiectul lucrării de față.

Deși foarte puțini l-au prezis. O excepție impresionantă o constituie eseurile lui Roman Szporluk, scrise în anii 1970 și 1980, reunite în *Russia, Ukraine and the Break-up of the Soviet*

Union (Hoover Institution, Stanford, 2000).

A nu se confunda cu provincia istorică Moldova, de peste Prut, care aparține României.

Cum azerii sunt un popor de origine turcă, o parte dintre aceste tensiuni își au originea în masacrarea armenilor din Turcia otomană în timpul Primului Război Mondial.

Imaginea de sine a Rusiei, un aliaj instabil de nesiguranță și orgoliu, este perfect surprinsă de remarcile filosofului liberal Peter Ceadaev în *Scrisorile filosofice* din 1836: „Suntem una dintre acele națiuni care nu par a fi parte integrantă a rasei umane, ci una care există numai pentru a da lumii o lecție memorabilă. Cu siguranță că lecția pe care trebuie să o dăm nu va fi uitată, dar cine știe cât va mai trece până când ne vom regăsi ca parte a umanității și câtă nenorocire vom mai îndura până când ne vom împlini destinul".

Acesta e unul dintre motivele pentru care sfârșitul Uniunii Sovietice a fost și este o sursă de real regret pentru mulți ruși. „Independența" însemna pentru toți ceilalți un câștig; pentru Rusia, independența era clar o pierdere.

Elțîn a acumulat 57% din voturi într-un scrutin la care s-au prezentat 74% din alegători.

Cu excepția președintelui francez, François Mitterrand, care tot nu se împăcase cu destabilizarea din estul Europei și a aprobat prematur tentativa complotiștilor de a reveni la *status quo ante*.

Chiar și în Ucraina, unde mulți rusofoni au fost inițial sceptici față de ideea de independență națională, lovitura de stat din august a avut un impact dramatic asupra populației: pe 24 august, Sovietul Suprem ucrainean a votat pentru independență cu 346 de voturi pentru și unul împotrivă. La referendumul național organizat pe 1 decembrie, s-au prezentat 84% din cei înscriși pe liste și 90,3% dintre ei au votat pentru desprinderea de Uniunea Sovietică.

Puterea, dar nu mijloacele. Dacă Gorbaciov – sau complotiștii din august – ar fi ales să folosească armata ca să zdrobească opoziția, în mod sigur nu ar fi reușit.

De unde o oarecare ranchiună în rândul cehilor. În cursul unei vizite la Praga, în 1985, autorul lucrării de față a auzit nenumărate relatări ale cehilor liberali despre privilegiile acordate de regim minorității slovace. Un motiv predilect de nemulțumire îl reprezentau învățătorii din Slovacia, recrutați pentru a preda în școlile elementare cehești: părinții îi considerau incompetenți și iremediabil provinciali.

Apariția unui partid ungur separat reflectă prezența pe teritoriul slovac a 500 000 de unguri, 10% din populația Slovaciei.

Apud Mlada Fronta DNES, 12 martie 1991. Vezi Abby Innes, *Czechoslovakia: The Short Goodbye* (Yale U.P., Newhaven, 2001), p. 97.

Separarea politică s-a dovedit a fi mai ușor de controlat decât cea economică – de-abia în 1999 acordul cu privire la diviziunea bunurilor Cehoslovaciei federale a fost încheiat.

Zagreb, Belgrad și Skopje au fost între 1910 și 1990 printre orașele central-europene a căror populație a crescut cel mai rapid.

„Pe unii [sârbi] îi omorâm, pe alții îi deportăm și pe restul îi obligăm să treacă la catolicism", spunea ministrul ustaș al Religiei la Zagreb pe 22 iulie 1941.

Aflat la Skopje pentru o „anchetă" imediat după războiul din Kosovo din 1999, autorul a fost informat „confidențial" de prim-ministrul macedonean că nu trebuie să te încrezi în albanezi (printre care se număra colegul lui ministru ce tocmai ieșise din încăpere): „Nu poți crede nimic din ce spun – pur și simplu nu-s ca noi. Nu sunt *creștini*."

Evident, croații și ceilalți erau de altă părere: armata națională era dominată de sârbi (60% din corpul ofițeresc era sârb în 1984, ceea ce reflecta proporția sârbilor în populația totală, dar nu era mai puțin îngrijorător pentru minorități), iar Belgradul înghițea un procent exagerat din investiții și din bugetul federal.

Cum apartenența etnică în Iugoslavia nu putea fi determinată în funcție de înfățișare sau limbă, trupele care cutreierau satele se bazau pe oamenii ce își demascau vecinii – familii alături de care trăiseră în pace sau chiar prietenie zeci de ani.

Între 1992 și 1994 forțele ONU din Balcani au fost practic complice cu sârbii bosniaci – lăsându-i, de pildă, să decidă singuri cine și ce putea să intre în ori să iasă din orașul Sarajevo, aflat sub asediu.

La insistența francezilor, ceremonia de semnare s-a desfășurat la Paris – un exercițiu ritualic de supracompensare ce nu făcea decât să atragă atenția și mai mult asupra faptului că Franța ezitase anterior să acționeze împotriva sârbilor.

Trupele SFOR conduse de NATO au fost înlocuite pe 2 decembrie 2004 de misiunea EUFOR a Uniunii Europene.

Manipulând sentimentele naționaliste în scopuri electorale, premierul grec Andreas Papandreu susținea că termenul *Macedonia* face parte din patrimoniul străvechi al țării și se referă exclusiv la extremitatea nordică a Greciei. Dacă statul slav decupat din sudul Iugoslaviei se intitula la fel, atunci nutrea, fără îndoială, ambiții iredentiste. Ce nu putea recunoaște Papandreu era că mulți „greci" din Macedonia greacă erau de origine slavă – deși elenizați oficial în scopuri patriotice.

În iarna anului 1996, după fraudarea grosolană a alegerilor locale, studenții sârbi au demonstrat timp de trei luni pe străzile Belgradului, protestând împotriva dictaturii și cerând schimbarea. Nu au primit însă sprijin sau încurajare din partea puterilor occidentale, care vedeau în Milošević un factor de stabilitate în anii post-Dayton și nu au făcut nimic să-i șubrezească poziția.

Ca și în cazul atrocităților de la Sarajevo, Belgradul și apologeții săi au pretins fie că nu s-a întâmplat nimic, fie, când n-au mai putut pretinde acest lucru, că a fost o „înscenare" provocată chiar de victime.

Activitatea lui Bernard Janvier a determinat Franța și alte state să ceară punerea lui sub acuzare, considerându-l responsabil de masacrul care a urmat.

Printre cei din generația mai tânără, orientați spre afaceri și nerăbdători să scape de trecutul apăsător al țării lor, aceasta a dat naștere unui nou conformism, care a luat locul limbii de lemn

comuniste: adularea necondiționată a preceptelor economiei neoclasice, neumbrită de conștientizarea costului lor social.

Provocând temeri naționaliste la gândul că Praga va fi reîncorporată în „sfera de coprosperitate a Germaniei Mari", dar și un banc: „«Am o veste bună și una proastă despre viitorul Cehoslovaciei.» «Care e vestea bună?» «Vin nemții!» «Și cea proastă?» «Vin nemții»".

O excepție remarcabilă este Estonia, care a beneficiat enorm de pe urma faptului că fusese practic adoptată de vecinii săi scandinavi. În 1992, când a ieșit din zona rublei rusești, 92% din comerțul exterior al Estoniei era orientat spre fosta Uniune Sovietică. Cinci ani mai târziu, mai mult de trei sferturi din schimburile comerciale externe se făceau cu Occidentul, majoritatea cu țările de peste Marea Baltică.

Și la ineficiență: una dintre ironiile privatizării reflexe din Europa de Est a fost faptul că, odată ce fermele colective au fost divizate în parcele minuscule, ele nu mai puteau fi lucrate cu mijloace mecanizate, ci numai manual.

Conform estimărilor, inflația în Ucraina postcomunistă a atins în 1991 o rată anuală de 5 371%.

Dar România este un caz unic. În timpul alegerilor din 1998 pentru desemnarea primarului capitalei, Partidul Muncitoresc Român a umplut orașul cu portrete ale lui Nicolae Ceaușescu: „Pe mine m-au împușcat", scria pe ele. „O duceți mai bine? Amintiți-vă ce-am făcut pentru poporul român."

Ocazional, chiar și cu fasciștii de modă veche, ce regretau deschis vremurile bune ale celui de-al Doilea Război Mondial – în special în Croația.

Deși poate că nu și asupra manevrelor interesate ale unor scriitori cunoscuți – care nu ar fi riscat mare lucru dacă refuzau să colaboreze: de exemplu, Christa Wolf, a cărei faimoasă ambivalență literară este, parcă, mai puțin demnă de admirație în lumina revelațiilor ulterioare despre cooperarea ei cu Stasi.

Prin comparație, în 1941 Gestapoul avea un efectiv de mai puțin de 15 000 de oameni pentru întregul teritoriu al Germaniei.

Din cuvântul *lustrace*, care în limba cehă înseamnă „scoatere la lumină", dar are și conotații purgative.

Îi sunt îndatorat dr. Jacques Rupnik pentru această referință.

Gallia Belgica a lui Iuliu Cezar se întindea de o parte și de alta a liniei care va separa mai târziu teritoriile galo-romane de pământurile francilor, marcând hotarul dintre Europa latină, dominată de francezi, și nordul germanic.

Principalele ziare, *Le Soir* și *De Standaard*, sunt citite exclusiv de comunitatea francofonă, respectiv flamandă. În consecință, nici unul din ele nu se înghesuie să relateze evenimente din cealaltă jumătate de țară. Dacă cineva vorbește în olandeză pe un canal TV francofon (și viceversa), textul este subtitrat. Chiar și afișajul electronic din trenurile interregionale se schimbă, după caz, în franceză sau flamandă (sau în ambele limbi, în cazul capitalei Bruxelles) la trecerea frontierei regionale. Se poate spune – și nu neapărat în glumă – că limba comună în

Belgia este acum engleza.

Pasionații de istorie își amintesc poate acel pasaj din *Memorialul de la Sfânta Elena* de contele de Las Casés în care un Napoleon Bonaparte în exil visează la o viitoare *association européenne* cu „un singur cod, o singură curte, o singură monedă".

Polonia, Ungaria și Republica Cehă au aderat în 1999, la timp pentru a participa (cu oarecare reticență) la acțiunile NATO în Kosovo. Bulgaria, România, Estonia, Letonia, Lituania, Slovacia și Slovenia au fost admise în 2004.

Recesiunea economică de la începutul anilor 1990 a contribuit și ea, alimentând teoria (populară mai ales în Suedia) că exportatorii nu puteau supraviețui decât având acces neîngrădit la piața europeană.

Vezi capitolul 21. Chinurile erau reale. În anii de după 1989, țările est-europene și-au pierdut între 30% și 40% din venitul național. Prima care a revenit la nivelul din 1989 a fost Polonia, în 1997; celelalte abia în 2000 sau mai târziu.

O presupunere extrem de optimistă. După aderarea Spaniei și Portugaliei la CE în 1986, economia lor a crescut mai repede decât restul Comunității, dar numai cu 1–1,5%.

La 1 ianuarie 2002, în țările din zona euro au fost distribuiți fără probleme și puși în circulație 600 000 000 000 de euro: o performanță tehnică remarcabilă.

Dacă ele funcționau la fel de bine ca în trecut e fiindcă mașinăria federală era bine unsă – și nu în ultimul rând cu bani: în anii 1990, Elveția era încă, după majoritatea indicatorilor, cea mai bogată țară din lume.

Apud Kenneth Harris, *Attlee* (Londra, 1984), p. 63

Declinul participării la vot în Olanda este, poate, cel mai îngrijorător. Cândva nucleul entuziasmului european și un contribuabil generos la fondurile CE și UE, Olanda s-a repliat spre interior în ultima vreme – tendință exemplificată și, în același timp, accelerată de ascensiunea lui Pim Fortuyn și apoi de asasinarea sa.

Parafrază sarcastică a dictonului lui Churchill „Nu parlamentezi cu maimuța când flașnetarul e în încăpere": fiecare discuție sau argument își are momentul și publicul său. (n.tr.)

Poate merită adăugat că în ianuarie 2004 numai un adult francez din 50 putea numi cele zece state recent incluse în Uniunea Europeană.

Însă nu peste tot: în Marea Britanie – ca și în SUA – diferența de venit dintre bogați și ceilalți a crescut constant de la sfârșitul anilor 1970.

CEJ nu trebuie confundată cu Curtea Europeană a Drepturilor Omului, înființată sub auspiciile Consiliului Europei pentru aplicarea Convenției pentru Protecția Drepturilor Omului și Libertăților Fundamentale din 1953.

În *Constituția pentru Europa* elaborată în timpul mandatului lui Giscard d'Estaing, Articolul 3 (I) afirmă că „scopul Uniunii este de a promova pacea, valorile Uniunii și bunăstarea

popoarelor sale“.

Apud Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe* (New York, 1998), p. 265

Prezisă caustic de secretarul de stat american Lawrence Eagleburger, care a anticipat că europenii „o s-o dea în bară și asta o să-i învețe minte“.

Uniunea Europeană nu este singura care își subvenționează agricultorii în detrimentul altora. Norvegia, Elveția, Japonia și Statele Unite acordă subsidii mai mari *per capita*. Dar UE se remarcă prin ipocrizie. Deși predică lumii întregi virtutea, o practică selectiv. Est-europenii, instruiți să înglobeze și să adopte o veritabilă bibliotecă de reguli comunitare, n-au putut să nu remarce frecvența cu care guvernele vest-europene se autoexceptează de la prevederile cu pricina.

Conform unui studiu UNICEF, în 1995 un copil britanic din cinci trăia în sărăcie, față de unul din zece în Germania și unul din douăzeci în Danemarca.

Invocând criterii ușor diferite în sprijinul unui argument similar, politologul John Dunn de la Cambridge clasifică forța de muncă a țărilor bogate în „cei care pot avea grijă de ei înșiși pe piață… cei ce rezistă doar fiindcă aparțin unor grupuri de acțiune colectivă aflate pe poziții de forță, care le conferă un avantaj strategic complet disproporționat față de valoarea individuală a muncii lor, și cei deja ajunși la sapă de lemn, pentru că nimeni nu pune mare preț pe munca lor“. John Dunn, *The Cunning of Unreason: Making Sense of Politics* (Londra, 2000), p. 333.

Gorz presupunea (cum era de așteptat la un om din generația și cu politica lui) că această nouă clasă va alimenta, la rându-i, o nouă generație de mișcări sociale radicale. Până în prezent, acest lucru nu s-a întâmplat.

Numai în 1992, Republica Federală și-a deschis porțile pentru aproape un sfert de milion de refugiați iugoslavi. Marea Britanie a primit 4 000, iar Franța numai 1 000.

La sfârșitul secolului XX trăiau în Europa aproximativ cinci milioane de romi: 50 000 în Polonia, 60 000 în Albania, o jumătate de milion în Ungaria, câte 600 000 în Bulgaria, fosta Iugoslavie și Republica Cehă și cel puțin două milioane în România. Ei erau victimele prejudecăților și abuzurilor în orice țară s-ar fi aflat (iar în Marea Britanie intrarea le era interzisă).

Dansk Folkeparti s-a născut prin scindarea Partidului Progresului, el însuși un produs al mișcărilor ce militau împotriva impozitelor de la începutul anilor 1970 (vezi capitolul 14), însă considerat de noua generație de radicali ca find prea „blând“ la adresa UE și insuficient de antiimigrație.

În Elveția, unde prejudecățile împotriva imigrației erau frecvente, îndeosebi în cantoanele de limbă germană, rasismul nu era întotdeauna tăinuit: un afiș electoral înfățișa mai multe chipuri cu pielea de culoare închisă, cu textul explicativ „Elvețienii devin negri“.

Cu o excepție: Edith Cresson (socialistă, fost premier al Franței și apoi comisar european) a reușit să discrediteze întreaga Comisie Europeană în 1999, când a ieșit la iveală faptul că își folosise poziția la Bruxelles ca să inventeze un post bine remunerat de consultant pentru fostul ei dentist.

Chiar luând în considerare războaiele iugoslave din anii 1990, în doua jumătate a secolului XX în Europa au murit din cauze legate de război mai puțin de un milion de oameni.

Raymond Aron (născut în 1905) împărtășea, dacă nu disperarea lui Zweig, cel puțin aleanul lui: „Din clipa în care, sub un soare de iulie, Europa burgheză a intrat în secolul războaielor, oamenii au pierdut controlul asupra istoriei".

Mulți polonezi, trebuie amintit, insistă pe ideea că țara lor e în *centrul* Europei – o confuzie revelatoare.

La fel și albanezii kosovari. Salvați de NATO de sub opresiunea sârbă, ei doresc independența statală nu dintr-o ambiție naționalistă, ci ca o promisiune că nu vor fi lăsați *înăuntrul* Serbiei – și *în afar*a Europei.

Anna Reid, *Borderland: A Journey through the history of Ukraine* (2000), p. 20. De aici locul „Europei" în limbajul și speranțele revoluției ucrainene din decembrie 2004.

Vezi Tony Judt, „Romania: Bottom of the Heap", *New York Review*, 1 noiembrie 2001.

Ca limbă a zeci de milioane de oameni în cele două Americi, de la Santiago la San Francisco, spaniola avea un statut internațional inatacabil. Același lucru se poate spune despre portugheză, cel puțin în varianta ei distinctă, braziliana.

Cu excepția României, unde predomina de departe franceza.

De această dată excepția este Bulgaria, unde Rusia și limba ei s-au bucurat dintotdeauna de mai multă simpatie.

Expresul-vedetă din Franța, Germania, respectiv Italia

În iunie 2004, autorul cărții de față primea salutări de la un corespondent din ministerul de Externe din Zagreb cu următorul mesaj: „Situația aici bună. Croația a primit invitație de aderare la UE. Asta va schimba multe hărți mentale".

Altă minoritate postimperială, mai redusă, o constituiau în secolul XXI maghiarii din România, Slovacia și Serbia. În regiunea Vojvodina din nordul Serbiei, tinerii sârbi îi atacau periodic pe ungurii care trăiau acolo de sute de ani, vandalizându-le proprietățile. Răspunsul autorităților de la Belgrad, care nu păreau să fi învățat nimic din catastrofa anilor 1990, era deprimant de previzibil: atacurile nu erau „grave" și, oricum, „ei" au început.

Dimpotrivă. Printr-o serie de măsuri, în primăvara și vara anului 2004, autoritățile au limitat semnificativ atât drepturile presei, cât și ocaziile (și așa rare) de protest public. Scurta perioadă de libertate a Rusiei (care fusese, de fapt, o degringoladă și o absență a constrângerilor mai mult decât o libertate autentică, protejată de Constituție) era pe sfârșite. În 2004, observatorii ruși estimau că un sfert dintre posturile din administrația publică sunt ocupate de funcționari cu stagii la KGB.

Inclusiv calculele interne ale politicienilor greci, care ani de zile și-au folosit votul de la Bruxelles pentru a incomoda și a bloca orice progres pentru candidatura Turciei.

În plus, erau predispuși să vadă ca „europeană“ o piață liberă idealizată, în contrast cu favoritismul și venalitatea din economia turcă.

Uniunea Creștin-Democrată din Germania s-a opus deschis aderării Turciei la UE.

Spania democratică a dezvoltat, ce-i drept, o industrie oficială a „moștenirii“ sub patronajul agenției de stat Patrimonio Nacional, însă aceasta a avut grijă să sublinieze mai mult îndepărtata Epocă de Aur decât istoria recentă.

Apud T.R. Reid, *The United States of Europe: The New Superpower and the End of American Supremacy* (NY, 2004), p. 131

Marea Britanie nu era un caz singular. În septembrie 2003, Loteria Națională Spaniolă, El Gordo, a încasat într-o săptămână 5 920 293 de euro.

Mai puțin obligația americană de a combina invariabil un bărbat alb (prezentator principal) cu un bărbat negru (sport), o femeie albă (știri și reportaje diverse) și un prezentator meteo (sex și rasă facultative).

Moartea și sinistra „Viață de Apoi“ ale prințesei Diana ar putea părea o excepție de la această regulă. Dar, cu toate că numeroși europeni i-au urmărit funeraliile la televizor, și-au pierdut destul de repede interesul pentru acest subiect. Potopul straniu de suferință publică era o afacere exclusiv britanică.

Excepția notorie o constituia un mic, dar foarte turbulent nucleu de fani germani și (îndeosebi) englezi, care se duceau la meciurile internaționale cu scopul declarat de a provoca vreo încăierare, spre perplexitatea celorlalți.

În ianuarie 2003, la inițiativa premierilor britanic și spaniol, opt guverne europene (Marea Britanie, Spania, Portugalia, Danemarca, Italia, Polonia, Ungaria și Republica Cehă) au semnat o declarație de solidaritate cu Statele Unite. După numai câteva luni, cehii și ungurii își exprimau oficial regretul și amărăciunea că au semnat „siliți“ de prim-ministrul spaniol, José María Aznar. Un an mai târziu, Aznar a fost scos din joc de alegătorii spanioli pentru că băgase Spania în „coaliția“ antiirakiană – în timp ce națiunea se opunea vehement invaziei.

„Da, americanii instalează panouri imense cu inscripția «Iubește-ți aproapele», dar tot ei își ucid și își violează aproapele cu o frecvență care ar șoca orice țară europeană.“ T.R. Reid, *The United States of Europe* (NY, 2004), p. 218.

În noul mediu de afaceri est-european, oamenii mâncau, se îmbrăcau, verbeau la telefon și conduceau mașina în stil european. A fi modern nu mai însemna a-i imita pe americani. Dimpotrivă: produsele americane erau considerate „terne“ sau „anoste“.

În 1960 Franța avea patru salariați la un pensionar. În 2000, doar doi. În 2020, conform tendințelor actuale, va avea numai unul.

În 2004, sistemul sanitar absorbea 8% din PIB în Suedia, dar 14% în Statele Unite. Guvernul suedez acoperea 80% din cost, guvernul federal din SUA sub 45%. Restul era suportat direct de companiile americane și angajații lor. Patruzeci și cinci de milioane de americani nu aveau asigurare medicală.

Sub succesorii lui Delors, direcția s-a schimbat: Comisia este la fel de activă ca întotdeauna, dar eforturile ei vizează *de*-reglementarea piețelor.

În Europa, dar nu și în America. În sondajele internaționale de la sfârșitul secolului XX, numărul americanilor „foarte mândri" de țara lor depășea 75%. În Europa, numai irlandezii și polonezii manifestau o vervă patriotică similară; în rest, procentul celor „foarte mândri" varia între 49% (Letonia) și 17% (fosta RFG).

Procurorul american Telford Taylor a fost frapat ulterior de acest lucru, dar admite că pe atunci nici nu l-a sesizat – o mărturisire revelatoare. Vezi Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (NY, 1992), p. 296.

În orașul Pithiviers de lângă Orléans, unde au fost ținuți până la deportare copiii evrei arestați în Paris, a fost ridicat în 1957 un monument cu inscripția: *A nos déportés morts pour la France*. Abia în 1992 municipalitatea locală a instalat o nouă placă memorială, mai corectă, dacă nu mai liniștitoare. Pe ea scrie: „În memoria celor 2 300 de copii evrei deținuți la Pithiviers de pe 19 iulie până pe 6 septembrie 1942, înainte de a fi deportați și omorâți la Auschwitz".

Apud Nicola Caracciolo, *Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust* (University of Illinois Press, 1995), p. 121

În Anglia postbelică se spunea despre persoanele foarte slabe sau bolnăvicioase că par „scăpate de la Belsen". În Franța, tunelul groazei de la bâlci se numea „Buchenwald", ca o invitație la voyeurism.

Mareșalul Montgomery, comandantul Armatei a VIII-a britanice în Egipt (n.tr.)

Vezi *The Times Literary Supplement* din 4 octombrie 1996. În Marea Britanie, evreii nu au fost primii care au optat pentru discreție în privința Holocaustului. În timpul războiului, guvernul Churchill hotărâse să nu folosească informațiile despre lagărele de concentrare naziste în propaganda împotriva Germaniei, de teamă să nu agraveze sentimentele antisemite care, conform rapoartelor agenților de informații, erau deja destul de puternice în anumite părți ale Londrei.

Mai ales în SUA. Comisia pentru Persoane Strămutate a Congresului american stipula în 1950 că „Unitățile Waffen SS din zona baltică vor fi considerate separate și distincte de corpul SS german ca obiective, ideologie, activități și competențe. Prin urmare, Comisia nu le consideră o mișcare ostilă guvernului Statelor Unite". Pe frontul de est, contingentele baltice ale Waffen SS s-au remarcat prin brutalitatea și entuziasmul cu care torturau și asasinau evrei. Însă în noile circumstanțe ale Războiului Rece ele deveneau, bineînțeles, naziștii „noștri". Mulțumiri prof. Daniel Cohen de la Rice University pentru această informație.

Excepția fiind, desigur, statul Israel.

În octombrie 1991, în urma profanării mormintelor din cimitirul evreiesc din Viena, Gallup a făcut un sondaj printre austrieci: 20% credeau că evreii nu ar trebui să aibă acces la „poziții de autoritate", 31% au declarat că „nu ar vrea să aibă un vecin evreu", iar 50% erau de acord cu afirmația că „evreii sunt de vină pentru persecuțiile suferite în trecut".

Polonezii au acceptat bucuroși: în astfel de cazuri, Varșovia nu vedea de ce nu i-ar defini pe

evrei drept polonezi…

Ondergang a fost publicată în limba engleză în 1968 cu titlul *The Destruction of the Dutch Jews*.

Vezi Sonia Combe, *Archives interdites: Les peurs françaises face à l'histoire contemporaine* (Albin Michel, 1994), p. 14.

Profesorul Paxton de la Columbia University, care inițiase investigația istorică a crimelor regimului de la Vichy cu aproape un sfert de secol înainte (când confrații lui francezi erau ocupați cu alte treburi), a adoptat o viziune mai puțin monastică a vocației sale profesionale, oferind o mărturie importantă.

În cursul unei vizite efectuate în Germania de Vest în 1985, președintele american Ronald Reagan a fost sfătuit să evite cimitirul militar de la Bitburg (unde se aflau și morminte SS) și să aleagă ca loc de desfășurare a ceremoniei de comemorare un lagăr de concentrare. Dar cancelarul Kohl i-a scris pentru a-l avertiza că aceasta „ar avea un grav efect psihologic asupra sentimentelor prietenești ale poporului german față de Statele Unite ale Americii". Americanii au capitulat: Reagan a vizitat Belsen *și* Bitburg…

Apud Ian Buruma, „Buchenwald", *Granta*, 42, 1992

Când parlamentul cehoslovac a votat în 1991 retrocedarea proprietăților naționalizate după război, beneficiari au fost numai cei expropriați după 1948 – nu și germanii sudeți expulzați în 1945–1946, înainte de venirea comuniștilor la putere.

Sub președintele Putin, Rusia continuă să pretindă că balticii au fost eliberați de Armata Roșie, după care au intrat de bunăvoie în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste.

Memorialul a suscitat controverse: unora nu le plăcea concepția abstractă, alții (inclusiv Eberhard Diepgen, primarul creștin-democrat al orașului) s-au plâns că edificiul transforma Berlinul în „capitala penitenței".

În martie 2004, 84 de scriitori maghiari, printre care Péter Esterházy și György Konrád, au demisionat din Uniunea Scriitorilor în semn de protest față de antisemitismul tolerat de această instituție. Gestul a fost prilejuit de comentariile poetului Kornél Döbrentei cu privire la decernarea Premiului Nobel pentru Literatură lui Imre Kertész, supraviețuitor al Holocaustului. După Döbrentei, premiul era o „despăgubire care clătea conștiințele", acordată unui scriitor care nu făcea decât să alimenteze „gustul pentru teroare" al „minorității lui".

Ultima statuie a lui Franco din Madrid a fost înlăturată discret în zorii zilei de 17 martie 2005, dinaintea unui public de o sută de oameni.

„Noi, supraviețuitorii, nu suntem adevărații martori. Noi suntem o minoritate aberantă: noi suntem cei care prin tertipuri, prin talente sau prin noroc nu am ajuns la fund. Cei care au ajuns, cei care au văzut Gorgona, nu s-au mai întors să povestească ori s-au întors fără grai." Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (NY, 1988), pp. 83–84.

Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, 1982), p. 116

Imagini

La scurt timp după capitularea Germaniei în 1945, un copil trece pe lângă cadavrele deţinuţilor din lagărul de la Bergen-Belsen, întinse cu sutele pe marginea unui drum de ţară. Cum făceau pe atunci şi cei mai mulţi germani adulţi, el îşi fereşte privirea.

Soldaţi germani condamnaţi pentru crime de război şi spânzuraţi în public la Kiev, în 1946. Deşi după război sovieticii înscenau procese şi organizau execuţii din motive cel puţin suspecte, atrocităţile comise de armata germană, SS şi colaboratorii lor locali erau cât se poate de reale.

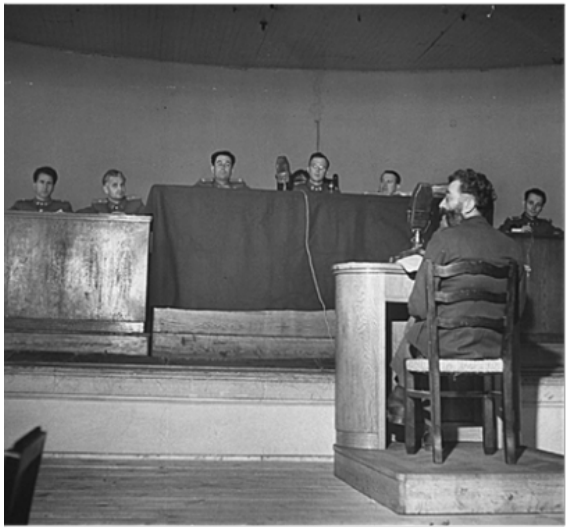

Draža Mihailović, liderul cetnicilor din Iugoslavia (mişcarea de rezistenţă naţionalistă din timpul războiului), în faţa unui tribunal militar, în iunie 1946. Pentru partizanii comunişti, cetnicii erau o ameninţare aproape la fel de mare ca ocupaţia străină; după război, Tito i-a suprimat fără milă. Mihailović a fost împuşcat pe 18 iulie 1946.

Acuzată de „colaborare orizontală“ cu ocupanţii germani, o franţuzoaică este rasă în cap şi plimbată pe strazile oraşului Laval, eliberat cu numai câteva ore în urmă de soldaţii americani (august 1944). Mii de femei din Franţa, Belgia şi Olanda au suferit persecuţii similare.

Coadă la cărbune în Londra, în toiul iernii geroase a anului 1947 (februarie). Penuria de combustibil era atât de acută, încât femeile trebuiau să stea la coadă câte o zi întreagă pentru a-şi primi raţia săptămânală. Cărucioarele nu sunt pentru copii, ci pentru cărbune.

Mamă cu copii încasând alocaţia familială la Stratford, în estul Londrei, pe 6 august 1946 – ziua când alocaţiile au fost introduse în premieră. Statele asistenţiale din Europa postbelică au înfăptuit o veritabilă revoluţie socială, ameliorând semnificativ condiţia claselor muncitoare şi de mijloc.

Planul Marshall (I): Primul transport de zahăr din Caraibe ajunge la docurile londoneze pe 3 februarie 1949 (întâmpinat de ministrul laburist John Strachey, stânga, şi de Elmer Holmgreen, reprezentantul Planului Marshall, centru).

Planul Marshall (II): Crăciun la Atena, 1949 – orfanilor greci li se distribuie pâine făcută din „grâul Marshall". Chiar şi în Grecia mizeră, Planul Marshall contribuia cu succes nu numai la reconstrucţia economică, ci şi la ridicarea moralului.

Planul Marshall (III): „Oamenii din lumea întreagă nu vor să se repete ororile războiului“ – Iosif Visarionovici Stalin (ouăle sunt însoţite de o puşcă înfăşurată într-un document cu înscrisul Pactul Nord-Atlantic). De remarcat că susţinătorii occidentali ai Uniunii Sovietice mărşăluiesc sub un stindard francez.

Cehi adunaţi pe 25 februarie 1948 în Piaţa Wenceslas din Praga, unde Klement Gottwald anunţa formarea unui nou guvern. În rândul spectatorilor, emoţii dintre cele mai diverse – lovitura de stat comunistă nu a suscitat nici pe departe oprobriul universal.

Imaginea lui Iosif Broz Tito împodobeşte o clădire din Belgrad (iulie 1948). În primăvara anului 1948, Stalin a rupt relaţiile cu Iugoslavia comunistă nu din cauza politicilor ei, ci, enervat de nesupunerea lui Tito, care întreţinea un cult al personalităţii rival şi reprezenta o ameninţare crescândă pentru monopolul moscovit asupra autorităţii comuniste.

Un avion american aterizând pe Aeroportul Tempelhof din Berlin (iunie 1948). Eroare strategică majoră a lui Stalin, blocada Berlinului timp de 11 luni a risipit iluziile neutraliste în Germania şi i-a legat pe aliaţii occidentali de fosta capitală germană, precipitând formarea Alianţei Nord-Atlantice.

Martor la Creaţie [memoriile lui Dean Acheson, pentru care a primit Premiul Pulitzer – n.tr.]. De la stânga la dreapta: Dean Acheson, secretar de stat american şi spirit tutelar al politicii de „stăvilire a comunismului"; Ernest Bevin, ministru de Externe britanic după război, iniţiatorul Alianţei Nord-Atlantice; Robert Schuman, om de stat francez, părintele Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului.

Socialismul cu faţă umană: tătucul Stalin la tribuna oficială în Moscova (1949). „Îmi amintea de despoţii din vremea Renaşterii – fără principii, fără metode, dar şi fără vorbe goale –, întotdeauna «da» sau «nu», deşi puteai conta pe el numai la «nu».“ (Clement Attlee, prim-ministru britanic)

Revolta din Berlinul de Est (17 iunie 1953) a fost, în blocul sovietic, primul semn că poporul ar putea să „îşi piardă încrederea în guvern“. Soluţia (propusă ironic de Brecht) de a „dizolva poporul şi de a alege altul“ s-a dovedit irealizabilă – dar nu din lipsă de bunăvoinţă…

László Rajk (centru) în ultima zi a procesului său, 23 septembrie 1949. Ca ministru de Interne comunist, Rajk fusese responsabil de moartea multor oameni nevinovaţi, dar procesul şi execuţia ce i-a urmat l-au transformat într-un martir în ochii generaţiilor următoare.

Muncitori în gulagul sovietic (cca 1952). În acel an, la apogeul celei de-a doua terori staliniste, în taberele de muncă sovietice se aflau 1 700 000 de prizonieri; alți 800 000 se găseau în coloniile de muncă și 2 753 000 în „așezările speciale". Sentința „normală" în gulag era de 25 de ani.

Jean-Paul Sartre admirând cărți rare în Biblioteca Națională din Leningrad (23 iunie 1954). Deși indulgența lui Sartre față de comunism în acești ani se baza mai mult pe iluzii romantice (și pe antiamericanism) decât pe ideologie, ea i-a umbrit mai târziu strălucirea din deceniile postbelice, știrbindu-i reputația internațională.

Raymond Aron (stânga) vizitând Radio Europa Liberă la München (1952). Aron era un liberal într-o epocă antiliberală; opţiunile sale politice erau adesea incomprehensibile pentru ceilalţi intelectuali: „În politică nu avem de ales niciodată între bine şi rău, ci între preferabil şi detestabil".

Nikita Hruşciov vizitând o fermă cooperatistă. Hruşciov se credea expert în agricultură, deşi experimentele lui se soldau cel mai adesea cu eşecuri dezastruoase. Dar el a avut o contribuţie nepreţuită la destalinizare, îndeosebi prin „Discursul secret" din februarie 1956; consecinţele acestuia au depăşit însă cu mult aşteptările lui Hruşciov.

Imre Nagy (centru), după apelul la Naţiunile Unite (1 noiembrie 1956). Nagy a plătit cu viaţa pentru implicarea într-o revoltă maghiară sortită eşecului, dar, pe termen lung, adevărata perdantă a fost Moscova; iluziile partizanilor ei s-au risipit.

Se înalţă zidul Berlinului (19 august 1961). Deşi protestau zgomotos, guvernele occidentale erau oarecum mulţumite să vadă eterna criză a Berlinului rezolvată prin decizia Uniunii Sovietice de a ridica o barieră fizică între cele două jumătăţi ale oraşului ocupat.

În *Căsătoria Mariei Braun* (1978), regizorul Rainer Fassbinder disecă acid defectele Germaniei de Vest. Pentru vocile critice din generaţia tânără, Republica Federală, obsedată de prosperitate, demobilizare politică şi uitare colectivă, nu era decât o nouă ipostază a vechilor tare naţionale.

„Poporul german, alături de Cancelar, stă cu ochii aţintiţi asupra capitalei.“ În realitate, Konrad Adenauer, născut în Renania catolică, ura din toată inima Berlinul prusac. Dar nu a ezitat să folosească oraşul divizat pentru a obţine concesii de la aliaţii occidentali.

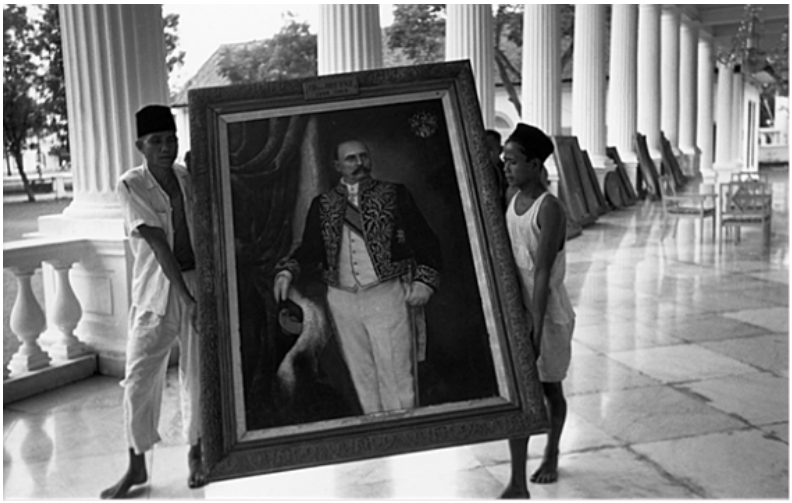

Portretele guvernatorilor olandezi sunt scoase din palatul din Jakarta pe 26 decembrie 1949, cu o zi înainte de declararea Republicii Indonezia. Pierderea „Indiilor" lor a fost o traumă pentru olandezi, care trebuiau să se mulţumească acum cu un rol mai puţin important în Europa.

Trupe vietnameze escortând soldaţii francezi luaţi prizonieri după bătălia de la Dien Bien Phu (mai 1954). Expulzarea umilitoare a francezilor din Vietnam a făcut ca aceştia – şi în special armata – să manifeste o opoziţie dezastruoasă când a sosit momentul retragerii din coloniile nord-africane.

Egipteni cerând retragerea forţelor anglo-franceze (decembrie 1956). Criza Canalului Suez a fost un moment de cotitură în Europa postbelică: a accelerat retragerea europenilor din colonii, modificând (în diferite feluri) traiectoria politică a Franţei şi a Marii Britanii.

„Toată viaţa am avut o anumită idee despre Franţa.“ Charles de Gaulle a preluat puterea practic printr-o lovitură de stat, în mai 1958, dar el a readus Franţa pe scena politică mondială, iar a Cincea Republică s-a dovedit mai stabilă decât precedentele.

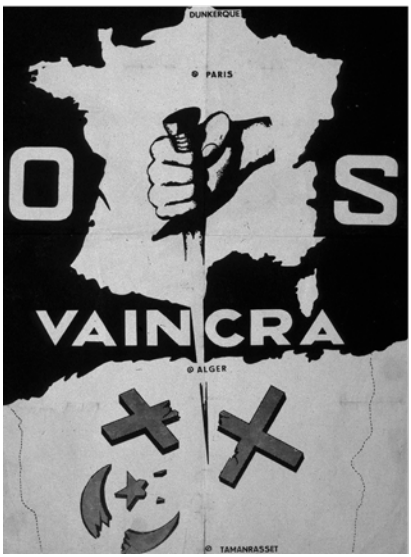

Organizaţia Armată Secretă (OAS) a dus un sângeros război terorist împotriva celor pe care îi considera responsabili de pierderea Algeriei. Ţinta principală era de Gaulle, trădătorul cauzei: în imagine apare o Cruce de Lorena, emblema gaullistă, sfărâmată.

Europeni din Congo fugind în Tanzania (iulie 1960). Retragerea Belgiei din colonii a fost un fiasco iresponsabil: când au abandonat ţara, în 1960, după decenii de exploatare, belgienii au lăsat în urmă 4 000 de posturi administrative importante şi doar 30 de congolezi cu studii superioare.

„Hă, nu vă supăraţi, pot să fiu eu picioarele din spate?"

Celebra remarcă a lui Dean Acheson despre o Mare Britanie deconcertată de pierderea coloniilor a inspirat caricatura lui Vicky: prim-ministrul britanic Harold Macmillan este înfăţişat într-o umilitoare şi servilă „relaţie specială" cu Washingtonul, ai cărei termeni rămân, după patru decenii, de o deprimantă actualitate.

Simboluri ale modernității (I): O Tatra 603 expusă la Târgul Comercial de la Brno (septembrie 1959). Automobilele fabricate în blocul sovietic însumau cusururile economiei comuniste: erau prost concepute și accesibile numai celor privilegiați. Cu toate acestea, erau remarcabil de trainice.

Simboluri ale modernității (II): Trei doamne cercetând o limuzină (Londra, 1960). Deși bunurile comerciale durabile (automobile, frigidere, mașini de spălat) se regăseau acum în cele mai multe gospodării, în Europa de Vest persistau multe distincții bazate pe avere, clasă și privilegii. Limuzina era condusă încă de un șofer personal.

Și Dumnezeu a creat femeia. Pentru tot mai mulți europeni, vacanța pe litoral a devenit un obiectiv realizabil. Dacă Brigitte Bardot a mai rămas o vreme pe Coasta de Azur, pe care o făcuse celebră, mulți dintre prietenii ei s-au mutat pentru a evita invazia turismului de masă.

Peste tot în Europa postbelică, „asanarea periferiilor“ şi planificarea urbană au lăsat în urmă o generaţie de blocuri-turn detestate de locatari şi predispuse la depreciere rapidă şi demolare prematură. Un exemplu clasic îl constituie Turnurile Moss din Glasgow, aflate aici în construcţie.

Adoloscenţi rebeli (*teddy boys*) lângă pub-ul Elephant & Castle, Londra (iulie 1955). „Generaţia piedută“ a anilor 1950 (adolescenţi prinşi între părinţii lor marcaţi de Marea Criză şi viitoarea generaţie de *baby-boomers*) nu avea posibilităţi de distracţie sau spaţii de recreere. Mulţi au luat calea violenţei de grup, intrând în diferite bande: *les blousons noirs* în Franţa, *Halbstarker* în Germania sau *skinknuttar* în Suedia.

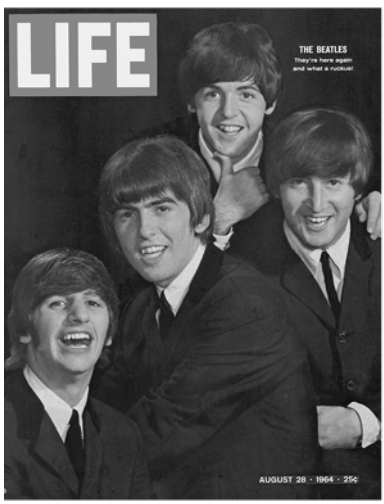

The Beatles au contat cu adevărat. Patruzeci de ani mai târziu, ei rămân referinţa majoră (şi poate singura) comună generaţiei anilor 1960 din toată lumea. Muzica lor era realmente foarte bună, chiar dacă e puţin exagerată afirmaţia ca *Sergeant Pepper* a fost „un moment decisiv în istoria civilizaţiei occidentale“ (Kenneth Tynan).

Studenţi ocupând Sorbona (Paris, 1968). Dacă lăsăm deoparte iconografia marxistă (Mao, Stalin, Engels şi Marx pe steagul cu secera şi ciocanul), rebelii din 1968 nu susţineau o doctrină anume. Majoritatea nici nu protestau serios. Cum avea să-şi amintească unul dintre ei, pur şi simplu „iubeam revoluţia“ (Dany Cohn-Bendit).

Muncitori de la uzinele de automobile şi fabricile de anvelope, demonstrând în Piaţa San Carlo din Torino (25 septembrie 1969). În Italia, ca şi în Franţa, grevele şi protestele muncitorilor reprezentau pentru autorităţi o ameninţare mai mare decât radicalismul trecător din universităţi.

Praga, august 1968. „Fiecare partid comunist e liber să aplice principiile marxism-leninismului… dar, dacă vrea să rămână un partid comunist, nu se poate abate de la ele.“ (Leonid Brejnev, 3 august 1968) Invazia sovietică a înăbuşit Primăvara de la Praga şi, odată cu ea, ultimele iluzii despre comunism.

Un afiș cu persoanele căutate de poliție, membri ai Grupului Baader-Meinhof, 1972 (Ulrike Meinhof și Andreas Baader sunt primii din stânga sus). Radicalii „extraparlamentari“ din Germania au apelat la terorism pentru a „sfâșia vălul“ ce acoperea Republica Federală și a dezvălui „tehnologia de exterminare civilizată a noii ordini de la Bretton Woods“.

Prima zi din procesul Brigăzilor Roșii 63 (aprilie 1982): membrii grupului erau acuzați de asasinarea fostului premier Aldo Moro. În Italia, teroriștii de stânga își subliniau conexiunile (iluzorii) cu proletariatul, însă teroriștii de dreapta reprezentau un pericol mai mare (și au făcut mai multe victime).

Membri ai mişcării ETA („Ţara Bascilor şi Libertate"), 1982. Frustraţi de izolarea lor crescândă în mijlocul unei populaţii locale prospere (provenită în mare parte din alte zone ale Spaniei), care nu se lăsa sedusă de mirajul unei „Ţări Basce independente", în anii 1980 teroriştii ETA au ucis în medie 34 de persoane anual.

„Am găsit o piatră mare s-o arunc într-un soldat… Şi când o să cresc mai mare o să am automat." (cântec pentru copii, Belfast, 1976) Tripla confruntare, pe parcursul a 30 de ani, dintre teroriştii IRA, teroriştii protestanţi şi armata britanică s-a soldat cu aproape 2000 de morţi.

Muncitori portughezi sosind în Franţa (1970). În 1973, străinii reprezentau 11% din forţa de muncă a Franţei. În Germania de Vest existau aproape trei milioane de „muncitori cu viză temporară", majoritatea din ţări mediteraneene. „Miracolul economic" european s-a datorat în bună măsură acestor migranţi – şi banilor pe care ei îi trimiteau acasă.

Italience demonstrând pentru modificarea Legii divorţului în 1974. Legislaţia asistenţială adoptată după război în Europa de Vest privilegia mai ales familiile şi muncitorii care aveau o slujbă. Problemele care le preocupau pe femei – avortul, contracepţia, divorţul – au trebuit să aştepte anii 1960 în nordul Europei şi anii 1970 în celelalte ţări.

Francisco Franco şi succesorul lui desemnat, prinţul Juan Carlos (octombrie 1971). *Generalíssimo* (care a murit în 1975) ar fi fost foarte dezamăgit de protejatul lui: devenit rege, Juan Carlos a dejucat un puci militar în 1981 şi s-a dovedit un apărător neclintit şi popular al Spaniei democratice.

Primele alegeri parlamentare din Portugalia (aprilie 1975). Privind retrospectiv, tranziţia Europei mediteraneene spre democraţia parlamentară pare să fi fost lipsită de incidente şi chiar inevitabilă. Pe atunci însă, atât stânga, cât şi dreapta se aşteptau la altceva şi mulţi au fost surprinşi (şi dezamăgiţi) de rezultat.

Cancelarul Willy Brandt şi premierul Republicii Democrate Germane, Willi Stoph, la Erfurt, în timpul primelor convorbiri intergermane (martie 1970). *Ostpolitik* a lui Brandt a stabilit contacte şi a calmat tensiuni în Europa Centrală – deşi, în opinia unora, RFG părea că legitimează şi chiar sprijină regimul comunist din RDG.

„Ochii lui Caligula şi gura lui Marilyn Monroe." Succesul lui Margaret Thatcher, care a obţinut o reducere enormă a contribuţiei britanice la bugetul Comunităţii Economice Europene, se datora în mare măsură talentului ei de a seduce şi de a intimida nu doar electoratul britanic, ci chiar şi cinici experimentaţi ca François Mitterrand.

Ioan Paul al II-lea în timpul primei vizite în Polonia în calitate de papă (iunie 1979). Deşi Karol Wojtyla nu a învins comunismul de unul singur – cum credeau cu naivitate mulţi –, contribuţia lui la discreditarea regimului în Polonia a fost imensă.

Adam Michnik la Gdańsk (1984). Michnik a fost unui dintre cei mai originali şi mai curajoşi critici ai comunismului în Europa de Est. Deosebit de influent a fost accentul său pe nonviolenţă şi erodarea puterii comuniste din interior, mai eficiente decât o confruntare directă.

Mihail Gorbaciov bucurându-se de adulaţia poporului (Praga, aprilie 1987). Ultimul lider sovietic nu a fost niciodată atât de popular la el acasă cum era în ţările din Vest, dar succesul repurtat în străinătate l-a încurajat să continue reforma în ţară, poate chiar mai mult decât intenţionase iniţial.

Refugiați est-germani într-un tren sigilat, trecând prin Praga către Vest (noiembrie 1989). Revoluția bolșevică a început cu Lenin traversând Germania într-un tren sigilat: eliberarea cetățenilor comuniști în aceeași manieră era, deci, cum nu se poate mai potrivită.

Praga, noiembrie 1989. Chiar și „Revoluția de catifea" a avut prologul ei brutal. Dar, cu excepția României, tranzițiile din 1989 au avut puține episoade violente – poate fiindcă multe cadre comuniste știau chiar mai bine decât adversarii lor că aceste regimuri erau condamnate.

Alexander Dubček și Václav Havel (Praga, 24 noiembrie 1989). Planul de a-l numi pe Dubček președinte al Cehoslovaciei postcomuniste a fost abandonat rapid. Pentru revoluționarii din 1989 – care l-au preferat pe Havel –, eroul „comunismului reformator" era la fel de depășit și irelevant ca însuși stalinismul.

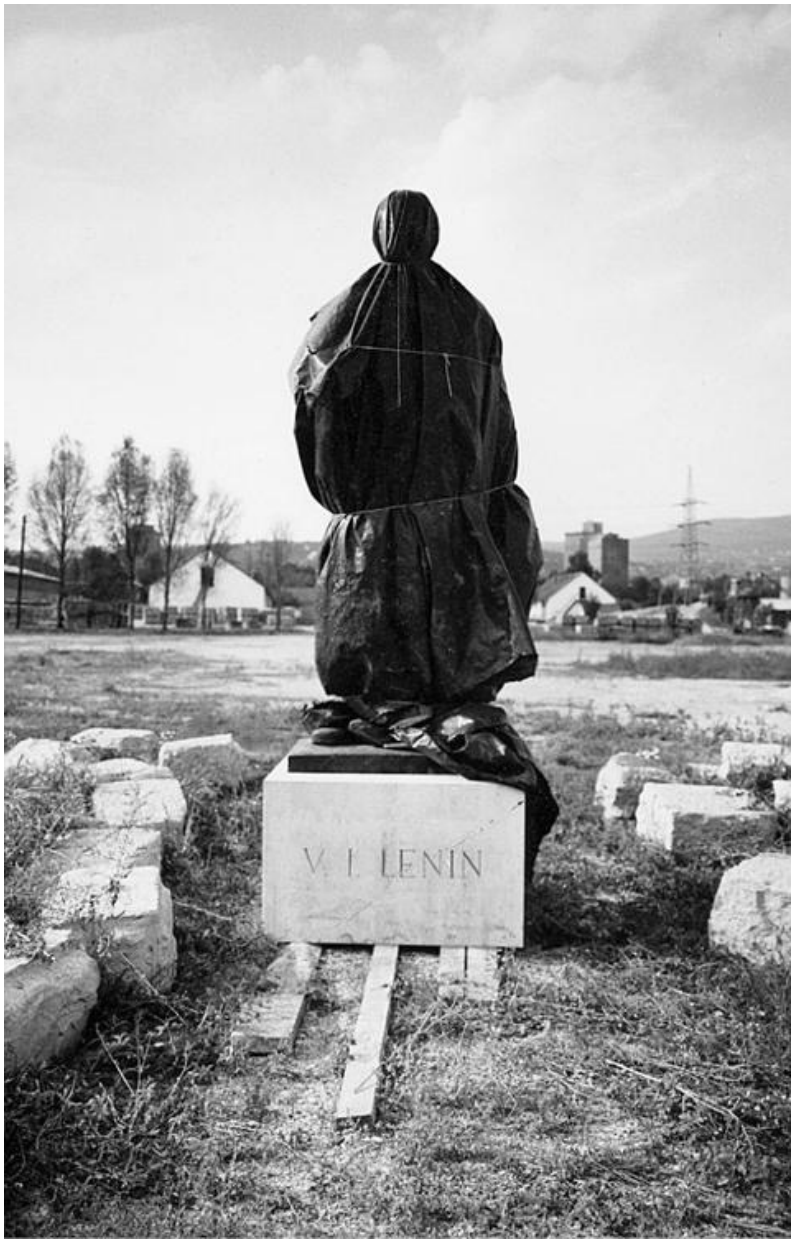
V. I. LENIN

Boris Elţîn şi Mihail Gorbaciov (Moscova, 1991). Scandalurile din timpul mandatului lui Elţîn nu îi pot umbri realizările. El a înţeles şi s-a adaptat mult mai repede decât Gorbaciov la ce se întâmpla – mai cu seamă la reapariţia statelor naţionale pe ruinele imperiului.

Primul transport de Big Mac la Moscova (1 ianuarie 1990). Mărfurile şi banii occidentali au curs şuvoi în vidul postcomunist. Dar economia nereglementată a căzut repede pradă unui număr mic de „oligarhi" care au devenit extraordinar de bogaţi: capitalismul-cleptocraţie.

Minsk, Belarus, 1999: Spitalul Oncologic pentru Copii. 30 000 de oameni au murit în urma exploziei de la Cernobîl din 1986. Un belarus din patru a fost expus la radiaţii. Iar acesta nu era primul dezastru nuclear din istoria sovietică – doar cel mai grav.

Marea Aral, Uzbekistan (octombrie 1997). Politica industrială comunistă a îmbinat disfuncţia economică şi iresponsabilitatea faţă de mediu. Moartea Mării Aral – ca şi otrăvirea Lacului Baikal – a fost o catastrofă ecologică cu urmări incalculabile pentru viitor.

Demonstranţi la Kiev în septembrie 1991 (la o săptămâna după declararea independenţei Ucrainei), cu fotografii ale victimelor NKVD. Amintirea represiunii sovietice era extrem de puternică în Ucraina, supusă de Stalin la o foamete punitivă care a frizat genocidul.

Ţigani în Bucureşti, 1996. În Europa trăiesc aproximativ cinci milioane de ţigani, dintre care cel puţin două milioane în România. Pretutindeni ei sunt expuşi abuzurilor şi prejudecăţilor (sau – ca în Marea Britanie – li se interzice intrarea în ţară).

Româncă de vânzare la preţul de 800 de dolari, Bucureşti, decembrie 2002. Traficul de carne vie din Europa de Est atingea proporţii epidemice. Grupările mafiote păcăleau sau răpeau fete din România şi din fosta Uniune Sovietică, forţându-le să se prostitueze în Europa de Vest şi în Balcani.

În timp ce aştepta admiterea în UE, în lipsă de altceva mai bun, Ungaria a intrat în NATO (în 1999) şi, în ciuda ezitărilor ei, a fost implicată imediat în războiul din Kosovo. Pe bannerul de la standul NATO la Târgul Internaţional de la Budapesta (1997) e inscripţionat „La poarta NATO".

Sârbi comemorând, în iunie 1989, 600 de ani de la Kosovopolje, ultimul bastion al Serbiei medievale în calea turcilor cuceritori. Slobodan Milošević a zgândărit cu bună știință nedreptățile istorice, promițând să apere „integritatea națională și spirituală“ a sârbilor.

Victime ale masacrului de la Srebrenița din iulie 1995. Sub privirile unui pluton de soldați olandezi din trupele ONU de menținere a păcii, partizanii sârbi, sub comanda lui Ratko Mladić, au scos din oraș 7 400 de bărbați și băieți bosniaci și i-au împușcat.

Albanezi kosovari, 21 martie 1999. În actul final al războaielor iugoslave, Milošević a încercat să împingă comunitatea albaneză în exil prin teroare. Acest exercițiu flagrant de epurare etnică a declanşat într-un târziu prima intervenţie armată din istoria NATO.

Turcia – o țară prediminant musulmană din Asia Mică – are categoric o „vocație“ europeană. Susținatorii aderării flutură steaguri ale Turciei şi ale Uniunii Europene în întâmpinarea premierului Erdogan, care se întorcea la Ankara în decembrie 2004, după ce se stabilise data începerii negocierilor.

Franţa – membru fondator al Uniunii Europene – a respins proiectul Constituţiei Europene într-un referendum naţional (mai 2005). Unii alegători francezi se temeau de lipsa reglementărilor europene, alţii de excesul lor. Mulţi se temeau, pur şi simplu, de o Europă prea mare – incluzând mai ales şi Turcia.

Jörg Haider, liderul Partidului Libertăţii, formaţiune austriacă de extremă dreaptă. În ciuda unor recidive ocazionale, Haider s-a distanţat convingător de trecutul nazist al ţării, atacând simultan celelalte partide şi „scursurile străine". Sloganul este: „El nu v-a minţit!"

„Votează danez!" Pia Kjærsgaard, al cărei Partid al Poporului Danez a obţinut 12% din voturi în 2001. Chiar şi în Scandinavia noul populism a forţat partidele tradiţionale să-şi demonstreze „fermitatea" limitând drepturile străinilor şi cazurile în care li se acorda azil.

„A treia cale“ propusă de Tony Blair între modelul european şi piaţa fără restricţii a avut – ca şi zbaterile lui între UE şi „relaţia specială“ cu Washingtonul – un succes limitat. Când aveau ocazia, mulţi britanici preferau serviciile medicale de pe continent.

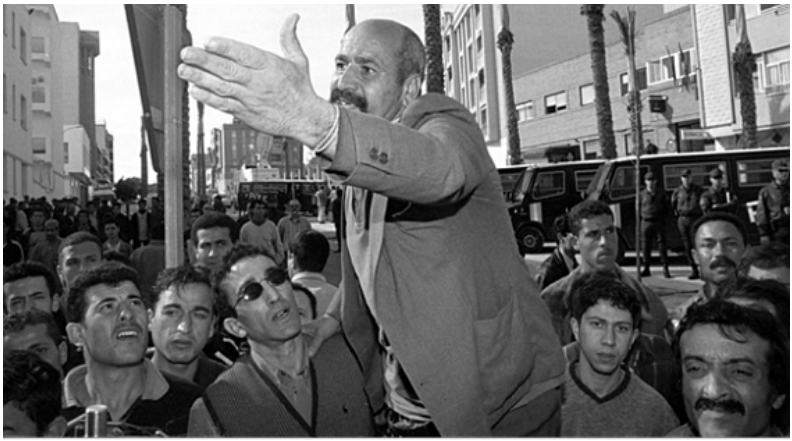

Marocani protestând împotriva rasismului spaniolilor în oraşul andaluz Almería (februarie 2000). Deşi o mare parte a Europei Occidentale devenise multiculturală, incidenţa prejudecăţilor şi a tensiunilor a rămas ridicată, mai ales de-a lungul poroasei frontiere mediteraneene a Uniunii Europene.

Somalezi în faţa bisericii Santa Maria Novella, Florenţa (1997). În anul 2000, în UE trăiau aproximativ 15 milioane de musulmani. Tercutul imperial al Europei creştine lăsase o moştenire ironică: dintre religiile europene, cel mai repede creştea islamismul.

Jacques Chirac la comemorarea arestării a 13 000 de evrei parizieni în iulie 1942. Spre onoarea lui, Chirac a fost primul președinte francez care a recunoscut participarea țării sale la Soluția finală: el a declarat că aceasta este „zi de doliu și de rușine pentru francezi".

Cancelarul german Gerhard Schroeder ținând un discurs la 60 de ani de la eliberarea lagărului de la Auschwitz. Exterminarea evreilor din Europa în timpul războiului, vizibil absentă din conștiința publică în primele decenii postbelice, devenise piesa de rezistență a memoriei oficiale europene, în Germania și în celelalte țări.